

55688

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1975 XVIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILAK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. – Telefon: 160–008

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.– Ft

TANULMÁNYOK:

<i>A. I. Puskás: A második világháború történetével foglalkozó historiográfia néhány kérdéséről</i>	1
<i>Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága és a nemzetgyűlési választások</i>	10
<i>Balogh Sándor: A demokrácia kérdései a magyarországi politikai pártok szervezeti felépítésében a felszabadulás után</i>	50
<i>Vida István: Adatok az 1946 nyári koalíciós válság történetéhez</i>	68
<i>Orbán Sándor: A tanyarendszer átalakulásának néhány problémája a felszabadulás után</i>	88

KÖZLEMÉNYEK:

<i>Varga F. János: A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben</i>	96
---	----

MŰHELY

<i>Jemnitz János: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az angol Labour Party kapcsolatainak történetéhez (1945–1947)</i>	107
---	-----

FIGYELŐ

<i>Hegyi Klára: Török tárgyú ismeretterjesztésünk kérdései (Gondolatok a Várak, törökök c. tévésorozat kapcsán)</i>	119
<i>Granasztói György: „A városok” (Mit akarhat az olvasó?)</i>	126
<i>Magyarország a századfordulón (Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban) (Szász Zoltán)</i>	133
<i>Orosz nyelvű összefoglaló</i>	135
<i>Angol nyelvű összefoglaló</i>	140

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

A. I. PUSKÁS

A második világháború történetével foglalkozó historiográfia néhány kérdéséről*

Minél inkább történelmi távlatokat ölt a második világháború, annál több könyv, történelmi vázlat, kutatás, visszaemlékezés jelenik meg róla.

Huszonnyolc esztendő telt el a második világháború befejezése óta, mégis a háborús események élénken élnek milliók emlékezetében, magukra irányítva a történészek és a publicisták figyelmét, mind a szocialista, mind a kapitalista országokban. S ez nem véletlen jelenség. A fasiszta koalíció ellen folytatott kitartó és nehéz küzdelem évei, e harcot vívó népek nagy történelmi győzelme, s elsősorban a szovjet nép történelmi győzelme, e győzelem eredményei erőteljes befolyást gyakoroltak a háború utáni fejlődés egész menetére.

A történészek — s mindenekelőtt a Szovjetunióban és a szocialista országokban tevékenykedő történészek — többsége arra törekszik, hogy elmélyült, tudományos munkával feltárja a második világháború olyan alapvető problémáit, amelyek körül még a mai napig is viták folynak a különböző politikai áramlatok és történelmi iskolák képviselői közt, sőt, az iskolákon belül is. Azoknak a szerzői kollektívák által készített műveknek, valamint a különböző monográfiáknak a jelentős részében, amelyek a második világháborúval a maga teljes egészében foglalkoznak, avagy egyes országok történetével, ill. a Szovjetunió nemzetközi kapcsolataival vagy külpolitikájával a második világháború idején, jelentős helyet kaptak a közép-, és dél-kelet-európai országokkal kapcsolatos kérdések. Itt elsősorban azokra — az itt előterjesztett előadásokban nem említett — fundamentális művekre gondolok, mint pl. a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának hatkötetes története, az SzKP történetére, ill. a Szovjetunió történetére vonatkozó többkötetes kiadványok, „A szovjet fegyveres erők felszabadító missziója a második világháborúban” című, s A. A. Grecko marsall által szerkesztett (1971) munka, „A II. világháború és a jelen kor” (1972) c. mű stb., továbbá L. N. Ivanov akadémikus monográfiája, melynek címe: „A nemzetközi viszonyok vázlata a II. világháború idején” (1958), a Bulgária, Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia, Magyarország történetére vonatkozó, átfogó munkák, I. M. Majszkij akadémikus írásai, N. N. Jakovlev, B. I. Maruskin, V. G. Truhánovszkij, Ju. I. Volszkij, I. N. Zemszkov, A. E. Kunyina, L. V. Pozgyejeva, V. A. Szekisztov, N. I. Lebegyev, V. L. Iszraeljan, G. A. Deborin és mások művei.

Az elmúlt két évtizedben végzett kutatások elmélyültebbek és sokrétűbbek. Azok az eredmények, amelyeket az egyes problémák kutatása terén (pl. a diplomácia, a nemzetközi viszonyok és az általános helyzet története a Duna-medén-

*E tanulmány megegyezik A. Puskás felszólalásával az 1973. szeptember 27–29-i budapesti második világháborús nemzetközi konferencián, amelynek előadásait a T. Sz. 1973. 3–4. számában tettük közzé. A kézirat azonban e szám megjelenése után érkezett szerkesztőségünkbe, így közlése csak most vált lehetségessé.

ce országaiban), avagy a második világháború teljes egészének a tanulmányozása során elértek, bekerültek a különböző tankönyvekbe.

Mind a probléma egésze, mind a közép- és dél-kelet-európai országok szempontjából rendkívüli fontossággal bírt annak a levelezésnek a publikálása, amelyet a szovjet kormány feje folytatott az USA elnökeivel, valamint Nagy-britannia miniszterelnökével a SzU Nagy Honvédő Háborújának az ideje alatt, továbbá a teheráni és a jaltai három-hatalmi konferenciák anyagainak a közzététele s úgyszintén a neves szovjet hadvezérek és diplomaták visszaemlékezéseinek a nyilvánosságra hozása (ezek egy részét említi az alapreferátum). Ezzel a szovjet s persze nem csupán a szovjet történészek számára lehetőség nyílt arra, hogy még alaposabban tanulmányozhassák a második világháború politikai jellegű problémáit, így pl. az egyes szövetséges országok terveit és cselekedeteit a balkáni országok népeivel kapcsolatban, megalapozott értékelést nyújtva a szövetségesek irántuk tanúsított magatartásáról.

A szovjet műveken végigvonul az a gondolat, hogy — jóllehet helyes az az általában ismert tény, amely szerint „a politikai célok közvetlen befolyást gyakoroltak a háború folytatására is” (V. I. Szekisztov, *Háború és politika*, Moszkva, 1970. 23), mégis, midőn általában vizsgáljuk a nyugati szövetségesek stratégiáját és politikáját a második világháború során, valamint e stratégiát és politikát a közép- és dél-kelet-európai országokkal kapcsolatosan, nem elégedhetünk meg csupán ennek a közvetlen kapcsolatnak a konstatálásával. Úgyszintén nem csekély szerepet játszottak a gazdasági élet, a technika, a belpolitika, az erkölcsi-pszichológiai és egyéb tényezők által a politika és a katonai stratégia között létrehozott kapcsolatok. Ezenkívül nagy jelentőséggel bírtak a háború folyamán kialakuló konkrét politikai és stratégiai körülmények, továbbá a két ország politikai és stratégiai vezetőinek az a képessége, hogy fel is ismerjék ezeket a körülményeket. Egészében véve a nyugati szövetségesek politikáját nem a „kivárás” jellemzi, hanem inkább a saját érdekeikben tett céltudatos lépések sora (ld. V. M. Kulis munkáit).

A második világháború történetével foglalkozó szovjet kutatók ilyen meg-gondolásból tanulmányozták a Földközi-tengeri stratégiát, amely lényegében, vagyis Churchill elgondolása szerint, az európai második front egyik alternatívája volt, s úgyszintén tanulmányozták ennek azt a részletét is, amelyik a balkáni variáns elnevezést kapta. Az adott kérdéssel foglalkozó valamennyi munka szerzője (N. N. Jakovlev, N. I. Lebegyev stb.) arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a Földközi-tengeri stratégia — szovjetellenes élel bírt. Eltérések csak a részletkérdésekben találhatók. Így pl. egyesek felhívták a figyelmet „a balkáni variánsra”, mint egy olyan cselekvésre, amelynek célja a nyugat-európai második front meg-nem-nyitása, a szövetséges Szovjetunió meggyengítése, továbbá a fasiszták által megszállt Európa népi-felszabadító mozgalmának a meggyengítése. N. I. Lebegyev ezt kiegészítette azzal, hogy a „balkáni variáns” a kezdet kezdetétől fogva szerves részét képezte annak a Földközi-tengeri stratégiának, melynek célja a Szovjetunió és a Németország között folyó háború elhúzása volt, kölcsönös kimerítésük érdekében. Ugyancsak ő hívja fel arra a figyelmet, hogy ez a stratégia azért juthatott érvényre, mivel ebben a periódusban, azaz 1942-ben, megfelelt mind az angliai, mind az amerikai uralkodó körök érdekeinek, akik ugyanis e stratégia segítségével vélték biztosítani a maguk számára a fontos stratégiai pozíciókat a világnak ebben a részében. I. E. Zajcev így ír: „A szövetséges kormányok által elfogadott s arra irányuló döntések, hogy 1942—1943 során erőfeszítéseiket a Földközi-tengeri medencéjében összponto-

sítsák, mindenekelőtt azzal magyarázhatók, hogy az amerikai uralkodó körök éppen úgy, mint az angolok, a Földközi-tenger medencéjében elsősorban saját céljaikat kívánták elérni, jóllehet ez a Hitler-ellenes koalíció közös érdekeinek a rovására ment, amennyiben ugyanis nem okozott érzékeny nehézséget a fasiszta Németország számára.” V. M. Kulis szükségesnek tartotta, hogy mindehhez kiegészítésül felhívja a figyelmet arra, hogy az angol és az amerikai uralkodó körök érdekei elsősorban gazdasági és politikai jelleget viseltek s arra irányultak, hogy a világnak ebben a részében megteremtsék saját uralkodó helyzetüket, a Földközi-tengeri stratégia pedig egyik döntő eszköze volt az adott cél elérésének. Ugyancsak ő hozzáfűzi még, hogy a „balkáni variáns” — az amerikai és angol uralkodó körök által a Közel- és Közép-Keleten folytatott gyarmati politika folytatása volt.

A különböző nyugati kutatók, politikai és katonai személyiségek nézeteit egybevető szovjet történészek meggyőzően bizonyították azoknak a történetírói kísérleteknek a hiábavalóságát, amelyek azzal próbálták magyarázni a nyugati csapatok franciaországi partraszállásának az elhúzódását, hogy kevés volt a hadianyag, mivel a megállapodás szerint azt a SzU-ba szállították, az USA nem volt felkészülve a háborúra, s az amerikai csapatok a Csendes-óceáni ill. a Földközi-tengeri térségben voltak lekötve a hadiesemények révén.

A szovjet történetírók (Kunyina, Maruskin, Jakovlev) felhívták a figyelmet arra, hogy a politikai megfontolások nem csupán atekintetben játszottak fontos szerepet, hogy elhúzódott a második front kérdésének a megoldása s elhúzódott a szövetséges csapatok partraszállása Afrikában, valamint kidolgozták a „balkáni variáns”-t, hanem abból a szempontból is, hogy később, 1944-ben, megnyitották ezt a frontot. N. N. Jakovlev „Az USA legújabbkori története” c. művében arról ír, hogy a második front megnyitásáról a quebeci tárgyaláson elfogadott határozatokat „csak politikai motívumok diktálták: egyrészt fenn akarták tartani a jó viszonyt a Szovjetunióval, másrészt nem akarták engedni, hogy a szovjet fegyveres erők szabadítsák fel Nyugat-Európát”.

V. M. Kulis mindehhez hozzáfűzte, hogy a politika primátusa a stratégiával szemben nem zárja ki a tisztán katonai körülmények és elképzelések szerepét, amelyek ugyanis elősegítették ezen határozat elfogadását.

A szovjet történeti irodalomban általában megtalálhatjuk az adott problémakörrel kapcsolatok könyvek szemléljét vagy elemzését, vagyis az adott problematika historiográfiáját. Ezen túlmenően ez elmúlt évek során egy egész sor olyan könyv jelent meg, amelyek a második világháborúval foglalkozó nyugati történetírói művekkel foglalkoznak, így pl. V. A. Szekisztoz műve 1971-ben, amelyben a különböző iskoláknál és irányzatokat vizsgálja, feltárja az amerikai, angol, francia és nyugat-német történészek nézeteit a második világháború főbb problémáival kapcsolatban. S ez nem az egyetlen ilyen mű. A Szovjetunióban egy sor analóg munka jelent meg. A Közép-, és Délkelet-Európára vonatkozó problémák tárgyalása során figyelmet érdemel G. N. Reutov könyve: „Igazság és elképzelés a második világháborúról” címmel, amely 1970-ben jelent meg s amely a háború keletkezésével foglalkozó angol historiográfiáról, valamint Anglia külpolitikájáról és a nemzetközi viszonyokról szól az 1939—1945 években.

A különböző történeti áttekintésekben és a speciális munkákban a szovjet szerzők nagy figyelmet fordítanak az európai második front megnyitásával kapcsolatos angol és amerikai tervekre. Azok az okok, amelyek Churchillt és Rooseveltet arra késztették, hogy 1942—1943 fordulóján fordulatot hajtsanak végre a politikában, világosan fellelhetők abban a feljegyzésben, amelyet

Churchill 1942. szeptember 16-án intézett a katonai parancsnoksághoz s amelyben „az orosz hadseregek harci készségének a fenntartásáról”, ennek szükségességéről esett szó. ugyanis ellenkező esetben bekövetkeznék „Oroszország teljes veresége avagy Oroszország jelentéktelen katonai tényezővé válnék”, s ez lehetőséget nyújtana Hitlernek ahhoz, hogy „ellenünk vesse be az összes német hadsereget”. Az angol polgári történétírók azonban napjainkban egészen másképpen, egészen más fényben igyekeznek bemutatni ezeket az okokat. Az angol-amerikai csapatok által 1942 végén és 1943 során a nyugati hadszíntéren folytatott hadműveleteket majdnem teljes egészében úgy igyekeznek ábrázolni, mint az amerikai és az angol kormányfőknek „az oroszok megsegítésére” irányuló törekvését (Selby, Howard, Battler, Hoover), vagyis mintha e segítségnyújtás érdekében határozták volna el a második front megnyitását a hitleri koalíció országai ellen. Amennyiben pedig 1942-ben a franciaországi partraszállást „reménytelennek ítélték” — amint erről Selby ír, (ld. 49. l.) — egy sor angol-amerikai partraszállást terveztek Észak- és Nyugat-Afrikában. Ezt a vonalat folytatva a már fentebb említett Howard azt írja, hogy a Földközi-tengeri hadszíntéren kívül 1943-ban sem volt más hely, ahol erre a segítségnyújtásra sor kerülhetett volna (ld. 39. l.).

Az arról szóló verziót, hogy Észak-Afrikában és a Földközi tenger medencéjében azért indultak meg a katonai akciók, hogy ezzel segítséget nyújtsanak a Vörös Hadseregnek, az angol történétírók egy része azért kedvelte meg, hogy így valami módon álcázza Nagybritannia kormányának távolról sem tisztán katonai elképzeléseit, sőt, elsősorban magának Churchillnek az elképzeléseit.

Howard elismeri, hogy az angol és az amerikai csapatokat legalább olyan mértékben küldték francia Észak-Afrikába, politikai megfontolásokból, mint amilyen mértékben katonai megfontolásokból. S bár megkísérli, hogy elfogadható magyarázatot adjon erről az akcióról, ez alig sikerül neki, midőn így ír: „nem volt sem idő, sem elegendő felszerelés ahhoz, hogy ezeket a csapatokat eljuttassuk Európába a La-Manche csatornán való átkelés céljából 1943-ban. S hogy ne tétlenkedjenek egész éven át, — amíg az oroszok egyedül folytatják a verekedést, — elfoglaltságot kellett részükre találni a Földközi-tengeri hadszíntéren” (ld. 36. l.-ot).

A valóságban az volt a helyzet, — amint erre a szovjet történétírók felhívják a figyelmet, — hogy Észak-Afrika, a Közel- és Közép-Kelet Nagybritannia előretolt állása volt Afrika és Ázsia irányában, valamint a Szezi csatorna révén India felé. Ezen túlmenően kihasználva azt, hogy Franciaország veresége révén a földközi-tengeri francia területek hathatós védelem nélkül maradtak, a náci figyelmét pedig az európai események kötötték le, az angol kormány elhatározta, hogy megerősíti pozícióját ebben a körzetben. Hasonló volt az Amerikai Egyesült Államok törekvése is. Erről dokumentumok tanúskodnak. 1942. július 16-án a következő áll Roosevelt memorandumában: „A Közép-Keletet lehetőség szerint szilárdan kell tartani, függetlenül attól, hogy Oroszország vereséget szenved-e vagy sem” (ld. R. Sherwood: Roosevelt és Hopkins. 235. l.).

Ami pedig azokat az országokat illeti, amelyekről ma esik szó, vagyis a közép-, és délkelet-európai országokat, elsősorban pedig a balkáni országokat, azok mindig is fokozott érdeklődésre tarthattak számot Londonban. Az angol politikai és katonai vezetők igyekeztek idejében kezükbe kaparintani ezt a körzetet. De miképp? Az európai második front megnyitásának az álarca alatt, s éppenséggel a Balkánon. Az angol-amerikai csapatok átdobása 1943-ban

Észak-Afrikából Sziciliába, majd Olaszországba, kezdete volt a Churchill által kidolgozott második front „balkáni variánsának”. G. Shepard, ama igyekezetében, hogy Churchill politikáját úgy mutassa be, mint a Szovjetunióknak nyújtandó segítség politikáját, azt állította, hogy 1943-ban Churchill az oroszok legjobb megsegítésének azt tartotta, ha „Olaszországot kiütik a háborúból” (ld. 15. l-ot). M. Howard a Földközi-tenger térségével és a Balkánnal kapcsolatos politikát a következőképpen magyarázza: Franco bármely pillanatban „lezárhatta a Földközi tengert” Anglia előtt. Éppen ezért Angliának le kellett győznie Olaszországot, hogy befolyást gyakorolhasson Francóra. „Ez pedig ezenkívül — jegyzi meg mellékesen Howard, — nagy befolyást gyakorolt volna a Balkánra is” (ld. a 10. l-ot.).

Arról, hogy az Afrikában megnyitott „második front”-nak semmi köze sem volt a Vörös Hadseregnek nyújtandó segítséghez, számos tény beszél, így többek között az, hogy 1942 októberében Churchill titkos memorandumot készített a katonai kabinet tagjai részére, meghatározván abban „az orosz barbárság” ellen folytatott küzdelem céljait (Churchill, *Croat Contemporaries*. London, 1947. 154).

A német-fasiszta csapatok Sztálingrád és Kurszk alatti hatalmas katasztrofáját hozó 1943. év arra készítette a nyugati szövetségeseket, hogy jelentősen aktivizálják magukat, nehogy elkéssenek Nyugat-Európában. Sztálingrád meggyőzte őket arról, hogy igyekezniük kell. Lépéseket tettek annak érdekében, hogy különbékét kössenek Németország csatlósaival: a horthysta Magyarországgal, a királyi Romániával és a cári Bulgáriával. Ezzel arra törekedtek, hogy ezeket az országokat „baráti államokká” változtassák, s elejét vegyék annak, hogy a Vörös Hadsereg ezeknek az országoknak a területére lépjen. 1943 szeptemberében az angoloknak már sikerült aláírniuk a Magyarország kapitulációjára vonatkozó előzetes feltételeket.

Az angol történések nagy figyelmet fordítanak az angol-amerikai casablancai konferenciára, amelyre 1943 januárjában került sor. Az itt elfogadott határozatokat a második frontról kialakított angol koncepciónak megfelelően tárgyalják, sokban eltorzítva tényleges tartalmukat. Így pl. sokan úgy tesznek, mintha az 1943. évre vonatkozóan Churchill és Roosevelttel által jóváhagyott stratégiai terv, Északnyugati Afrika tervezett elfoglalása az angol-amerikai csapatok által, az észak-afrikai partvidék (Marokkótól Egyiptomig történő) megtisztítása a „tengely” erőitől, majd a szicíliai partraszállás és Olaszország kilépése a háborúból nem jelentette volna a franciaországi második front megnyitásától való lemondást. Igen jellemző a másik hozzáállás is, azaz a „Földközi-tengeri stratégia” politikai jelentőségének az elhallgatása, amely stratégia Casablancában nyerte el folytatását. Egyetlen kivételnek Ch. Wilmot megjegyzése tekinthető. Ő így ír: „A Közép-, és Délkelet-Európa mélyébe történő orosz előretörés perspektívája megrémisztette Churchillt, s ez egyik oka volt annak, hogy lankadatlan energiával védelmezte azokat a balkáni hadműveleteket, amelyeket Roosevelttel és az amerikai hadsereg vezérkari főnökei olyan kitartóan elleneztek” (ld. a 636. l-ot.).

Az amerikaiak már nyiltabbak. A „Földközi-tengeri stratégia” politikai tartalmát kiemeli az ismert amerikai történész, H. Feisz. Ő megjegyzi: „Ha a Casablancában jóváhagyott katonai döntések megvalósultak volna, akkor a Földközi tenger két oldalán elhelyezkedő államok sorsa az angolok és az amerikaiak kezébe került volna” (Feisz: Churchill, Roosevelttel, Sztálin. 107). Még nyiltabban ír M. Matloff. Az amerikai katonai-tervkészítő szervek véleményére

hivatkozva a hadműveletek kiszélesítése a Földközi-tengeri hadszíntéren „egy olyan stratégiai kurzusnak felelt meg, amely mellett a Szovjetunióknak és Németországnak továbbra is egymást kell megsemmisítenie a fronton, ugyanakkor, amikor az USA és Anglia meglegszik annyival, hogy csupán raidok (légitámadások—ford.) révén gyengíti a német hadigépezetet, korlátozott diverziós céllal hadműveleteket és stratégiai bombázásokat hajt végre” (M. Matloff, Casablancától Overlordig. Moszkva, 1964. 236).

Az amerikai történetírók így fényt derítenek arra, amit egyes angol történetírók olyan előszeretettel szeretnének elleplezni. „A Földközi-tengeri stratégia”, ami Casablancában nyerte el a folytatását, mindenekelőtt az angol és az amerikai reakciós körök érdekeinek felelt meg. A casablancái győzelem kétes értékű győzelemnek bizonyult az angol miniszterelnök számára. Rooseveltt és környezete 1943 nyarán kezdte megérteni, hogy a franciaországi betörés előkészítésének a további halogatása erősen érintheti az amerikai érdekeket Európában. Quebectől kezdve Washington szilárdan magához ragadta a kezdeményezést a nyugati hatalmak hadműveleteinek a tervezése és irányítása terén. Az angol történészeknek nincsenek illúzióik e jelenség okaival kapcsolatban. Angliától eltérően az Amerikai Egyesült Államok katonai ereje növekedőben volt. 1943 végére — írja R. Thompson — Anglia ereje „kezdett romhalmazzá válni” (339—341).

Churchill visszaemlékezései és az angol vezérkari főnök, Brooke naplóbejegyzései bizonyítják, hogy 1943 ősze folyamán London igyekezett visszaszerzeni magának a „stratégiai kezdeményezést”, igyekezett a szövetségesek fő csapását a Balkán felé irányítani, s ezzel megghiúsítani az „Overlord” megvalósítását 1944-ben is. Ezek a kísérletek folytatódtak 1943 októberében is, amikor Rooseveltt két ízben is elutasította Churchill javaslatát az olaszországi és a balkáni hadműveletek aktivizálására vonatkozóan. „Churchill továbbra is reménykedett — írja A. Bryant —, hogy kisebb egységek ügyes bevetése révén sikerülni fog a már jelentkező partizán-megmozdulásokat egy hatalmas áramlattá változtatni a Balkánon. Ez, — mint vélte, — elvezethet a náci uralom bukásához Kelet-Európában és feleslegessé teheti annak szükségességét, hogy nyugat felől vegyék ostrom alá a hitleri erődtményt”(54).

Távolról sem valamennyi angol történetíró ennyire őszinte. Egyesek, annak ellenére, hogy a tények ellenük tanuskodnak, jobb ügyhöz méltó kitartással állítják, hogy Churchill „Földközi-tengeri stratégiája” nem állt ellentétben az „Overlord”-dal, s az amerikai katonai vezetők ezzel kapcsolatos aggályai alaptalanok voltak. „Azok az állítások, amelyek szerint a szövetségesek 1943-ban jelentős erővel katonai műveleteket szándékoztak volna végrehajtani a Balkán-félszigeten, csupán mithoszok” — állítja „A nagy stratégia” című ötkötetes mű szerzője, G. Ehrmann (141). „Angol szempontból — kontráz neki Thompson, — az olaszországi hadjárat kapcsolatban állt az Overlorddal, mint a közös siker lényeges része. Amerikai szempontból — állandó fenyegetés és veszélyes diverzió maradt” (101).

Ezek a megállapítások ellentétben állnak a tényekkel. Hisz pl. maga G. Ehrmann néhány oldallal korábban ismerteti azt a tervet, amelyet az angol vezérkari főnökök bizottsága dolgozott ki s amelyet Churchill hagyott jóvá 1943. november 12-én, mint az amerikai és angol vezetők tervezett kairói konferenciájának a dokumentumát. A terv lényege az Overlord felcserélése volt Olaszország és a Balkán területén végrehajtandó hadműveletekkel. „Mi úgy véljük, — olvashatjuk ebben a tervben, — az új körülmények között a változások, de lehet-

séges, hogy a Casablancában és a Quebecben hozott határozatok elvetése nem csupán teljességgel indokolt, de bizonyosan szükséges is.” Ehrmann megállapításai ellen szólunk W. McNeil állításai. „Az angol vezérkari főnökök támogatását élvező Churchill — jegyzi meg, — azzal az elhatározással érkezett meg az értekezletre (Kairóba), hogy még egy kísérletet tesz az év elején elfogadott stratégiai tervek megváltoztatására. A miniszterelnök nagy katonai és politikai előnyöket várt a hadműveletek fokozásától a Földközi-tengeren” (Ehrmann, 138; valamint McNeil: Britannia, Oroszország 342).

Churchill javaslatai azonban nem találtak támogatásra Rooseveltnél. Az amerikai elnök nem azért nyilatkozott az „Overlord” mellett, mivel — mint sok angol történész feltételezi, — nem értette meg a londoni tervek lényegét, hanem azért, mivel a második front megnyitásának a halogatását veszélyesnek tartotta az amerikaiak európai érdekeire nézve.

Churchill és az angol vezérkari főnökök bizottsága még a teheráni konferencia után sem hagyott fel az „Overlord” végrehajtásának a meghiúsítására irányuló kísérletekkel. Igaz, ezt a tevékenységüket azzal a látszólag ártatlan javaslattal álcázták, hogy az olaszországi, balkáni és az Égei-tengernél mutatkozó „kedvező lehetőségeket” ki kell használni, akár a franciaországi partraszállás „bizonyos elnapolása” árán is, az azonban nem kétséges, hogy ez a javaslat — új politika volt, amelyik a szovjet, az amerikai és az angol kormányfők által már jóváhagyott, s a második front megnyitására vonatkozó tervek aláírására irányult.

A fentebb elmondottakból világos, hogy nem a katonai, hanem a politikai tényezők gyakoroltak döntő befolyást Anglia és az Amerikai Egyesült Államok „koalíciós stratégiájára”. „A második front megnyitását ellenezték — írja a szovjet történész, V. M. Kulis, — Nagybritannia és az USA kormánya, és valamennyi reakciós erője. Úgy tekintve azt, mint csupán a SzU katonai megsegítésének az eszközét, „időelöttinek” találták az európai betörést, mivel nem csupán a fasiszta Németország, hanem a Szovjetunió meggyengítésére is törtek” (A feltárt titok, 269).

Churchill Közép-, és Délkelet-Európával kapcsolatos elgondolásairól semmi sem beszél ékesszólóbban, mint a görög nép sorsa. Itt ugyanis részben megkísérelték valóra váltani terveiket. S jóllehet 1944-ben hozzájárult a franciaországi partraszálláshoz, nem utasította vissza a Balkánon keresztül történő előretörést, azzal a céllal, hogy ezen országok népei — a nemzeti-felszabadító harc eredményeképpen, s a Szovjetunió segítségét élvezve, — ne vívják ki függetlenségüket. G. Macmillan, aki 1944 augusztusától foglalkozott a „görög kérdéssel”, visszaemlékezéseiben leírja, hogy a brit uralkodó körök aggódtak: „Görögországban végbemegy ugyanaz, ami Bulgáriában s a Balkánon megjelenik még egy kommunista kormány” (591). 1944. október 15-én Athénben angol egységeket tettek partra. Ellenkező esetben — írja Macmillan — „az EAM került volna hatalomra... Ehhez megvolt minden előfeltétele és minden lehetősége...” (592).

Következésképpen a német fasizmus által leigázott országokban — a szovjet nép győztes harca által lelkesített — ellenállási mozgalom erősödése arra kényszerítette az angol és az amerikai uralkodó köröket, hogy felülvizsgálják az európai hadvezetésre vonatkozó terveiket, a háború befejező szakaszában.

Az adott problémát érintve V. G. Truhanovszkij szovjet történész felhívta a figyelmet Wedemayer kijelentéseire, amelyek szerint az amerikaiak 1943-ban úgy vélték, hogy az angolok az ő „összbirodalmi pozícióik megjavítása”

érdekében szorgalmazták a Földközi-tenger térségében végrehajtandó periférikus hadműveleteket (190). s e tekintetben az amerikaiak engedtek nekik. Az amerikai vezetők ugyanezen megfontolásból léptek fel Churchill balkáni stratégiája ellen. Nem akarták Anglia számára ők kikaparni a gesztenyét a tűzből.

V. G. Truhanovszkij véleménye szerint a balkáni stratégiának az volt a hivatalos célja, hogy minél előbb eljuttassa az angol-amerikai csapatokat Kelet-Európába és a Nyugat felé útját állja a Szovjet Hadseregnek. Ez a cél nem felelt meg az amerikai vezetők elképzeléseinek, jóllehet ők úgy vélték, hogy 1) a balkáni stratégia elfogadása megszilárdítaná Anglia pozícióit a Földközi tenger keleti részén, valamint a Közel-Keleten, ami az ő szempontjukból nem volt kívánatos, 2) a balkáni partraszállás nem eredményezné azt, hogy az angol-amerikai csapatok idejében keresztetni tudják a szovjet csapatok útját, s ilyen módon a kívánt célt nem sikerülne elérni. A hegyekkel borított s még a modern mechanizált hadseregek számára is nehezen járható Balkán, valamint a szükséges kikötői berendezések hiánya a partvidéken rendkívüli mértékben megnehezítenék és hátráltatnák a Churchill által javasolt hadműveletet. „A vidék a hadművelet ellen szólt” — jegyzi meg Weedemayer (229). Éppen ezért az amerikaiak nem támogatták Churchill tervét az „Európa lágy altesté”-re mérendő csapás kérdésében, hanem ehelyett a nyugat-európai partraszállást tartották kívánatosnak, feltételezván, hogy ebből az irányból csapataik hamarabb behatolnak Európába és a Szovjet Hadseregnél korábban jelenhetnek meg Közép-, sőt, lehet, hogy Kelet-Európában is.

Ami a Magyarország második világháború-korabeli történetére vonatkozó magyar és külföldi historiográfiát illeti, tekintve, hogy erről már volt alkalmunk a sajtóban nyilatkozni (ld. a Voproszi Isztorii 1966. évi 2. számát), s bár ki lehetne azt egészíteni az azóta megjelent munkák elemzésével, azonban figyelembe véve Juhász Gyula olyannyira tartalmas korreferátumát az adott problémával kapcsolatban, csupán E. Macartney angol történésznek az anyagokban is említett kétkötetes, „Október 15.” c. munkájára szeretnék kitérni, mely Magyarország 1929—1945 közötti történetéről szól. A szerző az általa vizsgált kérdésekben objektivitásra törekszik. Nagy tényanyag alapján írta meg munkáját, felhasználta a különböző politikai áramlatok képviselői által elmondott tények hatalmas mennyiségét. Valójában a Horthy-rendszer védelmezőjeként lép fel.

Magyarországon nagy figyelmet fordítottak Macartney könyvére. Recenzió jelent meg a kétkötetes műről. Most két korreferátum is érinti. Macartney már Horthy idején is felkeltette a magyar történészek érdeklődését. Írt róla Gál István, Trócsányi György és mások is, természetesen, igen magasra értékelve munkáját. Szekfű Gyula is felhívta a figyelmet Macartney-ra, miközben „A két Scotus Viator avagy a demokrácia” c. cikkében összevetette a Magyarország történetével foglalkozó két angol történetíró, Seton Watson és Macartneyt. Szekfű Gyula Seton Watson „angol gentleman”-nak tartotta, aki magyar-ellenes álláspontot képvisel s aki a párizsi békekonferencián elősegítette azt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia romjain önálló államok jöjjenek létre. Mint ismeretes, még az első világháború előtt felkereste Magyarországot. A másik angol történetíró, „a vándorló skót” (vagyis Macartney) szintén beutazta egész Magyarországot és találkozott különböző emberekkel. „Ő történetíró akkor is, amikor nem hisz a magyar krónikáknak és akkor is, amikor útközben felveszi a kocsijába a szegény parasztot és megtudja tőle, helyesebben kikérdezi őt az anyagi helyzetéről” — írta Szekfű Gyula. „Ő — az előbbitől eltérően — nem annyira a főváros nemzetiségi peremvidékeit(?) látogatta, hanem inkább

magyar körzeteket, jól ismeri az életviszonyokat, mind a paraszt kunyhójában, mind a földesúri udvarházban. Ő még bennünket is tájékoztathatna, ha nem lenne típikus angol, aki tud hallgatni.” Szekfű feltételezte, hogy Magyarország jobb barátot nem is kívánhat magának, hisz Macartney úgy véli, hogy „szent István birodalma összetartó láncszem lesz a Duna-medencében”.

A Macartney könyvében levő tényanyag szempontjából hasznos könyv ugyanakkor típikus példája lehet az olyan apologetikus műnek, melynek szerzője egyáltalán nem viszonyul barátságilag a magyar társadalom haladó köreihez. S ez érződik a mű tartalmában is. Azt is szeretném megjegyezni, hogy a második kötetben egy sor helyen ténybeli pontatlanság van. Egyes kérdésekről Macartney pótlólag, speciális cikkekben írt. Ezek szintén meglehetősen tendenciózusak. Ilyen pl. az a cikk, amelyet arról írt, ki is bombázta Kassát. Mint ismeretes, ezt a tényt a horthysták propaganda-ürügyül használták fel a Szovjetunió ellen intézett hadüzenetnél. A Bárdossy és a Werth perben megállapítást nyert, hogy Kassát német repülőgépről egy magyar pilóta bombázta. A gépet szovjet felségjellel látták el. Ennek a ténynek a megállapítása, valamint Horthy hasonló beismerése emlékirataiban — úgy tűnnék, — egyszer s mindenkorra világossá teszi azt a kérdést, amelyről a Bárdossy-kormány és a magyar vezérkar éppen olyan hamisan írt, mint azok a cikkek, amelyek ezt az agyrémet próbálták igazolni (pl. 1942. július 28. a „Futár” c. lap). Úgy tűnnék, hogy a kérdés végérvényesen leleplezést nyert. Macartney azonban cikkében lehetségesnek tartotta, hogy ismét megválaszolatlanul felvesse a kérdést, ki is bombázta Kassát.

Értékeljük ezt a könyvet tartalma és koncepciója szerint. Koncepciója aligha csupán a „hidegháború” oltárán hozott áldozat. Minden jel szerint másról van itt szó. Macartney ezt a könyvet meghatározott, jobboldali, volt uralkodó körök érdekében írta. Nem csupán Kállayról van szó. Elegendő felhívni a figyelmet arra, hogy Macartney a könyvet a háborús bűnös Hindy Iván tábornoknak ajánlotta, aki 1944. október 15-én Budapesten letartóztatta az I. hadtest parancsnokát, a Horthyhoz hű Aggteleky tábornokot, Szálasi és a német megszállók oldalára állt, Horthy ellenében, a fasiszták oldalán, a háború folytatása mellett foglalt állást, — amint maga Macartney is írja a 2. köt. 424. oldalon. Hindy ezzel az egyéb katonai alakulatoknak példával járt elől atekintetben, hogy el-lenségesen fogadják a háborúból való kilépésről szóló Horthy-proklamációt. S Hindy volt az, aki a német tábornokokkal karöltve elutasította a második és a harmadik ukrán Front parancsnokainak, Malinovszkijnak és Tolbuhinnak a budapesti bekerített csapatokhoz intézett felhívását s ezzel bajt zúdítva a fővárosra, Budapest rettentő pusztulását idézte elő. Ezek a tények bővebb kommentárok nélkül is beszélnek.

KOROM MIHÁLY

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága és a nemzetgyűlési választások

1944. december 12-ével, amikor a kora reggeli órákban Debrecenbe érkeztek a volt moszkvai magyar küldöttek, valóban új, a szovjet fővárosban véglegessé vált és az antifasiszta nagyhatalmak hozzájárulását is élvező magyar kormányalakítási tervet közvetlen megvalósításának szakasza kezdődött el.

A terv, illetve az elképzelések valóráváltásának munkálatai bizonyos értelemben ugyan már a hazafelé tartó különvonaton megkezdődtek. 9-én este, először a 7-i elindulás óta, a designált magyar miniszterelnök és miniszterek szalonkocsijában megjelent Szuszajkov vezérezredes, és megindultak a moszkvai döntések megvalósítására irányuló tervezetek. 10-én már „reggeltől estig tanácskoztak Miklósnál a leendő magyar kormány tagjai”.¹ Gerő Ernő ezekre a tanácskozásokra közvetetten utalt vissza: „A kormány összetételéről — írta 1972. május 15-én a szerző kérdéseire — Puskin nagykövettel folytattunk megbeszéléseket, főként Debrecenben, mert az úton még nem tudtuk, hogy kikkel lehet számolni.”² Sőt, a moszkvai tervnek nemcsak a konkrét megvalósításáról folyt megbeszélés itt, hanem már a jobb pozíciókért is megindult a tülekedés a horthysta csoport tagjai között. „A vonaton azonban más irányban is megindultak tárgyalások és — az intrikák is”, jegyzi meg a debreceni Krónikás könyv is.³ A konkrét eredményeket is hozó munka azonban valóban csak Debrecenben indulhatott meg, mégpedig rögtön december 12-én két vonalon is. Ennek első lépése a Szovjetunióból érkezett valamennyi magyar és szovjet felelős személyiség, valamint a helyi, debreceni, s más városokból való demokratikus vezetők kölcsönös bemutatása volt, s a különböző már kialakult elképzelések és a lehetőségek összevetése a Moszkvától hozott konkrét tervekkel, majd ezt követően a Debrecenben kialakuló és egységessé váló magyar részletes terv folyamatos egyeztetése a szovjet megbízottakkal azért, hogy a végrehajtásban segítségüket biztosítsák. Mindkét területen azonnal és párhuzamosan is indult a tevékenység, mégis az első volt időben Debrecenben a jelentősebb, mert enélkül nehéz lett volna egységes magyar álláspontot kialakítani. A két csoport, a Moszkvából érkezettek és a helyiek, kapcsolatának megteremtését a szovjet katonai városparancsnokság intézte. Mégpedig úgy, hogy mivel a Nemzeti Bizottság éppen ülésezett, innen hívták ki még ebéd előtt a megbízott polgármestert, dr. Vásáry Istvánt,

¹ Paál J.—Radó A.: A debreceni feltámadás. Második kiadás. (Debrecen). 1947. 151—152, és Nemes József naplója. 1944. dec. 9-i és 10-i bejegyzések.

² PI Arch. H—g—127 Gerő Ernő visszaemlékezése.

³ Paál—Radó: i. m. 152.

⁴ Nemes József naplója. 1944. dec. 10-i bejegyzés.

azzal, hogy magas rangú szovjet személyek kívánnak vele tanácskozni. A megbeszélés Vásáryval azonnal meg is indult. Rajta kívül azon Szuszajkov vezérezredes, Csefcsenkov altábornagy, Puskin követ és Grigorjev követségi titkár — aki egyben tolmácsolt is — vett részt.⁵ Figyelemre méltó körülmény, hogy a hivatalos szovjet szervek és megbízottak most is a helyi állami vezetővel vették fel az érintkezést, nem pedig a Nemzeti Bizottsággal. Ennek az előzőekből következtethetően csak az a jelentősége, hogy a szovjet fél az egész antifasiszta koalíció és a hatékonyabb németellenes harc érdekeit vette figyelembe, s ezek mindegyike a lehető legszélesebb németellenes összefogáson alapuló magyar tömörülést követelte meg, benne a bizonyos németellenes feladatokat vállaló újjászerveződő volt horthysta államapparátus egyes részeit is.

Magáról a megbeszélésről Vásáry polgármester még 1947-ben a következőképpen számolt be: „Az urak (a fennebb felsorolt szovjet személyek — K. M.) egész röviden azt a kérdést intézték hozzám, vázoljam az állapotokat és mondjak el őszintén mindent. Én ennek a kérelemnek eleget is tettem, és amikor beszédem végére értem, elmondtam azt is, hogy mint közigazgatási ember, a magam részéről kíváncsian tartanám, hogy valami történjék az egységes közigazgatás lehetővé tétele érdekében. Egészen nyíltan megmondtam azt is, hogy az lenne a helyes, ha a felszabadult országrészekben egy kormányserű szerv alakíttatnék.” Vásáry tájékoztatója „közel három óráig” tartott és a végén a szovjet vezérezredes megjegyezte: „azért voltak kíváncsiak a véleményemre — folytatódik tovább a polgármester idézett beszámolója —, mert ők tudni akarják, hogy milyen gondolataik vannak a vezető embereknek és hogyan képzelik el ők a kibontakozás útját.” Vásárynak pedig arra a véleményére, hogy „jó lenne valami kormányfélét létesíteni”, a tábornok a következőket válaszolta: „Ha a magyarok ezt akarják, akkor én megmondhatom magának, hogy mi azért jöttünk ide, hogy ebben segítségükre legyünk. Különben is mindjárt találkozni fog Miklós Béla vezérezredessel, akivel majd tárgyalhat e kérdésről tovább.”⁶

Ezután a megbeszélés után valóban rövid idő múlva, délután 4 óra körül Vásáry megismerkedhetett Miklós Bélával és Gerő Ernővel. Ezután már csak hármasan tárgyaltak tovább. Vásáry szerint: „Gerő Ernő és Miklós Béla ismertették velem a tervüket. A kibontakozás első állomása az, hogy egy bizottságot kell alakítani, amely gondoskodik arról, hogy a felszabadított Tiszántúlon megválasszák egy ideiglenes nemzetgyűlés tagjait, ez a nemzetgyűlés Debrecenben ül össze tanácskozássra és itt alkotmányos formában megválasztja a kormányt. Nyomban felkértek engem arra, hogy a nemzetgyűlési képviselőválasztásokat előkészítő bizottság elnöki tisztjét vállaljam el és ennek a kérésnek azonnal eleget is tettem.”⁷ Ez az egyetértést hozó hármas megbeszélés azzal ért véget, hogy még ugyanazon a napon este szélesebb keretek között folytatják tovább.

E döntés alapján tartották meg 12-én este az aznap már harmadik tárgyalást. Ezen Vásáryn kívül már a debreceni Nemzeti Bizottság elnöke, Juhász Nagy Sándor, Révész Imre református püspök és néhány jeles egyetemi tanár, valamint a Moszkvából érkezett magyarok többsége is részt vett.⁸ Erről a tanácskozásról már több napló, illetve visszaemlékezés tanuskodik. Révész püspök napló-

⁵ *Paál—Radó*: i. m. 153.

⁶ Uo. 153—154.

⁷ Uo. 154.

⁸ Lásd Révész püspök naplóját (Idézi *Paál—Radó*: i. m. 155). továbbá Nemess J. naplója. 1944. dec. 12-i bejegyzés és Vörös Tibor naplója. 1944. dec. hó 12-i bejegyzés (Lásd: Hadtörténeti Intézet Levéltára. — A továbbiakban HIL. Vörös Naplója.)

jában a következőket írta a megbeszélések tartalmáról: „Oroszok nélkül tárgyalunk. Gerő Ernő vitte a szót, . . . előadta azt a tervet, hogy Debrecen, Szeged, Békéscsaba és Hódmezővásárhely városokból összeül itt Debrecenben egy előkészítő bizottság, amelyben a szociáldemokrata, kommunista, kigazda és radikális pártok képviselői vesznek részt és ez a bizottság megállapítja az elveket és módokat, amelyek mellett néhány nap alatt a Tiszavidék és a Duna-Tisza-közének városaiból össze lehet állítani egy ideiglenes nemzetgyűlést. Ez a nemzetgyűlés december 21-én — tehát kilenc nap múlva — itt, Debrecenben tartaná első ülését, megválasztaná a kormányt és a különböző intézkedések meghozatala után együttmaradna mindaddig, amíg végleges országgyűlést alakítani nem lehet.”⁹ A naplójában még 1944-ben papírra vetettek Révész Imre egy 1955-ben írt, visszaemlékezéseit is tartalmazó tanulmányában a következő igen lényeges résszel egészítette ki az 1944. december 12-i esti értekezlet állásfoglalását illetően: „*ez a nemzetgyűlés ideiglenes kormányt választ, ezt felruhazza az állami főhatalommal, maga pedig, a nemzeti és állami szuverénitás hordozójaként, mindaddig együtt marad, amíg az országterület teljes felszabadulása után általános titkos választásokkal meg nem lehet alakítani a szuverénítás teljességével bíró, demokratikus alkotmányozó és törvényhozó népképviselőlet*”¹⁰ (kiemelés — K. M.).

Még többről tájékoztat a fenti értekezletet illetően Vörös János naplója. Vörös vezérezredes ugyan nem vett részt a megbeszélésen, mert katonai kérdésekről folytatott tanácskozást ekkor, de másnap a kommunisták részletesen, a fő kérdéseket pontokba szedve, tájékoztatták, s ezt le is diktálta naplójába. Így a szóban forgó kérdésekről a 13-i bejegyzésben a következőkről olvashatunk. „11,30. Gerő, Nagy Imre és Gábor urak tájékoztattak a 12-én Miklós vezérezredes lakásán megtartott tárgyalás eredményéről. Megbeszélésre került.” Ezután első pontban a fentiekben már ismertetett előkészítő bizottságra vonatkozó Gerő javaslatot találjuk a következő kiegészítéssel: Ezen előkészítő bizottság vezetője Vásáry polgármester lesz. Ő csak azután volt hajlandó ezt vállalni, miután az idősebb Révész püspök és Juhász-Nagy volt igazságügyminiszter is akarták ezt. Kizárólag tapíntatból nem akarta, mint fiatalabb az ő tudtuk nélkül ezt vállalni.”

Vörös naplója második pontként a nemzetgyűlés összehívásának kérdésében a határidőre, a formára, majd tartalomra vonatkozóan tett javaslatokat és az ezekhez fűzött észrevételeket adja vissza. Az utóbbihoz Juhász-Nagy aggályát jegyezte fel a rövid választási időt illetően, különösen akkor, ha a választás nem csak formális lesz, „hanem ez a már felszabadított területek népakarata”. Még élesebben fogalmazta meg ezeket az aggályokat Révész Imre 1955-ben. „Minkünk debrecenieknek csak az előkészítő tervnek az a része hangzott az első hallásra kissé hihetetlenül, hogy a nemzetgyűlés megnyitása december 21-re tervezetik, tehát az előkészítés munkálataira, a felszabadult területeken való közhírré tételre, a képviselők megválasztására és Debrecenbe gyűjtésére csak alig több, mint egy hét áll majd rendelkezésre. . . Hogyan lehet elképzelni ennek a merész tervnek nyolc nap alatti megvalósítását megfelelő szállító és híradó eszközök hiányában — azután tulajdonképpen kik fognak és kikből fognak választani képviselőket, még hozzá egyik napról a másikra? ! Gerő Ernőék nyugodtan . . . végighallgatták aggodalmainkat, s azután így szóltak: »Higgyék el

⁹ Idézi Paál—Radó: i. m. 155.

¹⁰ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. Akadémiai kiadó. 1955. Révész Imre: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. 139—140.

nekünk az urak, hogy ha egyszer nem a régi sablonokat, hanem a végveszélyben forgó hazát és nemzetet látjuk magunk előtt, sok mindent meg tudunk csinálni, amiről azelőtt még csak nem is álmodtunk. Mink ebből már kemény iskolát jártunk ki, és egészen bizonyosan hisszük, hogy ha nem a formákra, hanem a lényegre, nem a múltra, hanem a jelenre és a jövőre, nem a mellékszempontokra, hanem magára az ügyre nézünk: a dolog menni fog.”¹¹

Vörös naplója szerint Juhász-Nagy kérdésesnek ítélte meg azt is, hogy a javasolt módon összehívandó nemzetgyűlés eléggé demokratikus lesz-e. „A nemzetgyűlés összetétele megfelelő lesz-e? Nehogy reakciós, megkötő elemek kerüljenek ide — mondotta —, akik a munkát csak meg akarják majd akasztani, pedig itt minden percért kár.” Ez a fajta aggodalom csak akkor lett volna jogos, ha az új nemzetgyűlési választásokat kizárólag a régi államapparátusra és a korábbi szervezetekre bízta volna. A kialakult demokratikus népmozgalom azonban annak is biztosítékát adta, hogy az új nemzetgyűlés ne jobboldali, sőt reakciós küldöttekből álló szervezet legyen. Szó esett még az előkészítő bizottság tagjairól is e problémakörrel kapcsolatban, de arról véglegesen csak később döntöttek, amikor a többi városból annak leendő tagjai megérkeztek.

Az 1944. december 12-i esti tárgyalások következő, Vörösnél a 3. pontban levő igen fontos állásfoglalása Horthyt, illetve az ország államfőjének a kérdését érintette. „3. Juhász az államfő kérdését vetette fel. Lesz-e államfő? Jelenleg az államfő Horthy Miklós. Megállapodásra jutottunk — adja vissza Vörös naplója a vele közölt döntést —, hogy amikor az egész ország fel lesz szabadítva és amikor az egész ország képviselői jelen lesznek, a magyar nép akarata fog majd teljesülni. Ha Horthy Miklós kormányzót akarja, úgy ez fog jönni, ha királyt akar, az; ha köztársaságot akar, úgy az lesz. A magyar nép fog dönteni erre vonatkozóan. Juhász-Nagy a kormányzó úr ellen foglalt állást” — jegyezte fel végül Vörös a kommunisták közlését.

A kormányzó, illetve államfő kérdéséről Révész püspök is feljegyezte naplójában a kialakított álláspontot. A probléma fontosságára való tekintettel ezt is idézzük. „Juhász Nagy Sándor azt kérdezte — írja —: hogy állunk Horthyval és felvetettetik-e az államfő kérdése, mire úgy Dálnoki Miklós Béla, mint Gerő Ernő kijelentették, hogy Horthy hogy- és hollétéről nem is tudnak, az államfői kérdés pedig semmiféle formában nem fog felvetetni.”¹¹

Horthy, illetve az államfő, vagy végső soron az államforma kérdésének ez a továbbra is árnyalt kezelése, és az ideiglenesség megszűnése utáni időben történő eldöntés álláspontja még esetleg segíthetett a mind szélesebb németellenes összefogás megteremtésében. A magyar demokratikus és németellenes erőnek ez a kompromisszumos álláspontja alapjaiban hasonlított az olasz, a román és más országok haladó erőinek ebben az időben elfoglalt hasonló elképzeléséhez. Az eltérés csak annyi, amennyire az olasz, illetve a román király, vagy királyság szerepe is eltért pozitív irányba a Németországgal, a fasiszmussal való szakítás terén a magyar király nélküli királyság, ill. Horthy teljesítményétől. Azonban nemcsak a népi-forradalmi erők leendő királyság és Horthy ellenes álláspontja nem volt kétséges már 1944 decemberében sem, hanem kétségtelen volt az is, hogy az ilyen jellegű elképzeléseket az igazán demokratikus polgári erők is elvetik. Erre jó példa Juhász Nagy Sándor fent idézett álláspontja is. Tehát csak *egy igen szűk réteg* esetleges csatlakozása és az antifasiszta nyugati hatalmak nézőpontjának szem előtt tartása miatt történt az idézett állásfoglalás. Az lehe-

¹¹ Idézi *Padl—Radó*: i. m. 155.

tővé tette, talán jobban a királyság nem azonnali kategórikus elvetése, hogy bizonyos egyházi és földbirtokos körök is csatlakozzanak az új kibontakozás munkájához, esetleg csak helyeseljék azt, vagy csak semleges módon, ne forduljanak vele szembe. A „Horthy-kérdés” már ekkor nem játszott különösen nagy szerepet, még a volt horthysta katonatisztek körében sem. Elfogadhatónak tűnik Balogh Istvánnak a korabeli légkört is visszatükröző megfogalmazása e kérdésről. „A három tábornok egymástól félt. Ezért nem szakítottak előbb Horthyval. Őket már moszkvai tartózkodásuk alatt sem érdekelte külön-külön Horthy, de nem mertek ellene mondani semmit. Tulajdonképpen Horthytól rangban, anyagiakban már mindent megkaptak, számukra Horthy már sokat egyénileg nem jelentett. Visszajövet Magyarországra az új közegben vita és gondolkodás nélkül elfogadták a Horthy nélküli kormányt. A »királyi« címhez és egyéb jogfolytonosságot jelentő címekhez, rangokhoz való ragaszkodás nem azonos a Horthyhoz való ragaszkodással, sok esetben éppen egy fricska Horthynak, pl. a »királyi« szó.”¹² A Horthyra való hivatkozást a tábornokok már eddig is zöm-mel csak az egymás közötti rivalizálásban alkalmazták vélt hatalmi megbiztatásuk kiindulópontjául. Mindezek következtében Horthy, illetve az államforma kérdésében 1944. december 12-én kialakított, a döntést elhalasztó álláspont nem jelentett elvi engedményt a demokratikus erők részéről. Sőt, az idő nemcsak az esetleges abból fakadó előnyöket érlelhette meg, hanem a haladó erők javára dolgozott azáltal is, hogy azok még jobban megerősödve és az ország szuverénitását mind teljesebben megkapva, később még biztosabban számolhatták fel a feudalizmus maradék intézményét, a királyságot és Horthy uralmával együtt egész reakciós rendszerét is.

A december 12-i esti megbeszélésen döntés született a leendő nemzetgyűlés üléseinek helyére vonatkozóan is. Ez a kérdés Vörös idézett naplójában a 4. pontban szerepel. „Révész püspök felajánlotta a Református Kollégium oratóriumát.”¹³ Maga a püspök e kérdésről a következőket írta: „Az én javaslatomra ott nyomban elhatároztuk, hogy az összeülő nemzetgyűlés a református kollégium oratóriumában tartja tanácskozásait, ugyanott, ahol 1849 elején ülésezett a magyar országgyűlés.”¹⁴

A kommunisták által beterjesztett javaslatokat a tárgyaló partnerek, ha nem is vita és — a megvalósítási idő rövidegét nézve — kétkedések nélkül, de végső soron elfogadták. Azokat beterjesztőik olyan körültekintéssel, hittel és meggyőződéssel tették meg az ország megmentése érdekében, hogy nem lehetett kitérni előle. Ezt érezve írta Révész Imre a következőket a kommunisták 12-én este kifejtett tevékenységéről. „Minekünk ennek hallatára arra kellett gondolnunk: lám, ezek az emberek mennyi mindenben mentek keresztül, amit mi még csak meg sem kóstoltunk, s mennyire szeretik és féltik annak a magyar hazának a holnapját, amelynek vétkes tegnapja kivetette őket magából — bizony érdemes lesz nekik hinnünk és a dolgot megpróbálnunk!”¹⁵

A fentiekkel a nemzetgyűlési választásokat előkészítő bizottság megteremtéséhez, elvégzendő feladatai megszabásához és a legfontosabb további teendők felrajzolásához az egyetértő álláspontok kialakultak már 12-én. A tanácskozás azonban csak azzal érhetett véget, hogy az Előkészítő Bizottságot formálisan csak akkor lehet létrehozni, ha megérkeznek a különböző városokból

¹² Dr. Balogh István írásbeli válasza a szerző kérdéseire.

¹³ III. Vörös Naplója.

¹⁴ Idézi Paál—Radó: i. m. 155.

¹⁵ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. 140.

az abba meghívott tagok. A tárgyalásokat is csak velük együtt lehet tovább folytatni, s megérkezésük a munka elkezdésének is feltétele. Mind a szovjet szervek, mind pedig a magyar szervezők felhívták az új, a demokratikus magyar hatalom megteremtésének munkálataiba már bekapcsolódottak figyelmét arra, hogy a lehetséges határokig tartsák szigorúan titokban e munkálatokat, nehogy annak híre idő előtt az ellenség tudomására jusson, és az repülőtémadást vagy helyi diverziós pusztítást tudjon szervezni. Vagyis, az előkészítést végző személyekre és az előkészítés helyeire vonatkozóan, mai szóval élve, hírzárlatot rendeltek el. Ezért még Debrecen lakossága sem volt tájékoztatva előre az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány szervezésének előkészítő munkáiról.

1944. december 12-én még két megbeszélésre került sor Debrecenben. Az egyikben magyar katonai kérdésekről, a másikon pedig az előkészítő munkálatok technikai lebonyolításáról tárgyaltak. Az elsőt a designált honvédelmi miniszter, Vörös János és 1—2 a közvetlen környezetéhez tartozó tiszt folytatta 12-én este Szuszajkov és Csefcsenkov tábornokkal és Puskin követtel. A magyar tábornok naplója bejegyzése szerint azt kérte, hogy a magyar hadsereg felállítására azonnal kapjon lehetőséget. A szovjet tárgyaló partnerek egyetértéssel fogadták a magyar kérést és megállapodtak abban, hogy a magyar szervezési elveknek megfelelően állítják majd fel a magyar seregetesteket és azokat zsák mánnyolt magyar, illetve német fegyverekkel látják el. Abban is egyetértés történt, hogy mihelyt az első hadosztályt megszervezték, azonnal be is vethetik a németek elleni harcba. Az új magyar hadsereg állományát e tárgyaláson történt megállapodás szerint a magyar katonai vezetés a következő négy területről szervezi: 1. az 1944. október 15-e után átállt tisztekből és katonákból, 2. a korábban szovjet fogságba került magyar katonákból önkéntes jelentkezés alapján, 3. a még német-nyilas uralom alatt levő, de a most és ezután kiadandó felhívásokra átállók közül és végül 4. a felszabadult területeken toborzással önként jelentkezőkből. A szovjet tárgyaló fél a magyar kéréssel való egyetértéséről és a szovjet kormányhoz támogatólag való továbbításáról biztosította Vörös tábornokot.¹⁶ Ennek a tanácskozásnak az alapján már 13-án egy újabb, átállásra szólító felhívást készítettek Debrecenben, valamennyi ismertebb személy aláírásával, és Vörös is egy újabb parancsot bocsátott ki.

Ez a katonai tanácskozás ugyan tisztázott igen sok kérdést, de közvetlenül ennél sokkal több eredménnyel nem járt egyelőre. Mégis valamennyire mutatta a magyar cselekvési akaratot ezen a téren. A szovjet, illetve az antifasiszta nagyhatalmak katonapolitikája — úgy tűnik — egyre inkább olyan irányú változáson ment keresztül az idő előrehaladásával, amely nem annyira egy harcbevethető új magyar hadsereg *gyors* megteremtését szorgalmazta, hanem szinte csak a még német oldalon levő magyar seregetestek kikapcsolását, átállítását. Az új magyar hadsereg felállítása így tovább húzódott, a létrehozandó új magyar kormány hivatalos kérésének az útjára terelődött, illetve a fegyverszüneti egyezmény megkötésének a függvényévé vált. „A fegyveres alakulatra vonatkozólag a mi eddigi elképzeléseinkkel szemben — közölte Rákosi Moszkvából a változó szovjet álláspontot rögtön az Ideiglenes Kormány létrehozása után, december 25-én Gerőnek írt levelében — az új kormánynak kell formális javaslatlall fellépnie.” Egy ilyen kérés, illetve javaslat nélkül még a magyar partizánok sem jöhettek a Szovjetunióból azonnal haza és nem állhattak a kormány rendelkezésére.¹⁷

¹⁶ HIL. Vörös naplója.

¹⁷ PI Arch. 274—7/13. Rákosi Mátyás 1944. dec. 25-i levele Gerő Ernőnek.

A német hadigépezet szétzúzásának előrehaladásával tehát kezdett kibontakozni annak a negatív hatása, hogy Magyarország 1944 őszén nem fordult fegyveresen a fasiszta Németország ellen. Kezdett már csökkenni a Szovjetunió szemében is annak a jelentősége katonai téren, hogy feltétlenül részt vegyenek a most átálló volt német csatlós országok a hitlerizmus fegyveres szétzúzásában.

A nyugati nagyhatalmak pedig tulajdonképpen soha sem szorgalmazták túlságosan a volt német szövetséges országok fegyveres bekapcsolódását a Németország elleni harcba. Olaszország esetében sem követelték azt meg a fegyverszüneti feltételekben, bár kifejezték, hogy az esetleges ilyen harcot pozitívan fogják majd értékelni, anélkül, hogy Olaszországot „hadviselő partnerüknek” elismernék. Bár később, 1943 őszén, amikor hadat is üzent Németországnak, a szövetségesek Olaszországot ugyan nem szövetségesnek, de oldalukon „hadat viselő félnek” ismerték el.¹⁸ Ugyanakkor Románia erélyes szembefordulását Hitlerrel ők is örömmel fogadták. Ezért volt annak nagy jelentősége, hogy Románia saját elhatározásából, a fegyverszünet megkötése előtt már aktívan háborúba lépett Németország ellen. Így nem kellett erre a fegyverszüneti előírással kötelezni! Bulgária és Magyarország esetében a nyugati szövetséges hatalmak — miután ezen országoknak a Németország elleni valóban aktív háborúba lépése a velük való fegyverszüneti tárgyalásokig húzódott — vissza akartak térni az általuk alkalmazott olasz formához. Sőt, a Magyarország számára kidolgozandó fegyverszüneti feltételekhez, Stettinus, az USA ügyvezető külügyminisztere 1944. november 28-án, az angol állásponttal egyetértően többek között a következőket írta kormánya moszkvai ügyvivőjének: „Az USA külügyminisztériuma egyetért azzal, hogy a bolgár fegyverszüneti feltételek 1. cikke, mint model kívánatosabb a román fegyverszüneti feltételek megfelelő cikkénél. *El szeretnénk kerülni minden olyan implikációt, miszerint Magyarország megkapja a hadviselő partner formális státuszát*”¹⁹ (kiemelés — K. M.). Ez a nyugati álláspont is negatívan hatott a Szovjetunióban már 1944 decemberében és később annak eldöntésénél, hogy Magyarországot hogyan kapcsolják be a Németország elleni háborúba.

Az 1944 augusztusi önálló román fellépés és az azt követő háború a fasiszta koalíció ellen még azt eredményezte, hogy Románia a szeptember 12-én kelt fegyverszüneti egyezményben olyan megfogalmazású státuszt kapott, ami szerint formálisan elismerték a győztes hatalmak, hogy Olaszországhoz hasonlóan 1943 őszétől, az oldalukon harcol. Vagyis, Románia „... a Szövetséges hatalmak oldalán háborúba lépett és háborút fog folytatni Németország és Magyarország ellen ... függetlenségének és felségjogainak helyreállítására...”, amely célból nem kevesebb, mint 12 hadosztályt állít csatasorba, — szól a román fegyverszüneti egyezmény első pontja.²⁰ A Bulgáriával megkötött 1944. október 28-i fegyverszüneti egyezmény — annak ellenére, hogy bolgár hadseregek részt vettek országuk és kelet-jugoszláv területek megtisztításában, felszabadításában —,

¹⁸ Lásd Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britania kormányfőivel. 1941—1945. Bp. I. köt. 1958. Churchill 1943. aug. 18-i üzenete Sztálinnak. 172—176. Továbbá *Carteggio*: Churchill—Sztálin 1941—1945. Milano. Bonetti. 1965. 213. Churchill 1943. szept. 21-i üzenete Sztálinnak és *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918—1945. Kőzg. és Jogi Kiadó Bp. 1966. 543—545.

¹⁹ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers (1944) III. kötet. United States Government Printing, Office. Washington. 1965. 930—931.

²⁰ Orosz—román fegyverszüneti egyezmény. Józsa Béla Athenaeum Kiad. Kolozsvár. 1945. 3—4.

már nem tartalmaz ilyen megfogalmazást és nem is ír elő számszerint megjelölt bolgár hadosztályokat német-ellenes bevetésre. A bolgár fegyverszüneti egyezményben Bulgária katonai kötelezettségeit a következőként szabták meg; „Bulgária kormánya elvállalja, hogy fenntart és elérhetővé tesz olyan százazföldi, tengeri és légi erőket, amilyeneket tőle megkívánnak szolgálatra a szövetséges (szovjet) főparancsnokság általános irányítása alatt.”²¹ Tehát már Bulgária sem kapta meg formálisan a szövetségesek oldalán hadviselő partner státuszát. Finnország után ez volt a második eset a volt német szövetséges országok sorában. Azonban ennek Bulgária esetében valóban csak formális jelentősége volt. Az még elsősorban a forradalmi erőket visszaszorítani szándékozó nyugati hatalmak manővereinek az eredménye. Ugyanis 1944 novemberében még mindig nagy jelentősége és katonai szükségessége volt annak, hogy az új bolgár rendszer azonnal és teljes erővel harcolni kívánt és tudott is a fasizmus ellen. Ennek alapján az illetékes szövetséges főparancsnokság, a *szovjet*, lehetővé tette, hogy 1944 november közepétől nem kevesebb mint 6 hadosztály, a mintegy 100 ezres első bolgár hadsereg részt vegyen Magyarország és Ausztria felszabadító harcaiban. Így gyakorlatilag Bulgária is „a szövetségesek oldalán hadat viselő félle” vált. Magának a fegyverszünet szövegének a megfogalmazása azonban már Bulgária esetében is érzékeltette, hogy csökkenőben van annak a katonai jelentősége, hogy részt vesznek-e a volt csatlós országok a Németország elleni háborúban. Érződött ez a változás már december közepétől a szovjet politikában is. Különösen, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a nyugatiak is erősebben felléptek már ekkor az ilyen katonai bevonás ellen! Ez is hozzájárult ahhoz, hogy már ekkor kevesebb figyelmet fordítottak Moszkvában is egy új magyar hadsereg felállítására. Ehelyett az 1944 december közepé utáni időkben *elsősorban* a német oldalon levő magyar csapatok bomlasztásával, azok átállításával szándékoztak eredményt elérni.

1944. december 12-ének lényeges eseménye még a szervező munkálatok technikai előkészítése és megkezdése volt. Ezt elsősorban a Magyarországon lévő felelős szovjet személyiségek és a magyar kommunisták közötti megbeszélések eredményezték. A kiindulópont itt is a szovjet politikai és katonai vezetők végtelen segítőkészsége volt, amelyre tulajdonképpen még Moszkvában, a legfelsőbb szinten is gondoltak. A december eleji szovjet—magyar előkészítő tárgyalásokra utalva írta Rákosi ezzel kapcsolatban e hó 25-i, Gerőnek szóló második levelében a következőket: „Annak idején úgy Szuszajkovnak mint Kuznyecovnak megmondták, hogy álljanak rendelkezésekre . . .”²²

Már a tárgyalások első napján megállapodás történt, hogy a 2. Ukrán Front hírközlő eszközeit is használva a helyi parancsnokságokkal felkutatgatják és másnap a hadsereg gépkocsijain Debrecenbe is szállítják az Előkészítő Bizottság tagjaiként szóba jött, más városokban található személyeket és azokat is, akiket az aktív munkába kívánnak bevonni. Ehhez a feladathoz a szovjet parancsnokságok már 12-én este hozzá is kezdtek. Azonnal kapcsolatot építettek ki Szegeddel, Hódmezővásárhellyel, Békéscsabával és még más városokkal is. A szegedi szovjet városparancsnokkal kiépített kapcsolat és a feladatok vele történt közlése utáni ottani eseményekről dr. Valentiny Ágoston szociáldemokrata megbízott polgármester még 1947-ben a következő felvilágosítást adta: „Kedden (1944. december 12-én — K. M.) éjszaka, talán elmúlt már éj-

²¹ Foreign Relations... 465.

²² PI Arch. 274—7/13. Rákosi Mátyás 1944. dec. 25-i második levele Gerő Ernőnek.

fél is, telefonon felhív a városparancsnok, majd személyesen is eljön hozzám egy előttem ismeretlen orosz őrnaggyal. Felvilágosítást kért tőlem, hogy egyes személyeket, köztöttük a Szegeden tartózkodó moszkvaiakat, azután Balogh pátert és még néhány demokrata politikust hol találhatnak meg. Megadtam a felvilágosításokat, azután én is elmentem az orosz tisztekkel, egy orosz autóval segítettem összeszedni az embereket. Révait, Farkast, Vas Zoltánt és a többieket meg is találtuk. Valamennyien elmentünk a városparancsnokságra, ahonnan reggel (december 13-án — K. M.) hat óra körül elindultunk Debrecen felé. Hódmezővásárhelyen utaztunk át és ott — előre megállapított program szerint — felvettük az autóra Takács Ferenc volt országgyűlési képviselőt is. A délutáni órákban érkezünk meg Debrecenbe...²³

Az Előkészítő Bizottság tagjainak, illetve a leendő választási megbízotaknak a felkutatása és Debrecenbe szállítása vagy a fenti módon történt, vagy csak egyszerűen megérkezett egy szovjet katonai gépkocsi és minden részletesebb indoklás nélkül beültették az illető személyt és vitték Debrecenbe. Ez történt Kecskeméten Molnár Erikkel is, aki erre a következőként emlékezett vissza: „Ugye előzetesen, ... volt egy tanácskozás Debrecenben, ahol megállapítottuk a választások rendjét, lefolyását ... (Molnár elvtárs mikor került Debrecenbe és hogyan került oda?) Erre a tanácskozásra hívtak meg. (Ki, milyen szerv?)

Hát az meglehetősen konspiratív módon ment, én magam se tudtam hová visznek, szovjet hadsereg által rendelkezésre bocsátott autón. Egy tiszt jött velem, aki nem árulta el, hogy hová megyünk.”²⁴

A tárgyalt módon összeszedett személyiségek december 13-án délután, koraeste vagy ezt követően meg is érkeztek Debrecenbe. Szegedről Balogh István, Erdei Ferenc, Komócsin Mihály és Valentiny Ágostonon kívül, akik az Előkészítő Bizottság tagjai is lettek, ekkor utazott Debrecenbe az MKP KV-nek eddig e városban tevékenykedett valamennyi még ott lévő tagja, amellyel tulajdonképpen a párt ideiglenesen Szegeden működő KV-je is áttette működési székhelyét Debrecenbe. Hódmezővásárhelyről Takács Ferenc és Oláh Mihály, Békéscsabáról pedig Gyöngyösi János lettek Debrecenben az EB tagjai. A felsoroltakon kívül olyanok is érkeztek ekkor Debrecenbe, akik ugyan nem lettek a paritás miatt az EB tagjai, de aktív választói munkát kaptak, választási megbízottak lettek. Ilyen volt Molnár Erik Kecskemétről és Karácsonyi Ferenc Hódmezővásárhelyről is.²⁵ Meg nem erősített visszaemlékezésekben olvashatjuk még azt is, mintha Orosházáról Kersztes Mihályt, Békéscsabáról Szobek Andrást és Nyíregyházáról Erőss Jánost is Debrecenbe vitték volna december 13-án. Mindenesetre, ha ezeknek bizonyosságára nincs is adatunk, de mint látni fogjuk, ők is kaptak megbízatásokat Debrecenben választások lefolytatására különböző városokban.

1944. december 13-án, miután a többi város küldöttei is és adataik is a velük folytatott megbeszéléseken ismertté váltak, a kommunisták elkészítették Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága személyi összetételére vonatkozó javaslatukat. Ezzel együtt felmérték, hogy a katonai hely-

²³ Idézi *Paál—Radó*: i. m. 157.

²⁴ Molnár Erik 1965. aug. 12-i visszaemlékező válasza dr. Karsai Elek kérdéseire. Magyar Rádió Archivuma (MR A) D/2300/49—50.

²⁵ HIL. Vörös naplója. A Hódmezővásárhelyi törvényhatósági bizottság 1944. dec. 18-i rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

zettől és a kialakult helyi politikai élettől függően mely városokban, illetve helységekben lehetne nemzetgyűlési választásokat tartani, és a kijelölt települések szerint ajánlatokat tettek arra vonatkozóan is, hogy hol hány küldöttet lenne célszerű választani. Javaslatukban kijelölték a különböző helységekben lefolytatandó választásokra felkérendő és kiküldendő megbízottakat is. Elkészítettek még egy olyan kiáltványtervezetet is „A Magyar Néphez!” címmel, amelyet a választások megtartása érdekében az Előkészítő Bizottság adna ki. Mindezeket a javaslatokat még december 13-án Gerő Ernő, Miklós Béla és Vásáry István bizalmas 3-as tanácskozáson megtárgyalta és jóváhagyta. Az így előkészített anyagokat mindhárman aláírták, és egy naptári tervvel, s azaz a kéréssel együtt, hogy a szovjet katonai szervek a választás lebonyolításához szállító eszközök biztosításával nyújtsanak segítséget, levélként küldték el Szuszajkov vezéreztetésnek,²⁶ a 2. Ukrán Front haditanácsa tagjának, akit a szovjet kormány e kérdések vitelével megbízott Debrecenben.

E javaslatokról és a tanácskozásról, — az azon résztvevő polgári politikusok közléseire építve mondanivalóját — a már idézett debreceni Krónikás könyv a következőket írja: „A Bizottság (a nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága — K. M.) ülése előtt bizalmas tanácskozás volt Miklós Béla, Gerő Ernő és dr. Vásáry István között és ezen a tanácskozáson Gerő bemutatta azt a tervet, amelyet tulajdonképpen készen hozott magával Moszkvából, ahol azt Miklós Bélának elfogadták.” A Moszkvára való hivatkozás csak a nemzetgyűlésre, a választásokra és az előkészítő bizottságra vonatkozóan jogos. A fenti részletes neveket és városokat feltüntető javaslatok csak itthon, Debrecenben készülhettek és készültek is. Ezt egyébként az idézett munka további részei is igazolják. „E tervezet szerint a felszabadult területeken megtartják a képviselőválasztásokat és pedig úgy, hogy a nemzetgyűlés december 21-re tanácskozássra ül össze Debrecenben. A választások levezetését a terv a Nemzeti Bizottságokra kívánta bízni és Gerő Ernő hangsúlyozta, hogy ezek a Nemzeti Bizottságok paritásos alapon alakultak meg az egész felszabadított országrészen, azokban egyenlő arányban vettek részt a Kisgazda Párt, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt. Gerő Ernő statisztikai adatokkal alátámasztott javaslatot terjesztett elő ezen a bizalmas megbeszélésen.”²⁷ *Úgy tűnik, hogy az új hatalom kiinduló alapjaként, a választásokat szinte kizárólag csak rájuk és a mögöttük álló demokratikus pártokra támaszkodva lefolytatandó — e tanácskozások során kerültek előtérbe, központi helyre a gyakorlati munkában a nemzeti bizottságok!*

Az idézett 3-as bizalmas tanácskozáson az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága összetételére vonatkozóan a következő „végleges” megállapodás történt:

²⁶ PI Arch. 274—9/1. Az 1944. dec. 13-án kelt. Miklós Béla, Gerő Ernő és Vásáry István által aláírt és Szuszajkovnak szóló levél másolata. A továbbiakban tartalmilag részleteiben is megvizsgálendő levél négy pontba foglalva tartalmazza a javaslatokat. Az első pont az Előkészítő Bizottság összetételét sorolta fel és közölte, hogy megalakulása 14-én lesz. A mellékelt „Kiáltvány” szövege nyilvánosságra hozásának terve 15-ére szólt. A második pont azokat a városokat sorolta fel, amelyekben választásokat terveztek és az egyes helyeken megválasztandó küldöttek számát. Továbbá közli, az ekkor még 22—23-ára tervezett nemzetgyűlési ülés dátumát. A harmadik pont a különböző fenti városokba küldendő megbízottakra tett javaslatot, míg a negyedikben a szállítási eszközök biztosítását kérték az aláírók.

²⁷ *Padl—Radó*: i. m. 158.

Dr. Vásáry István Debrecen polgármestere, elnök, KGP tagja.
 Miklós Béla vezérezredes, pártonkívüli.
 Vörös János vezérezredes, pártonkívüli.
 Nagy Imre közgazdász, MKP. Kaposvár.
 Dr. Juhász Nagy Sándor volt igazságügyminiszter, Magyar Néppárt.
 Debrecen. Később pártonkívülinek vallotta magát.²⁸
 Dr. Bodnár János egyetemi tanár, rektor, PDP., Debrecen.
 Dr. Révész Imre református püspök, pártonkívüli, Debrecen.
 Dr. Tariska István orvos, Debrecen, MKP.
 Kovács János kőműves, Debrecen. SzDP.
 Dr. Valentiny Ágoston Szeged polgármestere. SzDP.
 Dr. Balogh István plébános, Szeged. KGP.
 Komócsin Mihály építőmunkás, MKP. Szeged.
 Gerő Ernő „közíró”, MKP. Budapest.
 Dr. Erdei Ferenc író, lapszerkesztő, Makó. NPP.
 Dr. Gyögyösi János tanár, KGP. Békéscsaba.
 Takács Ferenc kőműves, SzDP. Hódmezővásárhely.
 Oláh Mihály kőműves, MKP. Hódmezővásárhely.²⁹

1944. december 14-én a szovjet megbízottakkal egyeztetett naptári tervnek megfelelően s a javasolt összetételben meg is tartották az Előkészítő Bizottság formális és hivatalos alakuló ülését.³⁰ Annak ismertetése előtt azonban vizsgáljuk meg az EB összetételét. A párttagság szerinti összetétele messzemenően kifejezi azt, hogy benne a tényleges munkát a kommunisták végezték. A résztvevők közül 5 az MKP, 3-3 az SzDP és KGP, 1-1 az NPP, PDP és MN. tagja volt, 3-an pedig pártonkívüliek. A foglalkozási összetétel szerint az EB-ben 4 ügyvéd, illetve orvos, 4 munkás, 3 író, illetve újságíró, 2 katonatiszt, 2 tanár és 2 pap volt. Ez az összetétel biztosította a bizottság hatékony tevékenységét mind a nemzetgyűlési választások lebonyolítását, mind pedig a nemzetgyűlés ülésének az előkészítését és a személyek kiválasztását illetően. Bár az utóbbi feladathoz kissé nagy létszámúnak bizonyult az EB, ezért, mint látni fogjuk, a különböző funkciókra való személyek kiválasztásának és megbeszélésének a munkálataiba nem vonták be az egész bizottságot.

Az EB városok szerinti összetétele, bár ez különösen nagy szerepet nem játszott, — hiszen pl. a kecskeméti Molnár Erik a koalíciós összetétel megőrzése miatt ki is maradt a hivatalos bizottságból annak ellenére, hogy jelen volt Debrecenben annak megalakulásakor — a gyors megszervezés és a közlekedési nehézségek ellenére is viszonylag széles körű. Ha nem is számoljuk a volt emigráns kommunisták korábbi és a katonatisztek budapesti illetőségét, akkor is 5 magyar városból kerültek tagok az Előkészítő Bizottságba, köztük az akkori

²⁸ Juhász Nagy Sándor: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés személyi adatainak a megnyitás előtti összesítésekor a Magyar Néppárt tagjának mondotta magát (*Paál—Radó*: i. m. 18—19 és 21). Később az Ideiglenes Nemzetgyűlés hivatalos naplója szerint már pártonkívülinek. (Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum. Bp. 1946. 176).

²⁹ Mind a 17 nevet és az itt feltüntetett illetőségi helyet már a dec. 13-i, Szuszajkovnak küldött levél is tartalmazta. A pártállást és a foglalkozást a Nemzetgyűlési Napló (173—180) és *Paál—Radó*: i. m. 18—24 tartalmazza.

³⁰ Hogy ez valóban dec. 14-én volt, szemben a debreceni Krónikás könyv egyébként is bizonytalanak tűnő 13-i állításával (158) elég két korabeli naplófeljegyzésre utalni. Az egyik a Vörös naplója, amelynek dec. hó 14-i bejegyzése ad hírt az Előkészítő Bizottság e napi megalakulásáról, a másik Nemess J. naplója, 13-i és 14-i beírása is ezt erősíti meg.

második és harmadik legnagyobb magyar város, polgármesterével és NB-uk elnökével együtt. Mindezek maguk is növelték a választó városokban e szervezet tekintélyét.

Az EB 14-i alakuló ülésének első tette, — saját összetételének jóváhagyó tudomásul vételét követően — Vásáry István elnökké való egyhangú megválasztása volt. Az elnök ünnepélyes megnyitó szavai után Gerő Ernő betérjesztette hivatalosan is az eddig kialakított és elfogadott célkitűzéseket, majd konkrét javaslatokat tett a választások lebonyolítására. Ezeket a Krónikás könyv a következőként foglalta össze: „harmincnyolc község és város összesen kétszáz-tizenkét képviselőt küldjön a Debrecenben összeülő nemzetgyűlésbe. A választásokat a helyi Nemzeti Bizottságok vezessék le és az Előkészítő Bizottságra hárul az a feladat, hogy e 38 községet és várost meglátogassa, azokban a választásokat levezesse és nyomban a választások megtörténte után a megválasztott képviselőket el is hozza Debrecenbe, ahol közben az ittmaradt bizottsági tagok a szükséges előkészületeket megteszik.”³¹

Az egyes helységekre és az általuk választandó képviselőkre vonatkozóan Gerő a már 13-án kialakított és Szuszajkovnak is megküldött javaslatokat terjesztette be. Ezek a következők voltak:

1. Szeged	25	20. Sátoraljaújhely	5
2. Debrecen	22	21. Szolnok	4
3. Hódmezővásárhely	15	22. Kiskunhalas	4
4. Pécs és a bányavidék	15	23. Kaposvár	5
5. Orosháza	12	24. Gyula	3
6. Makó	12	25. Cegléd	3
7. Békéscsaba	12	26. Hajdúhadház	1
8. Kiskunfélegyháza	3	27. Csongrád	2
9. Endrőd	3	28. Szekszárd	2
10. Gyoma	3	29. Eger	2
11. Szarvas	3	30. Berettyóújfalu	2
12. Békés	3	31. Kalocsa	1
13. Nagykőrös	3	32. Kisújszállás	2
14. Balmazújváros	3	33. Dombóvár	1
15. Miskolc	10	34. Gyöngyös	1
16. Kecskemét	7	35. Jászberény	1
17. Diósgyőr	6	36. Kiskőrös	1
18. Szentés	6	37. Hajdúböszörmény	2
19. Nyíregyháza	5	38. Hajdúszoboszló	2 ³²

Gerő Ernő javaslatait az EB változtatások nélkül elfogadta, tehát határozattá emelte.³³ E szerint az EB a felszabadult területek 38 városában és községében tervezett választásokat, ahol 212 képviselő kapott volna mandátumot.

Felmerül itt rögtön, már a választási terv elkészítése kapcsán is, hogy nem volt-e ez eleve kevés helység, illetve lakosság ahhoz is, hogy csak *ideig-*

³¹ *Paál—Radó*: i. m. 159.

³² PI Arch. 274—9/1. Miklós, Gerő és Vásáry 1944. dec. 13-i levele Szuszajkov vezérezredesnek. E helységek más sorrendű, de adataikban pontosan megegyező listáját lásd még *Paál—Radó*: i. m. 159.

³³ *Paál—Radó*: i. m. 159.

lenes nemzetgyűlés, majd kormány alakuljon. Természetesen e kérdésre minde-
nek előtt az ország katasztrofális helyzete diktálta szükségszerűség és az adott
lehetőségek összevetése adják meg a határozott tagadó választ. Vagyis, ha vala-
milyen szervezet, párt, vagy tömörülés meg akarta menteni 1944 végén az or-
szágot, a nemzet megmaradt értékeit, illetve a lakosságból és javaiból még
amit lehetett, akkor nem játszhatott „alkotmányosdit”, „törvényesdit”, ha-
nem a rendkívüli helyzetben a lehetőségeken belüli eszközökhöz, formákhoz és
módszerekhez kellett folyamodnia. A korábbi „alkotmányos” rendszer intézmé-
nyeivel együtt egyébként is bebizonyította, hogy képtelen ilyen irányba tevé-
kenykedni, a tehetetlenség, a teljes széthullás stádiumába jutott.

Mégis, túl ezen az összehasonlíthatatlan rendkívüli háborús helyzeten,
éppen a Horthy-időszak unos-untalanig hangoztatott, „alkotmányosnak” és
„törvényesnek” propagált és még hozzá *békés időszakban* lefolytatott választá-
sainak a tényleges számaránya és „demokratizmusa” az, amelyik ezen reklámok
és jó körülményei ellenére alig nyújtott csak pár ezerrel több állampolgárnak
választójogot, mint az országban dúló hadjárat harcai közepette 1944 decembe-
rében végrehajtott szükségválasztás. Nézzük meg ezzel kapcsolatban néhány
adatot. A tervben szereplő 38 városban és községben a hivatalos statisztikák
szerint a megelőző népszámláláskor, 1941-ben kereken egy millió 400 ezer em-
ber élt. Egy többé-kevésbé becsületes polgári demokratikus rendszer is kb.
20 éves kortól megadja a választójogot az állampolgároknak. Ennek alapján
a 20 éven aluli lakosságot, vagyis 35,6%-ot levonva a fenti számból, a 38 hely-
ségben valamivel több, mint 900 ezer szavazó választotta volna elvileg a 212
képviselőt.

Azért feltételes a megfogalmazás, mert nem sikerült a tervet mindenütt
teljesíteni. A listánkon kiemelt városokban elsősorban katonai okok miatt,
de közlekedési nehézségek miatt is, nem tudták megtartani a választásokat.
Ennek ellenére itt mégis szükségesnek tartjuk az induló tervnek is az ilyen irá-
nyú elemzését. Ezzel, többek között, bizonyíthatjuk azt is, hogy a területi és
a közlekedési lehetőségeket maximálisan igyekeztek kiaknázni a választások
végrehajtásakor. A lefolytatott választások végül is, ha területileg szűkültek
is e tervezethez képest, a választást lebonyolító helységek száma viszont je-
lentősen növekedett.

Az előzőekben, a 38 helységben megadott választói számon túl azonban
az e települések körül fekvő városokban és helységekben élő lakosság a rendkí-
vüli nehézségek miatt nem vehetett részt a decemberi választásokban. Így a
a választásra tervezett egész területen lévő mintegy 3 millió 800 ezer lakos
(a 20 éven felüli választó közülük kereken 2,450 ezer lenne) nevében annak
csak kevéssel több mint egyharmada (összesen 1400 ezer, akikből 900 ezer a
választó) választhatna. Vagyis elvben az összes választónak kereken 37%-a
szavazhatott az egész nevében! Sem a kutató történésznek, de még a valameny-
nyire is haladó gondolkodónak sem lehetne *általában és minden időre vonatkozó*
ilyen arányú választási tervet elfogadnia. Konkrétan viszont az 1944-es decem-
beri keletmagyarországi ideiglenes nemzetgyűlési választásokat a rendkívüli
viszonyok közötti ország- és nemzetmentő céljai és majd eredményei miatt,
de formája, módszere és tartalma miatt is, nemcsak elfogadjuk ideiglenesnek
és rendkívülinek, hanem mint nagy nehézségekkel és fáradsággal, szinte hősi
tettként végrehajtott tevékenységet olyannak tartjuk, amely a súlyos helyzet-
ben is azt célozta, hogy az ország nemzeti és demokratikus erőinek minél na-
gyobb arányát aktivizálja.

Az 1944 decemberi rendkívüli és részleges választások demokratizmusát tehát érthetően és elfogadhatóan korlátozta az ország súlyos helyzete. Viszont a két háború között, békés időszakban semmiféle rendkívüli helyzet, vagy országmentő érdek nem követelt meg korlátozást. Mégis ugyanazokon a területeken, mint amelyen 1944-ben lefolytatták az ideiglenes nemzetgyűlési választásokat — beleszámolva az ekkor kimaradt valamennyi községet és várost is — csak néhány ezerrel több embernek volt 1930-ban választójoga, a tervezett fenti 38 helység 20 éven felüli választóinak a számánál. 1930-ban a szóbanforgó területen élt kerekén 3 millió 640 ezer ember, akik közül csak egy millió 65 ezer rendelkezett választó joggal! Ez a szám az akkori 20 éven felüli lakosságnak még a felét sem tette ki, kerekén 46⁰/₀-a volt. Viszont Horthyék ennek a 46⁰/₀-nak a szavazása alapján rendszerüket, intézkedéseiket unos-untalanig hangoztatva nevezték „alkotmányosnak”, „törvényesnek”, „parlamentárisnak” stb. stb. Ha ezt a Horthy-időszaki 46⁰/₀-os választói arányt — az 1939-es választásnál ez az arány még rosszabb volt! — alkotmányosnak és törvényesnek lehetett tekinteni, akkor legalább annyi joggal lehetett az 1944-es részleges választások 37⁰/₀-os elvi lehetőségű arányát rendkívülinek és ideiglenesnek tekintve elfogadni. Ezt 1944-ben a „törvényességre” a legkényesebben ügyelők is kénytelenek voltak elfogadni Debrecenben. Ugyanis ezeknek az 1930-as adatoknak egy részét éppen a tárgyalat tanácskozásokon is felhasználták a szervezők.³⁴ Azt a fenti értelemben elfogadták a polgári politikusok, az államtudományok professzorai, sőt még a horthysta csoport valamennyi tagja és követője is!

Mindezekhez kapcsolva, ha még az összehasonlításban szólunk a szereplő pártokról, a mögöttük álló rétegekről, osztályokról és politikájukról is, akkor az 1944-es választási terv kényszerű mivoltában is magasan demokratikusabb a Horthyékénál. Az mind az ország, mind pedig az egyes osztályok és rétegek érdekeit valóban és teljesebben kifejező és azokat így is sokkal jobban átfogó volt.

Visszatérve az EB 14-i hivatalos alakuló ülésére, miután a bizottság azon magáévá tette az előterjesztett választási tervet, Gerő Ernő beszámolt arról is, hogy a szovjet katonai hatóságok 15-én reggeltől 19 teherautót bocsátanak rendelkezésre vezetőikkel és kísérelő őrökkel együtt a választások lebonyolításához.³⁵ Ezt követően rögtön beterveztette a vidékre menő megbízottak csoportjaira és a hozzájuk tartozó városokra vonatkozó, szintén korábban elkészített és Szuszajkov tábornoknak is eljuttatott javaslatot, amelyet a bizottság ugyancsak elfogadott. Eszerint a következő 12 megbízói csoport kiküldetését határozták el a mindegyik mellé feltüntetett helységekre:

1. Dr. Balogh István, Révai József; Szeged.
2. Dr. Erdei Ferenc, Révai József; Cegléd, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Kiskőrös, Kiskunhalas.
3. Faraghó Gábor és dr. Molnár Erik; Kecskemét.
4. Vass Zoltán, gr. Teleki Géza, Gomkötő Péter; Pécs és bányavidék, Kaposvár, Szekszárd, Bonyhád.
5. Dr. Tariska István, dr. Vásáry István, dr. Eröss János; Nyíregyháza és környéke.

³⁴ Lásd uo. 158 és Országgyűlési Iroda Irattára (OI. Irattára). A Politikai Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1948.

³⁵ Uo. 159 és HIL. Vörös naplója. 1944. dec. 14-i bejegyzés.

6. Keresztes Mihály, Kovács János; Szolnok, Jászberény, Orosháza.
7. Dr. Szilágyi József, dr. Zöld Sándor, dr. Vajda Benő; Balmazújváros, Berettyóújfalú, Hajdúság.
8. Farkas Mihály, dr. Juhász Géza, Miskolc, Diósgyőr, Gyöngyös, Eger.
9. Szobek András, dr. Gyöngyösi János; Békéscsaba, Endrőd, Gyoma.
10. Nagy Imre, Oláh Mihály, Takács Ferenc; Gyula, Szarvas, Békés, Szentes, Csongrád, Hódmezővásárhely.
11. Komócsin Mihály, Erdei Sándor; Makó.
12. Vásáry József, dr. Szilágyi József, Juhász Nagy Sándor, Ghiczey András; Debrecen.³⁶

A fenti listának és a városok felsorolásának van egy-két, némi figyelmet érdemlő sajátossága. Először is, nemcsak az előkészítő bizottság tagjai, hanem lényegesen többen, közel 30-an kaptak választási megbízotti feladatot. Sőt, a bizottság tagjai közül többen a központi szervező munkák miatt, elsősorban Gerő Ernő, illetve a designált miniszterelnök, Miklós Béla, a katonai tárgyalások következtében Vörös János és még mások, nem is kaphattak ilyen megbízatást.³⁷ A felsorolásban található nemcsak egy meghatározott helyre szóló megbízatások, pl. Pécs és bányavidék, Nyíregyháza és környéke, a Hajdúság. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a választási biztosoknak lehetőségük volt esetleg előre nem megjelölt helyen is választásokat szervezni. Többen közülük éltek is, mint látni fogjuk, ezzel a lehetőséggel. Egy-két esetben e felsorolás és a korábbi, csak a városokat feltüntető lista között különbség van. Pl. az utóbbiban Tolnából Bonyhád, az előbbieken pedig Dombóvár van feltüntetve Szekszárd mellett, vagy Sátoraljaújhely és Kisújszállás csak a városi listában szerepel, de a megbízottak listáján nem. Ez minden valószínűség szerint nem közbeeső változás eredménye, hiszen a két lista egy időben készült és egy levél-dokumentumban szerepel. Talán a gyors munkából következő tévedések, elírások ezek?

Az EB szóban forgó ülése még egy igen fontos kérdésről folytatott megbeszélést, illetve hozott döntést. Ez pedig a bizottság kiáltványa „A Magyar Néphez!”. A december 13-i terv szerint ennek a kiáltványnak már 15-én meg kellett volna jelennie a sajtóban,³⁸ de erre csak 16-án került sor. Az egy napos késésnek az okát nem lehetett pontosan kideríteni, de az megállapíthatóvá vált, hogy a bizottság egyik része már 14-én aláírta, de egy másik része csak 15-én tette ezt meg. „1944. december 15-én vált előttünk véglegessé az elhatározás — közölte dr. Tariska István, az MKP debreceni szervezetének akkori titkára, aki az EB-nek is tagja volt —, hogy Debrecen lesz az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány székhelye. Ezen a napon került aláírásra az Ideiglenes Nemzetgyűlés választására felhívó nyilatkozat. Az első megbeszélésen (a 14-in — K. M.), amelyen a felhívást *elfogadták*, Debrecenből Juhász Nagy Sándor és Révész Imre vettek részt, s a már kész és mások által aláírt nyilatkozatra került rá másnap Juhász Nagy Sándor kívánságára dr. Bodnár János egyetemi tanár, Kovács János kőműves és dr. Tariska István orvos aláírása. Soha nem tisztáztuk, hogy az aláírás két ütemű végrehajtása — hang-

³⁶ PI Arch. 274—9/1. (E lista a városok szerinti kicmeléssel megjelent *Paál—Radó*: i. m. 16.)

³⁷ HIL. Vörös Naplója. 1944. dec. 14-i bejegyzés.

³⁸ PI Arch. 274—9/1.

súlyozta az EB volt tagja — a provinciális lokálpatriotizmus látszatának elkerülése vagy nagyobb számú helyi személyi képviselőt demonstrálása céljából vagy érdekében, vagy más okból történt-e.”³⁹ A kiáltványnak a felsorolt személyek által történt utólagos aláírása már azért is érthetetlen, mert mindhárom december 13-tól az EB jelölt, illetve 14-től hivatalosan is jóváhagyott tagjai voltak. Bár a munkák során éles különbséget az EB hivatalos tagjai és a többi vezető személyiség között nem tettek. Valamennyien részt vettek a szinte állandóan folyó megbeszéléseken. Ezért még a hivatalos ülések időpontja is igen nehezen állapítható meg.

Mindenesetre az EB kiáltványa a Néplapban feltehetően az aláírások fenti elhúzódnása miatt csak december 16-án látott napvilágot.⁴⁰ Viszont a különböző dokumentumok között található a kiáltványnak egy röplapformájú változata is, amelyről feltételezhető, hogy már 15-én elkészült és az ezen a napon vidékre indult választási megbízottak már magukkal is vitték.⁴¹

Magának az EB-nek a felhívása lényegesen újat nem tartalmazott a Moszkvában december elején kialakított politikai vonalhoz képest. A német szövetségben folytatott háború katasztrofális következményeit, a német megszállás és a nyilas uralom hatását boncolgatva, a moszkvai megállapodásnak megfelelően a volt kormányzóra is hivatkozva a következőket szögezte le: „Horthy kormányzót elhurcolták a németek. A hatalmat a hazaáruló hungarista söpredék bitorolja, amely kizárólag német szuronyokra támaszkodik. Az országnak nincsen törvényes, szuverén képviselői szerve, nincsen kormánya.” E helyzettel indokolta jogosan a továbbiakban az EB kezdeményező lépését. „A hazánkra szakadt nagy nemzeti szerencsétlenség indított bennünket, magyar hazafiakat arra, hogy kezünkbe vegyük a kezdeményezést az Ideiglenes Nemzetgyűlés egybehívására, mely megalakítja Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányát.”

E célból, szintén moszkvai fogalmazásnak megfelelően, a következőkre szólít fel a kiáltvány: „Felhívjuk a városok és községek önkormányzati testületeit, a nemzeti bizottságokat, a szakszervezeteket, az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szervezeteket, a kulturális és egyéb egyesületeket, hogy demokratikusan válasszák meg a küldötteiket az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.” A felhívásban tehát még szerepel az önkormányzati szervek és a társadalmi, ipari, mezőgazdasági, stb. egyesületek felsorolása a választást lebonyolító szervezetek sorában, bár ekkor már világos volt és a megbízottak eligazításakor is ezt hangsúlyozták, hogy a fő szerepet az igen gyorsan szaporodó nemzeti bizottságokra kívánják ruházni a főszervezők.

A felhívás a nemzetgyűlés és a nemzeti kormány céljaként csak a minimális feladatokat, a német rablók kiűzését, az ország talpraállítását és függetlensége visszaállítását jelölte meg, nem téve említést gazdasági és társadalmi reformokról. S végezetül az Ideiglenes Nemzetgyűlést, a független, demokratikus Magyarországot éltetve, mind a 17 tag aláírásával jelent meg az EB kiáltványa.⁴²

³⁹ Dr. Tariska István visszaemlékezése. Megjelent: Tanulmányok és források Hajdu-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Debrecen 1973. 116—123.

⁴⁰ Lásd Néplap 1944. dec. 16.

⁴¹ PI Arch. 174—9/1. (Ezen a röplap-változaton nyomatottan már szerepel mind a 17 előkészítő bizottsági tag aláírása!)

⁴² Uo. és megjelent a Néplap dec. 16-i és a Délmagyarország dec. 17-i számában. A felhívást, miután az 50-es évek eleji kiadványokban a Horthyra vonatkozó utalások és az aláírások kihagyásával jelentek meg (lásd pl.: Felszabadulás. Dokumentumok. 1944. szeptember 26.—1945. április 4. Bp. Szikra. 1955. 194—195) itt teljes egészében közöljük.

Az EB ülésein elfogadott terveknek megfelelően a választási megbízottak felkészítésük és megbízólevellel történt ellátásuk után december 15-én reggel kezdték meg a felszabadult területekre való szétutazást.⁴³ A legtöbbjük 15-én vagy 16-án utazott el Debrecenből és kezdte meg a munkáját. Az EB megbízólevelének szövege a következő volt:

„Megbízó levél

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága megbízza dr. Juhász Géza urat, hogy Miskolc, Diósgyőr, Gyöngyös, Eger városokban megejtse az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe küldötték választását, és a választott küldötték megjelenését biztosítsa.

1944. december hó 14. napján.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága nevében:
dr. Vásáry István sk. Miklós Béla sk. dr. Valentiny Ágoston sk.”⁴⁴

Az 1944 decemberi Ideiglenes Nemzetgyűlési választások mind külön-külön, mind pedig összességükben igen sok figyelemreméltó sajátossággal és általános vonásokkal is rendelkeztek. Ezért előbb, a 12 megbízotti csoportnak, illetve a megyéknek megfelelően sorba vesszük az egyes fontosabb helyi választásokat, majd ezeket követően általános vonásaikat is elemezni fogjuk.

„A Magyar Néphez!

A Németországgal kötött katonai szövetség és a német háború súlyos nemzeti válságba sodorták hazánkat. A németek kifosztották, elpusztították az országot. A náci bérenc Szálasi abban a pillanatban döfött tört a nemzet hátába, amikor hazánk meg akarta indítani szabadságharcát a német elnyomók kiűzésére, Magyarország felszabadításáért.

Horthy Kormányzót elhurcolták a németek. A hatalmat a hazaáruló hungarista söpredék bitorolja, mely kizárólag német szuronyokra támaszkodik. Az országnak nincs törvényes szuverén képviselői szerve, nincsen kormánya.

A hazánkra szakadt nagy nemzeti szerencsétlenség indított bennünket, magyar hazafiakat arra, hogy kezünkbe vegyük a kezdeményezést az Ideiglenes Nemzetgyűlés egybehívására, amely megalakítja Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányát.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés egybehívását — széles demokratikus alapon — lehetővé teszi az, hogy a Vörös Hadsereg már felszabadította az ország háromnegyed részét a gyűlölt német elnyomók és nyilas bérenceik uralma alól.

Felhívjuk a városok és községek önkormányzati testületeit, a nemzeti bizottságokat, a szakszervezeteket, az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szervezeteket, a kulturális és egyéb egyesületeket, hogy demokratikusan válasszák meg küldötteiket az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés kifejezésre fogja juttatni a magyar nép akarátát: Összefogni párt és társadalmi különbség nélkül a német rablók kiűzésére, az országnak a romokból való feltámasztására, erős, független, demokratikus Magyarország megteremtésére.

Éljen az Ideiglenes Nemzetgyűlés!

Éljen a magyar nép egysége a német elnyomók s nyilas bérenceik ellen!

Éljen az erős, független, demokratikus Magyarország!

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága:

Dr. Vásáry István Debr. polg. mestere, elnök.

Miklós Béla vezérezredes
Nagy Imre közgazdász
dr. Bodnár János rektor
dr. Tariska István orvos
dr. Valentiny Á. Szeged p. m.
Komócsin Mihály Szaksz. vez.
dr. Erdei Ferenc szerkesztő
Takács Ferenc v. orsz. gy. kép.

Vörös János vezérezredes
dr. Juhász-Nagy S. v. ig. ügy. min.
dr. Révész Imre ref. püspök
Kovács János köműves
dr. Balogh I. plébános
Gerő Ernő közíró
Gyöngyössi János tanár
Oláh Mihály köműves.”

⁴³ PI Arcb. 274—9/1.

⁴⁴ Dr. Juhász Géza 1964. aug. 15-i visszaemlékezése. MR A D/2300/72.

Az első konkrét választási tevékenység Debrecenben indult december 15-én a helyi Nemzeti Bizottság ülésén. Mégpedig azoknak a személyeknek a jelölésével és megválasztásával, akikről az előkészítés során központilag döntöttek, mint olyanokról, akiknek a lakóhely szerinti illetősége nem a már felszabadult területeken van. A budapesti vagy más helyen lakó horthysta politikusokról és katonatisztekéről, valamint az emigrációból hazatért kommunis-tákról előre megállapodás történt, hogy melyik helyen, városban válasszák meg őket küldöttnek. Eszerint Miklós Bélát és Teleki Gézát Debrecenben, Vörös Jánost és Nagy Imrét Hódmezővásárhelyen, Gerő Ernőt és Révai Józsefet Szegeden, Gábor Józsefet Vásárosnaményben és Vas Zoltánt Pécsen tervezték küldöttnek megválasztani.⁴⁵ Mellettük a kommunistáknak sikerült még négy egyelőre még nem a felszabadult területen tartózkodó párttagot képviselőnek jelöltetni a különböző városokban. Így Andics Erzsébetet Pécsen, Gergely Sándort és Nógrádi Sándort Miskolcon, valamint Rákosi Mátyást Szegeden.⁴⁶ Egyéb pártönkívüli közéleti méltóságokat vagy egyházi személyeket városaik küldöttei között ajánlották képviselőnek javaslatba hozni. Más központi meghatározás sem névre, sem pártokra nem történt. Minden jelölést és választást a helyi erők döntöttek el mind a neveket, mind pedig a pártállásokat illetően. Ezért volt nagy jelentősége az egész választások során a helyi erőviszonyok állásának.

E megállapodás realizálásával indult meg a Debreceni Nemzeti Bizottság 15-i ülésén a választási munka. Itt Vásáry István az EB „megbízásából” javasolta az NB-nek, hogy „magasabb érdekek” figyelembevételével a városnak biztosított 22 képviselői helyből két helyre válassza meg nemzetgyűlési küldöttnek Dálnoki Miklós Bélát és gróf Teleki Gézát. A javaslat felett hosszantartó, széleskörű és éles vita bontakozott ki. Az NB balszárnyán álló, elsősorban az NB ülésén most először megjelent 5 szakszervezeti tag és a szociáldemokraták képviselői — akik kevésbé értették meg a valamennyi németellenes erő összefogásának politikáját — ellenezték a Vásáry által javasoltakat, de különösen a „gróf” megválasztását. Végül a kommunisták érvelésére változtattak szélsőséges álláspontjukon. Mindez egyben azt jelentette, hogy közvetlenül csak a kommunisták támogatásával lehetett képviselői helyet biztosítani az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe a leendő miniszterelnöknek és egyik miniszterének. Ezt *e napon* szószerint is kellett venni, mert a Nemzeti Bizottság ülésének az elején elfogadta a szakszervezetek azon követelését, hogy az képviseltethesse magát az NB-ben, azzal hogy más „érdekképviselői szervek” számára is megszavazott szintén 5 helyet. Az 5 szakszervezeti küldött nyomban el is foglalta a helyét, míg az utóbbiak nem vehettek még részt az értekezleten, mert a polgári erők e javaslata csak az ülés idején született, azért, hogy így biztosítsák a többséget a szakszervezetekkel megerősödött baloldallal szemben. Ezért az ülésen a két munkáspárt és a szakszervezetek még ideiglenesen többséget alkottak (15:13-as arányban). Ez is hozzájárult ahhoz, hogy e napon nem folytatták a többi nemzetgyűlési küldött megválasztását, bár a megmaradt 20 mandátum pártok szerinti elosztásában és a közéleti szereplőknek juttatandó hely számában megállapodásra jutottak még.

Eszerint a baloldali erők számára kedvezően, úgy döntöttek, hogy 4-4-4 képviselői helyet kap az MKP, SzDP és a szakszervezetek, 5-öt a KGP és 3

⁴⁵ *Paál-Radó*: i. m. 163–164.

⁴⁶ *Pl Arch.* 274–7/13. Révai J. 1945. jan. 7-i levele Rákosinak.

közeleti személyt „pártonkívüliként” juttatnak mandátumhoz. Utóbbiak a következők voltak: Juhász Nagy S., Révész Imre és az egyébként KGP-i vezetőségi tag Vásáry István. Így, az NB jegyzőkönyvének szavai szerint 12 képviselőt a „munkás-oldal”, 8-at pedig a „polgári-oldal” ad.⁴⁹ Ez a 15-i döntés a „munkás-oldal” számára még akkor is előnyös, ha a „polgári-oldalhoz” Miklós Bélát és Telekit is hozzászámítjuk!

A tanulmány — terjedelmi okokból nem közölt — következő fejezete igen részletesen ismerteti a felszabadult országrészek városaiban és egyes falvaiban ideiglenes nemzetgyűlési választásokat.

Különös jelentőségű a *népi, a demokratikus erők kibontakozása szempontjából a választásokat lefolytató helyi szervek vizsgálata, illetve a megválasztott képviselőknek a küldő, ajánló szervek és pártállásuak szerinti szemügyrevétele.*

Mint tudjuk, a helyi önkormányzati szerveket, a nemzeti bizottságokat, a szakszervezeteket és más társadalmi, gazdasági és kulturális szervezeteket és egyesületeket hívta fel az EB, az antifasiszta nagyhatalmak ajánlatára, hogy a választásokat lebonyolítsák, képviselőket küldjenek az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Ezzel az elképzeléssel ellentétben a gyakorlatban az történt, hogy a 44 helyen megtartott választás közül a demokratikus, a baloldali népi erők gyors kibontakozását bizonyítván mintegy 24-ben a nemzeti bizottságok választották meg a küldötteket, illetve előkészített javaslaik alapján a szintén általuk szervezett népgyűlés. Csak két helyen játszott szerepet a helyi önkormányzati szerv. Ezek közül is az egyik helyen, Hódmezővásárhelyen csupán a NB által kidolgozott javaslatokat tárgyalta és szavazta meg a már átalakított törvényhatósági bizottság, s csak Makón választott egy külön jelölő bizottság előkészítése alapján a képviselőtestületet pótló új helyi önkormányzati bizottság. 8 városban vagy községben a felszabadulás után elsőnek létrejött különböző nevű népi bizottságok választottak, vagy javaslaik alapján népi gyűlésen választották meg a küldötteket. 11 helységben pedig a már ott működő demokratikus pártok vezetőinek pártközi értekezlete alakította ki a javaslatokat és szervezte meg a népgyűlésen történő választást. Az utóbbi helyeken a választásokat követően a megindult pártközi politikai tevékenység alapján általában igen hamar, szinte napok alatt megalakultak a nemzeti bizottságok.

A választásokat zömében a demokratikus erők vezette vagy ellenőrizte helyi állami, közigazgatási szervezetek és közegek is támogatták. Ez mégsem jelentette azt, hogy azokat és a Nemzetgyűlést valamilyen központi közigazgatási vagy állami bizottság, mint az „alkotmányos” és „törvényes” jogfolytonosság képviselője szervezte. Az előbbi adatok tanúsága szerint a helyi népi forradalmi szervező erő elsősorban a nemzeti bizottságokra, de más népi bizottságokra is, vagy demokratikus pártokra támaszkodott. Központilag pedig a MNFF-ra és ennek Előkészítő Bizottságára épült! Gazdasági és társadalmi szervezetek, egyesületek csak esetleg a jelölésnél jutottak néhány esetben szóhoz.

A nemzeti bizottságok voltak tehát a gazdái az esetek többségében a helyi választásoknak. Ezért azok elnökei, helyenként más nevű népi bizottságok, — ha ilyen nem volt, a pártközi megállapodás alapján a népgyűlés elnöke és az EB központi megbízottja írta alá a megbízóleveleket, vagy az azzal egyenértékű csoportos megbízást tartalmazó jelölői és választói jegyzőkönyveket. Több helyen a fentiek mellett az egyes városok, községek, illetve megyék vezetői is aláírták illetve lepecsételték a megbízóleveleket.

⁴⁹ Idézi uo. 69.

A nemzeti bizottságoknak hasonló nagy, sőt, kizárólagos szerepük a továbbiakban csak a Budapesten és környékén 1945. április 2-án lefolytatott kiegészítő ideiglenes nemzetgyűlési választások során volt. Ott is nagyrészt központi előírás és megkötöttségek nélkül a helyi nemzeti bizottságok jelöltek, választottak és adták a mandátumokat is. A Dunántúlon 1945. június 24-én megtartott hasonló kiegészítő választások során már *nem a helyi* nemzeti bizottságok, hanem a központi szerv, a MNFF szervezett! Ez osztotta el központilag a jelölteket, és a mandátumokat is ő adta, ő állította ki és írta alá!

A nemzeti bizottságoknak ezt a kimagasló szerepét a választások végrehajtásában a nemzetgyűlés ülését *követően*, amikor már a felmérés megtörtént, valamennyi párt és szervezet elismerte. Addig azonban mind az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én kiadott „Szózatában”, mind pedig az Ideiglenes Nemzeti Kormány 22-én elfogadott „Nyilatkozatában” az a már idézett megfogalmazás maradt, amelyet még Moszkvában leírtak és a Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága Kiáltványában is benne volt. Vagyis, hogy az önkormányzatok és gazdasági, társadalmi, illetve kulturális szervezetek és egyesületek válasszanak a nemzeti bizottságokkal együtt.⁵⁰ A Délmagyarország viszont már 1944. december 28-án, a beszámolva a nemzetgyűlés első két üléséről, 21-i és 22-iről a következőket írta: „A nemzetgyűlésen a felszabadított országrészek városait és kerületeit azok a küldöttek képviselték, akiket a Nemzeti Bizottságok jelölése alapján maga a nép választott.”⁵¹ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés hivatalos jegyzőkönyvének a „Magyarázó jegyzetek” című része is ezt az összegezést tartalmazza: „A képviselőket a helyi nemzeti bizottságok jelölték ki, és a népgyűléseken választották meg.” Vagy más helyen: „... a helyi nemzeti bizottságok által az ideiglenes nemzetgyűlésbe küldött követek. . .” megfogalmazás szerepel.⁵² Ez, a lényegét olyan értelemben, hogy a választások többsége valóban így folyt le — jól kifejező megfogalmazás vált azután általánossá a szakirodalomban is.⁵³

Fenti adataink a nemzeti bizottságok szerepének *döntő jelentőségét* az Ideiglenes Nemzetgyűlés megteremtésében alátámasztják, megerősítik, de egyben azt is bizonyítják, hogy kissé árnyaltabban kell vizsgálnunk e kérdést. A nemzeti bizottságok állandóan növekvő szerepe mellett a választásokban még más népi szerveknek, vagy ezek híján egyszerűen a működő pártok vezetői pártközi megbeszéléseinek is lényeges szerep jutott. Tehát a nép demokratikus erőinek tenniakarása a nemzeti bizottságok mellett más népi szervezetekben, és több helyen a még szervezetten egységessé nem vált demokratikus pártok tevékenységében is megmutatkozott. Már ezek az utóbbiak is messze nagyobb demokratikus és népi erőt adtak az új ideiglenes hatalom megteremtéséhez, mint amelyet a régi helyi önkormányzatokra, gazdasági, társadalmi és kulturális szervekre támaszkodó még Moszkvában december elején is feltételezett elképzelések. Különösen nagyjelentőségűvé vált a választások mindegyik formájában a demokratikus pártoknak, elsősorban az MKP-nak és a szakszervezeteknek a szerepe.

A 45 helységben kialakult 233 küldöttet tartalmazó lista összetétele a küldő szervek, pártok vagy társadalmi csoportok szerint a következő volt. Az MKP „lis-

⁵⁰ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 9 és 23—24.

⁵¹ Délmagyarország, 1944. dec. 28.

⁵² Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 153.

⁵³ Lásd pl. Révész Imre: Az ideiglenes nemzetgyűlés... 142—143. Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok. 1945—1946. Kossuth. 1961. 43—62 és dr. Csizmadia Andor: A Nemzeti Bizottságok állami tevékenysége (1944—1949). Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1968. 76—91 és 303—304.

táján” választottak meg 66 főt, a KGP-en 57-et az SzDP-en 35-öt, a szakszervezetekén 26-ot, pártonkívüliekként 18-at, a NPP „listáján” 13-at, a PDP-en 8-at és a „48-as Kossuth Pártén” 2-öt. Megválasztottak még 3 főt a partizánok, 2-öt a haladó értelmiség, 1-et a bányászok, 1-et a Parasztszövetség és 1-et a Demokratikus Ifjúsági Szövetség képviselőjeként. A jelentősebb pártok százalékos aránya a következő képet mutatja: MKP 28,3%, KGP 24,5%, SzDP 15%, pártonkívüli 7,7%, NPP 5,6% és a PDP 3,4%.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy — bár az MKP képviselőinek a száma és aránya így is a legnagyobb — mégsem a párt közvetlen jelöltjei révén lett messze kiugróan az első párttá az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, Debrecenben. Hiszen a KGP is „kiugrott” a többi párthoz képest és az MKP-hoz legközelebb áll képviselőinek számát és arányát is tekintve. Az MKP azáltal lett első párt, hogy a nem pártlistán megválasztott képviselők között a pártonkívüli csoportot kivéve zömében az adott igen súlyos helyzetben az egyes helyeken a közösség, az egész ország megmentése érdekében végzett munka és a dolgozók szolgálatában korábban kifejtett tevékenység alapján kommunistákat választottak meg! A szakszervezeti „listán” megválasztottak több mint kétharmada, a partizánokat képviselő 3 fő közül 2, a haladó értelmiség egyik képviselője és a bányászok, valamint az ifjúság küldöttjei mind kommunisták voltak.⁵⁴

A 233 küldöttnnek így, a pártállása alapján vizsgált összetétele jelentős eltérést mutat a fenti, a küldők szerinti csoportosítástól. Az összes kommunista küldött száma 89 volt, a KGP-é 59, az SzDP-é 43, a NPP-é 17, a PDP-é 13, és valóban pártonkívüli csak 12 volt.⁵⁴ Bár a párttagságra vonatkozó adatok a képviselők egy kis részénél nem a megválasztásuk időszakában fennálló helyzetet, hanem a debreceni ülésszak alatti pártbalépést vagy a következő hetekben, 1—2 személynél esetleg 1945 tavaszán bekövetkezett állapotot jelenti, mégis, miután más adat nem állt rendelkezésre, csak ezeket használhattuk fel összehasonlításra.

A közölt adatokból látszik, hogy más listán 23 kommunistát (18 szakszervezeti, 2 partizán, és 1—1-et ifjúsági, bányász s értelmiségi), 2 KGP tagot (pártonkívüli listán), 8 SzDP tagot (7-et szakszervezeti, 1-et pártonkívüli listán), 4 NPP-t (2 volt Kossuth-párti, 1 pártonkívüli és 1 parasztszövetségi) és 5 PDP-

⁵⁴ Számításaink a helyi adatok és az országos kimutatások összevetésével készültek. Az utóbbiakhoz az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója, valamint *Paál—Radó*: i. m. szolgált alapul. Az SzDP számára kiszámított létszám megegyezik e párt saját korabeli kimutatásaival, pl. az SzDP. 1944. dec. 21-i képviselői frakció-ülésén készült jegyzőkönyv szerint (PI Arch. 283—7/1) 43 SzDP-tag képviselő foglalt helyet. Továbbá az SzDP XXXIV. kongresszusi jelentése szerint Debrecenben a pártnak 35 közvetlen és 7 a szakszervezeti listán befutott képviselője volt (39). Itt külön nincs említés a 43. képviselőről, aki pártonkívüliként került a Nemzetgyűlésbe, és csak később lépett a pártba. A Nemzeti Parasztpárt vezetőjének, Erdei Ferencnek 1945. jan. 11-i, a Nemzetgyűlés elnökének szóló levele szerint, Debrecenben 15 parasztpárti képviselő volt, de megemlítette és kérte a Szegeden megválasztott 16. elismerését is. A 17. NPP képviselő csak e napokban lépett be a pártba. (OI Irattára. MN. Vegyes anyagok. 1945 és Bartha László visszaemlékezése. MR Arch. D/2300/69—70). A KGP-i képviselők létszáma szintén megegyezik a *Paál—Radó*: i. m. által közölt adatokkal és az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplójából is ezeket lehet kiszámolni. Egyedül az MKP-nak a szerző által kiszámított képviselői száma nem egyezik meg a párt korai anyagaival. Ugyanis Gerő Ernő 1944. dec. 28-i, Rákosinak szóló levelében azt írta, hogy az MKP képviselőinek első frakció-ülésén 96 kommunista képviselő volt jelen, akik közül 73 MKP, a többi a szakszervezetek listáján futott be (PI Arch. 274—9/13). Ezt a számot mindenféleképpen elírásnak, vagy túlzásnak kell tartanunk. Minden esetre úgy tűnik, hogy a levél írója nem törekedett a túlzott pontosságra és részletekre, mert nem is tett említést arról, hogy más szervek is küldtek kommunistákat a Nemzetgyűlésbe, nemcsak a szakszervezetek. A 96-os szám egyébként is csak úgy volt összehozható, ha az összes kommunista képviselő mellé még az SzDP tag 7 szakszervezeti küldöttét is meghívták a kommunista frakció-ülésre.

tagot (4-et pártonkívüli és 1-et haladó értelmiségiként) választottak meg. A pártonkívüliek száma is gyarapodott egy fővel a szakszervezeti listáról és 1-el a partizánokéről.

A párttagság szerinti fenti adatok 0%-os kimutatása a következő: MKP tag a megválasztott képviselők 38,10%-a, KGP 25,3, SzDP 18,5, NPP 7,30%, PDP 5,6 és végül pártonkívüli maradt 5,20%. Az egyes pártok közéleti aktivitását, végzett munkájának a választó lakosság körében való értékelését, a kibontakozásban játszott szerepét, illetve esetleg korábbi politikai befolyását is kifejezik ezek az egymáshoz viszonyítottan jelentősen eltérő arányok. Miután az utóbbinak úgy tűnik valamennyi, de elsősorban az MKP és a KGP szempontjából igen nagy volt a szerepe, érdemes az egyes vidékek megválasztott küldötteinek a pártok szerinti arányát is megvizsgálni. Ebből a szempontból a megválasztott képviselőket csak olyan módon vizsgálhatjuk, hogy a MNFF pártjain, csoportjain belül a baloldali (MKP, SZDP, Szakszervezetek és a NPP) vagy a jobboldali, (KGP, PDP és pártonkívüli) felé orientálódtak-e. Ennek alapján a választást tartó megyéket 3 csoportra lehetne osztani. Az egyik a Viharsarok és a közvetlen szomszédos területek (Békés, Csanád, Csongrád és Szolnok megyék), ahol a baloldali erők képviselőinek a száma jóval több, mint a felét teszi ki az összes megválasztottaknak. A második csoportba azok a területek tartoznak (Szabolcs-Szatmár, Hajdú, Bihar és Heves megyék), ahol az előbbieket a képviselők felénél kevesebbet, vagy csak a felét adják. Végül a 3. csoportba két ipari vidék, Miskolc és környéke, valamint Pécs és bányavidéke tartoznék, ahonnan kommunista illetve munkás többségű képviselőcsoport került Debrecenbe. Anélkül, hogy el-túloznánk e kérdés jelentőségét az új hatalom megteremtésében, mégis meg kell állapítani, hogy a megválasztott küldöttek mintegy 600%-ot kitevő baloldali képviselői többségét az agrárforradalmi hagyományokkal rendelkező Viharsarok és a nagy munkásmozgalmi múltú két iparvidék biztosította elsősorban az Ideiglenes Nemzetgyűlésben Debrecenben.

Az 1944. decemberi rendkívüli nemzetgyűlési választások alulról jövő helyi kiindulópontú vizsgálatát azzal fejezzük be, hogy jogilag igen, de gyakorlatilag a nemzetgyűlés megnyitásával nem ért véget a Debrecenbe küldendő képviselők további megválasztása, és e választások érvényesítésére is több kísérletet tettek az egyes városok és vidékek. Pl. a karcagi NB már 1944. december 23-án választ pótlólag egy képviselőt. 1945. január 3-án a Jánoshalmi NB a járásban egy MKP és egy KGP-i tagot választottak meg, akiket január 7-én a MNFF nagygyűlése is jóváhagyott.⁵⁵ Gyöngyösön ugyancsak a NB 1944. január 9-én megbízta két tagját — köztük Szurdi Istvánt, — hogy a város képviselői legyenek Debrecenben.⁵⁶ Március 3-án a Kalocsai NB fordult levéllel a Nemzetgyűlés elnökéhez, hogy a városnak és a járásnak 1—1 képviselő megválasztását engedélyezze.⁵⁷ A Kunszentmiklósi NB pedig március 30-án 10 személynek állított ki megbízólevelet azzal, hogy a választókerület 13 községe képviselje a nemzetgyűlésben.⁵⁸

Képviselői helyek utólagos biztosítása érdekében még pártok is fordultak a Nemzetgyűlés elnökéhez. Pl. a bátyai KGP szervezet április 9-én, a makói KGP szervezet a NB támogatásával május 15-én levélben kérte, hogy felsorolt tagjait nemzetgyűlési képviselőnek ismerjék el.⁵⁹ Ezek az utólagos mandátum-

⁵⁵ PI Arch. 253. f. 1/1 és 274—16/119.

⁵⁶ Sorsforduló... I. köt. 480.

⁵⁷ PI Arch. 274—16/119.

⁵⁸ OI Irattára. MN. Vegyes anyagok. 1945. és Így kezdődött... 265—266.

⁵⁹ Uo. és Minisztertanács Titkársága Irattára. Miniszterelnökség 1945. 27. köt.

szerzési kísérletek azonban nem jártak sikerrel. Ugyanis a Nemzetgyűlés elnöksége és a kormány egyöntetűen stabilitásra törekedett és nem támogathatta a folytonos változást jelentő képviselői kiegészítésekre vonatkozó igényeket.

•

Az ideiglenes nemzetgyűlési választásoknak vidéki lebonyolítása idején, december 15—20-a között, az Előkészítő Bizottság néhány tagja Debrecenben részben technikai, részben pedig politikai és személyi előkészítő munkát végzett.

A technikai előkészítő tevékenység egyrészt a nemzetgyűlés leendő helyének, a református kollégium oratóriumának használhatóvá tételére, másrészt pedig a kormány, a miniszteriumok leendő helyiségeinek a pénzügyigazgatósági palotában történő biztosítására vonatkoztak. Felkészültek a képviselők Augusztaszanatóriumában történő elszállásolására is.⁶⁰

Lényegesen nehezebb volt a nemzetgyűlés leendő vezetőségének, az elnökségnek — amely formát igen sok szempont és érdek egyeztetése alapján lehetett csak kialakítani — és a kormány még hiányzó tagjainak, valamint a politikai államtitkároknak a kiválasztása, megbeszélése. Bonyolította e kérdést, hogy nemcsak a MNFF pártjai között, hanem a volt horthysta politikusokkal és katonatisztekkel is egyeztetni kellett mind az elképzeléseket és terveket, mind pedig a nemzetgyűlés elé terjesztendő személyi, politikai javaslatokat is. Emellett a legfőbb politikai és személyi kérdésekben a szovjet megbízottakkal is konzultációt kellett folytatni, akik, mint látni fogjuk, mindenekelőtt az antifasiszta világ koalíció egészének az érdekeit tartották szem előtt. Elsősorban azt, hogy az új magyar hatalom minél szélesebb társadalmi bázisú legyen, a kizsákmányoló osztályok németellenes csoportjai is helyet kapjanak benne, sőt még bizonyos jogfolytonossági kapcsolat megőrzésére is törekedtek a volt kormányzó rendszeréhez.

E munkák központi szervezője és irányítója továbbra is Gerő Ernő, az MKP titkára volt, de teljes erejével bekapcsolódott abba a választási körútjáról december 20—21-én visszatérő Révai József is. E kérdések történetének vizsgálatára alig található dokumentáció, ezért elsősorban csak visszaemlékezések alapján lehet némiképp rekonstruálni a szóbanforgó előkészítő munkák fő jellemzőit. Ezek szerint úgy tűnik, hogy Gerő az egész összefogásán belül zömmel a kormány leendő tagjainak a kiválasztását, ennek az érdekeltekkel való megbeszélését, a valamennyi szervvel történő koordinálást és az e területre vonatkozó írásos javaslatok előkészítését intézte. Révai, noha bekapcsolódott a kormányelőkészítésbe is, de nagyobbbrészt az Ideiglenes Nemzetgyűlés leendő elnökségére vonatkozó személyi javaslat kialakítását és a nemzetgyűlés kiáltványa előkészítését végezte. Az ilyen kezdeményezéssel összeállt javaslatot vitatta meg azután a „pártközi” értekezlet, és véglegesítette a nemzetgyűlés elé terjesztendő ajánlatokat. A rendelkezésünkre álló anyagok szintjéig, logikai sorrendben a nemzetgyűléssel kezdve, vegyük szemügyre ezeket az előmunkákat.

Úgy tűnik a visszaemlékezésekből, hogy a szervezők az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökévé Juhász Nagy Sándort, Károlyi Mihály 1918—1919-es igazságügyminiszterét kívánták megnyerni. „Juhász Nagy Sándor nem volt hajlandó az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökéül jelöltetni magát — válaszolta Gerő Ernő a szerző kérdésére —, s csak hosszas kapacitálásra vállalta el a Nemzetgyűlés

⁶⁰ *Pü. R. I. 5* : i. m. 165.

alelnökévé való jelölését...⁶¹ Erre utal közvetetten dr. Tariska Istvánnak, az MKP akkori debreceni titkárának a visszaemlékezése is, akit a nemzetgyűlés tisztségviselőinek kiválasztásába bevontak. Elmondja, hogy az alelnökökre vonatkozó megbeszéléseket Révai Józseffel folytatta: „Gyorsan és vita nélkül végződött a nemzetgyűlés alelnökeire vonatkozó tanácskozás Révai Józseffel. Ő a magyar viszonyokkal eléggé tisztában volt. Határozott egyénisége folytán gyorsan döntött, — később szerzett tapasztalataim szerint azért is —, mert kérdéseit inkább a már korábban, más keretben hozott határozatok megerősítésére, helyességének vagy várható visszhangjának utólagos felmérésére tette fel, semmint határozatot megelőző tanácskozás céljából. Révai tisztelte Juhász Nagy Sándor emberi magatartásának tisztaságát, archaikus — úgy is mondhatnám anachronisztikusan — plebejus-polgári-forradalmári magatartását. Juhász Nagy megrendíthetetlen hűsége Károlyi Mihályhoz azonban Révai tiszteletének csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékét fejezte ki.”⁶² Révai „gyors döntése”, Juhász Nagy alelnökké történő elfogadását illetően a visszaemlékezővel folytatott tanácskozásán minden valószínűség szerint valóban, mint dr. Tariska írta, csak egy már korábban hozott döntés — amikor az elnöki pozíciót nem fogadta el, csak az alelnökit — utólagos megerősítését vagy ellenőrzését, hatásának felmérését szolgálhatta.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöki pozíciójára vonatkozóan Puskin, a szovjet katonai bizottság diplomáciai tanácsadója is folytatott informálódó megbeszéléseket Tariska Istvánnal. Puskin Grigorjev tolmács társaságában egy, mai fogalmainak szerinti munkaebéden látta vendégül a nemzetgyűlés megnyitása előtti napok egyikén Tariska doktort. Itt „a nagykövet behatóan érdeklődött a Debrecenben maradt, ismert politikai és tudományos névvel bíró személyek felől. Ezek száma nem volt jelentéktelen.” Elmondja még a visszaemlékező, hogy részletes tájékoztatást adott az elnöknek szóbajöhető Juhász Nagy Sándor, Vásáry István, Révész Imre, dr. Bánás László, dr. Bodnár János, dr. Sántha Kálmán és Szentpéteri Kun Béláról.

„Nagy volt a meglepetésem — folytatta a volt párttitkár —, hogy a fenti személyiségek közül egyiknek a jellemzése sem váltott ki nagyobb érdeklődést Puskin nagykövetből. Érdeklődése az általam utolsónak említett Szentpéteri Kun Béla jogász egyetemi tanár élet- és jellemrajza felé fordult... Tüzetes kérdezősködés után Puskin nagykövet azt kérdezte, mit szólnék ahhoz, ha Szentpéteri Kun Bélát jelölnék az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökének. Megdöbbenően tiltakoztam: ő az a személyiség, akit — éppen ismételt választási elnöksége miatt (a Horthy-korszakban — K. M.) — a munkásosztály tagjai, a kommunista érzelműek és párttagok éppúgy, mint a szociáldemokraták — nemcsak elutasítanak, de a javaslaton fel is lennének háborodva.”⁶³ A szovjet diplomata azonban kitartott álláspontja mellett és igen lényeges érvekkel akarta meggyőzni beszélgető partnerét gondolata helyességéről. Érvei — folytatódik tovább szó szerint a visszaemlékezés — „a következők voltak: 1. az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökének közjoghoz értő, a magyar közjogi múltat ismerő személynek kell lenni;

2. olyannak, aki — személye és múltja alapján — a politikai jogfolytonosság demonstrálására is alkalmas.”

⁶¹ PI Arch. H.—g. 127 Gerő Ernő 1972. jún. 22-i válasza a szerző kérdéseire.

⁶² MSzMP Hajdu-Bihar megyei Biz. Arch. Dr. Tariska István visszaemlé.

⁶³ Uo.

Puskin fenti érvelését és javaslatát Révai József is magáévá tette. „Révai teljes mértékben helyeselte Puskin nagykövet állásfoglalását Szentpéteri Kun Béla jelölését illetően — írja Tariska dr. —, s aggodalmaimra az azután oly sokat hallott szólás-mondásával válaszolt: »Jó bolsevik mindenhez ért és minden nehézséget legyőz.«” Pedig már nevezett aggodalmai között a következő is ott állott: „Emberileg én Szentpéteri Kunt inkább jobboldali bábnak, mint politikusnak tartottam.”⁶⁴

Szentpéteri jelölését nemcsak a kommunista Tariska István, hanem a szociáldemokraták és az igazán demokratikus politikusok is ellenezték. Ezzel kapcsolatban Gerő Ernő a következőket közölte. „Szentpéteri Kun Bélát mi nem ismertük. A SzEB szovjet részlegének vezetője mellett politikai tanácsadóként működő Puskin nagykövet vetette fel és támogatta igen határozottan jelölését. A debreceniek közül, akik ismerték Szentpéteri Kun Bélát, többen ellenezték a jelölését az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöki tisztére. Például emlékszem, hogy ellenezte Juhász Nagy Sándor, akiről az volt a benyomásunk, hogy becsületes baloldali demokratikus polgár. Azért ellenezte, mert *jobboldalinak és jelentéktelen figurának tartotta.*” Majd, miután Gerő kifejti, hogy Juhász Nagy semmiképpen sem akarta elvállalni az elnöki jelölést, így folytatja: „Puskin nagykövet ragaszkodott a jelöléshez (Sz. Kun Bélához), mert többször beszélt vele és szovjet szempontból megbízhatónak tartotta.”⁶⁵

Ezen okok miatt — Juhász Nagy hajthatatlansága és mivel személye az antifasiszta koalíció szempontjainak formálisan jobban megfelelt — került az elnöki pozícióra javaslatba Szentpéteri Kun Béla. Ez egyben azt a feladatot is jelentette, hogy a vele szemben kialakult ellenszenvet Debrecenben elsősorban a kommunistáknak kellett volna leszerelni, a minimálisra csökkenteni. „S ezzel nyakamba szakadt — írta a debreceni MKP szervezet volt titkára — az a nehézség, hogy a pártvezetőségi tagjainkat a döntés helyességéről meggyőzzem... A meggyőzés azonban mégsem sikerült, (elsősorban Véghe Dezső illegális kommunistát, a helyi munkásmozgalom legtekintélyesebb öregjét nem — K.M.) csak a vita maradt abba öreges duzzogás, valami »Csináljatok, amit akartok«-féle befejezéssel.”⁶⁶

Mindezek után került sor arra, hogy dr. Tariska István és Grigorjev szovjet követségi tanácsos felkeressék Szentpéteri Kun Bélát és megkérjék az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöki tisztének az elvállalására, „amire ő csak huzamos érvelés után volt rábírható”. A másik alelnököt, dr. Sántha Kálmán egyetemi tanárt Révai József hozta javaslatba, akit el is fogadott az Előkészítő Bizottság.⁶⁷ Ezzel tulajdonképpen az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökségére kialakult az előzetes javaslat. Bár közben, dr. Balogh István szerint, ő második alelnöknek Purjesz Béla, szegedi egyetemi tanárt javasolta, hogy kissé megoszoljanak a nagyobb városok között a nemzetgyűlés tisztségviselői, de ezt a javaslatot nem fogadták el.⁶⁸

A nemzetgyűlés ülésének megnyitására előkészített javaslatban tehát elnöknek Szentpéteri Kun Bélát, alelnököknek Juhász Nagy Sándort és Sántha Kál-

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ PI Arch. H-g. 127. Gerő Ernő id. visszaeml.

⁶⁶ MSzMP. H—B m. Biz. Arch. Dr. Tariska I. visszaeml.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Dr. Balogh István visszaemlékező válaszai a szerző kérdéseire. (Balogh István szerint a „lelejejen” Gerő Ernő őt akarta megnyerni elnöknek. Utóbbi visszaemlékező válasza szerint ez a variáció soha fel nem merült.)

mánt vették számításba. E három funkció viselőiből tervezték létrehozni ideiglenes jelleggel a „Nemzetgyűlés elnökségét”, amely az elképzelés szerint az államfői jogokat is gyakorolni fogja. Az államfői jogok gyakorlását azért kívánták egy kollektív testületre, nem pedig csak egy személyre, csak a nemzetgyűlés elnökére ruházni, mert — írta e testületről Gerő Ernő 1944. december 28-án Rákosinak — „ezzel igyekeztünk biztosítani magunkat esetleges meglepetések ellen az elnök részéről”.⁶⁹

Ez a kidolgozott személyi javaslat azonban bizonyos körökben jó benyomást is tett. Ezt tanúsítják Juhász Géának, a szintén debreceni kisgazdapárti képviselőnek, politikusnak visszaemlékezése. „Megfontolásra vallott az elnökség összeválogatása is — írja az előkészítő munkákról. — Az elnökjelölt jogász professzor, Szentpéteri Kun Béla neve milyen jó csengésű lehetett volna a 19-es kommunisták fülében. Juhász Nagy Sándor pedig, a Károlyi-kormány volt igazságügyminisztere, saját személyében idézte az őszirózsás forradalmat. Sántha Kálmán már fiatalon nemzetközi tekintélyű ideggyógyász volt és agysebész; róla csak a kommunisták tudták, hogy a német megszállás óta intézetét adta helyül a párt illegális összefogeteleire. Hiba csupán annyi csúszott a számításba, hogy a debreceni Kun Béla csak volt baloldali;...”⁷⁰

A személyi javaslatok kialakításával egy időben a megnyitásra elkészült a Nemzetgyűlés tervezett „Szózatának” szövege is, amelyet szintén Révai József írt meg.⁷¹

Az ideiglenes kormány még ki nem választott tagjainak felkutatása és névszerinti javaslatba hozása is a nemzetgyűlése előtti napokban történt meg. A 3 vezérezredes és Teleki Géza, valamint két kommunisztaminiszter jelöltben már Moszkvában megállapodás történt. A még tervbe vett 5 minisztérium élére viszont a Moszkvában tárgyalók Debrecenbe érkezésekor, illetve az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának a létrehozásakor sem személyre szóló javaslat nem született, de még a tárcák pártok közötti konkrét szétosztása sem történt meg. Csak azt a Moszkvában elért megállapodást ismertették az EB-al, hogy az átállt katonatisztekből, Horthy volt fegyverszüneti bizottságának tagjaiból és a demokratikus, antifasiszta és németellenes pártokból hoznak létre kormányt. A pártok közötti leendő tárcamegosztásnak pedig még csak a számszerűsége volt megállapítva. Csak ezt ismertették a Moszkvából érkezett személyek: Mégpedig az MKP, KGP és SzDP ad 2—2—2, a NPP pedig 1 miniszteri tárcát kapott. „Kaptuk az értesítést, hogy négy miniszter Moszkvából jön: Miklós Béla, Vörös János, Faraghó, Teleki. — Írja visszaemlékező válaszában e kérdésekről a további tárgyalások szinte minden fázisában részt vevő dr. Balogh István. — A három nagy párt, MKP, SzDP, FKGP, és az egy kis párt, a NPP 2—2—2 és 1-es arányban kapnak miniszteri tárcát... A személyeket, akik a tárcákra kerültek, a magyarok döntötték el, de hogy milyen minisztériumok lesznek, ezt kapták a szovjetektől.”⁷² Vagyis, már a december eleji moszkvai szovjet—magyar megbeszélések döntöttek arról, hogy milyen minisztériumok

⁶⁹ PI Arch. 274—7/13.

⁷⁰ PI Arch. H—j—59. Dr. Juhász Géza visszaeml. (A volt baloldaliságra történő utalás nevezett 1949-es, Tanácsköztársaság alatti munkában maradására vonatkozik. Sántha professzor felesége révén — aki a debreceni márciusi fiatalok között lett kommunista, az MKP tagja — viszont közel állt a kommunistákhoz.)

⁷¹ A „Szózat” Révai József kézírásos fogalmazványának eredeti példányát lásd: PI Arch. 274—9/1.

⁷² Dr. Balogh István idézett írásbeli visszaemlékezése.

legyenek, kivéve a népjólétit, amelyet csak Debrecenben határoztak el. Miután a fenti döntések a pártok vezetői között ismertté váltak, december közepén már meg is indult egyrésről a verseny a fontosabb miniszteri tárcák megszerzéséért, másrészt pedig zömmel Gerő Ernő által végzetten a személyek kiválasztása, illetve elfogadtatása a különböző pártokkal és közegekkel. Mivel ezekre vonatkozóan sem rendelkezünk korabeli dokumentumokkal, kénytelenek vagyunk az egyes szereplők visszaemlékezései által adott keretek lehetőségei között maradva szinte csak érzékeltetni a szóbanforgó tevékenységeket.

Tulajdonképpen a nemzetgyűlés ülése előtti napokban még nem is *a pártok közötti* verseny indult meg, hiszen az MKP-t kivéve még eddig egyik párt sem alakította meg a felszabadított területeken a mozgalmát összefogó központi irányító, vezető szervezetét, hanem az egyes pártok területi vezetői fejtettek ki tevékenységet. Mint látni fogjuk, csak a nemzetgyűlés ülésének idején jönnek létre e központi vezetőségek. Ez a körülmény egyrészt megnehezítette a kormányteremtő munkát, de egyben elkerülhetetlenül igényelte, hogy az MKP minden kezdeményezőként lépjen fel. Ugyanakkor könnyebbé is vált a személyek kiválasztása és eldöntése, hiszen a többi párt még nem tudott egységes, már országos szervezettel is alátámasztott álláspontot kialakítani. Így a kommuniszták kezdeményezése — szervezettségük és világos programjuk következtében — e munkájukra is kihatott és vitathatatlan tekintélynek örvendett. Azonban ilyen keretben is érzékelhető volt a különböző, még szabad tárcákért való törekvés.

Pl. Valentiny Ágoston és Takács Ferenc, az SzDP ismert szegedi és hódmezővásárhelyi vezetői az EB létrehozása és tervének meghatározása után Debrecenből jövet felkeresték a már ekkor MKP funkcionárius Keresztes Mihályt Orosházán és a belügyminiszteri funkció megszerzése reményében a következő ajánlatot tették neki: „Rövid bevezető után a lehető legudvariasabb tónusban felszólítottak, térjek vissza a Szociáldemokrata Pártba, — írja könyvében Keresztes M. —, a történeteket elfelejtik, és emiatt a jövőben sem lesz személyes hátrányom. Ha visszatérek hozzájuk — folytatták —, akkor a most alakuló kormányban a belügyminiszteri tárcát kapom, mert a jelenlegi körülmények között — szerintük — erre a legalkalmasabb személy vagyok.”⁷³ Nevezett határozottan visszautasította mindkét ajánlatot, és megmaradt az MKP soraiban.

Egyébként is a belügyi tárca megszerzése körül volt a legnagyobb vita. Ugyanis valamennyi csoport és párt e tárca kimagasló fontosságát rögtön megértette, ezért éberem örködött — ha már magának megszerezni nem is tudta, — legalább afelett, hogy az ne kerüljön társadalmi osztály vagy politikai értelemben a MNFF-on belüli másik oldal kezébe. Végül is e kérdés a függetlenségi front balszárnya számára kedvező kompromisszummal dűlt el. Minderről Erdei Ferenc, az egyezkedés eredményeként a belügyminiszteri posztra javasolt parasztpárti vezető a felszabadulás 20. évfordulója során rendezett visszaemlékezés gyűjtés alkalmával a következőket mondotta: „... a nemzetgyűlés előtti napon Gerő felhívott, hogy szeretne komolyan beszélni velem. Leülünk és akkor ő mondja, hogy hát miről van szó, hogy belügyminiszternek jelölnek.” Nevezett e javaslaton meglepődve mindenféleképpen szabadkozott, a rendőri ügyekben való járatlanságát és irodalmi irányú ambícióit hangoztatva próbált kitérni. Mire a javaslattevő „... kifejtette, hogy hát ez nagyon nagy baj lesz, hogyha én most megretirálok, mert akkor kezdek újra az egészet és gondolhatom, hogy a

⁷³ Keresztes M.: Az első lépések... 46—47.

belügyminiszterségen volt a legnagyobb vita. Mert a Hortly-tábornokok és a kiskgazdák, azok kommunista belügyminisztert nem akartak, a kommunisták pedig emezek közül nem voltak hajlandók belügyminisztert. Úgyhogy végül is ezt az egy szál falukutatót találták olyannak, akit mind a kettő el tud fogadni. Tehát felrajzolta előttem, micsoda rémes zűr lesz belőle, hogyha én nem vállalom, mert akkor megint hol találunk valakit, akiben mindkét fél meg tud egyezni. Hát akkor hagytam magam meggyőzni és így lettem belügyminiszter”⁷⁴ (kiemelés — K. M.).

Nemcsak azért volt kedvező Erdei Ferenc belügyminiszterre jelölése 1944 decemberében, mert ő a MNFF-nak a népi szárnyához tartozó párt vezetője volt, hanem azért is, mert személyében olyan kézbe került e fontos poszt, aki a munkásosztály nézeteit elfogadó, a marxizmust valló közéleti ember volt. A felszabadulás után jelentkezett is MKP tagnak, de végül mégis a NPP-ben maradva fejtette ki pártpolitikai tevékenységét.⁷⁵

A kiskgazdapárti politikusok a földművelésügyi minisztérium megszerzésére is törekedtek. Ezt bizonyítja Balogh Istvánnak a következő megjegyzése: „Előbb a földművelésügyi tárca felé akartak irányítani. . . szó volt számomra a kultusz tárcáról is”.⁷⁶ Továbbá, Vörös Vincének, a KGP volt baranyai képviselőjének a visszaemlékezése: „Arról valóban szó volt, hogy földművelésügyi miniszternek kiskgazdapárti politikust tegyenek meg.”⁷⁷ Ezek a tervezések azonban csak a kiskgazdapárti körökben lehettek, ugyanis mindkét érintett tárca már Moszkvában gazdára talált és Gerő Ernő szerint Balogh Istvánnal kapcsolatban a központi és egyeztető megbeszéléseken fel sem merült a földművelésügyi miniszterség sem.⁷⁸

A miniszteri, államtitkári és a különböző más funkciókra, hangsúlyozzuk, az MKP-t kivéve, kezdetben nem a pártok jelöltek személyeket, hanem az egyes pártoknak a különböző vidékekről megérkezett vezetői ajánlották saját pártbeli és más pártállású ismerőseiket. Ezért hihetőnek tűnnek azok a visszaemlékezések, amelyek az egyes nevek szóbahozásáról beszélnek. Pl. Balogh István szerint: „Vásáryt pénzügyminiszternek én ajánlottam — írja — mint szakembert. . . Valentinyvel, hogy tárcát vállaljon én is beszéltem. Az én rábeszélésem volt számára a legjelentősebb, régóta ismertem, stb.”⁷⁹ Vas Zoltán személyes közlése szerint „új itthoni ismerőseink közül többeket én ajánlottam a leendő függetlenségi kormányba. A kommunisták közül a hódmezővásárhelyi Karácsonyt és a békéscsabai Szobek Andrást (főispán lett mind a kettő — K. M.). Továbbá a makói származású NPP-i Erdei Ferencet, a szegedi szociáldemokrata Valentiny Ágostont, és Békéscsabáról a kiskgazdapárti Gyöngyösi Jánost.” Vásáryt, jegyezte meg Vas, s ezzel megerősítette Balogh fenti közlését. Gyöngyösi s Balogh páter ajánlották. Dr. Tariska István a nemzetgyűlés tisztségviselőire vonatkozó javaslatai mellett ajánlotta többek között Kovács Kálmánt, Zöld

⁷⁴ Erdei Ferenc id. visszaeml. E rész megjelent: Valóság, 1965. 4. sz., *Karsai Elek*: Történelem hangszalagon c. összeállításában. 9—10. Ugyane kérdésről 1970-ben is nyilatkozott Erdei Ferenc, amikor a fentihez hasonló kifejtése mellett még a következőket is hangsúlyozta: „Az előzetes megbeszélések során — mondotta Gerő — az alakult ki, hogy a belügyminiszterség a Paraszt-pártnak jusson, s annak képviselőjében én vállalom el, tekintve jogi végzettségemet is” (Az első évek. 1945—1948. 27.).

⁷⁵ PI Arc. 274—7/13. Gerő E. 1944. dec. 28-i levele Rákosi M.-nak.

⁷⁶ Dr. Balogh I. id. visszaemlékezése.

⁷⁷ Vörös Vince 1973. nov. 23-i levélbeli válasza a szerző kérdéseire.

⁷⁸ PI Arch. II—g.... Gerő E. idézett 72. jún. 22-i visszaemlékezése.

⁷⁹ Dr. Balogh I. id. visszaeml.

Sándort és Simon Lászlót, akik rövidesen az ideiglenes kormány államtitkárai is lettek.⁸⁰

Arra viszont, hogy az egyes pártoknak mennyire nem volt még központi irányításuk, elegendő lesz ha az SzDP egyik, éppen a felszabadult területek ideiglenes szociáldemokrata országos vezetőségének megszervezésén a szóban forgó napokban Debrecenben munkálkodó vezetőjét idézzük. „Azt is lerögzíthetem — írja visszaemlékezéseiben Gallai Lajos —, hogy Valentiny és Takács miniszterré, pontosabban a kormány tagjaivá választását ők már az előző hetekben önmaguk között még Szegeden elhatározták. Az ilyen elsőrendű személyi kérdéseket sem beszéltek meg Debrecenben a szociáldemokrata vezetőkkel, velem sem. Legfeljebb annyi történt, hogy a nemzetgyűlés összeülése előtt néhány nappal közölték a szociáldemokrata személyekre vonatkozó állásfoglalásukat, ezt is igen határozottan, szinte vitathatatlanul.”⁸¹

Az előzőekben vázolt módon, a legkülönbözőbb oldalokról és még a december 19-én és 20-án beérkezett képviselőktől is származó ajánlatok figyelembe vételével az előzetes konzultációkat és egyeztetéseket követően Gerő Ernő tárgyalta meg a leendő miniszterekkel javaslatbáhozásukat. Ezekre a megbeszélésekre december 18—20-a között került sor. A már idézett Erdein kívül „a miniszterjelöltek közül Valentiny Ágoston és Vásáry István is csak két nappal a nemzetgyűlés ülése előtt itt (az Arany Bika Szállodában — K. M.) tudták meg Gerő Ernőtől, hogy az ő nevük is a kormánylistán szerepel. . .”⁸² Valentiny később, 1947-ben így elevenítette fel ezt a beszélgetést: „Gerő Ernő a Bikában közölte velem a Moszkvában összeállított kormánylistát és elmondta, hogy Takács Ferenc mint iparügyi és én mint igazságügyminiszter képviseljük majd a kabinetben a Szociáldemokrata Pártot.”⁸³

Többen a miniszterjelöltek közül még félve, csak nagy rábeszéléssel vállalták el a miniszteri megbízatást. Így maga Vásáry is csak „nehezen vállalta” azt — tájékoztatott a vele folytatott beszélgetésről Gerő Ernő.⁸⁴

Végül is a nemzetgyűlés megnyitása előtti napon kialakult a még Moszkvában eltervezett létszámú kormány teljes személyi javaslata. A már ismert miniszterelnök és 5 miniszterjelölt mellé a KGP által megkapott külügyi és pénzügyi tárca élére dr. Gyöngyösi Jánost, illetve dr. Vásáry Istvánt, az SzDP-nek juttatott igazságügyi és iparügyi élére dr. Valentiny Ágostont és Takács Ferencet, a NNP-nek adott belügyminisztérium élére dr. Erdei Ferencet javasolták. Ebben a stádiumban vetődik fel egy 11-ik minisztérium létrehozásának gondolata és még egy miniszter, dr. Molnár Erik személye is. Ennek a javaslatnak a szükségességét, indoklását illetően nagyon eltérőek a vélemények és a rendelkezésre álló adatok. Ezért kissé közelebbről is meg kell vizsgálni azokat.

Dr. Balogh István e kérdésre vonatkozóan miután papírra vetette a fenti, a pártok szerinti *tervezett* elosztást, a következőket írta: „Utólag nyomták be Molnár Eriket, mint pártonkívülit. Ez az elosztás Debrecenben volt. Molnár Erikkel az MKP többségét kívánta biztosítani. E kérdést Révai beszélt meg velem.” Egy későbbi, az egész kormányra a nemzetgyűlés előtt tett javaslatával kapcsolatos problémánál ugyanezre a kérdésre visszatérve, ismételt válasza is ha-

⁸⁰ Dr. Tariska István személyes közlése.

⁸¹ PI Arch. H—g—146. Gallai Lajos visszaeml.

⁸² Paál—Radó: i. m. 176.

⁸³ Uo.

⁸⁴ PI Arch. H—g... Gerő E. id. visszaeml.

sonló, tehát megerősítő volt: „A Politikai Bizottság nevében tettem meg a javaslatot a miniszterelnök személyére vonatkozóan (a nemzetgyűlésen — K. M.). A javaslat eredete az Előkészítő Bizottságtól, illetve Gerő Ernő Moszkvában folytatott tárgyalásai eredményeiből következett. Molnár Erik miniszterre történő javaslata kb. 1944. december 20-án merült fel, mint pártonkívüli. Ez az aritmetikai többség elérése érdekében volt szükséges az MKP, a szocialisták és a NPP számára.”⁸⁵

Ezt az aritmetikai többségi arányt csak a miniszterekre vonatkozóan lehet értelmezni, mert az eredeti tervezetben is az MKP, SzDP és NPP-i, tehát a baloldali miniszterek száma azonos volt a horthysta és a kisgazda minisztereknek a *miniszterelnök nélkül* vett együttes számával, vagyis 5—5 volt az arány. Viszont a miniszterelnököt is számítva eleve jobboldali többség mutatkozott a kormányban, tehát a baloldal növelése 1 miniszterrel csak a számszerinti egyensúly kialakítását hozhatta. Ez érdekében állhatott a baloldali politikai erőknek és még el is volt érhető mind hazai, mind szovjet vonatkozásban. Viszont azt, hogy baloldali többségű, vagy még inkább kommunista túlsúlyú kormányt hozzanak létre Magyarországon, részben a belső viszonyok és a magyar-német-ellenes harc érdekei, de elsősorban az antifasiszta koalíció követelményei — nem tették lehetővé a kommunisták számára! Az utóbbiak bizonyítására érdemes idézni Gerő Ernőnek 1945. I. 23-án már a felszabadult Pesten az MKP volt illegális Központi Vezetősége ülésén azokra az észrevételekre adott válaszát, amelyek az ideiglenes kormányban levő horthysták és jobboldaliak túl nagy számára és szerepére vonatkoztak. „A nemzetközi helyzet kívánta meg. A Szovjetunió meg akarta nyerni a diplomáciai csatát Magyarország kérdésében, elérni Magyarország kérdésében döntő befolyást, meg kellett teremteni az előfeltételeket, amelyek nem lehettek csak katonaiak. Az utolsó Churchill—Sztálin találkozón megegyezés történt Magyarországra vonatkozólag is, melynek a következményeit abban látjuk, hogy mint Finnország, mint Bulgária esetében a fegyverszüneti egyezményt a három nagyhatalom nevében Voroszlav írta alá. Ennek magyarországi előfeltételeit meg kellett teremteni: olyképpen, ami az angol-amerikaiakat nem ijeszti meg. A nemzetgyűlés viszont ennek az ellensúlya.”⁸⁶

Hasonló magyarázatot adott Rákosi is az MKP KV. 1945. április 13-i ülésén, amikor kifejtve a szomszédos országokban már bekövetkezett kommunista előretörést, a következőket mondotta: „Ilyen szomszédok között nem lehet, hogy a magyar demokrácia megelégedjen azzal a 4 hónap előtti helyzettel, amikor igazolni kellett a világ előtt, hogy a kormány nem kommunista. Ez egy kicsit túlságosan sikerült.”⁸⁷

Mindebből egyértelműen következik, hogy nem lehetett a kommunistáknak olyan céljuk, hogy többséget hozzanak létre 1944 decemberében a kormányban. Balogh István szavait tehát, a vele folytatott személyes beszélgetést is figyelembe véve, úgy kell értelmezni, hogy a miniszterelnököt is számítva az az új kommunista kezdeményezés, — miszerint egy 12-ik minisztert kell bevinni a kormányba, aki a baloldal létszámát növeli, — csak a paritásos helyzet elérését szolgálta a népi erők számára. Enélkül még jobban „sikerült volna” annak a bizonyítása, hogy a kormány „nem kommunista”. Különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a nemzetgyűlés elnökségébe javasoltak között nemhogy

⁸⁵ Dr. Balogh I. id. visszaeml.

⁸⁶ PI Arch. Filmtár (MKP. Bp-i KB. 40).

⁸⁷ Uo. Filmtár (MKP. KV. 63).

kommunista, de még baloldali pártnak a tagja sem volt. Ez minden valószínűség szerint ugyancsak a fenti okokkal magyarázható!

A kommunistáknak az egész, a miniszterelnököket is számolt kormányon belüli paritás megteremtésére való törekvése feltételezhetően akkor került elő és azzal vált lényeges kérdéssé, amikor kiderült, hogy a designált miniszterelnök mellé egy komoly segítőre van szükség és oda éppen dr. Balogh István kisgazdapárti politikus került javaslatra, mint miniszterelnökségi államtitkár. Erről a kérdéstről maga dr. Balogh a következőket mondta: „Mint miniszterelnökségi államtitkár csak Debrecenben kerültem szóba, legalábbis velem ott közölte Gerő Ernő december 20-a körül, amikor kiderült, hogy Miklós Béla nem politikus alkati és komoly segítőre van szüksége a miniszterelnöki funkció ellátásához.”⁸⁸ Gerő nem ellentétesen, de igen sok vonatkozásban más oldalról és teljesebben adta elő e problémát: „... az Ideiglenes Nemzeti Kormányban betöltendő szerepéről Balogh Istvánnal nem is én beszéltem, hanem Révai József elvtárs. Révai elvtárs Balogh pátert, ha nem is hosszú idő óta, de viszonylag jól ismerte. . . Balogh kezdettől fogva miniszterelnökségi államtitkár akart lenni, valószínű azért, mert úgy vélte, hogy Miklós Béla mellett, aki politikailag ügyefogyott volt, ő lesz a tényleges miniszterelnök. Egyébként azt, hogy miniszterelnöki államtitkár szeretne lenni, Balogh kereken megmondta Révai elvtársnak. Révai ezt közölte velünk, s javasolta, fogadjuk el. Hosszas vívódás után belementünk, mert jobb jelöltünk nem volt, és mert Balogh István teljes egyetértéséről biztosított bennünket a program s ennek végrehajtása tekintetében.”⁸⁹

Nevezettnek így miniszterelnöki államtitkárrá történt jelölése olyan befolyással lehetett a kommunista szervezőkre, hogy annak a leendő kormányelnökre gyakorlandó kisgazdapárti, tehát polgári vonalú hatását ellensúlyozzák egy 6-ik baloldali miniszter javasolásával. Vagyis így a miniszterelnököket is számolt 6 jobboldali miniszterrel szembeni paritás biztosításával. Azonban a 3-ik kommunista miniszterre vonatkozó javaslatnak sem ez a lehetséges indító oka, sem az előbbi, a Balogh páter által előadott, nem indokolta, illetve nem követelte meg, hogy Molnár Eriket *pártonkívüliként* válasszák meg miniszternek, mint ahogyan ez valójában történt és a hivatalos nemzetgyűlési jegyzőkönyvbe is hasonlóan került bele.⁹⁰ Bár, miután több pártonkívüli, vagy annak feltüntetett miniszter, illetve nemzetgyűlési tisztségviselő is volt, ez a beállítás kézenfekvőbb lehetett, mint pl. szakszervezeti képviselőként, vagy más megbízottként szerepeltetni.

Molnár Erik kiegészítéskénti miniszteri javaslatbahozásának egy harmadik lehetséges oka, illetve magyarázata esetleg segít közelebb vinni az egész kezdeményezésnek a megértéséhez és annak is, hogy miért szerepelt Debrecenben a hivatalos helyeken és dokumentumokban az első napokban nevezett miniszter pártonkívüliként. Vizsgálódásunk kiindulópontja a Pécssett, a MNFF lapjaként ekkor megjelenő „Új Dunántúl” 1944. december 27-i „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány névsora és pártállása” c. első oldalas közlemény volt. E lapban Perr Viktor, a szerkesztőbizottság kisgazdapárti tagja dr. Boros István (MKP) és Pozsgay Gyula (SzDP) szerkesztőbizottsági tagokkal egyetértésben hírül adta

⁸⁸ Dr. Balogh I. id. visszaeml.

⁸⁹ PI Arch. H—g... Gerő E. id. visszaeml.

⁹⁰ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 22 és *Teleki Géza* i. h. 6—7. (Ugyanitt Teleki tévesen szociáldemokratának írja Molnár Eriket. Ez valószínű abból ered, hogy Kecskeméten egységes szocialista—kommunista párt alakult meg a kezdeti időben.)

december 27-én, mindhármuknak mint képviselőknek Debrecenből történt hazaérkezése után, hogy az *ideiglenes kormánynak* „3 pártonkívüli, 3 kommunista, 3 kiskgazdapárti, 2 szociáldemokrata, 1 nemzeti parasztpárti miniszter” tagja van! A 3-ik kiskgazdapárti (Független Kiskgazda, Munkás és Polgári Párt) miniszternek Faraghó Gábor vezérezredest jelölte meg és a 3-ik kommunista miniszternek pedig Molnár Eriket. Ezekkel együtt pontos tájékoztatást adott arról is, hogy Baranyából 2 államtitkár és egy nemzetgyűlési jegyző került funkcióba Debrecenben.⁹¹

Elindulva az összes többi, a kormányról szóló híradástól eltérő fenti pécsi nyomon, meg kellett állapítani, hogy az nem lehet elírás vagy véletlenség eredménye. Hiszen Perr Viktor a szintén pécsi kiskgazdapárti vezető Kovács Bélával együtt Debrecenben 1944. december 20-án és 21-én részt vett azokon a pártközi megbeszéléseken, amelyeken éppen a miniszternek és államtitkároknak javaslatba került személyeket beszéltek meg és hagyták jóvá. „1944. december 20-án az Arany Bika szállóban székelő szervező bizottsággal, párt- és pártközi értekezleten tárgyalták meg a leendő miniszterek és államtitkárok személyi kérdéseit. — Tájékoztattott a szintén volt baranyai kiskgazdapárti képviselő, Vörös Vince, aki egyébként a fenti újsághírben szereplő nemzetgyűlési jegyzővel azonos. — E tárgyalásokon a Kiskgazdapárt baranyai tagjai részéről Kovács Béla és Perr Viktor vettek részt.”⁹²

Nevezettek azonban már nem élnek. Az ezeken a tárgyalásokon szintén résztvevő dr. Balogh István több az irányú kérdésemre, hogy Faraghó Gábor tagja volt-e a KGP-nek és esetleg ezt a tényt nem kívánta a volt tábornok, vagy a párt nyilvánosságra hozni, s ezért szerepeltek mindketten, Molnár Erikkel együtt pártonkívüliként — már nem emlékezett. „Lehet, de nem tudok róla, — válaszolta személyesen 1974. május 8-án —, Faraghó csak velünk (KGP) tartott, de hogy szervezeten tag volt-e, nem tudom.” Tulajdonképpen Balogh páter kitarthat emellett, mintha Molnár Erik pártonkívüliként való szerepeltetése csak a kommunisták konspirációja lett volna. Viszont a már idézett Vörös Vince, a probléma tisztázására hozzá intézett kérdésemre az Új Dunántúlban a kormány tagjainak pártállásáról kiadott fenti közlemény megerősítése után, 1973. november 8-án még a következőket válaszolta: „Debrecenben akkor úgy lett nyilvánosságra hozva, hogy 4 pártonkívüli és 2 kommunista, de dr. Molnár Erik is a Kommunistapárt tagja volt. Kiskgazda azért három, mert Faraghó Gábor vezérezredest is kiskgazdapárti volt.”⁹³ A négy pártonkívüli csak miniszterekre vonatkozik, mert az 5-ik pártonkívüli a kormányelnök volt.

E választ követően Vörös Vincenek ismételtén feltette a szerző a kérdést Faraghó tábornok kiskgazdapárti tagságának részletei után is érdeklődve. A szintén írásbeli válasz, amely 1973. november 30-án kelt, a következő volt: „Kérdéseire legjobb tudásom és emlékezetem szerint adom meg közléléseimet. 1. Faraghó Gábor, vezérezredest kiskgazdapárti tagsága: Belépésének idejéről nem tudok és azt sem, melyik helyi szervezetnek volt tagja. A debreceni pártközi tárgyalások után, amelyeken Kovács Béla és Perr Viktor vettek részt a baranyaiak közül, hallottam Kovács Bélától és Perr Viktortól, hogy a közellátásügyi miniszterség a kiskgazdapárté lett, Faraghó Gábor személyében. . . Faraghó Gábort, a

⁹¹ Új Dunántúl, 1944. dec. 27.

⁹² Vörös Vince 1973. nov. 8-i levele.

⁹³ Uo.

későbbi pártmunkák során is mindenki kisczadapártinak tartotta, elsősorban Kovács Béla, aki a párt országos főtitkára lett.”⁹⁴

Tulajdonképpen e kérdésnek nincs nagy jelentősége az Ideiglenes Kormány létrejötté, vagy összetétele szempontjából sem. Hiszen ismert mindkét volt miniszter politikai szerepe és hovatartozása. A valóságos történelmi tényt feltáró törekvésen túl azonban olyan vonatkozásban bír jelentőséggel, hogy nem egy visszaemlékezés, vagy feldolgozás meg sem kísérelve a tények feltárását, egyszerűen „kommunista manővernek” tünteti fel az itt vizsgált kérdést.⁹⁵ Pedig, ha a rendelkezésre álló adatok nem is elégségesek ahhoz, hogy egyértelműen állást foglaljunk: melyik ok miatt vetődött fel a 11-ik minisztérium megteremtésének szükségessége és Molnár Erik pártonkívüliként szerepeltetése — az kétségtelenné vált elemzésünkéből, hogy akkor is, ha csak kommunista kezdeményezés volt, nem kommunista vagy baloldali többség kialakítását, vagy biztosítását célozta, hanem az utóbbi számára csak a paritás *elérését* a kormányon belül. De túl ezen a feltételezésen alapos gyanúnk lehet arra is, hogy nem is a baloldal, vagy az MKP számára kellett ez a konspiráció, hanem éppen a KGP, vagy annak az érdekében Faraghó tábornok számára. Ezt a lehetőséget megerősíti az a körülmény is, hogy egyetlen kommunista vagy baloldali szereplő számára sem okozott problémát nevezett miniszternek kommunistaként való kezelése. Maga Molnár Erik és az MKP vezetősége is a miniszterekről együttesen kiadott első életrajzi tájékoztatóban nemcsak MKP tagságát, hanem illegális kommunista múltját is nyilvánosságra hozta.⁹⁶ Tehát számukra nem volt annak jelentősége, hogy konspirálják valóságos párttagságát!

Dr. Molnár Erik miniszterré történt jelölésével teljessé vált az Ideiglenes Kormány tagjainak javasolt listája. A minisztereken kívül a nemzetgyűlés ülése előtti napokban zömében megtörtént a leendő politikai államtitkárok kiválasztása is. Azonban az ő kiválasztásukban már a pártok is nagy szerepet játszottak. Sőt, mind jelölésükben, mind pedig a végleges jóváhagyásukban a fő szerepet már a négy koalíciós párt kialakult, vagy kialakuló vezetősége és a pártközi megbeszélések játszották.

Az egyes pártok azután vezetőségük vagy annak a képviselőkkel együtt tartott frakció ülésén még az ülésszak megkezdése előtt megtárgyalták az egész nemzetgyűlés és kormányalakítási politikát és tervet, valamint a személyi javaslatokat is. Az MKP képviselőinek ezirányú, egyben az első frakció ülését a Központi Vezetőség már 1944. december 20-án este megtartotta.⁹⁷ „Ez a késő éjszakába nyúló ülés nagyon komoly politikai tájékoztatást adott, ... jegyzi meg az egyik résztvevő képviselő. — A kialakult helyzet legfontosabb vonásait Gerő Ernő értékelte.” Ezután a nemzetgyűlés lefolyásának elképzelt tervét és a személyi javaslatokat ismertették. Az utóbbiak megvitatása során még változás is következett be a javasolt kommunista államtitkárok személyét illetően. Ugyanis a belügyi államtitkári funkcióra javasolt Keresztes Mihály kérte, hogy „pártvonalon dolgozhasson”. „Kérésemet a viharsarki kommunista

⁹⁴ Vörös Vince 1973. nov. 30-i levele.

⁹⁵ Például Teleki Géza id. tanulmánya 6—7 és *Gosztonyi Péter*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának előtörténetéhez. Új Látóhatár, 1972. aug. 15. XV. évf. 3. sz. 229 és 237.

⁹⁶ Lásd pl.: Délmagyarország, 1944. XII. 31. 5. és Néplap, 1944. XII. 23-i, 24-i és 29-i stb. számait.

⁹⁷ PI Arch. 274—7/13. Gerő E. 1944. dec. 29-i beszámoló levele Rákosi Mátyásnak és Keresztes M.: i. m. 51.

képviselők is viharosan támogatták, majd néhány hozzászólás után a Központi Bizottság a javaslatot megváltoztatta, és Zöld Sándort javasolta belügyi politikai államtitkári funkcióra.”⁹⁸ Az eredeti javaslatban szereplő Kovács Kálmán így Zöld Sándorral együtt lett a párt államtitkári megbízottja.

Az SzDP a saját képviselőinek frakcióülését egyben arra is felhasználta, hogy kialakítsa a felszabadult területek központi szociáldemokrata vezetőségét. A párt debreceni vezetőségének december 18-i ülése elhatározta: az SzDP képviselőinek és a jövőbeni kormányba kerülő funkcionáriusainak az értekezlete elé javaslatot terjeszt, hogy — mint kibővített pártgyűlés — válasszon országos pártvezetőséget, határozza el a Népszava megindítását és a kerületi titkárságok megszervezését. E kezdeményező döntés és a debreceni SzDP vezetőségének december 19-i újabb ülésén kidolgozott konkrét javaslatai⁹⁹ alapján 1944. december 21-én délelőtt össze is ült a kibővített frakció ülés és egy, a különböző városokból összeállított ideiglenes 11 tagú SzDP Országos Vezetőséget választott.¹⁰⁰ Ez az ülés megtárgyalta a nemzetgyűlés és a kormány megteremtésének a tervezetét és a szociáldemokrata személyekre vonatkozó javaslatokat is. Az utóbbiakban a frakció értekezlet eredményeként itt is változás következett be az államtitkároknak indítványozottak listáján. Ugyanis a debreceni szociáldemokrata Szabó István mellett az eredetileg tervezett szintén debreceni, majd szegedire módosított jelöltet a kritikai észrevételek következtében a pécsi SzDP küldött Pozsgay Gyulára cserélték ki.¹⁰¹ Így ők ketten lettek az SzDP politikai államtitkári jelöltjei.

A KGP képviselőinek hasonló frakcióüléséről közvetlen és pontos adat nem áll rendelkezésünkre, csak annyi, hogy összejöttek az Arany Bikában és ott „a kormányfunkciókat beszéltek meg”. Az is ismert, hogy a nemzetgyűlés ülése előtti 1-2 napon, vagy az alatt, e párt is létrehozott egy ideiglenes országos vezetőséget, amelynek az elnöke dr. Balogh István, tagjai Kovács Béla, Lévay Zoltán, Öry Kálmán és Vásáry István lett.¹⁰² Viszont ez a párt erőinek felmérése és koncentrációja után olyan jó káderállománnyal rendelkezett éppen a már korábban tárgyaltak következtében — több megyében 1943-ban és 1944 elején sikerült felfrissíteni szervezeteit és megújítani, megerősíteni a megyei KGP vezetőségeket —, hogy minden további nélkül ki tudta állítani a szükséges embereit a különböző állami funkciókra. Ennek következtében a KGP a 4 államtitkári jelöltjét azonnal ki is állította: Dr. Balogh Istvánon kívül még Kovács Bélát (Baranyából), Vásáry Józsefet (Debrecen) és B. Szabó Istvánt (Békésről). A NPP is csak 1 államtitkárt tudott jelölni, S. Szabó Ferencet (Orosháza). Többi korai adatunk arra utal, hogy a baloldali pártok káderhiány miatt nem jelöltek több államtitkárt és nem is tudták azonnal betölteni a pártközi megbeszéléseken kialakított helyeket.¹⁰³ Ezért, az egyik napló be-

⁹⁸ Keresztes M.: i. m. 51—52.

⁹⁹ PI Arch. 253. f. 1/1 és 1/270 (Gallai anyag).

¹⁰⁰ PI Arch. 283—7/1. A frakció-ülés jegyzőkönyve, és Néplap, 1944. dec. 23. 5. (A következő napon titkárrá választott Gallai Lajos ugyan visszaemlékezésében [ugyanott H—g—146] azt írja, hogy a pártgyűléssé átalakult frakció-értekezlet 21-én a Nemzetgyűlés ülése után volt, de a korabeli idézett újsághír határozottan délutánról szól!)

¹⁰¹ Bernáth András volt SzDP szegedi képviselő visszaeml. MR. Arch D/2300/2, és Paál—Radó: i. m. 193.

¹⁰² Vörös Vince személyes közlése, és lásd: *Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1940—1947. Kandidátusi disszertáció.* 34. (E helyen forrásként dr. Balogh István személyes közlése van feltüntetve, amelyet Vida ad meg.)

¹⁰³ Paál—Radó: i. m. 190—191.

jegyzése szerint, 6 politikai államtitkári poszt maradt egyenlőre szabadon az első 1—2 hónapban, amelyek esetleg megmaradtak a még fel nem szabadult területek számára.¹⁰⁴ A szakszervezeti képviselők nemcsak pártállásuknak megfelelően vettek részt frakció ülésen, hanem saját csoportjukat együtt is összehívták, de itt csak a szervezet közvetlen ügyeit tárgyalták meg.¹⁰⁵

Mindezekkel tulajdonképpen az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megteremtésének politikai, szervezeti és személyi előkészítése a végéhez közeledett. A pártok vezetőségeinek és képviselőinek előzetes frakció ülésein valamennyi célt és tervet, ugyan nem vita nélkül, de minden pártban jóváhagyták. A munkáspártok értekezletein a politikai vonalat és a szövetségeket illetően is hangzottak el jelentős, baloldali túlzást is mutató észrevételek. Pl. visszaemlékezések szerint, a képviselők „kifogásolták, hogy tele vannak pappal, polgárral (a képviselői sorok — K. M.),”¹⁰⁶ vagy többen nagy államosításokat, „nacionalizálást” követeltek, illetve szövetkezetesítést földreform helyett, stb.¹⁰⁷ Végül is ezek az előkészítő megbeszélések csak 1944. december 21-én délelőtt fejeződtek be, mégpedig egy elhúzódott pártközi értekezlettel, amely miatt már maga a nemzetgyűlés e nap délelőtt 10 órára tervezett megnyitója is halasztást szenvedett a nap második felére.¹⁰⁸

Ezen az utolsó előkészítést szolgáló pártközi megbeszélésen a nemzetgyűlés elnökét kivéve minden kérdésben megnyugtató egyetértés alakult ki. Az elnökre vonatkozó személyi probléma azonban csak magán az ülésen „robant”. Jóváhagyták a nemzetgyűlés „lefolyásának” a kommunisták, Gerő és Révai által elkészített részletes tervét is. Ez a megmaradt forgatókönyvszerű tervezet azt mutatja, hogy az egyébként feljegyzések, illetve jegyzőkönyv készítése nélküli, az utolsó 2—3 napon szinte állandóan folyó tanácskozások, pártközi megbeszélések jelentős munkát végeztek el.

A terv főbb pontjai szerint az Előkészítő Bizottságnak csak addig lenne beindító szerepe, amíg munkájáról beszámol, mandátumvizsgáló bizottságot választ és az általa megvizsgált, majd jóváhagyott megbízatások alapján a nemzetgyűlés a nemzeti akarat kifejezésére hivatottnak nem nyilvánítaná magát. Ezt követően négy város képviselőinek a nevében; Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely és Pécs, javaslatot terjesztenének elő a nemzetgyűlés elnökének, két helyettesének és két jegyzőjének a személyére vonatkozóan. A megválasztott elnökség az államfői jogokat is gyakorolná ideiglenesen.

A megalakult szuverén nemzetgyűlés *első napirendi* pontja a már szintén megfogalmazott „Ideiglenes Nemzetgyűlés Szózata a magyar néphez” című kiáltvány megvitatása lenne, majd a *második*, „az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása”. Az utóbbihoz egy előre megállapított párt összetételű és 21 tagú politikai bizottságot küld ki a nemzetgyűlés, amely javaslatot tesz a kor-

¹⁰⁴ Nemess József naplója. 1944. dec. 23-i bejegyzés.

¹⁰⁵ Erdei M. személyes közlése.

¹⁰⁶ Dr. Karsai Elek csoportos visszaemlékezés-gyűjtése a volt szegedi ideiglenes nemzetgyűlési képviselőkkel és munkásmozgalmi veteránokkal. MR Arch. D/2300/2.

¹⁰⁷ PI Arch. 274—7/13. Gerő Ernő 1944. dec. 28-i levele Rákosihoz.

¹⁰⁸ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 153 és *Paál—Radó*: i. m. 167. A megnyitást így délutánra halasztó döntés miatt tarthatták az SzDP képviselői frakció-ülésüket 21-én délelőtt. A képviselők egy-egy további csoportja ez idő alatt az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésének megnyitása alkalmával szervezett egyházi szertartáson vett részt. A református vallásúak istentiszteletét a kollégium oratóriumában dr. Révész Imre püspök, a katolikusokét a római katolikus templomban dr. Bánáss László prépost-plébános tartotta (uo. 1—3 és *Paál—Radó*: i. m. 5—8) továbbá dr. Balogh István szöbeli közlése, valamint *Révész Imre*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés... 145.

mányalakítási felhatalmazásra és a leendő miniszterelnök személyére vonatkozólag. A nemzetgyűlés e politikai bizottságának eleve olyan szerepet is szántak, hogy a folyó háború és a rombolások miatt nehezen összehívható egész nemzetgyűlést a két ülásszaka között pótolja is.

A kormány bemutatkozása és esküjének a nemzetgyűlés előtti letételét követően megtárgyalná a nemzetgyűlés a már korábban elkészített „kormánynyilatkozatot”, majd annak az alapján következnek a felhatalmazás megadása a kormánynak „bizalmi szavazás formájában”.¹⁰⁹

Az előkészítő munkák ilyen alapos és részletekbemenő elvégzése után kezdődhetett csak meg 1944. december 21-én a kora délutáni órákban a magyar nép, az egész magyar nemzet életében történelmi sorsforduló kezdetét jelentő, az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalkotásával és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozásával járó ülásszak.

A debreceni előkészítő munka 8–10 napján, főleg annak a végén fokozódott az új hatalom propagandisztikus előkészítése is, amely nemcsak a választások népgyűlési szóbeli agitációjában, hanem a terebélyesedő demokratikus sajtóban is folyt. Mindenek előtt a debreceni Néplapban, majd, részben abból átvéve, Szeged, Miskolc, Békéscsaba, Szolnok és más városok már megjelenő napi, vagy heti lapjaiban is. Példaként idézünk néhány, a nemzetgyűléssel kapcsolatos szempontot, vagy jelentősebb, érdekesebb személyek ezirányú megnyilatkozását.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága felhívásának december 16-án történt megjelenése után a Néplap szinte minden száma több cikket is közölt a nemzetgyűlés feladatait, céljait, jogállását stb. illetően. A december 17-i szám pl. „A nemzetgyűlés elé!” címen sorba veszi a nemzetgyűlésre váró megoldandó feladatokat. Mégpedig: megindítani a nemzet állami életét, „a magyarság belső és külső felszabadítását kell kiküzdeni”. A nemzetgyűlés „jogforrás” lesz arra, hogy e nemzetet a fasizmus elleni harcra megszervezzék és a fegyvert Németország ellen fordítsák, a háborúból való kilépés külpolitikai, továbbá a gazdasági és közigazgatási problémák megoldásának feladatait taglalja. December 20-án egy másik cikk a nemzetgyűlés és az alkotmányosság kérdéseit boncolgatva a következő figyelemre méltó állásfoglalást fejtette ki. „A magyar alkotmányos tényezőket részben a náci erőszak semmisítette meg vagy hurcolta el, részben bitangul elárulták a hazát. Ezzel az alkotmányos élet megszűnt. Törvényhozó testület kell, amely a lehetőséghez képest széles alapon tevődik össze és mindaddig gyakorolja a szuverén törvényhozó hatalmat, amíg azt a szerepét az általános, titkos választójog alapján megválasztott országgyűlés át nem veszi... A Nemzetgyűlés jelenti a szuverén jogforrást, a szabad, demokratikus országot, a dolgozók védelmét, a legfőbb alkotmányos tényezőt, amelyre hivatkoznunk, építenünk kell.” Ez és az ehhez hasonló többi állásfoglalás igen jelentős abból a szempontból is, hogy az MNFF jobbszárnya a nemzetgyűlés és a kormány létrehozása után nyomban, látva a határozott célt és a megvalósítására felsorakozó népi erőket, olyan politikát igyekezett kialakítani, folytatni, amely a fenti szervek ideiglenességét azok művére, nem pedig létrehozásuk körülményeire kívánta értelmeztetni!

Több cikk beszámol e napokban a felszabadult országrészben kialakult politikai hangulatról is. Pl. a Néplap a december 21-i vezércikkében így írt:

¹⁰⁹ PI Arch. 274—9/1. (A nemzetgyűlés lefolyásának tervezete.)

„A kiküldött megbízottak (az EB választási megbízottai — K. M.) csodálatosabbnál csodálatosabb eseményekről számolnak be. Elementáris erővel tört ki a népgyűléseken a nép igazi akarata. Egy negyed évszázad elfojtott keserősége tört most fel, hogy tanúságot tegyen arról, hogy nem az ő akarata volt az, ami 25 esztendőn keresztül itt történt.” Ez a néphangulat hatott az ekkor csak alig eszmélődő és még meg nem erősödött jobboldalhoz húzó horthysta politikusokra is. December 19-én a designált miniszterelnök nyilatkozatában a következőket mondta. „A felmerült problémákat az ország különböző helyein különbözőképpen igyekeztek megoldani. Ez természetesen nagy zűrzavar-nak lett volna az előidézője. *Moszkvában is belátták ennek a helyzetnek a tart-hatatlanságát és örömmel üdvözölték kívánságunkat, hogy ideiglenes nemzetgyűlést hívjunk össze, amelyik kormányalakítási megbízást adna, hogy kérdéseinket meg-oldjuk . . .* Célunk, hogy a nép széles rétegeire támaszkodva alakítsuk meg az Ideiglenes Nemzetgyűlést. Súlyt helyezünk arra, hogy a nemzetgyűlés megbí-zatása a néptől jöjjön. *Mivel ma titkos választásokra még nincs mód, nemzetgyű-lésünket csak ideiglenes nemzetgyűlésnek tartjuk*” (kiemelés — K. M.). A nem-zetgyűléstől eredő legfontosabb feladatoknak ekkor még Miklós Béla a követ-kezőket látta: kormányt adni és új hadsereget teremteni, hogy kilépjen az or-szág a német szövetségből és harcoljon a függetlenségéért. Felelősségre kell vonni a történekekért a háborús bűnösöket és „széleskörű földreform” kell, „amely-nek mielőbbi végrehajtása a megalakítandó kormány első feladatai közé kell, hogy tartozzék . . . Jóvá kell tennünk a régi rendszer bűneit, ha együtt aka-runk haladni azzal a munkássággal, aki ebben a háborúban tanúságot tett poli-tikai érettségéről.”¹¹⁰

Megszólint december 20-án a nemzetgyűlés későbbi elnöke, dr. Zsedényi Béla jogász professzor is. „A magyar jogrend — mondotta — a mostani hely-zet következtében felborult. A nemzet egészséges ösztöne jövőjének biztosítá-sa miatt új, akaratkijelentő szervet alkot. Ez természetesen ideiglenes. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek az a feladata, hogy biztosítsa az állam fennmara-dását és tisztázza egyrészt a magyar nemzet új külpolitikáját, másrészt meg-tegye az előkészületeket, hogy új, demokratikus alkotmány alakulhasson ki.” Kommunisták és szociáldemokraták ugyanezeket a kérdéseket valamivel ugyan határozottabban, radikálisabban, de a lényegét illetően még ekkor hasonlóan fogalmazták meg. A németellenes harc, a demokratikus feladatok és a föld-reform, valamint a szociális tennivalók felsorolása után Vas Zoltán a követke-zőket mondta: „Ami az összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés jogalapját illeti, minden törvényhozás egyedüli jogalapja csak a népakarat lehet. Egy, a nép érdekeiben működő nemzetgyűlés, ha nem is formalisztikus közjogi szabályok alapján ült össze, inkább kifejezi az egész nemzet akaratát, mint az előző or-szágyűlés, mely csak osztályérdekeket tartott szem előtt.” Valentiny Ágos-ton, SzDP képviselő így fogalmazott: „az Ideiglenes Nemzetgyűlést jogforrás-nak tekinthetjük, mert ez a nemzeti bizottságokon keresztül a néptől származ-tatja felhatalmazását. Ma, hogy nincs államfő és nincs parlament, vissza kel-lett menjünk magához a néphez.” A továbbiakban kifejtette, hogy sok keny-szermegoldásra lesz majd szükség, mert jogi szofizmákkal nem lehet mindent elintézni, de a jelenből „ami az étellel összeegyeztethető, azt meg kell tartani”. Még Teleki Géza is, aki a horthysta politikusok közül a legkonzervatívabbnak

¹¹⁰ Néplap, 1944. dec. 17. 3. H. R. „A Nemzetgyűlés elé!” c. cikk, dec. 20. 3. *Radó I.:* „Alkotmányosság”. dec. 21. H. R. aláírású vezércikk és dec. 19. 3. Miklós Béla nyilatko-zata.

tűnt fel, — legalábbis a nyilvánosság előtt — a következőket nyilatkozta választási megbízatásáról visszatérve: „Bejártam most az országot Pécestől Debrecenig és kimondhatatlan az az öröm, amellyel az emberek az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakításáról szóló hírt fogadták. Az ország fellélegzett.”¹¹¹

A pozitív irányú, az ország mentését szolgáló agitáció és propaganda mellett azonban az MNFF jobboldalán álló erők és még inkább a konzervatív horthysta csoport egyes tagjai titokban már ekkor, az előkészítés idején megindították aknamunkájukat a demokratikus, a népi irányzat ellen. Ilyen felkészülésről és tevékenységről, egyrészt, maga Teleki Géza számolt be a már többször idézett, 1955-ben kelt cikkében. A Moszkvában kialakított magyarországi tervnek és annak megvalósítását célzó, a hazautazás alakalmával a vonaton folytatott tárgyalásoknak az ellensúlyozására — Teleki szerint — ők is már a vonaton kezdtek felkészülni! „Ezek ellensúlyozására — írta — Miklós bizalmas tárgyalásokat folytatott négyesben Vörössel, Faraghóval és Telekivel. Ezeknek a tárgyalásoknak az eredményét a következőkben foglalták össze”: Itt első pontként keservesen állapították meg, hogy „a nyugati hatalmakat Magyarország sorsa nemigen érdekli, . . .” majd a második pontban a szovjet politikát kétszínűséggel vádolták, hogy az nem mondott le kommunista célkitűzéseiről és arról sem, hogy érdekli, mi történik majd Közép-Európában. A 3. pontban mindehhez hozzátették, hogy Magyarország megmentését nekik úgy kell végezni, hogy közben egy orosz kommunista bekebelezési törekvés is fenyegeti, „amelyet a nyugati hatalmak pártolnak”. A nemzetközi kiinduló mező ilyen téves és egyoldalú értékelése után a 4-dik és 5-dik pontban szabták meg „bizalmasan” a teendőiket. „4. A magyar nemzetet politikai csődből kell újra feltámasztani és a leendő kormányt a lehetőségekhez képest alkotmányos módon létrehozni, tehát nemzetgyűléssel megválasztani. 5. A magyar ideiglenes kormány legfontosabb feladatai lesznek:

- a) a németeknek hadat üzenni,
- b) a végleges fegyverszünetet megkötni,
- c) a politikai, társadalmi és gazdasági életet elindítani és normális vágyba terelni,
- d) alkotmányos és szabad választást előkészíteni és lefolytatni.”

És végül mindezeket „szigorú orosz ellenőrzés mellett” és a kormányban résztvevő „kommunista elemek ellenére kell végrehajtani”.¹¹²

Ha el is fogadjuk, hogy ilyen „bizalmas ellensúlyozó” célkitűzés a horthysta csoportban, vagy legalábbis Teleki felfogásában már Moszkvából hazajövet kialakult, akkor is meg kell állapítani, hogy az a fentiek tanúsága szerint nagyon, de nagyon vérszegény volt. Tulajdonképpen abban semmi új és semmi önálló elképzelés vagy gondolat nem található. Egészében abban a Horthy-korszak konzervativizmusának antikommunizmusa és a demokráciaellenessége vonul végig, mégpedig, az utóbbinak is valamennyi megjelenési formájával szemben. Mind a demokratikus nyugati hatalmaknak a Szovjetunióval összefogó kelet-európai fő politikáját, mind pedig a hazai demokratikus átalakítási feladatokat teljesen elveti, illetve azokból semmit nem vállal. Még az a minimális rugalmasság is hiányzik e feladatot meghatározó elképzelésből, hogy az „alkotmányosság” leple alatti rendszerátmentés osztálycéljainak segítése érde-

¹¹¹ Lásd *uo.* 1944. dec. 21. 2—3.

¹¹² *Dr. Teleki Géza: A moszkvai... 3—4.*

kében valamilyen kompromisszumra képes lenne. Jellemzi viszont az osztály, illetve politikai ellenfél (az ellenség számára is Németország) ostobán téves megítélése!

Tulajdonképpen a hazai és nemzetközi antifasiszta és demokratikus erők több együttesen megvalósítandót nem is vártak tőlük, — sőt! —, mint amit Teleki itt *konkréten konspiratív ellentervnek* beállított. Ha csak a Teleki által leírtakat is valóban végrehajtják a „bizalmas tárgyalásokat folytatók”, már akkor is nagymértékben hozzájárultak volna az országnak, a nemzet katasztrófától való megmentéséhez. Volt idő, 1944 szeptembere és októbere, amikor — mint korábban láttuk — a demokratikus erők, benne a kommunista párt is, még a Teleki Géza által utólag összegezeteknél is lényegesen kevesebbel beérték volna ahhoz, hogy támogassák Horthy kormányzót az országnak a háborúból való kivezetéséért és a függetlensége visszaszerzéséért valóban megindítandó küzdelemben. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyar németellenes konzervatív erőknek még csak egy minimális szinten elfogadható önálló tervük vagy elképzelésük sem volt, amely szerint legalább osztályérdekeiknek megfelelően a hódító Németország ellen felléptek volna. Szerencsére ugyan így hiányzott a demokratikus erőkkel szembeni komolyabb tervük is. Ezért a Teleki-féle konzervatív elemek csak kapkodó, passzív és eléggé ösztönös sikon mozgó akadályozó aknamunkát tudtak kifejtetni a demokratikus és népi erőkkel szemben.

Az előkészítés napjaiban a fenti katonatiszti és konzervatív csoport és a még német-nyilas uralom alatt lévő horthysták között közvetett kapcsolat is létrejött. Ez azonban még a Horthy által küldött tájékoztató utasítások segítségével sem vezethetett már komolyabb „eredményre”. Vörös János naplójának december 20-i bejegyzése szerint az egyik, a fronton keresztül érkezett újságíró „jelentette, hogy Horthy Istvánné írt levelet gróf Bethlen István fiának, ... és azt írta, hogy apósa nem mondott le kormányzói tisztségéről, és ő ma is kormányzó és a nemzet mindenben Veress vezérezredes (Veress Lajos — K. M.) és az én (Vörös János — K. M.) kívánságom szerint cselekedjen”. Elképzelhető, hogy ez a tájékoztató üzenet milyen célú lehetett. Megpróbálták így is az átmentését segíteni és ezzel is erősíteni Horthy kormányzói jogfolytonosságát még mindig elképzelők, vagy vallók táborát, de annak különösebb hatása sem Vörös tábornokra, sem közvetlen környezetére már nem volt. A kapcsolatfelvétel nem erősítette meg Debrecenben Horthy egyébként is gyorsan csökkenő híveinek pici táborát. Bár Vörös János, naplóbejegyzése szerint, a Horthyra vonatkozó üzenetet átvette, sőt, Bethlen Istvánnak egy viszont üzenetet is küldött, de — úgy tűnik — a tábornok már ismerte Bethlen mindentől elzárkózó álláspontját a szovjet oldalon — abban csak arra vonatkozó megjegyzését kérte továbbítani, hogy „ilyen súlyos időkben a nemzet ilyen közismert és értékes emberei ne vonuljanak vissza és e súlyos időkben a felelősséget ne hárítsák el. Minél előbb a kormányba kell állnia és ő is felelősséggel dolgozzon a nemzet újjászületésén.”¹¹³

Talán lényegesebb volt a fenti horthysta és konzervatív próbálkozásoknál az a körülmény e napokban Debrecenben, hogy a KGP-polgári erők a munkáspártokkal és a NPP-vel szemben már megkezdték kiépíteni kapcsolataikat és együttműködésüket a kormányba kerülő horthysta csoporttal. Erről szintén Vörös János naplójából szerezhattünk tudomást. Nevezett tábornok szintén

¹¹³ HIL. Vörös naplója. 1944. dec. 20-i bejegyzés.

december 20-án vetette papírra naplójába, hogy érdekes javaslatot, illetve közlést tett neki Balogh páter, akivel a nap folyamán megbeszélést tartott. Tulajdonképpen arról a fura kezdeményezésről van szó, hogy még meg sem alakult a kormány, de a polgári, burzsoá erők egyik, nem is legjobboldalibb képviselője máris a baloldal egyik következetes miniszterének a kormányból történő lehető leggyorsabb eltávolításának a hálóját kezdte szőni. „Említette Balogh István — írta Vörös —, hogy Erdei Ferenc igen erős kommunista, ... A szélsőségek erős harcosa, törekedni kell arra, hogy minél előbb a kormányból kiválják. Kifejtette továbbá, hogy a nemzeti parasztpárt nem más, mint egy kommunista párt, csak azért vettek fel más nevet, hogy a kormányban ne tűnjék fel, hogy annyi kommunista miniszter van.”¹¹⁴

Balogh Istvánnak ez az akciója mutatja, hogy a burzsoázia igen hamar megkezdte a támadást a népi, a demokratikus forradalmi baloldal ellen kormány-szinten is! Az NPP ellen indított támadása során megfeldkezett azonban arról, hogy a PDP legalább annyira csinált pártja a KGP-nek, mint amennyire szoros szövetségese és segítettje az MKP-nek az előbbi. Pedig ő azt közvetlenül tudta, hiszen Szegeden és környékén éppen tőle származott a javaslat, hogy legyen egy külön PDP, mert így több, a polgári társadalmat védő tagja lehet a paritásos részesedésnek megfelelően a különböző bizottságoknak és hivataloknak!

Mindezek a kezdeti jobboldali kísérletek és jelenségek egyelőre még mélyen háttérbe szorultak az össznemzeti célok központbaállása és a nemzeti összefogás erejének kiszélesedése és további növekedése időszakában. Az előkészítés periódusában még azok nem kerültek felszínre, így közvetlenül és nyíltan nem is gátolhatták az új, demokratikus hatalmi szervezet napirenden lévő megteremtését. Természetesen az osztály- és társadalmi ellentétek az MNFF-en belül is megvoltak, és közvetetten hatottak is, de azokat valamennyi oldal zömében alá tudta rendelni az ország- és nemzetmentő nagy feladatoknak.

¹¹⁴ Uo.

BALOGH SÁNDOR

A demokrácia kérdései a magyarországi politikai pártok szervezeti felépítésében a felszabadulás után

Magyarország — hasonlóan Közép- és Délkelet-Európa többi országaihoz — a szövetséges hatalmaknak, mindenekelőtt a Szovjetuniónak a második világháborúban kivívott történelmi jelentőségű győzelme eredményeként nyerte vissza függetlenségét. A hitleri Németország és általában a fasizmus nemzetközi erőinek katonai szétzúzása volt tehát az a döntő külső, nemzetközi feltétel, közelebbről lényegében az a kiindulópont, amely lehetővé tette, hogy a magyar nép vegye kezébe saját — és ezzel együtt a nemzet — sorsának, jövőjének a további alakítását.

A felszabadulás után Magyarországon az új, népi demokratikus államiság alapjait a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság és a németellenes burzsoázia rakta le 1944 decemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozásával. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány, amelynek gerincét a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai alkották, antifasiszta, antifeudális és antiimperialista demokratikus programot valósított meg, illetőleg megvalósítását tűzte ki célul.¹ A legátfogóbb közös érdek, amely a fentebbi társadalmi csoportokat és az őket képviselő politikai pártokat egységfrontba tömörítette, azonban kétségtelenül a fasizmus elleni harc volt. A fasizmus szétzúzása, majd a háború után a maradványainak következetes felszámolása nélkül ugyanis a demokrácia egyetlen irányzatának, válfájának a szabad fejlődése sem lehetett biztosítottnak tekinthető. Ugyanakkor a demokrácia kibontakozását segítették elő az ország politikai életében a szövetséges nagyhatalmak és az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény fasizmus ellenes rendszabályai is.² Ilyen módon a demokrácia — belső létszükségletből és nemzetközi előírásból fakadó — „korlátozásai”, pontosabban a jobboldali és szélsőjobboldali, fasiszta szervezeteknek, valamint pártoknak a törvényen kívül való helyezése valójában és ténylegesen magának a demokráciának a teljesebbé tételét, a szabad érvényesülését szolgálták Magyarországon.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak megalakulásakor öt párt volt a tagja, mégpedig a Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt, Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, valamint a Polgári Demokrata Párt.³ A szóban forgó pártok valamennyien hivatalosan

¹ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1967. 37.

² Nemzetközi Szerződések 1918—1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1966. 537.

³ Felszabadulás, 1944. szept. 26.—1945. ápr. 4. Dokumentumok. Szikra Könyvkiadó, Bp., 1955. 181.

a „demokrácia” jelszavával és a függetlenségi front programjának jegyében törekedtek a társadalom egyik vagy másik részét maguk mögött felsorakoztatni, másrészt azonban a függetlenségi front pártjai, legalábbis 1945 nyaráig, nem kívántak további politikai pártok indulásához hozzájárulni, hanem azt szorgalmazták, hogy minden „demokratikus irányzat” a már működő pártokban keresse az elhelyezkedését.⁴ Ennek viszont az lett a közvetlen következménye, hogy a különböző polgári irányzatok és csoportosulások tömegesen, szinte válogatás nélkül áramlottak be — a már korábban is mind politikailag, mind szociális szempontból vegyes összetételű — kisgazdapártba. A felszabadulás utáni magyarországi viszonyokból, tehát a függetlenségi front pártjainak fentebbi állásfoglalásából, politikájából is következett, hogy 1945-ben sajátos helyzet alakult ki a politikai életben: nemcsak a népi demokratikus rendszer hívei, hanem jórészt az ellenfelei is a függetlenségi fronton, illetőleg a kormánykoalícióban belül helyezkedtek el. Ebben a tekintetben Magyarországon, a szintén a vesztesek közé tartozó Bulgáriához és Romániához képest is gyökeresen eltérő helyzet alakult ki. Hiszen ott a polgári jobboldal, valamint pártjai kiléptek, helyesebben kiszorultak az egységfrontból és az ellenzék szerepét vállalták. Ez ugyanúgy vonatkozott a bolgár agrárpártra — amelynek csak a balszárnya maradt az egységfrontban —, mint Maniu és Bratianu pártjaira. A politikai küzdelem ezekben az országokban elsősorban az egységfront pártjai és az ellenzék között folyt. Magyarországon ezzel szemben nem a koalíció állt szemben a párttá, vagy pártokba szerveződött ellenzékkel, hanem a politikai harcok döntően a függetlenségi fronton belül, annak jobboldala és baloldala között zajlottak le. Ugyanakkor a kisgazdapárt lényegében a társadalom minden rétegét felvevő „gyűjtőpárttá” vált. Ez a jellemzés azonban csak a különböző és ellentétes érdekű társadalmi csoportok, illetve politikai irányzatok jelenlétére utal a pártban, de itt ténylegesen, különösen a jövő szempontjából többről is volt szó. A kisgazdapártban ugyanis nemcsak a különböző politikai irányzatoknak volt helye, hanem a különböző pártok létrejöttének is kialakultak ott a feltételei. Ez a körülmény viszont nem csupán ennek a pártnak a politikáját befolyásolta, hanem a belső szervezetét, végsőfokon egész működését is.

A kisgazdapárt és a függetlenségi front baloldalán elhelyezkedő pártok (MKP, SzDP és az NPP) azonban, természetesen nemcsak abban különböztek egymástól, hogy az előbbi „gyűjtőpárt” volt, az utóbbiak pedig többé kevésbé „homogén” pártok. Lényegében az is két csoportra osztotta őket, hogy amíg a baloldali pártok politikája és szociális bázisa alapján véve összhangban volt egymással, addig ugyanez a kisgazdapárttól — és sok tekintetben a függetlenségi frontból 1945 tavaszán kiszorult Polgári Demokrata Pártról — egyáltalán nem volt elmondható. Hiszen a kisgazdapárt valójában a „polgári rend” érdekeit védelmezte, de ehhez lényegében az egész társadalom, s főleg a falusi dolgozó tömegek támogatását igényelte. Ez utóbbi helyzettel volt kapcsolatos tulajdonképpen e párt egy másik jellemző sajátossága is. Az ti., hogy a kisgazdapárt — a két világháború közötti Magyarország polgári pártjainak a példáját követve — ténylegesen „választási” párt volt. Ez többek között azt jelentette, hogy a vezetők a párttagsággal inkább csak mint szavazókkal találkoztak, a parlamenti és törvényhatósági bizottsági választások, pontosabban a választási kampányok idején. Ezzel szemben a kommunista párt —

⁴ PI Arch. 274/4—76.

de ugyanez nagyrészt elmondható a szociáldemokrata párról is —, a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom hagyományainak megfelelően, szinte folyamatos párttevékenységet folytatott, szervezett és rendszeres pártéletet élt. Igaz, a felszabadulás után a kisgazdapárt is merített a munkáspártok idevonatkozó gyakorlatából és a munkásmozgalom tapasztalataiból, anélkül azonban, hogy ezzel az előbb említett „választási párt” jellegén alapvetően változtatott volna. A Nemzeti Párt párt belső életét és tevékenységét illetően a munkáspártokhoz állt közelebb, a Polgári Demokrata Párt viszont ebből a szempontból is nagyjában a kisgazdapárt nyomdokain haladt.

A függetlenségi front pártjai közötti leglényegesebb különbség azonban mégsem ezekben volt, hanem célkitűzéseikben, végcéljaikban. De ebben a tekintetben is a kommunista pártot és a kisgazdapártot választotta el a legnagyobb távolság egymástól, ők helyezkedtek el az egységfront két, szélső pólusán. A kommunista párt nyíltan megvallott végcélja a szocializmus volt. Ezzel szemben a kisgazdapárt a tőkés társadalmi rend megőrzését és a polgári demokrácia megteremtését tekintette a legfontosabb feladatának. A fentebbiek ellenére a függetlenségi front négy pártjának az egységfrontja, legalábbis 1945-ben, nem bomlott fel. S ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a pártok az akkor napirenden lévő feladatokat, és saját közelebbi céljaikat illetően végül is össze tudták egyeztetni érdekeiket. Nem is beszélve az ország nemzetközi helyzetéről, amely szinte követőleg írta elő valamennyiük számára az együttműködést.

A közelebbi és távolabbi célok, az együttműködésre készítő és az egymástól elválasztó tényezők természetesen messzemenően hatással voltak nemcsak a pártok politikai tevékenységére, hanem azokra a szervezési előírásokra is, amelyek működésük rendjét, organizációjuk szerkezetét, felépítését megszabták.

*

A felszabadulás után a magyarországi politikai pártok is a programjaikban, illetőleg a program-nyilatkozataikban fejtették ki — több vagy kevesebb részletességgel — tulajdonképpeni céljaikat, célkitűzéseiket. De egyikük-másikuk, mégpedig elsősorban a nyíltan és bevallottan „osztálypártok” szervezeti szabályzataikban is utaltak a fentiekre. Sőt, ez utóbb említett pártok általában abban a tekintetben sem hagytak semmiféle kétséget az ország közvéleménye előtt, hogy konkrétan a társadalom melyik részének a politikai képviselőit vállalkoztak. Így, a kommunista párt az 1945. május 20–21-i I. Országos Értekezletén elfogadott szervezeti szabályzatában az alábbiakat rögzítette: „A Magyar Kommunista Párt a magyar munkásosztály pártja, képviseli az egész dolgozó nép, a nemzet érdekeit. Tömöríti magában a legöntudatosabb munkásokat, a parasztság és az értelmiség leghaladottabb, legharcosabb elemeit. Küzd a független, demokratikus, népi Magyarországért...”⁵ A párt III. kongresszusa, amely 1946-ban véglegesítette a szóban forgó, ideiglenesnek mondható szervezeti szabályzatot, mindössze két vonatkozásban eszközölt módosítást azon. Állást foglalt a magyar történelem haladó nemzeti hagyományai mellett, másfelől pedig a korábbiaknál is világosabbá tette, hogy a kommunista párt végcélja „az ember ember által való kizsákmányolásának megszüntetése, a szocialista, kommunista társadalmi rend megvalósítása”.⁶ A

⁵ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 90.

⁶ Uo., 290.

párt végcéljának ilyen értelmű hangsúlyozása abból a történelmi szükségletből fakadt, amely objektíve is napirendre tűzte a magyar társadalom fejlődésének, pontosabban a népi demokrácia továbbfejlesztésének a kérdéseit. A szociális bázissal, illetőleg a párttagság szociális összetételével kapcsolatosan azonban nem született módosítás, s valójában nem is volt arra szükség, hiszen a Magyar Kommunista Párt a jövőt illetően sem szándékozott feladni alapvetően „osztálypárt” jellegét. Ellenkezőleg, szigorúan őrködött azon, hogy a városi és falusi burzsoáziától szervezetileg is világosan elhatárolja magát.

A Nemzeti Parasztpárt szervezeti szabályzata kidolgozásakor nagyjában a kommunista párthoz hasonlóan járt el. Ezt igazolja az 1944-ben Szege-den nyilvánosságra hozott ideiglenes szervezeti szabályzat is, amelyben ez a párt önmagáról és céljairól a következőket jelentette ki: „A párt a magyar parasztság pártja, tehát tömöríti magában a parasztság minden rétegét: a földmunkásokat, a napszámosokat, summásokat, gazdasági cselédeket, kisbérloket, törpebirtokosokat, a dolgozó kizsákmányoltakat. Tagjai közé fogadja a párt a parasztsággal együtt élő és a parasztsággal közös érdekű munkásokat és kizsákmányoltakat is, valamint a paraszti eredetű és a parasztsággal együttműködő s a parasztságnak szolgáló értelmiséget. A párt célja: az elnyomott és feudális viszonyok alól mindmáig fel nem szabadult parasztság felszabadítása, kulturális felemelése és teljes társadalmi és politikai egyenjogúsítása. Ennek a célnak az érdekében küzd a párt a feudális úri Magyarország átalakításáért, a népi demokratikus állam megvalósításáért.”⁷ Az ideiglenes szervezeti szabályzat fentebbi megállapításait az NPP I. Országos Nagyválasztmánya 1946 márciusában helyesbítette, és egyben véglegesítette is a szervezeti szabályzatban. Mindenekelőtt azt az ellentmondást igyekezett feloldani, amely a „parasztság pártja” fogalma és az ideiglenes szervezeti szabályzatban felsorolt társadalmi rétegek között mutatkozott. Ez utóbbiak ugyanis arról tanúskodtak, hogy a Nemzeti Parasztpárt valójában nem az egész parasztság, hanem csupán egy részének, pontosabban alsóbb rétegeinek a pártja kívánt lenni. De ezt támasztotta alá mind a pártprogram, mind a párt szervezési gyakorlata is. Sőt, újólág ezt igazolta az a helyesbítés is, amely a „parasztság”-ot „dolgozó-parasztság”-gal váltotta fel.⁸ Ezzel egyidejűleg törölték a szervezeti szabályzatból a „feudális úri Magyarország” és a „feudális viszonyok alól mindmáig fel nem szabadult parasztság” kifejezéseket is. Ez viszont azzal függött össze, hogy 1945 derekára a népi demokratikus kormányzat lényegében felszámolta a feudális eredetű nagybirtokrendszert és a föld döntően a nincstelen és szegénygarasztóság birtokába került. Ezen kívül 1946. február elsején Magyarország államformája a köztársaság lett. A Nemzeti Parasztpárt által 1944 végén kítűzött antifeudális célkítűzések, feladatok tehát nagyrészt már megvalósultak.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front többi pártjainak szervezeti szabályzata, „pártalkotmánya” — beleértve a szociáldemokrata pártét is —, nemigen érintette a szóban forgó kérdéseket. A szociáldemokrata párt és a Polgári Demokrata Párt szervezeti szabályzatában egyszerűen hallgatott arról a kérdéstről, hogy a társadalom mely osztályait és rétegeit kívánják ezek a pártok a politikai életben képviselni, soraikban tömöríteni. Ugyanakkor a kizsákmányolt párt „pártalkotmánya”, híven az FKGP „gyűjtőpárt” jellegéhez, meg-

⁷ PI Arch. 284. f. XXX. cs.

⁸ Uo.

elégedett annak kijelentésével, hogy „a párt tagja lehet minden feddhetetlen életű magyar férfi és nő...”⁹

A szervezeti szabályzatok tekintetében kifejezésre jutott ilyen rokonság ellenére sem lehet azonban a szociáldemokrata párt és a polgári pártok közé egyenlőségi jelet tenni, ebben a kérdésben. Hiszen a szociáldemokrata párt szervezeti szabályzatával egyidejűleg — az 1945. évi XXXIV. kongresszuson — elfogadott „munkaterv” teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy ez a párt is nem a kizsákmányoló társadalmi csoportok, hanem a városi és falusi dolgozók pártja óhajt lenni.¹⁰ Erről tanúskodott egyébként az SzDP pártszervezési gyakorlata és több évtizedes hagyományai is. Ezzel szemben a Polgári Demokrata Párt, s főleg a kisgazdapárt politikai és társadalmi „nyitottsága” — szervezeti téren — lényegében azzal függött össze, hogy az említett pártok tulajdonképpen ily módon is leplezni kívánták a tényleges céljaik és tagságuk szociális összetétele közötti ellentmondásokat. Sőt, a kisgazdapárt ebben odáig ment el, hogy szervezeti szabályzatában a társadalmi és politikai szempontokat erkölcsivel igyekezett helyettesíteni a párttagság feltételeivel kapcsolatban.

*

A párttagság jogait és kötelességeit illetően szintén meglehetősen nagy különbségek mutatkoztak a pártokban, s ezt lényegében hűen tükrözték a szervezeti szabályzatok is.

Mielőtt a fentebbi kérdésekre válaszolnánk, feltétlenül szükségesnek látszik érinteni az egyes pártoknak a párttagság fogalmáról, helyesebben annak a kritériumairól vallott felfogását. Nem utolsó sorban azért, mert ezeknek természetesen igen fontos szerepük volt a párttagság jogai és kötelességei szabályozásában is. A Magyar Kommunista Párt a tagjaival szemben lényegében hármas követelményt állított fel: *a)* a párt célkitűzéseinek, illetőleg politikai irányvonalának az elfogadását; *b)* a tagsági járulék rendszeres fizetését; *c)* valamely pártszervezet munkájában való tevékeny részvételt.¹¹ A párttagsággal szembeni ilyen követelményrendszer abból következett, hogy a kommunista párt ideológiai, politikai és szervezeti egységének mindennapos működésében, tevékenységében is érvényt akar szerezni. A kommunista párt által megszabott első két követelményt, kisebb-nagyobb eltérésekkel, a függetlenségi front többi pártjainak szervezeti szabályzatai is tartalmazták. Ebből a szempontból legfeljebb a Polgári Demokrata Párt jelentett kivételt, amely „pártalkotmányá”-ban a tagdíj-fizetést és a pártfegyelem kötelezettségét domborította ki.¹² Ugyanakkor a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt elsősorban azt tekintette tagjának, aki tagdíjat fizet s „a párt programját magáénak vallja”,¹³ illetőleg „a párt célkitűzéseit magáénak vallja”.¹⁴ Igaz, a szociáldemokrata párt az említettek túlmenően azt is előírta tagjai részére, hogy azok kötelesek a „megfelelő szakmai szervezetekbe”, vagyis a kisiparosok és kiskereskedők érdekvédelmi egyesüléseibe, valamint a szakszervezetekbe lépni. De a párt valamelyik szervezetében végzett munkát, tevékeny részvételt az SzDP szervezeti szabályzata sem tekintette elvileg a párttagság alapvető feltételének, bár sok

⁹ PI Arch. 285/2—7.

¹⁰ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 105.

¹¹ Uo., 290—291.

¹² OL. P. 1494. 47. cs. Gorzó-család gyűjt. 1945.

¹³ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 122.

¹⁴ PI Arch. 285/2—7.

tekintetben ezt a gyakorlatot valósította meg. Lényegesen más volt a helyzet a kisgazdapártban, amely a felszabadulás után nem rendelkezett részletesen kidolgozott aktuális programmal, s emellett a szervezeti szabályzatában megfogalmazott, a párttagság politikai tevékenységét illető előírásokat is meglehetősen „rugalmasan” kezelte. Így, a felszabadulás után egyáltalán nem ment ritkaságszámba, hogy a tagfelvételt nem annyira a kisgazdapárti szervezetek bonyolították le, hanem a községi bíró és a pap írta össze, s ezzel „párttaggá” nyilvánította a falu lakosságát vagy annak egy részét.¹⁵

Sajátos módon a párttagság fogalmáról alkotott véleményével nem a szociáldemokrata párt, a másik munkaspárt, állt a kommunista párthoz a legközelebb, hanem — legalábbis ami a parasztpárt vezetőségének szándékait illeti — a Nemzeti Parasztpárt. Mégpedig azután, hogy az 1946. évi Országos Nagyválasztmány a párt szervezeti szabályzatát véglegesítette. Az ideiglenes szervezeti szabályzatot ugyanis, amely még csak a párt céljainak és programjának az elfogadását, valamint a tagdíj-fizetés kötelezettségét írta elő, többek között az alábbiakkal egészítették ki: „A párt minden tagjának és tisztségviselőjének valamely helyi szervezet kötelékébe kell tartoznia. A párt minden tagjának kötelessége a pártéletben és a pártszervezetek munkájában tevékenyen részt venni, valamint megbízás folytán nyert tisztségében lelkiismeretesen és a párt érdeke szerint eljárni.”¹⁶ A fentebbiek — ezt szeretnénk ismételten aláhuzni — inkább csak kívánalmak voltak, mert a valóságban — a párttagok kötelességeit illetően — távolról sem volt ilyen közelség a kommunista párt és a parasztpárt között.

A párttagság kötelességei tekintetében — az előzőekben már említettek túlmenően —, azonban nem annyira elvi jellegű, hanem inkább csak gyakorlati jelentőségű különbségeket tükröztek a pártok szervezeti szabályzatai. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy azok teljesen nélkülözték volna a sajátos vonásokat, sőt esetenként a meglepetésszámba menő jellegzetességeket is. Mindenekelőtt ilyennek volt tekinthető a kisgazdapárt szabályzatának ama előírása, mely szerint a párttagok kötelesek „a párt célkitűzéseit alaposan megismerni”.¹⁷ Az előbb említett igény nem csupán azért kelthetett meglepetést, mert a kisgazdapárt közismerten a legkevesebb figyelmet szentelt párttagjai nevelésére és felvilágosítására, hanem azért is, mert a párton belüli különböző irányzatok, csoportosulások és sajtójuk gyakran a maga szájaíze szerint magyarázta „a párt célkitűzéseit”, politikáját. Nem is beszélve most már azokról a távolról sem ritkán előforduló esetekről, amikor az egyes egyházak, s főleg a katolikus klérus képviselői világították meg a kisgazdapárt ideológiáját és politikáját a parasztság részére. A szociáldemokrata párt szervezeti szabályzatában viszont az volt szembe tűnő, hogy ez a párt — a polgárpártokhoz hasonlóan — milyen nagy jelentőséget tulajdonított a pártszervezetek, ezen belül az egyes párttagok tevékenységének a parlamenti és törvényhatósági bizottsági választások idején. A szociáldemokrata párt szervezeti szabályzata ezt az igényt szinte egyedülálló részletességgel tárgyalta: „Az agitációs tevékenység és pártszervezeti munka végrehajtására szükség szerint pártszervezeti csoportokat kell alakítani. A csoportok területe lehetőleg a szavazókörrrel egyező;” „a pártszervezetek 7—11 tagú végrehajtó bizottságot... választanak. A végrehajtó bizott-

¹⁵ PI Arch. 274/16—7.

¹⁶ PI Arch. 284. f. XXX. cs.

¹⁷ PI Arch. 285/2—7.

ság megalakítja és irányítja a területén megalakult csoportokat... a választásokkal kapcsolatos minden munkát irányít, elvégez és elvégeztet”; „minden vármegye területén megyei végrehajtó bizottság választandó... A végrehajtó bizottság a vármegyei választásokat előkészíti, a megyében lévő helyi végrehajtó bizottságok meghallgatásával a vármegyei törvényhatósági bizottsági tagokat kijelöli és a jelölőlistákat a megyei értekezlet elé terjeszti” stb.¹⁸ Természetesen nem elsősorban az keltett meglepetést, hogy a szociáldemokrata párt ennyire fontosnak tartja sikeres szereplésének biztosítását a különböző szintű törvényhozó testületek megválasztásakor, hiszen erre kivétel nélkül minden politikai párt, a kommunista pártot is beleértve, — igen komoly gondot fordított. Ugyanakkor ezt a feladatot, különösen a kommunista párt távolról sem helyezte ennyire előtérbe, nem sorolta a többi, szintén lényeges politikai feladatai közé, s főleg nem emelte szervezeti szabályzatában azt a párttagság szinte alapvető köteletségének a rangjára. Aligha lehet kétséges, hogy ebben a gyakorlatban az a hagyományosnak tekinthető szociáldemokrata felfogás kísértett a felszabadulás után is, amely az SzDP-nek a parlamenttel és a törvényhatóságokkal kapcsolatos illúziójából fakadt. A működő politikai pártok közül azonban mégis kétségtelenül a Polgári Demokrata Párt értelmezte a legsajátosabban tagjainak a kötelezéseit: ez a párt ugyanis egyszerűen mellőzte szervezeti szabályzatában a párttagság kötelezéseinek konkrétabb számbavételét.

A köteleések mérlegelésénél — különösen, ha összehasonlításokat is próbálunk tenni a pártok között —, azonban nélkülözhetetlen azoknak a jogoknak a számbavétele is, amelyek az illető párt tagjait megilletik, helyesebben megillették, főleg két vonatkozásban: *a)* a párt politikájának a kialakításában; *b)* azoknak a vezető-testületeknek, pártszerveknek a megválasztásában, amelyeknek a határozatait, döntéseit végrehajtani kötelesek. De a fentiekre is csak akkor adhatunk tulajdonképpen többé-kevésbé megbízható választ, ha előbb megkíséréljük tisztázni a párttag tényleges helyzetét, pontosabban jogállását az egyes pártokon belül.

A felszabadulás után — szervezeti szabályzatából is kitűnően — a Magyar Kommunista Párt volt lényegében az egyetlen olyan politikai párt Magyarországon, amely sem a pártpolitika kialakítása, sem a vezetőszervekbe történő választás, illetve választhatóság vonatkozásában nem tett különbséget párttag és párttag között, hanem kivétel nélkül minden tagját elvileg egyenjogúnak ismerte el.¹⁹ Erre még akkor is indokolt rámutatni, ha a kommunista pártban a gyakorlatban — eléggé közismerten — meglehetősen szigorú választási szempontok érvényesültek és azok olykor még bizonyos egyoldalúságoktól sem voltak teljesen mentesek. A másik munkáspárt, a szociáldemokrata párt szervezeti szabályzata a pártpolitika kialakításában szintén messzemenően számításba vette a tagság részvételét, s intézményesen biztosította azt. De más-ként alakult a szociáldemokrata párttagság helyzete, jogállása, amikor a vezetőszervekbe történő választásokról, illetőleg a parlamenti és törvényhatósági bizottsági képviselő jelölésekről volt szó. Az SzDP szervezeti szabályzata ugyanis nyíltan leszögezte, hogy „a taggyűlésen csak az egyhuzamban 6 hónapnál régebbi tagnak van szavazati joga”.²⁰ Ennél is jóval szigorúbbak voltak azonban

¹⁸ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 124.

¹⁹ Uo., 90.

²⁰ Uo., 125.

azok az előírások, amelyek a párttagok választhatóságát szabályozták. Csak azok voltak ugyanis beválaszthatók a pártszervezeti végrehajtó bizottságokba, a fővárosi és megyei végrehajtó bizottságokba, s a különböző országos bizottságokba (gazdasági bizottság, oktatási bizottság stb.), akik legalább 3 éves megszokítás nélkül tagjai voltak a pártnak. A központi pártvezetőség és az ellenőrző bizottság leendő tagjainak legalább 8 éves párttagságot, a fővárosi törvényhatósági bizottsági tagságra jelölt szociáldemokratáknak és az országgyűlési képviselőjelölteknek pedig legalább 5 éves párttagságot kellett felmutatniuk. Ezek a korlátozások nyilvánvalóan elsősorban azt célozták, nehogy a felszabadulás után a pártba beáramlott, zömmel városi kispolgári és alkalmazotti rétegek, vagyis az „új tömegek” esetleg háttérbe szorítsák a pártéletben a régebbi tagságot, köztük a szociáldemokrata munkásokat, a már politikailag kipróbált pártaktivistákat. A fentebbi intézkedések politikai indokoltságát nem lehet tehát eleve kétségbe vonni, mégkevésbé egyszerűen helyteleníteni. Ugyanakkor az ilyen különbségtétel párttag és párttag között — bármifajta indoklással is történt az —, formálisan kétségtől a pártdemokrácia szűkítését jelentette még akkor is, ha az SzDP szervezeti szabályzata hivatalosan csupán egyféle párttagságot ismert el. Nem így az agrárpártok, amelyeknek már a szervezeti szabályzatai is lényegében kétféle párttagról, konkrétan „alapító” és „nem alapító” párttagokról tettek említést.

Mielőtt azonban erről részletesebben szólnánk, érdemesnek látszik itt röviden érinteni azt is, hogy a függetlenségi front pártjai — a kommunista pártot és a parasztpártot kivéve, ahol ilyenek egyáltalán nem voltak — nem csupán a területi szervezési elv alkalmazása útján létrejött pártszervezetek, hanem a különböző foglalkozási ágak (iparos, kereskedő, orvos, mérnök stb.) szerint kialakult tagozatok és „szakosztályok” tagjait is teljes jogú párttagoknak ismerték el. A szociáldemokrata párt esetében ezt magától értetődőnek lehet tekinteni, hiszen az említett tagozatok, „szakosztályok” tagjait egyidejűleg a párt valamelyik területi szervezetében is nyilvántartották. Ugyanakkor ezek a tagozatok, „szakosztályok” nem rendelkeztek lényegében semmiféle pártszervezeti jogkörrel. Mindössze javaslatokat terjeszthettek a párt központi szervei elé az illető foglalkozási ág, vagy az érintett szociáldemokrata párttagok sajátos kérdéseivel kapcsolatosan.²¹ A tagozat, illetve a „szakosztály” az SzDP esetében tehát inkább csak a párt keretein belül működő egyfajta „érdekképviselői” szervnek volt tekinthető. Ezzel szemben a kisközpárt és a Polgári Demokrata Párt a területi szervezetek mellett, lényegében azoktól teljesen függetlenül, az egyes foglalkozási ágakban is hozott létre „pártszervezeteket”. S ez utóbbiakat az különböztette meg formailag az előzőektől, hogy „tagozat”-nak nevezték el őket. A valóságban azonban ezek a tagozatok — a párton belüli jogállásukat tekintve — komoly előnyöket élveztek a pártszervezetekkel szemben. Nem utolsósorban azért, mert a tagozatok pl. a kisközpárt esetében a megyei, a fővárosi és az országos „központok” közvetlen testületi szerveiként működhettek. Emellett a saját küldötteikkel képviselthették magukat az Országos Nagyválasztmányban is.²²

A Nemzeti Parasztpárt ideiglenes szervezeti szabályzata csupán abban az összefüggésben említette az „alapító” tagokat, hogy azok tagsági járulékát

²¹ PI Arch. 253/1—23.

²² PI Arch. 285/2—7.

a többiekénél magasabban állapította meg.²³ A párt végleges szervezeti szabályzatából azonban törölték ezt a megkülönböztetést. Gyökeresen más volt viszont a kisgazdapártnak az álláspontja ebben a kérdésben. Mégpedig nemcsak közvetlenül a felszabadulás után, hanem az azt követő években is, lényegében a párt egész fennállása idején. A kisgazdapárt ugyanis mind a pártéletben, mind az állami törvényhozó és végrehajtó hatalomban megszerzett pozícióinak elosztásánál általában előnyben részesítette az „alapító” párttagságot. Ezt a különbségtételt nagyrészt tükrözte a kisgazdapárt szervezeti szabályzata is: „A párt alapító tagjai azok, akik a párt alapítása körül — az országos nagyválasztmány által elismerve —, különös érdemeket szereztek. Az alapító tagság örökös. Az alapító tag tagsági díjat fizetni nem köteles.”²⁴ Ezen túlmenően az „alapító” tagok — ezen a jogcímen — tagjai lettek mind a községi és városi pártszervezetek választmányainak, mind pedig az Országos Nagyválasztmány-nak, amely a kisgazdapárt esetében a pártkongresszus szerepét töltötte be. Az „alapító” tagság tehát végsőfokon olyan jogokkal ruházta fel viselőit, amellyel azok komolyan befolyásolhatták a pártéletet és az FKGP politikáját. Ennek a befolyásolásnak az iránya és jellege persze, a konkrét esetekben, attól függött, hogy a szóban forgó „alapító” tagok a kisgazdapárt melyik szárnyán helyezkedtek el. A tapasztalatok mindenesetre azt igazolják, hogy ez a szabályozás nem, helyesebben nem kizárólagosan a balszárnynak kedvezett. Még akkor sem, ha 1946–47-ben a jobboldali elemeknek a pártból való kiszorítására indított akciók idején — a pártvezetőségen belül is — többször elhangzott az az igény, hogy a „régí gárda” tagjait nagyobb szerephez kellene juttatni a pártéletben.

Az „alapító” tagság pártonbelüli helyzetének sok vonatkozásban privilegizált jellegű szabályozása mellett, igen sajátos értelmezését jelentette a pártdemokráciának s közvetlenül a párttagság jogai tiszteletbentartásának is az, ahogyan a kisgazdapártban a járási és a városi választmányok, valamint az Országos Nagyválasztmány küldötteinek, illetőleg tagjainak számát a megálapították. Az említettekkel kapcsolatosan ugyanis nem a pártszervezetek, pontosabban a párttagság létszámát vették alapul, hanem minden további nélkül, a megfelelő közigazgatási egység összlélekszámát.²⁵ Eszerint, ha a község lakosságának a lélekszáma 2000 főn alul volt, akkor az ott működő kisgazdapárti szervezet 1 küldöttet választhatott a járási pártválasztmány értekezletére. Ugyanakkor a 2000–5000 közötti lélekszámú községekben 2 küldöttet, az 5000–10 000 fő közötti lakossággal rendelkezőkben 3 küldöttet, s végül a 10 000 fős lélekszámon felüli községekben pedig már 4 küldöttet választhattak. A megyei választmányokba történő küldöttválasztásnál viszont — a fentebbi elvet szem előtt tartva — a kisgazdapárt az alábbi gyakorlatot követte: a) ha az illető járás területén fekvő községek lakosságának összlétszáma a 20 000 főt nem érte el, akkor a kisgazdapárti szervezetek 3 tagot küldhettek a megyei választmányba; b) a 20 000–30 000 fős lakosságú járásokból 4 tagot; c) a 30–40 000 fős lakosságú járásokból 5 tagot; d) a 40 000 főn felüli lakosságú járásokból pedig 6 tagot küldhettek a megyei választmány értekezletére. A kisgazdapárt a különböző szintű pártválasztmányi küldöttek, illetőleg tagok létszáma megálapításának ezt a módját sem a szervezeti szabályzatában, sem

²³ PI Arch. 284. f. XXX. cs.

²⁴ PI Arch. 285/2–7.

²⁵ Uo.

egyebüttl nem indokolta meg. Ennek az lehetett az oka, hogy a pártvezetőség érdeklődése lényegében a helyi választmányokig terjedt és maga a tagság legfeljebb csak mint a kisgazdapárt lehetséges szavazói jöhetett, illetve jött szóba. Igaz, a pártvezetőség — a párttagság közismerten laza kezelése folytán — valójában nem is tudta, hogy egy-egy adott időpontban hány tagja van a kisgazdapártnak. Emellett a szóban forgó küldöttválasztások esetében is nyilvánvalóan kísértett a pártról alkotott ama felfogás, mely szerint az FKGP nem a magyar társadalom egyik, vagy másik csoportjának, rétegének, hanem a „nemzetnek”, „minden választópolgárnak” a pártja. A kisgazdapárt taglétszámára még leginkább a parlamenti és törvényhatósági bizottsági választások eredményei alapján lehetett következtetni. Ha ebből a szempontból közelebbről szemügyre vesszük pl. az 1945. évi nemzetgyűlési választások eredményeit, akkor is nyomban kiderül, hogy azok legalábbis kétségessé teszik a kisgazdapártnak a párt-demokráciával kapcsolatos álláspontja helyességét. Hiszen közel egyforma lakosságú megyékben is számottevő különbségek mutatkoztak a kisgazdapártra esett szavazatok számában. Ennek ellenére azonban pl. Somogy és Zala megye, ahol a szavazók több mint 75%-a a kisgazdapártra szavazott, ugyanannyi pártválasztmányi küldöttet választhatott mint pl. Békés, Hajdú vagy Szolnok megye, ahol a kisgazdapárti szavazatok aránya 40—53% között mozgott.²⁶ De még szembetűnőbbé válik a szóban forgó ellentmondás akkor, ha Nógrád megye nagyjában azonos lélekszámú két városát — Balassagyarmatot és Salgótarjánt — vesszük alapul. Az előbbiben ugyanis a kisgazdapárt a szavazatok 83,3%-át, az utóbbiban pedig mindössze a 13,9%-át kapta meg.²⁷ Ugyanakkor a kisgazdapárti pártválasztmányi küldöttek létszámában nem volt, s a szervezeti szabályzat előírásai szerint, nem is lehetett különbség közöttük.

A kisgazdapárt fentebbi gyakorlata olyan mértékben látszott sérteni a pártdemokrácia egyik alapvető elvét, hogy példáját még az a Polgári Demokrata Párt sem követte, amely pedig politikailag gyakran együtt haladt vele, s különösen a két párt vidéki szervezetei között volt sokhelyütt igen szoros az együttműködés. A Polgári Demokrata Párt szervezeti szabályzata ugyanis a küldöttválasztás módját — legalábbis középső szinten — a következőképpen írta elő: „Minden egyes helyi szervezet választmánya kiküld minden 100 tagja után 1 megyei megbízottat. A 100 tagot el nem érő szervezetek földrajzi fekvés szerint egysítendő és közösen választják a megyei megbízottjukat. E megbízottak titkos szavazással, egy év tartamára megválasztják a megyei választmányt. Utóbbinak annyi tagja van, ahány 100 taggal rendelkező, vagy összevonás után keletkezett helyi szervezet a megye területén van, de a megyei választmány tagjainak száma az ötvenet meg nem haladhatja. A megyei választmány tagjainak megválasztásánál a lehetőség szerint figyelemmel kell lenni arra a körülményre, hogy a kiküldöttek a megyei székhelyet gyűlések alkalmával különösebb közlekedési nehézség nélkül elérhessék.”²⁸ Ez utóbbi igény azonban valójában nem az akkor kétségtelenül fennálló közlekedési nehézségekkel függött össze, hanem azzal, hogy a községek egész sorában egyetlen tagja sem volt, vagy mindössze néhány tagja volt a Polgári Demokrata Pártnak. Így számos helyi szervezet „összevonására” volt szükség a száz fős párttagság eléréséhez. De erre utalt a szervezeti szabályzatnak az az előírása is, amely — a csekély

²⁶ PI Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945.

²⁷ Uo.

²⁸ OL. P. 1494. 47. cs. Gorzó-család gyűjt. 1945.

számú párttagság miatt — a járási pártválasztmányt mint pártfórumot mellőzte és a helyi szervezeteket közvetlenül a megyei választmány alá rendelte.

A kisgazdapárt pártválasztási előírásainak volt azonban egy olyan vonatkozása is, amely az első pillanatra feltétlenül a pártdemokrácia nagyobb, pontosabban szélesebb érvényesülését látszott biztosítani. Mégpedig az, hogy az Országos Nagyválasztmány küldötteit közvetlenül a járási pártválasztmányok értekezletein választották meg. Igaz, itt is azt a gyakorlatot követte a kisgazdapárt, hogy ennél sem a párttagság létszámát, hanem az illető járás, mint közigazgatási egység lakosságának a lélekszámát vette alapul. Ha ugyanis a járás területén fekvő községek lakosságának összlétszáma az 50 000 főt nem érte el, 2 küldöttet, ha viszont az 50 000 főt meghaladta, 3 küldöttet választhattak az Országos Nagyválasztmányba. De a valóságban ez az intézkedés sem elsősorban a párt falusi tagjainak, a paraszti párttagoknak az érdekeit szolgálta, hiszen a városok a falvaktól függetlenül küldték képviselőiket a nagyválasztmányba. „A városok — állapította meg a pártalkotmány idevágó pontja — az Országos Nagyválasztmányba közvetlenül küldenek ki tagokat, és pedig, ha az illető város lakosságának lélekszáma az 50 000 főt nem éri el, egy tagot, ha az 50 000 főt meghaladja, két tagot.”²⁹ Ennek a rendelkezésnek az volt az igazi értelme, hogy a „polgári” elem ne szoruljon háttérbe a „paraszti”-val szemben a párt vezetőszerveinek a megválasztásakor és politikájának a kialakításakor. A „polgári” elem persze a kisgazdapárt esetében távolról sem az egész, helyesebben általában a városi lakosságot jelentette, hanem zömmel a polgári értelmiséget, az alkalmazottakat és magát a burzsoáziát, amely ténylegesen a városi kisgazdapárti szervezetek legbefolyásosabb tényezője volt a felszabadulás után. Ezzel éppen ellentétes módon járt el viszont a Nemzeti Parasztpárt, a másik agrárpárt, amely általában a falusi és városi pártszervezeteket alapjában véve egyenlő jogúakként kezelte, legalábbis járási és megyei viszonylatban. De ez az álláspont nem a városi párttagság valamiféle lefokozásával függött össze, hanem abból az objektív helyzetből is következett, hogy a Nemzeti Parasztpártnak igen csekély volt a városi befolyása, s ennek megfelelően — néhány kivételes esettől eltekintve — a párttagok létszáma sem volt sokkal magasabb, mint a nagyobb községekben. Ugyanakkor e pártnak kifejezetten a falusi lakosság felé fordulásával volt kapcsolatos szervezeti szabályzatának az a követelménye, hogy azokból a járási szervezetekből is kellett 1—1 tagot az Országos Nagyválasztmányba küldeni, amelyekben a párttagság létszáma — a küldöttválasztás szempontjából — az előírt alatt maradt.³⁰ A Nemzeti Parasztpárt ezzel az intézkedésével tulajdonképpen szintén korlátozta a pártdemokráciát, de nem a párttagság rovására, hanem végső fokon a javára.

A pártdemokrácia ugyancsak eléggé vitatható értékű értelmezése jutott kifejezésre abban is, ahogyan a politikai pártok — a kommunista pártot, s részben a Nemzeti Parasztpártot kivéve — igyekeztek gondoskodni funkcionáriusaiknak, pártalkalmazottaiknak a „hivatalból” való teljes jogú jelenlétéről azokon a pártfórumokon is, ahol általában csak választás útján volt lehetséges a részvétel. A kommunista párt is lehetővé tette ugyan vezető funkcionáriusainak az ilyen különböző szintű pártfórumokon (pártkonferenciák, kongresszusok stb.) való részvételt, de kizárólag csak tanácskozási joggal, — ha ti. egyébként az érintetteket valamilyen okból nem választották meg küldöt-

²⁹ PI Arch. 285/2—7.

³⁰ PI Arch. 284. f. XXX. cs.

teknek. Ezt a kérdést azonban a kommunista párt szervezeti szabályzatában nem vetette fel, hanem a döntést lényegében mindig az illetékes pártszervekre bízta. Nagyjában hasonló módon járt el ebben a kérdésben a Nemzeti Parasztpárt is, azzal a különbséggel, hogy a pártvezetőség a szervezeti szabályzat által is biztosította funkcionáriusainak részvételét a különböző szintű választmányi üléseken: „Hivatalból tagjai az Országos Nagyválasztmánynak a párt kerületi és megyei titkárai is, azonban csak tanácskozási joggal. A megyei választmány azonban teljes joggal (ha küldöttnek választja őket — B. S.) is beküldheti mind a megyei, mind a kerületi titkárokat.”³¹

A szociáldemokrata párt felfogása ebben a kérdésben is eltért a másik munkaspárttól. Valójában az SzDP gyakorlata a „hivatalból” történő küldés szempontjából a kisgazdapártéhoz, illetőleg a Polgári Demokrata Pártéhoz állt közelebb, anélkül, hogy a szociáldemokrata álláspontot azonosítani lehetne, vagy lehetett volna az utóbbi pártokéival. A leglényegesebb különbség e téren abban jutott elsősorban kifejezésre, hogy a szociáldemokrata párt sokkal jobban korlátozta, vagyis szűkítette a „hivatalból” küldöttek létszámát mint az FKGP vagy a PDP. Mégpedig annak az elvnek a szigorú érvényesítésével, hogy minden pártfórumon a választott küldöttek legyenek többségben. A fővárosi és a megyei pártterkezeteken az illetékes végrehajtó bizottságok tagjai (a jelentésük feletti szavazás kivételével — B. S.), s ezen túlmenően a megyei pártterkezeteken a megye területén működő párttitkárok — választás nélkül — teljes joggal, tehát a szavazás jogát is beleértve vettek részt. Az SzDP Országos Pártválasztmányának pedig a pártvezetőség és a központi ellenőrző bizottság tagjai, a központi főtitkár, a központi lap főszerkesztője, a fővárosi végrehajtó bizottság 1 képviselője stb. „hivatalból” teljes jogú tagjai voltak. Az Országos Pártgyűlésen, amely a kongresszusnak felelt meg, azonban már a pártvezetőségre és a központi ellenőrző bizottság tagjaira redukálták a szociáldemokrata pártban a „hivatalból” teljes jogú résztvevők körét.³² Ezzel egyidejűleg szabályozta — minden szintre vonatkozóan — a szociáldemokrata párt szervezeti szabályzata a tanácskozási jogú részvételt is. Ezen a téren viszont az SzDP már meglehetősen szélesre tárta a pártfórumok kapuit. Így, az Országos Pártgyűlésre a következőket kellett tanácskozási joggal meghívni: a parlamenti csoport intéző bizottságának tagjait, a központi párttitkárság osztályvezető titkárait, a gazdasági hivatal vezetőjét, a pártlapok szerkesztőit, a fővárosi végrehajtó bizottság 1 tagját, a fővároskörnyéki végrehajtó bizottság 1 tagját, az Országos Nőbizottság 1 tagját, az Országos Községpolitikai Bizottság 1 tagját, az Országos Oktatásügyi Bizottság 1 tagját, az Országos Nemzetiségi Bizottság 1 tagját, a párt tudományos lapjának szerkesztőjét, a SzIM 1 tagját, a szakszervezetek 2 szociáldemokrata képviselőjét stb. A szociáldemokrata párt gyakorlata ez utóbbi vonatkozásban tehát leginkább a Nemzeti Parasztpártéra emlékeztetett és viszont, bár valójában nem az SzDP merített az NPP gyakorlatából, hanem az valószínűleg fordítva történt. Hiszen amíg a szociáldemokrata párt több évtizedes múltta visszatekintő, legrégibb párt a volt felszabadulás utáni Magyarországon, addig a Nemzeti Parasztpárt egyike volt a legfiatalabb pártoknak.

A szociáldemokrata és kisgazdapárti módszerek rokonságát a „hivatalból” való jelenlét tekintetében teljes mértékben igazolta az FKGP szervezeti szabályzata is. A kisgazdapárt járási választmányainak ugyanis szintén „hivatalból”

³¹ Uo.

³² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 134.

voltak a tagjai a járás területén fekvő községek pártszervezeteinek elnökei, al-elnökei és titkárai, valamint az illető járási központ „egyéni szervei” (az elnök, 2 alelnök, a titkár, 2 ellenőr és a pénztáros). Mindez természetesen azt jelentette, különösen ha az „alapító” tagok részvételével is számolnunk, hogy a „hivatalból” küldöttek minden további nélkül leszavazhatták a választmányok választott tagjait. Hiszen 20 000 lakoson felüli község a legtöbb járásban egyáltalán nem volt, sőt országosan is csak néhány — szinte elvétve — akadt. Ily módon a választott küldöttek száma, már eleve a „hivatalból” résztvevőké alatt maradt a járási pártválasztmány ülésén. Az FKGP Országos Nagyválasztmányának képe — a „hivatalból” küldöttek és a választás útján oda bekerültek viszonylatában — sok tekintetben a járási pártválasztmányokéra emlékeztetett. Ennek bizonyítására elégségesnek tűnik idézni a kisgazdapárt pártalkotmányának idevágó 18. §-át: „Az Országos Nagyválasztmány választott tagjai: a) Budapest fővárosi kerületi pártszervezetek által kerületi pártszervezetenként kiküldött egy tag; b) a járási központok és a városi pártszervezetek által járásonként, illetve városonként kiküldött tagok; c) egyes csoportok vagy tagozatok kiküldöttei, amennyiben az Országos Nagyválasztmány hozandó határozatával ahhoz hozzájárul. Hivatalból tagjai az Országos Nagyválasztmánynak: a) az országos elnök, az országos pártalelnökök, az országos főtitkár, az országos pártigazgató, az országos pártfőügyész, valamint az országos titkárok; b) a párt nemzetgyűlési képviselői; c) a párt tagjai sorába tartozó miniszterelnök, miniszterek, államtitkárok és főispánok; d) a Budapest fővárosi központ elnöke, al-elnökei. Ezen felül tagjai az Országos Nagyválasztmánynak: a) azon közéletben szereplő személyek, akiket az Országos Nagyválasztmány tagjai sorába személy szerint meghív. Létszámuk legfeljebb 15 fő lehet; b) az alapító (örökös) tagok.”³³ Azt, hogy az egyszerű párttagságnak mennyire nem lehetett és nem volt szava — már magának a szervezeti szabályzatnak az előírásaiból kifolyólag is — ott, ahol a kisgazdapárt programját és a párt „alkotmányát” jóváhagyták, mi sem bizonyítja jobban mint az a tény, hogy a szóban forgó időszakban közel 300 nemzetgyűlési képviselő, miniszter, államtitkár és főispán vehetett, illetve vett részt az Országos Nagyválasztmányon.³⁴ Ez utóbbi gyakorlatilag azt jelentette, hogy a választott küldöttek elképzeléseit — létszámuk és főleg befolyásuk révén — úgyszólván egyedül az említettek akarata semlegesíthette. Az persze, hogy a választott küldöttek valamennyien, vagy akár többségükben is az egyszerű párttagság, s ezen belül a dolgozó parasztság és a városi kisemberek politikai érdekeit képviselték volna az Országos Nagyválasztmányon, nem több egyszerű elméleti feltételezésnél. Hiszen eléggé közismert tény volt, hogy a kisgazdapárt vidéki, falusi szervezeteinek az élén nagyrészt a módos, gazdag parasztság állt. Igaz, a kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselők sem voltak természetesen politikailag egységes csoport, bár az is kétségtelen, hogy közülük csak igen kevesen voltak a kis- és szegényparasztság, az alsóbb néprétegek szószólóinak tekinthetők. Valójában ők is döntő többségükben ugyanazokból a körökből származtak, mint a városi és falusi választott küldöttek, legfeljebb személy szerint még szorosabb kapcsolatban álltak azokkal a pártvezetőkkel, akiknek végsőfokon a jelölésüket köszönhatték. De úgylátszik mindez nem volt elég ahhoz, hogy a kisgazdapárt felső, vezetőrétege teljesen biztonságban érezhesse magát, hiszen

³³ PI Arch. 285/2—7.

³⁴ A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 369—387.

a „hivatalból” történő küldést kiterjesztették a középszintű pártszervek vezetőire is, akiknek egyrésze viszont ténylegesen pártalkalmazott volt. Ilyen körülmények között már valóban aligha érhetne meglepetés a pártvezetőket az Országos Nagyválasztmány ülésein. Ha olykor mégis előfordultak ott a pártvezetők számára nem kívánatos jelenségek, az nem a pártcentralizmus írott, „alkotmányos” biztosítékai hiányán múlt. S még csak nem is azon, hogy a párt többségét kitevők hangja áttört volna a pártalkotmány „sáncain”, hanem abból következett, hogy a kisgazdapárt szélesebb vezetőrétegén belül keletkeztek, illetőleg voltak politikai és személyi ellentétek.

A Polgári Demokrata Párt a vezetőszervekbe, illetőleg testületekbe történő küldöttválasztás módozatait illetően, úgyszólván lemásolta a kisgazdapártban meghonosított gyakorlatot. Ha a fentiek tekintetében némely vonatkozásban mégis mutatkoztak különbségek e két párt között, az elsősorban azzal függött össze, hogy a függetlenségi front többi pártjaihoz, s különösen a kisgazdapárthoz képest a Polgári Demokrata Párt túlságosan is gyenge, csekély létszámú politikai alakulat volt. A kisgazdapárti módszerek alapvető átvételének viszont az volt a tényleges oka, hogy a Polgári Demokrata Pártnak a pártdemokráciáról alkotott felfogása alapvetően megegyezett a kisgazdapárti vezetők idevonatkozó álláspontjával. Ez kifejezésre jutott abban is, hogy a Polgári Demokrata Párt kongresszusán, pontosabban Országos Nagyválasztmányának az ülésein szintén a „hivatalból” küldött párttagok voltak többségben. Így teljes jogú résztvevők voltak az Országos Nagyválasztmányon az országos vezetőség, az országos elnökség és az országos elnöki tanács tagjai. Ez utóbbi testület — az országos elnökség és az országos vezetőség 12 tagján kívül — magában foglalta a párt nemzetgyűlési képviselőit, a megyei szervezetek elnökeit, a törvényhatósági joggal felruházott és az 1000 igazolt taglétszámot meghaladó városok helyi szervezetének az elnökeit. A fentebbiek mellett azonban „küldöttje” volt az Országos Nagyválasztmánynak minden legalább 500 igazolt taggal rendelkező helyi szervezet elnöke és minden további 500 igazolt tag után, az illető pártszervezet vezetőségének egy további tagja is. Ugyanakkor igen érdekes módon intézkedett a szervezeti szabályzat a párt fővárosi törvényhatósági bizottsági tagjainak az Országos Nagyválasztmányon való részvételéről is: „Ugyancsak tagja a budapesti törvényhatósági bizottság tagjai, ha pedig, ezek már más jogcímen tagjai az Országos Nagyválasztmánynak, úgy az elnöki tanács helyükbe jogosult behívni a budapesti törvényhatósági választások alkalmával benyújtott utolsó íven szereplők közül annyit, hogy ezen ajánlási íven szereplők közül annyi nagyválasztmányi tag legyen, ahány megválasztott törvényhatósági bizottsági tagja a pártnak Budapest törvényhatóságában van.”³⁵ A Polgári Demokrata Párt Országos Nagyválasztmánnya természetesen szintén azt a szerepet töltötte be mint a többi párt kongresszusa, vagyis határozott a pártprogramról, a párt politikájáról és megválasztotta az országos vezetőszerveket. A nagyválasztmányi tagság szóban forgó összetétele itt is az egyik legdöntőbb biztosítéka volt persze nemcsak annak, hogy a Polgári Demokrata Pártban egy meglehetősen szűk körtől függjön a párt politikája és magatartása, hanem a vezetők kiválasztása lehetőségének eleve erősen korlátozott volta is. Nem utolsósorban azért, mert mind a választók, mind a választhatók kizárólag a nagyválasztmányi tagok sorából kerülhettek ki.

³⁵ OL. P. 1494. 47. cs. Gorzó-család gyűjt. 1945.

A politikai pártok életében sajátosan privilegizált helyet foglaltak el és szerepet töltöttek be a parlamenti és a törvényhatósági bizottsági frakciók. Ebben a vonatkozásban a magyarországi politikai pártokban a felszabadulás után nagyjában három fajta gyakorlat alakult ki.

A Magyar Kommunista Pártban azt a párttagot, akit valamely törvényhatóság tagjának, vagy nemzetgyűlési képviselőnek választottak, kifejezetten ebből a közeleti tisztségéből kifolyólag, a párton belül nem illette meg semmiféle külön jog, illetve privilegium. Tevékenységüket a megfelelő szintű választott pártszerv irányította és ellenőrizte. „Az önkormányzati testületekben, a parlamentben és más állami szervben működő párttagok — állapította meg az ideiglenes szervezeti szabályzat idevonatkozó pontja — alá vannak rendelve a megfelelő helyi vezetőségnek, illetve a Központi Vezetőségnek, s ezek utasításait kötelesek végrehajtani. A helyi vezetőségnek, illetve a Központi Vezetőségnek jogában áll a párt olyan tagjait, akik a párt politikájával szembehelyezkednek és utasításait nem hajtják végre, a fent nevezett testületekből visszahívni.”³⁶ A törvényhozásba beválasztott párttagok helyzetének ilyen szabályozása abból következett, hogy a kommunista pártban kivétel nélkül minden tag csak egyenlő jogokat élvezhetett és a többségi állásfoglalásból született határozatokat mindenki és mindenkor köteles volt végrehajtani. Ennek érvényesítését — a törvényhozás tagjait illetően — még magától értetődőbbé tette az a körülmény, hogy a választópolgárok — a felszabadulás utáni parlamenti választások idején — nem elsősorban egyénekre, hanem listákra, pontosabban a különböző pártok jelöltlistáira szavazhattak csupán. Nem is szólva azokról az egyéb állami funkciókról, amelyeket az egyes pártok emberei — koalíciós kormányzásról lévén szó — pártközi megegyezések alapján töltöttek be. Emellett a fentebbi elv érvényesítése a kommunista pártban tulajdonképpen feleslegessé tette annak, a legtöbb párt által alkalmazott módszernek a használatát is, mely szerint a mindenkor képviselőjelölt írásos nyilatkozatot, „reverzálíst” adott az illető párt vezetőségének arról, hogy megválasztása esetén annak kívánságára, bármikor kész lemondani a mandátumról. A kommunista párt 1946. évi szervezeti szabályzata az előbbieket azzal egészítette ki, hogy a nemzetgyűlés és a törvényhatósági bizottságok kommunista frakciói, saját kebelükből 3—5 tagú vezetőséget választhattak, amelyet azonban szintén az arra illetékes választott pártszervnek kellett megerősítenie.³⁷ A törvényhozó testületekben helyet foglaló kommunista párttagok tehát változatlanul sem egyénileg, sem mint csoport nem élvezhettek előjogokat a párton belül, nem válhattak „önálló hatalommá”. Ugyanakkor természetesen a különböző párttisztviselők viselői éppen úgy lehettek nemzetgyűlési képviselők, mint ahogyan az egyszerű párttagok is helyet kaphattak a kommunista párt jelölőlístáin, ha az arra illetékes választott pártszervek alkalmasnak ítélték őket. A kommunista párt is nagy gondot fordított a törvényhozásba beválasztott tagjai politikai tájékoztatására. Ezzel összhangban az olyan pártfórumokra, s főleg az olyan kérdések megvitatására is meghívta őket — kizárólag tanácskozási joggal —, amelyek ismerete elősegíthette a nemzetgyűlésben, illetőleg a törvényhatósági bizottságban kifejtett tevékenységük eredményesebbé tételét.

A szociáldemokrata pártban a törvényhatósági bizottságok tagjai és a nemzetgyűlési képviselők párton belüli „jogállásának” szabályozása lényegében

³⁶ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 93.

³⁷ Uo., 295.

kétféle módon történt. Eszerint a törvényhatósági bizottságokban működő frakciók tagjai és a nemzetgyűlési képviselők, illetőleg az említettek vezetőségének a tagjai vagy szavazati, vagy pedig tanácskozási joggal vettek részt a szociáldemokrata párt megfelelő szintű választott testületeiben, pártszerveiben. Így a fővárosi és környéki szervezetek évenként megtartott pártértekezletén a budapesti törvényhatósági bizottság szociáldemokrata frakciójának 2 tagja teljes joggal vett részt. Hasonlóan a párt megyei szervezeteinek értekezletén, az abban a választókerületben megválasztott szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselők teljesjogú részvételt élveztek. Sőt, a nemzetgyűlési frakció elnöke „hivatalból” tagja volt a párt Politikai Bizottságának is. Ugyanakkor a nemzetgyűlési frakció tagjai és a törvényhatósági bizottságok szociáldemokrata csoportjának vezetői — a szervezeti szabályzat előírásai alapján — tanácskozási joggal úgyszólván a párt minden fórumán résztvehettek. Ezzel egyidejűleg azonban a szociáldemokrata párt azt is rögzítette szervezeti szabályzatában, hogy mely pártfunkciókat betöltők, és milyen minőségben vehetnek részt, pl. a parlamenti csoport ülésein, akkor is, ha egyébként esetleg nem volnának nemzetgyűlési képviselők. A parlamenti csoport ülésein „teljes joggal” vehettek részt a pártvezetőség tagjai (21 fő), valamint tanácskozási joggal a központi ellenőrző bizottság tagjai (7 fő), a párt központi közlönyének a főszerkesztője, a párt miniszter és államtitkár tagjai. Ez utóbbi intézkedés egyfelől biztosíték kívánt lenni abban a vonatkozásban, hogy a szociáldemokrata képviselők a párt politikájának megfelelő tevékenységet fejtsenek ki a nemzetgyűlésben, másfelől pedig — mint ahogyan az már az előzőekből is kitűnt — azt a különleges figyelmet juttatta kifejezésre, amelyet a pártvezetőség a parlamentnek, s általában a törvényhozó testületeknek szentelt. De a szociáldemokrata párt sem elégedett meg azzal, hogy csupán politikailag befolyásolja az állami életben szerepet vállaló tagjait, s főleg a nemzetgyűlési képviselőket, hanem szervezeti szabályzatában is lefektette a visszahívás jogát. „A pártválasztmánynak és a pártvezetőségnek joga van a párt útján nyert köztisztviség viselőjét mindenkor visszahívni. A visszahívás fölött — állapította meg a szervezeti szabályzat — a pártvezetőség előterjesztése alapján az országos pártválasztmány titkos szavazással, kétharmad többséggel határoz. A visszahívásra vonatkozó javaslatot a pártválasztmány ülésének meghívójába fel kell venni.”³⁸ Lényegében ugyanilyen elvek alkalmazása alapján történhetett meg a megyei, városi és községi tisztviselők szociáldemokrata tagjainak a visszahívása is, az arra illetékes választott párt-szervek által.

A Nemzeti Parasztpártnak a szóban forgó kérdésekben elfoglalt álláspontja nem egy tekintetben emlékeztetett a szociáldemokrata pártéra. Így a parasztpárt nemzetgyűlési képviselői, valamint a törvényhatósági bizottsági tagjai akkor is, ha a párt szervezetében különleges beosztásuk vagy megbízatásuk nem volt, jogosultak voltak a helyi, járási, megyei és kerületi szervek, testületek munkájában résztvenni és közvetlenül a pártközpontnak jelentést, illetőleg javaslatot tenni. A nemzetgyűlési képviselők működésük összehangolása és egy-egy fellelépésük biztosítása érdekében saját sorsaikból választottak vezetőt, aki a párt előtt felelt a nemzetgyűlési képviselők ilyen minőségben kifejtett tevékenységéért. A parasztpárti nemzetgyűlési képviselők és törvényhatósági bizottsági tagok tényleges jogállása a párton belül azonban mégsem elsősorban a szociáldemokrata pártbeli társaikkal volt rokonítható leginkább, hanem a kom-

³⁸ Uo., 140.

munistakéval. Mégpedig nem azért, mert a Nemzeti Parasztpárt szervezeti szabályzata világosan leszögezte, hogy a párt minden képviselő tagja a megfelelő pártszervezet vezetőségének, pontosabban választmányának az utasításai és irányítása szerint köteles eljárni. Továbbá, ha a hivatott párt szerv utasításától eltérően járnának el a képviselők, akkor minden további nélkül visszahívhatók, hanem alapvetően azért, mert ilyen minőségükben a párt egyetlen fórumán sem rendelkezhetek szavazati joggal. A Nemzeti Parasztpárt is tehát — a képviselőséggel együttjáróan — végsőfokon egyetlen jogot, a tanácskozás jogát ismerte el. Sőt, a szervezeti szabályzat ezt még azzal is megerősítette, s egyidejűleg mindenfajta esetlegesen felmerülhető kétséget eloszlatott a párt és a képviselők viszonylatában, hogy határozottan leszögezte: „A saját hatáskörükben azonban sem szenélyi, sem szervezeti intézkedést nem tehetnek.”³⁹ A Nemzeti Parasztpárt ily módon intézményesen zárkózott el azelől, hogy nemzetgyűlési képviselői és törvényhatósági bizottsági tagjai — ezen a jogcímükön — beleszólhassanak a pártszervezetek életébe, vagy ott olyan jogokkal rendelkezzenek, amelyek a többi párttagtól megkülönböztethette volna őket.

E téren is gyökeresen más volt azonban a helyzet a kisgazdapártban, ahol a törvényhatósági bizottsági tagokat, s főleg a nemzetgyűlési képviselőket valóban különleges jogok illették meg. A kisgazdapárt törvényhatósági bizottsági tagjai és a nemzetgyűlési képviselők ugyanis nem tanácskozási, hanem teljes jogú tagokként vettek részt a párt testületi ülésein. Ennek megfelelően a városi és a megyei pártválasztmányokban mind az adott vármegye területén nemzetgyűlési képviselővé választott párttagok, mind pedig a város, illetőleg a vármegye törvényhatósági bizottságában helyetfoglaló párttagok részt vettek. Ugyanakkor a nemzetgyűlési képviselő párttagok egyénileg — amint arra a fentebbiekben már utalás történt — az Országos Nagyválasztmány „hivatalból” küldött tagjai is voltak. A nemzetgyűlési képviselők összességét jelentő képviselőcsoport viszont a pártközpont egyik „testületi szerve” volt. S mint ilyen működését nagyrészt a saját hatáskörében szabályozta. Ezen túlmenően pedig még azzal a joggal is fel volt ruházva, hogy kívánságára az Országos Nagyválasztmányt össze kellett (!) hívni. A nagyválasztmány határozatképességéhez — az arra jogosult párttagok — 510/0-os megjelenésére volt ugyan szükség, de határozatképtelenség esetén a második összehíváskor — a résztvevők számától függetlenül — az ott hozott határozatokat már az egész pártra nézve érvényeseknek kellett tekinteni, a pártfeloszlatast kivéve. Elméletileg tehát elképzelhető volt az is, hogy a képviselőcsoport egymaga tölti be az Országos Nagyválasztmány feladatkörét, vagyis új programot fogad el, új pártvezetőséget választ, sőt esetleg kimondja a kisgazdapártnak más párttal, vagy más pártokkal történő egyesülését is. Mindezek alapján nem túlzás azt állítani, hogy a képviselőcsoport valójában külön, önálló pártot alkotott, illetve alkothatott a kisgazdapárton belül. A képviselőcsoportnak a párton belüli súlyát egyébként az is növelte, hogy az FKGP Politikai Bizottságának kizárólag csak nemzetgyűlési képviselő lehetett a tagja. Mindehhez járult, hogy a kisgazdapárti képviselőcsoport a saját kebeléből választotta meg az elnökét és a frakció vezetőségét. A képviselőcsoport működését a pártalkotmány az alábbiak szerint szabályozta: „A Képviselő Csoport feladata a párt nemzetgyűlési munkájának előkészítése, valamint politikai akcióinak rendezése és egységesítése. Ezen feladatát a következő szervek útján látja el: a) csoportértekezlet; b) fővitarendező és vitarendező. A csoport-

³⁹ PI Arch. 284. f. XXX. cs.

értekezlet feladata: egységes állásfoglalás biztosítása a feladat körébe tartozó ügyekben. Az intéző bizottság feladata: a képviselői csoport ügyvitelének ellátása. A fővitarendező, akit feladata ellátásában 4 vitarendező támogat a képviselői csoport intéző bizottsága saját tagjai sorából, a 4 vitarendezőt pedig a képviselői csoport saját tagjai sorából 1—1 évre választja. A fővitarendező feladata: a párt nemzetgyűlési tevékenységét a képviselői csoport határozatainak és a képviselői csoport intéző bizottságának utasításai szerint irányítani. Feladata továbbá a képviselői csoportnak fegyelmet sértő tagjai ellen a fegyelmi eljárás megindítása iránt javaslatot tenni.”⁴⁰ A nemzetgyűlési képviselők így ténylegesen nem a pártnak, hanem a saját csoportjuk vezetőségének tartoztak felelősséggel. Igaz, a fegyelmi eljárást illetően a párt fegyelmi szabályzata szerint kellett eljárni velük kapcsolatosan, de az viszont csupán mint párttagokat marasztalhatta el őket.

A Polgári Demokrata Párt vezetőségét, amely lényegében ugyanígy képzelte el a párt és a képviselőcsoport viszonyát, csak az a körülmény „kimélte” meg a kiscsapatpárti frakcióban kialakult helyzettől és esetleges következményeitől, hogy mindössze 2—3 képviselője volt a nemzetgyűlésben.

*

A fentebbiek természetesen nem adnak, és nem is adhatnak kimerítő és teljesen megnyugtató választ a pártdemokrácia sokrétű, bonyolult problematikájára. Hiszen több kérdést (pártfegyelem, párt és tömegszervezet, pártalkalmazottak stb.) nem is érintettem. Ennek ellenére — úgy vélem — sikerült a felszabadulás utáni magyarországi politikai pártok néhány olyan vonatkozását felvillantanom, amelyek belső felépítésük és működésük demokratizmusát jellemezték. Még akkor is, ha ez alkalommal döntően csak a szóban forgó pártok „önvallomásaira”, pontosabban a szervezeti szabályzataikra támaszkodtam.

⁴⁰ PI Arch. 285/2—7.

VIDA ISTVÁN

Adatok az 1946 nyári koalíciós válság történetéhez

A történeti irodalom már sokoldalúan feltárta azt a bonyolult folyamatot, amely számos, nem is mindig egy irányba ható kül- és belpolitikai ok, mindennek-előtt az egyre inkább kiterjedő infláció hatásaként, a baloldali erők 1946 tavaszi offenzíváját betetőző március 12-i pártközi egyezmény után június elején újabb, a márciusnál több vonatkozásban nehezebben megoldható politikai válság kialakulásához vezetett, sőt részletesen feldolgozta a július 16-i újabb koalíciós megállapodást megelőző tárgyalások történetét is.¹ Az alábbiakban az 1946 nyári belpolitikai helyzetnek olyan fejleményeit szeretnénk bemutatni, amelyekre a szakirodalom korábban kevesebb figyelmet fordított, s a pártközi tárgyalások menetét csak annyiban érintjük, amennyiben az események megértéséhez feltétlenül szükséges, illetve amennyiben azok új adatokkal kiegészülve, a korábbiaktól eltérő összefüggésben kerülnek szóba.

Bár az 1946 márciusi koalíciós krízist követő politikai fejlődés fővonásai ismeretesek, hogy a később kifejtendők érthetőbbek, jobban elhelyezhetők legyenek, röviden utalnunk kell rájuk.

A politikai helyzet alakulása szempontjából a legjelentősebb mozzanat az volt, hogy a Kiszgazdapárt centruma és jobboldala a márciusi vereséget helyrehozandó új akciókat kezdeményezett, amelyek a társadalmi élet csaknem valamennyi szférájára kiterjedtek. A jobboldalhoz és a centrumhoz tartozó pártkörök külpolitikai téren módosítani szerették volna az ország szovjetbarát orientációját, az ideológiai szférában a parasztegység ekkor már valójában túlhaladott jelszavával léptek fel, a politikai életben hol ellenzéki, hol koalíciós magatartást tanúsítottak, s újabb hatalmi követeléseket terjesztettek elő, gazdasági téren igyekeztek halogatni a márciusban elfogadott államosítási terveket s a négy nagyüzem állami kezelésbe vételét. A Kiszgazdapárt bizonyos mértékig összefoglalta és kifejezésre juttatta a külpolitikai helyzet és az infláció hatására a birtokos parasztság, a városi kispolgárság, az úri „középosztály” és az egykori uralkodó osztályok maradványainak soraiban kibontakozó folyamatokat, támadásba lendülése nemcsak politikai irányát tekintve különbözött a baloldali erők 1946 kora tavaszi, széleskörű tömegtámogatással folyó offenzívájától,

¹ Lásd: *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon a felszabadulás után. 1945—1947. Bp. 1972. Kézirat II. k. 624—648, 673—724. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tár; *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története 1944—1948. Kossuth Kiadó. 1972. 151—177; *Vida István*: A Független Kiszgazdapárt 1946 tavaszán és a június—júliusi politikai válság. Párt-történeti Közlemények, 1971. 2. sz. 33—81.

hanem abban is, hogy nagyobbára a politika felső szintjén bontakozott ki, ami azt jelentette, hogy a néptömegek harcának időszakát a politikai tárgyalások periódusa követte.

A Kiszegzdapárt magatartása következtében, de sok tekintetben attól függetlenül is, április-május folyamán ismét növekedtek az ellentétek a kormánykoalíció tagjai között. Nemcsak a Függetlenségi Front két szélső pólusa között éleződött a helyzet, hanem bizonyos mértékig valamennyi politikai szervezet szembekerült egymással. Lazult a kapcsolat a baloldali pártok között, amit az is jelzett, hogy a Baloldali Blokk hetekig nem ülésezett. Az MKP és az SzDP sem került közelebb egymáshoz; a fúzió kérdése körül kibontakozó sajtóvita komoly véleménykülönbségeket tárt fel. A Nemzeti Parasztpárt továbbra is az MKP-val állt szoros kapcsolatban, jóllehet viszonyukat távolról sem lehetett harmónikusnak nevezni. A baloldal átmenetileg defenzívába szorult.

Az 1946 késő tavaszi helyzet további feszültségeket kiváltó új vonása volt az is, hogy megélné a különböző jobboldali szervezetek és a horthysta körök mozgolódása, szervezkedése. Gazdasági sabotázsakciók és rémhírek terjesztése mellett kisebb-nagyobb terror-támadásokat is végrehajtottak. A demokratikus rendőrség sorra göngyölítette fel olyan egykori katonatisztekéből, tisztviselőkből, bűnözőkből, fasiszta demagógiától félrevezetett fiatalokból, diákokból, gyakran az egyházi iskolák tanulóiból álló illegális csoportokat, amelyek politikai célokból fegyvert gyűjtöttek vagy rejtegettek, s nemegyszer a közbiztonság hiányosságait kihasználva garázdálkodtak, ártatlan emberek, közöttük szovjet katonák életét kioltva. A legnagyobb hírre ezek közül a majd 30 tagú Gyöngyös környéki terrorbanda tett szert, amelynek szellemi vezére, Páter Kis Szaléz, a helyi Kiszegzdapártban és a párt ifjúsági szervezetében, a Független Ifjúságban fontos pozíciót töltött be.² A letartóztatottak között a rendőrség számos, a Kiszegzdapártba befurakodott reakciós figurát talált, a későbbi igazságügyi eljárások azonban nem igazolták, hogy a párt felelős vezetői ösztönözték, támogatták volna cselekedeteiket vagy akárcsak tudtak volna róluk.³ Nagy Ferencék nyilvánosan elhatárolták magukat a különféle illegális, demokrácia ellenes szervezkedésektől és visszaautasították a baloldali sajtó állításait, hogy fedeznék az ilyen törekvéseket, A Független Ifjúság ügyében — a munkáspártok nyomására — belső vizsgálatot rendeltek el; a baloldali kiszegzákából összeállított bizottság nem tárt fel olyan adatokat, amelyek e szervezetben a népi demokrácia törvényeibe ütköző, tudatos organizálás nyomaira utaltak volna.⁴

Az állam és egyház viszonya május-június folyamán tovább romlott. A katolikus sajtó telve volt panaszokkal és egyre támadóbb lett; kifogásolta a baloldal részéről az egyházat ért kritikákat; sürgette a klérus „sérlelmének”

² Páter Kis Szaléz politikai tevékenységére és az általa irányított szervezkedésre lásd: *Dr. Nagy József*: A szocializmus építése Heves megyében (1945—1969) Impresszum nélkül, 42—43; *Nagy Sándor*: A demokratikus pártok és az egyház által szervezett ifjúsági szervezetek tevékenysége 1945—1946. Az Egeri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tom. 8. 1970. 357—377.

³ Lásd: *Balogh Sándor*: i. m. II. 633.

⁴ Kis Újság, 1946. máj. 14. Kovács Béla cikke: A Független Ifjúság ügyében kiküldött háromtagú vizsgáló bizottság leszállt: „Vizsgálataink során megállapítottuk, hogy az esetleges egyéni vállalkozásoktól eltekintve, amelyeknek ügyében a politikai rendőrség az eljárást már amúgy is folytatta, a Független Ifjúság fővárosi és vidéki szervezeteiben semmi tudatos fasiszta szervezkedésnek vagy összeesküvésnek nyomait nem találtuk.” (Új Magyar Központi Levéltár. Nagy Ferenc miniszterelnök felhivatalos iratai. X/2. A bizottság jelentésének dátuma: 1946. jún. 17.)

orvoslását, többek között a földreform okozta anyagi károk pótlását, a katolikus párt és napilap engedélyezését, valamint a vallás és az egyházi iskolák védelmét.⁵ Az Új Ember aláírási kampányt kezdeményezett egy katolikus ifjúsági sajtóorgánium engedélyeztetése érdekében; Esztergom utasítására életre hívták a Magyar Katolikus Szülők Szövetségét azzal a feladattal, hogy őrködjék az egyházi iskolák felett;⁶ Mindszenty lépéseket tett mind a Pálffy-féle, mind a Barankovics-féle Demokrata Néppárttól független, új katolikus párt megalakítása érdekében.⁷ Emellett az egyház vallásos tömegakciókat, felvonulásokat, zarándoklatokat és körmeneteket rendezett. A herceggprimás szinte hetente mondott a népi demokratikus viszonyokat bíráló beszédeket. Kudarcot vallottak azok a józanabb egyházi vezetők köréből kiinduló próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy az egyházfőt rávegyék arra, hogy a „mrev szemben állás” helyett megértőbb magatartást tanúsítson a népi demokrácia iránt.⁸

Ebben az egyre feszültebbé váló helyzetben nyújtotta át május 21-én Nagy Ferenc a baloldali pártok vezetőinek a Kisgazdapárt ismeretes memorandumát, amelyben a párt egy sor követelést terjesztett elő, közöttük a községi választások mielőbbi megtartását, és egy sor rendőrségi, valamint államigazgatási pozíció átengedését. Az FKgP Politikai Bizottsága ultimátumszerűen kikötötte, hogy 8 napon belül össze kellene ülnie a koalíciós partnerek megbízottainak a felvetett kérdések megtárgyalására.⁹

A kisgazdapárti igények formálisan demokratikus jellegűek voltak, jogoságukat a munkáspártok és a Nemzeti Parasztpárt is elismerték. De ez adott szituációban, akkor, is amikor olyan fontos feladatok állottak a demokratikus erők előtt, mint a békeszerződés aláírásával előálló új helyzetre való felkészülés, az infláció mielőbbi megállítása és az államapparátus létszámának csökkentése, illetve a jobboldali, antidemokratikus elemektől való megtisztítása, a Kisgazdapárt követeléseit a baloldali politikai szervezetek teljesen időszerűtlennek, s fontosságukat tekintve másodlagosnak tartották.¹⁰ A kezdeti puhatolódzó tárgyalások így eredménytelenül végződtek, a kommunisták és a szociáldemokraták elzárkóztak az érdemi eszmecsere elől.

⁵ „Követeljük, hogy az Egyházat a földreformmal kapcsolatban ért igaztalan támadások megszűnjenek és az Egyházat a parlamentben, sajtóban, gyűléseken tisztelettel kezeljék, mint amilyent a magyar népért több mint ezeréves készüllettel és hűséggel végzett munkája alapján megilleti” — írta az Új Ember —. „Követeljük a földreform után anyagi erejétől megfosztott Egyház szolgálóinak és intézményeinek fenntartását oly anyagi források biztosításával, amelyek e feladatot valóban és intézményesen megoldják.” (Új Ember, 1946. jún. 23.) Lásd még *Péterffy Gedeon*: „Közeledés a demokráciához” című cikkét. (Új Ember, 1946. jún. 30.)

⁶ Új Ember, 1946. jún. 16.

⁷ *Orbán Sándor*: Egyház és állam. 1945—1950. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1962. 108—109.

⁸ Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, aki 1946 márciusában felkereste a hercegprimást Esztergomban, nagyon lesújtó véleményt mondott az amerikaiaknak Mindszentyről. Schoenfeld jelentése szerint: „Balogh megjegyzi, hogy a Primás makacs, alacsony intelligenciával rendelkezik, alapjában véve kulturálatlan és ráadásul szűk, provinciális papokkal és néhány korábbi arisztokrata nagybirtokossal veszi magát körül, akik rossz tanáccsal látják őt el. Például mondja, a Primás meg van győződve arról, hogy az amerikaiak hamarosan használni fogják az atombombát, hogy a szovjeteket kiűzzék Magyarországról”. (Foreign Relations of the United States. 1946. Volume VI. Eastern Europe; The Soviet Union — United States Government Printing Office. Washington 1969. (Továbbiakban FR., 1946. VI.) Arthur Schoenfeld követ 1946. márc. 29-i jelentése az amerikai külügyminiszternek 274.

⁹ PI Archivum. 274. f. 7—151.

¹⁰ Lásd: Szabad Nép, 1946. máj. 30. *Révai József*: Zsákbamacskát nem veszünk c. cikke; Népszava, 1946. jún. 1.

A Kisgazdapárt vezetősége azonban az elutasítás ellenére sem vonult vissza. A sajtó nyilvánosságra hozta, hogy a párt Politikai Bizottsága és a titkárság szerepét betöltő ún. pártigazgatósága május 29-én közös értekezletet tartott, ahol elhatározták, hogy fenntartják a 21-i memorandumban foglaltakat és nem tesznek engedményeket.¹¹ Kovács Béla az FKgP főtitkára a Kis Újság aznapi számában kiállt ugyan a stabilizáció gyors végrehajtása mellett, és helyeselte a régi rend hívei elleni fokozottabb politikai harcot, de visszautasította a pártot a baloldali sajtó részéről ért támadásokat, és szinte sértődötten hárította el, hogy követelései alkalmatlanok, vagy kevésbé fontosak lennének.¹² Varga Béla Tarpán, Bajcsy Zsilinszky Endre emlékére rendezett ünnepségen elmondott erősen jobboldali hangvételű beszédében pedig már a fenyegetődzésektől sem riadt vissza.¹³ A Kisgazdapárt megmerevedését mutatta az is, hogy a nemzeti gyűlés mentelmi bizottsága, amelyben az FKgP — a Súlyok Dezső vezette Szabadságpárt támogatásával — többséggel rendelkezett, nem adta ki a Páter Kis Szaléz-féle gyöngyösi terrorista csoporttal való együttműködés gyanújába került Gyulai László és Filler László jobboldali képviselőket, jöllehet az utóbbit már korábban kizárták a pártból.¹⁴

A Függetlenségi Fronton belül május utolsó napjaira elmérgesedett a helyzet, s érezhetően feszültebbé vált a hangulat. Ekkor lépett közbe Tildy Zoltán köztársasági elnök, aki maga is úgy vélte, hogy az FKgP rosszul időzítette követeléseinek felvetését. Azt javasolta, hogy a kisgazdapárti vezetőség tekintsen el hatalmi igényei azonnali teljesítésétől, sőt egy részükről átmenetileg mondjon le, a Baloldali Blokk ellenben tegyen bizonyos engedményeket, elsősorban az önkormányzati választások tekintetében, és újítsák fel a pártközi tárgyalásokat.¹⁵ A baloldali vezetők a belpolitikai feszültség mérséklése érdekében elfogadták a köztársasági elnök közvetítő ajánlatát. Május 31-én délelőtt Tildy, Rákosi és Bán Antal részvételével fontos megbeszélésekre került sor a betegeskedő Szakasits Árpád szanatóriumi szobájában, amelyek azzal zárultak, hogy a munkaspártok megváltoztatták a kisgazdapárti kívánságokkal kapcsolatos elutasító álláspontjukat és elhatározták, hogy tárgyaló asztalhoz ülnek Nagy Ferencékkel.¹⁶

Még aznap délután összeült a Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottsága, hogy körvonalazza a Kisgazdapártnak adandó választ. A baloldali erők közös csúcsszervének döntéseit az a levél tartalmazta, amelyet a szociáldemokrata Schiffer Pál, a BB titkára június 1-én adott át Nagy Ferencnek és Kovács Bélának. A dokumentum leszögezte, hogy a baloldali pártok helyeslik az önkormányzati választások kiírásának gondolatát és a választójogi rendelkezések előkészítését, de azt hangoztatta, a választások megtartására csak a stabilizáció után kerülhet sor. A Kisgazdapárt által támasztott többi igényt az ország előtt álló feladatokra

¹¹ Magyar Nemzet, 1946. máj. 30.

¹² Kis Újság, 1946. máj. 29. *Kovács Béla*: Munkánk és helyzetünk a koalícióban című cikke.

¹³ Kis Újság, 1946. jún. 2.

¹⁴ Magyar Nemzet, 1946. máj. 29. A mentelmi bizottság tagjai a következők voltak: Apró Antal (MKP), Bencze Imre (FKgP), Borbély János (FKgP), Dulin Jenő, Farkas Mihály (MKP), Kovács Béla (FKgP), Lábady Antal (FKgP), Marosán György (SzDP), Orbán László (MKP), Révész Mihály (SzDP), Sz. Szabó Pál (NPP), Szélig Imre (SzDP), Veer Imre (Szabadság párt) és Zsedényi Béla (pártonkívüli).

¹⁵ Tildy közvetítő javaslatáról többen is (pl. Erdei Ferenc, Bán Antal) említést tettek a Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottságának 1946. máj. 31-i ülésén. (PI Arch. 253. f. 1—75)

¹⁶ Szabad Szó, 1946. jún. 1. (Esti kiadás)

való tekintettel időszerűtlennek nyilvánította, és nyomatékosan kérte, hogy a párt ne erőltesse azok napirendre tűzését. A Baloldali Blokk válaszevele befejezésül azt indítványozta, hogy az érintett és a korábbi fennmaradt vitás kérdések tisztázására kezdjenek közvetlen tárgyalásokat.¹⁷

A Kiszgazdapárt vezérkara nem tette magáévá Tildy kompromisszumos tervét és nem tartotta elegendőnek a baloldal által felajánlott engedményeket sem. Nagy Ferenc június 2-i beszédében ugyan állást foglalt a koalíció fenntartása mellett, és egyetértésének adott hangot a pénzügyi stabilizáció mielőbbi megteremtését illetően, de kifejezetten védelmébe vette követeléseiket, s azok teljes egészében való teljesítését sürgette, beleértve az állami pozíciók pártok szerinti újrafelosztását is.¹⁸ A kiszgaza pártvezetőség a pártközi tárgyalások felújítása ellen azonban nem emelt kifogást. Nagy Ferenc kezdeményezésére a megbeszélésekbe bekapcsolódott Kovács Béla, az FKGP főtitkára is, azt remélve, hogy részvétele növeli a párt manőverező képességét, mivel neki nem kell olyan kööttségekkel számolnia, mint Nagy Ferencnek, aki mégiscsak a koalíció miniszterelnöke volt.¹⁹

Június 3-án Varga Béla parlamenti házelnöki szobájában összeült a pártközi értekezlet. A kiszgazdapárti vezetők megismételték a 21-i memorandumban felsorolt követeléseiket, de annyiban továbbmentek a korábbiakon, amennyiben azok teljesítését időponthoz kötötték. Miután nem sikerült a nézeteltéréseket elsimítani, a megbeszélések folytatását másnapra halasztották.²⁰ A Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottsága 4-én délelőtt úgy döntött, hogy fenntartja június 1-i válaszeveleiben körvonalazott álláspontját. Az újabb pártközi összejöveten Bán Antal a baloldal nevében közölte, hogy készek teljesíteni az FKGP demokratikus követeléseit, de a sorrendiség nem elhanyagolható tényező: előbb vessenek véget az inflációnak, utána sor kerülhet a kiszgazdapárti igények kielégítésére. De hozzáfűzte azt is, hogy az együttműködés további fenntartásának nélkülözhetetlen feltétele, hogy az FKGP megszabaduljon jobboldali, koalíció-ellenes elemeitől. Kovács Béla azonban továbbra sem találta elegendőnek a munkáspártok és a Nemzeti Parasztpárt által felajánlott engedményeket, így a délutáni értekezlet is fiaskóval végződött.²¹

A Kiszgazdapárt képviselőcsoportja a kora esti órákban jött össze. A miniszterelnök ismertette a tárgyalások állását, de közléseit a képviselőtestület meglehetősen zúgolódva fogadta. A pártvezetőség, hogy elejét vegye a későbbi bírálatoknak s pozícióját megerősítse, szavazást rendelt el a Baloldali Blokk ajánlatairól. A szavazás — összhangban a kiszgazdapárti képviselők körében hetek óta érezhető ellenzéki hangulattal — azzal az eredménnyel végződött, amit Nagy Ferencék vártak: e fontos pártfórum egyhangúan elutasította a baloldal javaslatait és teljes bizalmáról biztosította a kormányfőt. Az FKGP Politikai Bizottsága — a párt közéleti helyzete, belső megosztottsága által sarkallva, de talán leginkább azért, hogy leszerelje az elégedetlenkedő, a vezetőség háta mögött szervezkedő, intrikáló, a pártból való kilépés gondolatával foglalkozó jobboldali csoportokat, és cáfolja a vezetők „megalkuvásáról”, „behódolásáról” tudatosan terjesztett híreket, kényes és súlyos következményeket magában rejtő lépésre

¹⁷ Szabad Nép, 1946. jún. 3.

¹⁸ Magyar Nemzet, 1946. jún. 4.

¹⁹ *Nagy Ferenc: The Struggle Behind the Iron Curtain*. New York: The Macmillan Company, 1948. 253–254.

²⁰ Magyar Nemzet, 1946. jún. 4.

²¹ PI-Archívum. 253/1–75. Az 1946. június 4-i pártközi értekezlet jkv-e.

szánta el magát. Nagy Ferenc késő este váratlanul bejelentette, hogy másnap (június 5.) délelőtt 10^h-ra rendkívüli minisztertanácsot hívott össze. Ez az intézkedés azt sejtette, hogy ha addig nem születik megegyezés, az MKP, SzDP és a NPP nem teljesíti az FKgP követeléseit, a miniszterelnök benyújtja lemondását.²²

A Függetlenségi Frontban kialakult feszült helyzet s a kormányválság veszélye felkeltette a Szövetséges Ellenőrző Bizottság figyelmét is. Puskin követ 4-én este, a kisgazdapárti értekezlet után magához kérette Nagy Ferenc miniszterelnököt. A szovjet diplomata nagyon udvariasan s kerülve még a látszatát is annak, hogy pressziót gyakorol, elmagyarázta a kisgazdapárti politikusnak, hogy a párizsi béketárgyalások előestéjén Magyarország nem engedheti meg magának egy kormányválság luxusát, s igyekezett lebeszélni őt arról, hogy a Kisgazdapárt most végső erőpróbára szánja rá magát. Abbeli meggyőződésének adott hangot, hogy a pártok között a kompromisszum létrehozható, s a miniszterelnök tudomására hozta, hogy a SzEB és a Szovjetunió nem nézné jó szemmel a demokratikus erők együttműködésének felbomlását. Puskin kijelentette, hogy a kormánykoalíciót az ország adott helyzetében, még áldozatok árán is, fenn kell tartani. Nagy Ferenc azonban makacszkodott, s azzal érvelt, hogy a Kisgazdapárt a koalíció érdekében eddig is hozott áldozatokat, s most tovább e téren nem mehet el. Megmondotta a szovjet követnek, hogy ha a belpolitikai krízis megoldása érdekében ismét pártjának kellene engedményeket tennie, a politikai helyzet alakulásáért tovább nem vállalja a felelősséget, és benyújtja lemondását. A beszélgetés, amely majd két óráig tartott, gyakorlatilag eredménytelenül végződött, a szovjet diplomata látván Nagy Ferenc eltökéltségét, nem erőltette tovább a dolgot.²³ Még aznap, késő este, vagy másnap (5-én) reggel Puskin valószínűleg találkozott Rákosi Mátyással, az MKP főtitkárával és őt is a kompromisszumok irányába próbálta befolyásolni.

Rákosi Mátyás 5-én reggel hosszasan tanácskozott Szakasits Árpáddal, az SzDP főtitkárával, majd telefonon beszélt Tildy Zoltán köztársasági elnökkel és Nagy Ferenc kormányfővel. A miniszterelnökség bejelentette, hogy délelőtt 10^h-ra összehívott minisztertanácsot későbbre halasztották. Az MKP főtitkára Szakasits Árpáddal, Kéthly Annával, valamint a parasztpárti Erdei Ferencel és Farkas Ferencel együtt Leányfalura Tildyhez utazott, ahol folytatták az előző nap félbeszakadt pártközi tárgyalásokat.²⁴ Ekkor terjesztette elő Tildy a szakirodalomban már ismertetett 10 pontos egyezménytervezetét, amelyet a baloldali politikusok elfogadtak tárgyalási alapnak. Többórás vita után, mialatt Tildy telefonon többször is tájékoztatta a miniszterelnököt, végül is 4 pontos megállapodás született. Az egyezmény eredeti szövege eddig még nem került elő, tartalmát Nagy Ferenc emlékirata, a korabeli sajtójelentések és az amerikai diplomáciai iratok nyomán megközelíthető pontossággal a következőképpen lehet rekonstruálni:²⁵

1. Az önkormányzati választásokat a legközelebbi időpontban megtartják, a belügyminiszter utasítást ad a választási törvény haladéktalan előkészítésére. A pontos dátumot később rögzítik.

2. Kineveznek 100 kisgazdapárti rendőrtisztet, közöttük 6 megyei fő-

²² Szabadság, 1946. jún. 6; FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld követ 1946. jún. 11-i jelentése az amerikai külügyminiszternek. 304—306.

²³ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld követ 1946. jún. 11-i jelentése. 304—306.

²⁴ Magyar Nemzet, 1946. jún. 5.; Szabad Szó, 1946. jún. 6.

²⁵ Nagy Ferenc: i. m. 254; FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld követ 1946. jún. 11-i jelentése 306.

kapitányt és 6 főkapitányhelyettest, s minden megyében legalább egy járási rendőrkapitányságot a párt megbízottjával töltenek be.

3. A B-listázás során megüresedő alispáni és polgármesteri állások egy részét a Kisgazdapártnak juttatták; leváltják mindazokat a főispánokat és polgármestereket, akik ellen fegyelmi eljárás van folyamatban, s helyükre kisgazdapártiakat neveznek ki.

4. A tárgyaló felek valamennyi demokratikus párt nevében közleményt adnak ki, amelyben bejelentik, hogy folytatják a harcot a reakció ellen nemcsak a közéletben, hanem az egyes politikai szervezeteken belül is — a Kisgazdapártot sem kivéve.

A koalíciós partnerek megállapodtak abban is, hogy a megegyezés végrehajtásának ellenőrzésére a pártok képviselőiből 4 tagú bizottságot állítanak fel. A baloldali által tett engedmény hatására Nagy Ferenc közölte, hogy megváltoztatja lemondási szándékát és hivatalában marad.

Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád a leányfalusi audienciáról visszatérve tájékoztatta a Baloldali Blokk vezetését és minisztereit a tárgyalások eredményeiről. Az MKP főtitkára közölte a nyilvánossággal, hogy a felmerült nehézségeket sikerült megoldani és nem lesz kormányválság. Délután 1/22-kor kezdődött meg a rendkívüli minisztertanács ülése, amely ezekután békés légkörben zajlott le.²⁶

A pártközi megbeszélésekről a résztvevők nyilatkozatot nem adtak ki, és írásban sem rögzítettek semmit, mert közben (június 8-án) Nagy Ferenc, Rákosi Mátyás, Ries István és Gyöngyösi János kormányküldöttséggel az Egyesült Államokba és Angliába utazott. Úgy döntöttek, hogy a megegyezés végleges formába öntésére és életbe léptetésére a delegáció visszatérése után kerül sor.

A négy pontos ideiglenes egyezmény csökkentette a Függetlenségi Fronton belüli feszültséget. A kormánykoalíció tagjai természetesen tudatában voltak annak, hogy valójában csak részletkérdésekben jutottak közös nevezőre, s az igazi nagy kérdések függőben maradtak.²⁷ A Kisgazdapártban a pártközi megállapodások nagy csalódást keltettek. Kovács Béla maga is kevésnek ítélte a kiharcolt engedményeket, de a Politikai Bizottság, Nagy Ferenc nyomására, hozzájárulását adta a baloldallal kötött kompromisszumhoz. A szűkebb pártvezetőség azonban maga is érezte, hogy igazában nem tudott csatát nyerni, s hogy a látványos eredményekből fényes sikert kovácsoljon, s leszerelje az elégedetlenkedőket, azt a politikai hibát követte el, hogy pontatlanul adta tovább a megegyezés tartalmát. Nagy Ferenc és Balogh István Kovács Bélára hagyta azt a népszerűtlen feladatot, hogy tájékoztassa a párt nemzetgyűlési frakcióját. Az FKGP főtitkára a képviselőtestület 6-i összejövetelén felolvasta az egyezmény pontjait, de kiegészítő megjegyzései során azt állította, hogy a községi választások szeptemberi időpontjában is döntés született, ami nem volt igaz, és elhallgatta, hogy a pártvezetés kötelezettséget vállalt a belső tisztogatás folytatá-

²⁶ Magyar Nemzet, 1946. jún. 6. Szabad Szó, 1946. jún. 6.

²⁷ „A koalíció szellemében oldódott a legutóbbi kormányválság... — írta a Népszava. Ez a megoldás semmiképpen sem jelenti azt, hogy a koalíció valamennyi kérdése megoldódott, s nincs már elintézni való a pártok között. Ellenkezőleg, a Szociáldemokrata Párt, s vele együtt az egész Baloldali Blokk is azon a véleményen van, hogy most egymásnak kölcsönösen nyújtott engedmények inkább a kisebb jelentőségű tárgyi kérdéseket oldották meg, de azok a komoly és mélyreható elvi problémák, amelyek még nyitva állnak, megoldásra várnak. — Mi a válságtünetek kiküszöbölését nem tekintjük a Baloldali Blokk „győzelmének”, de távolról sem látjuk benne a kisgazdák diadalát sem. Inkább azt mondhatnók, hogy kölcsönös jószándékkal sikerült kiküszöbölni olyan ütközőpontokat, amelyek miatt nem térhettünk elegendő eréllyel a nagy kérdések tisztázására” (Népszava, 1946. jún. 9.).

sára. A két nappal korábbi lelkes, elszánt hangulat egycsapásra semmivé lett, a kisgazdapárti törvényhozók fagyosan fogadták a bejelentéseket.²⁸

A baloldali erők nem hagyták kihasználatlanul a kisgazdapárti vezetőség taktikai hibáját. Az MKP azonnal szót emelt az 5-i megállapodások félremagyarázása ellen, és nyilvánosságra hozta, hogy az FKgP vezetői ígéretet tettek a belső tisztogatás folytatására.²⁹ A Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottsága nyilatkozatban cáfolta, hogy a koalíciós partnerek egyetértésre jutottak volna a községi választások megtartásának szeptemberi időpontjára nézve.³⁰ A pártvezetőség őszintétlenségének lelepleződése hatalmas felháborodást váltott ki a Kisgazdapártban, és tovább mélyítette belső krízisét; Kovács Béla elkeseredetten, a lemondás gondolatával foglalkozva, vidékre utazott.

Az alatt a majd három hét alatt, amíg a kormányküldöttség távol volt, a belpolitikában, legalábbis a koalíció felső szintjén, többnyire nyugalom honolt. Június 17-én azonban olyan váratlan esemény történt, amely nagy hatást gyakorolt az elkövetkező napok eseményeire. Aznap délután 1/25-kor a Teréz körút (ma Lenin körút) 15 számú ház padlásáról lövéseket adtak le az átellenben gyanútlanul sétáló, korzózó tömegekre. Egy szovjet katonatiszt és egy közkatona, valamint egy fiatal lány azonnal életét veszítette, számosan — közöttük orosz katonák — megsebesültek. A rendőrség és a szovjet katonaság nyomban körülvette a házat, s a tető alatt megtalálta a gyilkost — holtan.

A baloldali sajtó, amely részletes beszámolókat közölt a nyomozás menetéről, pártállásától függetlenül egyöntetűen bélyegezte meg az esztelen vérontást. A Kis Újság, attól tartván, hogy a tettes esetleg ismét az FKgP tagja, csak a rendőrségi vizsgálat befejezése után szólalt meg.³¹ A korabeli lapokban különböző találgatások jelentek meg arról, hogy az elvetemült ámokfutó egyedül hajtotta-e végre cselekedetét, vagy esetleg voltak bűntársai is. A vitát a politikai rendőrség vezetőjének nyilatkozata zárta le, aki közölte: Pénzes István 18 éves fiatalember, egyedül követte el gonosztettét, s a felelősségre vonástól való félelmében — mielőtt rátaláltak — öngyilkosságot követett el.³²

A szovjet katonák ellen világos nappal, az ország fővárosának középpontjában elkövetett merénylet a fegyverszüneti egyezmény nyílt megsértését jelentette.

Szakasits Árpád megbízott miniszterelnök a kormány nevében aljas gaztettnek nevezte a Teréz körúton történeteket és kifejezte az egész kabinet őszinte részvétét a Vörös Hadsereg Főparancsnokságának az üggyel kapcsolatban, s ígéretet tett olyan intézkedések megtételére, amelyek megelőzhetik a hasonló esetek megismétlődését. A magyar kormány a meggyilkolt szovjet katonák számára dísztemetést rendezett, amelyen Tildy Zoltán köztársasági elnök, Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke, a kormány tagjai, a SzEB képviselői, valamint a Vörös Hadsereg parancsnokai is részt vettek. Szakasits Árpád, az SzDP főtítkára és Szviridov tábornok, a SzEB helyettes elnöke mondtak beszédeket.³³

²⁸ Nagy Ferenc: i. m. 255; FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld követ 1946. jún. 11-i jelentése. 306.

²⁹ Szabad Nép, 1946. jún. 9.

³⁰ Szabad Nép, 1946. jún. 16. — A nyilatkozat kiadására közvetlenül az adott okot, hogy Kovács Béla, aki az FKgP képviselőtében részt vett a június 5-i egyezmény részleteinek kidolgozását célzó tárgyalásokon, kijelentette: „Végső megegyezésünkben mindnyájan elfogadtuk, hogy a községi választásokat igenis még szeptemberben megtartjuk.” (Kis Újság, 1946. jún. 14.)

³¹ „Az egész magyar közvélemény a legmélyebben elítéli azt a fasiszta gonosztettet. Hazáráról és aljas gyilkosok azok, akik ennek előkészítésében részt vettek és akik ezt a szörnyű tettet végrehajtották.” — hangoztatta a Kisgazdapárt hivatalos lapja (Kis Újság, 1946. jún. 20.).

³² Kis Újság, 1946. jún. 20.; Szabadság, 1946. júl. 13.

³³ Kis Újság, 1946. jún. 23.

Június 18-án, a Teréz körúti gyilkosságsorozat másnapján Rajk László belügyminiszter a minisztertanács elé terjesztett egy csomagtervet, amely a terrorista cselekmények megakadályozására egy sor kormányzati intézkedést javasolt. A kisgazdapárti miniszterek ellenállása miatt azonban ezeknek csak egy részét fogadták el. A kormány felhatalmazása alapján a belügyminiszter számos rendeletet adott ki, amelyek előírták a kézi fegyverek kötelező beszolgáltatását, ill. bejelentését, szabályozták a fegyvertartás feltételeit, jelentősen csökkentve a fegyvertartási engedélyek számát, korlátozták ill. megtiltották a lőfegyverek előállítását és forgalomba hozatalát és kiterjesztették a rögtönítélő bíraskodást az ezen intézkedéseket megszegőkre.³⁴ Emellett a kormány az összes társadalmi, kulturális, vallásos és ifjúsági szervezetet a belügyminisztérium felügyelete alá helyezte és megbízta politikai felülvizsgálatukkal.³⁵

A népi demokrácia baloldala politikai téren is kezdeményezőleg lépett fel. A Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottsága ülést tartott; küldöttsége 23-án felkereste Tildy Zoltán köztársasági elnököt, hogy tájékoztassa őt a belpolitikai helyzetről. A baloldali pártszövetség Nyílt Levelet intézett a Kisgazdapárt tagjaihoz, amelyben sürgette a június 5-i megállapodások végrehajtását, s igyekezett mozgósítani az FKGP demokratikus gondolkodású híveit annak érdekében, hogy a Baloldali Blokk-kal közösen lépjenek fel saját pártjuknak a koalíciós együttműködést és a belpolitikai békét veszélyeztető jobbszárnya ellen.³⁶

A Nyílt Levél a kisgazdapárti vezérkart eléggé kellemetlenül érintette. A Kis Újság ugyan hallgatott és hivatalos pártállásfoglalás sem jelent meg, de Varga Béla, aki a távollévő Nagy Ferencet és a vidéken tartózkodó Kovács Bélát helyettesítette, a sajtó képviselői előtt tett nyilatkozatában mereven elutasította a BB követeléseit, s hallani sem akart a tisztogatás folytatásáról s újabb parlamenti képviselők „feláldozásáról”.³⁷ Balogh páter maga is óvatosan, tartózkodóan foglalt állást, de a nemzetgyűlés elnökével szemben azt hangoztatta, hogy a Nyílt Levél békülékeny és együttműködést sürgető hangvétele megfelelő légkört biztosít a tárgyalások folytatásához.³⁸ A jobboldali befolyás alatt álló pesti és vidéki pártszervezetek sorra tiltakoztak a munkaspárti követelések teljesítése ellen, amíg a párt balszárnya azok elfogadása mellett szállt síkra.³⁹

A nyugati körútról június 25-én hazaérkező kormányküldöttség tagjai ismét feszültséggel terhes belpolitikai helyzetet találtak itthon. Az MKP, hogy megelőzze a Kisgazdapárt fellépését, igyekezett magához ragadni a kezdeményezést. A párt látván a Nyílt Levél ellentmondásos, inkább elutasító, mint támogató visszhangját, s a terrorista akciók megelőzését célzó kormányzati intézkedések végrehajtása körüli huzavonát, megpróbált döntést kierőszakolni a hetek óta napirenden lévő politikai kérdésekben. S tette ezt többek között azért is, mert mint Szviridov tábornok a meggyilkolt szovjet katonák temetésén elmondott beszédében nem titkolta: a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a Szovjetunió a korábbiaknál sokkal erélyesebb fellépést várt a fegyverszüneti egyezmény előírásainak betartása érdekében.

³⁴ Magyar Közlöny, 1946. jún. 22., júl. 2., 4., 5.

³⁵ 7330/1946. ME számú rendelet. Magyar Közlöny, 1946. jún. 28.

³⁶ Szabad Nép, 1946. jún. 23.

³⁷ Szabadság, 1946. jún. 26.

³⁸ Magyar Nemzet, 1946. jún. 27.

³⁹ Független Magyarország, 1946. jún. 24. Gulácsy György nyilatkozata.

A Kommunista Párt ismét szóvá tette az április óta számtalanszor hangoztatott, a kisgazdapárti jobbszárny gyengítését célzó követeléseit. Így újból sürgette, hogy a Kisgazdapárt vezetősége zárja ki a párt soraiból a pártközi együttműködést nehezítő jobboldali politikusokat, mentse fel a régóta bírált kisgazdapárti főispánokat és végre hatásosan változtasson a párt sajtópolitikáján. Új mozzanatként hozzátette, hogy az FKgP váltsa le Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkárt, s a kormányt egyes kisgazdapárti miniszterek kicserélésével alakítsák át. A következő napokban a Szabad Nép névszerint megtámadott több jobboldali kisgazdapárti politikus, közöttük Bekő Gyula, Gyulai László, Fillér László és Peer Viktor képviselőket.⁴⁰ Élesen bírálta — két alkalommal is — Pfeiffer Zoltánt, felríván, hogy hatáskörében akadályokat gördített az igazságszolgáltatás útjába, húzta-halasztotta a demokratikus rend ellen vétők jogi felelősségre vonását, és mentette a régi világ embereit.⁴¹ Az MKP hivatalos lapja újabb leleplező adatokat közölt a kisgazdapárti főispánok jobboldali magatartásáról, különösen Vidovics Ferenc somogyi főispán kommunista és demokráciaellenes agitációjáról.⁴² Bírálta a polgári liberális elveket hirdető, antifasiszta beállítottságú, de a kommunisták ellen is fellépő Parragi György újságíró, a Magyar Nemzet és az Igazság című lapok cikkíróját,⁴³ s az sem volt titok, hogy a kommunisták szívesen látták volna Balla Antalnak, a Kis Újság főszerkesztőjének leváltását és gr. Desseffy Gyula eltávolítását is a sajtó területéről. A régi taktikai elv: a legjobb védekezés a támadás, ismét ragyogóan bevált.

A kisgazdapárti körök elkeseredve fogadták a kommunista követeléseket, mert ha nem is voltak megelégedve a június 5-i pártközi egyezménnyel, mégis bizonyos fokú sikernek tekintették, s azt várták, hogy a baloldal betartja ígéreteit és a koalíciós partnerek a kormányküldöttség hazatérése után hozzálátanak a megállapodások végrehajtásához. Ekkorra már csaknem valamennyi pártbeli frakció számára nyilvánvalóvá vált, hogy az újabb kizárások és más személyi vonatkozású igények az FKgP parlamenti többségének felmorzsolását, hatalmi helyzetének gyöngítését célozzák. Éppen ezért a polgári jobboldalhoz és a centrumhoz tartozó csoportok a kommunista követelések merev elutasítását tartották szükségesnek, míg az értelmiségi baloldal támogatta az MKP törekvéseit. A szűkebb pártvezetőségen (a Politikai Bizottságon) belül szintén megoszlottak a vélemények. Nagy Ferenc miniszterelnök, aki természetesen szintén nem kívánt érdemi engedményeket tenni, s nemcsak megőrizni, hanem valójában növelni szerette volna az FKgP pozícióit, Kovács Bélához, Varga Bélához és más vezető beosztású kisgazdapárti politikusokhoz képest rugalmasabb álláspontra helyezkedett. Abban, hogy a pártelnök június eleji magatartásától eltérően engedékenyebb lett, nem állt az elégedetlenkedők élére, s nem hagyta magát befolyásolni, nemcsak Tildy személyes rábeszélése, tanácsai játszottak közre, hanem Nagy Ferenc ama személyes meggyőződése is, hogy *a koalíciós politikát fenn kell tartani*, a béketárgyalások és a stabilizáció előtt nem szabad túlfeszíteni a pártok közötti ellentéteket, nehogy a koalíció felbomoljék,⁴⁴ és inkább tárgyalások útján kell rendezni a vitás kérdéseket. Hasonló

⁴⁰ Szabad Nép, 1946. jún. 29., Révai József: Félre a békebontókkal című cikke.

⁴¹ Szabad Nép, 1946. jún. 29., júl. 5.

⁴² Szabad Nép, 1946. júl. 3.

⁴³ Szabad Nép, 1946. júl. 6. — A Szabad Nép két héttel korábban egyszer már tiltakozott Parragi kommunistaellenes kijelentései miatt. (Szabad Nép, 1946. jún. 18.)

⁴⁴ Nagy Ferenc 1946. jún. 28-án felkereste a budapesti amerikai követet, hogy beszámoljon neki nyugati tapasztalatairól, de a beszélgetés során belpolitikai kérdéseket is érintettek. A miniszterelnök ekkor még igyekezett magát elszántabbnak feltüntetni: „Nagy még mindig meg van győ-

szellemben foglalt állást a nyilvánosság előtt, és bírálta pártjának jobboldali hangadóit.⁴⁵

A Kisgazdapárt Politikai Bizottsága június 28-án tárgyalta meg a Kommunista Párt által felvetett követeléseket, de a legmagasabb rangú pártszervek napokig nem tudtak döntésre jutni. A korabeli baloldali lapok 10 vagy 13 kisgazdapárti képviselő eltávolításáról közöltek értesüléseket, de egyelőre senkit sem zártak ki. Nagy Ferenc maga is csupán azzal a gondolattal foglalkozott, hogy néhány, magát túlságosan kompromittált politikust felkér távozásra.⁴⁶ Pfeiffer Zoltán lemondásával a miniszterelnök sem értett egyet, s így hivatalában maradt, sőt a Kis Újság nyíltan védelmébe vette.⁴⁷ A kifogásolt főispánok leváltásához Nagy Ferenc és a Politikai Bizottság elvben hozzájárult, de a végrehajtást elhalasztották.⁴⁸ A kormányalakítás kérdése is függőben maradt.⁴⁹ Mindössze annyi történt, hogy június 3-án Balla Antalt, a Kis Újság főszerkesztőjét felmentették állásából.⁵⁰

A kommunista sajtó ezt a lépést örömmel üdvözölte, s annak a reményének adott hangot, hogy ha a tisztogatások folytatódnak, elhárulnak az akadályok a júniusi megállapodások végrehajtása előtt.⁵¹ A Kisgazdapártban azonban még ez az önmagában jelentéktelen engedmény is nagy felzúdulást okozott, sokan Nagy Ferenc leváltását követelték.⁵²

A Kisgazdapárt szűkebb vezetősége ugyanakkor megkísérelte átvenni a kezdeményezést, hogy elhárítsa a ránehezedő nagy politikai nyomást. A miniszterelnöknek az volt az elképzelése, hogy — Tildy elgondolásaival összhangban — kidolgoz egy egy évre szóló politikai programot, amely a demokratikus erők előtt álló, együttesen vállalandó teendőket tartalmazná, azt elfogadtatja a koalíciós partnerekkel, s ilymódon kiküszöbölve a nézeteltéréseket, az FKgP platformján próbálja megteremteni a belpolitikai békét. Nagy Ferenc hozzá is látott a közös munkaprogram elkészítéséhez, amit pártjának jobboldali körei kedvezően fogadtak.⁵³

zódve arról, hogy a jelenlegi magyarországi helyzet *valamennyi konstruktív erő felhasználását kívánja meg, ezért a koalíciós elv híve marad*. Elhatározta azonban, hogy végrehajtja a múlt évi választásokon a választóktól kapott megbízást, még a koalíció és saját politikai pozíciója kárára is, és nem tesz további engedményeket. Annak az aggodalmának adott hangot, hogy ha a koalíció összeomlik, polgárháború fog kezdődni Magyarországon.” (A kiemelés tőlem — V. I.) FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld követ 1946. jún. 28-i jelentése. 317.

⁴⁵ Magyar Nemzet, 1946. júl. 2., Nagy Ferenc szegedi és debreceni beszéde.

⁴⁶ Világosság, 1946. júl. 4.; FR., 1946. VI. k. George Weems tábornoknak, a SzEB mellett működő amerikai misszió vezetőjének 1946. jún. 7-i jelentése az amerikai hadügyminisztériumnak, 318—320.

⁴⁷ „Úgy véljük, hogy Pfeiffer Zoltánt a baloldaltól nem tudják a jövőben sem elmozdítani, sem politikus publicisták, sem névtelen rágalmozók” — szögezte le a Kis Újság (1946. júl. 4.).

⁴⁸ FR., 1946. VI. k.; G. Weems tábornok 1946. júl. 7-i jelentése. 318—320; Népszava, 1946. júl. 5.

⁴⁹ Állítólag Antall József újjáépítési, Balla Gyula tájékoztatásügyi, Dobi István földművelésügyi, Tombor Jenő hadügyminiszter leváltása merült fel. E hírekre a Szabad Szó is utalt nevek említése nélkül. Szabad Szó, 1946. júl. 7.

⁵⁰ Kis Újság, 1946. júl. 5. Utóda az FKgP balszárnyához tartozó Antalffy Gyula lett.

⁵¹ Szabad Nép, 1946. júl. 5.

⁵² FR., 1946. VI. k.; G. Weems tábornok 1946. júl. 7-i jelentése. 318—320; A szociáldemokrata Világosság az FKgP képviselőcsoportjának július 3-i értekezletéről beszámolva közölte: „A párt többsége — értesülésünk szerint — sok kérdésben nem ért egyet a minisztertanácon ismertetett kívánásokkal. A jelen pillanatban az a helyzet, hogy a kisgazdapárt nagy része több esetben szembe helyezkedik a vezetőséggel.” (Világosság, 1946. júl. 4.)

⁵³ PI Archivum 2/5—9. Jelentés, 1946. júl. 6.

A kisgazdapárti felső vezetés először az SzDP-t akarta megnyerni elképzeléseinek támogatásához. Egyrészt azért, mert figyelmét nem kerülték el a két munkáspárt egymásközötti surlódásainak egyre nyilvánvalóbbá váló jelei, másrészt, mert a szociáldemokrata sajtó sejtetni engedte, hogy az SzDP vezetősége a pártpolitikai küzdelmek eme újabb menetében nem áll szorosan az MKP mögött, s kifogásolja, hogy a másik munkáspárt túl nagy gondot fordít személyi kérdésekre. A közeledésre az is alapot adott, hogy a FKgP—SzDP viszonya — a június eleji válságos napok ellenére — valamelyest javult, s a legsúlyosabb nézeteltéréseket sikerült kiküszöbölni. Az FKgP javaslatára a két párt Politikai Bizottsága július 3-án közös értekezletet tartott, ahol részletesen megvitatták a politikai helyzetet, a koalíció és a két párt együttműködésének problémáit, valamint a stabilizáció még tisztázatlan kérdéseit. A pártok legfelsőbb szervei egyetértettek abban, hogy a válságból mielőbb meg kell találni a kiutat, és Szakasitsék magukévá tették azt a kisgazdapárti tervet, hogy a Függetlenségi Front tagjai készítsenek el egy évre szóló, valamennyiükre egyaránt kötelező programot. Ez az SzDP részéről a kisgazdáknak tett gesztus volt, amit a megbeszélésekről kiadott közös nyilatkozat finom, de észrevehető kommunistaellenes megfogalmazásai még külön is aláhúztak.⁵⁴

A kisgazdapárti politikusok kétoldalú párbeszédet terveztek az MKP vezetőivel, de erre nem került sor, mert a kommunisták, hogy a kisgazda—szociáldemokrata közeledést megakadályozzák, a baloldali erők együttes fellépését és a pártközi tárgyalások folytatását szorgalmazták. A Szociáldemokrata párt, amely szintén a közéleti feszültség mielőbbi felszámolását sürgette, ez elől nem térhetett ki. Hasonló álláspontra helyezkedett a Nemzeti Parasztpárt is. Így a Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottságának július 5-i ülése elfogadta a közelgő pártközi összejövetelek napirendjére vonatkozó javaslatokat, amelyeket a koalíciós pártok vezetőinek aznap esti értekezlete is jóváhagyott. A BB felkérésére Tildy vállalta, hogy elnököl a tárgyalásokon. A megbeszélések időpontját 8-ára tűzték ki.⁵⁵

Július 7-én azonban egy olyan esemény történt, amely nagy mértékben befolyásolta a politikai krízis kimenetelét. Aznap Szvidorov tábornok, a SzEB helyettes elnöke magához kérte Nagy Ferenc miniszterelnököt, s Puskin szovjet követ jelenlétében aggodalmának adott kifejezést a magyarországi politikai fejlemények miatt, különösen a fasiszta veszély növekedését tartotta súlyosnak. Szavaiból kítűnt, úgy látja, hogy a magyar kormány nem lép fel eléggé energikusan azok ellen, akik veszélyeztetik a Vörös Hadsereg tagjainak biztonságát és a demokrácia jövőjét az országban. Befejezésül átnyújtott egy június 28-i keltezésű orosz nyelvű, a SzEB cégjelzésével ellátott papíron készült levelet, amelyet a kormányfő átvett, és ígéretet tett a benne foglaltak teljesítésére.⁵⁶

Így július 8-án a Tildy lakásán kezdődött pártközi tárgyalásoknak a stabilizáció és a június 5-i megállapodások végrehajtása mellett a Szvirodovlevél vált központi kérdésévé. A pénzügyi viszonyok rendezésének szükségességében a demokratikus pártok egyetértettek és a részletek tisztázása sem ütközött különösebb nehézségbe. A legfontosabb belpolitikai problémák egyikét, a bélistázások befejezését illetően az FKgP elfogadta a július 31-i határidőt.

⁵⁴ FR., 1946. VI. k.; G. Weems tábornok 1946. júl. 7-i jelentése, 318—320; Magyar Nemzet 1946. júl. 5.

⁵⁵ Magyar Nemzet, 1946. júl. 6., 7.

⁵⁶ Nagy Ferenc: i. m. 241.

Szviridov tábornok levélben közölte, hogy a Szovjet Hadsereg Főparancsnoksága felhatalmazásából tájékoztatja a magyar kormányt a szovjet katonák és tisztek ellen elkövetett terrorcselekményekről, amelyeknek majd 50-en estek áldozatul. Utalva a különböző reakciós ifjúsági egyesületek tetteire, a jobboldali sajtó, egyes katolikus papok és pedagógusok szovjetellenes propagandájára, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a magyar kormány nem tette meg a szükséges lépéseket a fasiszta csoportok és egyének tevékenységének megelőzésére és ezzel megsértette a fegyverszüneti egyezményt. Szviridov tábornok rámutatott arra, hogy a merényletek az általános politikai hangulattal függnek össze, s úgy vélte, hogy ezért megelőzésüknek is politikai feltételei vannak. A Magyarország felett ellenőrzést gyakorló nemzetközi testületek számos ajánlást tettek a magyar kormánynak, így többek között: 1. oszlassák fel a különböző fasiszta-barát ifjúsági szervezeteket, főként a Cserkész Szövetséget, a KALOT-ot, a Katolikus Diákszövetséget (KDSz), a Keresztény Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetségét (KIE) és a Szent Imre Szövetséget, és vezetőiket terrorista bűncselekményekben való részvétel vádjával internálják; 2. tisztítsák meg a kiszegzardapárti ifjúsági szervezetet, a Független Ifjúságot a fasiszta elemektől; 3. vonják felelősségre Gyulai László, Filler László és Rácz István kiszegzardapárti képviselőket, mint terrorista csoportok felbújtóit és szervezőit; 4. Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkárt, továbbá Andrassy Daniel szabolcsi, Vidovics Ferenc somogyi és Zeöke Antal esztergomi kiszegzardapárti főispánokat mentsék fel állásukból és távolítsák el az államapparátusból a régi rend híveit; 5. a BM az összes működő társadalmi egyesületeket vegye lajstromba és gondoskodjék ellenőrzésükről, adott esetben betiltásukról; 6. a hivatalos szervek hajtsák végre a kézi fegyverek besolgáltatására vonatkozó rendelkezéseket; 7. a magyar kormány járjon közben annak érdekében, hogy a reakciós papság felhagyjon a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió rágalmozásával.⁵⁷

A SzEB elnökhelyettesének levele, mint látható, egy irányban haladt a baloldal hetek óta napirenden lévő követeléseivel. A nemzetközi szervezetnek, amely a magyar békeszrzódés megkötéséig a főhatalom birtokosa volt, jogában állt véleményt nyilvánítani a magyar politikai élet kérdéseiről, sőt közvetlen utasításokat is adhatott volna. A SzEB azonban tiszteletben tartva az ország szuverenitását, csupán intézkedéseket kért. Bár feltehetően a kiszegzardapárti vezetők tudomással bírtak arról, hogy a Szovjetunió erősebb belpolitikai vonalvezetést kíván a magyar kormánnytól, mégis úgy tűnik, hogy meglepetésként érte őket a jegyzék; komolyan nehezményezték, hogy a baloldal a Szovjetunió segítségét veszi igénybe politikájának erősítéséhez. Nagy Ferenc óvatosan megpróbálta megkérdőjelezni a SzEB jegyzékének indokoltságát. Varga Béla és Balogh István védelmébe vette a katolikus ifjúsági szervezeteket, főleg a KALOT-ot s amellet érveltek, hogy a papságot meg kell nyerni a demokrácia számára.⁵⁸ Az MKP, az SzDP és az NPP viszont a Szovjet Hadsereg Főparancsnoksága ajánlásainak maradéktalan teljesítése mellett foglalt állást. Ebben a kérdésben Tildy a baloldalhoz csatlakozott, bár maga is kifejezte aggodalmát amiatt, hogy a jegyzék a katolikus papságnak az új demokratikus renddel

⁵⁷ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld követ 1946. júl. 10-i jelentése az amerikai külügyminisztériumnak. 320—321.

⁵⁸ A Balogh Istvánhoz közelálló Magyar Nemzet másnap — nyilvánvalóan provokációs céllal — azt a valótlán hírt röppentette fel, hogy a KALOT küldöttségét meghívta Moszkvába az a szovjet ifjúsági delegáció, amely magyarországi tartózkodása idején — többek között — a KALOT 10 éves fennállásának adózó ünnepségen is megjelent. (Magyar Nemzet, 1946. júl. 9.)

megbékélést kereső részét ismét Mindszenty karjaiba lökheti vissza. Végül abban állapodtak meg, hogy a kormány elé terjesztik a SzEB levelét, és a miniszterelnök tárgyal Puskin szovjet követtel, s jelzi, hogy a kért intézkedések súlyos belpolitikai következménnyel járhatnak.⁵⁹

A baloldali pártoknak, igaz, kemény csaták után, a minisztertanács ülésén is sikerült keresztül vinniük, hogy a SzEB kívánságait teljesítsék. Nagy Ferenc miniszterelnök és környezete mindenesetre mindent megtett annak érdekében, hogy kis „áldozatokat” kelljen hoznia, s mivel a kormányon belüli erőviszonyok nem voltak kedvezőtlenek számára, ezt a törekvését részben siker koronázta. Nagy Ferenc Szviridovnak, a SzEB elnökhelyettesének átadott 10-i válaszlevelében kénytelen volt elismerni, hogy a Vörös Hadsereg jogosan érdekelt katonái és tisztjei személyi biztonságában. Tájékoztatta a szovjet tábornokot arról, hogy a magyar kormány a SzEB javaslatainak többségét magáévá teszi: felosztatja a katolikus ifjúsági szervezeteket, beleértve a KALOT-ot és a Cserkész Szövetséget, de lehetővé teszi, hogy új demokratikus vezetőséggel az élükön újjáalakulhassanak; felszólítja a papságot, hogy tartózkodjék a szovjetellenes propagandától; folytatja a jobboldali egyesületek és klubok jegyzékbe vételét, s a kormány betiltja mindazokat, amelyekről feltételezhető, hogy fasiszta elemeknek segítséget nyújtottak; érvényt fog szerezni a kézifegyverek beszolgáltatására vonatkozó rendelkezéseknek. A Független Ifjúsággal kapcsolatban közölte, hogy az FKgP már leváltotta annak vezetését és 3 tagú bizottságot nevezett ki a tisztogató folytatására. Személyi kérdésekben Nagy Ferenc válasza gyakorlatilag elutasító volt. A miniszterelnök megemlítette, hogy a magyar kormány nem indíthat eljárást Fillér László, Gyulai László és Rácz István kisgazdapárti képviselők ellen mindaddig, amíg a nemzetgyűlés fel nem függeszti mentelmi jogukat. Kérte Szviridov tábornokot, hogy az ellenük irányuló vádat pontosabban határolja körül, s ígéretet tett arra, hogy ezt követően a nemzetgyűlés eljárást indít mentelmi joguk fölfüggesztésére. A felmentésekre vonatkozó javaslatok előtt Nagy Ferenc ugyan nem zárkózott el, de Pfeiffer Zoltán államtitkár és Zeőke Pál főispán esetében szükségesnek tartotta, hogy a szovjet fél jelölje meg pontosabban a kifogásokat, mert leváltásukra csak ezek után kerülhet sor. A kormányfő azzal fejezte be levelét, hogy reméli, ezen intézkedések meggyőzik majd a Szovjet Főparancsnokságot a magyar kormány együttműködési szándékáról. Szviridov tábornok a magyar kormány válaszában foglaltakat tudomásul vette.⁶⁰

A budapesti amerikai követség és a SzEB mellett működő amerikai katonai misszió július elején már rendelkezett előzetes információkkal Szviridov június 28-i leveléről, bár annak teljes tartalmát akkor még nem ismerték.⁶¹ Hasonló helyzetben voltak az angolok is. A szovjet jegyzék átadása után, 9-én, Nagy Ferenc miniszterelnök hivatalos látogatást tett Alexander Knex Helmnél, az új budapesti angol követhél, aki F. Gascoigne-t váltotta fel, és George Weems tábornoknál, a SzEB amerikai képviselte vezetőjénél és tájékoztatta őket a politikai helyzetről, valamint a magyar kormányhoz eljutta-

⁵⁹ PI Archivum. 285 f. 2/12. A Tildy Zoltán lakásán tartott pártközi értekezlet jegyzőkönyve. 1946. júl. 8.

⁶⁰ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld 1946. júl. 11-i jelentése. 321–322.

⁶¹ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld 1946. júl. 10-i jelentése. 320. Az amerikai követ hivatkozik júl. 2-i és 3-i táviratára, amelyekben már közölt előzetes információkat a Szviridov-levelről a külügyminisztériummal.

tott szovjet ajánlásokról.⁶² Schoenfeld amerikai követ még aznap Balogh István miniszterelnökségi államtitkártól megkapta Szviridov levelének titkos másolatát, aki azt azonnal továbbította Washingtonba. Az angolok — más úton — szintén megszerezték a levél kópiáját. 10-én Balogh páter Nagy Ferenc válaszeveleinek szövegét is szállította az amerikaiaknak.⁶³ Miután a SzEB elnökhelyettese előzetesen nem tájékoztatta lépéséről a nemzetközi testület tagjait, a nyugati hatalmak saját pozícióik megerősítése érdekében igyekeztek kihasználni az alkalmat a Szovjetunió ellen. Acheson külügyminiszterhelyettes utasította Schoenfeldet, hogy Weemsszel karöltve a potsdami egyezményre hivatkozva tiltakozó jegyzékben tegye szóvá Szviridov tábornok magatartását, s követelje a levél felfüggesztését mindaddig, amíg a nagyhatalmak közös álláspontra nem jutnak a benne foglaltakat illetően és kérje, hogy hívják össze a SzEB rendkívüli ülését, ahol tárgyalják meg a magyarországi fasiszta és félfasiszta szervezetek tevékenységét, valamint a magyar kormányhoz intézett követeléseket.⁶⁴ Miután az angol misszió is hasonló utasítást kapott, a SzEB július 15-i ülésén az angolszász hatalmak képviselői írásbeli nyilatkozatot nyújtottak át Szviridov tábornoknak, tiltakozván benne amiatt, hogy ő, mint a SzEB alelnöke, nem értekezett a nemzetközi ellenőrző bizottság más tagjaival, mielőtt politikai követeléseket támasztott a magyar kormánnyal szemben, holott azok angol — amerikai vélemény szerint előzetes háromoldalú konzultációt kívántak volna. A szovjet külpolitika a párizsi béketárgyalások előestéjén, viszonylag nyugodtabb nemzetközi helyzetben, nem kívánt felesleges szóváltásba bonyolódni, s ezért különösebb vita nélkül hozzájárult a Szviridov-levél felfüggesztéséhez.⁶⁵ A nyugatiak, látván az előzékeny és készséges szovjet magatartást, maguk sem erőltették az ügyet, már csak azért sem, mert nem akartak olyan politikai látszatba kerülni, hogy védelmezik a magyarországi fasiszta elemeket és a konzervatív katolikus köröket. A nagyhatalmak közötti eszmecserét a SzEB 24-i rendkívüli ülése zárta le, ahol jóváhagyták a Szviridov-levél felfüggesztését, de visszavonására nem került sor.⁶⁶

Az amerikaiak ugyanakkor siettek kihasználni diplomáciai sikerüket. Schoenfeld 16-án már tájékoztatta Nagy Ferencet a nyugati lépésekről, s Szviridov jegyzékének felfüggesztéséről. A miniszterelnök, aki amerikai útja idején arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államok közvetlen támogatására magyarországi politikai kérdésekben nem nagyon számíthat, örömmel fogadta a közléseket, noha nyilván tudatában volt azok korlátozott jelentőségének. A kormányfő — az amerikai követ beszámolója szerint — „megelégedését fejezte ki ezzel kapcsolatban, amely az amerikaiak érdeklődését mutatja a magyar politikai események iránt és köszönetet mondott az Egyesült Államok kormánynak”.⁶⁷

Közben folytatódott a június 5-i ideiglenes koalíciós egyezménnyel és az MKP által felvetett személyi kérdésekkel összefüggő kérdések tisztázására irányuló pártközi tárgyalások, amelyek június 16-án újabb kompromisszumos meg-

⁶² Kis Újság, 1946. júl. 11. A kisgazdapárti lap — a korabeli gyakorlattól eltérően — a látogatásról szóló hírt az első oldalon, feltűnő helyen közölte, nyilván nem politikai szándék nélkül.

⁶³ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld 1946. júl. 10. és 11-i jelentései. 320—322.

⁶⁴ FR., 1946. VI. k. Acheson amerikai külügyminiszter 1946. júl. 11-i távirata Schoenfeldnek. 323—324.

⁶⁵ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld 1946. júl. 16-i jelentése. 324—325.

⁶⁶ FR., 1946. VI. k. G. Weems tábornok 1946. júl. 26-i jelentése a Hadügyminisztériumnak. A SzEB 1946. júl. 24-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 326—329.

⁶⁷ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld 1946. júl. 16-i jelentése. 324—325.

állapodás elfogadásával fejeződtek be. Az FKgP által előtérbe állított községi választásokról a tárgyaló felek úgy döntöttek, hogy azokat az ősz folyamán mindenképpen megtartják, de közelebbről nem jelölik meg, hogy melyik hónapban és egyben összekötik a közigazgatás demokratikus reformjával. Ez azt jelentette, hogy Nagy Ferencnek és környezetének nem sikerült érvényesítenie akaratát, hogy a választások pontos dátumát előre rögzítsék. Ugyanakkor a Kiszgazdapárt ismételten ígéretet kapott arra, hogy a Belügyminisztérium ki-nevez 100 rendőrtisztet tagjai sorából, s a bélistázás nyomán megüresedő al-ispáni és polgármesteri állások egy részébe is kiszgazdapártiak kerülnek. Nagy Ferencék viszont vállalták, hogy felveszik a politikai harcot pártjuk jobboldali, koalícióellenes csoportjai ellen, s folytatják a tisztogatásokat, de személyekre vonatkozó elkötelező ígéretet nem tettek. Az egyezmény gyakorlati végrehaj-tásának ellenőrzésére négy tagú pártközi bizottságot állítottak fel. A tárgyalá-sokról külön hivatalos közleményt adtak ki, amely ismertette a megbeszélések eredményeit és leszögezte: „a most következő hónapokban minden egyéb szem-pontot alá kell rendelni a stabilizáció, a jó pénz megteremtése és megszilárdí-tása, valamint a magyar béke érdekeinek.”⁶⁸

A július 16-i koalíciós egyezmény nem ment túl a június eleji megállapo-dások keretein, érdemben tehát a Függetlenségi Front egyik szárnya sem vál-toztatott álláspontján. A demokratikus erők visszatértek kiindulópontjukhoz, s ebben elsősorban a Kiszgazdapártnak a SzEB jegyzék hatására bekövetkezett megmerevedése és bizonyos fokú visszavonulása játszott közre. S hogy a párt ismét csak képtelennek bizonyult komoly engedményeket elérni, az soraiban olyan súlyos helyzethez vezetett, mint Kovács Bélának, az FKgP főtítkárának ismeretes 18-i lemondása. (Szándékát persze néhány nap múlva megváltoztatta és visszatért a politikai életbe.)

A pártközi megbeszélések lezárása után a 10-i minisztertanácson elfoga-dott intézkedések végrehajtása került napirendre. A Kiszgazdapárt az angol—amerikai magatartás ismeretében — de egy kicsit a szerényebb koalíciós megál-lapodás miatti csorbát is kiküszöbölendő — igyekezett mindent megtenni, hogy az elhatározott intézkedésekből minél kevesebbet lehessen életbe léptet-ni, a párt politikai helyzetét és pozícióit, valamint szövetségeseit a lehető leg-kisebb károk érijék, s inkább a baloldal kényszerüljön taktikai engedményekre.

A szovjetellenes propaganda terjesztésének meggátlására vonatkozó ígé-ret betartása nem okozott gondot. A napilapok hamarosan nyilvánosságra hoz-ták a Függetlenségi Frontnak a papsághoz és a katolikus pedagógusokhoz inté-zett felhívását, amely a népi demokrácia támogatására, a szovjet-ellenes agitá-ció beszüntetésére szólította fel őket.⁶⁹ A jobboldali egyesületek feloszlátása körül már távolról sem volt ilyen könnyű a helyzet.

A kormánytól kapott felhatalmazása alapján Rajk László belügyminiszter már július 4—5—6-án feloszlattott 80 polgári lövészegyletet, 27 vadásztársasá-got, 25 úri kaszinót, 3 katonai hadastyán-egyesületet és 85 különböző elneve-zésű társadalmi szervezetet, összesen 220 egyesületet. Ezek között olyan, a letűnt Horthy-korszak közéletében jelentékeny szerepet játszó tömörülések szerepeltek, mint pl. az Országos Frontharcos Szövetség, a Szittya Vadásztár-saság, Magyarországi Turán Szövetség, Székely Hadosztály Egyesület, Magyar

⁶⁸ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—1948. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1967. 629—631; Új Magyar Központi Levéltár. Nagy Ferenc ME. Fél-hivatalos iratok. 1946—47. I. Nagy Ferenc tanulmánya.

⁶⁹ Magyar Nemzet, 1946. aug. 2.

Nemzetpolitikai Társaság és a Gömbös Gyula Társaság.⁷⁰ A reakciós egyesületek felülvizsgálata folytatódott, de katolikus ifjúsági szervezet működési engedélyének megvonására — a németbarát, háborúpárti magatartásáról hírhedtté vált egyetemi társulat, a Federatio Emericánát kivéve, amelyet a BM július 4-én oszlatott fel,⁷¹ — nem került sor. A nyugatiak fellépése után a Belügyminisztérium igyekezett meggyorsítani az intézményes jobboldali csoportosulások, közöttük a katolikus egyesületek felszámolását. A legerősebb egyházi ifjúsági tömegszervezet, a KALOT tevékenységét a kommunista belügyminiszter 17-én, a Cserkész Szövetségét 19-én tiltotta be.⁷² A protestáns ifjúsági egyesület, a KIE (Keresztény Ifjúsági Egyesület) esetében azonban másként járt el, nem oszlatta fel, hanem csak önkormányzatát függesztette fel, s az ügyek vitelére miniszteri biztost nevezett ki.⁷³ Rajk ugyanakkor megszüntetett olyan katolikus szervezeteket is, — mint pl. a KALÁSz-t (Katolikus Leánykörök Szövetségét), amelyek a SzEB-jegyzékben nem szerepeltek, sőt feloszlatta a magyar munkásmozgalomban reakciós szerepet játszó, bár komolyabb befolyással nem rendelkező keresztény szocialista ún. „sárga” szakszervezeteket is.⁷⁴ (Hasonlóan járt el néhány más jobboldali munkásegységgel is.)

A katolikus ifjúsági csoportosulások működésének korlátozása komoly belpolitikai visszhangot váltott ki, amelyet az egyes kisközpárti körök és a klérus mesterségesen is fokoztak. A Kisközpárt számára — részben falusi tömegeinek elmaradottabb, vallásos rétegei, részben az egyházhoz fűződő kapcsolatai miatt — a katolikus ifjúsági tömegszervezetek felszámolása különösen kényelmetlen volt, s ezért igyekezett elhárítani magáról a felelősséget, illetve csak annyit vállalni, amennyit a külső tényezőre hivatkozva — el tud fogadtatni híveivel. Nagy Ferenc személyesen tett szemrehányást Rákosi Mátyásnak, a MKP főtitkárának, hogy Rajk tevékenysége „nem a szokásos csatornákon ment keresztül”, azaz döntéseit sem pártközi, sem minisztertanácsi jóváhagyás nem előzte meg.⁷⁵ Az FKgP Politikai Bizottsága július 19-én a béli társaság végrehajtása körüli visszasságok és az egyesületek felszámolása kérdésének megtárgyalására külön ülést tartott; határozatát — levél formájában — 22-én eljuttatták a baloldali pártok vezetőihez. Ebben a Kisközpárt — többek között — szót emelt az ellen, hogy Rajk vallásos célokat szolgáló ún. hitbuzgalmi egyesületeket is felszámolt, és azzal vádolta a kommunista politikust, hogy lépésével „új kultúrharcot” idézett fel, s vétett a „vallásszabadság gyakorlásának joga ellen”. A párt bizalmatlanságát fejezte ki Rajk Lászlóval szemben és követelte, hogy a SzEB jegyzék értelmében feloszlattott öt jobboldali egyesület — a minisztertanács döntésével összhangban — új vezetőséggel az élén azonnal működési engedélyt kapjon és az e tárgyban kiadott egyéb intézkedéseit a belügyminiszter vonja vissza.⁷⁶ E vádakát Hám Tibor, a pártvezetőség bi-

⁷⁰ Szabad Nép, 1946. júl. 7.; Magyar Közlöny, 1946. júl. 4., 5., 11.

⁷¹ Magyar Nemzet, 1946. júl. 4. Magyar Közlöny, 1946. júl. 5.

⁷² Szabad Nép, 1946. júl. 19. Magyar Nemzet, 1946. júl. 20.; Magyar Közlöny, 1946. júl. 23.

⁷³ Magyar Közlöny, 1946. júl. 21.

⁷⁴ Magyar Nemzet, 1946. júl. 23. A BM többek között megvonta a működési engedélyt a Keresztény Szocialista Egyesületek Országos Egyesületétől, a Keresztény Szocialista Dohánygyári alkalmazottak Szövetségétől, a Magyar Keresztény Szocialista Vasutasok Országos Egyesületétől, a Keresztény Szocialista Szabó Munkások és Munkásnők Országos Egyesületétől, a Keresztény Szocialista Famunkások Országos Egyesületétől stb. (Magyar Közlöny, 1946. júl. 9, 18, 20, 21.)

⁷⁵ FR., 1946. VI. k. A. Schoenfeld 1946. júl. 23-i jelentése. 325—326. — Az amerikai követ információja Balogh pátertól származott.

⁷⁶ PI Archivum. 253 f. 2/7. Az FKgP Politikai Bizottságának 1946. július 19-i határozata. 1946. júl. 22.

zalmasa, 23-án a parlament nyilvánossága előtt is megismételte, s bejelentette, hogy „a Független Kisgazdapárt ezért a rendeletért nem vállalja a felelősséget”. Rajk László válaszában igaza tudatában cáfolta meg a Kisgazdapárt szónokának állításait és szögezte le, hogy „... teljesen a kormány szellemében jártam el, egyetlen hitbuzgalmi egyesületet sem oszlattam fel”.⁷⁷ A hangoskodó kisgazdapárti képviselőket azonban nem tudta lecsillapítani; a kommunista belügyminiszter elleni jobboldali kampányba hamarosan bekapcsolódott a kisgazdapárti sajtó is.⁷⁸

A katolikus egyház, amelyet ifjúsági tömegszervezeteinek elvesztése alapjaiban rázkódtatott meg, elsőként sorakozott fel a Kisgazdapárt mögé. A püspöki kar július 20-án rendkívüli ülést tartott, s Mindszenty az egyházi vezetők nevében levelet írt a miniszterelnöknek, amelyben — szokásos stílusától eltérően — ugyan tartózkodott a demokráciaellenes kirohanásoktól, de keményen megrótt a kormányt a katolikus ifjúsági egyesületek felszámolása miatt, s a rendelkezések azonnali hatálytalanítását követelte.⁷⁹ A klérus mozgósította híveit, különböző tiltakozó akciókra került sor. A katolikus sajtó ismét megtelt panasszal, de nemcsak a feloszlítások miatt kesergett, hanem amiatt is, hogy a kormány, illetve a Belügyminisztérium nyilvánvaló megkülönböztetéseket tett a protestáns egyházzal szemben a katolikus körök kárára. Bár korábban a baloldali támadások miatt Mindszenty azzal a gondolattal foglalkozott, hogy megtiltja Balogh István és Varga Béla további közéleti szereplését, most sietve mozgósította őket, Varga Bélát egyenesen arra kérve, hogy lépjen fel a rendelet visszavonása érdekében. Az egyházfő maga is több alkalommal tárgyalt ez ügyben a miniszterelnökkel.⁸⁰

A kisgazdapárti vezetőknek nem sikerült elérniük, hogy Rajk visszavonja a SzEB-jegyzéken túlmenő intézkedéseit, de a baloldalnak le kellett mondania arról, hogy az összes jobboldali egyesületet felszámolja, s hozzányúljon oly szervezetekhez, mint pl. az Actio Catholica. De így is kb. 1000—1500 reakciós tömörülést módjában állt megszüntetni. A betiltott szervezetek közül csak a Cserkész Szövetség (Cserkészfiúk Szövetsége néven)⁸¹ és a KALOT (Katolikus Paraszt Ifjúsági Szövetség elnevezéssel) alakult újjá,⁸² de a Bel-

⁷⁷ Az 1945. november 29-re összehívott Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Bp. Atheneum. 1948. II. k. 321—322, 323—324.

⁷⁸ Balogh páter a Rajk-kal kapcsolatos kisgazdapárti taktikáról tájékoztatta Schoenfeld amerikai követet, aki ennek nyomán a következőket jelentette: „A kisgazdák meg akarnak szabadulni Rajktól, de az egyedüli lehetőség, hogy ezt végrehajtsák, az egész kormány lemondása és átalakítása lenne, ami Balogh szerint nem fog megtörténni, csak a békeszerződés aláírása után. Ez idő alatt, erősítette meg, a kormányban résztvevő kisgazdapárti vezetők politikája az időre játszás (play for time — V. I.) lesz.” FR., 1946. VI. A. Schoenfeld 1946. júl. 23-i jelentése. 325.

⁷⁹ Új Ember, 1946. júl. 28. A miniszterelnökhöz küldött tiltakozással egyidejűleg a püspöki konferencia Mindszenty indítványára köszönetét fejezte ki F. Gascoigne angol követnek, „amiért a rendelkezés kapcsán egyesületeink és a papság védelmére kelt”. Esztergomi Érseki Levéltár. Püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. 1946. júl. 20. 14—15. Ezúton is köszönetet mondok Orbán Sándornak, aki ezt a dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁰ Püspökkari értekezlet jkv.-e. 1946. júl. 20. 2—3. old.; Orbán Sándor: Egyház és állam. 1945—1950. Bp. Kossuth, 1962. 102—104.

⁸¹ Szabadság, 1946. júl. 24. A szervezet új elnöke Karácsony Sándor egyetemi tanár, az ismert pedagógus és filozófus lett.

⁸² Rajk László belügyminiszter a betiltás után egy vagy két nappal magához hívatta a KALOT vezetőit és közölte velük, hogy más névvel és új, demokratikus vezetőséggel újjáalakítták szervezetüket. A KALOT központ újra-indulását a püspöki kar döntésétől tette függővé, amely július 20-i ülésén Mindszenty neheztelése ellenére az újjászervezés mellett foglalt állást. Péter Kerkai Jenő helyett azonban a magát kevésbé kompromittált és a Primás bizalmát is élvező Jánossy

ügyminisztérium formai kifogásokra hivatkozva húzta-halasztotta alapszabályuk engedélyezését, mindaddig, amíg jelentőségüket nem veszítették.

(A KALOT újjászervezésének engedélyezése és más gesztusok, mint pl. az augusztus 20-i nagy körmenet megrendezéséhez adott hozzájárulás, nem nyugtatták meg Mindszentyt és az egyházi felsővezetést. A megbékélés feltételül a hercegprímás az egyházi „sérelmek” maradéktalan orvoslását jelentelte meg, s mindaddig, amíg ezt a kormány és a demokratikus erők nem teljesítik, elutasította az állam és egyház kapcsolatainak normalizálását.⁸³)

A Szviridov-levél felfüggesztése lehetőséget nyújtott arra, hogy a Kisgazdapárt a baloldal és a SzEB-jegyzék által felvetett személyi követeléseket is elodázza. Pfeiffer Zoltán, az FKgP jobbszárnyának vezéralakja megmaradt az igazságügyi államtitkár székében, Gyulai, Filler, Rác képviselők kiadatására nem került sor, a nemzetgyűlés mentelmi bizottsága nem foglalkozott az ügyükkel. Noha az FKgP vezetősége a kisgazdapárti főispánok leváltásába már beleegyezett, most tovább halogatta a döntést. Nagy Ferencék olyan megoldást kerestek, hogy ha tisztségükből el is mozdítják őket, parlamenti mandátumukról ne kelljen lemondaniok, tehát az FKgP parlamenti többsége ne csökkenjen tovább. Ezért megvárták, amíg a nemzetgyűlés elfogadta az összeférhetetlenségi törvényt, s az érintett főispánok arra való hivatkozással köszöntek le, így képviselői helyüket megtarthatták. Augusztus 12-én a négy megyei közigazgatási vezetővel együtt ötödikként felmentették dr. Pongrácz Aladárt, Pest vármegye főispánját is, utódaik demokratikusabb gondolkodású, a koalíciós együttműködést támogató kisgazdapárti politikusok lettek.⁸⁴ Nem került sor a kormány nagyobb arányú átalakítására sem. Mindössze annyi történt, hogy Antall Józsefet visszahívták a pártba (a pártigazgató funkcióját vette át Kovács Béla tehermentesítésére), s helyette Mistéth Endre ipariügyi államtitkár lett az újjáépítési miniszter.⁸⁵ És természetesen Nagy Ferencék nem kezdtek hozzá a tisztogatáshoz, a jobboldali, a nemzeti összefogás politikáját támadó, kommunistákkal való együttműködést ellenző politikusok eltávolításához sem.

A terrorizmus visszaszorítását célzó kormányzati intézkedések végrehajtásának befulladásá, a Kisgazdapárt ellenállásának, ellenzéki magatartásának növekedése természetesen pártközi megállapodások végrehajtását is befolyásolta. A szocialista pártok ilyen körülmények között nem siettek ígéreteik

Józsefet bízta meg, hogy vezesse és ellenőrizze a munkát. (Püspökkari értekezlet jkv.-e 1940. júl. 20.) A Katolikus Paraszt Ifjúsági Szövetség (KPSZ) augusztus 11-én alakult meg, elnöke Baboti Ferenc, alelnöke Bálint József lelkész és Bálint Sándor egyetemi tanár lett. Országos igazgató Medgyesi Sándor maradt, főtítkárrá Magyar Ferencet nevezték ki. (A Szív, 1946. aug. 24.) A szervezeti tevékenységét a háttérből azonban továbbra is a régi vezetők, a Vatikán anyagi és erkölcsi támogatását élvező P. Kerkai Jenő és Nagy Tőhötöm jezsuiták irányították. „A pénz nálunk volt és így befolyásunk is megmaradt” — adta meg később Nagy Tőhötöm ennek a helyzetnek a magyarázatát. (*Nagy Tőhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek. A szerző kiadása. Buenos Aires. 1965. 263.*)

⁸³ Mindszenty 1946. aug. 10-i válasza a kormánynak a papsághoz intézett felhívására. A Szív, 1946. aug. 31.

⁸⁴ Nagy Ferenc: i. m. 242; Magyar Közlöny, 1946. aug. 15.

⁸⁵ Magyar Közlöny, 1946. júl. 31. Mistéth Endrét júl. 23-án nevezték ki. — E napokban még egy személyi változás történt a Nagy Ferenc-kormányban. Júl. 25-én váratlanul meghalt Tombor Jenő vezérezredes, hadügyminiszter. (Magyar Nemzet, 1946. júl. 26.) Utóda az ugyancsak kisgazdapárti Bartha Albert lett.

beváltásával. Az egyezmény betartását ellenőrző négytagú pártközi bizottság ugyan megtartotta alakuló ülését, de aztán többet nem is jött össze.⁸⁶

*

Az 1946 június—júliusi válságperiódus több szempontból súlyosabbnak bizonyult, mint a márciusi krízis. Az egyre inkább elharapódzó infláció talaján a politikai ellentétek nagyobbakká váltak, a baloldal nehezebb helyzetbe került, mint ahogy a szakirodalom eddig ábrázolta. A Kisgazdapárt nemcsak ki tudta védeni az MKP kezdeményezte politikai akciót, hanem képes volt elérni, hogy a munkáspártok és az NPP tegyenek — igaz csak formálisan — engedményeket, és részben sikerült megakadályoznia, hogy a SzEB ajánlására végrehajtott kormányzati intézkedések közéleti helyzetét, hatalmi pozícióit közvetlenül veszélyeztessék. Hogy a politikai egyensúly mégsem borult fel, sőt a nézeteltéréseket átmenetileg el lehetett simítani, az egyfelől azzal függött össze, hogy a demokratikus erők előtt ekkor még olyan nagy közös feladatok álltak, mint a stabilizáció, vagy a bólistázás végrehajtása, és sem a munkáspárti baloldal, sem a polgári jobboldal nem kívánta a végső leszámolást, másfelől azzal magyarázható, hogy a nemzetközi helyzetben, elsősorban a Szovjetunió erőfeszítéseiként, ekkor még érvényesült a nagyhatalmak együttműködése. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság e hónapokban is *pozitív* szerepet töltött be, működése a *haladó, demokratikus erők* számára kedvezett, s egészében politikai érdekellentétek mérséklése irányába hatott. Végül még annyit: e két hónapban emelkedik ki igazán Tildy Zoltán a kisgazdapárti politikus gárdából, ekkor derül ki, hogy politikai érettségét, felelősségérzetét, taktikai felkészültségét tekintve felette áll pártbeli társainak. Komoly érdemeket szerzett a politikai válság tárgyalások útján való rendezésében; közvetítő javaslatai, kezdeményezései nélkül nehezebben lehetett volna a stabilizáció politikai feltételeit megteremteni.

⁸⁶ Magyar Nemzet, 1946. júl. 31.

⁸⁷ Balogh Sándor: i. m. 711.

ORBÁN SÁNDOR

A tanyarendszer átalakulásának néhány problémája a felszabadulás után¹

E rövid előadás tárgya akaratlanul is többszörösen kapcsolódik az alkalomhoz. Ugyanis a magyar tanyarendszer átalakításának, pontosabban: felszámolásának elősegítésére vagy inkább megoldására 25 esztendeje (1949-ben) hozták létre az Országos Tanyai Tanácsot.² Nos, az újonnan létrehozott Tanyai Tanács arról alkotta *legelső* határozatát, hogy „megbízta a Kelet európai Tudományos Intézetet a tanyaközpontok kijelölésével kapcsolatos tudományos munkálatok elvégzésével”.³ S ezt, a továbbiakban is nem egy olyan határozat követte, amely érintette a „kapcsolatos tudományos munkálatokat”, míg nem arról olvashatunk, hogy a Tanyai Tanács az Intézet „közigazgatási osztályának a tanyaközpontok kijelölése terén végzett értékes munkáját megköszöni”.

Az előadásnak mégsem aktualizálás a célja a mindenkori tudomány és a mindenkori gyakorlat — akkor nem kevesebb, mint az ország települési és közigazgatási térképének átalakítását szándékoló gyakorlat — egymásrataltságáról. Annál inkább sem lehet ez feladata; mivel előd-intézetünk munkatársainak e megbízás alapján végzett munkája sem ismert eléggé, és még kevésbé bírálható el e munkálatok tényleges hatása a szándékolt tanyafelszámolás gyakorlatára. Tehát nem az időbeli egybeesés az előadás apropója és éppen így, nem is a tanyakérdésben újra fellángolt vita kínálja az alkalmat arra. E vállalkozás nem több, mint a felszámolási kísérlet egy viharos szakaszának ismertetése és néhány tanulságának kommentálása.

Ha a korábbi tanyatörténet mai vallatóinak nem kis bátorságát a nagy elődökre (Györffy István és Szabó István nevére) emlékeztetve jelezhetnénk, a legújabb kor tanyaproblémáinak kutatóját olyan óriás, mint Erdei Ferenc és aztán még sok-sok más által szélesre taposott út menetelőjének lehetne hinni. Könnyen azt gondolhatnók, hogy mert az utolsó 50 esztendőben szinte központi, állami ügy lett a tanya, valamint az arról szóló információk gyűjtése, a kutató, bárhova is tekint, kitűnő és főleg kompakt források tömegét vizsgálhatja. Mi több, amire nem mindig nyújt módot a történelem: a tanyáról vallott egyes koncepciók ál-

¹ Az MTA Történettudományi Intézete fennállásának 25. évfordulója alkalmából, 1974. nov. 21—22-én rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadás, néhány szöveges és számszerű adattal, valamint forráshivatkozásokkal ellátott változata. Az előadás egyszersmind vázlata vagy problematikája egy nagyobb tanulmánynak, amely az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke mellett megalakult tanyatörténeti munkaközösség számára készül. A szerző ezúttal is köszönetet mond a munkaközösségtől kapott támogatásért.

² 630/1949. Korm. sz. rendelet a tanyás települések korszerű kialakításáról. Magyar Közlöny, 1949. febr. 12.

³ Országos Tanyai Tanács 1, valamint a továbbiakban 46. sz. határozata. I. d. Békés megyei Levéltár (továbbiakban: BLt.) Tanya-csomag.

lami rangú gyakorlati kipróbálása, s ugyanakkor e próba kritikus felülvizsgálata is a szeme előtt zajlott. Ami a források bőségével járó előny feltételezését illeti, ez a bőség egyszersmind egy emberileg alig áttekinthető sokféleséget, zűrzavart is jelent.⁴ Éppen ezért, valamint az egyidejű fokozott tendenciózusság folytán, a teljesség helyett könnyen csak a rész, vagy éppen a durva séma mutathatja magát, Elég ezzel kapcsolatban csupán az olyan módszeresen készített számszerű adatházisok erősen problematikus voltára hivatkozni, mint a 10 évenként megjelent népszámlálások külterületi anyaga, Önmagában való fölhasználása aligha járhat megbízható eredményekkel, mivel nemcsak a tanyát nem különíti el a többi külterületi lakott helytől, hanem azért is, mert a külterület határa maga is állandóan változott és a népszámláláskor jelenlévő téli (január 1-i) lélekszám, és annak összetétele sem tükrözte a munkásabb évszakok állandóbb népességi helyzetét.⁵

Ami pedig a tanyáról megfogalmazott koncepciókat, vagy azok közül az egyiknek vagy a másiknak a gyakorlati próbáját, majd a próba felülvizsgálását illeti, e problémánál inkább érdemes elidőzni, mert itt érkezünk el a tulajdonképpeni tárgyunkhoz.

Sem a tanya történetileg kialakult fogalmának, sem tömegének vagy térbeli kiterjedtségének vizsgálata nem lehet az előadás dolga. Néhány adat- és számszerű utalás azonban elkerülhetetlenül szükséges annak jellemzésére, hogy az Országos Tanyai Tanács mire jutott a tanyák felszámolásának kísérletével, illetve az azt szolgáló *tanyaközpontosítással*. Az akciót elindító alaprendeletből világosan kiderül, hogy a tanyai lakosság helyzetének megjavítására „a népi demokrácia államhatalma a tanyaközpontok kialakítását és tervszerű fejlesztését *elsőrendű és sürgős* kormányzati feladatnak tartja”.⁶ Mindez tehát, a települési adottságoknak megfelelően, elsősorban a szűkebb értelemben vett tanyás vidékekre: a 7 alföldi megyére terjedt ki. A tervezett 242 tanyaközpontból mintegy 200 létesült volna az Alföldnek másfélmillió holdnyi területén, közvetlenül érintve a külterületi lakosság 300—350 ezres tömegét.⁷ Bár a külterületi építkezést és fejlesztést tilalmazó intézkedésekkel egyidejűleg hatalmas lépéseket tettek és nem kis igazgatási, pénzügyi, valamint műszaki apparátust mozgattak meg a tanyaközpontnak szánt belterületek kialakítására és a szórványok lakosságának beköltöztetésére, mégis alig több, mint 100 tanyaközpont, illetve község létrejötté lett az eredmény. És ez sem mind vált be. „A betelepülés — írta utólag az Országos Tanyai Tanács akkori elnöke: Erdei Ferenc — korántsem öltött akkora méreteket, mint amekkora a várakozás volt. Egyes helyeken meg sem indult, más helyeken megindult ugyan, de azután megakadt, és a megszervezett új községek egy része is életképtelennek bizonyult.”⁸

Ha az Alföld *külterületi* népességének egészét vizsgáljuk, nem kétséges, annak csökkenési üteme az 1949-et követő évtizedekben jóval meghaladta az ország más, alapvetően mezőgazdasági jellegű helységeinek lakosságában, vagy akár ál-

⁴ A tanyás megyékben elfekvő levéltári anyagnak szinte valamennyi fondjában (közigazgatási, földhivatali, mezőgazdasági, műszaki-, építésügyi, terv- és pénzügyi, közoktatási, közegészségügyi, stb.) föllelhetők tanyai vonatkozású iratok, amelyeknek kutatását külön is nehezíti a fel szabadulást követő esztendői irattermelésének és megőrzésének kezdetleges és többször átalakuló mechanizmusa.

⁵ Ld. pl. 1930. évi népszámlálás II. rész Általános jelentés. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 86. köt. Bp. 1934.

⁶ 1300/1949. Korm. sz. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról. Magyar Közlöny 1949. febr. 12.

⁷ Országos Tanyai Tanács jegyzéke, valamint 25. sz. határozata Ld. uo.

⁸ Erdei Ferenc: Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Gondolat, 1974. 464.

talában a mezőgazdasági népességben bekövetkezett apadást. Nemkülömben feltűnik e csökkenés a külterületi lakosság korábban tapasztalható növekedéséhez képest. Ha azonban azt vesszük összehasonlítási alapul, hogy a dombvidéki (dunántúli és északi) külterületi lakott helyeket lényegesen mérsékeltebben érintő felszámolási intézkedések ellenére, azok lakossága egyidejűleg jobban, valamivel a *korábbi fele alá* csökkent, akkor már nem mondhatjuk ugyanezt. Az alföldi külterületi lakott helyek (tehát nem a lakosság, hanem a települések!) 1949—1970 közötti egyötöddel történt visszaszorulása úgyszintén óv a csökkenés túlbecsülésétől. Különösen kitűnik ez akkor, ha még azt is számításba vesszük, hogy egyrészt a külterületi lakott helyek és népességük csökkenését sem követte minden egyes esetben megközelítő nagyságú tényleges lakosságmozgás, mivel a tanyaközpontosítás, illetve községeztetés során többször is előfordult, hogy nem történt más, mint egyszerűen belterületté lett az, ami korábban külterületnek számított. Másrészt a valóságos lakosságmozgás, amely többnyire elvándorlást jelentett, nem a kis tanyaszórványokat, hanem elsősorban az ezres nagyságrendű külterületi lakott helyeket érintette.⁹

Aligha tévedünk tehát, ha a tanyai népesség valóságos csökkenését nagyjából egy szintre tesszük az ország általános iparosítása és az urbanizálódás hatásából egyébként is adódó elvándorlás arányával, persze tudva, hogy ez részben a különböző „serkentő” (tiltó és támogató) rendszabályok árán történt. Utóbbiaknak azonban valójában másodlagos jelentőségük volt, mert az elvándorlás nemcsak ütemét, de *kiváltó okait és célját* tekintve sem különbözött alapvetően a többi régió agrárnépességétől. Előbbiek mellett, más oldalról is ezt látszik bizonyítani az alföldi külterületi népesség 1949—1960 közötti csökkenésének ama sajátossága, hogy az a városok, mindenekelőtt az iparosodó városok vonzáskörében nagyobb volt, mint másutt. Nem véletlen tehát, ha a kedvező természetes szaporulat mellett is úgy fogyott a Duna—Tisza köze és a Tiszántúl kevésbé iparosított régióinak külterületi lakossága (Szolnok, Békés, Pest és Bács megyékben átlag 40—40 ezerrel), hogy közben nőtt a Budapest felé gravitáló területeken és a felső Tisza-vidéken a népesség abszolút száma.

Adódik a következtetés: ha a tanyakérdés megoldásának útját egy a tanyák körét messze meghaladó általánosabb gazdasági-társadalmi átalakulás: az iparosítás és a hozzákapcsolódó városi irányú elvándorlás nyitotta, majd gyorsította meg, úgy még inkább világossá válik, hogy a tanyai helyzet elmaradottsága nem önmagában való: nem egyszerűen *csak* a tanyarendszer fennállásának következménye, hanem elsősorban az általános gazdasági és szociális elmaradottság velejárója. Erdei Ferenc érdeme, hogy a települési és gazdálkodási rendszer-centrikus tanyatörténeti kutatásba *ezt* a helyes szempontot bevitte. Mindez még akkor is helytálló, ha a tanya és város organikus egységéről vallott korábbi nézetét abban az értelemben kitágította a történelmi gyakorlat, hogy a tanyák népe az elmúlt évtizedekben nemcsak, vagy többnyire nem elsősorban a közvetlen anyaváros felé vonult. Hiszen ebben az összefüggésben az a lényeges, hogy a tanya—város alternatívában előbbi népességének egy része átugrotta a harmadik lehetőséget, a közbülső fokot: a kialakítandó tanyaközpontot, a faluszerű községet.

Valójában ezek után vetődik fel a kérdés, hogy akkor miért is kellett 1949-től állami rendszabályokkal (a tiltás és a támogatás eszközeivel) erőltetni ezt a mondhatni: az Alföldön történetileg anorganikus közbülső fokot: a tanyaközpont-

⁹ Takács József: A magyar tanyák — külterületek népessége és társadalmi viszonyainak alakulása. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei 83. sz. (Táblázatok).

tot, a községet. Aligha kimerítő a válasz, amely csupán a voluntarizmusnak e területen való érvényesülésére hivatkozik. Közelebb juthatunk a valósághoz, ha megvizsgáljuk azokat a konkrét történelmi előzményeket és feltételeket, amelyek nyomán felvetődhetett és átmenetileg állami gyakorlattá rangosodhatott a tanya-központosítás, a községezés.

Ha a tőlünk nyugatra fellelhető hasonló, de nem azonos farmon települések, a mezőgazdaság századunkban egyre dinamikusabbá váló tőkés fejlődése során, éppen a fokozott birtok- és üzemi koncentráció folytán, területileg még ritkábbá és izoláltabbá váltak, nálunk — nem szólva most egyéb tényezőkről — a fokozódó elaprózódás, a tanyaíknak, itt-ott a tanyai településeknek is bizonyos sűrűsödését eredményezte. Bár ennek az aprózódásnak az örökösödési joggal és a lelassult elvándorlással kapcsolatos okai, valamint egyéb körülményei jól ismertek, mégis két olyan tényezőt külön is érdemes jelezni, mellyel a polgári tanya-irodalom és statisztika, éppen a két világháború között összefüggésbe hozta a tanyásodás és a tanyai népesség növekedését.¹⁰ Egyik: a Nagyatádi-féle „földreform” nyomán bekövetkezett — területileg ugyan nem, de számban jelentős — parcellázás. Másik pedig az ipari-közlekedési népesség bizonyos elemeinek kihúzódása az elégtelen városi (főleg lakás-) fejlődés folytán. Ígyképpen tehát a tőkés fejlődéssel a tanyán éppen úgy kialakult a várossal való szembenállás társadalmi bázisa, mint falun. A tanya és város organikus egysége így egyszersmind a szociális ellentétek bizonyos kerete is volt. Ennek az ellentétnek olyanok is részesei voltak a tanya oldalán, akiknek birtokosi státusa és életvitele (városi lakással) legfeljebb bizonyos paraszti agrárius célkitűzéseket engedett meg (pl. adózás, kommunális fejlesztés, önállóbb közigazgatás, kulturális és egészségügyi intézmények stb. dolgában) a tanyák javára.

Az ellentétek szociális élet tompítandó, a központi kormánysszervektől az egykori reakciós mezőgazdasági kamarákig, szívesen tették meg a tanyaproblémát minden bajok forrásának és maguk is „áldatlan” állapotnak mondták, hogy a szaporodó „pirosfedelű, de fehérlelkű kis házikók... nem tudnak egy új faluvá összeverődni”.¹¹ S mintegy a megoldást hivatalos útra terelve, egy sor tanyán vagy tanyacsoportban közigazgatási, póstai kirendeltséget, iskolát stb. hoztak létre, néhány helyet pedig községgé is alakítottak (pl. Bugacmonostor, Lakitelek). Mindez elkerülhetetlen volt, mert — mint olvashatjuk egy javaslatból — az „elszakadási törekvések ama remény csendesítette el, hogy komoly lépések történnek a tanyakérdés megoldása irányában, s e reménység teljesületlensége e mozgalmat újra felszithatja”.¹² Ám a rövidlátó konzervatívok még ezt a többnyire csak ígérető irányzatot is ellenezték, mert ha komolyan veszik, az ilyen megoldások is anyagi fedezetet igényelnek és nagyban gyengítik a várost. Az ilyen tanyamentő-akciókat, természetesen más alapokon, elutasították a valóságos társadalmi progressió hívei is.

Csak hogy a felszabadulás, a földreform nyomán, persze más feltételek között, ismét tovább gyarapodott a tanyák száma. Ha a volt — főleg dunántúli — uradalmi majorok és falvak úgazdái a tegnapi majorság többnyire átalakított épületeiben maradtak, vagy — és a gazdai rangot ez fejezte ki jobban — a községe-

¹⁰ *Thirring Lajos*: Alföldi városaink bel- és külterületi lélekszámának alakulása. Statisztikai Szemle, 1933. 11. sz. 854—855.

¹¹ A községek I. és II. Országos Kongresszusa (1928. márc. 3—4., 1913. dec. 16—17.) Bp. 1934. 59.

¹² Bács-Kiskun megyei Levéltár. Kecskemét város polgármesteri iratok 31/1949. Javaslát az 1929. dec. 10-i kisgyűléshez.

gek kibővített belterületen kapott házhelyeken építkeztek, a tanyavilág újjgazdái gyakorta a határban szóróvándorszerűen, létesítettek, többnyire igen kezdetleges lakóházakat. Nemcsak azért, mert a tanyaépítés e régióban külsőleg is inkább megfelelt a gazdai státusnak, de azért is, mert a juttatott földterület is (különösen, ha a földreform folytán felosztott gazdagparaszi birtokból keletkezett) gyakorta egyetlen tagból állott és a lakóhely, valamint a gazdálkodás színterének egysége alapján egyszersmind ez mutatkozott racionálisnak. A különböző források mintegy 70—75 ezerre teszik az 1945—1949 között újonnan épített tanyák számát, amely lélekszámban természetesen ennek a többszörösét jelentette. Igen-igen kevésnek adatott, hogy a tanya mellett még városban is házépítéshez kezdjen. Nem is szólva arról, hogy a beépítésre váró földreformos házhelyek egy része is a tanyavilágban került kiosztásra. Nem utolsósorban ebben az összefüggésben sem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a földjuttatásban nem részesült vagy csak éppen házhelyet kapott nincstelen (cseléd, napszámos, kubikus stb.) agrárnépesség is az Alföldön helyezkedett el nagyobb tömegben, mely nagyobb arány egyszersmind társult a 25 holdon felüli parasztgazdaságok országost meghaladó súlyával.¹³ Mindez ugyanis óhatatlanul bizonyos szociális motivációt nyújtott a tanyakérdés újabb megközelítéséhez.

Az előbbiekből kitetszik, hogy az alföldi parasztság struktúraváltozása a földreform utáni években azok arányát gyarapította, akik *csak* a tanyán voltak érdekelve, vagy legalábbis közvetlenül (lakóház, házhely által) nem kötődtek a városhoz, vagy pedig közömbösek voltak abból a szempontból, hogy szívesen oda-kötődtek volna, ahol éppen kedvező munkaalkalmat, esetleg egy kis földcséket, állandó hajlékot kaphattak vagy építhettek volna. Ha ehhez még figyelembe vesszük, hogy a negyvenes évek végére a tanyai birtokos parasztság árukapcsolata is jelentősen meglazult az anyavárossal, lényegében az akkori gazdasági helyzetből és a gazdaságpolitikából következő legfontosabb tényezőre is utalunk. Legfőljebb azt tehetnénk még hozzá, hogy különböző okokból, a birtokos paraszti rétegeknél észrevehetően megnőtt a várostól, a városi kontroll alól való szabadulás szándéka is. E láthatóan különböző, de nagyon is materiális érdekeknek az eredője tehát semmiképpen sem az anyavárosok irányába mutatott. De nem is teljesen az ellenkező irányban, legalábbis abban az értelemben nem, hogy mintha a tanyai viszonyokban a status quot fenn kívánták volna tartani. A hatalmi és a politikai viszonyokban végbement átalakulás nyomán, azon felbátorodva, éppen hogy változást, gyors javulást várt helyzetén a tanyai lakosság többségét jelentő szegény- és dolgozó parasztság. Mindezt, különösen az előbbi réteg, akár a gazdagparasztság rovására is érvényesíteni kívánta.

Kezdetben azonban a népi demokratikus kormányzattól sem tellett többre, mint a tanyakérdés megoldásának elősegítésére régtől várt és többnyire csak ígért intézmények lehetőség szerinti kiépítésére. Bár a nagyhatárú városok még a felszabadulás után is ellene voltak a külterületeken jelentkező „elszakadási és önállósulási törekvéseknek” és nemigen kívántak tovább lépni a közigazgatási kirendeltségekkel kombinált tanyaközpontok létesítésén¹⁴, mégis a kormányzat „a felszabadulás előtti időkben felmerülő igényeknek és kérelmeknek alapján kb. 120 külterületi lakott helyet alakított önálló községgé”.¹⁵ Nem is szólva arról, hogy

¹³ Ld. Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon 1945—1961. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás. Bp. Akadémiai Kiadó. 1972. 40—41 és 44.

¹⁴ Összefoglaló a Kecskeméti, 1947. évi ápr. hó 18—19-én tartott tanyai igazgatási értekezletről. Ld. Csongrád megyei Levéltár, Makó város polgármesteri iratok. 1815/1949.

¹⁵ A tanyarendszer kialakulása c. hivatalos összeállítás BLT. uo.

közben a kirendeltségek egész sorát engedélyezte, továbbá iskolákat, közegészségügyi és más intézményeket hozott létre. E lépések teljes mértékben összhangban, sőt ütemüket tekintve még lemaradásban is voltak a tanyai paraszti tömegek követeléseivel. Aligha állítható tehát, hogy a népi demokratikus kormányzat alapok nélkül jutott volna el 1948/49 fordulójára ahhoz a következtetéshez, hogy tovább lehetne menni ezen az úton egy általánosabb tanyaközpontosítás, községeztetés irányában.

Csakhowy közben ennek a továbbmenetelnek nagyban megváltoztak a konkrét feltételei. Ez a változás döntően a mezőgazdaság szocialista átalakításának napirendre kerültében és megvalósításában állott. Mindez felvetette a toldozgató-foldozgató megoldások elégtelenségét és egyenesen megkérdőjelezte a tanya-rendszer sorsát. „Az a felfogás vált akkor uralkodóvá — írta később Erdei Ferenc —, hogy a tanyák útjában állanak a termelőszövetkezetek szervezésének, tehát rajta kell lenni, hogy a tanyák lakói belátható időn belül zárt településekbe tömörüljenek össze, s ezt a tanyaközpontok, új falvak kijelölése, házhelyek juttatása és az építkezés támogatása révén kell elérni.”¹⁶

E felfogásnak ezúttal két lényeges momentuma emelendő ki: a *termelőszövetkezetek szervezése* és a *tanyaközpontokba való beköltözés*. Láthatóan mindkettő nemcsak egyszerűen érintette a tanyai parasztságot, de egyenesen feltételezte annak elhatárolását és cselekvő részvételét a végrehajtásban is. Más szóval ez azt jelentette, hogy a tanyai parasztságnak szinte egyszerre két olyan alapvető életformaváltást kellett volna vállalnia, mint a gazdálkodás hagyományos egyéni formájának, valamint a többségében megszokott lakhelyének megváltoztatását új formációra, illetve településre. Ismeretes, előbbi feltételei jócskán halmozódtak nemcsak a termelési viszonyok és a termelőerők tárgyilag adott szférájában, de az alföldi tanyás megyék (most ezekről van szó!) agrárszegénységének tudatában is. Miként az utóbbi rétegből sokan készek voltak arra is, hogy akár tanyaközpontba, akár máshova telepedjenek, ha arra lehetőséget és anyagi támogatást kapnak. Különösen jól látható ez a termelőszövetkezetbe lépett, vagy az állami gazdaságoknál munkát vállalók esetében, akik — mint olvashatjuk a Tanyai Tanács egyik beszámolójából — „általában a tanyaközpontokba való beköltözés mellett vannak”.¹⁷ Ám ugyanonnan az is kiderül, hogy mindezek egyszersmind „házhelyek juttatását, építési kölcsönt kérnek a beköltözéshez”. Nem egy nagykunsági város tanyavilágában és másutt is csakhamar kibontakozott a változások eredménye, mely együtt az Alföld polarizáltabb paraszti rétegződéséből következett merész elvárásokkal, átmenetileg nem kis illúziókat táplált a kettős váltás könnyű végrehajthatóságáról.¹⁸

Hogy e folyamat aztán mégsem gyorsult tovább és nem vált általánossá — ma már nem kell külön hangsúlyozni —, abban aligha tehető meg bűnbaknak a tanyai parasztság maradisága. Érdemes viszont az okok közül számba venni azokat, amelyek éppen ellenében hatottak e kívánt folyamatnak, különösképpen a parasztság tanyaközpontokba való húzódásának. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a tanya-rendszer felszámolásának objektív feltételeit elvben kétségkívül megkönnyítő szocialista átalakulás egy olyan gazdaságpolitika keretében került napirendre, amely egyszersmind, különösen az ötvenes évek elejére, több

¹⁶ Erdei Ferenc: i. m. 464.

¹⁷ Országos Tanyai Tanács 73. sz. határozata Ld. BLt. uo.

¹⁸ Ld. ezzel kapcsolatban Erdei Ferenc 1951. évi akadémiai székfoglaló előadását. i. m.

elemében is nehéz helyzetet teremtett a mezőgazdaság, kiváltképpen a parasztgazdaságok számára. (Ezekről a gazdaságpolitikai elemekről, eszközökről: árról, adózásról, adminisztratív módszerekről, már másutt alkalom volt szólni és írni.)

Ez a helyzet nemcsak a gazdagparaszság, de átmenetileg a parasztság más birtokos rétegei számára is megváltoztatta azt a terepet, amelyen korábban közigazgatási kirendeltségeket, tanyaközpontokat és önálló községeket kívántak. Nem is szólva arról, hogy időközben az utóbbiak jelentése is megváltozott a számukra: most már nem azok jöttek volna helybe, de nekik kellett volna azokhoz költözni. A birtokos parasztok, bár az agrárszegénység után most rajtuk volt a sor, nem igen vállalták ezt. „Általában nem költöznek be a kijelölt tanyaközpontokba, csak mintegy 5—10% igényel házhelyet” — olvashatjuk az imént hivatkozott beszámolóiból.¹⁹ Gazdaságaikat nemcsak kivonni szeretnék volna mindenféle közigazgatási kontroll alól, de többnyire izolálni és összeszűkíteni is a közvetlenebb tanyaudvar körül. Annál is inkább, mert ugyanakkor a különböző korlátozások folytán, a kettős (tanyai és városi) lakás lehetősége is veszélybe került, vagy éppen meg is szűnt. Részint ezért is, részint pedig azért, mert a külterületi építkezést (sőt felújítást is) tilalmazó kormányrendelet sem csak pozitív irányban hatott, fokozottan fontos lett számukra a tanya. Még ha a hajlandóság egyébként meg is lett volna az egyes birtokos paraszti rétegekben, a jelzett gazdasági körülmények akkor is korlátozták volna abban, hogy a kijelölt tanyaközpontban, községben házhelyvásárláshoz és a házépítéshez kezdjenek.²⁰

Az imént említett gazdaságpolitikai keretben nemcsak a mezőgazdaság termelőerői, a termelés fejlesztésére és azon belül a parasztgazdaságok támogatására nem tellett a központi erőforrásokból a szükséges mértékben, de még kevésbé futotta a településfejlesztésre, különösen a vidék kommunális és magánépítkezéseinek felkarolására. Bár némely írárok elbátellizálják a tanyaközpontok, községek fejlesztésével kapcsolatos központi pénz-, anyag- és munkaerőkapacitás problémáit, mégsem lehet eltekinteni azok kihatásától. Mivel nemcsak a tanyaközpontokra tervezett beruházási összegek, de maguk a tényleges kivitelezések, építkezések sem ellenőrizhetők számszerűen, csupán általában jelezhetjük a fejlesztési terv és a fedezet közötti kiáltó feszültséget. Már a kezdetkor, 1949-ben kiderült, hogy sem központilag, sem helyben nem tudtak költségvetési alapot teremteni még az olyan elemi feladatok megvalósítására sem, mint a tanyaközponti község-háza-építések.²¹ S bár, hol arról olvashatunk, hogy 50 ezer beköltözőnek, hol hogy a tanyai lakosság közel 75%-ának gondoskodniuk majd hosszabb távon építési hitelről, mégis már 1949-ben úgy indult ez az akció, hogy a bonyolító szerv „a tanyaközpontokban lakóházépítési kölcsönt, fedezet hiányában ez évben nem folyósít” és 1950-re is mindössze 360 esetre irányoztak elő lakóházépítési hitelt.²² Ugyanakkor aligha kell mondani, hogy az 5—10, maximum 15 ezer forintos hitelösszegek (30%-os kamattal), különösen ha a folyvást emelkedő építőanyag-árakat is figyelembe vesszük, elégtelennek tűnnek egy lakóház felépítéséhez. Mégis a jogosultak körét is szűkítik, egyszersmind kimondják, hogy a hiteligenylőknek mindössze 40%-a lehet egyénileg gazdálkodó paraszt.²³

¹⁹ Országos Tanyai Tanács 73. sz. határozata Ld. BLt. uo.

²⁰ Ld. ezzel kapcsolatban A tanyarendszer kialakulása c. hivatalos összeállítást. BLt. uo.

²¹ Országos Tanyai Tanács 50. sz. határozata (uo.) szerint: „a Belügyminisztérium község-háza-építésre 1949. évben hitelt nem biztosított”. A helyi fedezet teljes hiányáról ld. a Szolnok megyei városok 1949. ápr. 1-i jelentéseit Szolnok megyei Levéltár. Alispáni iratok 3030/1949.

²² Országos Tanyai Tanács 50. és 65. sz. határozata BLt. uo.

²³ Országos Tanyai Tanács 73. sz. határozata, valamint a Népgazdasági Tanács 106/7/1950. sz. határozata a tanyarendezésről, BLt. uo.

Azok az elképzelések, hogy a községi rangra emelt tanyaközpontok intézményeik által majd vonzást gyakorolnak a tanyaszórványok lakóira, sajnos nem realizálódtak. Ha még 1949-ben arról hoztak elvi döntést, hogy a „minimális keret, ami a községi élet megindításához elengedhetetlenül szükséges”, nem jelenthet kevesebbet, mint községházat, iskolát és egészségügyi szobát, jegyzői, tanítói és orvosi lakással, postát telefonnal, továbbá bekötő utat, kutat és rendőrséget, 1950-ben már ebből a minimumból kimaradt az iskola, az egészségház, a rendőrség és az összes járulékos lakás.²⁴ A másodrendű tanyaközpontokba pedig még ennyit sem, hanem csupán kutat, bekötő utat és telefont terveztek. Közülük 81-ről végül azt is kimondták, hogy „közintézményt nem kapnak, magánkezdeményezésből lehet építkezni”.²⁵ Egyáltalán nem véletlen, ha a kis területi egységek korszerűtlenségére hivatkozva, 1951-re mintegy felét visszavonják az eredeti tanyaközpont-kijelöléseknek.²⁶ Ha nem is szólnak a visszavonás alapvetően metariális okairól, mégis tudomásul veszik, hogy nem tartható tovább a felfogás, miszerint a tanyák felszámolása feltételét képezi a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. „A gyakorlati példák azt mutatják — olvashatjuk —, hogy a tanyarendszer teljes megszűntetésének előfeltételét a tömeges kollektívizálás teremti meg.”²⁷

1952/53-ra nemcsak a tanyaközpontok fejlesztése marad el, de megszűnik maga az Országos Tanyai Tanács is. Közben pedig a tanyák mobil eleme, ha éppen a mezőgazdaság szocialista szektorába nem lépett át: *ki*, mert a nincstelen sorból szabadulni és önálló hajlékot emelni nem tud, *ki*, mert a gazdaságát adja fel vagy a paraszti sorsot váltja fel, hogy a helyette akkor bőven kínálkozó és vonzóbb városi munkát keressen magának, ingázik vagy végleg elvándorol a tanyáról.

Íme tehát, a *tanya és a város közötti fokozat*: a tanyaközpont, vagy község, eltekintve kevés kivételtől, valóban nem vált általánossá. A tanyai népesség mozgása ehelyett beleoldódott egy országos, általánosabb és organikus mobilizációba, mintegy kemény tapasztalatok árán jelezve azt az utat, amely a rosszlelkű tanyakérdés megoldásához vezet és a tanyarendszer átalakítását meggyorsítja. Közben az is bebizonyult, hogy a tanyarendszer nem feltétlen akadálya a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. Ha az iménti mobilizáció kívülről adott lökést a tanyarendszer felbomlásához, a szocialista átalakulás belülről hat egy ugyancsak organikusabb átalakulás irányába, akkor is, amikor akár *emberközpontú* szemlélet alapján számolja fel, vagy akár a munkaerő megkötéséért kíméli meg, vagy akár bizonyos speciális kultúrák körzetében alacsonyabb szövetkezeti formába szervezi, vagy akár, mint nélkülözhetetlen háztáji árutermelő faktort tartja fenn a tanyát.²⁸

Sommáztuként még annyit: ha van még tanyakérdés — és itt mégis akaratlanul bele kell szólni a tanya-vitába —, arra talán azokkal együtt lehetne a választ megadni, akik úgy tartják, hogy bármily valóságosnak látszik is a technikai vagy szociális elmaradottság vagy az iskolázás hiánya, az *nem külön önmagában* való tanyai probléma. Hiszen miként a város sem egyformán osztja a civilizáció, a kultúra áldásait, a vidék, a tanya sem egyként rekeszt ki mindenkit abból!

²⁴ Országos Tanyai Tanács 30. és 73. sz. határozata. BLt. uo.

²⁵ Országos Tanyai Tanács 93. sz. határozata. BLt. uo.

²⁶ Uo., továbbá ld. A tanyarendszer kialakulása c. összeállítást, BLt. uo.

²⁷ A tanyarendszer kialakulása c. összeállítás BLt. uo.

²⁸ Erről bővebben ld. *Romány Pál*: A tanyarendszer ma. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1973.

VARGA F. JÁNOS

A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben

A magyar polgári radikalizmus a Horthy korszakban nem volt politikai tényező. 1919-ben a kis létszámú, elsősorban értelmiségiekre támaszkodó mozgalom és párt elemeire szakadt szét. Korábban jelentős szellemi hatása is nagymértékben csökkent. Vezetői, mint 1918–19 „bűnrészesei” emigrációba kényszerültek. Az itthon maradottakat pedig a fehérterror kényszerítette belső emigrációba. Szűk körű zárt „előkelő” szellemi társaság lettek. Folyóiratuk a „Századunk” évről évre anyagi és „irányvonal” nehézségekkel küzdött, és nem tudott igazán a „széles értelmiségi tömegek” felé kitörni.

A mozgalom szellemi és politikai vezére, Jászi Oszkár 1925-től az Egyesült Államokban élt. Hatása a magyar radikálisok kis táborára — a két világháború közötti időszakban is — jelentős volt. Az „oberlini magányból” „irányított”, s vállalt részt — ha közvetve is — a „Századunk” szerkesztésében, eszmei irányvonalának meghatározásában. A közvetlen állandó kapcsolat híveivel csak a világháború alatt szakadt meg.

Jászi a második világháború alatt részt vett az amerikai magyarok demokratikus antifasiszta tevékenységében, mely része volt a Károlyi Mihály vezette „Új Demokratikus Magyarországért” mozgalomnak. Tanulmányokat, cikkeket írt — a „Harc”-ba és a „Magyar Fórum”-ba. Tevékenysége elsősorban az elvi kérdések, fogalmak tisztázására, a demokrácia és federáció eszméinek megismertetésére irányult. A napi politikától — ha lehetett — távol tartotta magát. Bár tagja volt a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége elnökségének, gyakorlati tevékenységében ritkán vett részt. „. . . nem gyávaság, s nem is kényelmesség tart vissza az intenzívebb aktivitástól, — írja Fényes Lászlónak. — Az ügy érdekében mindent kockára kell tenni, ha az ember azt érzi, hogy rajta múlik a harc kimenetele. Sajnos nekem nincs ilyen érzésem. Egyedüli reményem az otthoni fiatalemberekben, akik elveinket követik. Masaryk sosem volt úgy elhagyatva s *harcos légijával politikai erőtenyező volt.* De mi nem vagyunk ilyen tényezők. Négy tisztességes hetvenéves úr (Károlyi, Jászi, Vámbéry, Fényes) sereg nélkül, összeköttetések nélkül, anyagi bázis nélkül. Az eszmék érlelésében talán tehettek valamit; a politikai harctéren valószínű csak Don Quijote lehetnék.”¹

Politikai elképzeléseinek középpontját, egy demokratikus konfederatív közép-európai államszövetség tervét, reményét a háborús események és a kialakult új történeti realitások ismét „ad acta” tették. A Szövetségesek győzelme gyökeresen új helyzetet teremtetett Európában.

1945 tavaszán Jászi elsősorban arra mutatott rá, hogy Magyarországnak az „életben maradáshoz” „mély forradalmi átalakulásra lesz szüksége”, és ez né-

¹ Jászi Fényes Lászlóhoz, 1943. márc. 25-én, Columbia University, Butler Library, Jászi Collection — a továbbiakban: Columbia, Jászi Papers.

zete szerint meg is kezdődött.² Ez a revolúció, mutatott rá, nem a szó történelmi-jellegzetességében folyik, nincsenek barikádok, forradalmi hadseregek, de „... valójában egy rendkívül rendszeres, pontosan körülírt, szigorúan diszciplinált rendkívül józan, romantika nélküli forradalom folyik ott, mely nem fog elvetélni, ha ezen a módon halad. Azt lehetne mondani, hogy ezek a forradalmak az orosz inkubátor jól kontrollált atmoszférájában növekednek”.³ Ezt tartotta az átalakulás legfontosabb tényezőjének, mert Magyarország haladó erői „képtelenek lettek volna összetörni belső ellenségeiket”. A forradalom irányítója — nézete szerint is — egy aktív energikus kommunista párt, amely új taktikájával reálisan méri fel az új helyzetet és a feladatokat. Igyekszik elkerülni mind 1918 októberének lassúságát, erőtlenségét, mind 1919 márciusának szélsőségeit. Az 1945-ös helyzet véleménye szerint azonban mégis közelebb áll „októberhez” mint „márciushoz”.⁴ Jászi nézeteivel a főbb kérdésekben egyetértett a radikális emigráció, egyetértettek elsősorban abban, hogy minden támogatást meg kell adni az új születő magyar demokráciának!⁵

Magyarországon 1945-ben lényegében csak a „régiek” képviselték a magyar radikalizmust. Ez a gárda pedig az idők során politikailag „előregedett”. Sokak nézetei megmerevedtek és a megváltozott történeti szituációban politikai magatartásuk, szereplésük inkább szimpatikus kurioz jelenségnek számított, mint tényleges politikai tevékenységnek. Helyzetüket nagymértékben súlyosbította még az is, hogy a radikálisok lehetséges bázisa, amely jelentős részben a városi zsidó polgárság, értelmiség soraiból kerülhetett volna ki, aránytalanul nagyobb vérvesztéssel szenvedett a háborús események folytán. Továbbá akik visszajöttek, vagy egyszerűen túléltek — gyors, valóban radikális változásokat akartak. Ennek keretét pedig nem a radikálisok rendíthetetlen politikai moráltságában, hanem az új helyzetben rendkívül rövid idő alatt politikailag ütőképes tömegpártokká szerveződött baloldali erőkben látták, elsősorban a Kommunista és a Szociáldemokrata Pártban. Ez nem egyszer döntő elvi kompromisszumokra is késztette őket (elsősorban a marxizmus kérdésében), de ekkor ennél fontosabbnak tartották a konkrét, határozott baloldali irányú politika tevékeny támogatását. Ezek a tényezők — mind szubjektíve, mind objektíve — döntőek voltak abból a szempontból, hogy a Radikális Párt nem volt ott az „indulásnál” sem Szegeden, sem Debrecenben.⁶ A politikai élet újra parcellázásakor a haladó polgárság képviselőit a P. D. P. és részben a KGP „kapta meg”.

² Jászi Oszkár: Magyarország újjáépítése. Tárogató, 1945. május—június.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Meg kell említenünk, hogy Jászi politikai nézetei 1945-ben — különös tekintettel a Szovjetunió szerepére — nem általánosíthatók sem a korábbi évekre, sem a későbbiekre. 1944 decemberében tartott előadásában még jóval több fenntartása volt a Szovjetunióval szemben. Lásd: Jászi: Central Europe and Russia, megjelent a Journal of Central European Affairs, Vol. 5. No. 1, April 1945. Majd 1946 elején ismét visszatértek a régi fenntartások és a bizalmatlanság, s ebben a kérdésben nem tudta többé már ártértekelni álláspontját. Lásd: Jászi: The Choices in Hungary, Foreign Affairs (USA), April 1946. Az 1945-ös magyar helyzetről való nézetazonosságról lásd: Jászi — Károlyi Mihályhoz 1945. jún. 13-án, PI. Arch. 704 f. 81 öe, 120 l. Jászi „hívei”-nek 1945. okt. 32-én OSZK kéziratár, Csécsi hagyaték. Kisebbsé változtatásokkal megjelent a Haladás 1946. jan. 6-i számában. Vámbéry Rusztem — Károlyi Mihályhoz 1945. jún. 27-én. PI. Arch. 704 f. 81 öe. 132 l. Polányi Károly — Károlyi Mihályhoz 1946. ápr. 15, Columbia, Jászi papers. Polányi Károly — Jászi Oszkárhoz 1946. ápr. 15-én, Columbia Jászi Papers.

⁶ Debrecenben a „régiek” közül Juhász Nagy Sándor és Leitner Jenő volt ott. Juhász Nagy, aki 1918-ban Károlyi-párti volt — Debrecenben pártonkívüli — kevés híján az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke lett. (Ld. Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója 6—7. 1944. dec. 21-i ülés.) Leitner akkor még a PDP tagja volt.

A Magyar Radikális Pártot 1944 novemberében Csécsy Imre alakította meg. „... mint régi pártunk szellemi utódját, még 1944 novemberében mint földalatti pártot megalakítottuk. Szakasits Árpáddal, aki az ún. Magyar Front vezére volt. . . megegyeztem, hogy ezt és a Magyar Fronthoz való csatlakozásunkat a legközelebbi illegális röpiratban nyilvánosságra hozzák. Közben azonban elkezdődött az ostrom, Szakasits és én Budán rekedtünk, így erre már nem is került sor. Ezért ki is maradtunk a Szegeden és Debrecenben megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontból. . .”⁷ A pártalakítás csak Csécsy legszűkebb baráti körére terjedt ki, erre egyébként az illegálitás körülményei is kényszerítették. Nem volt más az adott helyzetben, mint jelkép, egy általuk várt harc és egy eljövendő új korszakban vállalt szerep jelképe.

A tényleges pártalakításra csak Budapest felszabadítása után kerülhetett sor. Csécsy február 22-én szövegezi meg a Radikális Párt felhívását és küldi el közzététel céljából Szakasitsnak (Népszava), Darvasnak (Szabad Szó).⁸ A nyilatkozat nem jelent meg. Egy hét telt el míg Csécsy átjutott Pestre és „bejutott” Szakasitshoz, aki elmondta, hogy azért nem közölte a kommunikét, mert beszélt Rákosival — aki a pártalakulást nem helyeselte, „mert az megbontaná az értelmiséget; ellenben azt ajánlja, hogy alakítsuk meg a Fabianus társaságot.”⁹

Csécsy azzal érvelt a pártalakítás mellett, hogy az értelmiség jelentős része eddig távol maradt a politikától, s ez a réteg — amelyre az újjáépítésnek óriási szüksége lenne — „... ingadozik a polgári pártok és a szocialista pártok közt, ha nem vesszük őket át baloldalra, menthetetlenül a másikon maradnak. Ezért kellene egy olyan párt, amely nem lenne kifejezetten proletár párt, de viszont *őszintén szocialista lenne*”¹⁰ (az én kiemelésem, — V. F. J.). „A párt azt tekinti fő feladatának — szövezi le a pártalkotmány —, hogy ezt a szellemi munkás réteget a legáltalánosabban vett szocializmus eszméjének megnyerje és ilyen irányban nevelje, vezesse.”¹¹

Március 3-án Flamm Sándor lakásán legálisan is megalakul a Radikális Párt. Megválasztják a vezető szerveket, az ideiglenes intéző bizottságot, melynek tagjai Csécsy Imre (elnök), Dabis László és Kende Zsigmond; az elnöki tanács tagjai: Benedek Marcell, Bernáth Aurél, Flamm Sándor, Gelei Dezső, Márfy Ödön, Máthé Elek, Noszlopi László, Pátzay Pál, Petényi Géza, Rusznyák István, Székely Artur, Szekeres János.¹² Megjelenik a Népszavában a párt megalakulása-

⁷ Csécsy Imre — Jászi Oszkárhoz 1945. szept. 4-én, OSzK kéziratár, Csécsy hagyatéka. (Ezt a levelet Csécsy nem tudta elküldeni, mert az Európa és Amerika közötti postaforgalom még nem indult meg.) Csécsy — Jászihoz 1945. nov. 27-én, Columbia, Jászi Papers. — Csécsy Szakasits Árpádhoz 1945. dec. 7-én: „Most egy éve még másképpen beszéltem velem; igaz, hogy akkor még nem voltál államminiszter, sem a fővárosi közgyűlés elnöke, hanem csupán bűjdös szegénylegény, akit én a legnagyobb szeretettel és tisztelettel kerestem fel rejtekhelyén, akivel már hónapokkal azelőtt, a német megszállás első órájától kezdve igyekeztem az összeköttetést megteremtteni. S hogy novemberig nem sikerült, nem rajtam múlt. De amikor novemberben végre sikerült, közöltem Veled, hogy a Radikális Párt megalakult, ezt nagy örömmel vetted tudomásul és akkor meg is állapodtunk bizonyos együttműködésben. Sajnos a fordulat után erről a megállapodásról is megfeledkeztem...”

⁸ Csécsy Imre — Szakasits Árpádhoz 1945. febr. 22-én, OSzK kéziratár, Csécsy hagyatéka. — Csécsy Imre naplója, 1945. febr. 23. uo., a továbbiakban: Csécsy napló.

⁹ Csécsy napló, OSzK kéziratár, Csécsy-hagyatéka.

¹⁰ Uo.

¹¹ Pártalkotmány; gépirat 1945 tavaszáról, OSzK kéziratár, Csécsy-hagyatéka.

¹² A pártalapítás nehézségei a kényszerű passzivitás hónapjaiban. Az elnöki tanács több tagja — tevékenység hiányában — elhagyta a pártot. Rusznyák István, Noszlopi László az MKP-ba, Dabis László, Petényi Géza, Székely Artur az SzDP-ba, Flamm Sándor kilépett. — Csécsy-napló, OSzK kéziratár, Csécsy-hagyatéka.

ról szóló közlemény.¹³ E rövid felhívás is rávilágít a radikális elképzelések néhány döntő, fontos tényére: arra, hogy a párt elvi alapja történeti eszmei kontinuitáson alapszik, hogy a Függetlenségi Front programját nemcsak elfogadja, hanem részben politikai örökségének szellemi termékét is látja benne, s mint ilyet sajátjának is vallja. A Frontba tömörült demokratikus pártokkal pedig „szorosan együtt kíván működni” — tehát sem elvben, sem gyakorlatban nem kíván ellenzéki párt lenni 1945 kora tavaszán. Egyértelműen körülhatárolja társadalmi bázisát. Ezt az „eddig pártkereteken kívül álló” baloldali értelmiségben látja, s ezzel mintegy saját kereteit is igen szűkre szabja. Elképzelésük e korai időszakban az volt, hogy a Radikális Párt, mint a baloldali — de nem marxista — szellemi élet képviselője a koalícióban — vagy a Frontban — mint „támogató elem” vegyen részt.

A felhívás visszhang nélkül maradt, a párt szervezése továbbra is embrionális keretekben folyt. Csécsy és Kende azonban továbbra is nemcsak igazukról, hanem arról is meg voltak győződve, hogy szükség van a Radikális Pártra, és tovább próbálkoztak. Elsősorban azt igyekeztek elérni, hogy a pártot „elismerjék”, s hogy „bevett” párt legyenek. Ebből a célból kereste fel a párt küldöttsége április 18-án Rákosi Mátyást. Kende Zsigmond előzetesen három alternatívát terjesztett a Kommunista Párt vezetője elé: 1.) Legyen-e önálló Radikális Párt? 2.) Olvadjanak-e bele valamelyik másik pártba? 3.) Vonuljanak-e vissza teljes passzívításba? A beszélgetés során érdemben csak az első két alternatíváról volt szó. Az önálló párttal kapcsolatban Rákosinak a következő aggályai voltak: elsősorban, hogy elszívják a rendes embereket a két polgári pártból; másodsorban, hogy a párt előkelő zárt körű társaság lesz, ahol a tagok nagyon jól fogják érezni magukat a magukhoz hasonló kitűnő intellektuelek között, de tömegei nem lesznek és így akcióképtelen lesz. Rákosi azt javasolta: lépjenek be a Kisgazda Pártba és működjenek „sapeurként” a jobboldallal (akkor Auer-ék) szemben. Csécsy válaszában az önálló párt alternatívája mellett szállt síkra. Rámutatott arra, hogy ténylegesen szocialista baloldali polgári párt nincs, viszont ilyen polgárok — szerinte — vannak. Az önálló párt legfontosabb feladata éppen az lenne, hogy azokat a „rendes embereket”, akik ma polgárnak érzik és vallják magukat és akikért kár lenne, szocialistává neveljék át, ha itt a „polgárság majd végleg megbukik”. (Rákosi megkérdezte: Mikorra várja? Csécsy: lehet, hogy 5 hónap, lehet, hogy 5 év. Rákosi: Minimum 5 év). Viszont „beérkezettek”, a politika elfogadott „polgárai” lettek, olyanok „... akiknek legfeljebb az az érdemük, hogy bár tíz év előtt még száznyolcvan fokkal ellenkező oldalon álltak, de egy vagy két évvel ezelőtt tíz fokkal elfordultak balfelé. Ezek ma félmilezett forradalmároknak tekintendők, mi pedig, akik mindig ott álltunk a baloldaliság száznyolcvan fokos pontján, ma nem tudunk érvényesülni.” A naplófeljegyzés szerint a beszélgetés végén Rákosi részben méltányolta a radikálisok elképzelését és egy hetilap megindításához meg is ígérte támogatását.¹⁴

A Radikális Párt 1945 tavaszi indulási kísérlete sikertelen maradt. Nem vették fel őket a Függetlenségi Frontba, nem kaptak egy helyet sem az Ideiglenes Nemzetgyűlésben.¹⁵ Nem tudtak kitörni az ismeretlenségből. Nem tudták meg-

¹³ Népszava, 1945. márc. 7.

¹⁴ Csécsy-napló, OSzK kéziratár, Csécsy-hagyaték.

¹⁵ Kun Zsigmond emlékezete szerint három helyet kértek az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe; a párt három képviselője Csécsy Imre, Kende Zsigmond és Kun Zsigmond lett volna. — Kun Zsigmond szívea közlése.

teremteni még a pártalapítás adminisztratív feltételeit sem. Nem volt sajtójuk, irodájuk, telefonjuk, anyagi támogatójuk — egyszerűen semmijük sem volt. Jellemző tünete volt ennek az, hogy Csécsy — „hogya valami hasznos munkát végezhessek” — átmenetileg csatlakozott a Parasztpárthoz — addig, amíg a Radikális Párt aktivitásba nem tud lépni.¹⁶

1945 augusztusában „élénkült meg” a párt tevékenysége. Ez részben az „országos politika” felélénkülésével, részben pedig Zsolt Béla és barátainak a párthoz való csatlakozásával volt összefüggésben. Zsolt, a kitűnő publicista, aki közismert harcos ellenzéki múltja miatt bármelyik koalíciós párt tagja lehetett volna, egy polgári radikális párt alapításának gondolatával foglalkozott. Egy „Herriot-féle” pártot akart csinálni — elsősorban a negyvenes években kialakult „asztaltársaságra” alapozva. Önhibáján kívül ő „még többet késett” (a koncentrációs táborból és a gyógykezelésből csak nyáron tért vissza). A társaság életben maradt tagjai már különböző pártokban voltak, mégis, 1945 júliusában a KOKSZ helyiségében pártállásra való tekintet nélkül összejöttek néhány „jóbarát”, hogy megbeszéljék a teendőket (Varannai emlékezete szerint ott voltak: Zsolt, Zsedényi Béla, Faragó László, Csécsy Imre, Kende Zsigmond, Bródy István, Szegedi-Maszák és még sokan mások, akiknek a nevére nem emlékezett). A megbeszélés eredményeként Zsolték beléptek a Radikális Pártba; megegyeztek továbbá abban, hogy annak tevékenységét nagymértékben aktivizálják.¹⁷ A döntő elvi kérdésekben egyetértés volt Zsolt és Csécsy között. Ami különbség volt, az elsősorban politikai habitusukban — praktikus napi taktikai kérdésekben — nyilvánult meg.

Az 1945 nyári „megélénkülés” tette egy kicsit „pártszerűvé” a pártot. Helyiséget béreltek a Podmaniczky utcában pártiroda számára (addig ez Csécsy lakásán volt) és a szervezkedés az eddigieknél komolyabb ütemben indult meg. Beadvánnyal fordultak a Nemzetgyűlés Politikai Bizottságához és kérték — írásban először —, hogy az MRP-t vegyék fel az MNFF hatodik tagjának.¹⁸ A Politikai Bizottság a kérést a pártközi értekezlet elé utalta.¹⁹ Az értekezlet döntése csak indirekt módon ismeretes. Feltehető, hogy a „nem” szövszerű kimondása elmaradt, mert ennek elvi indoklása a koalíció egyik pártjának sem lett volna könnyű. Nem szólva arról, hogy a pártok vezetői, illetve vezető egyéniségei (mint pl. Tildy, Erdei, Rákosi és nyilván a szociáldemokraták) „elvileg” meg is ígérték támogatásukat.²⁰ Valószínű tehát, hogy a pártközi értekezlet — mely augusztus végén lehetett — a döntést a választások utánra halasztotta.

1945 nyarán, őszén kísérlet történt a párt vidéki szervezeteinek kiépítésére. Csécsy levelet írt régebbi híveinek, barátainak, melyben az iránt érdeklődött, hogy milyen szervezési lehetőségei, milyen esélyei lennének az MRP-nek. A válaszok lesújtók voltak. Berzsényi Jenő válasza Keszthelyről augusztus 17-én:

¹⁶ Csécsy — Jászi Oszkárhoz, 1945. nov. 27-én, Columbia, Jászi Papers. — 698. sz. tagsági igazolvány, OSZK kézirat, Csécsy-hagyaték.

¹⁷ Máté Iván és Varannai Aurél fő vonalaiban megegyező szíves szóbeli közlése.

¹⁸ Országgyűlés Irodája. Nemzetgyűlés Politikai Irodájának jegyzőkönyvei 1945—49, 1945. júl. 21-i ülés.

¹⁹ Párttörténeti Intézet Archivuma 274—7/232, az MRP levele Rákosi Mátyáshoz.

²⁰ Csécsy-napló, OSZK kézirat, Csécsy-hagyaték; 1945. jún. 14-i látogatás Erdei Ferencnél: „Nem hiszi, hogy a pártok bevennének minket hatodiknak; ragaszkodnak a szűrt számhoz». Csak ha a Polgári Demokrata Pártot robbantani lehetne. Azt mondtam, hogy a robbantás mindenestre kívánatos lenne, de csak azután fog bekövetkezni amikor minket bevettek. Abban állapotunk meg, hogy ha legalább egy párt elfogad bennünket, akkor a Parasztpárt is mellettünk lesz.” — Ugyanaz nap Tildynél: ígéret, hogy támogatni fogja a párt Frontba való felvételét..

Az itteni értelmiség a PDP-ben tömörül, a Radikális Pártról nem is tud „... alaposabb, bővebb tájékoztatásra van szükség a párt feladatát, helyzetét illetően”. Szeptember 8-i levele is hasonló tartalmú.²¹ Kaposvárról Oszman Aurél október 5-én: „A párt embrionális állapotban van, talán lesz belőle valami.”²² Egy kisújszállási levél pedig arról tájékoztat, hogy az ilyen program, mint a radikálisoké, itt „süket fülekre találna”.²³ A vidéki szervezésnek, mint az a fentiekből is kitűnik, nem voltak esélyei, hogy mennyire nem, azt az országos választásokon való részvétel, illetve részvétlenség demonstrálta.

Szeptember elején jelent meg a Radikális Párt programja — mivel a párt-nak lapja még nem volt, csak a szokásos szűk körben vált ismertté.²⁴

A program bevezetője leszögezi, hogy a párt egyenes utóda az Országos Polgári Radikális Párt-nak. Megállapítja, hogy a magyar politika egyetlen helyes útja: „... a békés, de gyökeres reformok útja: a radikalizmus.” „Ézért a megváltozott viszonyokhoz alkalmazva, ma is ugyanazt valljuk, mint huszonöt és harminc évvel ezelőtt.”²⁵ A klasszikus demokrácia eszméi „ma is szentek” nekünk. „*De ma már a nagykapitalizmus korában nem kielégítőek többé.* És magának a polgárságnak nagyrésze hűtlenné is vált hozzájuk. *A polgári demokrácia eszméi világán túlhaladt az idő.* Ma már a *radikális demokráciáért* folyik világszerte a küzdelem: a munkásság és a parasztság követeli jogos helyét a politikai és gazdasági életben. *A haladó gondolkodású embereknek meg kell értenük az idő változását és bármelyik osztályhoz tartoznak is, a feltörekvő rétegek mellé kell állniuk.*”²⁶ A Radikális Párt nem polgári osztálypárt — „a közérdek pártja” —, társadalmi bázisát elsősorban a „*dolgozó értelmiség*”-ben látja. Számítanak továbbá „*az értelmes*” (az én kiemelésem — V. F. J.) iparosra, kereskedőre, vállalkozóra, akiknek „érdekét össze akarja egyeztetni az új idők követelményeivel”.

A párt fő célja: radikális reformintézkedésekkel elkerülni a forradalmat. Felfogásuk szerint a szocializmus lényege: „az igazságos jövedelemelosztás”. Ez ma már — szögezi le a program — minden osztály jól felfogott érdeke. „... ebben az irányban messzemenően együtt kívánunk haladni a munkáspártokkal a *szocializmus útján* — de azt akarjuk, hogy — „*ez az út a szabadság útja is legyen*”.

A Radikális Párt „*valódi demokráciát akar!* ... A demokrácia pedig nem egyik vagy másik osztály uralma, s nem is pusztán *többségi* uralom. Minden uralom, a többségi is, könnyen fajulhat önkénnyé. A demokrácia épp az *önkény nélküli kormányzás művészete*. A mai többségből holnap kisebbség lehet és fordítva. A valódi demokráciában az *alapvető* emberi jogok ... mindenkit egyenlően megilletnek. Tehát nemcsak a többség tagjait, hanem a kisebbségét is. De természetesen csak akkor, ha maga a kisebbség is elfogadja a demokrácia szabályait és nem tör ellenük. A demokrácia a *kölcsönös türelem és érvekkel való meggyőzés politikája*. Éltető eleme a *szabad vita*. Követeljük a gondolat teljes szabadságát.

²¹ Berzsényi Jenő levelei Csécsyhez 1945. aug. 17-én és szept. 8-án, OSZK kéziratár, Csécsy-hagyaték.

²² Uo. Oszmann Aurél levele Csécsynek, 1945. okt. 5-én.

²³ Uo. Kisújszállásról 1945. okt. 12-én. A levél szerzője ismeretlen.

²⁴ A Magyar Radikális Párt programja, Bp., 1945.

²⁵ Uo. és lásd Jászi fogalmazásában: A radikalizmus lényege: „...a radikalizmus a *dolgozó középosztályok anyagi, szellemi és erkölcsi többtermelésre irányuló mozgalma, amely politikailag támogatni kíván minden olyan törekvést, amely produktív erők fejlesztésére, szervezésére, a munkanélküli jövedelmek kiküszöbölésére irányul*” (Jászi kiemelése). — Jászi Oszkár: Mi a radikalizmus? — Országos Polgári Radikális Párt kiadása, é. n.

²⁶ MRP programja, Bp., 1945.

A kritika jogát és az önkritika kötelességét. A demokráciának igazsága erejével kell győznie. És csak a *szellemi erők szabad harcából születhetik meg az igazság.*²⁷

Az elvi programból következően a gyakorlati „programpontok” elsősorban a szellemi újjáépítést szolgálják — a közvélemény átnevelése, egyház—állam viszonyának tisztázása, a demokrácia megerősödésével párhuzamosan a cenzúra eltörlése stb.

Csécsy, aki a programot (legalábbis döntő részben) valószínűleg írta, több alapvető dolgot nem tudott figyelembe venni — több olyan tényezőt, melyekkel egyébként tisztában volt (ez írásaiból, feljegyzéseiből kiderül). Nem vette számításba, hogy az elvi és gyakorlati politika közül — Magyarországon 1945-ben (és korábban is!) — elsősorban az utóbbi tudott érvényesülni. A magyar társadalom osztályai, rétegei, csoportjai, egyedei ezekben a háború utáni években még kevésbé tudtak ezeken a kereteken „kívül gondolkozni”. Annál is inkább nem, mert a gyakorlati cselekvésnek 1945-ben olyan szüksége és tere volt, mint a magyar történelemben talán soha.

A program gazdasági része a korszak legradikálisabb polgári összefoglalása volt. Alapelve: „a szabad gazdálkodás, a magánkezdeményezés és egyéni felelősség.”²⁸ A szabadverseny határvonalaként itt is a közérdeket jelöli meg. Követeli „mindenki számára a munkához való jogot”. „Hadat üzenünk a gazdasági egyeduralomnak. Minden monopólium nemcsak közérdekellenes, hanem szabadságellenes is.” „Követeljük minden olyan nagyvállalat államosítását, amely: 1.) A szabadverseny hiányában monopolisztikus hasznot élvez. 2.) Méreteiben túlnőtt azon a határon, amelyen belül még az egyéni kezdeményezés érvényesülhet.” Melyek ezek a határok? — a programban ez nem szerepel; Csécsy kézírattöredékében ez áll: „A »nagyipar fogalma« minél kiterjesztőbben állapíttassék meg. (Ötven alkalmazottal bíró vállalat már nagyipari vállalatnak tekintendő.)”²⁹ (az én kiemelésem — V. F. J.) A program állást foglal a kis- és középipar védelme mellett, helyesli — lényegében — a 45-ös gazdasági korlátozásokat, „ostromlott várban nem lehet szó teljes szabadságról”. Pénzügyek terén a legfontosabbnak a pénz értékének állandósítását tartja, ehhez — a program álláspontja szerint — külföldi kölcsönre és az államháztartás egyensúlyba hozására van szükség. A személyi és tárgyi bürokráciát a legszűkebbre (tisztviselők leépítése!!) kívánja szabni.

Az új választójogi törvény elvben lehetővé tette, hogy a MNFF pártjain kívül más pártok is indulhassanak a választásokon.³⁰ A törvény a gyakorlati döntést az Országos Nemzeti Bizottságra bízta, amely 1945 szeptember 17-i ülésén bírálta el a választásokon résztvenni kívánó pártok kérelmét. A Magyar Radikális Pártnak engedélyezte a választásokon való részvételt. A döntés után egy héttel a belügyminiszter kitűzte a választások időpontját.³¹

Szeptember 21-én a párt hetilap indítására kapott engedélyt, a *választások időtartamára*, Csécsy Imre felelős szerkesztésében.³² Így született meg, mint

²⁷ Uo.

²⁸ Az MRP programja, Bp. 1945.

²⁹ „Ad gazdaságpolitika”, OSzK kéziratár, Csécsy-hagyaték (töredék — a szöveg legnagyobb része szó szerint megjelent a programban).

³⁰ Népszava, 1945. aug. 26. Meglepő választójogi tervezet.

³¹ Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon a felszabadulás után. 1945—47. Bp. 1972, doktori értekezés, kézirat, 192—193. — Lásd még a napi sajtó szeptember 18—19-i számain.

³² Új Magyar Központ Levéltár — a továbbiakban: UMKL. Tájékoztatásügyi Minisztérium iratai, 5. doboz.

„választási propaganda lehetőség” a párt hetilapja, a „Haladás”. Ez volt az első alkalom, hogy a radikálisok szélesebb körben tudták terjeszteni elgondolásait, programjukat.³³ A választási küzdelem azonban ekkor már hetek óta folyt és a Haladás első száma csak egy héttel a budapesti választások előtt jelent meg. Kérdés volt még az is, hogy ilyen körülmények között e — tömegtámogatásra egyébként se számítható párt — vállalja-e az indulás kockázatát. Nem gondolhattak arra, hogy pár nap alatt ki tudnak törni az „ismeretlenségből”.

Attól a meggyőződéstől áthatva, hogy ha 2—3 helyet tudnak a budapesti törvényhozásban és esetleg 1—2 mandátumot az országos választásokon elérni, jobban tudják vállalni, vagy talán csak így tudják vállalni az általuk meghirdetett konstruktív ellenzék szerepét, úgy határoztak, hogy indulnak a választásokon. Másrészt úgy gondolták, hogy a részvételen a párt léte, illetve nemléte múlik (hiszen a pártlap, illetve hetilap engedélye is csak a választás időtartamára szólt). Ezek az elképzelések nem voltak irreálisak.

A Haladás első számai kifejezetten választási számok voltak. A szerkesztők azt a célt tűzték maguk elé, hogy a rendelkezésre álló pár nap, illetve hét alatt a párt létét, programját — sokszor a helyzet sajátosságából fakadóan „politikusabbra sarkítva” — bevigyék az értelmiségi köztudatba. Ez az irányvonal, melyet Zsolt Béla képviselt a leghatározottabban, a későbbiekben döntővé vált a párt számára. Az „elvi fellegek”-ből a párt lehetséges közegeihez való közelítésnek lett az eredménye az a (nem nagy) bázis, amelyre később a párt támaszkodhatott. (A különböző pártállású szimpatizánsokat, akik a Haladás olvasótáborát jelentették, szintén ide számítjuk.)

Jól példázza a „politikusra sarkítást” Zsolt program-cikke az első számban, mely egy „aktuálisabb” radikális programot kívánt adni.³⁴ Így történeti bevezetője nem 1918-at, hanem az októberista szellem megalkuvás mentes képviselőtét tekintette perdöntőnek. (Túlhangsúlyozva a helytállás motívumát, de ez a korszak többi pártját is jellemezte.) „Az illegális Kommunista Párton kívül a Magyar Radikális Párt volt az egyetlen politikai mozgalom, mely . . . egy pillanatra sem fogadta el tényleges, végleges és legális helyzetként . . . a Horthy rendszert, s akkor is folytatott ellene *szellemi küzdelmet*, amikor a reálpolitika egyébként kifogástalan pártokat arra kényszerített, hogy a rezsimmel fegyverszünetet kössenek.”³⁵ Huszonöt év szellemi munkája nem volt hiábavaló. Ma minden demokratikus párt osztozik eredményeiben — írja Zsolt. Az alapkérdés ma az: mi választ el bennünket tőlük. Az, hogy „. . . a demokráciát nem parcellázzuk osztálytulajdonná” — sem polgárivá, sem munkássá. A Függetlenségi Front programja demokratikus program, de úgy érzik: lényeges különállásuk. „A történelemben az eszméket és elveket nemritkán éppen akkor fenyegette leginkább az elsikkadás, elferdülés veszélye, amikor hatalomra kerültek.”³⁶ Ezek után tért

³³ A Haladás tevékenységéről, ld. dr. Lakat Károly: A Haladás és a népi demokratikus átalakulás kérdései Magyarországon a felszabadulás után. 1945—48. Egyetemi doktori értekezés, kézirat.

³⁴ Zsolt Béla: Miért járunk külön utakon? Haladás, 1945. okt. 1. — Zsolt jelentősen eltúlozta a radikálisok két világháború közötti szerepét. Az ilyen túlzásoktól azonban a korszak többi pártja sem volt mentes.

³⁵ A szociáldemokratáknak szóló célzásra Zsolt barátja, Faragó László válaszolt. Levél Zsolt Bélához. Népszava, 1945. okt. 2. „Túl olcsó volna, ha arról élcelődnénk, hogy micsoda erőt reprezentált a Radikális Párt az elmúlt huszonöt év alatt . . . kényelmes lett volna elvonulni . . . és az erkölcsi undor és politikai felháborodás negációjával nézni, hogy hogyan rohan katasztrófába egy nemzet.” (!) Erről lásd még: Balogh Sándor doktori disszertációját. 266—267.

³⁶ Zsolt Béla: Miért járunk külön utakon? Haladás, 1945. okt. 1.

csak vissza a radikalizmus századelei érdemeinek taglalására és ismertette a párt gazdasági programját, több kompromisszumot téve a polgári oldal (a lehetséges közeg) felé, mint amennyit az eredeti tartalmazott.

1945. október 7-én a budapesti törvényhatósági választásokon a Radikális Párt 5013 szavazatot kapott, ami két helyet jelentett a pártnak a fővárosi törvényhozásban.³⁷ A két mandátumon felbuzdulva elhatározták, hogy indulnak az országos választásokon is. Anyagi nehézségek miatt a párt csak Budapesten és Győrben (Csécsy egy barátja révén) tudott indulni.³⁸ Debrecenben a pár héttel korábban még polgári demokrata Leitner Jenő vállalta a szervezést, de elkésett a lista benyújtásával.³⁹ A párt listavezetőnek a demokratikus gondolkodású polgári értelmiség előtt leginkább ismert Vámbéry Rusztemet akarta megnyerni. Vámbéry ezt elvileg vállalta, de — egyébként is késői — távirata olyan feltételeket támasztott, amelyek elfogadhatatlanok voltak Csécsyék számára.⁴⁰

Az országos választásokon a Radikális Párt megbukott. 5625 szavazatot kapott, s ez egyetlen parlamenti helyre sem volt elegendő. A választások előtt hat héttel színre lépő párt számára az idő kevés volt ahhoz, hogy létre tudjon hozni egy jól működő „pártmasinériát”, amely — mint Zsolt találóan megjegyezte — a szavazatok megszerzésében „fontosabb volt, mint egy demokratikus program”.⁴¹ A gyakorlatlanság, az anyagi eszközök hiánya, a hathónapos várakozás felőrölte a radikálisok erejének tekintélyes részét, és a választások eredménye is csalódást jelentett a számukra.

A radikálisok a választások eredményét az egész hazai baloldal vereségének is tartották. Ennek okát elsősorban abban látták, hogy a fiatal magyar demokrácia elmulasztotta a közelet megtisztítását bármifajta reakció legális és illegális híveitől. „A hibák koronája pedig az volt, hogy a választójogi törvény a politikai megbízhatóság feltételeit rendkívül enyhén szabta meg. . . Nemcsak futni engedte a megtévedteket, hanem szavazni is!”⁴² A választásokat elsősorban „a bűnbocsánatot élvező reakciós tömegek döntötték el”. Másodszorban a magyar középosztály, polgárság azon nagyszámú apolitikus része, amely eddig nem találta meg a helyét a kialakult pártrendszerben, s még mindig azt hitte — a huszonöt éves félrevezetése miatt —, hogy az „egészséges konzervatívizmus” a legfőbb jó a világon.⁴³

A Radikális Párt fő feladatának tartotta a „kívülmaradt”, félrenevelt értelmiség felvilágosítását, átnevelését, s az új magyar demokrácia szolgálatába állítását. E feladatnak a párt nem tudott megfelelni — több okból sem. Szándéka megbukott a polgárság értetlenségén és saját politikai rövidlátásán. A dolgozó rtelmiség szocialista pártja koncepció⁴⁴ — mert lényegében erről volt szó —

³⁷ Szocializmus útján. Akadémiai Kiadó, 1970. 29.

³⁸ Pénzügyi fedezet dolgában az emigrációhoz is fordultak: Bíró Lajoshoz 1945. szept. 4-én, Polényi Károlyhoz 1945. júl. 6-án, sikertelenül. OSzK kéziratár, Csécsy-hagyaték.

³⁹ Leitner Jenő — Csécsyhez. 1945. okt. 24-én. OSzK kéziratár, Csécsy-hagyaték.

⁴⁰ Csécsy Imre — Jászi Oszkárhoz 1945. márc. 27. Columbia, Jászi Papers. „Azt válaszolta, hogy elvben elfogadja, de beszéljünk meg az ügyet Nagy Vincével (!!) és a Szociáldemokratákkal.” Vámbéry nyilván nem volt részleteiben jól informálva a magyarországi helyzetről. Egyébként ebben az időszakban még nem szándékozott hazatérni. Lásd erre vonatkozóan: Vámbéry Rusztem — Károlyi Mihályhoz 1945. jún. 27., PI Arch. 704 f. 81. öe. 132.

⁴¹ Zsolt Béla: Sem szépek, sem daliások... Haladás, 1945. nov. 10.

⁴² Zsolt Béla: Tanulság és új harc. Haladás, 1945. okt. 13. „Az eredmény csak azokat lepte meg, akik most is abban bíztak, hogy a valóság az ő vágyálmaikhoz igazodik.”

⁴³ Uo.

⁴⁴ Csécsy: „mi nem vagyunk marxisták, de hívei vagyunk a szocializmusnak”.

nem vonzotta, hanem inkább taszította az „apolitikus” értelmiséget. Követeléseik, programjuk nagyjából, fő vonalaiban megegyeztek a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak elgondolásaival, programjával. Kritikai észrevételeiket, kifogásaikat a Front pártjai egymással való vitáikban, választási harcukban bőségesen használták. Így programjuk, választási felhívásaik nem jelentettek önálló alternatívát. A polgári demokratikus és a szocialista alternatíva közötti szintézist kereső radikálisok teljes értetlenséggel találkoztak. A kisszámú őszintén demokrata — sok kérdésben a szocializmus iránt is fogékony — polgárnak a Radikális Párt sem elvi, sem gyakorlati „védelmet” nem tudott adni. Így, aki egyéni védelmet akart, belépett valamelyik munkaspártba, aki osztályvédelmet, az csatlakozott valamelyik polgári osztálypárthoz, a Kisgazdákhöz vagy a Polgári Demokratákhoz. Zsolt megfogalmazásában: „... aki jobban féltette életét, mint vagyonát balfelé, aki jobban féltette vagyonát, mint életét jobbfelé...”⁴⁵ ment, invesztált, szavazott, stb. Így a Radikális Párt, mint a „közérdek pártja”, mint „elvi párt” megbukott.

A vereségnek és az 1945-ös balsikernek volt még egy fontos tényezője, amit a korszak publicisztikája nem fogalmazott meg. Amíg a radikálisok döntőnek és meghatározónak tartották az „októberi örökséget” ezt állítva politikai elgondolásaik és propagandájuk középpontjába, addig a koalíció pártjai leginkább — legalábbis egyelőre — a döntő hangsúlyt 1918—19-hez való viszonyuk „elhallgatására” tették. A viszonylagos „hallgatás” rendkívül bonyolult helyzetet takart, melynek itt csak legfontosabb mozzanataira kívánunk utalni. Az évtizedes antikommunista propaganda által befolyásolt tömegek felé, a proletárdiktatúra „újabb fordulatától” való félelem atmoszférájában, el akarták kerülni azokat a momentumokat, amelyek analogikus asszociációkat ébreszthettek. Másrészt — nyilvánvalóan nem akarták a fontosabb ellentétektől s nehézségektől terhelt koalíciós munkát az 1918—19-es „történeti szerepvállalás” kérdéseivel megterhelni. E fenti ellentét nagyfontosságú volt abból a szempontból, hogy minden személyes és általános szimpátia ellenére a koalíció pártjai érdemben nem támogatták a radikálisok erőfeszítéseit.⁴⁶

1945. november 17-én ült össze a párt közgyűlése, hogy megvitassa a választások tanulságait, s hogy kijelölje a további feladatokat. A lényegi kérdé-

⁴⁵ Zsolt Béla: Sem szépek, sem daliások... Haladás, 1945. nov. 10.

⁴⁶ A probléma egyik gyakorlati következménye volt az is, hogy az októberi emigráció „nagy öregjeit”, Károlyit, Jászit, Vámbéryt 1945-ben nem hívták haza. Károlyi és Jászi álláspontját az 1918-as forradalom és 1945-ös helyzet kapcsolatáról az alábbi két idézettel lehetne legjobban bemutatni.

„Az Oktobristákkal szemben jobbról és balról hemmungjai vannak a rendszernek. Jobbról azért nem szeretik Októbert emlegetni, mert hiszen valamennyi párt, politikusok és újságírók a 25 év alatt leadogatták névjegyeiket a hazaáruló Károlyi, Jászi, Vámbéry stb. ellen. Még a Szoc. Dem. legnagyobb része sem mert kiállani értünk. Ami a kommunistákat illeti, azok azért szeretnék kiradírozni 1918—19-et, mert ha dícsérnék Októbert el kellene ítélniük Kun Bélát. Ezt viszont természetesen nem akarják. Hogy a mai rendszerük lényegében az Októberi programon áll, szintén kellemetlen elismerni és ezért az agyonhallgatás taktikáját választják. Különben is a magyar kommun Trocky-ista volt. És Sztálin azóta rég elfordult ettől az iránytól és magát Kun Bélát valószínűleg ki is végeztette. Mindez azért is még fokozottabban kellemetlen, mert én pechükre élve maradtam. Mennyivel könnyebb lett volna egy gyönyörű temetéssel, akár egy szoborral is engem elparentálni. Egy ére szobor előtt nyugodtan lehet hazudni, mert az már nem fog nekik visszavágni, de most az élő Károlyival meggyűlt a bajuk. Az egyetlen kivezető útnak az látszott: egy szobor talapzatot építeni és meginvitálni engemet, hogy álljak rá. A baj csak az, hogy hiába invitálnak, nem vállalkozom erre a szerepre akármennyi közhelyes dícséretet szólnak rám.” — Károlyi Mihály — Jászi Oszkárhoz 1946. aug. 2. Columbia Jászi Papers.

sekben nem tudtak újítani, minden maradt a „régiben”. Elhatározták, hogy a pártot fenntartják továbbra is. Lényeges változás csak annyiban történt, hogy Zsolt Béla „vette át” a Haladást, pontosabban bérbe vette a lapot három évre. Kötelezettséget csak annyiban vállalt, hogy „mindenkor és minden tekintetben a Magyar Radikális Párt programját és szellemi irányát fogja kifejteni” és hogy a párt által kívánt híreket, cikkeket „legfeljebb egy oldal terjedelemben” közölni fogja.⁴⁷

Jászi csak 1946 januárjában értesült a párt újjáalakításáról. Nem helyeselte „... bár jól esett látni, hogy eszméink tovább élnek. Károlyival értek egyet, hogy az Októbristáknak nem volna szabad új pártot csinálni. Erre hiányoznak a tömegek”. Jászi, bár más előjellel, ugyanazt tanácsolta — utólag — mint Rákosi. „Amire én gondolok az valami *Fabian Society* alakulat volna, mely a pártoktól függetlenül az eszméket érlelné...” Tagjai magánemberként ahhoz a párthoz tartoznának, amely felfogásukhoz a legközelebb áll. Jászi nézete szerint a radikálisok csak így tudnának megfelelni azoknak a legfontosabb feladatoknak, amelyek — szerinte — a legalapvetőbbek.⁴⁸ Ezekre a funkciókra: a radikális demokrácia védelmére és a tömegek demokratikus átnevelésére a radikálisok — pártkeretekben — alkalmatlanok voltak.

Jászi ebben a kérdésben jobban ítélte meg a magyarországi helyzetet s lehetőségeket, mint itthoni hívei. A balsikerű választások után a párt valójában nem tudott megfelelni a fenti feladatoknak. A következőkben erre a Haladás, majd elvi szinten a Huszadik Század tett kísérletet.

„Nagyon különös (nem tudom, hogy észrevetted-e?), hogy maga Uncle Joe az egész vonalon októberi politikát csinál, a legkisebb marxi kihangsúlyozás nélkül, mondhatom az én egykori programom alapján. A különbség csak az, hogy ami nálunk hit és meggyőződés volt, az itt taktika és utógondolat. De ez magában nem baj, a magok mégis ki fognak kelni, ha akadnak gondos és lelkiismeretes kertészek. Sajnos ezeket nem látom. (Lehet, hogy részben a hírszolgálat hiánya!)” — Jászi Oszkár — Károlyi Mihályhoz 1945. máj. 27-én. PI. Arch. 704 f. 81. öe. 109. l. — A kommunisták is 1945-ben a napi helyzet analógiáját 1918 októberében látták; ld. Szabad Nép, 1945. okt. 31. Az októberi forradalom.

⁴⁷ MRP szerződése Zsolt Bélával, 1945. nov. 20. OSzK kéziratár, Csécsy hagyaték — Eddig Csécsy volt a főszerkesztő, a lap átadására azért került sor, mert az MRP financiálisan nem bírta. „...s ő (Zsolt) jobban szerkeszti mint én.” Csécsy — Jászinak, 1945. nov. 27. Columbia, Jászi Papers.

⁴⁸ Jászi Oszkár — Csécsy Imrének 1946. jan. 13-án és ápr. 29-én. OSzK kéziratár, Csécsy-hagyaték. Ugyanerről lásd még Jászi Oszkár — Károlyi Mihályhoz 1945. jún. 13-án. PI. Arch. 704. f. 81. öe. 120. l.

A Columbia Jászi Papers-ből felhasznált anyag Vezér Erzsébet gyűjtése, akinek szívés segítéséért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

JEMNITZ JÁNOS

Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az angol Labour Party kapcsolatainak történetéhez (1945—1947)

A két párt kapcsolatainak fő tendenciáit, szakaszait, problémáit e folyóirat hasábjain pontosan tíz esztendővel ezelőtt már felvázoltuk.¹ Újabb forrásanyagok azonban lehetővé teszik ennek a képnek a kiegészítését. Míg az 1965-ben megjelent cikk anyagában a magyar szociáldemokrata párt archivumi anyagaina, illetve a résztvevők visszaemlékezéseire támaszkodott, ezúttal a Labour Party archivumból származó forrásanyagok új látószögből kínálnak rálátást erre a kapcsolatra.

Az új angol anyag még egy általánosító megállapítás megtételét teszi lehetővé. Kitűnik ugyanis, hogy a Labour Party külügyi osztálya, illetőleg a munkáspárti kormány külügyminisztériuma között volt bizonyos eltérés. Ez már 1945-ben megnyilvánult, amit azután még 1946-ban és 1947-ben is tapasztalni lehetett. Ez pedig ugyan nyilván összefüggött azzal, hogy a külügyminisztérium élére Bevin került, aki markáns egyéniséggel megszabta a minisztérium irányvonalát is — márpedig az köztudott, hogy Bevin a nemzetközi politikában mennyire „jobbra hajlott”. A párt külügyi osztályának élén pedig D. Healey állott, aki valamikor a munkásmozgalomban baloldali körökkel állt kapcsolatban, s 1944—1945-ben is a Labour jobboldali politikusainak elképzeléseit többször illetve kritikával. Mindemellett nyilván nem egyszerűen a személyek különbözősége magyarázza csak az eltérést. A Foreign Office apparátusa és a hivatalos „országos” politika eltért a pártétól, és mivel a párt a második világháború éveiben vállalta, hogy a szocialista, szociáldemokrata pártok új nemzetközi összefogását, szervezésének megteremtését előkészíti — ez bizonyos rugalmasságot is megkövetelt a szervezőktől, hiszen nemcsak a jobboldali, hanem baloldali szociáldemokratákkal is szót kellett érteniük. Ide tartozott az a reményük, hogy a kelet-európai országokban is sikerül erős szociáldemokrata pártok kialakulását elősegíteniük, illetőleg ezekkel jó kapcsolatot kialakítaniuk. Ez már részben nagyonis konkrét és gyakorlati politikai kérdés volt, s e tekintetben Bevin és Healey válaszai, módszerei eltértek egymástól — sőt, mint azt az 1946 évi dokumentumok tanúsítják, a pártapparátuson belül Healey és Morgan Phillips reagálásai között is voltak lényeges különbségek. E különbségek 1947 végére — 1948 elejére veszítették el jelentőségüket, amikor kiderült, hogy Healey irányzatának nincs tovább kire építeni a lengyel, csehszlovák és magyar szociáldemokrata pártokban.

Előre kell bocsátanunk, hogy a Labour Party archivumban talált magyar anyag feltűnően hiányos, s a hiányokat illetően is egyenetlen. Az 1945 utáni

¹ Jemnitz János: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához (1945—1948). Történelmi Szemle, 1965. 2—3. sz.

fejlődés első évéből pusztán egyetlen érdemlegesebb anyagot idézhetünk. Nem sokkal a háború befejezte után A. L. Williams a Yorkshire-i kerületi szervező titkár a Labour Party levélpapírján fordult G. R. Sepherdhez, a pártközpont országos szervezőjéhez, amelyben utalt arra, hogy a helyi lapot a „Leeds Weekly Citizen”-t a tartományi pártvezetőségnek fel kellett adnia, mert olyan emberek kezébe került, akiknek „a párt iránti lojalitása a múltban gyakran megkérdőjelezhető”. S ezek sorában Williams külön is megemlékezett Dr. Polányi Károly cikkeiről. Williams szerint Polányi „vagy kommunista, vagy fellow treveller”², s a célból, hogy e helyzetet tisztázzák, információt kért a pártközponttól.³

Az első, ráadásul csak részben magyar vonatkozású anyag — hiszen Polányi évtizedek óta Angliában élt — már meglehetősen mérgezett légkörre utal — s hangsúlyozzuk, a levél kelte 1945. augusztus 31. De a teljes képhez hozzátartozik, hogy szeptember 5-iki keltezéssel a párt központjából Williamsnak olyan információt küldtek, hogy Polányi „nagy kultúrájú ember”, aki „kitűnő könyvet írt Magyarországról”. Az informátor megállapította, hogy Polányi nem kommunista, hanem mind Magyarországon, mind az emigrációban a kommunisták és szocialisták között a félúton helyezkedett el, s inkább professzor, mint politikus alkat. Végül úgy összegezte véleményét: „politikai ítéletei talán nem mindig megbízhatóak, de személyes integritása vitán felül áll.”⁴

Az 1945-ös dossziében nem találunk magyar vonatkozású anyagokat, de ugyanebben az évben a Labour Party vezetői már kialakították a maguk „kelet-európai” politikáját, amelynek keretében Magyarország és a magyar párt csak egy tétel volt. A magyar szociáldemokrata vezetők szintén megformulálták a magyarországi belső fejlődésre szóló programjukat, de a nemzetközi horizontot érintő elgondolásaikat is. A formulázás közben kiderült az is, hogy a magyar pártban is különféle vélemények kovácsolódtak ki, s kiderült már ezekben a hónapokban, hogy Szakasitssal szemben a pártvezetőségben Kéthly Anna az, akire a posszibilis ellenzék vezetőjeként tekintettek. Így gondoltak rá Londonban is, s az 1946. évi hosszabb angliai meghívása előtt nyilvánvalóan az előkészítés jegyében készült egy Pro domo életrajz Kéthly Annáról. Az anyag aláhúzza, hogy Kéthly 1919-től következetesen harcolt a Horthy-rendszer ellen, később a németbarát külpolitikát támadta, fellépett a zsidóüldözések ellen. Ezután azonban már kritikusabb passzus következett. Az 1946. január 22-iki feljegyzés szerint Kéthly „a legnépszerűbb a párt összes vezetői közül”, amit annak köszönhet, hogy „nem mutat gyengeséget sem a kommunisták felé, s ugyanakkor nem táplál rokonszenvet a régi rendszer iránt sem, s ezért egyaránt tisztelik a mérsékeltek és a radikálisok”.⁵

A feljegyzés készítője megállapította, hogy „noha teljesen ura képességeinek, az üldöztetés évei kifárasztották”, s ezért is kíváncsatos az angliai útja, mert az új tapasztalatok szerzése mellett pihenésre is lehetőséget nyit. Emellett pedig „mivel a magyarországi politikai helyzet zavaros, csak egy hozzá hasonló személy adhatja meg a szükséges információkat” — s e kérdések közül a feljegyzés külön is kiemeli a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének

² A fellow treveller fogalom ekkoriban vált használatossá. Szó szerinti fordításban útitárs, de a fogalomnak pejoratív kicsengése volt.

³ The Labour Party Archive. Department Countries and organisations. Box 2. Hungary.

⁴ Uo. — Megjegyzendő, hogy szept. 7-én a Transport Houseból A. L. Williamsnek még a következő információt juttatták el: Polányi 1919-ben a fehér terror elől menekült Bécsbe, s onnan a Dolfuss-puccs után 1934-ben menekült Nagy Britanniába, s ott tovább harcolt a fasizmus ellen.

⁵ The Labour Party Archive. Countries and Organisations. Box 3.

problémáját. Itt azonban a fogalmazás megintcsak rendkívül tanulságos. 1945 telén ugyanis a Transport House-ban sem opponálták elvileg az együttműködés szükségességét — Magyarországon. Persze az együttműködés módozatairól nagyon eltérőek voltak az elképzelések, de ennek szükségességét elvileg még Kéthly sem tagadta. Emellett pedig a Labour Party külügyi osztálya nem szakíthatott hivatalosan a magyar pártvezetőséggel, s éppen ezért Kéthlyre abban a tekintetben is számítottak, hogy hazatérése után majd ő ismerteti az „angol szempontokat” a magyar szociáldemokratáknak, „akiket néhány jelenség ugyancsak meglepett”.

A legfontosabb indítékra az utolsó bekezdés utalt: „A meghívás rendkívül megnövelné tekintélyét, s ezzel együtt erősítené azt a politikai irányzatot is, amelyet ő képvisel, azt a politikát, amely közelebb áll Brit Szocializmushoz, mint bármely más irányzat Magyarországon.”⁶

Az utazásra valóban sor került, s néhány vonatkozásban az előzetes tervek valóban „beváltak”. Kéthly és a Labour Party között a kapcsolat még szorosabbá vált, nyilvánvalóbbá lett az is, hogy Kéthly és a pártvezetőség baloldali, illetőleg bal-centrista csoportja között felfogásbeli különbségek vannak — de más vonatkozásban kiderült, hogy Londonban mégiscsak túlbecsülték Kéthly befolyását.

Az angol Labour Party és a magyar szociáldemokraták kapcsolatai természetesen nem szorítkoztak Kéthly látogatására. Sor került munkáspárti képviselők magyarországi látogatására, nemzetközi konferenciákra, ahol az eszmecserékre lehetőség nyílt, s a konfrontációnak más lehetőségei is voltak.⁷ E konfrontációnak egyik igen fontos epizódja kétségtelenül Morgan Phillipsnek, a Labour Party titkárának 1946-ban megvalósított magyarországi látogatása volt.

Morgan Phillips útjának előzményeiről, az angol Labour Party és a magyar párt 1946-beli kapcsolatairól a magyar párton belül a jobb- és baloldali vitáiról, s a peyerista frakció felelevenedéséről az idézett tanulmányban több anyag tanúskodik.⁸ Morgan Phillips útja ebbe a képbe illeszkedik be, amihez a jobboldal a szociáldemokrata pártban ugyancsak nagy reményeket fűzött, míg a baloldal és a pártvezetőség abban bízott, hogy a két párt közötti kapcsolatokat szorosabbra tudják fűzni, az eltéréseket pedig csökkenthetik.

Az eddig ismert forrásanyagot egészíti ki Morgan Phillipsnek az a levele, amit 1946. november 28-án küldött el Szakasits Árpádnak. A szokásos üdvözlő sorok után Phillips áttért a kényesebb kérdésekre.

Ezek sorában leszögezte, hogy „természetesen a két párt között vannak szemléleti különbségek. Önöknek munkamegállapodásuk van a Kommunista Párttal, míg mi el vagyunk tökéelve arra, hogy minden képességünk szerint ellenállunk nekik és a Labour Party-t úgy tartjuk fenn, hogy az ennek az országnak legfőbb munkásszervezete legyen.”

A levél következő passzusában Phillips direkt módon is kifejtette, hogy szerintük a Kommunista Pártok „a szociáldemokrata erők tönkretételére törekcsenek”. Magyarországot illetőleg azonban megjegyezte: „mégis úgy hiszem, hogy az önök mozgalma erős, életteli és elszánt”, s ezért nem vitatja el lehető-

⁶ Id. forrás.

⁷ E kapcsolatokról bővebben lásd *Jemnitz János*: A magyarországi szociáldemokrata párt... id. cikkét. 156—161.

⁸ *Jemnitz*: A magyarországi szociáldemokrata párt... id. cikk.

ségeit. Mindezt Phillips még egy kijelentéssel töltötte meg: „bizalommal tekintek előre, hogy Magyarországon egy erős szociáldemokrata párt bontakozik ki, amely egy napon saját maga veheti kézbe hatalmat. Önök biztosak lehetnek abban, hogy a Brit Labour Party mindent meg fog tenni az önök támogatására, amit csak tehet.”⁹

A látogatásnak ez a dokumentuma azonban részben megtévesztő. Magyarországi tapasztalatai után Phillips 1947 januárjában átfogó jelentést készített az angol Labour Party számára magyarországi tapasztalatairól, s ha Szakasitsnak írott levelében is már jelezte, hogy bizonyos nézeteltérések állnak fenn közöttük, akkor a jelentésben ez még nyilvánvalóbban kiütközött.

Phillips e jelentésben a magyarországi helyzet lényegére reflektál — nem annyira az osztályszempontokra, mint a politikai erőviszonyokra, tétekre. Jelezte, hogy Magyarországon láthatóan kiéleződött a harc a jobb- és baloldal között, valóságos versenyfutásról írt — mégpedig azért, mert a békeszerződés megkötése utáni helyzetre mindkét csoportosulás az erő pozíciójából kíván már szembenézni a másikkal. Ilyen összefüggésben Phillips szerint a szociáldemokrata párt kulcsszerepet tölthet be, mert szerinte vagy folytatja eddigi politikáját — amit Phillips úgy értékel, hogy „vakon és feltétel nélkül követi a kommunista pártot”, avagy a párt megszerzi teljes önállóságát, s ennek alapján a januárban megtartandó pártkongresszus „megteremti annak lehetőségét, hogy nagyobb legyen az együttműködés a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt között”.¹⁰

Phillipsnek ez a véleménye természetesen nem volt légbőlkapott, s nemcsak a Peyer-csoport decemberi nevezetes memorandumára kell itt gondolni, hanem arra, hogy az 1947-es pártkongresszus előtt a jobb-közép, a Kéthly-csoport ténylegesen előretört, s a fent nevezett gondolatokat a magyar szociáldemokrata pártban is többen megfogalmazták.

Phillips ilyen körülmények között nagyon fontosnak tartotta, hogy mi is fog történni a pártkongresszuson, s mint jelezte, a Labour Party nemzetközi osztályával előre elrendezte, hogy a Labour küldöttekkel képviseltesse magát a kongresszuson, akik között legyen ott Denis Healey, a párt külügyi osztályának vezetője.

A jelentés még a következő igen lényeges megállapításokat tartalmazta: „Hiszek abban, hogy az országban vannak olyan elemek, akik helytelenítik a pártvezetőség politikáját, amely a kommunistákkal való együttműködést (ha nem az egyesülést) hirdeti, de ez a hangulat ebben a nehéz helyzetben nem kaphat megfelelő hangot, mivel a jelenlegi pártvezetőség kihasználja a Brit Labour Partyval való kapcsolatát arra, hogy a jelenlegi politikáját igazolja. Ezért fontosnak tartom, hogy valahányszor lehetőség kínálkozik, adjuk meg a legnagyobb támogatást a szociáldemokrata párt azon elemeinek, akik egy határozott független szocialista politika kialakítására törekcszenek a jelenlegi kommunista-barát politika helyett. Elég szerencsétlen módon egyetlen személyt sem találtam magyarországi tartózkodásom alatt, aki úgy tűnt, hogy vezérévé lehetne ennek a párton belüli harcnak.”¹¹

Phillips levele teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar és az angol pártvezetőség között olyan lényegbeli különbségek vannak, amelyek elhárítá-

⁹ The Labour Party Archive. Id. forrás. Box 3.

¹⁰ Uo.

¹¹ The Labour Party Archive. Id. forrás. Box 8.

sára „a nézetek jobb megismerése” után sincs remény. Kitűnik egyúttal az is, hogy Phillips és a Labour nagyobb intenzitással kívánta érvényesíteni a pártban a maga szempontjait — a pártvezetőséggel szembeni ellenzék alátámasztásával.

Phillips előre jelzett tervei szerint a Labour Party képviselőjében valóban Healey érkezett a pártkongresszusra. Budapesti tartózkodásáról néhány írásbeli jelentéséből, feljegyzéséből nagyon érdekes mozzanatokat ismerhetünk meg. 1947. január 29-én érkezett meg Budapestre, s a követségről intézték el, hogy *elsőként* Peyerrel találkozott, akivel egy órás beszélgetést folytatott. Utána az első „munkaebédet” Kéthlyvel töltötte. Csekélynapi, június 30-án találkozott Szakasits Árpáddal, illetőleg a titkárság két tagjával, s a külügyek intézőivel, Horváth Zoltánnal és Schiffer Pállal, akik a baloldal prominens tagjai voltak. Január 31-én részt vett a kongresszus vitáin, külön feljegyezvén, hogy azon megjelent Rákosi Mátyás és Károlyi Mihály is. Február 1-én Riesz Istvánnal ebédelt, majd hogy a kommunista párt elképzeléseit jobban megismerje, a Külügyminisztériumban Bolgár Elekkel tanácskozott. Február 2-án zsúfolt programja volt; Böhm Vilmossal ebédelt, de ugyanaezen napon tanácskozott Károlyival, Kéthlyvel, Bánnal és Marosánnal.¹²

Mind ezek alapján világos, hogy a magyarországi helyzetről Healey valóban sokoldalúan igyekezett tájékozódni. S hozzá kell tenni, következtetései részben el is tértek Phillipsétől — akit csak az antikommunista előítéletek vezettek. Healey viszont hosszabb, ötoldalas jelentésében megállapította, hogy „nehéz nem hinni abban, hogy az ellenforradalmi veszély valóságos tényező”, ami pedig Peyer esetét és kizárását illeti, Healey ugyancsak leszögezte: Peyer azzal, hogy a pártvezetőség megkérdezése nélkül adott nyilatkozatot külföldi tudósítónak — a párt alapszabályait sértette meg, s ezért Angliában a Labour Partyból is kizárnák.¹³

Healey budapesti benyomásai nyomán még inkább meggyőződött arról, hogy az egyik, ha nem a legnagyobb formátumú politikus a szociáldemokrata vezetők között Böhm Vilmos. Még február 7-én Budapestről írta Pragernek Londonba a következő sorokat: „Nagy kár, hogy öreg és beteg ahhoz, hogy vezető szerepet játsszék a magyar párt életében.”¹⁴

Nem kevésbé „izgalmas” az a rövid portrészorozat, amit Healey januári budapesti látogatása alkalmával készített a magyar párt vezetőiről — saját használatra, illetőleg nyilvánvalóan a Labour Party külügyi osztálya részére, hiszen a portrészorozat ennek archívumában maradt fenn. Healey különböző kategóriákba sorolta a vezetőket. Megállapította, hogy a 21 tagú vezetőségből 12 baloldali és 9 a jobboldali. Szakasitsot néhány sorban a következőként jellemezte: „Egész életét pártmunkában töltötte el. Költő, akit könnyen lehet befolyásolni, rendkívül érzékeny és gyenge, de nagyon értelmes.” Rieszről így vélekedett: „Igazságügyminiszter. Népszerű, elég hiú, de tehetséges.” Riesz után Marosán következett: „39 éves enfant terrible. Volt pék. Vonzó személyiség.” Justusról: „A párt fiatal ideológiai vezetője.” A baloldaliak közül még Horváth Zoltánról és Bier Liliről tett névszerint külön említést, majd megállapította, hogy a baloldalnak általában nincs elég szoros kapcsolata a tömegekkel. Emellett még két megfigyelést tett a baloldalról: egyfelől hogy felfo-

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

gásukban marxisták, másfelől, hogy sok közöttük a zsidó származású értelmiség.

A jobboldal listáját természetesen Kéthly nyitotta meg. Róla ezt írta: „Kitűnő személyiség és nagyon népszerű, de nincs adminisztratív képessége.” Második helyen emlékezett meg Bánról, akiről szintén megállapította, hogy népszerű, „nagy gyakorlati képességgel rendelkezik, s csak az utóbbi időben csatlakozott a jobboldalhoz”. Az ő esetében külön is kitért Bánnak a Jugoszláv fejlődésről kialakított véleményére.^{14a}

E listával kapcsolatban említésre méltó, hogy Healey a baloldalon Rónairól, a jobboldalon Szederről és Széligről nem tett említést.

A két főcsoport mellett külön emlékezett meg Böhmről — a legnagyobb elismerés hangján, sőt hozzátehetjük, úgy, mint akit messze mindenki fölé helyezett. Megállapította, hogy „nagyon értelmes, nagy befolyással rendelkezik, hogy a kongresszuson vezető szerepet játszott, s főtítkárr is lehetett volna, ha nem lenne öreg és súlyosan beteg” (szív-beteg).

Healey bizonyos „elfogulatlanságára” vallott, hogy Peyerről igen rossz véleményt alakított ki. Megállapította, hogy Peyer „nem igazi vezető”, rendkívül eleven benne a „nosztalgia egy kényelmes állás után” — de mindennek ellenére bizonyos szakszervezeti körökben még mindig van befolyása.¹⁵

Mindezek után ő is kialakította a maga összefoglaló értékítéletét a magyar szociáldemokrata pártról, helyzetéről, az esetleges elvárásokról, s ez árnyaltabban, kétségtelenül eltért Phillips markáns antikommunista, s a magyar pártot bíráló megfogalmazásaitól: „A szociáldemokrata párt a régi szocialisták valódi és őszinte pártja (vagyis nem az »álkommunistáké« — ahogyan Phillips felvetette — J. J.). Ez az egyedüli elképzelhető alternatíva a kommunizmussal szemben Magyarországon.” A jövőt illetően azonban az alapkérdésben Healey már egyetértett Phillipsszel, akivel egybehangzóan úgy vélte, hogy „a jelenlegi feszültség a szocialisták és a kommunisták között még tovább fog fokozódni” — s az ő kötelességük, hogy minden támogatást megadjanak a magyar szociáldemokratáknak. Majd még egy érdekes megfigyelést tett: „A szocialistáknak vannak a legjobb tömegeik, míg a kommunistáknak a legjobb vezetőik. A jelenlegi szocialista vezetők közül Bán tűnik olyannak, akit a leginkább kellene támogatnunk.”¹⁶

1947-re — amely sok szempontból sorsdöntő volt a magyar szociáldemokrata párt életében — a Labour Party „dossziéja” sokféle instruktív anyagot tartalmaz. Mindjárt hazatérése után Healey tovább tájékozódott Peyerről — mivel látta, hogy a Peyer-csoport külön színárnyalatot képezett a magyar mozgalomban. Tom McKittirickről kért véleményt Peyer múltbéli tevékenységéről, aki részben svéd szociáldemokrata forrásokra hivatkozva megállapította, hogy Peyer felelős a hátrányos Bethlen paktum elfogadásáért, ami túlságosan megfertőzte gondolkodását, sok lehetőséget kihagyott, hogy nemzetközi fórumokon támadja a Horthy-rendszert. Az információk szerint Peyer csak későn, 1943-ban vállalta, hogy átfogó támadásba lendüljön a rendszer ellen. Healey az anyag tanulmányozása után 1947. március 25-én köszönte meg az információt a következő szavakkal: „a feljegyzések rendkívül hasznosak. Bárcsak ko-

^{14a} Ismeretes, hogy Bán a felszabadulás előtt hosszabb ideig Újvidéken volt szociáldemokrata párttitkár. 1945 után mint szociáldemokrata bizonyos kritikával nézte a jugoszláv fejlődést.

¹⁵ The Labour Archive. Id. forrás. Box 8.

¹⁶ Uo.

rábban megkaptam volna őket, bár ezek teljesen megerősítik saját véleményemet.”¹⁷

1947 tavaszán Szakasits nagyobb munkáspárti delegációt hívott Magyarországra — megint nyilvánvalóan olyan szempontból, amit Phillips jelentésében jelzett —, egyfelől hogy a delegációból így többeket meggyőzhessen a magyar pártvezetőség igazáról, másfelől, hogy az országon belül igazolják: az angol Labour és a magyar szociáldemokraták együttműködése felhőtlen. A nagyobb delegáció küldése elől azonban Healey kitért, sőt hozzátette, hogy a dunavölgyi szociáldemokrata pártok valóban jelentősegteljes nemzetközi konferenciájára¹⁸ is feltételezhetően csak egyedül érkezik majd.

1947 májusában Noel Baker munkáspárti légügyminiszter-helyettes továbbította Auer Pál magyar párizsi követ levelét, amelyben arra kívánta az angol Labour Partyt befolyásolni — s ezen az úton a magyart —, hogy a parlamenti választásokat csak a békeszerződés aláírása után tartsák meg. Healey megjegyezte: egyfelől ez amúgyis valószínű, mivel a választások megtartását jelenleg főként csak a szociáldemokraták sürgetik — másfelől újra jelezte, ő nem sokára Budapestre utazik a dunavölgyi konferenciára —, s ekkor közvetlen értesüléseket, benyomásokat szerezhethet. A Labour Party Margate-i évi konferenciájára azonban javasolta Noel Bakernek, vessék fel a kérdést, hogy a Labour mindig is törekedett arra, hogy a kelet-európai szociáldemokratákkal a legszorosabb kapcsolatban maradjanak.¹⁹

1947. május 21-én Healey újabb levélben fordult Noel Bakerhez. Ebben friss magyar értesülésekre hivatkozott, amelyek szerint a szociáldemokrata vezetők Budapesten egyfelől Rajk mellé erős szociáldemokrata államtitkárt kívánnak állítani, másfelől azt szeretnék: Londonban felelős Labour vezető (esetleg Noel Baker) nyilatkozatot tegyen arról, hogy a Labour semmiféle reakciós csoportosulást nem támogat Magyarországon.²⁰

Május 23-án, Healey budapesti tartózkodása után Böhm írt neki levelet és kérdezte tőle: mi volt a véleménye a magyar helyzetről és a magyar szociáldemokratákról. Healey június 2-iki Böhmnek küldött válaszában megjegyezte: „általában a pártban az ún. Szakasits-csoportosulás megerősödött február óta, miután a centrum és a jobboldal egy sor taktikai engedményt tett.” Healey külön sérelmezte, hogy az ellenzék elfogadta, hogy Kéthly helyett Horváth Zoltán legyen a Világosság c. du-i napilap főszerkesztője.

A Böhm—Healey levélváltásnak volt még egy tétele: mégpedig a Szocialista Internacionálé helyreállításának gondolata. Böhm vetette fel május 23-iki levelében, hogy egy közös Bulletin kiadása nem elég, az lenne szükséges, hogy minden párt 1—2 megbízottat nevezzen ki az események szemmel tartására. Healey egyetértett Böhmmel, s előre jelezte, hogy a zürichi nemzetközi konferencián ezzel a problémával is foglalkozni kívánnak, mert a nemzetközi kapcsolatokat valóban szorosabbra kívánják fűzni.

Június 5-én Healey Böhmnek írt második levelében részletesebben tért vissza ezekre a problémákra — s megjegyezte, hogy magyarországi tapasztalatairól jelentést állított össze a Labour Party vezetőségének is. Újabb levele ennek következtetéseivel cseng össze. E második levélben újra aláhúzza, hogy

¹⁷ Uo.

¹⁸ A dunavölgyi konferenciáról lásd *Jemnitz*: id. tanulmányát 169—170.

¹⁹ The Labour Party Archive. Id. forrás. Box 8.

²⁰ Uo.

a jobboldal néhány taktikai engedményt tett, „ami az én véleményem szerint nem volt okos”. Healey különösképpen azt kifogásolta, hogy Horváth Zoltánt a vezetésből nem távolították el. Megjegyezte: egyesek azt mondták neki, hogy Horváth Zoltán tulajdonképpen kommunista, de ő úgy véli, ez tévedés, ő inkább „szektás marxistának” ítélte. Viszont azt sajnálatosnak találta, hogy Horváthnak olyan nagy a befolyása Szakasitsra és Rieszre, s ezen nem sokat változtat, ha a titkárságból kikerült, ha a Világosság vezetését vette át.

Healey a helyzetet a jobbközép szempontjából rendkívül aggasztónak találta, s idézte Bán véleményét, aki megjegyezte, hogy az angol kormány édeskeveset segíthet nekik, s az egyetlen, amit tehet, az, hogy „oly keveset avatkozik bele a dolgokba, amennyire csak lehet”.²¹

Az újabb levelek 1947 őszéről keltek, s közvetlenül kapcsolódnak a választáshoz, amelyben, mint ismeretes, a szociáldemokrata párt vitális szerepet játszott, s amelynek kapcsán robbant ki a belső pártválság is. Minderről Healey Böhmötől kimerítő jelentést kapott, s Healey ennek alapján készíthette el a maga jelentését szeptember 17-én. Ebben leírja a választási sérelmek okait, fázisait, azt, hogy Szakasitsnak a válság kulminálásakor miként kellett lemondani, és vált Böhm a helyzet kulcsfigurájává, s a triumvirátus (Böhm, Riesz, Bán) miként dolgozta ki a maga követeléseit (új választási terv, egyenlőség a kommunistákkal), Rákosi miként kereste meg Böhmöt, fogdta el a követeléseket, s Böhm hogyan mentette meg Szakasits helyzetét — mert nem akarta, hogy a párt kifelé is láthatóan meggyöngyüljön, illetőleg pártszakadásra kerüljön sor. Mindezek után azonban kitér arra is, hogy Böhm a következőkben akarja kirohantani a válságot, mert Stockholmból készül olyan levél megírására, amely Szakasitsot is bírálná — amely elkerülhetetlenül Szakasits bukására vezetne —, s ebben az esetben minden valószínűség szerint Bán venné át a főtitkári tisztelet. Bánról pedig Healeynak nagyon jó véleménye volt, mivel „népszerű, világos fejű és ragyogó szónok — s a munkások is szeretik”.²²

A szeptemberi válságból azonban Healey nem sokkal később egy másik, s Böhmétől árnyalataiban eltérő jelentést is kapott a Külügyminisztériumból. A minisztériumból Walsh budapesti angol ügyvivő jelentését 1947. szeptember 26-án küldték át Healeynak — de Walsh levele maga keltezetlen. Walsh szerint abban bizakodtak, hogy a szeptember 8-i szociáldemokrata pártválasztmányi ülés tiszta helyzetet teremt — de ebben csalódnuk kellett. A Szakasits elleni támadásokat Walsh is kiemelte, Böhm jelentős szerepét is, de megállapította, hogy Bán csalódást keltett, nem volt elég lendületes, s általában a közhangulat izzó voltával szemben feltűnő volt a POSSZIBILIS vezetők hiánya. Walsh lényegesnek tartotta, hogy Böhm befolyása mindenkivel szemben perdöntő legyen. Jellemző, hogy korábban az angol követet általában Bán vagy Riesz fogadta — most viszont Böhm tette ezt. Walsh aggasztónak ítélte, hogy noha Szakasits befolyása meggyengült, mégis megmaradt a párt vezetője, „ami nem túl rózsás távlat. Ha a vezetés kérdését nem tudják megoldani, a párt

^{20*} A magyar szociáldemokraták jelzései természetesen már a magyar belpolitikával álltak összefüggésben. Részint azzal, hogy a kommunista vezetésű belügyminisztériumban szintén szerették volna a szociáldemokrata szempontokat érvényesíteni, bizonyos sérelmeket, kifogásokat ellenőrizni. Másfelől a pártvezetőség a Labourtól azért sürgette a fenti nyilatkozat elmondását, hogy a peyerista nyílt ellenzéket, s a párton belüli ellenzéket elhallgattassák, s elvágják a lehetőséget a „jobbira nyitásnak”, amit ekkoriban többen felvetettek.

²¹ The Labour Party Archive. Id. forrás. Box 8.

²² Uo.

véleményem szerint darabokra szakadhat”, s a felmerült nevek Walsh szerint szintén nem megnyugtatóak. Informátorai szerint Kéthly is nagyon aggódik és letargikus hangulata fogta el az újabb esemény miatt, de mint Walsh hozzáfűzte „teljességgel lehetetlen, hogy a párt vezető posztját egy nő foglalja el”.²³

Közben azonban még néhány lényeges esemény történt. A szeptemberi válság átmeneti megoldása után Böhm megérkezett Londonba, ahol mindenekelőtt Healeyvel találkozott. Healey szeptember 17-én ennek alapján a Labour külügyi osztály nevében írt át Bevinnek a Külügyminisztériumba arról, hogy Böhm néhány napig marad Londonban, szeretne vele találkozni, s mivel „ő a magyar szociáldemokrata párt szürke eminenciása” — ezt ő is javasolja. Majd rövid vázlatot adott Böhm történeti pályafutásáról (amelybe mellelleg több hiba csúszott, a Magyar Tanácsköztársaságot 1920-ra tették, s azt írták, hogy akkor Böhm a magyar szocialisták vezetője volt, foglalkozását is hibásan tüntették fel vasutasnak —, de Bevin számára nyilván az volt a lényeges — amit Healey tudott —, hogy Böhm nem értelmiségi, hanem fizikai munkás volt). — Végül jelzi, hogy ő mindenesetre jelentést küld majd arról, milyen beszélgetést folytatott vele.²⁴

Healey másnap újabb jelentést küldött Bevinnek, amelyben igen szűkszavúan utalt arra, hogy a magyar válságjelenségeken túl Böhm megemlékezett a cseh szociáldemokrata párt belső helyzetéről, mivel Böhm London felé megállt Prágában.

Böhmöt az a „kitüntetés” érte, hogy Bevin maga fogadta. A találkozóról rövid feljegyzés készült. Eszerint Böhm kijelentette, hogy a magyar párt bennmarad a koalícióban azzal a feltétellel, hogy ezután a szociáldemokrata pártnak a kormányban ugyanolyan befolyása lesz, mint a kommunistáknak. Böhm másik felvilágosítása még jelentősebbnek tűnik. Böhm Bevin is úgy tájékoztatta, hogy Szakasits és csoportjának befolyása a pártban megrendült — mivel túlságosan sokat és sokszor engedtek a kommunista pártnak. Böhm hozzátette, hogy a vezetőségben a többség az ő, Bán és Riesz vezetésével kész Szakasits eltávolítására — amire a közeljövőben kerül majd sor. Akkor is megteszik e lépést, ha Szakasits és csoportja a leváltás esetén kívánnék a pártból.

Bevin egyetértett Böhmmel atekintetben, hogy a szociáldemokratáknak nagyobb erélyt kell mutatni a kommunistákkal szemben, de a változás időpontját szerinte jobb lenne, ha elhalasztanák akkorra, amikor a békeszerződést követően a szovjet csapatok elhagyják az országot. „Böhm úr azt felelte, hogy úgy tudják, Szviridov tábornok október 1-én elhagyja az országot és hogy a szociáldemokrata párt álláspontját őszintén megvilágították a tábornoknak.” Böhm úgy vélte, hogy a szociáldemokrata párt világos politikája megszilárdítja majd a párt helyzetét az országban. Böhm mindenesetre a Labour segítségét kérte a magyar szociáldemokraták támogatásához. Bevin tüstént megjegyezte, hogy e kérést nem a kormány, hanem a Labour Partynak kell majd megválaszolni — de ő közvetíteni fogja. Végül Böhm visszatért az időpont problémájára, s megerősítette eredeti elképzelését, hogy szeptember végén, Stockholmba visszatérve írja meg majd azt a levelet a magyarországi pártvezetőséghez, amely szerinte a belső robbanást ki fogja váltani.²⁵

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

A Pro Domo feljegyzés kelte szeptember 22. volt. Szeptember 30-án írt át Bevin Healeynek a Transport House külügyi osztályára. Bevin rövid pár sorban csak rögzítette, hogy találkozott Böhmnel, s a feljegyzést elküldik Budapestre az angol ügyvivőnek, hogy az is legyen tisztában a helyzettel, s végül megjegyezte, „örülnék, ha megírnád észrevételeidet arról, amit Böhm mondott”.²⁶

Healey október 2-án küldte el válaszát Bevinnek, de észrevételeiről tájékoztatta a Labour Party „vezérkarában” Morgan Phillipset és A. Greenwoodot is. Healey a következőket írta: „Teljes mértékben osztom Böhm véleményét, hogy Szakasitsot és klikkjét (! — mily nagy a változás néhány hónappal korábbi Healey írások hangvételéhez képest — J. J.) a szociáldemokrata vezetőségből kiszorítsák, bár attól félek, hogy a legkedvezőbb alkalmat elmulasztották, s lehet, hogy Böhm stockholmi levelének nem lesz olyan eredménye, mint amit vár — főként most, hogy Szakasits újra miniszterelnökkhelyettes lett. Másfelől nekem személyesen úgy tűnik, hogy nem is várhatunk nagyobb változást a kelet-európai szocialista pártok politikájában: minden képességükre szükség lesz ahhoz, hogy fenntartsák szervezeteiket.” Healey szerint az elkövetkező időszakban a kommunista pártok méginkább törekedni fognak arra, hogy a munkáspártok egyesülését megvalósítsák. Mindezt mérlegelve, továbbá azt a reális tény, hogy Magyarországra a Szovjetunió politikájának nagy a befolyása, Healey óvatosságot ajánlott, s azt javasolta, hogy mindenkit beszéljenek le olyan lépésekről, amelyek azután a szociáldemokrata pártoknak okoznának csak újabb nehézségeket, s ráadásul „mi gyengék vagyunk ahhoz, hogy megvédjük őket”. Healey abban bízott, hogy a Labour Party ki tud alakítani olyan kevésbé feszült nemzetközi légkört, mely később a pártok tevékenysége számára kedvező feltételeket terem. „A jelen pillanatban jók a kapcsolataink a magyar, a lengyel és a csehszlovák párttal, s kevésbé jók a románnal.”²⁷

Healey mérsékeltebb politikája e levél alapján is megintcsak világosan eltért az agresszívebb Bevin—Phillips felfogástól. Jól sejtette különben azt is, hogy a Bán—Böhm párton belüli puccs lehetősége már elmúlt. De Healey irányzata nem érvényesült, vagy nagyon kevésbé érvényesült a Labour külpolitikájában. Olyannyira nem, hogy néhány héttel később már Böhm fordul panasszal hozzá — az angol kormány lépése miatt, amiért megakadályozta, hogy Magyarország több más kelet-európai országgal együtt az ENSz tagjává legyen. Ez a vétó meglepetés volt, azok után, hogy nemrégiben Londonban segítséget kért a Labour Partytól — s ezt meg is ígérték neki. Éppen az az „aggodalom készített, hogy megírtam önnek e levelet — írta Böhm —, amely a magyar és általában a kelet-európai országok szociáldemokrata pártjainak helyzetével kapcsolatos”. Annál is inkább sietett a levél megírásával —, mert úgy véli, a kérdést nem zárták még le, s nagyon hasznos lenne éppen a demokratikus erők jövője szempontjából, ha ezek a kelet-európai országok az ENSz tagjaivá válnának.²⁸

Böhmnek ezt az október 6-i keltezésű levelét Healey október 9-én küldte át Bevinnek a Külügyminisztériumba. Egyúttal mellékelte annak a levélnek másolatát is, amit ő írt válaszként Böhmnek. Healey megemlítette, hogy ők hajlottak volna Magyarország külön felvételének elfogadására, de a Szovjet-

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

unió külügyminisztériuma úgy vélekedett, hogy nem lehet különbséget tenni Magyarország, Románia és Bulgária között.^{28a} Healey egyúttal aziránt érdeklődött, hogy Böhmnek mi a véleménye a Tájékoztató Iroda megalakulásáról, s egyúttal jelezte, hogy néhány anyagot is mellékel a levélhez, s saját megjegyzéseit e kérdéssről. Ugyancsak új információkat kért a magyar szociáldemokrata párt belső fejlődéséről, s megintcsak közölte saját véleményét; „nagyon félek, hogy Szakasits és klikkje eltávolításának döntő pillanatát elkésték”, s a Tájékoztató Iroda megalakulása új, nehezebb szakaszt nyit majd a kelet-európai szocialista pártok számára.²⁹

Böhm ezt követően még egy hosszabb levelet küldhetett, ami elkallódhatott, mert csak Healey válasza maradt fenn, amiben november 3-án megköszöni Böhm „nagyon érdekes levelét, amivel teljes mértékben egyezik a véleménye. További tájékoztatást kért a magyar párt október-végi gyűléseiről és vitáiról, helyzetéről.”³⁰

A viharos hetek, s az egész 1945–1947-es doboz utolsó magyar anyaga Böhmnek az az 1947. november 3-iki, a magyar követség levélpapírján küldött levele, amelyben mintegy összefoglalja véleményét a kialakult helyzetről. Elsőként az ENSz tagság ügyére tért vissza és megismételte, hogy súlyos csapás volt számukra, hogy Nagy-Britannia vétót emelt, s ezt a demokratikus erők sínylik meg.

Ami a Tájékoztató Iroda megalakulását illeti — Böhm ennek jelentőségét nem ismerte fel. Inkább propaganda jelentőséget tulajdonított neki, s a nyugati lapokat is hibáztatta, amiért ennek túl nagy fontosságot tulajdonítottak. A dolog lényegét illetően elvitatta a Tájékoztató Irodában elhangzott értékelést, hogy a világ két táborra szakadt, s ezt földrajzilag is, ideológiaiilag is körül lehet határolni. Böhm elismerte, hogy az amerikai imperialista törekvések világosan kitapinthatóak — s utalt arra, hogy erre Healey is reflektált az osztrák szociáldemokrata párt bécsi kongresszusán, ahol éppen Healey taglalta, hogy az angol Labour nem kíván csatlakozni egyik táborhoz sem. Majd a nagy nemzetközi munkásmozgalmi összefüggésekre áttérve jelezte, hogy a nyugati országokban is nagy ideológiai polarizálódás megy végbe, aminek eredményeként a munkáspártok befolyása együttesen több helyütt meggyengült a jobboldalhoz, a burzsoáziához képest. Mindez éppen eléggé aggasztó. Ami a kelet-európai szocialistákat illeti, ő a magyar és cseh párttal ért egyet, hogy ezek kitértek azelől, hogy a francia szocialisták fölött ítélkezzenek. Egészenében véve azonban sok kritikai észrevétele van, mind a Tájékoztató Iroda, mind a nyugat-európai szocialisták politikájával szemben, s különösen aggasztja, hogy ugyanolyan hibákat látszanak elkövetni, mint amelyeket 1918–1919 után elkövettek. Minderről — folytatta — szívesen beszélne Londonban vezető labouristákkal, amennyiben erre lehetőséget nyújtanak.

Majd kitért az október 25–26-i pártválasztmányi ülésre, ahol felolvasták a levelet, aminek következményeként Bánt jelölték ki ügyvezető főtítkárnak. „És ez a legtöbb, amit most elérhetünk. Az a kérdés, hogy elég erős-e. Mögötte áll a pártvezetőség többsége. Ha elég erős, akkor elég sokat elérhet. Ha

^{28a} Healey ehelyütt jelezte, hogy mivel a Labour lehetetlennek vélte, hogy Bulgária ENSz tagságát elismerjék, így a gyakorlatban inkább Románia s még Magyarország felvételét is elvetette.

²⁹ The Labour Party Archive. Id. forrás. Box 8.

³⁰ Uo.

gyengének mutatkozik, akkor nagyon súlyos helyzetnek nézünk elébe.” Majd végül megjegyezte, he nem lenne olyan súlyos beteg, akkor Budapestre utaznék.

S itt a levelezés véget ér. Hiszen köztudott, hogy rövidesen a Böhm-féle elképzelés összeomlott, s a Bán—Kéthly csoportot kizárták a pártvezetőségből, majd a pártból — s így a Labour 1947 telére már tulajdoképpen hazai magyar partnerek nélkül maradt — nyilván ez az oka annak, hogy a magyar forrásanyag is 1947 novemberével zárul.

Összegezeként — ez a forrásanyag nyilvánvalóan elsősorban azt világítja meg, s azt sem teljesen, hiszen ehhez a Külügyminisztérium anyagait is ismerni kellene —, hogy milyen volt az angol Labour Party véleménye a magyar fejlődésről, s ezen belül a magyar szociáldemokrata párt helyzetéről, vezetőiről, s a szerintük alkalmazandó politikáról. Az anyagok csak időnként vizsgálják e kérdést nagyobb, valóban nemzetközi összefüggésben. A levelezés világosan bizonyítja, milyen elvi különbség volt a magyar pártvezetőség Szakassits körül tömörülő magja, s a baloldal — illetőleg a Labour között. Ami világosabbá válik, az egyfelől Kéthly, majd később Bán és Böhm sajátos szerepe és helyzete a pártban. A jelen írás nem vállalkozik arra, hogy akár Bán, akár Böhm³¹ 1946—1947-es szerepét kielégítően megmintázza. Az új dokumentumok azonban úgy hisszük értékes adalékul szolgálnak ahhoz, hogy ennek a képlékeny, heterogén, sokszor változó centrumnak — amely olykor nagyobb szerepet is kaphatott az 1945 utáni fejlődésben is — elképzeléseit, törekvéseit jobban megismerjük.

³¹ Böhm szerepére, 1945 utáni állásfoglalásaira természetesen egyéb már megjelent anyagokból is ismereteket lehet szerezni. Az egykorú szociáldemokrata napisajttón kívül a pártkongresszusok anyagaiból s a Károlyi Mihály válogatott írásai c. dokumentum kötetből. Böhm levelezésének nagyrésze azonban még mindig megközelíthetetlen — s a hírek szerint Stockholmban van.

HEGYI KLÁRA:

Török tárgyú ismeretterjesztésünk kérdései (Gondolatok a Várak, törökök c. tévésorozat kapcsán)

Sok olyan korszaka és kérdése van a magyar történelemnek, amelyik izgalmasságával, az iránta már meglévő érdeklődéssel önmaga kínálja a hálás tudománynépszerűsítés — és ha filmről van szó: a jó képi feldolgozás — lehetőségét. Talán nem tűnik elfogultságnak, ha a török hódoltság korszakát hangsúlyozottan ezek közé sorolom. Az iránta megnyilvánuló ténylegesen nagy köz-érdeklődéshez azonban nagy köz-tudatlanság párosul, teljesen érthetően. Az igényesebb érdeklődő még tájékozódhat Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula népszerűsítő munkáiban, ám a legszélesebben vett olvasó vagy mozinéző közönség az egyetlen becsületes és szép (nem a megfilmesített) Egri csillagok-on kívül csak a Törökfejes kopjá-ból vagy a Koppányi aga testamentumá-ból alakíthat magának képet a hódoltság életéről — talán kedves, de végletesen hamis képet. S a mohamedán keletről elterjedt romantikus és sokszor zavaros képet gyermeteg operettek teszik még hamisabbá és zavarosabbá.

Bármennyire lehangoló, érthető hát, hogy történeosztól, török szakos egyetemi hallgatótól meg Isztambulból hazatérő turistától kicsi és nagy, művelt és műveletlen beszélgetőpartner mindegyre azt kérdezi, hogy ittak-e és isznak-e a törökök bort, hány asszony él egy háremben és hordanak-e még fátylat a nők. Tréfás kedvű telefonálók az egyetem török tanszékét is fel-felhívogatják, s a leggyakrabban (a hecc-kérdések statisztikája sem érdektelen) a selyemzsinór színéről érdeklődnek. Ezt a „tudásanyagot” az iskolai oktatás azután kiegészíti néhány tudományos közhellyel: a törökök fosztogatásból tartották el magukat, nem építettek csak romboltak, fél Magyarországot rabságba hurcolták. A janicsárok lázadoztak, a szultánok pedig jobbára a főemberek fejének levágatásával voltak elfoglalva.

Mindez aligha tekinthető valódi tudásnak, sokkal inkább egy évszázadok alatt kialakult, beidegződött felfogásnak. Alkotóelemeinek egyike-másika lehet igaz, a belőlük kikerekedő összkép mégis hamis. Nehéz itt, sok más kérdéshez hasonlóan, az ismeretterjesztő munka, mert nem egyszerűen egy űrt kell tudásanyaggal kitöltenünk, hanem előbb módszeres irtással létre kell hoznunk ezt a kitölthető űrt. Ezért kell nagy gonddal úgy kiválogatnunk mindazt, amit a népszerűsítés során elmondunk vagy leírunk, hogy mondandónk ne a közismert közhelyekre építsen, ha lehet, még csak össze se csengjen velük.

A televízió örvendetesen megszorodó történeti tárgyú műsorai között nemrég a török hódoltság is helyet kapott. A „Várak, törökök” című háromrészes sorozat második és harmadik része foglalkozott Szakály Ferenc forgatókönyve alapján a török birodalommal és magyarországi uralmával. A film rengeteg újat, a köztudattól eddig távol álló ismeretet adott a kettős uralomról, a magyar végváriak szerepéről, a lakosság helyzetéről, mindkét fél rab-

jainak országjáró kolduló útjairól és még egy sor kérdésről. Volt viszont több vitatható vagy éppen ellenkezést kiváltó pontja is, éppen ott, ahol ítéletei a fentebb felsorolt közhelyekkel csengtek egybe.

A filmet részben kiindulópontul, részben ürügyként szeretném felhasználni arra, hogy felvessek néhány szemléleti kérdést és vitatkozzam az általam „európainak” nevezett felfogással. Annál is inkább időszerű elgondolkoznunk ezekről a kérdésekről, mert nemcsak az idevágó érdeklődés nőtt meg az utóbbi időben, hanem valamelyest az alkalmak is megszorodtak az ismeretterjesztésre. A Gondolat kiadó most induló népszerű történeti sorozatának XV—XVII. századi köteteiben minduntalan felmerül majd a török kérdés, egyre több helyről kérnek török tárgyú TIT előadást, s a közeledő Mohács-évforduló is nyilván meghozza majd a maga konjunktúráját.

A török birodalom megközelítésének és megítélésének hogyanja természetesen nemcsak az ismeretterjesztésben kérdés, hanem magában a kutatásban is. De amíg a többnyire részkérdéseket vizsgáló kutató ritkán kényszerül leegyszerűsítő általánosságok megfogalmazására és sommás ítéletkézésre, addig a tudományát népszerűsítő előadó számára nincs kegyelem: meg kell mondania, milyenek voltak a törökök és mérleget kell készítenie magyarországi uralmukról.

1. A mohamedán kelet iránti európai érdeklődésben két érzelem keveredik: az egzotikus világba bekukucskálni vágyó, jóindulatú érdeklődés és a nemegyszer felsőbbrendű idegenkedés. Általában, a törökök esetében biztosan ez az utóbbi az erősebb, hiszen a tőlük való évszázados félelemben eredezik. Tudományos közhely a XIV—XV. századi, a nagy hódításokba éppen belelendülő oszmán birodalmat több évszázados elmaradással vagy éppen barbársággal vádolni.

A Magyar Történetben Szekfű Gyula ezt a barbárságot, ezt az eredendő „alacsonyabbrendűséget” olyan szuggesztív erővel írta le, hogy ezzel szemben minden ellenvetés erőtlen habogásnak fog tűnni még hosszú ideig. Két világot ütköztet össze, amelyben „a török az életformának lényegesen alacsonyabb, barbárabb fokát foglalta el”; „munkaiszonya miatt, szinte éhen hal”, lakása földbe vájt gödör, a legelemibb használati tárgyak nélkül, „kecskével lakik benne a ház ura”, úgy, „mint a barom az istállóban”. „És az ilyen műveltségi igényekkel rendelkező török — a vallási és állami törvények szerint — teljhatalmú ura a keresztényeknek, s ha mint katona európai területre jut, ott a magasabb kultúra kész termékeit teljes szabadsággal ragadja el a munkás keresztényektől.” A műveltje esztelen vérontásban tobzódik, a nyelveket, matematikát és asztronómiát tanult nagyvezír sátra előtt hóhérlegények fűrészelik le csorba késükkel a keresztény rabok fejét, „meleg, piros vér zöld fűvön”.

Sok ilyen felfogásban fogant ítéletet olvashatunk az európai irodalomban, ha nem is ilyen élesen s ilyen szépirói tehetséggel megfogalmazva. A fejlődésbeli elmaradottság általánosan elfogadott tétel, Szakály Ferenc is így fogalmazott a filmben: a török birodalom gazdasági és társadalmi szerkezete fejlettségben messze elmaradt az európai államokétól; a kézműipar fejlettsége és a mezőgazdasági termelés szintje szintén rendkívül visszamaradott volt; a földet művelő töröknél nyomorultabbat nem ismertek Európa legelmaradottabb országai sem.

Értelmetlen azon vitatkozni, hogy a XIV. század második felében Anatóliából Macedóniába vagy Dél-Bulgáriába áttelepülő török földműves elhagyott

lakógödre vagy új lakhelyén megörökölt háza volt „magasabb kultúrfok és műveltségi igény” alapján berendezve. Bármilyen sokat mond is a mezőgazdasági termelés technikai szintjének megítéléséhez az egykorú balkáni és anatóliai ekevasak egybevetése, ennek az eredményét sem érzem perdöntőnek. (Bár a filmen látott kisázsiai település kupolás kis sárházai csak a szemünknek idegenek, de nem látszanak kevésbé alkalmasnak emberi lakhelyül, mint a középkori európai paraszt házai. S miért vagyunk olyan biztosak abban, hogy a XIV. századi kisázsiai lakosság — magas kultúrájú ókori birodalmak, Bizánc, majd a szeldzsuk birodalom örököse — mindenestől számottevően alacsonyabb termelési és kulturális szinten állt, mint Kelet-Európa? Itt sem mindegy, hogy Kisázsia melyik területét nézzük. A kopár anatóliai fennsíkon nyomorúságosabb volt az élet, de a jól termő és gazdag tengerparti területek állják az összehasonlítást.)

A kérdésfeltevéssel van baj, az „Európától való többszázéves elmaradás” ítéletével, az erőszakolt mennyiségi összevetéssel. Ezt érezzük is, s ezért az összehasonlítást csak addig visszük, amíg nem hoz zavaró eredményt. De vigyük csak egy kicsit tovább. Mondjuk a XV. században (mert egyáltalán nem mindegy, mikorról beszélünk), a török birodalom gazdagsága és társadalmi felépítése többszázéves lemaradásban volt Európa mögött — egyes kutatók azt is tudni vélik, hogy éppen háromszáz évesben. Ezen a kezdetleges gazdasági bázison ez az alig-alig differenciálódott társadalom már létrehozott egy olyan centralizált államot, amelyet az európai uralkodók csak jókedvű álmaikban képzeltek el maguknak. Ez a kulturálisan elmaradott ország a korabali európai szintnél jóval fejlettebb adminisztrációval rendelkezett. Hadserege európai normákkal mérve végleg az elmaradottság és a fejlettség zagyva keveréke. A feudális(?) szpáhik egy Európában már egyre kevésbé használható katonaelemet képviseltek — itt mégis fegyelmezetten és magas hatásokkal hadakoztak még jó száz esztendeig. A fejletlen társadalom megteremtette a korszerű zsoldossereget, amelyik azonban elavult taktikát és harcmódot követett.

A kusza ellentétpárokat vég nélkül lehetne sorolni. Fejlett vagy fejletlen volt hát a török birodalom, elmaradt Európa mögött vagy netán előtte járt? Vagy éppen ez is, az is? Míg egyrésztől fejlett, addig más résztől fejletlen? Nem, sem ez nem volt, sem az. *Más* volt, nem lehet az európai feudalizmus normáival megítélni, ezért a vele való ilyenfajta összevetés is értelmetlen.

Lehetetlen ezt az európaítól olyannyira eltérő tartalmat néhány sorban, akár néhány oldalon leírni. Két állítás azonban ide kívánczok. Az egyik az, hogy az előbb felsorolt, látszólag egymásnak ellentmondó jelenségek és intézmények ennek a (a maga törvényein) épülő társadalomnak a termékei voltak, annak a szükségletei teremtették meg őket, ezért a valóságban köztük nem volt semmilyen ellentmondás. A másik az, hogy amíg ennek a társadalomnak az éltetője, a területi terjeszkedés sikeresen haladt, addig ez a társadalom a maga mércéjével mérve nagyonis fejlett intézményeket hozott létre. Amikor a terjeszkedés leállt, a gazdasági, társadalmi és szellemi fejlődés is elakadt, mert e külső hajtóerő nélkül ez a társadalom nem tudta magát sem tökéletesíteni, sem átalakítani. A XVIII—XIX. századra Európa beteg embere tényleg elmaradt mindentől, az előreszárguló Európától és hajdan volt magától is. S mi hajlamosak vagyunk a későbbi lemaradás mértékét a korábbi századokra is hasonló arányban vetíteni vissza.

2. Az európai szemlélet másik örök vádjá a török birodalommal szemben az, hogy abban alig-alig volt valami „eredeti” török. Átvettek, gorombábban

fogalmazva: összelopkodtak minden anyagi és szellemi értéket: vallást, intézmény-modellt, technikai találmányt és hadászati újítást, ami az őket körülvevő világban az útjukba került. Amióta az újkori történetírás a török birodalommal foglalkozik, folyik a vita — ma már szerencsére csendesedőben — az európai és a török szakemberek között. Az utóbbiak — sokszor alaposan túllőve a célon — hangsúlyozzák az oszmán-törökség intézményeinek és szellemi alkotásainak (ha nem is nemzeti, de) etnikai és birodalmi karakterét. Az európai felsőbbrendűség főleg múlt századi ítélete ezzel szemben az oszmán-törököket szinte mindenüktől megfosztotta: intézményeik és vallásuk arab-mohamedán, jogrendjük és művészetük bizánci és perzsa, nyelvükben a segédigéken és a számneveken kívül alig van török szó.

Kár lenne átvennünk ezt a szemléletet. Mert hamis, annak ellenére, hogy részleteiben igaz. A legtöbb török intézmény eredeti változatát valóban könnyűszerrel fellelhetjük az araboknál vagy a szeldzsukoknál. De attól a perctől kezdve, hogy egy ilyen átvett intézmény beépült az oszmán-török birodalom szervezetébe, ennek a birodalomnak, ennek a társadalomnak a szükségletei szerint alakult, fejlődött tovább. Egy török tímárbirtokos szpáhi a török birodalom katonája volt s javadalombirtokának sorsa az évszázadokon át a birodalom fejlődési törvényszerűségeinek megfelelően alakult; s ezen mit sem változtat az, hogy ezt a földhasználati módot, a tímárrendszert nem a törökök találták ki. II. Mehmed, I. Szelim és Nagy Szolimán törvényalkotó tevékenysége a mohamedán világi törvényhozás csúcsát, egyben a vallásjog addig nem tapasztalt meghaladását jelentik, s ezek a törvénykönyvek oszmán-törökök voltak akkor is, ha sok elemüket a meghódított népek korábbi joggyakorlatából kölcsönözték.

Előszeretettel vitatjuk el a törököktől művészeti alkotásaikat, hiszen ez egybecseng az elemiben magunkba szívott közhellyel: a törökök nem építettek. Ezt hallottuk különben a filmben is: a törökök Konstantinápoly elfoglalásakor nem tettek egyebet, mint hogy az ott talált templomok sarkára minareteket húztak és lemeszelték a bennük talált csodálatos mozaikokat. S amit később mégis építettek, az is a bizánci stílus másolata.

Az Isztambulban található többszáz dzsámi és mecset között számban elvész az a néhány, amelyik eredeti bizánci. A többi török, s nemcsak építési idejét tekintve, hanem térképezését, díszítését, egész stílusát tekintve is az. Mohamedán templomok, de egyben oszmán-törökök is, különböznek mind közelségi arab, mind belső-ázsiai török társaiktól. Ha a nemrég feltárt budai gótikus szobrokat csodáljuk vagy a várnegyed házaiban megmaradt ülőfülkékben gyönyörködünk, eszünkbe sem jut alacsonyabbra értékelni őket azért, mert a gótikát nem Budán találták ki. Vitassuk viszont el a zseniális Színán építőmestertől az önálló teremtőerőt csak azért, mert az építészetben már ismert elemekből állította össze remekműveit? A Szulejmánije dzsámi monumentális nyugalma, a Kék mecset égszínű csempedíszítése vagy a szultáni szeráj könnyed kioszkjai török mestereket dicsérnek akkor is, ha építésük előtt az emberiség már ismerte a centrális kupolát, az égetett csempét és a faragott oszlopot.

A törökök minden elmozdítható értéket magukkal hurcoltak, a számukra elfogadhatatlan művészeti értékeket pedig megsemmisítették — ismételtetjük megbántódva, s szomorúan újra megcsodáljuk azt a két gyertyatartót, ami a Budáról Isztambulba vitt kincsek közül hírmondónak megmaradt. Igen, a törökök elvittek mindent, ami számukra értékes volt, és eredményesen el-

takarítottak minden olyan alkotást, amit vallásuk parancsa bálványnak nyilvánított. Vitathatatlanul óriási károkat okoztak Magyarországon is. De gondoljuk meg: volt a világnak olyan hódító hadserege, amelyik hadizsákmány nélkül tért haza? A párizsi múzeumokban kóborolva cinkos elismeréssel adózunk Napóleon gyűjtögető szenvedélyének, s ha sajnálkozva is, de belenyugszunk abba, hogy a fényre nyiladozó, polgárosodó francia szellem sorra beverte a gótikus katedrálisok sötétre festett üvegablakait, a forradalom pedig kő-mivoltukban is lefejezésre ítélte a szent- és királyszobrok jórészét. Miért csak keletről jött hódítók esetében nem tudjuk még indulatok nélkül, józan magyarázatot keresve nézni az ilyesmit, miért csak nekik nem tudjuk ezt soha megbocsátani?

Távolról sem áll szándékomban védőbeszédet tartani a török birodalom érdekében, még kevésbé elvitatni tőle azt az egyértelműen negatív, fejlődést gátló hatást, amit a meghódított népek sorsára gyakorolt. De mérjük fel világosan, hogy a korszak kutatásának és megismertetésének két lehetséges módja van és válasszunk közülük. Az első a látványosabb, hálásabb és egyben könnyebb is. Barbár, a fejlődés alacsony fokán álló hódítók pusztításait írjuk le, tanítjuk az iskolában és mondjuk el ismeretterjesztő előadásokon — hangsúllyal a barbárságon és a pusztításon, sok sértettséggel. A másik út nehezebb és kevésbé kitaposott, bár Salamon Ferenc jó száz évvel ezelőtt már elvégezte rajta a maga szilárdnak bizonyult alapozását. Megpróbáljuk indulatok és negatív ítéletek nélkül feltárni a török társadalom sajátosságait; a birtokviszonyokban, a központi hatalom erejében, a gazdálkodás rendszerében megragadni azt az „egészen mást”, ami ezt a társadalmat az európai feudalizmustól olyannyira megkülönböztette; megérteni és ésszel elfogadni, hogy ennek a társadalomnak az életben tartója és fejlesztője a hódítás volt — nem egyszerűen a hadjáratok során összekapkodott hadizsákmány, hanem a területi terjeszkedés maga. És ha elismerjük a török társadalomban a mi feudális rendszerünkötől eltérő tartalom létezését és ezzel létjogosultságát, jó esélyekkel foghatunk hozzá annak felméréséhez, hogy mi kerekedett ki a különböző társadalmak együttéléséből a meghódított európai országokban. (S ha már a „Várak, törökök” adta az ürügyet mindezek elmondására: a film befejező részében ez utóbbi törekvést éreztem uralkodónak, a középsőben viszont az európai szemléletet.)

3. Ezzel el is jutottunk a török uralom értékelésének nagyon nehéz kérdéséhez. Mit tett a birodalom a meghódított európai országokkal?

Induljunk ki a Balkán félsziget helyzetéből. Keleti felén a XIV. század végén, a nyugatin a XV. század második felében elült a fegyverzaj, s a magyarországi harcok idejére már az egész félsziget békés hátországgá csendesült. Négy évszázados viszonylag nyugalmas korszak következett — hozzánk képest feltétlenül az —, csaták, várostromok és éhes zsoldosseregek garázdálkodása nélkül. (Csak egyetlen jellemző apróság arra, hogy mennyire más világ volt ez a mienkénél. Bolgár turkológusokat faggattam arról, hogy mekkora őrség védte fővárosukat, a ruméliai beglerbég székhelyét. Nem tudtak válaszolni. Bennem csak később merült fel, hogy ugyan miért kellett volna ott állandó őrségnek állomásoznia. Ők nem kevésbé értetlenül néztek rám: biztosan volt a pasának testőrsége, de nem mindegy, hogy 20 vagy 50 emberből állt?) A balkáni országok szakirodalmában újabban olyan véleményeket olvashatunk, hogy a hódítás a kezdeti évtizedekben egyenesen gazdasági fellendülést hozott azzal, hogy felszámolta a széttagolódást és az anarchiát, eltüntette a régi vámkorlátokat és az addig egymástól elszigetelt területeket egy vaskézzel centralizált óriásbirodalom gazdaságának vérkeringésébe kapcsolta be.

S mégis éppen itt, ezen a viszonylag nyugodalmas területen mérhetjük le legtisztábban azt a pusztítást, amit az idegen uralom végzett. Pusztítást nem elsősorban az anyagi javakban, hanem a fejlődés lehetőségében. Elolvashatunk szekélderéknyi szakirodalmat, mégis csak a bolgár és macedon kisvárosokban és falvakban nézelődve, emberekkel beszélgetve foghatunk fel valamit abból, mit jelent az, ha valahol négy évszázadon át nem mozdul a világ. Változatlanul folyik el generációk élete, mert a rájuktelepedő társadalom olyan, hogy abban sem változik szinte semmi. S ami mégis, az a lent lévő életét nem az újat teremtő átalakítás erejével érinti. Lassan örökletessé vált a javadalombirtok? Ahmed majd hosszabb ideig szedi az adót, mint Musztafa. Megrendült a szultáni hatalom? A szandzsákbég virgonc hatalmi mámorában megint ráereszti prédaéhes kíséretét a falvakra. A birodalom elvesztett egy tartományt? megugrik a megmaradtak adója és az uzsorás megemeli a percentet. Ez mind csak esemény, nem változás, fejlődés. A dédapák és leszármazottaik ugyanazzal az ekével, ugyanúgy művelték a földet, osztották fel a falu határát; ugyanazokkal az eszközökkel vájták ki a bányák járatait és ugyanolyan ikonokat festettek, érdemi változást csak a XIX. század hozott. A „gólya, gólya, gilice” török gyerekén kívül mi már alig emlegetjük dalainkban az egykori hódítókat — a Balkánon ma is élnek a XIV. századi Krali Márkó törökellenes vitézi harcairól szóló énekek. A történeti folyóiratokban minduntalan ilyen tanulmányokkal találkozunk: „Ez és ez a XV—XVIII. században”, s bennük látszólag összevissza hányva sorakoznak a bizonyító adatok hol az időhatár elejéről, hol a végéről. Rossz szakemberek írják őket, akik nem érzékelik a fejlődést? Dehogyan. De erről a világról alig-alig lehet mást, mint statikus képet rajzolni.

Ebben, a *tespedésre kényszerítésben* van a török uralom igazi romboló hatása, s nem abban, hogy lemeszelték a Hágia Szófia mozaikjait és szétszórták a Corvinákat.

Magyarország mindezt szerencsésebben úszta meg. Nálunk „csak” égett az ország másfél évszázadon át, de azt igazán nem állíthatjuk, hogy mozdulatlanságba merevedett volna. A töröktől elfoglalt terület végvidéki elhelyezkedése a birodalomban, az ország és következményeként a hatalom megosztottsága a törököket olyan berendezkedési forma fenntartására szorította, amely egyedülálló volt a birodalomban. Ennek egyik sajátossága éppen az volt, hogy a várakba húzódó hódítók — elsősorban katonai feladatokkal és az adóztatással, s csak kevésbé a polgári igazgatással lévén elfoglalva — kieresztették kezükből az őslakosság mindennapi életének szervezését. Ezzel lehetővé tették, hogy az továbbra is maga, a saját hagyományait víve és fejlesztve tovább, szervezze meg gazdasági, jogi és szellemi életét.

Ha a Balkán félsziget országaival vetjük össze, ez az önállóság és az általa nyújtott fejlődési lehetőség óriásinak tűnik. Ha a magunk mércéjéhez mérjük: fuldoklás az összeszűkült gazdasági lehetőségek szorításában, vergődés a kettős uralom kettős kötelékében, másra, többre hivatott energiák mindennapos felörlése az elpusztult termőterület felélesztésére, a felégetett lakóhely újjáépítésére — az élet fenntartására. Ezt a küzdelmet nálunk nem az idegen hatalom tespedésre kényszerítő hatása ellen kellett elsősorban vívni, hanem az anyagi pusztítás ellenében. S nagyon igaz, amit a filmben is hallottunk, hogy ez a pusztulás — lett legyen annak okozója magyar végvári katona, idegen zsoldos, erdélyi sereg, magyar földesúr vagy török katona — mindenestül a török uralom számlájára írandó.

Bár a török uralom hatásáról egyre többet tudunk, a mérleg elkészíté-

sében még sok a bizonytalanság, s ez nyilván még sokáig megmarad. Van benne ugyanis egy nehezen és csak sok szubjektív ítélettel kalkulálható tényező, amit mégis mindig bevonunk a számításba. Ahhoz, hogy a visszavető hatást felmérjük, elképzelünk magunknak egy soha nem volt helyzetet: azt, amiben a török uralom nélkül lettünk volna a XVII. század végén. S ilyenkor hajlamosak vagyunk Németalföldre, Angliára meg Franciaországra nézni. Amikor a maradékot is felperzselő felszabadító háborúk után mi az élet újraindításával voltunk elfoglalva, Nyugat-Európa valóban átélt már két polgári forradalmat, Descartes és Rembrandt is történelem volt már. Nyilván senki sem gondol komolyan arra, hogy török uralom nélkül mi is valahol itt tartottunk volna. Az ilyesfajta összevetés azonban mégis ezt sejteti.

Pontosabb módszert kell keresnünk a mérlegkészítéshez. Olyant, amelyik elbírja azt a felismerést, hogy mi viszonylag még szerencsések voltunk; amelyekben csak azt írjuk a török uralom számlájára, ami valóban oda tartozik s nem egész elmaradásunkat a polgárosodásban. S amikor a rombadőlt Buda mellé nem Amszterdamot vagy Londont, hanem Prágát és Krakkót állítjuk oda kontrasztként. Azt hiszem, az eredmény így is éppen elég lehangoló lesz.

GRANASZTÓI GYÖRGY

„A városok!”

(Mit akarhat az olvasó?)

A sportvilágban elcsépelet kifejezés a *sötét ló*, amellyel az ismeretlen, sőt többnyire esélytelen ellenfelet szokás illetni. Sötét lovakról szinte minden összefüggésben beszélhetünk. De mert a téma feletti töprengés nem tudományos folyóirat hasábjaira való, hadd jelentsük ki, hogy a könyvkiadás számára (kiadókat és szerzőket egyaránt ideértve) a közönség a sötét ló. Az olvasó.

Az átlagolvasóról számtalan elképzelés létezik, amelyeket a közvélemény-kutatások vagy a tapasztalt könyvkereskedők sommás észleletei olykor alátámasztanak, olykor új elemekkel gazdagítanak. A probléma annál bonyolultabb, minél több figyelmet szentelnek neki. Egyetlen mérhető eleme az eladott példányok száma. Helyesebben nálunk még a példányszámokkal kapcsolatban sem világos a helyzet, hiszen előfordul, hogy egy könyvet pillanatok alatt szétkapkodnak, s az utánnyomás elmarad, vagy csak hosszabb idő után valósul meg. Hányan vették volna meg, ha lett volna még belőle, hányan vették meg csupán kelendősége miatt, ki tudja. Mint ahogy ki tudná megmondani, milyen gyakorlati megfontolások alapján dől el Magyarországon az, hogy egy-egy könyvet hány példányban adnak ki.

Itt van például Wolf Schneider müncheni újságíró könyve, amelynek címe *Városok Úrtól Utópiáig* (Gondolat, 1973. 324). A kolofon szerint 25 ezer példány, vagyis sok készült belőle. Másfél évvel a megjelenés után még mindenütt kapható, sőt nagyobb üzletekben tekintélyes oszlopokban tornyosul. A könyvterjesztő illetékesei, ha eljutna hozzájuk, feltehetően nehezményeznék ezt a szubjektív, mert felületes megfigyelésen, nem pedig mutatókon, viszonzyszámokon alapuló véleményt: Schneider könyve szerintem, rendszeres könyvvásárló szerint üzleti fiaskó. Tetszett ugyan a kiállítása, de drága, s beleolvasva már az első látásra ellenszenves volt számomra. Nem is kellett volna, ha a téma nem érdekel közelebbről. Megvettem, s most — az olvasó szíves elnézését kérve a nem különösebben szakszerű fejtegetésekért — előadom elfogult véleményemet. Nem is annyira a könyvről magáról, mint inkább a megjelenése kapcsán felvetődő problémáról. Igaz, Schneider könyvét azért nem tehetem félre, ellenkezőleg!

Miről van tehát szó? Lényegében egy újfajta, bestsellernek szánt könyvről, amely műfaját tekintve a tudományos-ismeretterjesztő kategóriába tartozik. A szerzőnek, aki láthatólag beutazta az egész világot, „hobija” A VÁROS. Végtelenül nevetséges mondat, de kifejezi az igazságot. Ha viszont igaz, akkor ez olyan abszurdum, amelyre — mint jelenségre — érdemes felfigyelni. Schneider az őskortól napjainkig terjedően ír a városokról, beszél tehát múltjukról, jelenükről és jövőjükéről, s szó esik a babiloni városokról csakúgy, mint a kínaiakról, oroszokról, Brasilia-ról, vagy Chandigar-ról. Hangvétélét már néhány fejezet-

cím is érzékelteti: Ez volt Babilon, A tengerek véres királynője, Álmunk, a régi Nürnberg, Aszfalt és unalom stb.

A történész számára, aki a várost a múlt jelenségeként szemléli, csakúgy, mint az urbanista számára, aki viszont a jelenből kiindulva a jövőt látja benne, ilyen fejezetek nem léteznek. A témák, amelyekkel foglalkoznak, nem ilyen részekre tagolódnak. S éppen ezért rögtön feltehető a kérdés: joga van-e a tudománynak kisajátítania bizonyos területeket, nincsenek-e más megközelítési módok, vajon például az olvasó nem másként érzékeli-e a dolgokat? A várost!

Újból eljutottunk a kiindulóponttra. Csak sejteni lehet, mit kíván, mit gondolhat az olvasók tömege, s így örök vita marad, hogy a könyvkiadásnak adott esetben le kell-e süllyednie valamilyen alacsony szintre, amely az ún. „tömegigényt” jelentené (cinikus, olykor csak suttogva hangoztatott, de világ-szerte érvényesülő felfogás), avagy komolyan kell-e vennie az olvasókat. A vita tulajdonképpen érdekes lehet, adott esetben inspiráló is, de a döntő tényező, bárhogy is nézzük, a könyv. A jó könyv, amely leköti a figyelmet, s amelynek a „biztos” receptjét senki sem ismeri.

Ezért értelmetlen dolog arról elmélkedni, hogy milyen megközelítésben jogosult beszélni „a városokról”. Mint minden emberi alkotás, „a város” is jellemezhető irodalmi, képzőművészeti, avagy zenei, továbbá tudományos eszközökkel. A lényeg, az egyetlen alapvető követelmény, a hitelesség. Hogy a mű meggyőzze a befogadó személyt igaz voltáról. Minden egyéb ezután következik: a szerkezet, a stílus, a feszült előadásmód, amely lekötheti a figyelmet. Egyszer-smind ez az a közös alap, amelyről a dolgok tudományos és művészeti interpretációja elágazik. A tudós, művének hitelességét, azt, hogy közel áll a valósághoz, tényekkel támasztja alá. A tények füzérekbe rendeződnek a gondolatok mentén. Igaz voltukat adatok, sokszor adatok tömege teszi hihetővé — s a laikus számára éppen miattuk oly taszítóak a tudományos művek. Holott néha a száraz, ehetetlenül unalmas szakcikk is felvillanyozhat valakit, aki a leírt problémával kapcsolatban magára ismer, választ vagy útmutatást kap, mert valószerű kapcsolatot talált saját törekvéseivel.

Ha így nézzük, egy mondjuk a podolini temető sírköveivel foglalkozó kis közlemény és Krúdy egyik Podolinban játszódó elbeszélése között csupán statisztikai értelemben van különbség: az elsőt néhányan olvassák, a másikat százezrek. Az elbeszélésben a temető és benne a sírkövek jelképek: a szepeességi kisvárosi élet, vakvágányra futott emberi sorsok, a mulandóság, a nyomorúság és a magány titokzatos mementói, két, a formalitásokkal leszámolt, szomorú és elvágyódó szerelmes együttlétének tanúi. Ott, a temetőben minden összetartozik. A sírkövek formája és stílusa csakúgy, mint az alattuk porladó, közöttük kergetőző emberek sorsa. De ki tehet szemrehányást azért, s főleg kinek, ha az olvasókat a városban, a kis Podolinban élt *emberek* érdeklik, ha a hiteles mű egyetlen mércéje számukra az, hogy bele tudják-e élni magukat, felismerik-e benne saját gondolataikat, érzéseiket, mindennapjaikat. Az ilyen könyvekhez nem kell lábjegyzet.

Felejthetetlenek azok a városélmények, amelyeket Balzac a XIX. század első felének Párizsáról, Krúdy a századelő Budapestjéről, Goethe gyermekkora Frankfurtjáról, Tolsztoj Szentpétervárról, Dosztojevszkij Moszkváról hagyott ránk, s a sort hosszan lehetne folytatni, kinek mi jut az eszébe. Valamennyiükben az a közös, hogy bármilyen rendkívüli történetek színhelyei legyenek is, az emlék intenzitását a villanásnyi apró részletek és epizódok okozzák, ezekkel éljük át a cselekményt.

A gyakorló történésznek lépten-nyomon eszébe jut, hogy az, amivel foglalkozik, sok olvasót érdekelhetne, hiszen valamilyen módon mindig róluk van szó. De a tudomány igényei és normái akkora terheket rónak rá, hogy választania kell, vagy kutatásainak él, vagy összefoglalja az eredményeket. A kettő együtt elképzelhetetlen, emellett korántsem biztos, hogy a lényegretörő, képzeletmozgató és érdekfeszítő előadásmód éppen olyan adottsága-e, mint a kutató, feltáró hajlam. Látja tehát a problémát, szólni szeretne, mégsem képes rá. Mint amikor valaki a tovarobogó villamosból észreveszi, hogy az utcán meglopnak egy járókelőt.

Ilyen eset a müncheni újságíróé is. Példája alkalmas arra, hogy a dilemmáról közvetlenebbül szólhassunk.

Fajslúlyát tekintve szerzője a könyvet komolynak szánta, hatása elvileg maradandónak ígérkezik. Az előszóban felteszi a kérdést: ugyan melyik történelemlényben olvashatunk arról, hol voltak legelőször bérkaszányák, fényűző utak és lövontatta omnibuszok, vajon mikor tette lehetővé az üvegablak a városépítést zordabb tájakon. Majd kijelenti, hogy a városok sorsa a mai embert nemcsak történelmi szempontból érdekli, hanem azért is, mert a régiek sorsából gyakorlati következtetéseket vonhat le a mai városokéra, megtanulhatjuk, hogyan akadályozhatjuk meg akár az ellenség, akár a túl sok autó és ember várospusztító tevékenységét.

Ez az elvi alapvetés arról árulkodik, hogy a könyv megírásakor a szerző előtt felületes, öntelt és ún. „józan” gondolkodású átlagolvasó képe lebegett. Erre a szellemi szintre csak leereszkedni lehet írás közben, felemelkedni nem. Amiből viszont írói szempontból kétszeres erkölcstelenség származik. Először, s ez a legsúlyosabb bűn, megveti az olvasót; másodsor, nem képességei maximumát nyújtja, hanem eleve leszállítja a követelményeket önmagával szemben. Meggyőződése: komoly író az ismeretlen olvasót nem passzív fogyasztónak tekinti, aki elé takarmányt kell szórni, hanem partnernek, aki a vezetésére bízta magát. Az erkölcsi alapállás a két esetben homlokegyenest az ellenkező.

„Fércmű, kár róla beszélni!” — mondhatná ezután bárki, ám nem ez a helyzet. A vastag szövegrészben tömördek adat, adalék található, a jegyzetekben idézett személyiségek köre Hérodotosztól J. Burckhardtig, Boccacciótól Roda-Rodáig, Mommsentől Lavedanig terjed, mintegy jelezve, hogy nem „akármilyen” réteghez szól, s egyáltalán: a kiadói fülszöveg szerint 6 év alatt ötször adták ki az NSzK-ban, összesen 250 ezer példányban.

Az eredetit, a minden eddigőtől eltérő koncepciót ígérő mű be is váltja az ígéretet. Kiindulópontja olyan egyszerű, hogy a járatlan olvasóra mellbevágóan hat a felismerés: tényleg, eddig senki sem beszélt a városról, holott városok több-ezer éve léteznek. Ezen a csapáson halad előre a vezető és utitársa, s kettejük titka, meddig jutnak közösen. Előbb-utóbb azonban minden figyelő olvasónak óhatatlanul fel kell, hogy tűnjék valami: a szerző bizonytalan. Kapkod, nagy hangon kiáltozik, mázsás igazságokat és közhelyeket vagdal jobbra-balra, de nem tér rá a lényegre. Nem mondja meg, hogy mi a város. Erre még csak kísérletet sem tesz. Így azután a könyv, bár sok érdekességet lehet megtudni belőle, s jöllehet felépítése a lehető legegyszerűbb, mert időrendbe szedve adja elő mondanivalóját, mégis zétesik. Nincsen központi gondolata, szerkezete, íve, feszültsége.

A hiba persze nem az, hogy a szerző elfeledkezett valamiről, hanem az, hogy elmulasztotta bevallani: még senki sem volt képes arra, hogy tértől és időtől, urbanisztikától, közgazdaságtantól, jogtól, szociológiától, antropológiától és várostörténettől függetlenül, avagy ezek szempontjait egyesítve szabatosan és átfogóan meghatározza, hogy *mi a város*.

Félreértés ne essék, szabatos definíció hiányában is lehet beszélni valamiről, lehet vizsgálni is, de csak úgy, hogy erről az olvasó, főleg a járatlan, tájékoztatást kapjon. Ám az efféle tájékoztatás óhatatlanul azzal jár, hogy a szerzőnek meg kell határoznia legalább a szempontjait, s így — hogy kedves autós hasonlatai közül kölcsönözzünk egyet — neki is be kell sorolnia valamelyik sávba. Nem lebeghet többé a szakmai vonatkozások felett, nem csaponghat kedvére.

Egyébként kizárt dolog, hogy bárki is félre tenne egy könyvet azért, mert írója bevallja, melyek azok a kérdések, amelyekre nem tud választ adni. A városról, mint végső soron meghatározhatatlan kategóriáról is lehet írni, akár összefüggően is, ha a továbbiakban a különböző szempontokat érvényesítve kísérletet teszünk az összehasonlításokra és a különbségek megállapítására. Aki komolyan veszi a dolgot, egyre több különös vonást fog találni az első pillanatra közös sajátosságokban, s teljesítménye annál nagyobb értékű lesz, minél hihetőbb módon jut el mégis a néhány alapvető közös elem értelmezéséig. S ha becsületes, olvasójával együtt fel kell végül tennie a kérdést: valóban olyan fontos ez?

Igen, tegyük fel mi is a kérdést, valóban az-e a legfontosabb egy városban, hogy mennyire hasonlít a többihez? A válasz csak az lehet, hogy a kérdést nem így kell felvetni. Az összehasonlítás, a párhuzamok keresése a megismerés nélkülözhetetlen része, de nem végcélja. De ne beszéljünk ennyire elvontan! Hogyan lehet két várost összehasonlítani? Eszembe jut az a két amerikai turista, akiket egyszer dunakanyari kirándulásra kísértem. Lelkes szavaim hatására már jóelőre kikészítették filmfelvételüket, majd amikor felértünk a visegrádi várhoz és én büszkén körbemutattam, összecsomagoltak anélkül, hogy egyetlen kockát is pazaroltak volna a kilátásra. „Olyan, mint a norvég fjordok!” — mondták magyarázatul.

Ezen az alapon sok dolog összehasonlítható, igaz, okosabbak nem leszünk. Az összevetés, különösen olyan bonyolult, élő szervezetek esetében mint egy-egy város, csak komolyabb erőfeszítések árán születhet meg.

A dilettáns egyik tulajdonsága, hogy szinte minden részletet megjegyez arról, amivel foglalkozik — ezek tudásával a szakembert is elkápráztatja, sőt ami még rosszabb (mert a szakember számára kényelmetlen): nemegyszer sarokba is szorítja tárgyismeretével. Azonban a fáktól nem látja az erdőt. Saját témámnál maradok: hadd emeljek ki egy jellemző mozzanatot Schneider könyvének 3. fejezetéből. Ebben a XI—XII. századi nyugat-európai városfejlődésről a következőket írja:

„A XI. században Németországban csak 140 városias jellegű település volt, többségükben még ötszáz ember sem lakott, tehát kisebbek voltak a mai közepes nagyságú falvaknál. A XII. században már kétszázötvenre, a XIII. században pedig hirtelen kétezerre nő a városok száma.

A városok gyors felvirágzásához egy látszólag jelentéktelen találmány is hozzájárult, amelynek fontosságát napjaink benzingőzében csak nehezen ismerjük fel: a válhám” (151—152).

A ló huzóerejének ésszerűbb kihasználásáról ezután még sok szó esik, teljes a csönd azonban arról, hogyan is kell magunk elé képzelnünk a régi városias településeket, mi különböztette meg őket a falvaktól. Holott ez az átmeneti időszak az európai, benne a magyar várostörténet különösen érdekes fejezete. Kapunk cserébe egy kápráztatónak szánt közlést a válhámról. S valóban: az olvasó egy pillanatra elgondolkozik azon, hogy ilyen történeti összefüggésben még sohasem hallott róla.

Nem azért nem hallott azonban, mert valamilyen, a történészek előtt is-

meretlen dologról van szó. Az igazság az, hogy — akár helytelen, akár nem — a történeszeket eddig elsősorban az foglalkoztatta, mit húzott a ló maga mögött. Mert túl azon, hogy a válhámhoz hasonlóan érdekes az is, mit szállítottak a távolsági kereskedők Kölnből Magdeburgig, nem szabad elfelejteni: a válhám is azok közé a találmányok közé tartozik, amelyek elterjedéséhez a viszonyoknak be kell érniük. Ha egy ilyen adalékot kiragadunk a többi hasonlóan fontos és érdekes adalék közül, úgy járunk, mint azok, akik azt hiszik, hogy a rákot a dohányzás okozza.

Schneider kedvenc fordulatai közé tartozik, többször emlegeti, hogy Brügge azért hanyatlott le, mert kikötője elhomokosodott, Visby meg azért, mert a heringek 1400 után elkerülték. Az efféle kuriózumokat hosszan lehetne sorolni, csodálom is, hogy nem említ sokkal többet. Úgy hangoznak, mint valamilyen villámtréfa, elég megjegyezni a csattanót, a többi magától jön. Holott Brügge a csapás után is város maradt, igaz lokális jelentőségű gazdálkodó piachely, Visby viszont szinte kiürült. Az érdekes, a minden olvasó számára érdekes kérdés az, miért voltak kiszolgáltatva a régi városok egy-egy gazdasági vagy természeti, vagy politikai stb. tényezőnek, hogyan élhet tovább egy város a megváltozott körülmények között, kik azok, akik ott maradtak, hogyan változott meg az életük. Mert a várostörténet egyik legbonyolultabb, egyszersmind legizgalmasabb kérdése mindig az: *mi történt azután?*

Mi történt például a római városokkal a birodalom bukása után? Hogyan néptelenedett el Aquincum, hogyan lett falu Trierből, hogyan folyt tovább a városi élet Narbonneban. Ennek semmi köze napjaink benzingőzös problémáihoz, mondaná Schneider. Gakorlati hasznunk nincs is belőle, ha megismerjük, de — ne gondoljuk, hogy manapság nem találkozunk hasonló helyzetekkel. Amikor például a franciák kivonultak Algériából, s maguk mögött hagyták hipermodern, drótsövénnyel védett lakótelepeiket, az öt-tíz emeletes házakat, a gyorslifeteket, utakat, kórházakat, iskolákat, üzemeket — cementgyárak, alkatrészek, útjavítógépek, orvosok, tanárok, mérnökök nélkül (Alger kikötőjének teljes berendezését is leszerelték és elvitték), hasonló történt mint a rómaiak észak-afrikai kivonulása idején. Az új társadalom képtelen volt a régi civilizációjával élni, újból, más alapokról kellett kezdeni az életet. A rómaiak által elhagyott Timgadot, hogy egy Algéria területén fekvő egykori várost említsünk, senki sem vette birtokába, néhány kövéből kunyhó épült, a többi ma is eredeti helyén látható. Másutt a régi épületek belenőttek az új településbe, az új élet igényei azonban széttördelték őket, eredeti, sokszor magasztos és a maguk módján talán felülmúlhatatlanul tökéletes konstrukciójuk átalakult, eltorzult, megsemmisült. A templomból vár, raktár, színházterem, majd üzem lett. Hasonló történik ma Algériában és a többi fejlődő országban, de megtörtént ez Európában is, nálunk is, nem is egyszer, hanem sokszor.

De az ilyesmit átélni, s főleg a tájékozatlan olvasónak továbbadni nehéz feladat. Mert képzeljük magunkat, mondjuk, az iménti két amerikai turista helyébe. Semmit sem tudnak a tájról, amely a lábaiknál terül el, csupán formák jutnak róla az eszükbe. Ha lenéznek a folyó mellett kanyargó útra, nem látják az évezredek óta itt zajló forgalmat; a lovakat, kocsikat, seregeket, háborúkat, vándorokat és menekülőket, akik fel és alá hömpölyögtek rajta.

A város más. A város, a történeti város csakúgy, mint az, amelynek csupán jövője van, tele van időtlenné merevedett nyomokkal, amelyek felgyújtják a látogató képzeletét. Az ilyesmi mindig magyarázatot kíván, s a feladatot általában az idegenvezetők és az utikönyvek szokták betölteni. A látogatók képelete

lázasan dolgozik, a fogékony érdeklődők gyakran szinte átszellemülve próbálják beleélni magukat a város, az utcák, a házak és a templomok életébe és múltjába. Mindenki találkozott már ilyen lelkes utazókkal, s ne firtassuk most, hogy rajongásuk mennyire szokott megalapozott lenni, mennyi benne a sznobizmus. Esetünkben a lényeg az, hogy gyakran az utazás, a látvány kelti fel az érdeklődést az idegen táj és város iránt, általában azok iránt a témák iránt, amelyek a művészettörténet, a néprajz, a művelődéstörténet stb. körébe tartoznak. Mert ahhoz nem szükséges különösebb felmérés, hogy kijelentsük: az a fajta olvasói érdeklődés, amelyről most beszélünk, csak hihető, valóságos tényekkel elégíthető ki. S az sem túlzás, ha hozzátesszük, hogy az utazás ezt az érdeklődést serkenti, irányítja csupán, mert egyébként ott szunnyad minden nyílt, elfogulatlan és kíváncsi emberben. A városok, épületek látványa tehát, hangulatuk, amely sokszor kifejezetten esztétikai hatás, tényszerű érdeklődést kelt, s ez az érdeklődés minden tiszteletet megérdemel.

Tiszteletet érdemel, igaz, de az is igaz, hogy egyre jobban torzul. Mert az utazás és a megismerés, amely sokáig összetartozó fogalom volt, ma elvált egymástól. A korcs neve: turizmus. Aki az *American Express*-el, vagy a *Neckermann* jóvoltából utazik, s az egyik nap Djerba szigetén, másnap Cipruson, a harmadikon Athénban ebédel, nem utazik, csak röpköd. Senki előtt sem titok, hogy ez a röpködés ma már nálunk is egyre általánosabb módja az utazásnak.

Ne kicsinyeljük le senkinek az úti élményeit, de tegyük a szívünkre a kezünket! Nem változik-e meg egy széles olvasóréteg szemléletmódja azáltal, hogy az autó és a repülőgép olyan hatalmas utazásokat tesz lehetővé? Hogy a televízió révén a horizont még jobban kitágul? Ez a folyamat éppen az ellenkezője annak, amely napjainkban a tudományos megismerést jellemzi. Miközben a közönségnek egyre több térbeli összevetésre van lehetősége, s ezáltal látásmódja bizonyos értelemben egyre átfogóbb, a tudós számára a szintetikus igényű történetírás, mint közismert, egyre nehezebb. Így tehát ritkul az összefoglaló jellegű, de azért érdekes kérdésekkel foglalkozó, egyszersmind szakértők által írt művek száma. Légüres tér keletkezik.

Ezt a vákuumot töltik be az olyan könyvek, amelyet Schneider is írt. A veszély, sőt kihívás korántsem lebecsülendő. Ez a fajta, az ún. „elithez” szóló ismeretterjesztő irodalom a felületes szemlélődőhöz igazodik, de a felszított érdeklődést, amely jobb sorsot, méltánylást, s főként irányítást érdemelne, sekélyes módon elégíti ki, s erősíti a szembenállást tudomány és a nagyközönség között.

Mert igaz, hogy csak kevesen, jóllehet azért évről-évre többen utazhatnak. S az is igaz, hogy nem mindenki felületes, nem mindenki röpköd a látnivalók között. Mégis, ez a szemléletmód veszélyes, mert persze sokkal szélesebb körben érvényesülhet, mint a kiutazók száma. Az eredmény ismét az lesz, mint annyi hasonló esetben: a dolgok felszínes megítélése, közhelyszerű ismeretek, amelyeket egyébként gyorsan el is felejt mindenki, és ami a legfőbb, hiányérzet azokban akik szeretnének elmélyülni, de akiknek ízlését eltorzította a bestseller ismeretterjesztés.

Mi a megoldás? — tesszük fel a kérdést, mert a dilemmát illik feloldani. Mi a javaslat? — kérdezik azok, akik rögtön gyakorlati feladatot látnak maguk előtt. A válasz nehéz, mert először azon kellene gondolkozni, úgy van-e egyáltalán, ahogy az imént elmondottuk. Továbbá azon, hogy mit kívánhat, fejlődik-e, s ha igen, milyen irányban az érdeklődő olvasók széles tábor. Ez túl általános fogalmazás, túlságosan fennkölt és megfoghatatlan — szól tüstént az ellenkezés hangja mindnyájunkban. Igaz! De egyszer el lehetne töprengeni afőlött, egész-

séges dolog-e, hogy a történetírásból az *írást* olyan visszavonhatatlanul kiszorította a *tudomány*.

Nagy kérdés, nagy téma, a szakma minden művelőjének lenne mondani-valója vele kapcsolatban. Ne mélyedjünk most bele, csupán egyetlen megjegyzést szeretnék tenni.

Súlyosan félreérti a tudományos és a művészi alkotás lényegét az, aki úgy véli, hogy a megismerés során az egyik vagy a másik megközelítés révén messzebb lehet jutni, s főleg máshova. Aki például azt hiszi, hogy a műalkotás egyenlő az intuícióval, s hogy az intuíció mágikus jövőbe, vagy múltba látó képességet jelent, amit éppen ezért a tudós ésszel fel nem érhet. Ilyesmiben a romantika idején volt szokás hinni. Ma erre csak azt lehet válaszolni, hogy nem szabad összekeverni a fogalmakat. Így az alkotás folyamatát a művel. Mert ugyebár kinek érdekel a művész vívódása, ha előttünk van maga a mű. Mit látott, mibe érzett bele az alkotó, az kizárólag a mű szerint érdekes. Ám a fő kérdés nem az alkotó és a mű kapcsolatára kell, hogy vonatkozzék, hanem a műre és közönségére. És higgyük el, az ún. átlagos olvasó számára egyáltalán nem olyan nyilvánvaló, hogy mikor éri tudományos, mikor pedig művészi hatás. Az *élmény* független kell, hogy legyen az igazság megközelítési módjától. Számára az élmény egyetlen kritériuma: elhiszi-e azt, amit a nyomtatott szöveg olvasása közben lát. Képes-e átélni?

Ha így tesszük fel a kérdést, kiderül, ma a történész nagy súlyt fektet arra, hogy műve hihető legyen, keveset törődik viszont azzal, hogy a sok hihető tény, természetesen a szó átvitt értelmében, de mégis, látvánnyá álljon össze.

A történetírás nem pótolható tehát, legfeljebb az olvasók, az érdeklődők sóvárgását lehet helytelen irányba terelni, igényeiket manipulálni, méltatlan módon kielégíteni.

Magyarország a századfordulón

(Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban)

A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállítása régóta változatlan anyagával fogadta a látogatókat. A bemutatott történelem mindeddig végetért az 1848—49-es szabadságharc leverésével. A magyar tőkés fejlődés százéve, tehát az a korszak, amelyet napjaink előtörténetének nevezhetnénk, nem kapott helyet a killitótermekben. Az 1974. november 30-án megnyitott, *Magyarország a századfordulón* c. időszaki kiállítás ezt a hiányt nagymértékben pótolja: az ún. komplex ábrázolással viszonylag kevés anyag felvonultatásával átfogó képet nyújt a magyar polgári fejlődés nagy korszakáról, a hazai kapitalizmus fénykoráról.*

A látogatót egy félköralakú dobogó fogadja; a századforduló városiasodó társadalmi osztályainak bábukra húzott öltözékei állnak mintegy szétszórta Pest nagyméretű látképe előtt. Az első benyomást nyújtó „ünnepi utcai forgatag” mögül azután fokozatosan kibomlik egy nagyon is differenciált társadalom általános, mindennapi képe. A szép darabokból összeállított, de részben érdektelennek tűnő történeti bevezető (Deák íróasztala, az uralkodópár képe, Erzsébet királyné utolsó ruhája, Rudolf trónörökös puskakészlete) után a kisbirtokos parasztság életmódjáról és munkakörülményeiről tájékoztató munkaeszközök és berendezési tárgyak láthatók. Külön galériában, egymással szemközt egy jó módú polgári ebédlőszoba, illetve egy szegényebb bányászlakás szobaberendezése található. A kontrasztthatást fokozza, hogy az első ünnepien van megterítve, a második viszont az abroszt, poharakat, dísz tárgyakat nélkülözi.

Az agrártársadalom belső feszültségét jelző *kivándorlást* grafikon és fényképek mellett az Amerikában működő magyar érdekvédelmi szervek jegyzőkönyveinek, kiadványainak, zászlóinak mintadarabjai, valamint a kivándorlók útítárgyai érzékeltetik. Külön kiállítást érdemelne egyszer a kivándorlók tengerentúli életének és munkakörülményeinek gazdag, de bizonyára további feltárást igénylő anyaga. A magyarországi *mezőgazdasági munkásmozgalmat* 1891 és 1906 között kísérik nyomon a rendezők; anyaguk itt elsősorban a sajtó.

Az *ipari munkásmozgalom* bemutatása térképek, tárgyi emlékekanyagok (könyvek, brosurák, jelvények, zászlók) továbbá egyes fontos Népszava számok és a nagyobb megmozdulások fényképei segítségével történik.

A modern *iparfejlődés* bemutatására világszerte külön múzeumok szolgálnak. A rendezők itt természetesen csak utalásokra szorítkozhattak; Budapest közművesítését, építkezéseit, a magyar vasúthálózat állapotát, az ózdi vasművek képét mutatják be. Ezt egészíti ki a hiteléletre vonatkozó kisebb anyag. Kísérle-

*A rendezők: Berta István, F. Dózsa Katalin és Vigh Károly, a tervező: Molnár Szilárd.

tet tettek arra is, hogy a technikai és tudományos fejlődés magyar úttörőinek munkásságát is érzékeltessék.

A *belpolitika* egykorú kérdéseire utalnak az 1904-es parlamenti rombolás és a képviselőválasztások emléktárgyai (mint pl. nemzeti színűre festett furkos-bot) mellett a századforduló politikai karikatúrái, amelyek főként a nemzeti jelszavakkal való visszaélést érzékeltetik.

A *demokratikus polgári ellenzék* egy külön galériába szorult, s így a rendezők akaratától függetlenül — olyan elszigetelt a kiállítás egészéből, amilyen elszigetelt volt az ábrázolt mozgalom maga a századforduló első éveiben. A szokványos anyagon túl (íróasztal, írókészlet, Ady-kötetek, folyóiratszámok) érdekes szabadkőműves tárgyak (trónszék, szertartás-könyv, nagymester-bot) is láthatók. Ide kapcsolták a rendezők a színházi életet idéző emléktárgyakat és a nagybányai iskolára, valamint a nyolcakra utaló néhány képet.

Az akadémikus festészet (Benczur Gyula) és az építészet (Ybl Miklós, Lechner Ödön) mellett Mikszáth Kálmán (főként személyi hagyatékban fennmaradt emlékek révén) kerül bemutatásra. A látogatók meghallgathatják Kosuth Lajos hangját is a nemrég előkerült fonográfhengerről készült másolatból.

A kiállítás rendezői láthatóan jól átgondolták mindazokat a témaköröket, amelyek bemutatását szükségesnek ítélték. A századforduló sok mozzanatát érzékeltették, gyakran csupán néhány, de annál jellemzőbb tárggyal, eszközzel, képekkel. Olyan darabokkal, amelyek lehetőleg sokat mondanak az őket felhasználó társadalomról és ugyanakkor az újdonság erejével is hatnak. A Deák íróasztalától Bartók fonográfjáig terjedő áttekintő kiállítás esetében hiánylistát sorolni elég felelőtlen dolog lenne. Mégis meg kell említeni, hogy szerintünk a szecesszió mint kultúrtörténeti áramlat nem kapja meg jelentősége szerinti helyét, s az egész gazdasági fejlődés illusztrálása is túlságosan szerényen húzódik meg a terem sarkában, nem szólva most olyan, nemcsak technikai vagy gazdaság-, de kultúrtörténetileg is fontos dologról, mint a kor embere számára oly nagy-jelentőségű s egyszersmind nagy élményt jelentő vasút is.

Természetesen ezt a kiállítást sem kerülte el a feliratok összecszerelésének, pontatlanságának ördöge. FAV motorkocsi felirat díszileg egy MÁV III. osztályú személykocsi modellje mellett; egy nagybetűs felirat Wekerle Sándor portréja alatt azt sejteti, mintha ő találta volna fel a szesz-, cukor-, s általában a fogyasztási adót. Ezek azonban apróságok. A feliratok általában világosak, érthetőek, s amit különösen kiemelnénk, kellően rövidek.

A Nemzeti Múzeum új időszaki kiállításáról elmondható, hogy a térbeli kötöttségek ellenére meglehetősen jól sikerült összképet nyújt a magyar századfordulóról. S ami egy kiállítás esetén igen fontos — szép is.

Szász Zoltán

РЕЗЮМЕ

А. И. Пушкаш: К некоторым вопросам историографии истории второй мировой войны

В настоящем номере журнала «Történelmi Szemle» помещены в первую очередь статьи, посвященные истории первых лет Венгрии после освобождения 30 лет тому назад.

Статья советского историка основывается на докладе, с которым автор выступил на конференции по истории второй мировой войны, проходившей в сентябре 1973 года в Будапеште. В трудах советских историков, посвященных международным отношениям и внешней политике Советского Союза во время второй мировой войны, значительное место занимает история Центральной и Юго-Восточной Европы. Автор перечисляет важнейшие сборники документов, воспоминания и другие труды, появившиеся в последние годы. Идея о втором фронте на европейском приморье Средиземного моря и частью этого, о десантной операции на Балканах, которая появилась в планах Черчилля, оценивается в трудах советских историков антисоветской. В этой стратегии нашли свое выражение экономические и политические интересы английских и американских правящих кругов. Эта стратегия имела своей целью защиту их позиций в этом регионе и продолжение колониальной политики на Ближнем и Среднем Востоке. Открытие второго фронта в Западной Европе продиктовано политическими мотивами: сохранением добрых отношений с Советским Союзом, с одной стороны, и воспрепятствованием освобождения Западной Европы советскими вооруженными силами, с другой стороны.

В советской исторической литературе последних лет большое внимание уделено и оценке трудов западных историков и опровергаются взгляды, по которым шаги западных держав в первую очередь были мотивированы поддержкой, оказываемой Советскому Союзу.

Относительно Венгрии автор упоминает труд Маккартнея «15 октября». Он устанавливает, что автор упомянутого труда, основывающегося на фактическом материале ан деле выступает в защиту хортистского режима.

М. Кором: Подготовительная комиссия по созыву временного национального собрания и выборы депутатов в национальное собрание

Опираясь на до сих пор неисследованных источников и собранных большей частью автором воспоминаний, в статье анализируются условия создания подготовительной комиссии по созыву Временного национального собрания, переговоры в Дебрецене об образовании правительства, а также выборы депутатов в Национальное собрание.

12 декабря 1944 г. началось в Дебрецене непосредственное осуществление плана образования правительства, ставшего окончательным в Москве и пользовавшегося согласием великих антифашистских держав. Между бывшими представителями Венгрии в Москве и ответственными советскими лицами, а также местными руководителями Дебрецена начались переговоры, на которых прежние представления и возможности были согласованы с конкретными планами, принесенными из Москвы. В ходе переговоров было достигнуто соглашение о создании подготовительной комиссии под руководством Иштвана Вашари, на также о созыве Временного национального собрания на 21 декабря 1944 г. Что касается разрешения вопроса о главе и форме государства, то после прекращения временного положения, в этом отношении значительную роль сыграла широкое антигерманское соединение. 12 декабря на переговорах обсуждались и военные вопросы Венгрии и проведение всей предварительной работы. Автор доказывает, что переговоры по военным вопросам выяснили многие существенные проблемы, но прямо они не дали больших ре-

зультатов. В этом решающая роль принадлежала тому, что с течением времени военная политика СССР и великих антифашистских держав все более перетерпела изменения, имевшие целью не столько *быстрое* образование вводимой в бой новой венгерской армии, сколько выключение и перевод венгерских войсковых корпусов, ставших еще на сторону немцев. Создание новой венгерской армии таким образом продолжало отсрочиваться и вопрос о нем перешел к официальной просьбе образуемого венгерского правительства, вернее стал придатком заключения соглашения о перемирии.

После этого автор статьи подробно показывает предварительные работы по созыву Временно национального собрания, предложения по составу подготовительной комиссии и назначение лиц, направляемых на выборы, проводимые в различных населенных пунктах. Автор доказывает, что в коалиционной подготовительной комиссии большая часть действительной работы была выполнена коммунистами. Подготовительная комиссия запланировала провести выборы в 38 населенных пунктах освобожденной территории, в ходе которых было бы избрано 212 депутатов. Вследствие военных операций и перебоев в транспорте территория проведения выборов сузилась по сравнению с первоначальным планом, но значительно возросло число населенных пунктов, на которые была возложена организация выборов. Сопоставляя данные о выборах в период контрреволюционного режима с данными о выборах в 1944 г., автор указывает на то, что избирательный план 1944 года — вопреки своего вынужденного характера — был более демократическим предвещающим и лучше выразил интересы отдельных классов и слоев.

15 и 16 декабря 1944 года отправились из Дзбречена лица, на которых была возложена организация и проведение выборов депутатов в Национальное собрание, и до 20 декабря выборы были проведены. В этой работе важную роль сыграли местные органы власти, в первую очередь — *национальные комитеты*. Выборы были проведены в 44 населенных пунктах и в 24 из них депутаты были избраны национальными комитетами. Автор доказывает и то, что хотя большинство депутатских мест принадлежало представителям Венгерской коммунистической партии, все же компартия стала первой партией в Временном национальном собрании не посредством своих *непосредственных*, кандидатов а тем, что среди избранных не по списку партии депутатов — за исключением группы беспартийных — многие были коммунистами, которые были избраны за их вклад в дело спасения данного села или всей страны и в службу народа.

Во время проведения на провинции выборов Временное национальное собрание некоторые члены подготовительной комиссии вели в Дебрецене технические, а частью политические и персональные подготовительные работы. Этими работами руководили Эрне Гере и Йозеф Реван. В центре переговоров было назначение будущего президиума Национального собрания, еще отсутствующих членов правительства и политических статс-секретарей. Параллельно с разработкой персональных вопросов, к открытию Временного национального собрания был написан и его «Воззвание», автором которого был Йозеф Реван. По отношению к лицам трех генералов-полковников, а также Гезы Лакатоша и двух министров-коммунистов уже в Москве было достигнуто соглашение. При создании подготовительной комиссии ее не решили ни с кандидатуре руководителей запланированных 5 министерств, ни о разделении портфелей между партиями. С 18 по 20 декабря — с учетом предложений депутатов и предварительных консультаций — Эрне Гере вел переговоры с будущими министрами об их кандидатуре. Автор обнаруживает и доказывает, что коммунисты не имели целью создать в декабре 1944 г. большинство в правительстве. Их стремление к созданию паритета в правительстве — включая и премьер-министра — выдвинулось на первый план когда выяснилось, что к намеченному премьер-министру надо приставить авторитетного помощника и в качестве статс-секретаря правительства этот пост занимал представитель партии мелких сельских хозяев, Иштван Балог. Образование 11-го министерства под руководством Эрина Мольная имело целью не обеспечения левого большинства, а лишь *достижение* паритета в правительстве.

В последние дни до открытия заседания Национального собрания совершился и подбор будущих политических статс-секретарей. В противоположность предыдущим персональным предложениям, в этом уже важную роль играли формирующие или формируемые руководства четырех коалиционных партий и межпартийные переговоры.

Опираясь на многочисленные органы печати и другие источники того времени, автор статьи изучает пропагандистскую подготовку новой власти, а также правые попытки, предприятия против демократического, народного направления. В этом отношении автор обнаруживает, что первые правые попытки отодвинулись на задний план и в период подготовки Национального собрания они пока не проявлялись. В то же время внутри Венгерского национального фронта независимости классовые и социальные противоречия имели место и непосредственно подталкивали, но каждая сторона могла их подчинить задачам спасения страны и нации.

Ш. Балог: Вопросы демократии в структуре политических партий венгрии после освобождения

В конце 1944 года, при создании Венгерского национального фронта независимости (ВНФН) в его состав входило пять партий, а именно — Венгерская коммунистическая партия (ВКП), Социал-демократическая партия (СДП), Национально-крестьянская партия (НКП), Партия мелких сельских хозяев (ПМСХ) и Буржуазно-демократическая партия (БДП). Официально под лозунгом «демократии» и под знаком антифашистской, антифеодальной и антиимпериалистической демократической программы национального фронта все эти партии стремились сплотить вокруг себя ту или иную часть общества. В то же время вышеупомянутые партии отличались друг от друга в отношении как гомогенности их социальной базы, так и толкования ими партии как политической организации. Самое существенное различие, однако, заключалось в их дальних, конечных целях. В этом отношении тоже между ВКП и ПМСХ было самое далекое расстояние, эти две партии помещались на двух «крайних полюсах» единого фронта. ВКП открыто считала социализм своей конечной целью, а ПМСХ своим политическим идеалом считала буржуазную демократию.

ВКП, по существу, предъявила к своим членам три требования: 1) принятие целей и политического курса партии; 2) регулярный членский взнос; 3) активное участие в работе одной из партийных организаций. Первые два требования с некоторыми различиями содержались и в уставах всех партий национального фронта. В отношении третьего пункта однако, можно установить родство лишь практикой СДП и НКП.

Только рабочие партии признали своих членов и в принципе равноправными. Даже СДП представила урегулированные преимущества для своих членов, особенно при замещении партийных должностей и выдвижении кандидатов в депутаты органов самоуправления. Вместе с тем в уставах ПМСХ и НКП упоминаются два типа членов партии — «член-основатель» и «члене основатель». Для первых были представлены — главным образом в ПМСХ — такие преимущества, обладая которыми «член-основатель» партии, на самом деле, оказалась их в привилегированном положении внутри партии.

Тоже оспоримое понимание партийной демократии нашло свое выражение и в том, что партии — за исключением ВКП и, частью, НКП — постарались и «по должности» позаботиться о полномочном участии своих функционеров, служащих и парламентских депутатов и в тех партийных мероприятиях (конференциях, съездах), куда можно попасть лишь путем избрания делегатов. Позиция СДП и буржуазных партий по этому вопросу тоже близка. Но пока в ПМСХ и БДП число участвующих «по обязанности» лиц в общем превысило избранных делегатов, то СДП строго осуществила принцип, чтобы избранным, делегатам принадлежало большинство в данных форумах партии.

В политических партиях своеобразную роль сыграли и особое место занимали члены парламентских фракций и муниципальных комитетов. Тот член компартии, который был избран членом любого органа самоуправления или парламентским депутатом — именно вследствие этой общественной должности — внутри партии не обладал никакими особыми правами и преимуществами. Члены-депутаты СДП и БДП с правом совещательного голоса могли принимать участие в работе партийных форумов на разном уровне. В ПМСХ, однако, — в основном подобно практике БДП — депутаты Национального собрания лично были полноправными членами, т. е. «делегатами» и съезда партии. В то же время депутаты партии в Национальное собрание, как коллектив, составили «один из коллегальных органов» партийного центра. Группа депутатов регулировала, большей частью, свою деятельность в рамках своей компетенции, даже по просьбе этого органа надо было созывать и съезд партии. В конечном счете депутаты Национального собрания были ответственны не перед партией, а перед руководством, избранным ими. Все это приводило к тому, что парламентская фракция фактически составила отдельную, самостоятельную партию внутри БДП и особенно ПМСХ.

И. Внда: Данные к истории коалиционного кризиса летом 1946 г.

Используя дипломатические документы США, опубликованные в 1969 году, автор дополняет новыми данными историю внутривнутриполитического кризиса Венгрии летом 1946 г. Автор обнаруживает, что разразившиеся на почве инфляции общественно-политические противоречия во многих отношениях были более тяжелыми, чем в изображении прежней исторической литературы. На самом деле политический кризис нес в себе опасность отставки правительства Ференца Надь. Только при активной поддержке президента республики Зольтана Тильди, а также Союзной контрольной комиссии левым партиям удалось немного сглаживать противоречия. Временное межпартийное соглашение от 5 июня, чье

содержание подробно изложен автором первый раз в специальной литературе, только временно разрядило внутриполитическое напряжение.

16 июня среди белого дня в центре Будапешта молодой человек выстрелил в группу советских солдат, гулявших ничего не подозревая на улице, и среди них двое было смертельно ранено. Покушение представляло собой прямое нарушение договора о перемирии, написанного 20 января 1945 г.

7 июня исполняющий обязанности председателя СКК генерал Свиридов обратился с нотой к венгерскому правительству, в которой он предлагал вводить в действие меры по предупреждению совершения подобных действий, так например приостановить мандаты депутатов партии мелких сельских хозяйев, подозреваемых в содействии различным нелегальными антидемократическим группам, запретить деятельность бойскаутского союза и других правых молодежных организаций, очистить государственный аппарат от хортистов, сменить правых комитатских губернаторов ПМСХ и государственного секретаря по делам юстиции Зольтана Пфейффера и ограничить антисоветскую пропаганду реакционного духовенства. Под давлением двух рабочих партий и национально-крестьянской партии правительство приняло предложения СКК. Западные державы, однако, ссылались на то, что Свиридов с ними не вел предварительные консультации и требовали отложить исполнение мер, содержащихся в ноте. Советский Союз, который сделал все, чтобы накануне Парижской мирной конференции противоречия между великими державами не обострились, одобрил это. Сознанием результатов выступления западных держав, партия мелких сельских хозяйев старалась сделать все, чтобы как можно меньше из предусмотренных мероприятий правительства надо было претворить в жизнь. Часть ее стремлений увенчалась успехом и могла добиться того, что ей не надо было сдать ни одну важную позицию.

Внутриполитический кризис закончился межпартийным соглашением 16 июля 1946 г. Под влиянием ноты СКК партия мелких сельских хозяйев стала жесткой и вернулась к своим прежним требованиям. Стороны переговоров решили провести в течение осени местные выборы, торопившие ПМСХ, но точное время проведения выборов не было назначено. Лидерам ПМСХ обещали, что министерство внутренних дел назначит 100 офицеров полиции из ряда ПМСХ и также членами ПМСХ будет замещено часть должностей бургомистров и вице-губернаторов, ставших вакантными вследствие увольнения фашистских и антинародных элементов и бывших хортистов из государственного аппарата. А Ференц Надь и его партия взялись начинать политическую борьбу с правыми элементами своей партии, стоявшими против коалиции, но ПМСХ не обязывалась совершить новые исключения из партии. Эти соглашения не перешли пределы соглашения, заключенного в начале июня и это означало, что ни одно из крыльев Венгерского национального фронта независимости не изменяло свою позицию. Исполнение соглашения не произошло, так как после ликвидации инфляции и заключения венгерского мирового договора осенью 1946 года возникли новые проблемы.

III. Орбан: Проблемы преобразования системы хуторского землепользования после освобождения

В введении автор указывает, что возобновление круга вопросов обуславливается с одной стороны тем, что с целью разрешения ликвидации хуторов ровно 25 лет тому назад был создан Общегосударственный совет хуторов, а с другой стороны тем, что уже можно отчитываться в результатах тех исследований по истории хуторов, которые проводятся уже два года в организации кафедры новой и новейшей истории Будапештского университета им. Йозефа Этвеша при поддержке Института истории ВАН. В распоряжении исследователей этого вопроса имеется много материалов, хотя этот огромный материал с трудом можно рассматривать и обилие материалов часто мешает исследованию. В качестве примера автор приводит материал переписей населения предместьев, которые регулярно производилось в каждые 10 лет. С точки зрения переписи населения хутор не был отделен от других предместьев, чья граница постоянно изменялась. С другой стороны, ни численность населения, зарегистрированная во время переписей населения (1 января) ни ее состав не отражают более стабильную численность населения во время больших сельскохозяйственных работ. Сфера деятельности Общегосударственного совета хуторов в силу необходимости распространяется, в первую очередь, на хутора Альфельда (венгерской низменности), но необходимо указать на то, что численность населения хуторов Альфельда в 1949 году составила примерно 1 миллион и до 1970 г. это даже и наполовину не опускалось. В данный период число населенных пунктов предместьев сократилось на одну пятую.

Параллельно созданием управленческого, финансового и технического аппарата, по осуществлению целей, выдвинутых в 1949 году, были приняты меры, воспрепятствующие строительству на предместьях и содействующие внутриквартальному развитию. Все-таки развитие хуторских центров отставало от желаемого уровня, даже часть новых деревен оказалась нежизнеспособной. Действительное снижение численности населения хуторов таким образом можно ставить на один уровень с пропорцией переселения, которое вызывается развитием индустриализации и урбанизации. Из этого вытекает тот тезис, который был сформулирован Ференцем Эрдеи и по которому отсталостью хуторов сопровождается, в первую очередь, отсталость общих социальных отношений и народного хозяйства. Переселение их хутора в город происходило в многих случаях так, что население просто перескочило промежуточную ступень — хуторский центр или село. То, что теория хуторских центров и сел потерпела неудачу, автор статьи объясняет условиями, наступившими в 1949 году. Ибо социалистическое преобразование селского хозяйства — по тогдашним мнениям — поставило вопросительный знак над всей судьбой системы хуторов. Хуторское крестьянство должно было бы изменять свой обиход с двух точек зрения. С одной стороны после вступления в члены кооперации крестьянам надо было отставать от традиционного единоличного хозяйства, с другой стороны они должны бы переселять из хуторов в деревню или село. Различные негативные меры в области экономической политики, однако, побудили их остаться на хуторах и таким путем изымать себя из-под последствий применения этих мер. За отсутствием необходимых материальных средств лишь обнаруживалось недовоспитанность быстро первоначальных целей.

Однако мобилизация населения хуторов включилась в органическую мобилизацию, имеющую всеобщий характер и охватывающую всю страну.

Я. Йемниц: К истории взаимосвязей Социал-демократической партии Венгрии и Лейбористской партии Англии (1945 — 1947 гг.)

В планах и взаимоотношениях венгерской СДП после 1945 года первостепенную роль играла, естественно, английская лейбористская партия. Уже в последние годы мировой войны лейбористская партия прибрала возобновление международного социал-демократического движения к своим рукам и начиная с 1946 года организационная подготовка тоже принадлежала лейбористам. В то же время особую важность придавал этой партии тот факт, что начиная с 1945 г. лейбористская партия пришла в Лодноне к власти. Но выясняется и то, — именно в отношении Венгрии — что некоторые различия в оттенках и оценках имелись между министерством иностранных дел, руководимым Бевином и отделом иностранных дел партии, руководимым Дэнисом Хили. Последний живо интересовался пониманием положения в Восточной Европе, и несмотря на то, что Хили тоже неодобрительно относился к взаимодействию с коммунистами, он знал, что этого все же нельзя исключать и в отношении Венгрии он признал даже существование контрреволюционных сил и опасности и считал основательными опасения социал-демократических кругов их в этом вопросе.

Автор статьи выясняет отношения двух партий на основе материалов архива лейбористской партии, которые во многих отношениях уточняют представление, полученное посредством венгерских архивных материалов. В 1945 году материал скуден. По существу представляет интерес подчеркивание и тщательное подтверждение личности Анны Кетли. В 1946 году бросается в глаза путешествие секретаря лейбористской партии Моргана Филиппа в Венгрии и последующие затем его записи. Лейтмотивом записей Филиппа является то, что действительная опасность угрожает со стороны коммунистов и поэтому главной задачей он считал создание антикоммунистической социал-демократической партии. В этом тоже существенны различия в оценках М. Филиппа и Д. Хили. Среди записей Хили особенно интересны краткие портреты, написанные им о лидерах социал-демократии Венгрии. Среди новых материалов представляют интерес письма Вильмоша Бёма, который занимал особое место в венгерской СДП. Бём еще в 30-е годы установил тесную связь с лейбористской партией и Хили уже в 1946 году не раз так вспомнил о нем, что больше всех он был бы призван руководить венгерской партией — если бы он был здоров и моложе. Но в 1947 году Бём на время выполнял руководящую роль в партии. Из его переписки выясняется, что после критических дней в сентябре Бём на самом деле собирался обеспечить руководство себе и, отчасти, для Бана. Наряду с этим выясняется и то, что образ мыслей Бёма отличался не только от левых лидеров венгерской СДП, но и от Бевина. Кроме этого материал способствует написанию портретов некоторых других лидеров венгерской партии, среди которых на первом месте можно упоминать Кетли и Бана. С осени 1947 года, в результате изменений на международной арене и в Венгрии, связи двух партий отмерли.

SUMMARY

In the present issue of *Történelmi Szemle* the majority of the articles deal with the first few years of Hungary after the Liberation.

A. J. Pushkash: Some Problems of Historiography on the History of the Second World War

The Study of the Soviet historian is based on his report of research results read out at the conference of the history of the Second World War in Budapest in September 1973. In the Soviet works on the international relations and foreign policy of the Soviet Union during World War II significant space is devoted to the problems of the East and South-East European countries. The author of the study enumerates the most important publications of documents, memoirs and syntheses which have come out recently. In Soviet works Churchill's plans of a Mediterranean second front and the landing of the troops on the Balkans is interpreted as an anti-Soviet project. This strategy expressed the financial and political interests of the Anglo-American ruling circles, i. e. the maintenance of their positions in this region, the continuation of their colonialist policy in the Near and Middle East. Even the opening of the West European Second Front was determined above all by political motives. On the other hand the Western Powers wanted to maintain the good relations with the Soviet Union, and at the same time they did not want to let Soviet armed forces liberate Western Europe.

The Soviet historians have extensively dealt with the evolution of the works written by their Western colleagues in the last few years. They refute the views which maintain that the steps taken by the Western Powers were primarily motivated by the intention to help the Soviet Union. As far as Hungary is concerned the author mentions Macartney's work, titled "October Fifteenth". He states that though the book is based on real facts, its aim is to defend Horthy's regime.

M. Korom: The Preparative Committee of the Provisional National Assembly and the Parliamentary Elections

In his study the author discusses the circumstances of the formation of the Preparative Committee of the Provisional National Assembly, the Debrecen negotiations to form a government, and the national elections on the basis of hitherto undiscovered sources, and mostly of recollections of people actively participating in the events collected by the author himself.

The realization of the project of a new Hungarian government, taking its final form in Moscow and approved by the anti-fascist Great Powers began in Debrecen, on 12 December 1944. During the negotiations between the former Hungarian delegates to Moscow, the Soviet deputies, and the local leaders, the concepts formulated earlier were compared with the concrete projects of Moscow, and the actual possibilities. The meeting decided upon the formation of a preparative committee under the leadership of István Vásáry, and upon the convening of the Provisional National Assembly for 21 December 1944. In the decision of the form of government and the person of the head of state after the provisionality, the wide anti-German cooperation played a significant part. At the meeting on 12 December the Hungarian military problems were also touched together with the actual preparatory measures. Although the discussion of military matters made several important problems clearer, it did not achieve more than that, the author says. This can be accounted for by the fact that the military policy of the Soviet Union and the anti-fascist Great Powers tended to change in a way that they no more stressed the quick formation of a new Hungarian army that could be confronted with the Germans, but rather promoted the going over of the army corps to the anti-fascist side, turning against their former allies. The setting up of the new Hungarian army was thus postponed, became an official demand of the future government, and became dependent on the armistice agreement.

The next subject of the study are the preparations for the National Assembly, the proposals as to the composition of the Preparative Committee, and it describes how the deputies, who were to be sent to the towns or villages to lead the elections, had been nominated. The

Preparative Committee was based on the principle of coalition, but actual work was done mostly by the Communists. The Communists planned to hold elections in 38 settlements of the liberated territories, so 212 representatives would have got seats in the National Assembly. Owing to military and transportation problems the elections could be held in a smaller territory only, but it included more settlements. Compared to the number and composition of the voters under the Horthy regime, the 1944 elections were — with all the difficulties — much more democratic and represented the interests of the various classes and strata much better.

The deputies who had been nominated to hold the elections, set out on 15 or 16 December and finished their work in the country by 20 December. In the organization and completion of the elections the local popular organs, esp. the *national committees* played a significant part. Out of the 44 settlements in 24 the representatives were elected by the national committees. The author points out that the Communist Party (MKP) gained *overwhelming majority* and became the leading party in the Provisional National Assembly not through its *direct* candidates, but by the fact that owing to the difficult circumstances and the Communists' activity for the interests of the county or of the particular communities, they were elected at some places even if they campaigned not on the party lists.

During the elections in the country some members of the Preparative Committee were doing technical and political preparatory work in Debrecen under the direction of Ernő Gerő and József Révai. First of all they discussed the persons in the presidency of the future National Assembly, the still missing members of the government and the designation of political Secretaries of State. Parallel with this the "Manifesto" was also written by József Révai. The persons of the three Colonel-generals, Géza Teleki and two Communist ministers had already been accepted in Moscow, five other portfolios were still unclaimed at the time of the formation of the Preparative Committee, and what is more they were not even distributed according to the ratio of the parties. These portfolios were the topic of the talks of Ernő Gerő and the would-be ministers between 18—20 December, where the question of the deputies and the former talks were also taken into consideration. The author stresses and also proves that the Communists did not aim at a majority in the government in December 1944. All what they wanted was "parity", a proportionate representation of the parties in the government, Prime Minister included. These efforts became prominent when it turned out that the appointed Prime Minister is in need of a qualified collaborator, and this post had been taken by the Smallholder István Balogh, as his State Secretary. Erik Molnár was not made a minister and the eleventh ministry was not created to secure left-wing majority, but only to ensure the right proportions within the government.

Not only the ministers but also the parliamentary under-secretaries were chosen in the days prior to the opening of the National Assembly. In contrast with the suggestions for the persons mentioned earlier, here the leaders of the four coalition parties and the inter-party talks played the decisive role.

The study also deals with the propaganda of the new power in the newspapers of the day, and the rightwing attempts against the democratic popular trend. The early attempts fell into the background and were not prominent in the period of preparation and organization. Although the class and social conflicts within the Hungarian National Independence Front did exist, and operated in an indirect way, the majority was able to subordinate them to the great tasks of saving the country and the nation.

S. Balogh: Problems of Democracy in the Structure of the Hungarian Parties after the Liberation

When the Hungarian National Independence Front was established at the end of 1944, it combined five parties, namely the Hungarian Communist Party (MKP), the Social Democratic Party (SzDP), the National Peasant Party (NPP), the Independent Smallholders' Party (FKGP), and the Bourgeois Democratic Party (PDP). All these parties rallied around them certain layers of society with the slogans of democracy, and the antifascist, antifeudal, antiimperialist democratic programme of the Independence Front. At the same time they differed in the degree of their social homogeneity and in their views on the party as a political organization. The greatest difference could be observed in their real purposes, ultimate ends. In this respect the MKP and the FKGP stood on the two extreme poles of the Independence Front. The openly proclaimed aim of the former was Socialism, while that of the latter was bourgeois democracy.

The MKP required three things from its members: the acceptance of the party's aims and political programme, the regular payment of the membership dues, and active work in one of the party groups. The first two requirements are included — with minor modifications — in

the party rules of every party in the Front. The third item, however, can be recognized — to a certain extent — only in the practice of the SzDP and the NPP.

Only the workers' parties accepted the principle of their members' equal rights within the party. In practice, however, even the SzDP ensured regulated advantages to its older members especially in the occupation of party posts and in the nomination of candidates for the municipal elections. The NPP and the FKGP spoke of two kinds of members, viz. "founding and non-founding members" in the party rules. The party rules, especially those of the FKGP, ensured special privileges for the "founding-members".

Another questionable interpretation of party democracy was that the parties — with the exception of the MKP and the NPP to a certain extent — tried to secure full participation "ex officio" for their functionaries or MP's at programmes (conferences, congresses, etc.) where participation was possible through election only. The views of the SzDP were close to those of the bourgeois parties also in this question, but while in the case of the KGP and PDP the number of those participating "ex officio" exceeded the number of the elected delegates, the SzDP secured majority for the latter group.

The members of the parliamentary fractions and the municipal councils played a peculiar role within the parties. In the MKP no member with parliamentary or municipal council membership enjoyed special rights or privileges in the party as a result of these functions. The MP-s of the SzDP and the NPP had the right to be present at the discussions or meetings of the various party organs but had no vote. The FKGP MP-s, similarly to the ones in the PDP, were full right "delegates" of the party congress as well, and at the same time they formed a separate corporate body in the party centre. This group mostly regulated its own activity itself, even the party congress was to be convened at their request. The MP-s were in the last resort responsible not to the party but to their own elected leaders. As a consequence the parliamentary group represented a separate, independent party within the PDP, and even more so in the FKGP.

1. Vida: Contribution to the History of the Crisis in the Coalition in the Summer of 1946

The author adds valuable new pieces of information to the history of the internal crisis in the summer of 1946, mainly on the basis of the American diplomatic papers published in 1969. He points out that the social and political conflicts, grown out of the soil of inflation, were more severe in many respects than they have been thought so far. The political crisis pointed towards the resignation of the Nagy Ferenc cabinet. The left-wing parties could settle the disagreements to a certain extent only by concessions, and with the help of the president of the republic, Zoltán Tildy, and the Allied Control Commission. The provisional inter-party agreement of 5 June, published in detail in the present study for the first time, managed to slacken inner tension only temporarily.

It happened in broad daylight on 16 June that an eighteen-year-old young man shot two of the unsuspecting Soviet soldiers walking in the street in central Budapest. This assault meant an open breach of the armistice agreement signed on 20 January, 1945. General Sviridow, Deputy President of the Allied Control Commission handed a note to the Hungarian government on 7 July, where he suggested preventive measures against other similar insults, namely the suspension of the mandates of Smallholders' Party members of parliament fallen under the suspicion of collaboration with illegal anti-democratic groups, the suppression of the KALOT (Organization of Catholic Young Men), the Boy Scouts and other right-wing youth organizations, the purging of the state apparatus from Horthy's followers, the dismissal of the right-wing Smallholder lord lieutenants and Zoltán Pfeiffer, Secretary of State or Justice, and the restriction of the anti-Soviet propaganda on the part of the reactionary clergy. Under the pressure of the two workers' parties and the National Peasant Party the government accepted the suggestions of the Allied Control Commission. The Western Powers, however, demanded the reprieve of the decisions saying that the Soviet Deputy President had not consulted them in the matter. The Soviet Union, wanting to avoid the sharpening of contrasts between the Great Powers on the eve of the Paris peace negotiations, agreed to this demands. The Smallholders' Party, knowing the result of the Western intervention, tried to hinder the government in realizing its decisions. The party's efforts were partly successful and it managed to keep all its significant positions in political life.

The internal crisis was also determined by the inter-party agreement of 16 July 1946. Under the influence of the note of the Allied Control Commission the Smallholders' Party became more rigid and returned to its former claims. The negotiating parties decided on holding the municipal elections, urged for by the Smallholders' Party so much, in the autumn without stating the exact month. The Smallholder leaders were promised that one hundred police officers would be commissioned out of the ranks of the party, and that its members would get some of

the posts of the deputy lieutenants and mayors, who were deprived of their offices after they had been registered on the so called B-list (Black-list). Ferenc Nagy and his group in turn assumed to fight against the right-wing members of their party who were against coalition, but did not promise to expel party members again. These agreements did not go beyond those made in early July, which meant that neither wing of the Independence Front changed its opinion as to home politics. The agreement was not put into practice, as new problems arose in the autumn of 1946 after the Paris decision on a Hungarian peace agreement and the elimination of the inflation in the country.

S. Orbán: Problems in the Transformation of the Detached Farm System after the Liberation

The author was led by two factors in choosing his subject: first, it was twenty-five years ago that the so called Detached Farm Council was formed to solve the problem of the liquidation of detached farming in Hungary; second, the results of the two-year research into the history of detached farming in Hungary, lead by the Modern and Contemporary History Department of the Eötvös Lóránt University in Budapest and promoted also by the History Institute of the Hungarian Academy of Sciences are numerous enough to survey. There is plenty of material for the researchers in this field, but the fact that it is badly arranged makes research often difficult. Examples for this are the census returns from every ten years, where the detached farm population is not separated from the population of the other peripheries with their ever changing boundaries. On the other hand the population and its composition at the time of the census (1 January) do not reflect those in the hard-working seasons.

The activity of the Detached Farm Council was necessarily restricted mainly to the territory of the Great Plain, where the majority of the detached farms could be found, still we have to admit that only less than half of the one million people in 1949 left these farms by 1970. During the given period the number of settlements in peripheries has decreased only by one fifth of the number in 1949.

Several decrees have been adopted to accomplish the aims of 1949 meaning to prohibit house building in the peripheries and urging construction in the traditionally built up areas parallel with the establishment of the administrative, financial, and technical apparatus. In spite of these efforts, the development of the detached farm centres failed to meet the expectations, and some of the newly formed settlements proved unable to exist. Thus the decrease of the detached farm population comes actually from the natural migration, which is due to the development of urbanization and industrialization. The earlier statement of Ferenc Erdei, namely that the backwardness of the detached farm system is inseparable from that of the national economy and social welfare in general is true also of this situation. Many people moved from the detached farms to towns skipping over the intermediate stage, the detached farm centre or village. The author sees the causes of this in the circumstances after 1949, namely that the socialist transformation of agriculture questioned the very existence of the detached farm system. Its peasantry was to suffer a double change in its former way of life. On the one hand the farmers were to give up the traditional individual farming and join a collective farm, on the other hand they ought to have had to leave the farm and move to a village. At the same time, however, the various economic measures forced them to stay and so they could avoid the negative effect of these measures. The lack of the necessary financial means made the impossibility of the quick realisation of the original aims the more obvious. The migration of the population of the detached farms, however, became part of a more general, nationwide organic mobility.

J. Jemnitz: Contribution to the History of the Relations between the Hungarian Social Democratic Party and the English Labour Party in the Years between 1945—47

The English Labour Party—naturally—had a prominent position in the foreign political plans and international relations of the Hungarian Social Democratic Party after 1945. The Labour Party had taken the initiative in the revival of the international social democratic movement already towards the end of the war and from 1946 onwards the party controlled the work of organization as well. The fact that the Labour Party had formed a government in London in 1945 gave the party special importance. There were, at the same time, some shades of difference between the Foreign Office, lead by Bevin, and the Foreign Department of the party; concerning also the relationship with the Hungarian social democrats. The Foreign Department — at that time led by Denis Healey — showed a definite sensitivity towards the realities of Eastern Europe. Although Healey did not approve of the cooperation with the Communists

either, he knew that this relationship cannot be fully neglected, and realized that, at least in Hungary, there existed dangerous counterrevolutionary forces which caused justified anxiety among social democrats.

The relationship of the two parties is discussed in the paper on the basis of the sources found in the archives of the Labour Party. This additional material makes the picture based on Hungarian archives much more complete. The material 1945 is rather poor, the only interesting feature being the prominence of the figure of Anna Kéthly towards the end of the year. In the sources concerning 1946 we can read about the visit of Morgan Phillips, Secretary of the Labour Party to Hungary. The main idea in his records is that the real danger threatens from the side of the Communists, and the anti-Communist aspect of the Social Democratic Party should be strengthened above all. This shows a significant difference between the views of Morgan Phillips and Denis Healey. The short portraits of the Hungarian Social Democratic leaders are of special interest in Healey's notes. The letters of Vilmos Böhm are also noteworthy in this new material. Böhm occupied a special position in the Hungarian party. He established close relations with the Labour Party as early as the 1930's, and Healey spoke of him as the only man competent to lead the Hungarian party in 1946, were he not old and ill. In 1947 Böhm really took the lead. It becomes clear from the correspondence that after the critical days in September Böhm wanted to secure the leading role partly for himself, partly for Antal Bán. His ideas differed, however, not only from those of the left-wing Social Democrats at home, but also from those of Bevin. The material in the Labour Party Archives provides significant details also to the portraits of other Hungarian party leaders, such as Anna Kéthly and Antal Bán. From the autumn of 1947 the relations of the two parties loosened and eventually died away owing to the changes in the international and Hungarian political life.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. И. Пушкаш</i> : К некоторым вопросам историографии истории второй мировой войны	1
<i>М. Кором</i> : Подготовительная комиссия Временного национального собрания и выборы в Национальное собрание	10
<i>М. Балог</i> : Вопросы демократии в структуре политических партий Венгрии после освобождения	50
<i>И. Вида</i> : Данные к кризису коалиции летом 1946 г.	68
<i>Ш. Орбан</i> : Проблемы преобразования системы хуторского землепользования после освобождения	88

СООБЩЕНИЯ

<i>Я. Ф. Варга</i> : Реорганизация Радикальной партии в 1945 г.	96
---	----

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА

<i>Я. Йемниц</i> : К истории связей между Социал-демократической партией Венгрии и Лейбористской партией Англии (1945—1947)	107
---	-----

ОБОЗРЕНИЕ

<i>К. Хедьи</i> : Проблемы распространения знаний на турецкие темы (в связи с серией телевизионной программы «Крепости и тырки»)	119
<i>Д. Гранастои</i> : «Города» (Что читателям нужно?)	126
Венгрия на рубеже столетия (выставка в Венгерском Национальном музее) (<i>З. Сас</i>)	133
Резюме	135

CONTENTS

STUDIES

<i>A. I. Puskaš</i> : Some Problems of Historiography on the History of the Second World War	1
<i>M. Korom</i> : The Preparative Committee of the Provisional National Assembly and the Parliamentary Elections	10
<i>S. Balogh</i> : Problems of Democracy in the Structure of the Hungarian Parties after the Liberation	50
<i>I. Vida</i> : Contribution to the History of the Crisis in the Coalition in the Summer of 1946 ..	68
<i>S. Orbán</i> : Problems in the Transformation of the Detached Farm System after the Liberation	88

COMMUNICATIONS

<i>J. F. Varga</i> : The Reorganization of the Radical Party in 1945	96
--	----

WORKSHOP

<i>J. Jemnitz</i> : Contribution to the History of the Relations between the Hungarian Social Democratic Party and the English Labour Party in the Years between 1945—47 ..	107
---	-----

SPECTATOR

<i>K. Hegyi</i> : Problems of Scientific Lectures for the General Public on the Turks. (On the Occasion of the Television Series "Castles and Turks")	119
<i>Gy. Granasztói</i> : The Towns. (What can the Reader Expect?)	126
Hungary at the Turn of the Century. Exhibition in the Hungarian National Museum (<i>Z. Szász</i>)	133
Summary	140

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>A.I. Puschkach</i> : Über einige Fragen der sich mit der Geschichte des II. Weltkriegs befassenden Historiographie	1
<i>M. Korom</i> : Das Vorbereitungskomitee der Provisorischen Nationalversammlung und die Wahlen in die Nationalversammlung	10
<i>S. Balogh</i> : Fragen der Demokratie im organisatorischen Aufbau der ungarländischen politischen Parteien nach der Befreiung	50
<i>I. Vida</i> : Daten zur Geschichte der Koalitionskrise im Sommer 1946	68
<i>S. Orbán</i> : Das Problem der Umgestaltung des Gehöftesystems nach der Befreiung	88

BEITRÄGE

<i>F. J. Varga</i> : Die Neugestaltung der Ungarischen Radikalen Partei im Jahre 1945	96
---	----

WERKSTATT

<i>J. Jemnitz</i> : Beiträge zur Geschichte der Verbindungen zwischen der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei und der englischen Labour Party	107
---	-----

BEOBACHTER

<i>K. Hegyi</i> : Popularisierung der Kenntnisse türkischen Inhalts (Aus Anlaß der Fernsehserie Burgen, Türken)	119
<i>Gy. Granasztói</i> : „Die Städte“ (Was kann der Leser verlangen?)	126
Ungarn um die Jahrhundertwende (Ausstellung im Ungarischen Nationalmuseum). (Z. Szász)	133
Zusammenfassung in russischer Sprache	135
Zusammenfassung in englischer Sprache	140

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>A. I. Pouchkach</i> : Contribution à quelques problèmes de l'historiographie concernant l'histoire de la II ^e Guerre Mondiale	1
<i>M. Korom</i> : Comité Préparatoire de l'Assemblée Nationale Provisoire et élections de l'Assemblée Nationale	10
<i>S. Balogh</i> : Problème de la démocratie dans la structure d'organisation des partis politiques de Hongrie, après la libération	50
<i>I. Vida</i> : Contribution à la crise d'été 1946 de la coalition gouvernemental	68
<i>S. Orbán</i> : Problèmes de la transformation du système des fermes isolés après la libération	88

COMMUNICATIONS

<i>J. F. Varga</i> : Le Parti Radical Hongrois en 1945	96
--	----

ATELIER

<i>J. Jemnitz</i> : Contribution à l'histoire des rapports entre le Parti Social-Démocrate de Hongrie et le Labour Party (1945—1947)	107
--	-----

OBSERVATEUR

<i>K. Hegyi</i> : Problèmes de la vulgarisation à sujet turque (à propos de la série télévisée intitulée „Châteaux, «Turques»)	119
<i>Gy. Granasztói</i> : «Les villes» (Ce que le lecteur peut désirer)	126
La Hongrie au tournant du siècle (Exposition au Musée Nationale de Hongrie) — (<i>Z. Szász</i>)	133
Résumée en langue russe	135
Résumée en langue anglaise	140

within the same or different... (The text is extremely faint and mostly illegible.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 11. — Terjedelem: 13,3 (A/5) iv
75.1434 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÚJABB EREDMÉNYEIRŐL
tájékoztatnak az Akadémiai Kiadó folyóiratai

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE	Évi előfizetési ára
Főszerkesztő: HOFMANN TAMÁS	
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: FÜLEP FERENC	
Megjelenik évente egy kötet 2 füzetben	50,— Ft
ETHNOGRAPHIA	
Szerkeszti: HOFER TAMÁS	
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
MAGYAR PEDAGÓGIA	
Főszerkesztő: NAGY SÁNDOR	
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	40,— Ft
MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: POPPER PÉTER	
Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben	80,— Ft
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI	
Szerkeszti: MÁTRAI LÁSZLÓ	
Megjelenik évente egy kötet 3 füzetben	40,— Ft
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: POGÁNY Ö. GÁBOR	
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	100,— Ft
SZÁZADOK	
A szerkesztő bizottság elnöke: ZSIGMOND LÁSZLÓ	
Felelős szerkesztő: PAMLÉNYI ERVIN	
SZOCIOLÓGIA	
Főszerkesztő: MOLNÁR LÁSZLÓ	
Megjelenik egy kötet 4 füzetben	80,— Ft
TÖRTÉNELMI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: RÁNKI GYÖRGY	
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	44,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1363 Budapest Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

A LEGFRISSEBB EREDMÉNYEKRŐL TÁJÉKOZTATNAK az Akadémiai Kiadónál megjelenő közgazdasági és jog- tudományi folyóiratok

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia

Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata

Főszerkesztő: SZABÓ IMRE

Kutatási eredmények és tájékoztatás az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog, az alkotmányjog és az igazgatási jog területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 80,— Ft

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia

Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közleményei

Szerkeszti: EÖRSI GYULA

Áttekintés és tájékoztatás az Osztály munkájáról, előadásain, konferenciáin elhangzott kérdésekről, értekezések a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 40,— Ft

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia

Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata

Főszerkesztő: ZSARNÓCZAI SÁNDOR

Tanulmányok a közgazdaság, az ipar, a mezőgazdaság, a bel- és külkereskedelem, a tervgazdálkodás és a világgazdaság időszerű problémáiról. Tájékoztató a magyar és külföldi szakirodalomról.

Megjelenik havonta • Évi előfizetési díj: 132,— Ft

SZIGMA

Matematikai közgazdasági folyóirat

Szerkeszti: MARTOS BÉLA

Tájékoztató azokról a bel- és külföldi matematikai módszerekről, melyek a közgazdaság területén alkalmazhatók.

Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 40,— Ft

Előfizethetők: az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám. 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25,812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1975 XVIII. ÉVFOLYAM 2-3. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
LAÓKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. – Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44,– Ft

TARTALOMJEGYZÉK

KÁROLYI MIHÁLY SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

<i>Hajdu Tibor</i> : Károlyi Mihály politikai pályafutásának kezdete (1901–1909)	149
<i>Lütván György</i> : Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből	175
<i>Jemnitz János</i> : Károlyi Mihály politikai elképzelései és nemzetközi kapcsolatai a második világháború éveiben (1938–1944)	211
<i>Varga F. János</i> : Károlyi és az antifasiszta emigráció egységfrontja (1941–1944)	231
<i>Ardai Lajos</i> : Angol–magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében (1918 október–1919 március)	244
<i>H. Haraszi Éva</i> : Adalékok Károlyi Mihály antifasiszta elméleti és gyakorlati tevékenységéhez az 1930-as években	273
<i>Károlyi Mihály</i> : Andrássy, vagy az arisztokrata (Közlí <i>Szerényi Imre</i>)	296
<i>Rónai Mihály András</i> : Yvette levelesládája (Magyar emigránsok levelei Yvette Lebas-hoz)	311

TANULMÁNYOK

<i>Gerics József</i> : Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai XII–XIII. századi krónikáinkban	353
<i>Kerekes Lajos</i> : Az osztrák köztársaság útja a genfi jegyzőkönyv megkötéséhez	373
<i>Ormos Mária</i> : A biztonsági kérdés és az Anschluss	411

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Ember Győző</i> : A Habsburg-Birodalom központi kormányzervei 1711–1765	445
--	-----

VITA

<i>Benczédi László</i> : Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén	489
--	-----

MŰHELY

<i>Boros Zsuzsa</i> — <i>Szabó Dániel</i> : A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban	503
---	-----

FIGYELŐ

A Brüning-memoár és vitája a nyugat-német történeti irodalomban (<i>Fejes Judit</i>)	528
Reflexiók Horváth Pál könyvéről (<i>Niederhauser Emil</i>)	537
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ	541
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ	547

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Károlyi Mihály születésének 100. évfordulójára

HAJDU TIBOR

Károlyi Mihály politikai pályafutásának kezdete (1901–1909)

I.

Az apolitikus ifjú főrend

„Politikai pályám kezdetét 1909-től számítom, amikor az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke lettem” — írta emlékirataiban Károlyi Mihály.¹ Valóban, 1909-től játszott jelentős, vezető szerepet a magyar politikai életben, amelynek 1909-ben mégis már egy évtizede résztvevője volt — politikai ambíció nélkül, egyszerűen származása, társadalmi helyzete révén.

Idézett emlékirataiban ez az évtized — sőt, OMGE-elnökségének három éve hasonlóképpen — jelentőségénél is jóval kisebb helyet kap. Az emlékezőtől 1921–22-ben már idegen volt régi környezete, az osztály, a politikai tábor, amelyhez tartozott, ha ír róluk, ironizáló-anekdotázó módon teszi.² Érthetően, mert a maga sorsát tekintve joggal láthatta nagykorúsága (1899) első évtizedét távolinak és lényegtelennek. Történelmi szerepét vizsgálva azonban fel kell idéznünk ez elfelejtett éveket, egyrészt, mert látni akarjuk a hátteret, amelyből előtérbe lépett, másrészt, mert már akkor a kor politikai elitjéhez tartozott, s ha a néhányhetes parlamentáris szalon nem jelentett többet számára a vadászati vagy poló-szezonnál, ebben éppen nem különbözött az országon uralkodó főrend-társai nagy részétől.

Kiforrott, önálló politikai arculata nem volt még ebben az évtizedben Károlyi Mihálynak. Nem mintha saját véleménye, világnézete nem lett volna — megnyilatkozásai többnyire magukon viselik egyénisége bélyegét. Érdemes hivatkozni némelyikre, mert talán világosabbá teszik, hogy Károlyi 1912-es „pályafordulata”³ nem holmi pálfordulás, tehát nem új hitre térés egy nap eseményeinek hatása alatt, mint azt a Tisza-párt tollforgatói bizonygatták. Amennyiben a századelő Magyarországon uralkodó társadalmi rend a kapitalizmus s ennek politikai realizálása a 67-es liberalizmus, „szabadelvűség”, Károlyi *soha* nem érezte magát elvileg elkötelezettnek egyik mellett sem; éppen ellenkezőleg. Ha azonban kezdettől megnyilvánuló egyéniségére hivatkozva tompítani próbálnánk későbbi politikai fordulatának élet, elködsíteni kezdeti hovatartozását, ugyancsak tévúton haladnánk. Hiszen elég példát találhatnánk arra, hogy valaki, szinte beleszületve egy politikai irányzatba, csoportba, egész életén át kitarson azon az oldalon, melynek nézeteit és gyakorlatát magában nagyon is kritikusan szemléli — mint például a Károlyi Mihályhoz legközelebb álló Károlyi Sándor. Néma politikai különcködés egyenesen illett egy magyar grófhhoz, s

¹ Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 32.

² Faith without Illusion. London. 1956; Emlékezés az úri Magyarországra (Valóság, 1946 dec.), közli: Károlyi Mihály vál. írásai 1920–46. szerk. Kiss Szilvia. Bp. 1964. II. 218.

³ Pölöskei Ferenc használja e szerencsés kifejezést „Károlyi Mihály pályafordulata” c. cikkében: Valóság, 1969/1. szám.

Károlyi Mihály politikai barátai — mondjuk, az ifjabb Andrássy Gyula — még hasznosnak is tarthatták „szélsőséges” kijelentéseit, amíg ki nem derült, hogy különködésnél, népszerűség-keresésnél többről van szó.

Károlyi születése jogán főrend volt s amint nagykorúságát elérte, szinte automatikusan kapta meg Ferenc Józseftől kinevezését a főrendiház „örökös” tagjává.⁴

Nem idegenként lépett a főrendiházba, melynek elnöke akkor éppen nagybátyja és gyámja, Károlyi Tibor volt, a padsorokban is mindenfelé rokon bácsik vagy éppen ifjúkori pajtások ismerős szeme mosolygott az új tagra. Röviddel első megjelenése után beválasztották a főrendiház pénzügyi bizottságába, melynek elnöke s a főrendiház egyik szellemi vezére ugyancsak jó ismerős: Samassa József, ki nagyjából Károlyi Mihály születése óta egri érsek. Bizonyára a család figyelmessége ültette egy bizottságba Heves megye két leggazdagabb emberét. A jog- és államtudomány újdonsült doktora sokat tanulhatott a pénzügyi bizottságban Samassa irányításával, olyan pénzügyi szakemberek társaságában, mint Wekerle Sándor, Korányi Frigyes. Mégsem látogatta valami szorgalmasan a bizottságot, amint a főrendiház elég ritkán, havonta egyszer-kétszer tartott üléseire sem vonzotta a kormány tagjainak állandó jelenléte, a velük való közéleti megismerkedés lehetősége.

A főrendiházi naplók tanúsága szerint, noha tagságát már 1899 májusában igazolták, sem ebben, sem a következő évben nem adta jelét érdeklődésnek, nem nyilvánította véleményét, még egy közbeszólás erejéig sem. Legfeljebb abból következtethetünk részvételére hébe-hóba, hogy szokás volt betegség, huzamosabb távollét esetén szabadságot kérni meghatározott időre, s ilyen igényt sem jelentett be. Miután Károlyi Tibor, megromlott egészségére hivatkozva lemondott a főrendiház elnökségéről, a reá való tekintet sem szólította többé a család politikai érdekeinek képviselőjére.

Heves megye legnagyobb világi birtokosa a megyei politikában sohasem vett részt. Családja, elsősorban Károlyi Sándor, nagybátyja és szellemi nevelőatyja, azt szerette volna legjobban, ha bekapcsolódik a századforduló körül kibontakozó agrárius gazdaságpolitikai szervezkedésekbe. Károlyi Mihálynak bizonyára rokonszenves volt ez az altruisztikusnak tekintett parasztmentés, amit nagybátyja főleg az általa létrehozott Hangya szövetkezetben folytatott, de érdektelenségét a gyakorlati gazdasági tevékenység iránt még a szeretett Sándor bácsi kedvéért is nehezebbé esett legyőzni. A leendő forradalmár sohasem volt bejáratos a nép kunyhóiba s alighanem már ekkor könnyebben mondott volna le vagyonáról, mint hogy már koránál fogva is otrombának tetsző atyáskodással enyhítse az általa kizsákmányoltak nyomorát.

Először 1901 őszén kénytelen az „agrárius” politika frontjára állni: Károlyi Sándor kifejezett óhajára jelölteti magát az országgyűlési választásokon. A képviselőházba nem jutott be, s így számára a választási kampány csak 3—4 hétig tartó alkalmatlanságot jelentett, elvonva őt megszokott kedvteléseitől, melyekhez azzal a jóleső érzéssel térhetett vissza, hogy egy időre letudta kötelességét családja politikai szenedélye iránt.

Károlyi Sándor és vele a nagybirtok régi hatalmát visszavágyó agrárius társai nagy reményeket fűztek az 1901 októberi választásokhoz.⁵ Mint kormány-

⁴ Főrendiházi napló. Az 1899. márc. 11-i és máj. 10-i ülés jegyzőkönyve.

⁵ Széll Kálmán politikájának mai marxista értékelését adja a Magyarország története c. egy. tankönyv IV. kötete Hanák Péter szerkesztésében, Bp. 1972.

pártiak indultak, a közigazgatási apparátus tehát őket is támogatta. Széll Kálmán miniszterelnök az átlagosnál jóval nagyobb politikai érzékével és képzettségével megértette, hogy a Tisza Kálmán-féle szabadelvű liberalizmus végérvényesen megbukott és a felújítására tett kísérletek sem Wekerle, sem Bánffy Dezső módszereivel nem érhettek el tartós sikert. Széll tudta, hogy a XX. század nagy megpróbáltatások elé állítja a dualizmus rendszerét, megosztja az uralkodó osztályok addig is nehezen fenntartott politikai érdek-közösségét. A liberális reformok miatt passzivitásából kilépő konzervatív arisztokrácia önálló fellépését elsősorban azért tartotta veszélyesnek, mert a választási küzdelem nyílttá válása nagyon megerősíthette az elnyomott nemzetiségi pártokat. Látva, hogy elkerülhetetlen az áttérés a korlátlan párturalomról a parlamenti váltógazdaság rendszerére, ezt ügyesen a kormánypárton belül, tehát a kormánypárt választási győzelméről le nem mondva tudta megvalósítani, mégpedig a választási gépezet segítségével, tehát látszólag demokratikus módon. „Megengedte”, hogy negyedszázad magyar választásainak ura, Tisza Kálmán kormánypárti létére csúfosan megbukjon Váradon, hívei pedig átmenetileg háttérbe szorultak. A kormánypárthoz csatlakozott „disszidens agráriusok” és volt „Nemzeti Párt”-tagok viszont előretörték.

Az 1901-es választás a Károlyi-család győzelme is volt: elsőprő győzelmet aratott Károlyi Sándor, aki „gönci levelével” programot adott híveinek; az új országgyűlés elnöke rokona és barátja, Apponyi Albert lett.

Károlyi Mihály is kormánypárti programmal indult, de a hagyományosan függetlenségi zilahai választókerületben, s meg is bukott — veresége bizonyára még nagyobb örömmel töltötte el őt, mint győztes ellenfelét.

Miért ment megbukni Zilahra? Hiszen rendelkezésére állt saját birtoka, a pétervásári vagy a kápolnai választókerület. Heves megye 1848 óta erős függetlenségi hagyományai azonban megnehezítették volna a kormánypárti jelölt győzelmét, még akkor is, ha egyébként népszerű ember. Heves megye csaknem színmagyar (illetve palóc) lakosságával, erős kisnemesi táborával a kiegyezés idejétől fogva a szélsőséges 48-asság egyik erőssége volt. Az 1901-es választáson itt aratta az Ugron-féle 48-as párt a legtöbb győzelmet, a kápolnai kerületben senki sem vette fel az eleve reménytelen küzdelmet az Ugron-párt addigi képviselőjével, Okolicsányi Lászlóval. Lehetett persze azért Hevesben, főispáni támogatással, kormánypárti is képviselő: ahhoz azonban vagy népszerűnek kellett lenni a megyében vagy „áldozni” a siker oltárán: a helyi sajtó szerint⁶ Lukács László az előző választáson 200 000 korona árán lett Eger követe. Okolicsányi 1901-ben az utolsó percben adta át biztos kerületét a kormánypárti Samassa Jánosnak, aki az érsek rokona és jószágigazgatója volt.

Csakhowy az érseknek a főispántól az ajtónállóig kezében volt a megye, nem mulasztott el alkalmat hívek nyerésére, nem mulhatott el jótékony célú bál vagy gyűjtés bőven reklámozott adománya nélkül. Károlyi Mihály viszont sem jelenlétével, sem adományaival nem kényeztette el földijeit — hiába cikkezett a választások előtt a függetlenségi sajtó arról: nem kötelességtudók, nem áldozatkészek a fiatal magyar főurak.⁷ Károlyi elengedte füle mellett a félreérthetetlen célzásokat, hiszen nem voltak ambíciói megyéjében; a pétervásári kerületet Károlyi Lászlónak hagyta, aki 1896-ban Károlyi Sándortól vette azt át.

⁶ Hevesvármegyei Hírlap, 1900—1901.

⁷ Hevesvármegyei Hírlap, 1901. febr. 16., okt. 14., okt. 17. stb.

Károlyi László politikai pályafutása éppen az 1901-es választásokon ért véget. Széll Kálmán törekvése, hogy a kormánypárton belül különböző árnyalatok konkurrálhassanak egymással, elősegítette több szabadelvű jelölt indítását egy választókerületben. A korteshadjárat, az ajánlások gyűjtése afféle előválasztás volt ilyen esetekben: az esélyesebbnek tűnő jelölt vett részt a szavazáson. Az ilyen előcsatározásokban gyakran az országos kormánypárt jelöltjei, fővárosi politikusok vagy protezsáltjaik csaptak össze a helyi „pártszervezet” korifeusai-val. Károlyi László kerületében így próbált szerencsét Keglevich Gyula gróf, aki a Károlyi-család barátja s szabadelvű létére, mint a megyei életben szerepet játszó, tekintélyes ezerholdas család tagja, több segítséget ígérhetett viszonzásul híveinek, mint a politikával legfeljebb a választások hetében törődő, nagyvilági László gróf párizsi palotájából. A választás előestéjén Károlyi László visszalépett s Keglevich — miután függetlenségi ellenfele nem volt — nagy többséggel győzött egy néppárti jelölt ellenében.

Zilahon is akadt volna helyi kormánypárti jelölt: Várady Gábor volt képviselő vagy Ady kedves tanára, Kincs Gyula. Ők azonban úgylátszik visszaléptek a központ jelöltje javára. Sok esélyük úgysem lett volna az elszánt Kossuth-párti Lengyel Zoltánnal, e hatásos szónokkal szemben az ellenzéki szellemű kerületben. Annál kevésbé, mert Lengyel arról a vidékről származott és a helyi szimpátiák ébresztőjéül pénzt is áldozhatott a sikerre.⁸

A Károlyi-család ifjú jelöltjét viszont nem ismerték arrafelé személyesen: közeli, szamosdobi birtokát, amely alig tíz kilométerre feküdt a számára oly fájó emlékü nagymajtényi síktól, talán a többen is jobban kerülte. A Károlyi név nagyon is ismert volt e vidéken, de éppen azok a kurtanemesek, kiknek névsorából rég kiemelkedett, s birtokuk jórészt Károlyi-kézre került, saját tökéletlen gazdálkodásuknál szívesebben hivatkoztak Majtényra. S éppen ők döntötték el a mandátum sorsát — a kerület román parasztságának édesmindegy volt, ki lesz a követ a magyar urak közül.⁹

Győzni persze azért Károlynak is lehetett volna Zilahon: de nem ingyen. Mikor szeptember 25-én három napra Zilahra érkezett, „ahol programbeszédét tartotta, amelyben igen behatóan foglalkozott az agrárprogrammal”¹⁰ — természetesen Károlyi Sándor szellemében — nyilván éppen a választás praktikus részének intézésére kísérte el Bujanovics Sándor, az OMGE alelnöke (egykor a Károlyi-rokonság jószágigazgatója) s talán egyéni tekintélyének kipótlására is. Ami ezután történt, legjobban Károlyi emlékezéséből tudhatjuk meg.

„Soha nem tudtam románul, és csak berúgott korteseim mondták el helyettem a programbeszédet. Azt mondták, hogy a 3000 román velünk fog

⁸ A helyszínt igazán jól ismerő Ady szerint „jómódú édesapja választatta meg Zilahon”. Ady egyébként sovíniszta, haladás-ellenes kurucnak látta akkor Lengyelt — aki végül is a politikai üldözöttek egész sorának lett bátor védője, az 1904-ben perbefogott vasutasoktól Rákosi Mátyásig és Sallai Imréig — s kifejezetten leszögezte: nem jobb, mint Károlyi Sándor (Ady össz. prózai művei 1. köt. szerk. Földessy Gyula. 389, 410).

⁹ Hadd hivatkozzam ismét Adyra, híres Hét krajcár-méltatására, ahol így mutatja be Móriczot: „ez a mi fajtánk... Hajduszálon, Szabolcsban, Biharszálon, Beregben, Szatmárban, Ugocsaszélen, Szilágyszélen él... A fosztogató álnok nagy urak s papok ellen itt gyakran fogott össze az elkeseredett paraszt s a paraszti sorba jutott, gebéjével együtt éhes, rongyos, kardos kisúr. Itt ismerem magam is hitvány, koldus, de szép nevű familiákat, akik így beszélnek: ősi rokonságban volnánk a gróf Károlyiakkal, de mi nem tartjuk a rokonságot” (Ady össz. prózai művei 9. köt. szerk. Vezér Erzsébet. 352).

¹⁰ Magyarország, 1901. szept. 26. — A zilahi választás történetét ismertette Ruszoly József: Három választás. Adatok Károlyi Mihály politikai pályakezdéséhez. Tiszatáj, 1968. 10. sz.

tartani, csak fizessük meg őket, az ezer magyarral ne törődjem, mert azok úgyis a »48-as« jelöltre fognak szavazni. A költségekre elköltöttem a törvényes 15 000 koronát, és amikor újabb pénzt kértek tőlem a lelkek megvásárlására, kereken kijelentettem, hogy nem adok. Hát akkor meg fogunk bukni — mondták nekem.”¹¹

Miután visszatértek a fővárosba, Zilahról „egyik távirat a másik után sürgette az »alkotmányos költségeket«. „Egy ilyen táviratot megmutattam Széll Kálmánnak és megkérdeztem tőle, mitévő legyek? »Hát fizess«, mondta a választások tisztaságáról szóló törvény ünnepelt szerzője... ne bolondozzak, mert be kell kerülnöm a parlamentbe... Nem sokan lehettünk az országban, akik ezt a törvényt komolyan vettük. Én bizony komolyan vettem, nem fizettem és meg is buktam... A háromezer román választó nem jött el szavazni, mert nem volt fuvar és ital, az ezer magyar közül pedig 900 leszavazott ellenjelöltemre... Azóta sem volt ilyen csúfos bukás. De erre a bukásomra büszke vagyok...”¹²

A bukott jelölt elégedetten élvezhette a következő választásig előkelő rokonai és mondén ismerősei társaságát Pesten, Párizsban és Mentonban. A választások után összeülő főrendiházban még a régi bizottsági tagságot sem vállalta. Nevével ez években csak egyszer találkozunk a főrendiház naplójában: mikor 1903. január 27-ikén arról szavaznak, hogy a horvát útleveleket milyen nyelven állítsák ki.¹³

A kormány — a horvátok kívánságának megfelelően — horvát—francia nyelvű útlevelek nyomtatását javasolta, a többé-kevésbé függetlenségi érzelmű főrendek — Bánffy Dezső, Esterházy János, Prónay Dezső — a magyar—francia szöveghez ragaszkodtak. A névszerinti szavazáson Károlyi a kormánytámogató többség ellen, Prónayékkal szavazott. A szélsőségesen sovíniszta követelés jól mutatja, mi maradt a 48-asságból a főrendiház padsoraiban. Károlyi állásfoglalása viszont azért érdekes, mert bizonyítja, hogy már ekkor 48-as érzelmű volt, noha családja s forma szerint maga is kormánypárti. Bár a 48-as eszmék iránti vonzalmából sem futotta még többre, mint hogy a szavazás kedvéért egy unalmas napot az Országházban töltsön, ezzel dokumentálta kormányellenességét. S ebből arra következtethetünk, hogy politikai passzivitásának ha nem is fő, de egyik oka idegenkedése a kormánytámogató családi politikától.

Igaz, hogy e kettősség — 48-as érzelmek, 67-es politika — is családi vonás. Ne tekintsünk itt vissza a török és kuruc időkre — Károlyi Mihály báróra, aki királyi biztосként közvetített Bécs és rokona, Bethlen Gábor között vagy Károlyi Sándor kuruc generálisra — csupán a közvetlen, XIX. századi hagyományra. E század elején három fivér között — István, Lajos, György — oszlott meg nemcsak a hatalmas vagyon, de a családi politika addig összefonódott elemei is. Mindhárman az arisztokrácia vezéregyéniségei közé tartoztak, mindhárman sorra elnökei lettek az OMGE-nek, de utódaikkal együtt eltérő utakra tértek. A Bécshez közel eső tótmegyeri birtokkal Lajos örökölte a Bécshez való hűséget, Alajos fia a Monarchia ismert diplomatája. István francia grófnőt vett feleségül és utálta a bécsi szellemet, 1848-ban vállalt először közhivatalt (Pest megye főispánja lett), felállította a Károlyi-huszárezredet, amiért megjárta Theresien-

¹¹ Károlyi Vál. írásai II. 61.

¹² Ugyanott és Egy egész világ ellen 32—33. — A Magyarország tudósítása szerint Lengyel 1461, Károlyi 204 szavazatot kapott. (M. 1901. okt. 1. és köv. szám)

¹³ A horvát vita hátterére Magyarország története. IV. 509.

stadtot is. Fiai, főleg Károlyi Ede, élénk részt vettek az 1849 utáni titkos szervezkedésekben. Károlyi Ede Königrätz után hálaadó misét mondott a radványi templomban, Sándor öccse viszont megőrizve 48-as szimpátiáit, 67 meggyőződéses hívévé lett.

A harmadik fivér, György, Széchenyi István és Batthyány Lajos barátja, a szabadságharc után csak fájó emlékeinek él. Felesége Komárom kapitulációja után legendás hőse: Klapka oldalán emigrált és férje haláláig nem tért haza. Károlyi György fiai anyjuk hatására ifjúkorukban kivették részüket Klapka emigrációs mozgalmaiból egészen a légióig, 1867 után azonban Károlyi Tibor szabadelvű lett, a család fekete báránya, Gábor tartott csak ki haláláig a szélbalon, Károlyi Mihály atyja (K. Gyula) viszont a Sennyey-csoporthoz, a szabadelvű-párt konzervatív ellenzékéhez csatlakozott.¹⁴

Ez a háromféle családi hagyomány vette körül az ifjú Károlyi Mihályt — a romlásnak indult magyar feudalizmus valóságából kiinduló Széchenyi-féle nemzetgazdasági reformszemlélet, a haladást az Ausztriához hasonulás útján kereső s később mindinkább „porosztas” aulikus arisztokratizmus, erősítve a mélyen vallásos fóti szellemmel s végül: a német- és osztrákelles, francia- és olaszbarát, a szabadkőművesség felé is hajló forradalmi hagyomány.¹⁵

Károlyi Mihály ifjúsága idején a család bizonyos fokig visszavonult a politikától. Szűkebb környezetére a szabadelvű rendszer elismerése volt a jellemző, ha kritikával és fenntartásokkal is. Károlyi Sándor, aki őt 15 éves korától 30 éves koráig nevelte, az elsők közé tartozott Apponyi Alberttel együtt, akik a 80-as években felkarolták a német keresztényszocializmus eszméit. Míg azonban a felszínebb, de a parlamenti politika terén ügyesebben (és gátlástalanabban) mozgó Apponyi a „szociális olajcseppeket” főleg azért tartotta fontosnak, hogy biztosítsák a politikai gépezet sima működését, a komolyabb és alaposabb Károlyi Sándor minél kevesebb sikert aratott a napi politika arénájában, annál inkább az agrárpolitikára koncentrált tevékenységét s alkotásaiban nemcsak a szociálpolitika eszközeit látta, hanem valóban igyekezett egy, a korporációs eszmét megelőző organizáció segítségével, gazdaságilag biztosítani a parasztság beilleszkedését a nagybirtok vezette agrár-gazdaságba — ismeretes, milyen eredménnyel. Károlyi Mihály tehát ifjúságától magába szívta a keresztényszocializmus és a szövetkezés eszméit, amelyek bármily retrográdok voltak, mégis fogékonyabbá tették a Károlyi Sándor mellett szintén tanulmányozott marxi szocializmus és modern ökonómiai szemléletek befogadására, azoknál, akik a közjogi harc légkörében nőttek fel s a politikát hatásos jelszavak és szónokok, vagy legjobb esetben a nemzeti eszmék küzdőterének látták.

Károlyi Sándor megvetette a kor magyar közéletében oly általános, barátjára, Apponyira is jellemző „közjogi” szemléletet, amely a gazdasági és szociális problémák megoldása elé helyezte az államjogi vitákat, 48 eszméiből a külsőségeket, így a nemzeti kérdés megoldása helyett a magyar vezényszó követelését stb. állítva előtérbe. Ez a jelszó-politika a XX. század elején nemcsak a

¹⁴ Fentiekre az alapvető irodalom mellett — Szilágyi X. kötete, Lukács Lajos és Szabad György monográfiái stb. — lásd a család történetírója, Eble Gábor munkáit, Eötvös Károlytól „gróf Károlyi Gábor följegyzéseit” (5. kiadás Bp. 1909), az Egy egész világ ellen 1. fejezetét.

¹⁵ A Károlyi Mihály memoárjait ismerő olvasó ennyiből is láthatja, hogy neveltetése színhelyein, a Károlyi-kastélyokban 48 fénye nem nyomta el annyira a szabadelvű és katolikus-konzervatív eszméket, mint a memoár-íróban — addig megtett további útja során. Akkor büszkén konstatálhatta, milyen radikális 49-es volt pl. Károlyi Gábor, akivel alig találkozhatott, hiszen a családból kitagadták.

48-as pártokat, de a nemzeti követeléseket is lejáratva a haladás hívei előtt, részes volt a koalíció kudarcában s abban is, hogy Károlyi Mihály, hagyomány és hajlam ellenére, olyan lassan jutott el a következetes 48-assághoz.

Mégis nagyon valószínű, hogy a 48-as hagyományok között felnőtt ifjú először Apponyi közvetítésével jutott el a nemzeti politika jelentőségének megértéséig. Ha a Habsburg-ellenes Károlyiak 1867 után elvetették a mindinkább hazafias frázisokban kimerülő, komolytalan parlamentáris szócsatákkal beérő, forradalmi tüzét elvesztő 48-asságot egy olyan korban, melyben a tőkés gazdaság fejlődött, prosperált és korrumpált, az igazi nemzeti küzdelem pedig az — általuk sem pártolt — nem-magyar nemzetiségeké volt, az aulikus családból származó s éppen fiatal korában Sennyey-párti Apponyi finom politikai szimatjával a 90-es években az arisztokrata vezérek körében az első között értette meg, hogy a szabadelvűség válsága és a Monarchia elöregedése ismét aktuálissá teszi a függetlenségi politikát.

Bizonyos, hogy Apponyi nem tudta, mennyire közel van a Monarchia összeomlása, nem is kívánta azt. Haláláig legitimista maradt, monarchista, ha úgy tetszik, de mikor játszani kezdett 48 színeivel, megéreztte, hogy azok már nemcsak választási érzelmekeltésre jók, s ki akarta venni a veszedelmessé vált fegyvert a kisnemesi-kispolgári-lateiner szélbal és a bizonytalan Kossuth-párt kezéből.

Miért volt olyan nagy hatással ez a csillogó frázispolitikus az ifjú Károlyi Mihályra, közel két évtizeden át? Túl a családi kapcsolaton, bizonyára vonzotta Apponyi kiegyensúlyozott, derűs kedélye, mely éppúgy ellentétben állt Sándor bácsi keserű megvetésével kora és osztálya iránt, mint a könnyedség, amellyel magáévá tette 1848 jelszavait. Érdektelensége a gazdasági kérdések iránt közös volt Apponyival, aki irigylésreméltóan ragyogott viszont a kül- és belpolitika, a nagyvilági élet területén, sokoldalú műveltségével, imponáló szónoki képességével.

A két nagy egyéniség — Károlyi Sándor és Apponyi — közelsége azonban ha vonzotta is, végeredményben megakadályozta, hogy bármelyikükhöz teljes szívvel csatlakozzék, hiszen jól ismerhette egymás elleni érveiket.¹⁶ Kettejük között volt Károlyi Mihály önálló helye, egyelőre csak a családi körben. Károlyi Sándor előbb Apponyi Nemzeti Pártjához tartozott, majd együtt csatlakoztak a századforduló küszöbén Széll újjászületett szabadelvű pártjához — a családban tehát a pártállás is adva volt, s nem valószínű, hogy ezen Károlyi Mihály 1905-ig sokat tűnődött volna. Az 1904-ben kibontakozó politikai válság is kevésbé foglalkoztatta. Mind többet utazgatva Párizs, Menton, London között, bizonyára már csak azért is kerülte ekkoriban a hosszabb hazai tartózkodást, nehogy megint képviselőt vagy effélét akarjon belőle csinálni a család.

¹⁶ Az utolsó száz év magyar története historiográfiájának sajnálatos jellegzetessége a jó politikai életrajzok csekély száma. Károlyi Sándor és Apponyi tevékenységére még csak valamirevaló rossz biográfiát sem ajánlhatunk. Kolosváryné illetve Kerekesházy munkái még rendelkezésre készült megemlékezésnek is gyengék.

II.

A függetlenségi képviselő

Mégis kénytelen volt fellépni, sőt győzni az 1905 januári választáson. Jól tudta már ekkor, milyen csalások segítségével hozzák létre a parlamenti többséget, az sem lehetett titok előtte, hogy ez a demokratikusnak nem nevezhető „népképviselet” csak olyan döntést hozhat, olyan kormányt támogathat, amely ellen Ferenc Józsefnek nincs kifogása. Bizonyos tekintetben mégis voltak parlamentáris illúziói: tudva, hogy a képviselőházba az uralkodó osztályok képviselőit választják, úgy vélte, ezek ott egymás között, a fair play szabályai szerint intézik el érdekellentéteiket, politikai vitáikat — az osztályuralom fenntartása érdekében. Hogy az osztályuralom fennálló rendjét belátható időn belül el lehetne törölni, azt kevés politikus gondolta a századelő Budapestjén és ő semmiképpen sem tartozott közéjük.

Apponyi körénél sokkal világosabban látta az arisztokrácia uralmát és a Monarchiát fenyegető veszélyt nagy ellenfelük: Tisza István. A rendszer korhadt gépezete azonban már nem bírhatta el azokat a viharokat, melyeket a hatalomittas, cezaromániás Tisza, a király feltétlen támogatásában bízva, minden lépésével támasztott. Tisza mint miniszterelnök — Széll Kálmánnal ellentétben — a miniszteri, irányító posztokon csak a saját csoportjához tartozó, feltétlen híveit volt hajlandó megtűrni. A politikai helyzet azonban nem volt olyan szilárd 1903–4-ben, hogy Tisza eredményeket érhetett volna el — bár az agrárius arisztokratákkal szemben kritikája sok tekintetben jogos lehetett — durván szakítva Széll egység-politikájával. Tisza nem vette be kormányába Károlyi Sándor alteregóját, Darányi Ignácot, aki nyolc éven át képviselte az egymást váltó kormányokban az agrárius érdekeket.

Bizonyos, hogy Károlyi Mihály családi-baráti körében már ekkor sem hallott sok jót Ferenc József kedvenc magyar politikusáról. Minden alapot nélkülöz az egykor elterjedt beállítás, hogy Tisza híveként, Tisza oldalán kezdte volna pályáját s azért állt volna ellenfelei közé, mert nem tudott mellette érvényesülni. Ellenkezőleg, még mielőtt önálló politikai nézeteket alakított volna ki, a családi politika alapján már Tisza-ellenes volt, természetesen nem olyan élesen és engesztelhetetlenül, mint egy évtizeddel később.¹⁷

„Én akkor Apponyit ismertem el vezéremnek.” — írja, — „Apponyi Albert, akkor nekem is (mint annyi fiatal arisztokratának) ideálom...”¹⁸ Apponyi pedig, miután lemondott a képviselőház elnökségéről Tisza kinevezésének hírére, néhány héttel később, 1903. november 25-én a kormánypártból is kilépett híveivel. Bár egyelőre régi Nemzeti Pártját támasztotta fel, már 1903 nyaratól nagyon közel állt Kossuth Ferenchez, aki a kortársak számára is nyilvánvalóan

¹⁷ Károlyi „Tisza-pártisága” kedvelt érve volt a Károlyi-ellenes hecc-irodalomnak annak idején. Nem fárasztanám az olvasót az irodalmi-publicisztikai jellegű eszmefuttatásokkal, csupán egy rangosabb mű tudatosan téves beállítását idézném:

„... gróf Károlyi Mihály egyike volt az ország leggazdagabb arisztokratáinak. A magyar közéletbe gróf Tisza István vezette be, aki akkor a magyar konzervatív és nemzeti gondolat leendő oszlopát vélte benne felfedezhetni. Első (!) szereplése az volt, hogy egy, az általános választójog ellen való tüntetés céljából Tisza hívei által egybehívott népgyűlésen elnökölt. De csakhamar átsodródott a függetlenségi pártra” (*Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Bp. 1934. 2. kötet. 313).*

¹⁸ Egy egész világ ellen. 32.

Apponyi befolyása alá került, az ő tanácsait követte. A Tisza-kormány pozícióját nem is a 48-as ellenzék hangos, de politikájában nagyon is óvatos támadása ásta alá, hanem Tisza maga, mikor ellenzékbe kényszerítette saját pártja *konzeratívabb* felét, amely természetellenes szövetségre lépett a Néppárttal, a Bánffy Dezső-féle „Újpárttal” és a 48-asokkal. A kormánypárt agrárius tagjainak egy része ekkor még nem követte Apponyit. Károlyi Sándor, legyőzve Tisza iránti személyes ellenszenvét,¹⁹ politikai barátait mérsékletre intve szeretne volna fenntartani a kormánypárt egységét, megakadályozni, hogy Tisza végleg szakítson az agráriusokkal, teljesen a „merkantilisták” és Bécs oldalára álljon. Ezért elutasította az önálló agrárius párt többek által ajánlott megalakításának gondolatát is.²⁰ 1904 őszén állítólag már a kormánypártból való kilépés

„elhatározásával utazott el betegesen Mentoneba. Nem vett részt a Ház ülésein, mióta Tisza Júdás ül a kormányon, de nem lépett ki a szabadelvű pártból, hogy a szövetkezeti ügyet jobban szolgálhassa. Bevárta, míg a törvénytelenység és hazaárulás lehetetlenné tették maradását.”²¹

Valóban, csak az 1904. november 18-i „zsebkendőszavazás” után lépett ki híveivel a kormánypártból s még a választásokra sem tért haza. A „zsebkendőszavazás”, a formális többség erőszakos, szabályellenes érvényesítése nyomán kitört új válság választások tartására, tehát a formális többségről való lemondásra kényszerítette Tiszát. Még ennél is nagyobb csapás volt a kormánypártra, hogy a „gyűjtogató, csóvás ember” szétverte az uralkodó osztályok Széll által oly nehezen létrehozott politikai egységét.

Az egyesült ellenzék, mint ismeretes, nagy győzelmet aratott, többséget szerzett az 1905-ös választásokon. Ezt a győzelmet Károlyi helyzetének megértéséhez igazi értékére kell leszállítanunk. Az előző, 1901-es választásokon a kormánypárt 267 mandátumot szerzett, tehát kétharmados többsége is szűken volt meg. A kormánypárton belül azonban csökkent Tisza tábor, tulajdonképpen ki volt szolgáltatva az agráriusoknak és Apponyiéknak. November 18. után a szabadelvű pártnak mintegy 230 képviselő-tagja maradt, míg az ellenzék az Andrássy—Darányi-féle 67-es disszidensekkel együtt 180 tagot számlált s a választások előtti hetekben ez az arány is módosult némileg — az ellenzék javára. Ilyen minimális többséggel Tisza nem tudott kormányozni, választási veresége viszont előrelátható volt, hiszen ehhez csak néhány százalékot kellett veszítenie. A kormánypárti választási gépezet nem csupán 48-as újságírókkal — saját birtokukon fellépő mágnásokkal, vármegyék és püspökök támogatja jelöltekkel mérkőzött meg.

A kormánypárt 159 mandátumával kisebbségben maradt, amire évtizedek óta nem volt példa Magyarországon. Szavazatvesztése azonban — a választás előtti helyzethez képest — alig 20%-os volt. Az ellenzék győzelme elsősorban az uralkodó osztályok politikai táborainak átcsoportosításából támadt. Az ellenzéki többség mintegy 30%-a 67-es volt, vagyis fennmaradt, bár megosztva, a 67-es többség. Az egyesült 48-as párt ugyan a képviselőház legnagyobb pártja lett, de 166 tagjából tucatnyi Apponyista arisztokrata, ennél is több ezerholdas gentry s még több konjunktúra-48-as — igazi, régi 48-as (ha Kossuth Ferencet „igazinak” fogadjuk el), talán a megnagyobbodott párt fele. Az új országgyűlés összetétele nem különbözött tehát *olyan sokban* a régitől, mint hihetnénk a 48-as sajtó örömujjongásai vagy a 67-es történetírás sirámai alapján.

¹⁹ Erre ld. *Balogh Elemér*: Emlékeim. Bp. 1938. 69.

²⁰ Ld. levelezését: OL Károlyi-levéltár P 389.

²¹ Magyarország, 1904. nov. 20.

Az ifjú Károlyi Mihály olyan ellenzék oldalán léphetett fel s a győzelem után olyan többségnek lehetett képviselője, amely teljesen megfeleltett akkori politikai elképzeléseinek. 48-as lehetett, de abban a tudatban, hogy pártja és a szövetséget ellenzék nem kívánja a fennálló rend lényeges megváltoztatását, nem csorbitja az arisztokrácia politikai vezető szerepét.²²

Károlyi Mihály elhatározását megkönnyítette Károlyi Sándor kilépése a szabadelvű pártból. Károlyi Sándor egy párthoz sem csatlakozott — nem helyeselte az agráriusok szétesését különböző pártokba —, hanem megmaradt „pártonkívüli disszidensnek”, így választották meg Göncön ellenjelölt nélkül, egyhangúlag. Nyilván példája követését várta Károlyi Mihálytól is. Károlyi Mihály jellemének nagyon is megfelelt a pártonkívüliség, amellet, hogy szimpátiái ekkor már határozottan a 48-aság Apponyi-féle mérsékelt felfogásához kötődtek. Nem lépett be egyelőre sem Apponyi vagy Kossuth pártjába, sem pedig Andrássy Gyula mérsékelt 67-es csoportjába, melyhez Károlyi Sándor számos híve csatlakozott, élükön Darányival.

Formálisan mint pártonkívüli lépett fel tehát Károlyi Mihály az 1905 januári választáson, de kifejezetten függetlenségi programmal. Már Apponyi és a régi függetlenségi pártok szervezeti egyesülése előtt „bejelentette, hogy függetlenségi programmal vállalja el a jelöltséget”.²³ Károlyi Sándor túlzásnak tartotta a Nemzeti Párt 1905. január 3-i fúzióját a függetlenségi pártokkal, s ennek nyilván része volt abban, hogy Károlyi Mihály nem lépett még be az egyesült 48-as pártba, melynek másik nagybátyja, Károlyi István egyik oszlopa lett, sőt kijelentette: „titokban mindig szélbali volt” és örül, hogy visszatérhet „ifjúkori eszméihez”.²⁴ A parlamenti pártok tagjai a képviselők voltak általában, de Károlyi Mihály, mint főrend, ugyancsak csatlakozhatott valamely párthoz. Kossuth Ferenc így is örömmel fogadta fellépését, s Holló Lajos Magyarországa egyenesen dicsekszik azzal, mennyi gróf és nagybirtokos, megannyi kormányképes ember, „öt Károlyi gróf” került az egyesült függetlenségi párt zászlaja alá.

„A pétervásári kerületben a szövetséget ellenzék hivatalos jelöltje Károlyi Mihály gróf, akit Kossuth Ferenc a legmelegebben ajánlott a kerület összes ellenzéki választóinak, pártkülönbség nélkül.”²⁵ Mégpedig a kerület választóihoz címzett levél mellett külön levélben Ivády Béla és Beniczky György függetlenségi földbirtokosoknak, valamint Altorjay egri ügyvédnek.²⁶

Maga Károlyi Mihály kinyomatott „programbeszédében”, Károlyi Sándorhoz hasonlóan Tiszát okolja ellenzéki fellépéséért s óvatosan utal csak arra; ha nem változik a szabadelvű politika, ő a 48-as párthoz csatlakozik, de egyelőre „még függőben tartom elhatározásomat, hogy a 67-es állásponttal végleg szakítsak.”²⁷ Bár a 67-ben *kényszerhelyzetben* kötött kompromisszumhoz nehéz ragaszkodni, mikor nemcsak a 48-asok támadják, de másrésről „a bécsi presszió”-nak engedő kormány... vissza szeretné szívni azt...” Viszont egyértelműen kijelenti:

²² Hogy mennyire mérsékelt volt 1904-ben még az egykori szélbali utóda, a Holló—Bartha Miklós—Szederkényi-féle 48-as párt is, csak egy példát: lapja kifogásolta Széll Kálmán visszavonulását a politikától; Apponyi mellé kellett volna állnia, akkor Tisza bukik s a válság békésen megoldódik — a Szabadelvű Párton belül (Magyarország, 1904. nov. 8.).

²³ Magyarország, 1905. jan. 1.

²⁴ Ld. a jan. 3—4-i lapokat.

²⁵ Magyarország, 1905. jan. 21.

²⁶ Hevesvármegyei Hírlap, 1905. jan.

²⁷ OL Károlyi-levéltár P 389/2, Magyarország, 1905. jan. 26.

„Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt kizárólag azért akartam belépni a kormánypartba, mert azt reméltem, hogy a kúriai bíraskodási törvény megalkotásával végre egy új korszak fog megkezdődni, mely szakít a korrupció rendszerével” a választásokon s ezért „megalkudtam volna sok mindennel...” Tisza kormányát viszont semmiképpen sem hajlandó támogatni, „annyival kevésbé, mert már Széll Kálmán idejében is kiléptem volna akkor, amikor ő az ismert katonai javaslatokat, melyek nagy vér- és pénzáldozatot követeltek, benyújtotta anélkül, hogy ezzel cserébe a nemzeti aspirációknak érvényt tudott volna szerezni.”²⁸

Elég határozott nyilatkozat: mégsem vetette magát nagy hévvel a választási küzdelembe, de ezúttal legalább komolyan vette. Mint függetlenségi, nyugodtan felléphetett a kuruc Heves megyében, ahol szabadelvű képviselőről hallani sem akartak. Károlyi komoly szándékát bizonyítja, hogy a pétervásári kerületben indult, ahol mint függetlenségi jelöltnek csak győznie lehetett: a kerülethez tartozott Parád és birtokai nagy része. Pénzt is áldozott, sőt vállalta a Mentonban betegeskedő Károlyi Sándor választási kasszájának kezelését. A győzelemről beszámoló levelében közli, hogy túllépte a megbeszélt összeget:

„adni kellett, mert olcsóbb azért 70 000 koronával meglenni, mint 45 000-rel megbukni.”²⁹ Lehet, hogy ő maga is a vártnál többet költött, mert levelében megköszöni a Károlyi Sándor választási kasszájából kölcsönzött 9000 koronát.

A választás sikere annyira biztos lehetett, hogy kerületében csak a választás előtt néhány nappal jelent meg programbeszédét megtartani. Egyébként Pesten tartózkodott, ahol mint belvárosi választópolgár nagy agilitással vett részt Andrassy Gyula kampányában. Az 1905-ös választás nagy csatája a Belvárosban folyt Andrassy Gyula és Tisza István között; mindkettőnek megvolt ugyan a maga biztos vidéki kerülete, de a Belváros mandátuma nemcsak a választók nagyobb száma miatt jelentett többet a fősztolgabírótól szavatsolt falusi megbízó-levelnél.

A „fővárosi belvárosi szövetkezett ellenzék” január 8-i értekezletén a vezetőség tagjává választották. Aláírta a belvárosi disszidens szabadelvűek levelét a választókhoz Andrassy érdekében. Andrassy január 15-i választási nagygyűlésén Apponyi oldalán foglalt helyet az elnökségben.³⁰ Még a saját pétervásári gyűlése után tartott banketten is Andrassy Gyulára mondott pohárköszöntőt: „személyes barátjára, aki szívvel-lélekkel fáradozik azon, hogy a nemzetet egy nagy katasztrófától és a végelzülléstől mentse meg...”³¹ A tájékozott Károlyi nem Kossuthot, hanem Andrassy Gyulát tekintette a koalíció vezérének.

A Belvárosban Tisza győzött, aminthogy a fővárosi kerületek legtöbbszörében is vereséget szenvedett a diadalmas ellenzék. A budapesti polgárok és tisztviselők a rend pártjára, a „liberális” Tiszára szavaztak. Csak később fordult ellene nagyobb részük, mikor a demokratikus választójog fő ellensége lett — ekkor még minden párt választójogot ígért és alapjában véve mindegyik ellene volt.

Károlyi január 24-ikén tartotta meg programbeszédét Pétervásárán, melyet ilyenkor szokatlan őszinte kijelentéssel kezdett:

²⁸ Magyarország, 1905. jan. 26.

²⁹ OL Károlyi-leveltár P 389. 1905. márc. 16-i levele K. Sándorhoz. (A levél teljes szövegét közli Károlyi Mihály levelezése I. köt. [1905—1920] szerk. Litván György. Sajtó alatt).

³⁰ Magyarország, Hazánk, 1905 jan.

³¹ Magyarország, 1905. jan. 26.

„Azt hiszem, hogy ha nem lennének ilyen rendkívüliek a viszonyok, nem vállaltam volna el azon nehéz szerepet, melyet Önök óhajtanak reám bízni, nem vállaltam volna el pedig azért, mert érzem jól, hogy azok a kellékek, amelyek a közszereplésre szükségesek, bennem hiányoznak.”³²

A gyűlésre felvonultak a megye ellenzéki földbirtokosai, valamint a jelölt József öccse. A külsőségek félreérthetetlenül a vidék földesurának szóltak. Négylovas hintón vonult parádi kastélyából fellobogózott falvain át, ahol fehérruhás lányok sorfala fogadta a hosszú kocsisort. A programbeszéd után következett a szokásos lakoma, ahol számos pohárköszöntő után Károlyi személyesen intonálta a Kossuth-nótát. Ezzel egyelőre véget is ért az elvegyűlés a nép között: Károlyi öccsével visszahajtatott parádi Olymposára, ahonnan még Egerbe sem ereszkedett le a megyei urak közé. Bár 1904. december 19-én a vármegye közgyűlése az állandó választmány tagjává választotta, nemigen vett részt az üléseken, melyek elég izgalmasak voltak, mert Heves megye a kibontakozó „vármegyei ellenállás” során mindig az elsők között hozta a Tisza- majd a Fejérvárykormányt megbélyegző határozatait. Károlyi láthatóan óvakodott attól, hogy túlnagy szerepet vállaljon ebben a romantikus, hazafias gentry-forradalomban; nemcsak a családra való tekintettel, nemcsak, mert aligha szimpatizált a frázishazafiság hangzatos megnyilvánulásaival; de főleg talán azért, mert nem akart részt venni a megye közéletében, vállalni a kuruc mágnás nagyon hálás, de egyéniségéhez csöppet sem illő szerepét, az unalmas itatásokat, a hosszú pohárköszöntőket, a feudális atyáskodást. Vigyázott, hogy ne a megyei urak vezéréként, hanem előkelő fővárosi idegenként vegyen részt a választáson, akinek mindenestre előnye, hogy véletlenül épp abban a megyében van legnagyobb birtoka.

1905. január 27-én tartották meg a választást Pétervásárán — egy nappal később, mint a választókerületek legtöbbjében, talán azért, hogy a jelölt 26-án részt vehessen a viharos belvárosi választáson. A lapok hírt adnak a kampány során fellépő szabadelvű ellenjelöltekről — először bizonyos Deutsch J. Béláról, azután Bartos Józsefről.³³ A választás napján azonban már csak egy jelölt szerepel, az esélytelen ellenjelöltek a szokásos módon az utolsó percben visszaléptek. Így tehát Károlyi Mihályt egyhangúan választották meg. Ugyancsak egyhangú választással lett a győztes ellenzék képviselője Samassa János a kápolnai kerületben, melynek földje nagyrészt az érsekség vagy Károlyi birtokához tartozott. Heves megye mindegyik választókerülete függetlenségi képviselőt küldött az országgyűlésbe. A nagy győzelmet Egerben díszlakomán ünnepelték meg, 300 vendéggel, amelyen „a vármegyében megválasztott képviselők — Károlyi Mihály gróf kivételével — mind megjelentek...”³⁴ Károlyi rövid levélben mentette ki magát.³⁵ Ugyanazon a napon, január 28-án budapesti keltezésű nyílt levelében rendreutasította Kautz Gyulát, az Osztrák-Magyar Bank nyugalmazott főkormányzóját, a MTA másodelnökét, aki mint a belvárosi Tisza-párt elnöke ünnepélyesen átnyújtotta Tiszának mandátumát és üdvözlő beszédében Andrássy választóit „süket lelkiismeretű” és ehhez hasonló jelzőkkel tisztelte meg.

„visszautasítom azon — hogy a legendyhebben fejezzem ki magamat — fanatikus, de ízléstelenül durva kifejezéseket, melyekkel nagyméltóságod mind-

³² OL Károlyi-levéltár P 389/2.

³³ Magyarország, 1905. jan. 24., Hazánk 1905. jan. 27.

³⁴ Hevesvármegyei Hírlap, 1905. febr. 2.

³⁵ KM levelezése I. köt.

azokat illetve, kik, mint magam is, hazafias meggyőződésből szavaztunk Andrássy Gyula grófra.”³⁶

A választások utáni hetek mozgalmas politikai életében már nem találkoztunk Károlyi Mihállyal, noha 1905 első hónapjait Pesten töltötte. Mire összeült az új országgyűlés, tulajdonképpen sorsa is eldőlt: Andrássy Gyula, aki mint a legnagyobb disszidens 67-es csoport vezére a mérleg nyelveként szerepelt s a 48-asok buzgóan támogatták miniszterelnöki aspirációját, nem tudott meggyezni a királlyal, hiába vezette fel neki a jámbor Kossuth Ferencet, aki nagyon is igyekezett, hogy lojalitását bebizonyítsa. A király nem alkudott.³⁷

Már ekkor egészen biztos volt, hogy a király a legjobb esetben is csak Andrássy (és nem Apponyi vagy Kossuth) kormányt nevez ki; Károlyi pedig, mint láttuk, a választások évadján eléggé közel került Andrássyhoz, aki művelt, szabadgondolkodó, baráti körben a cinizmusig kritikus hangú főúr létére már ekkor megnyerte rokonszenvét. Mégsem Andrássy csoportjához csatlakozott: az országgyűlés megnyitásának előestéjén nyílt levélben jelentette be Kossuth Ferencnek:

„Az a körülmény, hogy a legjogosabb nemzeti követelmények még a mostani választások eredménye dacára is nehézségekbe ütköznek — megérlelte bennem azt a meggyőződést, hogy a függetlenségi alapon kell a nemzeti ügy híveinek tömörülnök.

Ennek folytán és hivatkozással programbeszédemre van szerencsém elnök úrral tudatni, hogy a függetlenségi és 48-as pártba ezennel belépek.”³⁸

Károlyi egyáltalán nem tartozott még ekkor a szélsőséges függetlenségiiek közé, és ha lépteit a politikai célszerűség vezérli — például egy államtitkári szék reménye — elvei feladásának vádjától mentesen csatlakozhatott volna Andrássyhoz. Ellenkező irányú lépése egyrészt arra mutat, hogy nem törekedett aktív szerepre a politikában, másrészt sejteti azt a makacsságot, mely később politikai alaptermészete volt: ha a királynak nem kell Apponyi, ő annál inkább melléje áll. Károlyi Sándor biztosan nem rokonszenvezett elhatározásával, s Károlyi Mihály szükségét is érezte a magyarázatnak. Nagybátyjához írt fentebb idézett levelében írja:

„Belépésemet a 48 pártba nem bántam meg, főleg azért, mert ezáltal szaporítottam azok számát, kik a pártban egyrészt nem engedik, hogy holmi Wekerle által hozott radikális anticlericalis maszlaggal szemben a párt letegye a fegyvert... azok akik a pártban a zsidókkal tartanak, azoknak természetesen nem kellene egyéb, mint akár mindjárt holnap is életbe léptetni a külön vámterületet... látja Sándor bácsi, hogy semmi illúzióm nincs, nagyon is jól tudom, hogy nem egy van ott, aki érdekből hazafi. Kossuth már csak a czég, Apponyi a vezér.”³⁹

(A levél nyilvánvaló védekezés Károlyi Sándor erősen túlzott aggályaival szemben: egyrészt attól tartott, hogy Apponyi kész túlzott engedményeket tenni a merkantilistáknak, amiben Kossuth készségesen követte volna, másrészt, hogy a függetlenségi közhangulat hatása alatt barátja, ki nagy szónoki sikereit nem kis mértékben hangulatember-mivoltának köszönhette, elhamarkodottan harcot indít a külön vámterületért, a gazdasági függetlenségért. Ami Wekerlét

³⁶ Magyarország, 1905. jan. 31.

³⁷ Az 1905-ös politikai válság alaposabb elemzésére ld. Magyarország története 18. fejezetét.

³⁸ Magyarország, 1905. febr. 17. (közli KM politikai levelezése I. köt.).

³⁹ KM politikai levelezése I. köt. Idézi Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp. 1970. 42—43.

illeti, a levél megírásának napjaiban történt kísérlet megnyerésére egy Ferenc József elképzeléseit végrehajtó pártok fölötti kormány létrehozására. Erre azonban még ő sem vállalkozott.)

Károlyi Mihály az országgyűlés összeülése után sem fejtett ki politikai aktivitást. Egyszer sem szólalt fel, valószínűleg nem is látogatta valami szorgalmasan az üléseket, így bizonyos, hogy nem jelent meg azon az április 7-i ülésen, ahol ünnepélyesen semmisnek nyilvánították az 1904. november 18-i határozatot. Mint a képviselőház közlekedésügyi bizottságának tagja sem végezhetett érdemi tevékenységet, hiszen a rövidéletű 1905-ös országgyűlés bizottságaiban erről aligha lehetett szó. A megválasztása utáni napokban jelölték a mágnáskaszinó választmányába,⁴⁰ ami tekintélye növekedését jelzi, ha más jelentősége nincs is; a Kaszinó tagjai mindenesetre sokkal gyakrabban üdvözölhették körükben, mint tarnavölgyi választói. Bár 1905 első felében többnyire itthon, Budapesten tartózkodott, feltűnően került a közszereplést: még képviselői beszámolót sem tartott, különböző védnökségeket, díszelnökségeket is igen ritkán vállalt, nem szónokolt a március 15-i és más hazafias ünnepélyeken, melyek pedig ugyancsak sűrűn követték egymást, sőt arra sem mutatott kedvet, hogy a szokásos módon elkísérje vezéreit vidéki körútjaikon.

Nemhogy a nép; képviselőtársai között sem vegyült el szívesen. Hodzsa Milán, aki ugyancsak 1905-ben lett képviselő, megjegyezte a napot, mikor először látta őt a Házban:

„Zárkóztottan ült a fiatalabb képviselők egy csoportja közt, még a magyar képviselők körében szokásos barátságos, kollegiális gesztusokra sem méltatva őket. Mereven nézett maga elé, orrát magasan tartva, észre sem véve senkit.”⁴¹

Pártja sokkal többet nem is várhatott tőle, az volt csak a fontos, hogy nevét adja. Bartha Miklós nyíltan örvendezett azon, hogy „a 48-as párt tagjai között ilyen neveket olvashat: Apponyi, Károlyi, Zichy, Batthyány, Teleki, Kemény, Benyovszky, Bethlen, Csáky. Nem lett nagyobb ezekkel a nevekkal a párt igazsága, de nagyobb lett ám a súlya, tekintélye, realitása.”⁴² Vagyis súlya Béccsel szemben; kormányrajutásának realitása. Nagy örömmel üdvözlö a függetlenségi sajtó Károlyi Sándor parlamenti beszédét május 6-án a felirati javaslat és az önálló magyar vámterület követelése mellett s a Magyarország névszerint sorolja fel „a magyar földbirtokos közönség egész előkelőségét”, köztük Károlyi Mihályt, akik „mind az ország gazdasági függetlensége mellett foglaltak már állást.”⁴³

Júniusban a király kinevezte a Fejérváry-kormányt, ezzel nyíltan semmibe véve a nemzeti szellem kétségtelen választási megnyilvánulását, az 1905-ös országgyűlést. A képviselőházat csak azért hívták össze időnként, hogy újabb hónapokra elnapolják, a tárgyalások a válság megoldására lényegében e parlamenttől, erőviszonyaitól függetlenül folytak. Károlyi Mihály számára az országgyűlés ilyen, szinte oktató célzattal kihangsúlyozott negligálása megerősítette Károlyi Sándor tanítását: nem érdemes politikai tisztséget, szerepet vállalni, a valóságos erő a gazdasági, osztály-jellegű szervezkedésben növelhető. Ha addig húzódozott a közszerepléstől, a teátrális fellépésű, aranyzajú szóno-

⁴⁰ Magyarország, 1905. febr. 14.

⁴¹ Hodža Milán.: Federation in Central Europe. London. 1942. 70.

⁴² Magyarország, 1905. márc. 29.

⁴³ Ugyanott 1905. jun. 1. A Károlyiak vissza-kurucosodása fölötti örömeiben Bartha Miklós lapja még Károlyi Sándor kuruc generálisról is méltató cikket közöl (június 27-én).

kokkal való mérkőzéstől, most megnyugodhatott: nem a választási gyűléseken dől el az ország sorsa. Mikor majd legközelebb: 1912-ben bánnak el ilyen megvetően a parlamenttel, haragot és ellenállást ébresztenek benne. Ezúttal inkább cinikus vállrándítást a visszavonuláshoz. Ha kedvtelései közben szabad ideje marad, meddő politikálás helyett inkább a Hangyára szánja, melynek tevékenységében 1904 óta részt vesz.⁴⁴

A Fejérváry-kormány ügyködésével a nemzeti ellenállás, amely addig minden hibája ellenére mégis kifejezte a nemzeti közvélemény lázadását Ferenc József és Tisza uralma ellen, lassan, de biztosan önnön paródiájává vált. Fejérváry kormánya jórészt ismeretlen senkiből állt — csak éppen a hatalmat birtokolta. A megyei ellenállás szereplői viszont 48 hősi pózában beszéltek — a levegőbe. A Bécsből rángatott drótokon a korszakos jelentőségűnek indult nemzeti küzdelem a délibáb magasságába emelkedett, s aki e hortobágyi színpadra lépett, csak később vette észre, hogy önként fejére állva szerepel, mint a csepű-rágó. A „kurucok” olyan alázatosan alkudoztak Bécsben, hogy végül már Andrássy követelt tőlük több állhatatosságot, míg a szociális haladás élharcosai — a szociáldemokratáktól Jásziig és Adyig — Belzebúbbal szövetkeztek Lucifer ellen és dacosan kitartottak elhagyott vártájukon, mikor a nézőközönség már régen látta, hogy Lucifer, elég természetes módon, Belzebúbnak nyújtja kezét a jövő titkaiba látó társadalomtudósok orra előtt.

Mit mutathatott ez a színjáték Károlyi Mihálynak, aki családi köréből, felülről láthatott a délibáb csillogása mögé? A nagybeteg Károlyi Sándor nyugodt volt: az OMGE embere (György Endre) ott őrködött a Fejérváry-kormányban is, hogy a bukás előtt az OMGE intésére kilépjen belőle. Másik nagybátyja, Károlyi István — a walesi herceg barátja — kilépett a Szabadelvű Pártból, mikor a 48-asság ismét divatba jött s elhatározta, hogy Kossuth-szobrot állít Nagykarolyban. A fényes név bőkezű viselője — aki 1866-ban csakugyan Klapka-huszárnak volt — még az ellenzék vezérő bizottságába is bekerült. Volt Károlyi Istvánnak egy György nevű fia, aki nagyon rossz viszonyba került apjával, még szabadelvű korában, mert házasságát az emancipáció szellemében kötötte s nem a család hagyományainak megfelelően. Károlyi György, aki egyébként nem foglalkozott politikával, tüntetően a törvénytelen Fejérváry-kormány mellé állt. Apja bosszantására még a Fejérváry-féle házfelosztásban is hangos szerepet vállalt, majd a darabontok budapesti rendőrfőkapitánya akart lenni. Az utolsók közé tartozott, akik kinevezést fogadtak el Fejérvárytól távozása előtt: Fiume kormányzója lett, igaz, csak néhány hétre, de megmutatta, hogy *nem házasságával „gyalázza meg”* a Károlyi nevet.

Károlyi Mihály nevével ritkán találkozunk a nemzeti ellenállás viharos hónapjaiban, bár ilyenkor mindig a Függetlenségi Párt mellett foglal állást. A képviselőház nem működött; résztvehetett volna azonban az ellenálló Heves megye viharos közgyűlésein, de inkább távolról támogatta földijeit. Az ellenállási költségekre (vagyis az ellenálló megyei tisztviselők fizetésére) húszezer koronát ajánlott fel, mégpedig akkor, mikor a legnehezebbnek látszott a küzdelem: az 1905-ös országgyűlés feloszlása után.⁴⁵ (Ekkor szüntette be a kormány az ellenálló tisztviselők fizetését is.)

Igen jellemző Károlyira szinte egyetlen nyilvános fellépése 1905 őszén. A megyei ellenállás lelke Pestvármegye volt s Fejérváry kormánybiztosa, Rudnay

⁴⁴ Balogh Elemér: i. m. 64.

⁴⁵ Magyarország, 1906. febr. 23.

Béla rendőrfőkapitány, rendőrlegényeivel vezettette ki az új főispán erőszakos beiktatása ellen tiltakozó megyebizottsági tagokat, köztük Keglevich Gábor grófot. A haladóparti rendőr kivezette Keglevichet, a főrendet, mint holmi tüntető munkásokat szokott, mire Keglevich sértő kijelentéseket tett a jelenlevő Rudnayra. Rudnay provokáltatta Keglevichet, mire az utóbbi segédei, Károlyi Mihály és Ivánka Oszkár közölték: Rudnay nem úriember, nem párbajképes s ezért javaslatot tettek kizárására a Nemzeti és az Országos Kaszinóból.⁴⁶ Nagy botrány támadt, Kristóffy belügyminiszter a kaszinók bezárásával fenyegetődött, de ígéretét nem merte volna beváltani: ehelyett Rudnay „önként” kilépett a kaszinókból. Ez volt Károlyi nagy pillanata a Fejérváry elleni harcban.

Milyen változásokat idézett elő Károlyi nézeteiben 1905-ös politikai szereplése? Megszilárdult 48-as álláspontja, de függetlenségének hosszú időre mérsékelt maradt, nem helyeselte a kül- és belpolitikai ellentétek kiélezését, a tulipánmozgalomban például nem vett részt, bár távollétében beválasztották országos bizottságába.⁴⁷ A függetlenség még nem annyira a politikai függetlenséget jelentette, mint legfeljebb a gazdasági önállóság, elsősorban az önálló vámterület kivívását. A nemzeti célkitűzések közül főleg a kivándorlás megállítását tartotta fontosnak. Mint függetlenségi párti, a választójog mérsékelt kiterjesztésének híve volt, de ennek s általában a politikai demokráciának nem tulajdonított nagy jelentőséget. Feltétlenül magyar nemzeti alapon állt viszont, s ez is elválasztotta a demokrácia táborától 1905 tapasztalatai után — egészen addig, amíg majd évek múltán Justh Gyula meg nem nyitja az utat a függetlenség és a demokrácia tábora között. 1905-ben azonban még nemcsak a demokratáktól, szocialistáktól, de saját pártjának harcosan Bécs-ellenes, a szociális és gazdasági problémák polgári megoldását kereső elemeitől is elég távol állt — (Holló Lajos, Lovászy, Batthyány Tivadar, Buza Barna stb.) — azoktól, akik majd 1909-ben Justh, 1916-ban Károlyi pártalakításánál képezik a nemzeti demokrácia táborának magvát.

III.

A „Magyar Szövetségtől” az OMGE elnökségéig

1906 elején, valamikor az 1905-ös országgyűlés feloszlításának ideje táján, Károlyi több hónapra Amerikába utazott. Nem politikából — inkább a politika elől ment oda. Az itthoni nagy események: király és ellenzék kibékülése, a Wekerle-kormány megalakulása s a választások gyors kiírása nem lelkesítik még hazatérésre, ha április közepén nem hívják sürgősen Mentonba Károlyi Sándor halálos ágyához. Már csak a temetésre ért haza, s így 1–2 nappal lekészte az 1906-os választásokat is. Nem állítanám, hogy szándékosan; váratlanul is érte a távolban a választások gyors kiírása.

Nem tudunk arról, hogy formálisan bejelentette volna távolmaradási szándékát, a Függetlenségi Párt mindenesetre őt tekintette hivatalos jelöltjének a pétervásári kerületben. Viszont nem is igyekezett üdvözlő táviratok küldésével vagy bármi más módon felhívni a figyelmet magára és indulási szándékára — azért, mert külföldön tartózkodott, nem volt akadály a megválasztásának.

⁴⁶ Horváth József: Az 1905—6 évi vármegyei ellenállás története. Bp. 1907. 317. — Magyarország 1905. nov. 30. és köv. számok.

⁴⁷ Magyarország, 1906. máj. 4.

A Függetlenségi Párt kétszer tette közzé a sajtóban hivatalos jelöltjei névsorát, április 18-án, majd 28-án. 18-án még hiányzik a felsorolásból Pétervására — több más hevesmegyei kerülettel együtt. A 28-án közölt teljes listán már Károlyi szerepel hivatalos jelöltként. (Hevesben a függetlenségiek olyan erősek voltak, hogy más párti jelölt alig próbálkozott.)

A választási szokások szerint viszont nem volt akadálya annak, hogy a Függetlenségi Párt helyi hívei mást jelöljenek, mint az országos vezetőség. Pétervásarán is fellépett egy „helyiérdekű” függetlenségi jelölt: Beniczky Elemér, a járás ezerholdasainak egyike, aki 1905-ben még Károlyi egyik főkortese volt. A Magyarország április 24-i száma szerint „a pétervásári kerület egyhangúlag Beniczky Elemért függetlenségi programmal képviselőnek jelölte”, április 28-i felsorolásában két jelölt szerepel: Károlyi és Beniczky. Az egri függetlenségi lap viszont egyszer sem említi a választási hírekben Károlyi nevét, olvasóival azt közli, hogy „a pétervásári választókerület függetlenségi párti jelöltje Beniczky Elemér földbirtokos”.⁴⁸ Majd legközelebb már Beniczky egyhangú megválasztását jelenti — minden kommentár nélkül.

Bár a hetente kétszer megjelenő megyei lapból szerkesztése színvonala és kis terjedelme miatt is nehéz alapos következtetéseket levonni, úgy tűnik, Károlyi népszerűbb volt a központi pártvezetőség, mint a hevesi 48-asok körében. Nem is kereste hozzájuk a közeledést, megválasztása után egyetlen gyűlést, képviselői beszámolót sem tartott. Míg a Magyarország többször is méltatja 20 000 koronás adományát, a megyei lap éppen csak megemlíti, mintha keveselné, noha a megyei ellenállási alapra mindössze 97 000 korona gyűlt egybe. A megyei függetlenségi párt — melyben Szederkényiek diadalmaskodtak az áprilisi fordulat előtt visszavonuló mérsékelt szárny fölött — felhasználta Károlyi távollétét, hogy az országos vezetőség ellenére keresztülvigye Beniczky egyhangú megválasztását, 1906. április 30-án.

Ha nagyon akarja, lehetett volna Károlyi képviselő a választás után is. A győzelem után számos függetlenségi képviselő mondott le mandátumáról, egyeseket több helyen is megválasztottak, másokat — köztük az egri Szederkényit — főispáni kinevezésük tett összeférhetetlenné. A párt szívesen rendelkezésére bocsátott volna egy megüresedett kerületet, sőt főispán is lehetett volna, mint nem egy hasonló korú rokona (Bánffy Miklós, Károlyi Gyula).

Károlyi Mihály azonban — bár mindvégig híve maradt a koalíciónak — távol tartotta magát a politikai élettől és ahogyan, az utazásokat és egyéb szórakozásokat elunva lassan rászánta magát, hogy ideje egy részét a köznek, jobban mondva osztálya érdekei képviselésének szentelje, azt elsősorban a szervezeteti és agrárpolitikára fordította. Miután megszűnt képviselő lenni, automatikusan visszanyerte helyét a főrendiházban, ahol az 1906. május 23-i ülésen a közgazdasági és közlekedési, valamint a naplóbíráló bizottság tagjává választották. A főrendiház ülésein — ha megjelent — évekig nem hallatta hangját.

Ne tekintsük ezt a visszavonulást rezisztenciának akár a műkuruckodással, akár Ferenc József önkényével szemben. Károlynak később, mint vezető politikusnak hasznára vált realista, a dogmáktól idegenkedő, sőt gúnyoros látásmódja. Fiatal korában azonban azzal a hátránnyal járt, hogy különösebb felháborodás nélkül el tudta fogadni a szokásos politikai módszereket, mert úgyis tudta, hogy a döntések nem az Országházban, hanem a nagybácsik vadászatain, a nénik szalonjaiban születnek. A kulisszák mögötti tárgyalásokat vette komo-

⁴⁸ Hevesvármegyei Hírlap, 1906. ápr. 26.

lyan s nem akkor háborodott fel, mikor a parlamenti játékszabályokat be nem tartó Áchimot egyszerűen kitették, mint lázító parasztot az urak gyülekezetéből, hanem akkor, amikor az ország tulajdonosai egymás között, a komoly játszmában csaltak: mint Tisza 1904 novemberében és 1912 júniusában vagy mint Kristóffyék, akik a királlyal a hátuk mögött azt hitték, ők megtehetik azt, amibe Tisza belebukott.

A koalícióban résztvevő agráriusok vezéregyéniségei ugyancsak jónak látták, ha Károlyi Sándor unokaöccse az állami támogatással erősödő szövetkezeti mozgalomban erősíti frontjukat, ahol nem csillogó egyéniségre, hanem tekintélyre, szolidaritásra, áldozatkészségre volt szükség.⁴⁹

1906. május 31-én a Hangya igazgatósági tagjává választották.⁵⁰ Egyre gyakrabban jelent meg a Hangya értekezletein, részt vett propagandájában.

1906 szeptemberében a Pester Lloyd gúnyos írásban kritizálta Andrásst, aki — cserébe az agráriusok támogatásáért — körlevélben szólította fel a főispánokat a hitel- és fogyasztási szövetkezetek létesítésének előmozdítására. Károlyi nyílt levélben kelt Andrásst védelmére, „mint a Hangya igazgatósági tagja”. Andrásst „nem támadás, hanem csak dicséret illelheti meg mindazok részéről, akik a szociális viszonyok orvoslását és a szegény emberek könnyebb megélhetését akarják elérni”. A Pester Lloyd csak „néhány ezer szatócsnak érdekét” tartja fontosnak, pedig a szövetkezetekkel lehet legjobban ellensúlyozni a „helytelen” társadalmi mozgalmakat.⁵¹

Ha Károlyi maga is elnéző mosollyal gondolt később vissza szövetkezeti buzgalmára, kevésbé lehetünk elnézőek másikkal, igaz nem annyira személyes érdeklődésből vállalt posztja megválasztása iránt. A koalíció hírhedt magyarosítási politikáját Apponyi reprezentálta.⁵² E politika enyhébb — és eredménytelenebb — vonala az ún. magyar közművelődési egyesületek létrehozása a nemzetiiségi többségű végeken. Összefogásukra, szellemi támogatásukra volt hivatott az „Országos Magyar Szövetség”, amely 1906. november 4-én elnökévé választotta Károlyi Mihályt.⁵³ A szövetség irányát elég az alelnökök nevével jelezni: Herczeg Ferenc, Berczik Árpád.

A Magyar Szövetségben tartott elnöki székfoglalója mindenestre feltűnést keltett és vitát váltott ki. Már a székfoglaló *hangja* is elűt a szokásos kirohanásoktól a „tótok és oláhok” ellen — bár tartalma összezseng ezekkel.

„Tudjuk, hogy hazánkban — sajnos — mennyi nemzetiségnek van különböző érdeke, a melyeket egyik napról a másikra elsimítani lehetetlenség. Ezért a legnagyobb tapintatra van szükség, de másrészt a legnagyobb erélyre is, hogy a magyar faj fensőbbiségét ebben az országban fenntarthassuk.”⁵⁴ E cél egyik fő eszközeként azonban — a kivándorlás meggátlására — a földtelen parasztság állami segítséggel, parcellázásokkal való földhöz juttatását emelte ki.

⁴⁹ Ld. Darányi földművelésügyi miniszter pohárköszöntőjét az 1908 júniusi parádi gazdaggyűlésen. („Károlyi Sándor grófnak az utolsó kívánsága volt, hogy az ő öccse és lelki rokona, Károlyi Mihály gróf a szövetkezeti ügygel, úgy mint ő, tovább foglalkozzék” stb.). Magyar Gazdák Szemléje, 1908. június.

⁵⁰ Egy visszapillantás nyíltan előadja, milyen aggodalmakkal töltötte el a Hangya vezető tisztviselőit K. Sándor támogatásának megszűnte. „Egy szép napon azután világító sugárként hatott a hír, hogy Károlyi Mihály gróf bőkezű adományt tett le a »Hangya« oltárára, majd hogy annak igazgatóságában helyet foglalt.” (Szövetkezés, 1908. okt. 21. Vö. Károlyi S. hiv. életrajza, Balogh Elemér i. m. stb.)

⁵¹ Magyarország, 1906. szept. 18.

⁵² Dolmányos István: A „Lex Apponyi”. Századok, 1968. 3—4. szám.

⁵³ Magyar Szövetség, 1906. dec. 25.

⁵⁴ Uo.

Ez sem volt éppenséggel ellentétes a koalíció programjával. A legrosszabbul gazdálkodó nagybirtokok közül néhány évről évre tönkrement, s Darányi próbálkozott — igaz, mérsékelt eredménnyel — ezek parcellázásával vásárlóképes, módosabb parasztok részére. A nagybirtokosok mégsem ezt tartották a „parasztkérdés” megoldása fő útjának. Ezért az agrárius Károlyi beszéde feltűnést keltett, őszintétlennek tűnt, annyira, hogy a koalíciót a polgári progresszió felhasználásával támadó Budapesti Napló gúnyoros cikket szentelt neki.⁵⁵ A parcellázás, úgymond, kevés. „A gróf úrnak így kellett volna formuláznia a dolgot: az állam sajátítsa ki a latifundiumokat és szekularizálja a holtkézi birtokokat. Ez sokkal világosabb és sokkal megnyugtatóbb lett volna.” Majd megkérdi tőle: mit tart Wenckheim Dénes és más békési gazdaszövetségi urak fenyegetőzéséről, hogy legközelebb kínai kulikat hozatnak az aratósztrájkok letörésére? Miért nem nyilatkozott a progresszív adóról?

A Budapesti Naplóval permanens vitában álló Magyarország rögtön Károlyi védelmére kelt: a koalíció programjába vette a nép földhöz juttatását, de „hogy a cél elérhető legyen, ahhoz éppen annak a társadalmi rétegnek a közreműködése szükséges legjobban, amelyhez Károlyi Mihály gróf tartozik. Ezért öröndetes, hogy az ilyen szavakat arról a helyről halljuk, ahonnan jöttek. És ezért kíváncsós, hogy az ilyen gondolkodás abban a társadalmi körben ne maradjon elszigetelve.”⁵⁶

Károlyi ezekután nyilatkozatot tett közzé a Magyarországon, amely egész grófosan kezdődik: „Bár a cikk ízléstelen hangja miatt felmentve érezhetném magamat a válasz megadásától, mégis kielégítem a cikkíró kíváncsiságát”, de meglepő vallomással folytatja:

„Ami a hitbizományokat illeti, én egyáltalán nem vagyok annak feltétlen híve és elismerem, hogy nemzetgazdasági szempontból igen jogos az a nézet, hogy az egy országra nézve némely esetben káros is lehet.

Ha meg volnék ennek folytán győződve, vagy az idő meggyőzne engem arról, hogy a hitbizományok megszüntetésével azok tényleg a magyar faj kezeibe jutnának és maradnának és nem bevándorlott idegen faj birtokába mennének át és ha a nemzetiségekkel oly viszony állana fenn, mely nem képezhetne aggályt a magyar hegemoniára nézve — mondom, ebben az esetben nem volna kifogásom a hitbizományok megszüntetése ellen.” Addig is „a hitbizományok áthelyezését a nemzetiségi perifériákra, illetve nagy erdőségekre való cseréjét csak helyeselni tudnám.”

„A progresszív adónak szükségességét belátom” folytatja, csak a megfelelő kulcs és időpont kérdéses. Ami a kulikat illeti — s itt egészen Károlyi Sándor szellemében vág vissza — „a cikkíróval egy nézetem vagyok, de tartok tőle, hogy ő nem lesz velem teljesen egy nézetem, mert én következetesen nemcsak a kulik és bolgárok behozatalát perhorreszkálom, mint a cikkíró, hanem egyáltalán minden idegen fajnak, nevezetesen a galíciai bevándorlásnak is ellensége vagyok.”⁵⁷

A Budapesti Napló azonnal nyugtázta Károlyi nyilatkozatát:

„A gróf úr válaszában lényege inkább kielégít bennünket, mint hangja. S a lényegért megbocsátjuk a hangját.” Ismerteti és alapjában véve helyesli Károlyi válaszát, hangsúlyozva, hogy a kivándorlás ellen a hitbizományok fel-

⁵⁵ Budapesti Napló, 1906. nov. 20.

⁵⁶ Magyarország, 1906. nov. 21.

⁵⁷ Magyarország, 1906. nov. 25.

osztása a legjobb orvosság.⁵⁸ Nem ismerjük a BN cikkének szerzőjét; annál érdekesebb, hogy ugyanabban a számban, illetve „Szabad Gondolat” című mellékletében Jászi Oszkár visszatért Károlyi nyilatkozatára. Jászit ekkor még egy egész világ választotta el leendő barátjától, de a kételkedő szimpátia hangján foglalkozott személyével: megkockáztatva, hogy talán „ma is akadnak még főurak, akiknek helyén van a szívük... egy gróf Károlyi nyíltan állást foglalt a parcellázás mellett... Darányi Ignác nagy parcellázási akciót tervez”, ám az eredményben mégsem hisz, mert „csak egyesek lehetnek altruisták, míg az osztályok a végsőkéig önzők.”

Károlyi, miután barátnak és ellenfélnek elég fejtörést okozhatott radikális ízü nyilatkozatával, elnökkölt 1907. január 6-án az Országos Magyar Szövetség évi közgyűlésén, hogy aztán hónapokra eltűnjön neve a sajtó hasábjairól — Ceylonba utazott. Csak tavaszra érkezett haza.

„A koalíció uralmának legnagyobb része alatt külföldön tartózkodtam”, ennyivel intézi el emlékirataiban az 1907—8-as éveket.⁵⁹ Valójában az amerikai és ceylonihoz hasonló utazásokra jó ideig nem került sor, s bár sokat tartózkodott Párizsban, egyre többet találhatót Pesten, sőt Parádon is, mind több érdeklődéssel, mind nagyobb részt vállalva az agrárius agrárpolitikában.

A napi politikában azonban a koalíció uralmának hátralevő éveiben sem kívánt résztvenni. Mint kormánypárti nagybirtokos, az elég gyakori pótválasztások valamelyikén könnyen bejuthatott volna a képviselőházba. Kezdetől jó személyi kapcsolata a koalíciós minisztériummal csak javulhatott, miután abból kibuktatták az egyetlen radikálisabb 48-ast, Polónyi Gézát, s utóda az Apponyi köréhez tartozó Günther Antal lett, kinek fia véletlenül éppen Parádon volt fűrdőorvos. (Így a koalíciós kormány 9 tagja közül, bár „csak” 3 volt arisztokrata, ugyancsak 3 — Wekerle, Darányi, Günther — a főúri alkalmazottak befolyásos kasztjából származott.) Mégis, mikor a Károlyi István halálával gazdátlanná vált erősen függetlenségi nagykárolyi kerület mandátumát a helyi párt-szervezet a Ceylonban szerzett trópusi lázból Biarritzban lábadozó Károlyi Mihálynak ajánlotta fel, sietett választáviratában betegségére hivatkozva elutasítani a jelölést.⁶⁰ Akkor sem nyúlt a kínálókozó lehetőség után, mikor 1908 áprilisában a kápolnai mandátum vált gazdátlanná.

Miután levelezése alig maradt fenn ezekből az évekből, nem tudhatjuk pontosan, mi volt a véleménye az egyesült függetlenségi párt válságáról és fokozatos bomlásáról, de személyi kapcsolataiból ítélve aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy Apponyi híve maradt.

A Magyar Szövetség 1907. november 10-i választmányi ülése Károlyi és Berczik aláírását viselő táviratban üdvözölte a pécsi szabadtanítási kongresszuson a progresszív intelligencia által támadott Apponyit; válaszul arra, hogy a kongresszus többsége üdvözölni sem volt hajlandó a minisztert, aki hívei által itt kísérelte meg kivenni a szabadoktatást a „nemzetköziet” kezéből. Károlyi javaslatára a Szövetség mozgalmat indított az addig egymástól független közművelődési egyesületek központjának megteremtésére.⁶¹ December 12-ére Károlyi saját Egyetem-utcai palotájába hívta össze a közművelődési egyesületek

⁵⁸ Budapesti Napló, 1906. nov. 25.

⁵⁹ Egy egész világ ellen. 33.

⁶⁰ Magyarország 1907. aug. 17. — Először Károlyi Gyulára gondoltak, de ő ragaszkodott friss főispánságához. Ady is megszólalt ez ügyben; természetesen Károlyi Mihályt támadva (ld. Ruzsoly id. cikkét).

⁶¹ Magyarország, 1907. nov. 12.

elnökeit. A tárgyalást Széll Kálmán irányította, de az alaphangot Károlyi adta meg üdvözlő beszédében, Apponyi felfogásának megfelelően önvédelmi akciót javasolva „a nemzetiségek támadásai ellen”.⁶² Hasonló hangnemben beszélt a Szövetség 1907. december 22-i közgyűlésén.⁶³

A közművelődési egyesületek 1908. január 22-i országos értekezletén Károlyi elnökölt.⁶⁴ Egységesen elfogadták Károlyi javaslatait az országos szervezkedésre, melynek során először kerülhetett szorosabb kapcsolatba a programját saját „nagy magyar”, mérsékeltebb, állami jellegű nacionalizmusa szellemében propagáló Budapesti Hírlappal.

Károlyi elnökölt az 1908. június 21-i közművelődési kongresszuson is, amelyen sor került az Országos Közművelődési Tanács megalapítására — elnöke Széll Kálmán, társelnöke Károlyi lett.⁶⁵

Károlyi egy évtizeden keresztül állt a Közművelődési Tanács élén. Bár kezdetben sem tekintette tevékenysége középpontjának s később még kevésbé, jelentős és jellemző cselekedet volt elfogadni a magyar nacionalizmus e kimagasló őrhelyét. A koalíció összes párt-árnyalatai üdvözölték a Tanácsot s vele Károlyit. Megnövekedett tekintélyére vall, hogy az Apponyitól már távolodó Magyarország számára is „a lelkes magyar főúr” Károlyi, „aki legtöbbet buzgókodott a kultúregyesületek szövetségének megteremtésén”.⁶⁶ A Budapesti Hírlap némi túlzással „fáradtságos munkát” tulajdonít neki, aki „energikusan kezébe vette az ügyet”.⁶⁷

Károlyi számára mindig fontosabb maradt a koalíció éveiben pozíciója a Hangya igazgatóságában. Ottani működése révén lett tagja 1907 júniusában a Magyar Gazdaszövetség választmányának is s már ez év szeptemberében ő képviseli Bernát Istvánnal a Hangyát és a Gazdaszövetséget a cremonai nemzetközi szövetkezeti kongresszuson; Károlyi „a kongresszusnak csaknem egyetlen arisztokrata tagja”.⁶⁸ Számosabban voltak viszont a szocialisták, akik heves vitákat folytattak a polgári többséggel. Érveik felkeltették Károlyi érdeklődését, aki itt és más szövetkezeti összejöveteleken találkozott velük először — Bissolattival, Vanderveldével, Webbel. „Meg kellett állapítanom, hogy a legtöbb országban, különösen azonban Belgiumban, a legjobban vezetett szövetkezetek a szocialistákéi” — írja később.⁶⁹ Szövetkezeti elképzeléseit ugyan ekkor még inkább más ismeretségek — Charles Gide és Lavergne, a fogyasztási szövetkezet apostolai — alakították ki.

Cremonából hazatérve Károlyi résztvett a szövetkezeti törvényjavaslat megvitatásán a Hangyában és az ÖMGE-ben, több kedvezést követelve, és kifogásolva, hogy „ismét csak a német törvényhozást utánozták”.⁷⁰

1908 első felére esnek első lépései egy Károlyi Sándor elképzeléseit meghaladó irányban; akkor merész modernkedésnek tűnt ez az arisztokratikus

⁶² Uo. 1907. dec. 14.

⁶³ Idézve uo. 1907. dec. 24.

⁶⁴ Budapesti Hírlap, 1908. jan. 23. — A Magyar Szövetség folyóiratában jelent meg programadó cikke — tudomásom szerint az első aláírását viselő cikk (*Károlyi Mihály: Kultúregyesületek és kormány. Magyar Szövetség, 1908. 2—3. sz.*).

⁶⁵ Károlyi írta alá a királyhoz intézett üdvözlő táviratot is (Budapesti Hírlap, 1908. jun. 23.).

⁶⁶ Magyarország, 1908. jun. 23.

⁶⁷ Budapesti Hírlap, 1908. jun. 21.

⁶⁸ Magyarország, 1907. jun. 25. — Magyar Gazdák Szemléje, 1907 nov. Bernát ismertetése a kongresszusról.

⁶⁹ Egy egész világ ellen . . . 29.

⁷⁰ Szövetkezés, 1907. nov. 13., 16. — Magyarország 1907. nov. 13.

liberalizmus. Nagy estélyt adott, melyen az OMGE és a Hangya vezető tisztviselői néhány órán át egy levegőt szívhattak József királyi herceggel. Hazatérve a fogyasztási szövetkezetek newporti kongresszusáról, öt-hatszáz gazdát látott vendégül a Gazdaszövetség parádi közgyűlésén, ahol a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége is megalakult.⁷¹

1908 márciusában felolvasást tartott a Gazdaszövetség évente megrendezett „szociális kurzusán”. A téma — „szövetkezés és szocializmus” — nem volt újdonság: azonos című cikk jelent meg az előző tavaszi kurzus után, gondolatmenetében részben hasonló a Károlyiéhoz, de élesebben, egyértelműbben szocialista-ellenes,⁷² aminthogy az előadások fő mondanivalója is a szocializmus, a szocialisták szidalmazása. Most már előre kellő hírverés tudatta: „a magyar főúri világnak egyik legrokonszenvesebb tagja lép az előadói asztalhoz, hogy hirdesse a népmentés magasztos ígét”.⁷³ Az ismertetések viszont már rövidebbek, szűkszavúbbak, az előadás „tárgyilagosságát” (Budapesti Hírlap), „objektivitását” (Köztelek) emelve ki.

Mai szemmel olvasva, az előadás iskolás fejtegetései aligha győznek meg előadója egyéniségéről, inkább arról, mennyire jellegzetesen agrárius, egyszerre szocialista-ellenes és antikapitalista nézetek hatása alatt állt még. A kortárs hallgatóságnak annál inkább feltűnhetett az, amiben *eltért* az agráriusok szocialista-ellenes támadásainak durva hangnemén, borízú szellemeskedésein túl — tartalmuktól is: elismeri a szocialisták jószándékúságát, érdemeiket (a tőkés kizsákmányolás mérséklése terén), a magyar szocialistákat, nyugati példákra hivatkozva, a szövetkezetek támogatására hívja fel. Sajnálkozik, hogy a magyar szociáldemokráciára nincsenek nagyobb hatással a revizionizmus hívei, akik „a rideg elméletből hajlandók engedni, az osztálygyűlölet kiélesítését pedig nem tartják szükségésnek”.⁷⁴

Maga Károlyi Mihály azt emeli ki az előadásról szólva emlékirataiban, hogy abban megnyilatkozik régi ellentéte Károlyi Sándorral, aki nem akarta befogadni a szociáldemokrata szövetkezeteket a szerveződő Szövetkezetek Szövetségébe.⁷⁵ Bár az előadás persze nem az agráriusokat bírálja, hanem a szociáldemokratákat vádolja azzal, hogy nem érdeklődnek eléggé a szövetkezeti eszme iránt, a tendencia valóban nyilvánvaló. Nyilvánvaló és meddő: a munkás-szövetkezeteket (ÁFOSz) nem sikerült fölvetetni a hivatalos támogatást élvező szövetkezeti egyesülésbe, noha Károlyi az igazgatóság tagja volt.

A Hangya folyóirata augusztusban egy azonos című, „helyretevő” jellegű cikkben fűzött reflexiókat Károlyi előadásához.⁷⁶ Szövetkezet és szocializmus — tűz és víz, ellentétes elvek s ha Belgiumban talán mégis volt közük egymáshoz, „a mi császári szocialistáink” a szövetkezetek esküdt ellenségei. (Az ilyen differenciák mit sem ártottak Károlyi növekvő tekintélyének — gazdag grófhöz illettek a külön nézetek.)

⁷¹ Szövetkezés, Köztelek, 1908. jan. 18. — Budapesti Hírlap, 1908. jan. 15–16. — Szövetkezés, 1908. jún. 20. — Magyar Gazdák Szemléje 1908 jun.

⁷² b.: Szövetkezés és szocializmus. Szövetkezés, 1907. máj.

⁷³ Szövetkezés, 1908. márc. 25.

⁷⁴ Az előadás külön füzetben is megjelent, ennek alapján közli *Károlyi Mihály*: Az új Magyarországiért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. Bp. 1968 (szerk. Litván György). Érdekes módon éppen ekkor méltatta a Hangyát a német revizionisták folyóirata, a Sozialistische Monatshefte.

⁷⁵ Egy egész világ ellen... 28.

⁷⁶ Szövetkezés, 1908. aug. 15.

Időközben pedig olyasvalami történt, ami Károlyit, akarata ellenére, immár a nagy politika élvonalába állította.

Az Andrássyhoz közelálló Dessewffy Aurél egyszemélyben az OMGE s a főrendiház elnöke volt. Dessewffy 19 éve állt a tagság megelégedésére az OMGE élén, az ellene indított támadásnak kétségkívül koalíció-ellenes, politikai jellege volt, de közrejátszott benne az OMGE egyik alelnökének, Zelenski (magyarosan írva Zselénszky) Róbert grófnak becsvágya is. Zelenski Tisza István személyes híve volt, bár ultrareakciós agrárius nézeteket vallott. Az 1906-os választásokon, 25 évi képviselőség után, megbukott és ettől kezdve a főrendiházban a koalíció-ellenesek vezéréként ágált, sok nehézséget okozva Dessewffynek. Az OMGE 1906-os közgyűlésén a függetlenségek ki akarták buktatni az alelnökségből is s csupán néhány szavazaton múlt, hogy ez nem sikerült.⁷⁷

Miután a Függetlenségi Párt bomlásnak indult, Zelenski úgy látta, eljött az ő ideje. A főrendiház 1908. július 3-i ülésén előállt egy régi „kényes kérdéssel”, a tőzsde agrárius érdek szerint való megrendszabályozásának követelésével. Wekerle kérése ellenére kiroszakolta a szavazást, amely egyenlő eredményt hozott, mire Zelenski hangosan követelte: döntsön az elnöki szó! Dessewffy kénytelen volt, kormánypárti létére, a kérdés napirenden tartása ellen dönteni, miután Wekerle kijelentette, hogy a kormány ősszel megfelelő javaslatot készít elő. Erre Zelenski Dessewffyre mutatva gúnyosan felkiáltott:

„Az OMGE elnöke!”⁷⁸ (Aki ugyanis éppen az agrárius követelés „ellen” döntött elnöki jogán.)

A nyári vakáció alatt nem történt semmi, szeptember elején azonban Dessewffy levonta a ránézve kellemetlen ügy konzekvenciáját: lemondott az OMGE alelnökségéről.⁷⁹ S ezzel megnyílt az út Zelenski előtt, akinek Tisza által sugalmazott célja az volt, hogy az ingadozó OMGE-t az Ausztriával fennálló vámközösség fenntartásának támogatására bírja.⁸⁰ Az OMGE birtokosainak többsége azonban még nem fordult el a koalíciótól és nem kívánt változást a vezetőségben. A három alelnök közül kettő illőnek érezte, hogy szintén lemondjon. Zelenski csak akkor kényszerült példájuk követésére, mikor az OMGE igazgató-választmányának 1908. szeptember 23-i ülésén annyira ellene fordult a hangulat, hogy csaknem felszólították erre.

Darányi és az agráriusok maradásra akarták bírni Dessewffyt s miután ő határozottan ragaszkodott lemondásához, új választást rendeztek azzal a szándékkal, hogy ott újraválasztják az elnököt. Ehhez a megoldáshoz illett volna az alelnökök változatlan újjaválasztása is, de úgylátszik, az ellentétek annyira elmérgesedtek, hogy számos új javaslat merült fel.

Az október 20-i közgyűlésen a kiküldött jelölő bizottság az elnöki tisztre egyedül Dessewffyt jelölte, míg a három alelnöki helyre minden régi alelnök mellé 2—2 ellenjelöltet.⁸¹ Pallavicini Ede örgróf és Bujanovics Sándor alelnökök ellenjelöltjei még a szavazás előtt felálltak és sorra lemondtak jelölésükről „a

⁷⁷ Magyarország, 1906. dec. 9.

⁷⁸ Főrendiházi Napló (1908. jul. 3.), Budapesti Hírlap, 1908. jul. 3., 4., 5.

⁷⁹ Budapesti Hírlap, 1908. szept. 11., Köztelek, Szövetkezés 1908. szept. 12.

⁸⁰ Zelenski Róbert: Emlékeim. Bp. 1928. 515. és köv. — Magyarország 1908. szept. 13.

⁸¹ Magyarország, 1908. okt. 20. — A Magyarország szerint a régi függetlenségek külön listát állítottak össze, melyen Dessewffy mellett 3 függetlenségi alelnök szerepelt, ez a lista nem került szavazásra.

gazdatársadalom összetartásának szükségességére hivatkozva”.⁸² Károlyi azzal érvelt, hogy őt a Hangya elnökével szemben jelölték és

„helytelennek találnám a magam részéről, hogy midőn én Pallavicini Ede örgróffal együtt működöm a szövetkezetek terén, most itt mintegy ellenfele fellépjek. Minden más körülmények között megköszönném és el is fogadnám ezt a megtiszteltetést, de a jelen esetben kérem azon tisztelt urakat, akik esetleg reám akarták leadni szavazatukat, legyenek szívesek attól magukat visszatartani.”⁸³

Zelenski ellenjelöltjei nem léptek vissza, s végül a listát eredeti formájában bocsátották szavazásra. Dessewffy a leadott 412 szavazatból 405-öt kapott. Az alelnök-választás nem volt ilyen egységes, de mindhárom régi alelnök abszolút többséget kapott — a legkevesebb szavazattal (249) Zelenski. Pallavicini 253 szavazatot kapott, vele szemben Károlyi 84-et.⁸⁴

A választástól távolmaradt Dessewffyt küldöttség kereste fel megválasztása hírével, ő azonban ekkor is kitartott elhatározása mellett. A közgyűlés ezután kimondta, „legközelebb új közgyűlés hívassék össze az elnökválasztás megismétlésére”.⁸⁵

Az OMGE közgyűlésével egyidejűleg leplezték le Károlyi Sándor városligeti szobrát, ülésezett a Gazdaszövetség, megalakult a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége. Károlyi részt vett a „gazdanapok” rendezvényein, ebédet adott a szoborleplezésre érkezett külföldi vendégek tiszteletére. Azonban éppen a számtalan pohárköszöntő és egyéb szónoklat tartalmából arra lehet következtetni, hogy e napokban még nem merült fel az ő elnökségének lehetősége, inkább Zelenskié. Nyilván a Hangya élére szánták az idős Pallavicini Ede visszavonulása esetén. November végén, december elején a Magyar Nők Szövetkezeti Ligája — Hangya-társ Egyesület — alakításán munkálkodott, cikke jelent meg a Ligáról.⁸⁶

November végén állítólag azzal az indokolással mondott le a Magyar Szövetség elnökségéről (utóda Berczik Árpád lett), hogy „egész tevékenységét az Országos Közművelődési Tanácsnak akarja szentelni”.⁸⁷

Károlyi szokása ellenére az 1908—9-es tél nagyrészt itthon töltötte, valamikor január végén utazhatott Párizsba.⁸⁸ Tehát Pesten volt még, mikor az OMGE igazgató-választmánya elnöknek jelölte őt. Az igazgató-választmány tagjai mint bizalmas elnök-jelölő értekezlet ültek össze 1909. január 21-én — a lemondott Dessewffy elnökletével, aki mindenáron egységes jelöltet szeretett volna elfogadtatni. Ez azonban nem ment, mert Zelenski nem volt hajlandó visszalépni a jelöléstől, a koalíció hívei viszont el voltak szánva Zelenski megválasztásának megakadályozására. Az értekezleten felszólaltak a Függetlenségi Párt hívei, köztük Szentiványi Árpád, és a Justh-párti Mérey Lajos akik nyilván belátták, hogy a mérsékelt 48-as, Andrássyékhoz is közelálló Károlyi biztosabb

⁸² Magyar Gazdák Szemléje, 1908. okt., vö. Köztelek, 1908. okt. 24.

⁸³ Köztelek, 1908. okt. 24.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Magyar Gazdák Szemléje, 1908. okt.

⁸⁶ Károlyi Mihály: A nők a szövetkezetben. Budapesti Hírlap, 1908. dec. 8. — Első hírlapi cikke tartalmánál fontosabb megjelenési helye, ettől kezdve 3 éven át a BH közli cikkei, nyilatkozatait. A cikknek talán egyetlen érdekessége, hogy magánkereskedelem-ellenessége nemzetközi távlatot nyer: a kereskedelmet nevezi a modern imperializmus forrásának, „mi más oka lett volna az Egyesült Államoknak, hogy Kubát és a Fülöp-szigeteket elfoglalják?”

⁸⁷ Magyarország, 1908. dec. 1. — Az új elnök megválasztása: Budapesti Hírlap, 1908. dec. 22.

⁸⁸ A Szövetkezés szerint Károlyi jan. 24-én még részt vett a nők szövetkezeti ligájának estjén, febr. 4-én viszont, mint látni fogjuk, már Párizsban volt, ahova tehát megválasztása elől menekült.

jelölt náluk Zelenskiivel szemben. Jelölték Bujanovics Sándort, aki elismert szakember és régi OMGE-vezér volt, Darányi Ignác híve. Az értekezlet titkos szavazással döntötte el a jelölés *sorrendjét*: a három jelölt közül már ekkor Károlyi kapta a legtöbb szavazatot, a legkevesebbet Bujanovics.⁸⁹

A Magyarország elítélte Bujanovics jelölését, mert ez csak megosztja a Tisza-ellenes tábort, noha „már az ajánló beszédeket kísérő tetszés vagy nem-tetszés felkiáltásokból arra lehetett következtetni, hogy a tagok túlnyomó többsége Károlyi Mihály mellé sorakozik...” A Magyarország már ekkor megírta: Zelenski hívei

„arra számítanak, hogy a Nemzeti Kaszinó útján rá fogják bírni Károlyi Mihály grófot, hogy a választást ne fogadja el, de ez még mindig nem jelenti Zselénszky győzelmét, mert ebben az esetben a mostani Károlyi pártiaknak gróf Majláth József lesz a jelöltjük, akit még a Kaszinó sem tud majd lábáról levenni.”⁹⁰

Bujanovics hamarosan visszalépett az elnökjelöltségtől. Károlyi hívei február elsején közzétették választási felhívásukat. A felhívást számosan írták alá, a függetlenségi földbirtokosok összes árnyalatain kívül — Bethlen Istvántól Méreyig és Teleki Arvédig — a néppárti Simonyi-Semadam és Giesswein, az alkotmánypárti Dessewffy, Hadik János és Széll Kálmán s miután a miniszterelnök agitálása visszatetsző lehetett volna — *ifjabb* Wekerle Sándor.⁹¹

Miért lett Károlynak egyszerre ilyen hatalmas pártja? A határozott jellemű, dúsgazdag grófot nem kellett attól féltetni, hogy valahogy átcsábítják a másik oldalra, de nem is tartozott az akkor különváló Justh-féle „banksoport-hoz”. Jó viszonyban volt az Alkotmánypárttal és személyesen Darányi földművelésügyi miniszterrel. Dessewffynek is megkönnyíthette a távozást, ha nem régi riválisnak, hanem mintegy az ifjabb nemzedéknek engedi át helyét. A Budapesti Hírlap támogatása is arra mutat, hogy Károlyi — fenntartva 48-as elveit — nem lehetett ellensége a koalíció megerősítésére tervezett mérsékelt 48-as — alkotmánypárti fúciónak. Végül itt is érvényesülhetett a hagyományos választási szempont: nem az a fontos, hogy a jelöltről sok jót mond hassanak barátai — hanem az, hogy ellenségei se tudjanak rá rosszat mondani. Bizonyos, hogy ekkor Károlyi rokonszenves volt arisztokrata körökben, későbbi ellenfelei és tollnokaik még nem tartották gyenge jelleműnek vagy -elméjűnek.

Február negyedikén Károlyi Párizsból levélben értesítette Rubinek Gyulát, az OMGE igazgatóját;

„dacára annak, hogy kijelentettem, miszerint az OMGE elnöki állására való jelölést nem fogadom el, mivel erre nálamnál korukra és eddigi működésükre jogosultabb pályázók vannak és ennek dacára barátaim mozgalmat indítottak megválasztásom érdekében, kötelességemnek tartom szíves tudomására hozni, hogy a megtisztelő jelölést nem fogadhatom el...”⁹²

Károlyi emlékirataiban nem részletezi lemondása okait,⁹³ de autentikus magyarázatot találunk abban a levélben, melyet sógora, Pappenheim Siegfried gróf írt Ribíánszki nevű jószágigazgatójának, megköszönve, hogy kérésére gazdasztiszei megjelentek Károlyi megválasztásán (az OMGE-nek gazdasztiszek is tagjai lehettek).

⁸⁹ Budapesti Hírlap, 1909. jan. 22. — Köztelek, 1909. jan. 23.

⁹⁰ Magyarország, 1909. jan. 23.

⁹¹ Budapesti Hírlap, 1909. febr. 6.

⁹² Köztelek, 1909. febr. 6. — Közl. KM levelezése I. köt.

⁹³ Egy egész világ ellen... 33–34.

„...habár ez külső látszatra úgy tűnt ki, mintha teljesen hiába történt volna a dolog, mert Mihály gróf lemondott. Ő ugyan azért mondott le, mert már sokkal előbb ígérte meg Zselénszky grófnak, kit ő is kitűnő szakembernek tud és becsül, hogy most ez esetben nem fogadja el az elnökséget...”

„Minthogy azonban — és ez pártérdekből történt — mégis Mihály gróft tartották fenn és ez az ügy Mihály gróf első szélesebb bázison való fellépése... volt, szükségesnek tartottam, hogy megválasztatása a lehetőleg legnagyobb szótöbbséggel történjék meg, mert ilyen első fellépéstől sok függ a politikai életben.”⁹⁴

Ennek ismeretében nem csoda, hogy Károlyi hívei a Köztelek ugyanazon számában, mely lemondó nyilatkozatát közölte, számos aláírással ellátott nyilatkozatukban kijelentették: „levele dacára fenntartjuk Károlyi Mihály gróf jelöltségét”.⁹⁵ Az aláírók mint 200-as bizottság is szerepeltek, de hasonló bizottságot alakítottak Tisza hívei is Zelenski érdekében. Az OMGE február 13-i igazgatóválasztmányi ülésén

„föltűnést keltett... Tisza István gróf megjelenése, a ki az ülésen is nyíltan agitált Zelenski Róbert gróf érdekében, holott az utóbbi években csaknem teljesen távoltartotta magát a gazdátársadalom mozgalmaitól”.⁹⁶

A másik oldalon viszont figyelemreméltó, hogy még a koalíciótól elszakadóban levő Justh-csoport lapja is milyen lelkesen támogatja a koalíció jelöltjét:

„Károlyi Mihály gróft egyedül ismert szerénysége készíti arra, hogy a személye iránt megnyilvánuló bizalom megnyilvánulása elől kitérjen. A gazdátársadalomnak vezető emberei azonban mindent elkövetnek, hogy ezt a nagytudású, komoly s minden ízében magyar gondolkodású férfiút az ország első gazdasági szervezetének elnökévé megválasszák.”⁹⁷

Február 14-én került sor a választásra. Zelenski is kiemeli: „még soha, mióta áll az OMGE nem jelentek meg ennyien szavazni.”⁹⁸ Károlyi hívei piros székfűt viseltek, Zelenski hívei viszont Károlyi kinyomtatott lemondó leveleit osztogatták. A leadott 1228 szavazatból 692 esett Károlyira. A győzelem vitathatatlan volt, a kortársaknak mégis az tűnt fel, milyen sokan szavaztak Zelenskire. Tisza előretörését jelezte ez.⁹⁹

Károlyi még aznap újabb táviratban utasította vissza megválasztását. Az OMGE március 12-i választmányi ülésén sem jelent meg, ahol új választást írtak ki, ez azonban már csak a forma kedvéért történt. Az 1909. április 24-i választáson Károlyi 197, Zelenski 5 szavazatot kapott.¹⁰⁰ Másnap, 25-én lemondott a Wekerle-kormány. Károlyi mint a Függetlenségi Párt reprezentánsa megmaradt az OMGE élén, de győzelme elvesztette ilyenformán politikai jelentőségét. Politikai pályája következő három évében mint az agráriusok választott vezére, mint 48-as működött együtt a Khuen-Héderváry-kormányval, illetve lavírozott az azt megelőző háromnegyed éves permanens kormányválság idején. Visszás helyzetéből az 1912 tavaszi politikai válság szabadította ki, s ekkor az OMGE elnöki székét felcserélhette az ellenzéki Függetlenségi Párt elnökének számára sokkal rokonszenvesebb pozíciójával.

⁹⁴ Fejér Megye Levéltára, Pappenheim levéltár. Családi levelezés.

⁹⁵ Köztelek, 1909. febr. 6.

⁹⁶ Budapesti Hírlap, 1909. febr. 14.

⁹⁷ Magyarország, 1909. febr. 12. — A politikai helyzetet részletesen ismerteti *Pölskei Ferenc*: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása. Bp. 1963. II. fej.

⁹⁸ Zelenski: i. m. 515.

⁹⁹ Tisza ilyen helyzetmegítélését id. Zelenski uo. — Vö. Népszava, 1909. febr. 16.

¹⁰⁰ Köztelek, 1909. ápr. 28.

LITVÁN GYÖRGY

Egy barátság dokumentumai*

Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből

„Eljöhet az idő, amikor az emberek szívesen olvasnák a Mihály és az én leveleimet (persze annál szívesebben, ha azt lehetne mint *folyamatos* korrespondenciát feltárni!). Persze ma fogalmam sincs arról, hogy az irataim tömegében mennyi eredeti levelet fogunk (helyesebben *fognak*) találni Mihálytól.” Jászi Oszkár 1955. május 25-én írta ezeket a sorokat Károlyi Mihálynénak. Aggodalma szerencsére feleslegesnek bizonyult. Mintegy három évtizeden át folytatott levelezésük, hála mindkét fél gondosságának, kétoldalúan és gyakorlatilag teljes egészében fennmaradt, s egyfelől Károlyi Mihálynénak, másfelől Jászi meghatalmazottjainak és a New York-i Columbia Egyetem könyvtárának szíveségéből a kutatás és publikálás számára a közelmúltban hozzáférhetővé vált.¹

Az 1919 és 1949 között írt több száz levél, levelezőlap és távirat — márcsak a két férfi politikai súlya és szerepe révén is — felbecsülhetetlen értékű, nélkülözhetetlen forrásanyaga az egész korszak, de különösen az 1919 és 1924 közötti demokratikus és szocialista magyar emigráció s a második világháború alatti angliai és amerikai magyar antifasiszta mozgalmak és szervezkedések történetének. Egyben, természetesen, a két ember 1919 utáni politikai pályaképének.

Mindezt, levelezésük egyéb szektorainak és más forrásoknak a bevonásával, a további kutatásnak kell majd feldolgoznia. A hatalmas információ-, vallomás- és vita-anyagból itt csak egy szálát próbálunk végigkísérni és illusztrálni: kettejük viszonyának alakulását, barátságuk kibontakozását, megszakadását és utóéletét. Minthogy e barátság keletkezését, színezetét és fő tartalmát tekintve politikai jellegű volt, története közérdekű, s szervesen beleágyazódik a kor történetébe, politikai és ideológiai küzdelmeibe. Emberi drámává viszont az avatja, amennyiben *több* volt politikai fegyverbarátságnál.

Sokkal több volt annál. A délfraanciaországi Vence-ban haldokló Károlyi elhomályosuló szemével és öntudatával az Amerikában élő, hosszú évek óta nem látott Jászit hitte maga mellett, agóniájában hozzá beszélt, vele vitatkozott, neki magyarázkodott. Jászi pedig, aki barátságukat évekkal azelőtt erőszakosan

* Száz éve született Jászi Oszkár.

¹ Károlyi levél- és irathagyatéka, immár rendezett állapotban, a Párttörténeti Intézet Archivumában található (704. fond), Jászié pedig a New York-i Columbia Egyetem könyvtárában (Butler Library, Special Collections). Ez utóbbiból a Károlyi-levelek fénymásolatát dr. Vezér Erzsébet hozta haza és bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt mondok köszönetet. Mivel a tanulmányban forrásul használt és idézett levelek túlnyomó része e két hagyatékban található, az ismétlődő forrásmegjelölés fölöslegessé válik, s a levelekre csupán pontos dátummal utalok a szövegben. Ugyanez vonatkozik azokra a felhasznált vagy idézett levelekre is, amelyeket Károlyi vagy Jászi valamely harmadik személlyel váltottak. A lelőhelyet csak olyan esetben jelölöm meg külön, ha az *nem* e két hagyaték valamelyike. Eltérő szövegváltozatok esetén mindig a ténylegesen elküldött levelet tekintettem hitelesnek. Az idegen nyelvű leveleket fordításban idézem.

megszakította, hátralevő, utolsó évében halott barátja politikai portréjának megrajzolását tekintette végső, egyetlen feladatának.

Levelezésük intenzitása és hőfoka bizonyítja, amit e két adat sejteni enged: bármily messze kerültek is egymástól, életük egész második felében talán többet jelentettek egymás számára minden más, harmonikusabb barátságnál. S ez mindkettőjüknél más-más okból feltűnő és jelentős. Jászi egész életét nagy barátságok szőtték be. Közülük is a legfontosabb volt számára ifjúkorában a Somló Bódoggal való szellemi együttműködés, majd Szabó Ervin baráti vitatkozása, a tizes évektől Ady nagyrabecsülése (amire a legbüszkébb volt) és Braun Róbert hűsége, utolsó évtizedeiben pedig Csécsy Imre ragaszkodása. Életreszóló barátság fűzte sógorához, Madzsar Józsefhez, első feleségéhez, Lesznai Annához és tucatnyi ifjúkori harcostársához (Vámbéry Rusztem, Ágoston Péter, Szende Pál, Méray-Horváth Károly, Leopold Lajosék, Kunffy Lajosék stb.), s értett hozzá, hogy e meleg kapcsolatokat óceánokon és a múltó évtizedeken át is megőrizze. Károlynak viszont, talán ifjúságát leszámítva, soha nem voltak igazi barátai. Emlékirataiban megrendítő őszinteséggel írja le, hogy mivel túl későn, a negyvenen túl szakított osztályával, nem tudta már teljesen kitépni az ifjúkori környezetéhez fűződő érzelmi szálakat. Csak elvágta őket, de újak nem szövődtek helyettük. „Nyugaton sok igaz és hűséges baráttra tettem szert, akik ideológiailag sokkal közelebb álltak hozzám, s akiket mérhetetlenül jobban is becsültem — de ez mégsem volt ugyanaz.” „Életmódjuk, szokásaik idegenek voltak számomra... Elvesztettem saját környezetemet, de másikat nem kaptam helyette.”² Ebből eredeztetni magányosságát, amelyet igazában csak egyetlen emberi kapcsolat enyhített s tett elviselhetővé: házassága, amely egyben a legerősebb bajtársi és munkatársi összetartozást jelentette. De feleségén kívül, néhány évet leszámítva, érzelmileg és intellektuálisan kétségkívül Jászi volt számára a legfontosabb.

Meglepő lehet ez márcsak azért is, mert hosszú életük és barátságuk során valójában roppant kevés időt töltöttek együtt. A forradalom előtt és alatt inkább csak hivatalos alkalmakkor, gyűléseken, megbeszéléseken, a Nemzeti Tanács, majd a minisztertanács ülésein találkoztak. A Tanácsköztársaság idején Jászi két-három alkalommal kereste fel Károlyit abban a svábhegyi villában, ahol emigrációjáig lakott. Az emigráció évtizedei alatt pedig — noha igazi barátságuk és együttműködésük ekkor kezdődött — soha nem éltek ugyanabban az országban, s a hátralevő 45 évben mindössze kb. tizenötször találkozhattak, akkor is csak órákra vagy egy-két napra: egyszer Ausztriában, négy-ötször Csehszlovákiában (1919—20), egyszer Olaszországban (1921), két-háromszor Jugoszláviában (1921—23), kétszer Párizsban (1926, 1928), egyszer Amerikában (1930), egyszer Németországban (1931), egyszer Bázelen (1934) és még egyszer, már Károlyi követsége idején, 1947-ben, Párizsban. Annál nagyobb szerep jutott kapcsolataikban — az utókor és a történész szerencséjére — a levelezésnek.

Levelezésük mennyisége és jellege már magában is mutatja e barátság fontosságát mindkettőjük számára. A vasszorgalmú és pedáns Jászi több levelet írt ugyan Károlynak, mint amennyit kapott tőle, Károlyi viszont, aki rossz levélíró volt, feleségén kívül *senkinek* nem írt annyit s főként úgy, mint Jászinak. Másoknál többnyire rövid közlésekre, véleménynyilvánításra szorítkozott, Jászival legbensőbb gondolatait osztotta meg még akkor is, amikor jól tudta, hogy nem számíthat egyetértésre.

² The Memoirs of Michael Károlyi. Faith without Illusion. London 1956. (Ezentúl: Faith without Illusion), 366.

Egyéniségük, származásuk, politikai múltjuk különbözősége a jelek szerint nemhogy gátja, hanem, éppen ellenkezőleg, egyik legfőbb serkentője volt összetartozásuknak. Károlyi rendkívül tisztelte Jászi műveltségét, rendszeres gondolkodását, fölényes íráskészségét, töretlenül baloldali múltját, megbízhatóságát és puritanizmusát. Az eszményeihez mindenek fölött ragaszkodó, az árral szembeúszó elvhűséget és moralitást testesítette meg számára. Jászi viszont csodálta Károlyi politikai intuícióját és merészségét, romantikus és nagylelkű egyéniségét, múltjával való leszámolásának következetességét. Az ő számára Károlyi azt a történelmi Magyarországot testesítette meg, amely a progresszió sokáig üldözött eszméit végre nem idegen és megrontó, hanem megmentő és a legjobb nemzeti hagyományokat követő principiumnak ismeri és fogadja el. És annak tudatában, hogy ő maga márcsak származása miatt is alkalmatlan a politikai vezérszerepre, de egyénisége sem olyan, hogy meg tudná ragadni a tömegek lelkét, fantáziáját — márpedig tisztában volt vele, hogy enélkül a legigazabb eszmék sem diadalmaskodhatnak — Károlyiban találta meg a „zászlót”, a magyar progresszió olyannyira hiányzó, romantikus vezéregyéniségét. Ezért érezte találkozásukat „sorsszerűnek”, s ezért igyekezett kétségséget, minden erejével megakadályozni eltávolodásukat.

*

Jászi sorsszerűséget látott már születésük körülményeiben is. Mindketten száz évvel ezelőtt születtek, mindössze két nap különbséggel. Jászi 1875. március 2-án, Nagykárolyban (az egyik Károlyi-kastély tőszomszédságában, de társadalmilag nagyon messzire attól, egy zsidó orvos fiaként), Károlyi március 4-én. Ezzel azután hosszú időre meg is szakadt minden párhuzamosság életpályájuk között, hacsak nem számítjuk annak, hogy mindketten a budapesti egyetem jogi fakultásán szereztek diplomát. Itt azonban aligha találkoztak. Károlyi a fiatal arisztokraták életét élte, az év nagyobb részében vidéken vagy külföldön tartózkodott. Jászi az ambiciózus szegény diák szorgalmával készült pályájára, majd kényszerűségből állást vállalt a Földművelésügyi Minisztériumban. Amikor néhány barátjával 1899 szeptemberében megalapította a *Huszdik Századot*, még nem voltak közvetlen politikai céljai. A hódító, fiatal tudomány, a szociológia művelése számára akart orgánust és gárdát teremteni, majd ennek segítségével — egy polgáribb szabadelvűség jegyében — megújítani a magyar szellemi életet, mindenekelőtt a magyar tudományosságot. A tudomány és a gondolat szabadságáért vívott küzdelem kényszere vezette el, főként 1903 után, a közvetlen politikai harc szükségességének felismeréséhez.

Mindketten 1905-ben léptek be a politikába, csakhogy a szintér két ellenkező oldalán. A konzervatív agrárius táborhoz tartozó Károlyi ekkor lett először képviselő, s ekkor csatlakozott a Függetlenségi Párthoz is, amely a nacionalista és klerikális pártok reakciós egységfrontjának élén, hangzatos nemzeti jelszavakkal, éppen a hatalom meghódítására és a kiegyezéssel teremtett liberális rendszer retrográd irányú felszámolására készült. Jászi viszont, Adyval, a szociáldemokratákkal és a progresszió többi képviselőjével együtt, bécsi támogatással próbálta — sikertelenül — megtörni a Károlyiak által is megtestesített feudális erőket. A Jásziék által, Kristóffy belügyminiszter pártfogásával szervezett Választójogi Liga célja éppen a grófi uralomtól megszabadított polgári Magyarország volt. A kompromittáló bécsi szövetség káros, elszigetelő hatását Jászi hamar felismerte, de természetesen így sem kerülhette el, hogy a függetlenségi táborban a többi radikálishoz és szocialistához hasonlóan őt is „burgzsandár”, „hazátlan”

jelzőkkel illessék. Károlyi színvonalban már ekkor is fölötté állt saját táborának, de mikor a Közművelődési Tanács elnökeként 1909-ben megjelent a Jászi-féle Társadalomtudományi Társaságtól elszakadt Magyar Társadalomtudományi Egyesületben, előadásában ő is nemzetietlenségben marasztalta el a szocializmust és — ami vele itt és akkor majdnem egyet jelentett — a szociológiai tudományt.³

A század első évtizedének végén, amikor a két férfi neve kezd széles körben is ismertté válni — az egyik a nagyhatalmú OMGE elnöke, a másik az ellenkező póluson elhelyezkedő Társadalomtudományi Társaság főtitkára és a *Huszdik Század* szerkesztője — a lehető legtávolabb álltak egymástól.⁴ Jászi elbeszéli, hogy amikor 1910-ben Rubinek Gyula, az OMGE titkára azt mondta Szende Pálnak: „Az urak nem ismerik Károlyit, ő forradalmár, ő republikánus” — szavai a radikális körökben „általános derűtséget keltettek”.⁵

Rövidesen mégis személyes találkozásra, sőt együttműködésre került sor közöttük. Amikor Tisza István 1912 júniusában az obstruáló ellenzék erőszakos letörésének eszközéhez nyúlt, a parlamentből kihurcoltatott és kitiltatott ellenzéki vezérek végre rászánták magukat, hogy Tisza ellen az „ördöggel”, azaz a parlamenten kívüli demokratikus és szocialista ellenzékkel is összefogjanak, méghozzá az egyetlen lehetséges alapon, az általános választójog követelése alapján. A szövetkezett ellenzék közös népgyűléseket rendezett az ország minden vidékén. A legelsőket egyikét Miskolcon tartották június 16-án, s szónokai Károlyi, Jászi és Landler Jenő voltak.

Mivel nem a politikai események, hanem két politikus viszonyának történetét vizsgáljuk, a keveset mondó egykorú hírlapi tudósítások helyett idézzük inkább Adynak egy akkoriban írt, „Mihály gróf elvtársai” című karcolatát:⁶

„Néhány szó arról, azaz egy apró, kis eset, hogy hogyan is állunk mi, leggőgösebb demokraták, nagybirtokú grófurakkal szemben. Tehát Mihály gróf ugyanazon gyorsvonattal és programmal utazott, mint két barátom, két nagyon előkelő, finom intellektuel. Bízattam a barátaimat: látogassuk meg grófi elvtársukat, kivel holnap ők egy nép előtt szavalnak, úri, de nem külön kocsi-jában.

— Neki kellene hozzánk jönni — szólta a temperamentumosabb barátom, amíg a másik mosolyogva, okosan vonogatta a vállát.

S nekem az jutott eszembe, hogy Mihály grófnak szokatlan ez a helyzet, s ő gyáva a nyilvánvalóan előkelő s arisztokrata proletárokkal szemben. De semmi se jutott eszembe, ami az én revolúciós barátaim gőgösségbe bújó biztos félénkségét mentse. Ha Mihály gróf elvtársnak csapott föl — s másképpen is —, csak a hosszú, elegáns, aránylag művelt úrifiút kell benne látnunk, aki most velünk harcol. Fene messze lehetünk egy jó magyar demokráciától, ahol az én két ilyen kiváló bajtársam hetvenezer holdas döllyffel arisztokratáskodik.”

³ A társadalomtudomány és a nemzeti érzés. Budapesti Hírlap, 1909. dec. 5.

⁴ A nagy távolság ellenére már 1906-ban volt egy közvetett, s nem is egészen barátság-talan eszmecserejük a hitbizományok megszüntetésének kérdéséről; ismertetését lásd Hajdu Tibor ugyane folyóiratszámában fentebb megjelent tanulmányában (168 old.). Károlyi és a *Budapesti Napló* e vitájához hozzáfűzném, hogy feltehetően a BN névtelen válaszcikkét is Jászi írta. A vita mindenestre már ekkor megmutatta egyfelől Károlyi „latens progresszivitását”, másfelől Jászi optimizmusát és fogékonyságát e még nagyon rejtett tendencia iránt.

⁵ *Jászi*: Magyar kálvária — magyar föltámadás. Bécsi Magyar Kiadó, 1921 (második kiadás), (a továbbiakban: Magyar Kálvária), 106. Újabbban közli: Károlyi Mihály Válogatott Írásai, Bp. 1964. Gondolat (Szerk.: Kiss Szilvia), (a továbbiakban Károlyi Válogatott), II. köt. 272. Az epizódot Károlyi is idézi emlékirataiban: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 35. Szende nevét csak ő említi a történetben.

⁶ Ady cikke a Nyugat 1912. aug. 1-i számában jelent meg. Közli: Ady Összes Prózái Művei. X. köt. Bp. 1973. Szerk. Láng József és Vezér Erzsébet, 198—199.

Az irodalomtörténeti kutatás e kis írás keletkezését 1912 júliusára teszi.⁷ Az alkalom eszerint nem a miskolci, hanem a három héttel későbbi nagyváradai népgyűlés lett volna, a két baloldali értelmiségi pedig Kunfi Zsigmond és Szende Pál. A karcolatban azonban a szituáció megragadása a lényeges, ebbe pedig Landler és Jászi éppúgy beleillik, mint Kunfi és Szende.

Az első lépés ezzel mégis megtörtént a kölcsönös közeledés irányában, s ennek jelentőségét a reakciós kormányajtó sem becsülte le. „Károlyi Mihály gróf, a bőrkabátosok, a latifundiumosok, az agráriusok egykori vezére a Kazinczy utcába téved, a Népszavát tekinti orgánumának, a »hazátlan bitangok«, nemzetközi szocialisták és nemzetiségi agitátorok társaságában jár népgyűlésekre és Budapest utcáin tart rövid népszónoklatokat — írta Rákosi Jenő lapja. — Fényes bosszút fogunk állni, amikor majd ismét meg kell őt védelmeznünk mostani — szövetségesei ellen.”⁸ A gonosz jóslat oly reálisnak tűnt még akkoriban, hogy maga Károlyi is csak annyit válaszolt rá: Isten mentsen meg engem a barátaimtól, az ellenségeimmel majd csak elbánok. Az új szövetségről alkotott felfogását pedig így foglalta össze: „én nem nézem azt, ki fogadja el az én programomat, hanem azt, hogy ő annak tartalmát tényleg a magáévá tegye, és így szívesen fogadom elvtársamul Jászi Oszkárt is, ha ugyanarra az álláspontra helyezkedik, mint én.”⁹ Jászi némileg másképp ítélte meg ugyanazt a jelenséget: Szerinte „a történelmi osztályoknak tisztábban és messzebb látó elemei átértézték a helyzet komolyságát, és a proletariátussal szövetkeznek a bécsi kamarilla és összevásárolt eszköze, a munkapárt ellen.”¹⁰

A fogékony Károlyira nem maradt hatás nélkül a miskolci találkozás, de ezt politikai helyzete és környezete egyelőre semlegesítette. Jóval később, már barátságuk idején mondja el, hogy a népgyűlésről jövet, ahol Jászi „a gondolatok ritka bőségével és nagy hatással beszélt, elragadtatással szóltam róla Darányi Ignácnak. — Jól ismerem Jászit — felelte Darányi. — Nagyon tehetséges, de nagyon veszedelmes fiatalember. Vigyázz rá.”¹¹

Politikai kapcsolatuk újabb próbája 1914 tavaszára tehető. A dátum azért is jelentős, mert ekkor lettek mindketten formailag is pártvezérek. Károlyit Kossuth Ferenc halála után a Függetlenségi Párt — a parlamenti ellenzék legnagyobb pártja — elnökévé választották, Jászi pedig — későbbi véleménye szerint élete legfőbb politikai tévedéseként — ugyanekkor alapította meg a kicsiny, csakis szellemi súllyal rendelkező Radikális Pártot. Mikor ez utóbbit a parlamenti ellenzék, Vázsonyi Vilmos sugallatára, bojkottal akarta csírájában megfojtani, Jászi azt írta a *Világban*: „Tisztelettel figyelmeztetjük Andrássy Gyulát és Károlyi Mihályt, e komoly és tiszta politikusokat, hogy ne üljenek föl ügyis hiábavaló ugratásoknak. A radikálisok tervezett bojkottja súlyos féltékenységi műve volna, mely minden ok nélkül gyengítené az ellenzék hadállásait.”¹² Csécsy Imre, egy jóval későbbi levelében így rögzíti ezt az epizódot: „a Te akkori pártalakításod értelméről és jelentőségéről elsőnek én informáltam őt, és — talán szerénytelenség nélkül mondhatom, mert ő maga tett akkor ilyen

⁷ Uo. szerkesztői jegyzet, 551.

⁸ Budapesti Hírlap, 1912. jun. 22.

⁹ Válasz a Budapesti Hírlapnak. Magyarország, 1912. jun. 23. Közl.: *Károlyi: Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919.* Bp. 1968. (Szerk. Litván György), 29.

¹⁰ *Jászi: A magyar válság okai és következményei.* Huszadik Század, 1912. II. köt. 15.

¹¹ Egy egész világ ellen. 239.

¹² Kell-e polgári radikális párt? *Világ*, 1914. máj. 24.

kijelentést — hozzájárultam annak megakadályozásához, hogy akkori barátja: Vázsonyi mellé állva, Veled szembeforduljon.”¹³

Jászi ekkor már teljes mértékben felismerte Károlyi kivételes jelentőségét, megsejtette a személyében rejlő lehetőségeket, s nem elégedett meg a múltó, napi ellentétek elsímitásával, hanem mindinkább a lényeges ellentétek feltárására, a szakadék áthidalására koncentrált. Már 1914 derekán kimondta: ma „valódi ellenzéki erő egyedül Károlyi Mihályban és legszűkebb csoportjában nyilvánul meg... Ámde milyen gyöngén és izoláltan áll ez a jövőbe látó politikus! A függetlenségi párt ősi talaja még mindig feudális terrén, s ez nehezíti meg oly nagyon lendületes fiatal vezére szárnypróbálgatásait a demokrácia felé. Pedig ezekben a szárnypróbálgatásokban van ma az egyedüli komoly ellenzéki politika.”¹⁴

A világháború kitörése, Károlyi franciaországi fogsága, majd az a politikai „fogság”, amelybe itthon a háborút támogató Függetlenségi Párt ejtette, újabb két éves szünetet okozott érintkezésükben. Annál is inkább, mert ezeit Jászi sem vett részt a gyakorlati politikában. Csak 1916 nyaratól, az önálló Károlyi-párt megalakulása körüli időtől kezdődik újra a barátkozás és a tisztázó vita — nem is annyira a két politikus, mint inkább pártjaik s lapjaik között. Egyes sajtóértesülések szerint szó volt róla, hogy „esetleg szorosabb kapcsolat fog létesülni Károlyi Mihály pártja és a háború előtt szervezkedni kezdett polgári radikálpolitikusok között... Arról azonban — amit szintén emlegettek politikai körökben —, hogy közösen alakítanák meg pártjukat Károlyiék a polgári radikálisokkal, nincsen szó... éppen egymás meggyőződését tisztelő politikusok között vigyázni kell arra, hogy a különböző közjogi elvi alapon álló férfiak egy pártban ne egyesüljenek.”¹⁵ A helyzet nemhogy az egyesülésre, de még a jó együttműködésre sem érett meg a két pártban, különösen azok szélsőséges, megcsontosodott köreibben. 1916 őszén a románok erdélyi betörése minden addiginál hevesebb vitát robbantott ki a függetlenségi *Magyarország* és a radikális-szabadtömjén *Világ* között.¹⁶ A durvaságig menő kölcsönös vádaskodás fő tárgya a régi Magyarország legnehezebb problémája, a nemzetiségi kérdés volt, amelyben a Károlyi-párt sovíniszta elemei és a nemzetiségi autonómiát követelő radikálisok kibékíthetetlenül ellentétes nézeteket vallottak. Braun Róbert, aki a *Világ* vitastílusát is elítélte, ezekben a napokban írta Jászinak: „Nagy kérdés, hogy a Károlyi-párt egyáltalán regenerációképes-e... egyre rezignáltabban nézem a magyar parlamentet, semmiféle életképes, fejlődőképes demokráciát nem látok benne.”¹⁷ Jászi azonban nem adta fel a reményt, ellenkezőleg, éppen ekkor szánta rá magát a döntő lépésre, s személyesen Károlyihoz fordult. Feltehetően ekkor intézte hozzá legelső levelét, amelynek csupán keltezetlen fogalmazványa maradt fenn irathagyatékában.¹⁸ Történelmi felelősségre figyelmezteti itt Károlyit, aki ma „talán az egyedüli ember, aki átvezethetné az országot a modern demokráciába. Ámde nemes küzdelme erőtlen marad mindaddig, amíg

¹³ Csécsy 1930. márc. 6-i levele Jászihoz. Eredetije a Jászi-hagyatékban, másolata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (OSzKK) levő Csécsy-hagyatékban található.

¹⁴ Splendid isolation. *Világ*, 1914. jun. 14.

¹⁵ Pesti Napló, 1916. jul. 16. Az új párt.

¹⁶ A vitacikkek: *Magyarország*, 1916. okt. 15, 17, 18, 19, 22, 24., ill. *Világ*, 1916. okt. 15, 18, 19, 22, 24.

¹⁷ Braun Róbert 1916. nov. 23-i levele. OSzKK, Jászi-hagyaték.

¹⁸ Uo.

épp szövetségesei és pártfelei verik ki kezéből a demokrácia kardját a nemzetiségi türelmetlenség törével. A háború, úgy látszik, vége felé közeleg. Készülni kell a békét követő végső küzdelemre. Addig az Ön kezében kell lenni az általános választójog gyalogsága mellett a nemzetiségi egyenjogúsítás tűzértségének. Enélkül lehetetlen legyőzni Tiszát és a feudális-plutokratikus reakciót.” Ezt a gondolatot fejti ki részletesebben a *Világ*ba írt vitázáró cikkében is:¹⁹ „Végezetül Károlyi Mihály grófhhoz volna néhány őszinte szavam, akit én is nagyon tisztetek, s akiben nemcsak a függetlenségi párt, de az egész magyar demokrácia egyik hivatott vezérének látom. Nagyobb, nehezebb, bátrabb szakítást a múlttal alig végzett politikus, mint ő. Most nem szabad félúton megállnia, mert a félút e szörnyű világfelfordulás után csak visszavonulást jelenthet a kor igazi követelményei előtt. Az érzelmi pacifizmus mit sem ér, ha az nem célravezető gondolatokat és tetteket táplál. A becsületes pacifizmusnak az általános demokrácián kívül két vaspillére van: az egyik a nemzetiségi szabadság, a másik a kereskedelmi szabadság. Ezekkel a dolgokkal végre tisztába kell jönnie Károlyi Mihálynak, ha nemes törekvései és lendületes egyénisége számára termékeny munkakört akar találni. Ehhez azonban mindenekelőtt elveinek és barátainak szigorú revíziójára volna szüksége.”

Nincs adat rá, hogy Károlyi akár a levélre, akár a cikkekre közvetlenül reagált volna. De elolvasta Jászinak a levélhez mellékelte munkáját a nemzetiségi kérdésről, s amikor egy évvel később, Bernben találkoztak egy nemzetközi pacifista kongresszus alkalmából, sor kerülhetett végre a tisztázó, személyes eszmecserére. Ennek tartalmáról és eredményéről Károlyi beszél — igaz, évekkel később, már szoros barátságuk idején — emlékiratai mindkét kötetében. Az elsőben így: Jászi „könyve rendkívüli hatással volt rám. Nagy beszélgetésünket Svájcban, 1917 novemberében, éjjel, a szálló halljában, nem fogom elfelejteni. Rendkívüli benyomást tett rám, hogy ez az ember, akit oly sokra becsültem, a béke kérdésében tőlem függetlenül ugyanarra az eredményre jutott, mint én. Én a nemzetiségi kérdésben az ő álláspontjára jutottam, ő a békekérdésben az enyémre.”²⁰ A befejezetlenül maradt második kötet már több konkrétummal és fontos részlettel szolgál: „én magam Jászit — bár iránta régtől rokonszenvvel viseltettem — sokáig csak írsaiból ismertem. A háború alatt kerültünk közelebb egymáshoz. Svájcban, a pacifista kongresszus alkalmával alkalmam volt közelebbről megismerni és megbecsülni egyéniségét. Ettől kezdve igyekeztem őt mindinkább bevonni politikám körébe. A Károlyi-párt konzervatív és sovén tagjai a közeledést erősen kifogásolták... Egy kérdésben nem értettem egyet vele a háború idején. Jászi ugyanis eleinte a Mitteleuropa gondolatának volt a híve, mert azt hitte, hogy a fejlettebb Németországhoz való közeledésünk lehetetlenné teszi a magyar oligarchia uralmának fenntartását. A közép-európai államok szövetségét akként ítélte meg, hogy ez közelebb visz a Keleti Svájc eszméjének megvalósulásához és a dunai államok konföderációjához. De már 1917-ben — főleg svájci útunk alatt — teljesen megnyertem az én külpolitikámnak. Ez annál könnyebb volt, mert akkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a Mitteleuropa terve nagyonis reakciós gondolat, és amellet komoly akadály a békének. Ettől kezdve minden tekintetben teljes egyetértésben működünk. Én elfogadtam Jászi nemzetiségi politikáját, ő szakított Mitteleuropával.”²¹

¹⁹ Csinálják már az új háborút. *Világ*, 1916. okt. 29.

²⁰ Egy egész világ ellen, 239.

²¹ Az új Magyarorszáért, 362—363.

További két évtizeddel később, a második világháború idején, Károlyi még egyszer s minden addiginál elismerőbben beszél Jászi szerepéről saját politikai fejlődésében: „Be kell ismernem, fiatalkori Habsburg elleni elgondolásomnak is, sajnos, csak a félreismert supremácia volt az alapja, és liberalizmusom éppen azért tele volt ellentmondásokkal. Jászi Oszkárnak köszönhetem, hogy ezektől a gátlásoktól megszabadultam. Jászi megértette velem, hogy szabadságjogokat nem lehet fajok szerint osztályozni, és amellet a demokrácia dobját is ütni.”²² Mindez természetesen mit sem von le annak az embernek a nagyságából, aki az úri politikusok közül egymaga tudott gyökeresen szakítani az úri politika összes alapelveivel, aki szinte öntörvényűen haladt a maga nagyívú pályáján. Jászi előtt és után is mindig megtalálta azt, akitől éppen tanulhatott, aki, mint a fáradhatatlan utast az *általa* megismerni vágyott országban az idegenvezető, hozzáértéssel és megbízhatóan kalauzolja a soron következő útszakaszon. Jászi is erre célozhatott, amikor később, Apponyiék véleményére utalva, ironikusan azt írta Károlynak: „hiszen tudod: én voltam a Te »démonod«, aki grófi ártatlanságot megrontottam”.²³

1917 végétől számíthatjuk tehát politikai barátságuk, s egyben Károlyi következetesen baloldali, demokratikus, majd szocialista pályájának kezdetét. Nem véletlen, hogy ugyanekkor kezdik a legélesebben támadni nemcsak a kormánypart, hanem a jobboldali, konzervatív ellenzék és a politikai klerikalizmus oldaláról, s kezdik elhagyni pártja jobboldali-nacionalista elemei. Jászi 1918 januárjában már teljes joggal írhatta le: Károlyi „az egész magyar progresszív társadalom reményeit és eszményeit a legtisztábban személyesíti meg a politikai porondon”.²⁴

Ilyen előzmények után került sor 1918 májusában a két politikus és pártjaik közös nagyváradi gyűlésére, ahol mindketten a függetlenségi és a demokratikus gondolat feltétlen összetartozása mellett tettek hitet, s egyértelműen elhatárolták magukat azoktól a párthíveiktől, akik — az egyik oldalon antidemokratizmusukkal, a másikon a függetlenségi eszme iránti közömbösségükkel — akadályai lettek nemzet és haladás életbevágóan fontos találkozásának.²⁵

Ez a „nagyváradi kézfogás” — amelyre a jelentőségének kijáró szitkokkal reagált nemcsak a konzervatív reakció, hanem a „függetlenségi” burokokban ekkor már bontakozó szélsőjobboldal is — voltaképp az öt hónappal később megalakult Nemzeti Tanács *eszmei* alapvetése lett. Noha Jászi a magyar progressziónak csupán egyik és számszerűen nem is erős csoportját képviselte, ott, Nagyváradon lényegében az *egész* baloldal nevében pecsételte meg a taktikai (választójogi) szövetségen *túlmenő* összefogást a társadalmi átalakulást is vállaló nemzeti, és a függetlenségi törekvéseket immár elfogadó, azaz *nemzeti alapra helyezkedő* demokratikus és szocialista erők között. Károlyi és a szocialisták között természetesen évek óta megvolt a közvetlen kapcsolat, 1917 tavaszától pedig a — korántsem zavartalan — taktikai együttműködés is. A közös kormányzást előkészítő eszmei közvetítő szerepére azonban Jászi nemcsak Garaminál, hanem a Károlyi által kifejezetten kedvelt és becsült Kunfinál is alkalmasabb lehetett. Egyrészt a Károlyi-párttal nyilván könnyebb volt elfogadtatni egy formailag

²² Nyílt levél Jászi Oszkárhoz. Magyar Fórum, 1942/1. sz.

²³ Jászi Károlyihoz, 1923. szept. 27.

²⁴ Károlyi Mihály. Világ, 1918. jan. 27.

²⁵ A nagyváradi gyűlés lefolyásáról, jelentőségéről és visszhangjáról lásd Litván Gy.: „Magyar gondolat — szabad gondolat”. Progresszió és nemzeti törekvések a századeleji Magyarországon. Valóság, 1975/3. sz.

mégiscsak polgári politikust, mint egy szocialistát, másrészt a Szociáldemokrata Párt 1918 februári kongresszusa a januári sztrájk hatása alatt *határozatilag* tiltatott le minden újabb blokkalakítást a polgári pártokkal, Károlyiékat is beleértve.²⁶

De Jászinak nemcsak ebben az értelemben vett és nem is kizárólag közvetítői szerep jutott. Károlyi együttműködése vele és néhány párthívével szorosabbnak és tartósabbnak bizonyult, mint a szociáldemokratákkal, noha ismételtén és jogosan szögezte le utólag, hogy kormányzata idején politikájának gyökere a Szociáldemokrata Pártban volt.²⁷ Még később, Szende halálhírének vétele után, 1934. aug. 11-én Jászihoz írt levelében, *akkori* szemléletének megfelelően, de jellemzően módosítva a múltat, már így látta: „A háború utáni magyar forradalom végül is elsősorban a te, Szende és jómagam műve volt. A Károlyi-párt csupán félszívvel, vonakodva követte radikális eszméimet. A szociáldemokraták, Kunfikivételével, a háború egész tartama alatt intrikáltak harcos pacifizmusom ellen, és csak az utolsó pillanatban, a látszat megóvása érdekében csatlakoztak. ... Igazi összhang csak hármunk között létezett.”

A szociáldemokratákat természetesen igazságtalanul ítéli meg, a többi vonatkozásban viszont, ha kissé sommás is, lényegében helytálló ez az utólagos összegezés. Ami Jászit illeti, vele Károlyi együttműködése októbertől márciusig valóban zavartalan és harmonikus volt. Jászi fogalmazta a Nemzeti Tanács október 25-i proklamációját. A kormányalakítás előtt Károlyi „*conditio sine qua non*”-nak kötötte ki Jászi miniszterségét. Együtt utaztak Belgrádba Franchet d'Esperey tábornokhoz, ketten szövegezték meg a hajón a tábornoknak átnyújtandó memorandumot s ugyancsak ők ketten vitatták meg a tábornokkal a fegyverszüneti szerződés feltételeit. Jászi a későbbiekben is Károlyi legfőbb tanácsadója maradt nemcsak a minisztériumához tartozó nemzetiségi politika ügyeiben, hanem a külpolitikai vonalvezetésben is. Ez a „státusza” nyert hivatalos kifejezést a Külügyi Tanács elnökévé történt kinevezésében 1919 tavaszán.

A nemzetiségi ügyek minisztériumának vezetéséről, pontosabban: a kormány munkájában való közvetlen részvételéről Jászi már korábban lemondott. Éppen ezzel függ össze Károlyihoz intézett 1918. dec. 10-i hivatalos levele. Ebben, november 25-én kelt (valószínűleg elveszett) előző lemondó levelére hivatkozva megismétli azt a véleményét, hogy „a kormány mai összetételében hiányzik az a demokratikus elszántság, merész kezdeményezés és forradalmi lendület, amely egyedül menthetné meg szerencsétlen hazánkat a mai tragikus helyzetben”, s hogy „az ellenforradalom és anarchia e kettős veszélye között” a kormánynak a földosztó, s a nagyüzemek államosítását is magában foglaló radikális politika mellett kellene kitartania. „Ezen túlmenő program a mai viszonyok között meg nem valósítható, ennél kevesebb el nem fogadható.” Leszögezi, s lemondását is azzal indokolja, hogy a kormány jobbszárnya „állandóan paralizálja a balszárnyat”, így lehetetlenné teszi a hatékony forradalmi politika érvényesítését. „Ebben a világos és fájdalmas pillanatban — fejezi be levelét — lelki elégtétel számomra annak megállapítása, hogy ezekben a tragikus időkben nem merült fel egyetlen olyan kérdés sem, amelyben köztünk nézeteltérés lett volna, és hogy az a nagyrabecsülés és őszinte szeretet, amelyet Irántad éreztem, hivatali együttműködésünk ideje alatt csak erősödött és mélyült. Ma is, mint a múltban,

²⁶ A kongresszus jegyzőkönyvét közli A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 5. köt. Bp. 1956, 94. és 252.

²⁷ Pl. Levél Bakos Mihályhoz, 1919. okt. 31. Az új Magyarországért, 312.

csakis a Te személyedben látom azt a vezetőt, aki ezen a rettenetes kálvárián át egy jobb és tisztább korszakba viheti át sokat szenvedett hazánkat.”

Jászi naplójában is, 1920-ban kiadott emlékirataiban is minden lehető alkalommal megemlíti ekkori nézetazonosságukat. Leírja például, hogy utolsó hivatalos megbeszélésük során (1919 márciusában) az elnök elé terjesztette a béketárgyaláson teendő lépcsőzetes engedmények taktikai elgondolását (Dunai Konföderáció — szabad kereskedelem a volt magyar területekkel — népszavazás, mint végső kompromisszum). Ha az antant ezt nem teljesíti, meg kell tagadni a béke aláírását, a wilsoni elvekre és a világ munkásságára apellálva. „Károlyi Mihály mindenben helyeselte álláspontomat. Az orosz orientáció akkor a levegőben volt.”²⁸ Hasonló értelmű bejegyzések olvashatók naplójában a Tanácsköztársaság idején Károlynál tett svábhegyi látogatásai kapcsán is.²⁹ Nincs ok kételkedni ekkori alapvető egyetértésükben, ez sem feledtetheti azonban azt a nem lényegtelen hangsúlykülönbséget, amely a proletárdiktatúrával szembeni magatartásukban s még inkább későbbi állásfoglalásaikban megmutatkozott.

Március 21—22-én — a Vix-jegyzék hatására — mindketten szükségszerűnek, egyedüli megoldásnak látták a Szovjet-Oroszországra orientálódó szocialista-kommunista kormányalakítást, s az antant- és kiaszantant-imperializmussal az egyetlen megmaradt erő, a proletár-szolidaritás szembeszegezését, de míg Károlyi ezt a véleményét a sajtóban kifejezésre is juttatta,³⁰ s később diplomáciai missziót, majd a Hangya-szövetkezethél politikai biztosságot vállalt a tanácskormány felkérésére, addig Jászi teljes passzivitásba, „megfigyelői” pozícióba vonult, csupán a *Huszdik Századot* igyekezett tovább vinni.³¹ Az április végi kritikus napokban mindketten sikert kívántak a Vörös Hadseregnek, de a küzdelem heroizmusa a nagyvonalú Károlyit sokkal inkább magával tudta ragadni, mint a kissé professzoros Jászit, akinek figyelmét ekkor is elsősorban az új rend diktatorikus és bürokratikus visszasságai kötötték le. Mindketten az ellenforradalom előre látott győzelme és bosszúja elől menekültek külföldre (Károlyi, mint ezt éppen Jászi naplójából most megtudtuk, eleinte Oroszországba akart volna menni!), az emigrációban azonban — bár ez már inkább *akkori* nézeteiket tükrözi — mind nagyobb különbségek jelentkeztek a magyar Kommünhöz való utólagos viszonyuk tekintetében. Jászi, s vele az egész demokratikus és szocialista emigráció jónak látta, ha a Horthy-rendszer elleni hatékonyabb fellépés, a nemzetközi és hazai meghallgattatás érdekében minden alkalommal élesen elhatárolja magát a Kommün „kompromittáló” emlékeitől. 1919-ben két alkalommal még Károlynál is felbukkan a „vörös és fehér terror” együttes említése és elutasítása, hagyatékának ismeretében azonban ma már megállapítható, hogy éppen e két legfontosabb ekkori megnyilatkozását, a „Lemondásom története” c. cikket és „A dolgozó magyarokhoz!” c. kiáltványt³² — természetesen az ő kérésére — Jászi szövegezte vagy stilizálta. 1920 elejétől Károlyi nem engedett többé az ilyen irányú érvelésnek vagy befolyásnak. „Bár egy nézetem vagyok veled a terrort illetően, nagyon időszerűtlennek tartanám most az éles

²⁸ Magyar kálvária, 94.

²⁹ Jászi naplója az említett amerikai irathagyatékban található.

³⁰ Károlyi 1919. március 23-i és 25-i nyilatkozatait közli Az új Magyarországért, 295—298.

³¹ A Huszdik Század 1919 áprilisi számában Jászi is leszögezte, hogy a proletárdiktatúrát, mint világtörténelmi kísérletet, nagy jelentőségűnek tartja, s híveit a Tanácsköztársaság támogatására szólította fel.

³² Az első a bécsi Arbeiter Zeitung 1919. júl. 25-i számában, a második Az Ember 1919. nov. 13-i számában jelent meg.

kritikát — írja 1920. jan. 25-i levelében egy közös memorandumtervezet kapcsán. — Elméletileg igazad van, Kun Béla nemcsak a terror, de ügyetlen ostoba politikája miatt is bőven megérdemli az erős bírálatot. De részemről a leghatározottabban kerülni akarom még csak a látszatát is annak, mintha mosakodni akarnék. A te eseted nem azonos az enyémmel. Először, előbb léptél ki a kormányból, aztán a kommün alatt Budapesten se voltál. Te ezért sokkal több kritikát gyakorolhatsz anélkül, hogy a mosakodás vádjával illethetnének.” (Tegyük hozzá: a morális indítékokon kívül néhány nyomós politikai érvert is latba vet. „Lenin engedékenyebb és erősebb is, mint valaha”, írja, megemlítve, hogy Beneš a jelek szerint máris kapcsolatot keres a szovjet kormánnyal. Végül: „Ha az ember a vörösöket és a fehéreket egyformán bírálja, két szék közé esik.”)

Az efféle, akkor még mindkét részről csak taktikai jelentőségűnek hitt vitáktól függetlenül, az emigráció első szakasza, — az a négy év, amelyet mindketten Közép-Európában, azaz Magyarország közelében töltöttek — személyes és politikai barátságuk csúcspontjának tekinthető.

Személyes viszonyukban az emigrációs egymásrautaltság már az első találkozás után fordulatot hoz. Az Ausztrián átutazó, ellenségei elől még ott is rejtőzni kényszerülő Károlyi elküldi a Bécsben élő Jászinak a március 21-i szerepét tisztázó „Lemondásom története” c. cikkének első fogalmazványát. Július 16-án Jászi Melkbe utazik, az egész napot a cikk megbeszélésével töltik. Este naplójában feljegyzi, mennyire megrendítette az „üldözött vadként” élő Károlyi-házaspár nemes emberi tartása. A cikk átdolgozása után a következő levelet kapja Károlyitól: „Kedves barátom, A cikk kitűnő. Nagyon köszönöm szíves közreműködésedet, nincs időm többet írni, a fényképeket kérd el Jeszenszkytól. Az Isten áldjon meg — megtanultalak becsülni és szeretni, mint embert és barátot. S ezért az életben mindig gondolj rám, ha segítségre szükség van egy igazi barátira.” Az előző levél „Kedves Jászi” megszólítását ettől kezdve a „Kedves Oszkár” váltja fel, önmagában is jelezve a változást, amelynek háttérben súlyos emberi megrázkódtatás rejlett. Az élet által addig elkényeztetett, sikerekhez szokott, körülrajongott, gazdag főúr és népszerű politikus egyszerre magára maradt. Nővére és mostohaanyja kivételével egész rokonsága ellene fordult, politikai hívei és barátai cserbenhagyták vagy éppen lehangosabb vádlói és rágalmazói lettek. „A gazdagok helyzetének egyik hátránya — írja késői emlékirataiban —, hogy többnyire a legértéktelenebb emberekkel vannak körülvéve. A jóízű emberek távol tartják magukat tőlük. Így nincs rá módjuk, hogy megismerjék az igazi emberséget, amikor pedig először beszélnek és viselkednek velük őszintén, megrendül az emberiségbe vetett bizalmuk. Ilyenkor eltart egy ideig, amíg felfedezik, hogy másfajta emberek is léteznek.”³³ Ez utóbbi tapasztalatot e nehéz hónapokban és években elsősorban Jászinak és Szendének köszönhette.

1919 november első napjaiban kérésére Jászi meglátogatta őt akkori „behavazott remetelakában, a Teplitz-Schönau melletti Eichwaldban (Dubí), ahol családjával a legteljesebb visszavonultságban élt egy szegény, magányos kis szállodában. ... Károlyi nyilván maga is érezte, hogy élete kritikus pontra jutott. A belső megrázkódtatás mellett orgyilkosoktól is tartott... a halál gondolatával ebben az időben sokat foglalkozott.”³⁴ Elmondta, hogy végrende-

³³ Faith without Illusion, 175.

³⁴ Jászi: Károlyi Mihály végrendelete. Bécsi Magyar Újság, 1922. okt. 1. Közli: Károlyi Válogatott II. 278.

letet akar készíteni, s ennek fogalmazványát nyomban papírra is vetették Jászival. Földjeit a parasztoknak kívánta juttatni, palotáját egy modern és haladó szellemű Szabad Egyetem céljaira fordíttatni, gyermekeit pedig — az ártalmas rokon környezettől távol tartva — dolgos emberekké nevelni. Gyámjaikul feleségét, nővérét és Jászit jelölte ki.

Fél évvel később, 1920. május 14-i levelében ismét visszatért erre a kérdésre: „nem akarom, hogy gyermekeim valaha is azok által legyenek nevelve és istápolva, akiket megtanultam megvetni hazug és önző mivoltuk miatt... Ha vérbeli rokonaim is, lelki rokonságot nem érzek irántuk, s nem is akarom, hogy gyermekeim bármily összeköttetést tartsanak fenn velük. Lelki rokonságot érzek ellenben veled szemben. Szeretlek, mert férfi vagy, bátor, tántoríthatatlan, mert őszinte vagy mindig és minden körülmények között úgy önmagaddal mint másokkal szemben. Érthető, hogy feleségem mellett társgyámként tégedet szeretnélek tudni, aki fiatalságánál fogva nagyon is támaszra szorul.” E Károlynál egyébként szokatlan érzelemkitörések csúcspontja az az 1924 szeptemberi levél, amelyben az emigrációs remények tüntével arra buzdítja Jászit, menjen ki egy amerikai egyetemre, ne maradjon Bécsben, cikkírásból tengődvé: „erre Te igazán túl jó vagy. ... Ne forgácsold el életedet, jó Oszkárom, te már eleget tettél az emigrációnak, most már gondold önmagadra is. ... Te aközé a hat ember közé tartozol, akit igazán nagyon-nagyon szeretek: feleségem, három gyermekem, nővérem és te — és azután a vízözön.”

Az emigrációval új szakasz kezdődött politikai együttműködésükben is. Itthon, a forradalom előtt és alatt, minden egyetértésük ellenére, a maguk pártkereteibe tartoztak (illetve Károlyi 1919 januártól, mint a pártok felett álló köztársasági elnök, politikájában elsősorban a szociáldemokratákra támaszkodott). A forradalmak után a régi pártkeretek összeomlottak, s az emigráció említett első időszakában Károlyi és Jászi *egyazon* politikai csoportosulásnak, a demokratikus magyar emigráció radikális szárnyának élén állottak. (Kis sarkítással azt is mondhatnánk: amikor tényleg egyetértettek, nem tartózkodtak együvé, amikor viszont együvé tartoztak, már mind kevésbé tudtak egymással egyetérteni.)

Az új politikai keretek természetesen nem alakultak ki rögtön, de összetartozásuk egy percig sem volt kétséges. 1919. szept. 18-án veti fel Károlyi először: „Az emigrációt meg kell szervezni. Egy szocialista megbeszélést kell itt Prágában összehozni. Ezen fáradozom.” Kéri Jászit, hogy Garamival együtt utazzék ezügyben Prágába. Szept. 24-én már egyenesen azt javasolja: „Be kell lépni a tisztességes szellemi munkásoknak a szocialista pártba. A polgári radikalizmusnak nincs többé jogosultsága mint külön párt fennmaradni. A polgári radikális elem történelmi misszióját befejezte, olyan embereket, mint te és én, semmi sem választ el a szocializmustól.” Az elgondolás hamar lekerül a napirendről, mint ez Károlyi 1920. jan. 8-i leveléből kiderül: „Tudod, hogy be akarok lépni a szoci pártba, amelybe talán be sem fogadtak volna. Tanácsodra nem tettem, örülök neki, mert mindenesetre a mai magyar szocik pártjából már ki is léptem volna.” Ez természetesen Garamiékra vonatkozik, akikkel Károlyi (és Jászi) viszonya mindinkább megromlott, s akik hamarosan Vázsonyival és Lovászzyval összefogva alakították ki az emigráció mérsékelt, kormányképességre pályázó szárnyát. Kívülük ott volt még Kunfi és Böhm centrista csoportja, amelyhez Károlyi eszmeileg tulajdonképpen a legközelebb állt — leszámítva a kommunizmustól való nyomatékos elkülönülésüket. (Jászi *ebben* egyetértett velük, számára viszont túlságosan marxisták voltak.) Így velük is,

a későbbi Világosság-csoporttal is csak kötetlen, alkalmankénti együttműködést tudtak mindketten teremteni.

1919—20 fordulóján azonban az emigráció megszervezése helyett még más, részben napi aktualitású, részben távolabbra szóló feladatok állnak levelezésük és együttműködésük homlokterében. Jászi különben ezidőben — a hazai ellenforradalmi rendszer megszilárdulása előtt — még nem érezte sürgősnek a különböző irányzatokat tömörítő emigráns bizottság vagy állandó irányító szerv létrehozását, Károlyit pedig kifejezetten távol akarta tartani az emigrációs klikkharcoktól és alkudozásoktól. „Az országnak csak Te lehetsz a vezére, ha egyszer öntudatra ébred, s lerázza magáról hóhérait és uzsorás piócait. Őrizd meg tehát Magadat a jövőnek. Ez a Te legnagyobb kötelességed — kérte 1919. okt. 15-én, amikor Masarykkal és Benešsel folytatott tárgyalásai után Prágából visszaindult Bécsbe. „Nagyon ajánlanám, hogy mielőbb kezdj hozzá emlékirataid megírásához. Hogy az okmánydosszié nincs nálad, nem fontos. Egyelőre nincs szó pragmatikus fejtegetésekről, hanem inkább egy őszinte, dramatikus erővel megírt vallomásról, az események nagy perspektíváiról, eszméidről, terveidről, az Ellened szórt vádakról, jövő prognózisaidról. Valami olyasfajta erős, szubjektív, nagyvonalú dologra gondolnék, mint a Széchenyi Rückblickje (sic!). Bécsből majd egy részletes tervezetet küldök az anyag csoportosításáról. Ha az első konceptussal elkészülsz, mi Szendével szívesen átdolgozzuk és lefordítjuk.” Hamarosan elküldte az ígért vázlatot, s a továbbiakban is sok segítséget nyújtott a meglehetősen lassan készülő emlékirat, az „Egy egész világ ellen” megírásához és megjelentetéséhez. Bécsben megszervezte a polgári-demokratikus forradalom dokumentációjának és részletes kronológiájának összeállítását, Fazekas Sándor, majd Lorsy Ernő személyében titkárt szerzett Károlynak, átnézte az elkészült fejezetek nyersfogalmazványait és fordításait, kiadókka tárgyalta. Könyve előszavában Károlyi egyenesen azt állítja, hogy e segítség nélkül emlékiratai „nem születhettek volna meg. . . Jászi Oszkár volt az, aki a csüggedés emez óráiban tartotta bennem a lelket és a kedvet e munkához.”³⁵

Jászi maga is igyekezett hozzájárulni Károlyi forradalmi szerepének, vádakkal és rágalomakkal elárasztott alakjának a magyar és a nemzetközi közvélemény előtti tisztázásához. Ezért írta 1919 őszén az alcímében „lélektani kísérlet”-nek nevezett szép Károlyi-portróját, amelyben kitűnő intuícióval mutatta meg e sokak által értetlenül szemlélt, valóban szokatlan emberi és politikai metamorfózis lelki rugóit és motívumait, s barátságuk által nem befolyásolt tárgyilagossággal vázolta fel Károlyi emberi és politikai arcképét, amelyet azután — mivel egyetlen osztrák vagy német kiadó sem volt hajlandó közölni — saját emlékirataiba is beiktatott. Bár jó két évvel később keletkezett, itt kell megemlíteni azt a cikksorozatát, amely Garami Ernő „Forrongó Magyarország” című emlékiratával szállt vitába — elsősorban ugyancsak Károlyi védelmében.³⁶ (Mint a Bécsi Magyar Újság akkori irányítója, Jászi itt egy-egy cikk erejéig Kunfi, Szende és Hock János emlékeit és érveit is felvonultatta a forradalmi felelősséget áthárító Garamival szemben.)

A demokratikus emigráció tervei és lehetőségei jóideig nem tisztázódtak. Már 1919 őszén felmerült az elképzelés, hogy Károlyi, Jászi, Hock és esetleg még néhány társuk hosszabb amerikai útra induljon, hogy az ottani közvélemény

³⁵ Egy egész világ ellen, 8.

³⁶ Jászi: Széljegyzetek Garami Ernő emlékirataihoz. Bécsi M. Újság, 1922. július 22, 23. és 27.

megnyerésével tegyék lehetetlenné a magyar ellenforradalmi rendszer elismerését és megszilárdulását. Noha a beutazási engedély megszerzéséhez Beneš, sőt Masaryk elnök is megígérte segítségét, az amerikai kormány — elsősorban Károlyi személyét illetően — mereven elzárkózott. Ezzel párhuzamosan kísérletek történtek a demokratikus és a szocialista emigráció összehangolására, működési kereteinek kijelölésére is. Károlyi hagyatékában, Jászi kézírásában fennmaradt egy 1919. november 3-án Dubiban kelt vázlat, „A magyar emigráció programja” címmel, amelynek tervezett aláírói — nyilván kettejükön kívül — Szende Pál, Diner-Dénes József, valamint (kérdőjellel) Kunfi, Rónai és Weltner lettek volna. (A szocialistákkal való összefogás módja, mint még később is látni fogjuk, állandó problémát okozott mindkettőjük számára. Garamiban és a hazafelé kacsintgató Peidl-féle vezetőkben nem bíztak, Kunfiékat viszont erőtlenszóló forradalmároknak tartották.)

Hamarosan kiderült azonban, hogy a hatékony cselekvéshez szükséges egyetértés még legszűkebb körükben is hiányzik, sőt, kettőjük között sem teljes már a harmónia.

Jászi 1920. jan. 15-én bejelenti: „A napokban egy memorandumtervezetet fogok Neked küldeni, melyben a nem kommunista magyar emigránsok csoportja nevében Te, Hock, Szende, Peidl és én fordulnánk az entente progresszív közvéleményéhez — angol és francia nyelven — a magyarországi borzalmak ügyében. Úgy budapesti, mint bécsi barátaink sokat várnak egy ilyen irattól, melyet az entente progresszív köreiben megbízható ismerősök útján terjesztenénk. Ez a röpirat amerikai útunknak is jó beharangozója volna.” Károlyi a tervben elsősorban Peidl bevonását kifogásolja („Nem szeretnék »mosakodó« szocikkal egy helyen szerepelni. Ezeket utálom a legjobban. Bár tudom, hogy átmenetileg rájuk szükség van. Weltner pl. nekem szimpatikusabb volna”), magával a szöveggel kapcsolatban pedig két elvi kifogást emel jan. 25-én: „Először a bolsevizmusra vonatkozó passzusokat kérem részben kihagyni, részben módosítani”, írja, a korábban már idézett módon megindokolva, miért nem hajlandó bírálni a Tanácsköztársaságot és a kommunistákat. „A másik kifogásom — folytatja — Apponyira vonatkozik. Itt is elméletileg teljesen egy nézetet vagyok veled, sőt, ha lehet, még élesebben ítélem meg Apponyi múlt és jelen politikáját. Mégis azt tartom, hogy a jelen pillanatban óvakodni kell minden olyan kijelentéstől, melynek hatása, ha tényleg nem is, látszat szerint mégis a békére káros volna.” Úgy érti: a békeszerződésre, amelynek feltételeit az Apponyi Albert vezette magyar delegáció éppen e napokban vette át Párizsban. Hock János, akinek Jászi ugyancsak elküldte Ischlbe a tervezetet, ugyanezt a „nemzeti és hazafias” szempontot követve még tovább ment, s *elvileg* helytelenítette, hogy a békekötés előtt nemzetközileg támadják a Horthy-rendszert. Néhány hónappal később ezt az elvet Hock az emigráció egész működésére s annak külpolitikai orientációjára is kiterjesztette. „Én olyan országban — írta június 15-én Jászinak —, amely a magyar testről élő tagot hasított le, politikailag a magyar kormányzat ellen nem szervezkedem.” Az emigráció egyik alapproblémája volt ez, politikai, taktikai és személyi szempontból egyaránt, s nem véletlen, hogy Hock János, aki a következő éveket az amerikai magyarság körében kifejtett propagandamunkával töltötte, élete végén — bár Károlyit sohasem tagadta meg — mégis hazatért a gyűlölt Horthy Magyarországa. Jászi tiszteletreméltóaknak nevezte Hock aggályait, de a memorandum-ügyben ismét leszögezte Károlyihoz intézett febr. 3-i levelében: „A mi megszólalásunkat úgy erkölcsileg, mint politikai kötelességnek érzem, bár az momentán taktikailag ártani is fog. Lehetetlen

szóltanul nézni ezt a becestelen tömeggyilkolást! A politikai szempont pedig az, hogy a mai hatalmon levőkkel nincs kiegyezés, nincs kibékülés. A jövő közvéleménye pedig meg fog bennünket érteni.” Bár ez a reménye alighanem csak részben teljesült, s ezzel kapcsolatban — egyrészt az emigráció esetleges hibái, másrészt az akkori ellenforradalmi vádak és rágalmak továbbgyűrűzése vonatkozásában — a kutatásnak még sok tisztázni valója lesz,³⁷ annyit bátran leszögezhetünk, hogy Károlyi és Jászi között e kérdésben sem akkor, sem később nem volt elvi ellentét. Egy-egy konkrét esetben, egy-egy akció vagy nyilatkozat kapcsán hol egyikük, hol másikuk részéről felmerültek taktikai, hasznossági aggályok vagy megfontolások, de ezidőben is, a második világháború idején is (tehát a Horthy-rendszer egész negyedszázada alatt) egyetértettek abban a két alapelvben, hogy ezt a rendszert, amellyel „nincs kiegyezés”, jogos és kötelező minden eszközzel, minden lehetséges erővel szövetkezve támadni és gyöngíteni, eközben azonban — s ez természetesen következett mindkettőjük jelleméből és mentalitásából — senkihez sem szabad eszközül szegődniök, meg kell őrizniük nemcsak személyük, hanem egész mozgalmuk erkölcsi integritását és politikai függetlenségét.

Annál komolyabb volt nézeteltérésük a Károlyi által szóvatott második kérdésben. Jászi idézett válaszleveléből kiderül, hogy ezen a ponton nem hajlandó lényeges engedményt tenni: „Kritikámat lehet ugyan enyhíteni, de egészben véve most is azt hiszem, hogy álláspontunkat úgy a fehérek, mint a vörösök irányában határozottan le kell szegezni.” S bár a memorandum terve a jelek szerint lekerült a napirendről, a *kommunizmus* és a hozzá való viszony körüli vita hamarosan újra fellángolt közöttük. A támadó fél ezúttal Jászi volt, aki május 5-én a Prágában járt Kunfitól szerzett értesüléseire hivatkozva közli: kilátástalannak tartja az emigráció megszervezését, pedig „komoly, higgadt és mérsékelt emberek ítélete szerint egy jól megszervezett emigráció rendkívül meggyorsíthatná a honi bomlási folyamatot. Mi azonban nem teszünk semmit, a dogmákba, utópiákba vagy csoporttorzsalkodásokba elmerülten... Szomorú és szegényletes állapot, mely miatt a Jövő ítélete előtt nehezen fogjuk bírni a felelősséget.” A baj okait egyrészt a különböző szocialista csoportok akcióképtelenségében, másrészt Károlyi megváltozott álláspontjában látja. „A Te álláspontod, melyet K-val közöltél, olyan, hogy azt sem a jobboldali, sem a baloldali szocik, sem mi nem vállalhatjuk. Emigrációt ugyanis csak Nyugat felé érdemes szervezni. Kelet felé csak egyetlen szervezet képzelhető el, mely már létezik, s melynek koncertjében mi részt venni nem tudunk.” „Hogy a magyar kérdés keletről oldódjék meg — folytatja —, az ma *nagyon valószínűtlen*. De ha *egészen biztosnak* is látnám, akkor se építenék rá politikát. ... Ha ez az eshetőség bekövetkeznék: esdve kérlek, hogy tartsd magadat attól távol, s hogy nagy és tiszta nevedet őrizd meg a Jövőnek és az alkotó politikának.” Szenvedélyes haraggal, tőle ritkán olvasható szidalom-szavakkal fejti ki, hogy sem az orosz, sem — különösen — a magyar kommunistákkal nem tud és nem akar együttműködni. „Ezekben a válságos és végzetes időkben rendkívül érzem a Veled való gyakori és mélyreható eszmecsere lehetőségének hiányát. Rendkívül féltetek úgy politikailag, mint egyénileg. ... Ma Magyarország, sőt egész Kelet-Európának egyetlen komoly problémája van: a *földkérdés* (a szocializálás ezekben az elmaradt országokban alig több, mint blöffpolitika!), s ez idő szerint Te vagy

³⁷ Erre a tisztázásra buzdít Illyés Gyula „Sebtisztítás” c. cikke is a Magyar Nemzet 1974. dec. 25-i számában.

a föld népe Rákóczija és Kossuthja.” Kéri, ne tegye kockára ezt a „világtörténelmi missziót”. „Úgy érzem, nemcsak hazafias, de baráti kötelességem felhívni figyelmedet ezekre a nagy veszélyekre” — fejezi be ezt a bevallottan az utókor-nak is szánt Kasszandra-jóslatot, hozzátéve: „minthogy Nélküled vagy Ellened politikát csinálni sem nem tudok, sem nem akarok, a nagy reménytelenség arra visz, hogy újra elkövessek mindent Amerikába való kijutásom érdekében”.

A szétválásra azonban egyelőre, s még jóideig nem került sor. Az ellentétet átmenetileg elsimította Károlyi higgadt és szeretetteljes május 14-i válaszlevele, majd egy június elejei személyes találkozás Poděbradyban. A levél — mely nemcsak Károlyi ekkori nézeteinek és fejlődésének, hanem egész politikai gondolkodásmódjának is egyik legfontosabb dokumentuma — barátságuk melletti személyes hitvallással kezdődik: „Utolsó leveled tartalma igen lehangolt. Semmit sem értékeltem többre, mint éppen azt, hogy veled együttműködhetek. Úgy hiszem, hogy közöttünk inkább félreértésekről lehet szó, nem pedig mélyreható elentétekről.” Miután megindokolja, miért nem tud bízni és együttműködni a szocialista emigráció vezéreivel, a fő vitakérdésben kifejti: „Ma is az a nézetem, hogy egy *kizáróan* Nyugat felé orientálódó emigrációs politika lehetetlen. Még politikát sem lehet a levegőbe építeni. A munkásság világszerte ma még Kelet felé néz. Meg fog jönni az idő, ahol a Nyugat is szocializálódni fog, de hogy ez mikor lesz, ezt a jó ég tudja. A nyugati államokban még egyelőre a reakció van kormányon, s ameddig ez így van, addig az ellenzéken levő Labour Party és egyéb pártok szimpátiái nem elég támasz arra, hogy kizárólag ő rájuk építsük fel politikánkat. A mai Kelet ellenben egy pozitívum, amellyel még a kapitalista antantnak is számolnia kell. A nyugati orientáció nem zárja ki a keletit... már csak azért is kell a keleti orientációt ápolni, nehogy *kizárólag a csehek* legyenek utalva.” Egyben bejelenti, hogy Prágában a közeli napokban létrehozza „A magyar emigráció pártközi irodáját”, a kiüldözöttek nem-politikai jellegű segélyszervezetét. Bécsben is szívesen látna és támogatna ilyen kezdeményezést, de csak akkor, „ha ugyanazon az alapon történék az iroda megszervezése, mint itt. Biztosítva akarom látni, hogy az összes pártok benne képviselve legyenek”. Károlynak ez az emigráció egész negyedszázada alatt következetesen érvényesített elve, hogy ti. a kommunistákat egyetlen általa támogatott vagy irányított emigráns szervezetből vagy mozgalomból sem engedte kirekeszteni, a későbbi, párizsi és londoni években még sok vita, sőt szakítás forrása lett más híveivel és barátaival is. Már ebben a levelében is leszámolt ezzel: „Hogy a jobb és baloldali *volt* szoci vezeték nem akarnak velem Moszkva miatt együtt dolgozni, ezzel — bár sajnálom — nem törődhetek. ... Egy dolgot azonban sokkal inkább fájlnék, ha ezen orientáció kérdése miatt veled politikailag ellentétbe kerülnék.”

Ez a levél Jászit is némileg higgadtabb érvelésre ösztönözte, bár május 20-i válaszában ismét hangsúlyozta: „Tele vagyok aggodalommal, nyugtalansággal, rossz sejtelmekkel. ... Azokkal szemben, akiket szeretek, intuícióm ritkán szokott csalni! ... oly hatalmas egyéniség, mint Te, tartósan nem imádkhat két istenséget, s választanod kell a Diktatúra és a Demokrácia között”. Felvázolta a maga változatlan „októberi” programját („demokratizálni Magyarországot, megalapozni a munkások és a parasztok uralmát — a szellemi munka vezetése alatt!”), hozzáfűzve: „Ebben a munkában számíthatunk: 1) Asquithék és a Labour Party Angliájára; 2) A szukcessziós államok demokratikus közvéleményére; 3) A véres mámorból és a háborús delíriumból kijózanult Oroszországra; 4) Minden szocialista, pacifista, free-trader közvéleményre.” De nem számíthatnak, írta, az „ortodox” leninizmusra. Elismerte, hogy az események fejlődése

minden bizonnyal az ő koncepciója ellen dolgozik, de ez nem készítette álláspontja bármiféle megváltoztatására. „Ellenkezőleg, nagy lelki nyugalommal meg kell vonni a határvonalakat úgy jobbra, mint balra, nem törődve azzal sem, ha ideig-óráig lekerülünk az események színpadáról.” Részletesen kifejtette, hogy Károlyit a kommunisták szövetsége politikailag tönkretenné, emberileg „felőrölné”, ha viszont kitart a demokrácia, a pacifizmus, „az ésszerű és humanus szocializmus” eszméi mellett, „talán lassabban, de biztosan visszajutsz az ország élére egy óriási közvélemény szava által hívva”. A levél patetikus befejezésében szókimondását a „nagy veszedelemmel” indokolta, kérve Károlyit, hogy legalább találkozásukig ne exponálja magát. „Meg fogod érteni, hogy a *történelmi felelősség* súlyát érzem magam felett, mely egyszer számon fogja kérni, hogy miért nem mettettem meg Károlyi Mihályt Magyarországnak és az európai kultúrának?”

Mintegy két héttel későbbi beszélgetésük után Károlyi közölte Szendével: „Jászival, aki pár napra itt volt, sikerült megállapodásra jutnom, csak Kunfi és az úgynevezett baloldali szocik csinálnak nehézségeket” (1920. jún. 8.). Jászi is megnyugodva tért vissza Bécsbe. Június 19-én tudatta: „igyekszem a dolgokat abban a szellemben irányítani, ahogyan Nálad megbeszéltük”. A továbbiakból kiderül, hogy egy minél szélesebb rétegeket reprezentáló emigráns komité alakításában állapodtak meg, amelynek összetétele — Jászi ekkori javaslata szerint — a következő lett volna: „Te jelentened az egész modern Magyarországot, Hock a liberális katolicizmust, Jánosi (Zoltán) a liberális kálvinizmust, Jászi az anti-revans politikát és a konföderációt, Juhász-Nagy a kálvinista kisparasztságot, Nagy Vince a progresszív kispolgárságot.” Ehhez, tervük szerint, Kunfiék még egy — nyilván centrista színezetű — szakszervezeti vezetőt delegáltak volna. Károlyi 24-i válaszában jóváhagyta a listát, ám két jelentős kiegészítéssel: „A munkásoknak és földműveseknek, szemben a polgáriakkal többségben kell lenniök. A munkások, mint már azt szóbelileg is mondtam, olyanok legyenek, akikben valamennyi munkáspárt megegyezik.” Hamarosan kisebb konferenciára is sor került az érdekeltek többségének részvételével, a határmenti Znaimban, de a demokratikus emigráció vezető szerve végül is nem jött létre.

Kompromisszum született tehát, Károlyi alapelvének — a kommunisták ki nem rekesztésének — formális tiszteletben tartásával, de a lényegét illetően mégis inkább Jászi szellemében. Károlyi naivitására vall, ha egy percig is elhitte, hogy találhatnak akár egyetlen olyan szakszervezeti vezetőt, akit a kommunisták, Kunfiék és Garamiék egyaránt elfogadnak. De magának a kompromisszumnak az elfogadása, saját nézeteinek és hajlandóságainak bizonyos fokú háttérbe szorítása reálpolitikai érzékéről, államférfiúi alkatáról tanúskodik. A közép-keleteurópai helyzet, különösen a Vörös Hadsereg lengyelországi veresége után, közelebb pedig az újjászerveződőben levő KMP gyengesége azt diktálta, s magának a pártnak is, mellyel Károlyi 1920 tavaszától kapcsolatban állt,³⁸ az volt az álláspontja, hogy jobb szolgálatot tesz a magyar forradalom ügyének, ha nem csatlakozik a párthoz, hanem egy radikálisan demokratikus emigráció élére áll, amely zászlóján az ő nevével elnyerheti a kisantant támogatását, és otthon is komoly visszhangot kelthet. Nélküle egy koalíciós jellegű, szélesebb tömörülés létre sem jöhetett volna, másrészt arról is csak ő gondoskodhatott, hogy e szervezet vagy mozgalom legalább semleges maradjon a kommunisták irányában.

³⁸ Károlyi és a KMP kapcsolatáról lásd *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály Prágában c. cikkét a *Valóság* 1972/9. számában, s Károlyi Mihály és a KMP kapcsolata a huszas években c. tanulmányát a *Párttörténeti Közlemények* 1975/2. számában.

Ez utóbbi kérdésben Jászira is csak ő hathatott, a többiben pedig — a Horthy-rendszer elleni kiméletlen harcban és annak közvetlen tennivalóiban — teljesen egyetértettek. (Abban is, hogy első lépésként egy mérsékeltebb, Lovász—Garami—Vázsonyi-féle irányzatot kell otthon kormányra segíteni.) Károlyi nem vállalhatta a felelősséget azért, hogy az akkor még reálisnak hitt lehetőséget az emigráció miatta szalassza el.

Félretette hát az elvi vitát még Jászival is, azaz a maga részéről tíz évig ilyen vitát nem kezdeményezett. 1923 végéig Jászi sem tért vissza nézeteltéréseikre, levelezésük e négy év alatt harmonikus együttműködésükről tanúskodik.

Az emigráció aktuális, gyakorlati tennivalói kerülnek tehát sűrű levélváltásuk középpontjába: 1920 nyarán a Tisza-perben életükben fenyegetett Fényes László és Kéri Pál megmentése; ősszel, a Csehszlovákiából történt „barátságos kiutasítás” után, a Károlyi-család Olaszországba való átköltözése; Jászi 1920 végi balkáni körútja, tárgyalásai a jugoszláv és román vezető politikusokkal; a rövidéletű Baranyai Köztársaság támogatása; 1921 tavaszán Károlyiék kitoloncolása Olaszországból, majd letelepedésük Dalmáciában, ugyanakkor Jászi és Hock amerikai útjának újabb meghíúsulása; 1922-ben a Bécsi Magyar Újság átvétele (Károlyi elnöksége, Jászi főszerkesztősége és Bölöni szerkesztősége mellett), majd a lap fenntartásáért folytatott küzdelem; végül a kisantant kormányok támogatásához fűzött remények meghíúsulása, Jászi amerikai propaganda-körútja és Károlyiék Angliába költözése.³⁹

Közös emigrációs tevékenységük ezzel jóidőre véget ér, anélkül persze, hogy ők maguk ennek rögtön tudatára ébrednének. Jászi New Yorkból, 1923. dec. 11-én ezt írja: „A lap nélkül vége az Emigrációnak, s csak izolált guerilla harcok maradnak lehetségesek. Jól mondod: ezeket az egyéni akciókat folytatni becsületbeli kötelességünk marad! Légy róla meggyőződve, hogy engemet utolsó percemig Magad mellett fogsz találni és semmiféle politikai nézeteltérés nem ingathat meg Irántad való mélységes szeretetemben és ragaszkodásomban, mert a mi barátságunk nem egy politikai barátság — hál'Istennek. Mondhatnám: egy metafizikai sorsközösség rendeltsége. S nekem felemelő és vígasztaló a tudat, hogy lelkemet oly közel érezhetem a Tiedhez. — A mi a politikai ellentéteket illeti, azok is inkább az eszközök, mint az alapvető célokra vonatkoznak, s nem hiszem, hogy Te balabbra állnál, mint én. Talán igen az aktuális politikai *sloganok* szempontjából s nem a *lényegben*. A lényegben egy Proudhon, egy Kropotkin, egy Tolsztoj sokkal *baloldalibb*, mint Marx, s én ezeknek vagyok a tanítványa”... „Biztosíthatlak, az igazi lényegben Te sem vagy marxista.”

Nem véletlen, hogy a régóta szünetelő vita éppen ekkor kezd köztük újra felparázslani. A Horthy-rendszer közeli megdöntésére irányuló emigrációs tervek kudarca, a Nyugat-Európába való áttelepülés, a kisantant kormányokkal fenn tartott félhivatalos kapcsolat megszakadása, s a budapesti törvényszék ezzel egyidőben meghozott elmarasztaló ítélete az ellene indított hazaárulási és birtokelkobzási perben — ez a csapás-sorozat — jelleméből adódóan — eszmeileg forradalmasító és felszabadító hatással van Károlyira. Most már végképp nincs

³⁹ E felsorolás természetesen csak címszavakban jelzi ekkori tevékenységük és levelezésük néhány csomópontját. E négy év alatti intenzív együttműködésük behatóbb ismertetése már csak terjedelmi okokból sem lehetséges, de nem is tartozik a tulajdonképpeni témához, mivel egymáshoz és egymás nézeteihez való viszonyukról ekkori levelezésükben alig esik szó. Megemlítenő viszont, hogy Jászi ebben az időszakban is igen sok baráti szolgálatot tett Károlyinak és családjának. Ő készítette elő és bonyolította le Olaszországba való átköltöztetésüket, a kitoloncolás után pedig a jugoszláv kormánynál ő szerezte meg számukra a letelepedési engedélyt.

veszteni valója, szükségtelennek érzi, hogy továbbra is magára kényszerítse az emigrációs csoportfegyelmet, hogy továbbra is csak a felét mondja ki véleményének. Most már csak a távolabbi jövővel szemben érez felelősséget, szabad emigránsnak tekinti magát. December 4-i levelében több gyakorlati terv kapcsán közli Jászival, hogy lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartaná mind az amerikai magyarok félrevezetését, mind a további politikai szordinót, annak elhallgatását, hogy nem elégszik meg a magyar demokráciáért és köztársaságért vívott harccal: a szocialista Magyarorszáért akar és fog küzdeni.

Ez a közlés azonnal lánggra lobbantotta a parazsat. December 19-én Jászi minden eddiginél hevesebb antikommunista kitöréssel válaszolt, „emberi, baráti és politikai kötelességének” érezve a teljes nyíltságot, de abban a meggyőződésben, hogy „barátságunk ezt a teherpróbát is kibírja”.

„Sajnálattal” állapította meg, hogy barátja „még mindig az orosz vallás hatása alatt áll”, holott az „orosz kísérlet egy perfectly dead dog”. „Komoly szocialista megmozdulást — írta — nem az éhtifuszos Oroszországtól, sem pedig az analfabéta Magyarországtól remélek, hanem egyedül Angliától.” Az amerikai magyarság között végzett propagandát illető közvetlen nézeteltérésükből — most először — személyes ügyet is csinált: „Ha Te — a saját benső ideáljaid szempontjából — az októberi programot az amerikai közvélemény szemébe való porhintésnek tekinted: akkor mit csináljak most én, aki ezt a programot közel öt éve a Te nevedben képviselem, aki a Te vezérleted alatt lapot szerkesztettem, a Te közreműködéssel brosúrákat adtam ki, aki a Te céljaidat és intencióidat teljes nemzetközi nyilvánosság előtt, öt éven át interpretáltam, mindig hangsúlyozva az októberi program igazát, mindig öntudatosan szembeállítva azt a vörös és fehér rémuralommal?” Politikai szétválásuk, ismerte be, „rám nézve oly nagy csapás volna, hogy nem tudom, nem fognék-e ez esetben teljesen visszavonulni a politikai élettől.” De még nem adta fel a reményt, és a hosszú, szenvedélyes levél végén higgadtabban összegezte álláspontját: „A távolabbi célok tekintetében közöttünk levő elméleti különbségek nem lehetnek további együttműködésünk akadályai. De ha a legközelebbi célok tekintetében is elhagytad az októberi alapot, akkor politikai útjaink elváltak, és annak okait nyíltan fel kell tárunk úgy a magyar, mint a nemzetközi közvélemény előtt, minthogy alapvető kérdésekben nincs helye semmi titkolózásnak. Ez nem is volna többé titkolózásnak nevezhető, hanem a tömegek becsapásának.” Karácsony estéjén Jászi még egy pár soros érzelmes utóiratot csatolt a levélhez: „Nagyon nehéz a szívem. Félek, hogy el foglak veszíteni. . . . Kérve kérlek, bármiként dönts is, válaszd el Te is a politikát — ezt a gyűlölt, becstelen politikát — a közöttünk levő személyi viszonytól. Barátságod nélkül nem tudnék tovább élni.”

Természetesen mindketten tudták, hogy éppen ez az, ami lehetetlen: mindketten túlságosan politikus alkatúak, elvhűek és kemények voltak ahhoz, hogy a politikai szétválás ne rombolja szét személyes kapcsolatukat is. De ha egyforma mértékben voltak is elvhűek, mégsem egyforma módon voltak azok. Károlyiból hiányzott Jászi doktrinér hajlama, s nagyobb rugalmasságával, merev elméleti kategorizálás helyett realisztikus és differenciált politikai áttekin-tésre való képességével ismét ő volt az, aki megmentette barátságukat a hajótöréstől.

„Nem először, s félek, nem utoljára döbbsentelek meg nyers szókimondással — írta 1924. január 18-án. — Emlékszem, Csehországban is kaptam hasonló levelet tőled. Akkor is attól tartottál, hogy útjaink szétválnak. Ha lelki- ismeretem azt parancsolná, hidd el, bármily fájdalmas is volna ez reám nézve,

megtenném. A fontos nem az, hogy együtt csináljunk politikát, de az, hogy egymás őszinteségében soha ne kételkedjünk. Ez barátságunk lényege.” Megnyugtatta Jászit: „Én is úgy érzem, hogy a távolabbi célok különbözősége nem lehet akadálya a jelenben való együttműködésünknek.” Még azt is hozzátette: „nem tartom magam bolseviknek... *nagyon* balra álló forradalmár vagyok”, s nyomban ki is fejtette álláspontját az orosz forradalom, a szocializmus és a demokrácia legfontosabb kérdéseiben. Az orosz forradalmat következményeiben óriási jelentőségűnek látta, függetlenül attól, hogy csupán a feudális viszonyok megsemmisítésére lesz képes, vagy „a szovjetizmusból mégiscsak valamiféle szocializmus fog kialakulni”. Magyarországon viszont, szögezte le, „a bolsevik metódust keresztülvihetetlennek tartom. Most is azt tartom, hogy az októberi programunkkal lehet egyelőre még legtöbbet elérni”. De rögtön leszögezi: „az októberi program, úgy, ahogy azt én értelmezem, ahogy azt én kifejleszteni remélem, annyira radikális, annyira telítve van szocializmussal, hogy azt nem lehet egyszerűen demokratikusnak és köztársaságinak nevezni. ... úgy a demokrácia, mint a köztársasági államforma nálam csak eszköz arra, hogy szocialista törekvéseimet megvalósítsam.” Károlyi úgy vélte — s ez politikai gondolkodásának nemcsak jellegzetes, hanem tartós eleme —, hogy a demokratikus illetve diktatórikus módszerek alkalmazhatósága országunként változik. Így például Angliában „arany középuton haladva” is lehet boldogulni, írta, ott nem is helyesli a „bolsevik metódusokat”, de ha egyszer választani kell, akkor már inkább a proletariátus, mint a „siberek diktatúráját” választja.

Jászi 1924. február 10-én válaszolt, örömmel nyugtázva, hogy „ha vannak is elválasztóvonalak, nincs szakadék” közöttük. Ezúttal ő is elébe akar kissé menni Károlynak, s elismeri, hogy sok fontos kérdésben — mint pl. a német szociáldemokrácia negatív megítélésében — nem is állanak oly messze egymástól. S kimondja: „Lenin az én szememben is jelentékeny történelmi figura. Mindig is így írtam róla éveken át.” Máshol keresi tehát nézeteltéréseik gyökerét: „ami minket elválaszt, az nem a szocializmus, hanem a marxizmus. Ne feledd: a marxizmus a szocializmusnak *csak egyik formája*. Én épp úgy szocialista vagyok, mint Te, de a marxizmust egy véres deadlocknak tartom, mely tönkreteszi a munkásmozgalmat.” Egy későbbi levelében (1927. dec. 31.) pontosabban kifejti a maga teljesen utopisztikus koncepcióját, a modern szocializmus *mindkét* — szociáldemokrata és kommunista — irányzatával való ellentétének elvi alapját. „Én tehát a szocializmus krízisét egész másban látom, mint Te. Nem annyira a módszerek rosszak, mint inkább a mozgalom lelke beteg. ... Itt csak a Proudhon, a Dühring, a Kropotkin szelleme segíthet. ... A mechanisztikus kommunizmus helyébe egy kooperatív szocializmust kell tenni. A proletár gőg helyébe, mely épp oly rossz szagú, mint a mágnásgőg volt: az Ész és Igazságosság uralmát. A magántulajdon kiküszöbölése helyett a munkatulajdon általánosítását. Az osztályharc svindli helyébe a Munka szentháromságát: a paraszti és az ipari munka szolidaritását — természetesen a Szellem vezetése alatt. Állami omnipotencia helyett: decentralizáció és regionalizmus!”

A valós politikai és külpolitikai összefüggésekben gondolkodó Károlyi természetesen semmit nem kezdhett egy ilyen programmal, amelynek az akkori világban semmiféle realitása és bázisa nem volt. Ezt, természetesen Jászi is jól tudta, de a különbség a két ember között éppen abban állt, hogy az új európai és világhelyzetben, mely alaposan rácăfolt reményeikre és várakozásaikra, Jászi az elvhűség és a morális integritás kedvéért inkább lemondott a cselekvés lehetőségéről, Károlyi viszont erre *soha* nem volt hajlandó. Ő mindig, ekkor is azt

kutatta, hogy az *adott* nemzetközi erőviszonyok között — amelyeket ezúttal pontosabban mért fel —, azokhoz elvszerűen alkalmazkodva, milyen úton tudja eszméit, céljait realizálni.

Ezt az utat a húszas évek derekán az antikapitalista egységfront kiépítésében látta. Jászi is elismerte egyébként: „marxista szempontból Neked van igazad és a II-esek (ti. a szociáldemokraták) álláspontja tarthatatlan. Ez teszi vitairatodat oly erőteljessé és logikussá. Ugyanis ha valaki a Marx írásait még mindig evangéliumnak tekinti, ha hisz egy verseny és piac nélküli kommunista társadalom lehetőségében... és a marxi tanítás egyéb sarkalatos pontjaiban — akkor csakugyan nincs más választás, mint a Te egységfrontod.”

Növekvő és mindinkább tisztázódó elvi ellentétek plaszticitását éppen az a következetesség adta, amellyel mindketten végiggondolták álláspontjukat, s megtisztították azt a zavaró belső ellentmondásoktól, elfogadva mindent, ami vele jár, s elutasítva, ami idegen tőle. Ez a következetesség, miközben politikai barátságuk alapjait természetesen fokról-fokra szétrombolta, egymás iránti megbecsülésüket inkább még növelte. „Tudom, hogy nem győztelek meg — írta Jászi fent idézett levelében. — De úgy éreztem, tartozunk egymásnak azzal, hogy olykor szellem-erkölcsi fejlődésünkről számot adjunk. Bármily nagyok is közöttünk a politikai, sőt világnézeti ellentétek, nagyon tudom élvezni lelki életem egyvonalúságát, erkölcsi komolyságát, nemes idealizmusát. Mily kár, hogy ezeket a nagy értékeket nem tudtad egy alkotó program szolgálatába állítani!... De bármiként legyen is: neved és munkád egy nagy név és nagy munka. Távoli nemzedékek fognak rajta melegedni. Nekem már ma is példa és vigasz vagy a megroppanások óráiban. Ezért állsz hozzám sokkal közelebb, mint azok, akiknek praxisát helyesebbnek és célravezetőbbnek tartom, de akik nem hordják az útkeresés keresztjét. ... Alig hiszem, hogy még valaha együtt dolgozhatnánk. Úgy érzem, hogy mi ketten *extra Hungariam* fogunk meghalni. És mégis, minden találkozás Veled erősít és irányít a saját csillagzatom felé.”

Találkozásaikra olyankor kerülhetett sor, amikor a már Amerikában élő, Oberlinben tanító Jászi „haza-haza” tudott látogatni Európába. 1926 júniusától jó félétve Bécsben töltött, anyagot gyűjtve a Habsburg-monarchia felbomlásáról írandó könyvéhez, s természetesen oda- és visszaútjában is megállt az ekkor Párizsban lakó Károlyiéknál. Visszafelé, 1927 januárjában, Károlyit nem találta Párizsban, s noha Károlyiné és Bölöni megpróbálták megnyugtítani, naplójában először említi, hogy úgy érzi, barátja nem a régi hozzá. Valóban, Károlyi néhány nappal később ezt írta az ügyről feleségének: „Nagyon lesújt, hogy Jászit megbántottam. Igazán nem volt szándékom ezt tenni. Háromszor is írtam Oszkárnak, mindig eltéptem, amit írtam. Most csatoltan küldök egy levelet, ezt juttasd el neki. ... Kőkeményre verték az események a szívemet. ... Mindez nem vonatkozik Jászira, akit szeretek, csak magyarázat. Az is igaz, hogy a nagy politikai nézetkülönbség tette, hogy nem éreztem annyira szükségét annak, hogy Jászinak írjak. Ő mindjobban jobbra, én mindjobban balra megyek. Bánt, nagyon bánt, hogy Jászi idejöveteletem is arra vélte, hogy nem akarom látni. Tudom, hogyha csak két percig vele lehetnék, megbocsátana, mert az ő szíve intakt. Ő tud szeretni. ...”⁴⁰ 1928 nyarán Jászi újra Párizsban töltött három napot, ekkor találkoztak, beszélgettek. De levelezésük ezidőben sokkal ritkábbá válik. Jászi 1926. dec. 21-én meg is állapítja: „Ha a köztünk levő viszonyt levélváltásunk tempója szerint ítélné meg valaki, azt kellene hinnie, hogy barátságunk fel-

⁴⁰ Az 1927. január 25-én Londonból kelt levelet közli: Károlyi Válogatott I. 164.

bomlott. ... Szerencsére a látszat csal. Én legalább semmi változást nem érzek Irántad való ragaszkodásomban. Nincs ember, kivel többet volnék gondolatban, mint Veled, s nem fordulhat elő olyan komoly esemény vagy elhatározás életemben, hogy ne kérdezném magamtól vagy Rechától: Mit szólna ehhez Károlyi?"

Külön utakon jártak tehát, de — éppen ezért — viszonyuk a húszas évek második felében kiegyensúlyozódott, hiszen hiányoztak a közvetlen ütközési pontok és alkalmak (a magyarországi helyzet és az ezzel megalkudni kezdő egyes emigráncsoportok megítélésében teljesen egyetértettek). 1929 végén azonban, amikor Károlyi amerikai előadókörútra indult, régi vitájuk nemcsak kiújult, hanem, minthogy Jászi ottani politikai viszonylatrendszerét is közvetlenül érintette — ezúttal először — gyakorlati és személyes jeleget öltött.

Károlyi az amerikai út előtt hosszú (angol nyelvű) levelekben ismertette Jászival akkori véleményét az európai helyzetről, a fasiszta diktatúra felé haladó kapitalizmus és a szocialista mozgalom erőviszonyairól, kilátásairól. Kifejezte azt a reményét, hogy mégiscsak „van egy »juste milieu« (középút) a puccsista módszerek és a konzervatívok objektív támogatása között”, s bár ezen az úton addig senkinek, még a neki viszonylag legrokonszenvesebb ausztro-marxistáknak sem sikerült kitartani, ő megpróbál rajta járni (1929. nov. 12.). Jászi, november 25-én, ezzel szemben azt hangoztatta, hogy „szocializmus és bolsevizmus között nincs harmadik út, s aki Marx tanításait meg akarja valósítani, az nyomban rákényszerül, hogy a nyílt bolsevizmus útjára lépjen”. Ám az adott helyzetben, különösen „a szegény Magyarország” vonatkozásában mindezt akadémikus vitának minősítette, úgy vélte, Károlyinak nem lesz nehéz elkerülnie „az opportunizmus Skülláját és az utópista radikalizmus Kharübdiszét”, s „csak” arra kérte, ne keverje bele „személyes véleményét a mi 1918-as nagy kérdéseinkbe”.

„A helyzet hideg mérlegelése alapján — írta legközelebb, dec. 13-án — ezt kell mondanom a legnagyobb őszinteséggel: ha mint az Októberi Forradalom vezére, az októberi program alapján jössz, nemcsak egész Amerika fog tapsolni Neked, de súlyos csapást mérhetsz az otthoni, már repedező katonai diktatúrára. De ha mint körtönfalazó bolsi sympathizer jössz ide, nincs az a csoport, mely komolyan venne s egész utad egy kalandba fog fulladni, mely politikai pályád halála lesz. Ha pedig mégis a nevetségesség halálugrását választanád, akkor is kötelességed férfias nyíltsággal kijelenteni, hogy *többé nem vagy az Októberi Forradalom vezére*, hanem egy ötven vagy száz percentes bolsevista, s nincs olyan magyar liberális vagy szocialista, aki követne. Szántszándékkal fejeztem ki magam ilyen rideg keménységgel, mivel érzem felelősségemet Veled és a Történelemmel szemben. Szeretnélek visszatartani egy katasztrófától. S úgy érzem, hogy jogom van erre a kemény őszinteségre, mivel én vagyok talán az egyetlen, aki nem akar hazamenni az emigrációból, akinek tehát semminemű érdekei nincsenek odahaza, sem Európában, aki tehát igazán csak a Te és az ügy érdekében beszél”. ... „Ma sincs ennek a szerencsétlen Magyarországnak nagyobb értéke, mint Te! Ha ezt egy coriolani hangulatból odadobod, végleg megölöd a magyar jövőt!”

Jászi közvetett utakon is megpróbált hatni Károlyira. Még november 12-én Vámbéry Rusztemet kérte meg, írjon ő is egy figyelmeztető levelet. „A te szavad hatásosabb lesz, minthogy Pesten élsz, s közelről látod a bécsi viszonyokat is.” December 27-én pedig Szende Pálnak írta le a legújabb fejleményeket s a maga kétségbeesett lelkiállapotát: Károlyinak „a sors kezébe adta szinte a magyar kérdés kulcsát. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy a Bethlen-kormányt

most innen alapjaiban megingathatta volna. Írtam neki négy hosszú, kimerítő s lélektanilag gondos levelet ebben az irányban. Ezekre szépen, rendkívül melegen válaszolt, s ígérte, hogy amennyire lehet, óvatos lesz. ... Ellenben tegnapelőtt történt valami szörnyűség. Első amerikai előadását a Rand School (egy jó hírű szocialista munkásegyletem) rendezte a legkitűnőbb és legtisztább amerikaiak (Prof. Dewey, Villard, W. Lippmann, N. Thomas, a szocialista elnökjelölt stb.) auspiciuma alatt. Talán még sosem jött európai ilyen fényes és vezető baloldali nevek cégére alatt Amerikába. Az egész ország figyelme felé fordult. Erre a kommunisták nagy lármát csaptak, hogy K. ilyen »szociálfasiszta« társaságban nem beszélhet. ... S az eredmény, hogy kábelen visszautasítá a Rand School rendezését. ... Barátaink kétségbe vannak esve, s szorongatnak, hogy nyíltan helyezkedjek vele szembe s »tépjem szét a Károlyi legendát«. Egyelőre azonban várok, hátha a legrosszabbtól visszatarthatom. Egyelőre csak tapintatosan le-szegezem várakozó álláspontomat s egy nyilatkozatot adtam le, melyben ama meggyőződésemmek adok kifejezést, hogy Károlyit félrevezették. Persze nem tudom, meddig lehet ezt a diplomatikus Rückzugot fenntartani, de el vagyok végleg határozva, hogy ha muszáj, offenzívába lépek s kijelentem, hogy ez a Károlyi nem az októberi forradalom vezére többé, s hogy egyetlen egy liberális, radikális vagy szocialista híve sincs többé sem Magyarországon, sem az emigrációban! Te tudod, Palikám, hogy mit fog jelenteni nekem ez a nyilatkozat, s hogy úgy fog fájni, mint egy narkózis nélküli operáció. Mégis meg fogom tenni, mivel »itt állok, másként nem tehetek«.

Valóban megtette. Két nap múlva, december 29-én ezt írta naplójába (angolul): „Cikket írtam Károlyi a válaszüton címmel. Olyan fájdalmas volt, mint egy operáció, és még mindig szinte beteg vagyok tőle. De nem volt más választásom”. A cikk *Az Emberben*, Göndör Ferenc lapjában jelent meg 1930. január elsején. Még nem jelentette be a politikai szakítást, de gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette azzal, hogy nyílt és egyértelmű színvallást követelt Károlyitól: „mit akar és hogyan gondolkozik eredeti programjáról, annak folytatásáról és mai esélyeiről?” És előre kimondta, hogy ha a válasz számukra elfogadhatatlan lesz, Károlyi továbbra is példaadójuk marad ugyan az igazságkeresésben, de „a tőle tanult őszinteséggel, határozottsággal és meg nem alkuvással fel fogjuk hívni a magyar népet, hogy keressen új vezért a régi Károlyi-ideálok kivívására!”

Jászi még december 31-én elküldte a cikket az éppen Amerikába érkező Károlynak, azzal a megjegyzéssel, hogy az „úgy van fogalmazva, hogy érintetlenül hagyja akciószabadságot minden irányban”. Újra kifejtette, hogy a tisztázás tovább nem halasztható, „ezt a jószándékú tojástáncot tovább folytatni nem lehet. Nem azért, mivel ez a helyzet ránk nézve szerfelett megalázó, hanem mivel végzetesen árt az ügynek, úgy a bel-, mint a külpolitikában.” Másnapi rövid levelében a nála nem ritka pátozzsal, de ezúttal tényleg a lényegre ragadva üdvözölte a partra lépő Károlyit: „Ami most történik, nem véletlenség, de *Sors!*”

Politikai szakításuk csakugyan törvényszerű volt az akkori helyzetben, ha kaptak is benne szerepet személyes tévedések és szektás hibák. Károlyi, a korábban — és később is — mindig a lehető legszélesebb összefogásra törekvő, a merev párt-elzárkózást mindig elítélő államférfi néhány nap múlva már maga is látta, hogy nem kellett volna mindenben a „becsületes fanatikus” Gellért Hugóra hallgatnia. „Politikai pályám talán legnagyobb fiaskóján mentem keresztül — írta feleségének New Yorkból, 1930. január 10-én. — A Rand School (az itteni

szocdem párt) a Carnegie Hall-i gyűlésemet bojkottálta. Félig üres ház előtt kellett beszélnem, ami nagyon zavart. Csak a végén, amikor a kérdések özönével árasztottak el, találtam fel magam. Replikáim élesek és talpraesettek voltak, a publikum hol nevetett, hol tapsolt. De a csata mégis el volt veszítve. A Rand School bojkottja és a bolsik elmaradása a drága helyárák miatt — két szék közt a földre estem. Feakinsnek vesztesége volt. A bolsik és a szocik késhegyig menő harcának estem áldozatául.”⁴¹

Az igazi ellentét azonban mélyebb volt, komolyabb kérdések körül forgott, s vitájuk — most már a nyilvánosság előtt — tovább folytatódott. Február elején jelent meg, összegezve az előadókörút addigi tapasztalatait, Jászi újabb cikke: „A Károlyi sphinx”,⁴² majd áprilisban ennek rövidebb angol nyelvű változata egy baloldali amerikai folyóiratban.⁴³ Mindkettő éles elhatárolódást jelent, a szakítást azonban mégsem formulázza meg egyértelműen. Az itt sem titkolt szereteten és tiszteleten kívül elsősorban az fogta vissza a tollát, hogy Károlyi nem tagadta meg nyíltan az októberi programot, nem „bolsevistának”, hanem „százpercentes marxi szocialistának” vallotta magát, s Jászi — noha közben természetesen többször találkozott, beszélgetett és vitatkozott vele, s három gyűlésre el is kísérte — maga sem tudta pontosan, hányadán állnak. (Naplójában még másfél évvel később, egy berlini találkozásuk után is azon elmélkedik: kommunista-e vagy sem?) De, mint cikkében írta, „mindenki érzi, magam is érzem s Károlyi sem titkolja, hogy ő többé nem a régi Károlyi, hogy túlhaladta az októberi forradalom célkitűzéseit.” Miután a maga teoretikusabb módján megpróbálta néhány pontban összefoglalni Károlyi új, „Lenin és Mac-Donald között” elhelyezkedő, „két és háromnegyedes” platformját, az amerikai olvasóknak még meg is indokolta, hogy a régi, liberális és demokratikus platformot Károlyi „túlságosan mérsékeltnek érezhette egy olyan világban, amely az ő meggyőződése szerint az eddig ismert legmélyebb átalakulás előtt áll”. Jászi szerint azonban „végzetesen félreismeri korunk hajtóerőit, a gazdaságtan törvényeit s nyugati kultúránk legmélyebb tendenciáit. Tehát helytelen, talán végzetes taktikát folytat. De nagy, tragikus tévedése nem érinti emberi nagyságát. . . . Károlyi, az államférfi megsemmisülhet, de a legenda, az érintetlenül marad, mint sokaké, akik eredménytelenül pusztultak el egy nagy eszme szolgálatában. A grófi és uzsorás optáns fosztogatók karmai között vergődő boldogtalan Magyarországnak ezidőszerint nagyobb szüksége van erkölcsi ideálokra, mint egyes politikusokra.”

Jászi nyomatékosan visszautasította Göndör Ferenc nagyhangú kijelentését „a Károlyi-legenda összeomlásáról”, de vitacikkeit — saját orgánum hiányában — mégiscsak abban *Az Ember*-ben publikálta, amelynek a Horthy-rendszerrel való megalkuvásait — Károlyival együtt — nem győzte addig ostromozni. Most, minden különbség ellenére, gyakorlatilag Göndör társaságába került, s álláspontjának tragikus elszigeteltségét kétszeresen kellett éreznie, amikor leghívebb hívétől, Csécsy Imrétől is hamarosan arról értesült: „a KM-ügy a magyar progresszióknak különösen fiatalabb rétegeiben, ahova még magamat is számítom, meglehetősen vegyes hatást keltett. . . . Igazad van abban, hogy ez

⁴¹ Uo. 296. Feakins ügynöksége szervezte Károlyi amerikai előadókörútját.

⁴² Az Ember, 1930. febr. 8.

⁴³ A Communication Concerning Count Károlyi. The New Republic (New York), 1930. ápr. 23. A folyóirat szerkesztősége felajánlotta Károlyinak, hogy válaszoljon a cikke, ő azonban ekkor nem kívánt élni a lehetőséggel.

az affér Bethlenéket erősíti vagy helyesebben, az emigráció súlyát csökkenti. Ebből a súlycsökkenésből azonban, véleményem szerint, jóval kisebb rész esik KM-re, mint Rátok, akik vele szembehelyezkedtek. . . . Bethlenék bizonyára sokkal kevésbé félnek azoktól a polgári rétegektől, amelyek oly hevesen rohantak be annakidején és rohannának be most is minden pillanatban a polgári radikális pártba, hogy azután a legelső szellő hatására ugyanoly elszántan szaladjanak ki belőle, mint azoktól a más rétegektől, amelyek KM-nek mostani álláspontját nagyon is helyeslik." Amire, a személyi motívumok felsorolásán túl, Jászi csak a helyzetére és gondolkodásmódjára oly jellemző választ tudta adni: „tudtam, hogy szavaimat odahaza el fogják ferdíteni. De ez nekem teljesen közömbös, mivel innen úgysem csinálhatok gyakorlati politikát. Ellenben *kötelességem maradt, hogy ne engedjem elvi programom tisztaságát elhomályosítani a Jövő szempontjából*”.⁴⁴

Jászi e beékelődött pozíciójából és a küzdelem logikájából egyenesen következett, hogy minden irányból ütéseknek legyen kitéve. A legfájdalmasabb mégis az volt, amit Károlyitól vélt kapni. Ez ügyben intézte hozzá 1930. május 12-én a következő rövid levelet: „Igen tisztelt Barátom, A los-angelesi *A Nyugat* c. lap május 8. számának egyik tudósítása szerint egy San Franciscoban (vagy Oaklandban?) tartott gyűlésen, arra a kérdésre, hogy »legutóbb milyen ellentétek merültek fel közte, Jászi és Göndör között«, Károlyi különösen bőven és nagy tüzzel válaszolt. Kifejtette, hogy ez az ellentét tíz éves és nem néhány hónapos. Rámutatott arra, hogy a magyarországi szociáldemokraták a Horthy—Bethlen kormánnyal kötött paktumaik révén árulást követtek el és ő árulóknak tartja amerikai szövetségeseiket is. Ezek közé sorolja Jászit, Göndört és híveiket is, akik különben képesek voltak még az AMOSz (Amerikai Magyarok Országos Szövetsége, a magyar kormányt támogató és általa pénzelt szervezet — L. Gy.) szövetségeseivé is leszegődni». Mivel e tudósítás szavahihetősége iránt kételyeim vannak, kérlek, légy szíves velem néhány sorban közölni, hogy tetted-e ezt a nyilatkozatot, vagy ha nem, minő más nyilatkozatot tettél? (Mivel nem valószínű, hogy az egész tudósítás légből kapott.)

Károlyi május 20-án, New Yorkba visszaérve s már a hazaútra készülve, hosszú levélben válaszolt. Barátságuk és vitájuk e megrendítő dokumentumát érdemes hosszabban idézni.

„Kedves Oszkár, Californiából visszaérkezve találtam leveledet a *Nyugat* c. lap kivonatával. A lapot, minthogy folyton útban voltam, nem olvastam. Mondanom sem kell, hogy az »árulás« jelzöt reád nem vonatkoztattam, fogok is ilyen irányban a *Nyugatban* nyilatkozni.⁴⁵ Természetesen én is élni fogok veled szemben a tárgyilagos kritika jogával, ugyanakkor figyelembe fogom venni, amit Az Emberben és a *New Republicban* írtál. Ezt a nyílt leveletemet, ha lehet, egy amerikai lapban is le fogom közzétenni. Tartok tőle, sőt biztosra veszem, hogy az ellentét közöttünk nem fog ez által elsimulni. — Göndörnek és a többi kis piszkoknak nem fogom az örömet megadni, hogy válaszoljak nekik. Veled szemben az eset természetesen egészen más. Teljes jóindulatodról meg vagyok győződve, és arról is, hogy nem gyávaságból írod kemény nyílt leveleidet. . . . Ellentétes álláspontoddal szemben legfeljebb csak sajnálatomat fogom kifejezni. Ezen elvi különbségtől eltekintve mégis van egy kifogásom, ti. az, hogy úgy

⁴⁴ Csécsy 1930. márc. 6-i és 13-i levelei (másolatban) s Jászi április 8-i válasza az OSzKK Csécsy-hagyatékában.

⁴⁵ A helyreigazító nyilatkozatot (Levél Eugen Newaldhoz, 1930. máj. 24.) lásd Károlyi Válogatott I. 334—335.

állítod be differenciáinkat, mintha azok voltaképpen amerikai érkezésem óta vetődtek volna fel. Mintha amerikai érkezésemig jó fiú lettem volna ortodox októberi szempontból — és csak azóta, holmi titkos befolyások nyomása alatt adtam fel eredeti felfogásomat. Ezzel szemben hivatkozom azokra a levelekre, melyeket épp érkezésem előtt írtam neked. Úgy emlékszem, hogy ezekben a levelekben nem titkoltam, hogy épp a szovjetország kérdés meglátásában nagyon is mély ellentét létezik közöttünk. Mert legyünk őszinték, itt van a kutya elásva. Mert nemcsak a magyar, de a többi szoc. dem. [pártok] álszocialista politikáját Te épp annyira látod és elítéled, mint én. A különbség csak az, hogy Te elvileg antimarxista vagy. ... Egy tagadhatatlan ténnyel állunk szemben nem is csak mi szocialisták, de az egész világ: ez Szovjetországra. Érdekes és nem csekély mértékben groteszk, hogy a kapitalista világ inkább hajlandó a tényt, hogy Oroszországban komoly kísérletek történnek szocialista téren, elismerni, mint maguk a szocialisták. ... Azok, akik tényleg hisznek a demokráciában és nem szocialisták, ám küzdjenek ezért — de egy komoly szocialistának ez nem lehet még átmenetileg sem egyedüli célja. Mindez, ismétlem, nem vonatkozik rád, aki őszintén és becsületesen nem vagy marxista, de rájuk. ... Egyénileg sajnálom, hogy ennyire eldriftoltunk egymástól. Sajnálom, mert bár tudom, hogy a kölcsönös megbecsülésünk nem fog szenvedni tőle, de minthogy harcban állunk egymással szemben, mégis csak fájdalmas sebeket fogunk egymásnak okozni. A boxolás, ha fehér keztyűvel és udvarias eleganciával történik is, mégis csak keserűséget hagy maga után.

So fare thee well, kedves Oszkár. Hogy idáig jutottam, aminek örülök és büszke vagyok, azt nagyrészt neked köszönhetem és ezt nem fogom sohasem elfelejteni. Próbáld keserűség nélkül venni, hogy a tanítvány messzebb ment — túlment. Szerettem volna pár napot veletek Oberlinben tölteni. Nem lett volna lehetetlen, de úgy éreztem, hogy jelenlegi izgatott állapotunkban talán nem lett volna okos. Egy idő eltelte után jobb lesz. Nem tőled, de magamtól féltem. Sok keserűség halmozódott fel ezen utolsó hónapok alatt is. Barátságunk megőrzése érdekében mondtam le nehéz szívvel ezekről a csendes órákról. ... Lombosodnak-e a szép oberlini fák? Es wär zu schön gewesen."

Jászi másnap, 21-én megköszönte a tisztázó levelet. „Jól esik tudni, hogy azt a kifejezést nem használtad velem szemben, s így megmaradhatunk jó barátoknak és fair ellenfeleknek. ... A legszomorúbb és legkelletlenebb polémiaja volt ez írói pályámnak, mely ugyancsak nem volt szegény vitatkozásokban. De az eszméknek mindig hasznára válik, ha nem keni el az ember őket. ... én első sorban nem eszméidet, de taktikádat kifogásolom, s elsősorban azon emberek megválasztását, akikkel dolgoztál. Hitvallásodat nem kellett volna megtagadnod. ... Úgy Oroszországgal, mint a szocialistákkal szemben változatlanul fenntarthatad volna álláspontodat, mindössze a titkolózó bolsi színeit kellett volna elkerülnöd. Álláspontod nélkülözötte azt a tisztaságot, őszinteséget és keménységet, amelyet Tőled elvártam volna, nem a Horthy megbuktatására, a mi nem oly fontos, hanem hogy utat mutass a Benned bízó tömegeknek. ... Nagyon fáj lalam, hogy nem jöttél el még egyszer Oberlinbe. De azért megérttem és respektálok elhatározásodat. Végre is emberek, akik eszméért élnek, nem tudják az elvi harcot az élettől elválasztani, s hipokrizis lenne azt mondanom, hogy nem okoztál igen keserű órákat nekem, mint ahogyan én, minden bizonnyal Neked okoztam. De *sub pondere crescit* nemcsak a pálma, de talán a barátság is."

Barátságuk valóban kibírta nemcsak az amerikai vitát, hanem annak európai folytatását is. A pozsonyi *Reggel* 1930 nyarán cikksorozatot közölt

Károlyitól, aki itt összegezte amerikai tapasztalatait, s megindokolta szakítását az „ál-októbristákkal”, kiktől „egy egész világ választja el”. Jászit természetesen nem sorolta közéjük, de szemére vetette, hogy nem is szakított teljesen velük, s külön cikket szentelt nézeteltéréseiknek, Jászi antimarxista, polgári pacifista és szovjetellenes álláspontjával polemizálva. Válaszul — a *Reggel* és a budapesti *Századunk* hasábjain — az egykori hívek: Vámbéry Rusztem, Szász Zoltán, Fényes László, Kernstok Károly s maga Jászi is, egy-egy vitacikkben sorr bejelentették: Károlyit, minden tiszteletük mellett, nem tekintik többé politikai vezérüknek.⁴⁶ A legfőbb vádat, méghozzá visszamenőleg, Jászi ezúttal abban foglalta össze, hogy Károlyi, aki pedig „hitet tudott volna ébresztetni a magyar demokrácia koncepciója és célkitűzései iránt, ... megerősítette azt a reakciós propagandát, ... hogy Magyarországon csakis a szélsőségek kormányzása lehetséges, hogy nem lehet segíteni ezen a szerencsétlen népen, amelyet vezére újra csak kétségbeesett kísérletekbe vinne”.⁴⁷ Károlyi 1931. február 28-i felháborodott levele arról tanúskodik, hogy a vitát lezáró válaszcikkét a pozsonyi lap „teljesen elferdítette”, megcsontkította, mire Jászi is bejelentette: „megszakítok velük minden összeköttetést addig, amíg Neked teljes elégtételt nem szolgáltatnak” (1931. márc. 21.).

Mindvégig betartották tehát egymással szemben a „játékszabályokat”, de — mint Károlyi megjósolta — az adott és kapott ütések mégsem múlhattak el nyom nélkül. Kapcsolatuk és levelezésük jellege a harmincas években némileg megváltozik. Az egymás meggyőzésére irányuló nagy viták megszűnnek. Mindketten beletörődtek, hogy politikai útjaik elváltak, s megelégedtek azzal, hogy néhány havonta beszámoljanak egymásnak életük folyásáról, gondolataikról, a sötétedő európai horizont okozta aggodalmaikról. „Én a világot változatlanul sötétnek látom — írta Jászi 1933. január 23-án, Hitler hatalomrakerülésének napjaiban — s nem veszek észre sehol egy kivezető utat. ... Roppant szeretnék Veled ezekről a dolgokról eszmét cserélni, mert bár az ellenkező póluson lakunk a politikában, mindketten szeretünk szembe nézni a dolgoknak és irtózunk az elveknek szoci mintájú elkenésétől. Ezért nagyon hiányzol nekem, s nehéz órákban sokat emlegetlek”. Ekkoriban már ő is higgadtabban és világosabban látja ellentétük lényegét és felteszt magának a kérdést, vajon a gyakorlati politikáról való teljes lemondása nem „erkölcsi hiba-e? ezen sokat tépelődöm s nem egyszer kínzom magamat. De sosem voltam képes kompromisszumokat kötni elvekben és erkölcsi igazságokban... In nuce: itt van a véleménykülönbség forrása közöttünk. Az idők ellenem vannak, jól tudom, s olykor fájdalmasan érzem egyedüllétemet ebben a bolsevizált és fascizált világban (1932. aug. 17.).” Elismeréssel és sokszor őszinte bámulattal adózik Károlyinak, aki — vele ellentétben — a harmincas évek első felében élete egyik legtevékenyebb korszakát éli, s hosszú, érdekes levelekben számol be szovjetunióbeli útjáról, publicisztikai

⁴⁶ Károlyinak a *Reggel*ben Bölöni György szövegezésében megjelent nyilatkozat-sorozata: Az amerikai ál-októbristák (júl. 27.), Aiktől egy egész világ választ el (aug. 3.), Az amerikai prosperitás legendájának halála (aug. 10.), Visszapillantás októberre (aug. 17.), Magyar hazugságok — magyar valóságok (aug. 25.), Magyar illúziók (okt. 31.). A lap által indított vita hónapokig tartott. Jászi szept. 14-én egy rövidebb, inkább a személyes vonatkozásokra kitérő cikkben válaszolt („Károlyi Mihály, Amerika és a szovjetek”), amelyben megmagyarázta, miért nem tette szová már korábban Károlyi nézetváltozását: „Károlyi eddig csak az eszmeérlelés stádiumában volt. Tudtommal Amerikában először vallott nyílt programot”. Novemberben hatrészes cikksorozatban foglalkozott a nézetkülönbségekkel, s ezt a *Századunk* 1930. novemberi száma is közölte „Ál-októbrizmus és bolsevizmus (Károlyi Mihály új programja)” címmel.

⁴⁷ *Századunk*, 1930. 495—496.

munkájáról és terveiről, a német fasizmus és a magyar ellenforradalmi vérbíráskodás elleni küzdelméről. „Remélem — írja 1932. július 18-án —, hogy leveleim politikai részeit nem értetted félre. Tudom, hogy nagyon is Rechthaberischen hangzanak. Tagadhatatlan, hogy van politikai élük, indirecte Jászi Oszkár ellen, de hát nem is vagyunk egy nézetben, bármennyire is becsüljük egymást. Úgy érzem, hogy az események nagyon is igazat adtak nekem. De ez az él nem Oszkár, *nagy barátom* ellen van irányítva, és ezt soha nem szabad neked elfelejteni.”

1934 nyarán, Jászi háború előtti utolsó európai útja alkalmával, még találkozott Bázelen. De ezután teljes öt évi szünet következik a levelezésben. Jászi több barátjának is elpanaszolta ezekben az években, hogy Károlyi egyszerűen nem ír neki — de egy idő után már ő sem próbált kezdeményezni.⁴⁸ 1939 februárjában az időközben Angliába áttelepült Károlyi egy rövid ajánlólevéllel töri meg a hallgatást, amelynek egyik okára talán utolsó mondata vet némi fényt: „Remélem, kedves Oszkár, hogy te és családod jól vagytok, s bár ezek az utolsó évek mindnyájunk számára telve voltak csalódásokkal, meg tudtad őrizni azt a nagyszerű lelkierőt, amelyért annyira szeretlek.” Pár hónappal később Jászinak szomorú alkalom kínálkozik a levelezés felújítására: a repülőgéppel szerencsétlenül járt Károlyi Ádám elvesztéséről fejezi ki részvétét barátjának. Károlyi azonnal, hosszú levélben válaszol, leírva nemcsak a szörnyű csapástól összetört lelkiállapotát, hanem az utolsó évek és hónapok másfajta megpróbáltatásait, csalódásait is. „Mindezt azért hozom fel, hogy lássad, hogy elégedetlenségeim Sztálinnal szemben nem mai keletűek. Az egységes antifasiszta front kedvéért hallgattam... Sztálinról már 1937-ben azt tartottam, hogy teljesen letért a Lenin által kijelölt útról. Azt azonban mégsem tételeztem fel, hogy Hitlerrel fog szövetségre lépni. ... Még azt is meg fogjuk érni, hogy Horthy engem azért fog támadni, hogy nem volt földreformom elég radikális. ... Ha nem lenne mindez annyi vérrel, igazságtalansággal, gazsággal összekötve, agyon tudnám magam kacagni — így azonban csak zokogni szeretnék. Siratni azt az igazi kommunizmust, amiben hittem és még mindig hiszek” (1939. okt. 9.). Jászi november 2-i válaszából kiderül, hogy ezúttal csaknem teljesen egyetértene a második világháború kitörését követő világhelyzet megítélésében, de ami Sztálin politikáját és személyi kultuszát illeti, abban ő — Károlyival teljes ellentétben — nem a lenini elvektől való eltérést, nem torzulást, hanem a rendszer lényegéből fakadó, „szükségszerű fejleményt” lát. Ez a döntő és jellemző szemléleti különbség mindvégig megmaradt közöttük, és felújult együttműködésüket is sokszor beárnyékolta.

⁴⁸ Diner-Dénes Józsefnek írja Jászi 1936. ápr. 12-én: „Károlyiról és feleségéről itt riasztó hírek keringtek, melyek súlyos betegségről szóltak. Én azonnal írtam Mihálynak, de választ nem kaptam. Kezdek félni, hogy engemet is leírt, mint megkövesedett »burzsujt«. Szinte ugyanezt írja július 14-én Fényes Lászlónak, Menczer Bélától pedig okt. 3-án kérde: „Mit tudsz Károlyiról? Leveleimre makacsul nem válaszol”. Menczer kifejti: „Sok hibával vádolható ő, de őszinteség hiányával nem, akkor az úgy is van. Bizonyosan Te is tudod, számos esetéből a múltnak, hogyan szokott ő embereket »leírni«, amint mondod, s milyen típus az, amellyel ő ezt teszi. Ha az Ignatusokat »leírta«, igaza volt, ha Hatvanyval azt tette, okai érthetők, de elhíheted neki, hogy mások iránt és Irántad semmi nem változtathat nála a multakon.” 1938-ban végre Bölönitől kapott némi közvetett információt Károlyi hogylétéről, s neki írta válaszul jul 4-én: „Károlynak nagyon rossz lesz a teherlapja a Történelem előtt. Egy nagy és komoly szerepet dobott oda egy fogadatlan prókátorsáért. Még komoly orosz szempontból is, egy demokrata Károlyi, egy konföderációs Károlyi százszorta többet jelentett volna, mint egy Kun Béla aspiráns, aki nem kell sem jobbfelé, sem balfelé. Odahaza pedig lerombolt egy eszményt, egy legendát, melyre építeni lehetett volna. Félek, hogy ő is érzi ezt... De nemcsak Károlynak, mindnyájunknak megvan a maga teherlapja”.

Mégis, az új világhelyzet, különösen a Hitler-ellenes koalíció létrejötte után, lehetővé tette, hogy életükben még egyszer együtt dolgozzanak, harcoljanak. Jászi már 1941 áprilisában távirati felszólítást kap Károlyitól, hogy Vámbéryvel együtt csatlakozzék a Londonban Lónyay Károly gróffal együtt alakítandó magyar antifasiszta bizottsághoz. Jászi taktikai okokból jobbnak látja egy külön amerikai bizottság alakításával kezdeni, s azután egyesülni Károlyi szervezetével. Ehhez hasonló gyakorlati, taktikai vagy szervezeti jellegű nézetkülönbségek később is felmerülnek közöttük, de a magyar antifasiszta emigráció orientációjának alapkérdéseiben — Eckhardt és az egyéb horthysta elemek kirekesztése, a mozgalom demokratikus célkitűzése, együttműködés a kommunistákkal — mindvégig egyetértettek. „Mondanom sem kell — írja Jászi 1941. május 4-én —, hogy teljessen azonosítom magam mostani politikáddal. Valóban ez az utolsó esélyünk Magyarország felszabadítására. . . . Mielőtt azonban elindulsz az új és végső harcha, hadd adjak egy tanácsot, melyet nagyon fontosnak érzek. Igen nagy szolgálatot tennél az ügynek, ha egy kis könyvben (mely könnyen bestsellerré is lehetne) a legteljesebb őszinteséggel valamiféle lelkiismeretvizsgálatot tartanál. Leírnád benne a háború utáni politikai utad és tapasztalataid lényegét, megghiúsult reményeidet és mostani, új várakozásaidat. Ez a semmit sem titkoló és senkit nem kímélő vallomás új kezdete lehetne mozgalmunknak és a Te vezető szerepednek is. »Semmit sem szabad elkenni« — ez volt a Te régi mottód, s ez ma ugyanolyan igaz, mint Októberben és Október előtt volt. Ma új erőt meríthetnél belőle.”

Károlyi természetesen nem fogadta meg ezt a tanácsot, mivel addigi álláspontjának semmiféle gyökeres revízióját nem látta szükségesnek. Igaz, a harmincas években vallott nézetei némileg módosultak, a demokrácia eszményét, melyet akkor lényegében elejtett és megtagadott, most ismét magasabbra helyezte értékrendjében, de változatlanul kitartott szocialista célkitűzései mellett, azt remélve, hogy a háború után a Nyugat „szocializálódni”, a Szovjetunió pedig „demokratizálódni” fog. Mégis tett egy szép politikai gesztust Jászi irányában: az antifasiszta emigráció zászlóbontásának szánt programját, 1941 októberében, Jászihoz intézett nyílt levél formájában szövegezte meg és adta ki, személy szerint is leróva benne eszmei adósságát.⁴⁹

A mozgalom további kibontakozása során — melynek felvázolására itt nincs mód, de szükség sincsen rá⁵⁰ — alapjában jó együttműködést tudtak kialakítani. Amikor 1942 elején célszerűnek látszott, hogy Károlyi a „Habsburg—Eckhardt koalíció” ellensúlyozására Amerikába menjen, s az ottani, jelentős erőt képviselő demokratikus mozgalom élére álljon, Jászi (1942. febr. 23-án) a Brit Munkáspárt szellemi vezérének, Harold J. Laski professzornak a támogatását kérte a beutazási engedély megszerzéséhez. „Ma egyetlen olyan ember van — írta —, aki alkalmas lenne az Egyesült Államok demokratikus magyarjainak megszervezésére és vezetésére, s ez Károlyi Mihály. . . . Ami engem illet, egyáltalán nem vagyok elvakult bámulója egykori köztársasági elnökömnek. Tudom, hogy emigrációja során súlyos hibákat követett el, és kénytelen voltam őt többször, élesen bírálni. Nem hiszem, hogy valaha is a jövődő magyar átalakulás vezetője lehetne. Az erre a munkára alkalmas ember ma még talán ismeretlenül él az ország valamelyik elmaradott zugában. Meggyőződéseim azonban, hogy ma egy Károlyi által vezetett kampánynak igen nagy jelentősége lenne.

⁴⁹ Nyílt levél Jászi Oszkárhoz. Magyar Fórum, 1942/1. sz.

⁵⁰ Lásd Jemnitz János és Varga F. János tanulmányait ugyanebben a folyóiratszámban.

Az ő neve a magyar demokratikus köztársaság eleven szimbóluma. Idealizmusát, bátorságát, őszinteségét, áldozatkészségét senki sem vonja kétségbe. A Szovjet-unió iránti rokonszenve közismert. A Dunai Konföderáció megteremtésére irányuló sikertelen kísérleteimet az ő erőteljes támogatásával kezdtem el. A Habsburgok iránti gyűlöletében őszinte és megingathatatlan. Amerikában való megjelenése döntő hatással lenne a munkásokra és a liberális értelmiségiekre, s leleplezné az ellenforradalmi intrikákat. Még Latin-Amerikában is sok magyar kolónia van, amely benne látja Magyarorszáig felszabadítóját. Emellett Károlyit a szomszédos közép-európai országok demokratikus elemei is kivétel nélkül igaz barátjuknak tekintik.” A levél másolatát azzal küldte el Károlynak: „Remélem nem haragszol meg rám, amiért nem Józsuá, hanem Mózes szerepét tulajdonítom Neked.” Hugo R. Ronynak, az American Federation of Democratic Hungarians egyik vezetőjének is határozottan megírta (1942. júl. 5.): „egyre világosabb, hogy Károlyi nélkül nem lehet mozgalmat csinálni”.

Később, már a háború végén, Károlyi tett hasonló erőfeszítéseket Jászi angliai beutazása érdekében — ugyanolyan eredménytelenül. Így személyesen továbbra sem találkozhattak, de levelezésük természetesen jóval sűrűbbé vált, mint a háború előtti évtizedben. Adódtak ugyan időnként kisebb véleményeltérések személyek és helyzetek megítélésében („teljesen értem, ha politikailag nem bízol bennem, és akármennyire nagyrabecsüllek, én sem tudnám a politikai gyeplőt Neked odadobni” — írta 1942. ápr. 7-én Károlyi), de ezek a súlyos évek mégis inkább közeledést hoztak. Károlyi 1942. aug. 28-án bevallja: „Te vagy az egyetlen ember, akinek az információiban igazán megbízom. Ezen az sem változtat, hogy nem értünk mindig egyet.” De mindjárt hozzáteszi: „Úgy érzem, politikai ellentéteink fokozatosan eltűnnek.” Szerette volna az utolsó ütközőpontot is eltüntetni: „Kedves Oszkár, még egyszer kérve kérlek, hogy küzdj le a Szovjet iránt érzett antipátiádat, amit morális szempontból megérték, de a jövő politikai szempontjából végzetesnek tartok” (1942. nov. 6.).

Jásziban azonban már túlságosan meggyökerezett a bizalmatlanság, s ez, szűkebb körben, minden adódó alkalommal ki is bukkan. Miközben a *New York Post*-hoz intézett 1942 augusztusi levelében nyomatékosan figyelmezteti az amerikai közvéleményt és a külpolitika irányítóit Károlyi jelentőségére és mellőzésének súlyos következményeire, naplójában 1942 végén Károlyi kezét véli felfedezni a chicagói magyarok kommunista jellegű mozgalmában, szeptember 10-én pedig Hatvanyinak írja: „Ami Misire vonatkozó megjegyzéseidet illeti, félek, hogy igazad van. Ez volt, sajnos, az én inkább intuitív, mint induktív látásom jelen működésére vonatkozólag. Ez azonban aligha fogja hívei magatartását vele szemben megváltoztatni. Vannak helyzetek, amikor egy emberre, fogvatkozásai dacára, abszolút szükség van. Emlékszel, bizonyára, a történelemből, hogy egy holt török vezért lóra ültettek, s így vitték a sereget a csatába. Ilyesmi ma is előfordulhat, s a földolog, hogy a vezér teteme ne essék le a lóról. Misi üzletbarátainak erre kell vigyázni.”⁵¹

Ő maga is már jóelőre óvta Károlyit: „Vajon tisztában vagy-e azzal, hogy a Te történelmi szereped az volna, hogy a bolsevizmus és a kapitalizmus között megőrizzed a demokrácia igazi tartalmát? A nagy ütközőpont a parasztkérdésben lesz, nem pedig a magyar kapitalizmusban, mely csak egy gyenge és korrupt hajtása a magyar rendszereknek. . . . Te csak egy ilyen szabad szövetkezeti és liberálisan szocialista Magyarországnak lehetsz a vezére. . . . Igen, kell, hogy a

⁵¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 5367/149.

kommunisták rokonszenvét és bizalmát is élvezzed. De épp annyira kell, hogy erős kézzel megjelöld a határokat és kijelentsd: eddig és ne tovább!” (1943. aug. 6.).

Megnyugvására Károlyi már július 20-i dátummal közli vele és Vámbéryvel a jövőre vonatkozó elképzeléseit: „Október ad egy szociális bázist, biztosítékot nyújt a földkérdés megoldására és külpolitikailag a németekkel való szakítást, a szlávokhoz való közeledést jelenti. . . . Nem fogadhatjuk el tehát azokat, akik Októbert elvetik és arra hivatkoznak, hogy otthon ez a program nem vonzó. Az ilyen ellenkezés minden esetben azt jelenti, hogy reakciós megoldásra törekednek. Értsétek meg jól, én nem akarok bolsevik politikát követni és eszem ágában sincs bolsevik helytartóvá válni, de Magyarországon küzdeni kell a bolsevik bogey ellen. Az oroszok támogatása nélkül nem tudunk egy progresszív Magyarországot teremteni.” Ugyanitt leszögezi, hogy neki már csak síron túli ambíciói vannak: Magyarországon ismerjék el „nemcsak azt, hogy nem voltam hazaáruló, de azt is, hogy az októberi program akkor is, most is honmentő elgondolás volt. Hogy hazamegyek-e vagy sem, az nem fontos. Fontos az, hogy ezek a nézetek akár velem, akár nélkülem diadalmaskodjanak.

De ahogy közeledett a háború befejezése, egyre aktuálisabbá vált a hazatérés kérdése. 1945. január 4-én Jászi is foglalkozott e gondolattal: „Ami engemet illet, álláspontomat ismered. Amerikai állampolgárságomat nem adnám fel, mivel az esküm köt és sok mindenért hálás vagyok Amerikának. Mégis úgy érzem, hogy mint amerikai magyarnak, nem politizáló magyarnak, átmenetileg otthon volna a helyem, és érzem a kötelességet, hogy nehéz munkában támogassalak és a veszélyek közepette Melletted legyek.” A sok ellenkező tapasztalat ellenére is újra felmerült tehát benne az az elképzelés, hogy barátja mellett állva ellensúlyozhatja az esetleges ellenkező befolyásokat. De amikor később hírt veszi Károlyi hazahívásának, örömmel gratulál ehhez, és sikert kíván itthoni működéséhez.⁵²

Károlyi hazatérése előtt még több hosszú levélben számol be híreiről, várakozásairól, aggodalmairól, itthonról pedig, 1946 nyarán — tapasztalatairól, élményeiről. A Nemzetgyűlés ünnepi ülésén, harcostársairól megemlékezve, elsőnek Jászit említi, nem titkolva nézeteltéréseiket, de kiemelve tiszteletreméltó erkölcsi bátorságát.⁵³

Jásziban viszont, emberileg nagyonis érthető módon, nőttön nő a helyzetéből adódó, visszafojtott keserűség. Noha tudatával és lelkében régen felkészült rá, nyilván mégsem volt könnyű tudomásul vennie, hogy az új Magyarország — Keresztury Dezső kultuszminiszter egyetemi meghívásán túlmenően — nem tart igényt személyére és szolgálataira. Károlyi hosszú hallgatása és egy elutasított beutazási kérelem csak új tápot adnak e keserűségnek, amelyet akkor sem tud titkolni, amikor 1947 májusában mégis Károlyit kéri meg a közbenjárásra. Ilyen előzmények után látogat haza 1947 őszén, „mérleget készíteni és végső búcsút venni”. Károlyival azonban csak visszaútján, Párizsban találkozik. Életük ez utolsó együttléte — egy Csécsy Imréhez írt levél rövid, kelletlen utalása szerint — nem lehetett zavartalan. 1947 karácsonyán a Károlyi érdemeinek megörökítéséről szóló törvény szövegét kéri Csécsytől, mivel „fejleményei állandóan izgatnak és nyugtalanítanak. A Károlyi-legenda nemcsak az ő szemé-

⁵² Röviddel Károlyi hazatérése előtt írta meg „Miért nem kell Károlyi a realpolitikuskoknak?” c. cikkét Az Ember 1946. febr. 23-i számába.

⁵³ Lásd Károlyi Válogatott II. 264.

lyes tulajdona”.⁵⁴ Keserőségében egyre igazságtalanabb. Egy személyes ügyben, mint július 14-én írja,⁵⁵ azért nem kéri Károlyi segítségét, mert „ő ma moccanni sem mer a számára előírt vonaltól”. Ekkor írta le azt is, amire legélesebb vitáik idején sem gondolt: Károlyival „nem akarom összeköttetésemet fenntartani”. 1949 januárjában, az addig soha el nem mulasztott újévi üdvözllet helyett, egy utolsó levélben Károlynak is tudomására hozta ezt az elhatározását.⁵⁶

„Kedves és tisztelt Elnök Úr!

A Te és a Kegyelmes Asszony újévi üdvözlote, melyet elkésve kaptam meg, meghatott és azt szívből köszönöm és viszonozom. Sok emléket újított fel és nem egy problémát elevenített meg. Mikor az ember az utolsó útra készül, szeretne véglegesen tisztába jönni önmagával és azzal a pár emberrel, kik fontosak maradtak az életében. Ez indított arra is, hogy az idemellékelt polémiát írjam meg Csécsyvel s néhány társával szemben.⁵⁷

Ezt az írást eddig nem küldtem meg Neked, mivel a Te és az ő esetük nem azonos. Ugyanis Te nem vagy »fellow traveller«, mivel már Október bukása óta kommunista elvek alapján nézted a jövőt. Viszont a Te felelősséged mindeért, ami ma történik, sokkal nagyobb, mint amazoké, mivel Te osztozol a hatalomban és annak számos előnyében. Polémiám tehát csak annyiban vonatkozik Reád, hogy tagadom a demokrácia és az emberi szabadság megvalósításának lehetőségét a bolsevista célkitűzés és a bolsevista morál alapján. Ellenkezőleg, ezek által csak mindjobban eltávolodunk tőle.

És ebből a helyzetből egy személyes probléma is nehezedik reánk: vajon tovább élhet-e egy barátság, mely kizárólag a múlt emlékeiből táplálkozik s melynek nincsenek gyökerei sem a jelenben, sem a jövőben.

Más szavakkal: létezik-e eszmékért és értékekért küzdő emberek között egy ilyen politika- és etikamentes érintkezési tér? Tudom, hogy a Te szellememben cselekszem, ha ezt a dilemmát nem igyekszem „elkenni”, ahogyan Te szoktad mondani, hanem szeretnék szembe nézni vele, ha fájdalmas is. Természetesen pusztán emberi szempontból és a közös múlt »megszépítő messzeségéből« én szeretettel gondolok Reátok és kívánok boldog új évet. ...melegen köszönt most már sírig hú ellenfeled, Jászi Oszkár.”

Ez az erőszakos és semmiféle közvetlen ok által nem motivált szakítás csak a hidegháború hisztérikus légkörével magyarázható. Maga Jászi sem tudta egyértelműen indokolni lépését, Csécsy Imrének 1949. június 12-én ezt írta a „volt vezérrel” kapcsolatban: „Végleges elválásomban tőle az ideológia nem döntő. Utolsó ténykedése is bizonyítja, hogy mennyire hűbérese lett a történelmi materializmusnak, e tan inkább pikleri, semmint hegeli értelmében.” S amikor Csécsy, az igazságérzettől hajtott önkéntes közvetítőként, június 23-án tudtára adta: Károlyi „újra hangsúlyozta, hogy semmi nézeteltérés nem változtathatja meg szeretetét irántad. Azt hiszem, be kellene látnod, mennyire tragikus alak ő — úgy látszik még a Hozzád való viszonyában is,” — Jászi csak ennyit válaszolt (1949. júl. 3.): „Persze a K. ügye nekem is fájdalmas; de nem bántam meg

⁵⁴ Jászi Csécsyhez, 1947. dec. 20. OSZKK.

⁵⁵ Jászi Csécsyhez, 1948. júl. 14. OSZKK.

⁵⁶ A levél a Károlyi-hagyatékban nem maradt fenn. Másolata Csécsy hagyatékában található, OSZKK.

⁵⁷ Az említett vitáikkal, amelyben Csécsy Imrétől és néhány társától — híveinek utolsó, maroknyi csoportjától — is elhatárolta magát: „A szovjet társutazók filozófiájához.” Az Ember, 1948. nov.

⁵⁸ Mindhárom levél az OSZKK-beli Csécsy-hagyatékban.

utolsó lemondó leveletem. Én barátságomat értékeimtől nem tudom elválasztani.”⁵⁸

Már csak az önigazolást keresve, véleményén még Károlyi pár hónappal későbbi utolsó politikai gesztusa, a Rajk-perrel való nyilvános szembeszállása sem változtatott. „Mihály J'accuse-je nagyon szerencsétlen fináléja volt egy egységét, értelmét és méltóságát elveszített pályának. Múlt évi levelem ma még aktuálisabb, mint akkor volt” — írta Csécsynek 1949. december 11-én. S ezzel, életük még hátralevő néhány évében, lehetetlenné is vált minden közeledés vagy megbékélés, hiszen Károlyi nemcsak büszkeségből — politikai és emberi integritásának megóvása érdekében sem tehetett, s nem is tett egyetlen lépést sem a „másik” irányban. Ezzel, úgy érezte, valóban elveszítené élete értelmét. Mivel ezen kívül mindent elveszített, Jászi végleges elvesztésébe is bele tudott törődni. Az utolsó öt évet a két nyolcvan felé közeledő, keserű öregember, az elvekhez való ragaszkodás két megkövült szobra, egymásról semmit sem tudva, teljes magányban és elszigeteltségben élte le.

Barátságuk tragikus történetéhez azonban annak katartikus utóélete is hozzátartozik.

1955. február 23-án Jászi ezt írta naplójába: „Hónapok óta gyakran gondolok Károlyira, és úgy érzem, magatartásom túl szigorú volt vele szemben. Megkértem Vámost, tudja meg és közölje a címét. Miért? Nincs semmiféle határozott tervem arra, hogyan javítsam ki hibámat, bármily őszinte és helyes morális alapja volt is annak.” Nem tudta, hogy Károlyi ezekben a napokban már haldoklott, s agóniájában, úgy képzelve, hogy Jászi náluk vendégeskedik a kis Vence-i házban, hozzá és róla beszélt. Március 19-én bekövetkezett halálának híre éppen azután jutott el Jászihoz, hogy barátai 80. születésnapját ünnepelték, s a müncheni *Látóhatár* egy életművét méltató különszámot adott ki tiszteletére.⁵⁹ Március 21-én a következő részvéttáviratot küldte Károlynénak: „Kérem, fogadja legmélyebb együttérzésemet. Gyászolni fogom őt, amíg csak élek. Októberünk legnagyobb alakja volt.” Március 31-én Csécsynek is írt megrendüléséről: „Minden hibája és tévedése dacára igazi történelmi alak fog maradni. Fájt, hogy érintkezésünk hét éve megszűnt az én elvi intranzigenciám folytán. Most látom, hogy jellem és igazi bátorság fontosabbak, mint a nagy hideg elvek.” Mindennél jobban megrázta azonban, amit Károlyi Mihályné leveléből barátja utolsó „üzenetéről” megtudott. „Ugyanis amit Mihály utolsó heteiről írt — válaszolja április 14-én —, egybevetve azt személyes tapasztalataimmal, világossá teszi, hogy Mihály és köztem a telepathikus kontaktus esete forgott fenn ebben az időben. Az utolsó hetekben nagyon depresszált voltam, s csaknem állandóan ő volt az öntudatomban és szemrehányásokat tettem magamnak, hogy engedtem politikai elveimet győzni a régi sorsrendelte szolidaritásunk fölött. Lesznai Anna, aki épp vendégünk volt, látva mély szomorúságomat, azt ajánlotta, hogy ő fog írni Mihálynak (nehogy a dolgot úgy lehessen magyarázni, mint az én közeledésem a kommunista politikához), s meg fogja magyarázni, hogy szeretnék visszatérni hozzá, de egy jottányit sem engedve a bolsevizmus elleni álláspontomból. Egyben meg fogja kérdezni Mihályt, hogy ő hogyan gondolkodik régi barátságunk helyreállításáról, melyet én mindig változatlanul éreztem iránta, ... Nagy fájdalmat okoz most nekem, hogy élete végén nem könnyíthettem az ő és a magam lelki terhein.” Itt említi először azt a tervét, hogy mivel a *Látóhatár* Jászi-száma teljesen mellőzte Károlyi történelmi szerepét

⁵⁹ A müncheni *Látóhatár* 1955. március—áprilisi számát, Borsody István összeállításában, teljes egészében a Jászi-életmű méltatásának szentelték.

és alakját, ezt jóváteendő, egy „következő számban én magam rajzolhassam meg a Mihály szeretett képét”.

Ez az *utolsó*, tervezett méreteiben és — csökkenő életereje miatt — nehézségeiben is egyre növekvő feladat, s általában a Károlyi-téma mindinkább eluralkodik Jászi gondolatain, naplóján, levelezésén. Sürgetve kéri Károlynétól férje megjelenés előtt álló angolnyelvű emlékiratainak nyomdai levonatát. Ideiglenes megőrzésre Oberlinbe viteti át halott barátja levélhagyatékát. Szerepéről, jelentőségéről levelezik még élő közös barátaikkal, s amikor Kéri Pál azt írja neki, hogy nagyon szerette Károlyit, és „kharizmája” fénykörében élt, elgondolkozva jegyzi be naplójába (1955. ápr. 20—21.): „Én is azt hiszem, valóban volt valami kharizmája.” Talán ez adta az ötletet, hogy ne csak saját véleményét írja meg Károlyiról, hanem mindazokét összegezze, akik az emigrációban, szerte a világon, a „letűnt nemzedékből” még életben voltak. 1955 végén egy körkérdest állított össze, s december 20-i levelében Lesznai Annát kérte meg, legyen segítségére annak sokszorosításában, hogy ötven embernek elküldhesse. A Körkérés így szólt:

„A Károlyi-probléma újra zavarja a magyar közvélemény nyugalma. Károlyi Mihály halála után ismét látom, hogy a magyar közvélemény, még a szabadnak mondott emigrációban is, teljes homályban van e férfiú jellemét és célkitűzéseit illetően. Az igazság érdeke parancsolja, hogy megkísértem meg-egyszer számot adni Károlyi Mihály jelleméről és politikai célkitűzéseiről. Erre szükség van azért, hogy a nemzet tisztán lássa az igazságot, és igazságot szolgál-tathasson.

Én éveken át egész közélről figyelhettem Károlyi Mihály működését; a későbbi években pedig őszinte barátság fűzött bennünket egymáshoz. Már politikai katasztrófája, bujdosása és üldöztetése idején igyekeztem teljes őszinteséggel elmondani véleményemet róla, és alig hiszem, hogy tévedtem. (Ld. könyvem: Magyar Kálvária, Magyar Feltámadás, Bécsi Magyar Kiadó. Második, bővített kiadás, 103—110. lapok.)

Károlyi halála óta különösen nyugtalanít az a tény, hogy közeli munkatársai között is vannak, akik őt vonják felelősségre a magyar ügy elveszéséért. A Károlyi Mihály-ellenes osztály-, csoport- és mágnás-gyűlölet nagyon is természetes, szinte elkerülhetetlen azoknál, akiket az ő politikája végveszéllyel fenyegetett és továbbra is fenyeget. Hanem hogy egykori szocialisták, baloldali radikálisok, extrém bolsevisták, sőt még intimusainak és munkatársainak egy része is, a feudálisok és a német imperialisták véleményét osztva, elmarasztalják Károlyit, mutatja, hogy nehéz erkölcsi zavar maradt a súlyosan beteg nemzetben.

A Károlyit elmarasztaló ítéletek indoklását szeretném közelebről látni és megvizsgálni. Amennyiben Ön is ehhez a Károlyi-ellenes radikális-szocialista, vagy pusztán érzelmileg elszigetelt csoportok egyikéhez tartoznék, lekötöleznék, ha a következő kérdésekre válaszolna:

1. Minő politikával tette tönkre Károlyi Mihály Ön szerint az országot?
2. Minő politikával lehetett volna megmenteni Magyarországot az októberi forradalom célkitűzéseinek feláldozása nélkül?
3. Volt-e valami személyi bűne vagy tisztatlansága Károlyi politikájának?

Ha az erre a körkérésre beérkező válaszokat kiadnám, elhallgatnám az Ön nevét, ha úgy kívánja, csak az Ön közéleti és társadalmi pozícióját írnám körül. A jó ügynek adott segítségét melegen köszöni. . . Szíves válaszát lehetőleg két héten belül kérem”.

Jászi levélhagyatékának ma még hézagos ismeretében nem tudunk választ adni arra, milyen számszerű és érdemi eredménnyel járt a kérdőív szétküldése. De itt amúgyis a *szándék* a fontos, Jászi tevékeny életének utolsó szervezői akkordja, utolsó, kétségbeesett erőfeszítése arra, hogy helyrehozzon egy hibát, felrajzolja maga és az utókor számára „a forradalmi Károlyi igazi képét”, s egyúttal — bevallatlanul — nyilván arra is, hogy ennek tükrében egész nemzedéke és önmaga pályájáról, munkájáról is végső mérleget készítsen.

Lesznai Annának írja 1955. november 24-én: „nekem teljesen közömbös, hogy (feleségem) hány héttel vagy hónappal vagy akár évvel tölja ki teljesen meddő életemet, csak az a fontos, hogy megírjam a Károlyi jellemrajzot, melyet várnak tőlem s melyhez becsületbeli ígéretem köt s melyhez nyugalom és némi koncentráció kellene”. Károlyi Mihálynénak, december 7-én: „Már elég szerény lettem ahhoz, hogy emlékirataimról ne beszéljek. Minden megmaradt energiámat egyetlen célra akarom fordítani, melyet becsületbeli kötelességnek érzek: K. M. jelleme és politikai célkitűzései.” Két hónap múlva, 1956. február 2-án Borsody Istvánnak: „fejnyomásokkal és szédülésekkel képtelen voltam előre haladni abban, amit legsürgősebb feladatommak érzek, hogy megírjam a nagyon megkésett Károlyi esszayt, mely egyre inkább zavarja lelkiismeretemet... Úgy érzem, hogy helyes előérzetem volt, amikor születésnapom kapcsán energikusan újítottam fel a Károlyi Mihály emlékéit és követeltem rehabilitációját.”

De a munkát már csak elkezdni tudta, bevégezni nem. Hagyatékában egy kilenc oldalas töredék maradt fenn, „Károlyi Mihály történelmi szerepe” címmel.⁶⁰ A bevezető sorokban a már említett Jászi-émlékszám Károlyival szemben elkövetett — szerinte szándéktalan — mulasztásával és kettőjük pályájának összefüggésével indokolja vállalkozását. Az írást három részesre tervezte. Az elsőben 1919-ben keletkezett „lélektani kísérletét” kívánta fontosabb részeiben reprodukálni. A másodikban, Károlyi 1923-ban megjelent emlékiratai alapján, „az Elnök legfontosabb megállapításait fogom összehasonlítani az enyéimmal”. „A harmadik részben néhány járulékos megfigyelésemet és néhány szemtanú észrevételeit fogom összegezni. Azt remélem, hogy Károlyi szerepe és jelleme ezekből az adatokból kellő világossággal, ha nem is végleges biztonsággal fog kibontakozni”. Mindebből csak a „Károlyi önmagáról” című második fejezet néhány lapja készült el, s ez sem több az „Egy egész világ ellen” kivonatolásánál, szomorú bizonyosságául az öreg Jászi ekkor már rohamosan hanyatló szellemi erejének.

A késői Károlyi-memoár, a „Faith without Illusion” említetlenül hagyása arra vall, hogy ez a töredék még annak ismerete nélkül, 1955-ben keletkezhetett. Az év utolsó napjaiban kapta meg a könyvet, néhány hét múlva pedig Károlyiné értesítését a sikerről. „Levele nagyon megörvendeztetett — írja február 11-én. — A B. Russell kritikája és a Book Society ajánlata valóban fordulópontot jelenthet a Károlyi-történelemben. Ha lehet esemény, mely nagyon leromlott munkaerőmet és kedvemet megjavíthatja, bizonyára ezek az utolsó hírei voltak olyanok. ... A memoárokat még csak lapozhattam, de szédelőg fejemmel még nem olvashattam el rendszeresen...” Ismertetést szeretett volna írni a műről, de érezve, hogy gyengesége, szédülései „egyelőre” megakadályozzák ebben, azzal vigasztalja magát, hogy „a késedelem javára fog válni az ügynek, mivel kell, hogy B. Russellé legyen az első szó, mint a legjobb nyugati lelkiismeret véle-

⁶⁰ Jászi ez utolsó írásának, valamint öregkori naplójegyzeteinek szövegét L. Nagy Zsuzsa volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért itt mondok köszönetet.

ménye". S amikor megkapja Bertrand Russellnek a *Times*-ben megjelent nagyon elismerő bírálatát, utolsó, 1956. április 11-i levelében boldogan gratulál Károlynénak, hozzáfűzve: „Mily kár, hogy Mihály már nem élvezhette!”

De a könyvet, amelyben Károlyi mindvégig a szeretet és megbecsülés hangján ír róla, valószínűleg nem tudta már elolvasni. Még áprilisban, egy műtét következtében, elméje elhomályosult, a külvilág eseményei megszűntek számára, tér és idő összekeveredett, s mind többször hitte, hogy Magyarországon van. Múltjához megtérve halt meg 1957. február 13-án.

★

Utolsó megjelent írásának, szülőföldjéről és ifjúkoráról szóló emlékezéseinek záró soraiban Jászi megkísérel választ adni pályája gyakorlati sikertelenségének kínzó kérdésére. Anélkül, hogy Károlyit emlitené — ez az írás még barátságuk emlékének „elfojtása” idején keletkezett —, voltaképp már itt is vele hasonlítja össze magát, mikor, különbséget téve a napi harcok a „ravasz taktika” *gyakorlati politikája* és az *elvi politika* között, „mely a más kevésbé fontosnak érzi, mint a holnapot”, erre az eredményre jut: „Az igazi államférfi a két politika között élő szintézist tud teremteni, ésszerű mértéket tartva a kettő között. Ez a nagyság nem adatott meg nekem, és ezzel kell magyaráznom részben annak okát is, hogy politikám torzó maradt”.⁶¹

Itt kell keresnünk a két férfi közti különbségek és ellentétek egyik lényeges magyarázatát. Igaz, végeredményben Károlynak sem sikerült „élő szintézist” teremteni eszméi és a réalpolitika között, de *önként* ő soha nem mondott le erről, sőt, egész élete egyetlen meg-megújuló erőfeszítés volt éppen ebben az irányban. Szerencsésebb külső adottságok mellett talán képes is lett volna ilyen szintézisre. Jászival ellentétben, ő még eszméit is mindig kész volt felülvizsgálni, ha úgy látta, hogy azok ellentétbe kerültek a kor, a réalpolitika követelményeivel.

Ha Jászi számára az elvek fontosabbak voltak a barátságnál, Károlynál az „élő szintézis” keresése mind az elveket, mind a barátságot megelőzte.

Szétválásuk tehát szükségszerű és történelmileg releváns fejlemény volt. Példaszerűen tanulságos annyiban, hogy a baloldal két elvileg lehetséges, ellentétes irányú útját választották, s járták végig, tisztán, következetesen, egymás és önmaguk iránt is könyörtelenül. De tragikus is, mert az a két magyar politikus, aki a tizes években minden progresszív, jó nemzeti erőt maga köré tudott tömöríteni, e szétvált út két végpontján magányosan és keserűen fejezte be életét.

⁶¹ Látóhatár (München) 1955. márc—ápr., 140.

JEMNITZ JÁNOS

**Károlyi Mihály politikai elképzelései és nemzetközi kapcsolatai
a második világháború éveiben
(1938 – 1944)**

Károlyi Mihály pályájában a második világháború kitörése kisebb fordulatot hozott mint az emberek túlnyomó többségének életében. Elképzelései ugyanis már rég kialakultak, két évtizede már a fasizmust és az ellenforradalmi terrort tekintette a legfőbb rossznak, ez ellen küzdött, s az 1930-as évek kezdetén a kibontakozó fasizmus és háború ellen küzdő nemzetközi szervezeteknek Károlyi volt az egyik legaktívabb, legállandóbb és következetesebb támogatója, munkatársa. Éppen ezért a háború nem állította merőben új feladatok elé — noha természetesen a történeti fejlődés mindig éppen elég rendkívüli helyzetet teremtett ahhoz, hogy Károlyit újra meg újra meggondolkoztassa, szólásra bírja, meglepje, kétségbeejtse, vagy megörvendeztesse. De mindez már inkább a történeti fejlődés konkrét eseményeihez tapadt, s nem a lényeg felismerésén módosított.

Azonban Károlyi nemcsak a főkövetelményt látta helyesen — hogy a fasiszta diktatúrákat kell felszámolni. Már hosszú ideje tisztában volt azzal, hogy ez Kelet-Európában elválaszthatatlan a mélyreható demokratikus átalakulástól, mindenekelőtt a földreformtól, az állami élet feudális rendjének megszüntetésétől. Régóta hirdette, hogy a dunai népek együttműködésének egyik legfontosabb és elengedhetetlen feltétele a sokféle nacionalista szenvedély bírálata, visszaszorítása, a népek együttműködésének megteremtése. Sőt az együttműködésen túljutva a népek konfederációjának gondolatát is már korán felvetette — amiről a háború idején még gyakrabban és részletesebben vetette papírra elképzeléseit. Új elemként a háború előtt és alatt az tűnt fel, hogy a német fasiszta elnyomás alól ő is hangsúllyal szól a nemzeti függetlenségi erőfeszítésekről. Ugyancsak új elemként többször szólt a tervgazdálkodás gondolatáról, az egyes felszabaduló országok gazdaságpolitikájában csakúgy, mint a dunai népek megszülető konföderációs keretei között.

S ha megállapíthatjuk, hogy Károlyi Mihály korszerű politikai platformja (ami valójában csak stílusjegyeiben, egyéni megfogalmazásában tért el a népfrontok programjaitól) tulajdonképpen teljesen „kész” volt már a háború ki-robbanása előtt is, akkor hozzátehetjük, hogy a nemzetközi kapcsolatai is érthető módon még ebből a korszakból alakultak ki. A háborús viszonyok, új fordulatok e kapcsolatokat is érintették, s Európa tragédiája folytán gazdagították is.

1938

A második világháború általánosan elfogadott nyitó éve az 1939-es, de magát a háborút nehéz elválasztani az azt megelőző, előkészítő folyamatoktól. Károlyi esetében pedig még indokoltabbnak látszik 1938-tól nyomon követni elképzeléseinek, állásfoglalásainak és levelezésének fonalát.

A térrénum érthetően így is rendkívül széles. Károlyi emigráns magyar politikusként magától értetődően igen érzékenyen éppen Magyarország sorsának alakulására és a hivatalos magyar külpolitika állásfoglalásaira reagált. Másfelől mindezt beárnyékolta és Károlyit nagymértékben befolyásolta az osztrák Anschluss, az a körülmény, hogy Magyarország még szorosabb szövetségre lépett a hitleri Németországgal, s bizonyos területi revízió reményében támogatta Berlint a szomszédos Csehszlovákia elleni politikájában, ami egyúttal félreérthetetlenül a nyugati polgári demokráciák ellen is irányult. Itt, ezen a ponton a magyar emigráns természetesen nagyon könnyen össze tudta kötni a magyar és az egyetemes haladás szempontjait, amikor a budapesti politikusokkal szemben Károlyi már 1938 júniusában világos ellenprogramot adott: „ha nem akarjuk, hogy a germán áradat elseperjen bennünket, a demokratikus Franciaországra támaszkodva ki kell egyeznünk Csehszlovákiával és a többi szomszédos hatalommal, a függőben levő kisebbségi kérdések méltányos rendezése alapján. Ha ezt elmulasztjuk, menthetetlenül német gyarmattá süllyedünk.”¹

Sokan a magyar baloldali mozgalmakban Károlyihoz hasonlóan látták a jövőt. A későbbi fejlődés tükrében anakronisztikusnak tűnik, hogy ekkor még Károlyi — a jelek szerint — némiként bízott abban, hogy a francia kormány önállóbb, határozottabb külpolitikát folytat, sőt még arra is lesz ereje, hogy a magyarországi politikai életet befolyásolja. Ez illúciónak bizonyult még akkor is, ha tudjuk, hogy a franciaországi emigráns nem pusztán hidegszívű elemző publicistaként szólalt meg. Károlyi nyilván a magyar emigránsok tömegeinek adott hangot, amikor Budapest urai után a párizsi kormánykörökkel szemben is kritikával élt. Az idevágó sorok lényegesnek tűnnek: „nem elegendő a magyar népet arra biztatni — fejtegette —, hogy rázza le urai jármát. E cél eléréséhez elengedhetetlenül szükséges Franciaország cselekvő támogatása. A magyar demokraták a kapott szép ígéretek és vállveregetés után kézzelfogható segítséget kérnek a francia demokratáktól.”²

Károlyi nemzetközi levelezése a zaklatott évet furcsa, de ugyanakkor érdekes megvilágításba helyezi. Egyúttal jobban láttatni engedi Károlyi arculatát is, amikor figyelembe vesszük, milyen jelzéseket kapott kortársaitól.

Időrendben az egyik első érdembeni levelet Brünnből Böhm írta. A városról tudni kell, hogy az 1934-es Dollfuss-puccs után az osztrák és magyar szociáldemokrata emigránsok itt találtak menedékre, de Csehszlovákiában nagy számban voltak német szociáldemokrata menekültek is. Böhm innen tudatta Bölöni-vel, hogy két régi barátjuk, Fényes László és Kéri Pál Csehszlovákiában él, s sorsuk aggasztóvá válhat, ha a háború kitör, ezért kéri Bölönit — és az ő révén Károlyit —, hogy beszéljék rá őket a Franciaországba való emigrálásra, és gondoskodjanak arról, hogy az útiköltséget biztosítsák számára.³

Böhm levele beszédesen tanúskodik arról, mennyire tudatában volt már mindenki annak, hogy a háború árnyékában élnek. Böhm ehelyütt így veti fel a kérdést: „Nem tudom lesz-e háború? (Ki tudná, én rendszerint igennel válaszolok a kérdésre.)”

Nem sokkal később, 1938 augusztusában Gábor Andor Moszkvából kereste meg Károlyit — az Új Hang nevében. Gábor Andor levele igazi népfrontos írás. Gábor cikket kért Károlyitól, amiben az októberi forradalom 25 éves évfordulója

¹ Károlyi Mihály válogatott írásai. Bp. Gondolat, 1946. II. 6.

² Uo. 7.

³ PIA 704 f. 74. ö. e.

alkalmából kívántak emléket állítani. Gábor már nyitó soraiban leszögezte: „Az Új Hang, noha Moszkvában jelenik meg, nem pártlap, hanem a Népfront lapja s ezért Fragestellungenjai sem mozognak a szűkebb pártkeretek, hanem igenis a tágabb népfrontkeretek között. A cikket a földosztó Károlyi Mihály írja, a nagybirtok és a hitbizományok halálos ellensége, aki tudja, hogy ma is a földkérdés a tengelye a demokratikus magyar forradalomnak.”⁴

Gábornak és a Szovjetunióban élő magyar kommunistáknak mindenben messzemenően igazuk volt. Mégis első pillanatra úgy tűnik, hogy 1938-ban már másként közelíthetett volna a kor fő kérdéséhez. De már a következő sorokból kiderült, hogy Gábor szeme elől e problémák sem maradtak rejtve. Láta a német fasizmus fenyegető terjedését, s éppen ezért is sürgette a belső demokratikus megújódását, mert enélkül az országot „megeszi a hitleri fasizmus”.

A következő levelek már a nagy katasztrófa, a müncheni egyezmény idejéből keltek. Azt, hogy Károlyi első pillanattól szembehelyezkedett a müncheni politikával — azt Károlyi véleményének ismeretében nem kell hosszan taglalnunk. Ugyanebben az időben persze emigráns barátai is hasonlóképpen vélekedtek — hiszen valamennyien az európai fasizmus üldözöttei voltak. De ugyanilyen értelemben kapott Károlyi leveleket Európa különféle országaiból is. Jellegzetesnek találjuk az északi skandináv országok és Finnország szociáldemokrata lapjai párizsi tudósítójának, Leo Rosenthalnak levelét, aki interjút kért Károlyitól, s arról kért véleményt: helyesli-e, hogy a Nobel-békedíjat Benešnek adják, s ha igen miért.⁵

1938-ban az európai demokrácia nemcsak Münchenben és Csehszlovákia esetében szenvedett súlyos vereséget, hanem Spanyolországban is. Károlyi Mihály fő figyelme Közép-Európa és a centrális problémák felé fordult, a magyarokkal való levelezésben is erre maradtak fenn inkább nyomok, s nyilván ennek tudható be, hogy a spanyol harcokra többször utalt — de direkt formában kevesebbet szólt róla. 1938 telén, amikor Franco csapatai kitörték az Aranypartra és elvágták Katalóniát a madridi központi területtől, s ezzel a spanyol köztársaság is történetének utolsó fázisába lépett, egész Európában újra megmozdult a baloldali közvélemény. Ehhez a nemzetközi akcióhoz tapadt, hogy Károlyi Mihályné bekapcsolódott az angliai spanyol segélybizottság munkájába. Ebből az időből származik Ellen Wilkinsonnak, a Munkáspárt egyik ismert baloldali beállítottságú vezetőjének, a spanyol segélyakciók egyik legfőbb szervezőjének levele Károlyinéhoz, amelyben a következőket írta: „Segélyszerveztüntől most hallom, hogy Ön kész arra, hogy Spanyolországba utazzék azzal a munkával kapcsolatban, amit a gyermek menekültek érdekében kívánunk végezni; nagyon értékes az Ön ígérete, hogy kész támogatni a bizottságot és beszámolója nagyon hasznos lesz.”⁶ Ugyanezen a napon Károlyiné egy másik sürgős táviratot is kapott, amelyben Wilkinson megadta a következő küldöttség indulásának időpontját is.⁷

⁴ PIA. 704. f. 74. ö. e.

⁵ Uo. — Az olvasónak emlékeztetnie kell ötlenie, hogy ugyanekkor Kautsky neve is felvetődött. Mindennek persze kétségtelenül antifasiszta éle volt.

⁶ PIA 704 f. 74. ö. e. — A levelet teljes egészében idézi *Jemnitz János*: Mihály Károlyi and the English Left c. közleménye. *The New Hungarian Quarterly*, 1965. No. 20. 155.

⁷ Uo. Megjegyzendő, Károlyinak Wilkinsonnal kialakított kapcsolata régebbi eredetű, s Wilkinson annak idején 1932-ben segítségére volt Károlyinak a Karikás védelmében szervezett akcióknál.

1939

Az év már egy sor vereséggel kezdődött. Az év első heteiben agonizált a spanyol köztársaság. Ebből az időből kelt Ellen Wilkinson újabb levele, aki Károlyiné megkeresésére válaszolta, hogy a napokban már nem gondolnak arra, hogy újabb delegációt indítsanak Spanyolországba, de ha mégis, akkor erről értesítik. Ugyanekkor arra kérte Károlyinét, hogy kapcsolódják be a Duchess of Atholl-féle politikai segélybizottság munkájába. Wilkinson megkérdezte, kész-e már most politikai gyűléseken felszólalni a spanyol köztársaság védelmében, avagy először személyes értesítéseket kíván szerezni.¹

A spanyol polgárháború nagy tragédiájának sajátos, de ugyancsak tragikus „mellékjátéka” volt a nemzetközi brigádok önkénteseinek hányódása a franciaországi internáló táborokban. A magyar önkéntesek kollektív és egyéni levelekben egyaránt megkeresték Károlyit, azt kérve tőle, hogy összeköttetései révén segítse elő hazajutásukat, és azt, hogy a fasizmus elleni további harcokban részt vehessenek.²

Az év augusztusában újabb katasztrófa érte — most már közvetlenül — a Károlyi családot, fiuk, Károlyi Ádám repülőszerencsétlenségével. Ehelyütt pusztán arra szorítkozunk, hogy néhány sort felvillantunk azokból az együttérző sorokból, amelyek e napokban jutottak el Károlyi Mihályhoz és feleségéhez — mivel ezek is képet adnak arról, miként gondolkodtak, éreztek a kortársak. Mivel sok ilyen tartalmú levél érkezett, csak két jellegzeteset emeltünk ki: egy régi angol és egy ugyancsak régi magyar barátét.

Wickham Steed neve jól ismert az angolszász világban, már az első világháború előtt a liberális, filantrop akciók szervezésében, irányításában működött közre. Nem meglepő, hogy később az antifasiszta mozgalomban ismerkedett meg Károlyival,^{2a} s ezúttal régi barátként jelentkezett nála hosszabb levélben, amiből itt csak egy sort emelünk ki: „... mint angolnak, számomra úgy tűnik, hogy fia Angliáért halt meg... Bízom abban, hogy Anglia méltó lesz az áldozatra.”³

Míg Wickham Steed bizakodó volt, Jászi Oszkár sorait nemcsak a fájdalom járta át, nem egyszerűen borongós volt, hanem kifejezetten pesszimista is. E sötét hangulatát nemcsak a fiatal fiú halála, hanem a háború kirobbanásának keserves ténye, s a szovjet—német szerződés festette alá (köztudott, hogy a nyugat-európai országokban e szerződés létrejöttének okairól, összefüggéseiről a kortársak mily keveset tudtak). Ezért írhatott Jászi Károlyinak szeptember 16-án úgy, hogy „a katasztrófa annyira általános és nem lokalizálható”, hogy szinte kérdés „vajon mi jobb, az élők vagy a halottak” sorában lenni. Jászi nem elégedett meg a kérdés ilyfajta felállításával, hozzátette „bármiként is végződjék ez a háború, a Föld alig lesz az a hely, ahol erkölcsileg kényesebb emberek élhetnek”.⁴

Persze a továbbküzdést a szinte depressziós Jászi sem adhatta fel. Olyannyira nem, hogy még ugyanebben a levélben éppen ő volt az, aki Károlyit harcba hívta. Jászi figyelmeztette, hogy az Egyesült Államokban élő magyarok zöme egyszerűen képtelen elszakadni a régi gondolatoktól, a szűk horizont

¹ PIA 704. f. 75. ö. e.

² Uo.

^{2a} A Károlyi és Wickham Steed között a Horthy-ellenes akciók során még az az 1920-as évek első felében jött létre a baráti kapcsolat. (Wickham Steed 1925-ös idevágó levelét közli: *Jemnitz János: Mihály Károlyi and the English Left*. 154.

³ PIA 704. f. 75. ö. e.

megbénítja őket „s nem esik szó a dunai és balkáni népek összefogásáról. Te volnál a legalkalmasabb ennek az eszmének hirdetésére.” S hogy Károlyi megnyire megszívlelte e szavakat — az bizonyítja, hogy nincsen szinte egy beszéde, egy írása sem az elkövetkező években, ahol a dunai népek összefogását, a konföderáció eszméjét ne vetette volna fel — sokszor igen polemikus formában.

Ami Károlynak e tragikus napokban kialakított véleményét illeti, erről egy olyan levél tanúskodik, amely teljes mértékben visszaadja mind vívódását, mind pedig őszinte hitvallását. A levél ugyancsak a szovjet—német meg nem támadási szerződés napjaiban kelt, amit ő is elhibázott lépésnek tartott, még akkor is, amikor mindig minden energiájával az angol és francia reakciós köröket támadta. A meg nem támadási szerződés súlyosan megrázta, de ő ekkor sem tette nyilvánosan szóvá kritikai észrevételeit, mert bízott abban, hogy egy későbbi időpontban az antifasiszta koalíció mégis megvalósul. Erről vallott e pontos keltezés nélküli, Hatvany Lajoshoz írott levelében: „...egy vélemény szerint Stálin dacára a Non Intervenciónnak vissza fog a németek ellen fordulni. Mindebből semmi sem bizonyos, de mint lehetőségekkel számolni kell. Ez a második világ-háború mindenesetre egészen másként fog lefolyni, mint az első. Még most sem lehet tudni, kik fognak a németekkel menni, kik ellenük. A különbékek, a hábatámadások, árulások mind újabb váratlan fordulatot fognak teremteni.” — A levél záró részében Károlyi annak a félelmének adott hangot, hogy Magyarország pillanatnyi semlegességét is feláldozza majd, mert a németek szövetségében remél majd bizonyos területeket visszaszerezni, s ez katasztrófába taszítja.⁵

1939 novemberéből származnak a nálunk is jól ismert R. W. Seton-Watson professzor sorai. Ezekben többek között jelezte, hogy hosszabban szeretne beszélgetni Károlyival, majd rövid levelének végén ott állt egy rendkívül jellegzetes és jelentőségletes sor: „Könyvem — amely frontális támadást nyit az egész Chamberlain politika ellen — úgy hiszem a következő héten jelenik majd meg.”⁶

Ami megint csak azt mutatja, hogy Károlyi milyen sok csatornán keresztül értesülhetett az általános politikai rezdülésekről, adott esetben a nyugat-európai politikai élet centrális kérdéséről, a müncheni politika folytatásának, a chamberlaini politika körüli további küzdelemről.

Ugyanekkor érdekes és kritikus tájékoztatókat kapott a franciaországi helyzetről is, többek között Aranyossi Pál tollából. Aranyossi 1939 novemberében szintén nem volt bizakodó hangulatban. Azt írta: „Itt a helyzet egészen meg van gabalyodva. Mindenki front-populaire-kormányt sürget — ... csak azok nem akarják, akiknek csinálni kellene.” Aranyossi mindkét vonatkozásban néhány konkrét kiegészítő észrevételt is tett. Utalt arra, hogy a jobboldalon is egyesek hajlandók lennének egy népfront kormánynak utat engedni, hogy „mihamarább felboruljon és utat csináljon a fasizmusnak”. Ami pedig a baloldalt illeti, jelezte, hogy a kommunisták is fenntartásokkal élnek, s a radikálisok „pedig szintén nem akarják megismételni a Daladier experimentumot”. A jövőt illetően Aranyossi pillanatnyilag úgy vélte, hogy Mandel kormányalakítása a legvalószínűbb és egy új választás — de érezte, válasza teljesen pillanatnyi, amit az újabb szelek nagyon könnyen módosíthatnak.⁷

⁴ Uo.

⁵ PIA. 704. f. 123. ö. e.

⁶ PIA. 704. f. 75. ö. e.

⁷ PIA. 704. f. 75. ö. e.

1940

Az 1940-es év furcsa és ugyanakkor nem kevés tragikus fordulatot hozott. Az év első heteire, hónapjaira még a „furcsa háború” nyomta rá a bélyegét. Azt, hogy az 1940-es esztendő mennyire még a mélypontot jelentette Károlyi politikai aktivitásában, sőt helyének megtalálásában is, azt többek között egy megint csak Hatvanyhoz 1940. április 7-én (az időpont jelképes — néhány héttel a nagy összeomlás előtt, a „furcsa háború” időszakának utolsó napjaiban) írta: „... dacára annak, hogy ... a legnagyobb mértékben helytelenítem Sztálin pálfordulását... még sem adom fel a reményt, hogy URSSZ és főleg a kommunista politika irányát változtatni fogja. Sztálin hál istennek nemcsak, hogy nem csalhatatlan, de nem is örök életű... A játszmának nincs vége — el sem kezdődött igazában —, ezért nem akarok olyan propagandát támogatni, mely talán csak az itteni és francia reakciónak jönne segítségére... A bökkenő — amint én azt látom — azonban az..., hogy a most különösen a franciák által üldözött, bebörtönzött kommunistákkal, rövidesen egyvonalban fogok akarni küzdeni, a győztes angol—francia reakció ellen. Ezért nem akarok olyant tenni, ami az esetleges későbbi együttműködésemet velük lehetetlenné tehetné. Az én kommunista meggyőződése nem függ attól, hogy Sztálin vagy bárki más rosszul vezette a progresszív irányzat bárkáját...”¹

Károlyi nemzetközi levelezése szintén tükrözte a változásokat. Sokan érezték már, hogy Franciaország a Bonnet-Flandin politikától terhelten süllyedő hajó, s egyre többen gondoltak arra, hogy elhagyják az országot — de ugyanekkor az Angliába való bejutás, a vízum megszerzése egyáltalán nem volt könnyű feladat. Károlyi ilyen esetekben próbált ismerettségi köre felhasználásával eljárni — de az eredmény nem ritkán elmaradt, pedig ezúttal Károlyiék nemcsak baloldali labourista, hanem előkelő konzervatív, de ugyanakkor ismert antifasiszta arisztokratákat is mozgósítottak. Ezek közé tartozott Duchess of Atholl, aki a spanyol polgárháború napjaiban tűnt fel bátor íásaival, s aki, miután személyesen is többször járt Spanyolországban, mindent megtett, hogy az angolok a köztársaság segítségére siessenek. Ezúttal Károlyi Mihályné néhány ember érdekében az ő közvetítését kérte — de ekkor ez sem járt eredménnyel.²

Ami a franciaországi összefüggéseket illeti, két árulkodó nyomra bukkunk. A feladó mindkét esetben Marius Moutet, a francia szocialista párt parlamenti képviselője, méghozzá azé a képviselőé, akinek érdekében Jaurès 1914-ben még személyesen korteskedett, aki Jaurès környezetéhez tartozott, s aki mindig érzékeny maradt a nemzetközi politika alakulása iránt. Károlyi ezúttal Aranyossi Pál érdekében kívánt az ő segítségével eljárni, de Moutet szintén a nehézségekre utalt — éppen azért, mert Aranyossi ismert kommunista.³ Károlyi ugyancsak Moutet-t kereste, hogy számára beutazási engedélyt szerezzen Franciaországba. Moutet ezúttal „féleredménnyel járt”, amennyiben Károlynak megküldhette a belügyminisztérium politikai osztályának visszaigazolását — amely szerint a kérdésben a katonai szervek illetékesek — vagyis a határozott nem ezúttal szintén elmaradt, de egyúttal a mozzanatot tükrözi a zaklatott napok légkörét.

¹ ? ? ?² PIA. 704. f. 75. ö. e.³ Uo.

1940 késő-tavasán nyarán Károlyi a magyar emigránsok különféle csoportosulásaitól kapott leveleket, amelyek arra sarkallták, hogy vállalja a magyar emigráció vezetését, hiszen ha számban ez az emigráció meg is fogyatkozott, nem kevesen vannak, akik a fasizmus elleni harcból ezután is ki kívánják venni részüket.⁴ Bár éppen a harcra jelentkezők, s a baráti érzések tolmácsolóinak leveleiből is kiderült, hogy a jövőben milyen éles vitáknak néznek elébe, hiszen például Kéri Pál Lisszabonból 1940 októberi levelében nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus ellen kíván harcolni, s hogy a szocializmus szerint mennyire elválaszthatatlan a szabadság követelményétől, hanem egyúttal a proletár diktatúra rendszerének jogosultságát, lehetőségét is elvitatta⁵ — amivel Károlyi soha nem értett egyet. Így a koncepcióbeli ellentétek ekkor is (ugyanúgy mint korább és később is) adva voltak — de ezeknek mégis háttérbe kellett szorulniuk a nagy élet-halál harc közepette.

Ami Károlyiék nemzetközi kapcsolatait illeti, 1940 e téren minden jel szerint visszaesést jelentett. 1940 áprilisában a National Council of Women hívta meg Károlyit, hogy Magyarország „tragikus helyzetéről” tartson előadást. 1940 szeptemberében pedig egy másik tragikus sorsú népnek, a spanyolnak egy nemzetközileg ugyancsak ismert értelmiségi hangadójától, a Madariaga családtól érkezett néhány soros levél, amely új találkozáspont megbeszélését sürgette⁶ — s ami egyúttal azt tanúsítja, hogy ez idő tájt Károlyi Mihály és Madariaga Londonban rendszeresen találkozott egymással.

1940-ben Károlyi csehszlovák kapcsolatai is egy értékes új elemmel gazdagodtak. Práger Jenő, Böhm Vilmos sógora — akinek jó kapcsolatai voltak a Labour Partyhoz — 1940 novemberében értesítette az akkoriban Oxfordban tartózkodó Károlyit, hogy Wenzel Jaksch, a szudétanémet Szociáldemokrata Párt ugyancsak angliai emigrációba szorult elnöke pár napra Oxfordba érkezett, ahol előadást tart — s aki szeretne Károlyival találkozni, és szeretné, ha „a magyar kérdéseket megbeszélhetnék. Úgy hiszem — fűzte hozzá a maga részéről Práger —, hogy ez a beszélgetés az Ön számára is érdekes lehet, s éppen ezért oly melegen ajánlom a Mr. Jaksch-sal való beszélgetést, amennyire csak lehet.”⁷

1941

1941 fordulópont a háború történetében. Mindenütt szélesebbre nyílt az antifasiszta, sőt még szélesebbre a Hitler-ellenes koalíciók létrejöttének kapuja. Az új szövetségek létrejöttét, a különféle emigránsok törekvését, hogy nagyobb erővel kapcsolódjanak egyfelől az antifasiszta harcba, másfelől az új Európa kialakításába — mindjárt 1941 elejétől tapasztalni lehetett — még Károlyi levelezésének tükrében is.

W. Jaksch, akivel Práger még 1940 novemberében összehozta Károlyit, ezúttal 1941 februárjában arról értesítette, hogy beszélt Nečasszal, a volt csehszlovák kormány egyik tagjával Károlyinak arról a tervéről, hogy Londonban létrehozzák a Pro Danubian-Federation Society-t. Mondanunk sem kell, hogy e szervezet megint csak sokféle tervet, szándékot takart. Elsősorban a duna-

⁴ PIA. 704. f. 76. ö. e.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

menti népek megbékítését s az antifasiszta együttműködést célozta, de megint csak keretül szolgálhattak Károlyi későbbi terveinek — amelyek már messzebb mutattak, s a már említett konföderációt vetették fel. Mindenesetre Jaksch elfogadta a Társaság létrehozásának gondolatát, s a cseh szudétanémetek nevében indítványozta, hogy a munkába osztrákokat is vonjanak be.¹

Ezek mellett olyan szövetség körvonalai is látszanak, amelyek semmiként nem sorolhatók már a „súlytalan” emigrációs összeköttetések közé. 1941 októberében Károlyi egymásután két választáviratot is kapott, amelyek ebbe a régióba tartoznak. Az első E. Beneš küldte 1941. október 9-én. A távirat szövege, ha úgy tetszik formális köszönet, bár ugyanakkor ezen túlmutat, hogy Beneš nemcsak a német náci, hanem egyúttal mindenfajta fasiszta uralom felszámolását is elkerülhetetlennek vélte a háború utáni Európában, tehát a Horthy-rendszerét is.² De a levélnek van még egyfajta jelképes jelentősége — hiszen Beneš aligha küldött mindenkinek választáviratot. Beneš nyilvánvalóan még nyitott lapnak tekintette Károlyi jövőjét a háború utáni Magyarországon.

A másik távirat 1941. október 29-én Charles De Gaulletől érkezett. Ez a távirat tömörebb, egyértelműbb és ugyanakkor Károlyi szempontjából kevesebbet is mond. De Gaulle megköszönte Károlyi üdvözlését, s biztosította, hogy a teljes győzelemig nem teszi le a fegyvert.³ Mindez természetesen értékes nyilatkozat, s mindenben fedte De Gaulle elképzelését, újat jelentett ez még ekkor a francia jövőt illetően is — de politikai platformról szintén nem esett szó. De Gaulle e távirattal tulajdonképpen nyugtázta Károlyi rendkívüli személyiségét, de a rövid távirat többet nem jelzett.

Ugyanezekben a hetekben viszont gazdagabbá vált Károlyi kapcsolata az angol Labour Party köreivel. Erről kronológiailag is első helyen magának Gilliesnek, a Labour Party befolyásos külügyi titkárának 1941. október 31-iki Károlyinéhoz írott levele számol be. Gillies nem volt túl diplomatikus egyéniség s nem Károlyi volt az egyedüli, akivel nem tudott bensőséges baráti kapcsolatokat kialakítani. Gillies és a Károlyiak együttműködésére ekkor úgy került sor, hogy Károlyiné felajánlotta, bekapcsolódik a BBC európai adásaiba, Gillies pedig pártmegbízata mellett a koalíciós kormányban a tájékoztatás és propaganda vonalán kormány megbízatást is kapott. Gillies 1941. október 31-iki levelét ezek után azzal kezdte, hogy Károlyinének megjegyezte, „örülök hogy barátságunk 15 év múltán újra felújul”. Gillies azonban mindig elsősorban szociáldemokratákra kívánt támaszkodni, s még ugyanebben a levélben — amelyben megjegyezte, az adásokat nagy gonddal kell előkészíteni tartalmi és stílári vonatkozásban egyaránt — előre jelezte Károlyinének, hogy a bizottságban angol és az európai kontinensről származó szocialistákkal kell majd együttműködni, beleértve a német szocialistákat, akik közül Walter Loeböt külön is megemlítette. Gillies ehelyütt a csoport munkájánál nemcsak azt tekintette feladatnak, hogy a legázolt kontinensnek sugározzanak műsort, hanem azt is, hogy az angol közvéleményt formálják, felvilágosítsák a német helyzetről, sőt szélesebben a német jövőjéről is.⁴

A Labour Party-kapcsolat tehát ehelyütt újra visszakanyarodik az emigrációhoz, s a szociáldemokrata emigrációhoz. 1941 őszén ennek egyéb nyoma is

¹ PIA. 704. f. 77. ö. e.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

volt. A volt csehszlovák parlamenti képviselő, Ignaz Schulz nem sokkal korább, 1941. szeptember 15-én juttatott el memorandumot Attleehez, amelyben tiltakozott az ellen, hogy Eckhardtot a nyugati szövetségesek politikai tárgyaló partnernek fogadják el. Schulz ehelyütt rövid politikai portrét is festett Eckhardt történeti pályájáról, majd nyomatékosan Attlee figyelmébe ajánlotta, hogy azért látszik szükségesnek lépéseket tenni, mert nemcsak az Egyesült Államok külügyi apparátusában akadtak Eckhardtnak támogatói, hanem Halifax angol követ is ezek közé tartozik.⁵ Schulz a levél másolatát megküldte Károlyinak. S az Egyesült Államokbeli magyar szociáldemokraták nevében 1941. november 17-én Fényes László, Faludy György és Kéri Pál írt hasonló értelmű levelet Attlee-nek, amelyben Schulzot támogatták, Eckhardt elszigetelését sürgették — s a levél másolatát ők is megküldték tájékoztatásul Károlyinak.⁶ Károlyi Eckhardt ellenes fellépései ily módon teljes összhangban voltak a magyar és a csehszlovákiai magyar szociáldemokraták s Jászi véleményével.

Ezeknek az intervencióknak súlyát persze nehéz felmérni. De mindenestre tény, hogy Eckhardt frontáttörése nem sikerült, s ebben a sokféle oppozíció is szerepet játszhatott. A demokrata, szociáldemokrata emigráció pedig sokféle módon próbálta befolyásolni, tájékoztatni az angolokat. A fenti levelek és személyek mellett e napokban Kingsley Martin, a New Statesman befolyásos szerkesztője köszönte meg éppen Károlyinak a magyar kérdésben adott információkat — s jelezte, hogy a közel jövőben szándékozik cikket írni Magyarországról — megintcsak a helyesebb tájékoztatás érdekében.

Károlyi Eckhardt ellen nemcsak reakciós, fasiszta múltja és revíziós politikája miatt kívánt fellépni. Károlyi tisztában volt azzal, hogy a háború valóban új viszonyokat szül majd — a háború végére. Erre vonatkozólag már idéztük Hatvanyhoz írott 1939. évi sorait — ahol ez a perspektíva világosan kirajzolódott. Az 1941-es évben, amikor a háborúban a fordulat éppen, hogy csak kezdett új perspektívákat kínálni, Károlyi újra világosan állást foglalt, hogy nekik messzebb pillantó politikát kell kialakítani. Újra Hatvanynak írta a következő sorokat: „Merész, bátor építőkre van szükség, akik a régi pudvás pilléreket fel merik rúgni... Magyarországnak, Európának egy egész új épületre van szüksége.”⁷

A merész előrelátás és a réalpolitika hosszabb távlatban összeegyeztethető, a politikai élet mindennapjában viszont Károlyinak igaza volt, amikor a gáncsokdókkal szemben megjegyezte, a mindennapos ügyeskedést nem lehet, nem szabad azonosítani a réalpolitikával. Mindezt ő éppen e Hatvanyhoz — a magyar történelemre alkalmazva, de nyilvánvalóan nem csak a magyar történelemre értelmezve: „A politika csakis »reál« alapokon engedhető meg? vagyis csak máról holnapra szabad neki spekulálni? Nem hiszem. A történelem nem erre tanít. Lehet, hogy Bethlen ügyes politikus volt, de mi maradt belőle?”

⁵ PIA. 704. f. 77. ö. e. — Az Eckhardt-elleni akciót támogatta Beneš és a csehszlovák kormány is.

⁶ Uo.

⁷ PIA. 704. f. 125. ö. e.

1942

Károlyi kapcsolatai a korábbi gyakorlatnak megfelelően elsősorban két nagy nyomvonalon haladtak: Károlyi egyfelől a Londonban élő emigránsokkal, másfelől az angolokkal keresett együttműködési lehetőséget, s hozzátehetjük, az angol politikusok, újságírók többsége változatlanul labourista volt, vagy legalábbis liberális szabadgondolkodó volt.

Ami a jelzett kapcsolatok első nagy témakörét érinti, az emigrációs mozgulásokét, ezek is meglehetősen változatosak voltak. Károlyi változatlanul szíven viselte a külön dunatáji, kelet-európai szervezkedést, de emellett az év során többször is meghívást kapott például a francia szakszervezeti központtól, hogy londoni rendezvényeit látogassa meg. Az év decemberében pedig André Philipp-pel, a francia szocialisták egyik vezetőjével találkozott.

Az alkalmi találkozók mellett 1942-ben már kiformalódott egy jelentősebb antifasiszta nemzetközi emigráns szervezet is, amely alapvetően (vagy teljesen) szociáldemokrata jellegű volt. A szervezet neve „Fight for Freedom”, elnöke az angol James Walker képviselő, titkára a liberális Rennie Smith újságíró — de az elnökségnek az európai kontinensről származó tagjai mind ismert szociáldemokraták. Alelnök a belga Huysmans, a II. Internacionálé Nemzetközi Szocialista Irodának hosszabb időn át titkára, mellette találjuk L. Araquistaint, a spanyol szocialista párt egyik vezetőjét, Walter Loeböt, a német párt elnökségének tagját, a lengyel A. Ciolkoszt és a norvég K. Nordhalt. Ez a szervezet kereste meg többször is már 1942-től Károlyit, s ez a szervezet megint csak nem tekinthető súlytalannak. A „Fight for Freedom” 1942 szeptemberében brosúrárt készült kiadni a német kisebbségek európai helyzetéről. Károlyit azért keresték ekkor meg, hogy a magyarországi német kisebbségről adjon tájékoztatást. Nem sokkal később az eredeti elképzelést módosították, s konferenciát rendeztek, ezen Károlyi is felszólalt, s a konferencia után úgy döntöttek, hogy a konferencia anyagát nyomtatásban is megjelentetik.¹

De nemcsak ilyen vonatkozásban adott Károlyi tájékoztatót a „nagyvilágnak” magyarországi problémákról. Ilyen értelemben írt 1942. június 24-én Seton Watson professzornak a magyar és kelet-európai távlati problémák egyik legfontosabb kérdéséről, az agrárkérdésről, pontosabban az agrárreformról — helyesbítve az angol elképzeléseket, mintha korlátozott és enyhe reformmal a parasztságot Magyarország esetében ki lehetne elégíteni. Károlyi már ekkor jelezte, hogy a földosztás eleve nem oldhatja meg az agrárkérdést, részint az agrár népesség egy része eleve nem juthat földhöz, másrészt a szövetkezeti fejlődés előtt is szabad utat kívánt nyitni — amit az angolok, még a Fábíanus Társaságban is — hiszen Seton Watson annak részéről kereste meg — elhanyagoltak. Károlyi ilyen értelemben is „balra” kívánt kaput nyitni, s e kérdésben is mintegy előre bizonyos illúziókat oszlatott el.²

Károlyiék különben — sok levél bizonyítja — egyébként is folyamatos kapcsolatot tartottak fenn a Fabian International Bureau-val. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Fábíanus Társaság az 1930-as években már felfrissült, szerepet vállalt az antifasiszta erőfeszítésekben, s jellegénél fogva mindig arra törekedett, hogy a nemzetközi fejlődésről hű képet adjon. Így a már jelzett agrárkérdéshez tartozik, hogy Károlyiék meghívták a Fábíanusokon keresztül az angol szövet-

¹ PIA. 704. f. 78. ö. e.

² Károlyi levelét lásd Károlyi Mihály válogatott írásai. 55—57.

kezeti mozgalom egy vezetőjét, hogy az általuk vezetett klubban tartson előadást.³ Vagyis Károlyi egyfelől angol partnereinek adott a demokratikusnál továbbtekintő szocialista választ, ugyanakkor a magyar emigránsokat viszont az angol munkásmozgalom képviselőivel ismertette meg.

Erről a kettős szerepéről s mindig balra tendáló felszólalásairól más dokumentumot is találunk. A Federal Union reading-i szervezetének titkára, Ruth Beck levele két szempontból is érdekes. Visszaul arra, hogy a klub nemrégiben rendezett konferenciájának sikere volt, sajtóvisszhangja támadt, amiről ez úton tájékoztatta Károlyit. A visszaigazolás szerint Károlyi erőteljesen sürgette a nagyipar nemzetközi ellenőrzésének fontosságát. A gondolat ekkor a progresszív gondolkodásuk között nagyon népszerű volt, s Ruth Beck a maga és a csoport nevében le is szögezte: „nagyon hálásak vagyunk Önnek, hogy a rendezvényt ily mértékben sikeressé tette.”⁴

Végeredményben az angol Federal Union törekvéseivel csengett össze Julian Gorkinnak, a spanyol POUM egyik ismert volt vezetőjének levele, aki 1942 decemberében — nyilvánvalóan a karácsonyi-újévi nagy feltérképezések keretében — kért Károlyitól Mexicóból a mexicói lapok számára választ arra a kérdésre, hogy miként képzeli el Európa sorsát és újjárendeződését. A körkérdes már messze túltekintett a fasizmus szétverésén, s szintén az európai együttműködés, a konföderáció problémáit, illetve a kapitalizmus és szocialista fejlődés szembesítését vetette fel. Ennyiben Gorkin levele is jelezte: a háborúból feltétlenül új Európa születik meg⁵ — s hogy Károlyi ezzel a prognózissal egyetértett, aligha kell bizonyítani.

Károlyi a változásokat Európa, sőt világméreteken vizsgálta, figyelte. Ilyen összefüggésben írta az amerikai magyaroknak 1942. november 26-án (Faludynak és Terebesynek), hogy „nem lehet Darlant elválasztani Horthytól és nem lehet Beneš elválasztani Sztálintól.” Ugyanakkor Károlyi előtt nem maradtak rejtve a mélyreható különbségek sem. Láttá, sőt ennek hangot is adott ugyanebben a levélben: „Vannak, akik új világot akarnak és vannak olyanok akik a régit”. S ehelyütt megjegyezte, hogy az ellenállásban is csehszlovák és francia relációban „a progresszív elem áll az előtérben”, míg Lengyelország esetében például „a reakciós elem az erősebb”. Mindehhez azonban nyomban hozzátette: mindez rendkívül cseppfolyós, változó: „ma minden belpolitika egyben világpolitika is és természetesen fordítva a világpolitika egyben belpolitika is”. S a következtetés: a magyar emigrációnak is számolnia kell a különféle országok belpolitika feltételeivel, a kormányok magatartásával, de a közvélemény reagálásával is.⁶

Károlyi és az Egyesült Államokban élő, szervezkedő demokratikus, sőt kifejezetten szociáldemokrata magyar emigráció kapcsolatairól e tanulmányban nem kívánunk részletesebben szólni. Ezekkel a „magyar” összefüggésekkel a Történeti Szemle e számában Varga János alaposabban foglalkozik. Ami viszont az eszmei közelséget, együttthaladást és a problémákat illeti, pusztán Károlynak egy 1942. december 21-i Vámbéry Rusztemhez írott levelét kell ehelyütt külön is megemlítenünk. Ez a levél ugyanolyan fegyverbarátság-keresést bizonyít, miként fordítva az idézett Fényes—Faludy—Kéri levél is ezt tanúsította, s Vámbéry

³ PIA. 704. f. 78. ö. e. A FIB-nek ekkoriban olyan tagjai voltak, mint Brailsford, Laski, G. Straus, Yates, Margaret Cole, Zilliacus és Leonhard Woolf.

⁴ PIA. 704. f. 78. ö. e.

⁵ Uo.

⁶ PIA. 704. f. 126. ö. e.

tudjuk ennek az amerikai csoportosulásnak lett egyik feje. Károlyi ebben a levelében Vámbéry szemére veti, hogy „egészen őszintén meg kell mondanom neked, hogy nem elég hamar határozta el magad arra, hogy hozzám csatlakozz... Tudom, hogy ebben nem személyi okok, hanem elvi megfontolások akadályoztak meg, de a tény fennáll. Úgy vélted, hogy én túlságosan baloldali és oroszbarát vagyok...” Majd a levelében Károlyi leszögezte, ha a kommunista pártok gyakorlati politikáját illetően neki is vannak kritikai észrevételei, „tisztában kell lennünk azzal, hogy nélkülük lehetetlen az új progresszív Európát felépíteni és nekünk progresszíveknek a csisztkákra való tekintet nélkül igénybe kell vennünk segítségüket a darlanizmus és a habsburgizmus elleni harcban”. Károlyi ugyanúgy utalt arra is, hogy az oroszok morális befolyása a háború után nőni fog, míg a francia, angol és német szociáldemokrácia „nagyon rossz emléket hagyott maga után”. Majd újra leszögezte: „Én nem vagyok dogmatikus marxista, de számolok a tényekkel. Meg vagyok győződve arról, hogy az új, európai forradalom életrekeltése után új eszközökkel, dogmák nélkül nekünk európaiaknak kell felépítenünk az új világot. Szerintem Oroszország nem fogja megakadályozni.”¹

Károlyi erre a levelére amely egyszerre tartalmazott kritikai sorokat és programot, de egészében mindenesetre a szövetség újra megszilárdítását sürgette — szinte „napokon belül” kapott választ. Vámbéry 1943. január 7-iki válaszában aláhúzza, hogy eddigi íásaiból Károlyi nehezen olvashatna ki valamiféle szociáldemokrata egyoldalúságot, beszűkültséget — „ezt a vádat nehéz lenne igazolni. Noha a budapesti Népszavának állandó munkatársa voltam, sohasem tartoztam e párt keretébe és ma a második Internacionálét legfeljebb, mint jól konzervált hullát tisztellem”.²

Károlyi 1942-es postájában még egy érdekes levelet találunk. Ez ugyan visszavezet az emigráció együttműködésének témaköréhez, ahhoz, hogy a különféle országok emigránsai mennyire bensőségesen tájékoztatták egymást gondjaikról, mennyire támaszkodni igyekeztek egymásra, mennyire tudták, hogy egyetemes síkon dőlnek el a nagy viták. Mindezen túl a levél megint csak adalék ahhoz, hogy Károlyiban nemcsak a magyar, hanem a külföldi szocialisták is szövetségest láttak. Végül e levél, amelyet a német szociáldemokrata párt egy csoportjának vezetői írtak alá, olyan problémát vetett fel, amelyet nem egy vonatkozásban nemcsak érdekelt Károlyit, hanem részben Károlyi életútjának kulcskérdéseire is reflektált.

Az aláírók (Walter Loeb, Curt Geyer, Carl Herr) elégedetlenek voltak a német szociáldemokrata pártvezetőség politikájával, azzal, hogy e pártvezetőség semmi jelét nem mutatta, hogy bárminemű önkritikus következtetéseket levont a múlt eseményeiből. Ezzel szemben e csoport egészen az első világháború éveitig ment vissza a kritikában, megállapítván, hogy a párttöbbség akkor is bűnös támogatást adott a kormánynak a háború folytatásához. Hibáztatták az Ebert—Scheidemann-féle vezetőséget azért is, mert 1918-ban nem készítették elő, nem segítették a forradalom ügyét, majd a háború után sem küzdöttek elég következetesen a nacionalizmus újjáéledése ellen.

¹ PIA. 704. f.

² PIA. 704. f. — Vámbéry válasza sok szempontból érdekes, megfontolkoztató. Tudjuk, hogy 1943—44-ben a szövetség Károlyi és Vámbéry között ténylegesen szorosabbá vált. De ismeretes az is, hogy mind ekkor, mind később Vámbéry mégis megőrizte külön szoros kapcsolatát mind a magyar, mind a nemzetközi szociáldemokrata vezetőkkel, s ezek a kapcsolatok 1945 utáni tevékenységét is jellemezték.

A múlt kérdéseinek újrafelvetése után az aláírók már a jelenre reflektáltak, s a jelenre vonatkozóan követelték Németország lefegyverzését — a német militarizmus felszámolását, s etéren az Ollenhauer és Vogel vezette pártvezetőségi többséget bírálták, mert nem merte vállalni az egyoldalú német lefegyverzés követelését. E csoport megjegyezte, hogy a régi, 1914-es „honvédők” később is értetlenek maradtak a német lefegyverzéssel szemben.⁷

Eddig a levél. Az esemény Károlyit elgondolkoztathatta. Mindenesetre tény, hogy Károlyi ezúttal is a baloldali, antimilitarista szociáldemokrata csoporttal került kontaktusba, miként általában ezekkel működött együtt minden országban, s ez az együttműködés a háború során mindvégig fennmaradt.

Ennek a német és francia kapcsolatok mellett az 1942-es évből még néhány angol mozzanatát jelezhetjük. Az év tavaszán G. Strausszal, az 1930-as évek munkáspárti balszárnyának egyik vezetőjével volt találkozója. Straus mellett a másik munkáspárti baloldali értelmiségi politikus, akiről már eddig szóltunk — H. J. Laski volt. Laski esetében csak hozzátehetjük, hogy 1942 februárjában Jászi Oszkár is levelet írt neki, amelyben hangsúlyozta, hogy a demokratikus magyar emigráció igazi vezetőjének Károlyi Mihályt kell hogy tekintse (Jászi e levél másolatát küldte meg Károlynak — s megjegyezhetjük, e levélben Jászi szintén óvást emelt Eckhardt ellen, s Laskit is az ellenakciókra buzdította).⁸

Miközben aláhúzhatjuk, hogy amennyiben Károlyi szociáldemokrata és angol munkáspárti politikusokkal együttműködött, elsősorban a baloldaliakra támaszkodhatott, ugyanakkor jelezhetjük, hogy 1942-ben a helyzet úgy alakult, hogy olykor ez a kör már kiszélesedhetett. 1942 júniusában Károlyi az International Socialist Forum részéről kapott meghívót egy konferenciára. A Forum szerkesztője Julius Braunthal volt, a meghívót ő írta alá, mellette ismertebb szociáldemokrata vezetők: De Brouckère, O. Pollak és Vogel. A rendezvény előadója Laski, s témája: A Szovjetunió és Anglia volt. Ez utóbbi láthatóan növekvő mértékben foglalkoztatta általában az angol, s érthetően még inkább a munkáspárti közvéleményt. Nem véletlen, hogy 1942 november 2-án a Fabian Societytől meghívó érkezett Károlyihoz, hogy vegyen részt azon az ünnepi rendezvényen, amelyet az októberi forradalom 25. évfordulójára kívánnak rendezni. A találkozon három vezető munkáspárti politikus előadását jelezték előre: Ellen Wilkinsonét, Arthur Greenwoodét (ekkoriban a munkáspárt fő külpolitikai szakértője) és Walter Citrine-ét. A meghívónak volt egy érdekes, jellegzetes mondata. Eszerint Károlyit ezúttal nem egyszerűen „magánemberként” hívták meg, hanem „kormánya, avagy országa képviselőjeként”, s arra kérték, ha nem tud elmenni, küldjön valakit maga helyett, mert szeretnék, ha e rendezvénynek valóban nemzetközi jelleget adhatnának.⁹ Ugyanakkor viszont az is jellegzetes, hogy ehelyütt is Károlyit tekintették a magyar emigráció vezéregyéniségének.

Erre különben sok egyéb dokumentum is utal. Többek között egy rövid néhány soros 1942. augusztus 28-i levél, amelynek feladója W. Citrine, aki jelzi, hogy megfelelő időpontban kész őt fogadni.¹⁰

Természetesen Károlyi kapcsolatai nem szűkültek le pártkapcsolatokra. Ezt bizonyítja, hogy a Royal Institute of International Affairs-szel szintén kapcsolatban volt, s tulajdonképpen kormány szintű volt a kapcsolata a csehszlovák

⁷ PIA. 704. f. 78. ö.e.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

emigrációval is, amiről H. Ripka levele tanúskodik, amely egyúttal Jan Masaryk és Károlyi találkozásairól is tanúskodik.¹¹ Mindez legkevésbé sem meglepő, ha nem feledjük el, hogy Károlyi mindig milyen erőfeszítéseket tett a dunai népek együttműködésének biztosítására, s etéren milyen jelentőséget tulajdonított éppen a magyar és csehszlovák kiegyezésnek, s a múltból milyen megkülönböztetően jó kapcsolatai alakultak ki a Csehszlovák Köztársaság vezetőivel T. Masarykot és Benešt¹² beleértve.

A dunavölgyi politikának elvi programpontjait szinte e lépésekkel egyidejűleg Reinitz Jenőnek tételesen is kifejtette: „Nemcsak azért vagyok a szláv orientáció mellett, mert nem akarom, hogy a magyarok elvérezzenek a németek szép szemeiért, de azért is, mert addig, míg ki nem békülünk a szlávokkal, egy progresszív Magyarország létesítése és a Dunai Föderáció megalkotása lehetetlen.”¹²

A dunai konföderáció eszméje csak egy volt Károlyi messzebb pillantó elképzelései sorában. 1942. június 3-i Jászihoz írott levelében széles tablón vázolta fel egész Európa átrendezésére vonatkozó tervét, amelynek során azt fejtegette, hogy ő a munkáspártok egységfrontjából indul ki, sőt „az összes dolgozók egységfrontjából”, amelynek alapján „egész Európa, sőt az egész világra kiterjedő új gazdasági rendet akarnék felállítani”. Károlyi ebbe belefoglalta a tervgazdaságot, és a szocializmus felé tekint.¹³

Végül az állandó törekvések témaköréből nem feledkezhetünk meg Dániel Arnoldddal való találkozásairól, aki ekkor — részben Károlyi biztatására — igen gondos tervet dolgozott ki a magyar földreform keresztülvitelére, alaposan tanulmányozta a hivatalos statisztikai anyagokat, hogy eredményeit azután megbeszélje Károlyival.¹⁴

1943

Aligha véletlen, hogy a nyitó évek zökkenői után Károlyi nemzetközi kapcsolatai az 1943-as évben szélesedtek talán legjobban ki. E kapcsolatokban voltak régi, hagyományos elemek, nyomon követhetjük a régi kezdeményezések folytatását, de felfigyelhetünk az új tünetekre is, s természetesen a világ változó jelenségeinek reagálásaira is. E kapcsolatokat az 1943-as évre éppen ezért nehezebb rendszerezni, összefoglalni, mint 1938 és 1942 között.

Egy ilyen témakörnek tekinthetjük az olyan rendezvényeket, amikor nemzetközi (Fight for Freedom) avagy az angol munkáspárti szervezetek hívtak össze nemzetközi konferenciákat, részben az antifasiszta törekvések összehangolására, részben a háború utáni Európa megreformálásának tervei kidolgozására.

Az év kezdetén, 1943 februárjában a Fabian International Bureau hívott össze ilyen konferenciát a „quislingek” szerepének kivizsgálására. Magát a konferenciát júliusban kívánták megrendezni, s Károlyit kérték, hogy a konferencián jelenjen meg, s a magyar történeti vonatkozásokat ismertesse.¹

¹¹ Uo.

¹² Beneš szinte az egyetlen magyar politikusként tartotta számon, akit megbecsült. Ezért segítette olykor munkatársainak külföldi útjait.

¹³ Károlyi Mihály Válogatott írásai. 2. köt. 45.

¹⁴ PIA. 704. f. 126. ö. e.

¹⁵ PIA. 704. f. 78. ö. e. A magyarországi földreform tervezetek elképzeléseit hivatalos angol szövegről is szorgalmazták, aminek Károlyi levelezésében szintén megvannak a nyomai.

¹ E „quisling” konferenciával kapcsolatosan megjegyzendő, hogy a szervezők egy ideig maguk sem voltak teljesen tisztában azzal, hogy mit is érhetnek el egy ilyen találkozótól. Végül

A konferenciát később megtartották s az elkészített tanulmányok, áttekintések oly nagy érdeklődést keltettek, hogy a konferencia egész anyagát meg is jelentették. Az év őszén azután Walter Loeb, a „Fight for Freedom” szervezet nevében kérdezte Károlyitól, hogy a „Free Hungarian” mozgalom hány példányt rendel meg a kötetből.

1943 azonban nemcsak a letisztulás éve volt. Angliában is egybefonódott a múlt és a jelen, s furcsa módon Károlyiéknek megint találkozniuk kellett a spanyol polgárháború nagyonis élő emlékével. Ezúttal nem a magyar internált önkéntesek kértek segítséget — hanem az angolok, lévén, hogy a régi törvénykezés groteszk módon a második világháború éveiben is tovább élt, s sújtotta az angol önkénteseket.² 1943 márciusában az angol International Brigade Association nevében Sam Wild elnök és Jack Brent elnök hivatalos levélben kereste meg Károlyit. E levélben hivatkoztak arra, hogy a múltban is „felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak munkánkban, hogy megkönnyítsük szerencsétlen elvtársaink sorsát és biztosítsuk kiszabadulásukat a koncentrációs táborokból”, s éppen ezért meghívják a társaság évi gyűlésére. A konferenciának az a célja, hogy új lendületet adjon a mozgalomnak a bebörtönzöttek kiszabadítása érdekében.³

Ez a levél csak egy szem abból a láncból, hogy múlt és jelen mennyire összeszővődött, s Angliában is mily éles harc folyt politikai erők között, amelybe nem egyszer Károlyit is igyekeztek bevonni

Károlyi angol kapcsolatai 1943-ban minden vonalon kiszélesedtek, rendszereződtek, s ha már 1942-ben tapasztalni lehetett, hogy egyre inkább a jövő felé fordultak az emberek, Európa demokratikus megreformálását tervezték — akkor ez a tendencia 1943-ban érthetően felerősödött. Károlyit a legkülönbébb angol szervezetek hívták meg rendezvényekre, kerekasztal konferenciákra, illetőleg előadásokra. Ismételjük, a legkülönbébb szervezetek, de ugyanakkor hozzátéhetjük: zömük változatlanul vagy munkáspárti, vagy a munkáspárttal rokonszenvező, esetleg baloldali liberális szervezet volt. A Workers Educational Association egyik vezetőjét, B. W. Spivockot Károlyiék hívták meg a Demokratikus Magyarország klubba előadás tartására — amit ő el is vállalt. Ethel Barrow viszont több társaság nevében 1943 februárjában Károlyit kereste meg egy olyan konferencián való résztvétel érdekében, ahol „Európa újjáépítése a háború után” címmel kívántak beszélgetést, konferenciát tartani. E. Barrow jelezte, hogy a rendezvény megtartását H. Laski, a London School of Economics professzora, vezetője, a Munkáspárt egyik befolyásos tagja is sürgeti-támogatja.⁴

Az angol kapcsolatok 1943-ban más csoportosulásokkal is kiegészültek. Így Károlyit 1943-ban többször diákszervezetek is megkeresték, előadások tartására kérték. Így 1943 novemberében a Student Federation for International Co-Operation szervezet (amelyhez egyaránt tartoztak oxfordi és londoni diákok) kérte Károlyit, hogy akár Oxfordban, akár Londonban tartson számukra előadást. A meghívó titkár szerint mintegy 250 fős hallgatóságra számíthat, s a

a Fabian International Bureau megkeresésében azt olvashatjuk, hogy Károlyitól elsősorban nem azt várták, hogy pontos adatokat közöljön, hanem a veszély tendenciáit jelölje ki és rávilágítson a „bűnös” emberekre. A FIB március 5-iki felkérő levelében Mildred Bamford előre jelezte Károlynak, hogy az összegyűjtött dokumentációt azután a parlamentí képviselők körében kívánják terjeszteni.

² Stanley Harrison: Az élet mégis szép. Bp. 1955.

³ PIA. 704. f. 79. ö. e.

⁴ Uo.

javasolt téma: „A Balkán és a Szovjetunió” volt.⁵ Az év nyarán a Fabian International Bureau hívta meg Károlyit, hogy angol és a kontinensről érkezett szocialistákkal vitassanak meg néhány olyan kérdést, „amelyek minket, mint szocialistákat, valamennyiünket érdekelnek”.⁶

Nem érdektelen a személyi kapcsolatok alakulása sem. Ismeretes, hogy Bertrand Russellhez régi barátság fűzte Károlyit, s a háború idején ez a barátság csak elmélyült. Az 1943-as esztendőben Károlyi újabb értékes szövetségesre talált Julian Huxley személyében. E kapcsolatról többek között Károlynak 1943. október 21-i levele tanúskodik, aki köszönőlevelében így írt: „Kedves Huxley professzor. Még egyszer meg akarom köszönni önnek, hogy elnökölt gyűlésünkön. Mihelyt Ön elvállalta ezt a feladatot, egyszersmind biztosítva volt a siker. Az az erkölcsi támogatás, amit nyújtott ügyünknek, megadja a szükséges indító erőt az új központnak.”⁷

Russell és Huxley az egyetemi tudományos világ támogatását hozták. Tulajdonképpen hasonló szint jelentett Harold Laski is, aki a London School of Economics vezető professzora volt — de ugyanakkor Laski már hosszú ideje nagy szerepet játszott a Labour Party életében, így ő nemcsak a politizáló egyetemi professzor típusának volt megtestesítője, hanem egyúttal az aktív politikusnak is, akinek az angol politikai életben Huxleynál és Russellnél nagyobb volt a súlya. Laski — aki mindig a Labour Party balszárnyán állt, s a háború során Károlyihoz hasonlóan vele együtt aggódott a darlanista tendenciák jelentkezésén,⁸ szintén nem egyszer vállalta az elnöklést a Free Hungarians rendezvényein. Károlyi tisztában volt Laski elnöklésének jelentőségével, s éppen ezért írta neki: „Az a morális segítség, amit nyújtott nekünk, az szerfölött értékes. Honfitársaim Angliában alacsonyabbrendűségi komplexustól szenvednek” — s éppen etéren Laski megjelenése sokat segített, s meggyőzi őket arról, hogy a félrehúzódnás helyett „bátrabban kell vállalniuk a harcban való részvételt.”⁹

Az angol baloldali értelmiségi mozgalmakban külön színfoltot jelentett mindig Victor Gollancz személye. Kiadó lévén — bizonyos fokig nagyhatalom volt. Az 1930-as években antifasiszta könyvsorozatával az események előtt járt, s ez szellemi befolyását jelentősen megnövelte a második világháború napjaira. Aligha véletlen, hogy Károlyi és Gollancz között ugyancsak barátság szövődött s 1943 szeptemberéből két levél is tanúsítja, hogy Gollancz szerint politikai fogásban milyen közel álltak egymáshoz.¹⁰

A személyi kapcsolatokat természetesen még hosszan sorolhatnánk, hiszen ezek olykor nagyon is fontos politikai szerepet nyerhettek. Ezek mellett azonban feltétlenül meg kell emlékeznünk a direkt politikai munkakapcsolatokról, amelyeknek egyik legfontosabb területét bizonyára a sajtó képezte. Az angol sajtó, amelynek hasábjain Károlyi részben magyar kérdésekről szólalhatott meg, igazíthatott helyre téves, nem ritkán még mindig Horthy-párti nézeteket, de nem egyszer a magyar és közép-európai horizonton is túltekintve egész Európa jövőjét érintő kérdések megvitatásába kapcsolódott be.

⁵ PIA. 704. f. 79. ö. e.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Károlyi Mihályné 1975 márciusi személyes közlése.

⁹ PIA. 704 f. 79. ö. e.

¹⁰ Uo.

Ez utóbbi kapcsolatokra jellemző G. R. Hardacrenak, az Oxford Mail szerkesztőjének levele, aki kifejezetten azért kereste meg Károlyit, mert cikksorozatot kívánt elindítani a kontinens politikusainak megszólaltatásával arról, hogy ezek miként képzelik el a háború utáni Európa gazdasági bajainak megoldását.¹¹

A News Chronicle szerkesztőinek magyar információkat adott, a Bevan és Jennie Lee szerkesztette baloldali labourista Tribune-ban pedig néhány levélváltás után cikke is megjelent Magyarországról.¹²

E cikkek, levelek ha külön-külön választjuk őket kevés új elemet tartalmaznak. Károlyi esetében ez kevésbé lehetett meglepő. Károlyi kiforrott világnézete alapján az egyes alkalmakkor tulajdonképpen csak újra meg újra kifejtette már alaposan átgondolt nézeteit. Így a Tribune cikk esetében is elsőrendűen saját osztályának, a nagybirtokosoknak önzését és hazaárulását leplezte le, hogy a magyar gazdasági és politikai rendszer reakciós vonásainak kimutatása alapján azokat a nyugati politikusokat támadja újólag, akik ezt a rendszert át szeretnék menteni a jövőbe is, míg ő teljes demokratikus fordulatot sürgetett, s ezúttal is, ehelyütt is — a dunai népek föderációját.¹³

S ha Károlyi minden alkalommal ezt a crédóját hirdette meg a lapokban, személyes leveleiben, akkor természetesen ugyanezt tette akkor is, amikor vagy a Free Hungarians szervezetet létrehozta, annak rendezvényein felszólalt, vagy amikor a különféle angol politikai szerveket — például a Külügyminisztérium illetékes osztályait — látta el információkkal, s sürgette megint csak a mélyreható reformokat. Végeredményben ennek a sokoldalú tevékenységnek volt egyik területe az is — amit Károlyi Mihály és felesége a rádióban, a BBC hullámhosszán folytatott a Horthy-barát tendenciák visszaszorításáért, Macartney professzor elszigeteléséért. A vita alaposan elhúzódott, s Károlyi megint igénybe vette a labouristák segítségét — akik Price esetében biztosították is jóindulatukról, de az áttörést a BBC-nél ekkor még nem sikerült elérni, az ellenállás erős volt, s a BBC vezetői még nem akarták az olyan pontokon kiélezni a vitát „a magyar közvéleménnyel”, hogy Kállayt bírálják, októbert ünnepeljék, a szentistváni birodalom kereteit kérdésessé tegyék. Mindezt azonban Károlyi elengedhetetlennek tartotta, ilyen kérdésben ő nem tűrte a megalkuvást.

A BBC-vel való vitával, s Price közbelépésével kapcsolatban tanulságos és bizonyító erejű a következő néhány dokumentum. Brendan Bracken a BBC-től küldte Pricenak a következő levelet 1943. november 30-án, amelyben már Price intervenciójára válaszol. „Utánanéztam annak a panasznak, amit néhány magyar emigráns emelt”, majd utal arra, hogy az októberi forradalom alkalmából végül is a magyar adásban megemlékeztek, miként néhány másnyelvű adásban is. Bracken válaszáról december 2-án Price értesítette Károlyi Mihályt. Az intervenció ily módon nem volt teljesen hatástalan — jóllehet a BBC küzdelem ezután is tovább folyt.

A BBC vitát azonban csak akkor érthetjük meg jobban, ha megemlítjük az előzmények néhány mozzanatát is. 1943. június 8-án Károlyi interveniált a BBC-nél, hogy válaszolhasson Kállay egy beszédére, amelyben Kállay elmarasz-

¹¹ Uo.

¹² Károlyi Mihály válogatott írásai. 2. köt. 128—132.

¹³ Uo. — A Tribune cikk előzményeihez tartozik, hogy 1943. augusztus 17-én Aneurin Bevan, a Tribune szerkesztője s a Labour balszárnny egyik ismert vezetője kereste meg soraival Károlyit és kínálta fel neki a lehetőséget, hogy a lapban kommentárokat közöljön a magyar helyzetről. (PIA. 704. f. 78. ö. e.)

talta az emigránsokat s személyesen Károlyit. A BBC részéről ekkor S. V. Chambers válaszolt Károlynak, s miközben megjegyezte, hogy ők Kállay kijelentéseit a BBC hullámhosszán visszautasították — Károlynak mégsem adnak lehetőséget, hogy személyesen válaszolhasson Kállaynak — mivel — mint mondta — „a BBC elvei nem teszik lehetővé, hogy Angliában tartózkodó külföldiek vitát folytathassanak kormányaikkal”.¹⁴

Károlynak információs tevékenységére pusztán még egy dokumentum kapcsán térnénk ki részletesebben, amit a régi antimilitarista hagyományokra visszatekintő internacionalista szervezetnek, az E. D. Morel által életre keltett Union of Democratic Control nevű társaság elaborátumára adott. Az UDC nagyobb összegezést készített Európa országainak helyzetéről, múltjáról, amit megküldtek Károlynak, hogy tegye meg észrevételeit. Károlyi 1943. október 5-én küldte meg ezeket, amelyek rendkívül jellemzőek, s mivel a magyar történeti fejlődés több pontját érintik, ezért is érdemes idézni őket. Mindenekelőtt hangsúlyozta; az angol közvéleménnyel azt kell megértetni, hogy Magyarország félfüadális ország, s amikor a hivatalos magyar politikusok az angol demokráciát dicsérik — az merő szemfényvesztés. Ami a részletkérdésekre vonatkozik, a megjegyzések ugyanilyen figyelemreméltóak. Károlyi mindenekelőtt a terror kérdésére utalt, amit az angol dolgozat csak érintett. Károlyi aláhúzta, hogy szemben a Tanácsköztársaság „vörös terrorjának” 280 áldozatával, az 1919—1920. évi Fehér Terrornak 5000 ember esett áldozatul. Igen élesen támadta személy szerint is Bethlen Istvánt és Teleki Pált, akik iránt Angliában illúziókat táplálnak, s akik személyükben is besározódtak a frank hamisítási botrányban, s természetesen az egész korszak politikájában. A „negatív” hősök mellett Károlyi ezúttal megjelölt pozitívokat is. Külön kiemelte Szabó Ervin jelentőségét, akiről megjegyezte, hogy „az októberi forradalom egyik szellemi vezetője” volt, noha a forradalom napjaiban már nem élt. Ugyanitt az angol közvélemény figyelmét felhívta Rákosi Mátyás és Vámbéry Ruzstem személyére. Ami a problémaköröket illeti, Károlyi javasolta, hagyják ki a Szent Istvánra való utalást, másfelől viszont részletesebb rajzot látott volna jónak a „három millió koldusról”. Végül megemlékezett a magyarországi szociáldemokratakról, s vezetőiket az angol Labour vezetőivel azonosította, szemükre vetve forradalom- és oroszellenességüket.¹⁵

És végül még egy nyom, részben a sajtókapcsolatokhoz, részben Károlyi szociáldemokrata összeköttetéseihez. Amikor 1943 szeptemberében Böhm Stockholmól Londonba érkezett, akkor Károlyi riasztotta a Times külpolitikai rovatvezetőjét, hogy használja ki az alkalmat, mivel Böhm állandó kapcsolatban állt a magyarországi szociáldemokrata vezetőkkel, így a beszélgetés bizonyára érdekes lenne számára.¹⁶

¹⁴ Uo.

¹⁵ PIA. 704. f. 79. ö. e.

¹⁶ Uo. Ez csak kis adalék — de egyúttal bizonyítja, hogy mikor Böhm megfordult Londonban — nem igen volt olyan eset, hogy a személyes találkozára és a nézetek, ítéletek tisztázására ne került volna sor Károlyi és Böhm között. Károlyi és Böhm levélváltásai ilyen formában is tanulságosak, hiszen később, 1944 júniusában Böhmnek küldött levelében Károlyi megint csak elmondja kritikai észrevételeit a magyar szociáldemokrata vezetők politikájáról is, s ezúttal a kritikából kijutott már Böhmnek is (Károlyi Mihály Válogatott írásai. 152—154). A kritika egyúttal azonban ezúttal is azt bizonyítja: Károlyi a szövetséget bírálta.

1944

Az 1944-es év természetesen megint csak másféle megközelítésben rendhagyó, hiszen bármennyi áldozatot is kellett még hozni, Károlyi biztos lehetett a hitleri koalíció szétverésében. Tevékenységében éppen ezért már fontosabbá vált a jövő terveinek kidolgozása, s amennyiben vitákat kellett folytatnia — éppen a magyar emigrációban — akkor ez is megint csak nagy mértékben az antifasiszta összefogás belső erőviszonyait és a jövő programját érintette.

Ami nemzetközi kapcsolatait illette — etéren 1944 már nem hozott sok új mozzanatot. Inkább a régebbi kapcsolatok tovább élését tapasztalhatjuk. Az év postájában megint több levelet találhatunk H. J. Laski tollából. Laski az év áprilisában azon túl, hogy egy személyes beszélgetés időpontját tisztázza, megjegyzi, javasolja, csak akkor válasszák meg a magyar klub védnökévé, ha már a Labour Partyban is megerősítik posztjában — ekkor a magyaroknak is nagyobb hasznára lehet. E levélben azonban nem mulasztja el az alkalmat, hogy már az elkövetkező győzelem biztos távlatát regisztrálja, amely — mint írja — „nagy elégtételül szolgálhat Önnek és férjének”, Laski mindehhez hozzátette: „Higgyék el, egyike vagyok azoknak, akik mindkettőjük iránt legnagyobb tisztelettel viseltetek, amiért hűek tudtak maradni eszméikhez.”¹

A levelet Károlyi Mihályné 1944. május 12-én köszönte meg. Miután a magyar klubban megbeszélték az időpontot — ezt közölték Laskival, majd hozzátette „Férjem is, magam is nagyon köszönjük kedves és bátorító szavait”.²

Változatlanul fennmaradtak a munkatársi kapcsolatok a Bevan, J. Lee szerkesztette Tribune-nal is. A Tribune szerkesztőségében dolgozó George Orwell kereste meg ekkor Károlyinét s ajánlotta fel 1944. október 23-án, hogy írjon recenziókat a lapnak közép-európai (de nem kizárólag, mert francia munkákat is felkínált) témájú könyvekről. A levél tanúsága szerint Károlyiné Orwellel is többször találkozott.³

Ugyanekkor meghívták T. S. Eliotot is, hogy a magyar klubban tartson előadást. Eliot bizonyos fenntartással, óvatossággal válaszolt, jelezve, hogy ő nem kíván egy politikai pártot, csoportot sem kizárólagos alapon támogatni — ugyanakkor azonban vállalta, hogy 1944 márciusában előadást tartson.

Végül fennmaradt egy levél a nagyon régi baráttól, B. Russelltől, aki 1944 novemberi levelében visszaüt egy korábbi találkozójukra s meghívja Károlyiék Cambridgebe. Russell e valóban baráti levélben így búcsúzott: „Azon túlmenően, hogy nagyon örülnék, ha találkozhatnék önökkel, szeretnék többet hallani a magyar ügyekről is.”⁴

Az 1944-es postában találunk egy furcsán szomorú levelet is. A feladó Azcarate, a spanyol köztársaság londoni követe volt. Károlyi őt is meghívta a magyarok rendezvényére, pontosabban a francia Levy professzor előadására — elnöknek. Azcarate a meghívás elől azonban kitért — hogy ezt Spanyolország nemzetközi helyzete, illetőleg a helyzet rendezetlensége nem teszi lehetővé.

¹ PIA. 704. f. 80. ő. e.

² PIA. 704. f. 80. ő. e. — Károlyi Mihályné jegyezte fel memoárjában, hogy az Új Demokratikus Magyarország, majd az Angliai Magyar Tanács klubjában Laski, Russel mellett többször szerepelt H. N. Brailsford, az ismert baloldali labourista M. Foot és a történész A. J. P. Taylor — akit Károlyihoz személyes baráti érzelmek fűztek, — továbbá Seton Watson professzor.

³ Uo.

⁴ Uo.

Viszont megköszönte a „gesztust”, mivel Károlyi ily módon újra szolidaritást vállalt a köztársasággal.⁵

A spanyol Azcaratenak ez a levele nyilvánvalóan csak megerősíthette Károlyi aggályait, hogy a háborús győzelem még nem zár ki sok veszélyes tendenciát — többek között a darlanizmust sem nemzetközileg, sem országonként. E veszély ellen Károlyi erejét megfeszítve küzdött, s erre az egész demokratikus emigrációt igyekezett ugyanúgy felsorakoztatni, mint annak idején 1941—42-ben.

1944-ben azonban Károlyiban a pesszimista gondolatokat mégis elnyomta az optimista alaphang. Egyfelől már biztos volt abban, hogy a Horthy-fasizmus végképp összeomlik, s 1944 késő őszen már a debreceni nemzetgyűlést, az új kormányt, s a demokratikus megújulás útjára lépő országot köszöntötte — miközben láthatta, hogy az új Magyarország hasonló nyomvonalon elinduló baráti országok társaságában hajthatja végre a régóta kívánt demokratikus reformokat, s léphet rá a szocialista fejlődés útjára.

A magyar, s a szélesebb kelet-európai perspektíva mellett pedig Károlyi egy általános, európai szintű demokratikus fejlődés alapjait is kirajzolódni látta. Károlyi a helyszínen látta, hogy már a háború során is milyen éles osztály- és politikai konfliktusok zajlottak le — többek között Angliában. Biztosra vette, hogy a háború után Londonban munkáspárti kormány kerül hatalomra, s bízott abban, hogy Nagy-Britannia ezután a szocialista irányba fejlődik majd. S ebben az esetben úgy vélte, hogy a Munkáspárt vezette Nagy-Britannia és a Szovjetunió között tartós baráti kapcsolatok alakulhatnak ki, s mindez megalapozza nemcsak Európa békés jövőjét, hanem nyilvánvalóan a progresszív erők felülkerekedését. Ez a remény, sőt bizonyos előre érzett bizonyosság, hogy Európa végre elindul azon az úton, amiért Károlyi maga is több mint két évtizede küzdött.

Az új Európa megszületése egyik bázisának — legalábbis Kelet-Európában — Károlyi kétségtelenül a gyorsan megerősödő jugoszláv partizán-mozgalmat látta. Ehhez kívánta kapcsolni az annyira óhajtott magyar ellenállási mozgalmat is — s mint írásaiból és Károlyi Mihályné memoárjából is ismeretes⁶ — e cél érdekében tárgyalásokat is folytattak egyfelől Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövettel s Velebit tábornokkal, Titó londoni megbízottjával. Ismeretes az is, hogy e kísérlet nem vezetett eredményre, de a tárgyalás ténye már arra figyelmeztet: egyfelől Károlyi jól látta a napirendre kerülő legfontosabb feladatot, másfelől az a tény, hogy mindkét helyen tárgyaltak vele, megint csak arra mutatott, hogy Károlyi nemcsak a nyugat-európai országok demokratikus, szocialista velleitását köreivel tudott kiépíteni kapcsolatokat. Hogy elképzeléseiből, terveiből nem tudott többet megvalósítani — nem elsősorban rajta múlt.

⁶ Uo.

¹ Károlyi Mihályné: Együtt a száműzetésben. Bp. 1969. 273—274.

VARGA F. JÁNOS

Károlyi Mihály és az antifasiszta emigráció egységfrontja (1941–1944)

Franciaország német lerohanása a magyar baloldali emigráció számára is rendkívül súlyos helyzetet teremtett. A húsz év harcaiban állandó visszavonulásban „pozícióból pozícióba, országból országba” hátráló tábor — Párizs elestével utolsó komolyabb menedékét veszítette el. Egy részük — valószínűleg a nagyobb — maradt, s így a későbbiekben be tudott kapcsolódni a francia ellenállásba. Másrészüket, a németek elől menekülve — Dél-Franciaországon keresztül — Spanyolországba, Portugáliába vagy a gyarmatokra menekült, hogy onnan — amennyiben módja volt rá — tovább menjen Angliába vagy Amerikába. Sokan közülük azonban már „a biztonság első pillanatában” arra gondoltak, hogy mily „fronton” harcolhatnának tovább eszméik védelmében a fasiszmus ellen.

Az angliai magyar emigráció számszerűleg nem volt jelentős — kevés kivételtől eltekintve — „nem voltak gyökerei”.¹ Nagy többségük csak a 30-as évek végén érkezett a szigetországba, de miután főleg a fasiszmus elől menekülők voltak, politikai aktivitásukra — antifasiszta kiállásukra fokozottan lehetett számítani. 1941 áprilisában, a Jugoszlávia elleni orvátmadásban való részvétel miatt, az angol kormány megszakította diplomáciai kapcsolatait a Horthy-Magyarországgal.²

Az eddig csak szervezkedő csoportok ezután alakultak többé-kevésbé szervezett mozgalmakká. 1941 nyarára Londonban három magyar antifasiszta emigrációs szervezet körvonalai bontakoztak ki. A leghatározottabb kontúrokkal a Londoni Magyar Klub rendelkezett. Ebben az időben nagyrészt csehszlovákiai magyar kommunisták vezették.³ A németellenes erők azonnali összefogását — népfrontot — hirdették, sürgették a magyar emigráció sorai között. Kevésbé volt körülhatárolható, s politikailag is „sok színűbb” volt egy másik magyar szervezet, a Nagybritanniai Magyarok Egyesülete, melyet Zsilinszky Antal, a londoni magyar követség volt első titkára szervezett. Az Egyesület „... politikai pártállásra, világnézeti meggyőződésre és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül” szándékozta egy nagy csoportba tömöríteni mindazokat az Angliában élő magyarokat, „... akik egyek a fasiszmus bármely formája elleni harcban”.⁴

¹ Egykori levelezés szerinti becslés 2500–5000 főre teszi. P. I. Arch. 704. f. 36. ö. e. 1. l.

² Lásd erről *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. Kossuth 1969.

³ A Londoni Magyar Klub vagy Hungarian Club in London, vezetői 1941-ben: Radó Zolánt, alelnök: Mohanits Anna, titkár: Salgó Éva.

⁴ P. I. Arch. 704. f. 77. ö. e. 31. l. Zsilinszky Antal, Buday György—Károlyi Mihályhoz 1941. szept. 25-én.

Nagybritanniai Magyarok Egyesülete előfordul mint Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete is. Hivatalos angol neve: Association of Hungarians in Great Britain. Vezetője Zsi-

Szándékuk sikertelen maradt, mert a baloldaliak nagyobb részt bizalmatlanok voltak az „átálltakkal” szemben.

A harmadik mozgalmat Lónyai Károly gróf, a londoni emigráció Münchhausen-je szervezte.⁵ Károlyi és a körülötte tömörülők csoportja először ide csatlakozott. „... Ezt annyival is inkább megtettem, mert ismételtelen kijelentted, úgy Nekem mint másoknak, hogy engemet vezérnek ömersz el és politikai elveimet úgy a múltra, mint a jövőre elfogadod.”⁶ A Szabad Magyar Mozgalom tehát Károlyi vezérsege és programja szerint indult volna. Az 1941. augusztus 2-ára, a Trade Union Club helyiségébe meghirdetett alakuló nagygyűlést azonban Lónyai puccsszerűen lefújta, miután egyértelműen kiderült, hogy Károlyi mind a programot, mind a vezetést a legkomolyabban veszi. Lónyainak pedig nem ilyen Károlyira volt szüksége.

A baloldali elkötelezettséget, helytállást és egy leendő új Magyarország szimbólumát ebben az időben az emigráció progresszív részének valóban Károlyi Mihály neve jelentette. 1941 tavaszán-nyarán többen fordultak hozzá, hogy indítson egy baloldali szabad magyar mozgalmat.⁷ Természetesen meghívta soraiba valamennyi londoni magyar antifasiszta szervezetet. Hozzá hasonló nagy formátumú egyéniség nem volt a londoni emigrációban. A Lónyai-mozgalomba való belépése nem rendítette meg, sőt eltökéltebbé tette abban az irányban, hogy egy valóban az ő programja alapján álló szervezetet hozzon létre.

1941. szeptember 27-én a londoni Ethical Hallban egybegyűlt magyarok gyűlése kimondta az Új Demokratikus Magyarországért mozgalom⁸ megalakulását Károlyi Mihály vezetésével. Az összefogás szüksége kétirányú volt: összefogni mint antifasiszta magyarok, s mint a náci ellenségei s Anglia barátai, hogy „a legjobb tehetségünk szerint igyekezzünk Angliát minden népek szabadsága érdekében folytatott küzdelmében segíteni”.

A Károlyi által meghirdetett program — az adott körülmények között — elvi program volt. „Nekem látod nem az a legfontosabb, hogy valaki anti-Nazi legyen — az is kell. De a legfontosabb, hogy Anti-Horthysta legyen. Nem is Horthy személye a fontos, de én csak azokkal vagyok hajlandó együtt dolgozni, akik velem együtt le akarják törni az „úri” Magyarországot. Lehet, hogy ezért engem is »Holdkórosnak« fogsz megítélni — mint hogy Jászit is annak tartod, ezt csak megtiszteltetésnek venném. Hidd el, különösen a mai földrengés közepette — nem petty réalpolitikuskokra van szükség, hanem ... merész bátor építőkre van szükség, akik a régi dudvás pilléreket fel merik rúgni, azzal a kockázattal is, hogy esetleg reájuk fognak esni és eltemetik őket. Magyarországnak,

linszky Antal volt; vezető szerepet játszottak az Egyesületben: Révai András, a Pester Lloyd volt tudósítója, Buday György, a szegedi fiatalok egykori titkára, Iványi Grünwald Béla történész, aki itthon a „Korunk” köréhez tartozott.

⁵ Angol neve: Free Hungarian Movement. Lónyai azt állította, hogy Franciaországban 6500 magyar élén harcolt a németek ellen, hogy „komoly” magyar illegális kapcsolatai vannak és kapcsolatai a Foreign Office-al, melyen keresztül „el tudja intézni”, hogy a mozgalmat „elismerjék”. A kaotikus időkben közléseinek kezdetben hitelt adtak.

P.I.Arch. 704. f. 125 ö. e. 36. Ld. Károlyi Mihály Lónyai grófhhoz, dátum nélkül (1941. aug. 3., V. F. J.)

⁶ Uo.

⁷ The Memoirs of Michael Károlyi — Faith without Illusion; Litván György fordítása, kézirat 373 old. és Kaczér Illés, Prager Jenő, Róbert Oszkár, Simon Mózes — Károlyi Mihályhoz 1940. jún. 15. P.I.Arch. 704. f. 76 ö. e. 16—17. l. Rév Béla — Károlyi Mihályhoz 1941. jún. 2. P.I.Arch. 704. f. 77 ö. e. 12. l.

⁸ P.I.Arch. 704. f. 36 ö. e. 10. l.

Európának egy egészen új épületre van szüksége. Zsilinszkyeknek — Bethlennek nincs és nem lesz többé szavuk. Legalábbis én erre töreksem.”⁹ A fenti sorok magánlevélből valók, mégis igen jól mutatnak rá Károlyi programjának azokra a pontjaira, melyek alapvetően különböztek — 1941-ben — a többi antifasiszta magyar emigrációs szervezet programjától. Elsősorban abban, hogy a hitlerizmus elleni harcot kezdettől fogva szorosan összekapcsolta a horthyzmus elleni küzdelemmel, miután szoros analógiát látott közöttük, eszközeikben, módszereikben, célkitűzéseikben egyaránt. „Mindenkinek, aki becsületesen harcolni akar Hitler ellen, annak ugyanúgy kell harcolnia Horthy ellen is, mert Magyarország Hitlerének neve Horthy Miklós.”¹⁰ Nem volt „politikus” ez a kiállítás — mondhatnánk ma. „Károlyi egy tragikus idealista”, programja nincs egy vonalon az angol politikával — vágták a fejéhez akkor.¹¹ Károlyi, aki nem mindig tudott „reálpolitikus” lenni, ebben az esetben helyesen értékelte a magyar emigráció progresszív részének helyzetét, feladatát. Világosan látta, hogy az új magyar köztársaság nem Londonban, nem Amerikában, hanem Magyarországon fog létrejönni, s azt, hogy még félhivatalos elismerésre sem lehet számítani az angol kormánytól. Tisztában volt továbbá a magyar emigrációs „klub-politika” valóságos súlyával is.

Ebben a helyzetben nézetünk szerint sem lett volna helyes, ha Károlyi olesó és az „igazi politika” számára egyébként semmit sem számító kompromisszumokat tett volna a Horthy-rendszer irányában, amely ellen két évtizeden át egy pillanatig sem szűnt meg harcolni.

Az Új Demokratikus Magyarorszáért mozgalom programja abban is alapvetően különbözött a többi londoni emigrációs csoport programjától — 1941-ben —, hogy Magyarország felszabadulását szorosan összekapcsolta a társadalom átalakításának kérdésével, az úri Magyarország felszámolásával. Elsősorban az azonnali gyökeres földreform szükségességét hirdette.¹² A külpolitika vonatkozásában alapvetően azt szögezte le, hogy szakítani kell a német „barátsággal” és szláv orientációra kell törekedni. Jó kapcsolatokat kell létesíteni a szomszéd államokkal, s létre kell hozni egy dunai konföderációt, amely hivatva lesz a kis nemzetiségi nacionalizmusokat kiküszöbölni és a békét tartósan megőrizni a Duna-medencében. A Károlyi mozgalom feladatául tűzte ki azt is, hogy a fenti alapelvek alapján az egész baloldali emigrációt laza szervezeti keretek között, de igen határozott politikai célokért összefogja, s világmozgalommá szervezze.

Néhány hét, hónap alatt a magyar baloldali emigráció többségét jelentő „Hitler és Horthy ellenes százszázalékos demokraták” csatlakoztak Károlyi mozgalmához. Először — még szeptemberben — az Egyesült Államok demokratikus „magyarsága”, majd a kanadaiak, november 9-én a brazíliaiak, november 12-én a chileiek és mexicóiak és a palesztinai magyarok, december 17-én az Argentínában élő baloldali magyarok csatlakoztak és vállalták Károlyi prog-

⁹ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: M.T.A. Kézirattára) Ms 5367/196, Károlyi Mihály Hatvany Lajoshoz 1941. máj. 31. Károlyi álláspontja az idézett kérdésekben a Szovjetunió elleni német — magyar támadás után még jobban megerősödött.

¹⁰ P.I.Arch. 704. f. 36 ö. e. 38. 1. Az 1941. szept. 27-i gyűlés jegyzőkönyve.

¹¹ Uo. 44. Nagy István hozzászólása.

¹² A mozgalom agrárszakértője, Dániel Arnold 1942-ben azt állapította meg, hogy egy radikális földreform esetén 9 hold körüli föld jutna minden földművesnek, akinek eddig ennél kevesebb, vagy semmije sem volt. „Magától érthetőleg a birtokreform kedvező gazdasági és szociális hatása csak úgy volna teljes, ha kiegészítendődnék a kis gazdaság technikai reformjával is.” P.I.Arch. 704. f. 78. ö. e. 101. l.

ramját.¹³ Ez nem jelentette azt, hogy ezek a szervezetek, csoportok beolvadtak a londoni szervezkedésbe. „A New Democratic Hungary mozgalom nem más mint a háború időtartamára való tömörülés az én ad hoc programom alapján.”¹⁴ A „csatlakozás” annyit jelentett, annyit kellett, hogy jelentsen, hogy Károlyi „ad hoc” programjának alapelveit: a Hitler és Horthy ellenes harcot egy igazi népi demokráciáért, a radikális földreformot, a szovjet orientációt és a Duna konföderáció eszméjét elfogadják. Ez volt az együttműködés alapja és célja egyaránt, ezen belül természetesen minden magyar mozgalom megtartotta függetlenségét.

A külföldön élő magyarság legnagyobb része az Egyesült Államokban és Kanadában élt. Viszonylag nagy számban éltek még magyarok Dél-Amerikában is. Helyzetük több szempontból is alapvetően más volt, mint az angliai magyaroké. A „kitántorgott”-ak százezrei az első világháború előtt érkeztek, nem emigrációba, hanem „új hazába”. Ezek a bevándorlók — néhány kivételtől eltekintve — a magyarságnak úgy gazdaságilag, mint műveltségileg a legszegényebb rétegeiből kerültek ki. Nagy többségükben politikailag „színtelenek” voltak, nézeteik főként a Magyarország iránti érzelmeken alapultak, politikai aktivitásuk nem volt számottevő.¹⁵ Érzelmi alapon a mindenkori magyar kormányzat vagy nemzeti alapon álló ellenzék jól „hozzájuk tudott férni”. Itt lelkes támogatásra talált „nemzeti alapon” 1914-ben a Függetlenségi Párt nevében Károlyi Mihály és a 20-as évek elején Horthy Miklós kormányzó egyaránt.¹⁶ 1918–1919 emigrációja nem változtatott ezen a helyzeten. Legtöbben nem „ide indultak”, s így „egyenként” érkeztek, számszerűségükben pedig nem is voltak összehasonlíthatók a korábbi évtizedekben érkezettekkel. Ők alkották az amerikai baloldali politikai emigráció alapjait. Soraikat vélt vagy igazi, de általában még „hazulról hozott” politikai ellentétek tovább osztották. A szociáldemokraták Az Ember c. lap körül, a kommunisták a Magyar Jövő c. lap körül csoportosultak. Jól példázza az emigrációs politika akkori állapotát, hogy ott a „magányos” Jászi Oszkár, aki az egyik legelszántabb ellensége volt a Horthy-rendszernek, inkább „csinált” hazai ellenzéki politikát, mint hogy az amerikai „magyar politikában” vett volna részt. Szükségesnek tartjuk mindezeket, ha

¹³ P.I.Arch. 704. f. 36 ö. e. 31. l. Üzenet (Chile), 1941 5. sz. (okt.), szerkesztőségi cikk: „Megalakult . . . a »Demokratikus Magyarorszáért« küzdő mozgalom. A chilei magyarság igyekezett, hogy az első között legyen, akik ezzel az akcióval kapcsolatba lépnek és reméli, hogy ez a mozgalom még nagy szerepet fog játszani Magyarország jövő sorsának intézésében. Örömmel üdvözljük Károlyi Mihályt, mert benne látjuk az egyetlen személyt, aki ma a demokratikus irányú magyar mozgalmak vezetésére hivatott.” A chilei baloldali magyarság az Üzenet c. lap és a „Concordia” egyesület köré csoportosult. (A chilei „Üzenet”-ről lásd Markovits Györgyi: Ismeretlen magyar lapok. A chilei „Üzenet”, 1941–1942; Magyar Könyvszemle 1974, 3–4. sz.). Az Üzenet 1941. 6. száma, valamint a Harc 1942. február 14-i száma tudósít arról, hogy Károlyi fellépése olyan lelkesedést váltott ki a bolíviai magyarok között, hogy megalakították a „Bolíviai Magyar Demokratikus Kört”. Dr. Katz Lipót már 1941. okt. 8-án üdvözlöi az angliai megalakulást a Mexicói Szabad Magyarok nevében.

¹⁴ Károlyi Mihály — Vámbéry Rusztemhez 1942. aug. 18-án; P.I.Arch. 704. f. 126 ö. e. 31. l.

¹⁵ Gabriel Lorenz: The two Hungarian Movements for freedom in the United States. With a particular analysis of the Movement for „Independent Hungary” initiated by Tibor de Eckhardt. Lorenz röpirata a „The new Democracy” röpiratsorozat egyik része. Információt — Eckhardt szerint — Vámbérytól kapta. U. S. National Archives St. O. 846. 01/386 1/2. Jászitól is kért információt. Lásd G. Lorenz levelét Jászihoz. Columbia, Jászi papers, Box 15. A röpirat tartalma is egyébként ezt látszik igazolni.

¹⁶ Lásd erről: A toll mártírjai. Összeállította Mester Sándor. Kiadja: A Magyar Újságírók Emigráns, Deportált, Internált Csoportja (1977) kötetben: Vámbéry Rusztem Emigráns c. írását.

csak vázlatosan is, jelezni, mert — szemben az angliai magyarsággal — az amerikai magyarságnak története volt, s ebbe a történeti szellemi atmoszférába kerültek be azok a magyarok, akik a Horthy—Hitler pokol elől menekültek az 1930-as évek második felétől egészen 1941 végéig.

1941 szeptemberében két magyar mozgalom bontott zászlót az Egyesült Államokban. Clevelandban szeptember 20—21-én a magyar emigráns polgári progresszió legkiválóbb harcosai alakították meg a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségét.¹⁷ Céljuk elsősorban természetesen a Szövetségesek támogatása: „Mint magyarok természetesen minden reményünket a demokráciák győzelmébe vetettük ... — ettől várjuk, hogy végre eltűnjék Magyarországról az a félfudális, félfasiszta, álkormányos, antiszemita uralom, amely a paraszt-tól a földet, a munkástól a jogot tagadta meg, az értelmiségtől pedig a szellem szabadságát. Bűnei betetőzéseként ez a rendszer küldi ma a magyar fiatalság virágát tízezer számra orosz mezőkre, hogy ott önön érdekei ellen haljon meg a Führer nagyobb dicsőségére.”¹⁸ Az összes lényeges ponton politikai programjuk azonos Károlyiéval. A magyar felszabadulást ők is csak gyökeres társadalmi átalakulás keretében tudták elképzelni. Hirdették a szomszéd népekkel való barátságot, a Dunai Konföderációt, s talán kevésbé hangsúlyozottan, több fenntartással a szovjet orientáció szükségyszerűségét is. A hitleri fasizmus és a horthyzmus között ők is szoros analógiát láttak.¹⁹ A mozgalmat kezdettől fogva Károlyival egyetértésben és őt tájékoztatva szervezték. Károlyi már 1941 tavaszán felhívta őket, hogy vegyenek részt az ő mozgalmában,²⁰ de az amerikai emigrációs „talaj”, az „amerikai magyar ugar” sokkalta nehezebb volt annál, hogy a progresszívek „csak” a londoniakhoz csatlakozva érdemleges tevékenységet tudjanak kifejtetni. Ezért alakították meg önálló szervezeteiket, s hozták létre a magyar baloldali emigráció legszínvonalasabb, legütőképesebb lapját, a „Harc”-ot és hasonlóan kiemelkedő folyóiratukat, a „Magyar Fórum”-ot is.²¹ A clevelandi szervezkedés kettős irányú volt: egyrészt a progresszív *amerikai* magyarokat,

¹⁷ Lásd Új Világ (Buenos Aires), 1941. nov. 15. Üzenet (Chile), 1941. 6. sz. december. Gabriel Lorenz i. m. 1. A kongresszuson többek között jelen voltak: Jászi Oszkár, Vámbéry Ruzstem, Fényes László, Vincze Sándor, Moholy Nagy László, Rác Samu, Schultz Ignác, Terebessy János.

¹⁸ Új Világ, 1941. nov. 15. — Kiáltvány Amerika Szabad Magyarjaihoz.

¹⁹ „... a mi küzdelmünk a magyar hitlerizmus ellen nem tegnap — nem az októberi forradalommal kezdődött — évszázados ez a harc, első mártírja Dózsa György utolsó reménye Károlyi Mihály.” Uo. és Harc, 1942. febr. 12.

²⁰ Columbia University Butler Library Jászi Collection, a továbbiakban: Columbia Jászi Papers — Jászi napló, 1941. ápr. 12.

²¹ A Harc a D. M. A. Sz. lapja volt, 1941. dec. 25-én jelent meg első száma. „Harc a nevünk, harc a célunk. Harc a demokráciáért, az emberségért, tehát a magyarságért. Amikor a föld egyik fele harcban áll a másikkal, ennek a világégésnek pusztító tűzénél senki se süsse a maga politikai pecsenyét. Kötelesség küld bennünket a harcba, kötelesség, mely a magyar kultúra minden becsületes munkásának szíve vágyából fakad.” — A Harc 1946 januárjáig jelent meg. Szerkesztője Vámbéry Ruzstem volt, első időszakban lelke és szervezője — „önkéntes kiváltság” — Schultz Ignác, munkatársai: Jászi Oszkár, Faludy György, Kéri Pál, Halasi Béla, Biró János, Ignotus Hugo, Ignotus Pál, Hatvany Lajos, Goldzieher Max, Halász Miklós, Szenes Piroska, Lesznay Anna, Havas Endre, Szélpál Árpád, Böhm Vilmos, Mikes György, Károlyi Mihály és Károlyi Mihályné.

Lásd Az Ember, 1946. febr. 2. A Harc. — Szükségesnek tartottuk e részletezést, miután hazai könyvtárainkban nem található meg e hetilap egyetlen száma sem. A „Magyar Fórum”-nak hat száma jelent meg 1942 elejétől 1943 elejéig. Itt jelent meg az 1942 évf. 1. számban Károlyi Mihály: Nyílt levél Jászi Oszkárhoz, mely Károlyi programjának legplasztikusabb, legjobb kifejtése. — A „Magyar Fórum”-ról lásd részletesen Markovits Györgyi: „Magyar emigránsok a fasizmus és a háború ellen. Tengerentúli lapok a második világháború idején” c. kéziratát.

másrészt a baloldali magyar emigránsokat tömörítette. Ezen belül a csak „magyar ügyekre” megszervezték a „Free Hungary” mozgalmat, melyben elvben csak magyar állampolgárok vehettek részt.²²

1941. szeptember 27-én még egy „szabad” magyar mozgalom alakult az Egyesült Államokban, az „Independent Hungary” — a Független Magyarországért. Alapítója és vezére Eckhardt Tibor volt, kinek küldetését sok szempontból a mai napig nem fejtette meg a történettudomány. Eckhardt Hitler- és németellenes volt, mert felismerte, hogy a magyar uralkodó osztály hagyományos németbarát politikája ismét pusztulásba fogja vinni az országot. Mint a hazai magyar polgári ellenzék legnagyobb pártjának vezére 1940-ben még a hasonló felismerésekkel küzdő Teleki megbízásából járt az Egyesült Államokban, s tárgyalta Roosevelttel elnökkel is.²³ 1941-es útja is — mert ő nem menekült — legalábbis kezdetben „félhivatalosnak” volt tekinthető. Mozgalmának kibontakozása ezt látszik igazolni. A Független Magyarországért mozgalomhoz elsősorban az addig Horthyékát támogató szervezetek csatlakoztak. Elsőként és elsősorban az Amerikai Magyarok Szövetsége, amely a legnagyobb létszámú amerikai magyar szervezet volt és akkor még nyíltan vallotta hogy nem németellenes, csak Magyarországot (az ezerévesért, V. F. J.) küzd. A Független Magyarországért mozgalom a baloldali emigráció szemében nem volt más, mint Horthyék esetleges „kiskapuja” a Szövetségesek felé. Ezt igazolni látszott Eckhardt és a State Department igen jó kapcsolata, amely éreztette — szemben a baloldallal —, hogy Eckhardt mögött „állnak”.²⁴ Mégpedig nem magyar emigráns szervezetek, mert azok nem különösebben érdekelték a State Department illetékes tényezőit.

A baloldali magyar emigráció kezdettől fogva a legfontosabbnak az Eckhardték elleni harcot tartotta, mert számukra a legfontosabb Magyarország felszabadítása, a magyar társadalom gyökeres átalakítása volt. „Eckhardt szimbóluma annak, aminek pusztulnia kell Magyarországról, ha az egyszerű nép világa elkövetkezik. Vele és a hozzá hasonlókkal szemben nincs megalkuvás. Mint tűz a vízzel, úgy állunk szemben velük, mert míg ő tankkal és gépfegyverekkel várná a frontról hazatérő katonákat, addig mi minden hitünket és reményünket azokba a magyar katonákba helyezzük, akik fegyverrel a kezükben fognak jogot és leszámolást követelni a háború után.”²⁵ Mindenáron meg akarták akadályozni annak amerikai feltételeit, hogy a Horthy-rendszer a „tizenkettedik órában” egy esetleges átállással megmentse uralmát. Ez a törekvésük, amely a Károlyi nevéhez fűződő mozgalmakra kivétel nélkül jellemző volt, nem mindig és nem mindenben egyezett a Szövetségesek külpolitikai elképzeléseivel.²⁶ Gyen-

²² A Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének és a Free Hungary mozgalomnak valójában Vámbéry volt a vezetője, szellemi vezére pedig mindkettőnek Jászi volt. Ezek az „önálló” szervezetek természetesen károlyisták voltak. Károlyi maga is arra hívja fel az amerikai magyarokat, hogy „sorakozzanak Jászi Oszkár köré”. Magyar Fórum, 1942. 1. sz.

²³ Eckhardt küldetéséről a legrészletesebben lásd: *Hajdu Tibor: A két világháború közötti történelem amerikai forrásaiból.* — Valóság, 1973. évf. 10. sz.

²⁴ Hajdu Tibor id. tanulmánya. — Gabriel Lorenz id. elemzése.

²⁵ Magyar Fórum, 1942. évf. 4. sz. (szerkesztőségi). Az eckhardtisták a Vámbéry csoportról: „... egy olyan undorító horda szervezkedik sorainkban, a föld alá szorult értelmiségiek, lelki és szellemi csatornatöltelékek olyan keveréke, akik nem átlalják most Clevelandban és New York-ban nyíltan kijelenteni, hogy nem akarják Magyarország ezeréves határait visszaállítani” (angolból). — Idézi Gabriel Lorenz idézett elemzése, 19. old. az Amerikai Magyar Népszava 1941. nov. 19-i számából Eördögh Elemért.

²⁶ Károlyi túlértékelte Horthyékát s lehetőségeiket. „Képesek az utolsó pillanatban előszedni Bethlent és a németek ellen támadni azzal a feltétellel, hogy minden maradhat a régi, nem beszélve arról, hogy egy új demagógiával megszeliidíthetik a népet is.”

geségüket, amivel ők is tisztában voltak, jól illusztrálta az a tény, hogy ennek ellenére — a háborús viszonyok közepette is — működhettek.²⁷ Ennek egyik oka sajnálatosan az is volt, hogy ez a baloldali emigráció nem rendelkezett itthon sem számottevőnek nevezhető bázissal. Ugyanez Eckhardtról nem volt elmondható.

Az Eckhardt elleni küzdelem mégis baloldali győzelemmel végződött, bár ez csak részben volt a radikálisok, szocialisták, kommunisták határozott elutasításának következménye, inkább a „mögötte állók” magyarországi háttérbe szorulásának tudható be. Az utolsó lökést Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter adta meg, aki a State Departmentben erőlyes tiltakozást jelentett be az Eckhardt-féle konföderációs elképzelések ellen.²⁸

Eckhardt fellépése és szereplése élesen világított rá a baloldali amerikai emigráció egyik leggyengébb pontjára. Arra, hogy nem rendelkeztek igazi vezetővel. Jászi már majd 70 éves, 22 éve emigrációban él. Amerikai állampolgár és a 30-as évek elejétől „megszűnt közvetlen érdekeltsege” a honi dolgok iránt. Elvi intranzigenciája a napi politika „kinövéseivel” szemben már rendkívül erős. Oberlinben visszavonultan élt, ahonnan egyébként sem lehetett „politikát csinálni”. Vámbéry politikai menekült, korban ő még közelebb a 70. évéhez. Két éve élt még csak az Egyesült Államokban. Ízig-vérig politikus volt, ezt néha még el is túlozta. Egyikük sem volt alkalmas a baloldali magyar emigráció mozgalmának szélesebb körű kibontakoztatására. „Ma egyetlen olyan ember van, aki alkalmas lenne az Egyesült Államok demokratikus magyarjainak megszervezésére és vezetésére — írta Jászi Harold J. Laskihoz —, s ez Károlyi Mihály . . . Ami engem illet, egyáltalán nem vagyok elvakult bámulója egykori köztársasági elnökömnek. Tudom, hogy emigrációja során súlyos hibákat követett el és kénytelen voltam őt többször, élesen bírálni. Nem hiszem, hogy valaha is a jövő magyar átalakulás vezetője lehetne. Az erre a munkára alkalmas ember ma még talán ismeretlenül él az ország valamelyik elmaradott zugában. Meggyőződésem azonban, hogy ma egy Károlyi által vezetett kampánynak igen nagy jelentősége lenne. Az ő neve a magyar demokratikus köztársaság eleven szimbóluma. Idealizmusát, bátorságát, őszinteségét senki sem vonja kétségbe. Szovjetunió iránti rokonszenve közismert . . . A Habsburgok iránti gyűlöletében őszinte és megingathatatlan. Amerikában való megjelenése döntő hatással lenne a munkásokra és a liberális értelmiségiekre, s leleplezné az ellenforradalmi intrikákat. Még Latin-Amerikában is sok magyar kolónia van, amely benne látja Magyarországot felszabadítóját. Emellett Károlyit a szomszédos középeurópai országok demokratikus elemei is kivétel nélkül barátjuknak tekintik.”²⁹ Jászi mindenre kiterjedő érvei jól foglalják össze Károlyi Amerikába hívásának legfőbb indokait. Itt csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy ott potenciálisan valóban jóvalta nagyobb lehetőség volt egy nagyobb méretű baloldali szabad magyar mozgalom kibontakoztatására.

²⁷ A State Department „nem állt szóba a D. M. A. Sz-al”. „Ez érthető is. Mozgalmak, melyek mögött tömegek nem állnak, nem jelentenek semmit. A State Department nyilván azt az információt kapta, hogy a D. M. A. Sz. mögött van három hetvenéves hajdan jól ismert, de jelenleg izolált úr . . .” — Jászi Oszkár Fényes Lászlóhoz 1943. febr. 23-án. Columbia Jászi papers Box 15.

²⁸ Hajdu Tibor id. tanulmánya. A washingtoni angol követség jegyzékben jelentette ki 1942. márc. 28-án, hogy ők nem támogatják Eckhardtot. U. S. National Archives St. D. 864. 01/386 1/2.

²⁹ Jászi Oszkár — Harold J. Laski-hoz 1942. febr. 23-án. Közbenjárását kérte Sir Stafford Crippsnél Károlyi amerikai bebocsátási ügyében. P. I. Arch. 704. f. 78 ö. e. 19. l.

Károlyi meghívását leginkább a „chicagóiak”³⁰ (Moholy-Nagy, Rony Hugo, Vincze Sándor) szorgalmazták. Egyértelműen támogatta őket ebben a szándékukban Jászi is. Vámbéry, a „politikus” eleve reménytelennek tartotta a vállalkozást. Elsősorban azért, mert szerinte Károlyi Washingtonban kommunistának volt elkönnyelve, s mint ilyen nem kívánatos személy. E „hivatalos nézet” megváltoztatására pedig reménytelennek tartott minden megmozdulást. Abból a megfontolásból indult ki, hogy ha ők Károlyi mellett agítálnak, aláírást gyűjtenek, amerikai magyar ellenfelek a tiltakozás dupláját könnyedén gyűjtik össze és viszik Washingtonba; ez pedig inkább ártott, mint használt volna mozgalmuknak.³¹ Ezt látszott igazolni az amerikai külügyminisztérium mindvégig kérlelhetetlen elutasítása Károlyi vízumára ügyében. Vámbéry valóban reális politikai megfontolása mögött azonban húzódtott egy más megfontolás is. Kimondatlanul, de nem vállalta Károlyi amerikai vezérségét. A „vezér” pozíciójából írta: „Jól tudod milyen nagyra becsülöm Károlyi puritán egyéniségét, de vezérnek épp oly lehetetlen mint Eckhardt, vagy Te, vagy bárki más, aki egy letűnt kort képvisel. Mi lesz a háború utáni Hunniával azt senki sem tudhatja...”³² Itt azonban senki sem gondolt a háború utáni Magyarország vezetésére — az amerikai baloldali emigráció vezetéséről volt szó!³³

Vámbéry egyébként felesleges taktikázásának nem lett volna semmi jelentősége, ha nem szolgált volna alapul a D. M. A. Sz. „radikálisainak”, a chicagóiaknak a kilépésre, akik megunták, hogy Vámbéryék már vagy egy éve ingadoztak Jászi, Eckhardt és a State Department között. 1942 november elején Chicagóban egy újabb „igazi” károlyista mozgalmat alakítottak, a Magyar Amerikai Demokratikus Tanácsot.³⁴ Minden közvetítési kísérlet az egység helyreállítására sikertelen maradt, Károlyi maga nem kívánt ilyen irányban beavatkozni, annál kevésbé sem, mert tulajdonképpen ő pozitívan ítélte meg az új alakulást. Jászi azonban jogosan róhatta meg Moholy-Nagy-ékát: „... nem gondoljátok furcsának, hogy Ti prédikáltok nekünk Károlyi Mihályról, programjáról és a vele való együttérzésről, akik egy életen át szövetségben, barátságban, szabadságban és számosan börtönben, de mindig és mindenütt helyt állottunk Októberért és ezzel együtt Károlyiért. Ti meg sem hallgatva azokat, akik Benneteket is csak felráztunk húsz éves amerikai tapasztalatokból, vádoltok és ítéltetek felettünk.”³⁵

A chicagói alakulás nagyon sokat rontott az egész amerikai magyar baloldal pozícióján, mert olyan pillanatban történt, amikor komoly esélye volt annak, hogy a D. M. A. Sz. körül létrejön az egész baloldal egységfrontja.

³⁰ Harc, 1942. ápr. 18. A „chicagóiak”, a D. M. A. Sz. „radikálisabb” szárnyú, képviselőik ebben az időben: Vincze Sándor, Moholy Nagy László és dr. Rony Hugo voltak.

³¹ Vámbéry Rusztem — Jászi Oszkárhoz 1942. márc. 11-én. — Columbia Jászi papers Box 15.

³² Vámbéry Rusztem — Jászi Oszkárhoz 1942. márc. 6-án. — Columbia Jászi papers Box 15.

³³ Vámbéry Károlyihoz írt leveleiben a tervezett utazást támogatja. A sikertelenséget abban látja, hogy „Eckhardtra koncentráltak”, akivel nem lehetett szembeállítani Károlyi személyét. Jászival „mindenben százszázalékig egyetért”. — Vámbéry Rusztem Károlyi Mihályhoz 1942. júl. 26-án. P. I. Arch. 704. f. 78 ö. e. 124. l. Ugyanekkor Jászi a Károlyi kérdésről: „Egyre világosabb, hogy Károlyi nélkül nem lehet mozgalmat csinálni, s hogy nem fognak vizumot adni az amerikai közvélemény erőteljes megmozgatása nélkül.” Jászi Oszkár — Rony Hugóhoz 1942. júl. 5. Columbia Jászi papers Box 15.

³⁴ Vincze Sándor Károlyi Mihályhoz. — P. I. Arch. 704. f. 78 ö. e. 197. 1. — Új Világ, 1942. jan. 17.

³⁵ Jászi Oszkár — Moholy Nagy Lászlóhoz 1942. okt. 14-én. — P. I. Arch. 704. f. 78 ö. e. 205. 1.

A londoniakat nem érintette közvetlenül Károlyi tervezett amerikai útjának meghiúsulása. Egy más jellegű, az egész magyar emigrációt érintő probléma — az egységszervezet kérdése — foglalkoztatta ekkor leginkább a londoni mozgalmak vezetőit.

Az egységes magyar baloldali mozgalom létrehozásának előzményei még 1941 februárjára nyúltak vissza, amikor a kommunista vezetés alatt álló Londoni Magyar Klub kezdeményezte az összefogást. „Minden félreértés elkerülése végett le akarom itt írásban is szögezni, hogy én korántsem vagyok ellensége annak, hogy a Horthy és Hitler ellenes erők összefogjanak, de nem vagyok hajlandó mindenkit Horthy ellenesnek elfogadni csak azért, mert most azt állítja, holott még tegnap ugyancsak Horthy hívének vallotta magát. Én nem vagyok hajlandó olyanokkal sem szövetségre lépni, akik bár Horthyt kénytelen kelletlen fel is áldoznak, mert ezt csak azért tennék, hogy egy újabb Horthy-erszény legyen: Eckhardtnak egyengessék az útját”³⁶ — válaszolta Károlyi Radó Zoltánnak. Fenti álláspontja az angol—magyar diplomáciai kapcsolatok megszakítása után „a kint maradtakkal” szemben még határozottabbá vált.³⁷ Ez az álláspont nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a későbbiekben a magyar emigráció több szervezetben tömörült.

Az önálló csoportok létrejötte után 1942 januárjában újból a Londoni Magyar Klub vetette fel a magyar antifasiszta erők összefogásának szükségességét a három jelentősebb londoni szervezet között.³⁸

Károlyi központi szerepe ekkor már nyilvánvaló volt, nélküle semmiféle magyar egységet nem lehetett csinálni. Az erősen személyére épülő Új Demokratikus Magyarországiért mozgalom Londonban számszerűségében talán a kisebb volt, de a hozzájuk csatlakozó baloldali szervezetek szerte a világon Palesztínától New Yorkig, Algírtól Santiagóig ebben a vonatkozásban is a legszámottevőbbé tették. A mozgalom szervezeti, tevékenységi egyaránt kiszélesedett Londonban is 1942-ben. Csatlakozott hozzájuk a Free Hungarian Club körülbelül 150 fővel³⁹ és 1942-ben létrehozták az ún. Dunai Klubot, amelyet a Duna-medence népeinek baráti együttműködését segítő céllal alakítottak.⁴⁰ Károlyinak külön politikai súlyt kölcsönözött az is, hogy a londoni emigráns kormányok képviselői, különös tekintettel a csehszlovák kormányra, csak vele „álltak szóba”. A másik két szervezetnek — ha Londonban „erősebbek” voltak is szervezettség és számszerűség tekintetében — olyan gyenge pontjaik is voltak, amelyek meggyőzték, hogy körülöttük kristályosodják ki az egység.

Nem rendelkeztek olyan vezető egyéniséggel, akinek tekintélye, elismertsége megközelítette volna Károlyiét. A Londoni Magyar Klub vezetésében

³⁶ P. I. Arch. 704. f. 125 ö. e. 1. lap.

³⁷ Károlyi Mihály — Hatvany Lajoshoz 1941. máj. 31-én. — M. T. A. Kézirattár Ms 5367/196. ... az ún. Anti Nazi Zsilinczky csak úgy maradhatott Londonban, hogy színleg antinácinak adta ki magát.”

³⁸ L. M. K. — Károlyi Mihályhoz 1942. jan. 31-én. — F. I. Arch. 704. f. 78 ö.e. 5. l.

³⁹ P. I. Arch. 704. f. 241 ö.e. 69. l. és 37. ö. e. 81. l. A Free Hungarian Club a Lányai csoportból vált ki; miután a londoni csoportok taglétszáma 300—500 tag között mozgott, csatlakozásuk jelentős volt.

⁴⁰ The Memoirs of Michael Karolyi. Faith without Illusion. Litván György fordítása, kézirat 378. l. New Democratic Hungary értesítője, P. I. Arch. 704. f. 78. ö. e. 152. l.

A Dunai Klub rendezvényein — a Szovjetunió kivételével — a Duna-medence valamennyi országának képviselői részt vettek. Tevékenysége főként előadások tartásából állt a Duna-medence népei összefogásának szükségességéről — a konföderációs elképzelésekről.

nagy számban voltak csehszlovák állampolgárságú magyarok — nagyrészt kommunisták; ők lehettek a magyar egység javasloí, állhatatos szorgalmazói, de vezetői nem, miután a csehszlovákiai állampolgárságú magyarok helyzete a magyar mozgalomban több szempontból problematikus volt.⁴¹ Először is azért, mert a londoniakkal szemben a legfőbb budapesti vád az volt, hogy „eladták az országot a cseheknek”.⁴² Másrészt, ha csehszlovákiai magyarok — így a londoniak közül is sokan —, akkor támogassák a londoni csehszlovák kormányt. Harmadszor: a határok kérdésében csak a trianoni határokat ismerték el. Bár mindegyik magyar mozgalom szemben állt a bécsi döntésekkel, de „méltányos békét” reméltek. Károlyiék föderációs elképzeléseivel pedig nem értettek egyet.⁴³

A különböző politikai irányzatokat leginkább tömörítő Nagybritanniai Magyarok Egyesülete, amelyből az idők során a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete lett, viszonylag jó „kapcsolatokkal” rendelkezett a Foreign Office-hoz, a BBC magyar részlegéhez és viszonylag ők álltak legközelebb a hazai talajhoz. Ebből azonban az adott körülmények között semmi előnyük sem származhatott, mert érdemben „nem állhattak szóba” velük. A szomszéd országok londoni emigráns kormányainak képviselői és emigránsai pedig ellenséges magatartást tanúsítottak velük szemben. Miután a mozgalom vezetője a követség hajdani titkára volt, s kizárólag náluk tömörültek a „kintmaradottak”, ez — különösen a kezdetben — „gyanússá” tette őket. Szervezetük emellett a magyar kolóniának csak egy részét tömörítette. Politikai koncepciójukat kezdetben a „bűnös háború”-ban való részvétel elutasítása és a Horthy-rendszer megreformálására irányuló elgondolások jellemezték. 1942 tavaszán Zsilinszky Antal is felvetette egy „Nemzeti Front” létrehozásának szükségességét.⁴⁴

Károlyi nagy dilemma elé került: a mozgalmat csinálni, de nem „politizálni” gyakorlat még a londoni „mikroklímában” sem volt keresztülvihető. Az elvi program képviselte nap mint nap kapcsolatba hozta, nem egyszer

⁴¹ A problémát jól érzékelteti az a tény, hogy a csehszlovákiai magyarok egy része 1942 nyarán végül is külön szervezetet alakított, a Csehszlovákiai Magyarok Demokrata Csoportját. Ez a szervezet Károlyit támogatta. Hasonló gyakorlat jött létre az Egyesült Államokban is. P. I. Arch. 704. f. 78. ö. e. 142. l.

⁴² „... Károlyi amellet, hogy Magyarországot »Benes politikai csatlósává« tenné, a baloldallal együtt a »Szovjetunió karjába dobná« az országot, mint 1919-ben.” *Juhász Gyula*: i. m. 263.

⁴³ A föderációs elképzelések — amelyek ma a politikai tervezetés légviharainak tűnhetnek — akkor nem nélkülöztek minden realitást. Egy időszakban az angol külpolitika is támogatta egy bizonyos föderáció létrehozásának tervét Közép- és Dél-Kelet-Európában. A szovjet külpolitika azonban két tényezőt látott e mögött: először is angol behatolási kísérletet a térségbe, másodszor pedig egy újabb „cordon sanitaire” létrehozásától tartott. A Szovjetunió határozottan ellenezte az ilyen irányú terveket. Lásd erről: *Ránki György*: A második világháború története, Gondolat. 1973. 387 és *Ránki György*: Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései, Történelmi Szemle 1973, 3—4 sz. Károlyi természetesen szovjet orientációjú föderációt akart. Kétségtelen azonban, hogy a föderatív elképzelések széles skáláján nem kevés olyan elképzelés is volt, mely nemcsak a Szovjetunió számára, de a Duna-medence népei érdekeinek sem felelt meg. Lásd pl. Otto of Austria: Danubian Reconstruction, Foreign Affairs (New York) 1942, Vol. 20, No 2, 243—252.

A föderációs tervek határozott szovjet ellenzése miatt lehetett, hogy az L. M. K. is határozottan ellenezte ezeket az elképzeléseket, még a Károlyi-féle kifejezetten szovjetbarát elgondolásokat is, bár a föderáción kívül minden fontosabb kérdésben egyetértettek.

Lásd: Károlyi Mihály — Rákosi Mátyáshoz 1943. febr. 26-án. P. I. Arch. 704. f. 127 ö. e. 17. l.

⁴⁴ P. I. Arch. 704. f. 37 ö. e. 83. l. és Károlyi Mihály — Jászi Oszkárhoz 1942. jun. 3-án, uo. ott 126. ö. e. 19. l.

konfrontációra kényszerítette a napi politika gyakorta — a pillanatban — súlyosabb érveivel. Így a magyar egységfront problémájával is. Ebben a kérdésben azonban jogosan képviselhetett intranzigensebb elvi politikát, annál is inkább, mert az „egyesült magyar erők” gyakorlati jelentősége az egységfront által 1942—43-ban nem lett volna lényegesen nagyobb. Károlyi egységfront-elképzelése azon alapult, hogy az összefogásnak csak a baloldalon belül van értelme. Ez a baloldaliság annyit jelentett, hogy az összefogás „célja” a Horthy-rendszer megdöntése, a magyar gazdasági-társadalmi rend átalakítása, tehát nem „Magyarország megmentése”, illetve átmentése. Ez az elgondolás nem illett bele a „nagypolitika” akkori terveibe. A londoni magyar szervezetek ennek ellenére nagy vonalaiban elfogadták — az egység érdekében.

Károlyi, aki kezdetben rendkívül bizalmatlan volt Zsilinszkyvel és a „neofitákkal” szemben, meggyőződve a magyar követség egykori titkárának jóhiszeműségéről, tárgyalásokat kezdett vele az egységről. 1942 nyarán már közös nyilatkozatban tiltakoztak a Times-ben az újvidéki atrocitások ellen.⁴⁶ Az alkalmanként közös akciók, összejövetelek az L. M. K.-val is, ettől az időtől kezdve már rendszeresek voltak. A tárgyalások két vitás gyakorlati kérdésre koncentráltak és húzódtak el hónapokig. Az egyik az volt, hogy Zsilinszky demonstrative szakítson Eckhardtékkal, a másik pedig Károlyi elnökségének kérdése. Zsilinszkyék azért vitatták Károlyi elnökségét, mert az szerintük nem lett volna egyéb, mint csatlakozás az ő mozgalmához. Végül is kompromisszumos megegyezés született: Károlyi elfogadta a „koalíciós” elvet és Zsilinszky kötelezte magát írásos nyilatkozat megtételére, miszerint szakít Eckhardtékkal. Az „egyezmény” tervezett aláírásának napján, 1943. február 16-án Zsilinszky öngyilkos lett.⁴⁷ A megegyezésnek így nem lett gyakorlati eredménye, miután Károlyi a Szabad Magyarok Egyesületének új elnökével, Révai Andrással nem volt hajlandó együtt dolgozni „koalíciós” alapon, ők pedig változatlanul nem fogadták el Károlyi elnökségét.⁴⁸ „... ez a társaság teljesen elfogadta az én programomat, vagy helyesebben kisajátította — írta Károlyi Rákosi Mátyásnak — és így a koalíciónak jóformán nincs semmi értelme és tartalma. Ha elfogadják az én elnökségemet és programomat, akkor az minden csak nem koalíció.”⁴⁹

Az egységtörekvések kudarca után Károlyiban felvetődött az a gondolat, hogy olyan tanácsot kellene létesíteni, amely nem klubok koordinációján, egyesületek közötti kompromisszumokon nyugodnék, hanem politikai irányzatok, pártok személyi képviselőitén. Ez azonban a világháborús helyzetben nem valósulhatott meg.⁵⁰

⁴⁶ Szabad Magyar Szemle, 1942. jan. 24. Szabad magyar állásfoglalás a Jugoszláviában elkövetett atrocitásokkal szemben. A Times-ben is megjelent, Károlyi és Zsilinszky írták alá.

⁴⁷ A koalíciós megállapodás olyan volt, hogy ha de jure nem is Károlyi volt a vezető, de facto igen. „A nehezen megszületett egység biztosabb alapokon nyugszik, mint a felületesen összehozott koalíciók” írta Károlyi Jászihoz. Miután a megállapodás személyekhez kötött volt, Zsilinszky öngyilkossága felborította azt. Zsilinszky magánélete problémái miatt lett öngyilkos.

⁴⁸ Károlyi Mihály — Dr. Mikeshez 1943. márc. 16-án: A Zsilinszkyvel kötött koalíciós megállapodást nem tartom érvényesnek — írja —, Zsilinszky képviselt valamit és valakiket, Révai — nézete szerint — nem képvisel senkit a N. Br. Sz. M. E.-en kívül. Így pedig nem tudta egyenlő félként elfogadni. P. I. Arch. 704. f. 127 ö. e. 27—28. l. és P. I. Arch. 704. f. 79 ö. e. 26. l.

⁴⁹ Károlyi Mihály — Rákosi Mátyáshoz 1943. febr. 26-án. P. I. Arch. f. 127 ö. e. 17. l. „A programban... az egyetlen különbség, hogy én huszonöt éve valloam programunkat, míg Zsilinszkyék mindössze huszonöt hete.” Uo. febr. 14-i levél.

⁵⁰ Károlyi Mihály Jászi Oszkárhoz és Vámbéry Rusztemhez 1943. júl. 20-án:

Az egységmozgalom sikertelenségének legfőbb oka, igazi akadály a valóságos, a korban valóságos cselekvés, illetve lehetőségének hiánya volt. Az „egységnek” annyiban lett volna ekkor jelentősége, hogy az angol hivatalos szervek ebben az esetben „tudomást vettek volna” magyar szervezet létezéséről. Hivatalos, vagy akár félhivatalos elismerésre — angol részről — az 1941—43-as időszakban nem lehetett számítani.

Az angol külpolitikát Közép- és Dél-Kelet-Európa irányában „a Németország feletti győzelem mindennél fontosabb kérdése szabta meg”. Elsődleges célja ebben az időszakban az volt, hogy Magyarország minél kisebb katonai erővel vegyen részt a Szövetségesek, elsősorban a Szovjetunió elleni háborúban, és gazdasági erőforrásait a lehetséges keretek között korlátozva bocsássa a hitleri Németország rendelkezésére.⁵¹ Másodszor az angol külpolitika 1941—43 között még komolyan számolt azzal a lehetőséggel, hogy Anglia döntően részt fog venni a Közép-Európa-i térség háború utáni politikai-gazdasági újjászervezésében. Ezeknek az elképzeléseknek az adott időszakban legjobban a Horthy—Kállay-rendszer esetleges „átállítása” felelt volna meg. Bár „... az angol politikában ugyan semmi jele nincs, hogy Kállayt vagy Horthyt kívánták volna hatalmon tartani, de arra törekedtek, hogy Magyarország kilépését az angolok irányítsák, mert ez feltétlen befolyásolta volna a háború utáni fejleményeket.”⁵²

E „nagypolitikai” kérdések árnyékában nem lehetett remény a londoni magyar emigrációs szervezetek politikai pozíciójának megváltoztatására. A háborús politika mérlegén összehasonlíthatatlanul „többet nyomtak a hadosztályok”, mint az otthon egyébként számottevő bázissal nem rendelkező emigránsok. Károlyi esetében nem is beszélve arról, hogy elvi baloldali elkötelezettsége a legkevésbé sem lett volna variális esetleges politikai szerepvállalásokra.

Károlyi főbb vonalaiban jól látta az emigrációs szervezkedés helyzetét s igen korlátozott lehetőségeit és ő is „kizártnak” tartotta, hogy az angol kormány bármilyen formában elismerje őket.⁵³ Annál is inkább, mert viszonylag jó információkkal rendelkezett a magyar kormánynak a Szövetségesek felé irányuló közeledési kísérleteiről.⁵⁴ Fontosnak tartjuk ennek leszögezését, mert

Névszerint szóba került Jászi, Balásy, Böhm és az orosz emigráció magyar prominensei. P. I. Arch. 704. f. 127 ö. e. 75. l.

A nagypolitikához igazodva a Nagybritanniai Szabad Magyarok és a Londoni Magyar Klub kevés híján egységfrontot alakítottak. Radó Zoltán (L. M. K. elnök): „Ha Magyarország a hitleri Németország ellenfeleként kerül ki ebből a világégésből, más szemekkel tekintenek rá, más elbírálás alá kerül. Végzetes lehet az országra, ha Németország összeomlása idején még mindig Németország oldalán áll” — a továbbiakban a kormány felelősségét taglalja „... az ellenzéknek le kell számolnia a Horthy—Kállay kormánnyal, amely kerékkötője annak, hogy az ország kijuthasson a háborúból” — szó sincs rendszerről — csak kormányról; Révai radikálisabb volt. — *Révai András*: Olaszország fegyverletétele és a magyarországi helyzet (előadás, 1943. szept. 19-én uo. Radó Zoltán bevezetője). A N. B. Sz. M. E. és az L. M. K. kiadása, London 1943. Károlyi is megemlékezik erről memoárjaiban „előállott az a paradox helyzet, hogy volt horthysták és kommunisták »hazafias« alapon szövetkeztek mozgalmam ellen.” Idézett kézirat 374. l.

⁵¹ C. A. Macartney: Hozzászólás a Ránki György és Juhász Gyula előadásáról folytatott vitához. Történelmi Szemle, 1973. évf. 3—4. sz.

⁵² Ránki György: Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései. Történelmi Szemle, 1973. évf. 3—4. sz.

⁵³ Károlyi Mihály — Jászi Oszkárhoz 1943. febr. 11-én. P. I. Arch. 704. f. 127 ö. e. 9. l. „Ami a »round table« akcióprogramját és lehetőségeit illeti, meglehetősen szkeptikus vagyok. Kizártnak tartom, hogy az angol kormány elismerjen bennünket. Az angol külpolitika még nem foglalt állást a magyar kérdésben.”

⁵⁴ Károlyi Mihály — Hatvány Lajoshoz 1943. márc. 6-án. M. T. A. Kézirattár Ms 5367/200.

van olyan nézet, amely Károlyi tevékenységét „ellenkirály” törekvésekkel kapcsolja össze.⁵⁵

Az angol politika Közép-Kelet-Európa — így Magyarország — irányában csak 1943—44 fordulóján, a nagy szovjet hadisikerek és Teherán után változott meg. Ekkorra ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy ebben a térségben csak olyan terveknek lesz realitásuk, amelyek a Szovjetunió támogatását bírják. Hozzájárult ehhez — az előbbiekhöz nem hasonlíthatóan — az is, hogy erre az időszakra bebizonyosodott, miszerint a Kállay-kormány béketapogatódzásai nem tudnak túllépni a „tapogatódzáson”.

Az angol hivatalos álláspont természetesen nem változott meg egyszerre és gyökeresen a magyar mozgalmakkal szemben. De hogy volt némi változás, azt jól dokumentálta az a tény, hogy a B.B.C., amely eddig mereven elzárkózott Károlyi nevének említésétől, 1944. január 1-én közvetítette „Újévi S.O.S.”-ét, először „néven nevezve őt”.⁵⁶ A londoni „politikai atmoszféra” kedvezőbbé válása a „tizenkettedik órá”-ban ismételten az összefogásra ösztönözte a baloldali magyarságot. 1944. március 15-én a Londoni Magyar Klub csatlakozott Károlyi „harci programjához” és így megalakult a magyar egység első igazi komolyabb szervezete a Londoni Magyar Tanács, melyhez április 21-én a Nagy-britanniai Szabad Magyarok Egyesülete is csatlakozott.⁵⁷ „Minket a veszély órájában, a legtragikusabb órában a kötelesség érzése hozott össze. Itt vagyunk mindannyian angliai magyarok, hogy segítsünk a magyar népen és megtegyünk mindent, ami tőlünk telhető. Nem akarunk kormányt alakítani ... Erről szó sem lehet. Mi csak tanácsadói, képviselői vagyunk a magyar népnek és útmutatói a nehéz napokban. A szabadságot Magyarországon kell kivívni. Mi csak kérve kérjük őket, tegyenek meg sokkal többet, mint amennyit lehet, mert Magyarország sorsa függ magatartásuktól ... Vegyenek példát rólunk, fogjanak össze a német betolakodók és Horthyék ellen. Mi értük vagyunk itt és igyekszünk elvégezni kötelességünk” — foglalta össze Károlyi az Angliai Magyar Tanács alakuló ülésén a legfontosabb feladatokat.⁵⁸

⁵⁵ C. A. Macartney id. hozzászólásában:

„... bizonyos magyar emigráns körök és azok angol barátai azon igyekeztek, hogy az akkor itt tartózkodó Károlyi Mihályt jelöljük magyar ellenkirálynak és soroljuk Anglia hadi céljaihoz.” Károlyi és Macartney professzor között a háború alatti időszakban meglehetősen rossz kapcsolat volt. Macartney a B. B. C. magyar adásaiban az angol külpolitika aktuális vonalát képviselte, amely Károlyi szemében sok esetben nem volt más, mint a „Horthy rendszer meglegetése”.

⁵⁶ Ignóus Pál — Hatvany Lajoshoz 1944. jan. 6-án. M. T. A. Kézirattár Ms 5367/74. Az eseményt „frontáttörés”-nek nevezi. A B. B. C. magyar adása a korábbiakban is közvetített üzeneteket, nyilatkozatokat Károlyitól, de soha nem nevezte meg. A későbbiekben Károlyi felhívásait közvetítették. Az Újévi S. O. S.-t közli Károlyi válogatott írásai, 142—147.

⁵⁷ P. I. Arch. 704. f. 39 ö. e. 30. l. A New Democratic Hungary és a Londoni Magyar Klub megállapodása.

⁵⁸ P. I. Arch. 704. f. 242 ö. e. 74. l.

Végül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik külföldi levéltári kutatásaikból rendelkezésemre bocsátották a témámra vonatkozó anyagaikat.

A Columbia Jászi papers-ből L. Nagy Zsuzsa cédulaanyagát (a Napló és doboz számmal jelöltek) és Vezér Erzsébet Xerox-másolatait bocsátotta rendelkezésemre. Az U. S. National Archives-ből való információk Hajdu Tibor közlésein alapulnak. Cabriel Lorenz röpiratának másolatát Sipos Péter bocsátotta rendelkezésemre. Az emigrációs sajtóban való eligazodásban nagy segítségemre volt Markovits Györgyi idézett kézírata, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani a szíves rendelkezésre bocsátásért.

ARDAY LAJOS

**Angol–magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején
az angol levéltári források tükrében***
(1918 október–1919 március)

A fegyverszünet és a katonai megszállás kérdése

1918 első hónapjaiban — Lloyd George január 5-i beszéde és Wilson 14 pontjának nyilvánosságra hozatala után — még úgy tűnt, hogy Nagy-Britannia változatlanul Ausztria-Magyarországot tekinti európai egyensúly-politikája egyik pillérének. A Monarchia megőrzésének, sőt Lengyelországgal és Ukrajnával való gyarapításának azonban feltételei is voltak:

kisebb területi engedmények (Trentino, Bukovina és Erdély egy része)
a birodalom átszervezése egy szláv túlsúlyú, Németországgal szembe forduló szövetségi állammá

azonnali különbéke a szövetségesekkel.¹

IV. Károly és Czernin azonban — s a Monarchia önmagát túlélte, németbarát uralkodó osztálya — 1918 tavaszán mindent egy lapra, a császári Németország gyors katonai győzelmére tett fel. E lépésükkel azok pozícióját erősítették a szövetséges fővárosokban, akik a „New-Europe”-csoport (Wickham-Steed, R. W. Seton-Watson, L. B. Namier, H. Nicolson, a Loeper-fivérek) és az emigráns politikusok (Masaryk, Beneš, Trumbić) elképzeléseit magukévá téve, a kettős monarchia teljes szétzúzására törekedtek, szakítva Anglia két évszázados Ausztria-barát politikájával.

Ennek az irányzatnak a legjelentősebb képviselője a Foreign Office-ban, majd a párizsi békekonferencián Sir Eyre Crowe volt, a brit külpolitika francia-barát és német-ellenes vonalának elvi megalapozója és egyik gyakorlati kivitelezője. A brit közvéleményben és a koalíciós háborús kabinetben erős pozíciói voltak a hagyományos imperialista politika olyan reprezentánsainak, mint

* Bár számos kitűnő könyv és tanulmány foglalkozott eddig a polgári demokratikus korszak külpolitikájával — közülük legjelentősebb *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919 Bp. 1965 és *Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom Bp. 1968 c. műve — s az eseményeket alakító kortársak (Batthyány, Böhm, Cuninghame, Garami, Harrer) visszaemlékezéseiben is bőven találunk erre nézve utalásokat, a kutatók a témát elsősorban a rendelkezésre álló magyar és amerikai források alapján dolgozták fel. Noha Karsai Elek és Hajdu Tibor idézett forráskiadványaikban illetve tanulmányaikban már felhasználták a közelmúltban megnyitott brit levéltári anyagokat is, elsőnek e tanulmány tesz kísérletet — mindenekelőtt a londoni Public Record Officeban őrzött dokumentumok alapján — a magyar–angol kapcsolatok nyomkövetésére a Károlyi-kormány és az első magyar népköztársaság viharos hónapjaiban.

¹ Drummond memorandumuma 1917. dec. 12. Public Record Office (a továbbiakban: PRO) London, Foreign Office (F. O.) 800. vol. 200 86–88. Smuts memorandumai 1917. dec. 19. és 1918. márc. 14. Beaverbrook Library Lloyd George Papers F/45/9/10. Idézik: *V. H. Rothwell*: *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918*. Oxford, 1971. 170. *C. J. Lowe*—*M. L. Dockrill*: *The Mirage of Power*. London—Boston 1972. vol. 2. 267, 272, 615. Smuts elképzelése szerint a délszlávok és a románok egysége is a Habsburgok alatt jött volna létre, Szerbia és Románia csatlakozásával.

Milner, Balfour, Cecil, Hardinge, Churchill és Sir Henry Wilson, vezérkari főnök. A brit világbirodalom kiterjesztésére és konszolidálására törekedve Európában, s különösen a brit gazdasági és stratégiai érdekkörtől távol eső Kelet-Közép-Európában hajlandók voltak átengedni a vezetőserepet a franciáknak, közel-keleti, afrikai és a flotta-egyezmények terén biztosított engedmények fejében. Ha kellett, ők itt engedtek, lényegében szabad kezét adva a Crowe-Nicolson vonalnak, mindenekelőtt a határok megállapításánál.

A „megtartás” vagy „szétrobbantás” kérdése — a külső tényezőket tekintve — már 1918 nyarán eldőlt, a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak adott elismerésekkel, sőt lényegében az 1915-ös londoni, az olasz, és az 1916-os, a román hadbalépés érdekében kötött szerződések, melyeket Nagy-Britannia is aláírt, valamint az egységes délszláv állam megteremtésének támogatására tett ígérek csak a Monarchia feldarabolásával voltak betarthatók, így Lloyd George demokratikus-föderalista elképzeléseit éppúgy illuzórikussá tették, mint Wilson elnök híres pontjait. Ennek ellenére újra és újra találkozunk a brit politikában olyan rendezési javaslatokkal, melyeknek lényege a számukra váratlan gyorsasággal és eredményességgel létrejött új nemzeti államok legalábbis gazdasági unióba való újra-egyesítése lett volna, de ezek az elképzelések az egész két háború közötti időszakban megmaradtak a jámbor óhajok szintjén. Hogy ez így történt, abban az érdektelenség mellett (és miatt) annak a döntésnek volt szerepe, amely megtiltotta brit csapatok felhasználását Bécs és Budapest megszállására.

A páduai fegyverszünet aláírásakor² (nov. 3.) a Monarchia már nem létezett. Többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Magyarország területére délről már benyomult szövetséges haderőket vezénylő francia főparancsnokkal, Franchet d'Esperey-vel (aki Diaz-nak nem volt alárendelve, s így nem fogadta el magára nézve kötelezőnek az általa kötött fegyverszüneti egyezményt) a magyar kormánynak indokolt volt egy katonai konvenciót megkötni november 13-án. Ez utóbbinál az angolok semmiféle szerepet nem játszottak, s láthatóan nem is tulajdonítottak neki fontosságot.

Annál többet várt tőle az új magyar kormány. A Károlyi által Belgrádban felolvasott nyilatkozatból kiderül: azt várták, hogy a szövetségesek elismerik a független Magyarország november 1-én kinyilvánított semlegességét. „... Egyetlen óhajunk — folytatta a magyar miniszterelnök —, ha mégis idegen csapatokat szándékoznak hazánk földjére rendelni, hogy ezek se csehek, se szerbek, se románok ne legyenek, hanem inkább franciák, olaszok, angolok és amerikaiak, de a gyarmati csapatok kivételével.”³ Mindkét szerződés kizárólagosan katonai jellegű volt, s mindenekelőtt a Németország elleni gyors és zökkenőmentes felvonulás céljait szolgálta.

A fegyverszüneti szerződések területi rendelkezéseivel kapcsolatos brit álláspont mindvégig egyértelmű és változatlan maradt: a szerződések katonai jellegűek, és semmi módon nem befolyásolhatják a politikai rendezést és az államhatárok sorsát, melyekben kizárólag a rövidesen összeülő békekonferencia hivatott dönten. Angliát csak egy dolog érdekelte: a dunai víziút kérdése.

² Kevésbé ismert tény, hogy annak pontjait Sir H. Wilson vetette sebtében egy papírdarabra október 30-án, Lloyd George kérésére. E feltételekről Lenin véleménye az volt, hogy „... az angol—amerikai imperializmus ... százszorta erőszakosabb békével tiporta el Ausztriát, mint amilyen a breszti béke volt”. (Beszéd a forradalom évfordulóján, 1918. nov. 6-án.) Összes művei Bp. 1973. 37. k. 143.

³ Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története Bp. 1945. 262. *Hetős Tibor*: A magyarországi forradalmak krónikája 1918—1919. Bp. 1969. 115.

Sikerült elérniük azt, hogy Troubridge admirális, mint a szerb kormány tanácsadója, egy Belgrádban állomásozó angol tengerészbrigáddal átvegye a Duna fölötti ellenőrzést. Ebből következően a Budapestre delegált Vix-misszió tengerész tagja is angol lett, Troubridge egy fiatal kapitánya, C. V. Usborne. Fő feladata a fegyverszüneti feltételekben rögzített és Magyarország által kiszolgáltatandó hajópark (6 monitor, 10 személyszállító hajó, 10 vontatógőzös és 60 uszály) kiválasztása és Belgrádba szállítása volt.⁴

Ha a fegyverszüneti szerződés egésze nem is, annál több vitára adott okot annak egyik pontja, amely a szövetségeseket felhatalmazta a legyőzött államok területén bármely stratégiai pont megszállására, a megszállási övezet kiterjesztésére. A háború utolsó heteiben a francia és brit legfelső katonai vezetők, Foch és Wilson „...melegen egyetértettek abban, hogy ellenzik minden stratégiai pont elfoglalását Ausztria-Magyarországon, hacsak az nem közlekedési csomópont, vagy nincs közvetlen összefüggésben a »boche«-ok elleni hadműveletekkel”. A brit katonai vezetés ellene volt mindenféle tervnek, amely „... az olaszországi és a szaloniki angol csapatokat európai bonyodalmakba keverhette volna, ... és távol akarta tartani azokat Ausztria-Magyarországtól, Lengyelországtól, Romániától, Ukrajnától és a Fekete-tenger északi partvidékétől. ...”⁵

A brit kormány november közepén több egymást követő ülésén tárgyalta az ellenséges országok megszállására vonatkozó, a Közép-Európa jövőjére nézve nagyhorderejű kérdést.

A november 10-i minisztertanácson Lloyd George elutasította Németország katonai megszállásának gondolatát. Érvelését szó szerint idézzük, mert magyarázatul szolgálhat arra, miért követtek hasonló eljárást Ausztria-Magyarországgal szemben is. „... Embereink Németországba való bevonultatása azt jelenti, hogy egy kolerával fertőzött területre visszük őket. A németek Oroszországban megkapták a vírust, azaz a bolsevizmus kórokozóját. A legkevésbé sem volna kívánatos, hogy brit bányászokat irányítsunk Westfáliába, ha azt egy bolsevista szervezet uralja.”⁶

13-án már első napirendi pontként tárgyalták a „...brit csapatmozdulatok kérdését Európában”. Sir E. Geddes tengerészeti miniszter ellenvéleménye dacára Wilson javaslatára úgy döntöttek, Milne tábornok hadosztálya nem vehet részt a román hadsereg tervezett erdélyi bevonulásában. *Milner hadügyminiszter szintén ellene volt, hogy „...hadseregünket Romániában és Ausztriában szórjuk szét, vagy ezáltal apasszuk. Jobban szeretné, ha csapatainkat máshol koncentrálnánk, ahol közvetlen érdekeltsegeink vannak, mint például Törökországban, a Kaukázusban, Bakuban és Perzsiában.”*⁷

A november 18-i kabinetülésen ismét elvetették a megszálló csapatok küldésének tervét. Az ügyben való gyors állásfoglalást az indokolta, hogy egy távirati értesítés szerint „...Franchet d’Esperey tábornok parancsot adott, hogy a Milne parancsnoksága alá tartozó brit csapatok szállják meg Bécsét és Budapestet”. A napirendi pont meg nem nevezett előadója szerint Nagy-Britan-

⁴ C. V. Usborne: Budapest in 1918–1919. Hungarian Quarterly 1938/2, 413–417.

⁵ Sir C. E. Callwell: Sir Henry Wilson I–II. Ló. 1927. vol. II. 147–148, 151. Wilson a Cromwell óta ritkaságszámba menő „politikus katonák” közé tartozott. Vezérkari főnöki tisztét felhasználva saját politikai elképzeléseinek akarta meggyerni a kabinetet. Ulster-i ír lévén, a meglevő kis hadsereget Írországból óhajtotta összevonni, s azzal kívánta pacifikálni az országot, mivel félt attól, hogy a politikusok elvesztik azt.

⁶ PRO CAB. 23/14 War Cabinet 500/A 300–301.

⁷ PRO CAB. 23/8 War Cabinet 501, 71.

niában „...ezt úgy értelmezhetnék, mint egy bizonyos kormányforma (a monarchista — AL) érdekében történő beavatkozást, és hogy munkáspárti körökben ellenállás lesz; hogy tiltakozást váltana ki a közvéleményből, amely már alig várja, hogy megláthassa a katonák hazatérését, mégpedig minél hamarabb”, s az egész tervezett akciót a franciák „önző erő-fitogtatása”-nak nevezte. A fentiek értelmében a War Office még aznap elküldte Szalonikibe és Párizsba a brit részvételt elutasító titkos távirati utasítást. Idézzük: „Őfelsége kormánya teljességgel ellenzi brit csapatok küldését Budapestre vagy Bécsbe.” Az előbbihez — Milne számára — hozzáfűzték: „...Őn nem engedheti meg, hogy csapatai átlépjék a Dunát.”⁸ Az alsóházban felszólaltak a Munkáspárt vezetői az „ellen-séges fővárosok” megszállása ellen, amelynek terve valahogyan tudomásukra jutott. A szövetségesek ügye szempontjából ezt szükségtelennek ítélték és meg-félemlítésnek tartották. Interpellációra került sor, amelynek eredménye lett a fenti döntés.⁹

A brit kormány november 22-én, a Clemenceau—Derby megbeszélések hatására ismét tárgyalta a kérdésről. Balfour külügyminiszter a párizsi brit nagykövet jelentése alapján ismertette a francia miniszterelnök véleményét, amely szerint „...ez nem hadművelet, hanem díszmenet lenne, Ausztria és Magyarország kormányainak (authorities) felkérésére,” s láthatóan „...nagy fontosságot tulajdonít a kérés teljesítésének”. Balfour a vitában a be nem avatkozás mellett szállt síkra, s lehetetlennek nevezte, hogy „...brit katonák rendőrökként működjenek az osztrák fővárosokban”. Milner csapataik további felhasználását katasztrofálisnak tartotta akkor, amikor „...katonák kellenek Bakuba, Batumba, Archangelszkbe, a Balkánra, Fiuméba, Olaszországba, Mezopotámiába, ...s nap mint nap ostromolnak bennünket újabb egységek küldését kérve... ezért hevesen ellenez minden további elkötelezettséget”. Ha békebeli állapotok uralkodnának, másképpen állna a dolog, s már különben is szervezik az élelmiszer-szállítmányokat Ausztriába, ami sokkal hatásosabb fegyver. Curzon bizonyos feltételek mellett hajlandó volt hozzájárulni „...csapataink megmutatásához a két fővárosban, hogy a biztonság érzetét keltsük, s hogy helyreállítsuk a rendet”. A vitát szemmel láthatóan Barnes, a Munkáspárt képviselője döntötte el, aki szerint ezt úgy értelmeznék, mint Ausztria belügyeibe való megindokolhatatlan beavatkozást, s utalt arra, hogy Nagy-Britanniában „...rossz politikai hatása volt annak, hogy csapatokat küldtünk Oroszországba”.

A kormány elutasító döntését hírül adó táviratot csak másnap este küldik meg Lord Derby-nak, amely szerint „...a háborús kabinet egyáltalán nem hajlandó — katonai és más okokból — hozzájárulni ahhoz, hogy brit csapatokat használjanak fel Bécs és Budapest megszállására. Kérem, értesítse Clemenceaut ilyen értelemben.”

A nagykövet 27-én arról tudósítja kormányát, hogy aznap reggel Foch és Clemenceau is letettek korábbi terveikről, s leállították a megszállás elő-készítését.¹⁰

Ezzel a szövetséges csapatok Közép-Európába és Magyarországra küldésének ügye lezárult. A franciák nem érezték elég erősnek magukat, hogy szövetségesaik támogatása nélkül, egyedül rendezzék a térség bonyolult társadalmi, gazdasági és nemzeti problémáit.

⁸ Uo. 503, 81.

⁹ *Usborne*: i. m. 411—414.

¹⁰ PRO CAB. 23/8 War Cabinet 506, 91—92. PRO F. o. 371 pol. 3139 file 19138 No. 195380, 71, 79. o. *Hajdu Tibor*: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. Párt-

Az elutasítás okait és körülményeit vizsgálva kiderül, hogy a legfelső katonai vezetéssel kibővített és munkáspárti képviselővel megerősített brit háborús kabinet e számunkra rendkívül fontos kérdésben megoszlott. A két tábor képviselőinek hovatartozását vizsgálva érdekes eredményt kapunk: ellenkező indítékkal bár, de a baloldal és jobboldal képviselői közös platformra kerültek a volt osztrák-magyar területek megszállásának kérdésében a szintén jobboldali katonai vezetéssel. Velük szemben nem tudta megfelelő eréllyel és sikerrel képviselni nézeteit a mérsékelt szárny, akik — Geddes-szel az élen — a hagyományos kontinentális egyensúly-politika hívei voltak, s nem nézték jó szemmel a francia szövetséges, korábban rivális, egyre kizárólagosabb katonai hatalmát és politikai befolyását Közép-Európában. Más szóval a brit imperializmus érdekeinek védelmét nem szűkítették le a brit birodalomra. Nem lehet vitás azonban, hogy a negatív álláspont kialakításában döntő szerepe volt a háborútól megcsömörlött brit közvéleménynek, a mindinkább forradalmasodó munkásoknak és katonáknak.¹¹

Négy nappal a végleges „nem”-et kimondó kormányhatározat előtt még Balfour is a brit csapatok küldése mellett volt, „hacsak egy kis kontingenssel is”, míg most az ellenzők táborába ment át. Barnes rövid hozzászólásában két nyomós érvet hozott fel: a brit közvélemény többsége, különösen a munkások és általában a baloldal, élesen elítélte az oroszországi intervenciót, s félt, hogy angol katonaság küldése a volt osztrák-magyar területekre hasonló céllal újabb viharos tiltakozáshoz vezet majd. Mint a Munkáspárt képviselője nem vállalta annak ódiumát, hogy megszavazza az osztrák császár hatalmának visszaállítására behívott katonaság kiküldését. Barnes elutasító magatartása úgy is értékelhető, hogy átlátott a kérés osztály-jellegén és természetesen ellene foglalt állást. Valószínűbb azonban, hogy itt nem erről van szó. A brit burzsoáziához simuló, inkább liberális-demokrata, mint osztályharcos munkáspárti kabinet-tag a várható ellenzés és nehézségek miatt foglalt állást a megszállás ellen. Milner hivatkozása a „békebeli állapotok”-ra egyszerűen ostobaság, mert Károly ex-császár,^{11a} s az egymással is szemben álló osztrák, csehszlovák és magyar kormányok éppen helyzetük megerősítésére kívánták felhasználni a szövetséges megszálló csapatokat, amelyeken ekkor még mindenki és mindenütt a nyugati hatalmak katonáit értette.

De a szövetségesek, s köztük Anglia, nem voltak olyan helyzetben, hogy teljesíthessék az ilyenféle „stabilizációra” vonatkozó kéréseket, jöjjenek azok a barát vagy a volt ellenség oldaláról. Az Ausztria-Magyarországhoz tartozó — jórészt vitás — területek és a munkásmozgalom fellegvárainak megszállását távolról sem csupán a régi rend hívei, vagy a legyőzött népek képviselői kérték:

történeti Közlemények 1972/3. 127. *Hajdu Tibor*: A Contribution to the History of the Proclamation of the Hungarian Republic of Councils in 1919. *Acta Historica Acad. Scient. Hung* 1973/1—2. 62—63.

¹¹ 1918. dec. 18-án a Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága levelet intézett a miniszterelnökhöz. A párt parlamenti csoportja és a szakszervezetek nevében biztosítékot kértek a katonai beavatkozások ellen, s ígéretet arra nézve, hogy a brit fegyveres erőket a lehető legsürgősebben visszavonják. A következő két hónapban zajlottak le az angol hadsereg történetében mindmáig legsúlyosabb parancsmegtagadások és zendülések. Lenin a III. Internacionálé I. kongresszusát értékelve arról beszélt, hogy „... Angliában, ebben a győztes országban, ... amely legtöbbször számított a társadalmi béke példaképének, ... a tanácsoknak és a proletár tömegharc új tanácsi formáinak, az üzemi bizalmiak bizottságainak ... széleskörű, feltartóztathatatlan, lendületes és hatalmas erejű növekedését látjuk”. Lenin: Összes művei. Bp. 1973. 37. k. 487.

^{11a} Derby nov. 20-i sürgőnye szerint „... Ausztria császára (!), valamint Ausztria-Magyarország és Csehszlovákia kormányai felkérték a francia kormányt, hogy küldjön csapato-

„politikai barátai”-nak nevez — őszinte és törhetetlen angol-barátságának hangsúlyozása. Majd fontos bejelentések következnek:

Magyarország kinyilvánította teljes függetlenségét

Elismeri a többi szabad államot is: a csehet, a lengyelt, az ukránt, az oszt-rák-németet és a jugoszlávot

„Magyarország különbékét óhajt Wilson elnök 14 pontjának nemes elvei alapján.”

Teljesen felbontja a szövetséget Németországgal. A követ nem fogadhatta, így november 2-án, amikor tudomást szerzett az „őszirózsás forradalom” győzelméről, csak a V. 77. sz. ügynököt sikerült tájékoztatnia a Budapesten történekről. Ekkor már jónak látja közölni, hogy ő Károlyi Mihály és Batthyány Tivadar rokona, s egyértelműen mellettük foglal állást: „... Károlyié a legradikálisabb kormány, mely a jelenlegi viszonyok mellett fennmaradhat. Jelenleg nincs bolsevizmus Magyarországon... az egész országban rend van és a Károlyi-kormány népszerű. Jelenleg a helyzet kedvező. De van két közvetlenül fenyegető veszély: az ország szétszakadása és a katonák hazatérése (!). Az egyetlen esély, hogy e veszedelmeken úrrá legyen, a jelenlegi alkotmányos-liberális, szélsőségesen angolbarát (extremely anglophil) Károlyi-kormány nyíltan kifejezésre juttatott erkölcsi támogatása az antant, s különösen Anglia részéről.” Ha ez a támogatás elmarad, „... az eredmény ... teljes pusztulás, ... abszolút anarchia és a bolsevizmus lesz”. Az ország megszállására nézve szinte szó szerint ugyanazt mondja, amit Károlyi Belgrádban. Nála van az 1910-es népszámlálás teljes anyaga, amelyet szeretne személyesen Lloyd George elé terjeszteni, akit régtől fogva ismer. Missziójának fő célja azonban a Károlyi-kormány elismertetése.

Bárczynak mindössze annyit sikerült elérnie, hogy 8-án Rumbold megbízásából H. Goodhart brit diplomata fogadta őt a berni követségen, aki nem titkolta előtte, hogy véleménye szerint teljességgel valószínűtlen, hogy a miniszterelnök bárki magyart vagy osztrákot fogadjon a fegyverszünet és a békekongresszus közötti időszakban. Nyilvánvaló, hogy — felsőbb utasításra — csupán információ-szerzés céljából kerülhetett sor a találkozásra, amelynek végén csak arra tett ígéretet, hogy Bárczy újabb emlékiratát eljuttatja Londonba. Annak főbb megállapításai a következők:

Magyarország elismeri Horvátország önállóságát és az államközösség megszüntetését — mindössze egy szabad kikötőt és kijáratot óhajt az Adriára

A magyarok a 2 millió némettel együtt (12 millió) 2/3-os, abszolút többséget alkotnak a többi nemzetiségekkel szemben.

„... Amit ma Magyarország akar, az a rend, és Károlyi Mihály gróf kormánya bizonyítani fogja, hogy minden tekintetben képes elnyomni a bolsevizmust.”

A Károlyi-kormány elsősorban Anglia anyagi segítségét és erkölcsi támogatását kéri.

Ezek az alig komolyan vehető magyar igények — hiszen itt nem kevesebbről van szó, mint a területi integritás brit segítséggel remélt fenntartásáról — arról tanúskodnak, hogy sem a régi kormányzati körök, sem Károlyiék nem

de mindenképpen megtévesztő beállítások segítettek kialakítani a nyugati politikusok körében azt a hamis képet, hogy nincs különbség a régi munkapárti, valamint koalíciós garnitúra és Károlyi között: sovíniszta magyar arisztokrata valamennyi. Namier — egy Károlyival foglalkozó jelentés kapcsán — ezt kerekén meg is mondta: „... Kevés választási lehetőség van a magyar politikusok között: mindannyian a magyar imperialista állam fenntartása mellett állnak ki.” PRO F. O. 371. vol. 3133. file: 5280 No. 171381 467.

tudták felmérni, milyen következményekkel járhat Magyarországra nézve a vesztes háború.

Nyilvánvaló, hogy Bárczy sokkal inkább a saját és korábbi főnökei (József főherceg, Esterházy, Wekerle) kül- és belpolitikai nézeteit képviselte, mint Károlyiét és Jásziét, amelyek lényegesen demokratikusabbak voltak.

Bárczy beadványait nem az a fajta tartalom teszi jelentőssé, amelyet az angolok „wishful thinking”-nek neveznek, hanem az, hogy a Foreign Office illetékeseit ezek késztették a Magyarországgal és a környező államokkal szemben követendő brit politika megfogalmazására. Lewis Bernstein-Namier, a Politikai Hírszerző Osztály galíciai származású fiatal munkatársa, a későbbi neves történész, november 11-én kelt hosszú elaborátuma a jellegzetes angol „wait and see” alapján tartózkodást javasol, elutasítva Bárczy fogadásának gondolatát. Érdeemes volna a tanulmányt egészében ismertetni, itt azonban csak azokat a megállapításait idézzük, amelyek jelentős mértékben befolyásolták Nagy-Britannia Magyarországgal kapcsolatos politikáját a polgári demokratikus forradalom időszakában, sőt a későbbi évtizedekben is. Nem minden alap nélkül jegyzi meg, hogy Bárczy — akit, mint láttuk, Károlyi Wekerlétől és Andrássytól „örökölt” — olyan összefoglalást ad Károlyi nézeteiről, hogy „... sok tekintetben hasonlóaknak tünteti fel azokat Bárczy előző főnökeiéhez. Bárczy vagy nem képviseli híven Károlyi nézeteit, vagy Károlyi gróf egy undorító képmutató (a rank hypocrite); egyik esetben sincs okunk arra, hogy Bárczyval foglalkozzunk. Lloyd George-hoz intézett levelében Bárczy mindvégig teljességgel »Magyarország integritása« alapján áll, azaz a magyar uralom fenntartása mellett a szlovákok, rutének, románok és szerbek felett, akik Magyarországot lakják. Ez az elv annyira ellentétben áll az Őfelsége kormánya által vallott alapelvekkel és elkötelezettségekkel, hogy minden tárgyalást lehetetlenné tesz. ... Magyarország szerb- és román-lakta részein a lakosság már szervezi saját kormányait és behívja a szerb és román csapatokat, hogy jöjjenek segítségükre, és bizonyára nem Őfelsége kormányának feladata megakadályozni, hogy ezek a nemzetiségek birtokukba vegyék a sajátjukat, ahol követeléseik jogosak. Amit a Bárczy-típusú magyarok szeretnének, ha mi megcsinálnánk, az az, hogy elejét vegyünk Magyarországnak természetes szétszakadásának...”

Arra vonatkozóan, hogy Bárczy sürgeti a Károlyi-kormány nyilvános elismerését, megjegyzi, hogy „... az a sürgető kérés, amellyel előterjesztik ezt az igényt, azt az érzést kelti, hogy annak a kormánynak igen nagy szüksége lehet az ilyen támogatásra, tehát hogy az valójában nem ura az országnak. Ha ez így van, Őfelsége kormányának beavatkozása nem indokolt. Bárczy úr megpróbálkozik azzal, hogy a magyarországi bolsevizmussal ránkijesszen, ha mi nem támogatjuk hatékonyan Károlyi grófot. A bolsevizmus a szokásos, minden alkalomra jó jajveszékelés, de sok ebben a mumussal való rémisztgetés. ... Nem ránk tartozik hogy akár a forradalmat bátorítsuk, akár pedig Károlyi grófot támogassuk jobb- vagy baloldali ellenfeleivel szemben. Hogy mi a mi érdekünk, az oly kétséges, és a helyzet olyan kiismerhetetlen, hogy számunkra a be nem avatkozás látszik az egyetlen elfogadható irányvonalnak.”

Namier fejtegetése egyhangú helyeslésre talált Leeper, Cecil, Hardinge és Balfour részéről is. 23-án a Külügyminisztérium közölte Rumbolddal, hogy Bárczy nem kaphat beutazási engedélyt, s ha ismét jelentkeznék, utasítsa el őt.¹⁵

¹⁵ PRO F. O.: 371. vol. 3134 file: 13977 No. 186238, 188553, 189 072, 62—71, 81, 449—462. Hajdu T.: Adatok ... 131; A Contribution ... 65.

A magyarországi és közép-európai események egyetlen aspektusa, amely valóban felkeltette a brit kormány és közvélemény figyelmét, a forradalmi mozgalmak viharos terjedése volt. Így került a király és a kabinet elé Lord Acton október 31-i sürgönye Bernből: „...Magyarországon a bolsevizmus nagyon erős és valószínűtlen, hogy Károlyi gróf képes lesz irányítani és ellenőrizni az általa elindított forradalmi mozgalmat.”¹⁶ A másnapi „Times”-ben Steed cáfolja azt, hogy „...Ausztria-Magyarország népei a bolsevizmus örületébe vetik bele magukat”, és így búcsúztatja a Monarchiát, amelynek felbomlásáért oly sokat tett: „...A rőzsényalábot¹⁷ összetartó kötelékek rothadtak voltak és szétszakadtak; helyi államok alakulnak ki nagy gyorsasággal és figyelemreméltó sikerrel. Ez minden.”

Itt találkozunk először a vélemény- és eljárásbeli különbséggel, amely mindvégig jellemzője maradt a közép-európai brit politikának: a helyszínen, vagy legalábbis a Svájcban tevékenykedő képviselők informáltsága, az általuk javasolt rendezési tervek ésszerűsége szükségszerűen különbözött a Londonban és Párizsban ülésezőkéétől; ennek ellenére minden alkalommal az utóbbiak elképzelése érvényesült a gyakorlatban. Namier szerint a bolsevizmus rémkép csupán, tehát nem indokolt Károlyi és a többi mérsékelt baloldali kormányok támogatása a legyőzött országokban. Ez volt a vélemény a legfelső szinten is: a kormány tagjai megkapták ugyan Acton sürgönyét, de kabinet-ülésein nem tárgyaltak róla és a magyarországi helyzetről.

Az első, kifejezetten katonai megszállásra vonatkozó kérelem november 5-én futott be Stockholmból. Adorján,^{17a} „Az Est” ottani tudósítója, és állítása szerint Károlyi személyes barátja, felkereste Sir C. Kennard brit követet, és „...hangsúlyozta a cselekvés szükségességét, hogy megelőzzék a bolsevizmus általános kitérését Magyarországon. ...20–30 ezres létszámú angol vagy francia katonaság jelenléte ma még bőven elég volna.” Cecil és Balfour — elhárítva Anglia egyedüli fellépésének lehetőségét — a párizsi szövetségesközi tárgyalásokat látják a kérdés eldöntésére hivatott fórumnak.¹⁸

November 7-én jelenik meg a színen a századelő magyar történelmének egyik legsötétebb figurája, Windischgrätz Lajos herceg.^{18a} Azzal állít be a berni brit követségre, hogy Károly császár megbízta őt, puhatolja ki, hajlandó volna-e az angol kormány tárgyalásokba bocsátkozni vele, Károllyal, aki „...mindenke előtt harmóniát próbál teremteni a most alakuló független államok között”. Helyesen látta Rumbold, hogy a császár „...tőlünk várja, s talán a franciáktól, hogy megmentsek őt és megtartsuk, mint egy laza szövetségi államalakulat uralkodóját”. A Külügyminisztérium természetesen elutasító álláspontra helyezkedett annak ellenére, hogy másnap a Szentszék egyik megbízottja közölte Lord Acton-nel: a Vatikán véleménye szerint „...elkerülhetetlenül szükséges,

¹⁶ PRO F. O. 371 vol. 3134 file: 6060 No. 181289, 27.

¹⁷ Szellemes szójáték, mert a „faggot” az eretnekek égetésére szolgáló máglyát is jelenti, de semmi köze a később oly sokat emlegetett „fasces”-hez.

^{17a} Adorján Andor Károlyi megbízólevelével egy emlékiratot is kivitt Svédországba. Bár valóban környezetéhez tartozott, a „személyes barátság” hangsúlyozása túlzás az újságíró részéről.

¹⁸ PRO F. O. 371. vol. 3134 file: 6060 No. 184144, 43–44.

^{18a} A rosszlemkű császári hadvezér „méltó” unokája, aki kormányzati panamákkal kezdte, s a frank-ügyben játszott főszerepen át útja a német fasizmussal való azonosuláshoz vezetett. 1918–19-ben ellenforradalmi központ megteremtésén dolgozott Svájcban a Habsburgok hatalmának visszaállítására.

hogy Nagy-Britannia lépéseket tegyen Károly császár trónon való megtartásának érdekében. . .”

Windischgrätz-nek Károlyról is volt mondanivalója: csak az utca embere támogatja, az ország nagyrésze ellenséges irányában, „...különösen most, amikor rájöttek, hogy egy kis Magyarországot akar”.¹⁹

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a hercegi kalandor kétszeresen is hazudott a brit diplomatának, mert ekkor, a forradalom első hetében mindenki rohant hűséget esküdni a Nemzeti Tanácsnak, többek között „Habsburg József” és az egyházak püspöki kara is, nemcsak „az utca embere”; a másik, hogy Károlyi egy kis Magyarországot akart — ellenkezőleg, külpolitikai elszigetelődésünkhöz hozzájárult, hogy a Károlyi- és Berinkey-kormányok mindvégig ragaszkodtak a területi integritás elvéhez; ezért nem írták ki a választásokat, sőt 1919 március elején Károlyi az elfoglalt területek fegyverrel való visszaszerzéséről beszélt Szatmárnémetiben. . .

A Windischgrätz által megindított aknamunka tovább folytatódott a fiatal közép-európai demokráciák ellen. Szervezői a dinasztiahű és összbirodalmi beállítottságú nagybirtokos-réteg képviselői. Az első jelzés a *Habsburg restaurációs törekvésekről* december 2-án érkezik a Foreign Office-ba. Hohenlohe-Waldenburg herceg tájékoztatása szerint Zita és udvara felújították intrikáikat egy kis osztrák-magyar birodalom visszaállítása érdekében. Ezt a mozgalmat a magyar arisztokrácia számos tagja támogatja, akik remélik, hogy így megdöntetik Károlyt. A császár közölte magyar követőivel, hogy nem mondott le véglegesen a Habsburgok koronájáról. Támogatásban részesül a belga udvar, a pápa és a német-cseh arisztokraták egy csoportja részéről.

A brit diplomácia és politikusok jó helyzetmegítélésére jellemző, hogy a reakciós körök mesterkedéseinek akkor nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget: a táviratot látták Smith, Graham, Oliphant (a Háborús Ügyosztály képviselői), sőt Balfour is, de megjegyzés nélkül hagyták.^{19a}

A magyar társadalom polarizációja rögtön a polgári forradalom győzelme után megkezdődött. Ez a folyamat *Bárczy Istvánt* határozottan a jobboldal mellé állította.²⁰ Újabb, minden eddiginél terjedelmesebb emlékiratát ugyan Károlyi jóváhagyásával adta át a berni brit követségnek, de a 17 oldalas bemutatkozás, történelmi áttekintés és magyarországi helyzetismertetés sokkal inkább Batthyány, Andrássy, Apponyi és Esterházy Móric nézeteit és óhajait tükrözi, mint a tömegnyomásnak engedve bal felé tartó miniszterelnökét és kormányát, hiszen a későbbi területvédő és revizionista összeállítások első tipikus képviselőjének és mintapéldányának tekinthető.^{20a}

¹⁹ PRO F. O. 371. vol. 3433 file: 13977 No. 185570, 186089, 186976, 431—446.

^{19a} PRO F. O. 371. vol. 3434 file: 6060 No. 201343, 96—97.

²⁰ 25 éven át, 1944-ig a mindenkori magyar kormányok jegyzőkönyvvezetője, de mindvégig megőrizte angol-barátságát. Ezért a nyilasok merényletet kíséreltek meg ellene.

^{20a} Most is kihallgatást kér Lloyd George-tól, s panaszkodik, hogy a nyugati államférfiak és sajtóorgánumok kijelentésein felbuzdulva a cseh, román és szerb csapatok Magyarország hatalmas területeit szállják meg, és az újonnan alakított nemzeti tanácsok nemcsak a nemzetiségek által lakott területek bekebelezését határozták el, hanem nagy összefüggő magyar területeket, a magyarok és németek millióit is akarják. Közli a brit illetékesekkel, hogy a szomszédos államok kormányai, elutasítva a magyar népszámlálási adatokat, „... tendenciózus etnográfiai térképeket publikálnak a legvakmerőbb hamisításokkal... és a legaktívabb propagandát fejtik ki követeléseik érdekében”, s azt is, hogy a magyar kormány szívesen látna egy nemzetközi bizottságot az ellentmondó adatok felülvizsgálására. Áttekintést ad a bevándorlásokról és a telepítésekről, valamint az elmagyarosodás okairól. Ezt követi a román, cseh és szerb igények részletes

Acton kísérőlevelében a statisztikai adatok gazdagságára hívja fel a figyelmet, s Bárczy két kijelentésére, mely szerint „... idővel Magyarországon bizonyos reakció fog bekövetkezni,” s hogy „... rá fogja venni Károlyi grófot Mme. Schwimmer^{20b} visszahívására”, akiről az ő (Acton) véleménye az, hogy „... teljességgel nemkívánatos valaki”. Mondanunk sem kell, hogy az ékesszóló beadványnak egy sora sem került Lloyd George szeme elé. A legmagasabb rangú tisztviselő, aki elolvasta, R. Graham volt, a F. O. Háborús Ügyosztályának államtitkári rangban levő vezetője, kézjelét téve L. Collier megjegyzésére: „A szokásos magyar propaganda, a megszokott bőségesen adagolt valótlanságokkal és pontatlan statisztikákkal”, amiből kiderül, hogyan vélekedtek ekkor a Foreign Office illetékesei a magyar népszámlálási adatokról, s egyáltalában mindarról, ami magyar tollból származott.^{20c}

A magyar kormány akciói

Az eddigi — s mint látni fogjuk, a későbbi — folyamodók a proletárforradalom kitörésének vagy terjedésének megakadályozására kérték a brit és a szövetséges csapatok megszállását.

A Károlyi-kormány prágai képviselője, *Supka Géza* az első, aki a területi rendezés békés megoldása érdekében felveti, hogy „... a két állam jövődi jószomszédi viszonyára való tekintettel nem lenne-e helyesebb, ha angol haderők vennék át Észak-Magyarországon... a megszállás feladatát”, míg a rend fenntartását a helyi tanácsok és polgárőrségek biztosítanák.²¹

A magyar kormány első hivatalos jegyzéke, melyet a szövetséges hatalmakhoz intézett, november 26-án jut el a Foreign Office-ba. Mindenekelőtt különleges bizottságok kiküldését kéri, a háború által megszakított kapcsolatok felújítására. Ez egyaránt szolgálná a magyar és a szövetséges kormányok érdekeit is. „... A magyar kormánynak ezideig sikerült megtartani a fiatal népköztársaságot a demokratikus rend határain belül, mely egyike volt a szövetséges hatalmak legfontosabb hadicéljainak. De a cseh csapatok által elfoglalt megyékben, s azokon a részeken, ahol a Román Nemzeti Tanács befolyása érezhető, valamint a szerbek által a közelmúltban megszállt területeken uralkodó teljesen zavaros és rendezetlen állapotok veszélyeztetik a közlekedést és rendszeres élelmiszerellátást. Továbbmenve, a katasztrofális szénhiány, mely rövid időn belül nemcsak Budapest, hanem az egész ország gazdasági életének szétrombolásával fenyeget, napról-napra nehezebbé teszi számunkra az új demokratikus rend fenntartását. Hogy elkerüljük az anarchia veszélyét, mely rászakadóban van

felsorolása, az általuk követelt területek és városok népességmegoszlási adataival. Néhány, az angolokra és Lloyd George-ra tett hízalgó megjegyzés után naív októndisággal kijelenti: „... Most jött el annak a pillanata, hogy Nagy-Britannia és miniszterelnöke teljesen megnyerje önmagának a mindig hálás magyarokat.”

^{20b} Bédy-Schwimmer Róza, a feminista mozgalom külföldön is jól ismert vezetője; a háború előtt és alatt Lloyd George és Wilson elnök is többször fogadta. 1918 okt. végén nov. elején a Magyar Nemzeti Tanács sikerrel működő svájci képviselője. Az újkori történelem első női követője, akinek kinevezéséhez Károlyi ragaszkodott. Tevékenységét a franciák hiúsították meg: Pichon nov. 29-én bojkottálására szólította fel a szövetségesek svájci képviselőit. A személye körüli vitákkal részletesen foglalkoznak Batthyány, L. Nagy és Hajdu idézett munkáikban, legújabbban pedig P. Pastor magyar származású amerikai történész az *East European Quarterly* 1974/3-as számában.

^{20c} PRO F. O. 371. vol. 3134 file 6060, No. 206608, 108—126.

²¹ Népszava, 1918. nov. 13.

a magyar nép köztársaságára, elsőrendű fontosságú, hogy kormányunk... közvetlenül és a lehető leghamarabb tárgyalhasson a szövetséges hatalmak kormányaival a közeledő bajok elhárítására, vagy legalábbis időleges enyhítésére nézve.” A fegyverszünet december 4-én lejár, s még az előtt tisztázni kell bizonyos kérdéseket, „...és segíteni minket, hogy fenntarthassuk a rendet... Tekintettel arra a szimpátiára, amelyet a jelenlegi magyar kormány tagjai már a háború alatt is éreztek a szövetséges hatalmak iránt, s amely jelentősen nőtt és erősödött a régi rend összeomlása óta, a Magyar Népköztársaság kormánya bizton reméli, hogy a szövetséges hatalmak kormányai rövidesen megegyezésre jutnak majd a különleges missziók kiküldetésének ügyében.”

Látjuk tehát, itt a magyar polgári demokratikus kormány él ugyanazokkal az érvekkel és fenyegetésekkel, amelyekkel ezekben a hónapokban a csehszlovák, lengyel és román kormányok bombázták a szövetséges kül- és hadügyminisztériumokat, majd 1919 januárjától a békekonferenciát. A régi és kipróbált antantbarátságra hivatkozva egyelőre nem katonaság, csak speciális missziók küldését kéri. Ettől és a kapcsolatok felvételétől kettős cél elérését remélik: a kormány helyzetének megszilárdítását a „fenyegető anarchiával”, s védelmet a csehszlovák román és jugoszláv területi igényekkel szemben.

A jegyzékben közöltek meg is feleltek a valóságnak. A magyar polgári demokrácia tragédiája éppen az volt, hogy a nyugati fővárosokban egyrészt azt hitték, Károlyi ugyanúgy szándékosan fest sötétebb képet, mint a térség többi polgári politikusa, másrészt hosszú ideig az évszázadokon át uralkodó magyar oligarchia egyik, a körülményeknek megfelelőbb képviselőjének tekintették.

Az iratot fontosságának megfelelően megküldték a királynak és a kabinet tagjainak is. Annál érthetlenebb, hogy alatta csak a fiatal Lord Drogheda-nak, a Politikai Hírszerző Osztály egyik tisztviselőjének kézjelét találjuk, s a Cabinet Papers-ben sincs nyoma annak, hogy legfelső szinten foglalkoztak volna az ügygel.²² Ugyanazon a napon, november 26-án, Rumbold egy *Field* nevű brit ügynök üzenetét közvetíti Sir W. Tyrrel-nek, a külügyi hírszerzés főnökének: „...Megbízható forrásból értesültem, hogy Károlyi nagyra értékelné a találkozás lehetőségét nemhivatalos szövetséges megbízottakkal Párisban, vagy bárhol másutt.” Tyrrel válaszáat — amelyet Cecil és Balfour is jóváhagyott — 29-én küldték el Svájcba: „Számomra nem látszik bölcs dolognak, hogy bátorítsuk gróf Károlyit. Javasolom, válaszolja azt, Károlynak a szokásos úton kell hozzánk fordulnia.”²³

Miután a két kormány között semmiféle hivatalos kapcsolat nem állt fenn — még brit katonai megbízottak sem tartózkodtak a magyar fővárosban —, eltűnődhetünk azon, mit értett Sir William a „regular channels”-en...

Rumbold december 10-i táviratában egy eddig ismeretlen név tűnik fel: *Manheim Lajosé*, aki a magyar kormány megbízásából próbál kapcsolatot teremteni szövetséges diplomatákkal. Fő mondanivalója a fegyverszünet megszegése elleni tiltakozás, célja pedig előkészíteni Károlyi megbízottainak találkozóját a brit béke delegációval és House-zal. Bár a közlést jelentősnek tekintették Londonban (Balfour elé is eljutott), az „eredmény” ugyanaz volt, mint eddig és

²² PRO F. O. 371. vol. 3139 file: 195331 No. 206608 142—150. A jegyzéket — egy amerikai forráskiadvány alapján — (FRUS PPC II. 204—205) elsőnek L. Nagy Zsuzsa ismertette. I. m. 27. A Londonban található példányt Harrer bécsi követ adta át Diener-Dénes külügyi államtitkár sürgős továbbítást kérő levelével az ottani svéd követnek.

²³ PRO F. O. 371. vol. 3134 file: 6060 No. 195487, 88—89.

ezután: „Öfelsége kormánya nem fogadhat semmiféle magyar delegátust” — találjuk az iraton.²⁴

Három nappal később, december 13-án újabb Magyarországgal kapcsolatos memorandum hagyta el a berni brit követséget. Írója ezúttal nem magyar, hanem egy brit katonatiszt, *Goetz őrnagy*, a Buckinghame Yeomanry egyik tisztje, aki nem részletezett körülmények folytán a háború alatt Magyarországra került, s ott ellenséges polgári személyként kezelték. Ez tulajdonképpen teljes szabadságot jelentett számára, így volt alkalma megismerkedni a magyar viszonyokkal. A fegyverszünet aláírása után tért vissza hazájába, s a Magyarországról hozott adatok alapján tanulmányt készített az ottani helyzetről, egyrészt azért, hogy azt az angol hivatalos szervekhez eljuttassa, másrészt, hogy egyes részeit közzétegye a „Daily Telegraph” hasábjain. Főbb megállapításai:

Magyarország természetes határai 896 óta változatlanok

A nemzetiségek bevándorlás, és nem magyar hódítás következtében kerültek Magyarországra

A régi irredentát egy sokkal súlyosabb váltaná fel, ha Magyarországot felosztanák — ez balkanizálná a térséget, s a maradék életképtelen lenne.

Az egységes Magyarország előnyös lehetőségeket nyújtana a brit tőkebefektetésekre

Figyelmeztet a „bolsevik veszély”-re, amely a szén- és élelmiszerhiány következménye. Ezért az osztrákokhoz hasonlóan a magyarok is megszálló hadsereget kérnek.

A kormány álláspontja és óhaja a következő: az ország integritásának tiszteletben tartása a békekonferencia döntéséig. Kész megadni a „legteljesebb önkormányzatot” a nem-magyar népeknek, s egy „keleti Svájc”-cá átalakítani Magyarországot.

Az iratot véleményező Collier és Namier állásfoglalása folytán a korszak egyik legtárgyilagosabb beadványa *irattárba* került, s egyetlen sora sem jelenhetett meg a polgári szabadságjogok ősházájában.²⁵

Berthelot tábornok december 15-i döntésével kapcsolatban, amely felhatalmazta a királyi Románia csapatait újabb „stratégiai pontok” megszállására „... Magyarországot és Erdély határán”, Namier kételyeinek ad kifejezést, hogy ott „... a magyar kormány bátorítaná a bolsevizmust”, de természetesen veszí, hogy a fegyverszüneti szerződés megsértésével a francia tábornok itt szabadon rendelkezhet, bizonyítva egyúttal azt is, hogy Anglia ezt a területet „leírta”.²⁶

Decemberben kiéleződött a belpolitikai helyzet Magyarországon. Az a tény, hogy a Károlyi-kormány ütőképes hadsereg hiányában, és makacs, ám teljességgel eredménytelen antant-orientációja következtében nem volt képes megakadályozni a csehek és románok folytonos előrenyomulását, ellene fordította a volt uralkodó osztályok és a középrétegek jelentős részét. S míg saját pártjának jobbszárnya, Batthyányval és Lovászyval az élen elítélte „túlzott radikalizmusát”, az összezsugorodó ország katasztrofális gazdasági helyzete, a dolgozó tömegek fokozódó nyomorúsága a balról jövő támadások erejét, és a frissen alakult kommunista párt politikai súlyát növelte.

A válságból — bár ellenkező indítékkal — mind Károlyi, mind Batthyány külső támogatás megszerzésével remélt kilábalni — mindketten az antant-

²⁴ PRO F. O. 371. vol. 3139 file 206601 No. 195487, 424—426.

²⁵ PRO F. O. 371. vol. 3134 file: 6060 No. 209332, 127—132.

²⁶ Uo. vol. 3139 file 211756 No. 209332, 487—488.

hatalmaktól várták helyzetük megerősítését. Lovászyék a franciákkal tárgyaltak, míg Károlyi minisztertanácsban vetette fel azt az eszmét, hogy hívják össze Svájcba a volt Monarchia államainak tanácskozását az antant felügyelete alatt „... a közgazdasági bajok szanálására. ... Ez alkalom volna nemcsak az anarchia meggátolására, hanem a Nyugattal való közvetlen érintkezésre is.”²⁷

Ilyen előzmények után indult el Svájcba *Esterházy Mihály* gróf (Batthyány veje) és Balogh Elemér jogászprofesszor. Megbízataik közé tartozott az antant képviselőinek alapos informálása a magyar viszonyokról, s annak megtudakolása, „... melyik politikai irány... felel meg jobban a békekötés esélyei szempontjából az ország érdekeinek”.²⁸

15-én keresték fel a berni brit követséget, ahol Rumbold — felettesei utasítását megszegve — fogadta őket. Átnyújtották Károlyi megbízólevelét, közölték, hogy a kormány elhatározta Schwimmer leváltását, s az iránt érdeklődtek, hajlandók-e a szövetséges megbízottak Károlyit fogadni, ha odautazna a magyar ügyek megtárgyalására. Kijelentették: „... Alapvető fontosságú — hacsak anarchia nem tör ki Magyarországon —, hogy Károlyi gróf kormánya képes legyen tekintélyét fenntartani a magyar nép szemében, ... ezért Károlyi erősen rajta van azon, hogy bemutassa: nemhivatalos kapcsolatban áll az antant-kormányokkal, ... s hogy kormánya bírja a szövetségesek jóváhagyását és támogatását.”

A követ csak a kérdések felterjesztését vállalta, de hozzátette: kétli azt, hogy a szövetséges kormányok hajlandók lennének érintkezésbe lépni a magyarral, s a békekonzferenciának elébe vágva megvitatni Károlyival Magyarország jövőjét.

A december 27-én kelt londoni válasz több, mint elutasító: „Az a javaslat, hogy a szövetséges kormányoknak növelniük kell Károlyi gróf kormányának tekintélyét a magyarok szemében azért, hogy nemhivatalos érintkezésbe lépünk vele vagy megbízottaival, annyira naiv, hogy azt a benyomást erősíti meg, hogy *Károlyi gróf valójában nem alkalmas arra a szerepre, amelyre vállalkozott.*”²⁹

Egy másik dunántúli mágnásnak, a szintén kiterjedt angol kapcsolatokkal rendelkező későbbi legitimista vezérnek, *Sigray Antal*nak még ennyi szerencséje sem volt: Rumbold 18-án közölte vele, hogy minisztere szigorú távirati utasítása értelmében nem fogadhatja őt.³⁰

Vix, akit felettesei mindvégig sötétben hagytak szándékaikat illetően, s akit az ellentmondó parancsok végleg összezavartak, december 23-án Magyarországra francia és brit erőkkel történő megszállását javasolja, mit sem tudva az egy hónappal azelőtti döntésekről. Indoka: úgy érzi, missziója haszontalan, ha a demarkációs vonalat nem tartatják be mindenkivel — ehhez pedig a nagybatalmak csapatai szükségesek.³¹

A Foreign Office Politikai Hírszerző Osztályán december 28-án hallgatták ki *Thornton* angol nyelvtanárt, aki a háború előtt és alatt is mindvégig Magyarországon tartózkodott, s röviddel azelőtt tért vissza hazájába. Közléseinek a személyes tapasztalatokon kívül az adta meg a súlyát, hogy elutazása előtt,

²⁷ Országos Levéltár Filmtára Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 954. sz. tekercs 1918. dec.

1. 4. pont.

²⁸ *Batthyány Tivadar*: Beszámolóm II. Bp. 1927. 70.

²⁹ PRO F. O. 371. vol. 3138 file: 190082 No. 210629, 490—491.

³⁰ Uo. vol. 3139 file 205178 No. 210629, — vol. 3514 file 1193 No. 2234, 286.

³¹ *P. Pastor*: The Vix Mission in Hungary 1918—1919. *Slavic Review*, 1970. Sep. vol. 29 No. 3. 489.

december közepén Károlyi fogadta őt, s kérte, vigye el üzenetét Angliába. Károlyi üzenetének főbb pontjai a következők: Jelenlegi tisztségére egyszerűen azon az alapon kérték fel, mivel ő volt a legkiemelkedőbb személyiség, aki az előző kormánnyal szembenállt. Ő maga nem szocialista, s nem is szimpatizál a szocialistákkal; jelenlegi tisztségeinek terhéért csak hazafias okokból vállalta. A helyzet rendkívül kényes. Még körülbelül három hétig tudja tartani magát, de tovább nem. Az alapvető nehézség gazdasági — senki nem dolgozik, még a parasztok sem. Amikor ő (Thornton) elutazott, még nem volt komoly rendezavarás, de ha a dolgok hamarosan meg nem javulnak, kétségkívül bekövetkezik a hatalom teljes összeomlása. Ha ez megtörténik, a restauráció rendkívül nehéz lesz. Ahol most 10 000 ember még fenn tudja tartani a rendet, rövid időn belül 100 000 sem lesz elég.

Károlyi kijelentette, hogy ő maga nem kér szövetséges csapatokat — ő első sorban megbízottakat akar, s ha szükséges, bizonyos támogatást a brit katonaságtól. A legfontosabb a bizalom helyreállítása lenne: a jelenlegi kormánynak valamiféle elismerése; a segítőkészség kifejezésre juttatása most felmérhetetlen értékű volna. Még mindig reménykednek az Angliából jövő segítségben és támogatásban, de nem jön, s ha továbbra is késik, az összeomlás bekövetkezik.

Thornton információi, melyeknek hitelességét számtalan hasonló bizonyította a volt Monarchia legkülönbözőbb pontjairól, így Sziléziából is — végre mozgásba lendítették a brit hivatalos gépezetet. Egyesek szövetségesközi tanács felállítását javasolták a segélykérések elbírálására; mások ennek ürügyén a szövetségeseknek, így a Romániának nyújtott segély fokozását sürgették, ismét mások az amerikaiakat — Hoover-t — hibáztatták, csupán abban értettek egyet, hogy „... nekünk nem áll hatalmunkban, hogy előrevigyük az ügyet”.³² A döntés és az egyedül való cselekvés felelősségének elhárítása jellemezte a brit kormánynak azokat az üléseit, amelyeken a blokád feloldásának kérdését vitatták meg — így mindannyiszor annak fenntartása mellett maradtak.³³

Magyar—angol kapcsolatok a proletárforradalom érlelődésének időszakában (1919 január—március)

A Taylor—Beveridge misszió

A békekonferencia Gazdasági Főtanácsának alárendelt Taylor—Beveridge bizottság Svájcban alakult meg, és 1918 végén érkezett Bécsbe, ahonnan két napra Budapestre is átlátogatott (január 9—10.), majd Prágán át visszatért Párizsba.

A bizottság Magyarországra a már egy hónapja húzódó kormányválság tetőpontján érkezett. Ez egyrészt kellemetlen helyzetbe hozta a lemondásban levő kormányt, a tárgyalások elé azonban reménykedve néztek, mert ez volt az első szövetséges bizottság, melynek kiküldését oly nyomatékosan sürgették, s ez volt az első esemény, mely részt ütve az el nem ismerés és a teljes elszigetelés falán, külpolitikai sikernek volt elkönnyelhető. Ennek ellenére a bizottságot

³² PRO F. O. 371. vol. 3514. file: 1193 No. 2234, 281—284. *Karsai Elek*: A brit—magyar diplomáciai érintkezés történetéhez a polgári demokratikus forradalom idején Levéltári Közlemények, 1969. 313—324.

³³ PRO CAB. 23/14 W. C. 500/B Nov. 11 307—309. — uo. 23/9 W. C. 523, 1919. jan. 31.

érkezésekor nem fogadta egyöntetű lelkesedés,³⁴ de a tárgyalásokról kiszivárgott hatására ez a vélemény megváltozott. A Népszava szerint magatartásuk általában kedvező benyomást keltett. Tartózkodóak voltak, nyilatkozatokat nem tettek, de tárgyalagos és jóhiszemű megértést tanúsítottak. A szinte megállás nélkül folytatott tárgyalások során találkoztak csaknem mindegyik miniszterrel és kormánybiztossal. A megbeszélések főként két problémakört öleltek fel: a fegyverszünet, a nemzetiségek és a területi foglalások kérdését — erről beszélt nekik Károlyi is rövid üdvözlő beszédében — valamint a szén- és élelmiszerellátás nehézségeit, beleértve a dunai hajózás kérdését is. A bizottság tagjai előre összeállított kérdésekre kértek válaszokat és gyűjtöttek statisztikai adatokat. Nagy érdeklődést tanúsítottak a magyarországi kommunista mozgalom ereje és helyzete iránt, s hibáztatták a kormányt és személy szerint Károlyit, hogy nem tettek hathatós lépéseket a mozgalom letörésére.³⁵

Beveridge január 16-án számolt be a brit béke delegáció előtt útja tapasztalatairól. Nicolson így ír erről naplójában: „Ebéd után Crowe, Howard és én hosszú és bonyolult beszélgetést folytattunk W. Beveridge-dzsel, aki most tért vissza egy segélymisszióval... Nagyon magyar-barát, nem ismeri az időszerű eseményeket és problémákat, ami nagy kár, mert találkozni fog Lloyd George-dzsal.”³⁶

Nem tudjuk, sikerült-e bejutnia hozzá. A miniszterelnök iratai között mindössze egy 3 oldalas feljegyzés található, amelyet Crowe készített az említett megbeszélésről Cecil számára, és azt — Beveridge „káros befolyásának” ellen-súlyozására — eljuttatták Lloyd George-hoz is. A brit béke delegáció adminisztratív, befolyását tekintve tényleges vezetője először is azt kifogásolja, hogy az általuk lenézett Élelmiszerügyi Minisztérium tisztviselője túlzottan nagy politikai hatáskört kíván biztosítani a Nemzetközi Élelmiszer Bizottság számára, kihasználva a közép-európai országok szorult „...élelmiszer- és nyersanyag-helyzetét mindenféle... politikai, gazdasági rendezésre”. Beveridge nézete szerint a békét gyakorlatilag már megkötöttük, így azonnal meg kellene szüntetni mindenféle kereskedelmi korlátozást a volt központi hatalmak területén, beleértve az újonnan felszabadult államokat is, és „*nekünk arra kellene ösztönöznünk a sok új államot, hogy lépjenek gazdasági unióra Ausztriával és Magyarországgal.*” Ezen kívül szószólójává vált mindenféle magyar sérelmeknek, különösen annak a panasznak, hogy a magyaroknak nincs megengedve, hogy ügyüket az ő megvilágításukban terjesszhessék elének. Ennek érdekében ... javasolja, hogy

- a) rendszeres, gyakorlatilag hivatalos kapcsolatokat létesítsünk egy bizonyos magyar képvisellel, amely Osloban székelne, vagy
- b) egy külügyminisztériumi tisztviselőt kellene küldeni Budapestre, vagy
- c) ő maga térne oda vissza a segélyakció révén azzal a felhatalmazással, hogy politikai tárgyalásokat folytathat a magyarokkal.

Megvallom, hogy mindez egészében véve számomra vadnak és oktalannak látszik. Sir R. Beveridge, miközben nagy magabiztossággal beszélt, nem keltette

³⁴ Népszava, 1919. jan. 10, 11. A szakirodalomban Taylor-misszióknak nevezett, s valóban zömmel amerikaiakból álló küldöttség budapesti tárgyalásaival L. Nagy Zsuzsa és Hajdu Tibor részletesen foglalkoznak említett műveikben, elsősorban a hazai és az amerikai források alapján. Az ismert képet most brit dokumentumok felhasználásával igyekszünk árnyaltabbá tenni.

³⁵ FRUS PPC. XII. 232—235. ismerteti: L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bp. 1965. 51—52.

³⁶ Harold Nicolson: Peacemaking 1919. Lo. 1933. 240.

azt a benyomást, hogy valóban tisztában van a politikai helyzettel — úgy tűnt, mintha teljesen a magyar érdekek képviselőjévé vált volna, s hosszan foglalkozott annak szükségességével, hogy megbékítsük a magyar érzelmeket és közvéleményt. Bízom benne, hogy három alternatív indítványa közül egyik sem nyer jóváhagyást vagy bátorítást.”

A „Foreign Office rossz szelleme” (amint egy német életrajzírója nevezte Crowe-t) nem elégedett meg azzal, hogy javasolta: Lloyd George-ot figyelmeztetni kell, hogy „... Beveridge politikai nézetei ellenőrzésre szorulnak”, de a liberális gazdasági szakember fejét is követelte, aki a magyar-barátság főbenjáró vétkébe esett: Beveridge-nek a bizottságból való eltávolítását kívánta, ami természetesen meg is történt. (Utódja a később jelentős szerepet játszó Sir William Goode lett.)

Hardinge természetesen a Crowe-csoportnak ad igazat a gyanúsán baloldali és ráadásul vad magyar-barát hírében álló Beveridge-dzsel szemben, akinek ésszerű rendezési javaslatát így örökre eltemették.³⁷

Ez az esemény, mely önmagában véve jelentéktelen incidens, két szempontból érdemel figyelmet: egyrészt azt mutatja, hogy Smuts-on, Amery-n és E. Howard-on kívül Beveridge is ama kevés brit politikusok közé tartozott, akiknek egyáltalában volt valamiféle elképzelésük Közép-Európa jövőjét illetően (gazdasági unió), s nem helyezkedtek a birodalom és e térség rosszul felismert érdekeinek védelmében a tehetetlenséget is beismerő „wait and see” álláspontjára, vagy nem álltak fenntartás nélkül — mint Crowe-ék — a későbbi kisantant-államok burzsoá-nacionalista politikusai mellé. Ha lettek volna ilyenek, Beveridge-et is a magyar-barát brit politikusok közé sorolhatnánk. Így csupán azt mondhatjuk róla, hogy a magyar polgári demokratikus rendszer barátja volt, mely érthetően rokonszenves lehetett a fábíánus Beveridge számára.

Kísérlete: Nagy-Britannia támogatásának megnyerésére a jobboldali körök részére. Intervenció-kérelmek — brit vélemények

Beveridge meghallgatásának napján érkezik Párizsba a magyar előkelőségek³⁸ által aláírt petíció a brit kormányhoz, melynek fő mondanivalója: „... Teljességgel tudatában vagyunk annak a ténynek, hogy országunk sorsa a szövetséges kormányok kezében van. Ezért a brit nemzet hagyományos egyenességében és veleszületett igazságérzetében bízva fordulunk a brit kormányhoz, hogy vegye pártfogásába ügyünket, fenntartva országunk integritását a jövőbeli állandó béke érdekében. Biztosak vagyunk abban, hogy csak ezen az elven alapulhat az az egyetlen megoldás, mely az országban lakó összes nép gazdasági és társadalmi jólétét biztosítja, s hogy az összeegyeztethető a határainkon belül lakó nem-magyar népfajok igényeivel.”

Crowe, Hardinge és Balfour reakciója a teljes semmibevevés — még csak az átvétel elismerését sem tartják szükségesnek közölni.³⁹

³⁷ Lloyd George Papers F/49/3/1. Két évtizedre maga Beveridge is eltűnt az angol politika élvonalából. Churchill-hez hasonlóan ő is csak a második világháború időszakában és után játszik ismét jelentős szerepet munkáspárti miniszterként a „welfare state” egyik megteremtőjeként.

³⁸ Apponyi, Wekerle, Bethlen István, Teleki Pál, Bánffy Miklós, Klebelsberg Kuno, Khuen-Héderváry, Hegedűs Lóránd, Popovics Sándor, Lánczy Leo, Ullmann Adolf, Szerényi, Chorin, Horthy István, Darányi Ignác, Eötvös Lóránd, Lóczy Lajos, Herczeg Ferenc. A felsorolásból is látható, hogy itt a régi uralkodó osztályok konzervatív beállítottságú tagjairól van szó.

³⁹ PRO F. O. 608. vol. 11 file: 46/1/1 No. 140397, 408.

Szintén január 16-án kerül a párizsi brit béke delegáció elé Kennan-nak, a lengyelországi brit misszió vezetőjének beszámolója *Andrássy Gyula* gróffal folytatott bécsi beszélgetéséről, amelynek során a rosszemlékű magyar politikus többszörösen is elvetette a súlykot: 20 000 megbízható angol katonát kért azonnal Budapestre, ahol a helyzet kritikus: bármely pillanatban bekövetkezhet a „bolsevizmus kitörése”. A megszállással kapcsolatban: „... Magyar ügynökök, hazafias okoktól indítatva, forradalmat prédikálnak Csehszlovákiában és Romániában...”, önkéntelenül is alátámasztva a Berthelot által ürügyül felhasznált román vádaskodást. A határookra vonatkozóan: „... Ha Anglia kimondja feletünk ezt a halálos ítéletet, én magam is forradalmár leszek.” Végül egy szilárdan Angliára támaszkodó és brit érdekeket képviselő osztrák—magyar—lengyel föderáció körvonalazásával igyekezett megnyerni eszméinek a brit diplomatát. Leeper természetesen mindebből a polgári demokratikus Magyarországgal szemben ellenséges román és csehszlovák politika igazolását szűrte le, Crowe pedig újabb bizonyítékát annak, hogy nincs helye a magyar politikusokkal való tárgyalásnak, elfogadva azt a félrevezető és hibás koncepciót, amely egyrészt az akkor senkit sem képviselő Andrássyt azonosította a Károlyi-kormányval és általában a magyar politikusokkal, másrészt a magyar nacionalistákat a „bolsevista ügynökök”-kel.⁴⁰

Mondanunk sem kell, hogy Andrássy nem forradalmár lett, hanem a Tanácsköztársaság elszánt ellensége, az ellenforradalom győzelme után pedig a legitimisták vezére, s mint ilyen, jelentős szerepet játszott a Magyarország elszigetelődését betetőző 1921-es királypuccsokban.

A béketárgyalások előkészületeivel párhuzamosan a politikai élet súlypontja Londonból, amely a szövetségesek „politikai fővárosának” számított, a békekonferencia szerencsétlenül kiválasztott⁴¹ székhelyére, Párizsba helyeződött át. Ezt bizonyítja gróf *Teleki Sándorné* levele is, akinek egy brit ismerőse segítségével sikerült eljuttatnia azt Curzon ügyvezető külügyminiszterhez. Európa jövődi békéjének érdekében emel szót hazája darabokra szaggatása ellen, s egy brit vizsgálóbizottság kiküldését kéri Magyarországra, valamint angliai beutazási engedélyt Lóczy Lajos számára.

A január 28-án kelt elutasítás azt mutatja, Londonban felismerték a levélíró vezető osztály-érdekeket. E szerint „... Lord Curzon teljesen tisztában van a volt uralkodó osztályok (!) szerencsétlen helyzetével Magyarországon, ... de az ilyen és hasonló kérésekre vonatkozóan ... az az elfogadott álláspont, hogy Öfelsége kormánya nem képes megadni a beutazási engedélyt ellenséges alattvalók számára az Egyesült Királyságba. ... A helyes eljárás az, ha a békekonferencia irodájához fordulnak Párizsban...”⁴²

Bánffy Miklós gróf, Bethlen bizalmas barátja és egy időben külügyminisztere, Károlynak azzal az ígéretével indult Hollandiába, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele után ő kapja a követi állást Londonban, 29-én Leipniken⁴³ keresztül juttatta el információit Robertsonhoz, melynek lényege: „... Károlyi

⁴⁰ Uo. No. 142, 410—412.

⁴¹ Előbb vagy utóbb mindenki erre a felismerésre jutott Wilson elnöktől és Lloyd George-tól kezdve Smuts-on és Cecil-en át Nicolsonig és Keynes-ig.

⁴² PRO F. O. 371. vol. 3514 file: 1193 No. 11588, 328—335.

⁴³ Kettős ügynök, akinek — állítása szerint — 1918 dec. végén miniszteri tárcát ajánlottak fel a magyar kormányban. PRO F. O. 371. vol. 3139 file: 211496 No. 11588, 482—484. Harrer szerint „... egy magyar illetőségű, Angliában élt kétes hírű üzletember”. *Harrer Ferenc*: Egy magyar polgár élete Bp. 1968. I. k. 378

gróf nyilvánvalóan gyenge ember, újabb és újabb engedményeket tesz a bolsevikoknak, akiket csak akkor tudna ellenőrizni, ha a szövetségesek egy kis erőt küldenének Magyarországra, vagy ha határozott kijelentést tennének, mely intervenciót helyezne kilátásba a bolsevizmus kitörése esetén.”⁴⁴

Bánffyval egyidőben Bernben újból próbálkozott *Esterházy Mihály*, hogy Rumbold elé kerüljön. A követ nem fogadta őt, ezért egy január 26-án keltezett levelet adott át neki, magyarországi helyzetismertetéssel és intervenció-kéréssel. Ezt a rávezetett brit véleményekkel együtt Karsai Elek és Hajdu Tibor idézett munkáikban részletesen ismertették, így tárgyalásától eltekintünk. Annyit jegyzünk meg csupán, hogy — az eddigi beszámolóktól eltérően — a vidék helyzetét még a fővárosnál is aggasztóbbnak tartja; a hadseregszervezést a szocialisták akadályozzák meg — ugyanők megghiúsítanak minden erélyes intézkedést a „bolsevizmussal” szemben. 25—30 ezres, főként angolokból álló szövetséges katonaság Budapestre küldését kéri, „... tekintetbe véve, hogy Budapest... és a Duna a London—Perzsa-öböl vonalban fekszik... A csapatoknak nagyon könnyű dolga lenne; az egész polgári lakosság, amely most alig mer mozdulni, a legnagyobb szívéllyességgel fogadná őket.”

Brit erők küldésének gondolatát a diplomatakon kívül Cornwall ezredes, a párizsi angol katonai szekció közép-európai előadója is elvetette.⁴⁵

A Foreign Office tisztviselőinek brit szempontból is káros gyakorlata az volt, hogy „kiszórták”, nem terjesztették tovább azokat a jelentéseket, amelyek nem az ő elképzeléseiknek megfelelő információkat, javaslatokat tartalmazták. Ilyenformán gondoskodtak arról, hogy feletteseik, a döntés lehetőségével rendelkező miniszter vagy miniszterelnök csak „az ellenséges népek” érdekeivel ellentétes, a legtöbb esetben torzított híryanagok ismeretében hozzák meg határozataikat. Súlyosbította a helyzetet, hogy a békekonferencián résztvevő brit delegáció tagjai úgy vélték, ők mindenkinél többet és jobban tudnak, s így ítéleteik csalhatalanok, döntéseik tökéletesek. Mindig „jobban ismerték” például a balkáni és közép-európai viszonyokat, mint azok, akik évekig ott éltek, vagy hivatalos misszióban napokig, hetekig tárgyaltak a legkülönbélebb pártállású és véleményt hangoztató emberekkel. Ez a magatartás nyilvánult meg a kitűnő Balkán-szakértővel, Bouchier-rel szemben Párizsban, akit Nicolsonék bolgár-barátsága miatt sajnálatraméltó öreg szenilisként kezeltek, ezt láttuk Beveridge-dzsel és Howard-dal⁴⁶ kapcsolatban, így ítélik majd meg Cuninghame jelentéseit.

Kivételt képez természetesen az az eset, ha az író egy királyi családból származó főherceg. Annak a levelét a király küldi meg a külügyminiszternek, a miniszterelnök körözteti a Tízek Tanácsában, csak éppen az eredmény ugyanaz: a brit politika vagy politikátlanság Magyarország irányában változatlan.

József főherceg — a kormány tudtával, sőt kérésére⁴⁷ — február 2-án levelet intéz V. Györgyhöz, vérrokonához, melynek legfontosabb kitételei a következők:

⁴⁴ *Batthyány*: i. m. 118—119. PRO F. O. 371. vol. 3514. file: 1193 No. 16716, 336—339. PRO F. O. 608. vol. 11. file 46/1/1 No. 9995, 443—444. *Hajdu T.*: Adatok... 135. A Contribution... 73. *Karsai E.*: i. m. 319—320.

⁴⁵ Uo. 317—319. PRO F. O. 371. vol. 3514 file: 1193 No. 21459, 348, 352—354. PRO F. O. 608 vol. 11 file: 46/1/1 No 2247, 523—528. *Hajdu T.*: Adatok... 131; A Contribution 68.

⁴⁶ Brit diplomata, 1909—12-ig budapesti főkonzul, teát a magyarországi viszonyok alapos ismerője.

⁴⁷ *Harrer*: i. m. 389.

az országot teljességgel akarata ellenére taszították bele a háborúba, amelyben csak a sajátját védte; egy pillanatig sem álmodott senki terjeszkedésről. Most ezeréves birtokának, testének jó 2/3-át erőszakkal elszakítják tőle szomszédai, kihasználva védtelenségét.^{47a} Kéri, emelje fel hatalmas hangját, hogy ezeket parancsolják vissza határaik mögé. Az Alföldre visszaszorított ország életképtelen lenne, s ennek következménye: soha nem szűnő vérontás és forradalmak. A területek hovatartozásának eldöntésére pártatlan felügyelettel lebonyolított népszavazást kér, valamint Nagy-Britannia erkölcsi és anyagi támogatását, s felajánlja a határait brit segítséggel megőrzött Magyarország politikai és gazdasági szövetségét.^{47b}

Teleki Pál is ekkor juttatja el a Magyarországra vonatkozó, általa összeállított dokumentumokat a brit Külügyminisztériumba, melyeket bizonyítéknul szánt az ország feldarabolása elleni érveléshez. Megjegyzés nélkül Párizsba kerültek, ahol irattárba helyezték őket.⁴⁸

Egy másik későbbi magyar miniszterelnök és gróf *Bethlen István* is ezekben a napokban próbál kapcsolatot teremteni Londonnal egy volt brit-indiai kormánytisztviselőn, *Ludvig Jenőn* keresztül.

Clive stockholmi ügyvivő február 19-én küldi meg ez utóbbi 10 oldalas, 15 térképpel ellátott (!) memorandumát a Külügyminisztériumnak és a béke-delegációnak. Gondolatmenete a következő: Magyarország történelmi, földrajzi és gazdasági egység, melynek fenntartása nemcsak a magyarok, hanem a nemzetiségek érdeke, sőt Angliáé is, mert integritása garantálja a békét keleten... Magyarország Anglia kontinentális Gibraltárja lehet a szláv tenger partján. „...A jelenlegi magyar kormányt a sajnálatosan gyenge gr. Károlyival, egy teljességgel bolsevik kormánynak kell tekinteni, melynek támogatója, helyesebben irányítója a budapesti katonai- és munkástanács, mely az ország lakosságának nem egészen 1 ezrelékét képviseli.” Új kormányt kell létrehozni, s ehhez Anglia konkrét segítségét kéri: küldjenek 10—12 ezer fős katonaságot Budapestre és a nagyobb ipari városokba a bolsevizmus elleni védekezésre és a demarkációs vonal betartására; energikus brit lépések a békekonferencián a megszállás és az atrocitások ellen; csak a parlament többségét képviselő kormányt ismerjék el. Ez után következik a választási kilátások ismertetése a pártok felsorolásával, de a liberális, radikális és munkáspártokat meg sem említi.

A terjedelmes beadványt csak a három legalacsonyabb rangú tisztviselő látta Londonban és Párizsban, s „No action” megjegyzéssel tették irattárba.⁴⁹

A brit katonai hírszerzés századosának, *Pommerol*-nak február elején kelt jelentéséről is csak annyit jegyzünk meg, hogy egész hangvétele és tendenciózus beállítása árulkodik arról, milyen forrásokból szerezte be értesüléseit: az uralkodó osztályok legreakciósabb köreiből. Figyelemreméltó viszont, hogy a bajok legfőbb okáról, az ország nagyrészenek megszállásáról és az azt sújtó bojkottról, a szén- és élelemhiány előidézőjéről egyetlen szó sincs a különben kimerítő összefoglalóban. *Pommerol* nyilván sokat hallott erről úri informátoraitól, de úgy tűnik, szigorú utasítást kapott, hogy kizárólag a belső bajokról és a magyarországi forradalmi helyzetről írhat beszámolójában.

^{47a} Ezt a gondolatot találjuk meg Churchill-nél. „... A magyar nép... gyengesége mélypontján volt, amikor a jövőjét eldöntő kérdésekről határoztak.” *Churchill*: i. m. 227.

^{47b} PRO F. O. 371. vol. 3514 file: 1193 No. 36995, 383—402.

⁴⁸ PRO F. O. 608. vol. 18 No. 2405, 126—142.

⁴⁹ PRO F. O. 608. vol. 11 file: 46/1/1 No. 3518, 453—479.

A Foreign Office észrevétele: „A helyzet valóban nagyon rossz, de az a franciák dolga, akik a helyszínen vannak, hogy intézkedjenek.”⁵⁰

A korszakban az utolsó *Bethlen—Ludvig* akcióra március 3-án került sor. Ludvig Kennan követet a következő, rendkívül sürgős kérésekkel kereste fel az Erdélyi Nemzeti Tanács nevében: legalább 10 000 brit katonát küldjenek Budapestre; a szövetségesek nyújtsanak segítséget egy „reprezentatív kormány” felállításához. A sürgős kérések tolmácsolását megjegyzés nélkül tették irattárba.⁵¹

Egy *Townley-Fullham* nevű volt „internált”-tól szerzett értesüléseket a katonai hírszerzés március 10-én küldte meg a Foreign Office-nak. Noha ott csak Drogheda és Namier látta az anyagot, elmondhatjuk, hogy Károlyiról ellentmondásosan nyilatkozott,⁵² s támogatta 2 zászlóaljnyi (!) brit megszálló erő Magyarországra vezénylését. A területi kérdések megoldására népszavazást ajánlott, hosszú távon pedig egy dunai konföderációt, amely kielégíthetné a területi integritáshoz ragaszkodókat is.⁵³

Károlyi és megbízottainak lépései a kapcsolatok megteremtésére, kísérleteik a polgári demokratikus rendszer megmentésére

Nem könnyű feladat aszerint csoportosítani a brit Külügyminisztériumba és/vagy a békedelegációhoz eljuttatott beadványokat és jelentéseket, hogy azok az új magyar népköztársaság érdekeit védik-e, vagy a régi kizsákmányoló osztályokét. Láttuk, hogy pl. Bárczy Wekerlétől és a koalíció grófjaitól indult, egy rövid ideig fenntartás nélkül képviselte Károlyit, pontosabban pártja jobb-szárnyát, majd ismét a konzervatív erőkhöz csatlakozott. Esterházyék a kormány megbízólevelével utaztak Svájcba, sőt József főherceg is Károlyiék tudtával, sőt kérésére fogott tollat.

Az alábbiakban azonban olyan akciókkal és információkkal foglalkozunk, amelyek kifejezetten az új demokratikus rend védelmét és megszilárdulását szolgálták volna meghallgatásuk esetén.

Január második felében jut el Párizsba a magyar kormány tiltakozása egy prágai terv ellen, hogy népszavazást készülnek tartani azzal a céllal, hogy „megbízható” adatok alapján dönthessen a békekonferencia. Ezt a magyar kormány soha nem fogja elismerni, mert Észak-Magyarország cseh katonai megszállás alatt van, s ez lehetetlenné teszi a népakarat szabad megnyilvánulását. Helyesen állapítja meg a jegyzék azt is, hogy „nem adnak lehetőséget a magyar álláspont kifejtésére, míg a jugoszláv, csehszlovák stb. sajtóirodák anyagát mint az evangéliumot engedik terjedni Európában és Amerikában”. Alatta csupán Nicolson megjegyzése: „Tiszta magyar propaganda.”⁵⁴

A sorozatos svájci kudarcok azt a gondolatot sugallták Károlyiéknek, hogy Bern helyett Hágával kísérletezzenek, ahol valóban számíthattak kiemel-

⁵⁰ PRO F. O. 371 vol. 3514 file: 1193 No. 28506, 360—370. *Hajdu T.*: Adatok . . . 134—135 A Contribution . . . 72—73. *Karsai*: i. m. 320—322.

⁵¹ PRO F. O. 608. vol. 11 file: 46/1/1 No. 4477, 529—531.

⁵² „Az események kényszere dobta fel őt, s . . . félő, hogy öntudatlan bábja lett a zsidó-szocialista kombinációnak, amely Budapestet uralja és azt képzei, hogy Magyarországot képviseli. De: Károlyi a brit kapcsolatok mellett van, . . . s kormánya a törvény és rend normális viszonyai felé halad.”

⁵³ PRO F. O. 371. vol. 3514. file: 1193 No. B/4709, 434—450.

⁵⁴ A jegyzéket Károlyi két félhivatalos megbízottja, a már említett dr. Manheim és Havas László vitte ki Svájcba, ahonnan amerikai közvetítéssel került a britekhez. PRO F. O. 608. vol. 11 file: 46/1/1 No. 375, 418—423.

kedő holland közéleti személyiségek és egyházi vezetők támogatására a hön óhajtott kapcsolat-felvételnél. Így a *magyar kormány* január 10-én kelt újabb *emlékiratát*, amelyet Csernyák repülőszázados, a Katonatanács egyik volt vezetője vitt magával, két volt miniszter juttatta el a brit nagykövetségre. A jegyzék egyetlen kétségbeesett segélykérelem: ha nem ismerik el a kormányt és az országot továbbra is ellenséggként kezelik, ha a megszálló csapatok továbbra is átlépik a demarkációs vonalat, a kormány megbukik, és „... az ország a bolsevizmus zsákmányává válik, melynek fékevesztett erői veszélyeztethetik aztán Európa egész nyugati részét. ... Ha Nyugat-Európa védekezni akar, fenn kell tartania és erőssé kell tennie Magyarországot.” A tervezett nemzetgyűlési választásokról is úgy beszél, mint alkalmas eszközről a „bolsevizmus elleni harc”-ban.

Még mindig kísért a területi integritás fenntartásának fikciója: a kormány szilárd meggyőződése, hogy sikerül megegyezésre jutni a szerbekkel a Dráva—Duna határban, s a csehekkel arról, hogy „... a szlovák tartományok a magyar köztársaság kebelén belül maradnak, tekintettel a szlovákoknak Magyarország iránt érzett nagy szimpátiájára. ... Erdély mindig Magyarország integráns részét alkotta.”

A munkanélküliség és nyomor anarchiához vezet; ez és a magyar területek megszállása „... tönkreteszi a középosztályt, és arra kényszeríti őket, hogy a kommunisták mellé álljanak”. Végül a leghatásosabbnak vélt argumentum következik: ha gátat akarnak vetni a bolsevizmus terjedésének, teljesítsék a magyar kormány négy kérését:

1. A fegyverszüneti szerződés azonnali és pontos betartása
2. Egy francia—amerikai—angol bizottság által való ellenőrzés és döntőbíráskodás
3. A sóbányák visszacsatolása
4. Utasítás a csehszlovák köztársaságnak, hogy engedjék át a Magyarországra küldött szénszállítmányokat. Robertson ügyvivő fölényes hangú kioktatását, amelyből kiderült, hogy fogalma sincs a közép-európai állapotokról, mind Londonban, mind Párizsban jóváhagyták.⁵⁵

Ezekben a napokban érkezett Párizsba a brit katonai hírszerzés G. 99-es ügynökének jelentése *Diener-Dénessel* folytatott beszélgetéséről. Károlyi volt szociáldemokrata külügyi államtitkára — aki korábban Hodzával és Vaidával együtt Ferenc Ferdinánd „műhely”-éhez tartozott — a bajok lekicsinylésével a valóságosnál kedvezőbb kép kialakításán fáradozott, hogy az angolok bizalmát megnövelje a Károlyi-kormány stabilitása iránt, s igyekezett olyan kijelentéseket tenni, amelyekről tudta, hogy megnyerik a brit illetékesek tetszését. Ilyen volt pl. az, hogy teljes függetlenséget kell adni a nemzetiségeknek; az utódállamok között még egy „vámparlament” vagy más alkotmányos közös testület is kivitelezhetetlen stb. Leeper érthető módon el van ragadtatva, mert szerinte „... ez az első értelmes dokumentum, amely eddig Magyarországról érkezett”, s más iratok véleményezésénél is hivatkozik rá.⁵⁶

⁵⁵ Azt javasolta Colijn volt külügyminiszternek, mondja meg Csernyáknak, akit nem volt hajlandó fogadni, hogy „... nem csupán idejüket vesztegetik, hanem kedvezőtlen benyomást keltenek Hollandiában végzett intrikáikkal. ... A közép-európai országok sokkal jobban tennék, ha szilárd és meghatalmazással bíró kormányokat hoznának létre, amelyekkel a szövetséges kormányok végül is nyíltan és közvetlenül felvennék a kapcsolatot ahelyett, hogy bizalmas ügynököket küldözgetnek a semleges országokba, akik — úgy tűnik — még csak nem is képviselnek egy állandó kormányt.” PRO F. O. 371. vol. 3514 file: 1193 No. 8940, 316—325. PRO F. O. 608. vol. 11. file: 46/1/1 No. 740, 432—438.

⁵⁶ Uo. No. 607, 428—429. 868, 439—442.

Január végén Károlyi Usborne-nal is közölte: „... Egyre inkább lehetlenné válik számára, hogy tovább kormányozzon, ha ez a kíméletlenség így folytatódik, s az alternatíva a bolsevizmus lesz.”⁵⁷

Philpotts brit titkosszolgálati ügynök⁵⁸ február 8-án beszélt Károlyival. Jelentésének ismertetését a fentemlített (114. o.) okok miatt elhagyjuk, de szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy a febr. 17-i feljegyzést *Namier* készítette, akit a „centrista” magyar kormány szorongatott helyzetéről s a „bolsevizmus közvetlen veszélyéről” szóló vészjelek arra indítottak, hogy felhagyjon Magyarországgal kapcsolatos be nem avatkozási álláspontjával, amely mögött az antant hatalmakhoz közelebb álló szomszédos államok és területi követeléseik támogatása rejtőzött.

Károlyi és mások jelzései hatására most már úgy látja, „... Károlyi kijelentései pontosan fedik a valóságot és kérése indokolt”. Attól tart, hogy a hatalom átcsúszik vagy a jobb- vagy a baloldal kezébe, s akkor polgárháború tör ki. „... Ilyen körülmények között — folytatja — az lenne számunkra ajánlatos, hogy megadjunk minden segítséget a centrista blokknak, amit csak tudunk, ami a tisztán magyar ügyeket illeti. Ez természetesen kizár minden területi igényre vonatkozó... bátorítást...” Ez a felismerés későn jött. Nagyrészt azért, mert ekkor már a Crowe-csoporté volt a döntő szó az otthonmaradt, Curzonvezette külügyi apparátussal szemben, amely inkább a hagyományos brit birodalmi- és egyensúly-politika folytatására törekedett.

Mindemellett a kérdés lényegére Graham tapintott rá igazán, akinek véleménye a kormány politikáját tükrözte, s ez a katonai erő hiányából fakadó tehetetlenség nyílt beismerése volt: „... Úgy vélem, jelenleg helyesebb, ha semmit sem teszünk, mert feltehetően szó sem lehet arról, hogy csapatok küldésére gondoljunk.”^{58a}

Láttuk, hogy az ország gazdasági, kül- és belpolitikai helyzetének romlásáért a Bernben, Hágában és Stockholmban kilincselő arisztokraták Károlyit és a szociáldemokratákat hibáztatták, mivel újabb és újabb engedményeket tesznek a „bolsevizmus”-nak.

Károlyi viszont a szövetségesekre hárítja a felelősséget az országban uralkodó állapotokért. Unokatestvéréhez, *Pálffy gróf*hoz írt levelét maga a címzett juttatta el a berni brit követségre, ahonnan február 24-én terjesztették fel.

Három megállapítása különösen figyelemreméltó: „*A magyarországi bolsevista mozgalom nem orosz import, hanem az antant politikája által teremtett gazdasági helyzet egyenes következménye;*” a bolsevizmust soha nem lehet a fegyverek erejével legyőzni, ezért ő nem katonai segílyt kér az antanttól, hanem megnyugtató gazdasági intézkedéseket; „... Magyarországon a szocialista párt megtisztította magát a bolsevizmus minden jegyétől”, s a bolsevista agitátorokat kiutasították az országból. Nyomatékosan rámutatott arra, hogy egyedül egy szocialista kormány képes felvenni a küzdelmet a bolsevizmussal — egy polgári pártokból álló kormány csak a dolgozó osztályok dühödt ellenállását váltaná ki.⁵⁹

⁵⁷ *Usborne*: i. m. 418—419.

⁵⁸ Hardinge embere, korábban bécsi konzul. Cuninghame kíséretében érkezett Budapestre, mint újságíró.

^{58a} PRO F. O. 371 vol. 3514 file: 1193 No. 21459, 349—350. *Hajdu T.*: Adatok... 135; A Contribution... 74. *Karsai*: i. m. 322—324. Ő a C. H. S.-et, Smith kézjelét olvasta G. M.-nek és a Graham-ét R. C.-nek. Valóban nehezen megfejthetők. PRO F. O. 371. vol. 3514 file: 1193 No. 30587, 371—372.

⁵⁹ Uo. No. 32986, 374—375.

Szilassy báró, a Monarchia utolsó athéni és Károlyi berni követe egyenesen Crowe-hoz fordul, mint régi Harrow-i diák s kéri, hogy annyi sok „alkalmatlan személy” után hallgassák meg őt is, az illetékest. A hivatásos diplomata sem ért el azonban többet, mint a „nemkívánatos” Bédy-Schwimmer Róza: Crowe — régi ismeretségüket megtagadva — még válaszra sem méltatta.⁶⁰

A szocialista pártok berni kongresszusára kiutazó *Kunfi Zsigmond* volt az egyetlen magyar miniszter, akinek sikerült nyugaton — bár semleges országban és mint a Szociáldemokrata Párt képviselőjének — számottevő antant-politikusokkal tárgyalásokat folytatnia. Hazaérkezése után terjedelmes memorandumban számolt be tapasztalatairól és az általa javasolt külpolitikai irányvonalról. Sok olyan kellemetlennek tűnő megállapítást találunk ott, melyeknek helyességét a jövő igazolta. Veszedelmesnek tartja az integritás elvének hangoztatását, mert az „... érthetetlen és elfogadhatatlan... éppen azok számára, akik a forradalom Magyarországaival rokonszenveznek.” A nyugati szocialista pártok vezetői „... a háború magától értetődő és már megvitatásra nem is szoruló következményeinek tekintik a cseh, tót, román és jugoszláv nemzeti államok kialakulását, és rokonszenvükre, támogatásukra az a Magyarország számíthat, mely ... az etnográfiai tények alapján »magyar« Magyarország akar maradni. ... Természetes... hogy a népszavazás elvét minden vitás területre nézve ezek a pártok is elfogadják.”

Értesülései szerint „... megegyezés van Franciaország és Anglia között, amelynek értelmében az egykori Monarchia területét francia érdekszférának tekintik, aminek fejében a Balkán és Kis-Ázsia ügyeinek intézésében viszont az angol befolyás dominál”.

Szükségesnek tartja az önrendelkezés és népszavazás elvének előtérbe állítását, a baloldali politika folytatását, amely a kölcsönhatások folytán elősegítheti az ugyanazon célokért harcoló angol, olasz és francia pártok megerősödését és hatalomra kerülését, akiktől egyedül várható a közép-európai kérdés Magyarország számára kedvező rendezése.

A reakciós és a szomszédos államokból származó propaganda ellensúlyozására bővíteni és erősíteni kell a magyar hír- és propagandaszolgálatot a nyugati és a semleges országok felé. Szakítani kell az addigi teljesen egyoldalú antant-barát külpolitikával: a jugoszláv kapcsolatok kiépítése mellett egy alternatív német—orosz külpolitikai irányvonal kidolgozását javasolja.⁶¹

Cuninghame magyarországi tevékenysége

Kísérletek egy középeurópai gazdasági rendezésre

Sir Thomas Montgomery-Cuninghame ezredes, a bécsi brit nagykövetségen székelő katonai főmeghízott 1919. február 5-én látogatott először Budapestre. Mindenekelőtt Károlyival tárgyalt, aki kijelentette: az antant útbaigazítása és támogatása nélkül helyzete egyre lehetetlenebbé válik. Ő viszont a pozsonyi magyar zavargások kapcsán rámutatott arra, hogy az antant tartja vissza az utódállamokat Magyarország teljes előzőnlésétől — ha a magyarok továbbra is ellenkeznek, a szövetségesek esetleg leveszik a kötőféket védenkeikről... 8-án

⁶⁰ Uo. 608. vol. 11. file: 46/1/1 No. 3529, 446—453.

⁶¹ Párttörténeti Intézet Archivuma 696 Buchinger-gyűjtemény 1919-es dosszié 76. sz.

elsősorban a súlyos szénhiányról beszélt neki Károlyi, s arra kérte az ezredest, járjon közbe Masaryk-nál, hogy oldják fel a blokádot. „... Úgy rendezték — írja Cuninghame —, hogy a Várban vacsorázzak és leckét adjak a magyar szocialista párt vezetőinek.” Ekkor került sor a Garami által ismertetett nagy kirohanására a „bolsevizmus” ellen, ahol partnerei sem maradtak adósak, s különösen Böhm fejtegette nagy szenvedélyességgel, hogy mindezt a szövetségesek idézték elő.⁶²

Cuninghame a magyar fővárosból valóban Prágába utazott, de elsősorban azért, hogy figyelmeztesse Piccione tábornokot, a csehszlovák hadsereg főparancsnokát a Magyarország felől — különösen Pozsonyt — fenyegető veszélyre. Felkereste Masarykot is, aki — teljesen alaptalanul — a Károlyi-kormányra hárította a felelősséget az együttműködés megghiúsulásáért.^{62a} Az ezredes véleménye Masarykról az volt, hogy — eléggé ostobán — felülről kezeli a magyarokat, jelentéktelen dolgokra panaszkodik és nem képes felfogni a helyzet veszélyességét. Mindenesetre ígéretet tett a szénszállítmányok átengedésére.

Útja tapasztalatait Cuninghame így összegezte: „... Ha a helyzetet meg akarjuk menteni, sürgősen ki kell jelölnünk egy nemzetközi rendezési bizottságot.”^{62b}

Javaslatának váratlan sikere lett Londonban. Thwaites tábornok, a katonai hírszerzés főnöke február 26-án átiratot intéz Curzon-hez, amelyben figyelmezteti, hogyha a dolgok továbbra is így haladnak Ausztriában, Csehszlovákiában és Magyarországon, ez a „... bolsevizmus kitörésének katasztrófájával végződhet, és ezért mindent megelőző fontosságúnak tartja, hogy megtegyünk minden lehetőt a rend fenntartására és az ipar helyreállítására ezekben az országokban. Továbbmenve az a véleménye, hogy nem elegendő pusztán élelmet szállítani Bécsbe és Budapestre, hanem ugyanolyan nagy jelentőségű a kooperáció kiero-szokolása a volt Osztrák-Magyar Birodalom különböző államai között. A fentiekre való tekintettel egy szövetségesközi bizottság kijelölését igen sürgősnek tekinti, rámutatva arra, hogy Sir W. Beveridge... jelentésében ennek nagy fontosságot tulajdonított.” Curzon a fentiekkel teljes mértékben egyetértett, és azonnal átküldette az iratcsomót Párizsba, felkérve Balfourt, hogy idővesztés nélkül konzultáljanak a szövetséges miniszterekkel, s küldjék ki a bizottságot. Crowe és Hardinge a nagyfontosságú ügyet holtvágányra juttatták, lekicsinylően nyilatkozva a multinacionális bizottságokról, amelyek „... úgy látszik, univerzális csodaszerek minden felfordulásra”.⁶³

Crowe látszólagos értetlenkedése nagyon is átgondolt és céltudatos politikai magatartást takart: tartott attól, hogy a kiküldendő — esetleg katonákból

⁶² Col. Sir Thomas Montgomery-Cuninghame: *Dusty Measure*. Lo. 1939 317. *Garami Ernő*: *Forrongó Magyarország*. Leipzig—Wien 1922. 108.

^{62a} Masaryk kijelentésének alaptalanságát bizonyítja a berni brit katonai hírszerző szolgálat egyik 1919 januári jelentése: „... A csehszlovákok durva katonai akciói bármiféle ésszerű politikai közeledést rendkívül megnehezítenek. ... Magyarország végre rádöbrent elszigetelt helyzetére, ... s valószínűleg az első lesz, amely megteszi a közeledés első lépéseit. Jelen pillanatban a csehszlovákok alkotják a gazdasági unió útjában álló legkomolyabb akadályt.” PRO F. O. 608. vol. 16 file: 47/2/1 No. 1087, 86.

^{62b} Cuninghame rendezési javaslata megegyezik az ARA (az Amerikai Segélyszervezet) vezetőinek, Hoover-nek és Coolidge-nak és általában az amerikai — s mint láttuk, a brit — gazdasági szakembereknek a véleményével. A koncepció is tőlük eredhet. (Ch. Seymour például, a volt Monarchia ügyeivel foglalkozó fődelegátus, mindig is hajlott a federalista megoldás felé), bár megfelelt volna a brit érdekeknek is.

⁶³ PRO F. O. 608. vol. 6 file: 34/2/1 No. 3291, 55—59. *Cuninghame*: *Dusty Measure* 318. *Between the War and the Peace Treaties The Hungarian Quarterly*, 1939/2, 418.

álló — bizottság az új államok érdekeivel ellentétes, és az „ellenséges kormányok” (a Renner- és a Károlyi-kormányokról van szó!) helyzetét stabilizáló tevékenységet fejtene ki, s nem adna lehetőséget a már ismertetett csehszlovák aspirációk teljes kielégítésére. Beveridge nevének és elképzeléseinek említése ezt a gyanúját csak megerősítette.

Thwaites tábornok március 3-án még tovább ment: javaslatot tett az osztrák és a magyar kormány elismerésére és egy szövetségesközi bizottság kiküldésére a vitás kérdések rendezése céljából. Mindez „az ausztria-magyarországi államok közötti jóviszony kiépítéséhez vezethet, és lehetőség szerint a *dunai konföderáció megalakulásához*”.

Párisban szemmel láthatóan időhúzásra játszottak: a kérdést jogi szakértővel is megvizsgáltatták, de az is az elismerés mellett nyilatkozott. Így érkezett el március 26-a, amikor is Leeper a sorok közül kiérezhető nagy megkönnyebbüléssel vezeti az iratra, hogy „...szerencsétlen módon (!) Magyarországon nincs olyan kormány, amelyet el lehetne ismerni, vagy amellyel együtt lehetne működni”, s végül, mindennek tetejében a régi magyar rendszert teszi felelőssé az előállt helyzetért...⁶⁴

A Cuninghame—Thwaites—Curzon-féle „csomagterv”-vel (a bécsi és a budapesti kormányok elismerése, nemzetközi bizottság kiküldése, az együttműködés alapjainak lerakása) a magyar kormány is egyetértett.

Leipnik egy elkészett jelentéséből tudjuk, hogy a márc. 21-ét megelőző napokban Budapesten tárgyalt Károlyival a magyar kérdés barátságos formában történő megoldásáról azon az alapon, hogy Magyarország jelentékeny területekről lemond a románok, jugoszlávok és a csehek javára, azzal a feltétellel, hogy fenntartják az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági egységét Galícia kivételével. Károlyi felhatalmazta őt, hogy nevében kérje fel a szövetségeseket egy szövetségesközi bizottság kijelölésére. Az elnökölne a volt Monarchia államait képviselő küldöttek találkozásán, melyet a vitás kérdések átfogó rendezésére hívnának össze.

Crowe dühödt ellenkezése mellett azonban nem mehetünk el szórtlanul,⁶⁵ mert ismét csak ő volt az, aki a Kun Béla által pár nappal később felvetett és Smuts által is támogatott hasonló rendezési tervet megtorpedózta.⁶⁶

Cuninghame-re visszatérve: téves az a felfogás, hogy február végén is járt volna Budapesten.⁶⁷ Március elején tárgyalt újra Károlyival, Garamival és Böhm-mel; ez utóbbiakról — s ebben véleménye egyezik a „Times”-ével⁶⁸ — igen jó véleménye volt, s többek közt azért látogatott ismét Budapestre, hogy Böhmöt maradásra bírja a Hadügyminisztérium élén „...nemcsak azért, ...mert egyéni-

⁶⁴ PRO F. O. 608. vol. 6 file: 34/2/1 No. 3877, 61—65. 4749 67—69.

⁶⁵ „... A terv nyilvánvalóan nem nyújt alapot a rendezésre. Nincs eszközünk arra, hogy gazdasági egységet erőszakoljunk a számos új államra, amelyek korábban az Osztrák-Magyar Monarchiát alkották. ... Nem gondolom, hogy el kellene fogadnunk azt a javaslatot, hogy egy szövetségesközi bizottság elnököljön az ausztria-magyarországi delegátusok tanácskozása fölött.” (Ápr. 2.) PRO F. O. 608. vol. 16 file: 47/2/1 No. 5989, 362—365.

⁶⁶ Uo. és vol. 16 file: 56/1/1 No. 6836, 407—408. *Karsai E.*: Iratok a Smuts-misszió történetéhez. Levéltári Közlemények, 1967. 238—242.

⁶⁷ F. T. Zsuppán magyar származású brit történész február 26-a körülre teszi az emlékezetes tárgyalást a szocialista miniszterekkel. *The Hungarian Soviet Republic and the British Military Representatives*, April—June 1919. *The Slavonic and East European Review*, 1969. Jan. 199.

⁶⁸ Garamit a február 14-i hosszú elemző cikk kiemelkedő és a nép többsége előtt népszerű emberként, bizalmat ébresztő miniszterként mutatta be.

leg rátermett, kiváló hadügyminiszternek tartotta, hanem azért is, mert garanciát látott benne Pogány és a bolsevisták ellen”.⁶⁹

Utazásának másik célja a magyar hadsereg — amelyet veszedelmesen ütőképesnek tartott — elhelyezkedésének pontos megállapítása volt. Ezt Ashmead-Bartlett segítségével fel is derítette, kimutatva a csehek által tendenciózusan felröppentett hírek alaptalanságát a Pozsonyt fenyegető támadásról. De meghallgatta Telekit, Bethlent és Gömböst is — a két grófról mint „... a mérsékelt pártok kiemelkedő vezetői”-ről beszél; Teleki ismert térképeit el is vitte magával.⁷⁰

A világtól való teljes és rosszindulatú elszigetelés s a példátlan helyzet juttatta jelentősnek vélt szerephez a magyarországi, s különösen az erdélyi *protestáns egyházak* képviselőinek diplomáciai lépéseit. Harrer Ferenc szerint ők dolgoztak a legeredményesebben a semleges országokban. Ezt a megállapítást a brit levéltári anyagok alapján Nagy-Britanniára nem terjeszthetjük ki, mert az elzárkózás és szenvtelen elutasítás falán még a legjobb akaratú segítő szándék, az évszázados kapcsolatok és a legmeghittebb barátságok segítségével sem lehetett átjutni.

Tevékenységük nem korlátozódott — az egyébként valós — sérelmek elsorolására és oltalom-kérésre, de javaslatot tettek például egy autonóm erdélyi állam létrehozására is. A legtöbb ilyen természetű beadvány az elfogultan promán A. W. A. Leeper kezébe került, aki meg volt arról győződve, hogy a meg-nagyobbodott Romániában a protestánsoknak és általában a nemzetiségeknek „... teljes kulturális és vallási egyenlőséget fognak biztosítani”.

A Foreign Office munkatársainak hozzáállására éles fényt vet Drummondnak Lord Bryce-hoz intézett levelének egy kitétele: „... Bárminő vád emelhető is a román nép és egyház ellen, ... nem szabad elfelejtenünk azokat a förtelmes bűnöket, amelyeket a magyar uralom alatt követtek el a most felszabadított lakosság ellen.”⁷¹

A *Károlyi—Berinkey-kormány* utolsó, március 16-án kelt emlékiratára, amelyet a brit kormányhoz intéztek, a kétségbeesés és a valóságtól való elrugaszkodás a jellemző. Az angolok segítségét kérik a közelgő választások megtartásához, melynek jelentőségét hangsúlyozzák a konszolidáció szempontjából. Ígéretet tesznek egy „... őszinte és radikális demokrácia által vezetett” belpolitika kialakítására, az „... összes esetleges bolsevista mozgalom”, valamint mindenféle ellenforradalmi tevékenység megfékezésére és elnyomására, s teljes szabadság megadására a nemzetiségeknek „... az abszolút autonómia alapján”. A gazdasági bajok és az „... egyre jobban uralomra jutó zűrzavar” részletes leírása után így kiáltanak fel: „... Ha nem segítenek, akkor inkább lemond a kormány, s rábízza az antantra, hogy vegye át a kormányzást. A magyar kormány még azt a sürgős kérést is felveti, hogy egyik tagja a legrövidebb időn belül találkozhassék a brit kabinet valamelyik tagjával.” Ezt a jegyzéket a proletárhatalom megteremtése túlhaladottá tette, így Graham március 25-én pusztán láttamozta.⁷²

A tárgyalt korszak — nem alaptalanul — összeforrt Károlyi Mihály nevével. Nem érdektelen tehát, ha közreadjuk, hogyan vélekedtek róla a brit felelős személyiségek közül néhányan.

⁶⁹ *Garami*: i. m. 407—408.

⁷⁰ Párizsba is eljuttatta azokat, ahol Leeper-ék révén felbontatlanul kerültek a térképtárba. *Cuninghame*: *Dusty Measure*. 320—327. *Between the War* ... 422—423.

⁷¹ PRO F. O. 608 vol. 11 file 46/1/1 No. 375, 413, 416—17. PRO F. O. 800. vol. 334 file: 19/1, 331.

⁷² PRO F. O. 371. vol. 3514 file: 1193 No. 46751, 462—466.

Cuninghame húsz év múlva sincs kedvezőtlen véleménnyel róla: Wilson elnökhöz, Renner kancellárhoz és Mirabeau-hoz hasonlítja, mint „...aki egy olyan feladatra vállalkozott, amelyet nem mért fel kellőképpen”.⁷³

H. W. V. Temperley professzor, az angol béke delegáció tagja szerint „...a jószándékú eszmék embere, nagyon szerény képességekkel, aki képtelen volt az eseményeket irányítani és a körülményeket befolyásolni a legnagyobb válság idején”.⁷⁴

Crowe, 1919. febr. 27.: „Károlyi grófnak nincs elveszíteni való jó hírneve.”⁷⁵

Ugyanő márc. 28-án: „Soha senki nem bízott Károlyi grófban, aki mindig teljesen híjával volt a politikai érzéknek... (és) soha semmit nem ért.”⁷⁶ („... was never worth while anything”).

Áttekintve a magyar—angol kapcsolatok alakulását a polgári demokrácia időszakában, a következő megállapításokra juthatunk:

A szövetségeseknek hosszú távon érdekében állt, s az itt lakó népek együttélése szempontjából kedvező hatású lett volna, ha — a fegyverszüneti szerződés értelmében — valóban megszállják a felbomlott birodalom fő stratégiai pontjait, s nem adnak szabad kezét és támogatást kisebb szövetségeik igényeinek korlátlan kielégítéséhez.

Az októberi forradalom eredményeként létrejött új magyar demokratikus és őszintén antant-barát kormányt a franciák mellett az angolok is ellenségüként kezelték, s vitás esetekben mindig csehszlovák-, román- és jugoszláv-barát döntéseket hoztak, illetve ellenvetés nélkül elfogadták az ilyen jellegű — sokszor egyoldalú — francia intézkedéseket.

Míndez abból a gazdasági, politikai és katonai állásfoglalásból következett, hogy Nagy-Britanniának nincsenek közvetlen érdekei és céljai Kelet-Közép-Európában, még kevésbé Magyarországon. Nem volt egységes brit elképzelés, rendezési tervet sem a térség jövőjét illetően. A messzebbre látó politikusok — főleg katonák és liberális gazdasági szakemberek — által támogatott együttműködési terveket, melyek a frissen szerveződött államok elsősorban gazdasági összefogását célozták, amely a polgári jellegű megoldások legjobbika lett volna, az elfogultan cseh- és román-barát, francia orientációt követő diplomaták, Crowe és köre hiúsították meg.

Az 1916-os bukaresti egyezmény,⁷⁷ a térségben legjelentősebb haderővel rendelkező Szerbiának és a horvát emigrációnak tett ígéretek, de mindenek fölött a Lengyel és a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak adott hivatalos elismerések messzemenő következményekkel jártak a dunai brit politika alakulására nézve. Ha egyszer a nyugati hatalmak elkötelezték magukat a szövetségesnek elismert államok követeléseinek teljesítésére — már pedig ez volt a helyzet —, ez természetesen kizárta az azokkal gazdasági, de főként területi konfliktusok miatt élesen szembenálló magyar, bolgár és osztrák polgári demokratikus kormányzatok aktív támogatását.

⁷³ Cuninghame: *Between the War* . . . 413.

⁷⁴ H. W. V. Temperley: *History of the Peace Conference of Paris*. Lo. 1920—22. IV. k. 488.

⁷⁵ PRO F. O. 608. vol. 12 file: 46/1/5/No. 2969, 1.

⁷⁶ Uo. No. 5544, 4. Uo. vol. 11 file: 46/1/1 No. 5448, 554.

⁷⁷ Amelyet a román fegyverszünet és különbéke formálisan ugyan hatályon kívül helyezett, de mindvégig tárgyalási alapul szolgált — így a semleges zóna nyugati határának megvonásánál is 1919 februárjában.

Azért sem küldhettek rendfenntartó csapatokat Bécsbe és Budapestre, mert ez óhatatlanul belevonta volna őket a fegyverszüneti rendelkezések, azok érvényessége, a demarkációs vonalak ésszerűsége, az egymásnak feszülő területi és gazdasági igények megoldhatatlanul összekuszálódott káoszába, s joggal tartottak attól, hogy ezt a szembenálló felek területi protekcióként értelmezik, márpedig semmiképpen sem akartak elébe vágni a békekonferencia rendelkezéseinek. Növelte a zűrzavart, hogy kezdetben még a legfelső szinten (War Cabinet) sem látták világosan: csapataik megjelenése, az elismerés vagy a támogatás bármilyen formája — pl. a blokád megszüntetése — egy monarchista, polgári demokratikus vagy „bolsevista” rendszer konszolidálásához járulna-e hozzá.

Károlyi Mihályban nem bíztak — gyenge figurának, a bolsevizmus szállás-csinálójának tekintették —, holott éppen ők voltak azok, a franciákkal együtt, akik őt és rendszerét lehetetlenné tették, az összeomlás szélére juttatták.⁷⁸

Károlynak és az egész magyar közvéleménynek egyoldalú antant-barát, és főleg az angolszász hatalmak jóindulatára építő külpolitikai irányvonala tehát kezdettől fogva elhibázottnak bizonyult, de Károlyi, mint polgári demokratikus politikus számára nem volt más lehetőség. A közvélemény soha, Károlyi is csak az utolsó hetekben értette meg a nemzeti területi lemondás elkerülhetetlen szükségességét. Ők — Károlyi és Jászi — mentek el legmesszebbre az engedmények terén minden előző kormányhoz képest, és ez sem volt elég, mert akkor, 1919-ben a környező országok és a magyarországi nemzeti-ségek többségének burzsoá-nacionalista vezetői elutasították mind a polgári, mind pedig a szocialista jellegű föderatív megoldást.⁷⁹ A kérdés azért tűnt megoldhatatlannak — Károlyiék is annak látták, és ezért mondtak le —, mert a győztesek teljességgel le akarták aratni a „győzelem gyümölcsét”, s még a polgári önrendelkezés jogát sem voltak hajlandók megadni a legyőzött népeknek.

Magyarországon nem tudták felmérni, vagy nem akartak szembenézni azzal a ténnyel, hogy a nyugati hatalmak az osztrák-magyar állam elpusztítására törő szomszéd népekkel szövetségben nyerték meg a világháborút, és szovjetellenes akcióikban is elsősorban rájuk tudtak és akartak támaszkodni, s ez törvényszerűen magyar-ellenességet kellett, hogy jelentsen.

Végző fokon ez a felismerés segített elfogadtatni a magyar nacionalisták egy része számára is — ideig-óráig — a magyar Tanácsköztársaságnak az imperialista Nyugattal szembe forduló, Szovjet-Oroszországra támaszkodó, merőben új külpolitikai vonalát.

Az igazi és időtálló megoldás a közép-európai szocialista köztársaságok szövetségének megteremtése lett volna. Az ehhez vezető úton az első lépéseket a magyarországi és a szlovák tanácsköztársaságok megalakulása jelentette.

⁷⁸ Ghyczy Jenő volt külügyminiszter szóbeli közlése (1971. máj. 26.) alapján.

⁷⁹ Kun Bélának sem hitték el később, hogy a Tanácsköztársaság kormánya — szakítva az integritás elvével — lemond a történelmi Magyarországról.

H. HARASZTI ÉVA

Adalékok Károlyi Mihály antifasiszta elméleti és gyakorlati tevékenységéhez az 1930-as években

Károlyi Mihály antifasiszta tevékenységét Hitler hatalomrajutásától a második világháború kitöréséig három főtenyező határozta meg, vagy pontosabban színezte. E tényezők a következők:

a) A magyar politikai arénán és a húszas évek emigrációja során Károlyi Mihálynak számos nyugateurópai politikusnál korábban és gyakorlatiasabban kellett szembenéznie a fasiszta ideológia kialakulásával, módszereivel, politikai jelentkezéseivel és azoknak jelentőségével. Ilymódon nemcsak hogy számolt — jóval fellépte előtt — a hitleri fasizmus színreléptével, hanem a *Machtergreifung* okait elemezte, következményeit világosan, egyértelműen, következetesen felmérte, s a harcot ellene írásban és tettekben felvette.

b) Ennek a harcnak a folyamán, azt megelőzően és követően Károlyi Mihályt foglalkoztatta a szociáldemokrácia kérdése, annak elvi és politikai vetülete a XIX. századtól élete utolsó szakaszáig. A hitleri fasizmus megjelenésével ez a kérdésfeltevés így jelentkezett Károlyi Mihálynál: Mennyiben volt felelős a német szociáldemokrácia a hitleri uralom előkészítésében?

c) Károlyi Mihály álláspontja a Szovjetunióval, Sztálin politikájával, az 1936-os perekkel kapcsolatban.

E két utóbbi problémakört Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából tartott tudományos emlékülésen korreferátumomban megkísértem némiképp összegezni. Meggyőződésem, hogy e korszakról és e kérdéskörökről a készülő Károlyi Mihály Összegyűjtött Leveleinek harmadik kötetében (1930—1945) a levelezés és feljegyzések közreadása álláspontomat igazolja és megerősíti.

Jelen tanulmányomban és a kísérő szövegekben a nyomatékot a fentebb említett első tényezőre helyezük: Hogyan jutott kifejezésre Károlyi Mihály ekkori levélváltásában Hitler felléptének előrejelzése? Hogyan hatott, hogyan mozgósított az ellene való harcra? Milyen csatornákon, utakon folyt az információ-csere hazai és külföldi vonatkozásban s nem utolsósorban, milyen erőfeszítésekkel és eredményekkel járt Károlyi Mihály nemzetközi tevékenysége a magyar kommunisták megmentéséért?

1931 nyarán Károlyi Mihály és felesége, Lucien Vogel lapszerkesztő és más francia közéleti személyiségek kíséretében a Szovjetunióba látogat, hogy utóbb élményeiről Vogel lapjában a *Vu-ben* beszámoljon. A beszámolóról nagy dicsérettel írt annak megjelenése után Károlyiék egyik angol ismerőse 1932 februárjában és reményét fejezte ki, hogy rövidesen olvashatja Károlyi Mihály készülő németországi beszámolóját is.¹ Károlyi Mihály ekkor már Berlinben

¹ PI. Arch. 704. 68.

tanulmányozza az ország politikai és társadalmi viszonyait: érzékenyen reagál erre a különös világra, amelynek atmoszférája olyannyira eltér a párizsitól. Mint feleségének írta 1932 január utolsó napján: „Míg Franciaországban mindenki, még az ún. baloldali körök is hisznek a kapitalista rendszer továbbélésében, addig Németországban még az ókonzervatívok, üzletemberek, bankárok is teljesen elvesztették hitüket a tőkés világ megmaradásában. Úgy beszélnek itt az emberek a régi világ összeomlásáról, mint máris bekövetkezett tényről.”² Amikor e levelet írta Károlyi, indult meg Berlinben a Grüne Woche, a német OMGE, a junkerek évi parádéja. Mint egy panoptikum résztvevői, jelentek meg Károlyi előtt a monoklis, rövidnadrágos alakok, Sziléziából, Schleswig-Holsteinből, Kelet-Poroszországból, mint a múlt, a háború előtti múlt megelevenedett szellemei. „De ezek a nagyságok éppen csak, hogy külsőleg hasonlítanak önmagukhoz. Az oposszum galléros bekecs zsebei üresek. Ropogós bankók helyett lejárt váltóktól duzzadnak a krokodilbőr tárcák. Berlin azért vig, táncol és költ, mert senki sem gondol arra, hogy jövedelmének egy részét a takarékbba tegye. A szörnyű pénzügyi összeomlás után kinek is jutna eszébe bankban tartani a pénzét. Párizsban még gondolnak a holnapra, Berlin csak a jelennek él. Egy süllyedő hajó, amelyen megbomlott a rend, ahol a kapitány a legénységgel leissza magát.”³

Az öthetes berlini „tanulmányút” hamar letelik és Károlyi németországi beszámolója rövidesen napvilágot lát a Vu lapjain. 1932 június—júliusban küldi szét barátainak, ismerőseinek. Jászi Oszkárnak 1932. június 7-én németnyelvű levélben — Baseltől, német anyanyelvű titkárnőnek diktálva — számol be útjáról, mellékelve a Vu-t. Leveléhez készített magyarnyelvű fogalmazványából idézzük: „Kedves Oszkár, csatolva küldöm a Vu legújabb különszámát, mely ezúttal Németországról jelent meg. A mezőgazdaságról szóló cikket én írtam, de — amint észre fogod venni — nem a saját nevem alatt, hanem Michel Sarlo pszeudonimmal. Bizonyos belső differenciák tették szükségessé az álnevet. Ezen cikk megírásának érdekében a Vu öt hétre tanulmányútra küldött Németországba. A szerkesztőség privát cenzúrája sajnos egyes részeket törölt, ami bizony meglátszik a cikkben. Minthogy a Vu-nek ezen száma a francia—német közeledés jegyében lett kiadva, cikkem azon részét, melyben Hindenburg békeköntösét fellibbentettem, melyben bizonyos iróniával beszélek a francia burzsoák ezen legnépszerűbb pickelhaubes alakjáról, kihagyták.”⁴

Egy hónappal később Konstanz-ból szintén Jászinak címezve az előbbihez hasonló kezdetű és tartalmú, szintén németnyelvű levélben hosszan elemézve a francia és német szociáldemokraták politikáját, magyar analógiákra utalva, megindokolja, miért foglalkozik olyan hosszan a németországi politikai helyzettel: Egész Európa politikai és társadalmi problémáinak gyökere Németországban található. Németországnak és vele együtt a keleteurópai államoknak Szovjet-Oroszország és Franciaország között *kell* választania. Tiszta parlamentarizmus nincs: kapitalista vagy szocialista diktatúra között *lehet* választani. A Lausanne-i és genfi komédiában előjönnek ugyan a régi pacifista szólamok, de a fegyvergyárosok tovább gyártják fegyvereiket és kötik üzleteiket. A magyar, német és olasz fasizmus között lényegében a kellékek között van a különbség.⁵

² Károlyi Mihályné: Együtt a száműzetésben. Európa, 1969. 351.

³ Uo.

⁴ Pl. Arch. 704. 117. Magyarnyelvű fogalmazvány. Pl. Arch. 704. 68. Németnyelvű levélmásolat.

⁵ Pl. Arch. 704. 117. Károlyi Jászinak. Konstanz. 1932. jul. 14. E levél-fogalmazványok és változatok mutatják, hogy Károlyit egy-egy problémakör mennyire visszatérően foglalkoz-

A Vu-ben közzétett cikket Károlyi németországi ismerőse is nagy elismeréssel nyugtázza: teljesen egyetért írójával Hindenburg, Brüning és Hitler megítélésében és örül, hogy a lap általános „közeledésvonalát” kissé megzavarta felfogásával. Károlyi kérésére elmagyarázza, miért bukott meg Brüningnek, illetve az 1931-ben kinevezett Schlange-Schöningen-nek a pomerániai és kelet-poroszországi junkerbirtokokra vonatkozó terve (a szanálhatatlan nagybirtokok állami felvásárlásának a terve) és hogyan fordította e terv ellenük (Schlange-Schöningen és Brüning ellen) a nagybirtokosokat.⁶ Károlyi Mihály fasiszta-ellenes tevékenységében teljes szívvel és ekkor még erővel — a harmincas évek közepén vált súlyossá állapota — működött közre felesége, akinek jó tolla, irodalmi tehetsége már 1932-től magára vonta az írók figyelmét. A hűséges Szende Pál, a Károlyi-kormány volt pénzügyi államtitkára, aki 1919-től ausztriai emigrációban, mint az Arbeiter Zeitung munkatársa élt, jelentkezett 1932 júniusában Bécsből s leveléhez mellékelte a Lidové Noviny júniusi számát Károlyné cikkével. Ő írta ekkor, hogy „az osztrák helyzet szomorú ugyan de nem veszélyes, baj csak Németországból jöhet. A magyar helyzet gazdaságilag és pénzügyileg teljesen tarthatatlan, s csak a Hitler uralomra kerüléhez fűződő remény tartja bennük a lelket.”⁷ Rövidesen szervezni kezdik Willi Münzenbergnek, a német emigráció legtevékenyebb tagjának és Henri Barbusse-nak közreműködésével Károlyné németországi küldetését, amelyet ő maga utóbb igen szemléletesen írt le visszaemlékezésében.⁸

Károlyit 1932 elejétől folyamatosan bevonják a baloldali francia értelmiség vezetői, főleg Henri Barbusse és Romain Rolland a háborúellenes világkonferencia szervezésébe, előkészítő munkájába, majd beválasztják a komitéba. Ezúgyben, akár Párizsban, Genfben vagy Londonban van, megkeresik leveleikkel, tanácsokat kérnek és kapnak, tájékoztatásokat nyújtanak a szervező munka állásáról, sőt még a személyek között felmerülő nézeteltérések elsimítására is megkérlik. 1932 januárjában Párizsban kapja kézhez Einstein levelét, melyben értesíti Károlyit Amerikából, hogy kész résztvenni a komité munkájában.⁹ 1932 májusában már Henri Barbusse a készülő kongresszusról és 25 személy megnyeréséről tudósítja. Sürgősnek tartja a közhangulat orientálását, a nyilvános akciókat, manifesztációkat, Romain Rolland felhívása ebben az irányban sokat jelentett.¹⁰ Aranyossi Pál több levélben (Károlyi ekkor Svájcban gyógykezeléti magát) fordul Károlyihoz szervezési, személyi ügyekkel: „Svájci tartózkodását mi is ki akarnánk használni közös, fontos ügyeinkben. Arról van szó, hogy Romain Rolland-al, aki egyik vezérembere a háborúellenes komiténak, nehézségeink kezdenek lenni. Ennek oka az, hogy R. R. — különben nem ok nélkül —, bizalmatlan Barbuvel szemben, azzal vádolja, hogy ő az, aki a háborúellenes kongresszus kereteit szűkíti, ahelyett, hogy szélesbítené, őt okolja azért, hogy az akció nem megy elég gyorsan, szóval ott akarja hagyni az egészet... Arra akarnánk megkérni Munz-ék részéről, — hogy ha ideje és módja lesz rá, ponto-

tatta s álláspontja csaknem mindig változatlan marad egy-egy ilyen kérdéskör kibontásakor, csupán a szerkesztésben vagy részletezésben van eltérés. Ezt bizonyítják később, az 1940-es években a Hatvany Lajoshoz írott levéltervezetek és levelek is.

⁶ P. M. levele Károlyi Mihályhoz, Berlin, 1932. jun. 9. PI. Arch. 704. 68.

⁷ Szende Pál levele Károlyi Mihálynéhoz. Bécs, 1932. jun. 26. PI. Arch. 704. 68.

⁸ Ld. pl. W. Münzenberg levelét Károlyi Mihályhoz. Berlin, 1933. febr. 8. PI. Arch. 704.

69. — Károlyi Mihályné: Együtt a száműzetésben. 219—232.

⁹ PI. Arch. 704. 68. A. Einstein Károlyi Mihálynak. Pasadena, 1932. jan. 6.

¹⁰ H. Barbusse Károlyi Mihálynak. 1932. máj. 24. PI. Arch. 704. 68.

sabban: *ha csak teheti*, látogassa meg R. R.-t, úgy is, mint a Komité tagja és simítsa el vele a dolgokat... Barbu eddig is igen határozottan képviselte RR álláspontját és közölhetjük RR-el, hogy ez az álláspont — szocdem alapszervezetek, pacifisták, krisztianusok részvételének akceptálása a kongresszuson — elég nagy mértékben érvényesült is.” Aranyossi beszámolt a kongresszus előkészületeiről: „...naponta 100—200 csatlakozó levél érkezik szervezetektől, magányosoktól, nemcsak kommunizánsoktól, hanem szocdemektől és szindikalistáktól is. A kongresszus dátuma nem aug. 1., hanem júli 28, helye még nincs eldöntve. Genf csak afféle kísérleti ballon volt.”¹¹ Ugyanő 1932. július 11-én tájékoztatja Károlyit, hogy Barbusse és L. Gibarty, a technikai titkár, „épp mostanában jártak Rom. Roll-nál Luzernben, hogy bizonyos ellentéteket elsimítsanak és megállapodjanak a végleges dátumban és helyben... Genfet nem kapjuk meg, mert az ottani állami tanács megtiltotta, hogy odamenjünk békét hirdetni. Tehát valószínűen Párizs, Brüsszel vagy Amsterdam között kell majd választani. Kérdés, hová engedik be a delegátusokat külföldről.”¹²

Augusztus 5-én jó híreket közöl Barbusse Károlyival: A háborúellenes kongresszus előkészületei jól mennek; nap mint nap megsokszorozódnak a szervezetek, 24 nemzeti komité alakult s megszámlálhatatlanok a helyi csoportok. A munkások, értelmiségiek minden árnyalata jelen van, nagy a lelkesedés és a fenyegető világháború elleni egység grandiózus. Mindenről tájékoztatják Károlyit és kérnek tőle bátorító, lelkesítő sorokat.¹³ Aranyossi közvetít: „Az Amsterdami Kongresszus titkársága fölkért, hogy írjam meg Önnek, milyen nagy súlyt helyeznek arra, hogy Károlyi elvtárs már 26-án reggel ott legyen az Előkészítő Bizottság ülésén.”¹⁴ A levelek sűrűn jönnek mennek Genf és Párizs között. Aranyossi két nap késedelemért is elnézést kér. 1932. szeptember 2-án lelkesen írja, hogy előző nap Párizsban zajlott le ugyanaz, ami Amsterdamban augusztus végén, jelen volt Münzenberg, a japán Sen Katayama s Károlyit a „távollevők közötti díszelnökök közé választották. Ragyogó, nagyszerű tömeg volt, jó beszédek... rendőratlakok és egész rendőrezredek. De kétségtelen siker. Sajnáljuk persze, hogy nem jutott el Amsterdamba. De ha már így van, legalább a köszvényéből lábáljon ki, mert még sok útja van ebben a világban és szüksége van a lábaira.”¹⁵

Valóban sok útja volt Károlynak és szüksége volt lábaira. Éppen ezekben a hónapokban, 1932 forró nyarán, nem kímélve önmagát, ide-odautazott a kontinensen és Angliában, hogy aláírásokat gyűjtsön, befolyásos emberek mozgasson meg a halálraírt Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás Frigyes élete megmentésére.

Hogy az előbbi kettőt megmenteni nem lehetett, nem Károlynak múltott. Karikás megmentésének kivitelezése azonban az ő nevéhez fűződik. Lukács György tájékoztatta Károlyit Sallai és Fürst kivégzéséről s kétségbeesetten kérte

¹¹ Aranyossi Pál Károlyi Mihálynak. PI. Arch. 704. 68. D. n.

¹² Aranyossi Pál levele Károlyi Mihályhoz. 1932. júl. 11.

¹³ Henri Barbusse Károlyi Mihályhoz, 1932. aug. 5. PI. Arch. 704. 68.

¹⁴ Aranyossi Pál Károlyi Mihályhoz, 1932. d. n. PI. Arch. 704. 68.

¹⁵ Aranyossi Károlyihoz, 1932. szept. 2. — H. Barbusse szeptember 11-i rövid, Károlyi Mihályhoz intézett leveléhez mellékelte Az Imperialista Háborúellenes Nemzetközi Kongresszusa komité-tagjainak névsorát, központi irodája tagnévsorát, a beküldendő adományok címét. A komité-tagok sorában szerepelt a többi között R. Rolland, H. Barbusse, R. Russell, A. Einstein, H. Mann, Károlyi Mihály, Martin Andersen Nexø, Th. Dreiser, Upton Sinclair, S. Katayama, Szun Jat Szen asszony.

a gyors közbelépésre Karikás érdekében.¹⁶ Ez a levél augusztus 2-án íródott. Károlyi pár napon belül megnyerte az ügy számára Párizsban Jean Longuet ügyvédet, a parlamenti Külügyi Bizottság tagját, szociáldemokrata képviselőt.¹⁷ Longuet augusztus 9-i Károlyihoz intézett levelében beszámol arról, hogyan sikerül Herriot francia miniszterelnök és L. Blum pártfogását illetve támogatását biztosítani. Mellékeli a Herriot-hoz írt levelének másolatát, hogy azt Károlyi londoni útja során felhasználhassa.¹⁸ Augusztus 12-i levelében Sidney Webb vidéki tartózkodási helyéről válaszol már Károlyi augusztus 11-i segítségkérő londoni levelére: talán helyes lenne közvetlenül Henderson-hoz fordulnia. Ő adja azt a „tippet”, hogy próbálja meg a Manchester Guardian-t.¹⁹ Károlyi londoni útja reménnyel kecsegtetett. Bölöni György beszámolójából tudjuk, hogy a közvélemény irányítói közül sok mindenkit meg tudtak mozgatni. „A Daily Herald nem macsolt. A Manchester Guardian ellenben hozott egy Károlyi cikket. A magyar kormány sok táviratot kapott politikai előkelőségektől s a külügyi hivatal nyomása már megvan. (Ez augusztus 16-án íródott.) Karikást nem állítják statárium elé. Sikerül megmenteni.”²⁰ Romain Rolland többszörösen felajánlotta az akció során segítségét, nevét. Augusztus 26-án, az amsterdami Háborúellenes Kongresszus megnyitásának napján Luganoból írta R. Rolland Károlynak, hogy teljesen osztozik vele a magyarországi Fehér Terror miatt érzett felháborodásában és kéri, számoljon be arról, hogy Herriot közbenjárt-e Horthynál, ahogyan Longuet-nak azt megígérte. „Vagy kötelezni kell őt (Herriot-t) a közbenjárásra — írta — vagy kötelezni kell őt hazugsága beismerésére.”²¹

Károlyi augusztus 30-án Genfből válaszolt R. Rolland-nak. Tudomása szerint ez történt: Miután Longuet Herriot közbenjárását kérte, elutazott Budapestre. Megtudta, hogy Herriot nem közvetlenül a magyar kormánynál tiltakozott, hanem utasította a budapesti francia követet, M. de Vienne-t, hogy minden erejével támogassa Longuet erőfeszítéseit. Károlyi keserűen hozzátette: Persze, ha ellenforradalmár vagy legitimista tábornok ügyében kellett volna közbenjárni, a nagyhatalmak kormányai minden szükséges támogatást megadtak volna. De a kommunistákat törvényen kívülállóknak tartják s inkább érdemnek, mint bűnnek tartják megöletésüket. Hogy miért nem támadja a kommunista francia sajtó Herriot-t, az érthető. Másodszori közbenjárásában reménykednek. Damocles kardja még mindig Karikás feje fölött függ. Nagyon szeretett volna Amszterdamba menni, nemcsak a kongresszus miatt, de az ott tartózkodó személyiségek miatt is, akiknek kollektív tiltakozását a magyar kormánynál, minden bizonnyal elnyerte volna. Károlyi mellékelte leveléhez a Sallay, Fürst és Karikás arcképét közlő újságkivonatot.²² Másnap, augusztus 31-én ismét ír Károlyi Romain Rollandnak: megköszöni közbenjárását, a Populaire c. lapba írt cikkét, erőfeszítéseit, hogy meggyőzze MacDonald-ot és öreg barátját, Hendersont. Jól ismerte Sallai-t — mint írta, kiváló ember volt; nagyrabcsüli Karikást, az irodalmi talentummal megáldott vasmunkást. A magyarországi Fehér Terror gyűlöletes tettét két tényező színezte: az uralkodó osztály fél a forradalomtól és

¹⁶ Lukács György 1932. aug. 2-i Károlyi Mihályhoz írt levelének teljes szövegét ld. Függelék. 2. sz.

¹⁷ Ld. Károlyi Mihály angolnyelvű összeállítását. Függelék. 3. sz.

¹⁸ J. Longuet levele Károlyi Mihályhoz. Párizs, 1932. aug. 9. PI. Arch. 704. 68.

¹⁹ Sidney Webb Károlyi Mihályhoz. Liphook, Hants. 1932. aug. 12. PI. Arch. 704. 68.

²⁰ PI. Arch. 704. 68.

²¹ Uo.

²² Károlyi Mihály Romain Rolland-hoz. 1932. aug. 30. Genf. PI. Arch. 704. 117.

változásoktól; továbbá: kegyetlenségeit bátorítják a németországi állapotok.²³ Alighogy a Karikás életét közvetlenül fenyegető veszedelmek elhárultak, 1932 októberében Jászi Oszkár kérte Károlyi segítségét sógora, Madzsar József doktor kiszabadításához.²⁴ Átmenetileg sikerült őt kihozni a börtönből. Madzsar Károlyihoz írt levelei igen nagy forrásértékűek a harmincas évek magyarországi munkásmozgalma történetéhez. Egyben bizonyítják Károlyi széleskörű hazai informáltságát is, hiszen Madzsar vidékről és Budapestről szóló saját beszámolóin túl, gyakran mellékelte leveleihez statisztikai összefoglalást, Magyar Szemle és más időszaki lap-példányokat. Közvetlenül kiszabadulása után írt leveléből idézünk: „Igen tisztelt Elnök Úr! Kiszabadulásom óta most van először alkalmam, hogy levelet küldhessek. . . Azt hiszem a lapokból már értesült Elnök úr arról, hogy ez, a nagy hűhóval megindított ügy mindössze hat hónapos ítélettel végződött, ezt is csak nagyon erőszakolt indokolással lehetett kihozni. Az egész dolog tulajdonképpen a Társadalmi Szemle ellen ment, a rendőrség sehogy sem tud abba belenyugodni, hogy mi megtaláltuk azt a hangot, ahogy írni lehet a problémákról anélkül, hogy az ügyesség elkobozhatná a lapot. Azt hitte, minket is el tud némitani úgy, mintahogy a 100⁰/₀-al tette, az ti. megszűnt, amint a szerkesztőjét lefoglalták és bár felmentették, de a lapot még sem merték újra megindítani. A T. Sz. azonban nem szünetelt, sőt fogvatartásom alatt cikkem is jelent meg benne. A rendőrség és a sajtóügyész között határozott ellentét van, az ügyész ragaszkodik a paragrafusokhoz, a rendőrségnek és a vizsgálóbíróknak pedig az a véleménye, amit előttem is nyíltan megmondtak, hogy az ügyesség nem ért a dologhoz. Azért persze a rendőrség és csendőrség éppen elég kellemetlenséget tud csinálni, vidéken egyszerűen elkobozzák a küldeményeinket, vagy terjesztőink ellen „tiltott házalás” címén próbálnak eljárni stb. De mindezzel nem érnek el semmit, a T. Sz. elfogy számonkint 2500 példányban, ami a mai körülmények között (amikor a munkások gyakran hatan állnak össze, hogy egy-egy számot megvehessenek), azt hiszem, szép eredmény. . . Általában az a meggyőződésem, hogy még mindig nem használjuk ki eléggé a rendelkezésre álló legális nehézségeket, de ez nemcsak rajtunk múlik, hanem sajnos még olyan felfogással is kell sokszor vitatkoznunk, amelyik mindenféle legális munkát lekicsinyel, sőt szinte fölöslegesnek tart. Mindazonáltal konstatálni lehet, hogy a mi munkánknak meg van a maradandó eredménye.”²⁵

Károlyi Mihály ekkoriban úgy döntött, hogy átmenetileg Genfben telepszik le családjával — gyermekei rendszeresebb iskoláztatása végett. Itt éri őket tulajdonképpen a hír, hogy Hindenburg átadta a hatalmat Hitler kezébe. Így foglalta össze akkori érzéseit: „Miközben átsétáltam a Mont Blanc-hídon és a romantikus Rousseau szigeten, azon töprengtem, csakugyan végetért-e az a korszak, amelyet mi büszkén a „humanizmus korának”, „az értelem és felvilágosodás korának” szerettünk nevezni, és vissza kell-e térnünk a sötét középkor obskurantizmusához és türelmetlenségéhez, az embertelenség korához, a *Le Temps du Mépris*-hez, amint *Malraux* keserű regényének címe mondja.”²⁶

Károlyi Mihály nem érezte jól magát a genfi légkörben. A Népszövetségről s a népszövetségi politikáról mindig megvolt a véleménye. „Amióta Genève-ben élek, mindjobban megkap ennek a béke városnak fojtó atmoszférája — írja

²³ Károlyi Mihály R. R.-nek. Genf, 1932. aug. 31. PI. Arch. 704. 117.

²⁴ Ld. Függelék. 5. sz.

²⁵ Madzsar József Károlyi Mihálynak. Budapest, 1932. dec. 25. PI. Arch. 704. 68.

²⁶ *Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül* (megjelenés előtt) 344.

egyik 1932-es feljegyzésében. . . 13 éve lesz annak, hogy a Népek Szövetségének alapkövei le lettek téve. Leitmotívjai voltak: béke, együttműködés, a demokráciának és szociális jóléti intézmények kiépítése. Mindebből semmi sem lett megvalósítva, béke helyett háború, lefegyverzés helyett felfegyverkezés, együttműködés helyett vámháború, demokrácia helyett fasiszta diktatúrák, jóléti intézmények helyett tömegnyomor. A hazugságra felépített Népek Szövetsége összedült. Az első nagy hazugság az volt, hogy Genf sohasem volt a Népek Szövetségének Parlamentje, de csak az egyes kormányok kiküldöttjeinek volt gyűlekező helyisége. Hazugság volt, hogy a Népszövetség célja a béke megalapozása lett volna. Nem a béke, de a Versailles-i szerződés megvédése volt az igazi cél. . . Végül hazugság volt, hogy a Népszövetség megalapítóinak komoly szándékuk lett volna akár a demokrácia, akár a szociális intézmények kiépítése. . . A gazdasági krízis magával hozta a Népszövetség krízisét is. . . A Népszövetség débacle-ja magával sodorta a II. Internacionálét is, mely legfőbb támasza volt. Minthogy a Népszövetség már megindulásakor sem volt egy demokratikus intézmény, az alapítók legfőbb gondja odairányult, hogy ezt a hiányt egy látszattal pótolják. A demokratikus látszatot a II. Internacionálé szolgáltatta. Ezért volt, hogy a MacDonaldoknak, Vanderveldéknek, Paul Boncouroknak olyan nagy szerepet szántak.”²⁷ Károlyit a genfi hatóságok egyre bizalmatlanabban kezelték s mindaddig zaklatták, amíg egy barátja révén eljutott ott Hendersonhoz, aki ismerte őt és közbenjárt érdekében. Közérzete azonban egyre rosszabb lett, mint visszaemlékezésében leírta „A Reichstag felgyújtása azután véget vetett a derűlátásnak. Jöttek a hírek, hogy egész Németországban letartóztatják, megölik vagy koncentrációs táborokba hurcolják a szocialistákat, a liberálisokat, a demokratákat és a kommunistákat. Egyre jobban aggódtunk ott élő barátainkért. Göbbels, Göring, Streicher, ezek a modern Machiavellik, barna ingben, önelégülten vigyorogva feszítettek Berlin utcáin. A féleszű Van der Lubbe-t, akit *agent provocateur*-ként használtak fel, most a vesztőhelyre hurcolták, miközben a szerencsétlen üvöltve tiltakozott. Ebben az időben már igazán kevés illúziót tápláltam a politikával kapcsolatban, mégis felháborodva és undorodva láttam, hogy akik tegnap még szemben álltak a nációkkal, most hogyan sietnek támogatni őket.”²⁸ Károlyi elpanaszolta a mesternek és barátinak, Romain Rollandnak, hogy Genfben a bal felé orientálódottak kis csoportját szó szerint terrorizálják a genfi nagyburzsoák. „A legkisebb protestációt már bolseviknak mondják és rögtön bojkottálják a bien pensants-ok.”²⁹ Franciaország azonban rövidesen visszaszívta, visszahúzta Károlyi Mihályt és családját, annál is inkább, mivel a Hitler-ellenes politikai hadjárat központja Párizs lett. Itt kapcsolódtak be mindketten abba a kampányba és szervező munkába, aminek lelke Willi Münzenberg, ekkor már a Komintern nyugat-európai szekciójának vezetője volt.³⁰ Párizs vonzerejét számukra Münchennel vesztette el.

Ekkor már Magyarországon a „Gömbölini”-nek csúfolt Gömbös Gyula félfasiszta kormánya uralkodik. Károlyi haragja felizzik. Mindig is azt tartotta, hogy a két háború közötti magyar politika korrupt, kétkulacos és a közvélemény nemcsak, hogy eltűri ezt, hanem az elvhű embert ostobának minősítik.³¹

²⁷ PI. Arch. 704. 240.

²⁸ Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül. 345.

²⁹ Károlyi Mihály Romain Rolland-nak. 1933. ápr. 7. PI. Arch. 704. 118.

³⁰ Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül, 345–346.

³¹ Károlyi Mihály és nővére levelezéséből. Közli Litván György. Új Írás, 1975. febr. 81.

Hatvany Lajoshoz írott dátum nélküli ceruzajegyzetében ez áll: „Soha nem osztottam azt az elvet, hogy right or wrong — my country. Az »úri« Magyarország, bárhonnan is származom, nem hazám. Nem tartom hazafias kötelességemnek, hogy gazságaikat fedjem, szépítgessem... Az a magyarság, aki polichinelle (paprikajancsi) admirálissal azonosította magát és húsz éven keresztül nemzeti-ségek hiányában a magyar parasztokkal úgy bánt, mint leigázott ellenségével, hallgasson.”³²

Károlyi következetes maradt antifasiszta útján önmagához és régi mottója szerint cselekedett „Semmit sem szabad elkenni.”³³ Életében saját bevallása szerint nehezen barátkozott és inkább ellenségeket, mint barátokat szerzett. Rabiátus ember volt, az ostoba és jellemtelen embereket nem szerette és ezt ki is mutatta. Az igazságért minden helyzetben, minden időben és feltétel nélkül kiállt.³⁴ A második világháború alatt, az angliai emigráció éveiben, a sokszínű magyar emigrációval való nehéz harcaiban gyakran volt autoratív, de nem hajlamból, hanem szükségből.³⁵ Mindazok, akik őt életében és művein keresztül megismerték, mint embert és politikust, mint humanistát és szocialistát, mint barátot és küzdőtársat, csak szeretettel és tisztelettel beszélhetnek és írhatnak róla. Sokat jelentett ez olyan korban, amikor az emberek hite megingott olyan értékekben, mint a hűség, a bátorság, a becsületesség és a valamely nagy ügyért való önfeláldozás képessége.

Károlyi Mihály azok közé tartozik, akiknek élete és munkássága tanulságait még kellő távlat hiányában is fel lehet mérni és summázni lehet. A felsorakoztatott adalékokból is kitűnik, mily előrelátással és realitásérzékkel reagált Károlyi Mihály a körülötte zajló politikai élet eseményeire. Milyen tárgyismerettel, távlati felméréssel hozta meg értékítéleteit. Mily felelősséggel viselkedett a közvélemény felé, tudva, hogy felnőtté csak így lehet tenni. Mennyire az igazság legjobban megközelíthető és azt elismertető vágya égett benne. S ez kifejezésre jutott minden kérdésben, amelyet barátaival, ellenfeleivel, politikai küzdőtársaival megvitatott. Írásai mindmegannyi bizonyíték arra, hogy az embernek joga és kötelessége a felismert igazságot, helyzet-elemzést mindenkor elmondani és nem elhallgatni, s erre lehetőséget minden embernek magának kell teremtenie. Károlyi Mihály leveleinek hangneme ennek példatára. Tevékenysége, levelezése egyben az elkötelezettség tükörképe: feltétel nélkül és híján annak mérlegelésével, hogy magának árt-e, mindenkor szót emel, vitáz és informál, helyreigazít, akár személyt vagy helyzetet illető nagyobb vagy kisebb fontosságú ügyben vagy kérdésről van szó. Haragját éppúgy felkeltette az „úri Magyarország” számos bűne — vagy még jobban —,³⁶ mint a hitleri fasizmus elvetemültsége. Kímélet-

³² PI. Arch. 704. 124.

³³ Jászi Oszkár Károlyi Mihályhoz írt leveléből. Oherlin, 1941. máj. 4. PI. Arch. 704. 77.

³⁴ Mód Péter volt párizsi magyar nagykövet visszaemlékezése. Beszélgetés a párizsi nagykövetségen Károlyi Mihályról, 1973. dec. 4.

³⁵ Bandi (Havas Andre) levele Zolihoz. 1944. jan. 15. PI. Arch. 704. 80.

³⁶ Ld. Károlyi Hatványhoz 1944. jul. 14-én írott levelét, amelyben a következőket írja a többi között: „Sokkal nagyobb haragot érzek a magyar úri osztály ellen, mint a németek ellen. Minden becsületes magyar ember tudja, hogyha úgy bánnak el a magyar zsidósággal, amint azt Hitler kívánja, ezzel magát a magyarokat is tönkre teszik. A magyar zsidóság, minden mástól eltekintve, nemcsak számbelileg, de súlybeli leg (gazdaság, kultúra stb.) sokkal fontosabb szerepet játszik, mint más országokban. A zsidó üldözés ezért anti magyar jelleggel is bír. Hitler a zsidókon keresztül Magyarországot akarja koldusbotra juttatni. Dacára ezen nyilvánvaló szándékának, az egész magyar parlament, sajtó, tüntetően tapsol saját kivégzéséhez. A magyar lovagvitézeknek, gyávaságának úgy látszik nincs határa... A gavallér admirálisunk valószínű-

lenül ostorozta a reakció, a bürokrácia minden válfaját, lett legyen az a BBC vagy a francia protokoll főnökség.³⁷ Károlyi Mihály életútjának és tevékenységének teljes, kielégítő, tudományos mérlege még a jövő feladata. Számos hagyaték, amelyben róla szó van és amelyben tőle levelek sokasága pihen, még feltárára és értékelésre vár.³⁸ Életéről és tevékenységéről az eddig tudottak sarkallják majd az elkövetkezendő nemzedékek kutatóit az igazságszerető és elkötelezett magatartásra, munkára.

Függelék

1.

A „*Vie Ouvrière*” levele Károlyi Mihályhoz

Párizs, 1932. június 3.

Kedves elvtárs,
bizonyára tudósa van arról, hogy Romain Rolland és Barbusse egy Genfben tartandó háborúellenes világkongresszus szervezését kezdeményezték. Azt is tudja, hogy a Confédération Générale du Travail Unitaire, végrehajtó bizottsága révén, teljes egészében csatlakozott a két író kezdeményezéséhez.

E csatlakozást követően a „*Vie Ouvrière*” szakszervezeti folyóirat szerkesztő bizottsága elhatározta, hogy június 24-re külön háborúellenes számot jelentet meg. Ezt a számot, amely előkészíti a genfi nemzetközi kongresszust, nagy példányszámban fogjuk terjesztetni a munkás szakszervezetekben, az ipari szervezetekben, a területi egyesületekben és az üzemekben.

A szerkesztő bizottság úgy véli, hogy a harcos munkások cikkei mellett helyet kell adnia azon értelmiségiek írásainak is, akik a békeharc, a háborúellenes küzdelem őszinte hívei.

Arra kérjük önt, szíveskedjék a következő kérdésekre válaszolni:

1. Mi a véleménye egy háború, nevezetesen a Szovjetunió elleni háború jelenlegi veszélyeiről?

2. Ön szerint milyen gyakorlati módszereket kell alkalmazni a háború elleni harc megszervezése és a háború megakadályozása érdekében?

3. Helyesli-e olyan háborúellenes kongresszus összehívását, amilyent Genfben tervezünk?

Fogadja, kedves elvtárs, szívélyes üdvöletünket. A szerkesztő bizottság nevében
Pavezi,

leg legutóbb jó kis üzetlet kötött a Názikkal. Hozzájárult, hogy MÁV kiszállítsa a gyerekeket kivégeztetése céljából, annak fejében kikötötte, hogy Weiss és más nagyiparos bankár Lisszabonba legyen kiszállítva. Természetesen gyémánt és valutától... Csak 6000 zsidógyerek életébe került... Nem tudom leírni azt az utálat és szégyenérzést, amit saját hazám, osztályom iránt érzek...” PI. Arch. 704. 128.

³⁷ Károlyi Hatványhoz. D. n. PI. Arch. 704. 124. — Mód Péter visszaemlékezésében elmondta, amidőn 1949-ben Károlyi Mihályt, mint a Magyar Népköztársaság párizsi követét bemutatta a francia külügyi protokoll-főnöknek és az megkérdezte, milyennek találja országaik kapcsolatát, Károlyi kifakadt. Helytelenítette a francia rádió magyar adása szerkesztőinek (*Sauvageot*, *Bajomi Lázár*, *Endre*, *Mód*) lecsérelését és helyettük a kisgazda-párti *Desewffy*, *Kokas* és mások kinevezését. Károlyi, aki választékosan és gazdag szókincsel beszélt a francia nyelvet, elmondta *Desewffy*-t csalónak, jellemtelen alagnak, korrupt politikusnak stb. Károlyi annyira felizgatta magát, hogy botjával veregette egyre energikusabban a padlót. Mindketten elhűlve bámulták. Károlyi rájuk nézett, maga elé tette botját, majd csendesen ezt mondta: „Nekem elhihetik, az unokaöcsém.”

³⁸ Gondolunk itt elsősorban a MTA Kézirattára legújabb szerzeményére, a Gábor Andor hagyatéokra és a newyorki egyetemen levő Jászi Oszkár hagyatéokra.

P. S. A „Vie Ouvrière” szerkesztőségi titkársága hálás lenne, ha a fenti kérdésre adott válaszokat legkésőbb jun. 15-ig megkaphatná.

Szíveskedjék, ha lehet, fényképet is küldeni, s a cikket oly módon aláírni, hogy az aláírásról klisé lehessen készíteni, a folyóirathoz való reprodukálás céljából. A harmadik kérdés természetesen nem szól azoknak az íróknak, akik csatlakoztak a kezdeményező bizottság kiáltványához.

PI. Arch. 704. 68.

2.

Lukács György levele Károlyi Mihályhoz

Berlin, 1932 augusztus 2.

Kedves Barátom,

táviratomból azt hiszem világosan látja a helyzetet. Frici ügyét a napokban fogják tárgyalni gyorsított eljárással Miskolcon. Semmi ok nincs különös optimizmusra a kimenetelt illetően, ha nem sikerül ebben az ügyben a közvéleményt jobban mobilizálni, mint ahogy az a múlt heti ügyben sikerült, Fricinél a dolog annyival könnyebb, mert mint Maga is tudja, ő évek óta, mint író, még pedig mint igen tehetséges író működik. Itt tehát nem is olyan nehéz a francia—angol neves írókat (Romain Rolland, Barbusse, Shaw stb.) mozgósítani, hogy mint írók az íróért, írókollegájukért, aki életveszedelemben forog, tegyenek valamit, még pedig tömeges távirati tiltakozást. A dologba természetesen bele kell kapcsolni a főlháborodást a Sallai ítélet és végrehajtása körül, mert minél nagyobb e körül a nemzetközi felháborodás, annál kevésbé merik a dolgot Frici esetében megismételni. Azt hiszem tudja, hogy a dolgot Pesten oly gyorsasággal bonyolították le Sallai esetében, ami még a statárium szabályai szerint sem volt szükséges, mert úgy a tárgyalásra, mint az ítélet végrehajtására még a statáriális jog szerint is sokkal több idő van. (Végrehajtásnál 48 óra.) A tempóból, amivel csinálták, kétségbevonhatatlanul kiderül, hogy itt előre megfontolt szándék volt minden áron végrehajtani a halálos ítéletet és nem engedni időt arra, hogy az európai közvélemény az ítélet miatt megmozdulhasson. Ezeket a körülményeket—hozzávéve természetesen az egész ítélet tényét, stb. — most fel kell használni arra, hogy legalább Fricit megmentjük és ez annál inkább történik meg, minél hangosabb a főlháborodás a másik eset miatt. Nagyon kérem tehát, hogy ebben az ügyben a legsürgősebben és legergikusabban járjon el, különösen használja fel a neves írókat. Azt hiszem, hogyha Barbusse és Rolland megmozdulnak, akkor az 6 segítségükkel és a magáéval ezen a vonalon — írók az íróért — meg lehet mozdítani kevésbé baloldali írókat is, hogy kiket, azt Önök ott jobban át tudják látni, mint ahogy az innen lehetséges. Mindennek táviratilag és a lehető legnagyobb gyorsasággal kell megtörténnie, mert a tárgyalás maga a legközelebbi napokban fog megtörténni és semmi garanciánk nincs arra, hogy ebben az esetben is nem akarnak-e gyors tempóban befejezett tények elé állítani.

Meleg üdvözléttel
igaz híve Lukács.

Ha szükséges hívjon fel telefonon.
PI. Arch. 704. 68.

3.

*Karikás**Károlyi Mihály angolnyelvű összeállítás ismeretlen angol szocialistáknak*

1932 augusztus

Július 29-én 13 magyar kommunistát letartóztattak. Vezetők Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás. Nyolc napig a rendőrhatalóságok nem hozták nyilvánosságra letartóztatásukat. Ez alatt az idő alatt mind a tizenhármukat, köztük egy asszonyt is, csúnyán megkínóztak, azaz verték őket és ablaktalan, sötét magánzárkában tartották fogva. Sallait és Fürst-öt azután átvitték a statáriális bíróság elé. Ezt a bíróságot néhány hónappal korábban állították fel, amidőn egy vasúti hidat felrobbantottak. Akkor a kormány azt terjesztette, hogy ez a tett a kommunisták műve volt. Később kiderült ennek valótlansága: fasiszta volt a tettes. Ennek ellenére bevezették azt a különleges hadbíróságot, amely elé minden büntetett lehet vinni, amelyre azt mondhatják, hogy kommunisták követték el.

A Sallai és Fürst tárgyalást reggel 8.30-kor kezdték el. 11-kor meghozták a halálos ítéletet. Másfél órával később mindkettőjüket felakasztották. A védelem nem tekinthetett bele az ügybe, nem beszélhettek a letartóztatottakkal. Először Sallait végezték ki. Kivégzése előtt néhány szót szólt a kommunizmus védelmében és az Internacionálét énekelte. Hogy megakadályozzák Fürst hasonló viselkedését, agyba-főbe verték őt kivégzése előtti percekig, azután megkötözték kezét, lábát, úgyhogy alig tudta magát vonszolni, s így húzták a vesztőhelyre. Az orvos megállapította, hogy halál csupán az akasztást követő tizedik percben állt be. Ezt az eredményt különleges módszer alkalmazásával érik el.

E hír hallatára megkértek, menjek Németországból Párizsba, a kommunisták védelmére szerezzen francia ügyvédet. Sikerült megnyernem az ügynek Jean Longuet-t, a Parlamenti Külügyi Bizottság tagját, a szociáldemokrata képviselőt. Budapestre sietett és sikerült tiltakozását átadni két órával a kivégzés előtt, de a kormány azt állította, hogy utána kapta kézhez.

A Sallai és Fürst ellen felhozott vád az volt, hogy illegálisan érkeztek Magyarországra, titkos nyomdát üzemeltettek és röpiratokat terjesztettek. Semmi más bűnt nem említettek.

Jogilag a Karikás ügye ettől különbözik, őt nem vihetik hadbíróság elé, mivel csak most érkezett Magyarországra és nem volt ideje semmiféle propaganda munkára. Vád alá helyezésének egyetlen alapja 1919-es ténykedése volt. Ez esetben a közbenjárás jogilag lehetséges, minthogy a Versailles-i egyezmény (Magyarország esetében a Trianon-i egyezmény), amelyet Magyarország aláírt, egyik cikkében megtiltja a magyar kormánynak (éppenúgy, mint az osztrák, német, bolgár és török kormányoknak is), hogy személyeket üldözzön (és természetesen büntessen) az egyezmény aláírása, 1919 júliusa előtti tevékenységükért.

Mindent elkövetünk, hogy Herriot-t, a francia miniszterelnököt másodszori tiltakozásra készítsük, de természetesen ő ezt könnyebben megteheti, ha a külügyminisztérium is csatlakozik és így nagyobb súlya is lenne a tiltakozásnak Budapesten. A tárgyalást néhány nappal, vagy néhány héttel — ki tudja — elhalasztották. Az a benyomásunk, hogy Herriot tiltakozásának eredménye ez. Ha ennek az embernek életét meg akarjuk menteni, nagyon fontos lenne, hogy a Brit kormány, és angol írók, tudósok, közéleti emberek is küldjék el tiltakozásukat.

Azért vagyok itt Londonban, hogy megszervezzem tiltakozásukat. Minthogy tudják, mennyire radikális vagyok és személy szerint milyen rossz viszonyban állok MacDonalddal, meg sem kíséreltem őt rábeszélni erre, attól félve, hogy több kárt, mint hasznot hajtok. Másfelől szeretnék embereket találni, akik helyettem rábeszélják őt. Összeállítottam azoknak a személyeknek a listáját, akiknek támogatása hasznos lenne. Kevés kivétellel személyes ismerőseim. De természetesen szeretném előbb az Ön tanácsát kérni.

Mégegyszer hangsúlyozom: az ügy élet-halál kérdése olyan ember számára, akit személyesen ismerek, a legbecsületesebb és legbátrabb elvtársak egyike. Azt is hangsúlyozom, hogy napok vagy órák kérdése sorsa. Végül azt is hangsúlyozom, hogy ügye még nem reménytelen, s az Angliából érkező nyomás, ha nem is hivatalos súllyal bírna; ha olyan emberek, mint Shaw, Lloyd George, Galsworthy, Huxley, Russell, Wells és mások tiltakoznának, biztos hatást érnének el. Természetesen polgári körökből jövő támogatásnak is nagy súlya lenne.

Csatolok három példányt a Populaire-ből, egy példányt az Imprecorból, Longuet levelének másolatát a miniszterelnökhöz, örülnék, ha ez utóbbit visszaküldené.

Megemlítem még, hogy a Fehér terror visszatérésének igazi oka az a borzalmas gazdasági helyzet, különösen a világgazdasági válságot követően, amely ma Magyarországon uralkodik. A nyolc millió lakósból másfél millió a munkanélküli és nincs munkanélküli „segély”. 1927 óta az átlagbérek 50 százalékkal estek és az ipari élet csaknem megállt. A buzaárak annyira alacsonyak, hogy a kapitalista rendszerben ily módon lehetetlen a földet hasznathajtóan műveltetni. A reakciós rendszer forradalomtól tart és ez az oka annak, hogy a hóhér segítségével védelmezi magát. Személyes tájékoztatás alapján tudomásomra jutott, hogy ezeket a gyilkosságokat — mert másképp nem nevezhetem ezeket — Horthy Miklósnak, Magyarország kormányzójának egyenes parancsára vitték végbe.

PI. Arch. 704. 68.

4.

Aranyossi Pál levele Károlyi Mihályhoz

Párizs, 1932. szeptember 18. -

Kedves Károlyi Elvtárs,

Most én panaszkodom, hogy nincsenek híreim Ön felől. Hogy van és hol? Továbbra is Genfben? Köszvénye, remélem, már megunt és otthagyt a Önt. K. Felesége? Ami az itteni híreket illeti:

1. Münziék,¹ akikkel beszéltem a múlt hetekben, igen sajnálták, hogy nem volt Amsterdamban, mert akadt volna munkája. Ezzel szemben Barb.hoz írott leveléről nincs tudomásuk. A nekem küldött másolatot — miután a magyar fordítás a bros. számára elkészült — átadtam Gib.-nak,² hogy közölje a kongr. okmányai között. Magát beválasztották a Háb. ellenes Küzdelem Állandó Bizottságába. Remélem erről már értesítették.

2. Fri. barátunktól³ levelet kaptam. Odetenném egész terjedelmében, ha tudnám, hogy ez a levelem biztosan eléri és csak jó kézbe jut. Néhány passzust citálok belőle: „Aug. 21. Ma írok másodszor, pedig én alig kapok híreket tőletek. Pedig de nagy jó dolog idebenn levelet kapni. Nagy öröömömre a héten kaptam 6 könyvet. Zsugori gonddal olvasom, nehogy hamar kiolvassam őket, mert ki tudja, mikor kapok újat? — Rettentően szeretném a magyar társadalmi mozgalmakat történetileg és gazdaságilag földolgozni, de sajnos mindeddig nem kaptam engedélyt papírra és írószerre. Jól vagyok, anyósom el is lát kosztal, a lányom pedig látogat. Gondolhatjátok, milyen büszke vagyok rá.” Tárgyalása október 2.-án lesz, úgy látszik rendes bíróság előtt.

Mi írtunk neki két levelet is azóta, valami könyvapróságokat is küldtünk, nálam kevés megfelelő akad. Leveleket rajtam keresztül gépfírassal, szép hegedűszóban, könyveket direkt anyósa özv. Andics Dávidné, Lenke ut 95 sz. I. em. lehet küldeni, magyart, németet, orosz, de olyat, amit az ellenőrzés átenged.

¹ W. Münzenberg.

² L. Gibarty.

³ Karikás Frigyes.

3. A Horizont-club újjáalakuló üléséből külön meleg üdvözlőlevelet küld Károlyi elvtársnak és jobb egészségeket kíván. Reméli, hogy a télen látni fogják.

4. Longuet még nem kapta meg a pénzét, de megnyugtattam, hogy rövidesen megszerzem neki.

5. Legközelebbi másról. Most minden jót mindnyájuknak híve

Aranyossi.

Pl. Arch. 704. 68.

5.

*Jászi Oszkár levele Károlyi Mihályhoz**

Oberlin, 1932. október 11.

Mélyen tisztelt és kedves Barátom,

Engedd meg, hogy a következő ügyben kérjem segítségedet, feltéve, hogy álláspontommal egyetértesz:

Mint bizonyára tudod, sógoromat, Dr. Madzsart vagy egy hónap előtt elfogták s jelenleg is vizsgálati fogságban van. Tisztességesen bánnak vele s védője azt hiszi, hogy csak enyhébb büntetést fognak rá kiszabni, minthogy a vádat nem fogják tudni a lényeges pontokon bizonyítani. Ellenben az ügynek, mint félek, katasztrófális következményei lesznek szegény Hugom szempontjából, akit a baj súlyos betegen ért. S az örökös izgalmakat alig bírja. E mellett anyagi helyzete végleg felfordult, mivel nemcsak az egész háztartásról kell gondoskodnia, hanem a rabkoszt helyett extra kosztról s egyéb kiadásokról is, melyek igen sokba kerülnek.

Most már összes régi barátaim a legnagyobb szegénységben élnek s e mellett nem érzik a Madzsar ügyével a szolidaritást s így nem tehetnek, vagy nem tesznek semmit. Én is csak nagyon keveset segíthetek rajtuk, mivel adósságaim vannak, kiadásaim a Gyuri neveltetésével megszorodtak s egyéb kötelezettségeim is vannak. Volt ugyan egy kis birtokrészem Debreczenben, melyről természetesen lemondtam a Hugom javára, de ezt eddig pénzzé tenni nem lehetett.

Ilyen körülmények között a legnagyobb aggodalommal nézem a fejleményeket s úgy érzem, hogy itt azoknak volna kötelességük valamit tenni, akikkel Madzsar szolidaris, akikért a családját bajba döntötte s akik még mindig nagy összegeket fordítanak propagandára. Ők lehet, hogy ezt az igényt polgári előítéletnek fogják minősíteni a marxi dialektika fényében, de én mégis felhívom erre a figyelmedet. Te tudom, hogy személyesen semmit sem tehetsz, hisz még nehezebb helyzetben élsz, mint én. De azt gondoltam, hogy sok és befolyásos embert ismersz ama táborból, hogy talán nem esnék nehezedre az ő figyelmüket erre az ügyre felhívni s a Madzsarék támogatását keresztülvinni arra az időre, míg ő kényeret nem kereshet.

Természetesen ezt az intervenciót csak az esetben kérem, ha ezt a kérést jogosultnak találod a Te világnézeted szempontjából is.

Egyébként félek, hogy a Gömbös uralomra jutása a Madzsar sorsának a rosszabbodását jelenthetné.

Nagyon szeretném tudni, hogy hogyan értelmezed a magyar politikának ezt a fordulatát? Voltál-e Spanyolországban s minő eredménnyel?

Remélem, hogy úgy Te, mint a Tied egészségesek vagytok.

* Károlyi Mihály és Jászi Oszkár barátsága a nézetkülönbségek ellenére folyamatos levélbeli eszmecsereiben folytatódott. E levelezés értékelése a közeljövő feladata.

Mi meg vagyunk. Sajnos, a fiam nem tudja megszokni Amerikát s a jövő évben valószínűleg vissza megy Európába. Ez nekem nagyon fáj, mivel egyik legszebb reményem összetörését jelenti, de nem tudom, sőt *nem is akarom* őt hatalmi szóval visszatartani. Ha ő úgy érzi, hogy itt egyéniségét nem tudja kifejteni, nem kívánhatok tőle kompromisszumokat, melyekre magam is mindig képtelen voltam. Pedig tisztán látom a nagy veszélyeket s nehézségeket, melyek őt Németországban fenyegetni fogják.

Ha valaki embereid közül netán a Hugomnak írni akar, a következő Deckadresset használhatja: -Kivül: Madame Iza Gottschlig

Zita Királyné ut 9. Budapest.

Belül: Madzsar Józsefné.

A legjobbakat kívánva s esetleges intervenciódat előre is megköszönve, melegen üdvözlő, a Kegyelmes Asszonynak kézsókomat jelentve,

régi tisztelő igaz híved

Jászi Oszkár.

Feleségem és fiam tiszteletüket küldik.

PI. Arch. 704. 68.

6.

Szende Pál levele Károlyi Mihályhoz

Bécs, 1932. december 27.

Mélyen tisztelt Elnököm,
mindenekelőtt bocsánatot kell kérnem a grófnétól, hogy eddig nem válaszoltam levelére, de mindig reméltem, hogy végre megkapom a szabályszerűen kiállított csekket. Több embert kértem fel közbenjárásra, meg is ígérték, hogy elintézik, szinte vígjátékot lehetne arról írni, mi minden történik egy ily devizás ügyben, de semmi eredmény. Én január végén előadói körútra Németországba megyek és Prágában is töltök egy-két napot. Ha addig nem történik semmi, ott Prágában okvetlenül el fogom intézni, még pedig úgy, hogy Genfbe állítsák ki a csekket. Remélem azóta, a zürichi kellemetlenségek testi és egészségbeli következményei teljesen elmúltak. Én is közben átestem egy grippén, de különösebb következmény nélkül, Ettől eltekintve elég jól vagyok s sokat dolgozom.

Valószínűleg értesültél arról, hogy Hock bátyánk az egyéni amnesztia elvartában a budapesti Az Est-ben oly nyilatkozatot tett, amely egyértelmű volt a Gömbösnek kijáró bizalmi nyilatkozattal, — mint mondá — ő is részt akar venni az újjáépítésnek abban a munkájában, amelyet Gömbös indított meg. Eddig azonban ennek a felajánlkozásnak semmi eredménye nem volt, mert az öreg tegnap, tehát karácsony szent ünnepén még itt Bécsben látták.

Vége kirukkolt Gömbös zseniális tervével, titkos választói jog, megfejeelve az érdekképviseleti elvvel. De én nem hiszem, hogy még ebben a meghamisított formában is megcsinálja a titkos választói jogot, hiszen a titkos kerületek nagy többségében mindig az ellenzék fog győzni, ezt pedig nem akarhatja.

Ma Oszkártól kaptam levelet, a szokásos melanchólikus hangon ír, sajnos csak 1934 tavaszán fog átjönni Európába, amit nagyon fájlok.

A jugoszláv—olasz háborúról most kissé elcsendesedtek a hírek, dacára annak, hogy az utolsó hetekben olasz repülőgépek kétízben repültek át osztrák területen. Magyarországon azon-

* Hock János, függetlenségi párti politikus. 1918 őszén a Nemzeti Tanács elnöke; kiváló egyházi és politikai szónok volt. 1933-ban tért haza, elítélték. Halála előtt (1936) részesült amnesztiában.

ban a beavatottak titokban megsúgják mindenkinek, hogy tavaszra örvendetes események várhatók, ha kérdezik tőlük: milyenek, azt mondják: pszt! erről nem szabad beszélni.

Legújabb Gömbös vicc Budapesten: Egy német mondja: Nálunk valakinek mindkét lábát levágta a villamos, múltabakat kapott, amelyek oly tökéletesek voltak, hogy azóta már futóbajnok lett belőle. Erre az angol: Nálunk egy katonának a háborúban mindkét karját ellőtték, erre műkarokat kapott, s ezek oly tökéletesek, hogy most már zongora-virtuóz. Ez semmi, mondja a magyar! Nálunk egy ember fej nélkül született, erre a feje helyére egy hólyagot húztak, s rögtön miniszterelnök lett belőle!

Tisztelő híved Szende Pál.

PI. Arch. 704. 68.

7.

Madzsar József levele Károlyi Mihályhoz

Kassa, 1933. január 20.

Igen tisztelt Elnök úr! Tegnap érkeztem ide a leányom látogatására és felhasználom az alkalmat, hogy őszintébben referáljak az otthoni viszonyokról, mint ahogy azt otthonról a legnagyobb óvatosság mellett is lehetséges. Elsősorban a szocdem pártról akarok beszámolni. Különösen az utolsó félévben nagyon feltűnő rothadási és szétesési tünetek mutatkoznak, ami természetesen kiütközött a kongresszuson is. A párt fiatalsága teljesen baloldali, nagyrészt tudatos kommunista, de fél az illegális munkától. Bizonyos mértékben igaza is van abban, hogy a k.pártban sehogys se sikerül elérni még a relatív spicilimentességet sem. Amint most a rendőrségen alkalmam volt megfigyelni, csaknem minden ügy spiclitevékenységből indul ki, így lesz a rendőrség figyelmessé egyik vagy másik emberre, azután kezdenek figyelni, lefogni és az elfogottak bizony nagyon is gyakran rémesen rosszul viselkednek a rendőrség előtt, vagy megijednek és azonnal kitálalnak mindent, amit tudnak, vagy pedig összezavarodnak, ellenmondásokba keverednek és így vezetik tovább a szálakat. Emellett a verés is megteszi, különösen vidéken, a maga hatását. A fiatalság ezt látva és nem tudva, hogy a nagy garral felfújt ügyek az egész munkának milyen kis részei csak, óvatos és nehezen kapható illegális munkára, pedig olyanok előtt, akikben megbízik, mind kommunistának vallja magát. A szd párt vitaestéin nem egyszer megtörtént, hogy az előadó hirtelen avval fejezte be a vitát, hogy nem érdemes folytatni, mivel itt mindenki bolsevik. Novemberben a képviselői beszámoló gyűléseken Bpsten két helyen is megtörtént, hogy nem a képviselő elvtársat, hanem engem éljeneztek meg. A kongresszuson még soha sem volt annyi ellenzéki felszólalás, mint az idén, persze szervezetlen, láthatólag spontán elégedetlenség-megnyilvánulások. Az idén történt először, hogy a pártvezetőség a párt belső ún. ellenzékekével megállapodást kötött, hogy évente három fiatal, ellenzékit bevesz a pártvezetőségbe, hogy így felfrissítse a vezetést...

Különösen anyagilag állanak nagyon rosszul. A nyomdászszervezettől nagyobb kölcsönt vettek fel, amelynek fejében azonban a nyomdászok kikötötték, hogy le kell építeni az adminisztrációt, el kell küldeni a főlöszleges titkárokat stb. Ezt azonban az érdekeltek ellenállása következtében nem lehetett keresztül vinni, úgyhogy a nyomdászok sürgősen felmondták a kölcsönt. Az olcsó Népszava nem vált be, a könyvkereskedést meg kell szüntetniök, az ottani alkalmazottaknak már fel is mondták. A kongresszuson, de különösen a zártkörű előértekezleten se tudtak egyébről beszélni, mint hogy pénz kell, gyűjtsenek Népszava előfizetőket, gyűjtsenek a választási alapra stb. Másik fő téma volt a Társadalmi Szemle rágalmazása, szörnyen fáj nekik a mi 2500 példányunk, amikor a Szocializmust nem tudják néhány száz fölé emelni. A kongr. után felkeresett néhány vidéki küldött, amit azok referáltak, az is megerősített abban a meggyőződésben,

hogy mindenütt baloldalt a hangulat, de ezt csak valamelyes legális szervezkedési formával lehetne összefogni és hasznosítani. Egyik helyen például a volt munkástanácsi tagok rendszeres összejöveteleket tartanak, de semmiféle kapcsolatuk a k.párttal nincsen és nem is akarnak. Várnak valami legális lehetőségre.

Legális lehetőség pedig volna éppen elegendő, ha ki lehetne használni. Ma még az a helyzet, hogy elitléshez, betiltáshoz stb. paragrafusokat keresnek, így tudjuk fenntartani a T.Sz.-t is, hiába dühöng a rendőrség. Az ügyészség a cikkeken „izgatást” keres, vagyis felhívást cselekvésre, mivel pedig mi úgy írjuk meg a cikkeket, hogy az olvasó nem vonhat le ugyan más konzekvenciát, mint amit mi akarunk, de mi nem vonjuk le, tehát nem is lehet a lapot elkobozni. Az ügyészség és rendőrség között éppen emiatt erősen feszült a viszony. Ilyenformán ki lehetne adni még sok mindenféle egyéb könyvet, folyóiratot is, de ehhez hiányzanak az anyagi eszközeink. Ebből nemcsak az a baj származik, hogy sok minden nem jelenik meg, de mivel baloldali munkák iránt van kereslet, egyes emberek vállalkoznak minden tőke nélkül könyvek, lapok kiadására s belebuknak, mert nem tudják, kivárni azt a néhány hónapot sem, amialatt a pénz biztosan visszajöhetne. Így azután el nem számolt előfizetési pénzek stb. révén még a baloldali könyvkiadásnak keltik rossz hírét, pedig még se támadhatjuk őket, úgy amint kellene, mert végeredményben mégis jó dolgokat hoznak ki. Lehetne most egy kis könyvkereskedést is csinálni, a Népszava könyvker. jelenlegi vezetője szívesen vállalná, potom pénzen meg lehetne venni a könyvker anyagából azt, ami jó, ha nem a Népszava óriási rezsijével dolgoznánk, ez is jó üzlet volna. A nyomdáról már írtam. Mindehhez azonban valami pénz kellene, mi nem tehetünk egyebet, mint hogy a T. Sz. megjelenését biztosítjuk, röpiratok kiadására, ahol az adminisztrációs és postaköltség felemészt mindent, alig gondolhatunk. Röpiratkiadás csak akkor volna jövedelmező, ha gyors egymásutánban 10—12-t lehetne kiadni, amikor is a költség jobban megoszlik. Erre azonban nincsen lehetőségünk . . .

Itt van azután a legfontosabb probléma, a pártalakítás kérdése. Az én véleményem szerint már régen meg kellett volna alakítani egy legális pártot, olyan programmal, amely csak nagy általánosságokban mozog. Azért így, hogy nehezebb legyen bekapaszkodni. Törvényes akadályai nincsen és ha, amint remélem, hirtelen sok helyen tudunk szervezeteket felállítani, nem is lehet többé közigazgatásilag agyonnyomni. Ugy Pesten, mint a vidéken mindenfelé sürgetik ezt a pártot, de igaza van Adynak, mi mindig mindenről elkésünk. Persze, hogy kellene ehhez is egy kis pénz az első időkre, röpiratok, helyiség stb. A rotációs gépek korszakában nem lehet egy íróasztal mellől kiindulni, amikor még a fillérek is hiányoznak. A helyzetet úgy lehet csak kihasználni, hogy gyorsan cselekszünk, mielőtt még észbekapnak. Nem hiszem, hogy nagyon optimista volnék, de szerintem nagy alkalmakat mulasztunk el, ha most nem cselekszünk.

Szerettem volna még azt írni, hogy elutazom valahová a svájci határ közelébe, hogy Elnök úrral alaposan kibeszélhessük a mai helyzet követelményeit. Sajnos nem tehetem, nincsen pénzem. Megpróbáltam volna a párttól kérni, de mióta kijöttem a börtönből, nem tudtam velük érintkezést teremteni. Azért ez is jellemző. Körülbelül egy hétig maradok itt, nagyon örülnék, ha ezalatt Elnök úrtól választ is kaphatnék ide. Cím ugyanaz: Dr. Simai Béla Košice. Petőfi tér. 10. A T. Sz. januári számát elküldtem Elnök úrnak Svájcba is. Nem tudom, megvan-e Elnök úrnak a teljes múlt évi folyam, ha nincs elküldhetem. Arról biztosíthatom Elnök urat, hogy mi otthon mindenképpen meg fogjuk tenni a kötelességünket, de azért nagyon deprimáló, ha gépfegyveres ellenséggel szemben parittyával kell hadakozni. Kérem, fogadja Elnök úr kiváló tiszteletem kifejezését.

Eltvársi üdvözléttel

Dr. Madzsar József.

8.

Madzsar József levele Károlyi Mihályhoz

Kassa, 1933. január 27.

Részlet:

Nem akarok most már részletekbe menni, de nekem is az a véleményem, hogy a falu be-szervezése és felvilágosítása a legfontosabb, bár a legnehezebb munka is. Különösen a program-mkérdése az, ami alaposabb megbeszélést kíván, véleményem szerint nagyon rugalmasnak kell lennie és tekintettel lenni arra is, hogy vidékenként más és más a faluszegénység kívánsága, de a földmunkások és törpebirtokosok kívánságai is gyakran ellentétesek. Mindezt összeegyeztetni a termelés problémáival is, nem lesz egyszerű feladat. De meg kell oldani, utóvégre is ezen múlik a magyar forradalom. Komplikálja a dolgot az is, hogy az ipari proletariátusnak is nagyon szét-ágazó a véleménye a földkérdésről, s emellett a pártnak sincsen kidolgozott agrárprogramja. Egyelőre csak kritizáljuk a szoedem agrárprogrammot, de ez nem elég, pozitívumot is kell adni. Elnök úr füzete nagy hatást tett, de legalább tízszerannyi példány kellett volna. A vizontlátásig sok meleg üdvözléttel

Madzsar József.

PI. Arch. 704. 69.

9.

Madzsar József levele Károlyi Mihályhoz

Budapest, 1933. február 23.

Részlet:

Nagy lefogások voltak a napokban. 34 intellektuel került a fogházba, orvos, tanár, tanító, író, művész, egyetemi és főiskolai hallgatók stb. A jobboldal egészen konsternálva van, most már nem lehet elintézni az ügyet avval, hogy néhány munkanélküli és kótyagos zsidó ifjú csinálja.

Hétfőn a város rendőri, csendőri és katonai megszállás alatt volt. Valóságos pánik vett erőt rajtuk.

Nagyon éles ellentét fejlődött kia kigazdák (Eckhardték) és Gömbös között. Erősen tartja magát a hír, hogy Gömbös rövidesen megbukik, de hogy mi és ki jöhet utána, arról senkinek sincsen sejtelve. Annyi bizonyos, hogy a nyomás erősödik minden baloldali törekvéssel szemben. Most még igyekeznek valamennyire óvni a törvényesség látszatát, de ez már nemsokáig tarthat. Most megint lehetne egy hetilapot kapni. A tulajdonos megelégedne számonként 20—25 P fizetéssel. Egyelőre húzom az ügyet, ami azonban nehéz, mert ha az engedélyes nem mutat be időn-ként példányt az ügyészségen, az engedély elvész. Annyi pénzt tudtam szerezni, hogy ilyen ügyész-ségi példányt lehetett csinálni, most kb. márc. 10-ig nincs baj . . .

Ungar.

PI. Arch. 704. 69.

10.

Madzsar József veje (Simai) Károlyi Mihályhoz

Kassa, 1933 március 15.

Igen tisztelt Károlyi elvtárs,

Madzsar és a vele együtt elfogottak ügyében a rendőrség befejezte a vizsgálatot és letartóztatta őket. Krb. 25-en lehetnek. Hogy mi szolgáltatott okot a letartóztatásra, azt pontosan megtudnom nem sikerült. Anyósommal telefonice nem beszélhettem (úgy látszik, hogy rossz ideg-állapotban lehet), az a benyomásom, hogy a telefont figyelik is és megzavarni igyekszenek és a levélbeli érintkezéssel néhány napig várni akarok még. Állítólag tiltott szervezkedés miatt folyik az eljárás, amit azzal követtek el, hogy szerkesztőségi megbeszélések leple alatt semináriumokat tartottak és a szervezésre vonatkozó dolgokat megbeszéltek. Károlyi elvtárs utolsó levelét Madzsar már nem kaphatta meg. A levél sorsáról érdeklődni fogok. Amennyiben Károlyi elvtársnak segítségére lehetek, kész örömmel állok rendelkezésére. Igaz elvtársi üdvözzel hive: Simai.

PI. Arch. 704. 69.

11.

Simai Béla Károlyi Mihályhoz

Kassa, 1933. március 30.

Részlet:

Madzsar ellen semmi konkrét vád nincsen. Bpesti barátaink egy része ezért abban bízódik, hogy rövidesen szabadlábra helyezik. Én nem hiszem ezt. Madzsar unokaöccsének (kereszténypárti? képviselő) megmondták, hogy Madzsart óvatossága miatt hosszú időre komoly váddal lecsukni nem tudják, de addig fognak neki kellemetlenkedni, amíg megunja a politikát. Állítólag rossz színben van és a gyomrára panaszkodik

Köszönti igaz elvtársi üdvözzel hive: Simai.

PI. Arch. 704. 69.

12.

Madzsar József levele Károlyi Mihályhoz

Budapest, 1933. június 9.

Részlet:

Amit előre megírtam, bekövetkezett, valamennyiünket felmentettek. Nem is volt más célja az egész ügynek, mint hogy megfélemlítsenek bennünket, különösen tekintettel arra, hogy a tavalyi elfogatásom nem akadályozta meg a T. Sz. megjelenését. A rendőrség ebből presztizskérdést csinált és most az egész szerkesztőséget lefogatta két és fél hónapra, de ezenkívül vidéken összefogták a postáról szerzett címek alapján a terjesztőinket és előfizetőinket, akiket természetesen néhány nap múlva szabadlábra kellett helyezni, de közben megkapták a maguk veréssporcióját. Velem egyszerre szabadult pl. egy mezőtúri munkás béna balkarral a csendőri kezelés következményeképpen. Szerkesztő társamat, Sándor Pált egy heti szabadság után újra letartóz-

tatták, mert egy Békéscsabán elfogott ember azt mondotta, hogy a szakszervezeti ellenzék ügyében ő adott utasításokat. Az, hogy már jogerős ítéletek mondják ki, hogy Sz. E. nem kommunista szervezet, természetesen nem számít, a rendőrség és a vizsgálóbíró ennek ellenére letartóztat, pl. most is a bőripari ellenzékét, akárhányszor végződjenek is felmentéssel az ilyen ügyek... A T. Sz. sajnos tovább nem jelenhet meg és pedig anyagi okok miatt. A vidék annyira meg van félemlítve, hogy könyvkereskedők nem merik a kirakatba kitenni, csak úgy lehetne terjeszteni, mintha illegális nyomtatvány volna. Budapest pedig nem elég az eltartására. Hiszen éppen azért kezdték olyan nagyon üldözni, mert a faluban is elterjedt, s mint a vizsgálóbíró elszörnyedve konstátálta, még kubikusok is olvasták. Nem tudom még, mit fogunk csinálni, egyelőre folyóiratot nem lehet indítani. Elkészült ellenben a Kapital első kötetének a magyar fordítása, én revideáltam és már szedik. Augusztusra megjelenik az első rész...

Sok meleg üdvözzettel Ungar (Madzsar)

PI. Arch. 704. 69.

13.

Aranyossi Pál levele Károlyi Mihályhoz

Párizs, d. n.

Kedves Károlyi elvtárs, — ma kapott levelére azonnal válaszolok. Nem annyira a levélre, aminek több pontjával egyetértek, más pontjain viszont lehetne vitázni. Az inflációt veszedelmes kétélű késnek tartom, amivel — láthattuk a németországi példán — nagyon megvághatjuk magunkat. Az infláció először a munkásosztályt és másodsor, de majdnem elsősorban a középosztályt dönti nyomorba. Nem nagyon ajánlatos dolog, főleg a mai helyzetben, egy ilyen iniciatívával, a Fr. Pop. kormány kontóját terhelni. Nemzetközi politikai szempontból az operáció érdekes. Hozzásegít-e megteremteni a demokratikus újságok fináncfrontját Hitlerékkel szemben: talán. E tekintetben figyelemreméltó az *Izvesztija* cikke, amit a mai *Huma*¹ citál. Az orosz hivatalos vélemény szintén nagyon kedvező. A pártvélemény (lásd Pravda) már rezerváltabb. A mi itteni embereink, akik megszavazták a devalvációt, úgy mondják, azzal az érzéssel tették, mintha békát nyeltek volna. Egy biztos: egy olyan lagymatag kormány kezében, mint a Blumé, a devalváció könnyen félelmes fegyverré válik, de ellenünk, mert a markolatát a Dorgères—Laroque—Doriot-féle² fasiszta demagógia fogja meg. De megvallom pénzügyi dolgokban nem vagyok járatos. Azt mondhatnám, laikus, ha tán nem is egészen az ismert parasztertelmezésben.

Másról, sokkal fontosabb és sürgősebb dologról akarok írni. Beszéltem tegnap egy k. képviselővel. Ő is megerősítette azt az általános impressziót, hogy a francia kormány *végleg elejtette a spanyolokat*. El lehetünk készülve egy hosszú agóniára és az összeomlásra. Nos, ebbe *nem szabad belenyugodnunk*. Azt hiszem, hogy még *nem késő*, ha komoly, intenzív akcióval, újra fölrázzuk a demokratikus közvéleményt, megmagyarázzuk, hogy milyen szörnyű felelősséget veszünk magunkra, ha a spanyol köztársaságot bukni hagyjuk, milyen kikerülhetetlen katasztrófnának tesszük ki a francia, belga, angol stb. demokráciákat, ha ennek a nagyszerű népnek a pusztulását (milyen pusztulását) meg nem akadályozzuk.

Miért irom ezt Magának, aki ugyis egyetért a dologban, miért nem a Regardsnak vagy más francia lapnak? Először, mert itt ezt már különböző formában elmondták és itt olyan a fásultság, hogy *erősebb* hang kell, mint az enyém, ahhoz, hogy az illetékes fülek is meghallják.

¹ L'Humanité.

² R. Dorgelès, Fr. de La Rogue, J. Doriot.

Arra gondoltam, hogy nagyon megkérem Károlyi elvtársat arra, menjen át, ha lehet még ma vagy holnap, Romain Rolland-hoz, vegye rá, hogy R. R. írjon a Regards-nak egy kemény nagy felhívás cikket, amiben

1. rámutat arra a duperie-re, aminek nevében Franciaország megtagadja minden jog megcsúfolójával a fegyvervásárlás lehetőségeit a spanyol kormánytól, — arra kötelezi a többi demokratikus országokat, hogy ugyanazzal a könyörtelen közönnyel zárkozzanak el a segítségtől,

2. ugyanakkor semmi effektív intézkedést nem tesz, hogy más fasiszta országokat megakadályozzon a rebellió támogatásában:

3. felhívja — mindazokat, akik nem hajlandók a fasiszta tartományok kedvéért pusztulásra ítélni a spanyol köztársaságot, hogy energikus *petíciókampányt* indítsanak, ostromolják a francia, angol, cseh stb. kormányokat a *petíciókeze*rel, a *gyűlések tömegének határozataival* addig, amíg Blumék meg nem változtatják az álláspontjukat.

Jó lenne, ha ezt a felhívást Romain Rolland-on kívül Nicole, Ön és minél több ismert ember aláírná. Valakinek a minap, félig tréfálva, azt mondtam, hogy a *spanyol háborút vagy Párizsban nyerjük meg, vagy sehol*. Az az érzésem, hogy igazat mondtam. Kérem írja meg, ha nem ért egyet ezzel a proposícióval vagy ha R. R. nem vállalja. Ez esetben leveletem semmisítse meg. Sőt erre mindenképp kérném, mert nem ajánlatos, hogy sokan tudják ennek az iniciatívának magyar eredetét. Vogel-ről csak annyit hallottam azóta, hogy a Vu-tól tényleg megvált és a Petit Journal Mallet¹ nevű felelős szerkesztője az utóda. Az Intran² felől semmi hír. Azt rebesgették, hogy Patenotre veszi át, de a Petit Journal olyan rosszul megy a baloldali kurzus óta, hogy nem mer bele-vágni.

Még egyszer kérem vegye sürgősen a kezébe — ha egyetért — a mi akciónkat. Talán ez lesz az a lökés, ami a spanyol politikával amúgyis elégedetlen tömegeket elhatározó akcióba indítja.

Kedves mindnyájuknak sok jó üdvözzettel, hiva Aranyossi.

PI. Arch. 704. 75.

14.

Károlyi Mihály levele Bölöni Györgyhez

Lausanne, 1935 december 15.

Kedves Bölöni,

Novemberben írt leveledre, melyet köszönettel megkaptam, ezek válaszaim: 1. Aranyossitól azóta már kaptam levelet, a jegyzetek leírása már folyamatban van. 2. Indítványodat, hogy könyvem Gaál Gábornál jelentessem meg, jónak találom. Ezért arra kérek, lépjél érintkezésbe ezekkel az erdélyi magyar körökkel, azért, hogy megtudjuk elvileg van-e hajlandóságuk a könyv kiadására és milyen anyagi feltételek mellett. 3. Feleséged tegnap írt levelében arra kér, hogy adjam nevemet Tihanyi albumához, melynek kiadásával foglalkozol. Természetesen, hogy a legnagyobb örömmel teszem ezt. 4. Ami az elvtársak front populáirejét illeti, és az ő actiójukat a bebörtönzettek érdekében, szeretném tudni, ki áll ennek a mozgalomnak az élén és ki szerkeszti a bulletineket? Elvileg természetesen ezt is szívesen megteszem, azonban látnom kellene egy pár bulletint, hogy meg tudjam ítélni milyen terjedelemben és hangnemben kellene írnom.

Feleségednek pesszimizmusát nem osztom. Azt találom, hogy a front populáirenek mégis csak sikerei voltak. Lehet, hogy a lefegyverzése a ligásoknak papíron fog maradni, mégis a jobb oldalon sikerült ellentéteket létesíteni. Ha a baloldalon sikerül a fasiszta puccsot

¹ A Mallet, R. Patenotre. — A szövegben és a függelékben szereplő francia szerkesztők, személyek tevékenysége és újságok jellegére ld. Histoire Générale de la Presse Française. Tome III. De 1871 à 1940. Presses Universitaires. Paris 1972.

² L'Intransigeant.

tavaszig megakadályozni és a választásokig kihúzni és többséget kapni, többet nem kívánhatunk. Franciaország igazi többsége nem a ligásoké, mert Páris nem Franciaország... Meleg üdvözléssel mindkettőnkől, Károlyi.

Üdvözlöm Tihanyit.

PI. Arch. 704.120.

15.

Menczer Béla levele Károlyi Mihályhoz

London, 1936 szeptember 7.

Elnök Úr,

Ez a levél igen hosszúra nyúlnék, ha mindenről írnék, amiről szeretnék Elnök Úrral beszélni, így hát minden bevezetés nélkül a tárgyra térek. Szeretném Elnök úr véleményét ismerni erről.

Ma Guilliesnél voltam, akinek a következő proposíciót tettem: a spanyol helyzet a legsürgősebb akciót kívánván, helyes volna, ha a Labour Party és a különböző antifascista emigrációk delegációt küldenének Barcelonába a situáció a helyszínen való vizsgálatára. Nem akarom ennek jelentőségét túlozni s tudom, hogy egy ilyen delegáció nem ellensúlyozza a fegyverembargót. De azt sem fogadom el, mint ellenargumentumot, hogy erre semmi szükség nincsen. 1. Az orosz példából tudjuk, mi a jelentősége minden objektív és baloldali szempontokból kiinduló komoly jelentésnek hasonló helyzetben s mennyit árt, másrészt, egy forradalmi polgárháborúban a Rothermere, Beavarbrook sajtó s a polgári litteratusok „színes” reportjai. 2. Nagy lélektani hatása volna — ezt levelek, amelyeket Barcelonából kaptam, megerősítik — idegen szocialisták jelenlétének ma spanyol földön. 3. A helyszínen lévő, forradalmakban jártas elemek könnyebben állapíthatnák meg, milyen formában adható a spanyol népköztársaságnak valamilyen effektív segítség, a boldogtalan fegyverembargó ellenére. 4. Nagy hatása lehetne egy Barcelonából keltezett egységfront felhívásnak az összes fascista és félfascista országokban, ha az aláírások az illető országok legjobb baloldali nevei. A Barcelona-i rádióállomás ilyen felhívást előszóval közvetítene, 5—5, vagy több nyelven. Az út Cataloniába szabad s reméljük onnan Madridba is még hosszú ideig az lesz. Ami a helyzetet magát illeti, nézetem és információim szerint az sem nem rózsás, sem nem kétségbeejtő. Ami nem jelenti azt, hogy nem lehet az utóbbivá, ha nem történik valami nagyon lényeges változás a nemzetközi politikában. Az orosz—francia politika úgy látszik nem tudja függetleníteni magát Londontól s innen passivitást tanácsolnak. Itt úgy látszik azon a véleményen vannak a hatalom viselői, hogy Anglia elég erős és elég solid arra, hogy a német—olasz expansiót megengedje. Németország és Olaszország, ha hatalmasok, még szövetségesnek is alkalmasok s ez a számos Hitler és Mussolini tisztelőknél még tetszene is. Ha kifejezetten angol területet, a belga—holland partot vagy közvetlenül Franciaországot támadnák meg, Anglia ellenük volna, de ezt éppen azért, nem is fogják tenni. Viszont, ha Afrikában vagy Oroszországban terjeszkednek, az Angliát nem érinti. A fascista bluff — ezt hiszik a Sir Austen Chamberlainnek és Edenek — 30 éven felül fel fog pukkadni, (a szocializmust közben megsemmisíti s ez tant mieux!) s azután, a német—olasz hatalom romjain felépül a még erősebb britt hatalom és kapitalizmus, egy vazalussá vedlett Franciaország szomszédságában s a távolban egy ázsiai, félgyarmattá vedlett Oroszországgal. Erre a 30 évre tehát, így gondolják, tűrjük a német—olasz hatalmat, férjük meg vele s használjuk fel egy kissé. Nem árt az mumusnak a szocik ellen, sem mint mumus Egyiptomban és Arabiában.

A britt birodalom azt mondhatja Egyiptomnak, Iraknak s a többi színes nemzeteknek: „Látjátok Etiópia példáját? Ide vezet a teljes függetlenség, a gyenge és kezdetleges államok souverénitása. Nem jobb britt vazallusnak lenni, mint a Népszövetség független tagjának?

Ha Haile Selassie elfogadta volna a mi protektorátusunkat, az olaszok nem merték volna Etiópiát tőlünk elhódítani s ő még Addis Ababában ülne, mint az angol korona előkelő vazallusa. De ő elbízta magát. Legyetek hát észnél, nem árt velünk jóban lenni." S Nahas pasa s a többiek, szívük ellenére, „észnél vannak” s aláírják az angol—egyiptomi szerződést. A brit hatalom evvel megerősödik, az olaszok viszont tehetetlenek még 2—3 évig, amíg Etiópia (szerintem reménytelen) pacifikálása tart.

Elnök úr tudja, hogy bár lényeges fenntartásokkal (aziránt, ami az orosz ideológia néhány pontját, a szovjeturalom néhány módszerét s főleg a szovjet külföldön, Nyugat-Európában, működő irodalmi és politikai exponenseit illeti) én mindig híve voltam úgy az egységfrontnak, mint az orosz—francia kombinációnak a német veszedelem ellen. Soha nem kételkedtem abban, hogy Oroszország szocialista állam s abban még kevésbé, hogy Szovjetunióknak kell maradnia s nem szabad német—japán gyarmattá változnia. Ezt az alternatívát illetőleg — és pedig ez a mai helyzet lényeges alternatívája — semmilyen equivoque válasz nem lehetséges, az ebben az alternatívában a szovjet javára való döntés, a baloldaliság mai kriteriuma. (Nem szabad és nem lehet a Zinoviev-per és hasonló jelenségek jogos kritikáját úgy formulálni, hogy az az ebben a kérdésben való egyértelmű állásfoglalást elhomályosítsa. Pl. ostobaság Stálint „fascista diktátornak” nevezni, mint ezt némelyek teszik a baloldalon. Stalin a forradalom egy fázisa — a fascizmus ellenforradalom.)

De nem értem, hogyan nem látja a ma létező egységfront s francia—orosz kombináció jobban át az angol politika veszélyeit? Azt hiszem ezt a politikát a fenntebbiekben helyesen és túlzások nélkül jellemeztem.

De térjünk vissza a tárgyra. Lehetséges volna, hogy Elnök Úr csatlakozzon a fennt proponált expedícióhoz? Mint hallom, a Kegyelmes Asszony állapota örvendetesen javul, de remélhető-e olyan javulás, hogy Elnök Úr 2—3 hétre távol lehessen Svájcból? Ha nem, van-e Elnök Úr kontaktusban valakivel a régiek, a „maradék kurucz”-ok közül s jöhetne pl. Rónai vagy Fényes? (Sajnos, ilyenkor még inkább fáj, Szende barátunk nem jöhet többé.) Én nem tudom, hol vannak s igen hosszú évek óta nem láttam őket. Helyesli Elnök Úr az ideát s ha igen, tenne-e pl. levélben valamit érte? Az angoloknál ez valamit, sőt sokat számítana s Elnök Úr tudja, milyen nehézkesek a derék Labour emberek bármit is tenni, főleg ha a suggestion nem nálam nagyobb személytől ered. Főleg az összeg megszerzése lesz nehéz. Guillies-en kívül Dorothy Woodman-nal s másokkal is akarok beszélni az ügyről.

Jelenleg írok és beszéllek Spanyolországról, és gyűjtök a spanyolok javára, de szívesebben tennék többet. Carlo Rosselli olasz emigráns légiót szervezett, aktíve harcol s mint olvasom, megsebesült. Mario Angeloni, a „Giustizia e Libertà” másik feje, elesett Huesca-nál. Rondani és Nenni Spanyolországban vannak, az előbbi 74 éve ellenére rászánta magát az útra. (Ismeri Öt Elnök Úr?)...

Igaz tisztelettel Elnök Úr mindig kész híve

Menczer Béla.

PS. Egyetértés esetén, a formát illetőleg, talán azt javasolnám, hogy Elnök Úr válaszoljon erre a levélre angolul s én a választ többeknek megmutatnám. De ezt teljesen Elnök Úrra bízom s úgy szintén az alkalmas nevek megválasztását.

PI. Arch. 704.71.

Hírek Magyarországról.

Angolnyelvű melléklet Károlyi Mihály számára.

Részlet: Sir Patrick Ramsay-t, a budapesti brit követet leváltották és helyébe Sir Geoffrey Knox-ot, a korábbi népszövetségi Saar-vidéki főbiztost nevezték ki. Az új brit követ küldetésének sajátos célja, hogy tanulmányozza, hol tartanak a Gömbös és Hitler között folyó tárgyalások és vajjon történt-e már megállapodás közöttük vagy sem?

Sir Geoffery hosszan és bizalmasan beszélgetett Vámbéry Rusztem-mel. „Ön számunkra nagyon fontos személy, drága Professzor — mondta — minthogy Ön a vezetője és egyetlen tagja annak az egyetlen fontos pártnak, amelyre mi támaszkodhatunk.” Ő — Sir Geoffrey Knox — úgy véli, hogy Magyarország a jelenlegi helyzet fontos tényezője. A berlini magyar követ a korábbi K. u. K. tábornok. Ez a kinevezés rendkívül fontos, hiszen korábban a magyar diplomáciai szolgálatban nem voltak tábornokok.

Knox-ot hosszú kihallgatáson fogadta Horthy. A brit diplomata nagyon nyílt volt, de nem udvarias, csaknem durva. Emlékeztette Horthyt, hogy az Entente s főleg Nagybritannia, Troubridge admirális és mindenekelőtt Sir George Clerk milyen szerepet játszott 1919/20-ban. „Aligha hinném, hogy Ön a helyén állna, Sir George nélkül...” Ezután mindent őszintén elmondott Vámbérynek és hozzáfűzte: Kevés reményem van. Gömbös, Eckhardt, az egész csöcselék (sic!) Hitleről kapja az utasításokat.” Mégis folytatni fogja erőfeszítéseit...

Vox populi — vox Dei. A Friss Újság kiadója levelet kapott, amelyből a fontosabb részeket idézem. Néhány kifejezést kihagyok, bár helyeslem azokat... „Itt ülünk az egész község, csupa gazdák és azt mondják mind, hogy ez az újságba kell, hogy jöjjön. Mit akarnak azok a pókhasú pesti d...? Miért támogatják a gazemberek a... Mussolinit a szegény feketék ellen? Az olaszok a háborúban ellenünk voltak. Ezért kínozták a szegény népet négy évig és vitték meghalni az olaszok ellen, hogy most támogassák őket és velük szavaljanak! Azt mondják, hogy a... (állatnevek, B. M.) Mussolininak azért kell odamenni, mert a szegény feketék olyan szegények, hogy sárkunyhóban laknak. Hát gazdagabbak lesznek, ha lelövik őket? Jobb lesz a kunyhó, ha bombát dobnak rá? Inkább avval törődnének az urak, miből építjük mi a kunyhót. Megmondjuk, mi, miből...-ból. De avval nem törődnek ők. Legszívesebben bizonyosan minket is lelőnének és a mi házunkra is bombát dobnának, mert szegények vagyunk, de a munkánk, az kell nekik. Hanem mert a magas *Genfi bíróság* ilyen szépen pártját fogja a szegényeknek ottan Afrikában, kérjük, küldjenek Genfből ide, hozzánk is *egy bírót*. Hadd lássa a genfi bíróság, mit tesznek velünk a pókhasú...-k, akik biztosan pénzt kapnak a... Mussolinitól. Itt a községben a szolgabíró mindenkit kínozt, aki pénzt ad neki, azt pártfogolja, ha gazember is. Nem is merjük itt bedobni a levelet, hanem beviszi az egyik gazda Pestre. A nevünket sem írhatjuk ki.” Még további mintegy 50 oldal ez írás és mindegyik mondat így kezdődik: „Itt ül még egy ember, aki azt mondja, hogy... meg még azt is, hogy...” „...Több száz az aláírás: X. Y. Z. +++ és így tovább. A falu nevét nem említik. Nem kell hozzáfűznöm, hogy közreadni nem lehet és ez a nagyon rokonszenves irat csak magán kezekben foroghat. Seba — Vox Populi — Vox Dei. „Genfi bíróság” elragadó.

Barátom arról tudósít, hogy gyakran hallott és ismételt kérdés ez: „Hol van Károlyi?” Az egyetemen a fiatalemberek több régi Jászi könyvet olvasnak, mint mi olvastunk húsz évvel ezelőtt. És ismét és ismét megvitatják a jelenkori történelem kérdéseit: a világháborút, a nemzetiségi-kérdést, az 1918—19-es forradalmat és így tovább...

PI. Arch. 704.35.

Fenti leveleket, levélrészleteket illetve feljegyzéseket a Párttörténeti Intézet Károlyi-gyűjteményének anyagából válogattuk. A gyűjtemény a többi között magában foglalja Károlyi Mihálynak és feleségének levelezését, a hozzájuk intézett leveleket, feljegyzéseket, levél- és kézirat-fogalmazványokat, újságcikkeket. Válogatásunkkal e gyűjteményből mintegy ízelítőt kívántunk adni Károlyi Mihály fasizmus elleni a harmincas években folytatott elméleti és gyakorlati tevékenységéhez. Nem közöltünk e tárgykörből számos olyan fontos levelet, amely idegen nyelven íródott s amelyből szép válogatást tett közzé Jemnitz János a The New Hungarian Quarterly hasábjain. E korszakról és e tevékenységről Károlyi Mihály Összegyűjtött Levelezésének III. kötetében (1930—1945) (Szerkeszti Jemnitz János és H. Haraszi Éva) kap majd teljes képet az olvasó.

KÁROLYI MIHÁLY

Andrássy, vagy az arisztokrata*

Kitérő

Az olvasó csodálkozni fog, hogy itt újból találkozok Andrássy Gyula nevével. Ő az októberi forradalom után egy ideig Dénesfán, majd Svájcbban élt. Írtam egyet-mást az intrikákról, melyeket ott — mint hitte, — a forradalom ellen, — valójában Magyarország ellen szőtt. De nem azért teszem ezt a kitérőt, hogy Andrássyról, a szerencsétlen intrikusról szóljak; engem Andrássy mint jelkép érdekel. Miután politikai útjaink hosszú ideig, több ponton is érintkeztek, miután köréhez és családjához tartoztam, ebből a nagy távolságból, az emigráció távlatából az arisztokrácia jelképes alakjának látom őt, a feudális Magyarország képviselőjének, mely ellen harcoltam. Andrássy, ez a gazdag, finoman árnyalt jellem nemcsak tagja a magyar uralkodó osztály színevirágának, de olyan példásan egyesíti is magában ennek az osztálynak az utolsó fél évszázadban megnyilvánuló minden erényét és bűnét, különösképpen a beteges vonásokat, hogy alakja és sorsa világosan rámutat osztályának feltartóztathatatlan hanyatlására.

* Az alábbiakban Károlyi Mihály írását közöljük ifj. Andrássy Gyuláról, a dualizmus korának vezető politikusáról. Ifj. Andrássy Gyula Károlyi Mihály feleségének mostohaapja volt. Feltehetően ezért nem publikálta életében az „Egy egész világ ellen” c. könyvének második kötetéhez készült kéziratot. Károlyi nem akarta megsérteni felesége rokonságát. A közölt kézirat valószínűleg 1926 vagy 1927-ben született.

Érdekes képet alkot Károlyi ifj. Andrássy Gyuláról, akit kortársai Tisza István legszámottevőbb ellenfelének tartottak. Károlyi Mihály írásából kitűnik, hogy Andrássy politikai elképzelései nem sokban különböztek Tisza politikai koncepcióitól, legalábbis ami az osztály szempontokat illeti. Tisza ellenfelévé inkább a hatalom iránti makacs törekvése tette. A hatalom megszerzésének vágyában és e vágy be nem teljesülésében rejtett „tragédiája”.

Soha nem ülhetett a miniszterelnöki székbe, bár több alkalommal „majdnem” sikerült elérnie azt. Politikai harcokban gyakran összefogott Károlyi Mihállyal, de mindig csak átmenetileg, amikor érdekei úgy kívánták, s amikor éppen kedvezett számára Károlyi baloldalisága.

1918 novembere után Andrássy (1918. október 24-től november 5-ig az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere volt) többnyire gyászos szerepet játszott a magyar történelemben.

A Magyar Tanácsköztársaság fennállása idején Bécsben az Antibolsevista Comité egyik vezető egyénisége lett. Kiterjedt nyugati kapcsolatai révén pedig jelentős szerepe volt abban, hogy a nyugati hatalmak intervenciót indítottak a fiatal proletárállam ellen. Az ellenforradalom győzelme sem hozta meg azonban Andrássy számára a hatalmat, sőt az öregedő politikus az ellenforradalmi rendszerben helyét sem találta. Részt vett a második királypuccsban, s ennek sikertelensége után szinte teljesen eltűnt a magyar politikai élet porondjáról.

Károlyi írásából nemcsak ifj. Andrássy Gyula politikai tevékenységét ismerhetjük meg, hanem a vezető arisztokrata politikus egyéniségét, magánéletét is, s emellett kerül bemutatásra a színes összetételű, vegyes társaságú Margit rakparti szalon. A kézirat német nyelven íródott két változatban. (A fordítás Boros Miklósné munkája.)

Az itt közölt kéziraton kívül készült egy rövidebb kivonatos változat is.

Károlyi Mihály kész kéziratához felesége több helyen fűzött megjegyzéseket, amelyeket lábjegyzetben szintén közreadunk.

Szerényi Imre

Ifjabb Andrassy Gyula: még így hívják a hetvenévest s így is fogják hívni mindig. Egy nála nagyobb egyéniségnek a korai érettséghez, korai működési lehetőséghez segítő, melengető légkörében nőtt fel, s még ma is a sorsául rendelt Andrassy Gyula név árnyékában él. Mert az ilyen név, amely mérce, amely kötelez, valójában: sors. Fel lehet nőni hozzá, mint Scipio Minor vagy Dumas fiú, de agyon is nyomhatja viselőjét. A nagyszerű apák nyomdokaiba lépő, de erre alkalmatlan politikus-fiak számára Gábor nagybátyám kitalálta a „Herbertek” csúfnevet. Gladstone-nak is, Bismarcknak is volt fia, Herbert nevű, politikusok voltak, s gigászi apjuk mellett igen szomorú alaknak látszottak.

A magyar politika egy fél emberöltőn át (1903—1918) négy pártvezér játszmája volt, négy jelentős apa fiáé. Tisza István Tisza Kálmán fia volt, ifj. Andrassy Gyula, id. Andrassy Gyula fia, Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos kormányzóé, Apponyi Albert, a magyar kancellár és országbíró, Apponyi György fia. Apponyi Albertet soha nem nevezték „Herbert”-nek, a másik hármat azonban igen. Kossuth Ferencet joggal, Tiszát nagyon igazságtalanul, Andrassy tragédiája félreismerésével. Igaz, hogy a ragyogó apa árnyékában élt, de — volt valaki. Apja nélkül is valakivé vált volna. Amennyiben Herbert, úgy a mai európai Herbertek közül a legjelentősebb (ahogy Sir Austin Chamberlain a legneveltségesebb). Az az igazság, hogy apjának emléke inkább nyomasztólag, mint ösztönzőleg hatott rá, s végül is földre sújtotta.

Senki nem volt rá olyan nagy és maradandó hatással, mint apja. A „ragyogó” szó ad vissza legtöbbet ennek az embernek a lényéből. A politika ragyogó autodidaktája volt, ellentéte a magyar táblabíró-politikusoknak, ellentéte egy professzornak. Mint a csevegésben, a politikában is ragyogóbb volt náluk. Nevéhez nagyszerű eredmények fűződnek, csak nem szabad az örökérvényűség szemszögéből nézni őket. Magyarország kiegyezése Ausztriával, Ausztria szövetsége Németországgal — nézzük csak meg figyelmesen: életének e két nagy műve nem úgy hatott-e a történelemre, ahogy az belső szándékainak megfelelt, nem vezetett-e a kiegyezés Magyarországnak a Monarchián belüli fölényére? nem vezetett-e a Német Birodalommal kötött szövetség Oroszország meggyengítéséhez? Műve túlélte őt és erősnek bizonyult; erősnek rossz értelemben is, mert a világháborúhoz is ez a mű vezetett.

E mellett a ragyogó és végzetes ember, elbűvölő társaságbeli gavallér és patriárka — akibe még névén éves korában is bele lehetett szeretni, — ennek oldalán családi körben nőtt fel Duci. Ez a név is, melyen családja és barátai szólítják, elválaszthatatlanul hozzá tartozik, mint minden, ami körülveszi. Egy szeretett, féltve óvott, becézgetett fiú neve volt ez. Idősebb Andrassy családjában egyáltalán nem viselkedett tartózkodóan. A család, kinyilatkoztatásként lesve pátriárkája szavait, magától értetődő természetességgel vetette alá magát a megkövetelt fegyelemnek. A két fiú, Tivadar és Gyula még húsz éves korában sem maradhatott ki este engedély nélkül. Ha a Nemzeti Kaszinóba akartak menni, megkérdezték tőlük; „Már megint el akarnak menni hazulról?” Mikor Andrassy, az apa beszélt, senki nem nyithatta ki a száját. De ha aztán Duci nyilvánított véleményt, az apa gyakran mondta: „Ennek a buta kölyöknek már megint igaza van”.

Éppen a 11 és 20 éves kora közötti évek, életének legfogékonyabb éveit esnek apja kancellársága idejére (1871—1879), azok az évek, melyek alatt a jellem kialakul. Előbb Bécsben élt, apja működésének tanújaként, majd lemondása után Berlinben, ahol az apa műve tovább hatott. Sem a miniszter, sem a közvélemény nem tekintette véglegesnek ezt a lemondást, csak a császár, amiért aztán némileg nehezteltek rá. Az apa után Bismarck gyakorolta ifj. Andrassy Gyulára a legnagyobb hatást. Csodálta diplomáciai módszerének finomságát, egyébként meg volt győződve róla, hogy a német—osztrák szövetségben nem Bismarck, hanem Andrassy akarata érvenyesült.¹

¹ A lap szélén Károlyiné megjegyzése: „Ez az én véleményem is.”

E két rendkívüli ember életművének hatására alakult ki egyik alapvető politikai tézise, mely szerint a történelmet nem a tömegek, hanem a jelentékeny egyének csinálják. A renaissance, a mai értelemben vett individualitás kialakulásának korszaka iránt érzett vonzódása csak elmélyítette — egy arisztokrata részéről úgyszólván természetes — történelmi felfogását.

Andrássy liberális volt — liberális arisztokrata. Így könyvelték el nemcsak közszereplése révén, de társadalmilag, tradicionálisan is.

Az arisztokratikus liberalizmus lényének alkotó részévé vált. A liberalizmus elárulását, mint azt 1920-ban tette, akkor sem vette volna egészen könnyedén, ha az árulás becsvágyának megfelelőbb gyümölcsöt terem. Andrássy liberalizmusa a családi hagyományokban és tanulmányjaiban gyökerezik. Id. Andrássy Kossuth Lajos iskolájához tartozott. Családja később nem szívesen emlékezett rá, de mégsem tagadhatta, hogy a kormányzó bizalmasa volt, s a magyar forradalom követje a magas Portánál. Kossuthról, kinek politikájával id. Andrássy később olyan határozott ellentétbe került, csúnyán beszéltek az Andrássy-családban. 1894-ben, Kossuth temetésekor, a nemzeti érzés grandiózus megnyilvánulása idején, melyhez hasonlóra 1918. november 16-ig, a köztársaság kikiáltásáig nem került sor, a Margit rakparti Andrássy palotát tüntetően nem lobogózták fel. Be is verték érte az Andrássyak ablakait. Feleségem gyakran hallotta mostohaapjától, hogy Kossuth Lajos a zempléni gróf Andrássy-család ügyvédjeként sikkasztásokat követett el. Amennyire biztos, hogy ez a sikkasztási mese hazugság, annyira jellemző az erőre, mellyel ebben a házban a politikai ellenfelet gyűlölni tudják.

Az 1949-i konstantinápolyi követ az 50-es évek elején Párizsba jött. A Ferenc József császár bírósága által in effigie halálraítélt férfit a Second Empire szalonjaiban „a szép akasztottnak” hívták. Párizsban szabadkőműves körökkel került érintkezésbe — innen az a szabadgondolkodó irányzat, melyet gyermekei is örökölték. Apósom is ateista, méghozzá a vallásos érzés legcsekélyebb megértése nélkül. Testvére, Ilona, Batthyány grófné nem részesítette gyermekeit vallásoktatásban s nem járatta őket templomba, ami az ő köreikben bizonyos társadalmi hátrányt jelentett.

Ifj. Andrássy Gyula már korán a filozófia materialista rendszerei felé fordult. Darwin és Spencer volt az istene. Csak aki könyörtelen antiklerikális világnézetét ismerte, mérhette fel teljes mélységében a keresztény nemzeti pártban elfoglalt elnöki tisztségének groteszk voltát. Bár közgazdasági tanulmányokkal nem foglalkozott, a manchesterizmus éppen megfelelt neki. Nagybátyámat, Károlyi Sándort elutasította (megtagadta), mert szövetkezetpárti volt.

Az egyházpolitikai harc (1894—95) első soraiban ott találjuk az Andrássy fivéreket. Ebben az időben zsidóbarátként vannak elkönyvelve. A Dreyfus-per alatt a magyar arisztokráciával ellentétben Andrássy Dreyfus kapitány mellett foglal állást. Zsidókkal veszi körül magát. Zsidók a család hívei: Dóczy Lajos báró, a költő, id. Andrássy Gyula sajtófőnöke, Kónyi Manó, id. Andrássy titkára, Lederer Béla, beszédeinek kiadója, Wertheimer Ede, szorgalmas életrajzírója, kire a család habozás nélkül rábízta minden iratát. A festő, akit különösképpen tisztelt — akárcsak testvére, Tivadar, ki szintén festő — a zsidó Rippl Rónai József. Moskovitz Geyza, id. Andrássy háziorvosának fia, a ház barátja, kit ifj. Andrássy Gyula talán legjobban szeret, zsidó.² Képes volt zsidó komornyikot alkalmazni.

Volt némi tüntetés is ebben a filozemitizmusban, a másokra, kisebbekre érvényes előítéletek arisztokratikusan hanyag semmibevevése. Talán közelebb kerülök az Andrássy környezetében mutatkozó különös beütés indítékához, ha elmondom, hogy Andrássy csak élénk szellemű emberekkel érintkezik, mert a többiek még jobban untatják. Mindig high-brow-ok³ vannak körülötte. Testvére, Batthyány Ilona széplélek,⁴ nevelőnője, Fuhrmann Irén szintén. Andrássy

² A lap szélén Károlyiné megjegyzése: „Vázsonyi”.

³ Entellektüel társaság.

⁴ Károlyi kézírásos megjegyzése a lap szélén: „Erzsébet királynéval tévesztik össze, mikor Wienben Fuhrmann sétáltatja” (magyarul).

— apjához hasonlóan — nagyrabecsüli a természetes eszet, megveti a tudósokat és a tudományos-
ságot.⁵

Megfelelő környezetet teremtett magának, a családot és egy tágabb családi kört, szorosan
összeforrt ezzel a körrel, s nélküle meg sem érthető.

Ő e kör melege sugárzó központja, mint annakidején apja volt. De id. Andrássy zsarnok
volt, ifj. Andrássy fölött pedig bizonyos értelemben mindenki zsarnokoskodhat: felesége és
gyermekai, szolgálói és kutyái. Úgy vélem: kis dolgokban, abban, ami fontos számára, Andrássy
feltétlenül vezére a szűkebb és tágabb Andrássy-családnak. Itt mindig mindenki ugyanazokat
a személyeket szerette és gyűlölte. Voltak ki nem mondott jelszavaik, ezeknek engedelmeskedtek.
Ízlés dolgában is rendszerint Andrássy biztos és fejlett ízléséhez igazodtak.

Nevezhetem művészléleknek, vagy legalább is nagy műkedvelőnek? Sok területen cso-
dálom hozzáértését. A Hatalom után a Szépség a nagy szerelme. Ifjúságában, míg nem töltötte
be egész lényét a becsvágy, sokféle úton törekedett felé. A művészeteknek csak egyetlen területe
idegen számára. Semmit nem ért a zenéhez; a zene apósom fülének lárna. Nem áll fel önkéntele-
nül, ha nemzeti himnuszunkat játsszák, mert nem ismeri fel. Egyszer keringő-dallamra polkát
táncolt valamelyik főhercegnővel. A zeneérmék e hiánya prózáján is megérződik, s valószínűleg
különös érzéketlenségével is kapcsolatban áll.

Képes-e egyáltalán szeretni? Ez volna a döntő kérdés Andrássyról, az emberről. Házas-
sága csodálatosan harmónikus kapcsolat. Egyik házastárs a másik hibájával szemben nem elnéző,
hanem vak. Az asszony férje minden ambícióját és minden ellenszenvét a magáévá tette. Közö-
sen szeretnek és közösen gyűlölnék, de legerősebb közösségük mégis a gyűlölet.

Anyósom hozta létre Andrássy szalonját, mely annyira elválaszthatatlan tőle. Budapest
legérdekesebb szalonja volt, úttörő az arisztokrácia világában.

Látom Andrássyt, amint ebben a szalonban, mély, barna bőrszékében ül, félig törökösen,
súlyos havannaszivarja kék füstjébe burkolózva. Tartós, puha szövetből készült öltönye lötyög
szikár és hajlékony alakján. A mélyen ülő, ábrándosan fátyolos szemek tekintete befelé vagy a
távolba irányul, mégis élesen megfigyeli a vele szemben ülőt. Néhány lap papírt tart a térdén,
s puha ceruzával valamelyik könyvének egy fejezetét írja. Néha fél óra is eltelik, amíg egy oda-
vetett mondattal részt vesz a beszélgetésben. A szalon másik sarkában azután még egy fél óra
múlva is vitatják a ház urának ezt a mondatát. Annyira elmélyed a munkába, hogy semmi
nem képes megzavarni. Mikor ilyen mozdulatlanul, maga alá húzott lábbal ül, fején tarka selyem-
kendővel — egy homloküreggyulladás óta gyakran kínozza a fejfájás — különösen pedig mikor
sakkozik (igen érdekesen, ravasz és messzire célzó kombinációkkal), akkor életmódjának teljesen
nyugati kifinomultsága ellenére is majdnem olyan, mint egy keleti nagyúr. Anyósom meg tudta
nyerni e szalon számára Budapest számos jelentékeny, szellemes vendégét: itt járt Annie Besant,⁶
Rudolf Steiner,⁷ Karl Kraus.⁸ Egyébként Andrássy hívei töltötték meg a szalont. Itt voltak
bizalmasai: gr. Hadik János, Esterházy Móric és vejei, Gr. Esterházy Pál, és később Cziráky
gróf, Pallavicini őrgróf, unokaöccse, Batthyány Gyula,⁹ valamint én, amíg fegyvertársak voltunk.

Nem volt könnyű elnyerni bizalmát, de aki egyszer közel került hozzá, azt megvédte,
bármit követett is el, feltéve, hogy az nem ellene irányult. Mikor Konsten őrnagy ügye tető-
fokán állt, felháborodottan szakított Károlyi Imre gróffal s máig sem békült ki vele. (Mikor
aztán később rágalmak áldozata lettem, melyek ugyanezen Károlyi Imréhez nyúltak vissza, egy
szava sem volt ellenük. Hiszen mi már nem tartoztunk az ő köreihez.)

⁵ A lap szélén Károlyiné kéziratos megjegyzése: „Nem. Éppen ez volt a különbség idősb
és ifj. Andrássy között. — Junior sokkal inkább tudós, műveltebb volt” (magyarul).

⁶ Annie Besant (1847—1933): angol írónő, misztikus filozófus. Az indiai felszabadító
mozgalom résztvevője.

⁷ Rudolf Steiner (1861—1925): német misztikus filozófus, az antopozófia alapítója.

⁸ Karl Kraus (1874—1936): osztrák publicista és kritikus.

⁹ A lap szélén Károlyiné kéziratos megjegyzése: „és sógora Batthyány Lajos”.

Andrássy volt e kör középpontja, de anyósom, a grófnő volt mozgató eleme. A Zichy-nővérek (Vay grófné, Hadik-Barkóczy grófné, Almásy grófné és anyósom, Eleonóra Ella) feltűnő szépségek voltak. Anyósom élesen körvonalazott, eredeti egyéniség, nem minden nagyság nélkül. Gazdag jellembeli és szellemi adottságait élete legfőbb ösztönzője, egy politikai gyűlölködés szolgálatába állította, s az részben fel is emésztette őket. Szenvedélye az idők folyamán elhomályosította lényének néhány fénylő oldalát. Elméje az általam ismert legjelentősebb női intellektusok egyike; meg vagyok győződve róla, hogy komoly helyzetekben tanácsokkal látta el férjét. Finom, egyéni ízlése van, gyakran öltözik kissé erősen bizánci stílusú aranyba, ezüstbe, lilába. Hisz a spiritizmusban.¹⁰

Volt idő, mikor transzba esve ő maga is sokat írt a szellemek diktálására. Senki nem tudta, ő se, hogy mintázni tud, de egyik nap hozzáfogott elhunyt férje, Andrássy Tivadar megmintázásához; dilettáns módon készült, de nagyvonalú és merész formájú, bámulatos hasonlóságú mellszobor lett belőle. Még két tárgyat mintázott meg ezután, s többé soha nem nyúlt mintázó fához.

A művészi érdeklődéssel együtt egyéb szellemi érdeklődése is fokozatosan lanyhulni, apadni kezdett, egyik a másik után. A politika elszívta e nagytehetségű család minden életnedvét.

Az Andrássyak — az egyáltalán nem tipikus politikai-intellektuális szalonjuktól eltekintve — teljesen a magas arisztokrácia tipikus életét éltek. A nyarat a tiszadobi kastélyban, a szeptembert az erdélyi hegyek között, Dubrinban, szarvasvadászaton töltötték, október végén kezdődött a szép hajtóvadászat Töketeremesen, télen a politikai vadászat Budapesten; tavasszal aztán néhány hétre Olaszországba utaztak. Andrássy igen jól érzi magát otthonában, s nem nagy utazó, mégis hosszabb időt töltött Párizsban és Konstantinápolyban, Angliában, Egyiptomban és Görögországban.¹¹

Tiszadob Andrássy kedvenc kastélya. Ezt még apja építtette. Egy kis dombon fekszik a Tisza mellett, és kerek tornyaival meglepően emlékeztet a Loire völgyi Chaumont-kastélyra, mely egyike a romantikusan historizáló XIX. század kedvelt renaissance-épületeinek. A kilátás itt tágasabb, el lehet látni egész a Tokaji dombvidékig, de Chaumont régi kőépület, Tiszadob téglapítmény, vékony falakkal.

A tölgyerdőbe átmenő nagy tiszadobi park hosszú, árnyas erdei útjain Andrássy egyedül, barna vadászkutyája társaságában szeret sétálni. Kevés magyar főúri kastélyban olyan hermetikus, olyan éles a falu lakosságától való elkülönülés, mint Tiszadobon. Ha a parasztok megjelennek a kastélyt övező fenyőövénél, úgy hatnak ott, mintha idegen emberfajhoz tartoznának. A tiszadobi paraszt — szép, tiszta magyar emberfajta — nem „úrtisztelő”. Andrássy képtelen egy magyar paraszttal természetes beszélgetést folytatni. Nem a gőg akadályozza ebben; félénkségig menően erős gátlásai okozzák, hogy egész lénye idegenkedik a néptől. Ami annyi magyar mágnást összeköt valahogy a birtok cselédségével és a faluval, melynek ő az ura, az a kegyúri jog, — ennek gyakorlása folytán magától kialakul valami látszólagos közösség a hittestvérek között. Andrássy, az ateista viszont még e látszólagos közösség ápolásától is idegenkedik. Legalább is birtokain, ahol semmi nem kényszeríti, nem teszi. Hogy hogyan viszonyult a keresztény valláshoz és istentiszteletéhez, mint a keresztény nemzeti párt elnöke, arról nem tudok beszámolni.

A tiszadobi kastélynak még várkápolnája sincs. A kancellár nem tartotta szükségesnek, hogy a legtöbb főúri kastélyban megtalálható kápolnát felépíttesse. Ezzel azonban kiesett egy fontos összekötő kapocs az uraság és a falu között: a falu papja és annak mindennapi látogatásai. Az Andrássyak tiszadobi kegyúri templomukat is csak évente egyszer keresték fel, karácsonykor. Lehajtottak az éjféli misére (rendszerint kissé késve érkeztek), s elfoglalták kegyúri üléseiket,

¹⁰ A lap szélén Károlyiné kéziratos megjegyzése: „különösen érdekes szürke szemek” (magyarul).

¹¹ A lap szélén Károlyi kéziratos megjegyzése: „és Németszámban”.

hangoztatva vele jogaik egyikét. Andrássy természetesen soha nem gyónt. Mikor feleségül vette sógornőjét, a házasságot természetesen a templomban áldatta meg, de ilyenkor gyónócédulát kellett átadni a papnak. Mivel elveitől eltekintve sem akarta vállalni a gyónás kényelmetlenségeit, a paphoz jószágigazgatóját, Arnold von Rothkugel lovagot küldte el — ki szintén nem igen gyónt már évtizedek óta — hogy helyette meggyónjon. Rothkugel megkapta a gyónócédulát, elvitte Andrássyhoz, s ő az esketéskor átadta a papnak.

A tiszadobi birtok papjával az Andrássy-család egy generáción át perben állt. Ennek a Hiszem nevű embernek volt egy kis kertes telke, ami a park rendezéséhez kellett volna Andrássynak. Hiszem semmi áron nem akarta neki eladni. Ebből ellenségeskedés támadt, ami a gyűlölködésig fokozódott és groteszk formákat öltött.

Lehetséges, hogy Andrássy, aki vastag könyveket írt a nemzet megerősített, eltulajdoníthatatlan alkotmányos jogairól, jogászai élességű elméjével ne értette volna meg a kisember vitathatatlan jogait? Úgy megkívánta ezt a kis telket, mint egy gyerek valami játékszert, s mikor nem kaphatta meg, tehetetlensége dühbe csapott át.¹²

Én félrcismerhetetlen párhuzamot látok a lélektani folyamat és a között, amely Andrássyt Tisza István halálos ellenségévé tette. Tisza esetében is megvannak a Hiszem-eset ismertetőjelei, a mérhetetlenségig felfokozva. Andrássy úgy hitte, meg kell kapnia azt a kis telket, úgy hitte, szent joga van rá, mert ott volt a helye parkjának tervében. S azt hitte, meg kell kapnia a Monarchia vezető szerepét, úgy hitte, joga van rá, élettervébe tartozott. Mindkét esetben vélt öröklési jogról volt szó, mindkét esetben erősebbnek bizonyult a szenvedélyes elképzelésnél a dolgok valósága. Az apa példaképe, amiről már beszéltünk, emésztő becsvágygal töltötte el, hogy helyébe lépjen és folytassa művét. Biztos, hogy ez a becsvágy volt Andrássy cselekedeteinek legfőbb mozgatórugója, egész politikai pályafutása ehhez a csillaghoz igazodott. Ambíciója ugyanis nyíltan a Ballhausplatzra, a Kaunitz—Metternich-féle frásztalra irányult, melynél apja egy dicsőségteljes évtizedet töltött. Nem is kérdezem, miért lépett ez a főúr a magyar politika küzdőterére, ahol néha igazán nem arisztokratikusan mennek a dolgok; miért nem maradt annál a karriernél, ahol minden ajtó tárva állt előtte? Azért, mert apja is magyar politikusból emelkedett kancellárrá. Andrássy pompás nagykövet lehetett volna Berlinben vagy Londonban. De a szerepet, amit egy Goluchowski, egy Aerenthal alatt játszhatott volna, kicsinyelte. S így egyre jobban elmélyedt abba a négygrófos játszmába, amit magyar politikának hívtak. S itt, a magyar porondon került szembe Tisza Istvánnal.

Azt mondták, hogy a magyar politika egy fél emberöltőn át (1903—1918) e két személy párbaja volt. Amennyiben a politika mélyebb hajtőerői s a tömegek nem jönnek számításba, ez a megállapítás igaz, s minél mélyebbre pillantunk a magyar parlamenti politika kulisszái mögé, annál inkább igaznak bizonyul. De meg kell jegyezni, hogy a két férfi politikai programja minden jelentős pontban egyezett. Csupán arról volt szó, hogy a kettő közül kié legyen a hatalom.

Andrássy mindenesetre arisztokrata volt, míg Tisza, származását tekintve, a dzsentrihez tartozott, a grófi címet csak nagybátyjától örökölte, ezenfelül protestáns volt.

Magától értetődött, hogy mindkét fiatal ember az ország uralkodó osztályát képviselő kormánypárthoz csatlakozott. Tisza István a bukása után is nagy tekintélyt képviselő apa védelme alatt lépett a politika porondjára — az apa védelme alatt, ki sokra tartotta fia tehetségét, mindamellet megjósolta, hogy szerepe végzetes lesz Magyarországra nézve. Tiszát és Andrássyt, kik körülbelül egyidősek voltak, eleitől fogva politikai vetélytársaknak, a párt trónörökösének tekintették. Politikai bemutatkozásuk nem volt túl szerencsés. Andrássy belesült a szűzbeszédebe, Tisza népgazdasági létesítményekre vetetette magát, melyeket későbbi politikája egész makacsságával vezetett a katasztrofális összeomlás felé. Ennek ellenére már mindketten a vezető poszt komoly jelöltjei voltak a század elején. Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt egy véderő-

¹² Károlyné kézírásos megjegyzése a lap szélén: „Nem jó! Ehhez Andrássynak semmi köze sem volt. Ő perekkkel nem törődött. — Csak is mama” (magyarul).

reform-tervezet érkezett a képviselőházba — a császár, valószínűleg már Ferenc Ferdinánd hatására, fel akarta emeltetni a rendes évi ujonckvótát. Andrássy azzal lepte meg az országot, kiváltképpen pedig a bécsi udvarnál levő barátait, hogy — nagyrészt az arisztokráciához tartozó — hívei élén életre hívta a kormánypárton belül az ún. határozati mozgalmat, ami később a pártból való kiválásához s az Andrássy-féle alkotmány párt megalapításához vezetett. Andrássy, mint apjának politikai örököse, mind a dualizmus eszméjének, mind a német szövetségnek elkötelezettje volt. Mindkettő szükségessé tette Ausztria, mint nagyhatalom fennmaradását és a korhadó hadsereg modernizálását. Andrássy híveivel együtt a magyar parlament újoncmegajánlási jogának gyakorlását most bizonyos nemzeti követelések teljesítéséhez kötötte. Véleményem szerint jelentéktelen dolgokról volt szó, amelynek követeléséhez Budapesten nem volt szabad szenvedélyesen ragaszkodni, s melynek engedélyezésétől Bécsben nem volt szabad szenvedélyesen elzárkózni: a piros-fehér-zöld kardbojtról és a magyar vezényszórlól. Azt hiszem, Andrássynak szíve szerint ugyanolyan sok, vagy ugyanolyan kevés köze volt e követelésekhez, mint Tiszának. Kettőjüket csupán Andrássy nagyobb türelmetlensége különböztette meg. Andrássy, az arisztokrata azt hitte, hogy egy népszerű követelés hajóján bevitörházhat a hatalom kikötőjébe. Tisza, a dzsentrí, a protestáns az udvar mellé állt. Andrássyt itt térítette el először a reálpolitika irányvonalától a becsvágy. Ferenc József soha nem felejtette el neki, hogy 1903-ban az udvar ellenségeihez csatlakozott, mindig a megbízható liberális párt bukása és az ún. nemzeti ellenállás tulajdonképpeni előidézőjét látta benne. Ezekben a napokban nyerte el Tisza István Ferenc József bizalmát, mely aztán annyi ideig fenntartotta őt, a közvéleménnyel szemben is. Széll bukása után Tisza lett a miniszterelnök s Andrássynak már volt ki ellen harcolnia.

Tisza-ellenes opposíciója minden politikai valóságot nélkülöző politikai konstrukciókra épült. „Puros”-nak, „tiszták”-nak nevezték őt és politikai barátait. Andrássy sokat beszélt a politikai korrupció elleni harc szükségességéről; ezt a harcot ő akarta vezetni. Kérdés, hogy olyan kisebbségi uralomnak, mint amilyen a magyarországi 67-es rendszer eleitől fogva volt, nem szerves eleme-e a politikai korrupció. Az biztos, hogy Andrássy később, mikor már hatalmon volt, nem sokat tett ennek az eszméjének az érvényre juttatásáért. Korrupció-ellenessége is csak egyik volt a Tisza ellen lerakott aknáknak, taktikai eszköz, melyhez semmiféle belsőbb érzelem nem fűzte; közülbelül ugyanolyan, mint 1916 novemberi tézise, mely szerint Szent István koronáját csak katolikus ember teheti a magyar király fejére. Ez tökéletesen jellemző politikai pályafutására: először megvult a becsvágya, ami szükségyszerűen szembeállította Tiszával, s csak ebből a versengésből fakadt esetről esetre kialakuló politikai beállítottsága. A túloldalon kétségtelenül ugyanez volt a helyzet, s Andrássy elkeseredett gyűlölködése nélkül talán nem következett volna be 1904. november 18. sem, mikor Tisza rosszfajta parlamenti puccsal megszavaztatta a klotürt s ennek segítségével a vitatott védőerő-reformot. A parlamentet feloszlatták s bekövetkeztek a híres 1905-ös januári választások, melyeken a 67-es kormánypárt első ízben került kisebbségbe. Ez volt Andrássy első nagy győzelme Tisza ellen. Szép asszonyokból álló körével együtt szenvedélyesen vetette magát az agitációba. Andrássy az egyszer ügyészolván „a nép közé ment”, szenvedélyétől hajtva még félénk természetén is erőt tudott venni. Mikor végignézett a csataterén, a sebesültek között ott kellett látnia 1867 eszméjét is, apai örökségét, a művet, melyet — úgy hitte — továbbbővíteni hivatott. Ez a többség tagadta 1867 politikai alapjait, s létrejöttéhez senki sem járult hozzá annyival, mint Andrássy. Ezzel a többséggel — legalább is elméletileg — talaját veszítette a német szövetség is, melyet Bismarck annakidején tudatosan a liberális pártra alapozott. Az első csata, melyet Andrássy becsvágya javára megnyert, máris messzire vetette őt két legfőbb politikai eszményképétől. S azzal, hogy ezek az eszményképek csak valódi osztályérdekeinek kifejezői voltak, győzelme sem lehetett teljes, sőt a dolgok további menete során szükségyszerűen ellene fordult; a benne rejlő ellentmondás megbosszulta magát. Ez a győzelem jellemző Andrássy politikai győzelmeire. Úgy áll a dolog velük is, ahogy azt a világháborúban a középhatalmak győzelmeiről jósolta Lord Kitchener: csatákat fognak majd nyerni, de a háborút nem.

A hibák, melyek miatt Andrassy alulmaradt a Tisza elleni küzdelemben, durván szólva az arisztokrata hibái voltak. Ő finomabb, rugalmasabb, mozgékonyabb volt, Tisza robusztusabb, egyszerűbb, talán szívósabb is. Nem mintha Tisza jellemrajza szempontjából döntő fontosságot tulajdonítanék emberekkel való bánásmódja apró eszközeinek, a fontos csak az, hogy ha szükség volt rá, ezekkel is rendelkezett. Politikájának lényege az egyszerűség volt, s döntő előnyét Andrassyval szemben szintén politikájának ezzel az egyszerű, gyakran a durvaságig fokozott vonásával szerezte. Andrassyval ellentétben nem riadt vissza a közhelyektől, sőt vonzódott hozzájuk, amit a politikai harcban semmi esetre sem neveznék hátrányosnak. Andrassy sokoldalúbb és mélyebb műveltségével, eredetiségével és árnyaltságával kétségtelenül fölényben volt vele szemben, mégsem vehette fel vele a versenyt, ha minden erejének egyetlen taktikai célra való összpontosításáról volt szó. Pedig Andrassy egyenesen kimeríthetetlen volt az új és szellemes taktikai lépések kitalálásában, soha nem csüggedt, nem volt könnyű átlátni szándékain: igazán veszedelmes vívó. De Tisza politikai vívásmódja meglepően hasonlított vívóterembeli viselkedéséhez. Konok, rendíthetetlen kitartása az egyszer már elfoglalt ponton a legügyesebb ellenfélre is valahogy elerőtlenítőleg hatott. Tisza tetőtől talpig a magyar uralkodó osztály politikusa volt kis dzsentroid árnyalattal, ami azonban a politika végső kérdéseihez való hozzáállását nem befolyásolta. Osztálypolitikája végzetes volt az ország szempontjából, de mégis volt benne valami ártatlan önkéntelenség, olyan értelemben, hogy önző jellege nem egészen jutott el a tudatáig. Andrassy a nemzet minden létkérdésében ugyanazt a végzetes álláspontot foglalta el, mint Tisza. De úgyszólván túlságosan szellemi lény volt, művészi hajlama túlságosan erős volt ahhoz, hogy a politika tulajdonképpeni politikumában megtalálja azt a teljes kielégülést, amit nagy ellenfele kétségkívül megtalált benne. A politika a játékok játéka volt és maradt Andrassy számára; valahogy játékosan űzte, magáért a játékért, rendkívül kifinomultan és a legnagyobb szenvedéllyel. De ez a szenvedély játékszenvedély maradt. Mindig csak arra irányult, ami érdekes — de ami nem mindig volt azonos a lényegessel —, és a siker szempontjából döntő fontosságú kis eszközökkel túl kevésbé tudott bánni ahhoz, hogy ezt a sikert ki lehessen erőszakolni olyan ellenféllel szemben, aki éppen ezen kis eszközök kezelésének mestere. Tisza szívós volt a hétköznapi aprómunkában, fáradhatatlan az unalmas ügyekkel és unalmas emberekkel való foglalkozásban — és gyakran ettől függ a dolog. Andrassy nemcsak a parasztokkal, de a vidéki képviselőkkel sem tudott igazán elbeszélgetni — a szeretetreméltó házigazda ebben a tágabb külső körben nem bizonyult társaslénynek. Tisza mestere volt annak a művészetnek, hogy pártja képviselőit magához láncolja. Apjához hasonlóan fáradhatatlan látogatója volt klubjának, együttérzéssel érdeklődött a legjelentéktelenebb képviselőnél is családja felől; képes volt egy szellemileg közismerten kis kaliberű gazdag arisztokratától fontos politikai kérdéseken tanácsot kérni.

Ha egyetlen képtellett akarom indokolni Andrassy politikai balsikerét, azt kell mondanom: untatták őt az emberek. A legtöbbjüknek különbnék érezte magát s ezt nem is tudta eltitkolni előtűk. Ez viszont gyakran tövist hagyott az emberekben. Jellegzetesen rossz hallgató. Ami saját személyes érdeklődését közvetlenül nem érintette, az nem is érdekelte. Így gyakran álltak elő kínos helyzetek, melyeket alig bírt ki ástás nélkül. El tudom képzelni, hogy Károly királynál, a kihallgatásokon, koncentráció hiányában nem tudta elfojtani az ástást. Budai palotájában gróf Bánffy Miklós előadott neki valami tervet a haza vagy a párt megmentésére. Andrassy egész idő alatt a képeit nézegette. Mikor Bánffy két óra múlva beszédének végére ért, Andrassy megkérdezte tőle: „És ez a Corot itt, ez hogy tetszik neked?” Bánffy erre azzal válaszolt, hogy átállt Tiszához, aki kikérte tanácsát, Andrassy kényszerűségből eljárt a pártba is, de a bankettekben mindég csak bizalmasai szűk körében volt látható. A „tábori csapatok” bizony aligha kaptak valaha is bármit a hadvezér személyének melegéből. Csak egészen ritkán, a képviselőház folyosóin vilant fel a harci kedv Andrassy szép szemében — ha valami taktikai kérdés kavarta fel a kedélyeket, ha egy harci kérdés szavazása volt várható, vagy utolsó percben elnapolandó, mindenkéltől ha arról volt szó, hogy Tiszát kell lépre csalni — ilyenkor nekifeküdt, ilyenkor macskaszzerű

ügyességet tanúsított, bepaukolta a párthíveit, — ilyenkor még a megvetett negyvennyolcasokhoz is kedves tudott lenni.

Egyébként talán ugyanannyi embert sebzett meg nyílt beszéddel, mint semmibevevésével. II. Vilmos császár egyszer megkérdezte tőle:

„Mit szól a flottámhoz, Andrásy?”

„Nagyon veszélyesnek tartom, Felség” — felelte Andrásy és meg akarta indokolni kétségtelenül helyes nézetét, de a megbántott uralkodó már sarkon fordult és hátat fordított neki.

*

Minél bizonyosabbá vált, hogy a Tisza—Andrásy párviadalban — legalább is amíg Ferenc József él — Andrásy fogja a rövidebbet húzni, annál kevésbé akarták ezt elismerni az Andrásy-szalokban s annál jobban gyűlölték Tiszát. Magától Andrásytól soha nem hallottam, hogy gyűlölködve beszélt volna Tiszáról, véleményét bizalmas körben is igyekezett bizonyos tárgyilagossággal és mindenesetre mérsékelt hangnemben kinyilvánítani, éppen ellenkezőleg, mint anyósom. Meglehet, hogy ő kimondta azt, amit férje elfojtott magában. „Meg vagyok győződve róla, hogy Tisza gyilkolni tudna!” — mondta egyszer. Gyakran esett szó Charlotte Cordayról, dicsőítették hősiességét. Ebben a szalokban már sokszor ringatták magukat illúziókba. Tisza és Andrásy törpárbajának egyes szakaszaiban (mialatt a nemzet létfontosságú kérdéseinek várni kellett) azt hitték, vagy legalább is azt mondták az Andrásy-szalokban, hogy Tisza megsemmisült. Pallavicini sógorom, aki velük egy kottából fújta, kicsit ironizálta azt. Erkel olaszos operájából, a Hunyadi Lászlóból a szép kórus első ütemei „Meghalt a cselszövő . . .” szöveggel valami zenei jelszó-félévé, állandóan visszatérő refrénné váltak a Margit rakparton. A viharos ülések egyike után megérkezett a parlamentből Esterházy Móric.

Anyósom: „Duci beszélt?”

Esterházy: „Igen.”

Andrásy grófné: „És Tisza?”

Esterházy: „Tisza? Az . . . hát ott ült.”

Andrásy grófné: „Volt bátorsága . . . ülni?”

Esterházy: „Igen, ami igaz, az igaz, ott ült.”

Andrásy grófné: „A gazember!”

*

Andrásy tragédiájának forrása a politikai meggyőződése és Tisza-gyűléte közötti ellentmondás volt. Világosabban fogalmazva: az ellentmondás apa komplexuma és Tisza-komplexuma között. Andrásy lelkében feltétlenül felmerült két kérdés minden döntő akció előtt: „Mit tenne helyemben az apám?” és „Mit szól hozzá Tisza?”.

Mindenesetre úgy hiszem, már pusztán az a lehetőség is túl súlyosan nehezedett érzékeny természetére, hogy nagyszerű apjához mérhetik. Apjától egy politikai programot örökölt, s nem is volt ellenére, hogy e politikai végrendelet végrehajtójának tekintsék. De örökölte apja gyakorlati érzékét, a politika kívánalmaihoz való alkalmazkodás képességét, éles, előítéletmentes, rugalmas szellemét is. S e ritka és gazdag örökség nyilván képessé tette, hogy már korán felismerje azokat a pontokat, ahol apjának programja repedezetté, végrendelete végrehajthatatlanná vált. Ám ha be is látta például az 1867-es rendszer káros voltát, arra nem volt alkalmas, hogy döntő csapásra emelje a kezét. Politikai gondolkodásából is hiányzik a végső következetesség, mert az Andrásy-becsvágy útját szegte az Andrásy-szellemnek. Feje fölött Damoklész kardjaként lógott a kérdés: „Hogy tehetne ilyet Andrásy Gyula fia?” Ha Andrásy — mint azt lelki alkata kívánta volna — átmegy a közjogi ellenzékhez, Tisza egy pillanatig sem habozik, hogy ezt a kérdést, mint ütőkártyát kijátssza ellene.

Mikor Andrásy kisebb ballépéseinél erre lehetőség nyílt, Tisza, a kemény küzdőfél nem is mulasztotta el, hogy felvesse a megsemmisítő kérdést.

*

A közjogi ellenzék lett volna a legvégső konzekvencia, ameddig Andrassy lelki alkatánál fogva még eljuthatott. Társadalmilag szilárdan állt a meglevőn, a gazdasági kérdések még annyira sem érdekelték, mint az ellenzék többi vezetőjét. Soha nem láttam íróasztalán közgazdasági könyvet. Társadalmi beállítottságáról pozitívként jegyezhetem meg: megveti a nagy tömeget. Állítólag a népiességet is megveti. „Magyar demokrácia — ezt a szóösszetételt elviselhetetlennek találom” — mondta egyszer a háború alatt. A tömegeknek ez a megvetése világosan megkülönböztethető a magyar úrnak a magyar paraszttal szemben érzett általános megvetésétől — hiszen a legnagyobb dicséret, amiben részesíti, ha „úrtisztelő”-nek nevezi, szintén megvetés-számba megy —: Andrassynál ez az emberek megvetéséből ered.

•

S ezt az embert, aki a „magyar demokráciában” *contradictio in adiecto*-t lát, s ezzel igazán elárulja legbensőbb gondolatát, ezt az embert akarta Magyarország legjelentősebb, politikailag demokráciára törő, s csak annak jegyében győzelmet váró szellemi és irodalmi mozgalma 1910 körül vezérévé, politikai képviselőjévé választani. Andrassyt Pulszky utódként már a század elején a Társadalom-tudományi Társaság (T. T.) elnökévé választották; annak a társaságnak az elnökévé, mely a szabad államtudománykutatás egyetlen színhelye volt, a szociáldemokrácián kívül az egyetlen hely, ahol tisztán látták a magyar nép szomorú helyzetét, s tudományosan meg merték állapítani, be merték vádolni annak okát, a jogtalan osztályuralmat, ahol felismerték és alkalmazni kívánták a nagybeteg ország egyetlen gyógyszerét, a nyugati demokráciához való csatlakozást; az a hely, ahonnan később az 1918-as forradalom vezetőinek többsége előkerült. A szellemi Magyarországnak erről a legkiemelkedőbb posztjáról, a szellemi baloldalnak erről a messzire látszó és exponált vezető pozíciójáról Andrassynak természetesen azonnal le kellett mondania, amint komolyra fordult a dolog és a szellemek elkülönültek. Ez az ún. nemzeti ellenállás idején történt, mikor a Szociológiai Társaság szállította a magyar uralkodó osztály vezető szerepét fenyegető általános választójog bevezetéséért folytatott harc szellemi fegyvereit. Andrassy mint belügyminiszter (1906—1910) aztán teljesen hagyományos, reakciós szellemben vezette az ügyeket, ugyanolyan kíméletlenül leverte az aratósztrájkot, mint Tisza annakidején a vasutassztrájkot és benyújtott egy választójogi tervezetet, mely az uralkodó osztálynak biztosított szavazati többség révén olyan védőbástya lett volna, amit a „magyar demokrácia”, Andrassy „fekete báránya” soha nem tudott volna megmászni. Ekkor kapta Andrassy a „fekete gróf” csúfnevet, mely aztán rajta is maradt. De 1910 körül, mikor a májusi választásokon Tisza megint kivetette a nyeregéből, még egyszer tálcán kínálták neki a szellemi Magyarország vezetését. Ignotus, a legszellemesebb és legtermékenyebb magyar publicista biztosított neki fórumot a még ma is fennálló irodalmi folyóirat, a Nyugat hasábjain. Alig vette igénybe. Köré sereglettek, mert Tisza ellenségei és áldozatai közül ő volt a legkiemelkedőbb, s mert a szellemi Magyarország természetesen Tisza ellenzékehez tartozott. Andrassy ezzel az erős irodalmi generációval szövetkezve — a legerősebbel Magyarországon, Petőfi óta¹³ — jó fegyverzetben indulhatott volna a jövő küzdelmei elébe, melyeknek körvonalai már kirajzolódtak a felhős látóhatáron. Ám azok, akik feltételezték, hogy a legműveltebb, a legnyugatibb szellemű magyar politikus együtt haladhat a szellemi Magyarországgal a nyugat felé vezető úton, vagy éppenséggel élére állhat annak, túlbecsülték őt. Az 1910-es évek elején már megindult Andrassynál az a folyamat, melynek végeredményeként szellemi irányú érdeklődését teljesen elnyomta a politika.

•

A háború kitörésekor Tisza és Andrassy viszonya a végsőig kiéleződött. Andrassy kívánta, hogy legyen háború, örömmel üdvözölte és őszintén meg volt győződve jó kimeneteléről. Ezt a háborút apja két nagy alkotása, a dualizmus és a német szövetség idézte elő. Meg volt győződve

¹³ A lap szélén: „(Ady, Jászi, Szabó)”.

róla, hogy e háború legjobb diplomatája lenne, s nem hiszem, hogy ezen a ponton tévedett. Apja fiaként egy igazi közbéke megteremtésében kellett volna közreműködnie. A másik oldalról nem közeledtek hozzá, s Andrássy az első hónapokban egy polgárőr-parancsnok elég méltatlan szerepét játszotta. Ha fenn akarták tartani az ország harcias hangulatát — s Tisza akarta —, koncentrációs kormányt kellett volna alakítania. Ezt elmulasztotta, s nem tudom, hogy nem bánta-e meg. Igaz, hogy a közbékét Andrássy az első alkalommal felrúgta. Minden áron meg akarta bukztatni Tiszát. Ez volt közben a hátsó gondolata: „A Ballhausplatzon fogok tehát ülni: onnan majd újból megteremtem az olyannyira szükséges közbékét.”

Andrássy becsvágyában nem volt semmi természetellenes, arányban állt képességeinek tudatával. Burián hivatali ideje alatt valójában Tisza irányította a Monarchia külpolitikáját. Kiváló levelei kialakulófélben levő diplomatának mutatják; Andrássy viszont már kész diplomata volt. Joggal érezhetett keserűséget amiatt, hogy képességei parlagon hevernek, s hogy azon a poszton, mely véleménye szerint őt illeti, mások rosszabbul végzik a dolgukat, mint ő végezné. Andrássy már a háború első éveiben távolodni kezdett az ortodox hatvanhetesség álláspontjától. Helyeselte a lengyel kérdés ún. osztrák-lengyel megoldását, ami a Habsburg-ház hatalmának növekedését s a dualizmus helyébe lépő trializmust jelentette volna. Tisza viszont kitartott amellett, hogy Magyarországra nézve a Monarchia bármilyen növekedése szerencsétlenséget jelent, s ezért inkább még Galiciáról is lemondott volna, átengedve az egészet Németországnak.¹⁴

Az az érzésem, hogy a háború kimenetelét illetően Tisza és Andrássy közül az utóbbi volt az optimistább. Feltűnően elzárkózott minden értesülés elől, mely optimista felfogását befolyásolhatta volna; olyan napokon, mikor Németországot netalán vereség érte Franciaországban, nem olvasott újságot, a számára természetesen hozzáférhető antant-sajtó átnézését rendszeresen mellőzte, másrészt viszont meghallgatta kétes elemek, például Vályi Félix információit, ha azok kedvezőek voltak. Mennyire hitt a „szent háborúban!” Hogy belevetette magát a magában véve is naív Höfer-jelentések naív körülírásában kimerülő publicisztikába — ezt a propaganda-tevékenységet az államférfi kisebbeknek is nyugodtan átengedhette volna. De tettekre vágyott, tevékeny részt akart a háborúból, az ő háborújából, s azt a helyet, ahol képességeit teljes egészében kibontakoztathatta volna, már elfoglalták.

*

Meghalt Ferenc József. Ő volt az, akinek kegye Andrássy első lépéseit kísérte, s aki bizonyára soha nem segítette volna hozzá életcélja beteljesüléséhez. Andrássyt sem magyar miniszterelnökké, sem kancellárrá nem nevezte volna ki soha az agg császár. Most azonban itt volt a fiatal császár s Andrássy hanyatt-homlok belevetette magát az intrikába, hogy Tisza bukásán s a saját felemelkedésén munkálkodjék. Idősb Andrássy életének két nagy pillanata, — egy magyar király koronázása és a békekongresszus — közül az első már visszatért. Szabad-e, hogy Tisza ismételhessen meg id. Andrássynak Benczur híres képén megörökített mozdulatát, lehet-e, hogy Tisza, a dzsentrí, a protestáns, az örök ellenfél helyezhesse a szent istváni koronát az új király fejére? Ha megteszi, az is megtörténhet, sőt valószínű, hogy a második nagy Andrássy-helyzetben, a belátható időn belül várható békekongresszuson is id. Andrássynak Anton von Werner festményén ábrázolt szerepét fogja játszani. Nem, Tisza nem koronázhatja Károly császárt magyar királlyá. Andrássy már régóta nem volt ilyen aktív, ilyen fáradhatatlan a formulák kitalálásában, a hívek megdolgozásában, a közvéleménynek szánt jelszavak kiadásában, mint a koronázás előtt. Ezt a ravaszul felépített játszmat is el kellett veszítenie. De ez volt Tisza utolsó győzelme — pyrrhusi győzelem. Andrássynak titkos kihallgatáson sikerült kieszközölnie Tisza megbuktatását, s most azt hitte, mindenki azt hitte, hogy szabad előtte a pálya. Tisza utódául azonban azt a férfit nevezték ki, aki az ő [Andrássy] összekötő tisztje volt a császárhoz, gr. Esterházy Móricot. A császár ugyanis fiatal embert akart erre a posztra — éppen jelöltjének fiatal erejét illetőleg

¹⁴ A lap szélén Károlyi kézírásos bejegyzése: „Ami ellentétben állt az esetleges győzelemmel. (Szerbia)” (magyarul).

kellett később csalódnia — s míg Ferenc József idején a 67-es vonalról történt kitérői miatt mellőzték Andrássyt, most azért állították félre, mert Károly terveihez még mindig túl ortodox hatvanhetes volt. Esterháty kinevezése meglepetés volt Andrássy számára; hogy sértés is volt, azt nem érezte Esterházy Mórival, de mégis az volt. Mikor a választójogi blokk nyomására az általános választójog kérdése a magyar politiká uralkodó kérdésévé vált, Andrássy olyan álláspontra helyezkedett, amit a császár nem talált elég radikálisnak, de éppen elég radikális volt ahhoz, hogy Andrássy a hatvanhetes gondolat renegátjának tűnjék.

*

Andrássy így egyre jobban elmerült a személyes intrikákba, elvesztette kapcsolatát az új korszak szellemével, a lövészárkokkal, általában a valósággal. A szocializmust annak idején ostoba utópiának nevezte.¹⁵ A feminizmusnak csak annak nevetséges oldalát látta meg. Megalkuvóan hagyta, hogy mégis befogják a női választójog érdekében, de kijelentette: egyet biztosan tud, hogy „ötven év is eltelik, míg az első nő bevonul a parlamentbe”.¹⁶ Ebben az időben főleg stratégiai tanulmányokkal foglalkozott, s arra a véleményre jutott, hogy a háborút meg kell nyernünk. A hadvezetőség egy tévedésében nem osztozott. Azonnal átlátta a Leninnel és az övéivel való szóbaállás kísérletének veszélyességét, figyelmeztetett a következményekre, s nem csatlakozott a konzervatívok szempontjából ahhoz az ostoba öröm-ujjongáshoz, mely még a Pester Lloydban is megmutatkozott. Szelleme 1917/18 drámai feszültségű hónapjaiban különösen élénk volt, polemikus csípőssége ugrásra kész; tolla a régi. De minden, ami a múzsáknak szentelt, minden, ami legszűkebb politikai érdekeltsége körén túlmutatott, megszűnt a számára. Még megvoltak Sansovino bronzajtói, megvoltak a XVI. századi csillárok is, de már nem, mint dolgozószobája szellemének kifejezői. Nem volt az kohó, melynek tűzésében politikai eszmék születnek; összeesküvők tanyája volt, ahol becsvágyból, játékként foglalkoznak politikával. Ha van a politikában cellinizmus, akkor azt itt üzték, ahol lassan minden elveszett a részletekben. Ezekben a hónapokban, mialatt megbukott az általános választójog s ezzel a béke gondolata is, Vázsonyi Vilmos, apósom legszellemesebb zsidó barátja vitte a szót a Margit-rakparton, Vázsonyi, kinek ügyvédszelleme közeli rokonságban állt Andrássy szellemével, — s ki mégis Sancho Panzáként hatott a Don Quijote mellett. Külsőleg még minden a régi volt, még megvoltak a szép asszonyok, még megvolt a Tizian, a Rembrandt, a Turner, a Corot, a nagy mappa a drága metszetekkel, megvoltak a drága kötésű könyvritkaságok, de mintha minderre a szépségre valami fátyol borult volna. Vázsonyi felfalta Tiziant, a Divina Commedia eltűnt a Magyar Hírlap poros példányai alatt, — s ugyanez állt azokra is, akikkel érintkezett. A műkereskedőket, kik régebben azonnal felkeresték, hogy különösen értékes szerzeményeiket felajánlják, már régen kiszorították a Vályi Félixek, a Halász Lajosok és hasonló egzisztenciák.

Az a szomorú, hogy Andrássy érezte: új világ van születőben. Ellenszegült neki. Mikor az antant rátért a kemény érvekre, mikor megjelent Wilson 14 pontja, beszéde megtelt keserűséggel. Éreznie kellett, hogy az egész épület inog, de belekapaszkodott kedvenc illúzióiba és nem vallotta be.

*

Mikor Andrássy (a Puros-vonal embere, a Lukács Lajos elleni bojkott vezetője) Windischgraetz a krumpplierceg¹⁷ intrikái révén 1918. október 23-án megkapta végre külügyminiszteri kinevezését, éppen időben érkezett, hogy mindkét politikai eszményképének ő maga adja meg

¹⁵ Károlyi kézírásos bejegyzése: „Épp mert lebecsülte, nem félt tőle. Semmibe sem kerül és barátokat szerez. Tisza-buktatásra ez is jó” (magyarul).

¹⁶ Károlyi kézírásos bejegyzése a lap szélén: „Az európai parlamentekbe. Nemcsak a magyarról volt szó” (magyarul).

¹⁷ Utalás arra, hogy W., mint közlelmzésügyi miniszter saját politikai céljaira használta fel az állami monopólium által forgalomba hozott burgonyaszírom felárát.

a kegyelemdőfést. Miért éppen neki kellett a német szövetséget, apja hagyatékát szétzúznia? Talán, talán fel akarta áldozni az apai hagyaték egyik részét, 1879 eszméjét, hogy a másikat, 1867 eszméjét megmenthesse. Talán úgy vélte, hogy a német szövetség elszakítása árán mint közös miniszter, mint a korona és Magyarország államférfia még össze tudja tartani a már teljesen felbomlófélben levő Monarchia részeit. Azzal a gondolattal, hogy személye a Monarchiának, vagy annak a csonknak, ami az összeomlásból még megmenthető, jobb békefeltételeket tud teremteni, nem foglalkozhatott komolyan. Ígéreteket, amelyekben bármiképpen is bizhatott volna, nem kapott. Félig becsvágyból, félig téves kötelességtudatból élete legvégzetesebb lépésére szánta el magát. Nem volt ereje, hogy ne nyújtsa ki kezét az után, ami annyi ideje életcélja volt; nem volt ereje nemet mondani.¹⁸

Hogy Károly császár kinevezte miniszterévé, az bizonyára egyik legnagyobb tévedése volt, de nem egészen megmagyarázhatatlan. Az uralkodó, talán éppen azért, mert el akarta árulni a szövetséget, ehhez az áruláshoz olyan társat keresett, aki elismerten szövetségpárti, sőt e szövetséggel történelmi szálak révén szinte még szorosabb kapcsolatban áll, mint ő maga.

A Ballhausplatzon eltöltött néhány nap Andrássy életének legmegalázóbb epizódja. Ő teljesen epizódként kezeli, de meg kell adni, szimbolikus jellegű epizód volt. Ez a „túl késő”, az, hogy élete álma akkor valósult meg, mikor már teljesen elértéktelenedett, mikor már csak gonosz kísértet, — mindez valószínűleg megzavarta Andrássy lelki egyensúlyát. Ilyen zavar nélkül csak nehezen tudnám megérteni a rákövetkező idők szánalmas kisiklásait.

*

Hatalmon maradni, bármi áron: ez a következő három év jelszava, Andrássy életének leg-szomorúbb fejezetéé, melynek címe: a Ballhaus-platzról Budaörsig. Andrássy Svájcban olyan módon intrikált a magyar köztársaság ellen, aminek szükségyszerűen Magyarország ellen kellett fordulnia. Ne tudta volna? A körülötte zajló roppant történések sodrában, melyeket elavult történelmi kategóriáival már alig értett, lassanként elvesztette érzékét az iránt, hogy mi az, amit egy „magyar hazafi” még megtehet és mi az, amit feltétlenül mellőznie kell. Becsvágya az ellenforradalom vizeire sodorta, oda, ahol a legzavarosabb. Ő szállított az antantnak örömmel üdvözölt bizonyítékokat arra, hogy a Károlyi-kormány bolsevik volt. Ezzel hozzájárult az antant köztársaság ellenes méltánytalanságaihoz és zsarolásaihoz, melyek előidézték, elő kellett idézzék a magyar bolsevizmust. Később egyetértőleg nyilatkozott a románok bevonulásáról, melynek leg-szélsőségesebb nemzeti követelésük megvalósulását köszönhetik. A fehér terror atrocitásaiban nem vett részt, de nem is tett semmit megakadályozásukra; paktált szerzőivel és fedezte őket. Tisza már halott, a forradalom le van verve, s ő mégse legyen az első? A lumpen-dzsentri elárasztotta a fórumot és kiszorította az arisztokratákat, a régi Magyarország urait. Ekkor Andrássy Gyula fia az 1894-es liberális, az 1898-as Dreyfuss-párti, a választójog híve, a korrupció ellensége, a filozemita, az antiklerikális, a „puros” összeszedte az erejét; minden eszközével belevetette magát a szájak és könyökök harcának sűrűjébe, s megszerezte a győzelmi díjat: a keresztény nemzeti párt elnökségét. Ebben az embercsoportban fejeződött ki legvilágosabban az 1919 augusztusi ellenforradalom szándéka. E társaság programja röviden és velősen: halál a liberalizmusra. Ifj. Andrássy egy évvel ezelőtt maga emelt kezét 1879 és 1867 eszméire, apja két nagy eszményképére, most arra készítette balcsillagzata, hogy mind kettőjük életének harmadik leg-főbb eszményképét, a liberalizmust is megtámadja. „Hogy lehet olyan fickókkal, mint Friedrich, egy pártot lenni?” — hallottam tőle gyakran.¹⁹ Ez a fickó, Friedrich István most bizalmasa lett, vele emeltette magát hatalomra — a valóságban ez a kellemetlen alak vált politikai vezető-jévé. A „csaló” Friedrich készítette a Keresztény Nemzeti Párt taktikáját, a jezsuita Bangha írta elméletét és Andrássy Gyula a nevét adta hozzá. Micsoda hármás! Hatvanegy évet kellett

¹⁸ A lap szélein Károlyiné kézírásos bejegyzése: „Ellentét Tiszával, elasztikusabb.”

¹⁹ Károlyi kézírásos bejegyzése: „Megértetni h. Friedrich Károlyi-párti volt.”

megérnie Andrássy Gyulának, hogy ilyen megtiszteltetéshez jusson. De egyáltalán nem érte be a megtiszteltetéssel; tudta, hogy tőle, a kisnemesi proletariátus véres és szennyos vállalkozásába betolakodó arisztokratától, az egykori szenteskedőtől, a liberalizmus renegátjától *tetteket* követelnek. Szolgált a tettel: mikor Horthy tengernagyot, a terroristák vezérét az ő nyomásukra választott és aszerint szavazó parlament Magyarország kormányzójává kiáltotta, Andrássy felemelkedett, s a terroristák jóvoltából kormányzóvá lett Horthytól jogot kért rá, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlést feloszlatassa. Mindarról, amit később Horthytól el kellett szenvednie, Andrássy maga tehet, ő, aki segített jogarrá emelni a herélőkést. Mikor a párt, melynek elnöke volt, megszavazta a botbüntetést, id. Andrássy Gyula fia kilopakodott az ülésteremből. Ízlése tiltotta, hogy igennel, bátorsága nem parancsolta, hogy nemmel szavazzon. Egyébként nem hiszem, hogy e pillanat egész szégyenét bevallotta volna magának. Nem az az ember, aki akár csak magában is azt mondja: „Peccavi . . .”

Andrássy addig magyarázza magának az elkövetett hibát, míg végül meg van győződve eljárásának kiválóságáról. Mestere annak, hogy téziseit hozzáidomítsa a politika pillanatnyi kívánalmaihoz.

*

Andrássy egyáltalán nem véletlenül jutott el Budaörsig. Lényének legbensőbb erői készítették rá, hogy a megkoronázott király menetéhez csatlakozzék. A királyhűség lényének mélyreható hajtőereje. Igen, Andrássy királyhű volt, a király utolsó híveinek egyike. Magatartása egyébként a nagy hűbérúr jellegzetes magatartása a királlyal szemben. A királyság vallási vonatkozása a materialistát nem érinti. Nagyrabecsüli a királyt, mert az és amíg az figyelembe veszi érdekeit, tiszteli és tiszteletet követel számára mint intézmény számára is és sütkérezik a trón fényében. Ez azonban soha nem érinti személyi fölényének azt az érzését, ami az arisztokratát jellemzi. Ilyen fajta királyhűség mellett mindig fennáll az ellenállás, az uralkodó elleni pártütés lehetősége. S az 1904—1906-os években Andrássy egy hatalmas és pártütő ellenállás feje volt. Ha a két utolsó Habsburg közül tisztelte valamelyiket, akkor az Ferenc József volt, akivel szembefordult. Utolsó Károlyt aztán igazán nem tartotta nagyra, mindenekelőtt a Sixtus levelek ügye miatt nem, de egész politikája is ellentétben állt osztályérdekeivel. Megvetette a család nőtagjaival szemben mutatott gyengességéért, megszegett becsületszávéért, s balsikereiért általában. Mindez erősen gátolta s ő mégis rettenthetetlenül a király mellé áll, amikor Károly ügye már elveszett. Ezt a puccsot 1921 októberében nem akarta, de ő volt az, aki későbbi időpontra előkészítette — s talán nem is tartotta egész reménytelennek. Nagy optimista, abból a fajtából, amelyik nemcsak kívánja a lehetetlent, de hisz is benne; művészi tehetséggel megáldott természete erősen hajlamos az autoszugeszcióra. De 1921 októberében akkor is a király mellé áll, ha nem optimista. Anyósomnak az októberi puccsról készült följegyzéseiből látom, hogy Andrássy Gyula nem állt egészen értetlenül Bethlen ama tézisével szemben, mely szerint a királypuccs háborúba fogja sodorni az országot. De ha nem is tartotta volna olyan végzetesnek, mint amilyen valójában volt, ha kimenetelére nézve a legcsekélyebb reményt sem táplált volna, akkor is csatlakozik az 1921-i októberi menethez. Legitimista volt, király a mellett volt a helye. Nem akarom eldönteni, hogy mennyire játszott ebben közre Andrássy türelmetlensége — az öreg emberek, s különösen az öreg politikusok türelmetlensége, gyorsan újból hatalomra jutni. Legitimista szempontból bizonyára jobb lett volna várni, de legitimista szempontból késlekedni is lehetetlen volt. Andrássy minden közszereplése közül ez az esztelen tetszik nekem a legjobban, így a legrokonszenvesebb, ahogy kiáll királyának vesztett ügye mellé és feláldozza magát érte. E napon mélabús fénye jellemrejtésnek nem egy árnyékát elfedi.

*

Most magára maradt. Szeretett otthonát szinte csak azért hagyja el, hogy meglátogassa Spanyolországban az excsászárnét. Ugyanúgy gyűlöli Bethlent és Horthyt, mint egykor Tiszát, majd engem, s ahogy minket valószínűleg már nem gyűlöl, egyszerűen azért, mert ennyi gyűlö-

let nem fér egy lélekbe. Ezek az emberek, akiket hazaárulóknak kell tartania, súlyosabb csapásokat mértek rá, mint Tisza. A jelenlegi rezsim kulisszatitkait leleplező frankhamisítási botrányban átmenetileg a nép érdekeivel védelmezte fáradozásait s igyekezett megbuktatni ellenfeleit. De felemás gyengeségből lovaggá ütötte Windischgraetzet, a krumpli-herceget, a legnyomorúságosabb frankhamisítót. Bethlen Andrássy képviselői mandátumának, sőt főrendiházi tagságának megvonásával nyugtázta ezt. A politikai játékból való kizárással utolsó menedékét is elvesztette. A német külügyminisztérium okmánypublicációjával kapcsolatos történelmi tanulmányai azt mutatják, hogy megint mélyen elmerült apakomplexumába. Minden valóságtól elrugaskodva azon a kérdésen töpreng, hogy 1879-ben melyikőjük csapta be a másikat, Andrássy vagy Bismarck. Utolsó eszméjét a magyar és az angol alkotmány fejlődésében mutatkozó csálóka párhuzamosságnak szenteli. Egyetlen szó sem esik benne a választójogról.

*

Az ellenforradalmat az arisztokraták készítették elő, az ő intrikáik táplálták, s az végül is ellenük fordult. Az arisztokrácia a háború előtt és a háború alatt még kezében tartotta a hatalmat, de ma már félre van állítva Közép-Európában. Az, hogy az ellenforradalomnak ma már Magyarországon sem kell a régi mértékben, sőt gyakran egyáltalán nem kell politikailag számolni a magyar arisztokráciával, az, hogy a hatalomban való aktív részvételtől úgyszólván teljesen elzárkóznak, bizonyára a mi forradalmunk utóhatására is visszavezethető. De ez az arisztokrácia, mint Andrássy pályafutása mutatja, magától is kikapcsolódott a játékból, hagyta, hogy a játszmából kimanőverezzek; joggal tekintik quantité négligeable-nak. Bethlen gróf (erdélyi gróf precízirozná esetleg egy Esterházy) és egyáltalán nem az arisztokrácia képviselője. Az biztos, hogy ez az arisztokrácia a hatalmat, melyet elveszített, Magyarországon sem fogja többé kézhez kapni.

Nem különleges magyar jelenségről van szó, inkább világjelenségről, melynek következményei mindenütt láthatók. Királyság és arisztokrácia papíron még létezik (ahol éppen létezik), de elveszítette az államügyekre gyakorolt befolyását, s olyan magánéletre ítéltetett, ami még csak biztosítottnak sem nevezhető. Amerika a kapitalista államok nagy mintaképe, a nagy dinasztiák s velük együtt a reakció régi nagy centrumai megbuktak 1918-ban; ebben az értelemben igaz Masaryk kijelentése, hogy a világháború a világforradalom. Ahol ezek az erők még fennállnak, mint például a Vatikánban, ott is lényegesen csökkent a befolyásuk a háború előttihez viszonyítva. A Vatikán a királyokra és az arisztokratákra támaszkodott, s ezt a támaszt most megvonták tőle.

A nagytőke új arisztokratikus eszményképe Amerikából jön. Egyéni, eredeti eszménykép, nem a régi plutokráciáé, nem a Rothschildoké, akik igyekeztek a feudális arisztokrácia nyomdokaiba lépni. Mivel a kapitalista Európa amerikanizálódni készül, nincs többé helye az isten kegyelméből való uralomnak, nincs helye a tulajdonképpeni monarchiának, nincs helye a régivágású arisztokráciának. Politikai nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy a politikusoknál még a gazdasági vezetők is előbbrevalóak. Ennek a fejlődésnek egyik fő oka, hogy az arisztokrácia sehogy sem illett bele a mai korba. Andrássy lényéből világosodott meg előttem az arisztokrácia sorsának egész elkerülhetetlensége.

*

A korszak, melynek nagy képviselője volt, benne s vele kihalt. Lenbach, aki, mint anyját, őt is le akarta festeni, biztosan megértette ezt. Andrássy az utolsó arisztokraták egyike, akiben még él az ancien régime fő gondolata is, az isten kegyelméből való uralom szolgálata. Andrássy jobb képviselője az ancien régime-nek, mint Tisza. Ha Tiszát nem gyilkolják meg, talán még nagyot változik. El tudom képzelni, hogy Tisza, aki nemes, nem igazi arisztokrata — bár a vége felé már nagyon merevvé vált, mégis csak rugalmasan engedett volna egyszer a nagy nyomásnak. Eljátszhatta volna Bethlen budaörsi szerepét, ráadta volna magát a bankok szolgálatára is; Andrássy erre nem volt képes.

„Yvette levelesládája”

(Magyar emigránsok levelei Yvette Lebashoz)

Ketten voltak testvérek, Lebas tábornok leányai, Micia és Yvette. Albert Lebas tábornok 1914 előtt a lille-i katonai körzet parancsnoka volt, előre megmondta, hogy a németek a belga semlegességet felrúgva, Belgium felől fognak támadni, tehát nyugdíjba küldték. Mikor aztán igaza lett, reaktiválták, híven szolgálta újra Franciaországot, s a háború után nemsokára meghalt. Ám ha regényt akarnék írni, a két leányáról írnám, Yvette-ről, aki pár évvel ezelőtt halt meg, s a nénjéről, Miciáról, aki ma, nyolcvanötödik évében is ugyanaz a *taille de reine* és *profil impérial*, akinek Victor Basch látta. Királynői termet és császárnői arcél — s leányos báj és villogó szellem, aki most decemberben az alább publikálandó paksamétát nekem Párizsban ideadta, hogy a magyar történetírást szolgálja s egyben az ő imádott hűgának is emléket állítson vele. Mert a két testvér nagyon szerette egymást — és nagyon szerette az igazságot. Yvette pedig ezen belül a forradalmak utáni magyar emigráció igaz ügyét olyannyira szerette, hogy — amint olvasható is lesz nem egy levélben majd alább — a jobb magyar utókortól tisztelgő emlékezés, meghatott hála jár neki.

Régóta ismertem mindkét elragadó, szép és okos asszonyt: mindkettejükről méltón beszél a mozdulat szépsége, ahogy az élő a holtak levelesládáját most átadja nekünk, mintegy teljesítve Yvette magyar missziójának utolsó, sirontúli aktusát. Mikor ezt most rámbízta, tán arra is gondolhatott Micia, hogy férjének főművét, *Az írástudók árulását* valamikor én fordítottam magyarra. Mert Micia a század nagy gondolkodójának, Julien Bendának özvegye. S tudta azt is, hogy bizalmával, barátságával, míg élt, Yvette is kitüntetett — s hogy mellette állhattam egy történelmi szépségű percben, amelyről szílok is majd e publikációk végén. Hisz’ épp ez az: hogy publikálás ez, nem regény. Térek is már adatokra, mik előljáróban szükségesek.

A lille-i körzet vezénylő tábornokának leányai nagy utat tettek meg, amíg Micia a nagy filozófus oldalára, Yvette pedig magyar emigránsok — sőt egy majd’ hogy férjévé nem lett szovjet diplomata — társaságába került. Igaz, a szülői ház sem volt szabványos kincstári otthon. *On était dreyfusard* — írta róla emlékezéseiben Yvette. De mégis! Milyen beszédes ma is az ősz Micia otthona, ahol Yvette magyar ereklýeit rámbízta, ott a csöndes rue de l’Universitében, szemközt a házzal, amelybe Alphonse Daudet meghalni a rue de Bellechasse-ból költözött, s ahová utánamentek régi látogatói, köztük az ifjú Szomory Dezső. Régi utca kései magyar zarándoka, most én fordulok be a másik kapun, elhozni egy teljes magyar archívumot, mely vagy félszázada vár odafönn egy lakásban, senkitől sem sejtve, titkon, csöndesen. A lakásban három arckép jelzi az utat.

Francia-szakállas komoly úré az egyik dedikált fénykép, rezervált Habsburgé, fehér díszöltönyében a Német Lovagrend nagymesteréé, az utolsó *Hoch-*

und Deutschmeisteré: Jenő főhercegé, a bécsi háziezred, a deutschmeisterek utolsó ezredtulajdonosáé, akiben Károly főhercegnek, a Napóleonnal mérkőző asperni hadvezérnek unokáját tisztelték 1945-ben a megszálló francia hadsereg tisztjei és 1945 után a városukban diszkréten megtelepült császári és királyi fenséget a bázeli spiszbürgerek. Békebeli hadseregek viszonzossági gesztusai következtében az akkori Lebas ezredes leánya, a kis Micia 1905-ben ugyanis Bécsben, pontosabban Hietzingben volt *k. u. k. Zögling*, vagyis az ottani *k. u. k. Offizierstocherheimben* francia tiszti cseregyerek. Ennyit az egyik dedikált képről, a Jenő főhercegeről. A másik: Julien Bendáé, a nagy moralistáé, kinek nevét a ház úrnője viseli, a szuverén bírőé, aki nemcsak dinasztíkon, hanem a szellem hercegein is jogerősen ítélkezett. S a harmadik arckép forradalmi acélmetszet a falon: Robespierre.

Beszédés három kép: ez volt a Micia útja. Ami az első s a második kép közt volt, jóformán érdektelen. Rövid, balul sikerült házasság egy — *nomen non est omen* — Bonmariage nevű úrral, majd egy még keservesebb: André Fribourgral, a francia kamara törtető, lármás képviselőjével, akiről Micia ma a legsúlyosabb ítékezés hangján beszél. Ezzel a tisztilány útja végetért, kezdődött az új. A magyar emigráció érdekében már Fribourg-t is megpróbálta exponálni olykor, majd nyíltan, teljes erejével állt mindenben Yvette pártján, a bujdosók mellett. Tudta Julien Benda, ki lesz méltó öhozzá, oldalára kit választ.

És az Yvette útja? Az volt aztán csak viszontagságos, színes.

Első férjét Edmond Fouque-nak hívták, a második, akitől előzvegyült, Raymond Guyot volt, nem a politikus, aki képviselő, majd szenátor volt s a Francia Kommunista Párt titkára, hanem az európai nevű tudós, a Sorbonne-on az újkori és jelenkori történelem professzora. Leveleiket a magyar emigránsok annakidején még Madame Fouque-nak címezték, a rue de Beaune-ba, ahol a húszas években a dühöngő pesti kormányajtó szerint — amely ez egyszer ráhibázott — párizsi magyar emigrációs sajtóközpont működött. Mert az volt az a lakás csakugyan, Yvette volt az önkéntes és fáradhatatlan sajtófőnök, sőt annál jóval több is. (Tollából őriz már régebben leveleket a Párttörténeti Intézet. Új s teljes világításba kerülnek most, úgy remélem, azok a levelek.) Doktorált a Sorbonne-on, majd — mint újságíró s közben két évig mint miniszteri titkár — Caillaux közvetlen környezetéhez tartozott; előtte és utána briliáns cikkeket írt a radikális *Ère Nouvelle*-be. Miután a kalandos természetű Fouque egészen fiatalon elhagyta s valahol a trópusokon el is tűnt, 1926-ban a párizsi szovjet nagykövetség egyik fogadásán megismerkedett egy szovjet diplomatával, követte Berlinbe, majd Moszkvába, majdnem elfogadta Litvinov meghívását a genfi szovjet képviselőhöz, de végül mégis hazatért Párizsba, ahol Raymond Guyot szerelme várta. Erről szól a korszak teljes körképét kivilágító regénye, *Le mariage de Moscou*, amelyet csak 1964-ben adott ki, amikor már valamennyi szereplője meghalt. Legelsőül a szovjet diplomata, akinek koholt bűnlajstromán külön tételként szerepelt, hogy „francia menyasszonya volt”. Élte a külpolitikai újságíró nyugtalan életét, cikázott évekig Bécs, Berlin, Moszkva, New York, Alexandria, Szeneál, Marokkó és Algéria közt, többször megfordult Budapesten is, Rómában és Dalmáciában huzamosabban élt. Az *Ère Nouvelle*, a *Quotidien*, majd a *Le Temps* munkatársa volt, szinte szilajon vetette magát az Emberi Jogok Ligájának munkájába, a második világháborúban, az inváziókor Párizsból New Yorkba menekült, majd az afrikai és dél-itáliai frontokon a szabad francia tengeri erők sorhajóhadnagya volt. A hágai nemzetközi bíróság lett utolsó munkahelye; a rajongó, tehetséges, szép és bátor asszonyt onnan vitte el a halálos betegség, amellyel úgy nézett

szembe, higgadtan és derűsen, mint a veszedelmekkel, amelyeket a jó ügyért maga ellen készen volt kihívni mindig.

Jó ügyért végezte azt a munkáját is, amely méltó rá, hogy történelmünk szereplői, legalábbis szép adalékai közt fenntartsa nevét.

De ki, de mi fordította mindenekelőtt az ellenforradalomban legázolt Magyarország ügye felé a francia tábornok két ragyogó leányát, Yvette-et és Miciát?

Ugyanaz a lelki kvalitás, mely Miciát Spinoza és Renouvier korszakos követőjének, a századot ihlető gondolkodónak, Yvette-et a nagy történelemnek oldalára verte. De még valaki.

Világirodalmi Lexikonunk 1970-ben megjelent első kötetéből szó szerint kell idéznem, ami ott (tollamból) Victor Baschról olvasható:

Basch, Victor-Guillaume (Pest, 1862. aug. 18. — Saint-Clair, 1944. jan. 10.): magyar származású francia irodalomtörténész, esztéta, Lányi Ernő zeneszerzőnek, Lányi Viktor író és Lányi Sarolta költőnő apjának öccse. Egyetemi hallgatónak ment ki a párizsi Sorbonne-ra. Alig végzett, 1885-ben Nancyban, 1887-ben Rennes-ben egyetemi katedrát kapott. Rennes-i működése idejére esett a Dreyfus-ügy fellebbviteli tárgyalása az ottani katonai törvényszéken, s tollával, beszédeivel hatásosan vett részt az ekörüli közéleti harcokban. Miután jelentékeny műve, *L'esthétique de Kant* („Kant esztétikája”, 1895) megjelent, tíz éven belül Párizsban a Sorbonne művészettörténeti és esztétikai tanszékére került, melynek 1905-től 1933-ig volt professzora. Esztétikai nézeteiben a neokantiánizmus képviselője. Későbbi művei Schiller költészetével, a modern individualizmus eredetével és Európa szellemi életének általános kérdéseivel foglalkoztak. Politikai tevékenysége sem szünetelt: a Ligue des Droits de l'Homme (Emberi Jogok Ligája) 1921-ben alelnökévé, 1926-ban elnökévé választotta, s e minőségében az európai polgári humanizmus egyik vezéralakjaként tisztelték. A második világháború idején francia fasiszta milicisták ölték meg.”

Minden lexikális adatközlés, természeténél fogva, szegényes és szűkszavú. Nem érzékeltethetem teljes jelentőségében, hogy Európára szóló roppant tekintélyével kije-mije volt a francia szellemi és politikai életnek az a Victor Basch, aki — már a fasiszmus legelső rohamai óta, s kivált elnökeként aztán a baloldali Rassemblement Populaire-nek is, a Népfront idején, tüntető menetekben karongva Langevin professzorral, Marcel Cachinnal — egyike volt annak a húsz-huszonöt franciának, akire a legtöbb gyűlöletet koncentrált a franciaországi fasiszmus. Vértanúhalála, mely közvetlenül Paul Touvier lyoni miliciafőnök s rajta keresztül a ma Bolíviában élő Klaus Barbie lyoni Gestapo-főnök bűnlajstromát terheli, a francia Ellenállásnak hatalmas, új lendületet adott. Annak a két tarkólövésnek (mert e vértanúságban Madame Basch is osztozott) azóta egész irodalma van, s Victor Basch neve ma a francia mártírológia első sorában ragyog, emlékének kultusza a Georges Politzerével (akivel találkozunk még e sorokban alább), Gabriel Périével, Jean Zay-ével, Danielle Casanováéval közös. Példája volt az igaz írástudónak: tanára annak, aki Julien Benda felesége lett. Micia és Yvette a Sorbonne-on Victor Basch rajongó hallgatója volt.

De Victor Basch nemcsak professzoruk volt, hanem holtá napjáig buzgó, hű mentoruk is. Megkaptam Miciától Victor Basch őhozzá, majd Yvette-hez intézett leveleinek egy-egy teljes kötegét is, amely magában is több, mint Yvette egész archívuma, s amelyet, mint történelmi szempontból nem ide valót, nem publikálok itt. De annál idevalóbb a tény, hogy az alább publikálandó egész archívumnak hallgatag főszereplője Victor Basch, nemcsak mint Yvette-nek

egész magyar vonatkozású munkájában sugallója, leghatékonyabb vezérlője és segítője, hanem mint első ihletője is: mint az a jó francia és jó magyar, aki e két örök hűségű francia menyasszonyt egy jobb Magyarország ügyével Párizsban eljegyezte.

S most már következhetnek a levelek. (Meg ne ütközzék azon senki, hogy demokraták és forradalmárok urazva és grófozva szólnak egymásról bennük. Franciául s francia levelezőpartnerrel ma sem lehetne másként.) Legtöbbjüket francia, alig néhányukat német, illetve angol eredetiből fordítottam, s ahol szűksége látszik, mindeniket a kellő minimális kommentárral kísérem.

I. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (franciából.)

Párizs, 1922. II. 28.

Asszonyom, nagy csodálattal és örömmel olvastam ragyogó cikkét az *Ère Nouvelle*-ben. Sietek gratulálni hozzá s hálámat kifejezni az egész magyar emigráció nevében, amely igaz örömmel ünnepli Károlyi gróf jó ügyének védelmezőjét. A hír, hogy cikkeit folytatni fogja, jó reménnyel tölt el, s nem fogom elmulasztani, hogy folyamatosan rendelkezésére bocsássak minden anyagot és dokumentumot, amely szükséges ahhoz, hogy Ön a magyar helyzetről állandóan informálva legyen. Kérem, kedves Asszonyom, fogadja... stb.

Linder.

II. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Dátum nélkül.

Kedves Asszonyom, van szerencsém közölni, hogy előre nem látott események miatt el kellett utazásomat halasztanom. Párizsba, remélem, február 10—15. felé érkezem, s akkor leszek bátor tiszteletemet tenni Önnél és Basch professzor úrnál. Közép-Európa legújabb eseményei igazolják azt a pesszimizmust, amelynek legutóbbi levelemben adtam kifejezést. A budapesti lépés, úgy látszik, nem járt a kívánt hatással, mert a magyar sajtó a magyar kormány diplomáciai győzelméről beszél és folytatja az európai békére nézve veszélyes játékát. Küldök Önnek egy cikket, amely a „Pester Lloyd”-ban jelent meg s az Ébredő Magyarok egy gyűléséről szól, meg egy másikat, ezeknek az ébredőknek, akik a demokrata klub ellen is merényletet követtek el, színházi incidenséről szóló parlamenti beszédekkel. Legyen oly szíves, kedves Asszonyom, tudassa Basch professzor úrral tiszteletemet s mondja meg, hogy nem én tehetek róla, ha eddig nem írtam közvetlenül neki, hisz’ az ő kívánsága volt, hogy leveleimet Önnek címezzem. Kérem, kedves Asszonyom, fogadja... stb.

Linder Béla.

Ennek borítéka elkallódott, postabélyegző nem igazíthat útba. Nyilván Belgrádban kelt ez is, mint a Jugoszláviában holtig megtelepült Linder Bélának, az 1918-as Károlyi-kormány első hadügyminiszterének ezután is — ha épp nem járt Párizsban — valamennyi levele. Időpontja (erre utal az Erzsébetvárosi Kör elleni 1922. április 3-i bombamerénylet említése) 1922 tavaszára tehető. Eszerint — és az előző I. számú levél szerint — Linder volt az első emigráns magyar politikus, aki Yvette Lebas-val levelezésbe lépett, a magyar emigrációval való kapcsolat megteremtője pedig — konspiratív a háttérben maradva — Victor Basch volt. Linder levelei ettől fogva csaknem mind informatív, sajtószolgálati jellegűek voltak, s ez az ilyenmű kapcsolat ettől fogva két éven keresztül folyamatos maradt.

III. NOWAK SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR LEVELE

Kézírás. (Németből.)

NEUE FREIE PRESSE

Redaktion: Kolowrating,

Fichtegasse 11., Wien.

Bécs, 1922. március 21.

Igen tisztelt Uram! Dr. Benedikt úr nagyon örülne, ha Ön azzal szerencsételné, hogy csütörtökön, március 23-án délután 5 órakor Grinzingben (Himmelstrasse 55) vele teázna. — Választ kér tisztelettel

Nowak (pecsét)

A levél — e fontos levél — címzettje ismeretlen. Borítékja hiányzik. Yvette Lebas ekkor már Bécsben termett, hogy személyes érintkezést keressen a magyar emigrációval s ügyüket a bécsi irányító körökben is segítse. Természetes, hogy először is — az ismeretlen közvetítő útján — a bécsi sajtófejedelmet, a magyar emigránsok iránt nem éppen jóindulatú *Neue Freie Presse* nagyhatalmú főszerkesztőjét próbálta megkönyékezní. A híres művésznőnek, Gina Kausnak ugyanakkor ő maga írt. A kedves, invitáló válasznak elegendő itt csak tényét regisztrálnom.

IV. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 922. III. 23.

XVIII. Semperstr. 43.

Asszonyom, végtelenül köszönöm igaz ügyünknek nyújtott szíves támogatását. Nagyon sajnálom, hogy elutazásom előtt nem láthatom viszont, de egészségi állapotom kényszerít, hogy néhány hétre a lehető leghamarább elhagyjam Bécset. Remélve, hogy visszaérkeztemkor még Bécsben találom, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár

„Viszontlátásról” van szó; tehát a Bécsbe érkezett Yvette Lebas már bemutatkozott Jászinak. A kissé még rezervált hangú levélből nem sejthető, hogy Yvette kapcsolatát Károlyi Mihállyal hamarosan maga Jászi Oszkár teremti meg.

V. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, (1922) április 27.

Asszonyom, köszönöm szeretetreméltó levelét és nagyon örülök, hogy viszontláthatom. Penziójában most szombaton 6 óra felé engedelmével meglátogatom. Nagy megelégedésemre szolgálna, ha utazását valahogy elősegíthetném s kivált ha Károlyi grófnak bemutatathatnám. Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

Yvette Lebas tehát Dubrovnikba készülődik, Károlyihoz. Útjának egyengetője, ajánlója Károlyihoz Jászi Oszkár.

VI. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs. 1922. V. 2.

Asszonyom, már meg is kaptam Károlyi gróf választát: látogatásának nagyon örvend és biztosan Raguzában fogja találni. Az idemellékelt levél Önnek igazolásul szolgál. Jó utat és a lehető legkellemesebb időtöltést kívánva, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

VII. YVETTE FOUQUE-LEBAS LEVELE KÁROLYI MIHÁLYHOZ

Kézírás. (Franciából.)

Raguza, Hôtel Imperial, 1922. máj. 12.

Uram, megérkezve ma reggel Raguzába s felhasználva az ide mellékelt ajánlólevelet, amellyel Jászi úr volt szíves ellátni, nagyon szerettem volna máris jelentkezni, hogy bemutakozzam Károlyi grófnénak és Önnek. Csakhogy nagyon fáradt vagyok és tetejébe még félek is, hogy munkájában háborgatom. Talán megtenné, Uram, azt a nagy szívességet, hogy tudatja velem a holnapi napnak azt az óráját, amely azzal biztatna, hogy a legkevésbé lennék alkalmatlan. Kérem, fogadja . . . stb.

Y. (Lebas) Fouque.

Yvette tehát, alig kapta meg Jászi Oszkár ajánlólevelét, azonnal lesietett Dubrovnikba (korábbi, történelmi nevén Raguzába). A levelet Micia, aki Yvette halála után gyűjteni kezdte hugának kézíratait, több más levéllel együtt alighanem a Károlyi-hagyatékból, Károlyi Mihály özvegyétől kaphatta vissza.

VIII. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 1922 május 31.

Új címem: IV., Schönbürgstrasse 15.

Asszonyom, végtelenül sajnálom, hogy kellemetlen hírek miatt hirtelen el kellett Bécset hagynia. Remélem és kívánom, hogy aggodalmai gyakorlatilag alaptalannak bizonyuljanak. A Károlyira vonatkozó dokumentumokat néhány napon belül megküldöm Önnek. Mindig nagy öröm lesz számomra, ha az Ön által kívánt adatokkal és felvilágosításokkal hasznára lehetek. Élénk köszönettel a fontos szolgálatokért, amelyeket igaz ügyünknek tett, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

IX. PAPP DEZSŐ LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

JÖVŐ

Szerkesztik: Garami Ernő és Lovászy Márton

Magyar politikai napilap — Ungarisches politisches Tagblatt.

Kiadóhivatal — Administration: Wien V., Rechte Wienzeile 79. Telephon: 30—57

Bécs, 1922. VI. 7.

Kedves Asszonyom, tegnapi ígéretére hivatkozva engedje megkérnem, hogy az ismert

kéziratot e sorok vívőjének adja át. Kérem egyúttal, fogadja köszönetemet lekötelező jóságáért ... stb.

Dr. Papp Dezső.

(Utóirat:) Mihelyt Hatvany báró meggyógyult, örömmel látja Önt viszont.

Yvette Lebas tehát legalább egy hétig mégis Bécsben maradt, ahol már Hatvanyval is megismerkedett. Nem lehet tudni, Yvette kéziratáról volt-e szó, vagy betekintésre kapott másegyéből. A francia nyelvű levél mellett német szövegű névjegy: „Dr. Papp Dezső, az 'Universal Korrespondenz' szerkesztője, a 'Neues Wiener Journal' munkatársa.” Tegyük hozzá, hogy kiváló írónak, Papp Károlynak fivére.

X. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 1922 június 22.
IV., Schönburgerstrasse 15.

Asszonyom, köszönöm szeretetreméltó sorait. Remélem, hogy a Károlyi-ügyre vonatkozó dokumentumokat körülbelül egy héten belül megküldhetem Önnek. Éppen fordítják franciára a memorandumot. Ami Magyarország sorsát illeti a genovai konferencián, semmi fontos ott nem történt. Legfeljebb, hogy a nemzeti kisebbségek ügyét a Népszövetség elé utalták. A jelen helyzetben Magyarországra nézve ennek semmi kedvező következménye nem lesz. Épp ellenkezőleg, a genovai konferencia hatására a kisantant államai még meghittebbé fogják tenni egymáshoz fűződő kapcsolataikat. S ennek az új egyezkedésnek éle az izgága és revansista Magyarország ellen irányul. Szerencsétlen Magyarországunk teste körül a vasgyűrű így még szorosabbra zárul, hála Horthyék demagóg és lelkiismeretlen politikájának. Nagyon őszintén köszönöm Önnek, Asszonyom, azt a buzgóságot, ahogy késznek nyilvánítja magát, hogy igaz ügyünkben segítségünkre legyen. Igazán nagy jótétemény volna, ha — róluk való beszámolás céljából — politikáról, szociológiáról, a szocialista mozgalomról szóló francia könyveket, brosurákat és folyóiratokat kaphatnánk. Nagyon lekötelezne, Asszonyom, ha szíves volna köztünk és haladó kiadók közt kapcsolatot teremteni, mivel számunkra a valuta-árfolyamok roppant különbsége miatt csaknem lehetetlen külföldi irodalmat beszerezni. Ugyanekkor mi is hasznára lehetnének a kiadó uraknak, kiadványaikról szóló beszámolókkal az emigráció legnagyobb napilapjában, a *Bécsi Magyar Ujságban*, amelyet átvett a Károlyi-csoport. Így intenzív kapcsolatokat teremthetnénk a haladó Franciaország és a magyar demokrácia között. Előre is köszönetet mondva jóleső erőfeszítéseiert, kérem, Asszonyom, fogadja ... stb.

Jási Oszkár.

A politikai helyzetmegítélés pontosságán kívül, a levél megmutatja a bécsi emigránsok elszigeteltségét Nyugat-Európától és küzdelmes anyagi helyzetüket. A haladó Franciaországgal Yvette Lebas révén iparkodtak kapcsolatot teremteni.

XI. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 1922. július 31.
IV., Schönburgstrasse 15.

Asszonyom, köszönöm szeretetreméltó levelét és lelkesedését gróf Károlyi és a magyar demokrácia ügye iránt. Talán eljön a nap, amikor szerencsétlen országunk tanúsíthatja majd Önnek hálája jeleit. Mindmáig fordítási és másolási akadályok késleltették a Károlyi-pörre vo-

natkozó kis emlékirat megküldését. Remélem, megtalál benne, Asszonyom, minden szükséges felvilágosítást. Akcióját talán megkönnyíti majd egy személyes lépés, amelyet a gróf a jugoszláv kormány közvetítésével a francia kormánynál készül tenni, követelve ellenségei rágalmainak hivatalos visszautasítását a francia kormány részéről. E követelésében Károlyi hangsúlyozni fogja, hogy igazságtalanság és erkölcstelenség volna minden vagyonát amaz egyetlen okból elveszíténie, hogy a világ-demokráciáért és francia érdekekért küzdött. Nemes és humánus akciójának eredményeit a legélénkebb érdeklődéssel várjuk.

Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

Horthyék tudvalevőleg sosem mertek büntetőpert indítani Károlyi és a Károlyi-kormányok tagjai ellen. A Károlyi ellen indított polgári perben — amelynek egyébként alapos feldolgozása található Schönwald Pál, Litván György publikációiban — akarták a roppant Károlyi-vagyont „hazaárulás” címén elkobozni. Károlyi pedig elvet védett, nem vagyonát: pórnyerés esetére abból már alapítványt formált a progresszív magyar kultúra céljaira. Mint a háborús parlament németellenes pártvezére egyébként joggal követelte rágalmazóival szemben az igazságot ismerő francia kormány védelmét. S jugoszláv közvetítést akart igénybe venni, mivel Dubrovnikban élt, Belgrádban pedig ott volt egykori minisztere, Linder Béla, aki biztosíthatta a jugoszláv kormánnyal kapcsolatát.

XII. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Gruz-Lapad, Villa Flora Jaksić
Dalmácia, S. H. S.
1922. október 10.

Kedves Asszonyom, remélem, megkapta július 29-i leveletem, amelyhez néhány sort mellékeltem Caillaux úr részére, megköszönve könyveit, amelyek nagyon érdekelték s kivált azokat a rokonszenves sorait, amelyekben rólam emlékezett meg. Mellékeltem azzal a kéréssel küldöm a bécsi interparlamentáris konferenciához intézett memorandumunkat, hogy továbbítsa Caillaux úrhoz, akinek nem merek közvetlenül írni, mert félek, hogy leveleimet nem kapja meg. Semmi hírem Thornton úrtól, ama lépések eredményét illetőleg, amelyeket kanadai utam érdekében volt szíves tenni. Decemberben engedelmével megküldöm Önnek emlékirataimat. Nagyon szeretném lefordíttatni franciára, s nagyon hálás volnék, ha találhatna nekem kiadót. Károlyné asszonnyal együtt mindketten a legszívesebb emlékezéssel őszintén üdvözljük.

Károlyi Mihály

Ez a fennmaradt levél tehát nem volt az első, amelyet Károlyi Yvette Lebas-nak írt, hiszen előző levelére hivatkozik. Kiderül belőle, hogy Károlyi és Caillaux között Yvette volt az összekötő. Mr. Thornton Károlyi tengerentúli híve lehetett. Az *Egy egész világ ellen*, amely Münchenben 1923-as jelzéssel jelent meg, e levél szerint már korábban kijött, 1922 decemberére várták. A keltezésben Gruz (korábban Gravosa) Dubrovnik kikötője, elővárosa. A bécsi interparlamentáris konferenciához intézett mesteri, nagy memorandum Károlyi *Válogatott írásai* közt olvasható.

XIII. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kéírás. (Franciából.)

Bécs, 922. X. 23.

Asszonyom, engedje meg, hogy bemutassam e levél vívőjét, barátomat, Linder Béla ezredes, a Károlyi-kormány volt hadügyminiszterét. Linder úr igen fontos szerepet játszik a demokrata-szocialista emigrációban és lángoló híve a demokratikus Franciaország felé való orientálódás-

nak. Nagyon lekötölezne, Asszonyom, ha illetékes személyiségekkel összeköttetésbe hozná s így megkönnyítené feladatát. — Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

(Utóirat:) Köszönöm legutóbbi levelét, tartalmát közöltem Károlyi gróffal.

Különös levél — hiszen Yvette Lebas ekkor már, mint láttuk, Linder Bélával 1922 leg-elejétől, sőt alkalmasint 1921 vége óta levelezésben volt, sőt Linder párizsi tartózkodásakor alig-hanem személyes ismeretségben is. Talán az „illetékes személyiségekkel” való összehozásához kellett új nyomaték, írásos felhatalmazás? Vagy Jászi nem tudott Linder kapcsolatairól, lévén vele kevésbé szoros, illetve kevésbé folyamatos összeköttetésben, mint Károlyi? Szerepet játsz-hatott Linder kettős minősége is, mint magyar emigráns s mint jugoszláv vezető körök meg-hittjéé.

XIV. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Párizs, 1922. nov. 22.

Asszonyom, végtelenül köszönöm szíves meghívását és örülök, hogy e hó 29-én, pénteken d.u. 4 órakor tiszteletemet tehetem. Engedje megerősítenem, hogy a fogadtatás, amelyben Ön-nél részesültem, nagyon szeretetreméltó volt, s az Ön megjegyzése nélkül nem is vettem volna észre semmit. Kérem, fogadja . . . stb.

Linder Béla.

Ez talán kulcsot ad Jászi Oszkár előbbi leveléhez. Félreértés simult itt el.

XV. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Lapad, 1922. december 1.

Kedves Asszonyom, egészen megindít a mód, ahogy ügyeimmel foglalkozik. A gondolatot, hogy az Emberi Jogok Ligájához forduljon, éppúgy, mint azt, hogy ügyem iránt Moutet úr ér-deklődését felkeltse, nemcsak kitűnőnek találom, hanem azt is hiszem, hogy ez az egyetlen módja annak, hogy a francia és rajta keresztül az európai közvélemény figyelme felhívassék arra az igazságtalanságra, amit nemcsak személyem, hanem az egész magyar progresszív mozgalom ellen követtek el. Kérem, kedves Asszonyom, szíveskedjék átadni Moutet úrnak mélyszéges hálám kifejezését nemes ajánlatáért, amelyet azzal a kikötéssel fogadok el, hogy amennyiben segítségé-vel pörömet megnyerném, fáradozásaiért később honoráriumot ajánlhassak fel. Ami már most Moutet úr effektív közreműködését illeti, először is tájékozódnom budapesti ügyvédek útján afelől, hogy mik a jogi lehetőségek külföldi ügyvédnek a védelemben való részvételére. Szerintem az egyetlen lehetséges eljárás az volna, ha Moutet úr megtalálná a módját, hogy az ügyet a Nem-zetek Szövetségének ítélőszéke elé terjessze. Úgy látom, hogy a trianoni szerződés több parag-rafusa is (kivált, ha nem tévedek, a 67. vagy 76. szakasz) megadja a lehetőséget, melyet keresünk. Amint megkapom a szükséges információkat, bátor leszek azzal megküldeni Önnek, hogy szíves-kedjék azokat Moutet úrnak átadni. Pillanatnyilag (november 27 óta) a per a bíróság előtt van, de majdnem bizonyos vagyok abban, hogy az ítélethírdetést megint elnapolják. De még pör-vesztés esetén sem látom akadályát annak, hogy Moutet úr a Nemzetek Szövetségének ítélő-székehez forduljon. Ha közvetlen és gyors információkra lenne szüksége, kérem, forduljon barátomhoz, Szende Pál úrhoz (Wien I., Neuer Markt 14.) december 15-ig, amikor Jászi úr, aki most éppen itt van, megint Bécsben lesz. (Címe: IV., Schönburgstr. 15.) Én egész télen át Ragu-

zában maradok. Indulásomat Kanadába csak márciusra számítom, hála Thornton úr segítségének, amely a lehető legbarátságosabb volt. Végül hadd köszönöm meg október 30-i levelét is, amelyet, mivel távol voltam, csak néhány napja kaptam meg. Nagyon hálás vagyok azokért a fontos cikkekért, amelyeket elhelyezni szíves volt. Nagyon kedves volna, ha elküldetné ezeket nekem. Károlyiné asszony legbarátságos üdvözlését is átadva, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Károlyi Mihály.

Jászi Oszkár éppen Károlyiéknál Dubrovnikban lévén, kétségtelennek látszik, hogy a levélben foglalt álláspontokat s terveket közösen dolgozták ki. Yvette Lebas és Victor Basch az Emberi Jogok Ligáját bocsátotta Károlyiék rendelkezésére, hogy propagandájuk Nyugaton megindulhasson. Világos e levélből az is, hogy ekkor Károlyi bécsi bizalmi embere Jászi távollétében Szende Pál volt. A nemrég (1967-ben) kilencvenegy éves korában elhalt Marius Moutet, aki Károlyi védelmére Yvette közvetítésével azonnal vállalkozott, nemcsak ügyvéd volt, hanem szocialista képviselő is, a népfront-időkben később miniszter, a francia szocialista pártnak egészen a második világháború másnapjáig egyik európai nevű vezetője, aki valamikor Jaurès legszűkebb köréhez tartozott; utolsó franciaországi nyilvános beszédét 1914. július 25-én, hat nappal vértanúhalála előtt Jaurès a valse-i választókerület székhelyén, Marius Moutet támogatására mondta el. Szerepvállalásának a magyar ügyben külön adaléka, hogy leánya Victor Baschnak menyje volt. Ami a trianoni szerződést illeti, Károlyi és egykori miniszterei, akik a hatalomról való lemondás árán is a trianoniaknál sokkal kedvezőbb területi feltételeket utasítottak vissza, nemcsak jogilag, de morálisan is — sőt némi malíciával — teljes igazsággal fordíthatták Horthyék ellen épp ezt a szerződést, amelyet ők viszont, a szerződés diktálójától nyert hatalmuk megtarthatásáért, sietve aláírtak.

XVI. LOUIS EISENMANN LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Párizs, 1922. december 14.

Asszonyom, most hallok Basch úrtól, hogy a mellékelt helyreigazítást Önnek küldhetem; sorsát, kérem, kísérje figyelemmel. Hozzá kell tennem, hogy mindjárt két kézzel is aláírtam volna, s hogy a szerző iránt alkalmasint keményebb lettem volna, mint Dominois úr. A *raguzai* révész bátor volt, engem meghatott. A *mosoly*, amelyre várok, mint Basch úr mondja, fölöttébb jelentékeny. Feljegyeztem magamnak, hogy elküldjem Önnek Csehszlovákiát, de könyveim rendetlenségéből fiaimmal kell kikerestetnem. — Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Louis Eisenmann

Louis Eisenmann, a magyarországi eredetű kiváló szlavista, Baschnak professzor-társa volt a Sorbonne-on s mindenben készséges segítőtársa is. Jászi Oszkár *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* (1918) című könyve elé Eisenmann-idézetet illesztett egyik mottója gyanánt. F. Dominois az Ecole des Langues Orientales professzora volt. A levélfró dőlőbetűs — az eredetiben aláhúzott — *mosolya* olyan célzás, amely ma már aligha fejthető meg. A *raguzai* révész Károlyi dubrovnikai motorcsónak-vállalkozására vonatkozhatik. A levél végén Csehszlovákiáról szóló könyvről van szó, nyilván az Eisenmannéról.

XVII. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Belgrád, 1922. XII. 20.

Kedves Asszonyom, visszaérkezésem óta annyira el voltam foglalva, hogy bocsánatát kell kérnem, amiért erőfeszítéseiket Önnek és Basch professzor úrnak csak most köszönöm meg s csak most informálok mindarról, ami azóta történt. Bécsi megbeszéléseim Szende, Lovászy és

Garami urakkal éppúgy sikerre vezettek, mint beszélgetéseim az engem itt meglátogató Károlyi és Jászi urakkal, s remélem, hamarosan megalakul Bécsben a Magyar Köztársasági Liga, amelynek vezetésére az imént elsőül említett három úr vállalkoznék. Szép cikke az *Ere Nouvelle*-ben Károlyit mélyen meghatotta s megkért, adjam át Önnek köszönetét. A cikket Jászi a „Bécsi Magyar Ujság”-ban is rövidesen közölni fogja, s a Tisseyre könyvéről szóló szép tanulmányát is. Károlyi körülbelül egy hónappal ezelőtt írt Önnek és Moutet képviselő urnak. Moutet urnak, mint védőnek való elismertetése dolgában Károlyi az ő budapesti védőjéhez fordult, s most választ és instrukcióit várja. Engedelmeivel megküldöm a Károlyi-perről szóló ujságkivonatokat, amelyek hírül adják, hogy Károlyival szemben a főügyész elejtette a bolsevizmus behozásának vádját, bizonyítottnak vette, hogy a bolsevisták a hatalmat erőszakosan, államcsíny útján ragadták meg, s a fővádpont Károlyi ellen a békekötés óhaja és az antantbarátság. A Károlyi-per menete kedvező benyomást tett a magyar közvéleményre és sokkal járult hozzá az októbristák ügyének rendezéséhez. Bizonyítandó az ellenbizonyítékok elégtelenségét, a főügyész többször volt kénytelen zárt tárgyalást kérni, de még a zárt tárgyalásokon sem tudott semmi konkrétumot bizonyítani, a bíróságnak tehát el kellett napolnia a tárgyalást, mivel kimondani a felmentést politikai érdekből nem meri. A magyar kormány az a szándéka, hogy állandósítsa a háborús idők kivételes rendelkezéseit, mégpedig „az államrendről szóló törvény” amazoknál is szigorúbb formájában, igen jellemző a magyar helyzetre. Ennek a javaslatnak a rendelkezései végképp groteszkek. Ezekkel minden ellenzéki megmozdulás lehetetlenné válik: sajtóellenőrzés, internálás, lapbetiltás, levél- és telefoncenzúra, s mindez politikai bíróságok (Linder elírása „hatóságok” helyett. — *R. M. A.*) kezében. Úgy vélik, hogy a magyar kormány ez a szándéka háborús intenciókat takar, s mondhatom is, hogy egész Közép-Európa levegője puskaporral van tele. Komoly politikai körök véleménye szerint igen jellegzetes a félelem, hogy Magyarország magatartása és az olasz fasiszták szélső szárnyáé rövidesen súlyos bonyodalmakra vezet. Idéz-nem kell egy Dalmáciában élő volt jugoszláv államférfi értesülését, amely szerint Dalmáciában zendülés, olasz fasiszta puccs lehetőségével számolnak és Olaszországból Magyarországra folyamatosan indítanak lőszerszállítmányokat. Megküldöm Önnek azt a velem készült interjút, amely a „Prager Presse”-ben és a „Tag”-ban jelent meg, valamint Kövess tábornoknak interjüm ellen intézett támadását, amelyet a „Neue Freie Presse” közölt. Válaszom e támadásra a „Tag”-ban fog a napokban megjelenni, s lesz szerencsém azt is megküldeni Önnek. Pár nappal ezelőtt léptem érintkezésbe az „Agence de Presse Radio”-val, amelyet a magyar és a balkáni ügyekről szóló információkkal fogok ellátni. Remélem, a propagandát ezzel sokban segíthetem. Károlyi tegnap utazott vissza Belgrádból Dubrovnikba; a napokban ír majd Griffith urnak, előkészítendő kanadai útját, hogy márciusban megkezdhesse. Kérem, szíveskedjék informálni és nevemben üdvözölni Basch professzor urat. Nagyon örvendének, ha lenne oly jó s informálna mindarról, ami arra Önök felé történt. Remélem, hamarosan személyesen tehetem tiszteletemet s befejezhetem a legutóbbi találkozásunk alkalmával elkezdett ügyeket. A londoni előkészületeknek nagy jelentőséget tulajdonítok. Kellemes karácsonyi ünnepeket kívánva, kérem, fogadja . . . stb.

Linder Béla.

Ami a bécsi Magyar Köztársasági Ligát illeti, hamarosan kiderült, hogy két holtig becsült híve közül Szendével egyetértett Károlyi, egyelőre s úgy-ahogy még Jászival is, de Lovászival és Garamival együtt menni már végképp képtelen volt. A levélben említett könyv írója Charles Tisseyre, címe *Une erreur diplomatique, la Hongrie mutilée* (Párizs, Mercure, 1922). Horthyék mindvégig görcsösen vallott tétele az „erőszakos” 19-es kommunista hatalomátvételtől, amelyet a baloldal minden árnyalata tönkrecáfolt, a Károlyi-perben a bírák akarata ellenére s kiadós maliciával Károlyi mellett argumentált; Károlyinak a per alá vont időszakban tanúsított antantbarátsága pedig, amelyen az emigráns Károlyi már túl volt, a francia közvéleményben még mindig mellette volt felhasználható. „Az októbristák ügyének rendezése” csak Linder illúziója volt; annál

reálisabbak azonban magyarországi és európai helyzetmegítélései és értesülései. Báró Kövess Hermann pedig, az osztrák-magyar hadsereg 1918-as, utolsó katona-bárója, utolsó marsallja és utolsó, párnapos hadseregfőparancsoka, aki csak másfél évvel Linder levelének dátuma előtt, mint a katonai Mária Terézia-rend káptalanjának elnöke, a rendjel-adományozás felségjogának némi bitorlásával nyilvánította Innsbruckban Horthyt „a rend lovagkeresztjére érdemesnek” — ez a Kövess tábornagy a háborúvesztést persze hogy egyetlen ezredesnek, a forradalmi hadügyminiszternek nyakába szerette volna varrni.

XVIII. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 1923. január 19.
IV., Schönburgstr. 15.

Asszonyom, január 10-i kedves levelét e pillanatban kaptam, visszaérkezve Belgrádból, ahonnan Önnek fontos levelet írtam. Minden tölem telhetőt megteszek, hogy a dosszié Moutet úr részére mielőbb összeállíttassék. Ugyanekkor a budapesti védők Moutet úr közbelépését *egyelőre* nem kívánják a magyar bíróság előtt. Azt mondják, hogy külföldi ügyvéd ilyen fellépése irritálná a közvéleményt, amely a grófra nézve kedvezően alakult. Csak ha mégis elvesztenék a pört, kérnék Moutet úr súlyoszávú intervencióját a Nemzetek Szövetségénél. Ami szeretetreméltó meghívását illeti, hogy rendszeresen írjak a *Le Quotidien*-be, megvilágítandó a magyar helyzetet, figyelmét nagyon hízelgőnek találom és megteszem, ami tőlem telik, hogy a magyar demokráciát egy felszabadító hagyományaiban megújuló Franciaországhoz közelítem. Nagyon köszönve segítségét és ügyünk iránti rokonszenvét, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

Jászi, korrekt franciasággal, „Moutet mestert” írt, ahogy francia ügyvédnek kijár. Ehelyett „Moutet urat” írtam, nehogy akárci is iróniát lásson benne. Károlyi ügyvédje, legalább is e perben az alperesi jogi képviselet vezetője Nagy Vince volt, a régi függetlenségi párt képviselőjeként Károlyi utolsó belügyminisztere, a két háború közt polgári ellenzéki, a felszabadulás után pártonkívüli jobboldali, majd Sulyok-párti képviselő, aki végül Amerikába távozott. 1922-ben: possibilisnak megmaradt forradalmi exminiszter, aki ügyvéd is, tehát szerepére alkalmas. Igaz, hogy Károlyi eleinte, mint egy korábbi levele a fentebbiekben tanúsítja, maga is szkeptikus volt Moutet hazai szereplésének lehetőségét illetően, de ezt csak erősítette benne Nagy Vince álláspontja, amely nemcsak ügyvédi szerepféltésből fakadt, hanem része volt Nagy Vince ama mindvégig követett elvi gyakorlatának, hogy Károlyit és minisztereit, köztük sajátmagát az aktuális lehetőség, a Horthy-„legalitás” illemszabályain belül „rehabilitálja”; népszerűsége, melyet Károlyi ügyvédjeként átmenetileg szerzett, még ugyanabban az évben vitte be újra a pesti parlamentbe. Figyelemreméltó Jászi gondos fogalmazása: nem *akármilyen* Franciaországhoz hajlandó közeledni — vagyis nem a hivataloshoz. Herriot választási győzelmére és kormányalakítására még várni kellett jó esztendeig.

XIX. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

BÉCSI MAGYAR UJSÁG

(Wiener Ungarische Tageszeitung)

szerkesztősége — Redaktion:

Wien IX., Canisiusgasse 8—10.

Telephon: 16—1—13, 14—8—20, 21—8—20.

Bécs, 923. febr. 10.

Asszonyom, a jó hír, amelyet Öntől kaptunk — a francia kormány beavatkozásáé a Károlyi-ügybe — nagy örömmel töltötte el az egész magyar emigrációt. Károlyi gróf és mi, barátai mindnyájan végtelenül hálásak vagyunk Önnek, mert erre a fontos eredményre mindenekelőtt az Ön lelkes és önzetlen munkája vezetett. Nemes erőfeszítését sohasem fogjuk elfelejteni. Linder barátom rövidesen Párizsba utazik és megadja Önnek a magyarországi fejleményekről a szükséges információkat. Emlékirataim néhány nappal ezelőtt jelentek meg németül. Kiadómat megbíztam, hogy küldjön belőle példányt Önnek. Szeretném tudni, megkapta-e. Ez utóbbi hetekben kénytelen voltam kezembe venni a *Bécsi Magyar Ujság* vezetését. Nagyon lekötöleznék bennünket, Asszonyom, ha szíves volna közbenjárni az *Ère Nouvelle*-nél, hogy nekünk rendszeresen egy ingyen példányt küldjenek. Céljaink közé tartozik, hogy a francia demokrácia erőfeszítéseiről pontos információkkal szolgáljunk. Előre is megköszönve szíves segítségét, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár

Sem Yvette Lebas érdemét, sem Jászi szavainak értékét természetesen nem csökkenti, hogy a francia intervenciónak, mint tudjuk, komoly foganatja végül nem lett.

XX. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Belgrád, 1923. február 11.

Kedves Asszonyom, megkaptam nagyon kedves és érdekes levelét, amelynek tartalmát közöltem Károlyi úrral, aki éppen Belgrádban van, valamint Jászi úrral. Engedje meg, hogy gratuláljak a szép eredményhez, amelyet, hála az Ön akciójának és a nagyon tisztelt Basch professzor úr segítségének, az Emberi Jogok Ligája elért. Komoly és rendkívüli értékénél fogva ez az eredmény nagyban segítette ügyünket. Nagyon köszönöm azt is, hogy volt oly kedves és előrelátó angliai utunk előkészítésében. Indulásomat néhány nappal, sajnos, késlelteti az osztrák konzulátus magatartása, nem akarván megengedni, hogy átutazzam Ausztrián. Ludendorff odamehet, sőt politikai beszédek is mondhat ott, nekem azonban tiltják a beutazást, mert Ausztriában is (a „köztársaságban”) engem okolnak a monarchia és a hadsereg összeomlásáért. Barátaim most dolgoznak e tilalom feloldatásán, akciójuk eredményét meg kell várnom, s Párizsban így csak tíz napon belül lehetek. Mihelyt odaérkezem, nagy örömmel teszem tiszteletemet Önnél és a professzor úrnál. A viszontlátásnak előre is örvendezve, kérem Önt, Asszonyom, s a professzor urat is, fogadják . . . stb.

Linder B.

(Utóirat:) Károlyi úr személyesen akar írni Önnek és a professzor úrnak, hogy megköszönje olyannyira hatékony segítségüket.

Ludendorff tábornok akkor éppen Hitlerrel közös müncheni puccsára készült.

XXI. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Belgrád, 1923. febr. 15.

Kedves Asszonyom, ki sem mondhatom, mennyire meghat az a fáradhatatlan lelkesedés, amellyel ügyemet felkarolta. Évek óta elrágalmazva, mindenki által elhagyatva, többé-kevésbé már, az igazat megvallva, szkeptikus voltam, amikor Ön közreműködését Raguzában fölajánlotta. Annyi csalódás után nem is hihettem, hogy valaki, aki engem alig ismer, vállalkozzék a hálátlan feladatra, hogy ügyem mellett kiálljon s nyilvánosan védelmemre keljen. Épp ezért hiheti el nekem, kedves Asszonyom, hogy ha háláról beszélek, ez nem pusztá frázis, hanem teljes szívemből jövő érzés. Válasz gyanánt január 10-i levelére a következőkről értesítem: 1. Megadtam Bécsben a szükséges utasításokat, hogy lássák Önt el pöröm adataival. 2. Irtam ügyvédeknek, Nagy Vince úrnak, Moutet mester ama megindító ajánlatáról, hogy szívesen vállalná ügyem védelmét. Azt felelte, hogy egyelőre jobb, ha Moutet mester nem avatkozik bele s hogy intervencióját halasszuk el. 3. Villámcsapásszerű volt a hatás, amit Poincaré úr közbelépése és az Emberi Jogok Ligájának akciója keltett. Azt mondják, Horthy kormánya ennek következtében a legkínosabb helyzetben van s nem tudja, hogy' kerüljön ki belőle. Még nagyobb lenne persze a hatás, ha Poincaré úr vagy a Quai d'Orsay valami módon igazolná, hogy Károlyi az antanttól pénzt semmiféle formában nem kapott. Ilyenmű nyilatkozat még Horthy reakciós rendszerének bukását is előidézhethné, annál is inkább, mert úgy is csak nagynehezen tartja magát. 4. Tervét — egy cikksorozattal felkelteni az angol közönség érdeklődését ügyem iránt — kitűnőnek találom. Nagyon hálás volnék, ha szíveskednék az angol sajtónak dokumentált cikkekkkel szolgálni. 5. Intézkedtem Bécsben, hogy küldjenek Önnek fényképet rólam a levelében említett amerikai lap számára. — Kérem, Asszonyom, szíveskedjék átadni baráti üdvözlétemet Thornton urnak, akinek szintén hálás vagyok mindazért, amit értem tett. Irtam neki, azt hiszem, decemberben, ama lépéseim alkalmából, amelyeket kanadai utazásom ügyében az ő tanácsára tettem. Nagyon örülnék, ha tudnám, hogy leveletem megkapta. Megköszönve végül azt a fogadtatást, amelyben Linder ezredest részesítette, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Károlyi.

Poincaré, az államfő-viselt akkori francia miniszterelnök — akit egy év múlva majd Herriot kényszerít távozásra — Károlyi ügyében tehát megválasztotta a határt, ameddig elmehet anélkül, hogy Horthyéknak végzetesen ártson. Kanadába egyébként Károlyi ekkor végül nem ment. Yvette Lebas munkájának ez a levél a legszebb történelmi elismerése, s fontos dokumentum is.

XXII. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 1923. febr. 16.

IV., Schönburgstr. 15.

Asszonyom, épp most kaptam s köszönöm február 5-i levelét. Értesítem, hogy megtettem az összes szükséges intézkedést arra nézve, hogy minden pontos adatot és felvilágosítást, amilyen gyorsan csak lehet, megkapjon. Remélem, rövid időn belül teljes és részletes feljegyzést küldhetek. Lapunkban közöltem Poincaré úr levelének teljes szövegét, amely az emigráció valamennyi csoportjában és Magyarország progresszív köreiből örömteli szenzációt keltett. Újra megköszönve nemes erőfeszítéseit ügyünkért, kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

Károlyi kérésére tehát (lásd az előző, XXI. levél 1. pontját) Jászi máris jelezte, hogy annak értelmében intézkedett.

XXIII. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)
HOTEL LUTETIA
(kézírással: 620-as szoba)
43, boulevard Raspail

Párizs, 1923. II. 20.

Kedves Asszonyom, van szerencsém jelenteni Párizsba érkezésemet. Mellékelten találja K... gróf levelét. Nagyon örülnék, ha Önnél tiszteletemet tehetném; kérem, tudassa velem ennek óráját. Kérem, fogadja ... stb.

Linder B.

XXIV. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás, (Franciából.)
Fejléc mint a XIX. levélé

Bécs, 1923. március 6.

Asszonyom, elnézését kérem, amiért késve küldöm a kért emlékeztetőt. De erről nem én tehetek. Valamennyi dokumentum nem állt közvetlen rendelkezésünkre, a francia fordítás és gépeltetés pedig Bécsben vajmi nehéz dolog. Végre is, az összefoglalás készen van és tartalmazza, remélem, a legfontosabb tényeket, amelyekre Önnek szüksége van. A Károlyi ellen hozott ítélet indokolásának eredeti szövege még nincs kezünkben, de mihelyt megkapom, lefordítatom és azonnal küldöm Önnek. Abban a reményben, hogy lelkes és önzetlen kampányában az emlékeztetőnek hasznát veszi, kérem, Asszonyom, fogadja ... stb.

Jászi Oszkár.

XXV. LINDER BÉLA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)
HOTEL LUTETIA
(kézírással: 121-es szoba)
43, boulevard Raspail

23. III. 11.

Kedves Asszonyom, itt vagyok megint Párizsban. Olvastam útközben igen érdekes cikkét az Ère Nouvelle-ben, gratulálok hozzá. Nagyon hálás volnék, ha szíveskednék tudatni, mikor beszélhetnék Önnel, sok hírem van, s azt hiszem, jók. Kérem, fogadja ... stb.

Linder B.

XXVI. LINDER BÉLA LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Belgrád, 1923. április 13.

Kedves Asszonyom, tanulmányokat van szerencsém mellékelten küldeni a magyar ajtó-ról és a magyar politikai pártokról. Nagyon kíváncsi vagyok, az Agence Agerope megkezdte-e már működését. Kérem, legyen oly szíves, tájékoztasson, kapta-e rendszeresen távirataimat és az Avala jelentéseit, s küldenek-e Önnek Budapestről lapokat. Azt is kérem, tudassa velem, vajon

a sürgőny címet a posta iktatta-e már, hogy távirataimat ezentúl egyszerűen csak „Agerope, Paris” címre küldhessem. Egyúttal kérem, legyen oly jó, küldje meg nekem az Agerope jelentéseit, hogy észrevételeimet megtehessem. Kérem, kedves Asszonyom, fogadja . . . stb.

Linder B.

A forradalmi hadügyminiszter az emigrációban, mint már utaltam rá, az operatív téren jártas ezredes képességeit sajtószolgálat — elsősorban az emigrációs sajtószolgálat — megszerzésére hasznosította. Támaszkodhatott Belgrádban a jugoszláv távirati irodára, az Avalára is. Yvette Lebas jó partner volt, az induló s hozzá közel álló Agerope (Agence Europe) postai regisztrálása dolgában is eljár; iratai közt eltette a hivatalos postai értesítést is.

XXVII. ANDRÉ LIAUTEY LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

LES IDÉES FRANÇAISES

littéraires, artistiques
et sociales.

Rédaction: 17, rue Collette
Paris 17^e

Párizs, 1923. május 7.

Uram, nagy örömmel bocsátom rendelkezésére Moutet úr számára mindazt az értesülést, amivel rendelkezem. Azt hiszem, jobb lenne, ha Ön jönne el hozzám, a rue Collette 17-be, mivel dossziéim elég terjedelmesek, s nem tudom, Önnek mire lenne szüksége. Ha Önnek nem volna másképp megfelelőbb, várni fogom tehát szerdán 10.30-kor. Sürgősség esetén, továbbá ha csőpostán értesít és ha muszáj, előre hozhatom a randevút holnapra, ugyanoda s ugyanakkorra. Kérem, Uram, fogadja . . . stb.

André Liautey
felsőbíróvási ügyvéd.

A címzett ismeretlen; ezúttal is Yvette Lebas bizalmi embere gyűjt adatokat Károlyi mellett és Horthyék ellen, megbízásából Marius Moutetnek is, aki a jó ügytől, mint ebből is látszik, Nagy Vince álláspontja ellenére sem vonult vissza.

XXVIII. N. N. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

LES CAHIERS DES DROITS DE L'HOMME

Revue Hebdomadaire de la Ligue des
Droits de l'Homme.

Rédaction et Administration: 10, rue
de l'Université, Paris VIIe. Téléphone:
Fleurus 02—92.

Párizs, 1923. május 18.

Asszonyom, Guernut úr, aki észak-afrikai propagandaújtjáról most tért haza, élénk meglepődését közölte velünk, hogy a memorandum alatt, amelyet Ön a Károlyi-ügyről küldött nekünk, nem olvasta az Ön nevét. E mulasztása zavarba ejt. Mivel a memorandumot névével

szerzőként senki nem jegyzte, azt hittük, hogy a szerző névtelensége az Ön kívánsága. Kérjük, Asszonyom, bocsásson meg és fogadja . . . stb.

Olvashatatlan aláírás
szerkesztőségi titkár.

Henri Guernut a Liga főtitkára volt. A Károlyi-ígérte s az ő kérésére Jászi által megküldött dossziéről van szó.

XXIX. LOUIS EISENMANN LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Szombat délben.
(Postabélyegző: 1923. jun. 2.)
20, rue Ernest Cresson, XIVe.
Téléphone: Ségur 59—51.

Asszonyom, értesüléseket kaptam. Jó lesz élni velük, azzal a feltétellel, hogy a dolog némi mérséklet és személytelen diskusszió vonalában marad. Rendelkezésre állok, hogy beszélgessek Önnel, és M. M.-mel. Felhívhat, ha megfelel Önnek, 16 és 17 óra között Fleurus 14—41 számon, vagy itt, 20 és 21 órakor, s akár holnap reggel 11 előtt. Kérem, Asszonyom, fogadja . . stb.

Louis Eisenmann.

Basch professzor és Yvette Lebas kérésére tehát Eisenmann professzor is folytatta a munkát, éppúgy, mint Marius Moutet, kinek nevét a monogram jelenti.

XXX. JOSEPH PAUL-BONCOUR LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

CHAMBRE DES DÉPUTÉS

Párizs. 1923. június 6.

Kedves Asszonyom, annak, hogy péntek előttre adjak Önnek találkozót, csak azt a módját látom, ha holnap délelőtt 11¹/₂-kor a kamarában felkeres, mert muszáj a délelőtti ülésen résztvennem. Legyen tehát oly szíves, hívasson ki onnan. Tisztelő érzéssel

J. P.-Boncour.

A fáradhatatlan Yvette tehát Paul-Boncourhoz, a leendő miniszterelnökhöz, hadügy- és külügyminiszterhez, a Harmadik Köztársaság utolsó nagy garnitúrájának tagjához fordult. Károlyival Paul-Boncour később is együttműködött: 1939 júliusában Károlyi oldalán láttam ülni az asztalfőn, az Association des Amis de la République Française nevű nagy párizsi emigráns-szervezet magyar szekciójának első, alakuló megbeszélésén, ahol Károlyi után ő is felszólalt. Az antifasizmus ügyéhez később is, mindvégig hű maradt. Yvette Lebas számára az, hogy kezdetben Caillaux közvetlen munkatársa volt, hozzáférhetővé tette Franciaország minden vezető politikusát, s ebben Victor Basch tekintélye is segítette.

XXXI. LOUIS EISENMANN LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Párizs, 1923. június 14.

Asszonyom, Diner-Dénes úr, Károlyi volt államtitkára, aki hozzá azóta is ragaszkodik, nyolc-tíz napig Párizsban van. Érdekes mondanivalói vannak nemcsak Magyarországot, hanem az emigránsokat illetőleg is. Azt hiszem, jó volna összehozni Moutet és Paul-Boncour urakkal, meg talán Buisson úrral, vagy pedig, személytelenül, az Emberi Jogok Ligájával. Címe Hôtel du Nord et d'Anvers, 12, rue de Maubeuge; a találkozóra, amelyet Ön szíves lenne kitűzni, haladéktalanul elmegy. Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Louis Eisenmann

Volt külügyi államtitkárával, a forradalom polihisztorával, a nehéz természetű s már a fenti levél időpontjában is hatvanhat éves Diner-Dénes Józseffel, e valódi regényalakokkal és több területen is kiváló szellemmel, akinek egy írására az *Empirikriticismus*ban Lenin is hosszan és elismerően hivatkozik, Károlyi később összeveszett ugyan, de kifelé ezt nem mutatta, emigránsgyűlésen is közös elnökségben vállalta vele a szolidaritást, sőt *La Hongrie* című könyvéhez 1927-ben, vitázva bár, de őszintén gratulált. Nem tudni, összehozta-e Yvette csakugyan a levélben említett politikusokkal és a Nobel-díjas tudós Buissonnal, az Emberi Jogok Ligája elnöki tisztében Victor Baschnak, az akkori alelnöknek elődjével. S nem tudni, ami örök kár, vajon — legalább Yvette számára, mert ők ketten csakugyan találkoztak — mi mondanivalója volt. Hogy Párizsban éppen a szlavista és csehszlovák-szakértő Eisenmann professzorhoz fordult, Diner-Dénes lipcsei eredetével magyarázható. Csoda is lett volna, ha az akkori konstellációban Yvette Lebas-t kihagyja. Hiszen az Osram-villanykörte nevével játszva „Osram bácsinak” emlegették, mivel akármiről volt szó, szavajárása volt, hogy „oz rám tartozik”. Komlós Aladár kitűnő Diner-Dénes-monográfiájában olvasható az is, hogy párizsi emigráns-kuckójában még a nyolcvan éves Diner-Dénes József is így oktatta ifjú látogatóit: „Látja, öcsém, ebből a lukból kormányzok én a világot”. A kvalifikációja végre is megvolt hozzá.

XXXII. HENRI GUERNUT LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

LIGUE FRANÇAISE POUR LA DÉFENSE
DES DROITS DE L'HOMME ET DU CITOYEN
10, rue de l'Université, Paris VIIe arr^t.

Téléphone: Fleurus 02—92

C/KÁROLYI

1923. június 25.

Asszonyom, kétségkívül olvasta a tegnapi „Liberté” cikkét a Károlyi-üggyel kapcsolatban. Örülök, ha beszélhetnék Önnel a válaszlól, ami erre kijár. Felnézhetne-e hivatalomba a délután folyamán? Elnézését kérve és köszönettel kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Henri Guernut
főtitkár.

A cikk nincs előttem. Felderítendő volna, ha megjelent, a válasz is. A levél jelzése mutatja, hogy a Károlyi-ügyeknek az Emberi Jogok Ligájában már külön ügyvitele volt.

XXXIII. JÁSZI OSZKÁR NÉVJEGYE

Kézírás. (Franciából.)

PROF. DR. OSCAR JÁSZI

igen melegen ajánlja barátját, Bölöni György urat
az Ön jóakaró figyelmébe.

1923. július 14.

WIEN, IV., SCHÖNBURGSTRASSE 15.

Jászi Oszkár névjegyének ezekkel az Yvette Lebas-hoz intézett soraival készültek bécsi emigrációjukból Bölöniék a felszabadulásig tartó párizsiba.

XXXIV. LINDER BÉLA LEVELE

Gépírás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

BALKAN-EXPRES

Agence d'Informations de presse

Téléphone 23—01. Télégrammes: BEX.

Belgrád, 1923. július 14.

Strahinića Bana 26.

Kedves Asszonyom, nagyon köszönöm július 2-i szeretetreméltó levelét és értékes információit. Nagy elégtétellel állapítom meg, s megkaptam ennek megerősítését Párizsból is, hogy igen sikeresen dolgozik. Nagyon őszintén köszönöm, hogy ügyünknek ilyen hévvel s odaadással szenteli magát. Ami Diner-Dénes úrról való véleményét illeti, ezt csak megerősíthetem. Eisenmann úr már kétszer írt nekem; ha látja, kérem, szíveskedjék tolmácsolni neki hálámat, amiért fiam dolgában annyira segített. Köszönöm Önnek információit ebben az ügyben is. A szükséges lépéseket megtettem, a kérvényeket megküldöm Önnek. A magyar események igen válságosak s arról győznek meg, hogy jobb volna párizsi utazásomat őszre halasztanom, amikor a helyzet világosabb lesz. Ha Londonban lesz, kérem, látogassa meg Street urat, aki szintén sikeresen dolgozik. Ami Politzer úr utazását illeti, azt hiszem, szükséges volna helyetteséről gondoskodni, mivel utazás közben készülő fordítások rendszerint bizonytalanok. Talán Politzer úr ajánlhat valakit. Nagyon érdekelnek Benes úr utazásának a magyar kérdésre vonatkozó eredményei; kérem, ha erről megtud valamit, szíveskedjék informálni. Mellékelten küldök egy 5000 frankos csekket; kérem, ebből juttasson el 3000-et Street úrnak, a többiből pedig költségeit szíveskedjék fedezni. Fáradozásait őszintén megköszönve, kérem fogadja... stb.

Linder B.

A levél legfontosabb mozzanata: Georges Politzer nevével Yvette Lebas archívumában itt találkozunk először. Alább, a maga helyén megismerkedünk a magyar ügyben vállalt szerepével közelebbről is. Street úr — C. I. C. Street — a *Hungary and Democracy* (London, Unwin, 1923) című könyv szerzője. A levél arról is felvilágosít, hogy Linder hírigyőzősége jugoszláv segítséggel komoly vállalkozássá lett, partnere s immár honorálója is Yvette Lebas újságírói praxisának, térítgetője legalább költségeinek.

XXXV. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

London, 33. Eccleston Squ. W. S. (Victoria)

1923. július 30.

Kedves Asszonyom, már csaknem egy hónapja, hogy családommal Londonba érkeztem. Az angliai letelepedési engedélyt nagynehezen kaptam meg. Céloimat csak a Labour Party támogatásával értem el. Thornton úr is nagyon kedves volt irányunkban. Tőle tudom, hogy néhány

napra Ön is Londonba készül. Remélem, tervét nem változtatta meg, s hamarosan itt látom, Londonban. Annyi minden közlendőm van — és aztán szeretném is személyesen megköszönni mindazt, amit értem tett. Fogadja, kedves Asszonyom . . . stb.

Károlyi Mihály.

XXXVI. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

1923. Kedd, szeptember 4.
30 St George's Squ. S. W. 1.

Kedves Asszonyom, megtisztelné-e azzal, hogy ma este velem vacsorázik? Ha igen, 8 órakor érte megyek a szállodájába. Fogadja, kedves Asszonyom . . . stb.

Károlyi Mihály.

XXXVII. C. I. C. STREET LEVELE

Kézírás. (Angolból)

White Lodge, Newport, Essex, 4.9.23.

Kedves Fouque asszony, azzal riasztanak, hogy Tarcali itt van az országban és Károlyit keresi, akit érdekeltté akar tenni „Quand Horthy est roi” című könyvének angliai kiadásában. A cseheket már óvtam, nehogy megadják Tarcalinak K. címét, mivel nem hiszem, hogy kedvére lenne, ha ez az ember untatná. Nagyon hálás volnék, ha a dolgot K.-nak jelezné s ha nekem is írna pár sort, amelyben közölné velem *őszinte* véleményét Tarcaliról és könyvéről, s hogy mit gondol, itteni kiadása jót tenne-e. Ami engem illet, arra a véleményre hajlok, hogy haszontalan volna. *Őszinte* hive

C. I. C. Street.

Tisztázni kellene, kiről van szó. Az említett könyv nyilvánvalóan Horthy-ellenes volt; francia címe — magyarul: „Amikor Horthy a király” — a hírhedt Tharaud-testvérek Népköztársaság- és Tanácsköztársaság-gyalázó könyve alávaló címének visszájára fordítása, nyílt travesztíája. A levélíró riadalmának, bizalmatlanságának megértéséhez ismernünk kellene a könyvet és a szerzőt.

XXXVIII. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

London, szeptember 6., 1923.
St. George's Squ. S. W. 1.

Kedves Asszonyom, mivel dél előtt nem jöhetek, hadd kérdem meg, nem beszélhetnék-e Önnel ma délután 4 óra 30-kor. Ha igen, érte megyek a szállodájába, ebben az időpontban. Tisztelettel köszönti.

Károlyi Mihály.

Feltehető, hogy e találkozó okát az előző levél szolgáltatta.

XXXIX. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

London, 30 St. George's Squ. S. W. 1'

1923. október 3.

Kedves Asszonyom, engedje meg, hogy bemutassam Leslie Naftzger urat, aki szíves volt érdeklődni ügyem iránt. Igen hálás volnék, ha lenne oly kedves odaadni Naftzger úrnak minden cikket, ami az *Ère Nouvelle*-ben és az *Emberi Jogok Ligája* bulletinjeiben megjelent. Kérem, tájékoztassa szóbelileg is mindarról, amit Ön és barátaim ügyemért Franciaországban tettek. Naftzger úrral teljes bizalommal és korlátozás nélkül beszélhet. Remélve, hogy repülőtje jó volt, maradok, kedves Asszonyom . . . stb.

Károlyi Mihály.

Ma már nyomozást kívánna, hogy ki volt — azonkívül, hogy ügyvéd — e teljes bizalomra méltó Naftzger. Repülőgépen Berlinből tért éppen vissza Yvette Lebas, aki ott a Ludendorff és Hitler müncheni puccskísérletét megelőző atmoszférában Maximilian Hardannel, a nagy publicistával csinált interjút és akit ott Rudolf Breitscheid, a szociáldemokrata vezérférfi és későbbi porosz belügyminiszter — végül Ernst Thälmann vértanú-társa Buchenwaldban — fogadott bizalmába.

XL. LESLIE NAFTZGER LEVELE

Gpirás. sajátkezű aláírás. (Franciából.)

DUDLEY FIELD MALONE

Attorney

New York, 43, Exchange Place

Telegrams „Hastmor New York”

Téléphone Hanover 2464

Paris, 3, rue Taitbout

Telegrams „Maloneam-Paris”

Téléphone: Louvre 55—16.

1923. október 8.

Asszonyom, minapi londoni tartózkodásomkor Károlyi gróf egy Önnek szóló bemutatólevéllel látott el, fontos ügyekre vonatkozólag, amelyekről beszélgetni szeretnék Önnel. Rendelkezésre állok, hogy aznap és abban az órában, amelyet szíves lenne számomra megjelölni, felkeressem, vagy ha jobbnak látná, a fenti címem — 3, rue Taitbout — fogadhatom Önt tetszése szerinti napon. Sorait várva kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Leslie Naftzger.

Eszerint Mr. Naftzger az amerikai ügyvéd párizsi irodavezetője volt.

XLI. BÖLÖNI GYÖRGYNÉ LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Fejléc mint a XIX. levélé

Bécs, 1923. október 10.

Kedves, kedves Asszonyom, nagyon sajnáljuk, hogy a viszontlátás örömétől ezúttal el-estünk. Már nem vagyunk Berlinben, hanem három hétig még Bécsben, s utána úgy tervezzük, hogy letelepszünk Párizsban, ahol nagyon boldogan látnánk Önt viszont. Mivel tudjuk, hogy Londonban járt és találkozott Károlyi gróffal, megkérjük, legyen oly szíves két szóban megírni nekünk, igaz-e csakugyan, amit beszélnek, hogy a gróf e pillanatban Párizsban van. Kérem, fogadja férjem nevében is . . . stb.

Böloni Itóka.

Lehet, hogy egyszer már kint jártak körülnézni Párizsban és ott prezentálták Yvette Lebas-nak Jászi Oszkár fentebb közölt ajánló sorait, de lehet az is, hogy ez Berlinben történt meg, ahová Yvette időközben utazott.

XLII. BÖLÖNI GYÖRGYÉK LEVELE

Böloniné kézírása. (Franciából.)

Párizs, 1923. dec. 16.

Rue Rameau 5 (a Bibliothèque
Nationale terénél). Telefon:
Louvre 47—29.

Kedves Asszonyom, megérkezve Párizsba, nagy örömmel látnánk Önt viszont; mikor engedné meg, hogy felkeressük, anélkül, hogy munkájában háborgatnánk? Bécsi válaszukat berlini levelére, reméljük, megkapta. Adja át tiszteletünket kedves Édesanyjának és szíves üdvözlünket férjeurának. Igaz baráti köszöntéssel

Böloni György és Itóka.

A férj, akit Bölonié üdvözöltettek, már aligha volt ténylegesen a kurta ifjúkori házasság után nyomtalanul eltűnt Fouque, akinek nevét Yvette Lebas a Raymond Guyot-val kötendő házasságáig egyelőre még viselte.

XLIII. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

HOTEL WESTMINSTER

Corner Main and Fourth Streets

Phone 874—231

Los Angeles, 1924. február 25.

Kedves Asszonyom, egész örökkévalóság telt el azóta, hogy leveleket váltottunk a Károlyi ügyben. Azóta otthagytam örült és nyomorult Európánkat, tanulmány- és propagandaútra kelttem az Egyesült Államokba. „Lecture tour”-om véletlenül összehozott N. H. Cooke úrral, a Pomona College jelenkori történelmi osztályának egyik fiatal oktatójával. Cooke úr egy Joseph Caillaux úrról szóló könyvön dolgozik. Ószinte és tisztességes monográfiával kíván szolgálni, hogy honfitársai előtt megvilágítsa e jelentékeny férfinak valódi szerepét. Ismerve az Ön ragaszkodását Caillaux úrhoz, arra gondoltam, hogy munkájában szívesen lenne segítségére Cooke úrnak, ellátva őt mindazokkal a dokumentumokkal, amelyeket Ön hasznosnak és fontosnak lát. Ahhoz, hogy új atmoszférát teremtsünk egy békésebb és demokratikusabb nemzetközi politika számára, feltétlenül szükséges kellő megvilágításba helyezni az európai demokrácia valódi vezéralakjait. Remélve, hogy hasznos és hatalmas tanogatását szívesen bocsátja Cooke úr rendelkezésére, kérem, kedves Asszonyom, fogadja... stb.

Jászi Oszkár.

(Utóirat:) Áprilisban visszatérek Európába és végtelenül boldog lennék, ha a körülmények úgy hoznák, hogy Párizsban viszontláthatnám.

Ez Jászi első, azaz végleges kiköltözését megelőző amerikai útja volt. Yvette Lebas archívumában e sorait követi — a kaliforniai Stanford University könyvtár, illetve az annak kebelében működő Hoover War Library levélpapírosán — W. Henry Cooke dátum nélküli levele, amelyben Jászira hivatkozva részletesen ismerteti kéréseit, köztük azt is, hogy Yvette eszközöljön ki Caillaux-nál az egyetem egyik professzora számára párizsi audienciát.

XLIV. D. TOMITCH LEVELE

*Gépirás, sajátkezű aláírás.*LÉGATION DU ROYAUME DES SERBES,
CROATES ET SLOVÈNES EN FRANCEPárizs, 1924. április 5.
45, avenue de Villiers, XVIIe
Téléph.: Wagram 22—25

Asszonyom, február 7-i levelére válaszolva van szerencsém értesíteni, hogy a királyi követség Belgrádból most érkezett értesülése szerint az Ön ügynökségének működése pillanatnyilag fel van függesztve. Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

A követ rendeletéből
D. Tomitch
titkár.

Az „Ön ügynöksége” kétségkívül a Linderé, akivel Yvette Lebas hírszolgálati nexusban volt és közös propagandát folytatott. Gondolkodóba ejt az a kis broszúra, amelyet a nyilván tiltakozó és vitába szálló Yvette e levél mellett őrzött. (A levélíró eléggé kusza névaláírása majd azonosítása épp e füzet címlapja alapján volt számomra megfejthető.) A broszúra D. Tomitchnak, a párizsi szerb sajtóiroda akkori levelezőjének 1917. május 19-én egy párizsi szabadtéren páholyban elhangzott *La situation politique et le problème des nationalités en Autriche-Hongrie* című előadását közli nyomtatásban. Az egykori szerb propagandista, úgy látszik, mint jugoszláv diplomata a progresszív magyar emigrációval szemben is érvényesítette az akkori belgrádi uralkodó körök nacionalizmusát, amellyel éles ellentétben épp az a Jászi-féle nemzetiségi politika állt, amelyet az egész Károlyi-emigráció képviselt. Hiszen a kisantant-államok és Horthyék acsarkodásai csak nacionalizmusok ellentétei voltak, cinkoskodásra egymásra progresszív erővel szemben bármikor készen.

XLV. ANDRÉ ROUSSEL LE ROY LEVELE

*Gépirás. sajátkezű aláírás. (Franciából.)*RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
CABINET DU MINISTRE

Párizs, 1924. szeptember 21.

Asszonyom, André Frilourg úr volt szíves tolmácsolni azt az öelötte kifejezett óhaját, hogy a külügyminiszter kabinetfőnöke fogadja. Van szerencsém tudomására hozni, hogy Bergery úr távollétében fel vagyok hatalmazva, hogy fogadjam Önt az Önnek megfelelő napon és órában. — Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

André Roussel Le Roy
attasé.

André Fribourg képviselő, mint az olvasó már tudja, akkor Yvette Lebas sógora volt, aki ha nem is szívesen, kénytelen volt Yvette kérését teljesíteni. Gaston Bergery kabinetfőnök ekkor a külügyi tárcát is viselő Herriot miniszterelnök munkatársa volt, majd az Herriot-kormány által elsőül elismert Szovjetunió első párizsi nagykövetének. Borisz Leonyidovics Kruszinnak leányát vette feleségül és a parlamenti francia—szovjet bizottság elnöke lett. La Flèche című hetilapját 1939-ben Trockij szellemében szerkesztette.

XLVI. KÁROLYI MIHÁLYNÉ LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

(1924) október 17.

Kedves Asszonyom, férjem még mindig gyengélkedik, s így engem kért meg, írjam meg Önnek új londoni címét: Springmead, Windsor Terrace, Lyndhurst Rd. Hampstead N. W. 3. —, hogy Ön írhasson neki a Revue de Paris-ba szánt s Önnek megküldött cikke sorsáról. Nagyon reméli, hogy Önnek sikerülni fog a cikket elhelyeznie. Én holnap indulok Amerikába. Címem: 15 Park Row, c/o R. G. Caldwell, New York City. Remélem, Ön is megfordul az Egyesült Államokban, amíg én ott vagyok. Kérem, Asszonyom, higgyen . . . stb.

Károlyi Katinka.

Károlyné amerikai előadókörútjának egész irodalma van. Legszébb része az a levél-sorozat, amelyet feleségének Károlyi Londonból írt.

XLVII. ALINE MÉNARD-DORIAN LEVELE

*Kézírás. (Franciából.)*89, rue de la Faisanderie, XVIe.

1924. október 22.

Sok-sok köszönet, Asszonyom! Táviratoztam Jászi úrnak; a Károlyi-ítélet szövegét tőle kétségkívül gyorsabban kapjuk meg, mint a követéstől. Kérem, Asszonyom, higgyen . . . stb.

Aline Ménard-Dorian.

A levélfró hölgy — lakcíméről és levélpapírosáról ítélve előkelő hölgy — Jászi Oszkár párizsi ismerőse volt, aki a magyar emigrációnak szívesen tett szolgálatokat. A Károlyi-pör kúriai ítélete volt éppen esedékes.

XLVIII. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Diktált kézírás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

London N. W. 6. Hampstead,

83 Greencroft Gardens.

1924 november 3.

Kedves Asszonyom, ha a Revue de Paris dolgában írt szép levelére nem feleltem mindjárt, először is azért történt, mert későn kaptam meg. Egy fatális baleset vidékről visszakényszerített Londonba. Augusztus 18-án csípőmagasságban lábtörést szenvedtem, kórházba vittek, onnan meg az új lakásomra. Már hét hete fekszem mozdulatlanul hanyatt, eleinte komisz fájdalommal is. Levelét tehát meg sem kaphattam azonnal. S mikor aztán megkaptam, mai állapotomban bizonyos időbe tellett, amíg Tormay asszonynak a választ megírhattam. Ki sem mondhatom, mennyire hálás vagyok, hogy figyelmeztetett erre a személyem és politikám ellen intézett újabb támadásra. S ha cikkemet a Revue de Paris-ban el tudja helyezni, nem is tudnám, hogyan köszönjem meg. Nem frázis, ha ezt mondom, mert hisz' ezzel lehetőséget nyújt számomra, hogy rágalmozóimmal szemben, kiknek lehangosabb szóvivője ez a Tormay nevű alapítványi hölgy, egyenlő terepen intézzek ellentámadást. Igazán hihetetlen, hogy a francia közönség ne tiltakozék erőlesen az olyan propaganda ellen, amilyen ez is, valamint a Tharaud-fivéreké is, amely kereken németbarát. Az Ön cikke kitűnő; az enyémnél azért jobb, mert Önnek megvolt Tormay

asszony eredeti könyve, melynek szemelvényei tendenciájáról még kiáltóbban szólnak. Nagy kár, hogy nem jelent meg. Mellékelten küldöm Önnek az 5000 szavas cikket, melyet kért tőlem. Azt hiszem, csakis e nem túlkomoly s egyúttal perszifláló műfajban válaszolhatok. És ismervé a *Revue de Paris* reakciós tendenciáját, úgy látom, ez a maximum, amit lenyelni képes. Nemcsak a hazugságokat akartam kimutatni; arra törekedtem, amit a francia közönséggel meg akarok jól értetni, hogy ez a könyv propagandatermék, s hogy egy nőt, aki ennyire gyűlölködő modorban ír, nem lehet komolyan venni. Továbbá már eleve el akartam venni a jóízű olvasó kedvét ettől a „bujdosó könyvtől”, amely irodalmi szempontból neves íróhoz, úgy látom, nem méltó. Kedves Asszonyom, úgy küldöm ezeket az oldalakat, hogy Önnek fehér lapot adok, tegyen velük, amit akar. Ha túlhoszúnak találja, húzza meg. Ha túlharapósnak, enyhítse (de lehetőleg ne nagyon!). Fő, hogy levelem megjelenjen. Ön oly jó s oly igaz barát, engem pedig oly jól ismer és megért, hogy tökéletesen nyugodt vagyok: megtalálja a módját, hogy ebből az irkafirkából a leghasznosabbat hozza ki. Rossz fordulatoktól, mondatfűzéstől óvnom sem kell. A német szöveg segítségével, azt hiszem, nehézség nélkül eltávolítja gondolatomat s mindent rendbehoz. Milyen kár, hogy nem találkozhattam Önnel, amikor legutóbb Londonban volt! Remélve, hogy legközelebb szerencseesebb leszek s mielőbb eljön egy kis ködöt szolgolni, kérem, kedves Asszonyom, fogadja . . . stb.

Károlyi Mihály.

(Utóirat:) Lorsy Ernő úr, aki elnök-koromban külügyminisztériumom tanácsosa volt, meg fogja Önt látogatni Párizsban. Megkaphat tőle minden felvilágosítást, amit még szükségesnek vélne a „bujdosó könyv” dolgában. Kérem, fogalmazza meg azt a Chaumeix úrhoz szóló levelet, amelyet kért tőlem; mihamar megkapom, máris aláírom s elküldöm. Ezt azért kérem, mert nem tudom, ebben a kényes ügyben milyen hangot kell megütnöm.

Tormay Cécile *Bujdosó könyve*, s ez az 1918/1919-es forradalmak ellen komponált s Károlyi Mihály iránt különösen komisz gyalázkodás 1921—1922-ben jelent meg. Károlyi, aki előtt hívei ezt talán kíméletből elhallgatták, úgy látszik, csak ekkor, 1924 őszén értesült róla, Yvette-től, s alighanem valami külföldi kiadása alkalmával; innen a friss és méltó felháborodás, meg az óhaj, hogy erre már mégis visszavágjon. (Az évszámok itt egy kissé mégis zavarbaejtők). Tormay Cécile könyve 1923-as jelzéssel s a northumberlandi herceg előszavával angolul jelent meg — *An Outlaw's Diary*, London, Ph. Allan & Co. és New York, McBride & Co. —, franciául pedig 1926-os megjelenéséről van adat: *Le livre proscriit*, Párizs, Plon.) Nagy kár, hogy Károlyi válaszcikkét nem ismerjük (*Válogatott írásainak* kötetei nem közlik, nem is tudjuk, vajon megjelent-e végül; bizonyára legjobb írásainak volt egyike, még ha Yvette Lebas talán élt is a felhatalmazással, hogy hozzányúljon (ami, ismervé tehetségét, nem is válhatott lényegi kárára). Hogy ennek a művének Károlyi mekkora jelentőséget tulajdonított, kitűnik abból, hogy ezúttal — noha alaptalanul — még francia nyelvtudásában sem bízott meg teljesen, megírta s elküldte németül is. Lorsy Ernő, a *Pester Lloyd*, emigránsaként a *Berliner Tageblatt* dolgozótársa (a mezőszilasi kommunista vértanúnak, dr. Bán Jenőnek sógora) nagy tudású, képzett ember volt, a magyar sajtó valódi büszkesége, Károlyinak a Népköztársaság idején kiváló diplomatája, az emigrációban pedig igen bizalmas híve s munkatársa; 1940-ben a német invázió elől Párizsból Amerikába menekült, ott is halt meg, Clevelandben. André Chaumeix a *Revue de Paris* főszerkesztője volt.

XLIX. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

London, 1924. XI. 14.
 2 Meadway Court (Mrs. Halman)
 Hampstead Garden suburb N. W. 11.
 (Golden green)
 Phone: Seadwich 1190.

Kedves Asszonyom, dr. Marian Philips, aki a Labour Party feminista propagandaosztályának élén áll és aki nagyon jó barátnőnk, tegnap Párizsba utazott mintegy tíz napra pihenni. Ottani címe: c/o Madame Bethel, 21, rue Leconte de Lisle (Neuilly). Nagyon hálás volnék, kedves Asszonyom, ha alkalmat adna neki megismerkedésre. Dr. Philips igen befolyásos személy a Labour Partyban, nagyon jól ismeri e pártnak, mely e pillanatban, hála MacDonald úr goromba tévedéseinek, komoly válságon megy át, minden kulisszatitkát. Nem tudom, hogy Vámbéry úr, akit figyelmébe ajánlottam, ráért-e levelemet átadni — ezért kérem újra, hogy legyen oly szíves informálni a Revue de Paris-ba szánt cikk sorsa felől: megjelenik-e vagy nem. Kitűnő híreket kapok Károlyiné asszonyról, aki az Egyesült Államokban megkezdett előadásaival hangoz sikereket arat. Ami engem illet, még mindig sántikálok, de néhány napot rövidesen Párizsban készülök tölteni, s nagyon fogok örülni, ha Önt, kedves Asszonyom, viszontláthatom. Kérem, kedves Asszonyom, fogadja . . . stb.

Károlyi Mihály.

L. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

1924. dec. 17.
 Hôtel du Rhône
 5, rue J.-J. Rousseau

Kedves Asszonyom, nagyon komoly dologban — Károlyi gróf ügyében — szeretném véleményét kikérni. Párizsi tartózkodásom, sajnos, igen rövidre szabott. Nagyon lekötelezne hát, ha tudatná velem, *amilyen gyorsan csak lehet*, hogy mikor és hol beszélhetnék Önnel. Holnap (csütörtökön) egész nap szabad vagyok, csak délután 5-kor nem, amikor Ménard-Dorian asszonyhoz vagyok hivatalos. Remélve, hogy holnap még látom, kérem, kedves Asszonyom, fogadja . . . stb.

Jászi Oszkár.

LI. LOUIS EISENMANN LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

1924. dec. 18.

Asszonyom, holnap vagy hétfőn a boulevard Raspail 96-ban leszek, holnap 15-től 17 óráig, hétfőn 15-től 16.30-ig. Nagyon örvendek, hogy néhány égon aktuálissá lett dologról beszélhetünk. Kérem, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Louis Eisenmann

LII. AZ EMBERI JOGOK LIGÁJÁNAK LEVELE

Gépírás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

1924. december 24.

S) Nyilvános gyűlés
(Magyarország)

Asszonyom és kedves Tagtársnőnk, bátorkodunk emlékeztetni, hogy volt szíves vállalni Károlyi gróf és Eisenmann úr meghívását a magyarországi helyzetnek szentelt meetingünkre. Francia előadók részvételéről mi gondoskodunk. Kérem, Asszonyom és kedves Tagtársnőnk, fogadja . . . stb.

A főtitkár helyett:
Olvashatatlan aláírás.

(Utóirat: A meeting ideje és helye: január 13-án 20.30-kor, Salle des Sociétés Savantes.)

LIII. JÁSZI OSZKÁR LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

PROF. DR. OSCAR JÁSZI

Wien, IV., Schönburgstrasse 15.

Bécs, 1924. december 28.

Kedves Asszonyom, Károlyi gróf ügyében az ítéletet máig sem hirdették ki, de félhivatalos közlések alapján megszerkesztettük az idemellékelte rövid jogi észrevételt. Ménard-Dorian asszony címére is küldtem két másolatot belőle. Ugyanekkor e perről történelmi emlékeztetőt is készítünk, amely, remélem, rövid időn belül meglesz. Január elején gróf Károlyi és dr. Szende Párizsban lesz és Önnel azonnal érintkezésbe lép. Kérem, Asszonyom, fogadja meleg újévi jókívánságaimat, valamint . . . stb.

Jási Oszkár.

LIV. LOUIS EISENMANN LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Párizs, 1925. jan. 6.

Asszonyom, az *Arbeiter-Zeitung*nak az a száma, amelyet Önnek jeleztem, a december 17-i; a cikk a 2. oldalon található. Fogadja, Asszonyom . . . stb.

Louis Eisenmann

LV. AZ EMBERI JOGOK LIGÁJÁNAK LEVELE

Gépírás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Párizs, 1925. január 12.

Asszonyom és kedves Tagtársnőnk, bátorkodunk emlékeztetni, hogy a magyarországi helyzetnek szentelt meetingünkre holnap, kedd este 20 óra 30-kor kerül sor, színhelye 8, rue Danton, a Sociétés Savantes nagyterme. Újra köszönjük, hogy volt szíves felszólalásra vállalkozni. Fogadja, Asszonyom és kedves Tagtársnőnk . . . stb.

A főtitkár helyett:
Olvashatatlan aláírás.

E levél mellett Yvette Lebas két lapkivágást őrzött meg, a *Quotidien* január 11-i, majd 13-i számából. Mindkettő, majdnem azonos szöveggel, ezt a meetinget harangozta be. Álljon itt az utóbbinak szövege: „Annak a terror-rezsimnek ismertetésére, amelyet ma egy diktatórikus kormány Magyarországra kényszerít, az Emberi Jogok Ligája most, január 13-án 20 óra 30-kor a Sociétés Savantes rue Danton 8. szám alatti nagytermében tiltakozó nagygyűlést rendez. A magyar nép panaszainak szószólója ezen a nagygyűlésen Károlyi Mihály úr lesz, a magyar köztársaság volt elnöke. A többi szónok: Fouque-Lebas asszony, publicista, Veér Imre úr, a Magyar Köztársasági Párt elnöke, Szende Pál úr, a magyar köztársaság volt pénzügyminisztere, Victor Basch úr, az Emberi Jogok Ligájának alelnöke, Paul-Boncour és Marius Moutet képviselő urak, az Emberi Jogok Ligája központi bizottságának tagjai, valamint a párizsi magyar diákok egy küldötte.”

LVI. VEÉR IMRE ÉS KOVÁCS IMRE LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírások. (Franciából.)

LIGUE HONGROISE POUR LA DÉFENSE DES DROITS

DE L'HOMME ET DU CITOYEN

MAGYAR LIGA AZ EMBER ÉS POLGÁR JOGAINAK VÉDELME

Központi Bizottság: Budapest.

A levelezést Kovács Imre úrnak kérjük címezni:

1, rue de la Réale.

Párizs, 1925. január 15.

Asszonyom, nagyon hálásan köszönjük azt a támogatást, amelyben bennünket a magyar demokrácia érdekében a folyó hó 13-i nagygyűlés alkalmával résztetni szíves volt. Tudomására hozzuk, hogy folyó hó 14-i közgyűlésén az Emberi Jogok Magyar Ligája Önnek egyhangúan jegyzőkönyvi köszönetet szavazott. Köszönjük a Magyar Köztársasági Párt nevében is az elnyomott magyar nép felszabadítása ügyének nyújtott erkölcsi segítségét. Jólesik nekünk a remény, hogy a jövőben is megőrzi jóakaró érdeklődését az igaz ügy iránt. Kérjük, Asszonyom, fogadja . . . stb.

Veér Imre díszelnök,
Kovács Imre elnök.

A második aláíró természetesen nem tévesztendő össze az akkoriban még csak tizenkét éves későbbi publicistával és politikussal. Ez a Liga különben még csak két hónapos volt; az alakulóülésen elhangzott Károlyi-beszéd a *Válogatott írások* I. kötetében olvasható.

LVII. STEINER GÉZA LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Péntek.
(1925 január)

Asszonyom, számunkra igen kedves szívességet kérünk Öntől. Mi, magyar diákok most vasárnap 15 órakor rendezzük első matinénkat legnagyobb költőnk, Ady Endre tiszteletére. Ön, aki drága hazánk helyzetét oly jól ismeri, akciónk fontosságát is bizonyára átérzi. Azt kérjük, hogy szíveskedjék belőle kivenni a maga részét, előadva vagy felolvassa Ady Endre néhány franciára lefordított versét. Engedje meg, hogy 1 óra felé fellátogassak Önhöz, válaszát megtudakolni. Tiszteelő híve:

Steiner Géza.

Yvette Lebas archivumának bizonyára legmegindítóbb darabja ez a keserves franciaságú, de annál kedvesebb szépségű levél. Mellette őrizte meg Yvette a *Temesvarer Volksblatt* 1925. január 28-i számának első és második oldalát, ahol erről az Ady-matinéről László Pál aláírással lelkes párizsi tudósítás olvasható. A matinét Bölöni György előadása vezette be (az előadás, mint ismertetett szövegéből kitűnik, csaknem tíz évvel későbbi könyve, *Az igazi Ady* egyik fejezetének első vázlata volt). Deutsch Miksa erre a matinéra magyar rapszodiát komponált, melyet Angyal László hegedült el s maga kísért zongorán. Benedek Margit asszony Ady- és Petőfi-verseket szavalt, majd „a program legszebb száma következett”: Fouque-Lebas asszony adta elő az *Uj vizeken járokat* és több más Ady-verset, mégpedig „finom metszésű arcán hasonlíthatatlan ifjú bájjal, eszményi tűz szemmel, mint a Muzsa alabástrom szobra, aki valósággal megbabonázta a termet”. Kramer Erzsébet, akit zongorán Jeanne Liefschitz kísért, Kodály-, Kacsóh- és Dienzl-dalokat énekelt, Bölöni Györgyné franciául beszélt Adyról, végül pedig Hugó Lajos és — Vaszary János szavalt Ady-verseket. Az a Vaszary János, aki akkor még *Az Est* párizsi tudósítója volt, bár voltaképpen már indulóban hazafelé. A későbbi, az elnyilasodó Vaszary János még nagyon messze volt. Az Ady-matiné színhelye a Maison des Étudiants volt, rxe de la Bûcherie.

LVIII. ÉDOUARD HERRIOT LEVELE

Gépirás, Henri Guernut sajátkezű aláírása. (Franciából.)
Fejléc mint a XXXII. levélé.

Párizs, 1925. március 11.

Asszonyom, van szerencsénk értesíteni, hogy elnökünk, Ferdinand Buisson úr a külügy-minisztériumból a következő levelet kapta:

„Elnök Ur, február 10-én kelt 305. számú levelében Ön azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy tájékoztassam, mit határozott a Nagykövetek Tanácsa a tiltakozás módjáról amaz értelmezés ellen, amelyet Károlyi gróf pörének alkalmával a magyar bíróságok a trianoni szerződés 76. szakaszának adtak. Válasz gyanánt van szerencsém tudomására hozni, hogy a Nagykövetek Tanácsa, amely most vizsgálja ezt a kérdést, határozatot mostanáig nem hozott. Nem fogom elmulasztani, hogy értesítsem Önt, mihielyt a Tanács nyilatkozott. Kérem, fogadja . . stb.

Herriot.”

Kérem, Asszonyom, fogadja . . stb.

Henri Guernut
főtitkár.

Yvette Lebas és az Emberi Jogok Ligájának akkori alelnöke, Victor Basch tehát elérte, hogy Károlyi perében a Jászi Oszkár, Szende Pál és Vámbéry Rusztem által szerkesztett jogi érvelést a Liga elnöke, a Nobel-díjas Ferdinand Buisson útján a Nagykövetek Tanács (így honosult meg nálunk a győztes nagyhatalmaknak ez az akkori magas fóruma, mely Herriot levelében hivatalos nevén *Conférence des Ambassadeurs*), illetve Édouard Herriot francia miniszterelnök és külügyminiszter elé vigye. Csakhogy nem egészen egy kerek hónap múlva, április 10-én a képviselőházi többség bizalmából kormányzó Herriot, a háborúutáni Franciaország első baloldali miniszterelnöke egy szenátusi trükk sikere következtében a kormány éléről távozni kényszerült s a kamara elnöki emelvényét foglalta el.

LIX. SZENDE PÁL LEVELE

*Kézírás. (Franciából.)*225. boul. Raspail
1925. március 16.

Kedves Asszonyom, mivel első előadásom bőjt harmadik csütörtökjére esett volna, a következő csütörtökre, március 26-ra, 4^{1/2} órára halasztották. Remélem, mégis eljöhetnek, s kérem, jöjjenek is, Bonmariage asszonnyal és kedves Édesanyjával együtt. Fogadja, kedves Asszonyom . . . stb.

Szende Pál.

Ez Szende első fennmaradt levele Yvette Lebas-hoz. Jelenti máris Szende Pál párizsi professzori működésének kezdetét. Az első előadás előtti napon, március 25-én máris követte egy kétsoros kis levél, figyelmeztetéssel, hogy „Kedves Asszonyom, ne feledje előadásomat, csütörtök, március 26., félőtkor.” (Rommariage asszony a Micia Lebas akkori neve volt.)

LX. SZENDE PÁL LEVELE

*Kézírás. (Franciából.)*225, boulevard Raspail
Párizs, 1925. május 2.

Kedves Asszonyom, kinevezését örömmel, sőt lelkesedéssel olvastam. Végre is kollégák lettünk, közös szakmába tartozunk. Első eset, hogy ez a máskülönben unalmas és rút szakma jelentékeny mértékben kiszépsült. Többször is magyaráztam Önnek, kedves Asszonyom, hogy legfőbb vágyam faképnél hagyni e bús mesterséget. Most, hogy Ön is beletartozik, elfog a vágy, hogy újból mindenestül ennek szenteljem magam. Remélem is kívánom, hogy e területen több szerencsével járjon, mint e sorok írója és Önnek alázatos szolgája:

Szende Pál.

Ritka formás, kedves és szellemes levél: a Magyar Népköztársaság egykori pénzügyminisztere gratulál a Francia Köztársaság újdonsült pénzügyminiszteri titkárának, bujdosó államférfi az aktív s ifjú politikus szépasszonynak.

LXI. GEORGES POLITZER LEVELE

*Kézirat. (Franciából.)*Vincennes, 10, rue Louis-Besquel
Szerda.
(Postabélyegző: 1925. V. 16.)

Kedves Asszonyom, hónapok óta iszonyúan el vagyok foglalta s le kellett mondanom arról az örömről, hogy a rue de Beaune remetelakában felkeressem. Mellékelten meghívót küldök az előadásra, melyet folyóiratunk a Théâtre de l'Atelier-ban rendez. Hosszú sorozat első előadása ez. Nagyon boldog lennék, ha ott láthatnám. Igaz, hogy gúnyolódni fognak velünk, de ez igazán semmiség a gyönyörhöz képest, amit az okoz, hogy igazságokat mondhat ki az ember. Meg aztán ahhoz túlságosan is jól ismerjük a minden rangú s rendű *doctus*okat, hogy az ilyesmihez még értékünk legyen. Ha van tehát „egy másodperce az igazság számára”, jöjjön s hallgasson meg ennünket hétfőn. Egészen az Öné

Georges Politzer.

tóirat:) Veér ural és a Magyar Ligával összevesztem.

Yvette Lebas és a magyar emigráció közös munkájának külön dísze, hogy benne Politzer is részt vett (olvastuk fentebb egy Linder-levéiben, hogy magyarból franciára minden fordítási munkát ő végzett). Hiszen köztudomású, hogy ebből a kiüldözött magyar fiúból lett a modern francia marxizmus legelső filozófusa és a Francia Kommunista Párt egyik legnagyobb emlékeztető vértanúja. Művei, a *Principes élémentaires de philosophie*, a *Cours supérieur de philosophie* (s a Julien Benda nyomain is járó *Le Bergsonisme, une mystification philosophique*) éppoly alapvető jelentőségűek, mint az először 1941 februárjában, illegálisan kiadott *Révolution et contre-révolution au XXe siècle*, amely a megszállt Párizsban prelegáló Alfred Rosenbergnak adta meg a francia szellem híres, ma már klasszikus válaszát. A két nővérnek, Yvette-nek és Miciának ragaszkodó régi híve volt, „szegény fiúról” Micia ma is könnyezve beszél.

LXII. SZENDE PÁL LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Párizs, 225. boul. Raspail, 12. 6. 925

Kedves Asszonyom, bocsásson meg, amiért tegnap este nem mehettem, de Jászi úr már elutazott Bécsbe, s én egy angol hölgy meghívására meg kellett hogy tartsam megint azt az előadást, amelyet Ön már kétszer hallott. Nem mulasztom el, hogy a napokban felkeressem s néhány érdekes dologról informáljam. Egyúttal gratulálok megsztrális cikkéhez. Fogadok, hogy Franciaországban öten sem értik ezt a témát oly alaposan, mint Ön. Higgyen, kedves asszonyom ... stb.

Szende Pál

LXII. BÖLÖNI GYÖRGYNÉ LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Párizs, hétfő reggel.

Fejléc mint a XXXII. levélé

54, rues St.-Placide.

(Postabélyegző: 1925. VI. 22.)

Kedves, kedves Asszonyom és Barátnőm, ez a magunkfajta emigráns életének jellemzője: a bajos és lassú ideszokás. Sajnáljuk is nagyon, hogy csak most kérhetem meg újra, hogy legyen oly kedves, vacsorázzék nálunk június 23-án, kedden este 7 és 1/2 órakor. Szeretném s remélem is, hogy Károlyiék is nálunk lesznek. Szende úr bizonyosan eljön; ő már búcsúszik is ettől a szép Párizstól a jövő esztendeig, s ő is el lesz búvólva, ha Önt viszontlátja. Fogadja, kedves, kedves Asszonyom és Barátnőm, férjem kézcsókját, én pedig teljes szívemből csókolom:

Bölöni Itóka.

A levél első mondata talányos (az eredetiben még talányosabb). Bölöniék 1914 előtt tudvalevőleg már éveket töltöttek Párizsban.

LXIV. CAMILLE POLITZER LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Vincennes, 10, rue Louis Resquel.

1925. június 28.

Kedves Asszonyom, levele óta naponta mondogatja a férjem, hogy írjak Önnek s mentsem is ki, amiért nem ő maga ír, mivel egyetlen szabad perce sincs. De nincs nekem sem magamra; ezért is késlekedtem ennyit ezzel a levéllel. Egészen oda voltunk, amiért nem voltunk itthon, amikor jött. Minthogy néhanapján kijár Vincennes-be, legyen oly kedves, értesítsen előre, s mi

boldogan látjuk viszont és mutatjuk be a fiunkat, aki nagyon szép, nagyon nagy és nagyon szőke. Július 7—8-án utazunk vakációra, de reméljük, előbb még látni fogjuk. Férjem mindenképpen látni akarja, mielőtt elutaznánk; ha addig nem lenne alkalma kijönni Vincennes-be, írja meg neki, mikor találja Önt otthon. Ez a szegény Georges most tette le éppen az államvizsgát. Mindössze egyéves előkészület után ehhez bátorság kellett, sőt, hogy ne mondjam, szemtelenség, de szerencsére nagyon jól ment a dolog, ő maga is nagyon elégedett, ami őnála nagy szó, hisz' tudja, milyen nehéz természetű. Csak a helyesírási hibáktól tart, vagy a bizottság hülyeségétől. Három tétel volt: Van-e a filozófia néven előadott tanulmányokban valódi egység? — A dedukció. — Berkeley. Jelölt volt 115, képesíthető ebből 15, állás van 4! Kész örület ez a hallgatók között, mind erre az államvizsgára veti magát, erre a legnehezebbre, s ahol a legtöbb a jelölt és legkevesebb az állás. Az írásbeli eredményét július végén tudjuk meg. Kérem, kedves Asszonyom, fogadja szívbeli üdvözetünket; remélem, mielőbb látni fogom nálunk, a kis Jean pedig küld egyet első csókjaiból Önnek.

Camille Politzer.

A középiskolai tanári államvizsgáról, az *agrégation*ról volt szó. S a magyar fiú, a francia gondolat és francia stílus leendő mestere a francia helyesírástól félt! Teljesen alaptalanul: előttem fekvő levelei ily szempontból is tökéletesek.

LXV. HENRI GUERNUT LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)
Fejléc mint a XXXII. levélé.

Párizs, 1925. július 18.

Asszonyom, van szerencsénk értesíteni, hogy elnökünk, F. Buisson úr a külügyminisztériumból a következő levelet kapta:

„Elnök Ur, június 15-i levele folytán megkértem budapesti követünket, tudassa velem, változtak-e gróf Károlyi irányában gróf Bethlen rendelkezései s van-e némi remény rábírni őt arra a kegyelmi rendszabályra, amelyet a francia kormány neki már javasolt. Minthogy De Carbonnel úr, nekem adott válasza időpontjában, a még beteg miniszterelnökkel beszélni nem tudott, a kérdésről a magyar külügyminiszterrel tárgyalt, akinél pozitív választ elérnie nem sikerült. Követünk másrészt arra gondol, vajon a jelen körülmények között s az eljárás lassú lévén, nem volna-e az érdekelt szempontjából előnyösebb, ha időt nyerne s megvárná a lelkek némi megnyugvását, ami Bethlen gróftól kedvező magatartásra hangolná. Ön sem fogja szem elől téveszteni, hogy ilyen enyhülés nem lenne elérhető, ha Károlyi gróf továbbra is a magyar kormány ellen külföldön viselt minden ellenzéki kampány lelkének tekintetnék. Budapesti követünk ezentúl is a legnagyobb figyelemmel kíséri az ügyet, s nem fogom elmulasztani, hogy Önt folyamatosan informáljam az újabb értesülések felől, amelyekkel etekintetben nekem szolgálhat. Fogadja ... stb.

A miniszter rendeletéből:
Olvashatatlan aláírás.”

Kérem, Asszonyom, fogadja ... stb.

Henri Guernut főtitkár.

Már nem Herriot van hatalmon, a jobboldali francia kormánynak már rég nem Károlyi a fontos, hisz' már 1919-ben Bethlenékkal cinkoskodva tört ellene az akkori előd; ezúttal is Bethlen a fontos neki, s Károlyi csak az „érdekelt”, akinek ügyével némi szeméremből-illendőségből foglalkozik még, vagyis tesz úgy, mintha foglalkoznék. A fenti levél voltaképp leszerelni, Bethlenék érdekében megszabolni próbálja Károlyit, s amily udvarias, minden ízében ugyanoly

perfid. S hogy pláne „kegyelem”! Mintha Károlyi bármikor is elfogadott volna Bethlen István-tól ilyet! Az akciót, amit Herriot erőlyesen kezébe vett, utódai szép csendesen elaltatták. (Bethlen külügyminisztere, akivel De Carbonnel francia követ tárgyalt, ekkor Walkó Lajos volt.)

LXVI. SZENDE PÁL LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Wien I., Neuer Markt 14.
925. 7. 20.

Kedves Asszonyom, visszaérkezve Bécsbe kötelességem s ugyanakkor nagy öröm is számomra, hogy megköszönjem szeretetreméltóságát, barátságát és jóakarátát, mellyel annyira lekötelezett. Amióta megjöttem, szakadatlanul azon munkálkodom, hogy januárban visszamehessek Párizsba. Vajon sikerül-e? Ami engem illet, megteszem, ami csak telik tőlem. A franciaországi politikai eseményekről egy szót sem akarok szólni. Kétségbe vagyok esve. De engedje meg, kedves Asszonyom, hogy újra felhívjam figyelmét néhány tervre, amiről Párizsban beszélgettünk. 1. A szenátus mégis megszavazta a hitelt a szerveződő Szellemi Együtműködés Nemzetközi Intézetére. Most írtam Louchaire úrnak, felajánlva szolgálataimat az Intézet számára. Pillanatnyilag nem szándékozom rendes funkcionáriusként az Intézetbe belépni, de megkértem Louchaire urat, bízson meg akármilyen tudományos munkával. Szívesen elvállalnék továbbá különleges missziókat az országok közti szellemi együtműködés megszervezésére, előadó- és propaganda-körutakat. 2. A Nemzetek Szövetsége gyakran bíz meg gazdasági és pénzügyi szakértőket különleges küldetéssel. (Most Bécsben is van éppen két szakértő, tanulmányozandó Ausztria gazdasági helyzetét.) Ha véletlenül ilyen alkalom kínálkoznék s Ön a Nemzetek Szövetségének funkcionáriusainál beajánlhatna, végtelenül lekötelezne vele. 3. Francia nyelvi ismereteim tökéletesítésére még néhány havi intenzív gyakorlatra van szükségem. E célból szívesen tanítanék s tartanék előadásokat egy szabadiskolában vagy hasonló intézményben, Párizsban vagy egy Párizshoz közeli városban, akár honorárium nélkül is. Ha ilyesminek lehetőségéről hallana, kérem azonnal tudassa velem. Üdvözleteit átadtam közös barátainknak, akik melegen viszonzózzák. Kérem, kedves Asszonyom, fogadja . . . stb.

Szende Pál.

„Kétségbe vagyok esve”: hogy Herriot örökségéből mi lesz. Pedig a miniszteri titkársághoz Yvette Lebas-nak a múlt hónapban még gratulált. Lásd e szempontból Georges Politzer és Károlyi Mihály ezután következő egy-egy levelét s mindkettőnek jegyzetét.

LXVII. GEORGES POLITZER LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Vincennes, 10, rue Besquel.
1925. szept. 2.

Kedves Asszonyom, tegnapi beszélgetésünknek egy fozslánya jut eszembe. Nyugtalanul gondolok arra, hogy kitérő válaszaím okán talán azt hitte, mintha voltaképpen óvatosságból vagy féltemben, hogy kompromittálom magam, nem akartam volna Önnek mozgalmunk „politikai” álláspontjáról beszélni. Ez olyan gyerekes és buta lett volna, hogy magától a gondolatától is, hogy ilyen értelmezésre okot adhattam, dühbe gurulok magam ellen. Egyszerűen azért kerültem, hogy Önnek politikánkról beszéljek, mert arra gondoltam, hogy a beszélgetés szükségképpen aktuális témákra terelődne, mint például a marokkói háború, egyszóval olyan témákra, amelyek felől nem vagyunk egy véleményen — talán. Nem akartam hát olyan véleményeket nyilvánítani, amelyek talán bántathták volna a jelenlegi kormány iránti személyes rokonszenvét, másfelől pedig időnk sem volt elég, hogy „komolyan” beszélgessünk; legfeljebb épp hogy csak egypár

gorombaságot eresztettem volna meg a kormány címére! Könyörgöm, ne gondolja mégse, mintha olyan hülye volnék, hogy Ön iránt bizalmatlan legyek s mintha — elgondolni is borzasztó — attól félnék, hogy kompromittálom magam! A veszéllyel, sajnos, olyankor sem törődöm, amikor igazi. S végül is bizonyos vagyok afelől, hogy „óvatosságomat” és nyugtalanságomat sem fogja egymással összetéveszteni. Egészen az Öné

Georges Politzer.

Ami Yvette „rokonszenvét” illeti az új kormány iránt, Politzer finoman, tapintatosan s főként pontosan határozta meg, amikor *személyesnek* nevezte. Arra vonatkozott ez, hogy az új kormány pénzügyminisztere Caillaux lett, Yvette Lebas öreg patrónusa, házassági tanúja, útjának első, atyafiságos egyengetője, aki most bevitte a minisztériumba is, megtette miniszteri titkárnak — egy olyan rezsimben, amely Yvette-nek *elvéileg* minden volt, csak nem rokonszenves. Caillaux-t már korábban is a magyar emigráció ügyeiben „vetette be”, s szituációja most már bizony derekasan ferde volt, hisz már évek óta balfelé kötelezete el magát, véleményei még a szélsőbaléitól sem tértek el — *talán*... (mint Politzer, ugyancsak tapintatosan, célzott is reá). Ami pedig Politzert illeti: levele a morál lázaiban égő ifjú forradalmár klasszikus dokumentuma. Kísérteties szépségű mondatát pedig — „*a veszéllyel, sajnos, olyankor sem törődöm, amikor igazi*” — mintha Georges Politzer sorsának, a francia Ellenállás és a francia kommunisták egyik legnagyobb mártírjájának kiáltotta volna elébe. Ha Franciaországban ismernék e levelét, már rég antológiákban ragyogna ez a mondata.

LXVIII. KÁROLYI MIHÁLY LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

3, rue Nouvelle Stanislas,
Boulevard Montparnasse,
Paris VIe.
1925. november 2.

Kedves Asszonyom, most hogy Caillaux úr lemondott, több reménnyel közeledem Ön-höz. Talán lesz ideje felelni cikkemet és könyvemem illető kérésemre. Mindazonáltal nem szeretnék alkalmatlannak látszani, s ha az emlékirataimat és a fordítást illető megbízás, amelyet volt szíves elvállalni, a legcsekélyebb mértékben is terhére volna, megkérném, hogy a könyvet és a cikket küldje vissza, mert sem az egyiknek, sem a másiknak rendbehozását nem halaszthatom tovább. Elnézését kérve, amiért annyi gondot okoztam, kérem, kedves Asszonyom, fogadja ... stb.

Károlyi Mihály.

Károlyi egyetlen levele, amely hűvös és amelyben Yvette Lebas szemrehányást kapott. Első sorában nyíltan, sőt némi maliciával mondja ki a kompromisszumokra alkatilag képtelen szellem, hogy miben látja Yvette „hütlenségének” okát, mi nem volt kedvére: hivatalvállalása Caillaux oldalán. Politzer is majdnem így beszélt. (Caillaux megítélése különben váltakozó volt az emigrációban, sőt a történelmi szakaszok szerint Károlyi nézeteiben is.)

LXIX. SZENDE PÁL LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

Bécs, 1926. január 11.
I., Neuer Markt 14.

Kedves Asszonyom, január 20. felé Párizsba érkezem s nem mulasztom el azonnal tiszteletemet tenni Önnél. Az újév alkalmából szerettem volna Önnek néhány ezerfrankos bankjegyet küldeni, de — fájdalom — ilyen címletek előállítására csakis a legmagasabb társadalmi

körökhöz tartozó uraknak van fenntartva. Én szegény emigráns csak újévi jókívánságaimat küldhetem. Olvastam pár napja egy budapesti fasiszta lapban, hogy Károlyi Párizsban, rue de Beaune 22. szám alatt sajtóirodát állított fel. Sose csodálkozzék, ismerős nekem is ez a cím! Egy éven belül Ön tehát két nagyszerű álláshoz jutott (two big jobs): 1. miniszteri titkár lett a pénzügyminisztériumban, a megfelelő fejedelmi illetményekkel és 2. a magyar emigráció sajtófőnöke. Kétségtől gazdagon és méltóságteljesen fogom viszontlátni. Fogadja, kedves Asszonyom . . . stb.

Szende Pál.

Tiszteletteljes üdvözet Lebas és Bonmariage asszonynak.

Yvette Lebas akkori, politikailag, illetve hivatalilag ambivalens átmeneti állapotát, amit Károlyi békétlenül, Politzer bánatos tapintattal kezelt, Szende évődve, szép hegedűszóban érzeti vele. A levél elején az ezerfrankos bankók emlegetése már a Windischgrätz hercegék frankhamisztására utal.

LXX. SZENDE PÁL LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

Bécs, III., Keilgasse 13.
1929. II. 14.

Kedves Asszonyom! Ezer köszönet a szeretetreméltó gratulációért — ha mégoly kínos dolog is mindig, ha egy szép fiatal hölgy megtudja az emberről, hogy elhagyta az ötvenet. De hát mitévők legyünk? Az isteni gondviselés nem kérdi, akar-e az ember megöregedni. Hát itt állok, birtokában egy fél évszázadnak — s ebből tíz esztendőnek emigrációban! Remélem, májusban megint Párizsban leszek, s maradok is pár hétig. Higgyen, kedves Asszonyom . . . stb.

Szende Pál.

SZENDE PÁL LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Franciából.)

225, bd. Raspail, Paris 14.
1929. 6. 11.

Kedves Asszonyom! Megint Párizsban vagyok néhány hétre. Hallottam, hogy Londonba utazott. Köszönöm a nagyszerű munkaspárti győzelmet, kétségtől az Ön érdeme! Ha már megjött, amit remélek, kérem, írjon, hol és mikor láthatom. Ha nem — hát a lehetetlennel nincs mit tusakodni. Tisztelő híve:

Szende Pál.

Ezenkívül még néhány Szende-levelezőlap és levél van Yvette Lebas irományai közt, üdvözetek, barátkozások. S e fenti levél után már csak egy: bécsi képeslevelezőlap 1929. december 28-ról, újévi üdvözzellettel s ígérettel, hogy aki küldi, február végén megint Párizsban lesz. Szende Pál, akinek egy tanulmánya Ady Endrét az *ölj törvényt, Werbőczyre* ihlette s akinek Ady a nagy verset ajánlotta, Szende Pál, az első magyar pénzügyminiszter, aki kemény kézzel rövid gyeplőre fogta a nagytőkét, s — mint Károlyi írta róla — az egyetlen magyar pénzügyminiszter, aki, miután tárcájától megvált, népkonyhára járt enni (mert Szende Bécsben sokáig bizony oda járt) — ez a Szende Pál e levél kelte után nem egészen öt évvel résztvett a dicsőséges 1934 februári bécsi munkásfelkelésben, a megtorló Heimwehr-terror elől Pozsonyba menekült, onnan tovább ment hugához, a Szatmár (most Máramaros) megyei Szinérváraljára, ahol rövid félév múlva, júliusban már meg is halt. Párizsban maradt emigrációs barátaim egyikétől (azt hiszem, Faludy György-

től) 1940-ben elért itthon az a közlés, hogy Száraz Ferenc kér, értesítsem Szinérváralján Szende Pál hugát névrokonomnak, Rónai Zoltánnak, Károlyi népjóléti és munkaügyi államtitkárának s a Tanácsköztársaság igazságügyi népbiztosának és feleségének brüsszeli haláláról. Száraz Ferenc név alatt, ha magyarországi levelezésről volt szó, Fényes László rejtőzött, aki Rónai Zoltánt rokonomnak vélte s ezért gondolt énám. A brüsszeli emigrációban élt Rónai Zoltánék a brüsszeli német bevonuláskor együtt lettek öngyilkosok. Mindjárt, vagy nemsokára e közlés után, az erdélyi bevonuláskor kerültem akkori munkaszolgálatos századommal a Szinérváralja melletti Szamosveresmartra, onnan ejtettem valahogy szerét, hogy Fényes László megbízásának eleget tegyek. Szende Pál hugának válasza — Szinérváralján, 1940. november 16-án kelt postai levelezőlap — már a század következő állomáshelyén, az Erdőd melletti Szakas községben ért el. Megköszönte a híradást; a hírt Rónai Zoltán testvérhugától különben már tudta. Két mondatát idézem: „Nagyon jólesett olvasnom, hogy Száraz barátunk, akit, sajnos, nem ismerek személyesen, társaival együtt szeretettel kultiválja az én drága Pali bátyám emlékét. Így talán imádott bátyám életműve sem fog egészen kárba veszni.” Nem tudom, megtudakolni azóta sem mertem, vajon Katonáné Szende Mária, akitől e válaszosorokat kaptam, megvan-e még, akár Szinérváralján, akár másutt, vagy osztozott-e félmilliomodmagával egy sorsban, melynek helyi megszervezése Horthy csendőségének legnagyobb haditette volt. De Szende Pál sírja Szinérváralján bizonyára megvan — s bizonyára Szinérváralján kell keresni, s lehet tán (ha sikerült Bécsből elhozni) megtalálni is Szende Pál archivumát, melyben történelmünk dokumentumainak nyilván ritka gazdag lelőhelyére bukkanna a szerencsés kutatás.

LXXII. HATVANY LAJOS LEVELE

Kézírás. (Németből.)

(1932) május

Kedves Barátnőm! Feleségem, testvérem s magam is mind el voltunk ragadtatva Öntől, sajnáljuk, hogy már elment; nagy öröm lesz számomra, ha együtt írhatunk a *terra incognita*-ról könyvet. Mivel politika iránt egyáltalán nem érdeklődik, politikával kezdem, azaz irodalompolitikával. Szende *okvetlenül* figyelmeztesse a lapokban az írókat — *avis aux écrivains* —, hogy a PEN-Club most megválasztott elnöke, Berzeviczy úr, aki elnöke az Akademiának és a Kisfaludy-Társaságnak is, az irodalomtól idegen individuum, a szellem fehérgárdistája, tudatlan tudós, s hogy aki a külföldieket fogadni fogja, Pekár Gyula a legrosszindulatúbb s legtehetségtelenebb író, a szellem hitleristája, aki az ötvenhatszoros gyilkos Héjjas Iván barátságával kérkedik. De hisz tudja Szende magától is, mit kell írnia. S írja meg azt is, hogy a PEN-Clubból Krúdyt, Hatvanyt, Ignótust, Kemény Simont, Dóczyt, Vámbéryt, Birót, Balla Roriszt, Barabás Gyulát — egyszóval minden haladó szellemet kizártak. Az ideérkező francia íróknak nem szabad interjukat adniok, amíg velem nem beszéltek. Jules Romains-t, Luc Durtaint és Crémieux-t várják. Amint megérkeztek, azonnal hívjanak fel telefonon: 653—10. A számra Ön bizonyára úgy is emlékszik. Mivel 14-ig Párizsban marad, talán beszélhetne Léon Kochnitzky barátommal (Littérature 14—65). Örvidenének, ha barátaim egymással is megbarátkoznának. Károlyit egész szívemből üdvözlöm, gyors gyógyulást kívánok neki. Ami barátaimnak nem sikerült, barátnőmnek majd sikerül. Remélem, Ön majd összehoz bennünket. Legszeretettel több ellenségemnek, Károlynénak kézcsókomat küldöm. Mire Ön Marokkóból visszajön, mi már Budán lakunk, s remélem, ott majd nekilátunk a könyvünknek. Meg akarja-e venni Rieder a *Bondy jr.*-t? Hozzason Hachette-től egy példányt. És az Ön regénye? Kíváncsian várom már, hogy olvassam. — Az Ön

Hatvany Lajos.

Mi a marokkói címe?

Látta-e a „Lányok egyenruhában”-t a Marigny-moziban?

Keltezés és boríték híján a levél dátumát a körülményekből állapítottam meg. Valószínűleg Hatvanban íródott, ahol Hatvany vendégül is látta Yvette Lebas-t, akit már 1922-ből, Bécsből ismert, s aki aztán Hatvany alakját 1964-es regényében is jó szemmel ragadta meg. Hogy milyen közös könyvet terveztek ketten, nem tudni. Hanem a Nemzetközi PEN-Club 1932 májusi budapesti kongresszusára — amelyen nem tudom már, hogy a magyar PEN-tagok benjáminjaként vagy a sajtó igen tisztelt és igen ifjú képviselőjeként vettem-e részt — már jól emlékszem magam is. Botrány előzte meg: Kosztolányinak, mint elnöknek, választania kellett opportunizmusának megtagadásával fenyegetődött, megbosszulandó, hogy azt a kétezer fontot, amit az angolok 1931 decemberében az év legjobb műveire tűztek ki, Kosztolányi Krúdy Gyulának és Móricz Zsigmondnak adta. Kosztolányi ezúttal helyesen választott: inkább lemondott. Vele távozott a magyar PEN-ből átmenetileg — a Hatvany-féle listán kívül — Babits, Füst Milán, Karinthy, Kassák, Sárközi és még vagy harmincan. Így aztán a kongresszus megrendezhetése kedvéért megválasztott kompromisszumos elnöknek, Berzeviczynek a kongresszus után mindjárt le is kellett mondania, helyét Radó Antalnak adva át. A nyugati frövendégek, sajnos — mint Hatvany következő levele is panaszolja —, nem igen vállalták magyar frótársaikkal a szolidaritást: vígan barátkoztak a vendéglátó gavallér ellenforradalmi hatalommal és tapsolták a fasiszta olasz PEN küldöttét, az Akadémia nagytermében bohóckodó, füttykoncertet adó Marinettit. Mint magyar PEN-delegátus, 1958-ban Londonban emlékeztettem is erre a Nemzetközi PEN-t, amely akkor — noha végül sikertelenül — szankciókra készült ellenünk, mivel rosszkor és hirtelen fedezte fel magában azt a finnyásságot, amelyet 1932-ben nemcsak Hatvany várt volna tőle el. 1932-ben csak Crémieux tudta, miről van szó, s tiszteletünket méltán kiérdemelve, végül aszerint is viselkedett. Hatvany hevenyészett listájából csak három név viselője szorol ma már magyarázatra: Dóczy Jenő, a kiváló irodalomtörténész, Barabás Gyula, az érdemes proletáriró és az ifjú neokatolikus Balla Borisz, aki akkor még nem volt Gömbös Gyula titkára. (Bíró Lajos neve úgy került ide, hogy akkor — mint Hatvany — két emigráció közt átmenetileg itthon volt.) Hatvany párizsi barátja, a lengyel születésű és belga állampolgárságú Léon Kochnitzky 1940-ben, a németek közeledtekor Amerikába menekült. Károlyi és Hatvany személyes és végleges kibékülésére, hosszan tartott véleménykülönbségek után, csak 1938—39-ben Párizsban, Hatvany második emigrációjának kezdetén került sor. Rieder: párizsi kiadó. Hachette: párizsi kiadó és könyvterjesztő cég. *Bondy jt.*: külföldi kiadóknál Hatvany *Zsiga a családban* című regénye ezzel a címmel jelent meg. Héjjas Iván gyilkosságainak számát Hatvany higgadt büntetőjogi precizitással limitálta ötvenhatra: csak az ismeretes sajtátkezőket számítva.

LXXIII. HATVANY LAJOS LEVELE

Gépirás, sajtátkező aláírás. (Németből.)

Dátum nélkül.

Postabélyegző: Budapest,
1932. május 16.

Nagyon kedves Barátnőm, Lefèvre úr, a Nouvelles Littéraires munkatársa, minden valószínűség szerint az Ön megbízásából, figyelmeztette honfitársait, hogy látogassanak meg és miattam a PEN-Clubban protestáljanak. Itt azonban a junkerek és mágánok, amint szokták, megdolgozták őket, s most úgy viselkednek, mint a disznók. Tegnap tüntető tea volt nálam, száznegyvenhatan kerestek fel, csak Crémieux és Jules Romains hiányzott, éppúgy, mint Durtain. Amint látja, elmúltak azok a szép, jó históriai idők, amikor bájával egy asszony történelmet csinálhatott. Az osztályharcban a női szépség nem érvényesül. Önzetlenségét, megindító önfeláldozását mindazonáltal köszönöm. Hol is érik el ezek a sorok? Párizsban-e, Marokkóban-e? Hogy soraimat a bizonytalanba from, béklyózza az írógépemet is. Nagy-nagy kár, hogy nem volt itt a PEN-kongresszuson; minden másként alakult volna. Ami pedig most már a regényét illeti:

mintha csakugyan Giraudoux hatásáról volna szó. Lévén, hogy példaképét és nem értem, az első néhány oldalon is csak nehezen jutok túl, pedig most már harmadszor kezdtem bele. Ön oly szellemesen beszél és mesél! Aligha kell Giraudoux-tól manírt kölcsönkérnie. Irjon frissen, ami a szívéen, az a száján, úgy, ahogy beszél. Kochnitzky éppen itt van, úgy látszik, nem hívta fel, mert semmit nem tud Magáról. Megkapta-e egyáltalán a leveletem, amelyben telefonszámát megírtam? Nagyon reméljük, hogy Afrikából visszajövet Magyarországon viszi útja keresztül. Felelésem, testvérem és alázatosan alulírott jómagam valamennyien a legnagyobb barátsággal gondolkunk Magára. Küldök legközelebb hatvani kéneslevelezőlapokat. De hová? Tout à vous

Hatvany Lajos.

Hatványért valóban külön protestálásra lett volna szükség: belső emigrációban élt, első emigrációjából való hazatérte óta Horthyék vizsgálati foglya, majd elítéltje, végül nagynehezen szabadlábra helyezettje volt. Benjamin Frédéric Lefèvre, aki akkor a Les Nouvelles Littéraires képviselőjében jött el a budapesti PEN-kongresszusra, később ennek a nagy rotációs irodalmi hetilapnak élére került; magyar szimpátiáit emigrációsokkal fenntartott kapcsolatait megőrizte, kivált Gyomai Imrének, a kitűnő párizsi magyar hírlapírónak barátjaként. Luc Durtain később, a Franciaországot megszálló nácik irányában sem volt épp a leggerincesebb. Crémieux-ről, a francia PEN főtitkáráról, a méltán nagynevű esszéistáról, aki hadifogoly századosként végül Buchenwald áldozata lett, lásd még Hatvany következő levelét. Hatvany megjegyzése az osztályharcra — mert a dolgok ilyen jellegét jól ismerte fel — érdekes jelzése az útnak, amelyen elindult, s akkoriban indult el. Kritizáló, olykor esetenül kritizáló sorairól ráismerek: ebben nem ismert tréfát, meghökkentett ilyesmivel engem is. De hiszen Adyval sem bánt másként, s ha vele megjárta is, mindenesetre halhatatlanul járta meg: az ő érdeme volt — és megérte.

LXXIV. HATVANY LAJOS LEVELE

Gépirás, sajátkezű aláírás. (Németből.)

Dátum és boríték nélkül;
(Budapest vagy Hatvan,
1932 május vagy június.)

Nagyon kedves Barátnőm, amennyire Magát szeretem, annyira gyűlölöm a levélírást. Külső életem annyira eseménytelen, hogy nem is írhatok semmit. A belső pedig? 51 éves korában az embernek nincs már belső élete. Programom: hogy ma csütörtök van és holnap péntek lesz. Egy polgári *ci-devant*, akinek manapság semmi dolga. Kötögetek persze évek óta egy regényt, ahogy asszonyok is állandóan harisnyát kötnek vagy kézimunkáznak. Élőszóban, mint tudja, szórakoztatóbb vagyok, de ha írásban kell magamról hírt adnom, bensőm fordul kifelé. S hát akkor minek? A PEN-ügy reám nézve végül mégis némi kis diadalka egy nemévé alakult. Crémieux felvilágosított, hogy engem a PEN-Clubba fel kell venni, minek következtében a reakciós uraságoknak valószínűleg fel kell a sátorfájukat szedniök, s végre alakulhat itt nyugati felügyelet alatt egy minisztérium által sem tiltott haladó társaság. De az is lehet, hogy egészen másképp lesz. Francia írónál ugyanis furfangosabbak a magyar urak. No, belőlem elég is. Sok is, máris sok — s mivel Maga jobban ír és szívesen ír, írjon magáról. A legjobban azt szeretném, ha úgy, ahogy csevegni szokott, s anélkül, hogy sokat gondolna Giraudoux-ra, egy könyvet írna. Hisz' gondolatokban annyira gazdag és — ami asszonyoknál többet jelent — érzelmmel annyira teljes, s annyi mindent látott is, annyi sokat megélt . . . Addig tegyen hát hírnévre szert, amíg még szép. Hatvan éven felüli hölgyeknél a PEN-kongresszuson igen nagy sikerem volt; a legközelebbi kongresszuson, remélem, a hetveneseket bájom el. Magának viszont egyáltalán nem kellene ezzel szemben Caillaux-val tartania; higgyen nekem, vannak nála fiatalabb és baloldali orientációjú államférfiak is. Baloldalon a szív oldalát értem, nem a politikát, amiről Maga azt állítja, hogy

nem érdekli. Fiam írja Párizsból, hogy ott dermesztő hideg van és folyton esik, már ő is megfázott. Maig itt is szakadt az eső. Jó választás volt most Afrika. Sokszor üdvözli feleségem, testvérem, s a hamaros viszontlátás reményében a Maga hű, öreg barátja

Hatvany Lajos.

A lelkiállapot, amelyről Hatvany a levél elején számot ad, a nem sokkal későbbi „lélekcsereelő napokat” — maga nevezte így — előzte meg: a forradalmi multú „*ci-devant* polgár” a szocializmus előcsarnokába készül. Ami Crémieux szavait illeti, igaza lett: meglett, s nemcsak Hatvanyra nézve, a „diadalka”. Berzeviczynek, mint már említettem, a kongresszus után távoznia kellett, a PEN-Club egészen a német megszállásig a valódi magyar irodalom egyik utolsó meghitt rezervátuma maradt. E levélben is szóhoz jutott a szenvedélyes író-pedagógus — s nem is hiába: a regényt, melyet tőle Hatvany reklamált, Yvette Lebas jó harminc év múlva a *Mariage de Moscou*-ban írta meg. (Amikor még mindig szép volt.) Az enyhe Caillaux-szemrehányás végül Hatvany tollán is jelentkezik. Szív és politika baloldaliságáról persze csak évdöve ír, mint arról is, hogy Yvette-et „nem érdekli” a politika (semmi, még tán a szerelem sem érdekelte jobban).

LXXV. HATVANY LAJOS LEVELE

Kézírás. (Franciából.)

PONT-ROYAL-HOTEL

37—39, rue du Bac

Paris

Dátum nélkül, boríték nélkül.

Asszonyom! Nagyon hálásak vagyunk, ott leszünk. A Magát nagyon tisztelő

Hatvany.

Egy párizsi látogatás idejéből való, inkább 1932 után, mint előbb, s legkésőbb 1938 előtt. (1938 végén és 1939-ben Hatvany már Párizsban lakott, mint emigráns, a rue Cardinal-Lemoine 1. számú házban lakása volt.) Yvette Lebas levelesládájában ezenkívül még csak egy kis Hatvany-emlék maradt fenn: a budapesti Bristol-szálló levélpapírosán egyetlen sor, magyarul — „Istenhegyi út 40., Hatvany Lajos” —, s a hátlapra ragasztva könnyedén egy bélyegezetlen akkori félfrankos francia postabélyeg. Párizsba küldte nyilván saját lakcímét s udvariasan mellékelte a Pesten beszerzett francia válaszbélyegét. És Yvette levelesládájának a második világháború előtti rekesze ezzel ki is ürült.

*

Utolsó darabjául ő maga illesztett egy újságkivágást, valamelyik párizsi napilap — nem tudni, melyik, fejléce, paginája hiányzik — 1935. szeptember 3-i számából. Csak dátuma bizonyos, ceruzával ő írta rá. Budapesti levél. Ellátogatott hozzánk megint — hadd idézem tehát Yvette Lebas pesti cikkének egy-két passzusát. Ideillik:

„Hogy múlik az idő! Hiszen 1920 szinte még csak tegnap volt. A városon még mindenütt a forradalom nyoma... A folyóparti palotákban a szövetséges missziók csillogó népsége, a Horthy-katonák tolldisz... És angolimádat. Ez volt akkor. Gömbös úr akkor még csak fess százados volt, 'ébredő magyar', szüntelen hadonászott, a belső ellenség ellen hadakozott. Eckhardt úr az akkori Közép-Európa fölöttébb keresett brit eleganciájában feszített, amelyhez olyannyira illett a sváb őstől örökölt szokás. 'Ébredő' volt ő is, hazájának kimentője a forradalom láncából. A forradalmárok pedig, már aki oda kijutott, vonszolták bécsi kávéházakon át hajszolt életüket, különös honvágygal tele hálátlan hazájuk iránt... Gondoltak a békeszerződésre is, az oly sok illusztris és győzelmes aláírással ékesre, ama 76. szakasz érinthetetlen hatályára, melynek általa nagyhatalmi szavak esküdtek védelmet nekik... Holt szavak, holtak, mint a tetemek, amelyeket véresen vagy falfehéren leusztattak a Dunán... Otthagyták ma már Bécsset az utolsó emigránsok is, vagy meghaltak a bécsiekkel — a náluk pedig kevésbé vörös bécsiekkel együtt. Az 'ébredő magyarokból' halk és mosolygó diplomaták lettek a Nemzetek Szövetségének asztalai körül. Majd jön Budára megint a tavasz, megszállják virágzó barackfáinak rohamzászlóaljai.

A forradalmárok pedig rothadnak börtönükben lassan, mint ahogy porrá esnek szét a történelem lapjai, még a legszolidabb hivatalos okiratok is.”

A Károlyi-pör emléke, az akkor még csak másfél éve levert bécsi munkásfelkelés, amelynek menekültje, Szende Pál még csak esztendeje halt meg, a fehér terror ideje: a korszakzáró cikkben mégegyszer minden felvonult.

*

LXXVI. LEVÉLTÖREDÉKEK A FELSZABADULÁS UTÁN

Yvette Lebasnak azokból a leveleiből idézek, amelyeket az ötvenes és hatvanas években Károlyi Mihálynénak írt, s amelyeket nővérének, Julien Benda özvegyének, aki a többivel együtt közlésre szánva bízta rám, a címzett bocsátott rendelkezésére néhány évvel ezelőtt. Valamennyi franciául íródott, hol Vence-ba, hol Budapestre.

1. Domaine de Gateau, Moulins-sur-Céphons (Indre), 1955. június 4. — ... Hol tart Mihály emlékiratainak kiadása? Ha — mint remélem — még mindig rám akarja bízni a fordítást, most máris hozzá tudnék fogni, mert az év vége előtt konferenciára most nincs kilátás ...

Károlyi Mihály halálának ekkor még csak pár hónapja volt. Ami a konferenciákat illeti, az Unescóról és a hágai nemzetközi bíróságról, Yvette munkahelyeiről volt szó.

2. Domaine de Gateau, Moulins-sur-Céphons (Indre), 1955. június 13. — Mélységesen megindít, kedves Catherine-om, s nagyon köszönöm, hogy számomra tartja fenn a kiváltságot, amit Mihály emlékiratainak fordítása jelent. Maga tudja, hogy minden lelkesedésemet beleviszem s nagy örömöm is telik majd benne, mert hisz' az övénél nincs történet szebb és nemesebb ...

Erre a munkára, fájdalom, nem került sor.

3. Párizs, 12, rue de Poitiers (VIIe), 1956. március 31. — Kedves Catherine-om, lehet-e az események sodrásában nem Mihályra gondolni és Magára? De halottainkat senki vissza nem adja — és illúzióinkat sem ...

Ez a levél a Szovjetunió Kommunista Pártjának történelmi XX. kongresszusa után másfél hónappal íródott.

4. Hága, Nemzetközi Bíróság, Békepalota, 1963. szeptember 23. — ... El vagyok keseredve, hogy budapesti utam félreértések egész sorozata miatt elmaradt! ... (Itt a levélíró hosszasan sorolja az okokat, amelyek miatt nem jöhetett.) ... Hát ezért sürgönyöztem, majd írtam Rónainak, kérve, hogy mikorra halaszthatom Magyarországra érkezésemet, úgy, hogy a lehető legkevesbé legyek terhére azoknak, akik oly kedvesen törődnek velem ... Sajnos, semmi választ nem kaptam. Félek, hogy Rónai haragszik, amiért terveimet váltogatom, pedig biztosíthatom, hogy nem tehettem másként ... De most hogyan győzzem meg őt arról, hogy utitervemet mégsem temettem el végképp s hogy engem sem kell holmi unalmas idős hölgynek tekintenie, aki ok nélkül egyszerre csak mást gondol? ... Kérem, kedves Catherine, írjon. Mondja meg, mit találjak ki, hogy megbékítsem Rónait, akinek szándékom ellenére és igaz bánatomra csalódást okoztam. Ugy-e, Budapest mégsem lett számomra elveszett paradicsommá? ...

Megtaláltam Yvette levelesládájában saját leveleimet is. Megírtam, hogy magyar vizumát elintézttem, Rómában (ő akkor épp ott volt) felveheti, s hogy akár Budapesten, akár vidéken — csak írja meg, mikor jön s mit szeretne — szállodai s alkotói házi szíves vendéglátás várja. Dehogy „haragudtam”, dehogy kellett „megbékítenie”! Írtam is persze neki újra, ahogy erről a levélről értesültem. Csak a posta járt lassan: egyik levelemre például, mely 1963. április 13-án kelt, Yvette jegyezte fel, hogy május 2-án kapta meg. Ez lett volna az ő felszabadulás utáni második magyarországi látogatása, ez követte volna az 1962-est, amelyről alább megemlékezem, s amelyet több, fájdalom, már nem követhetett.

5. Hága, Nemzetközi Bíróság, 1963. október 3. — Ezer köszönet, kedves Catherine, a szíves leveléért; a római randevún, sajnos, nem lehetek ott! ... Csak november 2-án érkezem

oda, későn már, hogy ott találjam. De nagyon remélem, sőt úgy is számítom, hogy jövőre elmegyek Budapestre! Ha lesz ideje, akar-e Rómában életjelt adni néhány barátomnak, aki nagyon örülne Magának s a találkozásnak Rónaival vagy más magyar íróval? . . . De hát engedni sem fogják, hogy megszökjék előlük, hiszen Maga lesz a delegáció dísz. Istenem, mekkora balszerencse, hogy nem lehetek ott, hogy én fogadhassam! . . .

A Sociétés Européenne de Culture római kongresszusáról volt szó. A Társaság magyar tagjai közt ezen jelent meg először Károlyi Mihályné is.

6. Róma, 1, Piazza Giunone Regina, 1963. december 8. — Semmi nem szerezhetett volna nekem nagyobb örömet, kedves Catherine, mint a jó hírek, amelyeket Magától kaptam. Igaz, mindez jó későn jön, de barátainak mégis jólesik: jól Magáért, az unokáért, jól kívált Mihály emlékéért . . . Miciával, a Maga tanácsára, három hétre Dubrovnikba megyünk . . . Ott legalább több csendet s békét találunk majd — s én majd ott találom emlékét annak is, ahogy engem ott valamikor fogadtak: színhelyét egy barátság kezdetének, amelyre oly büszke vagyok! . . . Mikor megy vissza Budapestre? Április végén ott lesz-e? Istenem! Mindig csak álmodozom; a végén mégiscsak valóra kell ennek válnia! . . .

Többé nem vált valóra . . . A „jó hír”: Károlyi Mihály *Válogatott írásainak* budapesti kiadása, amelynek munkálatai javában folytak. A másik: az emléktábla a Károlyi-palota falán.

7. Hága, Nemzetközi Bíróság, 1964. július 4. — Kedves Catherine, a reménykedés egy pillanatában azt kérdeztem Magától egy levélben — megkapta-e? — kivihetem-e a vízumomat, mehetnék-e július vége felé pár napra Magához Budapestre. . . . Sajnos, el kell megint halasztanom ezt a szép utazást, mely az idén még érdekesebbnek ígérkezett, hisz' reméltem, hogy megnézhetem a Mihály emlékének szentelt kiállítást. Van-e róla legalább katalógus, s volna-e oly kedves, hogy megmondaná, hová forduljak érte? . . .

A Károlyi-palota egyik szárnyában állandó, múzeumi jelleggel megnyílt Károlyi Mihály emlékkiállítás szeretne volna látni még.

8. Párizs, 12, rue de Poitiers, VIIe. Dátum és boríték nélkül (1965 elejére tehető). — . . . Hónapok óta nem írtam. De van egy mentiségem, amelyre hivatkozni egyébként nagyon rossz ízlésre vall: egész télen át rákkal kezeltek! A kezelés most végre befejeződött . . . Legfőbb ideje, hogy terveket szöjök . . . Új könyvet kell írnom, a kiadó kéri, mivel a legutóbbi sem ment éppen rosszul. Ez még nem a Magyarországról szóló könyvem lesz, amely a legjobbak kell majd, hogy legyen . . .

Szegény, hősi lélek! Hát ezért nem jöhetett többé. S a legjobbak könyv elmaradt.

9. Róma, 1965. július 4. — . . . Levele Rómában ért el, ahová Nina Ruffini barátnőm hívott meg, kipihennem a kúrát. A rákomat ugyanis — „női” baj — megállították, legalábbis elvben. „Elvben”, mert egy-két éven át félevenként még vizsgálatokat kell elszenvennem; a legközelebbit Párizsban, ha szeptemberben ott leszek . . . Belekezdtem egy kis könyvbe afrikai emlékeimről — addig is, amíg megírhatom azt a másikat, egyszer majd Magánál, Budapesten . . .

Nina Ruffini: a demokratikus olasz szellemi élet egyik legnemesebb alakjának, Ruffini professzornak özvegye. S ezzel végződik, ami 1922-ben kezdődött: a szakadatlan, szép levélhullás negyvenhárom éven át. Kitartott mellettünk ez a ritka nemző, akihez foghatót alig hódított magának Magyarország, s épp amikor a legszerencsétlenebb volt. Sirjára küldöm ezt a nagy magyarok leveleiből kötött babérkoszorút.

*

Fidèlement: hűségesen. Ezzel a szóval dedikálta könyvét, mit tőle kaptam.

Iparkodtam hűséggel, mindennek hű tolmácsolásával viszonzni ezt.

Kutatás és történetírás sokmindennek — adatoknak, összefüggéseknek, tényeknek, vonulatoknak, a magyar történet egy rejtőző fejezetének, egy egész korszak rész-anatómiájának — ebből hasznát veheti. Ez a levelesláda nem olyasmit tartalmazott, mint például Károlyi Mihály *Válogatott írásai*: nem a legnagyobb deklarációkat és legmélyebb elemzéseket, aminők Károlyi

legfőbb remekei. De aki végigmegy e levelezések fonalán, álmélkodva látja, milyen elszigeteltségből indult Károlyi emigrációja elején, mennyire csak ezen az egyetlen Ariadné-fonálon, az Yvette-én kellett eleinte indulnia neki is, Jászinak is, társaiknak is. Amit ez a levelesláda magába zárt s most élénk borít: Károlyinak — *ad vocem* Kossuth — *kiutahiai korszaka*. S első lépései onnan kifelé.

Itt, a végén most még egyszer megköszönöm Miciának, Yvette testvérének, Julien Benda özvegyének, hogy ideadta s rábízta. Magától adta ide, nem kértem; nem is tudtam, hogy őriz valamit. 22, rue de Beaune, 12, rue de Poitiers, 58, rue de l'Université: egymásután ebben a három párizsi házban, egyikből a másikba, harmadikba gonddal átrakosgatva, túlélve náci megszállást, háborút, vártak csendesesen ezek a levelek. Hála párizsi vizionálásunknak Miciával, hála annyi minden véletlennek, ami ezt megelőzte, a sors hazárdériájának, mely most ezt hozta ki váratlan eredmény gyanánt: elhoztam őket, rendeltetési helyükre értek. Ahová aligha hitték a hazulról elbujdosottak: Magyarországra értek. Kicsibe múlt, hogy ott nem vesztek, ahol annyi Kossuth-, annyi Rákóczi-levél.

Még csak egyet.

Amikor ott álltunk 1962 márciusában — Yvette karján a virággal, amit együtt vettünk a Kígyó utcában — Károlyi Mihály budapesti temetésén a mauzoleum előtt: amikor a honvédszenekar hangszerein felszárnyalt a Himnusz — az érzést, ami Yvette szemét könnybeborította, én is érezni véltem akkor.

(Közli: Rónai Mihály András)

GERICS JÓZSEF

Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai XII–XIII. századi krónikáinkban

A XIII. századi magyar királyi oklevelekben a kutatás a római és kánonjog ismeretének meglehetősen sok bizonyítékát tárta fel. Alkalmazásukra a világi szférában is bizonyos szükséglet mutatkozott. Az Aranybullának a leánynegyedre vonatkozó rendelkezése pl. római-kánoni eredetű jogintézmény magyarországi meghonosításának bizonyult, és úgy látszik, hogy a hazai pecséthasználat az autentikus pecsétről szóló, ugyanilyen eredetű jogfelfogás hatása alatt állt. A kánonjogot a magyar király már a század első felében *ius commune*-nak ismerte el.

A „két jog” alkalmazásának úttörői azok a *doctores legum*, *doctores decretorum* és doktori fokozat nélküli jogászok voltak, akik mint *clerici regis*, a kancelláriában és a királyi kápolnában tevékenykedtek.¹

A római jog magyarországi szerepét már a XIII. század közepén a modern kutatási eredményeknek kb. megfelelően jellemezte a híres korabeli kanonista, Cardinalis Hostiensis. Szerinte Magyarország is azok közé az országok közé tartozik, amelyeket nem kormányoznak ugyan a római jog szerint, de ennek argumentumait mégis felhasználják, amikor saját szokásjoguk és statútumaik elégtelennek bizonyulnak.² Ő tehát a civiljognak Magyarország világi jogrendjében kiegészítő forrásként való felhasználásáról ad számot. Ez szinte magától értetődően történhetett így.

A királyi udvar jogtudós klerikusai ugyanis a „két jogot” láthatóan kb. úgy alkalmazták a világi szférában, mint ahogyan a római jog használata az egyház törvénykezésében szokásos volt.

Milyen összefüggései voltak ennek a jogérettel, politikával és irodalommal Európa-szerte és nálunk? Ezzel foglalkozik a tanulmány.

„A *leges* és a *canones* viszonyára nézve vitathatatlanul az a felfogás uralkodott, hogy a római jognak [az egyházban] subsidiarius érvénye van a joghézagok kitöltésére, már amennyiben nincs ellentétben a kánonjog alapelveivel. A *leges*-nek a klérus és az egyházi bíró számára kötelező ereje ebben az esetben. . . az egyházi törvény-

(1974 februárjában tartott előadás szövege. Elhangzott a MTA Középkori Munkabizottságának ülésén.)

¹ Lásd erről *Kumorovitz L.* és *Murarik A.* alapján összefoglalóan *Gy. Bónis*: *Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn, Ius Romanum Medii Aevi*, V. 10. Mediolani, 1964. A kápolnáról ld. *Mályusz E.*: *Az V. István-kori gesta. Értekezések a tört. tud. köréből*, 58. szám. Bp. 1971. 124. és köv.

² „*excepta Italia vel regno Arelatensi nullae, vel paucae provinciae sunt, quae iure civili regantur, licet utantur argumentis ipsius propriis deficientibus consuetudinibus et statutis.*” Ezek a „provinciae”: „*Hispania tota, Anglia, Scotia, Wallia, Hybernia, Alamannia, Dacia (Dánia), Suecia, Norveia, Hungaria, Boenia, Polonia, Bulgaria.*” Idézi: *S. Kuttner*: *Papst Honorius III. und das Studium des Zivilrechts, Festschrift für M. Wolff*. Tübingen, 1952. 98. old. 82. sz. jegyzet

hozó általi (hallgatólagos vagy kifejezett) elismertetésén alapult. A római jogról, mint *lex suppletoria*-ról való tanítást III. Lucius pápa egyik decretálisa hivatalosan kanonizálta”,³ amelyet a Liber Extra is tartalmaz (X, 5, 32, 1). Kanonisták lajstromokat közöltek olyan kánoni jogintézményekről, amelyeket „a civiljog ismerete nélkül még sem lehetett érteni”, így Hostiensis is.⁴ Az egyháznak erről a gyakorlatáról III. Honorius pápa is nyilatkozott *Super speculam* konstitúciójának 3. fejezetében, amely egyébként megtiltotta a római jog előadását Párizsban.

A kánonjog tanulóinak a római jog legalább is bizonyos fajta segéd tudományként mindig rendelkezésére állt, amint Hostiensis szintén kifejtette.⁵ A római jog tanulása IV. Ince kommentárja értelmében szerzetespapok számára nem volt tilos, ha kolostorukat ezért nem hagyták el.⁶

A *canones* tanítása ezért, amelyet az egyház szorgalmazott, mindig közvetített római jogi ismereteket is.

A római jognak a világi szférában, az egyes államok jogéletében való alkalmazását a kanonisták évszázados vitája előzte meg és kísérte arról, van-e ilyen vonatkozásban kötelező ereje a római jognak. A vitát Gratianus művének tanulmányozása önmagában is elindíthatta. A Decretum ti. egy sereg olyan helyet is tartalmaz, amelyek *reges*-ről és *principes*-ről, *reges*-ről és *civitates*-ről, az egyes államok törvényhozásáról és a *consuetudines patriae*-ről szólnak. Más szövegei emellett a római birodalom egyetemességét és a császári méltóság egyedülálló mivoltát tárgyalják. Tisztában voltak a Decretum olvasói — már csak a maguk tapasztalatából is — az európai államoknak és „a császárnak alá nem vetett királyok” (*reges, qui non subsunt imperatori*, Huguccio megfogalmazása) sokaságának a létevel, de meg voltak győződve a császárság univerzális jelentőségéről is, amelynek a minden uralkodó méltóságát meghaladó, kizárólagos auctoritása sokuk szemében evilági módon testesítette meg a kereszténység egyházi-vallási egységét.⁷

A Decretum magyarázóinak ezért már forrásuk különféle helyeinek összehangba hozása érdekében is, de tapasztalataiknak és a Decretumnak bizonyos egyeztetése végett is foglalkozniuk kellett a római jog világi szférában való érvényességével. A tárgy vitatása a dekretisztikából átment a dekretalisztikába,

³ Kuttner: uo. 93.

⁴ Hostiensis: „in materia testamentorum, tutorum, servitutum, et in multis aliis, de quibus non habemus speciales rubricas et hae, quas habemus, non sufficiunt ad omnia, quae occurrunt”. Idézi: Kuttner, i. m. 94. old. 66. jegyzet. — III. Honorius nyilatkozata: „sancta ecclesia legum saecularium non respuat famulatum, quae satis aequitatis et iustitiae vestigia imitantur”. (X, 5.5.5.)

⁵ „et sine principali studio, lectione et auditu legum per libros legales qui haberi possunt et glossas suas . . . sufficiens notitia . . . haberi potest . . . dummodo ibi principaliter non studeat”. Idézi: Kuttner: i. m. 90. old. 45. jegyzet.

⁶ „si . . . ibi audirent vel legerent”. Idézi: Kuttner: i. m. 90.

⁷ Kuttner: i. m. 95–96. XII. századi kanonisták Gratianust magyarázva, érdekesen indokolták, miért kötelezi a római jog a klérust. Bisignanoi Simon szerint a klerikusok, mint latinok, rómaiaknak tekintendők, ezért van számukra a *leges*-nek kötelező erejük. (Summa ad D. I. c. 12.v. in eos solos constituta: „hinc collige in causis ecclesiasticis vel aliorum hominum robor leges non habere . . . Responsio: forte romanos hic omnes latinos intelligit . . .” Id. Kuttner: 93. old. 58. jegyzet. — Huguccio egyértelműen foglalt állást: „Item quid de clericis? Numquid et ipsi ligantur legibus romanis? Sic, illis, quae approbantur ab ecclesia, et non obviant canonibus. Sed non ideo, quia sint promulgatae ab imperatoribus, sed quia sunt confirmatae a domino papa.” Id. Kuttner: uo.

és egyre több politikai és jogpolitikai elemet olvasztott magába.⁸ A vita természetesen bizonyos határokon nem ment túl, a közös alap a magyarázott Decretum és döntvénygyűjtemények tekintélyének elismerése volt. Ezért a vitázó kanonisták gondolatmeneteinek fontos közös elemei is voltak.

Válaszuk mindenképpen attól függött, hogyan ítélték meg a birodalom és az egyes államok viszonyát, elismerték-e vagy tagadták az egyes országoknak és uralkodóiknak az Imperium Romanum alá rendelt mivoltát. Ez utóbbi természetesen nagyobb összefüggésekbe illeszkedő, és régebben vitatott kérdés volt, mint a római jog kötelező erejéé. Ezért külön bemutatást is igényel.

Lássuk előbb, hogyan érveltek a római jog kötelező erejét valló illetve tagadó kanonisták, hogyan foglalt állást a romanisztika, mi volt az egyes államok világi törvényhozóinak és kommentátorainak felfogása és argumentumaik. Pozitív választ elsősorban német és olasz kanonisták adtak.

III. Ince pápa mestere, a nagytekintélyű Huguccio 1187 körül a pápa által approbált római törvénynek minden keresztényre kötelező voltát hirdette. Summa-jában megszokott szabatosságával fogalmazta meg a kérdést és a választ: „Ez a jog csak a rómaiakat kötelezi, és azokat, akik a római birodalom alattvalói. De mit mondjunk a franciakról, angolokról és az Alpokon túl élő többiről?” Igenlő válaszáának legérdekesebb részlete: „már csak a pápa miatt is alá vannak vetve a római birodalomnak; a pápának ugyanis minden keresztény alá van rendelve és ezért mindnyájan kötelesek római törvények szerint élni, legalábbis azok szerint, amelyeket az egyház jóváhagy.”⁹

Hasonlóan pozitív választ adott a francia iskolából való, *Ecce vicit Leo* kezdetű glossza (1202–1210 között) és kifejtette, hogy a király a maga országában éppúgy alkothat *constitutio*-kat és *edictum*-okat, mint a császár, *lex generalis*-t azonban csak császár hozhat.¹⁰

Johannes Teutonicus 1210 körül Gratianushoz készített *Glossa Ordinaria*-jában a Magisternek azokból a helyeiből vont messzemenő következtetéseket a római jog egyetemesen kötelező erejére, amelyek a hereditást, gyámságot és szerződéseket a római jog (*ius Quiritum*) sajátosságaként mutatták be.¹¹ Szerinte

⁸ A vita alapjául szolgáló fontos helyek: D. 1. c. 12. *Ius Quiritum*; C. 6. qu. 3. c. 2. *Scitote*; C. 7. qu. 1. c. 41. *In apibus*; C. 15. qu. 6. c. 3. *Alius item*.

⁹ Summa ad D. 1. c. 12. *Ius Quiritum*: „Hoc iure (*Quiritum*) soli Romani et qui subsunt Romano Imperio astringuntur. Sed quid de Francis et Anglicis et aliis ultramontanis? Numquid ligantur legibus Romanis et tenentur vivere secundum eas? Respondeo utique, quia subsunt vel subesse debent Romano imperio, nam unus imperator in orbe”. (Itt tűnik fel először a későbbi vitákban olyan gyakori de facto — de iure megkülönböztetés!) „... praeterea quicunque utuntur lingua Latina, dicuntur Romani...”, „Item saltem ratione pontificis subsunt Romano imperio: omnes Christiani subsunt apostolico et ideo omnes tenentur vivere secundum leges Romanas, saltem quas approbat ecclesia”. Idézi: H. Heimpel; Göttingische Gelehrte Anzeigen, 208. (1954) 202–203 és Kuttner: i. m. 96. old. 74. jegyzet.

¹⁰ Ad D. 1. c. 12. v. *proprie sunt romanorum*: „Roma communis omnium subiectionum patria, quia eodem iure debent uti, ut Insti prologo in principio. Unde iudei, qui sunt subiecti romanis vivunt more romano, ut C. de iudeis, iudei. Immo omnes latini debent istis legibus uti, quia unus tantum debet esse imperator, ut VII. qu. 1. in apibus. Omnes subesse debent illi imperatori... Odie tamen non fit, quia non sunt omnes sub imperatore, sed ecclesia.” Idézi: G. Post: *Public Law, the State, and Nationalism* (Studies in Medieval Legal Thought. Princeton, 1964. Ch. X.) 460. old. 85. jegyzet. Ad D. 2. c. 5.: „Quod tamen rex in regno suo, quia quilibet rex in regno suo potest aliquid statuere... Leges autem generales soli imperatori licet condere.” Id. Post, uo. 86. jegyzet.

¹¹ „Nam imperator est princeps totius mundi... Sed in diversis provinciis diversi reges sub eo constituti sunt... Qui ergo non vult esse sub Romano imperio, nec haereditatem habere potest, nec alia, quae hic de iure Romano enumerantur”. Id. Post, i. m. 458. old. 79. jegyzet.

mindazoknak, akik nem akarnak a római birodalom alattvalói lenni, jog szerint nincs is tulajdonuk.¹² Ugyanezt a véleményét előadta a császárságnak a görögökről a frankokra (illetve a velük azonosított németekre) való átruházásáról szóló *Venerabilem* Decretalishoz 1215 és 20 között készített Apparatus-ban is. Érvelését Justinianus Corpusára hivatkozva is támogatja. Fejtegetéseiben nemcsak minden királynak a császár alá rendelt mivoltát hangoztatta, hanem felszólította olvasóit: „Valljuk meg tehát, hogy a németek megérdemelték virtusaikkal az imperiumot.”¹³

Jacobus de Albenga-nak a Compilatio V-hoz 1226 körül készült kommentárja szerint a király hozhat ugyan törvényeket országa számára, mint a császár a birodalomban, de a király törvényei éppúgy nem lehetnek ellentétesek a császáréival, miként a praefectus praetorio-é sem.¹⁴ Ugyanő hasonló felfogásban magyarázta III. Honoriusnak a Compilatio V-ba foglalt *Gravi nobis* ügylevelét, amelyben a pápa a portugál királynak a klérus megadóztatását az egyház részére a császár által biztosított adómentességre hivatkozva tilalmazta.¹⁵

Bernardus Parmensis 1234 és 1253 között írta *Glossa ordinaria*-ját IX. Gergely gyűjteményéhez. Ebben magyarázta a *Super speculam*-nak azt a megállapítását, hogy az Ile de France-ban és néhány más tartományban a világiak nem alkalmazzák a császári törvényeket.¹⁶ Bernardus szerint jóllehet de facto nem tartja meg őket mindenki, mivel nincsenek alávetve a császárnak, de iure mégis alattvalóinak kellene lenniük.¹⁷

¹² Ad D. 63. c. 22. v. per singulas provincias: „Si enim dicunt se non subesse Romano imperio, per consequens dicunt se non habere aliquid proprii.” Id. *Post*, uo. 459. old. 81. jegyzet.

¹³ „Sic ergo regimen mundi est translatus ad theutonicos, nām habent regimen romane ecclesie, ut de con. d. v. in die (Decretum, De consecratione, Dist. 5. c. 14.). Et sic patet, quod imperium non est apud grecos, licet largo nomine appellaretur imperator, ut de maio. solite (Comp. III. 1,21,2 és X,1,33,6) sicut rex scaccorum dicitur rex. Extra ecclesiam autem non est imperium, ut XXIII. qu. 1. sed illud (24 qu. 1. c. 39 Sed illud Augustini). Est autem imperator super omnes reges, ut VII. qu. 1. in apibus (c. 41) et omnes nationes sunt sub eo, ut XI. qu. 1. hec si quis. ver. volumus (c.34); et dicit lex: ipse enim est princeps mundi et dominus, ut ff. ad l.ro. deprecatio domine (Dig. 2,14,9). Etiam iudei sub eo sunt, C. de iudeis, iudei (1,9,8); et omnes provinciae sunt sub eo, ut XXIII. qu. VIII. c. si in mortem § ecce (p. c. 20). Nec aliquid regnum potuit prescribere exemptionem, cum non habeat locum in hoc prescriptio, infra, de prescri. cum ex officii (Comp. III. 2,17,6 és X, 2,26,16). Nec aliquis regum potuit eximi ab imperio quia illud esset acefalum . . . et esset monstrum sine capite. Immo omnes de capite suo imperatori dabunt tributum, nisi in hoc sunt exempti, ff. de censibus l. ult. (Dig. 50,18,8). Omnia enim sunt in potestate imperatoris, ut VIII. di. quo iur. (c.2). Fateamur ergo, quod theutonici virtutibus promeruerunt imperium, XXVIII qu. IX. ex hiis (c. 14).” Id. *Post*, i. m. 457—458. Johannes ezt a *Venerabilem*-nek a Comp. III. 1,6,19-be foglalt szövegéhez fűzte; az ügylevelet IX. Gergelynél lásd: X,1,6,34. — Az utolsó mondatban Gratianus egyik helyét (C.28.qu.1.c.14. Iuxta illud Hieronymi, „Virtutibus promeruerunt Romani imperium”) alkalmazta a németekre. *Post*, 488.

¹⁴ Ad Comp. V.tit. de iudeis et saracenis c. Intellecto v. lege perpetua: „Ita habes, quod rex potest facere in terra sua similiter. Prefectus pretorio potest facere legem, quam omnes servare tenentur, dummodo non sit legi et constitutioni contraria”. Id. *Post*, i. m. 462. old. 94. jegyzet.

¹⁵ „Sed quare papa allegat legem imperatoris ipsi regi, cum ei non subsit? Respondeo, licet ei non subsit, subesse debet tamen, ut XI. qu. I. in apibus. Item lex ista intelligitur esse postquam est per ecclesiam approbatum, ut C. de veteri iure enucle. l. I. § sed hiis (C.1,17,1 § Sed et si). Et est ar, in decr. ista, quod omnes reges debent subesse imperatori.” Id. *Post*, i. m. 488. old. 181. jegyzet.

¹⁶ „in Francia et nonnullis provinciis leici romanorum imperatorum legibus non utuntur”.

¹⁷ „Cum tamen ab omnibus debeant observari . . . et licet ab omnibus de facto non servantur, quia non subsunt imperatori, de iure tamen debent subesse.” Idézi: *Kuttner*: i. m. 98. old. 81. jegyzet.

A bolognai legisták szinte egyhangúan a római jog egyetemesen kötelező volta mellett foglaltak állást. Jellemző nyilatkozatot tett pl. Accursius a Corpus Iuris Civilis-hez csatolt *Libri Feudorum* magyarázatánál. Szerinte a kommentált törvény a franciákat és az Alpokon túli többieket „ugyanúgy kötelezi, mert jöllehet nem eskü alapján, de a római birodalom címén mégis alattvalói, amelynek azért kell alávetve lenniük, minthogy Justinianus birodalmához tartoztak.”¹⁸ Cinus általában hasonlóan az Imperium szempontjai szerint foglalt állást, de elismerte, hogy a középkori császári *Authenticae* gyűjtemény rendelkezéseit a francia király „belátása szerint tartja meg, minthogy de facto nem ismer el maga fölött senkit”. Azo beszámol néhány korai XIII. századi jogásznak arról a véleményéről, hogy országában minden királynak akkora hatalma van, mint a császárnak, következésként azt teheti, amit jónak lát, vagy megteheti *ratione publicae utilitatis*. Ő maga elutasította a francia király ilyen igénye mellett felhozott érvét, és állást foglalt Barbarossa hűbértörvényének alkalmazása mellett.¹⁹

A kanonisták között korántsem alakult ki olyan egyetértés, mint a legisták között. A római jog általánosan kötelező erejének elméletét számos kanonista vonta kétségbe. Így Laurentius Hispanus 1210 és 1215 között készített *Glossa Palatina*-jában elsősorban Huguccio elméletét támadta meg.²⁰ Más francia és spanyol kanonisták szintén Laurentiushoz hasonlóan nyilatkoztak. Különösen Johannes Teutonicus érvelését bírálták maró gúnnyal. Tanítását, mint németnek — egyik későbbi kritikusa szerint — „saját teste és vére nyilatkoztatta ki számára”.²¹

A kanonisták és legisták által sokat elemzett kérdéssel az *egyes államok* jogszabályalkotásának és jogszabály-magyarázatának is szembe kellett néznie. A római jogot ugyanis az egyes országok egyházi ítélkező fórumain — már csak III. Lucius rendelkezése alapján is — *lex suppletoria*-ként alkalmazták. Ez önmagában is megkönnyítette legalább a civiljog egyes intézményeinek a különféle helyi jogokba való behatolását. Hostiensis idézett, fontos megjegyzése szerint a civiljognak Európa-szerte majdnem *ius commune* jelentőséget tulajdonítottak.²²

Utóbb, a XIII. században, sőt szórványosan már a XII-ben is, az egyes államok uralkodóinak szuverenitását gyakran írták körül a római jog olyan tételeivel, amelyek eredetileg a *császárra* vonatkoztak.

A kormányzat szempontjából való technicitása és az államjogi alapvetésre való alkalmassága a civiljogot kétségtelenül vonzó és kíváncsú eszközzé tette az uralkodó és jogászai számára. Ehhez azonban bizonyos nehézségek megoldására volt szükség, amelyek a római jog akárcsak egyes tételeinek alkalmazásából szinte maguktól származtak.

¹⁸ Gl. ordinaria ad Lib. Feud. 2,53,1 v. imperio: „Et ita videtur, quod lex ista non habet locum, nisi inter illos, qui ei subditi sunt. Sed nunquid tenet Francigenas, et alios ultramontanos, qui ei non sunt subditi. Videtur, quod non, ex eo quod hic subiicit: nostro subiecti imperio etc. Sed dicas, quod eos similiter tenet; quoniam licet ei non sint sacramento subditi, sunt tamen ratione imperii Romani, sub quo esse debent, cum ipsi fuerint de imperio Justiniani.” Idézi: *Post*, i. m. 455—456. old. 67. jegyzet.

¹⁹ *Post*; i. m. 456. Cinus idézete: „observat pro libito, cum de facto non recognoscat superiorem”.

²⁰ Ad C.12 qu.2.c.8 v. novies: „et ita quelibet regio potest sibi ponere (legem), et ita franci et hispani non obligantur romanis legibus. Romana ecclesia non confirmat eas, nisi circa eos, quibus prodite sunt. Proditae sunt autem illis tantum, qui sub imperio romano sunt . . . unde non circa gallicos vel hispanos.” Idézi: *Kuttner*, i. m. 96. old. 73. jegyzet.

²¹ *R. Scholz*: *Weltstaat und Staatenwelt in der Anschauung des Mittelalters*, *Zeitschrift für deutsche Geisteswissenschaft* 4 (1941) 99.

²² *Vö. Kuttner* megjegyzését, i. m. 98. old. 82. jegyzet

Mióta ti. Barbarossa roncagliai törvényhozása formálisan is felújította Justinianus művét, azóta a Stauf császárok, mint *Authenticae*-t, egyes saját törvényeiket is besoroltatták Justinianus Corpus-ába.²³ A római jog tudománya ilyen módon, a maga eszközeivel, bizonyos folytonosságot teremtett Justinianus és a középkor császárai közt. A *leges*-nek a világi jogban való felhasználása ezért szükségessé tette a velük élők és az ókori törvényhozó középkori császári utódai közti viszony tisztázását.

Kiváltképpen vizsgálni kellett ezt a kérdést ott, ahol a római jog az ókortól kezdve élő, belföldi jog volt, ha nem is a Corpus-nak megfelelő, hanem Justinianus előtti formájában, azaz Franciaországnak a Loiretől délre eső területein, az ún. *írott jog* vidékén.

Hasonlóképpen szembe kellett nézni a dologgal Dél-Itáliában a Staufok bukása után a felettük diadalmaskodó és örökükbe lépő Anjouknak is. Meglepően szigorú törvényhozással rendezték a kérdést emellett a korántsem romanizált jogéletű Hispániában.

Franciaországban 1254-i és 1312-i királyi ordonnance-ok szerint egyes vidékeken „régí szokásként” és királyi engedély alapján alkalmazzák a *ius scriptum*-ot, azaz a római jogot, bár ennek *auctoritas*-a a királyt nem köti és nem kötelezi.²⁴

Marino da Caramanico 1270 és 1280 között nyilatkozott a szicíliai királyság és a római jog viszonyáról, amikor elkészítette *Apparatus*-át a még II. Frigyesztől származó *Constitutiones*-hez. Ő egészen élesen fogalmazta meg a kérdést: „Miért alkalmazzuk országunkban a római törvényeket, ha nincs alávetve az imperium-nak?” „Hiszen miután azt állítjuk, hogy országunkban nincs többé római imperium, egyszersmind azt is feltesszük, hogy az országban megszűntek a római jog törvényei is.” Felelete szerint a római jogot a birodalomnak való alávetettség megszűnése ellenére is igen hosszú ideje alkalmazzák a mindenkori uralkodó beleegyezésével, és kifejezetten megerősítik az általa magyarázott *Constitutiones* is. Ezért a római jogot úgy kell kezelni, mint ha a *Constitutiones*-ből származna és Szicília királyai hirdették volna ki.²⁵

Spanyol földön — Vincentius Hispanus híre szerint — a leoni *Liber iudiciorum* halálbüntetést írt elő arra, aki befogadja a római jogot. „Így azután (Leon) egyenlő vetélytársa a birodalomnak és Franciaországnak is, mert abban az időben, amikor Hispániában csak pogányok voltak, bevonulásukkor a frankok főnemeseikkel együtt odavesztek, a megmaradók pedig királyukkal visszavonulva, ioculatoraikat is szélnek eresztették.”²⁶

²³ H. Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte, Karlsruhe, 1962.² I. k. 351.

²⁴ IX. Lajos 1254: „iura scripta, quibus utuntur ab antiquis, volumus observari, non quod eorum obliget nos auctoritas seu astringat, sed qui mores eorum in hac parte non duximus immutandos”. Id. F. Ercole: Archivio Storico Italiano, 89 (1931) 228. — IV. Fülöp 1312: „Regnum nostrum consuetudine moribusque praecipue, non iure scripto regitur, licet in partibus ipsius regni quibusdam subiecti ex permissione progenitorum nostrorum et nostra iuribus scriptis utantur in pluribus, non ut iuribus scriptis ligentur, sed consuetudine iuxta scripti iuris exemplar introducta.” Id. F. Ercole: Arch. Stor. Ital. 73/2/1915. 253. old. 2. jegyzet.

²⁵ „Quare quidem in regno nostro uteremur romanis legibus, si imperio non subesset?” „Immo postquam supponimus Romanorum Imperium in regno deficere, pariter, et Romanorum iura in regno desinere supponimus”. „Licet vero Regnum desierit subesse imperio, tamen iura romana in regno per annos plurimos convenientia regum, qui fuerunt protempore, servata diutius consensu tacito permanserunt... immo expresse servantur et corroborantur in compilatione Constitutionum istarum, ubi neque Constitutiones hae seu approbatae regni consuetudines non obsistunt... et ita perinde sunt habenda, tamquam essent ex hiis profecta Constitutionibus et per ora ipsorum Regum Siciliae promulgata”. Id. F. Ercole: Arch. Stor. Ital. 89. (1931) 227—228.

²⁶ Ad X,5,33,28 v.non utuntur: „in Yspania excellentissima provinciarum prima lex in libro iudiciorum Legionum hec est: quicumque recepit (leges) romanas, capite puniatur et ita de

X. Alfonz *Siete Partidas*-a hasonló intézkedést tartalmaz: halálbüntetés terhe alatt tiltotta meg a római jog tanítását.²⁷

A kérdésnek érdekes *kelet európai* dokumentuma egy, a XIII. század közepéről származó, németnyelvű szokásjogi feljegyzés. Ez a német lovagrend államának területére kinevezett püspökök tájékoztatása céljából készült a lengyel jog előírásairól, amelyek kötelezők lettek a lovagrend fennhatósága alá került territorium lengyel és porosz lakói számára. A névtelen szerző verses bevezetésben számolt be a lengyel jog eredetéről általánosságban. Szerinte Lengyelország és a Német Birodalom közt az a fontos különbség, hogy Németországban érvényben van a római jog, a lengyeleknek pedig a maguk törvényhozóitól alkotott, saját joguk van. A németeknél a római jog kötelező ereje a hódításon alapul, jogukat a rómaiak erőhatalommal kényszerítették a németekre. A lengyelek ezzel szemben ragaszkodtak a maguk jogának megtartásához, és országuk egyetlen másinak sincs alávetve. Az ismeretlen szerző a feljegyzés első cikkelyében előadja azt is, hogy Lengyelországot kizárólag „dem romischen stule des bobistes” rendelték alá, „unde nicht dem kaiser”.²⁸

A bemutatott források tanúsága szerint a civiljog alkalmazása számos jogász szemében a birodalomnak való alávetettség ismertető jegye volt. A római jogot legalább egyes vidékeiken alkalmazó államok császártól való függetlenségének bizonyítása és védelme ezért uralkodók jogászaitól nem kis erőfeszítést kívánt.

A római birodalomtól való középkori függés egyik jogcíme (sőt olykor a pápának „in temporalibus” való alávetés követeléséé is) az a körülmény volt, hogy a császár az illető területet *igazságos háborúban* meghódította. Ez az érv a római jog népjogi gondolatkamrájából eredt,²⁹ és nagytekintélyű, korai keresztény szerzők tanításaival kiegészülve, a kánonjog rendszerébe is beépült. Szent Ágostonnak Gratianus művébe is felvett megnyilatkozása szerint Palesztinát az Ótestamentumban a zsidók az őslakosság bűnei miatt éppúgy Isten büntető ítéletének végrehajtóiként hódították meg, mint ahogyan később a pogány rómaiak is ekként ragadták el, végül pedig „Krisztus egyháza birtokolja azt, ahol Krisztus üldözői uralkodtak”. Ágoston ezeket a megállapításokat arra a bibliai helyre alapította, amely szerint: „Elvétetik tőletek az Isten országa és az igazságosságot cselekvő népnek adatik.”³⁰

Az Isten *öntudatlan* eszközeként való hódítást itt a birtoklás feltétlenül jogos címének ismerték el a hódítók pogány volta ellenére is. Még inkább így ítélték meg a pogányok közti *keresztény* hódítást: Ágoston nyomán vált általánossá már a Karoling-korban az a felfogás, hogy „a hadviselés és a birodalomnak

pari contendit cum imperio, etiam cum Francia, quia in eo tempore quo non erant in Yspania nisi gentiles, in ipso introitu Franchi perierunt cum paribus suis et residui cum rege suo retrocentes dimiserunt ioculatores suos in Vasconia, qui nec locuntur gallicum nec yspanum.” Id. *Post*: i. m. 490. old. 189. jegyzet.

²⁷ R. Scholz: i. m. 96.

²⁸ A. Vetulani: La Pologne médiévale et le droit Romain. Acta Universitatis Scientiarum Szegedinensis de Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica. Tom. XVIII. fasc. 12. 1972. 147–148.

²⁹ „ea, quae ab hoste capimus, iure gentium statim nostra fiunt”, Inst. 2,1 de rerum divisione.

³⁰ „Auferetur a vobis regnum Dei et dabitur genti facienti [Vulgata: fructus eius] iustitiam”. Mt. 21,43. Ágoston idézi a C.23, qu. 7.c.2., A hódításról és a háborúról, mint a *ius gentium* eleméről: D.1.c.9. A *bellum iustum* meghatározása: C.23.qu2.c.1. Mindkettő Isidorustól származik.

a pogány népek leigázása útján való gyarapítása a gonoszok szemében szerencsés dolog, a jók számára szükségszerűség”.³¹

I. Gergely pápa és őt követve, számos joggyűjtemény ennél is kedvezőbben bírálta el a pogányok közt a kereszténység terjesztését előmozdító hódítást: „Nem vért szomjazva, hanem annak az államnak a terjesztése érdekében törek-szel gyakran hadat viselni, amelyben — látjuk — tisztelik az Istent, hogy Krisztus neve a hit hirdetésével az alávetett pogány népek között köröskörül szárnyaljon.”³²

A frank, illetve német hódítás magának a császári hatalom birtoklásának is leghathatósabb alapja volt. Ezért hivatkozott rá, mint a maga és elődei császárságának jogcímére Freisingi Ottó szerint 1155-ben Barbarossa, amikor a római nemesség követei a város hajdani nagyságára és a régi jogra hivatkozva, a római szenátus császárválasztó jogának megújítását, eskük tételét és nagyszegű pénz fizetését kívánták tőle: „Közismert, hogyan szállt át nemességed ereje városunktól a Kelet királyi városára. . . Jött azután a nevében és a valóságban egyaránt igazán nemes frank, és hatalmasan elragadta tőled azt a szabadságot is, amely még megmaradt neked. . . Idézzük fel a mostani imperátorok tetteit, ha felséges császáraink, Károly és Ottó a nem bárki kegyéből is hűbérül adott, hanem a görögöktől vagy longobardoktól erővel elvitatott várost Itáliával együtt nem ragadták magukhoz, és nem csatolták a frankok birodalmához. . . Törvényes birtokos vagyok, ragadja el, aki tudja, a buzogányt Hercules kezéből. . . Nem gyengült még el a frankok vagyis a németek keze.”³³

Barbarossa itt kifejezetten Nagy Károly és Ottó utódának vallotta magát, de császári elődei közül más alkalommal nem hagyta ki Caesart, Augustust, Konstantint és Justinianust sem, birodalmát pedig az egységes római világimpérium megfelelőjének tartotta. Bármelyik elődjénél erősebben gyakorolta a császárnak a királyok kinevezésére nézve tulajdonított előjogot. A királyokat Frigyes, vagy legalábbis bizalmasa, Dasseli Rainald érsek római provinciális helytartóknak tekintette, annál inkább, ha országaik területileg a birodalom egykori tartományai-val estek egybe. A királyokat így a staufi udvar legalább alkalmanként „*reges provinciarum*”-má és „*regulus*”-szá minősítette.³⁴ Felettük a birodalom urának antik mintára „*imperialis auctoritas*”-t tulajdonítottak

³¹ „*Belligerare et perdomitis gentibus dilatare regnum malis videtur felicitas, bonis necessitas*”. Hinkmar: *De regis persona et regis ministerio ad Carolum Calvum regem*, PL 125, 840 C. vö. *De civ. Dei* IV. 45.

³² Gennadio patricio et exarchae Africae: „. . . bella vos frequenter appetere non desiderio fundendi sanguinis, sed tantum dilatandae causa reipublicae, in qua Deum coli conspicimus, quatenus Christi nomen per subditas gentes fidei praedicatione discurrat”. C.23. qu.4.c.49. A szöveget Burchardus és Ivo is közli.

³³ „*Clarum est, qualiter primo nobilitatis tuae robur ab hac nostra urbe translatum sit ad orientis urbem regiam. . . Supervenit Francus, vere nomine et re nobilis, eamque adhuc in te residua fuit, ingenuitatem fortiter eripuit. . . Revolvamus modernorum imperatorum gesta, si non divi nostri principes Karolus et Otto nullius beneficio traditam, sed virtute expugnatam Grecis seu Langobardis Urbem cum Italia eripuerint Francorumque apposuerint terminis. . . Legitimus possessor sum. Eripiat quis, si potest, clavam de manu Herculis. . . Nondum facta est Francorum sive Teutonicorum manus invalida.*” *Gesta Friderici I. imperatoris*, II. 29–30.: Vö. Frigyes 1177. évi levelét Mánuelhez: „*Predecessorum nostrorum. . . urbis Rome monarchiam divino munere et felix obtinuit victoria eamque nobis successive potenterque transmisit, ut. . . etiam regnum Grecie. . . sub nostro gubernari debeat imperio*”. *id. H. v. Kap-Herr: Die abend-ländische Politik Kaiser Manuels*, 1881. 186.

³⁴ *R. Scholz: i. m. 90.*

hívei, a „*magistrualis potestas*”-t meghaladó császári hatalom teljességének értelmében.³⁵

A császároknak az ilyenfajta „*auctoritas*” gyakorlására elsősorban a szomszédos országok feudális pártviszályai és trónharcai adtak alkalmat, amelyekbe döntőbíróként avatkoztak be. Az „*auctoritas*” érvényesítése időnként ismételtlen összefonódott a császár és a pápa küzdelmével, valamint az egyes királyok ebben való állásfoglalásával. XII. századi írók és államférfiak megnyilatkozásai szerint a császár és az egyes uralkodók viszonyát sokszor közvetlenül szabta meg a császár által támogatott, vagy elvetett pápa mellé állás, vagy szembe fordulás.³⁶

Érdekesen bonyolódott a Barbarossa által támogatott ellenpápához való viszony és a belföldi prelátságok magatartása Frigyes dániai főhűbéruraságával és magyarországi *imperialis auctoritas* igényeivel.

1152-ben Sven (Péter) dán király és Knud trónkövetelő vitáját döntötte el Sven javára a Rótszakállú. Igényeiről való lemondását Knud egy kardnak Frigyes kezébe adásával fejezte ki. Sven a királyságot hűbérként vette át Frigyes-től, aki végül koronát tett dán vazallusa fejére. Pünkösdi napján azután Sven kardhordozói szolgálatot teljesített hűbérurának.³⁷ Sven uralma azonban nem volt zavartalan. 1154-ben ugyanis Eskil lundi érsek közreműködésével elűzték, és csak az érsek 1156. évi római tartózkodása idején térhetett vissza Dániába, a szász herceg és a hamburg—brémai érsek támogatásával. Római tartózkodása idején Eskil megszilárdította egyháztartományának a hamburg—brémai szék által súlyosan veszélyeztetett függetlenségét, sőt a pápától Lundnak egész Skandinávia primásságává tételét is kieszközölte. Pápai követként volt úton hazafelé, amikor valahol a császár fennhatósága alá tartozó területen elfogták. Kiszabadítását a pápa erőlyesen követelte Barbarossától, sőt szemére vetette Eskil szabadonbocsátásánál tanúsított késlekedését. Fogságából írt levelében Eskil előadta, hogy a császár őt birodalmának és koronájának való kártétellel vádolja, ő azonban annyira szíven viseli Dánia nagyságát és a dán egyház felmagasztaltatását, hogy szívesebben szenved érte, mintsem uralkodik benne. Ez a törekvése sodorta tehát megítélése szerint meghasonlásba Barbarossával és dán hűbéreseivel. Fogságából 1158 elején kiszabadult és hazatért, de kéréses családás várta. Waldemar, az általa támogatott trónkövetelő ti. diadalmaskodott ugyan Svenen, a császár hűbéresén, de 1158-ban maga is vazallusi hódolást ajánlott fel, majd teljesített Frigyesnek, néhány év múlva pedig IV. Viktor ellenpápa, Barbarossa kreatúrája mellé állt. Eskil számára, aki azzal dicsekedett,

³⁵ R. Holtzmann: Der Weltherrschaftsgedanke des mittelalterlichen Kaisertums und die Souveränität der europäischen Staaten, *Historische Zeitschrift*, 159 (1939) 251—264. — Bírálta F. Rörig: *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, 6 (1944) 200—302. W. Holtzmann, idézendő mű és mások.

³⁶ Suger pl. így magyarázta V. Henriknek a francia király elleni hadbaszállását 1124-ben: „Henricus collecto longo animi rancore contra d. regem Lodovicum eo quod in regno eius Remis in concilio d. Calixti anathemate innodatus fuerat”. (A Vita Ludovici Grossi-ból idézi: W. Holtzmann: Das mittelalterliche Imperium und die werdenden Nationen. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, H. 7. Köln und Opladen 1953. 22. o. 24. j.) 1162-ben az elzászi cisztercita Neuburgi Nendung apát nyilatkozott félreérthetetlenül: „Eadem nobis . . . incumbit necessitas, dum princeps et imperator noster non solum potestatibus humilioribus, verum etiam regnis et regibus exterminium dominatur (comminatur?), qui sentientes cum Alexandro domino V(ictori) in soliditate gradus apostolici obviare conantur”. Id. W. Holtzmann, uo. 23.

³⁷ Gesta Friderici, II. 5. I. Scheiding-Wulkopf: Lehnsherrliche Beziehungen der fränkisch-deutschen Könige zu anderen Staaten vom IX. bis zum Ende des XII. Jahrhunderts. Marburger Studien zur älteren deutschen Geschichte, Herausgegeben von E. E. Stengel. 1948. 86.

hogy „ő a királyoknak parancsolni szokott, és nem engedelmeskedni”, mindez törekvéseinek kudarca volt, és szinte természetesnek tekinthető, hogy 1161-ben 6 évre száműzetésbe ment, ahonnan a III. Sándorral utóbb kibékülő Waldemar hívatta vissza.³⁸

Eskil törekvései 1182-ben Absolon érsek idején arattak teljes sikert. Barbarossa ti. 1182-ben Waldemar király fiától, Knudtól is hűbéresi hódolást követelt. Ezt az igényt — Saxo Grammaticus szerint — a császár követe előtt Absolon érsek azzal utasította vissza, hogy Knudnak ugyanolyan joga van az uralkodáshoz, mint a császárnak („Kanuto cesarique aequum regnandi ius esse”), és ugyanazzal a *libertas*-szal kormányozza Dániát, mint Frigyes az *Imperium Romanumot*.³⁹

Magyarországon II. Géza királynak kellett szembenéznie Freisingi Ottó, ill. Rahewin tudósítása szerint két olyan trónkövetelővel is, akik az *imperialis auctoritas* érvényesítését kívánták ügyükben III. Konrádtól, illetve a Rótszakállútól. Borics 1146-ban kérte, hogy „segítsen rajta az *imperialis auctoritas*, mint amelyre feladatként hárul, hogy oltalmába vegye az egész világot.”⁴⁰ 1158-ban István herceg azért fordult sérelmei miatt bátyja ellen Barbarossához, mert „megtudta, hogy a római birodalom menedéke a világnak”.⁴¹ Frigyes el is járt érdekében Gézánál, kívánságának „*imperialis dignitas*”-szal és „*auctoritas*-szal” adván nyomatékot.⁴² Géza és hívei azonban a királyi hatalom egységére hivatkozva, elhárították Barbarossa közbelépését.⁴³ Frigyes — Rahewin szerint — formálisan ítélkezni kívánt volna a testvérek vitájában, azaz nagyjában hasonlóan járni el, mint 1152-ben a dán trónkövetelők közt, vagy 1157-ben a lengyel hercegek vitájában, amelyet hadjáratral kikényszerített, bár hamarosan lerázott hűbéri hódoltatással fejezett be. Magyarországra vonatkozó tervét azonban a politikai célszerűséget belátva, elejtette, mert itáliai hadjáratában szüksége volt Géza katonai támogatására.⁴⁴

A magyar külpolitika útja azonban a Barbarossával való együttműködéstől néhány év alatt a francia királlyal való szövetséghez és a Frigyesrel szembenálló III. Sándor pápa elismeréséhez vezetett. Ez a fordulat a kortárs Burchardus császári notarius szerint a Rótszakállút haragos megjegyzésre készítette: „Hálát adok Istennek, hogy tisztes módon vesztettem el a hitvány barátot; ezt pedig erre a »regulus«-ra értette.”⁴⁵

³⁸ Lásd az egészhez C. Schambach: Friedrich Rotbart und Eskil von Lund. Historische Vierteljahrschrift, 13(1910) 510—514 és H. Simonsfeld: Friedrich Rotbart und Eskil von Lund. uo. 15(1912), 372—377. — Eskil oklevelének szavait („Nos sui regni et suae coronae diminutionem fecisse causatur” és „In tantum Danici regni honorem et Danicae ecclesiae exaltationem desidero, ut gratus sit mihi pati pro ea, quam regnare in ea”) és Saxo Grammaticusnál feljegyzett dicsekvését („pocius preesse regibus, quam obsequi solitum”) idézik ök.

³⁹ R. Scholz: i. m. 97.

⁴⁰ „quatenus imperiali auctoritate, ad quam totius orbis spectat patrociniū, ei subveniatur, deposcit.” Otto, Chron. VII. 34.

⁴¹ „compertum habens, quod Romanum imperium totius orbis esset asyllum”. Gesta Friderici, III. 13.

⁴² „imperialem precibus adiungens dignitatem et auctoritatem”. Uo.

⁴³ „(Stephanum) velut . . . regni insidiatorem pellendum arbitrantur, antequam facinoribus suis istud cruentari et principatus eius monarchiam scindi et lacerari contigisset”. Uo.

⁴⁴ „Imperator . . . cum videret rem eo venturam, quod aut in communi dividendo aut in uniuscuiusque condemnatione litem opus esset . . . terminari . . . ad oportuniora tempora decisionem huius litis placuit protelandam”. Uo. — A lengyel hadjáratra ld. Scheiding—Wulkopf: i. m. 85.

⁴⁵ „Grates ago, inquit, Deo quod honesta occasione amicum perdo vilissimum. Hoc ait significans regulum istum.” Id. W. Holtzmann; i. m. 20. old. 21. jegyz.

Géza politikájának ezt az irányát, amely számára a császár híveinél a *regulus* minősítést szerezte, minden bizonnyal a hazai főpapság, elsősorban pedig az esztergomi érsekséget 1158 óta betöltő Lukács sugalmazta. Ő ugyanolyan irányba vezette királyát, mint amilyenben Eskil szerette volna látni Dánia és Waldemar király útját: a Barbarossával és IV. Viktorral való szakításhoz, és III. Sándornak pápaként való elismeréséhez.

Lukácsnak a magyar politika fordulatát előidéző befolyása és Eskil érsek törekvései fontos politikai elhatározásokban igyekeztek érvényre juttatni olyan rokon meggyőződést, és olyan hasonló szempontokat, amelyek őket államuk, egyházuk és osztályuk érdekeinek felismerésében, értelmezésében és a tenni-valók megítélésében vezették.

W. Holtzmann megállapításai szerint ilyen meggyőződésükhöz és belátásukhoz sokban hozzájárult franciaországi iskolázásuk, ahol, francia földön, a pápa lelkiekben való egyetemes hatalmát a század számára korszerű módon hirdető teológiai felfogás létrejött. A birodalmi főpapság soraiból — aligha véletlenül — a szintén párizsi iskolázottságú Eberhard salzburgi érsek foglalt állást III. Sándor ügye mellett, Gézával és Lukáccsal kölcsönösen buzdítván egymást Sándor pápa támogatására. Nagy szerepe volt a franciaországi képzésnek a Lukáccsal és Eskillel kortárs két angol: Walter Map és Johannes Saresberiensis felfogásának kialakulásában. Johannes a század közepének talán legkiemelkedőbb elméjeként foglalt írásba olyan gondolatokat, amelyek mutatis mutandis Lukács és Eskil politikájában is felismerhető elemek. Műveiben és leveleiben egyaránt megmutatkozik Frigyes német viláгурalmi törekvésekként felfogott terveinek a francia földön vagy befolyások alatt nevelkedett egyházi értelmiséget Európa-szerte taszító hatása, amelyet szemükben csak betetőzött Barbarossának a pápasággal kapcsolatos politikája.

Johannes a világi államnak pozitívan értékelt, de merőben földi szférát juttatott. Szerinte mindaz, ami szellemi-lelki vonatkozás, az az egyház ügye, eszményi egyházé, amelyhez képest szemében a meglevő javításra szorult. Az Imperiumot ignorálja, az Imperiumnak az ő rendszerében egyszerűen nincs helye, mert az egyház szférájából a világi hatalmat kizárta. Az univerzális egyházzal szembeállítható, egyetemes világi hatalomról nem vett tudomást, csak az egyházat és partnereiként a konkrétan létező egyes államokat és uralkodóikat ismerte el. Spirituális-misztikus egyházfogalma lehetett az ő egyéni sajátossága, de ez mégis az egyházi primátus kizárólagos elismerésének bizonyítéka a világi hatalom felett, amely felfogás francia földön alakult ki.

Ilyen teológiai-államelméleti alapvetés mellett annál hevesebb és elemi erejűbb volt a Barbarossa által keltett felháborodás, nemcsak ő ellene, hanem a császárság intézménye és az azt magukénak valló németek ellen is. Johannes leveleiben Frigyes *schismaticus tyrannus*-ként szerepelt, és Barbarossának a pápasággal kapcsolatos tevékenysége értelmezi igazán Johannes kérdését: ki tette bírónak a németeket a népek felett? Johannes és a hozzá hasonlóan gondolkodók számára Frigyesnek a pápai szék után nyúlása a németek *in spiritualibus* való viláгурalomra törésének mutatkozott.⁴⁶

Barbár szakadároknak tekintette Johannes a németeket, és egyik levelében érdekesen indokolta, miért nem fogadta el a Kölnbe szóló tanári meghívást: nem akart pénzkeresés kedvéért a szakadárok társa lenni a skizmában és Isten

⁴⁶ W. Holtzmann: i. m. 21—22. Eberhardról ld. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899.² I. k. 293—294.

házának elpusztításában. Helyette honfitársa, Girardus a Puella ment Kölnbe, akinek iskolájában valamikor Walter Map és Lukács is tanult Franciaországban. Girardusnak azután Johannes nyomatékosan a figyelmébe ajánlotta, milyen fontos küldetést tölt be tanárként, mint igazhívó angol, a barbár szakadérok között. Királyáról, II. Henrikről elégedetlenül jegyezte fel Johannes Becket Tamás bizalmasaként 1168-ban: „Annyira dicsekszik, hogy nyilvánosan mondogatja: elnyerte már nagyapjának (I. Henriknek) a kiváltságát, aki a maga országában király, apostoli követ, patriarcha, császár és minden volt, ami csak akart.”⁴⁷

Ez a rosszallás azonban nem a szuverén angol királyság jogosultságának tagadása és univerzális birodalom alá rendeltségének a hangoztatása volt, hanem a világi uralkodó egyházfői igényein érzett keserűség. Egyetemes birodalmat és ezt kisajátító népet, *translatio imperii*-t ő nem ismert el. Ebből az álláspontjából eredt a németek hatalomvágyának az a súlyos elítélése egyik levelében, hogy uralkodni akarnak a szomszédos országokon (*regna vicina*), de még az *Imperium Graecorum*-on is.⁴⁸

Alig kételkedhetünk abban, hogy Johanneshez hasonlóan minősítette Barbarossa terveit és a pápasággal szembeni eljárását nemcsak Eskil, hanem Lukács érsek is, főként a magyar politika fordulata után. Tanúsítja ezt II. Gézának a francia királyhoz szövetségekötésükről írt levele, amely Barbarossát császár vagy római császár helyett a korabeli antifridericiánus szóhasználattal jellemzően *német császárnak* (imperator Alamannorum) nevezte.⁴⁹ A Lukácsnak tulajdonítható állásfoglalás ezen kívül korántsem tekinthető egyedül rá jellemző felfogásnak, hanem rajta kívül más magyarországi egyházi körök véleményének is. Tanúul szólíthatjuk erre a vele kortárs magyar krónikást, akinek II. Géza korát feldolgozó műve 1152-ig áll rendelkezésünkre a bővebb szövegekben. Ennek az írónak a jogász mivoltát és a korabeli magyar „magisterek” létét kifogástalanul bizonyítja egy, a fattyú Boricsra tett megjegyzése: „Magistereink értelmezése szerint az egyház nem fogadja be a házasságtörésből származó ivadékok.”⁵⁰ Itt a korabeli kánonjognak a papszentelést törvénytelen származás miatt tiltó, korántsem általános tételére hivatkozik, amely őszövetségi tilalmon is alapult.⁵¹ Ugyanez a krónikás Jasomirgott Henrik hadjáratánál „furor Teutonicus”-t emleget, amelynek célja „egész Magyarország kiirtása” volt, visszaverését pedig a magyarok Mária általi megsegítésének tulajdonította, a támadók magatartását az eretnekekéhez hasonlítva. III. Konrádnak a kereszteshadjárat alkalmával történt átvonulásáról nem mulasztotta el megörökíteni „zsarnok rablóként” való

⁴⁷ „adeoque gloriatur, ut palam dicet se nunc avi sui consecutum privilegium, qui in terra sua erat rex, legatus apostolicus, patriarcha, imperator et omnia, quae volebat”. Ld. *W. Holtzmann*: i. m. 18—19. old. 20. jegyzet.

⁴⁸ Ezt és Girardus a Puellához írt levelét idézi: *J. Spörl*: Grundformen hochmittelalterlicher Geschichtsanschauungen. München. 1935. 98—101. Előadásomban Spörl fejtegetéseit követem.

⁴⁹ *G. Fejér*: Cod. Dipl. Regni Hungariae . . . II. k. 163.—Barbarossa címzéséről ld. *Scholz*: i. m. 96.

⁵⁰ „Magistri nostri sic interpretantur, ut adulterinam progeniem ecclesia non communicat.” SRH. I. 459.

⁵¹ „Non ingreditur manzer, id est de scorto natus in ecclesiam Domini usque ad decimam generationem.” Dt. 23,2. — Gratianus maga nem helyezkedett elutasító álláspontra a törvénytelen sarjak felszentelésének kérdésében és véleményének támogatására számos forráshelyet idézett. Emellett nézetével ellenkező álláspontokat is ismertet. Ld. az egészre a D. 56-ban gyűjtött anyagot.

viselkedését, és kiáltó ellentétként jegyezte fel VII. Lajos francia király „Krisztus igaz zarándokához méltó” lovagiasságát.⁵²

A krónikás eszerint már III. Konrád uralkodásának magyarországi vonatkozásait is olyan felfogásban tárgyalta, amelynek legélesebb megnyilatkozásait Európa-szerte Frigyes pápai politikája váltotta ki. Könnyen lehetséges, hogy ez az író már az 1160-as évek benyomásai alatt ítélte meg így a Konrád idején történeteket is. Egy azonban bizonyos: a hang a Lukács érsekkel kortárs, tudós hazai klerikusoké, bennük Konrád korának eseményei is a skizma idején Lukácsban támadt visszhangot keltették. Legnagyobb befolyású csoportjukat, a püspököket Reicherspergi Gerhoh nevezte elismerően *viri litterati*-nak, jöllehet a magyarokat és királyukat barbárokként megvetette.⁵³

Anélkül, hogy elvi jellegű megnyilatkozásairól számot adhatnánk, a magyar állami függetlenség és önállóság XII. századi diplomatáinak tekinthetjük őket. Egyik nevezetes képviselőjüket, Gervasius püspököt Rahewin mutatta be 1158-ban, küldetésének teljesítése közben Heidrich ispán oldalán, a regensburgi birodalmi gyűlésen.

Absolon lundi érseknek 1182-ben Saxo Grammaticus szerint elhangzott szavai diplomáciai tárgyaláson adtak választ Barbarossa főhűbérúri követelésére. II. Henrik szintén nem elvi igényű kijelentést tett, hanem hatalmát jellemezte, mint saját országában császárként uralkodó királyét. Ezek a megnyilatkozások mégis kétségtelenül a „rex est imperator in regno suo” elv szabatos, jogászai megfogalmazásának irányába mutattak.

A császár és a királyok viszonyának kérdését nemsokára általánosságban is feltette és feleletet is adott rá, érdekes módon, két angol kanonista: Richardus Anglicus és Alanus ab Insula. Alanusnál fontos szerepet kapott a pápa és az egyes uralkodók kapcsolata is.

„Nyilvánvaló — írta Richardus 1191 és 1198 közt —, hogy számos király nem alattvalója a császárnak. Szerintem ugyanis, amint erőszakkal lettek alattvalóivá, erőszakkal vissza is térhetnek a maguk szabadságához... A császárt ugyanúgy a hadsereg választja, mint a királyt... Honnét lenne a különbség a hatalmukban, holott mind a kettőt ugyanolyan auktoritással, ugyanazzal a szenteléssel és ugyanolyan krizmával kenik föl?”⁵⁴

Alanus több alkalommal is (1207 és 1210 közt, majd 1210 és 1215 közt) kifejtette erősen hierokratikus álláspontját a pápa és a világi uralkodók viszonyáról, sőt véleményét változtatta is. A császár és a királyok viszonyát azonban

⁵² SRHI. 454—458. — *A furor Teutonicus*-nak a krónikaszerkesztésekben való előfordulásairól ld. *Kumorovitz* (Századok, 1960. 918) és *Mályusz* (Krónika-problémák, Századok, 1966. 721—722) idevágó fejtegetéseit.

⁵³ „... in terra Hungarica et barbarica vix nomine tenus christianorum principum dominio subdita.” A hang Freisingi Ottóéra emlékeztet! — II. Géza „rex... immitis ac barbarus”, a püspökök azonban „viri litterati”. Ld. *Commentarius in psalmum LXIV. Gombos A. F. Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Bp. 1937. II. k. 1030—1031. — III. Sándor Lukácsnak szóló, elismerő sorait idézi *Bónis* 1. jegyzetben. i. m. 15 („... viro... tam divinis quam humanis scripturis plenius erudito et ecclesie doctore”).

⁵⁴ „Set quid ad regem, cum tantum duo sint gladii in evangelio, et alterum habeat papa... et alterum imperator? ... Sed contra. Patet reges multos imperatori non subici. Videtur enim, quod sicut per violentiam essent subditi, quod violenter possint ad propriam redire libertatem.” — „... Exercitus eligit imperatorem, pari ratione et regem. Item, cum uterque tam imperator quam rex eadem auctoritate, eadem consecratione, eodem crismate inungitur, unde ergo potestatis diversitas?” Id. *F. Gillmann: Richardus Anglicus, als Glossator der Compilatio I. Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 107 (1927) 627 és uo. 2. jegyzet.

következetesen magyarázta: „Ámi a császárról mondatott, azt meg kell ismételni minden uralkodóról, aki felett uraként nem áll senki. Mindegyiküknek akkora *iurisdictio*-ja van országában, mint a császárnak a birodalomban. A pápa ugyanis jóváhagyja a (birodalomnak a) *ius gentium* alapján történt országokra bomlását, jöllehet a régi *ius gentium* szerint egy császárnak kell lennie a világon.”⁵⁵ Fejtégetései szerint *in temporalibus* a királyok éppúgy alá vannak vetve a pápának, mint a császár.

Megnyilatkozásaihoz, főként Richarduséhoz, talán hozzájárult az az élményük, amely angol mivoltukban döbbsenhetette meg őket, hogy Oroszlánszívű Richárdot fogságában VI. Henrik császár 1194-ben hűbéresi hódolásra kényszerítette.⁵⁶ Richardus megoldása mindenestre csattanós válasz volt a császárnak a hódításon alapuló, bármiféle igényére.

Alanus és Richardus lényeges elemként épített be magyarázatába olyan tanítást, amelyet a XI. században VII. Gergely pápa is hirdetett, amikor Salamon Magyarországot hűbérként ajánlotta föl IV. Henriknek: „Magyarországnak épp úgy, mint más *nobile regnum*oknak, saját szabadságának állapotában kell lennie, és semmilyen más ország királya alá sem kell vettetnie, csak az egyetemes római szentegyház alá, amely alattvalóit nem úgy kezeli, mint a szolgát, hanem fiaként fogadja valamennyit.”⁵⁷ Ugyancsak ő mondotta ki, hogy Salamon császári hűbéressé válva, királyból *regulus* lett, ami Magyarország *nobile regnum* voltaival összeférhetetlen. Gergely újítása volt a császárnak egyszerűen „*rex Teutonicus*”-ként való megszólítása és kezelése, célja pedig a német királyságnak más „*regnum*okkal” a *pápai szék előtt* való egyenlősítése és valamennyiüknek azonos módon a pápaság alá rendelése.⁵⁸ A *nobile regnum*ra és a *saját szabadság állapotára* vonatkozó nézetek különösen az egyes államok önállóságának szószólói közt találtak visszhangra, mégpedig a későbbi pápai igények ellenében is. Gergely így utódaira is veszélyes érvet adott a császárral vívott harcban a *nobile regnum*ok uralkodóinak a kezébe.

Ez a felfogás III. Ince óvatos megfogalmazásában bejutott IX. Gergely gyűjteményébe is. Ince szavai többféle magyarázatot is megengednek. Megnyilatkozásában ugyanis Ince nem jogot ismer el, hanem fennálló helyzetet, illetve francia álláspontot ismertet, és ezt siet Róma szempontjainak megfelelően értelmezni: „Mivel a (francia) király evilági ügyekben nem ismer el maga felett senkit, ezért ebben az ügyben idegen jog sérelme nélkül vethette magát alá *iurisdictio*-nknak.”⁵⁹

IV. Ince pápa a II. Frigyesel vívott küzdelem tüzeiben fejezte be 1245-ben *Apparatus*-át. Ebben III. Ince megnyilatkozását azzal egészítette ki, hogy a francia király csak *de facto* nem ismer el maga felett senkit, „mert egyesek szerint

⁵⁵ „Et quod dictum est de imperatore . . . habeatur repetitum de quolibet principe, qui supra se dominum non habet. Unusquisque tantum habet iurisdictionem in regno suo, quantum habet imperator in imperio. Divisio anim regnorum iam iure gentium introducta a papa approbatur, licet antiquo iure gentium unus imperator in orbe debet.” *Id. Post* : i. m. 464.

⁵⁶ *R. Scholz* : i. m. 96.

⁵⁷ „regnum Ungarie, sicut et alia nobilissima regna in proprie libertatis statu debere esse et nulli regi alterius regni subici, nisi sancte et universali matri Romane ecclesie, que subiectos non habet, ut servos sed ut filios suscipit universos”. *Reg. II.* 63. ed. *E. Caspar*, 218. — Gergely nyilatkozatának Alanus és Richardus felfogásával való összefüggését *Scholz* állapította meg, i. m. 99.

⁵⁸ *Reg. II.* 70. *Id. kiad.* 230. — Gergely eljárásáról ld. *E. Müller-Mertens* : *Regnum Teutonicum*, Wien—Köln—Graz, 1970. 145—181.

⁵⁹ *Per Venerabilem*, X, 4, 17, 13.

de iure alá van vetve a római császárnak, szerintünk éppen ellenkezőleg: a pápának”.⁶⁰ Véleménye szerint az *imperium* az egyházat illeti mindenhol, ahol csak *iurisdictio*-t gyakorolt római császár, elsősorban és vitathatatlanul Nyugaton.⁶¹

III. Incének a francia király jogászai által minduntalan ismételt nyilatkozatát VIII. Bonifác is kommentálta 1303-ban, IV. Incéétől némileg eltérő érveléssel, és egészen más körülmények között. Bonifác a császári hatalom semmivéálása után, a Szép Fülöppel folytatott élet-halál harcban nyilatkozott, amikor Habsburg Albertnak, a pápa pillanatnyi szövetségésének a császári trónra ültetéséről volt szó. Albert követei előtt Bonifác „superbia Gallicana”-nak és hazugságnak nevezte a francia király császártól való *de iure* függetlenségének állítását, és kiközösítéssel fenyegette mindazokat, akik tagadják a minden keresztény pápának és császárnak *de iure* való alárendeltségét.⁶² A császárnak való alárendeltség dolgában ez VII. Gergely felfogásának legalább részben a visszajára fordítása volt.

VII. Gergelytől VIII. Bonifácig a pápák állásfoglalásainak és a hierokrata Alanus kommentárjának alapvető, közös eleme a pápának a császárok és királyok fölé rendeltsége. A királyok császári alárendeltségét a pápák szemmel láthatóan a császár és köztük fennálló, mindenkori konkrét helyzet alapján ítélték meg, maguknak pedig legalább egyik jogalaként *ratione Romani imperii*, nemcsak *ratione peccati* követelték az evilági felsőséget az egyes uralkodók felett. Igen érdekes volt a visszahatás.

A Richardus Anglicus által a császár igényei ellen fordított argumentumot, a fegyveres hódítást, illetve a hódító fegyveres elűzését, a XIII. században általánosságban alkalmazták Európa-szerre mind a pápa, mind a császár főhatalmi igényeivel szemben. Vincentius Hispanus pl. ismételten a Hispániába nyomuló Nagy Károlyra és frankjaira mért, súlyos vereség hírére hivatkozva cáfolja Johannes Teutonicus megállapítását, hogy a németek vírtusaikkal érdemelték ki az imperiumot és a császár a világ ura. Vincentius szerint Spanyolország Nagy Károly legyőzésével minden más országnál külön lett, és a frankok elűzésével kivívták a császártól való *exemptus* mivoltot. Egyedül a spanyolok szerezték meg vírtusukkal az imperiumot és választottak püspököket, a németek viszont ostobaságukkal elveszítették a birodalmat.⁶³

⁶⁰ Ad X, 4,17,13. v. Recognoscit: „De facto, nam de iure subest imperatori Romano, ut quidam dicunt, (célzás Johannes Teutonicusra), nos contra: immo Papae”. id. R. W. és A. J. Carlyle: A History of Medieval Political Theory in the West. London. 1928 V. k. 320. old. 1. jegyzet.

⁶¹ App. ad X,2,2,9 v. Irritas: „Item terra sancta iusto bello victa fuit ab imperatore Romano post mortem Christi, unde licitum est Papae ratione imperii Romani, quod obtinet, illud ad suam iurisdictionem revocare. Et haec ratio sufficit in omnibus aliis terris, in quibus imperatores Romani iurisdictionem habuerunt, licet posset dici, quod hoc iure, scilicet ratione imperii non possit, cum ecclesia non habeat imperium, nisi in Occidentem.” Id. Carlyle, i. m. 324. old. 1. jegyzet.

⁶² F. Ercole: Arch. Stor. Ital. 73/2. 1915. 260. o. l. jegyzet és H. Wieruszowski: Vom Imperium zum nationalen Königtum. Aalen, 1965.² 160.

⁶³ Ad Comp. III. 2,1,3 ad v. cum hoc regnum: „Sic et gallicana ecclesia maior aliis . . . Immo per hoc colligitur, quod hispania est maior aliis provinciis, Cum enim Carolus vellet cum omnibus francigenis intrare hispaniam, ispani ingressu ispanie obsviaverunt eis, et superaverunt eos in bello et occiderunt XII. pares. Et si vinco vincentem te, vinco te . . .” irta 1210 és 1215 közt, de belevette az Extrához 1234 és 1248 közt készült Apparatusba is, Id. Post: i. m. 485–486. old. 174. jegyzet. — App. ad X,1,6,34: „Jo. theutonice, excipe ipso iure exemptos yspanos, qui Karolum non admiserunt, nec eius pares. Sed ego, Vinc. dico, quod theutonici per busnardiam perdidierunt imperium . . . Sed soli Yspani virtute sua obtinuerunt imperium et episcopos elegerunt. LXIII. D. cum. longe (D. 63.c.25) . . .” Id. Post: i. m. 490. old. 190. jegyzet.

Marino da Caramanico azzal igazolta Sziciliának a birodalomtól való elszakadását, hogy a történelem tanúsága szerint a rómaiak kizárólag fegyvereik erejével, azaz inkább *de facto* szerezték birodalmukat, semmint *de iure*, elnyomva másokat, akik tehetetlenségüknél fogva a római birodalom alattvalói lettek. A római birodalom ezután szintén *de facto* darabolódott fel, és veszítette el Sziciliát sok más *regnum*-mal együtt. Ez igazságosan történt így, mert csak az lett az erőszak áldozata, aki maga is erőszakot alkalmazott másokkal szemben és a *favor libertatis* is azt kívánja, hogy egy népnek az *originaria libertas* visszaállítására irányuló küzdelme sikert arasson. Nem használhat a császárnak az a kifogása, hogy Szicília „vi aut clam vel dolo” csúszott ki a kezéből, mert „a római nép maga is *res illicita*-t veszített el”.⁶⁴

1246-ban a francia bárók hivatkoztak igen érdekes módon a világi bíráskodás védelmében a francia klérussal vitázva a Galliában történt frank honfoglalás tényére. E egymással ligát kötve, II. Frigyes propagandájának hatására tették közzé *Quia clericorum superstitio* kezdetű kiáltványukat. A király bírói hatalmának az egyházi ítélkezéssel szemben való megalapozására kifejtették, hogy a *regnum*-ot nem *ius scriptum*-mal, nem is *per clericorum arrogantiam*, hanem *per sudores belli* hódították meg.⁶⁵ Ez alkalommal voltaképpen a IX. században már alkalmazott érvelést ismételték.

Ennél is határozottabban, és már a *pápa*, VIII. Bonifác igényei ellen hozták fel a fegyveres foglalás tényét 1296-ban az *Ineffabilis amor* bullára alighanem válaszul szánt röpiratban: „Mielőtt klerikusok lettek volna, Franciaország királya már őrkdött országa felett, és hozhatott olyan törvényeket, hogy azokkal megvédje magát és országát az idegenek csalárdsága és kártételei ellen.”⁶⁶ Ugyanezt a hangot szöveltette meg 1302-ben az États Généraux előtt a király nevében mondott beszédében Pierre Flote: „Elődeink Franciaországot Isten kegyelméből, a maguk derekasságával és népük erejével hódították meg, elúzvén onnét a barbárokat, és amit megszereztek, azt odaadóan kormányozva, mind a mainapig vitézül senki mástól nem birtokolják, mint egyedül az Istentől.”⁶⁷ A beszéd szerint a király eltöklélte magát, hogy országát ebben az állapotában meg is tartja, életét és vagyonát veti latba, hogy „az ország ősi szabadsága megmaradjon”.⁶⁸

Hasonlóan nyilatkoztak a francia bárók 1302-ben a bíborosi testülethez írt levelükben: életüket és javaikat sem kímélik „az ország szabadságának (*liberté et franchise du royaume*)” védelmében, és a küzdelmet ők akkor is folytatják, ha a király abbahagyná.⁶⁹

⁶⁴ „Certe quincunque Romanorum gesta revolvat, non inveniat aliter quam quod per armorum fortitudinem solam et sic de facto potius, quam de iure... opprimendo videlicet alios, qui sua imbecillitate eorum ditioni coeperunt esse subiecti...”— „... ipse idem populus rem illicitam amisit... et sic paria delicta mutua compensatione tollantur”. Id. és kivonatolja Ercole: Arch. Stor. Ital. 89 (1931), 225.

⁶⁵ Wieruszowski: i. m. 159—160.

⁶⁶ „Antequam essent clerici, rex Franciae habebat custodiam regni sui et potuit leges facere, quibus ab insidiis inimicorum et nocuentis sibi et regno precaveret”, Id. Wieruszowski, i. m. 159. E megnyilatkozások fontos előzménye Kopasz Károly híveinek Hinkmárnál fenntartott, 870. évi hivatkozása: „omne regnum seculi huius bellis quaeritur, victoriis propagatur, et non Apostolici vel Episcoporum excommunicationibus”. Id. H. Lilienfein: Die Anschauungen von Staat und Kirche im Reich der Karolinger. Heidelberg. 1902. 1902. 126.

⁶⁷ „Regnum Francie... Deo propitio praedecessores nostri sua industria et virtute gentis suae expulsi inde barbaris acquisierunt, et partum strenue gubernando a nemine nisi a Deo solo usque nunc fortiter tenuerunt”, idézi: R. Scholz: Die Publizistik zur Zeit Philipp d. Schönen und Bonifaz' VIII. Kirchenrechtliche Abhandlungen, H. 6—8. Stuttgart. 1903. 358. old. 13. jegyzet.

⁶⁸ „ut libertas inoluta regni conservetur”; id. Wieruszowski: i. m. 159.

⁶⁹ Uo. 162—163.

Szintén a frank hódítást hozta fel Johannes Parisiensis a Konstantin adományára hivatkozó pápai igények ellen: „Úgy találjuk ugyan, hogy a gallusok Octavianus császár idejében alattvalói voltak a római birodalomnak, a frankok azonban soha.”⁷⁰

Mindezekben az esetekben tehát az államszuverenitás védelmében a „két jog” egyes tételeit fordították az univerzális hatalmak jogigényei ellen.

A kánoni és civiljog XIII. századi alkalmazásával és értelmezésével kapcsolatos viták hullámai kisebb-nagyobb mértékben befolyásolták a XIII. század magyar gestairódalmát és politikai életének megnyilvánulásait is. Mutatis mutandis megfigyelhető ez P. mesternél, az V. István-kori krónikásnál és Kézainál egyaránt.

A szittyák, illetve hunok és ősmagyarok senki fia, még Kyros és Nagy Sándor által sem leigázott voltának hangoztatása, Pannonia fegyverrel való meghódításának és a rómaiak innét való kiűzésének előadása, a még pogány ősök honfoglalásának részletezése: csupa olyan mozzanat, amelyet a fentiek ismeretében aligha minősíthetünk a Gesta Alexandri Magni-ból, az Exordia Scythica-ból és máshonnet pusztán a szerzők magyar büszkesége által sugallt kölcsönzésnek. Az olyan megállapítások, hogy „a szittyá *gens*-et egyetlen imperator sem igázta le” Anonymusnál, „a szittyákat egyetlen imperiumnak sem vetették alá, még a macedonokénak sem” a bővebb szövegekben, „sem római császárok, sem Nagy Sándor nem volt képes oda (Szittyországba) hatolni, bár megkísérelték” Kézainál,⁷¹ a magyar állam, illetve király önállósága és univerzális hatalmaknak alá nem rendelt volta szempontjából tartalmaztak jogilag korántsem közömbös kijelentéseket. Jelentőségüket a császárnak és a pápának Európa államai feletti, római hódításra alapított fennhatósági igényei, és ezeknek az egyes államok jogászai között támadt visszhangja adta. A XIII. századi hazai krónikások megnyilatkozásai ilyen európai viták magyarországi vetületei. Magyar őstörténetet írni — jogászai feladat volt.

Anonymus a maga módján állást foglalt a római jog és magyar jog dolgában is. Előadása szerint Zolta vezér idejében a *rector*-ok feladata volt „a szokásjog alapján a perlekedők ügyeit és vitáit elintézni”.⁷² A hely forrását Horváth J. állapította meg Isidorusnál: „a jogtudósok... megszerkesztve kiadták a *ius civile institutio*-it, hogy a perlekedők ügyeit és vitáit ezek alapján intézzék el.”⁷³ P. mester itt forrása használatának és a maga jogfelfogásának egyaránt biztos ismertetőjegyét hagyta hátra: a X. századi magyar szokásjoggal helyettesítette forrásának a civiljogra való hivatkozását. Ez jól értékelhető állásfoglalás a hazai jog önállósága mellett — kanonikus fogalmazásban. Isidorusnak ezt a fejezetét ugyanis Gratianus Decretuma szintén tartalmazza! (D. 2. c. 5.)

P. mesternek az Isidorusnál és Gratianusnál egyaránt megtalálható forráshellyel való bánásmódja kommentárral ér fel. A hazai jog—római jog kérdése iránti érdeklődése egyaránt jól magyarázható akkor is, ha 1200 körül, és akkor is,

⁷⁰ „... licet Gallici inveniantur tempore Octaviani Augusti imperio Romano fuisse subiecti, tamen Franci nunquam.” (Tractatus de Potestate regia et papali) Id. *Carlyle*: i. m. V. k. 147 és 433.

⁷¹ SRH I. 36. 254 és 146.

⁷² SRH I. 107 („qui moderamine iuris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent”) — A „rómaiak legelője” és elődségük uo. 46.

⁷³ „prudentes... institutiones civilis iuris compositas ediderunt, quibus dissidentium lites contentionesque sopirent”. Id. *Horváth J.* A hun történet és szerzője, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 454.

ha 1215 után írta művét. III. Béla egykori jegyzője ti. az előbbi esetben Stephanus Tornacensisnek, a Decretum nagytekintélyű értelmezőjének lehetett tanítványa, több, név szerint is ismert magyar klerikustársával együtt, az utóbbi esetben, azaz 1215 után működve pedig annak a IV. lateráni zsinatot követő, Európa-szerte megállapítható törvényhozási hullámnak a sodrában írhatta a gestát, amelytől befolyásolva igyekezett rendezni a hazai társadalmi és párt-harcok igényei szerint a magyarországi feudális jogviszonyokat az 1222. évi Aranybulla. Anonymus indítékait jól mutatja a „rómaiak legelőjére” és Magyarország javaiból való élősködésükre tett, sokat vitatott, aktualizáló megjegyzése.

Az V. István-kori krónika és Kézai konstrukcióira a magyar királyoknak olyan fontos és ünnepélyes megnyilatkozásai is hatással lehettek, amelyek pápai legátusok befolyására hangzottak el. Itt mindenekelőtt az 1233. évi beregi esküre és az 1279. évi kun cikkekre gondolunk. Szent István Hartvik-legenda szerinti aktusainak hierokratikus magyarázatát adja mindkettő. Az első a magyar királyoknak a pápától kapott koronával megkoronázott Szent Istvántól való származását hangsúlyozza, a másik pedig kijelenti, hogy a magyar királyok Szent István által a római egyháztól nyerték a koronát és az ország kormányzását. A Szentszék mindkét dokumentum megőrzésére nagy gondot fordított, szövegeket és a belőlük kielemezhető jogcímeket 1290–91-ben, és később, VIII. Bonifác idején alaposan kiaknázták annak bizonyítására, hogy a magyar királyi hatalom végső forrása a pápa.⁷⁴

Az V. István-kori krónikás a szkiták semmiféle imperium által meg nem hódoltatott voltáról a maga nyilatkozatát jogtudósként tette. Jogi műveltségének egyik fontos bizonyítékeként 1966-ban már hivatkozott művében a Liber Extra címszerű idézésére.⁷⁵ Ez újabb érveléssel egészíthető ki. Előadásában ugyanis az augsburgi vereség után halálra ítélt Lehel vezér szavai a kalandozó magyarok „istenostora” szerepéről szintén a Liber Extra egyik részletén alapulnak.⁷⁶ Ez a krónikás bizonyára osztotta egyik kortársának, Sükösd mesternek, királyuk, V. István „*sacra regia maiestas*”-ára vonatkozó véleményét. Nézeteiket befolyásolhatták a nápolyi-szicíliai viszonyokról V. István és az Anjouk családi kapcsolata révén szerzett ismereteik is.⁷⁷

Kézai mester krónikájának több vonatkozása is kiemelendő a század legvégén történt államjogi jelentőségű megnyilatkozások előkészítése szempontjából. Művében ő a szkiták le nem igazott mivoltán túl a korabeli jogtudomány másik érdekes érvét is alkalmazta a hunok, illetve Attila szuverenitásának igazolására. Szerinte ugyanis a hadiszervezetben élő hunok Attilát *Romano more* választották királlyá. Ezt az aktust alighanem Hostiensis és Andreas de Isernia vitája alapján magyarázhatjuk. Ennek tanulsága szerint ugyanis valamely nép rómaiaktól való függetlenségének és a király hatalma teljességének jele az, ha a

⁷⁴ Bartoniék E.: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok, 1936. 370 és Gerics J.: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. Annales Universitatis Sc. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica Tom. I. 1957. 120.

⁷⁵ SRH I. 465. — Tört. Szemle, 1966. 8.

⁷⁶ „Nos sumus ultio summi Dei, ab ipso vobis in flagellum destinati, tunc enim per vos captivamur et occidimur, cum persequi vos cessamus” (SRH. I. 309). — Forrása X, 23, 4, 50: „Si ea, de quibus vehementer Deus offenditur, insequi vel ulcisci differimus, ad irascendum utique divinitatis patientiam provocamus.”

⁷⁷ A nápolyi–szicíliai kapcsolatról Bónis Gy.: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon, Filológiai Közöny, 1958 és Mályusz E. 1. jegyzetben i. m. 26. és köv. — Sükösd oklevelének kiadása: Szentpétery L.—Borsa I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. (1272–1290) Bp. 1961. 2208. sz.

hatalmat a nép úgy ruházza át uralkodójára, mint a rómaiak a császárra.⁷⁸ A *hadinép* általi királyválasztás motívuma szintén összefügg a *mos Romanus* képzetkörével. A középkorban ti. gyakran érveltek a királyok szuverenitása mellett azzal a Hieronymusnak Gratianusnál is (D. 93 c. 24) olvasható megjegyzésén alapuló közhellyel, amelyre Richardus Anglicus ebben a már idézett formában hivatkozott: „A császárt ugyanúgy a hadsereg választja, mint a királyt is.” Kézai azonban nemcsak a mondai, pogány őskorban foglalt állást a hun szuverenitás mellett.

Művének híres, II. Függelékében ugyanis Szent István és Szilveszter pápa kapcsolatait a XIII. századi pápai magyarázatoktól merőben eltérve interpretálta, sőt a magyar király egyházi javadalom-adományozási jogának akkor nagyon is aktuális védelmére használta. Ezt a jogot Fülöp pápai legátus eljárása éppen nem tartotta tiszteletben.⁷⁹ Annak bizonyítására vállalkozott Simon mester, hogy királya Szent Istvánnak Szilveszter által elismert mivoltában és jogosítványaiában is örököse és utóda. Vállalkozásától Kun László kiközösítettségének és politikájának ismeretében nehéz volna elvitatni a merészséget.

A Kézai által ebben a tekintetben is tört út 1290-ben és VIII. Bonifác idején éppen úgy nem maradt járatlan, mint ahogyan nemesi közösség elmélete szintén előlegezte nem egy vonatkozásban a III. András-kori rendi államszervezetet. Ottokár rimes krónikája szerint ugyanis az egyik magyar úri frakció Kun László halála után arra hivatkozva utasította vissza a pápa királyjelöltjét, hogy az országot a magyarok súlyos véráldozattal és nagy erőfeszítéssel hódították el a pogányoktól, és nem a papok az ő prédikációjukkal. (Ez eddig közeli rokon motívum a francia bárók 1246. évi kiáltványával és a Szép Fülöp-kori megnyilatkozásokkal.) Előadták azt is, hogy *Lantrecht*-jüktől nem engedik magukat megfosztani, inkább elszakadnak a kereszténységtől és a pápától.⁸⁰

A pápa királyjelöltje elleni, utóbbi fenyegetés a Kézainál teljesen önálló és *Romano more* királyt választó, pogánykori közösség ábrándjának végső érvként való felhasználása lehetett a trónutódlás körül kiéleződött vitában.

III. András erre az útra soha nem lépett. Ő a Szent István nemzetségéből való származását használta ultima ratio-ként, messze túlhaladva Kézai megfogalmazását, és igen közel jutva Szép Fülöp híveinek királyuk Szent Lajostól és Nagy Károlytól való eredetét alaposan kiaknázó érveléséhez.

1298-ban ugyanis ligaszerződést kötött öt leghatalmasabb bárójával. Egyikük, Ernye fia István országbíró megígérte Andrásnak: „Minket természetes urának fog tekinteni, parancsainknak engedelmeskedik és ezen a világon élő, minden ellenséggel szemben országunkon belül és kívül, bármilyen rendű és rangú, akár egyházi, érseki méltóságú személyek és pápák... ellen is szolgálni

⁷⁸ Hostiensis szerint a császár kivételével bármely király, ideértve a franciát is, csak az alattvalók beleegyezésével újíthat pénzt vagy szedhet adót, „nisi populus sibi (regi) eandem potestatem dederit, quae imperatori data est.” Andreas szerint: „ius faciendi monetam competit regi Regni in regno suo... Per quod patet dictum Hostiensis non bene dictum, quod soli regi Romanorum competit imponere vectigalia, passagia, vel monetam mutare... Et dicit Hostiensis, nisi populus consentiret. Sed si esset a populo sicut dicitur de rege Aragonum: quia dicitur cepisse ab electione et habere certas conventiones cum rege... Si populus liber aut ille, qui dat legem habet hanc potestatem quia habet sicut populus Romanus, ex quo populo Romano non subest, sed transfert in regem suum, sicut transtulit populus Romanus in imperatorem.” Id. F. Ercole: Arch. Stor. Ital. 73/2. (1915) 287. old. 3. jegyzet.

⁷⁹ Gerics: Adalékok, 120.

⁸⁰ Bartoniek, i. m. 372.

fog, mivel Szent István király Magyarország apostola és helyébe lépnek utódai, a leszármazás rendje szerint.”⁸¹

III. András halála után a szó teljes értelmében tomboló anarchia egyelőre bármiféle kibontakozást lehetetlenné tett és a magyar állam pusztá léte került veszélybe. Ebben a helyzetben a jogtudomány és a jogászok csak keveset tehetek. Kicsi volt a gyakorlati jelentősége annak a magyar történelemben párját ritkító aktusnak is, hogy János, a jogtudós kalocsai érsek, III. András rendszerének hajdani oszlopa, 1301-ben királlyá koronázta a pápa trónjelöltjével szemben Vencelt. Jánost csak időközben bekövetkezett halála mentette meg Bonifác haragjának következményeitől és súlyos egyházi fenyegetésektől. Az is bizonyos, hogy Vencel megkoronázása az András idején hirtelen kibontakozott, korai magyar rendiség egyik utolsó életmegnyilvánulása volt.

Ám az sem vonható kétségbe, hogy Bonifác pápa 1303. évi döntése, amelylyel Vencel ellenében formálisan Károlynak ítélte a magyar trónt, akkor és önmagában végrehajthatatlan volt.

A döntésnek érdekes ellendarabja Szép Fülöp és Vencel cseh király szövetsége. Ezt a szövetséget 1303-ban nyíltan Albert ellen kötötték, „aki római királyként viselkedik”. A szerződésben Vencel megígérte: ha a pápa „Franciaország királyának... romlására tör, fiúnkkal, Magyarország felséges királyával... teljes erőnkkel védelmére kelünk... és lehetőségeink szerint mindent megteszünk minden olyasminak a megakadályozására, amiből a pápa (Fülöp) ellen erőt meríthet, vagy megtámadásához erejét gyarapíthatja. A francia király megígérte, hogy ugyanezt teszi fiánk érdekében, ha a pápa... a mi vagy fiánk romlására tör.” A Szép Fülöppel való szerződés természetesen nem biztosíthatta Vencel fiának magyar királyságát, mégis jellegzetes kelet-európai visszhangja volt Bonifác, Fülöp és Habsburg Albert akkori „világpolitikájának”.

A magyar állam önállóságának a XIII. századi jogászok által is képviselt felfogása azután az interregnum viharait és Bonifác bukását átvészelve, a hazai birtokos osztály jogtudatát annyira már befolyásolta, hogy Károly uralmának végleges elismertetése alkalmával Gentilis bíborosnak el kellett ejtenie a magyar király pápai kegyből való trónraültetésének formuláját, és meg kellett ezzel a jogtudattal alkudnia Károly királynak is.⁸²

⁸¹ „contra omnem hostem viventem in mundo et quolibet intra regnum et extra regnum nostrum... existentes, cuiuscunque status et ordinis... existant, sive clericales archiepiscopales persone a... pre... pape, cum sanctus rex Stephanus regni Hungarie sit apostolus et eius successores in eiusdem vicem succedant in ordine geniture.” OL DL. 1516. sz. — A szövetségnek a Hazai Okmánytár VI. k. 436. oldalán közölt kiadása a pápa említését pontokkal jelölt töredékként elhagyja, az eredetin azonban az Országos Levéltár különleges leolvasó lámpájával még kivehető. Kiolvasta a szót annak idején *Pauler* is, i. m. II. k. 461.

⁸² A III. András halála utáni eseményeket ld. *Mályusz* összefoglalásában, Századok, 1966. 735–738. Gentilisnek és Károlynak az „országglakosok (illetve a gens Ungarica) opinio”-jára való hivatkozását ld. uo. 738. old. 61. jegyzet. — Bonifác Károlynak ítéli a magyar trónt 1303-ban: *Les Registres de Boniface VIII. Publié par G. Digard*, Tom. III. C. 877–878. — Vencel és Szép Fülöp szövetségelevele 1303-ból: *Gombos A. F.*: i. m. 2774. A szövetségzés hátteréről ld. *M. Lintzel*: *Das Bündnis Albrechts I. mit Bonifaz VIII. Ausgewählte Schriften*, Berlin, 1961. Bd. II. 262–285.

Jelen tanulmányom kéziratának lezárása után jelent meg a Századok 1973. évi 3. és 4. számában *Szücs J.* témánkkal sok helyen érintkező, fontos munkája: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában* címen, amelyre hivatkozni és lényegbe vágó eredményeivel való egyetértésemet kifejezni már csak itt van alkalmam.

Az osztrák köztársaság útja a genfi jegyzőkönyv megkötéséhez

1. Ausztria külpolitikai helyzete a Burgenland-konfliktus megoldása után

A Burgenland birtoklása körül folyó hosszas harcok 1921 végén bekövetkezett lezárása, ezáltal a békeszerződésben megalkotott osztrák köztársaság államhatárainak végleges konszolidálása után a Schober-kormánynak szembe kellett néznie az ország hosszabb távú külpolitikai tájékozódásának egyelőre nyitott kérdésével. Az 1921 tavaszán lezajlott tartományi Anschluss-népszavazások rendkívül kedvezőtlen nemzetközi fogadtatása, az Anschluss-demonstrációkat kísérő felosztási tervek látens fenyegetése meggyőzően bizonyította, hogy a német—osztrák egyesülés járhatatlan út. Bár a német Wirth-kormány — elődeihez hasonlóan — igyekezett az Anschluss-kérdést felszínen tartani, minden lehetséges alkalommal hangsúlyozta, hogy a birodalom kedvezőtlen gazdasági és nemzetközi helyzetére való tekintettel a német—osztrák egyesülést csak hosszú évek céltudatos előkészítő munkája alapján lehetne megvalósítani. Franciaország viszont nem hagyott kétséget aziránt, hogy az Anschlusst a békeszerződésekben megalapozott közép-európai rendezés oly súlyos fenyegetésének tekinti, hogy kész a rendelkezésére álló összes hatalmi eszközöket felhasználni annak megakadályozására. Így tehát az Anschluss szükségképpen kiesett a reálisan lehetséges alternatívák közül.

Az utódállamok római és portorosei gazdasági konferenciájának sikertelensége viszont más oldalról szemléletesen bizonyította, hogy a Monarchiából kiszakadt új államok milyen ellenségesen és elutasítóan viselkednek a gazdasági együttműködés korábbi formáinak újjáélesztésével szemben, egyértelműen bizonyítván a gazdasági dunai konföderációs tervek elképzelhető alternatívájába vetett remények alaptalanságát.

A burgenlandi konfliktus rendezése utat nyithatott volna az osztrák—magyar közeledésnek,¹ sőt számolni lehetett volna azzal is, hogy — francia és jugoszláv ellenes érdekei miatt — Olaszország is rokonszenvvel nézné és támogatná a volt Monarchia két uralkodó nemzetének olasz patronátus alatt történő kibékülését és baráti kapcsolatainak fejlődését, azonban az olasz—magyar kombináció sem gazdaságilag, sem pedig nemzetközi tekintetben nem szolgálhatott alapul Ausztria súlyos problémáinak megoldására. A két országtól remélhető gazdasági segítség nem lehetett elegendő ahhoz, hogy az osztrák gazdaság strukturális bajait és a katasztrofális infláció következményeit orvosolja. A szintén gazdasági nehézségekkel küzdő Olaszország és Magyarország sem pénzügyileg, sem nyersanyagokkal nem tudta volna Ausztriát a talpraálláshoz szükséges

¹ Cnobloch budapesti osztrák követ már 1921. november 21-én olyan lehetőségről beszélt, hogy a velencei jegyzőkönyvben foglalt határozatok végrehajtása alapot teremthet az osztrák—magyar közeledés számára. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Neues Politisches Archiv (HHStA. NPA. K. 880. 105—107.)

mértékben támogatni. Ezenkívül nyomós külpolitikai okok is ellene szóltak az olasz—magyar orientációnak. A háborús zsákmánnyal elégedetlen Olaszországgal létrehozandó együttműködés óhatatlanul kihívta volna Párizs ellenszenvét, míg a békeszerződések revízióját nyíltan követelő Magyarországgal történő szövetkezés a kisantant gyűlöletét szabadította volna Bécsre, nem szólva arról, hogy a kalandor vállalkozásokra kész ellenforradalmi Magyarország esetleges meggondolatlan akciója Ausztriát is beleránthatta volna valamilyen végzetes konfliktusba.

Maradt tehát a tényleges dunavölgyi hatalmi viszonyok kereteibe való józan beilleszkedés alternatívája, ami Ausztria számára — a tartósabb békeállapot fenntartása mellett — azzal a biztató kilátással párosult, hogy a győztes nagyhatalmak és azok dunavölgyi szövetségeseinek vállára helyezi az osztrák gazdasági életképesség biztosításának rendkívül nehéz terheit.

A Schober-kormány számára kézenfekvő volt, hogy Párizsba csak Prágán keresztül lehet eljutni. Jelentősebb nemzetközi kölcsönökhöz csak abban az esetben juthat Ausztria, ha előzetesen megszerzi Csehszlovákia támogatását. A második királypuccs sikertelensége ugyanis jelentősen megnövelte Párizsban azoknak a politikai köröknek a befolyását, amelyek — ellentétben a Magyarországra és Ausztriára tekintő rojalista körökkel — most már egyértelműen és kitérők nélkül a kisantra igyekeztek alapozni Franciaország dunavölgyi politikáját.² Beneš tekintélye és befolyása 1921 végétől — és különösen a Briand-kormány 1922 januárjában bekövetkezett lemondása után — szüntelenül emelkedett Párizsban. Túlás nélkül megállapítható, hogy Beneš fokozatosan szabad kezet kapott Párizstól a franciabarát dunavölgyi újjárendezés megvalósításához.

A Beneš által elgondolt „rendszer” — noha Beneš mindig hangsúlyozta a dunavölgyi országok szoros gazdasági és politikai együttműködésének fontosságát — lényegesen eltért a dunai konföderáció égisze alatt elképzelt gazdasági és politikai integráció koncepciójától. Bár terveit soha sem foglalta egységes rendszerbe, alkalmi megnyilatkozásainak mozaik-darabjaiból mégis létrehozható bizonyos összkép: Elképzelésének vezérlő motívuma kétségtelenül az új nemzeti államok autark nemzetgazdaságainak sértetlen fenntartása volt, tehát számításaiából eleve kizárta a dunai konföderációs terveknek a vámunióra, a fizetési eszközök közösségére, valamint a belső munkamegosztás sokoldalú fejlesztésére irányuló javaslatait. Ilyen messzemenő célokat még a kisantant elé sem tűzött, noha a szövetség belső összekovácsolódását ezek által jelentősen elő lehetett volna segíteni. Törekvései tehát arra korlátozódtak, hogy a status quo bázisán normális és jószomszédi kapcsolatokat teremtsen a kisantra, valamint Ausztria, Magyarország és Lengyelország között, hogy ezáltal a távolabbi jövő szempontjából is biztosítsa a békeszerződés dunavölgyi rendszerét a revíziós erők külső — főleg Olaszország és Németország oldaláról várható — fenyegetése ellen.

Már a második királypuccs idején intenzív előkészítő tárgyalások kezdődtek a csehszlovák—osztrák közeledés érdekében. November 6-án Masaryk elnök és Beneš miniszterelnök azt fejtegették Marek prágai osztrák követnek, hogy a jelenlegi válság lezárása után Ausztria számára nincs más lehetőség, mint az, hogy szorosabb kapcsolatokat teremtsen Csehszlovákiával. „Ha Ausztria továbbra is kitart Németország mellett, — mondotta Beneš — úgy vele együtt zuhan a katasztrófába, ezért Ausztria nem folytatna okos politikát, ha most

² *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két világháború között. (Kézirat) 206—207.

újra az Anschluss-követelést állítaná előtérbe, mert Ausztria rekonstrukciójának egyedüli lehetősége az új középeurópai rendszerhez történő közeledésben rejlik.”³

De novemberben még a csehszlovák politikusok sem voltak teljesen egységesek a kívánatos közeledés formáját és mértékét illetően. Míg Masaryk elnök november 17-én azt mondta Marek követnek, hogy az lenne a legjobb megoldás, ha Ausztria formálisan is belépne a kisantantba, addig Beneš — aki tisztában volt azzal, hogy Ausztriában jelentős politikai erők tiltakoznának a csatlakozás ellen — a közeledés céljául Ausztria és a kisantant politikai kapcsolatainak szerződéses rendezését jelölte meg.⁴ Amikor Marek követ a kisantant katonai jellegére utalva Ausztria formális csatlakozásának nehézségeire terelte a beszélgetést, Beneš megjegyezte, hogy a „javasolt tárgyalások célja nem okvetlenül az kellene legyen, hogy Ausztria formálisan is belépjen a kisantantba, hanem, hogy hozzájáruljon egy olyan szerződési rendszer létrejöttéhez, melynek keretében Ausztria gazdasági, pénzügyi és valutáris szempontból szövetségre lépne a kisantanttal, illetve elsősorban Csehszlovákiával és Jugoszláviával.”⁵

November 23-án az osztrák külügyminisztérium politikai osztályfőnöke, Egger, levélben utasította Marek követet, hogy a csehszlovák ajánlatokkal kapcsolatban a következő álláspontot képviselje: „Ausztria a saint-germaini békeszerződésben vállalt de facto semlegessége miatt nem gondolhat arra, hogy valamilyen államszövetségbe lépjen, viszont földrajzi helyzete miatt életbevágó érdekei fűződnek ahhoz, hogy középeurópai szomszédaival rendezze politikai viszonyát, melynek alapján — úgy véli — lehetővé válik az osztrák gazdaság talpraállítása és életképességének tartós biztosítása is.”⁶

December 2-án az osztrák külügyminisztérium vezető munkatársai emlékiratot készítettek Schober kancellár számára, amelyben összefoglalták a kisantanthoz történő közeledés lehetőségével kapcsolatos véleményüket.⁷ Az emlékirat gondolatmenete már csak azért is különös figyelmet érdemel, mert a következő időszak politikai lépései teljes mértékben összhangban álltak az abban kifejtett elgondolásokkal. Az emlékirat bevezetőjében arról írtak, hogy a győztes nyugati hatalmak körében 1920 eleje óta mindinkább teret hódít az a felfogás, hogy a békeszerződésekkel alkotott középeurópai állapotok nem hogy elősegítenék, de kifejezetten hátráltatják e térség politikai és gazdasági újjáépítését, ezért Párizsban foglalkozni kezdtek a Dunavölgy gazdasági megszervezésének terveivel. Ez a terv, amelyik a „dunai konföderáció” jelszava alatt született, egyre határozottabb alakot öltött, különösen az után, hogy Berthelot befolyása csaknem kizárólagossá vált a francia külügyminisztériumban, s miután a németországi szeparatistikus irányzatokba vetett remények alaptalannak bizonyultak és ezért nem maradt más lehetőség, csak az egykori Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai közötti szorosabb szövetség megvalósítása.

Franciaország már 1919–1920-ban is több alkalommal megkísérelte Csehszlovákiát és Ausztriát közeledésre bírni, de abban az időben Beneš még azzal hátrította el a francia indítványokat, hogy honfitársainak Bécs ellen érzett ellen-szenve miatt egyelőre korainak látja a közeledést. Így azután 1920-ban csak a kisantant laza szövetsége jött létre Ausztria kizárásával. Először Mayr kancellár-

³ HHStA. NPA. K. 822/33–36.

⁴ HHStA. NPA. K. 822/41–42.

⁵ HHStA. NPA. K. 822/64.

⁶ HHStA. NPA. K. 822/65–67.

⁷ HHStA. NPA. K. 822/71–80.

ral folytatott tárgyalásai alkalmával, 1921 elején jelentette ki Beneš, hogy fokozatosan sikerült a csehszlovák politikusok fenntartásait olyan fokig leszerelni, hogy most már tárgyalni lehetne a két ország viszonyának rendezéséről. Azóta Beneš céltudatosan törekszik ennek elérésére, amit a legbefolyásosabb francia politikusok is melegen támogatnak.

A feljegyzés ezután a kisantant jellegét ismerteti. Megállapítja, hogy a kisantant csupán laza szövetséget jelent a résztvevő államok között, amelyek elhatározták, hogy közös érdekeiket közösen védelmezik. Éppen ez a körülmény teszi azonban lehetővé, hogy a szövetséghez — egyéni érdekeiknek megfelelően — további országok is közeledjenek. A közelmúltban Lengyelország is ezt az utat választotta, noha a Teschen-ről hozott párizsi döntés lehangolta a lengyel politikusokat. A Prágával kötött szerződés révén Lengyelország is kapcsolatba került a kisantanttal és ezt a lépést Párizs már a szerződés aláírását követő napokban 500 millió frank kölcsönnel honorálta. Hogy Varsó a szerződés által mennyire nem tekintette korlátozottnak külpolitikai mozgásszabadságát, jellemző, hogy azonnal közölte Budapesttel: a prágai szerződés nem irányul Magyarország ellen. „A Lengyelország által választott út előttünk is nyitva áll és talán ez az egyetlen, amelyik Ausztria megmentéséhez vezethet.”

Szuverén országok között barátságos gazdasági kapcsolatokat — hangzik a következő érv — nem lehet elképzelni előzetes politikai megállapodások nélkül. Közismert, hogy Ausztria számára létfontosságú a dunavölgyi országokkal fennálló normális gazdasági kapcsolatok biztosítása, továbbá az is, hogy ezen túl Ausztriának feltétlenül szüksége van antant-kölcsönökre. E kölcsönök feltételeiről Beneš külügyminiszter ugyanakkor nyilatkozott, amikor felajánlotta Ausztria és a kisantant kapcsolatainak rendezését. Ezzel újabb bizonyítékkal szolgált ahhoz a felismeréshez, hogy a kölcsönökkel kapcsolatos párizsi döntések egyedül és kizárólag magasabb politikai szempontoktól, nem pedig humanitárius megfontolásoktól függenek.

„Már csak ezen megfontolások alapján is ajánlatos lenne elfogadni Beneš indítványát, Lengyelországot tekintve példának.” De ennél távolabbra tekintő mérlegelések is a javaslat elfogadása mellett szólnak. Ha ugyanis Ausztria a mai-nál szorosabb politikai viszonyt tudna teremteni Csehszlovákiával, ami által bizonyos mértékig a kisantanttal is kapcsolatba kerülne, úgy alapvetően megváltoznék Ausztria pozíciója a nagyhatalmak körében is. Akkor Ausztria többé nem kényszerülne arra, hogy a kisantant politikai és gazdasági jóindulatát minden esetben messzemenő koncessziókkal vásárolja meg, hanem lehetőséget nyerne, hogy ügyeit közvetlenül Párizs és London támogatásával oldja meg. Hogy ez a segítség adott esetben milyen értékes lehet, bizonyítja Beneš fellépésének sikere az antant-csapatoknak a soproni népszavazási zónába való kivezénylése érdekében.

Ennek ellenére Ausztria a de facto semlegessége és lefegyverzett állapota miatt formálisan nem léphet be a kisantantba. „Annak eldöntését, hogy a jelenlegi védelmi rendszerünk megváltoztatása érdekében nem lenne-e mégis kívánatos a formális belépésünk, a kancellár úr megfontolására bízuk.”

Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Beneš javaslatainak elfogadása néhány helyen, elsősorban Rómában és Budapesten kedvezőtlen visszhangot keltene. Kétségtelen, hogy Olaszország végső soron arra törekszik, hogy az államok között űzött szüntelen intrika eszközeit felhasználva Németország, Ausztria és Magyarország megnyerésével háborús blokkot kovácsoljon össze volt szövetségesei ellen. Bármennyire is érdeke Ausztriának, hogy jószomszédi viszonyokat

teremtsen Olaszországgal, ezek az érdekek semmi esetre sem olyan jelentősek, hogy egy gazdaságilag és katonailag másodrendű ország (mint amilyen Olaszország) rosszallása miatt lemondjon a saját érdekeinek megfelelő külpolitikáról.

Ami Magyarországot illeti — folytatódik az emlékirat érvelése —, Ausztria lépése valószínűleg kijózanítólag hatna Budapestre és talán elősegítené annak felismerését, hogy Magyarország — földrajzi és gazdasági helyzete miatt — előbb-utóbb szintén kénytelen lesz rendezni viszonyát a szomszédokkal.

Az emlékirat rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a javasolt új külpolitikai orientáció várható németországi megítélésének. Abból a reális felismerésből kiindulva, hogy az utódállamokban élő német diaszpóra felszabadítása, egyesülésük Ausztriával, kívül esik a politikai lehetőségek körén, érdekeik hatékony védelmét csakis olyan külpolitika szolgálhatja, amelyik az államok közötti normális és jószomszédi kapcsolatokra alapozva fokozatosan biztosítani tudja a kisebbségvédelmi törvényeknek a békeszerződés határozatain túlmenő érvényesítését, vagyis ha Ausztria közeledést keres szomszédaihoz. Ilyen értelemben tehát Ausztria és a kisantant között kialakuló jóviszony az utódállamokban élő német kisebbség védelmének leghatásosabb politikája is lenne.

Ami a javasolt új orientációnak a német—osztrák kapcsolatok jövőjére várható hatását illeti, az emlékirat két szempontra hívta fel a figyelmet. Az egyik, hogy a Wirth-kormány hivatalosan több ízben is elhatárolta magát az alldeutsch sovíniszták és militaristák álláspontjától, akik az egyik közelmúltban terjesztett röpiratban azt hangoztatták, hogy „minden eszközzel meg kell akadályozni az Ausztriának nyújtandó segítséget, mert ha Ausztriát megmentik, számunkra végleg elveszett!” A Wirth-kormány párizsi követe útján közölte, hogy ellensége az Anschlussnak és még akkor sem fogadná el Ausztriát, ha tálcán kínálnák fel neki. Ilyen körülmények között Németország sem tehet szemrehányást Ausztriának, ha vitális külpolitikai érdekeit szem előtt tartva önállóan keresi a fennmaradását leginkább szolgáló külpolitikai orientációt. Az emlékiratban említett második érv úgy hangzott, hogy Ausztria és Csehszlovákia közeledése korántsem zárná ki véglegesen az Anschluss lehetőségét, sőt még az is elképzelhető, hogy valamikor Ausztria és Csehszlovákia együtt csatlakoznék majd Németországhoz, ami egyáltalán nem lenne világtörténeti novum. Az utolsó mondatról eltekintve az emlékirat meglepő tárgyilagossággal és Ausztria érdekeinek reális szemlélete alapján javasolta a középeurópai országok közeledését célzó politika támogatását.

Rosenberg bécsi német követ alig leplezett ellenszenvvel figyelte a Prágával folyamatban levő előkészítő eszmecseréket. December 12-én felkereste Schober kancellárt és megkérdezte tőle, vajon a küszöbön álló tárgyalások alkalmával Beneš nem tesz-e majd kísérletet, hogy Ausztriát szorosabb kapcsolatokra bírja a kisantanttal. Schober azt felelte, hogy Prága valóban puhatólódzott ilyen irányban, de ő kitért Beneš javaslatai elől és a jövőben is el fog hátrítani minden hasonló indítványt. Szükség esetén kész nyíltan is megmondani Benešnek, hogy bár Ausztria pillanatnyilag semmit sem tehet az Anschluss érdekében, de távolatilag nem mondhat le a csatlakozás lehetőségéről. Ezenkívül azt is figyelembe kell vennie, hogy amennyiben intímabb viszonyt teremtene a kisantanttal, súlyosan megrontaná az olasz—osztrák viszonyt.⁸ Schober láthatóan igyekezett kisebbsíteni a csehszlovák—osztrák közeledés jelentőségét, hogy ezáltal eloszlassa

⁸ Auswärtiges Amt (AA) Bonn. Po. 4. Konferenz von Portoroso (Rom) Bd. I. Nr. 717. — HHSStA. NPA. K. 822/240.

Németország aggályait, viszont a német követtel szemben hangoztatott érvei meglehetősen különböztek a már ismertetett emlékirat megállapításaitól, de a röviddel később bekövetkezett prágai tárgyalásokon képviselt álláspontjától is.

2. A prágai (lanai) szerződés és annak fogadtatása

Az előkészítő megbeszélések eredményeit összegezve december 13-án Beneš kijelentette Marek követnek: teljesen megérti Schober helyzetét, hogy belpolitikai okok miatt Ausztria nem csatlakozhat a kisananthoz, ezért azt javasolja, hogy a Renner-féle titkos szerződésből ki kell hagyni azokat a pontokat, amelyek a jelenlegi helyzetnek már nem felelnek meg, mint például a Magyarország elleni megállapodásokat, vagy a katonai együttműködésről szóló pontokat, és el kell kerülni a korábbi szerződés éles megfogalmazásait is. A csehszlovák—osztrák szerződésnek az lenne a célja, hogy — a lengyel—csehszlovák szerződéshez hasonlóan — megállapodásba foglalja a már régebben érvényben levő gyakorlatot. A tárgyalások alkalmat nyújtanának arra is, hogy behatóan foglalkozzanak a gazdasági kérdésekkel, főleg az osztrák köztársaság számára létfontosságú külföldi kölcsönök megszerzésének lehetőségével. „Tárgyalásaink sikeres befejezése után — mondotta Beneš — Csehszlovákia kész közvetíteni annak érdekében, hogy az osztrák kormány Jugoszláviával is kedvező gazdasági szerződést köthessen, ily módon biztosítva lenne Ausztria szoros gazdasági kapcsolata egy fejlett ipari és egy mezőgazdasági országgal.” Beneš kijelentései arra engedtek következtetni, ha politikailag nem is, de gazdaságilag minden esetre Ausztriát is szeretne volna bevonni az általa elképzelt középeurópai rendszerbe.⁹

December 15-én Hainisch osztrák szövetségi államelnök és Schober kancellár-külgyminiszter megérkeztek Prágába. Előbbi, hogy viszonzozza Masaryk elnök halstatti látogatását, utóbbi pedig azért, hogy — a szintén kormányfői és külgyminiszteri tisztséget betöltő — Benešsel együtt végleges formába öntse az előzetes megbeszéléseken kialakított közös elveket. A szívélyes légkörben lezajlott tárgyalások eredményeként már másnap, december 16-án aláírták a prágai szerződést.¹⁰ A most kötött megállapodás több kérdésben enyhítette ugyan a Renner-féle 1920-as titkos szerződés pontjait, ennek ellenére igen jelentős kérdésekben rendezte és új alapokra helyezte a két ország viszonyát. Azáltal pedig, hogy a korábbi titkos szerződés helyett ezúttal nyílt, tehát a két ország parlamentjeinek ratifikációs eljárását feltételező szerződés jött létre, a két kormányfő ország-világ előtt vállalta országaik közeledésének — egyik oldalon sem osztatlan lelkesedéssel fogadott — politikáját. Tekintsük át a szerződés legfontosabb határozatait:¹¹

Az 1. pontban a felek kötelezettséget vállaltak, hogy maradéktalanul teljesítik a saint-germaini és trianoni békeszerződések határozatait. A 2. pontban leszögezték, hogy a béke biztosítása és országaik területének sérthetetlensége érdekében politikailag és diplomáciailag támogatják egymást. A 3. pont kölcsönös kötelezettséget tartalmazott, hogy a szerződő felek egyikét ért külső támadás esetén a másik fél semleges magatartást fog tanúsítani. A 4. pontban kötelezték

⁹ *Hochenbichler*: Republik im Schatten der Monarchie. 92–99.

¹⁰ A kortársak is, de a történetírás is tévesen „Lanai szerződésnek” nevezi, holott azt nem Masaryk elnök Lany-ban (Lana) levő rezidenciáján, hanem Prágában írták alá.

¹¹ HHSIA. NPA. K. 822/223—224.

magukat, hogy országaik területén nem tűnnek meg olyan politikai vagy katonai szervezeteket, melyeknek tevékenysége a másik állam területi épségét vagy biztonságát veszélyeztetné. Ennek teljesítése érdekében a két állam kötelezi magát, hogy a régi rendszer helyreállítását, vagy az állam- és kormányforma megváltoztatását célzó tervek ellen — akár belső, akár külső formában is jelentkezzenek azok — kölcsönösen támogatják egymást. Az illetékes szervek együtt fognak működni az erre irányuló titkos törekvések leküzdése érdekében. Az 5. pontban Csehszlovákia kötelezte magát, hogy az osztrák köztársaságot tájékoztatni fogja a Jugoszláviával és Romániával megkötött politikai és gazdasági szerződésekről. Hasonlóképpen Ausztria is tájékoztatni fogja Csehszlovákiát az analóg szerződésekről. A 6. pont arról rendelkezett, hogy a már megkötött, vagy a jövőben megkötendő szerződéseknek a gazdasági, pénzügyi és kisebbségi kérdésekkel kapcsolatos pontjainak végrehajtása és az esetleg még rendezetlen kérdések megoldása érdekében rendszeresen kapcsolatba lépnek egymással. A 7. pontban leszögezték, hogy a két kormány arra fog törekedni, hogy a két ország között a jövőben esetleg felmerülő vitás kérdéseket békés egyetértés alapján rendezzék; adott esetben nemzetközi döntőbíróság, vagy külön erre a célra kiválasztott bírák elé utalják. Végül kiemelendőnek tartjuk a szerződés 9. pontját, amelyik úgy rendelkezett, hogy a szerződést 5 éves időtartamra kötik meg és a ratifikálástól számított 3 év múlva a felek szabadon dönthetnek annak megújításáról.

A szerződés aláírásával egyidejűleg a csehszlovák kormány 500 millió korona (16 millió dollár) hitelt nyújtott Ausztriának, hogy ezáltal némileg enyhíteni tudja a súlyos szén- és cukorhiányt.

A csehszlovák—osztrák szerződés nagyon jelentős lépés volt a dunavölgyi megbékülés érdekében. Feltétlenül Schober és Beneš reálpolitikai érzékét dicséri, hogy a felszín alatt még erősen izzó nemzeti szenvedélyeken és előítéleteken felülemelkedve normális és jószomszédi kapcsolatokra törekedtek, példát mutatva ezzel a Közép-Európában kialakult új helyzet pozitív és hosszútávú békés rendezésére.

A szerződés aláírását Ausztriában meglehetősen széleskörű felzúdulás követte, világosan bizonyítván, hogy a megbéküléssel szemben álló — főleg nagynémet beállítottságú — politikai erők még mindig milyen nagy mértékben építhetnek a „Monarchia sírásóival” szemben táplált ellenséges érzelmekre. A nagynémet párt vezetője, Dinghofer, a bécsi parlamentben kijelentette, hogy a prágai szerződés első és második pontja a „békediktátumok” önkéntes elismerését, az Anschluss lehetőségéről való végleges lemondást jelenti, ezáltal egy olyan ország határainak garantálását, amelyik több mint három millió németet annektált. A szerződés 4. pontjával a Schober-kormány még tovább ment, amikor feláldozta és a csehszlovák hatóságok önkényének kiszolgáltatta azokat a német szervezeteket, amelyek a szudétánémetek nemzeti és kulturális jogaiért harcolnak, ezért pártja elfogadhatatlannak tartja Schober és Beneš megállapodását.¹² A nagynémet párt részéről delegált Waber belügyminiszter a prágai szerződésre hivatkozva engedélyt kért pártjától a lemondásra, amitől csak azzal a feltétellel állt el, hogy a január 10-i pártértekezlet fog dönteni a szerződés ratifikációs vitájában követendő politikai vonalról.

A keresztényszocialisták monarchista szárnya, — a szerződés egyik félreérthetetlenül restauráció-ellenes pontja miatt — valamint a szudéta-területen

¹² Hochenbichler: i. m. 96.

gazdaságilag érdekelt polgári körök szintén hevesen tiltakoztak a prágai megállapodások ellen.¹³ A szociáldemokraták — részben mert a Renner-féle titkos szerződés alapján már korábban elkötelezték magukat Bécs és Prága közeledése mellett, másrészt mert inkább hajlottak a csehszlovák köztársaság, mint az ellenforradalmi Magyarország felé irányuló orientációra — egyelőre csendben szemlélték a polgári pártok viaskodását, amelyik előre vetítette a Schober-kormány elkerülhetetlen bukását.

Az osztrák polgári lapok — szinte kivétel nélkül — aggályosnak nevezték a békeszerződés önkéntes elismerését,¹⁴ sőt Gustav Stolper egyenesen a „nyomordiplomácia” következményének minősítette a prágai szerződést és azt írta, „Németausztria nem külpolitikát, hanem kenyérszerzési politikát folytat! Ami más országokban a pénzügyi és gazdaságpolitika hatáskörébe tartozik, az nálunk a külpolitika legelőkelőbb feladata.”¹⁵

A nagynémet irányzatok szélsőséges nacionalista csoportja, az akkor még alig számottevő „Nationalsozialistischer Verein für Deutschösterreich” (Német-osztrák Nemzetiszocialista Egyesület) december 28-án tiltakozó gyűlést rendezett az Altes Rathausban a prágai szerződés ellen, ahol a szervezet vezetője, Dr. Walter Riehl — az osztrák nemzetiszocialista mozgalom egyik megalapítója — durva kirohanásokat intézett Schober kancellár ellen. A gyűlés aligha érdemelne említést, ha az ott résztvevő ügyeletes rendőrtiszt jelentése nem hívná fel figyelmünket egy eddig teljesen ismeretlen, de nagyon érdekes történeti epizódra. Arra ugyanis, hogy ezen a gyűlésen a bajor nemzetiszocialisták képviselőjeként fellépett és beszédet tartott „egy bizonyos” Adolf Hitler is, akinek a neve München határain túl akkor még nem sokat jelentett. Idézzük a rendőrtiszt jelentését: „Továbbá felszólalt a müncheni nemzetiszocialista párt képviselője, egy bizonyos Adolf Hitler is. Megállapította, hogy Németországban hasonló a helyzet, mint Ausztriában, mert a német kormány is lépésről-lépésre engedelmeket tesz Németország ellenségeinek, elsősorban Franciaországnak. A vígasztalan helyzet azzal magyarázható, hogy az összeomlásért felelős politikusok nem rendelkeznek elég bátorsággal, hogy tévedésüket beismerjék. A legsürgősebb feladatnak nevezte a zsidókérdés megoldását és kijelentette, hogy a lanai szerződés az antant törekvésének egyik láncszeme Németország teljes bekerítésének.”¹⁶ A német nemzetiszocializmus és Hitler élettörténetével foglalkozó terjedelmes irodalomban sehol sem találni nyomát ennek a látogatásnak, pedig alighanem ez volt Hitler első külpolitikai szereplése.

A prágai szerződés élénk visszhangot és érthetően nagyon eltérő érdeklődést váltott ki az osztrák—csehszlovák közeledés által érintett államokban. Toretta olasz külügyminiszter nem titkolta elégedetlenségét és nyíltan vádolta Schobert, hogy a prágai megállapodásokkal megszegte a Renner—Nitti-féle 1920 áprilisi szerződést, ezért azzal fenyegetőzött, hogy Olaszország a Jóvátételi Bizottságban a francia és angol kölcsönök ellen fog szavazni. Schober sükségesnek látta, hogy Orsini bécsi követ útján megnyugtassa az olasz kormányt és kijelentse, hogy „sem a prágai szerződéssel, sem pedig az ott folytatott tárgyalásokkal nem szegte meg a Renner—Nitti-féle egyezményt, ezt a jövőben sem

¹³ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1. 3630.

¹⁴ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1. 3671.

¹⁵ Der Österreichische Volkswirt. 1921. Dezember. Nr. 13. 298.

¹⁶ HHStA. NPA. 822/100.

szándékozik megtenni, mert tisztában van az olasz—osztrák barátság jelentőségével.”¹⁷

A magyar sajtó szintén egységesen támadta a szerződést, hűtlenséggel, sőt árulással vádolva az osztrák kormányt amiért — úgymond — „csatlakozott a Magyarország teljes bekerítésére törekvő kisantanthoz”.¹⁸ Bethlen miniszterelnök a „Külgügyi Szemle” hasábjain azt fejtegette, hogy a prágai szerződés aláírásával Ausztria eljátszotta azt a jogát, hogy a jövőben a saint-germaini békeszerződés kényszer-jellegére hivatkozhassek. Ha Schober formálisan nem is csatlakozott a kisantanthoz, többé-kevésbé mégiscsak alárendelte magát Beneš külpolitikai vezetésének anélkül, hogy ezért a velencei jegyzőkönyv határozatain túlmenő előnyökhöz jutott volna. Fürstenberg követ véleménye szerint a csehszlovák—osztrák közeledés nem a józan mérséklet, hanem az elvakult sovinizmus pozícióit erősítette Budapesten.¹⁹

Nagyon érdekesnek és jellemzőnek találjuk a kisantant-partnerek reagálását. A jugoszláv diplomácia csakúgy, mint a sajtó helyesléssel nyilatkozott a szomszédos államoknak a békeszerződések elismerése alapján kezdeményezett közeledéséről, de a kormányhoz közel álló „Samauprava” c. lap egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy „Belgrád határozott ellenállást fog tanúsítani minden olyan kísérlettel szemben, hogy a dunavölgyi államok gazdasági érdekközösségét a nemzeti államok önállóságát veszélyeztető dunai konföderációvá próbálják kiépíteni”. Egyébként alig leplezett kárörömmel állapították meg, hogy a prágai szerződés Olaszország külpolitikai vereségével egyenlő.²⁰

A román külügyminisztérium vegyes érzelmekkel fogadta a prágai megállapodást. Míg egyrészt — Jugoszláviához hasonló okokból — egyetértett azzal, más részről viszont aggodalmait támadtak a kisantant „szláv-szárnyának” növekvő befolyása és Olaszország dunavölgyi pozícióinak kétségtelen gyengülése miatt. Ezen álláspontjának magyarázata abban rejlik, hogy a román külpolitika szüntelenül az „orosz veszélytől félve kevésbé hitt abban, hogy a kisantant szláv országai — a feltételezett pánszláv összetartozás érzése miatt — adott esetben hatékony támogatást nyújtanának Romániának Szovjetország ellen, ezért mindig hajlott a „nagy latin rokon”, Olaszország irányába.”²¹

Németország érthetően rendkívül nagy figyelmet szentelt a prágai megállapodásnak, hiszen Ausztria új külpolitikai orientációja egyértelmű volt azzal a kérdéssel, vajon Ausztria végérvényesen, vagy a kényszerítő gazdasági és nemzetközi körülmények miatt csak átmenetileg távolodik el a német—osztrák csatlakozás gondolatától. A Berlinbe érkező első jelentések határozottan túlértékelték Bécs és Prága közeledésének tényleges horderejét. Koch prágai német követ a szerződés aláírását követő napon úgy vélekedett, hogy Ausztria pillanatnyi kiszolgáltatott helyzetében a szerződés Csehszlovákia dunavölgyi vezetőszerepének elismerését fejezi ki, melynek következtében a német birodalom politikai és szellemi befolyása lényegesen csökkenni fog Ausztriában, következésképpen számolni kell azzal, hogy a német—osztrák egyesülés lehetősége a távoli jövőbe tolódik ki.²²

¹⁷ Hochenbichler: i. m. 105.

¹⁸ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1./3662.

¹⁹ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1./16.

²⁰ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1./3.

²¹ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1./350.

²² AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1./4642.

Schober igyekezett megnyugtanni Németországot, hogy a prágai szerződés a legcsekélyebb mértékben sem fogja korlátozni Ausztria külpolitikai mozgásszabadságát. Az osztrák követeknek küldött december végi elvi útmutatásában nyomós érveket sorakoztatott fel az osztrák—csehszlovák közeledés elkerülhetetlenségének alátámasztására:²³ Mindenekelőtt Ausztria gazdasági kényszerhelyzetére utalt. A békeszerződés aláírása óta eltelt két év — szolt a feljegyzés — vitán felül bebizonyította, hogy az önállóságra ítélt, de gazdaságilag „életképtelen” Ausztria fennmaradását csakis a szomszédokkal együttműködve lehetne biztosítani. A nyugati hatalmak nem hagytak kétséget azíránt, hogy Ausztria elsősorban Csehszlovákiához közeledve tudná politikai és gazdasági viszonyait olyan mértékig konszolidálni, hogy megbízható, pontosabban hitelt érdemlő bázissal rendelkezze a gazdasági újjáépítéshez nélkülözhetetlen nyugati kölcsönök megszerzéséhez.

A prágai szerződéssel Ausztria nem áldozta fel nemzeti érdekeit, sem pedig a szudétánémet kisebbséget, — hangzott a következő érv —, hiszen a nemzetközi viszonyok reális mérlegelése még az Ausztriánál sokkal erősebb német birodalmat is arra kényszerítette, hogy tudomásul vegye a csehszlovák köztársaság megalkulásának történeti tényét, sőt barátságos kapcsolatokra törekedjék az új köztársasággal. „Rá kell mutatni arra, hogy a csehszlovák köztársaságot a mai kiterjedésében nem sikerült volna létrehozni, ha 1918 őszén az iparilag magasan fejlett területek német lakossága (Deutschböhmen vállalkozói) a valóságos gazdasági szükségleteik helyes felismerése alapján a gazdasági megfontolásokat nem helyezték volna a nemzeti szempontok elébe.” Az új helyzetben szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a jövőben a szudétánémet kisebbség érdekeit kizárólag a csehszlovák köztársaság keretein belül lehet védelmezni, aminek viszont előfeltétele Ausztria és Csehszlovákia politikai kapcsolatainak normalizálása.

A szerződés valójában nem más, mint „urbi et orbi” kinyilatkoztatása egy megváltoztathatatlan politikai szükségállapotnak, ami azonban semmilyen tekintetben nem akadályozza az osztrák külpolitika önálló fejlődését. Ezért a prágai megállapodásokkal elégedetlen országok — így Magyarország is — be fogják látni, hogy Ausztriát életbevágó érdekek vezették a szerződés aláírásában.

Az osztrák kormány véleménye szerint — hangzik a következő érv — a prágai szerződést csupán az európai politika statikus szemlélete alapján lehet úgy magyarázni, hogy az eltávolodást jelentene Németországtól. A valóságban a dunavölgyi kis államok fokozatosan felszabadulnak a nyugati országok gyámsága alól — a prágai szerződést úgy is lehet tekinteni, mint jelentős lépést ezen az úton — és amilyen mértékben előrehalad ez a folyamat, olyan mértékben kerülnek majd a német birodalom gazdasági és politikai vonzáskörébe.

Végül az elvi útmutató — hivatkozva a Londonból és Párizsból érkezett kedvező visszhangokra — így összegezte a prágai szerződés jelentőségét: „Politikailag egyértelműen helyesnek és érdekeink szempontjából kedvezőnek kell értékelni egy olyan szerződést, melyet az objektív gazdasági és nemzetközi helyzet kényszerített ránk, ennek ellenére még sem prejudikálja a külpolitikánk jövőendő irányvonalát és már formális életbelépése előtt jó kilátásokkal bíztat sorsproblémáink megoldására.”

Haniel német külügyi államtitkár a német követektől beérkezett jelentések és Schober kancellár információi alapján december 29-én tájékoztató feljegyzést készített a csehszlovák—osztrák közeledésnek a német—osztrák kapcsolatokra

²³ HHStA. NPA. K. 822/281—285.

várható kihatásáról, továbbá a birodalom eljövendő osztrák politikájának néhány követendő alapelvéről.²⁴ Kategórikusan leszögezte, hogy Ausztria katasztrófális pénzügyi és gazdasági helyzete miatt Schober kancellár előtt tényleg nem állt más választás, mint a prágai szerződés aláírása. Ellenkező esetben a legsúlyosabb veszélyeknek tette volna ki Ausztriát. „Amennyiben helytállónak fog bizonyulni az a feltételezés, hogy a szerződés hozzájárul Ausztria további fennmaradásához, úgy Németország nem tehet egyebet, mint hogy saját gazdasági és nemzetközi kényszerhelyzetének tudatában a szerződéssel szemben a tolerari posse álláspontjára helyezkedjék.” Politikailag káros törekvés lenne az Anschluss osztrák híveit a szerződés ratifikálásának megtagadására bízgatni, mert ezzel csak jogcímet szolgáltatnának Franciaországnak a beavatkozásra. Az új helyzet az eddigieknél is nagyobb mértékben megköveteli, hogy a birodalmi szervek minden lehetséges eszközzel erősítsék a német—osztrák összetartozás érzését, ezért óvakodjanak attól, hogy a vorarlbergi és tiroli szeparatistikus csatlakozási törekvések támogatásával bizalmatlanságot ébresszenek Bécsben. „Az önálló Ausztria fennmaradása elsődendő érdekünk, hiszen a jelenlegi bizonytalan nemzetközi viszonyok között könnyen adódhat olyan helyzet, hogy a létét és német jellegét sikeresen megőrzött Ausztria újra arra az útra lép, amelyet Schober kancellár az egyedüli megoldásnak nevezett: a birodalomhoz való csatlakozás útjára.” A prágai szerződés várható külpolitikai konzekvenciáiról azt írta, hogy a Franciaország égisze alatt létrejött szerződés elősegítheti Róma és Berlin közeledését, hiszen Olaszország egyáltalán nem nézi jószemmel Franciaország dunavölgyi pozícióinak megszilárdulását, számolni lehet továbbá azzal is, hogy Budapesten növekedni fog azoknak a már egyébként is jelentős németbarát köröknek a súlya, melyek a magyar külpolitikát Németország irányába igyekeznek terelni. Eppen ezért Németország érkei szempontjából nagyon is kívánatos lenne, ha az osztrák köztársaság és Magyarország között a prágai szerződéshez hasonló megállapodás jönne létre, mert azáltal lényegesen csökkenteni lehetne a kisantant bécsi befolyását, sőt a magyar—osztrák közeledés hozzájárulna ahhoz is, hogy Ausztria még Olaszországgal szemben is megőrizze önállóságát.

Ebert német köztársasági elnök, valamint Haniel és Simson külügyi államtitkárok ebben a szellemben nyilatkoztak Riedl osztrák követnek, aki viszont arról biztosította a német kormányt, hogy „az alkalmas időpontban végrehajtandó Anschluss változatlanul az osztrák kormány politikájának elsődendő célja marad”, továbbá, hogy „a prágai szerződés mit sem változtat azon a tényen, hogy az osztrák népben erős a csatlakozási kívánság”.²⁵ 1922. január 8-án Schober kancellár Rosenberg német követtel beszélve szintén határozottan tagadta, hogy a prágai szerződés a Németországtól való eltávolodás kezdetét jelentené. A szerződés révén elért anyagi előnyök nem olyan jelentősek — mondotta —, hogy Ausztria politikai tájékozódását lényegesen befolyásolni tudnák. Egyébként is a jelenlegi szerződés fontos kérdésekben lazítja a Renner-féle titkos szerződésben előírányzott osztrák—csehszlovák együttműködést, amelynek létezését a jelenlegi megállapodás megkötésénél sem lehetett figyelmen kívül hagyni, már csak azért sem, mert Beneš a szerződés politikai részétől tette függővé a kilátásba helyezett gazdasági kedvezményeket.²⁶

²⁴ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1./3667.

²⁵ HHStA. NPA. K. 822/164—169.

²⁶ AA. Bonn. Österreich 16. Büro des Reichsministers. Bd. 1. 613846.

Előre látva a prágai szerződés parlamenti tárgyalásainak nehézségeit, Schober 1922. január 5-én levelet intézett Beneš miniszterelnökhöz, amelyben arra hivatkozva, hogy a nagynémetek, sőt a keresztényszocialisták egy része is aggályokat fog támasztani a szerződés 4. pontja ellen, kérte Beneš, hogy a csehszlovák kormány az e pontban kifejtett tilalmat úgy értelmezze, hogy az „semmi esetre sem irányulhat azon szervezetek léte és tevékenysége ellen, amelyek a másik állam területén élő néptestvérek nemzeti jellegének ápolását, gazdasági és kulturális érdekeik védelmét szolgálják”.²⁷ Marek prágai osztrák követtel beszélgetve Beneš azonnal közölte, a csehszlovák kormány elfogadja Schober javaslatát, amelyet a nemzetközi jog magától értetődő kérdésének tekint. Ez a közlés jelentős akadályt hártott el a szerződés eredményes ratifikálásának útjából.

A keresztényszocialista ellenzék, továbbá Olaszország tiltakozásának lefegyverzése érdekében, ezen kívül annak bizonyítására is, hogy a prágai megállapodások korántsem jelentik Ausztria külpolitikai elkötelezettségét a kisantant oldalán, Schober meghívta gróf Bethlen magyar miniszterelnököt Bécsbe, hogy békés egyetértésben rendezzék a soproni népszavazás után még függőben maradt kérdéseket. A találkozó előzményeiről a római német követ azt írta, hogy miután az olasz kormány félt attól, hogy a prágai szerződést hamarosan jugoszláv—osztrák egyezmény is követi, Olaszország erőteljes nyomást fejtett ki Bécsben a magyar—osztrák viszonyok normalizálása, ezáltal a prágai szerződés ellensúlyozása érdekében.²⁸ Diplomáciai akcióiban maga mögött tudhatta az osztrák keresztényszocialisták konzervatív szárnyát, amelyik antidemokratikus belpolitikai megfontolások miatt is változatlanul hajlott az ellenforradalmi Magyarországhoz történő közeledésre.

A magyar kormánydelegáció Bethlen István vezetésével 1922. január 12-én érkezett Bécsbe. A két kormányfő négyszemközti tárgyalásain Bethlen főleg a prágai szerződés részletei iránt érdeklődött és elsősorban arra igyekezett választ kapni, hogy az osztrák kormány még érvényben levőnek tekinti-e a Renner-féle titkos szerződést. Schober tagadólag válaszolt, állítását azzal támasztva alá, hogy a Burgenland-probléma rendezése egészen más formában történhetett volna, ha Ausztria tartotta volna magát a Renner—Beneš-féle titkos szerződéshez, ebben az esetben ugyanis követelhetne volna Beneštől, hogy akár „fegyveres beavatkozás árán is” támogassa az osztrák kormány követelését a békeszerződés területi döntéseinek maradéktalan érvényesítése érdekében. Az osztrák kormány nem ezt az utat választotta, mert úgy vélte, hogy ezzel nem tenne jó szolgálatot a középeurópai országok békés kapcsolatai ügyének, ezen kívül olyan széles szakadékot nyitott volna Ausztria és Magyarország közé, hogy évtizedekre kilátástalanná vált volna a két ország baráti kapcsolatainak helyreállítása. Helyes lenne — mondta Schober —, ha a magyar kormány elismerné és méltányolná annak az áldozatnak a nagyságát, amelyet az osztrák kormány a velencei jegyzőkönyv aláírásával a probléma két oldalú békés rendezése érdekében hozott. Egyébként pedig biztosította Bethlent, hogy a prágai szerződés nem irányul Magyarországgal ellen és szó sincs arról, hogy Ausztria belépne a kisantantba.²⁹

A bilaterális kapcsolatok normalizálása céljából megállapodtak, hogy kölcsönösen ratifikálják az 1920 decemberében parafált gazdasági szerződést.

²⁷ HHStA. NPA. K. 822/252.

²⁸ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1. 103.

²⁹ *Hochenbichler*: i. m. 87—88.

A Burgenland átadásából származó kártérítési igények megítélésében viszont jelentős nézetkülönbségek merültek fel, ezért annak végleges rendezését a szakértők további tárgyalásaira bízták. Kedvezőbbek voltak a posta-, a közlekedési összeköttetések és konzuli kapcsolatok rendezése körül folytatott megbeszélések.

A két ország politikai viszonyának jövőjéről csak általánosságban esett szó és pedig olyan értelemben, hogy a gazdasági és pénzügyi problémák megoldása után térnek vissza a kérdésre és ebből a célból az osztrák kancellár utazik majd Budapestre.³⁰

Bethlen bécsi látogatása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a keresztényszocialista párt konzervatív szárnya is bizalmat szavazzon Schober külpolitikai vonalának. A kancellár azonban rajtuk kívül a nagynémetek támogatását is igyekezett biztosítani, ezért tíz nappal a prágai szerződés parlamenti tárgyalása előtt magához kérette a Német Néppárttal és a német hivatalos szervekkel szoros kapcsolatban álló In der Maur-t, akit arra kért, utazzék Berlinbe és hasson oda, hogy a Néppárt, és személyesen Stresemann, mérsékeljék az osztrák nagynémeteknek a csehszlovák—osztrák közeledéssel szemben tanúsított oppozíciós magatartását. In der Maur berlini tárgyalásai semmiféle kézzelfogható eredményt nem hoztak, ami feltehetően azzal is magyarázható, hogy Wedel bécsi német követ — tudomást szerezve In der Maur küldetésének céljáról — táviratilag figyelmeztette a berlini külügyminisztériumot, hogy miután „a Német Néppárt fellépése az itteni nagynémet körökben csalódást okozna, helyes lenne, ha a külügyminisztérium tartózkodást ajánlana, különösen Dr. Stresemann-nak, miután Schober főleg az ő hatásos közbelépésének tulajdonít nagy fontosságot.”³¹

A bécsi parlament január 26-án tárgyalta a prágai szerződést. A nagynémetek nevében felszólaló Dinghofer kijelentette, hogy „az Anschlusst soha sem lehet elérni Prága és Párizs útján, hanem csakis Berlinhez és Rómához közeledve”, ezért a nagynémet párt a prágai szerződés ellen szavaz.

A keresztényszocialista párt szónoka, Dr. Mayr volt kancellár, pártja pozitív állásfoglalását elsősorban azzal indokolta, hogy a jelenlegi szerződés lényegesen csökkenti a Renner-féle titkos szerződésben előírányzott csehszlovák—osztrák együttműködést — amit egyébként a maga idejében ő személy szerint is szükségesnek és elkerülhetetlennek látott —, ezenkívül a gazdasági előnyökről nyújtott kormányfői tájékoztatás³² is meggyőzte őt a megállapodás előnyeiről. Ugyanakkor hangsúlyozta: Ausztria jövőendő külpolitikájának alakításában soha sem szabad szem elől téveszteni azt a kilátást, hogy Európa várhatóan két nagy táborra fog szakadni. Az egyik oldalon Franciaország áll majd, szövetségben a szláv országokkal, míg a másik oldalon Németország és Anglia, rövidesen kiegészülve Olaszországgal is. Ausztriának arra kell törekednie, hogy el ne kötelezze magát a Németország ellen kibontakozó államcsoportosulás mellett, hanem őrizze meg külpolitikai cselekvési szabadságát. (Felszólalása jellemző bizonyíték arra, hogy még a keresztényszocialista pártban is milyen erős volt Ausztria német elkötelezettségének felfogása.) A prágai szerződés nem prejudikálja Ausztria külpolitikáját, ezért pártja hajlandó azt elfogadni.³³

³⁰ AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274 388.

³¹ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1. 146.

³² Az osztrák parlament január 20-i ülésén Schober közölte, hogy az 500 millió korona kölcsön mellett Csehszlovákia hajlandó lenne az Ausztriának szállított napi 5000 tonna szénkontingent 8000 tonnára emelni.

³³ *Hochenbichler*: i. m. 97—99.

A szociáldemokrata párt nevében Otto Bauer kijelentette, hogy a prágai szerződés pozitív hozzájárulás a középeurópai béke megteremtéséhez, ezért pártja arra igennel szavaz.³⁴

A keresztényszocialisták és szociáldemokraták 104 igenlő szavazatával szemben a nagynémetek és a német parasztpárt 23 nemleges szavazata állott, így tehát a parlament túlnyomó többsége elfogadta, ezáltal törvénybe iktatta a prágai megállapodásokat.³⁵

A Schober-kormány jelentős külpolitikai sikerekre tekinthetett vissza; több mint két évig tartó huza-vona után véglegesen lezárta a Burgenland-kérdést anélkül, hogy Ausztria és Magyarország között komolyan elmérgesítette volna a kapcsolatokat; a második királypuccs idején tanúsított óvatos, de végső konzekvenciáiban mégis csak Habsburg-ellenes politikájával hozzájárult a középeurópai békét fenyegető restaurációs tervek meghíúsításához; a prágai szerződéssel kiemelte Ausztriát a korábbi Anschluss-mozgalmak által kialakult izolált helyzetéből, ezáltal kedvező feltételeket teremtett a gazdasági újjáépítéshez szükséges nyugati kölcsönök megszerzéséhez.

3. Harcban a gazdasági életképességért. A Schober-kormány bukása

Az ismertetett külpolitikai sikerek ellenére a Schober-kormány egyelőre tethetetlenül állt a mind katasztrofálisabb méretű infláció és nyersanyaghiány nyomasztó gondjaival szemben. Míg a forgalomban levő papírpénz összege 1921. január 7-én 30,7 milliárd korona volt, 1922 januárjában már 182,2 milliárdra rúgott. Ugyanezen idő alatt a létfenntartási költségek kilencszeresére emelkedtek.³⁶ Ebben a helyzetben a nyugati kölcsönök megszerzése a gazdasági élet stabilizációjának létfontosságú előfeltétele lett, annál is inkább, mert a Schober-kormány elzárkózott a belső erőkből történő szanálás szociáldemokrata tervei elől, amelyek a magántőkés érdekek jelentős korlátozása árán kívánták megoldani a gazdasági krízist. A kölcsönök mellett rendkívül fontos lett volna az is, hogy a háborús jóvátételek biztosítékaiként zálogba helyezett osztrák állami bevételi forrásokat a jóvátételt élvező országok — főleg a kisantant államok — felszabadítsák a nemzetközi kötelezettségek alól. Mind a két tekintetben nagy akadályt jelentett, hogy a győztes államok és kis dunavölgyi szövetségeseik még mindig nem bíztak teljesen a független Ausztria fennmaradásában. A londoni osztrák követőtől, Franckenstein bárótól érkező jelentés arról számolt be, hogy Lloyd George miniszterelnök hajlandó lenne támogatni Ausztria kölcsönigényét, ha Beneš eloszlatná az angol bankkörökben Ausztria jövőjével kapcsolatban tapasztalható szkeptikus felfogást. Félreérthetetlen bizonyíték volt ez Csehszlovákia növekvő nyugati befolyása mellett. Schober ezért Prágán keresztül kényszerült lépéseket tenni a nyugati kölcsönök érdekében. Február 2-án telefonon felhívta Beneš, hogy közbenjárását kérje London és Párizs bizalmának megnyerésére. Schober hangsúlyozta, hogy Ausztria csak akkor válhat gazdaságilag aktív és a csehszlovák termékek számára is értékes felvevő piaccá, ha mielőbb megkapja az 500 millió cseh korona és az 5 millió fontsterling angol kölcsönt. Beneš megértéssel fogadta a kancellár fejtegetéseit és megígérte neki,

³⁴ AA. Bonn. Po. 3. Österreich—Tschechoslowakei. Bd. 1. 535.

³⁵ HHStA. NPA. K. 822/306.

³⁶ Dr Gottfried Ladner: Seipel als Überwinder der Staatskrise vom Sommer 1922. Wien. 1964. 20.

hogy a rövidesen sorra kerülő párizsi és londoni látogatása alkalmával igyekezni fog kedvező feltételeket teremteni az osztrák kívánságok teljesítéséhez.³⁷

Párizsból szintén kedvező hírek érkeztek. Az egyhónapos párizsi tartózkodása után állomáshelyére visszatérő Lefèvre-Pourtalès bécsi francia követ február 8-án elmondta Schobernek, hogy Poincaré új francia miniszterelnök rendkívül elégedett a prágai osztrák—csehszlovák szerződéssel, ezért rövidesen olyan javaslatot terjeszt majd a parlament elé, hogy Ausztriának szavazzon meg 55 millió frank kölcsönt. Millerand köztársasági elnök — mondta a követ — szintén elismeréssel nyilatkozott Schober külpolitikájáról, különösen azt emelvén ki, hogy a Burgenland-kérdés lezárása után azonnal igyekezett hidat építeni Magyarország felé. Franciaország dunavölgyi politikájának távlati céljairól beszélve Poincaré kijelentette Lefèvre-Pourtalèsnek, hogy teljesen légből kapotak az olyan híresztelések, miszerint Franciaország és Olaszország Közép-Európát befolyási övezetekre osztották volna fel, s ezen terv — úgymond — Németországot Franciaország, a dunavölgyi területet pedig Olaszország kizárólagos érdekerületének ismerné el. Erről szó sincs — mondta Poincaré —, sőt Franciaország növelni kívánja a közép-európai befolyását és a korábbi francia kormányok vonalától eltérően az ő kabinetje arra fog törekedni, hogy a kisantant államokat újra közelebb hozza Franciaországhoz, tehát alaptalan minden olyan feltételezés, hogy Párizs elismerné Olaszország dunavölgyi előjogait vagy hatalmi túlsúlyát.³⁸

Poincaré szavai újra aláhúzták Prága jelentőségét, kimondatlanul is érzékeltetve, hogy Ausztria jövője sok tekintetben Bécs és Prága viszonyának alakulásától függ. Beneš világosan felismerte Csehszlovákia kedvező nyugati pozícióját, ezért Párizsban és Londonban úgy lépett fel, mint a dunavölgyi konszolidáció sikeréért felelős hatalom. Eichhoff párizsi osztrák követ február 15-i jelentésében arról számolt be, hogy „az egy évvel ezelőtt képviselt álláspontjától eltérően dr. Beneš az Ausztriának nyújtandó kölcsönöket az európai egyensúly helyreállítása érdekében szükséges nemzetközi követelménynek nevezte”³⁹ és hangsúlyozta, hogy a dunavölgyi viszonyok konszolidálása érdekében az osztrák népnek vissza kell adni a független Ausztria jövőjébe vetett bizalmát.

Feltehetően Beneš közbenjárásnak tulajdonítható, hogy február 16-án az angol kormány kettő és negyedmillió fontsterling kölcsönt engedélyezett Ausztriának.⁴⁰ Ugyancsak Beneš segítségének volt köszönhető, hogy sikerült elhárítani az angol kormánynak azt a követelését, hogy az angol kölcsönök biztosítékául Svájcba szállítsák a bécsi Schatzkammer (kincstár) pótolhatatlan nemzeti értéket képviselő gobelin gyűjteményét. Azt viszont nem sikerült elkerülni, hogy az angol kormány „rendkívüli megbízott” kiküldésével ne ellenőrizze a kölcsönök felhasználását. Ezt a tisztséget Owen D. Young — a bécsi angol követség munkatársa — töltötte be, aki a későbbi években nemzetközileg is jelentős szerepre emelkedett.

Az angol és francia kölcsönígéretnek Olaszországot is cselekvésre ösztönözték, hiszen az olasz kormánynak számolnia kellett azzal, hogy — Ausztria szanálásából kirekesztve — minden befolyását elveszíti Bécsben. Ezért Toretta külügyminiszter február 17-én közölte Kwiatkowski római osztrák követtel, hogy

³⁷ Schober-Archiv. Kredite. Idézi: *Hochenbichler*: i. m. 106.

³⁸ Uo. 107—108.

³⁹ HHStA. NPA. K. 59/30—31.

⁴⁰ *Hochenbichler*: i. m. 110.

Olaszország mintegy 60—90 millió líra kölcsönrel szintén hajlandó hozzájárulni az osztrák stabilizációhoz.⁴¹

Ígéreteken tehát nem volt hiány, bár a kilátásba helyezett angol, francia, olasz és csehszlovák kölcsönök együttes összege sem érte el a költségvetési deficit fedezéséhez, ezáltal a szilárd fizetési eszköz megteremtéséhez nélkülözhetetlenül szükséges minimumot. A francia kormány egyébként is kikötötte, hogy az 55 millió frank kölcsönt csak abban az esetben folyósítják, ha az osztrák kormány több előzetes intézkedést tesz a stabilizáció érdekében. Így például megszünteti az élelmiszerekhez nyújtott ártámogatást, létrehozza az új nemzeti bankot, új pénzt vezet be és biztosítja annak szilárdságát, szigorú adót vet ki a luxuscikkek-re, kényszerkölcsönt bocsát ki, továbbá radikálisan leépíti a fölöslegessé vált állami tisztviselők létszámát. Világos volt, hogy a Schober-kormány ezeknek a követeléseknek belátható időn belül aligha tud eleget tenni, hiszen többségüket éppen az előzetes kölcsönök alapján sikerülhetett volna megvalósítani. A kétoldalú kölcsöntárgyalások — bármennyire is kedvezőeknek mutatkoztak — arról győzték meg Schobert, hogy Ausztria gondjait csakis a Népszövetség szélesebb nemzetközi bázisán lehet megoldani. Erre kedvező fórumnak kínálkozott az április 10-re összehívott genuai nemzetközi gazdasági konferencia.

Miközben Ausztria a válságból kivezető utat kereste, Németországban Walter Rathenau bízta meg a külügyminisztérium vezetésével. Külpolitikai koncepciójának lényegét abban lehetne összefoglalni, hogy Németország gazdasági és hatalmi talpraállítása érdekében kész volt szakítani a „versaillesi diktátumok” ellen ágáló nacionalista irányzatok szélsőséges elgondolásaival és vállalni a „teljesítési politika” belső és külső következményeit. Ausztriával kapcsolatos politikáját is a józan realizmus irányította, ezért igyekezett elkerülni a felelőtlen Anschluss-ígérek korábbi megnyilatkozásait. Az Anschluss-gondolat osztrák és német hívei emiatt leplezetlen ellenszenvvel fogadták őt. A nagynémet beállítottságú „Innsbrucker Nachrichten” azt írta: „Bécsi politikai körökben nagy megütközést keltett, hogy az új birodalmi külügyminiszter, dr. Rathenau, az eddigi szokásoktól eltérően hivatalának elfoglalásakor egy szóval sem üdvözölte a bécsi kormányt. Az utóbbi napokban olyan információk érkeztek Bécsbe, hogy dr. Rathenau határozottan elveti a német—osztrák csatlakozás minden formáját és az Anschluss-gondolatot eszmeileg is helyteleníti.” A lap hozzáfűzte: „dr. Rathenau sem marad örökké külügyminiszter”. „Egy Rathenau francia barát politikája sem tudja az osztrákokat az Anschluss célkitűzésétől eltántorítani.” Jellemző, hogy Stresemann — aki a valóságos nemzetközi erőviszonyok felismerése alapján maga is hamarosan a „teljesítési politika” és a francia—német közeledés ésszerű vonalára lépett — 1922. február 28-án személyes levelet intézett Rathenau-hoz, amelyben tiltakozott annak állítólagos Anschluss-ellenes politikája miatt.⁴² Rathenau a berlini osztrák követnek, Riedl-nek válaszolt ezekre az állításokra, kijelentvén, hogy ő „személyszerint mindig is az Anschluss-gondolat határozott képviselője volt, s miután őt általában így ismerik, jelenlegi hivatali állásában kettőzött óvatossággal kell eljárjon, hogy a pillanatnyi kényes helyzetben el lehessen kerülni a káros ellenhatásokat.”⁴³ 1922. június 24-én Rathenau az „Organisation Consul” felbérlett merénylőinek esett áldozatául, így osztrák politikájának szinte utolsó megnyilatkozását idéztük.

⁴¹ Uo. 110.

⁴² AA. Bonn. Österreich. Po. 2. Bd. 6/777.

⁴³ HHStA. NPA. K. 9/79 (Berichte aus Berlin 1922).

1922 tavaszán kétségtelen volt, hogy a Dunavölgy jövőjét döntő mértékben Franciaország és Anglia érdekei fogják befolyásolni. A két nyugati nagyhatalom távolabbi céljai azonban — noha mindketten a dunavölgyi országok közeledésére törekedtek — mégis eltérőek voltak. Az angol külügyminisztérium felfogását ismertetve Franckenstein osztrák követ március 8-án azt írta, hogy az angolok különösen Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia szoros együttműködését tartanák kívánatosnak. Az angol kormány előtt egy középeurópai vámuniós blokk megteremtésének gondolata lebeg, amelyik ellensúlyt képezne az osztrák Anschluss-törekvésekkel szemben, a stabilizáció biztosítékát jelentené ezen a területen, s végül kizárná Németországot a Közelkeletről, ami az Anschluss megvalósulása esetén nyomasztó formában érvényesülne. „Ezen kívül a három állam összefogása lehetőséget teremtene Angliának arra, hogy a mostaninál nagyobb befolyást nyerve lazítani tudja Franciaország dunavölgyi hatalmát.”⁴⁴ Az osztrák nagytőke egy része, a volt császári bürokrácia és arisztokrácia rokonszenvvel fogadta a három állam vámuniójának megvalósítását célzó angol terveket. A nagyipar — melynek érdekeltsége kiterjedt a volt Monarchia egész területére — szívesen látta volna a német versenytárs kikapcsolását és további pozíciói egy részének visszanyerését, a régi tisztviselői kar és udvari arisztokrácia pedig azért támogatta volna, mert kiindulópontnak vélte a Monarchia, vagy ahhoz hasonló állapotok visszaállításához.⁴⁵

A francia és angol politika dunavölgyi elképzelései 1922 tavaszán tehát abban különböztek egymástól, hogy míg Anglia a politikai és gazdasági konszolidáció lehetőségét a vámunió megteremtésében látta, addig Franciaország — korábbi hasonló terveit feladva — az utódállamok nemzeti különállását garantáló kisantant támogatására építette politikáját. Paradox módon a magyar nacionalizmus is inkább a francia, mint az angol tervek malmára hajtotta a vizet. Bethlen miniszterelnök 1922 április végén kijelentette Egerben: „A világsajtóban sokat lehet olvasni manapság a Duna völgyében létesítendő konföderációról. Mi azonban nem tudunk, de nem is akarunk egy ilyen föderációba belépni. Mi erős, egységes, Nagymagyarországot akarunk. Nem kívánjuk vissza a régi Monarchia föderatív formáját sem. A Monarchia megszűnt és a halottakat nem lehet feltámasztani. A régi Monarchia ugyanoda vezetne, ahol már egyszer voltunk. Korlátozná nemzeti függetlenségünket, ezenkívül ebben a föderációban a szlávok játszanák a főszerepet. Ha belépnénk ilyen föderációba, magunk teremtenénk meg azt a helyzetet, amit 400 éve igyekeztünk elkerülni.”⁴⁶

Az osztrák és magyar uralkodó rétegeknek a rendezés lehetőségeivel szemben elfoglalt álláspontja híven kifejezte a dunavölgyi térség sorstragédiáját. A konföderációs tervekhez éppen úgy múltba tekintő reminiscenciák párosultak, mint ahogy az ellenük fellépő úgynevezett nemzeti irányzat a magyar függetlenségi gondolat reakcióssá torzított eszméivel lépett fel. Míg osztrák oldalon azért keresték az összekötő szálakat, hogy általuk a régi kiváltságokat nyerhessék vissza, magyar részről viszont azért tiltakoztak bármiféle konföderációs terv ellen, mert azokban a szentistváni Magyarország helyreállításának akadályát vélték felismerni. A progresszív erők általános gyengesége elrekesztelte a dunavölgyi terület gazdasági és politikai problémáinak nagyvonalú, az érdekelt országokat közös célok felé irányító megoldását, következésképpen nem maradt más

⁴⁴ HHSa. NPA. K. 40/46.

⁴⁵ AA. Bonn. Österreich. Po. 2. Bd. 6./805.

⁴⁶ AA. Bonn. Po. 4. Donaubund Bd. I. Nr. 78.

lehetőség, mint a pillanatnyilag adott hatalmi erőviszonyok mellett nemzeti keretekben keresni a viszonyok normalizálásához vezető utat.

Ausztria azonban politikailag nem rendelkezett olyan kohéziós erővel, hogy külső segítség nélkül járhasa ezt az utat, gazdaságilag pedig eleve kilátástalannak látszott, hogy saját erejéből talpra tudjon állni. Maradt tehát a Népszövetség. Április 24-én Schober — most már a pénzügyi tárcát is átvéve — maga utazott Genuába, a nemzetközi gazdasági konferenciára, hogy a nagyhatalmak figyelmét Ausztria súlyos helyzetére irányítsa és a kölcsönök kiutalásán túl elérje a zálogba helyezett bevételi források felszabadítását. Tárgyalt Schanzer olasz külügyminiszterrel, Sir Basil Blackett-tel, az angol kormány pénzügyi szakértőjével, Seydoux-val, a francia külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályvezetőjével, Beneš miniszterelnökkel, Avenol-lal, a Népszövetség képviselőjével és drámai hangú levélben Lloyd George angol miniszterelnök segítségét is kérte.⁴⁷

A genuai konferencián azonban mindent háttérbe szorított a jóvátétel kérdésében fennálló francia—német ellentét,⁴⁸ majd a bombaként ható szovjet—német rapallói szerződés teljesen elterelte a figyelmet a dunavölgyi országok gazdasági problémáiról. Egyébként is Poincaré francia miniszterelnök tüntető távolléte miatt — melynek háttérében a német jóvátétellel kapcsolatos francia—angol véleményeltérés állt — amúgy sem lehetett volna érdemleges döntésekre számítani. Az angol álláspont Ausztriával szemben is megmerevedett. Montagu Norman, az Angol Nemzeti Bank elnöke kijelentette Franckenstein osztrák követnek, „az angol bankárok nem hisznek abban a lehetőségben, hogy a közép-európai ügyeket konszolidálni lehet a német jóvátételi kötelezettségek előzetes rendezése nélkül. Előbb tisztán akarnak látni a nagyobb ügyekben és csak azok megoldása után hajlandóak kölcsönt adni Ausztriának.”⁴⁹ Beneš rendkívüli aktivitással kialakudta, hogy a kisantant államok ígéretet tegyenek a zálogjog feloldására, de ennél több kézzelfogható eredményt nem sikerült Genuában elérni.

Röviddel hazatérése után Schober megbukott. A korszakkal foglalkozó osztrák történeti irodalom⁵⁰ a kancellár parlamenti leszavazását általában azzal magyarázza, hogy éppen vitathatatlan külpolitikai sikerei rendítették meg belpolitikai bázisát, ugyanis a keresztényszocialista párt növekvő aggodalommal figyelte a „pártonkívüli” Schober eredményeit, s miután az sorra megoldotta azokat a kényes kérdéseket, amelyek a keresztényszocialista párt tömegbefolyását veszélyeztették volna, most már nyíltan előtérbe kívánt lépni, hogy learassa Schober fáradságos munkájának gyümölcseit. Belpolitikailag helytálló lehet ez a feltételezés, de külpolitikai téren az osztrák köztársaság valóban változatlanul nehéz feladat megoldása előtt állott: biztosítani a gazdasági stabilizációhoz szükséges nemzetközi kölcsönöket.

⁴⁷ *Hochenbichler*: i. m. 114—115.

⁴⁸ *Zsigmond László*: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. Budapest. 1961. 281—289.

⁴⁹ HHStA. NPA. K. 52. (Idézi: *Ladner*: i. m. 31.)

⁵⁰ *Jacques Hannak*: Johannes Schober — Mittelweg in die Katastrophe. Wien. 1966; *Walter Goldinger*: Geschichte der Republik Österreich. Wien. 1962; *Hanns Leo Mikoletzky*: Österreichische Zeitgeschichte. Wien. 1962; *Hellmut Andics*: 50 Jahre unseres Lebens. Wien. 1968.

4. Az új kancellár: Ignaz Seipel

A Schober-kormány bukását egyhetes interregnum követte, mert az 1920-as parlamenti választások révén kialakult erőviszonyok mellett a keresztényszocialista párt nem volt abban a helyzetben, hogy egyedül cselekvőképes kormányt tudjon alakítani. Meg kellett tehát nyernie a nagynémet párt támogatását, amelyik képviselőinek számát tekintve nem volt túlságosan jelentős tényező, de a szociáldemokraták és keresztényszocialisták között a mérleg nyelvét alkotva állásfoglalása mégis eldönthette a kormányválság megoldásának kimenetelét. A nagynémet párt az 1922. május 28-án rendezett grázi kongresszusán vitatta meg a keresztényszocialistákkal közösen alakítandó polgári koalíciós kormány lehetőségét. Már ezt megelőzően titkos paktum jött létre a két párt között, melynek értelmében a nagynémet párt Ausztria reális külpolitikai helyzetét mérlegelve lemondott az Anschluss nyílt követeléséről, viszont a Keresztényszocialista Párt kötelezte magát, hogy minden olyan lépést el fog kerülni, ami a távolabbi jövőben akadályokat gördíthetne a német—osztrák egyesülés megvalósítása elé. Miután Dinghofer, a párt elnöke kijelentette, hogy „a nagynémet párt sokkal hasznosabb szolgálatokat tehet az Anschluss ügyének, ha szerepet vállal a kormányban, mintha ellenzékbe vonulna”,⁵¹ a kongresszus 307 küldötte a koalíció mellett szavazott és csak 58 ellene, így a nagynémet párt elkötelezte magát a polgári koalíció mellett.⁵²

A keresztényszocialisták dr. Ignaz Seipel prelátust, a párt elismert vezérégyéniségét jelölték a kancellári tisztségre. Seipel oly mély és maradandó nyomot hagyott az első osztrák köztársaság történetében, hogy politikai nézeteinek és egyéniségének ismerete nélkül lehetetlen a húszas, sőt a harmincas évek ausztriai eseményeit megérteni.

Ignaz Seipel 1876-ban Bécsben született. Apja fiákerkocsis, majd színházi portás volt. Ő maga ifjú korától kezdve a belső elhivatottság átszellemült érzésével papi pályára lépett, de már fiatalon nagy érdeklődéssel fordult a társadalom-etikai és politikai kérdések felé. 1907-ben már a salzburgi egyetem tanára, aki több jogi és állambölceleti művel jelentkezett. Politikai és társadalmi eszméit főleg a katolikus szociálszociológusok, Karl Freiherr von Vogelsang, Adam Müller, Friedrich Schlegel, Prinz Alois Liechtenstein, Franz Martin Schindler írásaiból merítette, melyek a liberalizmus gazdasági és politikai gyakorlatát épp úgy elutasították, mint a szocialista mozgalmak osztályharc elméletét, s a társadalmi problémák igazságos rendezésének előfeltételét a keresztény humanizmustól áthatott hivatásrendi társadalomszerkezet megteremtésében vélték felfedezni, amelyet XIII. Leo pápa „Rerum Novarum” című 1891-ben kibocsátott enciklikája is eszményi társadalmi modellként ajánlott.⁵³ Seipel ebből az eszmekörből merítette gondolatait, amelyik később politikai cselekvését is meghatározó erővel befolyásolta. Az osztrák „Ständestaat” 1934-ben bekövetkezett létrejöttét már nem élhette meg, de robosztus árnyéka végig ott kísértett utódainak és követőinek — Dollfuss és Schuschnigg — művében, amelyet a „pártok uralmát” kifejező demokrácia szenvedélyes bírálataival és a militáns jobboldali erők céltudatos szervezésével tulajdonképpen maga készített elő: a klerikofasiszta diktatúrában.

⁵¹ Ladner: i. m. 35.

⁵² Friedrich Funder: Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Wien. 1971. 524.

⁵³ Gustav Blenk: Leopold Kunschak und seine Zeit. Wien. 1966. 13—17.

Az első világháború előtt Ferenc Ferdinánd szűkebb köréhez tartozott, majd az összeomlás küszöbén I. Károly és Zita meghitt tanácsadója volt, sőt az utolsó császári kabinetben miniszteri tárcát is betöltött. A politikai pályát már 1918 nyarán is fontosabbnak ítélte egyházi karrierjénél, ezért lemondott a felkínált salzburgi érseki tisztségről.⁵⁴ A Monarchia felbomlásának zivataros időszakában átmenetileg visszavonult a közzerepléstől, de a Reinergergasse-i kolostor igénytelen cellájából — ahol kancellárként is lakott — mesteri kézzel irányította pártjának politikáját.

A Habsburg-birodalom „szupranacionális” történeti missziójának meggyőződéses híveként az osztrák köztársaság és a független nemzeti államok megalkulása után sem mondott le arról a reményről, hogy a régi Monarchiát egy napon vissza lehet majd állítani. 1916-ban megjelent „Nation und Staat” című könyvében a Monarchiáról úgy beszélt, mintha az a nemzetek békés együttélése, a nemzeti ellentétek áthidalása szempontjából eszményi államberendezkedés lett volna.⁵⁵

Ausztria külpolitikai helyzetéről és jövőjéről vallott nézeteit 1923 januárjában részletesen kifejtette Bethlen miniszterelnöknek. Elmondta, hogy az antant beavatkozása miatt lehetetlenné vált a „nemzeti út” követése (amelyet ő az Anschlusra értelmzett), a „történelmi út” (a volt Monarchia népeinek konföderációja) részben az Anschluss-barát belső erők, részben pedig az utódállamok elutasító álláspontja miatt vált járhatatlanná, így nem maradt egyéb választás, mint az új európai rendhez igazodva, réalpolitikát folytatva megtalálni Ausztria helyét az adott körülmények között. Ebben két szempont vezette őt: a tőke jelentős része a sok megrázkódtatás után végre nyugalmat, megszilárdult gazdasági viszonyokat kívánt, amit elsősorban a békeszerződések döntéseinek szentesítésével érhetett el, másrészt Seipel abból indult ki, hogy a keresztényszocialista vezetés alatt álló Ausztria történelmi átmenetet jelenthet a monarchisztikus eszmények megvalósítása számára. Az Anschluss lehetőségét is ilyen értelemben vette le a napirendről, kiadván a jelszót: „Ein Volk in zwei Staaten” (egy nép két államban), kifejezve ezzel felfogását, hogy alkalmas történelmi körülmények között újra tárgyalni lehet az „egy népet” alkotó két állam egyesüléséről. Ehhez előfeltételnek természetesen a német szociáldemokrácia befolyásának megtörését és a (katolikus) Centrumpart hegemoniáját tekintette.

A húszas éveket Seipelnek és nagy ellenzékének, Otto Bauernak szenvedélyes harca jellemzi.⁵⁶ E két emberben — akik egymáshoz méltó szellemi vértetben küzdöttek — testesült meg az első osztrák köztársaság társadalmi harcainak alapkérdése: a tekintélyvelvet hirdető konzervatív antidemokratizmus és a szociális demokráciát hirdető szociáldemokrácia küzdelme. A sors — minden származási sematizmusra rációfóva — úgy osztotta ki a szerepeket, hogy a reakciós konzervativizmust a nyomorúságból felemelkedett Seipel képviselte, míg a társadalom elnyomott részének nevében a jómódú bécsi polgárcsalád nagy

⁵⁴ Hanns Leo Mikoletzky: *Österreichische Zeitgeschichte*. 93.

⁵⁵ „Wahrlich, es muss, soll die Menschheitskultur nicht in eine rückläufige Bewegung geraten, auch solche Staaten geben, die die Brücke bilden von einer Nation zur anderen, die in ihrem Schoß viele Nationen versammeln, auf das die, einander verstehen und lieben lernend, sich gegenseitig zu höheren Idealen erziehen als dem bloss nationalen! Und ein solcher Staat ist Österreich. Auf dieser Erkenntnis vor allem beruht unser besonderer, österreichischer Patriotismus.” (Ignaz Seipel: *Nation und Staat*. Wien—Leipzig. 1916. 17.)

⁵⁶ Viktor Reimann: *Zu gross für Österreich*. Seipel und Bauer in Kampf um die Erste Republik, Wien—Frankfurt—Zürich. 1968; Josef A. Zöbl: *Ignaz Seipel (1876—1932)*. Hugo Hantsch: *Gestalter der Geschichte Österreichs* c. kötetben.

gonddal nevelt leszármazottja, Otto Bauer lépett fel. Kettőjük szüntelen dialógusa koruk minden alapkérdését tükrözte, de ezen túl eszméik gyengeségeit és belső ellentmondásait is.

5. *Az osztrák probléma nemzetközi megítélése a Seipel-kormány megalakulásától a londoni konferenciáig*

Kancellári programnyilatkozatában Seipel hangsúlyozta, hogy az országot megbénító gazdasági nehézségek idején nincs idő a távlati célokról vitatkozni, most határozottan akcióba kell lépni a külföldi kölcsönök érdekében. „Ausztia életképes? Csatlakoznia kell Németországhoz? Ezekben a kérdésekben a kormánypártok eltérő felfogást képviselnek. Most azonban mindennél előbbre való az a közös meggyőződés, hogy az ausztriai német népnek élnie kell és nekünk közösen mindent el kell követnünk, hogy életfeltételeit biztosítsuk.”⁵⁷ Mint látni fogjuk, korántsem volt közömbös, hogy az új állam gazdasági szanalását belső erőkből, vagy pedig a nemzetközi tőkére támaszkodva hajtják-e végre.

Az infláció eközben szédületes tempóban folytatódott. A külföldi valutáknak az osztrák papírkoronával szemben olyan gyorsan növekedett az átváltási árfolyama, hogy szinte lehetetlenné vált bármiféle hosszabb távú gazdasági tevékenység. A francia frankért 1922 júniusában 3,141 koronát fizettek, júliusban 6,021 koronát, augusztusban pedig már 12,218 koronát. A dollár értéke május 9 és 30. között 8,431 koronáról 11,419 koronára emelkedett. A forgalomban levő papírpénz mennyisége 1922 májusában 344,8 milliárd korona volt, júliusban 582,8 milliárd, augusztusban már 833 milliárd. Az aranykorona és a papírkorona közötti aránytalanságot jól szemléltetik az alábbi adatok: 1922. május 7-én egy aranykorona 1,658 papírkoronát ért, július 7-én 4,349, augusztus 7-én 10,434 és szeptember 7-én elérte a 15,307 papírkoronát.⁵⁸ A fizetéseket emiatt hetenként kétszer kellett folyósítani, mert a kifizetett bérek 3–4 napon belül vásárlóerejük felére csökkentek. A vállalkozók menekültek a papírkoronától, minden vagyonukat külföldi valutába, vagy raktározható anyagokba fektették, ami természetesen megbénította a gazdaság vérkeringését.

A nyugati nagyhatalmak a német jóvátétel számukra fontosabb problémájával voltak elfoglalva és Ausztia gondjait nem részesítették kellő figyelemben. Bár a francia parlament április 15-én jóváhagyta az 55 milliós kölcsönt, Poincaré baloldali ellenzékének soraiból olyan vélemények hangzottak el, hogy az osztrák problémát csak a saint-germaini békeszerződés revíziója és az Anschluss engedélyezése révén lehetne megoldani.⁵⁹ Velük szemben Poincaré a francia kormány osztrák politikáját az alábbi három pontban foglalta össze: 1. Franciaország nem adhatja fel eddigi politikáját Ausztriával szemben, melynek lényege az, hogy Ausztriát távoltartsa Berlinton, ezáltal Közép-Európában ütköző zónát teremtsen a pángermán propaganda ellen. 2. A francia kormány jól tudja, hogy az osztrák lakosság többsége az Anschluss felé hajlik, de ez a körülmény még inkább kötelességévé teszi, hogy messzemenő támogatást nyújtson a francia orientáció kisebbségben levő híveinek. 3. Miután Anglia, Csehszlovákia és Olaszország már előze-

⁵⁷ Ladner: i. m. 37.

⁵⁸ Zöbl: i. m. 587 és Ladner: i. m. 72.

⁵⁹ Margane, a francia radikális-szocialisták parlamenti frakciójának vezetője március 25-én kijelentette, hogy „az osztrák nyomorúság oka a rövidlátó saint-germaini békeszerződés ...” (HHStA. NPA. K. 95/75.)

tesen támogatást ígértek Ausztriának, Franciaország — ha nem akarja bécsi befolyását teljesen elveszíteni — kénytelen szintén kölcsönt nyújtani. A francia kormány egyébként is nagy rokonszenvvel fogadta a Seipel-kormány létrejöttét, s ennek okairól Eichhof párizsi osztrák követ azt írta: „A Seipel-kormánytól az önálló Ausztria fennmaradását, a középeurópai francia politika egyik legfontosabb posztulátumának teljesítését, tehát az Anschluss veszélyének elhárítását várják. A francia mentalitás számára még ma is Németország jelenti a legfélelmetesebb kísértetet.”⁶⁰

A francia kormány rokonszenve azonban önmagában nem tudott változtatni Ausztria súlyos gazdasági helyzetén. A jóvátétel biztosítására zálogba helyezett osztrák állami bevételi forrásokat Jugoszlávia és Románia — előzetes ígéretük ellenére — egyelőre nem voltak hajlandók felszabadítani, az angol és amerikai kormányok pedig arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az osztrák szanáláshoz szükséges állami kölcsönöket csak a német jóvátétel általános rendezésének keretében lehetne biztosítani, a magánbankcsoportok viszont érthetően visszariadtak attól, hogy a politikailag még mindig bizonytalannak látszó Ausztriának hosszúlejáratú kölcsönöket folyósítsanak. Sir Basil Blackett és Norman kijelentették Franckenstein követnek, hogy véleményük szerint „a német jóvátétel függőben levő problémája árnyékot vet egész Európára. Mindaddig, amíg ebben a kérdésben nem történik valamilyen határozott lépés, nem lehet azzal számolni, hogy az angol bankok kölcsönt folyósítsanak Ausztriának.” Az osztrák követ erre azt válaszolta, hogy az osztrák kormány előbb-utóbb arra fog kényszerülni, hogy kérdést intézzon az Ausztriát mai alakjában megteremtő nagyhatalmakhoz: hajlandók-e az általuk megalkotott állam pénzügyi és gazdasági életképességéhez hozzájárulni, ha nem, úgy tegyék szabaddá az utat az egyetlen megoldás, az Anschluss számára.⁶¹ Sir Basil Blackett azt felelte, hogy „végső esetben Anglia nem lépne fel az Anschluss ellen és nem állna Franciaország oldalára, ha az a csatlakozást meg akarná akadályozni”.⁶² Az angol kormánykörökben tapasztalt hangulatra hivatkozva Franckenstein követ azt tanácsolta kormányának, hogy „utolsó eszközként komoly formában vesse fel az Anschluss-követelést, hogy ezáltal a nyugati hatalmakat felrázza az érdektelenségből és passzív közömbösségükből”. Seipellel tárgyalva június 6-án Young azt javasolta a kancellárnak, — miután ő is megerősítette, hogy az angol és amerikai bankcsoportok segítségére nem lehet számítani —, hogy Ausztria forduljon a Népszövetséghez, ezáltal igyekezzék az osztrák kölcsönkérelmet szélesebb nemzetközi bázisra fektetni.⁶³

A külföldi kölcsönök kilátásainak csökkenésével párhuzamosan az osztrák közvélemény jelentős része újra csak az Anschluss megvalósításában kereste az osztrák problémák megoldásának lehetőségét. A német—osztrák egyesülés gondolatát ismét a szociáldemokraták állították előtérbe, hangsúlyozva, hogy Ausztria a következő alternatíva előtt áll: megkísérli Németország külső segítségével, de főleg a belső gazdasági erők mozgósításával végrehajtani a stabilizációt, vagy pedig a nemzetközi tőke szüntelen alamizsnájára építi jövőjét. Míg az első megoldás belsőleg a magántőke jelentős visszaszorítását, az elért szociális vívmányok biztosítását, külpolitikailag pedig Ausztria önállóságának sértetlen

⁶⁰ HHStA. NPA. K. 77/3307. idézi: *Ladner*: i. m. 38.

⁶¹ HHStA. NPA. K. 40/150.

⁶² HHStA. NPA. K. 40/152.

⁶³ HHStA. NPA. K. 40/148.

megőrzését garantálná, a második út egyet jelentene azzal, hogy az osztrák burzsoázia a nemzetközi nagytőke segítségével — tehát kifejezetten az osztrák munkásság rovására — stabilizálná gazdasági és politikai hatalmát, ezáltal külpolitikailag is elkötelezné Ausztriát az Anschluss megghiúsításában érdekelt Franciaország oldalán. Június 11-én Otto Bauer az Arbeiter Zeitungban nagy cikket írt „Ententehilfe oder deutsche Hilfe?” címmel, amelyben határozottan követelte, hogy a kormány ejtse el az antant-kölcsönök gondolatát, ehelyett forduljon Németországhoz és kérje, hogy a birodalmi kormány vállalja magára az osztrák Nemzeti Bank megalakításával és az osztrák stabilizációval kapcsolatos áldozatokat. A bécsi német követ szükségesnek ítélte felhívni a berlini kormány figyelmét, hogy helyes lenne, ha a birodalmi sajtó rokonszenvvel írna Bauer tervéről, amelyik lényegében — a fizetési eszközök közösségének megvalósítása által — a gazdasági Anschluss végrehajtását jelentené.⁶⁴

A német kormány ezúttal is óvakodott az Anschluss-kérdés hivatalos felvetésétől. Riedl berlini osztrák követtel beszélgetve Rathenau külügyminiszter június 6-án kijelentette, nincs abban a helyzetben, hogy hivatalosan tárgyalásokat kezdeményezzen a német—osztrák egyesülés lehetőségéről, mire Riedl követ így válaszolt: „Megérti, hogy a német kormány hivatalosan nem kíván állást foglalni, ő azonban kész arra, hogy a berlini kormány bizalmát élvező magánszemélyek közvetítésével folytassa az Anschluss előkészítésére irányuló tárgyalásokat, így a birodalmi kormány hivatalosan kívül maradna a játékon.”⁶⁵ A német külügyminisztérium azonban túl kockázatosnak ítélte a kérdés újabb felvetését. Bár Lloyd George június végén kijelentette az osztrák követnek, hogy meggyőződése szerint „az osztrák kérdés megoldásának legtermészetesebb útja az Anschluss lenne”, Sthamer londoni német követ határozottan eltanácsolta kormányát ettől az elgondolástól, mert „a jelenlegi körülmények között — írta — Franciaország az Anschluss-követelésre messzemenő és súlyos szankciókkal, például a Ruhr-vidék megszállásával válaszolna.”⁶⁶

Ha a német kormány hivatalosan igyekezett is magát távoltartani az Anschluss-demonstrációktól, szemet hunyt afelett, hogy német és osztrák oldalon egyaránt befolyásos személyiségek propagálják az egyesülés gondolatát. Paul Löbe, a Reichstag szociáldemokrata elnöke június 24-én megjelent cikkében azt írta: „A területileg megnyomorított szomszédunktól állandó panaszok érkeznek hozzánk az ország pénzügyi és gazdasági helyzetének katasztrofális állapotáról. Törekvéseinket nem befolyásolhatja, hogy — a Havas jelentése szerint — az antant jegyzékeket intéz kormányunkhoz. Erre semmi okuk és joguk nincsen. Ezzel újra csak azt bizonyítják, hogy lábbal tiporják a népek nemzeti önrendelkezésének elvét, amit maguk proklamáltak. Jegyzékek nem befolyásolhatnak bennünket.”⁶⁷ Ellenbogen volt osztrák államtitkár, a szociáldemokrata párt egyik vezetője, Paul Löbe meghívására előadást tartott a Reichstagban a német—osztrák gazdasági egyesülés előnyeiről és széles körben azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy Ausztria gazdasági problémáit kizárólag a csatlakozás útján lehetne megoldani, ezért pártja elhatározta, hogy szükség esetén „via facti” kieroszakolja a gazdasági Anschlusst.⁶⁸

⁶⁴ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 7./1967.

⁶⁵ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Büro des Reichsministers. Bd. 1. 613862.

⁶⁶ HHStA. NPA. K. 40/165.

⁶⁷ Berliner Tageblatt, 1922. jun. 24.

⁶⁸ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 7./1904.

Az újabb csatlakozási mozgalmak természetesen azonnal felkeltették Párizs figyelmét. Berlinbe olyan jelentések érkeztek, hogy „Párizs növekvő aggodalommal szemléli az osztrák ügyek alakulását és a Németország támogatását élvező legutóbbi Anschluss-demonstrációk már katonai megfontolás tárgyát is képezték. Párizsban döntő bizonyítéknak tekintik Löbe elnök Anschluss-barát kijelentéseit.”⁶⁹ Párizs elutasító álláspontja tehát nem lehetett kétséges. A német külügyminisztérium azonban tudni szeretne volna, hogy a kérdés nyílt felvetése esetén számíthat-e Olaszország támogatására Franciaország ellen, ezért Rümelin titkos tanácsos, a berlini külügyminisztérium egyik vezető beosztású munkatársa táviratilag kérte Neurath római német követ helyzetmegítélését. A német kormány felfogását ismertette Rümelin azt írta, hogy az osztrák Anschluss-gondolat a pénzügyi helyzet függvényeként hol előtérbe kerül, hol pedig eltűnik. A nagyhatalmak kölcsönei időről-időre háttérbe szorítják, de a pénzügyi és gazdasági válság hatására újra és újra felszínre kerül. A kormány világosan látja az Anschluss útjában álló akadályokat, ugyanakkor azonban egyetlen német kormány sem mondhat nemet az osztrákok csatlakozási kívánságának, hanem arra kell törekednie, hogy a békeszerződések keretei között mindent megtegyen az Anschluss érdekében.⁷⁰

Válaszában Neurath követ az olaszok osztrák politikájáról azt írta, hogy Ausztria zavaros pénzügyi helyzete és a háborús jóvátétel behajtásának reménytelensége miatt az olasz pénzügyi körök csekély érdeklődést tanúsítanak Ausztria jövője iránt. A hivatalos kormánykörök a békeszerződést követő időben — az akkor felmerült francia konföderációs tervek miatt — nem ellenezték volna az Anschlusst, időközben azonban megváltoztatták felfogásukat és ma már szinte teljesen osztják Franciaország Anschluss-ellenes politikáját. Az olasz—jugoszláv érdeellentétek miatt Olaszország szeretné bécsi befolyását növelni, azonban saját gazdasági nehézségei miatt képtelen hathatósabb segítséget nyújtani Ausztriának. „Az olasz Kamara által engedélyezett 70 millió líra kölcsön csak egy vízcsepp volt, amelyik az áttüzesedett köre hullva nyomtalanul elpárolgott és a szintén eladósodott Olaszország a jövőben sem lesz képes Ausztriának jelentősebb kölcsönöket nyújtani.” Jelentésének végén Neurath felvetette a gondolatot: az Anschluss megvalósulása érdekében talán előnyösebb lenne, ha Olaszország helyett a birodalom Jugoszláviát igyekezne megnyerni, ahol a német gazdasági befolyás napról-napra erősödik.⁷¹

A jugoszláv vezetők tényleg nem zárkoztak volna el az Anschluss lehetőségétől — már csak azért sem, hogy általa nyomtalanul eltűnjék a régi Monarchiára emlékeztető Ausztria — bár hozzájárulásukat olyan feltételhez kötötték, amit adott esetben sem Ausztria, sem pedig Németország nem tudott volna teljesíteni. A „Slovenski Narod” 1922. augusztus 6-án azt írta: „Németausztria és Németország egyesülésének lehetőségével kapcsolatos álláspontunk egyértelmű és világos; mi nem támasztunk nehézséget az egyesüléssel szemben, ha Karintia szlovén-lakta területei egyidejűleg csatlakozhatnak Jugoszláviához.” A lap szerint Franciaország és Csehszlovákia helyesen tennék, ha ilyen feltétel mellett egyenesen támogatnák az Anschluss végrehajtását.⁷²

⁶⁹ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 7./1771.

⁷⁰ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 7./1932.

⁷¹ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 7./2093.

⁷² AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 7./2248.

Az elmondottakból következik, hogy 1922 nyarán az Anschluss változatlanul irreális célkitűzés maradt, mert nyílt felvetése súlyos konfliktust idézett volna elő Németország és Franciaország amúgy is pattanásig feszült viszonyában, Délkelet-Európában kérdésessé tette volna a nehezen kialakult és alig megszilárdult államhatárokat, óhatatlanul ismét tápot adott volna az Ausztria felosztásával foglalkozó korábbi tervek újjáéledésének. Seipel mindezzel tisztában volt, és ha ennek ellenére az osztrák diplomaták „utolsó érvként” mégis egyre gyakrabban emlegették az Anschluss lehetőségét, úgy ez korántsem azt bizonyítja, hogy Seipel tényleg komolyan foglalkozott volna a német—osztrák csatlakozás gondolatával, hanem annak a felismerésnek a jele volt, hogy a nyugati hatalmakat csak abban az esetben sikerülhet felrázni és Ausztria tragikus helyzetének tarthatatlanságára ráébreszteni, ha Ausztria helyzetét junktimba hozzák az európai status quo jövőjével. Az Anschluss-kérdés tehát Seipel kezében csak taktikai eszköz volt annak érdekében, hogy általa az osztrák szanálás ügyét a nemzetközi politika legfontosabb kérdései között szerepeltesse. Egyelőre nem nagy sikerrel. Az antant kormányok vonakodtak attól, hogy magán bankvállalkozásokkal szemben garanciát vállaljanak Ausztriáért.⁷³ Július 9-én Franckenstein táviratilag közölte, hogy a Morgan-bankház „Ausztria bizonytalan helyzetére való tekintettel lehetetlennek tartja a kölcsönt”.⁷⁴

A sorozatos visszautasítások meggyőzően bizonyították, hogy a külföldi kölcsönök ügyét csak politikai síkon, tehát a nagyhatalmak előzetes garancia-nyilatkozatának birtokában lehet megoldani. A Seipel-kormány ezért nagyszabású diplomáciai akciót indított az antant-országok fővárosaiban. Az osztrák külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályvezetője, Richard Schüller Rómában és Párizsban, Franckenstein követ pedig Londonban sürgette a nagyhatalmak garancia-nyilatkozatát. Párizsban Schüller kijelentette, „ha a nagyhatalmak, amelyek a saint-germaini békeszerződés révén Ausztriát megalkották, nem hajlandók gyakorlati példával — a kezesség vállalásával — bizonyítani, hogy Ausztriát gazdaságilag és politikailag életképes közösségnek tekintik, aligha lehet a bankároktól elvárni, hogy ők vegyék át a kockázatot, amelyet ennek az államnak az alapítói nem vállaltak.”⁷⁵ Franckenstein drámai szavakkal figyelmeztette Lloyd George miniszterelnököt Ausztria teljes összeomlásának és az azt követő általános középeurópai káosz felidézésének veszélyére,⁷⁶ ennek ellenére az angol kormány — ismét a német jóvátétel megoldatlanságára hivatkozva — elhárította magától a kötelezettséget, hogy felelősséget vállaljon Ausztria jövőjéért.

A pénzügyi és gazdasági válság augusztus elejére olyan méreteket öltött, hogy a Seipel-kormány kénytelen volt a legvégső eszközhöz folyamodni: jegyzékben figyelmeztetni a nagyhatalmak kormányait, hogy sürgős segítség nélkül képtelen vállalni az ország sorsának további irányítását és kénytelen lesz a győztes nagyhatalmak kezébe helyezni Ausztria jövőjét. A jegyzék átjeleztetést adott, hogy az Angliától, Csehszlovákiától és Olaszországtól kapott kölcsönöket a legsürgősebb élelmiszer- és nyersanyag-igények fedezésére kellett fordítani, ezért a korona inflációját nem sikerült megállítani. Az infláció további terjedése

⁷³ 1922. júl. 6-án Young közölte az osztrák kormánnyal: meggyőződése szerint az angol magánbankok nem hajlandók kölcsönt nyújtani az angol és francia kormány garancia-nyilatkozata nélkül. (HHStA. NPA. 40/179.)

⁷⁴ Ladner: i. m. 59—60.

⁷⁵ HHStA. NPA. K. 346/62—63.

⁷⁶ HHStA. NPA. K. 40/200.

viszont azzal a veszéllyel fenyeget, hogy teljesen lehetetlenné válik az élelmiszer- és szénszükséglet fedezése, aminek következtében olyan mértékű szociális megrendülésre lehet számítani, ami egész Közép-Európát érintheti, sőt Ausztriának mint független országnak a felbomlásához is vezethet. Ezért az osztrák kormány a legsürgősebben választ kér az antant-hatalmaktól, hajlandók-e garanciát vállalni a pénzügyi stabilizációhoz feltétlenül szükséges 15 millió fontsterling kölcsönért. Ha ez az utolsó remény is alaptalannak bizonyulna, az osztrák kormány kénytelen lesz összehívni a parlament rendkívüli ülését és bejelenteni, hogy képtelen viselni a további felelősséget, ami az adott belpolitikai viszonyok között a legsúlyosabb állam-válsággal lenne egyenlő. „Egyúttal arra is kényszerülne, hogy az európai civilizáció egyik legrégibb centrumának felbomlása miatti felelősséget saját népe és az antant-országok közvéleménye előtt is a győztes hatalmakra hárítsa és kezükbe helyezze Ausztria további sorsát és jövőjét.”⁷⁷ A jegyzéket azonos időben továbbították Lloyd Georgnak, Poincarénak és Schanzer olasz külügyminiszternek. Franckenstein követ a jegyzék átadásakor kijelentette: „Ha kormányunk lemond és a jegyzékben említett nyilatkozatra kényszerül, a tartományokban elkerülhetetlenül Anschluss-mozgalmakra és a szomszédos államok fegyveres beavatkozására, ezáltal általános középeurópai konfliktus kitörésére kerülhet sor.”⁷⁸ Lloyd George kitért az elkötelező válasz alól, csupán azt ígérte meg, hogy francia és olasz kollégáit igyekezni fog az Ausztria számára kedvező döntés érdekében befolyásolni.

A jegyzéket a legalkalmasabb időpontban adták át, mert augusztus 7—15. között Londonban újabb nagyhatalmi konferencia zajlott le, melynek az lett volna a feladata, hogy végre rendezze a német jóvátétel függőben levő ügyét. A londoni konferencia azonban — Genuához hasonlóan — kevés kilátással bíztatott abban a tekintetben, hogy ezúttal tényleg megfelelő komolysággal napi-rendre tűzik Ausztria segélykérését. A tárgyalásokat komplikálta, illetve végül is holtvágányra futtatta az a körülmény, hogy a német jóvátétel kapcsán előtérbe került a szövetségesek egymásközi háborús tartozásának problémája,⁷⁹ ami a nagyhatalmak eltérő érdekeinek olyan bonyolult pénzügyi és hatalmi vonatkozásait érintette, hogy ezek mellett teljesen háttérbe szorult az osztrák kölcsönkérelem és a garancia kérdése. Az angol—francia ellentétek kiéleződésére jellemző, hogy a „Daily Telegraph” — Európa gazdasági összeomlásának lehetőségével számolva — azt írta: „Az angol politika számot vetett ezzel a kilátással, de tisztában van azzal is, hogy a Kontinens összeomlása esetén az angol gazdaság még mindig kárpótolni tudja magát a világ más részein.”⁸⁰ Az angol külpolitika tehát az európai kontinens egészének dimenzióiban gondolkodott, alig mutatva hajlandóságot arra, hogy Ausztria ügyét elválassa a földréz gazdasági jövője szempontjából kulcsfontosságúnak ítélt német—francia jóvátételi vitától. Ettől eltekintve a Dunavölgyben kialakult francia túlsúly mellett kevésbé volt érdekelt abban, hogy volt háborús szövetségesének segítséget nyújtson egy olyan béke-rendezés megszilárdításához, amelynek legtöbb pontját már a békeszerződések megkötése idején is csak vonakodva és fenntartásokkal volt hajlandó elfogadni. Az angol kormánykörök álláspontját jellemezve Franckenstein követ augusztus 15-én azt írta: „Az itteni kormánykörök úgy gondolkodnak Ausztriáról, hogy

⁷⁷ Viktor Kienböck: Das österreichische Sanierungswerk. Stuttgart. 1925. 21—22.

⁷⁸ HHStA. NPA. K. 40/195.

⁷⁹ Zsigmond László: i. m. 298—302.

⁸⁰ HHStA. NPA. 40/205.

tanácsos lenne kívánni, vajon képes lesz-e saját erőből talpraállni, vagy pedig teljes összeomlása maga után vonja a középeurópai kérdések általános újjárendezését. Miután itt nem hisznek Ausztria gazdasági életképességében, azt a kockázatot viszont nem vállalják, hogy Franciaországot a békeszerződések határozatainak megváltoztatására bírják, inkább hajlanak arra, hogy utat engedjenek az események szabad fejlődésének.”⁸¹

Schüller és Franckenstein fáradozásai ellenére a londoni konferencia érdemben nem foglalkozott az osztrák kölcsön ügyével, illetve csak annyit sikerült elérniök, hogy a konferencia plenáris záróülésén Poincaré szövéttette az osztrák kormány 15 millió fontsterlinges kölcsönkérelmét, mire a jelenlevő kormányfők kijelentették, hogy pillanatnyilag nem látnak lehetőséget az osztrák igény kielégítésére, ezért megkönnyebbülten jóváhagyták Poincaré javaslatát, hogy az osztrák pénzügyi és gazdasági helyzet kivizsgálását, valamint a kölcsön feltételeinek problémáját utalják a Népszövetség Tanácsának hatáskörébe.⁸²

Seipel tisztában volt azzal, hogy a nagyhatalmak e döntése az osztrák kölcsönkérelem dísztemetését jelentené, hiszen a Népszövetség ilyen horderejű kérdésben aligha juthat eredményre az antant-országok egyértelmű és határozott fellépése nélkül. A következő hetekben Seipel tanúbizonyságot tett kivételes államférfiúi képességeiről, amit az események tárgyilagos szemlélőjének akkor is el kell ismernie, ha egyébként joggal elveti Seipel politikájának reakciós-konzervatív elemeit, melyek politikai életútját végig kísérték, sőt domináló erővel meghatározták. Személyes fellépésének szuggesztív erejével, egy elesettségében és nyomorúságában is jelentős ország képviselőjeként le tudta dönteni a közömbösség mindennél áthághatatlanabb falait és Ausztria sorsát az európai politika érdeklődésének középpontjába tudta állítani.

Közvetlenül a londoni konferencia befejezése után Seipel nyomatékosan kérte, hogy a Népszövetség Tanácsa haladéktalanul kezdje meg az osztrák kölcsönkérelem tárgyalását, egyidejűleg közölte az antanthatalmak bécsi követveivel, hogy még augusztus végén személyesen utazik Csehszlovákiába, Németországba és Olaszországba, hogy az ottani kormányokkal megtárgyalja a segítség lehetőségeit. Gazdag útiterve és a tárgyalópartnerek kiválasztása már önmagában is felkeltette az európai politikai közvélemény érdeklődését.

6. *Seipel tárgyalásai Prágában, Berlinben és Veronában*

Tervezett körutazása céljairól beszélve az osztrák minisztertanács augusztus 17-i ülésén Seipel kijelentette, ha már a középeurópai ügyek megoldásának elkerülhetetlenül be kell következnie, úgy Ausztria érdekei szempontjából sokkal előnyösebb lenne, ha ez a megoldás az osztrák kormány kezdeményezésére, nem pedig az események kényszerítő befolyása alatt jönne létre. „Minden esetben meg kell akadályozni — mondta —, hogy Ausztriát feldarabolják, vagy akárcsak átmenetileg is a legkellemetlenebb szomszédok megszállása alá kerüljön.” Ezért határozta el, hogy érintkezésbe lép a középeurópai ügyekben leginkább érdekelt országok kormányaival. Olaszországra való tekintettel lemondott arról, hogy Belgráddal is kapcsolatba lépjen, Magyarország viszont gazdaságilag alig nyújthatna számottevő segítséget, másrészt a kifejezetten ellenséges csehszlovák — magyar viszony miatt esetleges budapesti látogatása kellemetlen hatásokat vál-

⁸¹ HHStA. NPA. K. 40/202.

⁸² HHStA. NPA. K. 345/125—127.

tana ki Prágában. Beszédében nem titkolta, hogy tárgyalásaival szeretné felkelteni a dunavölgyi befolyásért rivalizáló országok érdeklődését, ezáltal elérni, hogy Ausztriáért versenyt futva, de ugyanakkor egymást közömbösítve is áldozatokat vállaljanak Ausztria gazdasági stabilizációjáért.⁸³

A prágai tárgyalásokra augusztus 21-én került sor. Seipel itt elsősorban arra törekedett, hogy — a Csehszlovákia létérdekeivel ellentétes német—osztrák és a szintén kevés szimpátiával találkozó olasz—osztrák közeledés alternatíváinak felvetésével — megszerezze Beneš támogatását az egyoldalú elkötelezettséggel szemben garanciát nyújtó népszövetségi segélyakció sikeréhez. Az osztrák kancellár Beneš miniszterelnök és Novak csehszlovák pénzügyminiszter előtt hosszú előadást tartott az osztrák gazdasági stabilizáció érdekében tett addigi lépések eredménytelenségének belső és nemzetközi okairól, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy Ausztria katasztrofális pénzügyi helyzete a belső társadalmi összeomlás és kormányválság veszélyével fenyeget, ami óhatatlanul súlyos következményekre vezetne a Dunavölgy más országaiban is. Anglia és Amerika — melyek gazdaságilag segíteni tudnának — nem tanúsítanak kellő érdeklődést Közép-Európa jövője iránt, ezért Ausztria számára kényszerűen felvetődik az a kérdés, vajon nem lenne-e helyes, ha életképességének biztosítását más hatalmakhoz közeledve keresné. Több ilyen kombináció képzelhető el: az Anschluss, az osztrák—olasz közeledés, vagy a középeurópai országok szorosabb gazdasági együttműködése. Ezeknek a lehetőségeknek a felsorolása mellett azonban Seipel nyitva hagyta a népszövetségi megoldás útját is, kérdést intézve Benešhez, vajon a csehszlovák kormány bízik-e abban, hogy a Népszövetség gyorsan és sikeresen akcióra lép Ausztria érdekében, s nem tekint-e pusztán üres formalitásnak az ügy Népszövetség elé történt utalását.

Seipel fejtegetései a legérzékenyebb pontokon érintették a csehszlovák kormányfőt. Az Anschlusst — mondta Beneš — teljes mértékben ki kell kapcsolni a megoldási lehetőségek sorából, mert azt a kisantant casus bellinek tekintené és minden valószínűség szerint Franciaország és Olaszország határozott ellenintézkedéseit is kiváltaná. Az európai hatalmi viszonyok jelenlegi konstellációja mellett az Anschluss békés megvalósítását — tehát a Népszövetség előzetes engedélye alapján végrehajtandó csatlakozást — is lehetetlennek kell minősíteni. De az inflációval és a jóvátételi gondokkal terhes Németország amúgy sem tudna Ausztria bajain segíteni. Az olasz—osztrák kombinációt szintén elutasította, részben arra hivatkozva, hogy Csehszlovákia már korábban szerződést kötött Sforza gróffal, miszerint a két ország együttesen öröködi a középeurópai status quo fennmaradásán,⁸⁴ másrészt rámutatva arra, hogy az olasz orientáció Ausztria számára már csak azért sem jelentene érdemleges eredményt, mert Olaszország maga is olyan súlyos pénzügyi és gazdasági válsággal küzd, hogy képtelen lenne hatékony támogatást nyújtani Ausztriának. A középeurópai országok együttműködését — hosszabb távra — elképzelhetőnek nevezte, bár saját országa és a kisantant-partnerek tőkés köreinek autark törekvéseit ismerve óvakodott attól, hogy a dunavölgyi országok gazdasági összefogását oly közeli realitásnak

⁸³ Ladner: i. m. 90.

⁸⁴ Seipel prágai tárgyalásának napján Koch prágai német követ olasz forrásokból olyan értesülést szerzett, hogy „Italien etwaige Sonderabmachungen zwischen Österreich und Tschechoslowakei betreffs Gebietsabtretungen keinesfalls zulassen will. Italien habe Anspruch, in erster Linie bei Ordnung österreichischer Angelegenheiten gehört zu werden. Es bestehe unbedingt auf Einhaltung Artikels 80. Versailler Friedens und würde eventuell mit Waffengewalt vorgehen.” (AA. Bonn. Österreich Po. 2. 2/b. Bd. 1./2276.

állítsa be, amelyik alkalmas eszköz lehetne az égetően aktuális osztrák problémák megoldására. Maradt tehát a Népszövetség kölcsön-akciója, amit tulajdonképpen Seipel is egyetlen lehetséges választásnak tekintett. Beneš kijelentette, Ausztria számíthat arra, hogy Franciaországgal együtt Csehszlovákia is messzeemenően szorgalmazni és támogatni fogja a népszövetségi kölcsön kiutalását, vállalja a rá eső összegekért a garanciát, továbbá annak érdekében, hogy Ausztriát átsegítse a közbeeső időszak nehézségein, a leggyorsabban kiutalja a prágai szerződés idején megszavazott kölcsön utolsó részletét is.

Seipel és Beneš tárgyalásai még be sem fejeződtek, amikor Poincaré táviratban óvta Seipelt a berlini látogatástól, majd augusztus 21-én az esti órákban a prágai francia ügyvivő személyesen is felkereste az osztrák kancellárt, hogy közvetítse Poincaré azon kívánságát, hogy Seipel álljon el a berlini utazás tervétől. (Hasonló figyelmeztetés érkezett Párizsból a veronai út előtt is, ami annál is inkább érthető, hiszen Franciaország sokkal jobban félt az olaszok dunavölgyi konkurrenciájától, mint az egyelőre erőtlén és passzivitásra kényszerült Németországtól.) Az osztrák kancellár megnyugtatta Párizst, hogy tájékozódó jellegű berlini tárgyalásai alkalmával az Anschluss-kérdés semmi esetre sem fog a békeszerződések szellemével ellentétes módon felmerülni.⁸⁵

A prágai tanácskozások mérlege határozottan Seipelnek kedvezett. A dunavölgyi hatalmi érdekellentéteket helyesen felismerve megidézte az Anschluss és az olasz orientáció kísértetét, ezáltal elérte, hogy Beneš — aki néhány nappal korábban még meglehetősen lekicsinylően és elutasítóan beszélt a népszövetségi segítség kilátásairól — most a legnagyobb egyetértéssel maga ajánlotta a nemzetközi szervezethez vezető utat és baráti támogatásáról biztosította Ausztriát. Elvitathatatlan, hogy ez a siker jelentős részben Seipel ragyogó tárgyalási taktikájának javára írható.

Prágából Seipel egyenesen Berlinbe utazott, ahol augusztus 22-én este találkozott Ebert elnökkel, majd 23-án rövid, mindössze egy órás megbeszélést folytatott Wirth kancellárral. A szűkre szabott idő ellenére a berlini látogatás is tökéletesen elérte a célját, Seipel kancellár világos választ kapott az őt érdeklő kérdésekre. Mielőtt azonban a berlini tárgyalásokról beszélnénk, szükségesnek látszik itt is feltenni a kérdést, milyen céllal és milyen várakozással utazott Seipel Berlinbe. Talán arra számított, hogy a birodalmi kormány érdemleges pénzügyi támogatást tud nyújtani, ami feleslegessé tenné a népszövetségi kölcsönt, vagy Berlin állásfoglalása lényegesen befolyásolhatná Ausztria külpolitikai orientációját? Seipel tisztában volt a birodalom gazdasági és nemzetközi lehetőségeivel, nagyon jól tudta, hogy berlini látogatása nem hozhat lényeges módosulást a Népszövetségre épülő elgondolásaiban, ezért teljesen hű volt az igazsághoz, amikor már Prágából megüzente Poincaré-nak, hogy semmi oka sincs nyugtalankodni a berlini utazás miatt. Seipel Berlinben is — mint útja többi állomásán — más célokat követett, mint amit szavakba öntve kifejezett. Berlinben elsősorban belpolitikát csinált. Az Anschluss-gondolat szociáldemokrata és nagynémet híveinek várható tiltakozása ellen igyekezett magát felvértezni azzal, hogy a birodalmi kormány felelős vezetőivel mondatta ki a német-osztrák egyesülés koncepciójának időszerűtlenségét, következésképpen a Népszövetségre építendő szanálási politika szentesítését.

Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy Seipel már körutazása előtt nyílt állásfoglalást követelt Berlintől az Anschluss-kérdésben és ezt a tőle oly

⁸⁵ Wildner követ feljegyzései a prágai tárgyalásokról. HHStA. NPA. K. 471/34—66.

szokatlan egyértelműséggel tette, hogy célja nyilvánvalóan nem lehetett egyéb, mint a nemleges válasz kierőszakolása. Prágai utazása előtt a nagynémet párthoz tartozó alkancellár, Felix Frank társaságában Seipel fogadta Pfeiffer német követet, akinek elmondta, hogy a jelenlegi helyzetben Ausztria sem Angliától, sem Amerikától nem remélhet segítséget, ezért szeretné tudni, hogy Németország milyen politikát szándékozik folytatni. Különösen érdekelné őt, hogy a nagyhatalmak és a Népszövetség akarata ellenére végrehajtandó de facto Anschluss esetén számíthatna-e Németország teljes támogatására és ha a csatlakozási kísérlet megakadályozása céljából csehszlovák, olasz, lengyel, jugoszláv és magyar csapatok törnének be Ausztria területére, velük szemben képes lenne-e Németország hatékonyan katonai védelmet és gazdasági segítséget nyújtani Ausztriának. A válasz — Seipel várakozásának megfelelően — csak tagadó lehetett. Pfeiffer kétségbeesetten kijelentette, hogy a Seipel által felvázolt esetben, tehát ha Németország Ausztria határainak védelmére katonai erőket vonultatna fel, a birodalmi kormánynak számolnia kellene Franciaország megtorló katonai akciójával, vagyis általános háborús konflagrációval, ami Németország teljes pusztulását jelentené.⁸⁶

A berlini tárgyalások alkalmával Wirth kancellár és külügyminiszter egyértelműen kijelentette Seipelnek, hogy az Anschluss-kérdés felvetése, — akár de facto csatlakozásáról legyen szó, akár kezdeményezéséről a probléma népszövetségi tárgyalására — pillanatnyilag teljesen kizártnak és lehetetlennek tekintendő. Németország súlyos kül- és belpolitikai nehézségekkel viaskodik. A jóvátétel miatt Franciaországgal szinte pattanásig feszült a birodalom viszonya. A békefeltételek teljesítésével szemben fellépő jobboldali erők, különösen a bajor szeparatisták Berlin ellen folytatott üzelmei, amelyek agresszivitására megdöbbentő példát adott Rathenau külügyminiszter bestiális meggyilkolása,⁸⁷ állandósítják a belpolitikai válság veszélyét. A birodalmi kormány végzetes könnyelműségnek tekintené, ha mindezeket még az Anschluss-kérdés napirendre tűzésével tetéznék, ezért a német—osztrák egyesülés felvetését arra az időre kell halasztani, amikor a birodalom helyzete már kedvezőbbre fordul. De addig is szem előtt kell tartani, hogy a szorosabb osztrák—csehszlovák együttműködés az Anschluss-gondolat végleges bukását jelentené, ezért a német kormány tanácsosabbnak látná, ha az osztrák kormány Csehszlovákia helyett Olaszországhoz közelednék, de a szanálás ügyét minden esetre a Népszövetség égisze alatt igyekeznék sikerre vinni. Wirth kancellár kertelés nélkül tudtára adta Seipelnek azt is, hogy pénzügyi és gazdasági tekintetben Németország nem tud Ausztria rendelkezésére állni, mert a jóvátételi szénszállítások miatt maga is angol szén behozatalára van utalva, pénzügyi segítségről szintén nem lehet szó, mert ha a német kormány elhatározná is, hogy kölcsönt nyújt Ausztriának, Franciaország ezt az összeget jóvátétel címén azonnal lefoglalná.⁸⁸

A berlini kormány kínosan ügyelt arra, hogy elhárítsa a Seipel-látogatással kapcsolatban esetleg felmerülő Anschluss-kombinációkat, ezért táviratilag utasították a párizsi, londoni és római német nagyköveteket, hogy „az ottani külügy-

⁸⁶ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 8/70.

⁸⁷ 1922. jun. 24-én Walter Rathenau külügyminiszter Berlinben revolveres merénylet áldozatául esett. Az „Organisation Consul”-szervezethez tartozó Erwin Kern és Hermann Willibald Fischer több lövéssel, halálosan megsebesítették a nyitott gépkocsin utazó külügyminisztert. A politikai gyilkosság előkészítésében fontos szerepet játszott a jobboldali nacionalista pártok és szervezetek féktelen propagandája Rathenau „teljesítési politikája” ellen.

⁸⁸ HHStA. NPA. K. 471./75—80 (Wildner követ feljegyzései a berlini tárgyalásokról).

minisztériumokban nyomatékosan hangsúlyozzák: Seipel látogatásához semmi-féle politikai kombinációk nem fűződnek, és hogy a német kormány az osztrák kérdésben is tökéletesen tartja magát a békeszerződések döntéseihez.”⁸⁹

A Berlinben kapott negatív válaszok az osztrák külpolitika alapvető fontosságú kérdéseire adtak feleletet: a német kormány az Anschlusst nem tekinti aktuálisnak, sőt kifejezetten kéri, hogy a birodalom kedvezőtlen nemzetközi helyzetére való tekintettel az osztrák kormány gondosan kerülje a kérdés nemzetközi felvetését; Németország képtelen az osztrák szanálás sikerében közreműködni, ezért teljes egyetértését fejezi ki a népszövetségi kísérlettel; a birodalom nem ellenzi, hogy Ausztria közeledjék valamelyik szomszédjához, bár az adott helyzetben helyesebbnek látja, ha Csehszlovákia helyett Olaszországhoz kíséri meg a közeledést.

Az osztrák kancellár körutazásának utolsó állomása, egyúttal látványos diplomáciai akciójának csúcspontja Verona volt, ahol augusztus 25-én találkozott Schanzer olasz külügyminiszterrel, aki két munkatársa, Contarini és Biencheri társaságában fogadta az osztrák kormányfőt. Seipel oldalán Ségur pénzügyminiszter és Schüller követ, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályvezetője vettek részt a megbeszéléseken. Seipel veronai céljait röviden összefoglalva: Ausztria és Olaszország vám- és fizetési eszköz uniójának lehetőségét előtérbe állítva elérni, hogy Olaszország dunavölgyi vetélytársai, elsősorban Franciaország és Csehszlovákia fenntartás nélkül és gyorsan állást foglaljanak a népszövetségi megoldás mellett.

A prágai megbeszélésekhez hasonlóan Seipel Veronában is abból indult ki, hogy Ausztria katasztrofális gazdasági helyzete szükségessé tenné, hogy valamelyik szomszédjával szorosabb gazdasági közösséget hozzon létre. Ebben a tekintetben Csehszlovákiára, illetve főleg Olaszországra gondol, bár az osztrák közvéleményben mindkét lehetőséggel szemben felmerülnek bizonyos politikai aggályok. Olaszországgal összefüggésben a déltiroli probléma, Csehszlovákiával kapcsolatban viszont a szláv befolyástól való félelem, bár az is tény, hogy Ausztria szén- és cukorszükségletének kielégítése miatt rá van utalva Csehszlovákiára, amelyik elsőrendűen érdekelt Ausztria önállóságának fennmaradásában.

Seipel fejtegetéseire Schanzer rendkívül élesen reagált és úgy tűnt, hogy a déltiroli probléma megemlítése zátonyra futtatja a további tanácskozást, de — főleg a jelenlevő tanácsadók mérséklő befolyására — sikerült az ellentétek nyílt kirobbanását elkerülni. „Olaszországtól távol esik bármilyen osztrák-ellenes szándék — hangsúlyozta Schanzer — és őszintén törekszik arra, hogy Ausztria független államként megszilárduljon. Éppen ezért ellenzi az Anschlusst csakúgy, mint Ausztria és a kisantant közeledését. Egyáltalán, helytelenít minden olyan elszigetelt kísérletet, amelyik a jelenlegi helyzet megváltozását eredményezhetné. Azt a kérdésfeltevést, hogy azonnali kölcsön, vagy csatlakozás valamelyik szomszédhoz, veszélyesnek tartja. Mielőtt azonban a Népszövetség nem nyilatkozott az osztrák kérdés lehetséges megoldásáról, ő sem tud érdemben állást foglalni. Ami Déltirol helyzetét illeti, a kérdés politikai és történeti szempontból végérvényesen eldőlt, ezért minden kísérlet, amelyik Déltirol visszaszerzését tűzné ki céljául, csak arra lenne alkalmas, hogy súlyosan megzavarja a két ország jószomszédi és baráti kapcsolatait. Olaszország azt szeretné, ha Ausztria a rend és béke országa lenne, ezért hajlandó azt messzemenően támogatni.”⁹⁰ Amikor

⁸⁹ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 8/70.

⁹⁰ HHStA. NPA. K. 471/81—90 (Wildner követ feljegyzései a veronai tárgyalásokról).

erre Seipel megjegyezte, hogy a kívánság és jószándék önmagában nem elegendő és szövéttette a vámunió gondolatát, Schanzer konkrét javaslatot kért az osztrák delegációtól. Schüller követ ezután részletesen fejtegette az olasz—osztrák vámunió megteremtéséről várható előnyöket. Olaszország — mondta — főleg olyan cikkeket exportál, melyekre Ausztriának nagy szüksége lenne: citromot, narancsot, zöldségféléket, halat, selymet, gépkocsit. Ausztria viszont éppen olyan termékekből rendelkezik felesleggel, amire Olaszország van ráutalva: fa, acél, gépek, bőr- és luxustermékek, tehát a két ország gazdaságilag hasznosan kiegészítené egymást.

Nehéz lenne megítélni, hogy az osztrák vámuniós-javaslatban milyen mértékű szerepet játszottak a megalapozott gazdaságpolitikai elgondolások, másrésztől viszont az a diplomáciai számvetés, hogy a vámunió lehetőségének felvetésével érdekelte tegyék Franciaországot és Csehszlovákiát a népszövetségi akció minél gyorsabb sikerében. A három országban előterjesztett javaslatok inkább az utóbbi feltevés helyessége mellett szólnak.

7. A genfi jegyzőkönyv

Seipel körutazása elérte a célját. Az érdekelt hatalmak egyöntetű kívánságára a Népszövetség Tanácsa már 1922. augusztus 31-én napirendre tűzte az osztrák kölcsönkérelem kérdését és értesítette az osztrák kormányt, hogy a szeptember 6-ára összehívott közgyűlésen kész meghallgatni az osztrák delegáció tájékoztatóját Ausztria pénzügyi és gazdasági helyzetéről. Az osztrák minisztertanács úgy döntött, hogy a népszövetségi kölcsön megszerzésének rendkívüli nemzeti jelentőségére való tekintettel — Grünberger külügyminiszter helyett — magát Seipel kancellárt bízta meg azzal, hogy a nemzetközi fórumon Ausztria kérését megindokolja. Seipel genfi fellépése méltó folytatása volt előző diplomáciai szereplésének. Megrázó hatású és okosan megszerkesztett beszédében hitet tett a népszövetségi gondolat és a békeszerződésben alkotott európai rend mellett, ugyanakkor meggyőző számadatok felsorakoztatásával bizonyította, hogy Ausztria gazdasági nehézségei olyan méreteket öltöttek, hogy az osztrák nép elérkezett az éhínség küszöbéig. A nagyhatalmak felelősségére apellálva kijelentette, „ha Ausztria nem tudna úrrá lenni az infláció nyomasztó terhein, ha lakosságát az éhség és hideg megtizedelné, ha ezáltal Európa szívében kérdésessé válnék a nyugalom és törvényes rend fennmaradása, úgy ez nemcsak azt jelentené, hogy a világ termelése és kereskedelme számára egy kicsiny értékesítési piac elveszne. . . , hanem azt is, hogy a világ egyik legértékesebb kulturális centruma pusztulna el. De ha a békeszerződésben megteremtett Ausztria életképtelennek bizonyulna, légüres tér keletkezne Európában, s ezáltal teljesen felbomlanék az e térségben nagy fáradsággal kialakított egyensúly.”⁹¹ Érvelésének főleg ez utóbbi megállapítása és az Anschluss lehetőségére tett burkolt célzásai váltottak ki igazán nagy hatást. Maga Seipel is elismerte, hogy „a Népszövetség nem a velünk szemben érzett szimpátia miatt kezdett érdeklődni Ausztria sorsa iránt, hanem mert végére akart járni a középeurópai egyensúlyt fenyegető terhes problémának”.⁹²

Csakis ezzel magyarázható, hogy az osztrák gazdasági életképesség problémájáról folyó közel 4 esztendő eredménytelen nemzetközi viták után most egy

⁹¹ J. Gessl: Seipels Reden in Österreich und anderwärts. Wien. 1926. 25—32 (idézi: Ladner: 117—118).

⁹² Wiener Zeitung, 1922. szept. 15.

hónap alatt megszületett az Ausztriára kedvező döntés. Miután az utódállamok gazdasági együttműködésébe vetett reményeket a portorosei konferencia sikerelensége végleg kilátástalanná tette, s miután az 1922 tavaszán folytatott kölcsöntárgyalások is eredménytelenül zárultak, ugyanakkor Ausztria pénzügyi és gazdasági helyzete a reménytelen felbomlás egyre félreérthetlenebb jeleit mutatta, a status quo fenntartásában érdekelt hatalmak kénytelenek voltak rádöbbsen, hogy végső kétségbeesésében az osztrák kormány olyan lépésre szánhatja el magát, amelyik felboríthatja a kialakult dunavölgyi erőviszonyokat. Ezt pedig mindegyik érdekelt hatalom el akarta kerülni, ezért inkább vállalták közösen a Népszövetség égisze alatt hozandó pénzügyi áldozat terheit, mint hogy behozhatatlan hatalmi előnyhöz engedjék jutni vetélytársaikat.

A Népszövetség „osztrák bizottsága” Balfour elnöklete alatt 21 ülésen kidolgozta az Ausztriának nyújtandó kölcsön feltételeit tartalmazó jegyzőkönyvet,⁹³ amelyet 1922. október 4-én Anglia (Balfour), Franciaország (Hanotaux), Olaszország (Imperiali), Csehszlovákia (Pospisil, Krömar), valamint Ausztria (Seipel) írtak alá.

A kezességet vállaló országok megfelelő politikai biztosítékokat követeltek az osztrák kormánytól, hogy a kiutalt kölcsönt ténylegesen a békeszerződésben létrehozott független osztrák köztársaság gazdasági és politikai konszolidálására fogja felhasználni, ezért a genfi jegyzőkönyv sokkal inkább egy államszerződés, mint egy pénzügyi megállapodás jellegével bírt. A szerződés egyes szakaszai meggyőzően bizonyítják, hogy a négy állam milyen messzemenő formában korlátozta Ausztria kül- és belpolitikai mozgásszabadságát. A jegyzőkönyv I. szakasza kötelezte Ausztriát, hogy a saint-germaini békeszerződés 88. pontja értelmében állami függetlenségét az elkövetkezendő 20 évben fenntartja, gazdasági és pénzügyi tekintetben is tartózkodni fog olyan szerződések megkötésétől, amelyek állami függetlenségét közvetlenül vagy közvetve veszélyeztethetnék. A jegyzőkönyv II. szakasza kimondta, hogy a kölcsönt garantáló négy hatalom képviselőiből ellenőrző bizottság alakul, amelyik a Népszövetség genfi székhelyéről foglalkozik a kölcsön felhasználásának összes kérdésével. Az ellenőrző bizottság azonban nem gyakorol közvetlen felügyeletet az osztrák kormány és a kölcsön felhasználása felett, hanem ezt a feladatot a jegyzőkönyv III. szakaszában előírt irányzott népszövetségi főmegbízott látja el, akit különleges teljhatalommal ruháznak fel. Az ő hatáskörébe tartozik a szanálás végrehajtásának teljes ellenőrzése. A jegyzőkönyv értelmében Ausztria kötelezte magát, hogy a főmegbízott felhatalmazása nélkül egyetlen rendelkezést sem bocsát ki, amelyik a kölcsön felhasználásáról intézkedik. A népszövetségi főmegbízott különleges jogainak alkotmányos biztosítása érdekében az osztrák kormány kötelezte magát, hogy olyan törvényjavaslatot terjeszt a parlament elé, miszerint a következő 2 évben hivatalban levő kormányok olyan felhatalmazást kapjanak, hogy saját hatáskörükben, tehát esetenkénti parlamenti jóváhagyás nélkül dönthessenek a pénzügyi szanálás érdekében szükséges rendelkezésekről. A jegyzőkönyvnek ez a pontja nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy fontos kérdésekben a kormányra ruházta a törvényalkotói jogot, vagyis nagy mértékben korlátozta a parlament hatáskörét.⁹⁴

⁹³ A Népszövetség „osztrák bizottságának” tevékenységét gazdag genfi és bécsi levéltári anyag alapján feldolgozza: *Ladner*: i. m. 131–150.

⁹⁴ *Hellbling*: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*. Wien, 1956. 449–452.

A népszövetségi kölcsön 650 millió aranykoronát tett ki, de ebből az összegből 130 milliót levontak a már korábban folyósított kölcsönök visszafizetésére, míg a fennmaradó 520 millió aranykoronát két év alatt a költségvetési deficit fedezésére kellett fordítani.⁹⁵ A kölcsön biztosítékaul zárolták a vámbevételekből és az állami dohánymonopóliumból befolyt összegeket, amelyek felett kizárólag a népszövetségi főmegbízott rendelkezett. A költségvetési egyensúly és a stabil fizetési eszköz megteremtése érdekében a jegyzőkönyv kötelezte az osztrák kormányt az állami alkalmazottak létszámának radikális csökkentésére, ami részleteiben azt jelentette, hogy 100 000 állami tisztviselőt, 61 000 állami üzemben dolgozó alkalmazottat, 23 477 közalkalmazottat és a szövetségi vasutak 11 240 alkalmazottját kellett nyugdíjazni, vagy elbocsátani.⁹⁶ Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a 200 000 volt alkalmazott leépítése milyen súlyos szociális és politikai gondokat jelentett Ausztria számára. Ugyanakkor a genfi jegyzőkönyv — a folyósított kölcsön mellett — igen jelentős előnyöket is biztosított, így elsősorban azt, hogy gyakorlatilag Ausztriát mentesítették a háborús jóvátétel fizetése alól, illetve olyan döntést hoztak, hogy Ausztria 1967-ig nem fizet jóvátételt, így a nemzetközi Jóvátételi Bizottság meg sem állapította az Ausztriától követelt összegeket.⁹⁷

A genfi jegyzőkönyv kül- és belpolitikai feltételeinek megítélésében rendkívül nagy nézeteltérések merültek fel a Seipel-féle keresztényszocialista párt és a szociáldemokraták között.⁹⁸ A szociáldemokrata politikusok ugyanis úgy vélekedtek, hogy a Genfben vállalt kötelezettségek külpolitikailag teljesen kiszolgáltatják Ausztriát a Népszövetség háttérében álló nyugati nagytőkének, a jegyzőkönyv belpolitikai rendelkezései viszont — mindenekelőtt a parlament jogkörének érzékeny csorbitása — egyet jelent a demokratikus alkotmány felfüggesztésével, tehát az összeomlást követő forradalmi időszakban elért szociális és politikai vívmányok összességének súlyos fenyegetésével. Ennek alapján a genfi megoldást a válságból kivezető út kapitalista alternatívájának minősítették és e lehetőség ellen már 1921 őszén előterjesztették a belső erőforrásokra támaszkodó gazdasági stabilizáció szociáldemokrata programját. Ebben javasolták az adóügyek átszervezését, ezáltal az állami bevételek jelentős növelését, a progresszív jövedelem-, ingatlan- és vagyonadó tételeinek emelését, a mezőgazdasági ártámogatás megszüntetését, a közigazgatás reformja révén az állami kiadások csökkentését, kényszerkölcsönök kibocsátását, számos nagyüzem köztulajdonbavételét,⁹⁹ egyszóval olyan intézkedések egész sorát, amelyek révén félreérthetetlenül a tőkés- és birtokos osztályok fokozott megterhelésére építették volna fel a stabilizáció sikerét. Bizonyos feltételek mellett külső segítség nélkül is elérhető lett volna a stabilizáció, amit az egykori császári pénzügyminiszter, Alexander Spitzmüller is megerősített, ezért igazat kell adjunk Stolpernak, aki közvetlenül a genfi jegyzőkönyv aláírása után azt írta: „Az utolsó hetekben ismételt és vitathatatlanul bebizonyítottuk, hogy a teljes összeomlás, vagy a külföldi kölcsön alternatívája hamis beállítás. Nem más ez, mint egy csődbejutott pénzügyi

⁹⁵ Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung. 1848—1948. Wien. 1949. 280—281.

⁹⁶ Martin Jäger: i. m. 42.

⁹⁷ AA. Bonn. Österreich Po. 2. Bd. 20/175.

⁹⁸ A történeti irodalomban még ma is heves vita folyik Genf értékeléséről. Lásd: Karl Aush: Genfer Sanierung und der 12. Februar 1934 c. tanulmányát az „Österreich 1927 bis 1938” c. kötetben. Wien. 1973. 97—103.

⁹⁹ Norbert Leser: Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Wien. 1967. 357—358.

politika utolsó nagy élethazugsága. Még egyszer nyomatékosan kijelentjük, hogy Ausztria pénzügyi szanálásához nem okvetlenül szükséges külföldi kölcsön. Seipel azonban a tényeket figyelmen kívül hagyva ebből az alternatívából indult ki és olyan helyzetet teremtett, amelyik azzal a veszéllyel jár, hogy megbénítja országunk cselekvőképességét.”¹⁰⁰

Témánk keretein kívül esne annak vizsgálata, hogy pénzügyi-technikai szempontból milyen realitása volt a belső erőforrásokra számító stabilizációs programnak, azt azonban nyilvánvalónak kell tekintsük, hogy az előbb említett alternatívák meghatározott politikai premisszákhoz kapcsolódtak. A szociáldemokrata elgondolást csakis a magántőke érdekkörébe való határozott beavatkozással, antikapitalista rendszabályok egész sorának érvényesítésével lehetett volna keresztülvinni, tehát olyan politikai és gazdasági előfeltételek jelenléte esetén, amelyek megteremtésére az osztrák szociáldemokrácia akkor sem vállalkozott, amikor erre — 1918/19 fordulóján — igazán kedvezőek lettek volna a kilátások. Ellentmondásos álláspontnak kell minősíteni, hogy a genfi megállapodások körül kirobbant harcok idején a szociáldemokraták a polgári érdekeket szolgáló keresztényszocialista párttól kérték számon az önálló szanálás belső feltételeinek megteremtését.

Kézenfekvő és természetes volt, hogy a Seipel-kormány a népszövetségi kölcsönt az osztrák kapitalista rendszer stabilizálására kívánja fordítani, mint ahogy az is érthető és logikus volt, hogy az osztrák ügyekben érdekelt hatalmak csak akkor szánták rá magukat a gyors cselekvésre, amikor Seipel személyében és kormányában megfelelő garanciát láttak az osztrák polgári rend belső stabilizációjára, külpolitikailag pedig az állandóan megújuló Anschluss-törekvések elejtésére. Állításunkat meggyőzően alátámasztja a következő tény: A genfi jegyzőkönyv aláírása előtt Renner Prágába utazott, hogy a csehszlovák szociáldemokraták közbenjárásával rábírja Beneš miniszterelnököt, hogy — az osztrák demokratikus vívmányok védelme érdekében — Csehszlovákia csak egy osztrák koalíciós kormánynak adjon garanciát a népszövetségi kölcsön kiutalásához.¹⁰¹ Beneš azonban határozottan visszautasította Renner kívánságát, bizonyítván ezzel, hogy a népszövetségi kölcsön a Seipel által képviselt bel- és külpolitikai vonal alátámasztását célozza.

A Genf ellen tanúsított szociáldemokrata ellenzéki ség más vonatkozásban is sok ellentmondást rejtett magában. A Monarchia felbomlása óta éppen a szociáldemokrácia hirdette a legkövetkezetesebben, hogy az önmagára utalt Ausztria életképtelen és csak külföldi kölcsönökkel lehetne megmenteni. Széles körben pártpolitikai elfogultságnak tűnt, hogy amikor végre a Népszövetség hajlandó volt segíteni, a szociáldemokraták a kölcsön elfogadása ellen foglaltak állást, illetve ebben sem voltak konzekvensek, mert a rendkívül szenvedélyes ellenpropaganda-hadjárat után végül is a parlamentben lényegében megszavazták a kölcsön feltételeit, noha a genfi jegyzőkönyv által megkívánt alkotmány-módosító alaptörvényt csak a parlament kétharmados többségének igenlő szavazata alapján lehetett keresztülvinni, tehát kizárólag a szociáldemokrata párton múltott a genfi jegyzőkönyv elfogadása. A párt egyik vezetője ezt a magatartást azzal indokolta, hogy a párt nem vállalhatta a felelősséget az ország teljes külpolitikai elszigetelődéséért.¹⁰² A döntő pillanatban tehát az „állami érdeket”

¹⁰⁰ Der Österreichische Volkswirt, 1922. 15. Jg. Nr. 1. 10.

¹⁰¹ HHStA. NPA. K. 62/244.

¹⁰² F. Austerlitz: Die Sozialdemokratie im Kampf gegen Genf. Der Kampf, Jg. 15. Nr. 12.

az osztályérdekek és pártpolitikai megfontolások elé helyezték, de ezzel mit sem nyertek, mert Seipel kezébe adták a lehetőséget, hogy az „államválság” és az infláció leküzdésének teljes dicsőségét a maga javára gyümölcsöztesse. Így azután Genf olyan mértékben összekapcsolódott Seipel nevével, hogy még a mai történetírásban is általánosan elfogadott tételként beszélnek a „Sanierungswerk Seipels”-ről, fel sem téve a kérdést, vajon — Seipel antidemokratikus törekvéseit ismerve — indokolatlan volt-e a szociáldemokraták bizalmatlansága és az a törekvésük, hogy gátat próbáljanak emelni azon kísérlet sikere elé, hogy a genfi jegyzőkönyvet jogcímnek tekintsék a demokratikus vívmányok korlátozására vagy leépítésére.

A szociáldemokraták heves tiltakozásának volt köszönhető, hogy Seipel végül is belpolitikai engedményekre kényszerült és azzal az előzetes elgondolással szemben, hogy a kölcsön felhasználásáról szóló törvények kibocsátásának kizárólagos jogát a kormány kapja meg, átruházta az erre a célra életrehívott „rendkívüli kormánytanácsra”, amelynek elnöke a kancellár volt, tagjai a miniszterek, valamint a parlamentben képviselt pártok 26 képviselője. A rendkívüli kormánytanács jogköre csak a szanálással közvetlenül összefüggő rendelkezések kiadására szorítkozott, tehát nem módosíthatta az alkotmány alapvető rendelkezéseit.¹⁰³ Ily módon jelentős részben sikerült elejét venni a veszélynek, hogy a genfi jegyzőkönyv révén keletkezett rendkívüli állapotot a demokrácia messzemenő korlátozására sikerüljön kihasználni.

1922. november 27-én az osztrák parlament keresztényszocialista és nagy-német többsége a szociáldemokrata képviselők nemleges szavazata mellett elfogadta és törvénybe iktatta a genfi jegyzőkönyvet. A kérdés parlamenti tárgyalása is világosan kifejezte a szociáldemokraták magatartásának belső ellentmondásait, mert amíg az alaptörvényre igennel szavaztak, ezáltal alkotmányjogilag lehetővé tették a szerződés szentesítését, magát a szerződést viszont elutasították. Karl Renner parlamenti felszólalásából kiderül, hogy főleg a 20 éves Anschluss-tilalom önkéntes vállalását tekintették elfogadhatatlannak. „Amit Saint-Germainban aláírtunk — mondta Renner —, azt nyilvánvalóan a fegyverek és a végső kimerültség kényszere alatt írtuk alá, annak tudatában, hogy az ilyen szerződések a történelemben meghatározott szerepet játszanak. A dicsőséges francia nemzet története azonban arra tanít bennünket, hogy az így kikényszerített aláírásokat, mint amilyenek a frankfurti szerződés alatt is állnak, hogyan kell olvasni. Saint-Germain esetében mi is hivatkozhatunk a kényszerhelyzetre... De hogyan magyarázzuk meg, hogy a szerződésnek ezt a részét (ti. az Anschluss-tilalmat—K. L.) önként magunkra vállaltuk. A frankfurti szerződéssel kapcsolatban megjegyzem, hogy a franciák akkor Elsassra célozva azt mondták: mindig gondolni rá, de sohasem beszélni róla? mi viszont ebben a szerződésben önként vállaljuk ezt. Nekem úgy tűnik, hogy az Anschluss-kérdésben a Ballhausplatz egészen más elvhez tartja magát: mindig beszélni róla, de soha sem gondolni rá.”¹⁰⁴ Beszédében kijelentette, hogy a szociáldemokrácia hű marad azokhoz az alapelvekhez, amelyeket a köztársaság kikiáltásától kezdve mindig is következetesen képviselt és az új helyzetben sem mond le az Anschluss követeléséről.

¹⁰³ Hellbling: i. m. 451—452.

¹⁰⁴ Stenographisches Protokoll der 138. Sitzung des Nationalrates am 12. Oktober 1922. S. 4362. (Idézi: *Schuschnigg: Im Kampf gegen Hitler*. 53—54.)

A szociáldemokraták jól ismerték Németország helyzetét, tisztában kellett legyenek az Anschluss megvalósítása ellen működő nemzetközi erők abszolút túlsúlyával, s ha ennek ellenére is kitartottak a csatlakozás programja mellett, úgy annak inkább bel- mint külpolitikai okai voltak. Arra számítottak ugyanis, hogy a genfi megállapodás Anschluss-ellenes pontját elutasítva meg tudják nyerni a nagynémet beállítottságú értelmiséget, tisztviselői és alkalmazotti réteget, a tanárokat és tanítókat¹⁰⁵ — a nagynémet párt követőinek gerincét —, ezáltal kikényszeríthetik a keresztényszocialista—nagynémet koalíció felbontását, ami után nem maradt volna más lehetőség, mint nemzeti koncentrációs kormány, vagy nagynémet—szociáldemokrata-koalíció megteremtése. Bármelyik verzió jött volna is létre, feltehetően az új kormány is elfogadta volna a genfi népszövetségi kölcsön feltételeit. Ez a számítás nem vált be. A nagynémet párt az Anschluss-program vagy kölcsön választóján inkább az utóbbi mellett döntött. Ebben az elhatározásában részben a szociáldemokrácia belpolitikai programjától való idegenkedés játszott meghatározó szerepet, részben pedig, hogy Seipel ügyes taktikával el tudta a nagynémetekkel hitetni, hogy Genf nem zárja el végérvényesen az Anschluss későbbi — reálpolitikailag megalapozottabb időpontban történő — végrehajtását.

Miközben Ausztriában Genf feltételei miatt magasra csaptak a szenvedélyek hullámai, október 30-án Olaszországban Mussolini került hatalomra. A feketeinges fasiszták győzelme kihívást jelentett az európai demokráciák ellen, egyszersmind előre vetítette a dunavölgyi status quo fenyegetését, ezért nagy kérdőjel elé állította az új kisállamok együttesét: szükség esetén képesek lesznek-e megbonthatatlan védőfalat alkotni és közösen minden áldozatot vállalni az új közép-európai rend védelmében, átérzik-e a szolidaritás történeti szükségességét? Mussolini hatalomrajutásával tehát az új közép-európai rend is vizsgázott, s ennek eredménye már következtetni engedett arra, hogy a békeszerződések dunavölgyi rendszerén örökdő kisantant egységes hatalmi erőt tud-e állítani a revans és revízió fenyegetésével szemben. Már az első jelek is ennek ellenkezőjéről tanúskodtak. Amikor a Mussolini kinevezését követő hetekben a prágai jugoszláv követ megkérdezte Beneš, hogy „Jugoszlávia és Olaszország háborús összeütközése esetén Csehszlovákia milyen létszámú katonai erővel járulna hozzá szövetségese szuverenitásának védelméhez, Beneš kijelentette, ilyen eset bekövetkeztére Csehszlovákia semmiféle katonai szövetségi kötelezettséget nem vállalhat magára. A két állam között megkötött katonai szerződés csak két eshetőségre számítva írja elő a kölcsönös segélynyújtást: a Habsburg-restauráció és a trianoni békeszerződés megváltoztatását célzó akció leküzdése érdekében.”¹⁰⁶ Beneš állásfoglalása arról tanúskodott, hogy a kisantant államok nagyon távol állnak a szövetségi szolidaritásnak attól a fokától, hogy kritikus helyzetben egységesen és hatékonyan tudjanak fellépni a békeszerződések védelmében. A kisantant nem készült fel és nem is tudott megnyugtató választ adni arra a kérdésre, mi történik, ha a közép- és délkelet-európai status quo-t nem a Habsburg-restauráció és nem is a magyar revizionizmus oldaláról éri az első támadás, hanem valamelyik elégedetlen nagyhatalom részéről. Ilyen dimenziókban már nem tudtak gondolkodni, ami már a veszély első jelentkezésekor sejtette a dunavölgyi békerendszer sebezhető pontjait.

¹⁰⁵ Otto Leichter: Otto Bauer. Tragödie oder Triumph. 278—279.

¹⁰⁶ HHStA. NPA. K. 62/257.

Ilyen gyenge pont maradt Ausztria is. A genfi jegyzőkönyv egyelőre levette ugyan a napirendről az európai erőegyensúlyt és megbékülést fenyegető Anschluss-kérdést, azonban az a tény, hogy Ausztriát nem sikerült a dunavölgyi államok valamiféle új rendjébe integrálni, hanem a rivalizáló hatalmak felett álló Népszövetség kellett vállalja az új állam gazdasági életképességének biztosítását, valójában azt jelentette, hogy az érdekelt hatalmi csoportok között kialakult patthelyzet miatt megoldani nem, csak elodázni tudták az osztrák kérdés rendezését.

ORMOS MÁRIA

A biztonsági kérdés és az Anschluss

A két világháború között a szó szoros értelmében vett „biztonsági” kérdés német kérdésként jelentkezett. A béke hajnalán ugyan a győztes nyugati államok számára egy ideig, közelebbről 1920—21-ig sokkal közvetlenebb veszélynek tűnt az oroszországi proletárforradalom kisugárzása, mint egy esetleges német reváns, a bolsevizmus terjedésével kapcsolatos pánik azonban ezt követően jelentős mértékben csillapult. Nagyjából ugyanebben az időben a szovjet hatalom és a III. Internacionálé vezetőinek többsége arra a meggyőződésre jutott, hogy a világforradalom kibontakozására — legalább is belátható időn belül — nem lehet számítani. Ezt követően a nyugati államok a Szovjetunió részéről nem érezték magukat valóban fenyegetve, s a vele kapcsolatban felmerült tervek, — többnyire eléggé bizonytalanok — sokkal inkább voltak offenzív természetűek mint „biztonságiak”. Az utóbbi szempontból kielégítőnek tűnt a létrehozott közép-európai barrikád. Ez betölteni látszott a szerepet, hogy gátat állítson, ha nem is annyira az eszmei hatásnak, mint inkább annak a lehetőségnek, hogy a német forradalmi erők a szovjet hatalomra támaszkodhassanak.

A békeszerződések által teremtett status quo felrobbantásának veszélyével azonban egyes államok, így mindenekelőtt Franciaország és Csehszlovákia szakadatlanul számoltak és annak legcsekélyebb módosítását is a leghatározottabban ellenezték. Hogy vajon a veszély érzetét mennyiben váltotta ki, vagy egyenesen kellett, hogy kiváltsa maga a békeszerződés, nem kívánjuk érinteni. A *békerendszer* a két világháború között tevékenykedő politikusok számára mindenesetre *adva volt*, s ami a győzteseket illeti, ezen vagy változtathattak saját jószántukból, vagy megkísérelhették azt körömszakadtig védelmezni. Az utóbbi a 20-as években elvileg, a 30-as években gyakorlatilag ütközött mérhetetlen nehézségekbe. Mivel lehetett védeni a status quo-t a 20-as években és mire lehetett hivatkozni további biztonsági intézkedéseket követelve? A békemű védelmére felhozott egyetlen valódi érv az volt, hogy már létezett. A fokozott biztonság követelése pedig csupán jóslatokon alapult. Azon, hogy Németország nem nyugodhat bele a béke intézkedéseibe, s mihelyt megerősödik, megpróbálja majd, hogy revánsot vegyen magának. A jóslat mögött valójában az a homályos felismerés húzódott meg, hogy a békét tulajdonképpen elrontották.

Ezt lelke mélyén csak nagyon kevés politikus kétlette. A bírálat azonban nagyon sokféle volt. Egyesek nézete szerint a békemű legfőbb hibája abban állt, hogy nem ment eléggé messzire a német erő megtörésében. Meghagyta a német egységet, még hozzá továbbra is porosz vezetés alatt, ahelyett, hogy feltámasztott volna néhány régi államot, esetleg két — egy északi és egy déli — német államot létesített volna, bevonva az utóbbiba Ausztriát is. Más felfogás szerint beszorította Németországot a revánspolitikába, ahelyett, hogy nagylelkűséget tanúsítva

megbékéltette volna a németiséget Európával. Voltak hívei annak az álláspontnak is, mely szerint a legfőbb hiba a középeurópai egység felbomlasztása volt, pontosabban szólva az a tény, hogy a felbomlott Monarchia helyén keletkezett államokat a nagyhatalmak nem kényszerítették be egy újabb egységbe.

Mindenesetre Németország egyelőre gyenge maradt, s az sem volt bizonyos, hogy vajon a demokratikus és megbékélésre hajló, vagy ellenkezőleg, a jobboldali vagy szélsőjobboldali és egyúttal revánspolitikát képviselő erők kerülnek-e felül. A német revánstól való félelem nem nyugodott tehát reális okokon és elvileg fennállt a status quo békés korrigálásának lehetősége, amivel a hatalmak — jól lehet ennek a gondolatnak sokkal több híve volt, mint a hivatalos megnyilatkozások alapján hinni lehetne — végeredményben nem éltek. Minden megváltozott természetesen a német belpolitikai élet fokozódó jobbratolódása, illetve a náciizmus uralomra jutása által. Egyfelől a németországi forradalom eshetősége újabb hosszú időre lekerült a napirendről, s ugyanakkor Hitler szovjetellenes külpolitikája a 20-as években kialakított szovjet—német jó viszonyt néhány hónap leforgása alatt ellenségesé változtatta. Másfelől a Nyugat ezt követően a Szovjetunióban nem a nyugati, közelebből a német forradalom esetleges „exportálóját” illetve egyes német igények támogatóját, hanem éppen ellenkezőleg a status quo, a béke fenntartásának esetleges részvevőjét láthatta.

Mint említettük, a 20-as években két állam volt Európában, mely a békét teljes egészükben sérthetetleneknek fogta fel. A status quo legfőbb védelmezője, Franciaország két övezetre irányította erőfeszítéseit Németország megkötése érdekében. Természetesen mindenekelőtt saját határait kívánta biztonságban látni, s a nyugati német határok garantálását 1925-ben a locarnoi szerződéssel formailag el is érte. Erőfeszítéseinek másik központja a Duna-medence volt a németek feltehető keleti terjeszkedésének eltorlaszolása céljával. Ebben az övezetben — bár szövetségi köre szélesebb volt — főként Csehszlovákiára számíthatott. A kisantant államok politikája csak a magyar követelésekkel szemben követett egységes vonalat — ami inkább volt kisantant politika, mint francia—, de nem követte egységesen a franciákat sem a német (illetve osztrák), sem a szovjet, sem az olasz politika területén. Franciaország eredeti célkitűzése az volt, hogy az utódállamokból egy olyan gazdaságilag egészséges, francia befolyás alatt álló, de önálló, egymással lényegében megbékélt országokat magába foglaló blokk létesüljön, mely elzárja Németország keleti útját, akadály a „bolsevizmus” Nyugat felé terjedése útjában, s lehetetlenné teszi a német és a szovjet erő együttes fellépését. (Mint említettük, a 30-as években lényeges módosulások történtek, melyekre részletesebben később térünk ki.) Ebben a koncepcióban Ausztria önálló létének nagy szerep jutott. A francia politikusok ugyanis — úgy tűnik, kivétel nélkül — egyetértettek abban, hogy a Kelet kulcsa ebből a szempontból Ausztria, s ha egyszer Ausztria német kézbe került, úgy gyakorlatilag egész Közép-Európa elveszett.

Ebben a cikkben az európai biztonság kérdésének ezt az egyetlen oldalát kívánjuk röviden megvizsgálni. Elsősorban azt a kérdést szeretnénk megvilágitani, hogy az Anschluss meggátolása, Ausztria függetlenségének megvédelmezése milyen erőkre számíthatott általában, de elsősorban magában az érintett övezetben.

*

Ausztria csatlakozását Németországhoz az osztrák parlament a köztársaság proklamálásával együtt szinte mint magától értetődő, egyedül lehetséges megoldást fogadta el. A szociáldemokrata kormány, Karl Rennerrel az élén és

Ottó Bauerral a külügyminiszteri székben, 1919 tavaszán még remélte, hogy az egyesülés nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba. A külügyminiszter, amint azt 1922 februárjában a parlamentben elmondta, 1919 februárban egyezményt kötött a német kormánnyal, amely kimondta az Anschluss végrehajtását, amennyiben arra a nemzetközi feltételek alkalmasak lesznek. Az egyezményt német kérésre nem hozták nyilvánosságra. Ottó Bauer röviddel ezt követően kifejtette a szövetségesközi katonai misszió francia vezetője előtt, hogy a szövetségesek hibát követnek el, ha a német kérdést mennyiségi oldaláról szemlélik. Bár Németország Ausztria csatlakozása által kétségtelenül növekednék; még mindig kisebb maradna, mint volt. . . Ami azonban ennél lényegesebb, eltolódnék a birodalom belső összetétele: a porosz szellem erős ellenlábast találna a délnémetiségben. Bauer kijelentette, hogy ami Ausztriát illeti, neki nincs választási lehetősége, egyedül nem képes élni, a konföderációra pedig egyetlen szomszédja sem hajlandó. Végül azt sugalmazta, hogy Franciaország fogadjon el egy kompromisszumos megoldást, mely bizonyos fenntartásokat tartalmazna katonai és gazdasági szempontból, s mely feltételeket Franciaország ellenőrizne.¹

Jóllehet a békeszerződés feltételei még nem voltak kidolgozva, ez a megoldás a német egység fenntartása mellett francia szempontból nem jöhetett számításba. Ugyanakkor átmenetileg még a leendő Anschluss veszélyénél is sürgetőbb problémák mutatkoztak a Duna-medencében, melyek azonnali megoldást kívántak. Nevezetesen a kommunizmus terjedésével kellett szembenézni. Magyarországon megalakult a Tanácsköztársaság, Ausztriában napról-napra fokozódott a nyugtalanlás, Bajorországban proletár hatalmat teremtettek, még ha csak rövid időre is. Ausztria éhezett. Nem volt élelmiszer, nem volt szén, s nem lehetett tudni, hogy a szociáldemokrata vezetők az elgyötört lakosságot meddig tudják saját befolyásuk alatt tartani. Az Ausztriában állomásozó szövetséges missziók katonai és polgári képviselői naponta sürgették az antanthatalmak beavatkozását, katonai erők Ausztriába küldését. Úgy vélték ugyanis, ez lehet az egyetlen mód arra, hogy Ausztria ellenállhasson a bolsevizmusnak, illetve, hogy ne boruljon Németország karjaiba.²

A szövetségesek azonban végül elvetették a katonai beavatkozás gondolatát, s ehelyett az élelmiszer-ellátással igyekeztek sakkban tartani az ausztriai politikai erőket. Miközben az osztrák kormány azt hangoztatta, hogy nem tudja tartani a helyzetet, ha nem kap hathatós anyagi támogatást, a szövetségesek kijelentették, hogy Ausztria semmit sem kap, ha a kormány nem akadályozza meg a bolsevik „izgatást” és utat enged a rend felbomlasztásának. Ugyanakkor

¹ Az önálló osztrák állam megalakulására és az Anschluss-koncepció korai szakaszára ld. főként: *Karl R. Stadler: Hypothek auf die Zukunft. Entstehung der österreichischen Republik, 1918–1921*, Wien. 1968, és *Kerekes Lajos: Az Anschluss és a dunai konföderáció alternatívája Otto Bauer külpolitikájában (1918–1919). Történelmi Szemle, 1971. XIV. évf. 3–4. sz. 442–463.* — Általában az osztrák köztársaság történetére elsősorban H. Benedikt (Szerk.) *Geschichte der Republik Österreich*. München. 1954, valamint H. L. *Mikoleczky: Österreichische Zeitgeschichte*, Wien—München. 1962.

² Clinchant berni nagykövet, Allizé bécsi megbízott és Hallier tábornok számos távirata és jelentése közül, mely mind a katonai beavatkozást sürgeti (*Archives diplomatiques, Europe Z, Autriche*, vol. 39). Allizé 1919. ápr. 2-i táviratából idézünk: „C'est toute la question d'Autriche qui se pose. Si [par une] intervention immédiate les Alliés fournissent au Gouvernement actuel et à la population un point d'appui, on peut estimer que l'on aura, sans coup férir, (préservé) l'Autriche du bolchevisme et assuré du même coup son indépendance vis-à-vis de l'Allemagne.” f. 102.

Renner kancellár azzal is érvelt, hogy a bolsevizmus elkerülésének egyetlen útja, ha megengedik Ausztria csatlakozását Németországhoz.³

Az osztrák érvek ugyan érvek formájában nem kaptak választ, de 1919 késő-tavaszán világossá vált, hogy a dunai kérdésekben döntő francia álláspont a független Ausztria gondolatában kristályosodott ki. Miután Németországgal kapcsolatban a szövetségesek megakadályozták az eredeti francia követelések megvalósulását, hajlandónak mutatkoztak arra, hogy elfogadják az Anschluss tilalmát. Ugyanakkor viszont az is nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti — részben angol, részben francia — elképzeléseket a volt Monarchia újfajta egységének megszervezésére nem lehet megvalósítani. A dunai konföderációra irányuló francia javaslatot nagyon hamar el kellett ejteni, de hasonlóan járt az angolok ajánlata is, mely már csupán a gazdasági egységet kívánta megővni. Mindkét elgondolás az olasz képviselőknél talált heves ellenzésre, az érdekelt utódállamok politikusairól nem beszélve. Megbukott azonban az az olasz előterjesztés is, hogy a Monarchia örökösei, beleértve Olaszországot, egymás között preferenciális kereskedelmi rendszert létesítsenek. Ez utóbbi gondolat kudarcát éppen az olaszok részvételi igénye eredményezte, elsősorban azért, mert ezzel a megoldással szemben a csehszlovák politikusok emeltek vétót.

Ebben a szellemben fogant az osztrák békeszerződés. Első változata, mely június 2-án lett ismert, kiváltotta a helyzettel ismerős szövetséges képviselők bírálatát is. A missziók angol és francia képviselői úgy vélték, hogy a béke Olaszország teljes győzelmét és Ausztria tönkretételét jelenti. Allizé, Franciaország bécsi meghatalmazottja keserűen írta, hogy miután Olaszország ellenzése miatt le kellett mondani a dunai konföderációról, Csehszlovákia félelmei miatt a dunai gazdasági egységről, most a béke területi vonatkozásban többet nyújt Olaszországnak, mint amit az 1915-ös londoni szerződés ígért, s Jugoszlávia vonatkozásában is rosszabb Ausztria szempontjából, mint a novemberi fegyverszünet volt. Allizé ugyanúgy, mint Hallier tábornok a szerződés valamelyes enyhítését tanácsolta, ha másként nem lehetséges, legalább gazdasági tekintetben. Mindketten azzal érveltek, hogy az olasz kormány, mely a békében csalódott, Ausztria és a Duna-medence rovására akar előnyomulni, Ausztriát Németország felé fogja taszítani, s ezzel alapjában aláássa az egész békeművet.⁴

³ Uo. vol. 61. f. 238. A francia külügyminisztérium távirata, mely közli, hogy a sugalmazott eljárás „ne répond pas au sentiment actuel des Gouvernements alliés”. Ekkor küldték ugyanis Pestre Smuts tábornokot tárgyalni a Tanácsköztársaság vezetőivel. A helyszínen tevékenykedő francia személyiségek ezt követően rejtett csapat-küldést tanácsoltak. „Vienne tombée, toutes nos communications avec l'Orient et la Pologne seront coupées, le fléau sera sur le Rhin et bientôt chez nous. Tous les résultats de la guerre seront remis en question. In n'y a pas une heure à perdre” — érvelt Allizé ápr. 11-én. Uo. vol. 39. f. 136—137.

Az ápr. 17-i bécsi munkástüntetés után Cunningham ezredes 19-én jegyzéket nyújtott át a külügyminiszternek, mely szerint „... il est autorisé par le Gouvernement anglais à déclarer officiellement qu'en cas de désordre en Autriche allemande l'importation de marchandises y compris les vivres et les matières premières sera complètement arrêtée.” A másnap átadott francia jegyzék enyhébb hangú volt. Uo. vol. 39. f. 187—191, Allizé jel. és mellékletei 1919. ápr. 22.

Renner érveléséről uo. vol. 39. f. 241—244. jel. a Rennerrel folytatott magánbeszélgetésről, 1919. ápr. 23.

⁴ Többek között: uo. vol. 40. f. 4—7. Allizé jel. 1919. jun. 3.; f. 8—9. Allizé jel. 1919. jun. 5. és f. 17—19, Hallier tábornok jel. 1919. jun. 5. Hallier tábornok írásából: „Au point de vue de l'avenir qui est réservé à ce pays, à la ville de Vienne, c'est la banqueroute de l'Etat et des Banques, la ruine des particuliers, envisagée sans espoir de relèvement possible, ni financier, ni industriel. C'est le bolchévisme rendu inévitable à brève échéance... Telle est la situation: elle est très grave, étant donné ce que Vienne signifie comme influence et au point de vue de nos

Miközben Olaszország a békekonferencián kiharcolta a lehető legelőnyösebb megoldást Tirolra vonatkozóan, az osztrák politikusokkal titokban közvetlen tárgyalásokat folytatott azokról a feltételekről, melyek mellett hajlandó lenne a tiroli kérdésben engedményeket tenni. Ha figyelembe vesszük, hogy ugyanabban az időben az olasz kormány kapcsolatokat létesített a Magyar Tanácsköztársasággal is, valószínűnek látszik, hogy az olaszok — szövetségeseiktől függetlenül — valóban megkísérelték rátenni a kezüket a Duna-medence egy részére. Júliusban azonban változás következett be az olasz taktikában. Beszüntették a Tirolra vonatkozó tárgyalásokat, ami Ottó Bauer lemondását eredményezte a külügyminiszteri tisztségről.⁵

Miután Ausztria többé egyetlen hatalomra sem támaszkodhatott a francia akarattal szemben, Ottó Bauer lemondása egyúttal változást jelentett az egész osztrák orientációban. Többé egyetlen osztrák kormány sem vallotta magát hivatalosan az Anschluss hívének. Renner új külpolitikai programjának lényege az volt, hogy Ausztria magába zárkózik, nem vesz részt sem a nagyhatalmak ügyeiben, sem a szomszédok vitáiban, s legfőbb gondja az lesz, hogy magát konszolidálja.⁶

Többek között ez a nyilatkozat is szerepet játszott abban, hogy a végleges békeszöveg mind területi (Burgenland), mind gazdasági tekintetben kedvezőbb volt elődjénél, s igyekezett biztosítani bizonyos feltételeket, melyek szükségesnek látszottak Ausztria független életéhez. A következő mintegy 10 év története lényegében véve abból állt, hogy egyfelől az egymást követő osztrák kormányok — eltérő módszerekkel és olykor saját érzelmeik ellenére — igyekeztek megeremteni az önálló lét alapjait, másrészt — nagy ellenállással, illetve közönnyel szemben — ugyanezért a célért lépett fel Franciaország. Az erőfeszítések eredményeként végeredményben Ausztria mint állam és mint nemzet valóban megszületett, a valódi francia célt, létének nemzetközi alátámasztását azonban egyetlen percre sem sikerült elérni.

A kérdésnek a 20-as években, amellet, hogy mindenki latolgatta és számolt vele, történeti kimenetelét illetően még hamis légkör volt. Hinni lehetett, és sokan osztottak ebben a hitben, hogy az Anschluss azon áll vagy bukik, hogy Ausztriában a politikai többség akarja-e vagy nem. Ebből az következett, hogy elsősorban Ausztriát kell megnyugtítani, megbékéltetni, s lehetővé tenni számára, hogy bízzék önmagában, erejében és hivatásában. Másfelől viszont azt is lehetett hinni, hogy amennyiben a kérdés Berlinben dől el, Németország nem lesz hajlandó Ausztria terhére a nyakába venni. Végül lehetséges volt úgy is gondolkodni, hogy a két német állam egyesülése valójában természeti erővel érvényesülő szükségszerűség, ami ha egyszer megvalósul, nem von maga után egyéb következményeket. Sőt, ha a német igények ebben a vonatkozásban kielégülnek, Németország lemond egyéb követeléseiről. Alapjában véve ezek a megfontolások

communications en Europe-Centrale. Peut-être une amélioration des conditions de paix et un traitement économique favorable pourrait-il la rétablir et ainsi ne pas laisser détruire complètement le prestige de la France.”

Hallier tábornok jun. 24-i jelentésében részleteiben bírálta a béketervezetet és javítását tanácsolta. Uo. f. 50—53.

⁵ Uo. vol. 40. f. 141—142 és 146—147. Allizé két távirata 1919 jun. 16-án; a tiroli kérdésre ld. *Kerekes Lajos*; Vorarlberg és Tirol elszakadási törekvései Ausztriától, 1918/1919-ben, *Történelmi Szemle*, 1972. XV. évf. 3—4. sz. 431—435.

⁶ Renner kancellár az új külpolitikai programot a köztársasági elnökhöz intézett levelében fogalmazta meg; a levél másolatát megküldte a békekonferencia főtitkárnak. Uo. vol. 62. f. 27 és köv.

határozták meg az egyes kormányok magatartását az Anschluss kérdésében.

Ami magát Ausztriát illeti, az Anschluss támogatóinak köre már a 20-as évek folyamán is sokat változott. Kezdetben ebbe a táborba tartozott a szociáldemokrata párt mellett a keresztényszocialisták nagy része, a pángermánok csoportja s a nemzetiszocialista törmelék. Jóllehet nagy koncepcionális eltérésekkel, az Anschlusst képviselte szinte az egész politikai világ. A szociáldemokrata párt azonban sokkal hamarabb kezdte álláspontját revideálni, mint hinni lehetne. Már Hindenburg 1925-ben történt köztársasági elnöki megválasztása törést idézett elő, s ez csak erősödött a német belpolitikai élet jobbratolódása és a közéletben felmerülő szélsőjobboldali tendenciák látható terebélyesedése által. Olyannyira, hogy 1929 májusában Ottó Bauer egy csehszlovák megbízott előtt, megkérve őt arra, hogy az általa mondottakat tolmácsolja Beneš külügyminiszternek, pontról pontra revideálta korábbi nézetét. Kijelentette, hogy eredeti Anschluss-programjának két pillére volt. Egyfelől az egy demokratikus, köztársasági Németországra, másfelől az Ausztriának nyújtandó német gazdasági támogatásra irányult. Beigazolódott, hogy sem az egyik, sem a másik várákoszónak nincs helye az adott Németország esetében. Feladta tehát álláspontját, s programjának lényege Ausztria stabilizálása. Külpolitikailag és gazdaságilag — Magyarország helyett, amint azt a keresztényszocialisták teszik — Csehszlovákiára kíván támaszkodni.⁷

A keresztényszocialista párt álláspontja meglehetősen ambivalens volt és maradt. Vezetőinek többsége ugyan határozottan híve volt a szoros együttműködésnek Németországgal, de mindenesetre el akarta kerülni, hogy Ausztria egy német tartomány szintjére süllyedjen. Az osztrák gazdasági tényezők szívesen vették volna az előnyöket, amit a nagy német piac, a hitel-lehetőségek stb. jelenthettek, de egy teljes egyesülést saját gazdasági érdekeik szempontjából mind kevésbé tartottak kívánatosnak. Walko magyar külügyminiszter e körök Anschluss-vágyát úgy jellemezte, hogy azt mindenki szeretné, de nem a saját életében. Keresztényszocialista és konzervatív körökben egyre jobban előtérbe került az a formula, mely a szoros együttműködést a német testvérmemzetrel az állami függetlenség megóvása mellett hirdette meg. A 20-as évek végéfelé erre az álláspontra helyezkedett a Heimwehr is, melynek vidéken, a faluban, a hadseregben volt bizonyos befolyása, még ha ez parlamenti keretekben nem is fejeződött ki. Ami az ausztriai középrétegek nem szervezett elemeinek hangulatát illeti, az láthatóan vagy közönyös maradt az Anschluss kérdésében, mert sokkal jobban lekötötték a mindennapi megélhetés problémái, vagy egyenesen ellenséges a németekkel és főként a poroszokkal szemben.

Nem volt tehát teljesen véletlen, ha nem egy szomszédos ország kormánya arra a nézetre jutott, hogy az osztrákok az Anschluss kérdést zsarolási célokból tartják melegen. Jóllehet az osztrák kormányok már nem hirdettek Anschlusspolitikát, nem mulasztották el, hogy rémét minduntalan a falra fessék. Külpolitikai mondanivalójuk 1920-tól kezdve lényegét tekintve abban összegződött, hogy Ausztriának pénzügyi segítséget kell kapnia, mert különben az Anschluss elkerülhetetlen lesz. Tagadhatatlan, hogy Ausztriának szüksége volt a segítségre. Miután azonban ezt csak nagyon nehezen érte el, az Anschluss fantomját segítségül hívta. Renner már a békeszerződés aláírása idején kijelentette⁸: „A való-

⁷ Uo. vol. 83. f. 69—75. Charles-Roux jel. mellékelve hozzá a Benešhez eljuttatott nyilatkozat másolata, 1929. máj. 31.

⁸ Uo. vol. 40. f. 228—230, Allizé jel. a béke fogadtatásáról, 1919. szept. 11.

ságban Németországhoz való csatlakozási vágyunk csak reménytelenségünk és elhagyatottságunk kifejeződése volt.” Ha tehát a hatalmak nem hagyják el Ausztriát, ha megsegítik, úgy annak nem kell Németországhoz menekülnie.

A kormány röviddel azután nagyobb összegű külföldi kölcsönt kért, s ezzel kapcsolatban Renner 1919 decemberében Párizsba utazott. Kérése Párizsban teljes megértésre talált. Ekkoriban fogalmazódott meg a francia doktrína, mely lényegében véve 1932-ig érvényben maradt, s mely szerint az Anschluss problémája mindenekelőtt gazdasági kérdés volt. Ha sikerült biztosítani Ausztria — s vele együtt a Duna-medence — gazdasági helyreállítását, úgy Ausztria megáll a maga lábán és az Anschluss elkerülhető. A Renner látogatásáról készített feljegyzés leszögezi, hogy szemben az „önző célokat” követő angol és olasz politikával, Franciaországnak el kell érnie Ausztria anyagi talpraállítását, s ehhez meg kell szereznie a szövetségesek jóváhagyását. A feljegyzés nagy éleslátásról tesz bizonyosságot, midőn részletezi az esetleges Anschluss veszedelmes következményeit. „Nem szükséges kifejtetni azt a hatalmi és expanzív növekedést, amit egy ilyen csatlakozás a német birodalomnak biztosítana; nemcsak a Dunán Pozsony kikötőig előnyomult Németország jutna kedvező helyzetbe, hogy keleti politikai terveit felújítsa, nemcsak Csehszlovákia lenne gyakorlatilag bekerítve és a Kelet valamennyi új állama teljesen elvágva Franciaországtól és a nyugati hatalmaktól, de Németország határossá válnék Olaszországgal és könnyűszerrel felújíthatná volt szövetségesével a tanácskozásokat, ami az olasz nép jelenlegi lelkiállapotában nagy eséllyel bír a meghallgatásra.”⁹

Ezzel elkezdődött egy közel négy esztendeig tartó kálvária, az osztrák kölcsön kálváriája. Az eredmény végül az 1922 októberében szentesített 650 millió aranykoronát kitevő kölcsön volt. Közben a francia politikusoknak nagy munkát kellett elvégezniük, hogy eltakarítsák az útból az akadályokat. Ugyanez alatt az idő alatt Ausztriában sorra bukott meg Renner után Mayr, majd Schober kormánya, egyéb, belpolitikai okok mellett alapvetően azért, mert a konszolidálást a megígért, de nem folyósított kölcsön híján még csak megkísérelni sem tudta.

Ami Renner kormányát illeti, esélyei a sikerre a lengyel—szovjet háború idején jelentősen megcsappantak. Franciaország nagy erőfeszítéseket tett, hogy a vesztesre álló lengyel haderőt győzelemre segítse. Ebben az igyekezetében a magyar kormánynál talált a legnagyobb segítőkészségre, s ugyanakkor nagy volumenű magyar—francia gazdasági tárgyalások voltak folyamatban. A Quai d'Orsay-n így egyáltalán nem nézték jó szemmel, hogy az osztrák szociáldemokrácia jelentős szerepet játszott a magyarországi ellenforradalmi terror megfékezését célzó blokád kimondásában. A Mayr kancellár vezetésével megalakult új kormány helyzetét ebből a szempontból szintén nehezítette, hogy Szovjetországgal megegyezést írt alá a hadifoglyok kicseréléséről, valamint a magyar kommunista menekültek kérdéséről és megbízottat küldött ki Moszkvába.¹⁰

⁹ Uo. vol. 62. f. 239—242. Feljegyzés Renner párizsi látogatásáról, 1919. dec. 8.; a közép-európai gazdasági helyzetre ld. *Berend T. Iván—Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században, Bp. 1969. Ausztria gazdasági helyzetére: *Kerekes Lajos*: Ausztria gazdasági és társadalmi helyzete a kettős monarchia felbomlása után, Századok, 1974. 108. évf. 1. sz. 67—89.

¹⁰ Megelőzően helyzetét erősítette, hogy Csehszlovákiával titkos egyezményt kötött Magyarország ellen, s ezzel megnyerte Beneš támogatását. Uo. vol. 63. f. 4—6. Clément. Simon jel. 1920. jan. 11. Ezt követően Renner római útja ellenérzést váltott ki mind Prágában, mind Párizsban. A Magyarország elleni bojkott miatt a kormány válságba jutott. Uo. vol. 63. f. 145—150 és 151—152, Lefèvre Pontalis táv. és jel. 1920. jun. 27. — Az osztrák—orosz konvencióról:

Mayr kancellár azonban az eddigieknél határozottabban antant-barát, úgynevezett népszövetségi politikát kezdett. Ezzel nagyjából egyidőben a francia külügyminisztérium erélyes akciót indított annak érdekében, hogy a szövetséges nagyhatalmakkal elfogadtassa Ausztria segély-programját. Mindenekelőtt el kellett érni, hogy a Jóvátételi Bizottság, mely megelőzően a vesztes és jóvátételre kötelezett államok minden vagyonát és bevételét lefoglalta a jóvátétel zálogaként, feloldja a zálogot a leendő kölcsön javára. Ugyanakkor meg kellett szervezni a pénzügyek és az államháztartás ellenőrzését, mert világos volt, hogy a csődben levő állam számára másként hitelt nem lehet szerezni. Mindemellett a franciák meg akarták szervezni az utódállamok gazdasági konferenciáját, melynek az volt a feladata, hogy biztosítsa a gazdasági együttműködés legfőbb feltételeit. Midőn azonban a francia megbízott a Jóvátételi Bizottságban előterjesztette a francia tervezetet, kiderült, hogy a bizottság a kívánt határozatot nem tudja meghozni, mivel ahhoz a jóvátételben érdekelt valamennyi állam felhatalmazásával kell rendelkeznie. Az osztrák kormány sakk-matt helyzetbe jutott. Ettől kezdve a legszükségesebb élelmiszer és nyersanyag pénzügyi fedezetét általában a tervezett kölcsön terhére nyújtott előlegekkel biztosították. 1921 január derekán a francia külügyminisztérium megállapította, hogy addigi akciója teljes kudarccal végződött.¹¹

Meglehetősen rosszak voltak a tervezett gazdasági konferencia kilátásai is. A jugoszláv kormány vonakodott, s csak a franciák inszisztálására volt hajlandó megígérni, hogy egyáltalán képviselteti magát a konferencián, nem titkolva, hogy Ausztria megsegítését nem tekinti szívügyének.¹² A csehszlovák külügyminiszter közölte: nem engedi, hogy országára bármit is rákényszerítsenek a konferencián, s ott csak akkor jelenik meg a csehszlovák képviselő, ha Csehszlovákia a nagyhatalmakkal egyenlő helyzetben lesz.¹³ Az olaszok legfőbb gondja az volt, hogy a konferencia megrendezését maguknak biztosítsák, ezen túl azonban semmit sem tettek Ausztria érdekében, kivéve, hogy eltérően a korábbiaktól, váratlanul nagyon erélyesen felléptek az Anschluss eshetősége ellen.¹⁴

Meglehetősen nehéznek ígérkezett a nagyhatalmak egyetértésének biztosítása is. Miután az angol kormány számos kifogást hozott fel a francia elgondolással szemben, január 23-án tanácskozás zajlott le Briand és Lloyd George miniszterelnökök között Párizsban. A brit államférfi a békeszerződést hibáztatta a kialakult nehéz közép-európai helyzet miatt. Briand elismerte, „hogy Lloyd George megjegyzéseiben van némi igazság”, de hozzátette: „ő mégis azt hiszi, hogy már most lehetséges lenne valami hasznosat cselekedni. Ausztria olyan, amilyenné a békeszerződés tette. A következményekre akkor kellett volna

vol. 63. f. 179—180. A Jóvátételi Biz. ausztriai szekciójának levele 1920. júl. 25., f. 175. Klobukowski, a szekció francia képviselőjének levele 1920. jún. 23; f. 200—202. Lefèvre Pontalis jel. 1920. aug. 3. és f. 231—233 Klobukowsky magánlevele 1920. aug. 5.

¹¹ Az osztrák szanálási akció első fázisáról, mely lényegében a Jóvátételi Bizottság kereteiben mozgott ld.: vol. 114. f. 220—232, valamint vol. 115. f. 1—60 és 148—153. Az időben utolsó feljegyzés január 14-én megállapítja, hogy az akció teljes kudarccal végződött.

¹² Uo. vol. 115. f. 67. Lefèvre Pontalis 1921. jan. 20. és f. 126—127. Fontenay (Belgrád) jel. 1921. febr. 2.

¹³ Uo. vol. 62. f. 246—247. Feljegyzés a Benešsel folytatott megbeszélésről 1919. dec. 15. — A dunai konferenciát előbb Beneš lehetetlennek minősítette. Vol. 63. f. 251—253. Lefèvre Pontalis jel. 1920. aug. 16. — Később a szövegben jelzett feltétellel fogadta el, vol. 115. f. 70—77. Couget táv. 1921. jan. 22.

¹⁴ Ld. 11. sz. jegyzet, valamint: vol. 72. f. 26—27., Lefèvre Pontalis táv. 1921. jan. 22.

gondolni, amikor kidolgozták ezt a szerződést. Most már egy kialakított ténnyel találjuk szemben magunkat. Eszerint kell határozni. Nem hagyhatjuk Ausztriát éhenhalni, mert akkor vagy anarchisztikus zavargásokba zuhan, melyek következményeitől nagyon is félni lehet, vagy Németország karjaiba veti magát, amit sem Franciaország, sem Olaszország nem akceptálhat.”¹⁵

Végeredményben Briand elérte, hogy kiküldjenek egy különleges bizottságot Loucheur vezetése alatt. Ez a korábbi francia tervezet alapján rekordidő alatt kidolgozott egy programot, amit a szövetséges kormányok még január végén elfogadtak. A program tartalmazta a zálogjog feloldását, az Ausztriának nyújtandó kölcsön gondolatát, a tervezett gazdasági konferencia összehívását, s Ausztria kötelezettségeit bizonyos reformok bevezetésére. Az ellenőrzést a tervezet a szövetségesek által jóváhagyott pénzügyi szakértő csoportra kívánta bízni és a szanálást azon a módon javasolta megoldani, hogy egy a fő szövetséges államok tőkéseiből álló kereskedelmi, ipari és pénzügyi társaság foglalkozzék annak részleteivel.¹⁶ A tervet a nagykövetek tanácsa elfogadta, az osztrák kormány pedig kiküldte megbízottait, hogy a kölcsön feltételeiről tárgyaljanak.

Kiderült azonban, hogy a kérdés távolról sincs megoldva. Még mintegy másfél évi vita volt hátra az ellenőrzés módozatának kérdéséről. Először a Jóvá-tételi Bizottság osztrák szekciója tiltakozott az ellen, hogy az ellenőrzést kivegyék a kezéből. Látható volt az is, hogy a megoldás nem nyerte meg az angol kormány tetszését sem, mely az ellenőrzést népszövetségi keretben kívánta megoldani. A március 16-án Londonban összeült szövetségesközi konferencián, melyre az osztrák kancellárt is meghívták, lényegében az angol álláspont győzött. Elfogadták ugyanis Ausztria nemzetközi megsegítésének elvét, de a tervet további tanulmányozás végett átadták a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának.¹⁷ Ez, amellet, hogy a programot részletesebben kidolgozta, az ellenőrzés jogát a saját kezeibe tette le. A tervezetet megküldték az osztrák kormánynak, mely elfogadta, sőt valamennyi parlamenti párt levélben nyilatkozott, hogy a programot magáévá teszi.¹⁸

1921 áprilisában úgy tűnt tehát, hogy minden a legnagyobb rendben van, midőn lecsapott a villám. Hirtelen világossá vált, hogy az olasz kormány miért hangsúlyozza egy idő óta olyan feltűnően ellenszenvét az Anschluss-szal szemben. Nem másért, mint hogy azt mondhasa: Ausztria konszolidálásának tervezett módja nem alkalmas az Anschluss meggátlására. Contarini, a külügyminisztérium vezértitkára hangoztatni kezdte, hogy az ügyet közvetlenül a nagyhatalmaknak kell kezükbe venniük, mert a Népszövetségre bízni annyi, mint semmit sem tenni.¹⁹ Az olaszok malmára hajtotta a vizet, hogy az osztrák kormány, melyet antant-barát politikája miatt sok támadás ért, hozzájárult egy olyan törvényter-

¹⁵ Vol. 72. f. 33. Feljegyzés 1921. jan. 23.

¹⁶ Vol. 115. f. 96—97. Francia külügyminisztérium táv. a Loucheur-akcióról 1921. jan. 25. és uo. f. 105—106, hasonló táv. Loucheur jelentésről 1921. jan. 29. A jelentést a Nagykövetek Tanácsa, illetve a szövetségesek Legfelső Tanácsa ugyanezen a napon (jan. 29.) elfogadta.

¹⁷ Vol. 115. f. 172—177. A Jóvá-tételi Bizottság osztrák szekciójának véleménye az ellenőrzésről, Lefèvre Pontalis táv. 1921. febr. 16, ill. a szekciónak a Jóvá-tételi Bizottsághoz intézett távirata, febr. 16. — A londoni tanácskozásról: uo. f. 213—224.

¹⁸ A Pénzügyi Bizottság munkájáról: vol. 116. f. 3—4, a külügyminisztérium körrendelete és a következő lapokon mellékletei, 1921. ápr. 11. valamint f. 126—165, Memorandum de la Délégation du Comité Financier de la Société des Nations, le 23 avril 1921; Réponse du Gouvernement Autrichien; Lettres des partis politiques.

¹⁹ Vol. 64. f. 91—92. Barrère (Roma) táv. 1921. ápr. 18.; vol. 73. f. 1—3. Charles-Roux (Roma) táv. 1921. máj. 1.; vol. 73. f. 10—11. Francia külügyminisztérium válasza, máj. 3.

vezet előterjesztéséhez, mely kimondta, hogy a kormány népszavazást kell rendezzen annak eldöntéséről, hogy az Anschluss ügyét a Népszövetség elé terjessze-e. Noha a törvényjavaslat nem ütközött a békeszerződés szövegébe, francia, csehszlovák és olasz körökben nagy felháborodás követte.²⁰ Végeredményben azonban csak az olasz kormány tett hivatalos lépést, méghozzá a legzordonabb formában, majd a bécsi olasz követ sajtónyilatkozatot adott. Ebben kemény szavakkal elítélte az Anschluss-törekvéseket és kijelentette, hogy ezekkel a jelenségekkel nem lehet összeegyeztetni Ausztria gazdasági megsegítését.²¹ Végül Contarini világosan megmondta, hogy az olasz kormány mit szeretne. Szavait Charles Roux francia nagykövet május 7-i jelentésében így adta vissza: „Sohasem gondoltam, hogy a szövetséges kormányoknak maguknak kell Ausztria javára pénzügyi műveleteket végrehajtaniuk. Tudom, hogy erre nem képesek. Elgondolásom az, hogy hozzuk létre Ausztria hitelező államainak Pénzügyi Bizottságát. Egy ilyen bizottságban Franciaország és Olaszország, a dolog jellegéből kifolyólag, anyagi érdekeltségével arányos (tétélezzük fel, hogy egyenként 25⁰/₀-os) befolyáshoz jutna, míg a Népszövetségben csupán saját szavazatukat képviselik. Egyébként egy Pénzügyi Bizottság a kormányok közvetlen felügyeletében lenne, míg a Népszövetség nincs.”²² Röviden: az olasz kormány osztozkodást ajánlott fel Ausztria felett a franciáknak. Ezt követően hivatalosan bejelentette, hogy az adott tervvel nem ért egyet, s ahhoz nem adja beleegyezését. Miután a ránehezülő nyomás meglehetősen nagy volt — érthetően, hiszen megakadályozta a már útjára indított akció végrehajtását — az olasz külügyminisztérium végül azt találta ki, hogy a zálogjog felfüggesztéséhez meg kell nyerni az Egyesült Államok hozzájárulását. Noha erre az Egyesült Államok kormánya egyáltalán nem tartott igényt, miután a gondolat egyszer felmerült, jogi okokból nem lehetett kitérni előle. Tekintettel viszont arra, hogy az amerikai kormány a kívánt határozatot csak a kongresszus felhatalmazása alapján hozhatta meg, az olasz követelés egyet jelentett az osztrák szanálás bizonytalan időre történt felfüggesztésével.²³ Egy a francia külügyminisztériumban készült feljegyzés ebben az időben megállapítja, hogy Olaszország szisztematikusan dolgozik Ausztria talpraállítása ellen, dezorganizál, megakadályozza, hogy a közép-európai övezetben mások valamit tegyenek, miközben saját magának sem kedve, sem módja nincs a rendteremtésre. A feljegyzés szerint „az általa követett politika saját érdekeinkkel, azzal, hogy a szerződések által teremtett új országokban rend és virágzás uralkodjék, mindenestre ellentétes; ha mi nem érjük el céljainkat, úgy biztosak lehetünk, hogy nem Olaszország, hanem Németország fog hasznot húzni a rendtelenségek és az egymással szembeni ellenségeskedésnek abból a szelleméből, amely a világ eme részében uralkodik.”²⁴

A segély-akció holtpontra jutott. A zálogjogot nemcsak Olaszország, de Jugoszlávia és Románia sem függesztette fel. A végre mégis megrendezett gazda-

²⁰ A népszavazási törvényjavaslat ügye május elején pattant ki. Ld. vol. 73. f. 14—97.

²¹ Május 29-én tett hivatalos lépése során az olasz követ területei egy részének megszállásával fenyegette meg Ausztriát arra az esetre, ha a népszavazási kampány tovább folyik. Vol. 73. f. 85—86. Maugras (Bécs) táv. 1921. máj. 29. — Torette sajtónyilatkozata: Wiener Allgemeine Zeitung, 1921. jun. 17.

²² Vol. 73. f. 22—23, Charles-Roux táv. 1921. máj. 7.

²³ Az olasz fenntartások bejelentéséről: vol. 116. f. 100—101. fr. külügymin. táv. 1921. máj. 13. f. 110—113. ua. máj. 19. és f. 114—115, Saint-Aulaire (London) táv. máj. 22. — A római francia nagykövet láthatóan pártolta a francia—olasz megegyezés gondolatát, amit a külügyminisztérium nem osztott.

²⁴ Vol. 116. f. 202—206, Feljegyzés Autriche et Italie címen, 1921. ápr. 27.

sági konferencia teljes kudarccal végződött, a dunai államok együttműködésére semmi kilátás nem mutatkozott. Ami Ausztriát illeti, senki sem kívánt érte áldozatot hozni. Elhangzottak ugyan szavak és ígéretek, de a valóságban nem történt semmi. Volt, aki véleményét nyíltan megmondta, így pl. Pašić jugoszláv miniszterelnök. A francia követ előtt kifejtette: „Önök azt kérik, siessünk Ausztria segítségére, elhárítandó, hogy Németországhoz csatlakozzék. Megértjük az Önök szempontját. Követni fogjuk ezt a politikát, mert ez az Önök politikája. De azt hisszük, hogy tévednek. Nem fogják megakadályozni Ausztria Németországhoz csatlakozását, mert az osztrákok németek és semmi mások. Egy felhízlalt Ausztriát adnak majd át Németországnak egy kiéhezett és mindentől megfosztott ország helyett. Mi ezt gondoljuk. Mindazonáltal követni fogjuk Önöket, mert hálások vagyunk Önöknek és mert bízunk abban, hogy szükség esetén támogatni fognak minket.” A román kormány, mely szintén halogatta a zálogjog felfüggesztését, tartózkodott az elvifejtegetésektől. Megelégedett annak bejelentésével, hogy nézete szerint Ausztria érdekében hozott „áldozatait” a szövetségeseknek honorálniuk kell azzal, hogy bizonyos román adósságokat elengednek.²⁵

Késleltette a közép-európai és benne az ausztriai kibontakozást a volt császár és király, Károly két 1921-ben végrehajtott restaurációs kísérlete is. A feszültség a Duna-medencében fokozódott, teljessé vált és megszilárdult a kisantant. Ennek főként két tagja, Jugoszlávia és Csehszlovákia messzemenő követelésekkel kívánt fellépni a magyar kormánnyal szemben és komolyan foglalkozott az ország egy részének megszállásával, terveiket azonban a „nagyok”, főleg Anglia és Olaszország, de nagyobb részben Franciaország is ellenezte.²⁶ A légkör igazán nem volt alkalmas arra, hogy gazdasági együttműködésről lehesen beszélni. Történt ez annak ellenére, hogy a valóságban az egyetlen kérdés, amiben a magyar kormány a szomszédos államok politikai vezetőivel egyetértett, éppen az volt, hogy egyikük sem kívánta a Habsburgok visszatértét, bár természetesen eltérő okokból.

Mindenesetre Károly két államcsíny-kísérlete alkalmas volt arra, hogy elmélyítse a valódi ellentéteket, s még jobban megnehezítse a kísérletet, mely a volt Monarchia egységes piacának helyreállítására irányult. A gazdasági szakértők tisztában voltak azzal, hogy e nélkül a pénzügyi stabilizálás nagyon keveset fog érni. A békeszerződések már e célt szem előtt tartva tartalmazták azt a cikkelyt, mely öt évig lehetővé tette Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország számára, hogy egymással szemben olyan kedvezményes vámokat alkalmazzanak, mely nem terjed ki más államokra. Az öt év azonban eltelt anélkül, hogy az említett országok között egyáltalán kereskedelmi szerződés létesült volna. A korábbi Porto Rosa-i konferenciához hasonlóan teljes kudarccal végződött Közép-Európa szempontjából a genovai konferencia is.

Nagy nehezen sikerült azonban végül tető alá hozni az osztrák szanálás ügyét. A siker Seipel kancellár nevéhez fűződött, aki 1922 májusában alakított kormányt, s aki az ügy érdekében nem riadt vissza a szövetségesek zsarolásától sem. Miután ismételtelen kérte Genf segítségét, s az még mindig késlekedett, jelezte, hogy kénytelen más ajtókon is kopogtatni. Ennek megfelelően látogatást tett Németországban és Olaszországban. Bizonyára tisztában volt azzal, hogy megoldást e két hatalomtól nem remélhet, várta viszont a népszövetségi eljárás

²⁵ Vol. 116. f. 71—72. Clément Simon (Belgrád) táv. 1921. ápr. 29. — A román álláspontról: f. 113. Daeschner (Bukarest) táv. 1921. máj. 27.

²⁶ A restaurálási kísérletekre vonatkozó francia iratanyagot ld: Hongrie, vol. 6, 33—37 és 41.

síttetését. Volt-e szerepe eljárásának ebben az értelemben, vagy nem, elég nehéz eldönteni. Mindenesetre tény, hogy a kölcsön ügye, ami még 1922 augusztusában változatlanul reménytelennek tűnt, hirtelen jó vágányra került és október 4-én alá lehetett írni minden rá vonatkozó okmányt. Olaszország igényeit végül abban a formában elégitették ki, hogy a kölcsönért nem a Népszövetség, hanem négy hatalom vállalt felelősséget.

Három protokoll létesült. Az elsőben a kölcsönt garantáló államok, — Anglia, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia — elismerik Ausztria függetlenségét és kimondják, hogy az mind területi, mind gazdasági tekintetben sértetlen. A második ismerteti a garantáló államok jogait a kibocsátandó 650 millió aranykorona összegű kölcsönrel kapcsolatban, s kijelöli az ellenőrzés módjait. A harmadik részletezi az osztrák kormány kötelezettségeit a pénzügyi reformok és az egész program végrehajtásában.²⁷

Ausztria fellelegzett, megkezdhette önálló gazdasági életének kiépítését. Úgy tűnt, hogy az első, a leglényegesebb lépés függetlenségének biztosítására, az Anschluss iránti vágy leküzdésére megtörtént. Annak a tézisnek képviselői, és elsősorban a franciák, akik úgy vélték, hogy az Anschluss ügyében döntő jelentőségű az osztrák politikai tényezők és a közvélemény meggyőződése, bizonyos mértékig megnyugodhattak. Kétségtelen, hogy az Anschluss-mozgalom ezt követően sokat veszített erejéből. 1925-ig alig-alig jelentkezett, s újabb hulláma csak akkor csapott fel, midőn 1924-től újból gazdasági nehézségek jelentkeztek és Ausztria ismételten pénzt igényelt, — ezúttal beruházási célokra. Seipel kancellár 1923 elején külpolitikai elgondolását a széleskörű együttműködési politikában jelölte meg. Félretette a gyakorlatilag megoldhatatlan kérdéseket, s abban jelölte meg a fő feladatot, hogy az osztrák népet megőrizték és „kicsit boldogabbá” tegyék.

Nagyjából az osztrák mintát követve 1924 tavaszán, — szintén hosszú huza-vona után —, sikerült megoldani Magyarország pénzügyi szanálását is. A magyarországi akció mindössze abban tért el az ausztraiótól, hogy a magyar kölcsönért már nem a szövetséges államok, hanem a Népszövetség vállalt garanciát, s a rendelkezésre bocsátott összeg lényegesen kevesebb volt.²⁸

Míg Ausztria a kölcsön érdekében, illetve fejében az Anschluss-követeléssel hallgatott el, Magyarország ugyanezt tette a revízióval. Átmeneti szélcsend köszöntött a Duna-medencére. Az egyes államok rendezték a függő kérdéseket, s megkezdődtek a kereskedelmi tárgyalások.

Ausztriában azonban már 1924-ben újból elég súlyos gazdasági problémák mutatkoztak. A népszövetségi főbiztos, Zimmermann jelentései aggasztóak voltak. Az osztrák kormány felvetette azt a lehetőséget, hogy térjenek vissza a békében engedélyezett csehszlovák—magyar—osztrák preferenciális ajánlatra, vagyis a hatalmak engedélyezzék az ott megjelölt 5 esztendő meghosszabbítását. Ez egybeesett Zimmermann javaslatával, aki a végleges gazdasági talpraállás feltételeit abban látta, hogy megjavítják Ausztria kapcsolatait a pénz- és vámügyek, a vasút, a posta és a kereskedelem egész területén szomszédjaival, s mindennek előtt éppen Csehszlovákiával és Magyarországgal.²⁹

²⁷ Reconstruction de l'Autriche. Accords préparés par la Société des Nations et signés à Genève le 4. octobre 1922. Société des Nations, Genève le 19. octobre 1922. C. 716. 14. 428. 1922. X.

²⁸ Ld. Sz. Ormos Mária: Az 1924 évi magyar államkölcsön megszerzése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

²⁹ Autriche, vol. 83. f. 208—220. Összefoglaló „Tentatives économiques pour prévenir l'Anschluss 1919—1929” címen, 1929. nov. 30.

Ugyanakkor az Anschluss réme is visszatért. Franciaország számára annál is ijesztőbb formában, mert a „segítsünk Ausztrián, magunkon segítünk” francia elve most ha lehet, még kevesebb megértéssel találkozott, mint korábban. A francia külügyminisztérium tájékozódott Prágában és Budapesten a preferenciális rendszer bevezetéséről, s mindkét helyen olyan elutasításra talált, hogy a kérdés hivatalos felvetését nem látta érdemesnek. Ekkor ismét egy nemzetközi konferencia gondolatával kezdett foglalkozni, melynek fő témája Zimmermann javaslatainak megvitatása lett volna. Hamarosan kiderült azonban, hogy a konferencia összehívásáig sem lehet eljutni. Ha csak az érdekelt kisállamok ülnek össze, az a látszat keletkezik, hogy Franciaország a dunai konföderáció érdekében dolgozik, tehát Olaszország, sőt ekkor már Anglia is, tiltakozni fog. Ausztria egyébként határozottan ragaszkodott a nagyhatalmak jelenlétéhez, mert azoktól több megértést remélt, mint szomszédaitól. Ha azonban a nagyhatalmak jelen vannak, Olaszország külön követelésekkel áll elő, nevezetesen azzal, hogy ő mint utódállam szerepeljen. Az olasz cél ezzel az volt, hogy miközben részesedik a gazdasági előnyökben, egyúttal biztosítja jelenlétét a Duna-medencében. Ez azonban olyan elképzelés volt, amit Csehszlovákia már a békekonferencia idején megvetőzött és azóta sem szűnt meg a leghatározottabban ellenezni.

Miután így a konferencia eszméje is zátonyra jutott, a franciák azt sugalmazták az osztrák kormánynak, kérje egy bizottság kiküldését az osztrák gazdasági helyzet megvizsgálása céljából. Úgy gondolták, hogy a népszövetségi bizottság francia vezetéssel megállapítja majd, amit Zimmermann már megállapított, és megteszi a javaslatokat, melyeket a konferenciának kellett volna megtenni, s így vissza lehet jutni a kiinduló ponthoz, a preferenciákhoz.³⁰

A kibúvók és áttételek keresése jelezte a helyzet meglehetősen reménytelen voltát. Nem csoda, ha Párizsban is kezdtek borúlátóakká válni, noha az erőfeszítéseket nem függesztették fel. Ellenkezőleg, Ausztria valamennyi szomszédját szüntelenül kérték, sőt presszionálták. Igyekeztek megértetni, hogy nekik is érdekük Ausztria megszilárdulása és ezen az úton az Anschluss elkerülése. Herriot miniszterelnök nézetét erről a kérdéssel egy instrukciójában így foglalta össze: „Mindig úgy vélekedtünk, hogy Ausztria politikáját gazdasági helyzete határozza meg és hogy a Németországhoz való csatlakozás minden gondolatának kifejlődését elkerülendő, a legjobb eszköz gazdasági helyzetének stabilizálása a jelenlegi szomszédjaival való kereskedelmi kapcsolatainak helyreállítása útján.”³¹

A kezdeményezést ekkor Beneš csehszlovák külügyminiszter próbálta meg a kezébe venni. Beneš a franciák régóta úgy tekintették, mint az egyetlen közép-európai politikust, aki átlátja az Anschluss-kérdés fontosságát. Azt is tudták viszont, hogy Beneš közeledési elgondolásaival nemcsak a Duna-medencében, de a csehszlovák politikai életben is meglehetősen egyedül áll. Nemcsak a pártoknál, a parlamentben, de gyakran saját kormányában sem tudta keresztülvinni azokat az elképzeléseket, melyeket a nemzetközi tanácskozásokon képviselt. A cseh és szlovák politikai körökben, s magában a lakosságban még valóban nagyon erős volt a régi Monarchia volt elnyomó és privilegizált csoportjaival szemben az ellenszenv. A szlovákoknál ez természetesen elsősorban Magyarország ellen irányult, míg a csehek erősebben Bécsre összpontosították harag-

³⁰ Uo. vol. 66. f. 52—54, feljegyzés Seydoux beszélgetéséről Eichhof osztrák követtel, 1925. márc. 30.; f. 56—64, Herriot utasítása az osztrák kérdéssel, 1925. márc. 30.; vol. 75. f. 10—14, Beaumarchais (Bécs) táv. 1925. ápr. 16.

³¹ Vol. 66. f. 36—37, Herriot levele 1925. márc. 9.

jukat. Még nagyobb volt talán a múlt ereje Jugoszlávia szerb politikai köreiben, melyek elsősorban Bécs gazdasági hatalmának feltámadásától tartottak, s ez erős nyomokat hagyott a jugoszláv külpolitikán. Ami a magyarokat illeti, ők senkivel sem akartak együttműködni, aminek gazdasági, politikai és érzelmi indítékai mellett oka volt az is, hogy a magyar politikusok az egész dunai berendezkedést mulandónak tartották.

Ebben a légkörben vetette fel Beneš 1925 márciusában saját preferenciális elgondolását. Ennek tulajdonképpen az volt a lényege, hogy a hármas bloktól eltérően, amit a francia kormány javasolt, Ausztria és Magyarország mellett magába foglalta volna az egész kisantatót. Ugyanakkor az olasz kívánságtól eltérően Olaszországot ki akarta zárni.³² Nyilvánvaló, hogy ennek a tervezetnek nem gazdasági, hanem elsősorban politikai indítékai voltak, s megvalósulása esetén erős csehszlovák fölényt eredményezhetett.

Beneš terve ezúttal mindenekelőtt az olasz kérdésen bukott meg, bár kétségtelenül nem kapta meg a kívánt támogatást az érdekelt államok egyikétől sem. Ami Olaszországot illeti, nemcsak kormánya tiltakozott Beneš terve ellen, de Olaszország kizárásával ezúttal a francia kormány sem értett egyet. Mussolini kijelentette, hogy Csehszlovákia túlzott aktivitása a dunai kérdésekben Olaszországot zavarja, s ő a maga részéről nem fogja megengedni, hogy a csehszlovák kormány keresztezze az olasz terveket.³³ Beneš azt gondolta, hogy az olaszokat francia segítséggel, s mint többször fogalmazta, némi „borravalóval” le lehet csillapítani. Ebben azonban csalódott. Többek között azért, mert ebben a kérdésben a csehszlovák és a francia elgondolás nem egyezett és Franciaország a maga részéről nem volt hajlandó a „borravalót” Olaszországnak kifizetni. Ellenkezőleg, Briand külügyminiszter úgy vélte, hogy Olaszországot éppen ebben a térségben kell kielégíteni.

Briand a francia nézetet a prágai francia követnek küldött instrukciójában részletesen kifejtette. Leszögezte, hogy Beneš „borravaló” elképzelésétől a valóság nagyon távol áll. Olaszország számára ugyanis az osztrák kérdés egyike a legfontosabbnak, lévén Ausztria ütköző állam Olaszország és Németország között. Az olaszok elgondolását Ausztriával kapcsolatban a miniszter — zseniálisan — így összegezte: „A lehető legnagyobb mértékben ki akarják ott terjeszteni befolyásukat, hogy erkölcsi és gazdasági határaikat kitolják az osztrák—német határig, úgy, hogy az előnyomulásból nyert előnyöket azzal kamatoztassák, hogy adott esetben jobb helyzetből vitatkozhassanak Németországgal. Így, a körülményeknek megfelelően, vagy megtarthatják Ausztriát saját uralmuk alatt, vagy a Németországgal való befolyási osztozkodás tárgyává tehetik, vagy felcserélhetik bizonyos biztonsági és szövetségi zálogokra.” A továbbiakban Briand megjósolta, hogy Olaszország kész lesz tárgyalni mindenkivel Ausztriáról. A cél az kell legyen, hogy az alku Csehszlovákiával jöjjön létre. Ez viszont nem történhet másként, mint ha figyelembe veszik a vitális olasz érdekeket. Ezeket, szoros kapcsolatban a francia érdekekkel, a külügyminiszter így foglalta össze: „Egy olyan ország, melynek a lakossága gyorsan emelkedik és amely a mezőgazdasági termelés fejlődésében nehezen folytatható pontra jutott, kénytelen külső piacokat vagy telepes kolóniákat keresni. Állandó expanziós szükséglettől szenved, és súlyos hiba lenne, főként a mi szempontunkból,

³² Vol. 74. f. 142—143, Couget (Prága) jel. Beneš tervéről 1925. febr. 12. és vol. 66. f. 41—44, Beaumarchais (Bécs) táv. ugyanarról, 1925. márc. 16.

³³ Vol. 66. f. 74—77. Besnard (Róma) jel. 1925. ápr. 30.

ha nem értenénk meg ezt a szükségletet. Túlságosan is érdekünk Olaszország elfordítása Észak-Afrikától, hogysem elvileg ellenezzük Kelet-Európa felé irányuló aspirációit.”³⁴

Mindez szöges ellentétben állt Beneš terveivel, akinek egyelőre eszébe sem jutott, hogy a „vitális olasz érdekeket” Ausztriában, vagy egyáltalán a Duna-medencében honorálják. Minden jel szerint ő éppen a gyarmati, esetleg a flotta-kérdésekre gondolt ebben az időben.

Emellett Beneš tervét a kisantant bukaresti konferenciája sem fogadta el. Románia és Jugoszlávia nem kívánt vám-blokkot létesíteni sem Ausztriával, sem Magyarországgal.³⁵ A jugoszláv tézis abban összegződött, hogy az Anschlusst semmiképpen nem lehet megakadályozni, míg a románok inkább úgy fogalmaztak, hogy ezen a módon nem lehet megakadályozni. Bár a jugoszláv kormány időnként elismételte, hogy hajlandó követni a francia politikát, a belgrádi francia követ jelentéseiből az derül ki, hogy a valóságban mind kevesebbet foglalkozott a közép-európai, s mind többet a balkáni kérdésekkel. Ami magát az Anschlusst illeti, a követ a jugoszláv álláspontot egy ízben így rögzítette: „Ez a megoldás, amit szeretnének elkerülni, nem tűnik katasztrófának, bármilyen kellemetlen legyen is; nyújtana némely kompenzációkat, lehetővé tenné gátló kapcsolatok nyílt megszakítását, egy teljes gazdasági akció-szabadság biztosítását, végérvényesen csökkentené Bécs szerepét, amely egyszerű német vidéki várossá válnék.”³⁶

Nem lehetett Ausztria iránt Magyarországon sem megértést találni. Ebben az időben Bethlen az együttműködést azzal hátráltotta el, hogy nézete szerint az egész Anschluss körüli lármát nem egyéb, mint Ausztria zsarolása. A valóságban azonban Bethlen és sok más magyar politikai és gazdasági vezető Ausztriát nem tartotta életképesnek, s mint egy alkalommal Bethlen megfogalmazta, nem kívánt házasságra lépni a félhalott menyasszonnyal. Mindemellett a magyarok nem akarták veszélynek kitenni nagy nehezen lábra kapó iparukat.³⁷

Mindezeket a jelenségeket figyelembe kell venni a váratlan jelenség megítélésében, hogy a csehszlovák külügyminiszter, aki a preferenciális rendszert felvetette, s hónapokon keresztül felszínen tartotta, a döntő pillanatban, az osztrák kérdés genfi tárgyalásán egyetlen szóval sem említette ezt az elgondolást. Az Ausztria által kért vizsgáló bizottságot ugyanis valóban kiküldték, az a megfelelő előterjesztéseket meg is tette, mintegy előkészítette a talajt a Beneš-féle javaslat számára. Mindenki, s főleg a franciák, várták a javaslatot, helyette azonban Beneš azt szorgalmazta, hogy az érdekelt államok kössenek kereskedelmi szerződést. Ehhez a találmányhoz kevés szükség volt a népszövetségi apparátusra. A csehszlovák külügyminiszter sohasem adta okát e gyors fordulatnak, de az okok eléggé világosak. Az olasz kérdésben Briand álláspontját nem fogadta el, s ezt a prágai követtel közölte is. Kifejtette, hogy Olaszország behatolását a Duna-medencébe nem látja szükségzerűnek, annál is kevésbé, mert Ausztria elnyelését Németország által Csehszlovákia meg tudja akadályozni, a német—olasz antantot pedig nem tartja valószínűnek.³⁸ Mindemellett a tervet saját

³⁴ Vol. 76. Briand utasítása 1925. júl. 20.

³⁵ Vol. 66. f. 84. Barois (Bécs) táv. a konferencia bécsi hatásáról, 1925. máj. 13.

³⁶ Idézet: vol. 75. f. 144—146, Grenard (Belgrád) jel. 1925. jun. 6. — Ld. még: vol. 75. f. 93—94. Herriot a belgrádi követhöz 1925. máj. 22. f. 108—111, Grenard táv. 1925. máj. 26. és f. 117—118, Grenard táv. 1925. máj. 30.

³⁷ Bethlen Ausztriával kapcsolatos nyilatkozatai közül pl. vol. 72. f. 14—15, De Vienne (Budapest) jel. 1927. júl. 10.

³⁸ Vol. 83. f. 208—220, id. összefoglalás, 1929. nov. 30., valamint vol. 76. f. 60—61, Couget (Prága) táv. 1925. júl. 25.

partnerei ellenezték, s nagy volt az ellenállás vele szemben magában Csehszlovákiában is.

Mindezek után még az is kiderült, hogy a preferenciákhoz Anglia nem hajlandó hozzájárulni, mert az angol kereskedelmi érdekeltségek nem mondanak le a legnagyobb kedvezmény elvéről. A kör bezárult. A Népszövetség Gazdasági Bizottsága decemberi ülésén nem tehetett mást, mint megállapította, hogy pillanatnyilag Ausztria gazdasági helyzete nem kívánja meg a preferenciális rendszer bevezetését. Ehelyett a rendes kereskedelmi hálózat kiépítését ajánlotta Ausztria és szomszédai között. Ez holtponthoz, sőt inkább kudarcot jelentett a francia politika számára.³⁹

Miközben e hiábavaló tanácskozások folytak, osztrák—német relációban új jelenségek mutatkoztak. Kiderült, hogy a két állam bizonyos összeegyeztetett intézkedéseket hozott, illetve ilyeneken dolgozik, amelyek úgy foghatók fel, mint az egyesülés előkészületei. A két nemzeti bank üzleti tevékenységének rendjét úgy alakították ki, hogy nagyon könnyen áttérhettek közös hitel- és monetáris-politikára. Egységesítették a két állam postarendszerét. Elkészült egy azonos büntetőtörvénykönyv és így tovább. Voltak megfigyelők, akik szerint mindehhez már csak egy gazdasági megegyezés hiányzott, hogy az egyesülés gyakorlatilag megvalósuljon. Márpedig a következő év folyamán, 1926-ban híre kelt, hogy Ausztria és Németország között messzemenő gazdasági tárgyalások folynak, melyek feltehetően a vámközösségre irányulnak. Ezt csak alátámasztani látszott, hogy a *Journal de la Banque et de la Bourse* c. kiadvány, amely a legjelentősebb osztrák pénzügyi csoportok véleményét tolmácsolta, 1926. március 27-én egy cikkében megállapította, hogy a békeszerződés a két ország gazdasági egyesülését nem tilalmazza, errefelé tehát nyitva áll az út. A lap megfedkezett az 1922-es népszövetségi protokollról, mely kimondta Ausztria gazdasági függetlenségének sérthetlenségét, s melyet Ausztria önként írt alá.⁴⁰

A politikusok többsége megőrizte hidegvérét és tudta, hogy ezek a lépések nem jelentik az Anschlusst, sőt még annak kifejezett óhaját sem. Jól ismerték a valóságos Anschluss akadályozó tényezőit, mind Németországban, mind Ausztriában, s e jelenségeket nem látták végzeteseknek. Mégis alkalmasak voltak arra, hogy a nyugtalaniságot fokozzák, annál is inkább, mert a közép-európai megoldáshoz egyetlen lépéssel sem sikerült közelebb jutni. Briand és nyomában Seipel már az európai egységről ejtettek szót, de közben egy-két ország valóságos együttműködését sem sikerült biztosítani ebben az övezetben.

1927-ben Beneš külügyminiszter visszatér két évvel korábban elejtett preferenciális javaslatához. Ezúttal a kisantant jachymovi konferenciáján sikerült megszereznie partnerei támogatását. Ezt a román és a jugoszláv kormány többször megerősítette.⁴¹ Nehéz azonban szabadulni attól a benyomástól, hogy e kijelentések mögött viszonylag kevés meggyőződés rejtett. Ugyanebben az időben ugyanis e kormányok mély szkepszisüknek adtak kifejezést az Ausztria függetlenségével kapcsolatos terveket illetően. Jugoszláviában egyre hallhatóbbá váltak azok a hangok, melyek szerint Ausztria német bekebelezése Jugoszlávia szempontjából szerencsés ellensúlyozását jelenthetné az olaszok balkáni ex-

³⁹ Vol. 79. f. 201—203, Note sur l'Anschluss, 1927. okt. 10. és vol. 83. f. 208—220, id. összefoglalás 1929. nov. 30.

⁴⁰ Vol. 75. f. 45, Margerie (Berlin) jel. 1925. máj. 8.

⁴¹ Vol. 78. f. 140—144, Charles-Roux (Prága) jel. 1927. jun. 12.

panzív terveinek.⁴² A román külügyminiszter, Titulescu viszont kijelentette, hogy megoldást szerinte egyedül a nagyhatalmi garancia jelentene, s ebben alapjában véve igaza is volt.⁴³ Ilyen nagyhatalmi garanciát azonban Anglia tartózkodása, vagy inkább ellenzése miatt nem lehetett elérni.

Új jelenséggént merült fel a politikai életben, hogy a lengyel kormány, mely korábban határozott Anschluss-ellenes álláspontra helyezkedett, legalább is elvileg, ebben az időben már távolról sem nyilatkozott ilyen kategorikusan. Jellemző ebből a szempontból Laroche varsói francia követ jelentése a lengyel külügyminiszter nézeteiről. „M. Zaleski maga, — írja a követ —, szabadon beszélgetve velem, nem titkolta, hogy amennyiben az Anschluss Németországot kielégítené és elterelné a korridortól, valamint Felső-Sziléziától, ő abban nem látna nagy szerencsétlenséget, miután meg van győződve arról, hogy a 6—7 millió osztrák megbontaná a pártok mérlegét és a német népbe egy inkább békeszerető és dilettáns elemet vinne be.”⁴⁴

Mindemellett a borúlátás terjedt a csehszlovák politikai körökben is. Már nemigen beszélt senki, még Beneš sem arról, hogy Csehszlovákia meg tudja akadályozni a német tervek keresztülvitelét. Annál is kevésbé, mert a csehszlovák politikusok attól tartottak, hogy a locarnoi egyezményt követő megbékélési politika keretében a francia kormány nem támaszt komoly akadályt a német kívánságok útjába. A német nyomástól való növekvő félelmet több csehszlovák politikus kifejezte ebben az időben, köztük maga Masaryk elnök. Masaryk 1927 márciusában Genfben folytatott politikai beszélgetései során nyíltan megmondta, attól tart, hogy Stresemann sorra felvetendő óhajaival szemben Európa nem tud ellenállni. Annál kevésbé, mert az angol kormány az ő Genfben szerzett tapasztalata szerint nem is érdeklődik ezek iránt a kérdések iránt. Sir Austen Chamberlain kizárólag a szovjet és a kínai kérdésekkel van elfoglalva. A csehszlovák elnök felvetette Briand előtt a Magyarországgal való megegyezés gondolatát, azon az áron, hogy Csehszlovákia visszaadná Magyarországnak a zömében magyarok által lakott területeket. Hozzátette, hogy tervét csak akkor látná megvalósíthatónak, ha sikerülne megnyernie Jugoszláviát és Romániát is egy hasonló eljárás számára. Ezt meg fogja kísérelni, de a sikerre nem sok reményt lát.⁴⁵ Az elnök elgondolása tulajdonképpen nem volt új, a magyar kormány előtt már korábban is felvetette. Abban azonban, hogy most e tervről Briand-nal és a kisantant országok genfi képviselőivel is beszélt, bizonyára a Németországtól való fokozott félelem nyert kifejezést.

E félelemnek ebben az időben számos más csehszlovák politikus és diplomata is kifejezést adott. Úgy vélték, hogy a német kormány sorra meg fogja valósítani követeléseit, a Rajna határidő előtti kiürítését, a korridor-kérdésnek felülvizsgálatát, az Anschlusst és így tovább.⁴⁶ A külügyminisztérium politikai igazgatója kifejezetten úgy vélekedett a francia követ előtt, hogy Ausztria máris a németek kezében van és az Anschlusst sem Csehszlovákia, sem a kisantant nem fogja tudni kivédeni. Midőn a követ csodálkozásának adott kifejezést e

⁴² Vol. 79. f. 53. Dard (Belgrád) jel. 1927. júl. 22.

⁴³ Megelőzően a párizsi román követ a francia külügyminisztériumban kijelentette, hogy nézete szerint az Anschlusst nem lehet megakadályozni. Vol. 79. f. 34—36, feljegyzés Diamandi látogatásáról, 1927. júl. 19. — Titulescu véleményéről: Clinchant (Bukarest) jel. 1927. júl. 30.

⁴⁴ Vol. 78. f. 41—43. Laroche (Varsó) jel. 1927. febr. 28.

⁴⁵ Vol. 78. f. 49—50 feljegyzés Briand és Masaryk beszélgetéséről, 1927. március, valamint f. 55—56, Briand utasítása Prágának, 1927. márc. 25.

⁴⁶ Vol. 79. f. 7—8. Lacroix, a Duna-bizottság francia tagjának jel. 1927. júl. 7.

nagyfokú rezignációt látván és felelevenítette a kisantant sikereit Magyarországgal szemben, a csehszlovák politikus elismerte e sikereket, de hozzátette: „... magyarországi politikánkban nem találkoztunk Németországgal. Németországgal szemben a kisantant három állama nem ér fel egy nagyhatalommal. Nincs erőnk arra, hogy szembeszegüljünk terveivel.”⁴⁷

A Magyarországgal való megegyezés tervei természetesen nem voltak megvalósíthatók. Részben azért, mert ha voltak is e tervnek Csehszlovákiában hívei, — amint megállapíthatóan voltak —, számuk elenyészően csekély maradt, s a kormánynak óriási ellenzéssel kellett volna szembenéznie. Ugyanakkor Románia és Jugoszlávia nem volt kész erre az áldozatra, többek között azért sem, mert a német terjeszkedés és az Anschluss kérdése egészen másként érintette, mint Csehszlovákiát. Végül pedig a magyar kormány már régen s ebben az időben újólág leszögezte magát amellett az álláspont mellett, hogy a kisantanttal semmiféle részleges megegyezésről, ami nézete szerint útját állhatta volna a remélt optimális revíziónak, nem hajlandó tárgyalni.⁴⁸ Hozzátehetjük, hogy a magyar kormány a következő évek során e tekintetben egyetlen alkalommal sem került komoly kísértésbe.

A helyzet tehát maradt, ami volt. Maradt a reménytelen kísérlet a gazdasági egység megteremtésére a politikai egyetértés minimuma nélkül. A francia kormány ezúttal újabb próbálkozást tett annak érdekében, hogy Angliát bevonja az osztrák kérdés megoldásába. A válasz azonban, ha nem is volt formailag elutasító, nem sok jóval kecsegtetett. Londonban úgy vélték, hogy az Anschluss nem azonnali veszély, a funkcióban levő kormányok egészen biztosan nem fogják azt végrehajtani, s vannak a világban sürgősebben megoldandó problémák. Ugyanakkor a franciák felvetették a bécsi szabadkikötő tervét, megvalósításához azonban sem a román, sem a jugoszláv, sem a csehszlovák kormány nem adta hozzájárulását.⁴⁹ Ami Beneš illeti, ő preferenciális tervét ezúttal részletesen kifejtette. Most a preferenciákat fokozatosan kívánta bevezetni azon a módon, hogy az egyes államok kétoldalú egyezményeket kötnek. Kezdené a sort Csehszlovákia és Ausztria, s a rendszert azután tetszés szerinti sorrendben körszerződéssé szélesítenék. A külügyminiszter azt képzelte, hogy ezen a módon Olaszországot könnyebb lesz kihagyni, mint ha egy csapásra blokkot létesítenek.⁵⁰

A francia külügyminisztérium ez alkalommal sem értett egyet teljesen a csehszlovák javaslattal. Briand vitatkozott Beneš általános felfogásával is, konkrétan pedig egy újabb formulát javasolt. Nem osztotta Beneš nézetét, mely szerint a gazdasági és a politikai Anschluss két külön probléma. Ő úgy vélekedett, hogy a kérdés kizárólag gazdasági köntösben jelentkezik, s ez az, ami megoldandó. „Ha az egyszer már megvalósított Anschlussnak — írta többek között a prágai francia követnek — rendkívül súlyos politikai következményekkel kell is járnia, a jelenleg felmerülő probléma meghatározói főként gazdasági jellegűek. A régi osztrák-magyar birodalom, mely, amint azt gyakran mondták, etnikai és politikai szempontból egy paradoxon volt, gazdasági szempontból valóságos volt; összefüggő testet alkotott: a békeszerződésekből eredő feldarabolás Ausztriát megfosztotta azoktól a nagy kereskedelmi áramlatoktól, melyek a birodalom valamennyi részéből számára az életet szállították. Innen ered a

⁴⁷ Vol. 78. Chambrun (Bécs) jel. 1927. jun. 12.

⁴⁸ Országos Levéltár, K. 63. 1930—21/25—216/3259/1926), a magyar külügyminisztérium körrendelete 1927. aug. 16.

⁴⁹ Ld. 47. sz. jegyzet.

⁵⁰ Autriche, vol. 79. f. 104—106, Charles-Roux (Prága) jel. 1927. aug. 5.

csőd, a pénzügyi válság, a gazdasági pangás, mely a háborút követte.” Briand hozzátette: „A gazdasági válság az alapvető oka annak, hogy a közvélemény afelé a megoldás felé csúszik, melyet az egyetlennek vél a gazdasági bajokra, melyektől az ország szenved.” Ezek a szavak, melyek bizonyos szempontból a békeszerződés és a dunai kisállamok azóta folytatott politikájának kritikáját jelentették, nem találhattak nagy tetszésre az utódállamokban, de még Benešnél sem. Nem válhatott népszerűvé Briand új javaslata sem, mely azt kívánta, hogy valamennyi dunai ország egyoldalú kedvezményt adjon Ausztriának, anélkül, hogy ellenszolgáltatást kapna.⁵¹

Bizonyosra lehetett venni, hogy ezt a tervet egyetlen állam sem fogja támogatni. Baj volt azonban Beneš programja körül is, s a problémát — még mielőtt a többi egyáltalán felmerülhetett volna — ismét az olaszok okozták. Ezúttal Beneš jelezte, hogy tárgyalni kíván az olasz kormánnyal. Ennek könnyítése végett a franciák interveniáltak Rómában, s kérték, hogy Grandi instrukciókkal ellátva érkezzen a soron levő genfi ülésszakra. Genfben azonban Beneš egyetlen szót sem váltott Grandival, hanem ehelyett szövetségescsivel tárgyalt. A dolog hátterében valószínűleg az állt, hogy Beneš, miután tudomásul kellett vennie, hogy az olasz kormány hozzájárulásának fejében nyújtandó kompenzációt Franciaországtól nem várhatja, erről a problémáról beszélt a kisantant képviselőkkel, s elsősorban a jugoszláv külügyminiszterrel. Ekkor ugyanis arra gondolt, hogy az Olaszországnak nyújtandó ellenszolgáltatás a jugoszláv kikötők használatában biztosított kedvezmény lehetne. Egyelőre csak a további eseményekből tudunk arra következtetni, hogy a jugoszláv hozzájárulást e tervhez nem tudta megszerezni. A nagyon valószínű jugoszláv elutasítás érthető, miután ebben az időben a jugoszláv—olasz viszony feszültté vált és Belgrád számára az sem volt titok, hogy az 1927-i olasz—magyar egyezmény egyik tartópillére a közös érdek Jugoszláviával szemben.⁵²

Az Anschluss ellenzésének ügye egyre rosszabbul állt. Jugoszláviában már nemcsak gazdasági szempontból számoltak annak előnyös, vagy annak hitt oldalával, de mihelyt felmerült az a lehetőség, hogy e terület biztonsági tényezői közé Olaszországot bevonják, egyre többen helyezkedtek arra az álláspontra, hogy inkább az Anschluss, mint Olaszország ausztriai uralma. Mint említettük, Lengyelországban a hivatalos tényezők is világossá tették, hogy szívesebben veszik, ha Németország az Anschluss kérdésével foglalkozik, mintha a korridor ügyét bolygatja. Ugyanakkor az 1927-es olasz—magyar szövetség tárgyalási anyagából, amit kiegészít az 1928 eleji titkos Bethlen—Mussolini találkozás anyaga, kiderül, hogy a két ország megegyezése a területi status quo várható felbomlásán alapult, melynek keretében mindkét államférfi számolt az Anschlusszal, mint elkerülhetetlen tényezővel. Csupán azt akarták elkerülni, hogy Németország azt nélkülük, hozzájárulásuk nélkül, „ingyen” oldhassa meg.⁵³ Ugyanezt

⁵¹ Vol. 79. f. 127—134, Briand utasítása Prágának, 1927. aug. 22.

⁵² Az 1927-i magyar—olasz tárgyalásról: *Karsai Elek*: A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. ján. 1. — 1931. aug. 24. Bp. 1967. (Dokumentum-gyűjtemény) 50—54; Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie, 1922—1935, vol. V. 132—134 és Országos Levéltár, Semsey Iratok, vol. III. 1—3.

⁵³ Az 1928-as tárgyalásról és következményéről még: Országos Levéltár, K. 99. Res. 1930—113 [e számhoz csatolva önálló beosztás nélkül] Bethlen levele a római követhöz 1930. júl. 9.; és uo. Hory feljegyzése az 1928 áprilisi tárgyalásokról Bethlen levelének vétele után dátum nélkül. Valamint *Karsai*: i. m. 60—62 és 173—178. A további tárgyalási anyag a Magyarországnak nyújtandó katonai segítségről, illetve főként a hadicélokra tervbe vett olasz kölcsönről. K. 99. Res. 1931. és K. 64—23—1931 csomókban található.

az elvet a bécsi lengyel követ így fogalmazta meg: „Amit elsősorban el kell kerülni . . . az, hogy a csatlakozás műve olyan természetes módon menjen végbe, hogy a napon, midőn megvalósul, a Birodalom elutasítsa a szövetséges államok minden kompenzálását, amit majd követelnek tőle.”⁵⁴

Mussolini az Anschlusst eladható és eladandó árunak tekintette, s ez hamarosan teljesen világosan igazolódott. 1928 januárjában részletesen kifejtette a francia nagykövet előtt elgondolását. A közös francia—olasz érdekekre hivatkozva kérte az úgynevezett függő kérdések rendezését, egy csekély területet Líbia déli részén, valamint Franciaország elvi nyilatkozatát arról, hogy az afrikai mandátum-rendszer esetleges felülvizsgálása alkalmával nem ellenezné, hogy Olaszország kapjon egy mandátumot. Beaumarchais nagykövet jelentésének az Anschlusra vonatkozó része így hangzik: „A Franciaország által adott előnyök, vagy biztosítékok, tette hozzá M. Mussolini, olasz részről egyébként gazdasági és politikai ellenszolgáltatást találnának: az Önök számára bizonyára nem lenne közömbös — precizírozta —, ha Olaszország formális kötelezettséget vállalna magára az Anschlusst illetően. Bécsből kapott híreim szerint ez már a megvalósulás útján van, minthogy a vámunió már elintéztett tény.”⁵⁵ Röviddel ezután biztos hírforrás szerint az olasz nagykövet Berlinben szintén „beszélgetést” kezdeményezett az Anschluss kérdéséről. Kijelentette, hogy Olaszország azt lehetséges megoldásnak véli, s ideje lenne tisztázni a feltételeit.⁵⁶

Mussolininak azonban sehol sem volt sikere. Sem a francia, sem a német kormány nem reagált. A francia álláspont az volt, hogy miután Olaszországnak érdeke az Anschluss meggátlása, fellépése ellene önmagában hordozza jutalmát. A német kormány viszont, mely az Anschlusst nem tartotta sürgősnek, nem kívánt ezzel kapcsolatban koncessziókról tárgyalni.

A magyar kormány ugyanebben az időben hivatalosan Anschluss ellenes álláspontra helyezkedett, ami a szomszédos államokban meglehetősen nagy feltűnést keltett. Ugyanakkor a politikai vezetők és diplomaták eléggé nyíltan megmondták, hogy meggátlásának kísérletére csak akkor vállalkoznának, ha abból Magyarországnak haszna származnék. A diplomáciai világban sokan sejtették, hogy Bethlen új taktikájának célja valójában az, hogy az Anschluss-szal kapcsolatban Németországtól ellenszolgáltatást csikarjon ki. Vajon ez pusztán Burgenlandra vonatkozott, mint azt a kortársak feltételezték, vagy általánosabb természetű előnyökre, adatszerűen egyelőre nem ellenőrizhető. Ismerve azonban Bethlen koncepcióját, mely szerint a közép-európai „rendezésben” végeredményben legnagyobb szerepe feltehetően Németországnak lesz, valószínű, hogy a kérdést nem csak, vagy egyáltalán nem Burgenland szempontjából mérlegelte.⁵⁷

Mindezek után nem csoda, ha a francia külügyminisztériumban készült feljegyzés az Anschluss elleni erőkről ebben az időben az alábbi szomorú képet rajzolta fel: „Sajnos el kell ismerni, hogy bizonyos hatalmak álláspontja az Anschluss eshetőségével szemben kiábrándító. A brit kormány csak nagyon kevés érdeklődést mutat ezzel az ügygel szemben. Ami M. Mussolinit illeti, jóllehet Olaszország evidens érdeke, hogy ne legyen közös határa Németországgal, politikája az Anschluss kérdésében nem látszik végleg meghatározottnak. A kis-

⁵⁴ Autriche, vol. 67. f. 1—2, Barois (Bécs) jel. 1927. jan.

⁵⁵ Vol. 80. f. 20—25. Beaumarchais (Róma) táv. 1928. jan. 31.

⁵⁶ Vol. 83. f. 52. Margerie (Berlin) táv. 1928. máj. 7.

⁵⁷ Ld. 52—53. sz. jegyzetek, valamint vol. 80. De Vienne (Bp.) jel. 1927. dec. 4. és uo. jel. 1928. márc. 5.; vol. 81. f. 11—14, uo. táv. 1928. aug. 9.; f. 15—17, uo. jel. 1928. aug. 10.; f. 1. Seguin (Prága) táv. 1928. aug. 1.; vol. 82. f. 78—79 De Vienne jel. 1928. dec. 14.

antant országai között egyedül az Anschluss kérdésében különlegesen érdekelt Csehszlovákia mutatkozik határozottan ellenségesnek e megoldással szemben. Franciaország úgyszólván egyedül van elhatározva arra Európában, hogy energikusan ellenálljon annak az áramlatnak, mely mind Németországban, mind Ausztriában kirajzolódik az Anschluss javára. Igazat szólva, terveiben az az elhatározott aktivitás támogatja, melyet Beneš fejt ki, aki, úgy tűnik, környezeténél jobban felismeri azokat a súlyos következményeket, melyeket Ausztria és Németország egységesülése országára nézve jelentene.”⁵⁸

A reménytelennek tűnő helyzetben váratlanul új szövetséges jelentkezett Maniu román miniszterelnök személyében. Maniu 1929 elején nagy igényű tervvel állt elő. Nem kevesebbre gondolt, mint egy Lengyelországtól Bulgáriáig terjedő blokkra, mely előbb gazdasági, majd politikai uniót valósítana meg. Számolva a nehézségekkel, kész volt azonban arra, hogy a rendszer kiépítését preferenciák bevezetésével kezdje el. Módszerként a kormányközi tárgyalások helyett, vagy mellett a volt Monarchia területén fellelhető régi személyes kapcsolatait felhasználására gondolt. Mint a bukaresti francia követ megjegyezte, azokkal a módszerekkel akarta feltámasztani a gazdasági egységet, melyekkel annak idején felbomlasztották a Monarchiát. A tárgyalások — hivatalosan a bukaresti nemzetközi mezőgazdasági kongresszuson — 1929 nyarán el is kezdődtek.⁵⁹

Ezzel a preferenciák kérdése ismét napirendre került, s kisebb-nagyobb megszakításokkal, s más-más köntösben, 1932-ig maradt is. 1929—1930 folyamán a francia kormány újból élénk tevékenységet fejtett ki avégett, hogy az érdekelt kisállamok kormányait egy ilyenfajta tervnek megnyerje. Loucheur és Flandin sorra járták a dunai, s részben a balkáni országokat. Minthogy közben kiobbant a gazdasági válság, s mindegyik ország súlyos eladási problémákkal küzdött, a preferenciák elvének ezúttal sokkal kisebb volt az ellenzéke, mint korábban. Összeomlott a 20-as évek második felében nehezen kiépített kereskedelmi rendszer, s ugyanakkor elapadt a hitelforrások java-része. Már csak Franciaországtól lehetett pénzt remélni. Közép-Európa és benne az Anschluss kérdése fordulóponthoz érkezett. Miután a korábbi gazdasági szisztéma felborult, el kellett dőljön, hogy az új szervezetet Franciaország képes-e kialakítani, vagy pedig fatálisan Németország nyomul be az övezetbe. — Harmadik erőként természetesen most is ott szerepelt Olaszország, tevékenysége azonban most is elsősorban negatívumokban merült ki. Meg akarta akadályozni mind a francia, mind a német közép-európai uralom kialakítását, gazdasági ereje azonban nem engedte, hogy az egész övezet olasz megszervezésére gondoljon.

Ebben az időben a franciák elsősorban az agrár-államoknak kívántak kedvezményeket biztosítani, s bár az 1930-as genfi vámkonferencián az angol ellenálláson a mezőgazdasági preferencia elve ismét elbukott, az agrár-államok a tárgyalásokat tovább folytatták. Ugyanakkor azonban Németország saját maga részéről kínál fel kedvezményeket az agrár-államoknak, s ez gazdasági szempontból sokkal nagyobb előnyöket rejtett magában, mintha hasonló kedvezményeket a kisállamok nyújtanak egymásnak. Az olaszok ugyanebben az időben egy olasz—magyar—osztrák, később esetleg Jugoszláviával bővítendő gazdasági blokk létesítését javasolták, s ennek megvalósítását — leplezett kedvezmények biztosítása formájában — 1930-ban az ún. Brocchi-terv kidolgozásával el is kezdték.

⁵⁸ Vol. 82. f. 28—34. Note sur l'Anschluss, 1928. nov. 27.

⁵⁹ Vol. 82. f. 126—129. Puaux (Bukarest) táv. 1928. jan. 12.

Ami magát Ausztriát illeti, Schober kancellár több vasat tartott a tűzbe. Jelentősen megjavította Ausztria kapcsolatait Olaszországgal, Magyarországgal. Ugyanakkor messzemenő gazdasági tárgyalásokat folytatott a német kormánnyal. Minthogy azonban mindenekelőtt pénzre volt szüksége, — arra a pénzre, amit Ausztria 1925 óta nem tudott megkapni —, nem feledkezett meg Párizsról sem.

1931 elején váratlan politikai bombarobbanás következett be. Március 21-én Németország és Ausztria bejelentették, hogy előzetes megállapodásra jutottak vámunió létesítéséről. Ha ez nem is helyezte új megvilágításba a kérdést, félreérthetetlenül megmutatta, hogy a közép-európai rendezés megoldására nem sok idő van. Bár a tervezett egyezmény nem vámuniót, hanem preferenciális kereskedelmi szerződést jelentett, s nem állt helyt az a vélemény, mely szerint a politikai Anschluss közvetlen elődje kívánt volna lenni, a vámuniós válság során lezajlott események a német gazdasági expanzió várható kereteit a maguk még sokkal ijesztőbb formájában mutatták be. A németek ugyanis jelezték, hogy a kedvezményes rendszerbe Csehszlovákia kivételével mindegyik dunai államot be akarják vonni és a megfelelő ajánlatokat már meg is tették. Az osztrák—német ál-vámunió formájában tehát a valóságban a német Mitteleuropa-terv mutatkozott be. A tervet Németországban elsősorban az ipari és kereskedelmi, Ausztriában a mezőgazdasági vezető csoportok üdvözlötték, de ugyanakkor nemcsak egy további politikai lépésnek, de magának az elfogadott tervnek is nagy ellenzéke volt mindkét országban. A két kormány mégis rendkívül gyorsan elhatározta az egyébként már régen kidolgozott tervezet elfogadását és publikálását. A német valószínűleg elsősorban belpolitikai okokból, valamint azért, mert annak feltehető elejtése esetén más kérdésekben kívánt ellenszolgáltatásokat elérni, az osztrák azért, mert a kedvezményes rendszer további kiterjesztésétől lényeges gazdasági előnyöket remélt. Az egyezményt — német kérésre — minden bizonnyal azért öltöztették a vámunió köntösébe, mert így remélni lehetett, hogy Anglia nem fordul ellene, míg ha a tényleg létesíteni kívánt preferenciális egyezményt hirdetik meg, úgy azzal kiváltják az angol tiltakozást anélkül, hogy a franciáknál nagyobb megértést találhatnának.⁶⁰

Magától értetődik, hogy a francia kormány a terv ellen nemcsak azonnal tiltakozott, de közölte, hogy minden rendelkezésére álló gazdasági és politikai eszközt fel fog használni meggyőzésa érdekében. Erős nyomást fejtett ki mind Bukarestben, mind Belgrádban, hogy a folyamatban levő kereskedelmi tárgyalásokat Németországgal megszakítsák. Mindkét ország számottevő francia kölcsönhöz jutott, s Briand megígért egy jelentősebb összeget Bethlennek, valamint Schobernek is arra az esetre, ha Ausztria lemond a terv megvalósításáról. A franciák közvetítettek a magyar—csehszlovák kereskedelmi tárgyalásokban, Magyarországnak biztosítottak egy gyors-segélyt és bizonyos diplomáciai lépéseket is tettek a magyar álláspont befolyásolása céljával. De Vienne budapesti francia követ Károlyi külügyminiszter előtt egy alkalommal például kijelentette: Párizsban „sajnálják, hogy a háború után nem egy erős Magyarországon keresték a támaszt a német terjeszkedés ellen, tévedtek, amikor Magyarország rovására a kis-entente-ra bázisozták politikájukat, melyre, mint most látják, nem támaszkodhatnak bizalommal. Látják, hogy Jugoszlávia és Románia gazdaságilag Német- és Olaszországra van utalva. Csehszlovákia pedig addig áll csak fenn,

⁶⁰ A vámunió kérdéséről felhasznált magyar anyagból ld. különösen: Országos Levéltár, K. 63. 1931—20; 20/7; 20/25; 11 és az utóbbi minden törtszáma, valamint K. 74. 1931. csomókat.

amíg Beneš ott van, tovább aligha. Most volna kedvező alkalom Magyarország részére, hogy tanújelét adja, hogy nem akar beolvadni Németországba. Ha ilyen tanújelt adna, úgy Franciaország közvéleménye 100%-ig Magyarország mellé állna.”⁶¹

Ez az epizód, ami természetesen nem általános jellemzője a francia politikának, szimptomája annak, hogy Franciaország mennyire egyedül érezte magát az adott szituációban. Nem ok nélkül. Az angol kormány ugyanis a német lépésre eleinte egyáltalán nem reagált, majd jelezte, hogy véleménye szerint az egyezmény jogilag nem kifogásolható, s azt ajánlotta, hogy elbírálás végett terjesszék a Népszövetség elé. Az angol álláspontot nem hivatalosan, — de elég hűen — jellemezte egy angol diplomata kijelentése, mely szerint hosszú körmondatokat kellene mondania a béke fenntartásáról és egyéb magasztos dolgokról, de a valóság az, hogy Anglia füttyöl a német—osztrák vámunióra.⁶² Az olasz kormány eleinte nem nyilvánított véleményt, hanem arra várt, hogy a németek nehézségeik közepette kopogtassanak az ajtón, s hozzák ajánlataikat. Miután ez elmaradt, az olaszok óvatosan kezdtek a vámunió ellen nyilatkozni. Végül, amikor már attól kellett félniük, hogy a vámunió megbukik anélkül, hogy Olaszország véleményét bárki kikérte volna, teljes határozottsággal felléptek ellene.⁶³ A magyar kormány, mely eleinte az olasz taktikát követte, hamarabb elveszítette a türelmét. A valóság az, hogy Bethlen előzetesen értesült az osztrák—német tárgyalásról, s arról, hogy a preferenciális rendszert ki akarják terjeszteni több országra, így mindenekelőtt Magyarországra. Schober tájékoztatása alapján azonban arra számított, hogy az előkészületekben részt vehet, feltételeket szabhat stb. A kész helyzet egyszerű bejelentése és az utólagos csatlakozásra történő felszólítás nem volt kedvére. Rádásul a budapesti német követ, felismerve a magyar kormány ingerültségét, azt kezdte hangoztatni, hogy tulajdonképpen nincs is szó általános egyezményről, hanem „csupán” az Anschlusról, ami végeredményben belső német ügy. Erre Budapesten kitört a pánik. Nem mintha ezt elhitték volna, hanem mert azt következtették, hogy a német kormány a csatlakozásról sem kíván tárgyalni, hanem egyszerűen diktálni akar. Mindent összevéve Magyarországon csak megerősödött az a felfogás, hogy az Anschlusst és minden egyoldalú német lépést ellenezni kell, ha a kormány valamiféle előnyt akar a németekből kicsikarni. A továbbiak során a magyar diplomácia ehhez tartotta magát.⁶⁴

Ami Jugoszláviát és Romániát illeti, Franciaország valóban nem kapott tőlük támogatást. A jugoszláv kormány csak akkor kezdte követni a francia vonalat, amikor az ausztriai és németországi bankbukások után nyilvánvalóvá lett, hogy a német tervből egyelőre nem lehet semmi. Románia ugyan átmeneti-

⁶¹ K. 64. 1931—11—300 Feljegyzés Károlyi és De Vienne beszélgetéséről 1931. márc. 31.

⁶² K. 63. 1931—20/25—1261[1707] Masirevich (Prága) jel. 1931. márc. 20.

⁶³ K. 58. 1931—42 Károlyi feljegyzése római tárgyalásairól, 1931. ápr.; K. 63. 1931—20/25—1261 [szám nélkül, f. 343—345]. Feljegyzés Károlyi és Grandi beszélgetéséről, 1931. márc. 26.; K. 63. 1931—20/25—1261 [1391]. Hory(Róma) jel. márc. 30.; Pol. biz. levelek 1931. 501—52 Hory levele márc. 30.; K. 74. 1931. Róma f. 27, Hory táv. ápr. 17.; 1931—11—1800. Feljegyzés De Vienne látogatásáról a magyar külügyminisztériumban ápr. 30.; K. 74. 1931. Genf. f. 9. Károlyi táv. máj. 14.; K. 63. 1931—20—25—1261[2120]. Pelényi (Genf) táv. máj. 12.; K. 58. 1931. 64. Feljegyzés Károlyi és Grandi genfi beszélgetéséről máj. 21.; K. 63. 1931—20/25—1261[2759]. Hory jel. jun. 26.; 1261[2670] Hory jel. jun. 26.

⁶⁴ A magyar politikáról a főbb iratok az alábbi szám alatt találhatók: K. 63. 1931—20/25—1261. Fontos K. 64. 1931—20—333. Feljegyzés a Külügyminisztériumban tartott konferenciáról és Apor Gábor feljegyzése a követendő politikáról 1931. ápr. 11., valamint K. 64. 1931—23 366[399]. Utasítás Horynak, mellékelve egy magyar aide mémoire, ápr. 17.

leg felfüggesztette a németekkel folyó gazdasági tárgyalásait, de miután megkapta a francia kölcsönt, nagyon gyorsan visszatért a tárgyaló asztalhoz.⁶⁵

Franciaország győzelme — az utolsó a két háború közötti szakaszban — nem volt nagyon fényes. A vámuniós kérdést a gazdasági válság előrchaladása önmagától levette a napirendről, még mielőtt a hágai nemzetközi bíróság összeegyeztethetetlennek minősítette a fennálló szerződésekkel. Az utóbbi határozata sem volt nagyon meggyőző, tekintve hogy a 15 tagú testületben az elítélő határozat mindössze egy szavazatnyi többséget kapott.⁶⁶

Ha a győzelem nem is volt vakító, a vámuniós válság után Franciaország helyzete mégis megszilárdult. Hála elsősorban annak, hogy a válságban vergődő Európában Franciaország 1932-ig az egyetlen viszonylag ép szigetnek mutatkozott. Még azonban mielőtt a francia kormány újabb kísérletet tett volna a Duna-medencében, Beneš külügyminiszter állt elő egy újabb variációval. 1918 óta első ízben ajánlotta Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország gazdasági blokkjának kialakítását, s első ízben tett ennek érdekében lépést Rómában is. Az olaszoknak felajánlotta a közreműködés valamilyen módját, s Budapesten jelezte, hogy az együttműködés érdekében hajlandó bizonyos áldozatokra.⁶⁷ Beneš javaslatát, mely rendelkezett bizonyos gazdasági realitással és vonzással, az olaszok úgy akarták ellensúlyozni, hogy Ausztriát Magyarországgal próbálták — kihagyva Csehszlovákiát — összeházasítani, illetve egy olasz—magyar—osztrák vámunióról kezdtek beszélni. Mindezek a tervek embrionális állapotban maradtak.

1932 elején összesen hat közép-európai tervezet keringett Európában, mint a megoldás kulcsa. Beneš és az olaszok elgondolása mellett az osztrákok bilaterális egyezmény-rendszerre tettek javaslatot, az angol kormány felröppentett egy általános vámuniós elgondolást, a németek kitartottak az általuk nyújtandó preferenciák rendszere mellett. Ehhez jött hatodikként egy új francia kezdeményezés, mely Tardieu miniszterelnök nevéhez fűződött. Ez egyúttal az utolsó olyan francia kísérletet jelentette, mely Ausztria függetlenségét gazdasági szanalása, s egyúttal az egész övezet gazdasági bázisának egészségesebbé tétele útján próbálta körülbástyázni.

Tardieu tervének lényege az volt, hogy az öt utódállam egymás között preferenciális egyezményre lép, s az egymás közötti kereskedelemről felmaradó feleslegre, elsősorban gabonaneműre, a nagyhatalmak egyoldalú kedvezményeket nyújtanak. Nemcsak ebben az övezetben, de egész európai politikájában Tardieu tett utoljára kísérletet arra, hogy a békerendszert az 1918-as szövetségi rendszer keretében védelmezze. Ezen belül a dunai övezetből ki akarta zárni mind Németországot, mind a Szovjetuniót.

⁶⁵ A jugoszláv álláspontra vonatkozó értesítéseket ld. K. 63. 1931—20/25—1261 sz. alatt, valamint az 1931—11/23 csomóban.

⁶⁶ A hágai állandó Nemzetközi Bíróság publikációja: Régime douanier entre l'Allemagne et l'Autriche. Avis consultatif du 5. septembre 1931. XXIIe session, 1931. (Tartalmazza a kisebbségi véleményt is.)

⁶⁷ Beneš javaslatáról: K. 63. 1931—20/25—1261[3123] Bessenyei [Genf] jel. 1931. jul. 17.; 1931. 50—4205 Ghyczy (Prága) jel. szept. 30.; 4205 sz. alatt önálló szám nélkül, f. 41—42. Balásy jel. okt. 15.; 4205[4473] Masirevich [Bécs] jel. okt. 15. — A londoni csehszlovák követ magyar kollégája előtt így nyilatkozott: „... szembe kell nézni a tényekkel, amelyek belizonyítják, hogy a békeszerződések által teremtett viszonyok nem tarthatók fenn, és így ezekből kiutat kellene találni, mert másképpen az összes új alakulatok életképességüket egymás után el fogják veszíteni.” Rubido-Zichy levele, 1931. nov. 16. K. 63. 1932—50—4205 [5024/1931].

Tekintettel a gazdasági válságból fakadó nehézségekre, a terv közép-európai fogadtatása nem volt olyan rossz, mint elődeié. Nagy eredménynek számított, hogy Anglia ez alkalommal nem lépett fel a preferenciák ellen. Az érdekelt kis-államok haboztak. Sok érv szólt a terv mellett, de ellene is. A csehszlovák politikai körök támogatták a francia vonalat, az agrárius körök ellenezték. Az osztrákok latolgatták előnyeit, de egyelőre nem mertek és nem akartak elszakadni Németországtól. Magyarországon első ízben mutatkozott hajlandóság arra, hogy egy francia programot komolyan megvizsgáljanak, de nem akartak elejteni egyetlen más lehetőséget sem. Mindenesetre a piac-ajánlat és a francia hitel reménye, mely a tervet kísérte, csábító volt. Jugoszlávia és Románia ingadozott, mert egyfelől szüksége volt a francia politikai és pénzügyi támogatásra, de másfelől legalább annyira szüksége volt a német piacra. Mussolini, mint minden olyan kombinációt, melyben Olaszország nem lehet vezető tényező, ezt a tervet is ellenezte, de legfontosabb kis szövetségesére, Magyarországra most nem tudott teljes biztonsággal támaszkodni.⁶⁸

Tardieu tervét a négy nagyhatalom: Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország képviselői az 1932. április 6—8-án Londonban tartott konferencián vitatták meg. A francia javaslatot képviselve Flandin elmondotta, hogy a terv kidolgozását a közép-európai államok ijesztő pénzügyi és gazdasági helyzete tette szükségessé. Ezek az államok hitel, kölcsön után kutatnak, fennálló gazdasági viszonyaik azonban a kölcsönzők számára nem nyújtanak garanciát. Nincs értelme újabb hitelek adni, melyek csak néhány hónapra rendezik a pénzügyi viszonyokat. Szembe kell nézni a kérdés gazdasági részével is. A megfelelő gazdasági garanciák megteremtését szolgálja tehát a preferenciális szisztéma, amit a jelenlevő nagyhatalomnak egyoldalú kedvezmények nyújtásával kellene kiegészíteni. Flandin azt ajánlotta, hogy valamennyien vállalják el a szóbanforgó államok kereskedelmi feleslege egy részének kedvezményes átvételét, ahogyan azt Franciaország már megtette a magyar, román és jugoszláv gabona esetében, vállalva 800 000—1 000 000 q gabona országonkénti és évenkénti felvásárlását.

Bülow, Németország képviselője elvileg azzal válaszolt, hogy az ilyen regionális keretekben mozgó tervek csak az elfoszlott ruha foltozgatását jelentik, de megoldást nem hozhatnak. Konkréten viszont kimutatta, hogy az öt ország belső kereskedelme gazdasági problémáikat nem oldja meg, majd bebizonyította, s ez nem esett nehezére, hogy a terület legnagyobb áruszállítója, s egyben felvásárlója Németország, mögötte pedig Olaszország. A szóban levő államok bevitelének 30, kivitelének 25⁰/₀-a a két hatalomra jut, míg Franciaország a bevitelben 3,8, a kivitelben 4,1⁰/₀-kal van érdekelve. Mindemellett Németország számára ez a piac nagyon fontos, saját exportjának mintegy 10—15⁰/₀-a ide irányul, nem engedheti meg tehát, hogy ezt a piacot mesterségesen beszűkítsék. Kormányja azt javasolja, hogy a nevezett országokat kapcsolják be fokozottan a „nagy felvevő piacokba”, vagyis mindenekelőtt a német piacba. Ezt a német kormány „hajlandó” lenne azzal megkönnyíteni, hogy mindegyik mezőgazdasági államnak preferenciát nyújt. Természetesen nem tenné ezt, ha helyzetét a belső preferenciákkal megnehezítenék.

A német érvelés logikai gyengesége nem sokat változtatott a helyzeten, miután annak valódi ereje abban állt, hogy a németek valóban ott voltak ezeken

⁶⁸ A Tardieu-tervre vonatkozó magyar iratanyag nagy része a K. 63. 1932—50—100 és a K. 64. 1932—42—181 sz. alatt található.

a piacokon, s valóban maguk is jelentős piacot tudtak nyújtani, míg a francia gazdaság belső struktúrája ugyanezt nem tette lehetővé. Minden további vita és érvelés hiábavalónak bizonyult. Ugyanaz a német koncepció, melyet Briand 1931-ben a vámuníós válság során visszavert, 1932-ben elég erős volt ahhoz, hogy Tardieu tervét keresztjeze. A konferencia teljes kudarccal végződött.⁶⁹

A Tardieu-terv sorsát, ha a londoni konferencia nem intézte volna el, megpecsételték a májusi franciaországi választások, ahol a Tardieu által képviselt jobboldal vereséget szenvedett. Vele egyidőben megbukott azonban Ausztria és Közép-Európa francia vezetés alatt történő gazdasági talpraállításának gondolata is. Nem mintha a radikálisok nem viselték volna szívükön Ausztria és a Duna-medence sorsát, hanem mert Franciaország többé nem volt abban a helyzetben, hogy a rendezés pénzügyi részében jelentős szerepet vállalhasson. A közeljövőben a gazdasági válság mindent maga alá temetett, majd abból a dunai övezet úgy merült fel, hogy gyakorlatilag teljesen a német piac függésébe került. A válság után gyakorolt gazdaság-politika nem építhetett többé a nyugati kölcsönökre, a pénzügyi egyensúlyt egyedül a kereskedelem biztosíthatta, ennek feltétele pedig mindenekelőtt a német piac volt. Jóllehet a háborúig eltelt évek során egyszer-kétszer még visszatért a 20-as években kidolgozott gazdasági tervek egyike vagy másika, — közülük a legismertebb Hodža csehszlovák miniszterelnök javaslata volt —, ezek gazdasági realitása, a politikairól nem is beszélve, enyhén szólva minimális volt.

Az a francia elgondolás tehát, mely szerint a biztonságot Közép-Európa politikai felbomlasztása után gazdasági egységének helyreállításában kell keresni, a 30-as évek elején megbukott. Vele bukott természetesen az a koncepció is, hogy az Anschluss ellenszere Ausztria gazdasági épségének biztosítása kell legyen.

Ezzel időben csaknem egybeesett egy másik elv használhatatlanná válása is. Nevezetesen azon elvé, mely szerint az Anschluss döntő mértékben Ausztrián, vagy Ausztrián is múlik, hogy tehát következképpen Ausztriából kiindulva lehet és kell ellene harcolni. Hitler uralomrajutása és az azt közvetlenül követő események ugyanis előreláthatóvá tették, hogy az osztrák politikai világ döntő többségének és a közvélemény jelentős részének ellenszere nem elegendő akadály az Anschluss útjában. Hitler uralomrajutása az osztrák politikai életben újabb eltolódásokhoz vezetett. Az átalakulás fő vonásai abban álltak, hogy nemcsak a szociáldemokrata párt lett a korábbinál sokkal határozottabban az Anschluss ellensége, de most már ellene foglalt állást a keresztényszocialisták többsége, akiket lényegében véve követtek a Heimwehr vezetők, sőt a régi nagynémet, pángermán gondolat több híve is megtorpant. Az Anschluss mellett a politikai világban csak egy maroknyi náci tartott ki. Mindez egyáltalán nem gátolta meg a barna Németországot abban, hogy az Anschlusst megkísérelje erőszakkal keresztülvinni. Az a tény, hogy ez a kísérlet 1934-ben az osztrák lakosság semmilyen látható rokonszenvét nem váltotta ki, mit sem változtatott anácik tervein.

Az új körülmények között az Anschluss elleni harcot most már csak politikai eszközökkel lehetett továbbvinni, még hozzá úgy, hogy az osztrák függetlenség alátámasztására külső garanciákat kellett keresni. (E szükségletet színezte a tény, hogy az osztrák Dollfuss-kormány a belső ellenállás erőit alaposan meggyengítette, midőn szétverte a szociáldemokrata erőket, bár az objektív hely-

⁶⁹ K. 63. 1932—50—100 [1046]. Az ápr. 6—8-i londoni konferencia jegyzőkönyve [angol nyelvű].

zeten és erőviszonyokon a 6 és félmillió Ausztria leghatározottabb és legegységesebb ellenállása is keveset módosíthatott.)

Mindaz, amit a 20-as évekre vonatkozóan már elmondtunk, elég világossá teszi, hogy Ausztria védelmének külső garanciáját a kisantanttól és egyáltalán a közép-európai övezettől nem lehetett várni. A 30-as években erre még kevesebb volt a lehetőség. Miután Angliától továbbra sem lehetett semmiféle garanciát vagy aktivitást remélni, a francia kormányoknak két irányban nyílt lehetőségük a garancia keresésére. Az egyik lehetőség volt a külpolitikái nyitás a Szovjetunió felé, az egyetlen hatalom irányában, melyről hinni lehetett, hogy Németországot ellensúlyozni tudja. A másik lehetőség volt Olaszország érdekelte tétele a közép-európai status quo fenntartásában. Mindkét lehetőség kiaknázása a 20-as években követett francia külpolitikai elvek gyökeres felülvizsgálatát követelte meg.

Amint egy 1934-ben keletkezett francia külügyminisztériumi feljegyzés megállapítja, a francia kormány 1930-ban ismerte fel, hogy számára nem kedvező a Szovjetunió kizárása Európából. Briand fel is hatalmazta Berthelot-t, hogy válaszoljon a szovjet megneemtámadási szerződésre tett javaslatra, aminek alapján 1931-ben francia—szovjet eszmecsere kezdődött, s az egyezmény 1931 augusztusában készen állt. Briand lemondása után azonban közvetlen utódai nem folytatták ezt a vonalat, s majd csak Herriot tért vissza rá, aki 1932-ben alá is írta az egyezményt. 1934-ben azután a szovjet politikát az eddiginél is határozottabban folytatta Barthou külügyminiszter. E merőben új elemet a francia politikában nemcsak Franciaország nemzetközi helyzetének romlása tette lehetővé. Elősegítette az a tény is, hogy a német jobbratolódással egyútemben fokozódó agresszivitás a külpolitikában korábbi német politikájának felülvizsgálatára kényszerítette a szovjet kormányzatot is. Sztálin ugyan joggal szögezte le 1934 elején, hogy a szovjet politika alapjait tekintve nem változott, mert tengelyében továbbra is a szovjet érdekek védelmezése áll,⁷⁰ — ami egyébként egyet jelentett a béke megóvásával —, kétségtelen azonban, hogy a Németországgal ápolt jó kapcsolatok a hitleri külpolitikai program eredményeként megromlottak és a Szovjetunió a biztonság feltételeit másutt kellett, hogy keresse. Ezt csak alátámasztotta Németország kapcsolat-keresése Japánnal, miközben Japán fokozódó nyomást gyakorolt a Szovjetunióra a Távol-Keleten.

Ez a fordulat hamarabb kezdődött, mintsem a nácik uralomra jutottak. Valószínűleg nemcsak azért, mert hatalomra jutásukkal a Szovjetunióban kb. 1931-től kezdve számoltak, de azért is, mert a német külpolitika expanzivitásának jelei egyébként is mutatkoztak. Már pedig ha a szovjet vezetők el is ítélték, hibásnak is vélték az első világháború után kialakított békerendszert, az sohasem állt programjukban, hogy megváltoztatása érdekében háborút vállaljanak. 1933-tól kezdve azután a Hitler által képviselt német politika már nemcsak azt a félelmet idézte fel, hogy e megváltoztatás egészében véve sokkal rosszabb körülményeket készül teremteni egész Európa számára, mint a versailles-i rendszer teremtett, de azt is, hogy a német kormány azt jelentős részben éppen a Szovjetunió rovására akarja megoldani.⁷¹

⁷⁰ J. V. Sztálin Művei, XIII. k. Bp. 1951. 320—321.

⁷¹ A helsinki magyar követ 1932 januárjában így jellemezte a Szovjetunió aggodalmait: „Moszkvában... mindig kishitűbökké lesznek a német belpolitikai és gazdasági helyzettel szemben és attól tartanak, hogy egy összeomlás, vagy irányváltozás könnyen megfoszthatja őket attól a támasztól, melyet Berlin eddig nekik nyújtott, úgyhogy egy szép napon Európában politikai barát nélkül izolálva ki lehetnek téve Franciaország és barátai támadásának.” K. 63. 1934—11/28—203[2620/1931] Jungerth jel. 1932. jan. 2.

Miután nem lehet feladatunk az általános szövetségi politika vizsgálata, hanem pusztán az Anschluss, s rajta keresztül a keleti biztonság kérdésének vázolására vállalkoztunk, francia—szovjet vonatkozásban egy terv az, mellyel kissé részletesebben foglalkoznunk kell. Ez az úgynevezett keleti Locarno, vagy másként a keleti paktum terve. Előzménye egy 1933 júliusi szovjet javaslat volt, mely közvetlen francia—szovjet szerződésre irányult. Ezt a francia kormány nem tudta elfogadni, de Herriot és Pierre Cot oroszországi látogatása után a kapcsolatok megélénkültek, a Quai d'Orsay-n pedig tanulmányozni kezdték a Szovjetunióval kötendő egyezmény lehetséges formáit. Ez év decemberében a francia kormány azzal a javaslattal állt elő, hogy a Szovjetunió lépjen be a Népszövetségbe, ezt követően pedig vizsgálják meg egy széleskörű, Csehszlovákiát, Lengyelországot és a balti államokat is magába foglaló kölcsönös segélyes egyezmény feltételeit. A szovjet kormányzat a tervet elfogadta. Ezt követően a terv többször módosult, míg végül Barthou ahhoz a megoldáshoz jutott, hogy kínálják fel a belépést Németország számára is. Ezzel szemben Franciaország nem lenne a paktum részese, hanem azt garantálná, amiként viszont a Szovjetunió csatlakoznék a locarnói egyezmény garantálóihoz.

Mielőtt a francia külügyminiszter a tervet Litvinov külügyi népbiztossal megvitatta volna, utazást tett Közép-Európában, többek között azért, hogy tájékoztódjék a terv fogadtatásáról. A csehszlovák politikai körök nagy lelkesedéssel fogadták, de ennek éppen az ellenkezője volt a helyzet Lengyelországban. Lengyelország 1934 elején meg nem támadási szerződést kötött Németországgal és úgy érezte, hogy mérhetetlen nyomás alól szabadult. Bár viszonyát másik nagy szomszédjával sem akarta elrontani, a Szovjetunióval nem kívánt szövetségi politikát és főleg nem akart hallani például arról, hogy Csehszlovákia megtámadása esetén a szovjet csapatokat átengedje Lengyelország területén. Lengyelország a saját maga számára sem kívánt szovjet katonai segítséget. Ebben az esetben azonban miként érvényesülhet a szovjet segítség? Ezt a francia külpolitika számára alapvető problémát Barthou korai halála miatt nem kísérelhette meg megoldani. Utódainak viszont a lengyeleket 1939-ig nem sikerült meggyőzniük a szovjet segítség hasznosságáról, de ugyanakkor ebből a saját számukra sem vonták le a következtetéseket.

Nem sikerült rendezni, legalább is ami a leglényegesebb kérdéseket illeti, a szovjet—román viszonyt sem. Ennek útjában elsősorban a besszarábiai kérdés állt. Besszarábia román bekebelezését a szovjet kormány sohasem ismerte el, s a Romániával kötendő egyezmény feltételeként szabta annak a jogának fenntartását, hogy ezt a kérdést — fegyveres erőszakon kívüli eszközökkel — rendezze. Jóllehet Romániában a francia biztonsági szempontok hű követőre találtak Titulescu külügyminiszter személyében, ezt a kérdést nem sikerült megoldania. Így az a lehetőség is elesett, hogy a szovjet segítségnyújtás Románia területének felhasználása útján érvényesülhessen.⁷³

Majszkij emlékiratai szerint 1932 őszén, midőn nagykövetségként Londonba utazott, tekintettel a németországi várható fordulatra, határozott utasítást kapott Litvinovtól a kapcsolatok javítására Angliával és Franciaországgal. *I. M. Majszkij*: Ki segítette Hitlernek? [A londoni nagykövet visszaemlékezései]. Bp. 1964, 16—17.

⁷² A lengyel álláspontról: K. 63. 1934—11/24—143. sz. alatt több irat; *J. Szembek*: Journal 1933—1939. Paris. 1953, *J. Laroche*: La Pologne de Pilsudski. Souvenirs d'une Ambassade, 1926—1935. Paris. 1953. 147—162. Documents Diplomatiques Français 1932—1939. 1e série (1932—1935) Tome VI. [13. mars — 26. juillet 1934] 431. sz. 873—878.

⁷³ Barthou bukaresti útjáról a magyar iratok nagy része: K. 63. 1934—11/31—148 és 1934—11/7—188 sz. alatt. Ld. még: Documents of German Foreign Policy (C) II. k. 41. sz. 95—96.

Ami Jugoszláviát illeti, a keleti paktumban nem volt érdekelt, s így az ellen kifogást nem támasztott. A Szovjetunióval szemben táplált érzelmeit legfeljebb az juttatta kifejezésre, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételére is csak nagyon nehezen volt kapható. Problémák Belgrádban inkább Barthou olasz terveivel kapcsolatban mutatkoztak, melyekre visszatérünk.⁷⁴

A tapasztalt nehézségek ellenére Barthou 1934. május 18-án hosszú eszmecsere után folytatott a keleti paktumról Litvinovval. A külügyi népbiztos a terv lényegét illetően teljesen egyetértett a francia külügyminiszterrel, kétségei voltak azonban azt illetően, hogy abba Németország belépne. S a leginkább az érdekelte, hogy vajon a francia kormány ebben az esetben elejtené-e a tervet. Barthou, a beszélgetésről készített francia feljegyzés szerint így válaszolt: „Ha Németország elutasítja, fel leszünk hatalmazva arra, hogy a paktumot nélküle kössük meg. De nem szabad azt mutatnunk, hogy nekünk ez sürgős. Semmit sem szabad tennünk, aminek az lehetne a látszata, hogy ellene irányul. Ha belép a biztonsági rendszerbe, annál jobb. Ha nem lép bele, tévedése áldozata lesz.” Ezt követően Barthou Londonba utazott, s az angolokat lényegében véve az elé a választás elé állította, hogy vagy támogatják ezt az elgondolást, vagy Franciaország fontolóra veszi a közvetlen francia–szovjet megegyezést. Az angol feljegyzés szerint Barthou utalt arra, hogy az első világháború előtt a két rendszer nagy eltérése nem akadályozta meg a francia–oroszl szövetséget, így elképzelhető, hogy a belpolitikai eltérések a jövőben sem lesznek feltétlen akadályok. A francia feljegyzés szerint Barthou hangsúlyozta, hogy Franciaország elhárította a Szovjetunió által a közvetlen egyezményre tett javaslatot, de „egyébként nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a terv kudarca, bizonyos körülmények között a francia kormányt rávehesse arra, hogy egy ilyen fajtájú kombinációra visszatérjen”.⁷⁵ A valóságban a Barthou által emlegetett feltételek, illetve feltételes módok nem voltak indokoltak, minthogy szinte biztosan lehetett tudni, hogy a paktumhoz sem Németország, sem Lengyelország nem adja hozzájárulását.

Az angol kormány azonban minden esetre az első megoldásra szavazott, s a következő hónapokban segítséget nyújtott ahhoz, hogy a Szovjetunió belépését a Népszövetségbe gyorsan és minden jelentősebb nehézség nélkül keresztül lehessen vinni.⁷⁶

A német keleti előretörés útját Barthou Olaszország fokozott érdekeltté tételével is igyekezett eltorlaszolni. Ez önmagában véve nem volt új jelenség a francia politikában, új volt azonban, hogy ezúttal a külügyminisztériumban már komolyan fontolóra vették, hogy Franciaország milyen ellenszolgáltatást kínálhat fel Olaszországnak. Miután az olasz kormány 1934 júliusában határozottan fellépett az ausztriai náci puccs ellen, jelentősége az Anschluss megakadályozása szempontjából különösen megnőtt. Ez a kísérlet azonban Jugoszláviában ütközött nagy ellenállásba. Sándor király az olaszok terveit illetően mélyen szkeptikus maradt, s emellett azokat a Németországgal kiépített

⁷⁴ Barthou belgrádi vizitjéről: K. 63. 1934—11/23—96 és 1934 11/7—188 sz. alatt. Valamint DGFP (C) III. k. 39. sz. 92—93.

⁷⁵ Az idézet: DDF I^e série, T. VI. 457. sz. 941. — Ld. még: Documents on British Foreign Policy (II) VI. k. 487—489. sz. 803—822.

⁷⁶ A Szovjetunió népszövetségi felvételére: DGFP (II) VII. k. 607—631 sz. 711—743; DGFP (C) III. k. 189. sz. 378—380, valamint K. 63. 1934—711—2836 Baranyai [Genf] jel. 1934. aug. 23.; 1934—17/28—2910 Miske jel. aug. 30.; Vegyes pol. ügyek 417. sz. csomó Színes, f. 240, Aloisi táv. 1934. szept. 19.

jó kapcsolatokat sem akarta feláldozni, melyek a kereskedelemben már kezdték érlelni gyümölcsüket. Az Anschluss változatlanul nem tekintette katasztrófának Jugoszlávia szempontjából, s mindenesetre kevésbé félt tőle, mint Ausztria olasz érdekszférába kerülésétől. Ennek ellenére Barthou belgrádi látogatása idején hozzájárult ahhoz, hogy egy közeli párizsi útja alkalmával az olasz—jugoszláv—magyar viszony kérdéseit részleteiben megvitassa. Franciaországi útja előtt azonban a német követnek megígérte, hogy nem járul hozzá semmi olyan kombinációhoz, mely nem foglalja magába Németországot.⁷⁷

A franciaországi tanácskozásokra nem került sor, minthogy a királyt, alig hogy francia földre tette a lábát, a francia külügyminiszterrel együtt meggyilkolták.

Ezzel a tényleges francia—szovjet szövetség programja lekerült a napirendről. Laval a tervet elsőkélyesítette. Először azáltal, hogy a keleti paktum tervét felszínen tartotta szeptemberben bekövetkezett bukása — a német és lengyel elutasítás — után. Majd azzal, hogy megkötött egy szerződést a Szovjetunióval a kölcsönös segítség feltételeinek tisztázása és biztosítása nélkül, valójában anélkül, hogy a szerződésnek tényleges értéke lett volna. Moszkvában hiába ajánlották fel a katonai megállapodást. Laval legfőbb személyes eredményének éppen azt tartotta, hogy a katonai egyezményt elkerülte, s így — mint mondotta — nem kötötte meg Franciaország kezeit.⁷⁸

Nagy erőfeszítéseket tett viszont a francia—olasz szövetség kialakítása érdekében, s ezt mindenekelőtt éppen az Anschluss elleni orvosságnak szánta. Ennek érdekében bizonyos áldozatokra is hajlandó volt. Nevezetesen Afrikában, ha nem is annyira a francia birodalom, mint Afrika egyetlen független állama, Etiópia rovására. Bár szövetszerzően sohasem lesz lehetséges megállapítani, mit is mondott Laval 1935 februárjában Mussolininak az etióp kérdéssel, annyit maga is elismert, hogy a francia érdekekről lemondott ebben az övezetben. Mindenesetre az egész diplomáciai világ számára világos volt, hogy Mussolini nem a hivatalosan átengedett néhány négyzetméternyi sivatag fejében vállalkozott Ausztria függetlenségének egy paktum keretében történő garantálására, hanem ennél többről kellett, hogy szó legyen.⁷⁹

A dunai paktum megkötésének kísérlete — az etiópiai háború előkészületeivel együtt — megindult. A két új szövetséges arra akarta rávenni a befolyása alatt álló kisállamokat, hogy együttesen vállaljanak kötelezettséget Ausztriáért. Az akció kezdettől fogva reménytelen kísérletnek mutatkozott. A magyar kor-

⁷⁷ Idézi J. B. Hoptner: *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*. New York—London. 1962. 24. old. 5. sz. jegyzet. — A berlini jugoszláv követ Hitler előtt tett 1934. ápr. 5-én tett nyilatkozata: DGFP (C) II. k. 381-sz. 710—713.

⁷⁸ Laval moszkvai útjáról: *Camelin*: *Servir*. Tome II. Le prologue du drame (1930-aóút 1939). Paris. 1946, 180; *Pierre-Etienne Flandin*: *Politique française 1919—1940*. Paris. 1947. 194; *Paul Reynaud*: *Au cœur de la mêlée*. Paris. 1951, 74—80; *Szembek*: i. m. 72—82, valamint K. 63. 1935—11/24—1541 [1631] Bobrik jel. máj. 14. és az 1541. sz. alatt több más jelentés.

⁷⁹ A római francia—olasz tárgyalások és a dunai paktum kérdése nagy magyar iratanyagban tükröződik. Ld. mindenekelőtt: Színes táviratok (átmenő külföldi táviratok megfejtett magyar szövege országoként eltérő színű papíron) 1934—1935; K. 64. 1935—23 és K. 63. 1935—11/25 számú csomók, valamint Semsey iratok.

A római egyezmény francia parlamenti vitája: *Journal Officiel*, 1935. márc. 22-i ülés.

A korabeli francia—olasz vitáról: *Edouard Herriot*: *Jadis*, Tome II. D'une guerre à l'autre, 1914—1936, Paris. 1952. 494. *Flandin*: i. m. 104—105; *Hubert Lagardelle*: *Mission à Rome*. Mussolini. Paris 1955. 105—118; *Georges Bonnet*: *Le Quai d'Orsay sous trois Républiques*, Paris. 1961, 136—148; *Ciano*: *Les archives secrètes du comte Ciano 1936—1942*; *Paul Reynaud*; *Mémoire*, Tome I. Venu de ma montagne, Paris. 1960. 105.

mány, mely eddig gondosan kerülte a kisantanttal való együttműködést, elkésredetten tiltakozott az ellen, hogy erre saját szövetségese próbálja rákényszeríteni. A magyar remények a német—olasz szövetségről, a két hatalom együttes közép-európai befolyásáról és benne Magyarország igényeinek kielégítéséről a Kárpát-medencében, erősen távolodni látszottak. Annál is inkább, mert a magyar—német viszony 1934—35-ben szintén nem volt zavartalan. Gömbös minden igyekezete ellenére a náci több figyelmet szenteltek Jugoszláviának és Romániának, mint Magyarországnak. Göring kijelentette, hogy Németországot nem kötik és nem érdeklik a magyar revíziós igények. Ugyanakkor Mussolini egy rövid ideig azt hitte, hogy az alkut Franciaországgal sikerült egyszer s mindenkorra megkötnie. A magyar kormányt azzal kecsegtette, hogy az olasz—francia szövetség majd annyira megéri, hogy Franciaország lemond a kisantant támogatásáról, s átengedi ezt a területet Olaszországnak. Ekkor olasz—francia együttműködéssel lehetséges lesz a területi újra-rendezés, s Olaszország abban a helyzetben lesz, hogy feltételeket szabhat Németországnak. Budapesten azonban nem bíztak e tervek realitásában. Kánya külügyminiszter és a katonai tényezők meg voltak győződve róla, hogy a készülő afrikai hadjárat Olaszország pozícióját a Duna-medencében nem erősíteni, hanem gyengíteni fogja.

Természetesen messzemenő feltételeket szabott a paktum aláírásának a kisantant is, s ezúttal e feltételeket elsősorban érdekelt tagja, Jugoszlávia szabta meg. A jugoszláv kormányt csak nehezen lehetett rávenni, hogy a tervezetről egyáltalán tárgyaljon. A végül kialakított kisantant álláspont olyan messzemenő követelményt támasztott — nevezetesen általános segélyi rendszer kialakítását —, ami a tervezet megvalósítását még kilátástalanabbá tette, mint eleve volt. Mondani sem kell, hogy a német kormány teljes erővel intrikált a paktum ellen.⁸⁰

A tervet azonban végeredményben Anglia buktatta meg, midőn fellépett az olaszok afrikai hódítása ellen. Minthogy Laval nem tudta Olaszországot a Mussolini által kívánt módon védelmezni, a rövidéletű francia—olasz barátság Etiópiában kiszenvedett.

Franciaország a Duna-medencében üres kézzel maradt. Anglia továbbra is elutasított minden garanciát. A szovjet szövetség félben maradt, nem vált hatékony erővé. Olaszország szorult katonai, diplomáciai és gazdasági helyzetében átállt Németország oldalára, méghozzá minden német ellenszolgáltatás nélkül. A náci kormány az ügy érdekében csak néhány baráti gesztust tett, de ami a közép-európai befolyást és területi rendezést illeti, a világon semmit sem ígért. Az olasz, s vele együtt a magyar remények Németország zsarolására, az egyezkedésre stb. valójában már ekkor füstbe mentek. Ugyanakkor egyre láthatóbbak lettek a francia szövetségi rendszer gyengeségei.

Ezt a helyzetet használta ki és egyúttal pecsételte meg Hitler, midőn 1936. március 7-én egyoldalúan felmondta a locarno-i szerződést és csapatokat vonultatott be a demilitarizált rajnai övezetbe. Jóllehet e lépés közvetlenül nem érintette a Duna-medencét, közvetve annál nagyobb volt a kihatása. Miután a locarno-i szerződés garantálói nem voltak hajlandók fellépni a német lépést megtorlandó (s erre nézve Hitlernek Olaszországtól előre garanciája, Angliától a jelek szerint bizonyos hírei voltak), Franciaország egyedül nem mert megmoz-

⁸⁰ A 79. sz. jegyzet iratanyaga mellett a K. 63. 1935-ös év csehszlovák, lengyel, jugoszláv, osztrák, román német és olasz dossziéi.

dulni. Ezzel elveszítette azt a lehetőséget, hogy a német keleti támadás esetén a Rajna-vidékre benyomuljon, s ezen a módon nyújtson segítséget szövetségeseinek. Bár ez végeredményben nem volt abszolútum, a francia katonai vezetők mindenesetre így fogták fel, mert feltételezték, hogy Németország határain védelmi erődtítményt épít ki.

Közép-Kelet-Európa államai ezt követően teljesen magukra hagyatva érezték magukat. Ausztriában és Csehszlovákiában kifejezésre jutott a félelem, hogy a következő csapás őket fogja érni. „A következő alkalommal mi kerülünk sorra” — mondta 1936 márciusában az osztrák külügyminisztérium politikai osztályának vezetője. Beneš rámutatott arra, hogy ilyen körülmények között már semmi sem állja útját a német keleti expanciónak; az első áldozat Ausztria, a második Csehszlovákia lesz.⁸¹ Egy francia katonai attasé a német csapás időpontját is megjósolta: 1938. A helyzetet a párizsi magyar követség egy jelentése így foglalta össze: „Valójában ha sikerül Németországnak a Rajna-vidék demilitarizációját véglegesen kiküszöbölni, s néhány éven belül határát a francia Maginot-vonalhoz hasonló, bár tökéletesebb módon kiépíteni, Franciaország értéke keleti szövetségeseivel szemben nagymértékben csökkenni fog, mert tudatában lesznek annak, hogy Németországnak velük szemben megindított támadása esetében Franciaország, még ha sikeresen operál is, csak igen sok idő múlva és óriási nehézségek leküzdése árán siethet segítségükre.”⁸²

Franciaország végeredményben nem vállalta ezeket a nehézségeket. Az 1936-ban uralomra jutott Népfront-kormány lényegében véve sem az 1936-ban kialakult nemzetközi helyzeten, sem Franciaország katonai erőviszonyain nem változtatott. Mivel közben a német hadi potenciál félelmetes ütemben növekedett, az egymáshoz viszonyított katonai erőviszonyok Franciaország rovására rohamosan romlottak. E helyzettel párhuzamosan, s mintegy tükröként, a francia szövetségi rendszer látszattá vált. Jugoszláviában Stojadinović nyílt német orientációt kezdett, s Titulescu lemondása után hasonló útra lépett Románia is. A lengyel kormány gondosan óvakodott minden olyan lépéstől, mely kiválthatná Németország haragját vagy elégedetlenségét.

Az Anschlussnak többé nem volt semmiféle fellelhető akadály. Olaszországtól, miután kapcsolatai napról-napra javultak a Harmadik Birodalommal, nem volt többé mit várni. A náci kormány 1936 nyarán az olaszok áldásával kényszerítette rá Ausztriára a szerződést a két állam úgynevezett „párhuzamos” politikájáról. Ausztria teljes nemzetközi elhagyatottsága nem volt alkalmas arra, hogy a lakosság függetlenségi érzéseit táplálja. Az osztrák politika és közélet szereplőinek ugyan döntő többsége továbbra is a függetlenség mellett kötelezte el magát, Ausztria magára maradása, a német erő imponáló növekedése és a birodalom látványos sikerei együttesen megérlelték a pszichológiai feltételeket ahhoz, hogy az utca Hitler bevonulását tapsolva fogadja. Ami Olaszországot illeti, nemcsak Ausztriáról vette le a kezét, de már 1936-ban titkos egyezményt kötött Németországgal a két kormány külpolitikai együttműködéséről, s ez az együttműködés Spanyolországban már a katonai területre is kiterjedt.

Mindezek után Ausztria függetlensége, miután megvédésének feltételeiről, terveiről töménytelen dokumentum született, úgy dőlt meg, hogy komolyan

⁸¹ Ausztria: DDF IIe série, Tome I. 309. sz. 420. [idézet innen] és 332. sz. 441; Csehszlovákia; DDF II. Tome I. 307. sz. 419; 344. sz. 454. stb.

⁸² K. 63. 1937—21—864[893/1936] Rudnay táv. 1936. márc. 16.

még csak nem is tiltakoztak ellene. Midőn Hitler az Anschluss erőszakos megvalósítását elhatározta, ezt olyan nemzetközi helyzetben, olyan szétzüllött Európában tehette, hogy valójában egyetlen gondja kellett legyen: vajon maguk az osztrákok ellenállnak-e vagy sem. Az osztrák ellenállás nem lehetett több egy gesztusnál, de mindenesetre egy Hitler számára nagyon kellemetlen gesztusnál. Az osztrák kormány megkímélte ettől a kellemetlenségtől a náciakat. A gát átszakadt, s amint a franciák azt 20 évvel azelőtt oly világosan előre látták, Németország egyik csapást osztotta a másik után. A francia Közép-Európa összeomlott, hogy átmenetileg helyét a német Mitteleurópának adja át.

★

Ha az osztrák függetlenség és a közép-európai stabilitás és egység feltételeinek kialakítására irányuló törekvések kudarcának okait keressük, minden valószínűség szerint nem lehet megállni magánál az első világháborút követő béke-rendszernél. Ha ez a rendezés alkalmas is volt arra, hogy a Duna-medencét ellenséges csoportokra bontsa, ugyanakkor maga is a messze múltba visszanyúló, mélyen gyökerező ellentéteket fejezett ki. A közgondolkodásba beivódott ítéleteket és előítéleteket, melyek már ösztönösekké váltak, nem lehetett logikai érvekkel, a jövőre utaló megfontolásokkal semmissé tenni.

Ami Ausztriát illeti, az egész térségben egy ember, vagy legfeljebb egy nagyon szűk csehszlovák csoport, s ha ezt azonosítjuk Csehszlovákiával, úgy egy állam, Csehszlovákia tekintette valóban érdekének függetlenségének biztosítását. Ami azonban a gazdasági együttműködést illeti, ezt Beneš nem tudta biztosítani. A volt Monarchia politikusai és népei — ha egymástól mérhetetlen szakadék is választotta el őket —, egy kérdésben egyek voltak: nem akarták feltámadni látni Bécs egykori gazdasági hatalmát. Ha igaz is, hogy a Monarchia természetes gazdasági egységet képezett, ezt az egységet mégis egy birodalom nagy fegyveres hatalma és bürokráciája tartotta egybe. Miután a Monarchia ölelő karjaiból kiszabadult népek és vezetőik — okkal, vagy ok nélkül — azt hitték, hogy minden gazdasági problémájuk oka Bécs volt, egyszerűen lehetetlen volt őket érdekeltté tenni az osztrák gazdasági erő feltámasztásában és a vele való együttműködésben. Valamennyien rettegtek attól, hogy Bécs visszanyerheti gazdasági irányító szerepét. A tény, hogy Ausztria közben inoffenzívá és sebezhetővé vált, mindezen nagyon keveset változtatott. Mindegyik állam biztosítani akarta saját gazdasági függetlenségét, s ez alól nem volt kivétel.

Ugyanez a törekvés azt is megakadályozta, hogy egymás között gazdasági kooperációt fejlesszenek ki. A legszebb tervek, még az egységre törekvő kisantant táborán belül is, sorra buktak azon az egyszerű tényen, hogy a mezőgazdasági államok féltékenyen óvták — talán kellett is, hogy óvják — gyerekcipőben járó iparukat, míg az iparosodott országok mindent elkövettek, hogy fejlesszék mezőgazdaságukat.

E jelenségek kizárták a gazdasági egységet, vele együtt a biztonság szilárdabb alapjainak lerakását, s az erre irányuló francia törekvéseket az illúziók világába utalták. Ugyanilyen kevés reális alapja volt egy ellenállásra képes politikai blokk kialakításának. A békeszerződésből következő ellentéteknek e téren is segítségükre voltak a múltból örökölt ellentétek, a kölcsönös bizalmatlanság, sőt gyűlölködés. Ugyanakkor a kisantant egysége is csak látszólagos maradt. Egybetartotta államait a közös érdek Magyarországgal szemben, ami azonban a 30-as években már önmagában nem bírt jelentőséggel, a lényeges kérdésekben viszont érdekeik, pontosabban: vélt érdekeik, eltértek. Így többek

között eltérő volt az álláspontjuk a német expanzió, s ezen belül az Anschluss megítélésében.

Ezen a módon az Anschluss ellenszerét és a közép-európai biztonságot csak kívülről lehetett megteremteni, vagyis ez a biztonság a nagyhatalmi erőviszonyokon múlt. Mivel a háborús veszély érzeténél a 30-as évek második felében erősebbnek bizonyult egyrészt az angol megbékéltetési koncepció, másrészt a franciák félelme attól, hogy Angliától elszakadjanak, illetve bizalmatlansága a Szovjetunióval szemben, a válság órájában, 1938—39-ben Közép-Európa minden garancia és minden segítség nélkül nézett szembe az ugrásra kész német óriással.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

EMBER GYŐZŐ:

A Habsburg-birodalom központi kormányzervei 1711–1765

Az uralkodói központi kormányzat szervezete

A Habsburg-uralkodók által birodalmuk kormányzatára több évszázadon át fokozatosan kiépített és következetesen fejlesztett szervezetben kezdettől fogva a birodalmi központban, az uralkodó udvarában működő testületeknek, hatóságoknak és hivataloknak volt a legnagyobb jelentőségük. A perszonális unión túl, amit az uralkodó személyének azonossága jelentett, ezek a központi kormányzervek teremtették meg és tartották fenn az oly sok és vegyes országból és tartományból összetett államalakulat, az ún. összmonarchia részei között a reális uniót.

A bécsi udvarban működő központi kormányzati szervezetnek legjellemzőbb vonása az volt, hogy uralkodói szervezet volt, a keretébe tartozó szerveket, testületeket, hatóságokat és hivatalokat az uralkodó létesítette, ő szüntethette meg, tagjaikat illetve tisztviselőiket, legalábbis a vezetőket, ő nevezte ki, ő bocsátotta el, minden vonatkozásban tőle függtek.

A rendi dualizmus idején azonban az uralkodói és rendi kettősség még az uralkodói udvarban, a központi kormányzervekben is érvényesült. Azok az emberek, akik ebben a szervezetben működtek, nemcsak uralkodói tisztviselők, hanem — kevés kivétellel — egyben a rendiség tagjai, nemesi jogokat és kiváltságokat élvező személyek is voltak.

Ez a kettősség gyakran okozott konfliktusokat az uralkodói kormányzati szervezetben szolgálóknál, nemcsak az udvarban, hanem még sokkal inkább az országos és tartományi szerveknél, olyan esetekben, — és az ilyenek elég gyakoriak voltak a rendi dualizmus idején —, amikor az uralkodói érdek ellentétbe került a rendivel.

Ezen a nehézségen nem sokat segített az, hogy az uralkodók kormányzati szervezetükben nem nemeseket is alkalmaztak. A nemességet mellőzniök, de még háttérbe szorítaniok sem lehetett. És idővel a nem nemesekből is nemesek lettek, hiszen a feudalizmus korszakában a társadalmi és vagyoni érvényesülésnek ez volt az egyetlen lehetősége, amiről lemondani ők sem voltak hajlandók, és amitől megfosztani őket az uralkodói, a legfelsőbb szolgálat szempontjából sem lett volna ésszerű.

A bécsi birodalmi központban az udvari kormányzerveknek több kategóriája alakult ki és működött.

Megkülönböztethetjük először a tanácsadó testületeket, amelyek közvetlenül a kormányzat egyik ágában sem vettek részt, szerepük csupán az volt, hogy az uralkodónak az eléje terjesztett különböző kormányzati kérdések eldöntéséhez tanáccsal, véleménnyel, javaslattal szolgáljanak. Bár egyetlen hatóság vagy hivatal sem volt alájuk rendelve, semmilyen ügyben sem rendelkeztek, befolyásuk a birodalom kormányzatában minden más kormány szervnél

nagyobb volt. A birodalom országainak és tartományainak reális unióját az uralkodónak ezek az egyes időszakokban más-más néven szereplő tanácsai biztosították.

Az udvari kormánysszerveknek egy másik kategóriája, és ez volt a legnagyobb, a birodalom igazgatásában vett részt, mégpedig közvetlenül, ami azt jelentette, hogy más kormányzati szervekkel kapcsolatban állottak, velük leveleztek. Eredetileg, és egyesek közülük, ha nem is minden vonatkozásban, de jure még később is, az uralkodói ügyintézésben csupán segítő, bár nem egyedül formai, hanem egyben érdemi, szerepet játszó, inkább hivatalok, mint hatóságok voltak, amennyiben nem a maguk, hanem az uralkodó nevében rendelkeztek, rendeleteiket az uralkodó is aláírta, a hozzájuk érkező beadványok az uralkodóhoz voltak címezve. Idővel azután az udvar igazgatási kormánysszervei, ha nem is mind és minden vonatkozásban, az uralkodó elé terjesztett ügyek nagy részét saját maguk intézték el, és a maguk nevében rendelkeztek és leveleztek is.

Az igazgatás udvari kormánysszervei között többféle alapon többféle kategóriát különböztethetünk meg.

Azon az alapon, hogy meghatározott hatáskörben maguk is alkottak szabályokat, vagy pedig csupán a mások által alkotott szabályokat hajtották végre, hatóságokat és hivatalokat különböztethetünk meg közöttük.

Hatáskörük alapján általános vagy területi, illetve szakhatóságokat és hivatalokat különböztethetünk meg.

Az általános vagy területi igazgatási udvari kormánysszervek valamely ország vagy tartomány mindenfajta igazgatási ügyével foglalkoztak, kivéve azokat az ügyeket, amelyek valamely szakigazgatási udvari kormánysszerv hatáskörébe tartoztak. Ilyen kormánysszervek voltak az egyes országok és tartományok udvari kancelláriái, így pl. a magyar és az erdélyi udvari kancellária.

A szakigazgatási udvari kormánysszervek valamely szakterület ügyeivel foglalkoztak, a birodalom egész területére kiterjedő illetékességgel. A tanácsadó testületek mellett ezek a kormánysszervek voltak a birodalomhoz tartozó országok és tartományok közötti reális unió alapvető fontosságú megteremtői és biztosítói. Ilyen kormánysszerv volt pl. a külügyi igazgatásban az államkancellária, a hadügyiben az udvari haditanács és a kamaraiban — nem egészen pontosan azt mondhatnók, hogy a pénzügyiben — az udvari kamara, illetve annak különböző változatai.

Végül ugyancsak hatáskörük alapján megkülönböztethetünk olyan igazgatási udvari kormánysszerveket, amelyek csak igazgatási ügyeket intéztek, és olyanokat, amelyek igazgatási ügyek mellett igazságszolgáltatási ügyekkel is foglalkoztak. A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák pl. ez utóbbi kategóriába tartoztak.

Volt azután az udvari kormánysszerveknek egy olyan fajtája — kategóriának túlzás lenne mondani, mivel csak egy ilyen volt —, amely kizárólagosan igazságszolgáltatási ügyekkel foglalkozott.¹

¹ Az uralkodói központi kormányzat szervezetére általában ld. a Die österreichische Zentralverwaltung (a továbbiakban: Ö. Z.) című munka kezdetben Thomas Fellner és Heinrich Kretschmayr, utóbb Joseph Kallbrunner, Melitta Winkler, majd végül Friedrich Walter által írt illetve szerkesztett alábbi köteteit.:

I. Abt. 1. Bd. Wien, 1907.

I. Abt. 2. Bd. Wien, 1907.

I. Abt. 3. Bd. Wien, 1907.

Az uralkodó tanácsadó testületei

A Habsburg-birodalom központjában, a bécsi uralkodói udvarban, a XVI. és XVII. század tanácsainak, a jelentőségüket fokozatosan elvesztő udvari és titkos tanácsnak szerepét a Monarchia kormányzásában más-más néven újabb és újabb szervek, tanácsadó testületek örökölték.

Az udvari és a titkos tanács

Az udvari tanács a XVII. század közepe óta mint a német-római birodalom törvényszéke működött, befolyását a Habsburg-birodalomra és abban Magyarországra teljesen elvesztette.

A titkos tanács ugyancsak a XVII. század második felében szorult ki az államkormányzatból, amikor a titkos tanácsosságot címként kezdték osztogatni. Egy ideig még mint az uralkodóhoz fellebbezett német-római birodalmi és cseh-osztrák pörökben ítélkező udvari bíróság élt tovább, kegyelmi kérdésekben határozott, később, különösen III. Károly halála után, tagjait már csak különleges udvari események alkalmával hívták össze, nem azért, hogy véleményüket megkérdézzék és tanácsukat meghallgassák, hanem hogy jelenlétükkel az ünnepek fényét emeljék.

Konferenciák

A titkos tanács örökébe úgynevezett konferenciák léptek. Eredetükben a titkos tanács bizottságai voltak, egy-két meghívott titkos tanácsos vett részt rajtuk, hogy az ügyeket, mielőtt a teljes ülés elé kerülnek, tárgyalásra előkészítsék. E bizottságokat konferenciáknak is nevezték, egyesek közülük önállósultak és átvették a titkos tanács szerepét.

A konferenciáknak sem hatásköre, sem működése nem mutat állandóságot és rendszerességet, még nevük is folyton váltakozott. Egyszer konferenciának, máskor bizottságnak (commissio), olykor pedig küldöttségnek (deputatio) nevezték őket. Nem hatóságok voltak, hanem tanácsadó testületek, az uralkodó által egybehívott, a tárgyalásra kerülő ügyek jellege szerint váltakozó feladatú és összetételű kormánysszervek.

I. Lipót uralkodása alatt a titkos konferencia (Geheime Konferenz) tárgyalta a legfontosabb államügyeket, elsősorban a külpolitikai vonatkozású kérdéseket.

A titkos konferencia I. Lipót uralkodásának végén már bizottságokra oszlott, ezek önállósultak, az uralkodó sokszor csak a bizottsági üléseken vett részt, a teljes konferenciát össze sem hívta.

I. József azután fel is oszlatta a titkos konferenciát, és a külügyek tárgyalását 7 bizottságra bízta, ezeket konferenciáknak is nevezték. A bizottságok

II. Abt. 1. Bd. 1. Halbbd. Wien, 1938.

II. Abt. 1. Bd. 2. Halbbd. 1. Teil. Wien, 1950.

II. Abt. 1. Bd. 2. Halbbd. 2. Teil. Wien, 1956.

II. Abt. 2. Bd. Wien, 1925.

II. Abt. 3. Bd. Wien, 1934.

II. Abt. 4. Bd. Wien, 1950.

II. Abt. 5. Bd. Wien, 1956.

részint területi, részint tárgyi alapon osztottak meg a külügyeken, mindegyikben 3—5 titkos tanácsos foglalt helyet.

A bizottsági rendszer azonban nem vált be, mert megnehezítette a külügyek egységes irányítását. Még maga I. József állította vissza a korábbi gyakorlatot, amikor 1709-ben a bizottságokat megszüntetve megszervezte az állandó konferenciát (Ständige Konferenz).

Az új név nem új kormány szervet jelöl, lényegében a titkos konferencia visszaállítására került sor. Ennek megfelelően az állandó konferenciát titkosnak, sőt miniszterinek is nevezték. A három jelző közül, amellyel párhuzamosan illették, a titkos azt fejezte ki, hogy a birodalom legkényesebb kérdéseit tárgyalta, az állandó szembeállította a csak ideiglenesen, egy-egy alkalmi feladat megoldására összehívott konferenciákkal, a miniszteri pedig arra utalt, hogy állandónak tekinthető tagjai az udvari kormányhatóságok vezetői voltak, akiket minisztereknek neveztek.

A konferencia szervezete rugalmas maradt, ülésein hol többen, hol kevesebben vettek részt. Általában a tárgyalásra kerülő ügyek természetétől függött, hogy kik nyertek meghívást és kik jelentek meg a konferencián. Az uralkodó olyanokat és meghívott, akik nem tartoztak a miniszterek közé, de akiknek véleményét a szőnyegre kerülő kérdésről meghallgatni valamilyen szempontból szükségesnek tartotta.

Az 1709-i uralkodói kézirat városi konferenciát (Stadtkonferenz) is említ. Ez előkészítő jellegű tanácskozás volt olyan kérdésekben, amelyekben a konferencia előzetes tájékozódás nélkül nem tudott állást foglalni. A városi konferencia tagjai azután a kérdéses ügy tárgyalásakor a konferencián is megjelentek.

Megkülönböztetésül a várositól az állandó vagy miniszteri konferenciát udvarinak is hívták (Hofkonferenz).

I. József uralkodásának végén különbséget tettek kisebb és nagyobb konferencia között is. A kisebb konferencián, amelyet titkosnak is mondtak, bár ugyanakkor a nagyobb is viselte ezt a jelzőt, csak egy-két miniszter vett részt, az uralkodó legbizalmasabb emberei. A legkényesebb természetű kérdéseket tárgyalták rajta.

A német-római császárság és a Habsburg-birodalom között az uralkodó személyének közössége révén származó kapcsolatból következett, hogy amikor az osztrák Habsburgok egyben a császári méltóságot is viselték, legmagasabb kormány szervük egyben német-római birodalmi ügyekkel is foglalkozott. Ilyenkor a német-római birodalmi udvari tanács elnöke, a birodalmi alkancellár és a birodalmi kancellária egyik referendariususa is megjelent a konferencián. Egyébként nem tartoztak a konferencia miniszterei közé.

A külügyek mellett, amelyek kezdetben szinte kizárólagosan foglalkoztatták a konferenciát, hatáskörét fokozatosan kiterjesztette a Habsburg-birodalom belső viszonyaira, legelőször a katonai vonatkozású kérdésekre.

A konferenciákról sajnos elég szűkszavúan vezetett jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy magyar ügyek is szerepeltek a tárgyalások napirendjén. Mégpedig nemcsak elsősorban Magyarországot érintő külpolitikai kérdések, amilyenek pl. a török—magyar viszonylatban akadtak, hanem az ország berendezésére, az országgyűlési tárgyalásokra vonatkozó jelentések is. Az ilyen ülésekre, bár nem mindig, az uralkodó a magyar államférfiakat is meghívta, elsősorban a magyar udvari kancellárt, de gyakran másokat is a főpapok és az országbárok, azaz a magyar tanács tagjai közül. III. Károly 1721-i rendeletében, amellyel a kon-

ferencia működését újból szabályozta, már a magyar kancellária részvételéről is szó van.

A miniszterinek is mondott állandó vagy titkos konferencia mellett hosszabb-rövidebb ideig egyéb konferenciák is működtek. Így pl. III. Károly trónralépése idején a 3 tagból álló és a legtitkosabb ügyeket az uralkodóval megbeszélő spanyol konferencia.²

A XVIII. század első felében egy-egy feladattal gyakran megbíztak deputációkat és bizottságokat is, amelyeknek a konferenciákhoz hasonlóan az volt a feladatuk, hogy mint tanácsadó testületek támogassák az uralkodót a kormányzás nehéz munkájában.

Általában jellemző a korra, hogy az uralkodó nem annyira egyes személyekhez fordult tanácsért, hanem szívesebben hallgatta meg testületi tárgyalás során kialakult véleményüket.³

Deputáció

Lényegében ugyancsak konferenciának minősíthetjük, mert szervezete és működése azonos vonásokat mutat, az I. Lipót által 1697-ben életrehívott deputációt (Deputation). Ennek a tanácsadó testületnek, amelynek az osztrák és a cseh udvari kancelláriák, az udvari kamara, az udvari haditanács és a főhadbiztosság vezetői vagy kiküldöttei voltak az állandónak tekinthető tagjai, azt a feladatot szánták, hogy az államkormányzat egyik legfontosabb és az adóval való kapcsolata révén egyben leglényegesebb kérdésében, a hadügynek pénzügyi vonatkozásaiban, az ún. status politico-oeconomico-militaris tekintetében álljon az uralkodó rendelkezésére. Nem a benne képviselőt nyert öt udvari hatóság fölé akartak egy új, hatodikat szervezni, ezeknek az uralkodóhoz és egymáshoz való viszonyát megváltoztatni, hanem csak azt kívánták elérni, hogy azokat a kérdéseket, amelyek az öt hatóság közül kettőt vagy többet közösen érintettek, s amelyekben azok addig írásbeli úton tárgyaltak egymással, vagy pedig előzetes megegyezés nélkül önállóan hoztak egymással gyakran homlokegyenest ellenkező határozatokat, a deputációban szóbelileg gyorsabban és egységesen intézzék el. A konferenciához hasonlóan a deputáció sem rendelkezett, nem volt hatóság, a deputációban hozott és az uralkodó által jóváhagyott határozatok végrehajtásáról az illetékes dicasteriumok gondoskodtak.

Konferencia és deputáció azonos jellegét mutatja az is, hogy miként a konferenciánál, hasonló alapon a deputációnál is különbséget tettek városi és udvari ülések között.

A jelek arra mutatnak, hogy a konferencia fokozatosan háttérbe szorította a deputációt, átvette annak hatáskörét. Mária Terézia idejében a deputáció

² Ö. Z. I/1. k. 58.

³ A konferenciákról mondottakra ld. Ö. Z. I/1. k. 53–60. I/3. k. 52–55, 410–411. — A konferenciák szerepét a magyar ügyekben meg kellene vizsgálni és megállapítani, hogy a bécsi udvar miniszterei közül mikor, kik és milyen mértékben voltak tájékozódva a magyar kérdésekben, az uralkodók magyar politikájának sugalmazóit a magyarság irányában milyen érzület befolyásolta. Kétségtelen ugyanis, hogy a Habsburgok ún. magyar politikájának rugóit nem annyira magukban az uralkodókban, mint inkább minisztereikben kell keresnünk. Mária Terézia, akit személyes momentumok befolyásoltak, e tekintetben a kivételek közé sorolható, mégis minisztereinek befolyása rája is döntően hatott. Történetírásunk mulasztásai közé tartozik, hogy a bécsi miniszterek működését magyar vonatkozásban 1760-ig, az államtanács felállításáig, csak nagy általánosságban, vagy pedig csupán egy-egy részletkérdéssel kapcsolatban vizsgálta és világította meg. Az osztrák történetírás sem foglalkozott ezzel a kérdéssel.

évenként már csak egy ülést tartott, a következő esztendő katonai költségvetésének a megállapítására. Mindamellet az uralkodónő a deputációt is csak 1748-ban szüntette meg, amikor az államkormányzat nagy reformjával kapcsolatban a konferenciát is feloszlatta, illetve átszervezte.

Noha a deputáció hatásköréből következett, hogy a magyarországi és az erdélyi adózás, újoncozás, hadfelszerelés és hadseregellátás kérdéseivel is foglalkoznia kellett, semmi nyoma sincs annak, hogy ülésein a magyar és az erdélyi udvari kancelláriák vezetői vagy küldöttei is megjelentek.⁴

Pénzügyi konferencia

Konferencia néven, de a konferenciáktól bizonyos fokig eltérő módon működött a pénzügyi konferencia (Finanzkonferenz), amelyet III. Károly 1716-ban hívott életre. Feladatául azt szánta, hogy a pénzügyi kormányzat zavarai-ban rendet teremtsen. Hatáskörébe utalt minden olyan kérdést, amely a kincstár érdekét, a kamarai vonatkozású ügyeket (camerale) érintette. Ezeket az ügyeket az udvarban külön pénzügyi hatóságok intézték, az udvari kamara és a Bancalitas. A pénzügyi konferencia ennek a két hatóságnak lett a fölöttese, mégpedig — és ebben tért el a többi konferenciától — nem csupán lényegileg, hanem formailag is. A konferenciák ugyanis általában megmaradtak tanácsadó testületeknek, nem váltak hatóságokká.

Ezt az elvet törték meg, amikor a pénzügyi konferenciát az udvari kamara és a Bancalitas előterjesztései fölött a formai döntés jogával is felruházták, tehát mintegy főhatóságukká tették meg.

A többi udvari hatósággal szemben viszont meghagyták tanácsadó testületnek. Ezeknek kamarai vonatkozású előterjesztései ugyancsak a pénzügyi konferenciában kerültek tárgyalásra, az uralkodó a konferencia javaslata alapján döntött fölöttük, a döntésről azonban nem a konferencia értesítette őket, miként az alája rendelt udvari kamarával és a Bancalitasszal tette, hanem közvetlenül értesültek.

Hogy a pénzügyi konferenciát kettős jellege mellett is inkább tanácsadó testületnek, mint udvari hatóságnak kell tekintenünk, bizonyítja az a körülmény, hogy ülésein, ha nem is rendszeresen, maga az uralkodó is megjelent, és ilyenkor személyesen vezette a tanácskozást. Szervezete sem nyert határozott kereteket, mint a hatóságoké, hanem a tanácsadó testületeknek megfelelően rugalmas maradt.

Minthogy a kamarai ügyek Magyarországot, kapcsolt részeit, Erdélyt, nemkülönben a vissza nem csatolt területeket különösképpen érintették, nyilvánvaló, hogy a pénzügyi konferencia magyar ügyekben is szerepet játszott. Működésének részleteit azonban még nem ismerjük, azt sem tudjuk, mi volt az oka, hogy Mária Terézia mindjárt trónralépése után, 1741-ben megszüntette.⁵

Fődeputáció

1748-ban, amikor gróf Haugwitz Frigyes Vilmos nagy államkormányzati reformjára sor került, ennek megvalósításán Mária Terézia és férje oldalán egy fődeputáció (Hauptdeputation) fáradozott. Az 1697-ben alakult egyszerű depu-

⁴ A deputációról mondottakra ld. Ö. Z. I/1. k. 60—63. I/3. k. 24—38.

⁵ A pénzügyi konferencia szervezésére és megszüntetésére vonatkozó iratokat ld. Ö. Z. I/3. k. 186—203, 420.

táció ekkor megszűnt, illetve a konferenciával együtt beleolvadt a fődeputációba. Ez utóbbi csak 1749-ig működött, a reform megtörténtével helyét átadta a belügyi konferenciának.

Belügyi konferencia

Sem a fődeputációnak, sem az utána következő belügyi konferenciának (conferentia in internis) nem volt határozott szervezete, a korábbi tanácsadó testületek módjára ülésezett. Mint neve is mutatja, szemben a régebbi idők hasonló szerveivel, amelyek elsősorban a külügyi kérdésekben állottak az uralkodók rendelkezésére, az 1749-ben létesített új konferenciának feladata belügyi, mégpedig főleg pénzügyi tanácsadás volt. A külügyeket Mária Terézia 1742-i kancelláriai reformja óta egyre fokozottabb mértékben az államkancellária vonta a maga hatáskörébe, örökébe lépve az előző idők titkos tanácsának és konferenciáinak.

De tévednénk, ha a belügyi konferenciának nagy jelentőséget tulajdonítanánk a belpolitikai ügyek legfőbb irányításában, ha azt gondolnók, hogy ha formailag nem is, de lényegileg, mint legfőbb tanácsadó testület, föléje volt rendelve az 1749-i reform leglényegesebb központi hatóságának, a szűkebb közigazgatás és a kamarai (pénzügyi) igazgatás egységesítését megvalósító Directorium in publicis et cameralibusnak. Haugwitz a saját vezetése alatt álló Directoriumot szánta a birodalom legfőbb hatóságának, ezzel a szereppel nem volt összeegyeztethető, hogy a belügyi konferencia irányítása alatt álljon. Ez utóbbit nem is azért szervezték, mintha a Directorium mellett reája szükség lett volna, hanem inkább azért, hogy a Haugwitz-féle reform során háttérbe szorított miniszterek számára a belügyi konferenciát megnyitva, azt a látszatot keltsék, hogy a belügyi államkormányzatban továbbra is szerepet játszanak.⁶

Az államtanács

A várakozás, amit Mária Terézia az 1749-i kormányreformhoz, Haugwitz új rendszeréhez fűzött, nem vált valóra. A reformnak az volt a célja, hogy a birodalom kormányzásába egységet vigyen. Az egységre elsősorban a belügyi kormányzatban volt szükség, mert az osztrák örökösödési háború tanulságai azt mutatták, hogy a kudarcnak az oka nem a külpolitikában rejtett, hanem abban a tényben, hogy az államkormányzat szervezatlensége miatt a birodalom sem katonai, sem gazdasági téren nem tudta kifejteni azt az erőt, amelyre lehetőségei megvoltak.

Az egységes belügyi kormányzatnak két nagy akadályja volt. Az egyik az, hogy a birodalom több, különböző közjogi szerkezetű országból és tartományból állott, amelyeknek kormányzata nem azonos elveken alapult, és amelyek gazdasági és társadalmi helyzetüket tekintve is más-más fejlődési fokot értek el.

Nem tekintve a Habsburg-ház németalföldi és olaszországi birtokait, a Monarchia országai 3 nagy csoportra oszlottak. Az elsőbe az osztrák örökös tartományok tartoztak, a másodikba a cseh korona örökös országai, a harmadikba a magyar szent korona immár ugyancsak örökös országai. E részek mindegyikének megvolt a maga külön udvari kormányhatósága, a magyar korona országainak több is. A németalföldi és az olasz tanács csak 1757-ben olvadt bele

⁶ A fődeputációról és a belügyi konferenciáról mondottakra ld. Ö. Z. II/1—1. k. 61—78.

az államkancelláriába, addig önállóan működtek. Az osztrák örökös tartományoknak éppúgy megvolt a maguk udvari kancelláriájuk, mint a cseheknek, nemkülönb mint Magyarországnak és Erdélynek. 1745-ben a bánati, az illír és bizonyosfajta erdélyi ügyek intézésre külön udvari bizottságot vagy deputációt szervezett Mária Terézia, Hofdeputation in Banaticis, Illyricis et Transsilvanicis néven.

A különböző országok és tartományok udvari főhatóságai a XVIII. században már nem csupán az uralkodónak, sőt azt is mondhatjuk, hogy elsősorban nem neki, hanem inkább az illető országnak és tartománynak voltak a kormány-szervei, s így természetes, hogy működésükben nem az egész birodalom érdeke, ez érdeknek megfelelő szempontok irányították őket, hanem mindegyik a maga országának és tartományának a javát igyekezett szolgálni. Ami pedig javára volt az egyiknek, az sokszor ellenkezett a másikéval. Az érdekellentéteket csak magasabb szempontú államkormányzat tudta volna kiegyenlíteni, amely a partikularizmuson fölül tudott volna emelkedni. Az uralkodó személye egymagában nem hidalhatta át a birodalom egyes részeinek egymással ellentétes érdekéből származó szakadékokat, erre a feladatra már csak emberi munkabírásiának véges volta miatt sem vállalkozhatott.

A birodalom szerkezetéből következett az egységes államkormányzatnak az a további nehézsége, hogy az országok és tartományok udvari kormányhatóságai nemcsak partikuláris érdekek képviselői, hanem egyben a rendiség exponensei is voltak. Rendi színezetük különösen azoknál az országoknál és tartományoknál volt erős, amelyekben az uralkodói hatalom a dualisztikus küzdelemben még nem tudott fölülkerekedni, hanem kompromisszumra kényszerült. Nem utolsósorban rendi jellegük miatt szüntették meg az 1749-i reform során, Haugwitz elgondolásának megfelelően, az osztrák és a cseh udvari kancelláriákat. A birodalom Lajtán túli (a mi szemszögünkben: inneni) területeit, a magyar korona országait ez a reform még figyelmen kívül hagyta.

A másik akadály, amely a belügyi kormányzat egységének útjában állott, az államhatalom XVIII. századi rohamos térfoglalásából következett. Az állam az emberi életnek újabb és újabb területeire terjesztette ki és egyre növelte befolyását. Az államkormányzat ennek megfelelően differenciálódott, újabb és újabb önálló ágai keletkeztek. Az udvarban a területi alapon működő kormányhatóságok mellett egyre növekedett azoknak a száma, amelyeknek hatáskörét tárgyi alapon állapították meg. A belügyi kormányzat 3 nagy ága: a szorosabb értelemben vett közigazgatás, továbbá a katonai, valamint a pénzügyi (kamarai) igazgatás, további részekre bomlott. Hogy csak egy példát említsünk, a pénzügyi igazgatásnak külön ága fejlődött ki a hitelügyek intézésére, és külön udvari főhatóság irányítása alá került.

A tárgyi alapon működő kormányhatóságok érdekei természetesen éppúgy ellenkezhettek és ellenkeztek is egymással, mint az egyes országoké és tartományoké. Elég itt pl. azokra az állandó ellentétekre utalni, amelyek az udvari kamara és az udvari haditanács között fennállottak. Haugwitz ezeken a bajokon úgy akart segíteni, hogy az osztrák és a cseh kancelláriák megszüntetésével egyidejűleg az udvari kamara hatáskörének legnagyobb részét a kancelláriák helyébe lépő Directoriumra ruházta, tehát az osztrák és cseh szűkebb közigazgatás és a pénzügyi (kamarai) igazgatás legfőbb szerveinek együttes örökösévé tette meg. A belügyi kormányzat egységét ő tehát úgy akarta biztosítani, hogy a rendi befolyás érvényesülésének kiküszöbölésével egyidejűleg a Directoriumban centralizálta a közigazgatást és a pénzügyigazgatást.

A centralizáció azonban ellenkezett a kormányhatóságok általános fejlődési irányával, amely éppen ellenkezőleg a decentralizáció felé mutatott. Egyetlen kormányhatóság nem vállalkozhatott arra a feladatra, hogy az egész birodalom valamennyi országa és tartománya között az államélet minden ágában biztosítsa az egyensúlyt és az összhangot. A Directorium mellett továbbra is meg kellett hagyni az udvari kormányhatóságok egész sorát, mind területi, mind pedig tárgyi alapon működőket, az ellentétek forrása tehát továbbra is nyitva állott. A Directorium erejét már az is meghaladta, hogy a kancelláriák és az udvari kamara munkáját egymaga folytassa. A belügyi kormányzat egységét a Haugwitz-féle elgondolás — az egységnek valamely főhatóság révén való biztosítása — nem tudta megteremteni, a birodalom erőforrásait a Directorium sem tudta kihasználni, a hétéves háború e tekintetben éppúgy csalódást hozott, mint ahogyan annak idején az osztrák örökösödési háború feltárta az előző rendszer hibáit.

A hétéves háborúban nagy fáradtsággal összehozott szövetség kudarca leginkább herceg Kaunitz Vencel államkancellárt, a külügyek vezetőjét és a szövetség megteremtőjét bántotta. Az igazi okot nem a szövetségekben látta, hiszen akkor a saját politikája fölött tört volna pálcát, hanem a birodalom szervei hibáiban állapította meg. A felelősséget így magáról elhárította és Haugwitz nyakába varrta, hiszen a belső szervező Haugwitz volt. Haugwitz kitartott rendszere mellett, de Mária Terézia, bár őt továbbra is nagyra becsülte, Kaunitz hatása alatt a birodalom átszervezését határozta el. Az átalakítást Kaunitz vállalta, noha addig csak a külpolitikával törődött. Az 1760-as évek elején aztán a belpolitika irányítását is kezébe vette.

Abból indult ki, hogy a birodalomnak a háborút meg kellett volna nyernie, ha a benne rejlő lehetőségeket kiaknázza volna. Szervezete azonban megakadályozta abban, hogy teljes erejét uralkodója rendelkezésére bocsássa. Ha a jövőben hasonló kudarcot el akarnak kerülni, ha a birodalom továbbra is nagyhatalom akar maradni, szervezetét át kell alakítani. A legnagyobb szervei hibát pedig abban állapította meg, hogy a vezetésből hiányzik az egység. A különböző ügyeket az udvarban különböző hatóságok intézik, mindegyik a maga elgondolása szerint, anélkül, hogy az összefüggéseket tisztán látná, és intézkedéseit magasabb, egységes szempontoknak rendelné alá. Ez a feladat így az uralkodóra hárul, aki azonban egymaga nem tudja megoldani, tanácsosokra van szüksége. Tanácsosai eddig a főbb udvari hatóságok vezetői voltak, ezek azonban nem tudtak hatóságuk szűk látókörén felülemelkedni, tanácsaikat egyéni, vagy tartományi, olykor rendi érdek sugalmazta, nem az egész birodalom lebegett szemük előtt. Olyan tanácsadó testületre van szükség, amely fölötté áll minden rendi, tartományi, vagy egyéni érdeknek, amelynek tagjai semmilyen más feladatot nem vállalnak, feladatuk egyedül a birodalom egységes vezetése, segítik az uralkodót abban, amit munkabírási ember végezzék, mert egymaga elvégezni nem tud. Ezt a tanácsadó testületet Mária Terézia Kaunitz-cal folytatott megbeszélései eredményeképpen az államtanács (Staatsrat) formájában 1761 januárjában életre is szőlította.

Az államtanács felállítása nem bizalmatlanság jele volt Mária Terézia munkabírásiával szemben,⁷ s nem láthatunk benne pusztán ügyes eszközt, amely-

⁷ Erre a magyarázatra hajlik *Konrad Schünemann*: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, XLVII. Bd. 1933.

nek segítségével Kaunitz a befolyást a belügyekre a maga számára a legkényelmesebb módon biztosította.⁸ Egyenes folytatása volt a korábbi korok különböző tanácsainak és konferenciáinak, amelyekről azonban lényegesen különbözött abban, hogy minden tagja minden ügyben, amely az uralkodó elé került, véleményt mondott, a tanácsadáson kívül más feladata nem volt, s így ismerve az összefüggéseket, minden kérdést az egész birodalom szemszögéből ítéltetett meg. Ezen az alapelven ugyan mindjárt 1761-ben rést ütöttek, amennyiben Kaunitzt meghagyták az államkancellária élén, később pedig mentesítették a jelentéktelen ügyekkel való foglalkozás alól, egyébként azonban ilyen kivételt csak a legritkább esetben tettek.

Az uralkodó hatáskörét az államtanács semmiben sem csorbította, hiszen a javaslatokat tetszése szerint elfogadhatta, vagy elvethette. Egyéniségének érvényesülését sem korlátozta. Mária Terézia az üléseken kívül is állandóan tárgyalt az államtanács egyes tagjaival, s ezekben a közvetlen beszélgetésekben, amelyeknek írásos emlékei nem maradtak, egyénisége bizonyára éreztette hatását. Az alapelvekre vonatkozóan megismertette nézeteit tanácsosaival, akik azután az egyes kérdéseket ezeknek megfelelően dolgozták ki a részletekig terjedő alapossgggal, amire az uralkodó természetszerűleg nem vállalkozhatott. Az eléje terjesztett javaslatokat azonban egytől-egyig átolvasta, nagy hozzáértéssel tette meg megjegyzéseit, szükség esetén változtatásait. Munkabírása, a helyes megoldás meglátásában szinte ösztönösnek mondható, nőies finomságú, de tétova nélküli határozottsága egyaránt csodálatra méltó. Amikor azt látjuk, hogy tanácsosai véleményéhez uralkodása második felében többször hozzájárult, mint az 1740-es és 1750-es években, ebből nem az következtethető, hogy egyéni kezdeményező ereje csökkent, éppoly joggal lehet ezt azzal magyarázni, hogy ebben az időben kiválóbb tanácsadói voltak. Sohasem zárkózott el ugyanis az elől, hogy helyesnek megismert idegen kezdeményt a magáévá tegyen. Tanácsosai szabadon fejthették ki minden gondolatukat, mindig méltánylásra találtak nála. A kor, a sors csapásai, elsősorban szeretett férjének halála, természetesen rája sem maradtak hatás nélkül, de nem munkakedvét és munkabírását támadták meg, hanem a porosz háborúk szorgalmazásában külsőleg jobban kifejezésre jutott energiáját a nem annyira szembeötlő, de nem kevesebb fáradtságot és kitartást kívánó belső alkotómunka mezejére vezették, ahol az ég urától származtatott uralkodói hatalmát mély vallásosságából fakadt emberies intézkedéseiben alattvalói javára igyekezett fordítani.

Az államtanács tagjainak számát 1761-ben Mária Terézia hatban állapította meg. Hárman, köztük Kaunitz és Haugwitz, államminiszteri címet kaptak, hárman pedig államtanácsosok lettek. Rájuk kívül csak egy referendarius és néhány írnok tartozott az új kormány szerv első tisztviselői közé. Lényeges változáson szervezete 1765-ig nem ment keresztül.

Az a körülmény, hogy az államtanács formailag nem rendelkezett, hogy nem hatóság volt, hanem csak tanácsadó szerv, lehetővé tette, hogy a magyar ügyeket is kezébe vegye, mert formailag ennek semmi nyoma sem maradt, a királynői döntésben idegen kormány szerv szerepét kimutatni nem lehetett. Hogy az államtanács magyar ügyekkel is foglalkozni fog, felállításának első percétől kezdve kétségtelen volt, ez rendeltetéséből következett. A felállítására

⁸ Ezt a magyarázatot *Fr. Walter* kockáztatta meg: Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. Uo. XLVI. Bd. 1932. Walter nagy rajongója volt Haugwitznak és porosz mintájú rendszerének, Kaunitz iránt ellenszenvet mutat. Ez az oka erőszakolt magyarázatának.

vonatkozó tárgyalások iratai mégis azt mutatják, hogy hatáskörét formailag csak az osztrák-cseh örökös tartományokra terjesztették ki. Ennek magyarázatát abban leljük, hogy a magyar törvények határozottan tiltották, hogy a király a magyar ügyeket nem magyar tanácsokkal intéztesse. Ha tehát nyíltan kimondották volna, hogy Magyarország is az államtanács illetékessége alá tartozik, magyar tanácsost is ki kellett volna nevezni tagjai közé. Ezt pedig mindenáron el akarták kerülni. Az államtanácsban a legbizalmasabb kérdések merültek fel, éppen Magyarországgal kapcsolatban. Nem akarták, hogy ezek tárgyalásában magyar ember is résztvegyen. Mária Terézia életében ezt az elvet meg is tartották. II. József, aki kezdettől fogva részt vett az államtanács munkájában, ami meghatározó volt egész uralkodói fejlődésére, már anyja életében a mellett volt, hogy magyar tanácsost is nevezzenek ki az államtanácsba, de erre csak a királynő halála után került sor, amikor az új uralkodó nyílt homlokkal lépett népei elé.

Az első miniszterek és tanácsosok kinevezésekor a magyar hatóságok nem is emeltek kifogást az ellen, hogy magyar tagot nem neveztek ki, hiszen nem voltak biztosak abban, hogy az államtanács magyar ügyekkel is foglalkozik majd. A tanácskozások megkezdése után azonban nem maradhatott titokban a való. A magyar kancellária kötelességének tartotta, hogy tiltakozzék. Jellemző módon azonban nem az ellen tiltakozott, hogy az államtanácsnak nincs magyar tagja, hanem az ellen, hogy magyar ügyekkel is foglalkozik. A birodalmi unió realitása elől ugyanolyan struccpolitikával zárkózott el, mint a rendeknek az országgyűlésen háborgó követői tették. Eredményt persze nem ért el, hacsak eredménynek nem tekintjük, hogy a kancellárt rövidesen leváltották. Kifogásait maga az államtanács utasította el azzal, hogy magyar ügyekben nem intézkedik, csak tanácsot ad, amit az uralkodó tetszése szerint elfogadhat, de el is vethet. Felháborodással tiltakozott az ellen, hogy az uralkodót ebben a jogában korlátozzák.

Tény, mint már mondtuk is, hogy az államtanács formailag nem rendelkezett, sem magyar, sem más ügyekben. Így a törvény megsértését, ami egyébként kétségtelen volt, formailag bizonyítani nem lehetett. A kérdés a törvény értelmezésén, formai, vagy lényegi szemléletén múlt. Az uralkodó formai szemlélettel a maga javára értelmezte, bár így lényegével határozottan ellentétbe került, megsértette. De ez nem volt nóvum. Mohács óta az idegen uralkodó idegen tanácsosaira hallgatott, magyar ügyekben is, bár olykor magyarokat is meghallgatott. A rendek ez ellen tiltakoztak, de tiltakozásukat még a XVI. és XVII. században sem tudták érvényesíteni, nemhogy a megerősödött abszolutizmus idején, különösen annak felvilágosult szakaszában, amikor az uralkodói hatalom minden tekintetben fölébük került. A törvényt, amely szerint a király a magyar ügyeket csak magyarokkal intézhette és intéztethette, mindegyik uralkodó megerősítette, de az, mint annyi más társa, azelőtt is, azután is, csak a papíron maradt. A gyakorlatban Mária Terézia magyar ügyekben is az államtanács javaslatai alapján döntött, de ennek a gyakorlatnak csak az államtanács irattárában maradt nyoma, 1945-ben az is elveszett. A magyar hatóságok nyilván tudták, de kénytelenek voltak megelégedni azzal, hogy a törvényen formai sérelem nem esett.

E sorok írójának az államtanács 1761 és 1765 közötti iratait, amikor még megvoltak, darabról-darabra átnézve, lehetősége volt megállapítani, hogy Mária Terézia 1761 óta minden magyar ügyben, amelyet eléje terjesztettek, az államtanács meghallgatása után, s majdnem mindig javaslatának megfelelően dön-

tött. Ez a tény a magyar állami függetlenség, a kormányzati önállóság sérelmét jelentette, még abban az esetben is, ha az idegen tanácsosok valóban csak az egész birodalom érdekét tartották szem előtt, és az osztrák-cseh tartományokat Magyarországgal szemben nem részesítették előnyben. Ezt pedig csak igen kevésről mondhatjuk el, az államtanács első tagjai közül egyedül báró Borié Egyedről. A többiek Magyarországot, még ha akaratlanul is, másképp nézték, mint a birodalom osztrák-cseh tartományait, azok javára téve különbséget. Ebből az ország fejlődésére káros következmények származtak.

De ha elfogulatlanul akarunk ítéletet mondani az államtanács magyar politikájáról 1761 és 1765 között, nem tagadhatjuk, hogy az ország érdekét szolgáló javaslatai is voltak, nem is csekély számban.

Ha pedig az egész Habsburg-birodalom szempontjából nézzük működését, igen magasra kell értékelnünk. Mindazoknak a reformoknak, amelyek Mária Terézia uralkodásának második, felvilágosult felében születtek, az államtanács volt szülőhelye. Az abszolutizmus felvilágosult szakaszának kezdetét a Habsburg-birodalomban 1761-ben, az államtanács megszervezésének évében, határozhatjuk meg.

Az államtanács volt a politikai iskolája II. Józsefnek, aki kezdettől fogva részt vett a tanács munkájában. Reformjai, amelyeket jozefinizmus néven foglal össze a történetírás, csírájukban szinte mind kimutathatók annak az államminiszternek és államtanácsosnak a vótumaiban, akik államférfiúi tehetségben és aktivitásban messze kimagaslottak az első hat, de talán még az utánuk következők közül is: herceg Kaunitz Vencelében és báró Borié Egyedében.

Ez utóbbi különösen megérdemli, hogy neve hazánkban minél ismertebbé váljék. Nemcsak azért, mert a magyar ügyeknek az államtanács első éveiben ő lett a legjobb ismerője, a legtöbb javaslatot ő készítette, hanem főleg azért, mert javaslataiban, bár mindig az egész birodalom érdekét tartotta szem előtt, és Magyarországot a birodalom részének tekintette, nem különböztette meg hátrányosan a többi résztől. Bár minden Habsburg-uralkodónak mindig Boriéhoz hasonló tanácsadói lettek volna.⁹

A politikai udvari hatóságok

Az uralkodó tanácsadó testületei mellett az udvari hatóságoknak egész sora működött Bécsben, a Habsburg-birodalom fővárosában. A tanácsadó szervektől elsősorban abban különböztek, hogy feladatuk nem merült ki az uralkodói határozatok előkészítésében, hanem a legfelső döntések megvalósulásáról is gondoskodni tartoztak, nemcsak tanácsadó, hanem egyben végrehajtó szervek voltak. Kettős feladatuk: a tanácsadás és a végrehajtás közül, amióta az uralkodónak külön tanácsadó szervek is rendelkezésére állottak, a hangsúly a végrehajtáson nyugodott.

A XVI. és XVII. században, sőt még a XVIII. század első felében is, a kizárólag tanácsadó udvari szervek a külügyeken kívül csak a legfontosabb belügyi

⁹ Az államtanácsról Mária Terézia korában ld. Ö. Z. II/1—1. és II/3. kötetekt. C. Freih. v. Hock és H. I. Bidermann munkája: Der österreichische Staatsrath 1760—1848. Wien, 1879 — nem kielégítő, tévedéseire és hiányaira már Walter felhívta a figyelmet. Az államtanács szerepéről magyar ügyekben ld. *Ember Győző*: Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok, 1935. évi pótfüzet. 554—664. *Uő.*: Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában. Századok, 1936. 241—281.

kérdésekkel foglalkoztak. Ennek megfelelően ebben az időben a belügyi udvari hatóságok a végrehajtáson kívül a tanácsadásban, az uralkodói határozatok előkészítésében is fontos szerepet játszottak. Lényeges változást e tekintben 1761-ben az államtanács megszervezése hozott. Ez a tanácsadó testület, miként említettük, hatáskörét a belügyi államkormányzat minden ágára kiterjesztette. Ettől kezdve az udvari hatóságok tanácsadó szerepe korábbi jelentőségét elvesztette, főfeladatuk a végrehajtás lett.

Az udvari hatóságok végrehajtó jellegéből következett, hogy szervezetük — szemben a sokáig rugalmas tanácsadó testületekével — szilárd keretet nyert, hogy állandóan és rendszeresen működtek. Szervezetüket és működésüket elsősorban a kollegialitás jellemezte, azaz a hatáskörükbe tartozó ügyeket tanácsüléseken tárgyalták meg, és a többség véleményének megfelelően foglaltak állást.

Hatáskörük és illetékességük részint területi, részint tárgyi alapon nyugodott, azaz vagy a birodalom valamelyik részére, vagy pedig az államkormányzat valamelyik ágára terjedt ki. A kétféle alap olykor együttesen is érvényesült, azaz előfordult, hogy valamelyik udvari hatóság hatáskörének egyik része az egész birodalmat felölelte, másik része pedig bizonyos területre korlátozódott.

Államkormányzati szempontból a magasabb fejlettségi fokot a tárgyi alap jelentette, mert a szakszerűség érvényesülését inkább biztosította. Ennek kedvezett mind az államkormányzat fejlődési irányzata, mind pedig a Habsburgok egységesítő és összpontosító törekvése.

Minél inkább növekedett az állam befolyása az állampolgárok életére, már pedig a XVIII. században rohamosan növekedett, minél több ága bontakozott ki az államkormányzatnak, annál kevésbé tudta valamelyik udvari hatóság bizonyos terület központi igazgatását az államkormányzat valamennyi ágában magára vállalni anélkül, hogy ez a szakszerűség rovására lett volna.

A Habsburgok egységesítő és központosító törekvésének is inkább megfelelt, hogy kisebb hatáskörű udvari hatóságok illetékessége az egész birodalomra kiterjedjen, mintsem hogy nagy hatáskörrel csak az egyik országban vagy tartományban legyenek illetékesek.

Magyarországot kapcsolt részeivel és Erdélyt, nem számítva a vissza nem csatolt területeket, csak egy-egy hatóság képviselte az udvarban: a magyar és az erdélyi kancellária. E két hatóság területi alapon nyugvó működése ellentétben állt mind az államkormányzat fejlődési irányzatával, mind pedig a Habsburgok egységesítő és összpontosító törekvésével. Ez a magyarázata, hogy az uralkodók a magyar és az erdélyi udvari kancellárián kívül egyéb, egészen vagy részben tárgyi alapon működő udvari hatóságokat is szerephez juttattak nemcsak a Magyarországot és Erdélyt, valamint a birodalom többi részét egyaránt érintő, ún. közös vagy vegyes ügyeknek, hanem még a tisztán magyar vonatkozásúaknak az intézésében is. A különböző tárgyi alapon működő nem magyar udvari hatóságok a magyar rendek állandóan ismételt tiltakozása és az uralkodók által szentesített törvények biztosítéka ellenére is befolyást gyakoroltak Magyarországot történetének alakulására, velük a magyar történetírásnak is foglalkoznia kell.

Az udvari kancelláriák

Az udvari hatóságok sorában mind múltjuknál, mind pedig az uralkodóházzal és az uralkodók személyével való kapcsolatuknál fogva az első hely a kancelláriákat illette meg.

A XVII. és a XVIII. század fordulóján a magyaron és az erdélyin kívül három kancelláriát találunk a Habsburgok bécsi udvarában: a birodalmi, a cseh és az osztrákot. Mária Terézia uralkodásának kezdetén lépett melléjük negyediknek az állami kancellária.

A birodalmi kancellária

A birodalmi kancellária (Reichskanzlei) a mellett, hogy területi alapon a német-római birodalom legfelsőbb hatósága volt, és a császárság megszűntéig mindvégig az is maradt, 1559 óta, miután I. Ferdinándot 1558-ban német-római császárrá választották, és utódai 1740-ig megszakítás nélkül viselték ezt a méltóságot, tárgyi alapon az uralkodóház személyi vonatkozású ügyeit is intézte. Ezek közé sorolták a legfontosabb államügyeket, a Monarchia külügyeit is.

Mint ahogy Magyarország a Habsburgok uralma alatt önálló külpolitikát nem folytatott, viszont a Monarchia külpolitikája az ország szempontjából nem volt közömbös, hiszen a külpolitikai helyzet alakulása nagy mértékben befolyásolta a belső viszonyok változását, nyilvánvaló, hogy a birodalmi kancellária mindaddig, amíg a Monarchia külügyeit intéző udvari hatóság maradt, amíg hatásköréből a külügyeket ki nem vették, Magyarország sorsának alakításában is jelentős szerepet játszott.

A folyamat, amelynek során a birodalmi kancellária külügyi hatásköre a Monarchiában fokozatosan zsugorodott, majd végképp megszűnt, már a XVI. században megkezdődött, helyesebben ez a hatáskör már 1559-ben csonkán szállott a Habsburgok udvari kancelláriájának örökét átvevő birodalmi kancelláriára. A török és az orosz vonatkozású külügyeket ugyanis ekkor már az 1556-ban felállított udvari haditanács intézte, amelynek legfontosabb feladata a Monarchia déli és keleti határainak a biztosítása lévén, természetesen foglalkoznia kellett a török és az orosz vonatkozású kérdésekkel.

A birodalmi kancellárián belül több részleg, ún. expeditio alakult ki és működött. Ezek közül az osztrák expeditio 1620-ban mint osztrák kancellária önállósult. Ez annak a következménye volt, hogy az osztrák Habsburgok politikájának súlypontja a német-római birodalomról saját örökös tartományaikra tolódott át.

A domus Austriaca, az uralkodóház személyi vonatkozású ügyeit ettől kezdve az önállósult osztrák kancellária intézte, ez lett a Habsburgok házi kancelláriája. A külügyek intézésében azonban még hosszú ideig osztozkodott a birodalmi kancelláriával.

A külügyek intézésében I. József igyekezett egységet teremteni. A Monarchia külügyeit a birodalmi kancellária hatásköréből teljesen kivette és intézésüket az osztrák kancelláriára bízta.

A birodalmi kancellária ettől kezdve tisztán területi alapon működött, csak a császárság ügyeivel foglalkozott, kül- és belpolitikai kérdésekkel egyaránt.¹⁰

A Habsburg-monarchia külügyeit, a török és az orosz ügyek kivételével, amelyek továbbra is az udvari haditanács hatáskörében maradtak, az osztrák kancellária intézte.

¹⁰ A birodalmi kancelláriáról ld. *Lothar Gross: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. (Inventare österreichischer staatlicher Archive. V. Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. 1.)* Wien, 1933. 5—95.

Az állami kancellária

A külügyi kormányzat teljes egységét azután Mária Terézia valósította meg, de már nem az osztrák, hanem egy általa 1742-ben szervezett új, az állami kancellária keretében.

Az osztrák kancellária legelső feladata 1742-ig az uralkodóház ügyeinek az intézése volt, működése e tekintetben tárgyi alapon nyugodott. A feudális államok dinasztikus jellegéből következett, hogy ezeket a házi ügyeket tekintették a legfontosabb államügyeknek, aminek megfelelt, hogy az osztrák kancelláriának azt a részlegét, amely a házi ügyeket, ezek között elsősorban a külügyi kérdéseket, a diplomáciai levelezést intézte, állami expeditionnak nevezték.

Ez az állami expeditio hasonló fejlődésen ment át, mint annak idején a birodalmi kancellária osztrák expeditioja, hogy végül 1742-ben önállósuljon és állami kancellária (Staatskanzlei) néven kiváljék az osztrák kancelláriából.

Már megalakulásakor kettős néven: udvari és állami kancelláriának (Hof- und Staatskanzlei) nevezték, utóbb hármas néven: házi, udvari és állami kancelláriának (Haus-, Hof- und Staatskanzlei) hívták.

Önállósulásában nyilván szerepe volt annak is, hogy III. Károly halála után német-római császárrá nem örökösét, hanem a bajor királyt választották meg. A birodalmi kancellária így, bár csak rövid időre, elkerült a Habsburgok bécsi udvarából. Az új állami kancellária az így keletkezett űrt is betöltötte.

Az állami kancellária az orosz ügyeket mindjárt megalakulásakor, 1742-ben, a török ügyeket pedig 1753-ban vette át az udvari haditanácstól. A külügyi kormányzat egysége ekkor vált teljessé.

Az állami kancellária kezdetben csak a külügyekkel foglalkozott. 1757-ben azután az ekkor feloszlott németalföldi és olasz tanácsok örökét is átvette, azaz hatásköre a Habsburg-birodalom eme tartományainak a belügyeire is kiterjedt, tehát nemcsak tárgyi, hanem területi alapon is nyugodott. A németalföldi és az olasz ügyek azonban inkább kül-, mint belügyeknek számítottak, hisz ezeket a területeket csak laza szálak fűzték a Habsburgok birodalmához. Éppen ebből következett, hogy ügyeiket 1757-ben a külön tanácsok megszüntetése után nem az osztrák, hanem az állami kancellária hatáskörébe utalták.

1762-ben a Habsburgok 1749-ben szervezett családi levéltárának, a Hausarchivnak a felügyeletét vette át a megszünt Directoriumtól az állami kancellária. A levéltár neve ettől kezdve lett, a kancellária nevéhez igazítva, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, ahogyan ma is hívják.¹¹

Az állami kancellária hatáskörében az uralkodó család házi ügyeivel, köztük a külügyekkel, a Habsburg-birodalom legmagasabb rangú udvari hatósága lett. Vezetői, az államkancellárok, a birodalom legelső tisztviselői voltak. Legyen elég Kaunitzra és Metternichre utalni, valamint arra a tényre, hogy Ausztria miniszterelnökségét ma is állami kancelláriának, miniszterelnökét állami kancellárnak nevezik.¹²

¹¹ A bécsi Staatsarchiv szervezéséről ld. G. Winter: Die Gründung des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs, 1749—1762. Archiv für österreichische Geschichte; 92. Bd.

¹² Az állami kancelláriáról ld. Ö. Z. II/1—1. k. 77—78, II/3. k. 431—433.

Az osztrák kancellária

Az osztrák kancellária hatáskörében, az állami kancellária megalakulása és kiválása után, területi alapon, az osztrák örökös tartományok belügyei maradtak. Pontosabban: azok a belügyei, amelyek nem tartoztak tárgyi alapon valamelyik másik udvari hatósághoz, mint pl. a kamaraiak az udvari kamarához, a katonaiak az udvari haditanáchoz.

Az osztrák kancellária hatáskörében maradt belügyi tevékenységnek két ága volt: közigazgatási és igazságszolgáltatási. A kettő közül a közigazgatási volt a régebbi, igazságszolgáltatással csak 1637 óta foglalkozott.¹³

A Revisorium

Az igazságszolgáltatás idővel olyan nagy munkatöbbletet jelentett számára, amelyet elvégezni nem tudott. Mária Terézia ezért 1746-ban Revisorium néven az udvari igazgatási hatóságokkal azonos szintén álló udvari bíróságot szervezett, amely az osztrák kancellária igazságszolgáltatási hatáskörének jelentékeny részét átvette.

A Revisorium felállítása, amelynek örökébe 1749-ben, Haugwitz reformjával kapcsolatban, az Obriste Justizstelle lépett, nagyfontosságú államkormányzati elvnek, a felsőfokú közigazgatás és igazságszolgáltatás különválasztásának a megvalósulását jelentette.

Az osztrák kancellária hatáskörében így jóformán csak közigazgatási ügyek maradtak, azok közül is csak azok, amelyeket még nem intézett valamely tárgyi alapon működő udvari hatóság.¹⁴

A kereskedelemügyi igazgatóság

Egy újabb ilyennek a szervezésére a Revisorium felállításával egyidőben, 1746-ban került sor. Az összefoglalóan commercialinak nevezett kereskedelem- és közlekedésügyet utalta az uralkodó az új hatóság hatáskörébe, amelynek neve általános kereskedelemügyi igazgatóság (Universalcommerciendirectorium) lett.

A közlekedésügynek, értve ezen az áruk közlekedését, az áruforgalmat lebonyolító kereskedelmet is, a fontossága a XVIII. század első felében, az államilag irányított kameralista és merkantilista gazdaságpolitika térfoglalásának megfelelően, fokozatosan növekedett. Ez vezetett a birodalom kereskedelem- és közlekedésügyi politikájának egységesítése érdekében 1746-ban ilyen rendeltetésű külön udvari hatóságnak, illetve eleinte csak hivatalnak a megszervezésére.¹⁵

Az általános kereskedelemügyi igazgatóság működése tovább szűkítette az osztrák kancellária hatáskörét, de más udvari kancelláriákat is, annak ellenére, hogy az igazgatóság az udvari kancelláriákkal — az osztrákon kívül a csehkel, a magyarokkal és az erdélyivel is — formailag szoros kapcsolatban állott, rendeleteit a kancelláriák saját nevükben, illetve az uralkodó nevében kancelláriai úton, adták ki, s a beadványok is rajtuk keresztül kerültek az igazgatóság elé. Lényegileg azonban a belügyi államkormányzatnak egy igen jelentős, Magyarországot különösen érzékenyen érintő ága kiesett a kancelláriák hatásköréből.

¹³ Az osztrák kancelláriáról ld. Ö. Z. II/1—1. k. 78—79.

¹⁴ A Revisoriumról ld. Ö. Z. II/1—1. k. 79—84.

¹⁵ A kereskedelemügyi igazgatóságról ld. Ö. Z. II/2. k. 417—421.

Az osztrák kancellária hatáskörének tárgyi szűkülését nem ellensúlyozta az a tény, hogy területi illetékessége 1655 óta teljes volt, az osztrák örökös tartományok mindhárom csoportja fölött rendelkezett.

Az igazi ok azonban, amely 1749-ben az osztrák és vele együtt a cseh kancellária megszüntetésére vezetett, nem a kancelláriai hatáskör fokozatos szűkülése volt, hanem a kancelláriák rendi jellege. E hatóságok az udvarban a kormányzatuk alatt álló tartományok partikuláris, erősen rendi színezetű érdekét képviselték. Haugwitz reformjának főcélja pedig a központosítás és az egységesítés mellett a partikuláris rendi szempontoknak az államkormányzattól való kiküszöbölése volt.

A Directorium in publicis et cameralibus

E cél érdekében sikerült Mária Teréziát az osztrák és a cseh kancellária felesleges voltáról meggyőznie. A két kancellária hatáskörének közigazgatási részét a *Directorium in publicis et cameralibus* néven szervezett új hatóság vette át, az igazságszolgáltatást pedig az ugyancsak újonnan szervezett Oberste Justizstelle, amely egyben a Revisorium örökébe is lépett, és a cseh-osztrák tartományok közös udvari igazságszolgáltatási hatósága lett.

Az Oberste Justizstelle

A felsőfokú közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztás a cseh-osztrák tartományokban így immár teljesen megvalósult, és e fontos államkormányzati elvet akkor sem adták fel, amikor a *Directorium* bukása után a kancelláriákat újból felállították.

A *Directorium* a partikuláris rendi befolyás kiküszöbölése melletti másik főcélját, a Habsburg-birodalom kormányzatának egységét, nem tudta elérni. Nemcsak azért nem, mert hatásköre nem az egész birodalomra, hanem csak a cseh-osztrák tartományokra terjedt ki, hanem azért sem, mert e tartományok belügyi kormányzatának is csak két ágát, a szűkebb közigazgatást és a pénzügyigazgatást (pontosabban: a kamarai igazgatást) egyesítette. Ez az egyesítés sem felelt meg az államkormányzat fejlődési irányának, amely éppen ellenkezőleg az egyes ágak különválása felé mutatott. A szűkebb közigazgatás és a kamarai (pénzügyi) igazgatás az osztrák tartományokban már I. Miksa korában, a Monarchia központi igazgatásában pedig I. Ferdinánd udvari kamarájának a megszervezésekor elvált egymástól. A *Directorium* tehát, bármilyen különösnek hangzik is, lényegükben középkori államkormányzati elvekhez való visszaterést jelentett, aminek csődje az 1750-es években bebizonyosodott.

A következményeket e csődből Kaunitz elgondolásának megfelelően Mária Terézia 1761-ben a *Directorium* megszüntetésével, az osztrák és a cseh kancelláriák visszaállításával, azaz a cseh-osztrák tartományok szűkebb közigazgatásának és pénzügyi (kamarai) igazgatásának szétválasztásával vonta le.

A Haugwitz-féle reformnak két lényeges újítását azonban Kaunitz 1761-i reformja is megtartotta. Az egyik a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválásztása volt, aminek megfelelően 1761-ben az Oberste Justizstellét nem szüntették meg, az igazságszolgáltatást a kancelláriák hatáskörébe nem utalták vissza.¹⁶

¹⁶ A *Directorium*ról és az Oberste Justizstelléről ld. Ö. Z. II/1—1. k. 194—205, II/2. k. 269—294. Az Oberste Justizstelle történetét megírta M. F. v. Maasburg: *Geschichte der obersten Justizstelle in Wien, 1749—1848*. 2. Aufl. Prag. 1891.

A cseh-osztrák udvari kancellária

A másik újítás, amit Kaunitz Haugwitztól átvett, az volt, hogy a cseh-osztrák tartományok szűkebb közigazgatásának udvari összevonását ugyancsak helyesnek tartotta, amiből kövvetkezett, hogy 1761-ben nem külön osztrák és külön cseh, hanem csak egy, cseh-osztráknak nevezett udvari kancelláriát (Böhmisch-österreichische Hofkanzlei) állítottak fel.

A két kancellária összevonásával azok partikuláris jellegét s így egyben rendi színezetét is csökkentették, azaz Haugwitz egyik főcélját, a rendi szempontok érvényesülésének megakadályozását is igyekeztek szolgálni, de nem olyan módon, amely az államkormányzat fejlettségi fokának és fejlődési irányának a XVIII. század közepén már nem felelt meg.¹⁷

A kereskedelemügyi tanács

A visszaállított cseh-osztrák udvari kancellária hatásköréből az igazság-szolgáltatáson kívül továbbra is hiányzott a kereskedelem- és közlekedésügy, a commerciale, amelynek udvari hatóságát, a kereskedelemügyi igazgatóságot, 1749-ben meghagyták, 1753-ban egyesítették a Directoriummal, 1762-ben pedig intézésére új udvari hatóságot szerveztek, a kereskedelemügyi tanácsot (Commerzienrat).

1765-ben azután ezt a kereskedelemügyi tanácsot a cseh-osztrák főkancellárnak rendelték alá. Ezzel, bár csupán perszonális unió formájában, a kereskedelem- és közlekedésügyet újból a kancellária hatáskörébe utalták, mintegy kárpótlásul azért a csorbulásért, amit ugyanakkor az adóügy, a contributionale egyik részének az udvari kamara hatáskörébe történt átutalásával szenvedett. Az adóügy pénzügyi vonatkozású részét ugyanis ettől kezdve az udvari kamara intézte, a kancellária csak az igazgatási vonatkozású részt tartotta meg, bizonyos pontokban azon is osztozott az udvari kamarával.

A kereskedelemügyi tanácsot azért hagyták meg formai különállásában, azért nem olvasztották be a cseh-osztrák udvari kancelláriába, mert illetékesége a magyarországi területekre is kiterjedt. A magyar rendek érzékenységet akarták kímélni annak elkerülésével, hogy a magyar kereskedelmi és közlekedési ügyekben a cseh-osztrák udvari kancellária intézkedjék.¹⁸

A cseh-osztrák udvari kancellária, nemkülönben a kereskedelemügyi tanács története a továbbiak során változatosan alakult, ennek ismertetése azonban már kötetünk következő részébe tartozik.

Minthogy a külügyeket a rendi dualizmus idején a dinasztia házi ügyeinek tekintették nemcsak az uralkodók, hanem a rendek is, a magyar országgyűléseken nem hangzott el tiltakozás az 1742-ben önállósult államkancellária ellen, sőt olyan kívánság sem merült fel, hogy e kormányhatóság tisztviselői közé magyarokat is kinevezzenek, s ezáltal lehetővé tegyék számukra, hogy országuk sorsának alakulására külpolitikai vonatkozásban befolyást gyakorolhassanak. Nincs tudomásunk róla, hogy az államkancellárián, az 1848 előtti közös külügyminisztériumban, magyar embert valaha is alkalmaztak volna.

Hasonlóképpen nem kerültek szóba az országgyűlési tárgyalásokon a magyar rendi sérelmek között az osztrák, majd cseh-osztrák udvari kancellária

¹⁷ A cseh-osztrák udvari kancelláriáról ld. Ö. Z. II/1—1. k. 314—320, II/3. k. 124—164.

¹⁸ A kereskedelemügyi tanácsról ld. Ö. Z. II/1—1. k. 338—341, II/3. k. 343—360.

és a vele kapcsolatos, fentebb említett egyéb udvari hatóságok, még a kereskedelemügyiék sem, pedig ez utóbbiaknak magyar ügyekben is jelentős szerepük volt. Magyarázható ez talán azzal, hogy a magyar rendek nem voltak eléggé járatosak a bécsi udvari hatóságok és hivatalok szövevényében.

A pénzügyi udvari hatóságok

Annál gyakrabban találkozunk gravamenekben és törvényekben egyaránt az udvari kamara nevével. A Habsburgok udvari hatóságai közül a XVII. és a XVIII. század fordulóján ez a kormány szerv tekintett vissza a legrégebbi múltra. Reá hárult a legnehezebb feladat, a Monarchia pénzügyi egyensúlyának a biztosítása.

Az udvari kamara szerepe magyar ügyekben

Mínthogy Magyarország a Monarchián belül pénzügyi önállósággal nem rendelkezett, hanem a magyar eredetű bevételek és a magyar célokra fordított kiadások is a közös államháztartás tételei között szerepeltek, elkerülhetetlen volt, hogy az egész birodalom központi pénzügyi hatósága, az udvari kamara, magyar ügyekkel is foglalkozzék.

Ez volt a tény attól kezdve, hogy Magyarország a közös uralkodók révén államjogi kapcsolatba került a Habsburgok monarchiájával. Mit sem változtatott a tényen, hogy a magyar rendek országuk pénzügyi önállóságát jogilag biztosítani tudták, állandóan tiltakoztak az udvari kamara magyarországi illetékessége ellen, s álláspontjukat az uralkodók által ismételt szentesített törvényekben is kifejezésre juttatták.

Magyarország és a Habsburg-monarchia többi országa és tartománya között a pénzügyek egy részének közösségét a magyarok csak az 1867-i kiegyezésben ismerték el törvényesnek, de megnyugodni benne azután sem tudtak. A teljes pénzügyi önállóságra irányuló törekvés magyar részről, osztrák oldalról pedig annak megakadályozása, nyomta rá a bélyegét e kérdés múltját, elsősorban az udvari kamara magyar szerepét vizsgáló történetíráásra egészen a Monarchia fölbomlásáig, megakadályozva annak elfogulatlan, politikai szempontoktól nem befolyásolt vizsgálatát. A Monarchia megszűnése után pedig politikai jelentőségét elveszítvén, a történetírást sem vonzotta tovább a megoldatlanul maradt probléma.

Pedig megérdemli a kérdés, hogy tisztán történeti szempontból tisztázódjék, hogy ne a körül folyjék a vita, vajon az udvari kamarának volt-e magyar szerepe, vagy sem, hanem arra derüljön világ, hogy ez a szerep mikor és miért alakult ki, meddig és hogyan érvényesült. Mindezekre a kérdésekre elsősorban az udvari kamara történetéből nyerhető válasz, azzal a magyar történetírásnak is foglalkoznia kellene.¹⁹

¹⁹ Az udvari kamarának a magyar kamarához való viszonyát Mária Terézia uralkodásáig Theodor Mayer tanulmánya vizsgálta, de egyoldalul, aminek következtében eredményei kétes értékűek. (Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 9. Ergbd. 1915).

Az államadósságok

Az udvari kamara működését és fejlődési irányát a XVIII. század első felében, egészen Mária Terézia uralkodásáig, az államadósságok nyomasztó terhetől való szabadulásra, az államkincstár hitelének biztosítására, e hitel alapján újabb és újabb pénzforrások fahasztására irányuló törekvések határozták meg.

Ezek vezettek a pénzügyi kormányzat három ágának: az igazgatásnak, a pénztári kezelésnek és az ellenőrzésnek, amely hármassal működés a XVI. és XVII. században az udvarikamara kezében összpontosult, elkülönülésére, az igazgatástól elválasztott pénztári kezelés és ellenőrzés részére külön udvari hatóságnak, az udvari kamarával egy szinten álló, melléje rendelten működő Bancalításnak a felállítására. III. Károly idejének pénzügyi kormányzatára a Bancalítás és a vele kapcsolatos intézkedések nyomták rá a bélyegüket.

Az okok, amelyek az államháztartás egyensúlyát meggingatták, a Monarchia háborúira, a fényűző udvartartásra és a kamarai gazdálkodás hibáira vezethetők vissza. A katonai kiadások önmagukban, az udvartartás és az udvari hivatal-szervezet költségei nélkül is, jóval meghaladták a bevételeket, amelyek a rendek által megszavazott adókból, a kincstári birtokokból és a felségjog alapján élvezett jövedelmekből származtak, és amelyeknek gazdaságosabb kiaknázását az államgazdaság rendszerbeli fogyatékoságai akadályozták.

A kiadások és a bevételek közötti különbséget, az államháztartás deficitjét, hitelműveletekkel, az állam által felvett kölcsönökkel egyenlítették ki, aminek következtében az állam eladósodott. Az állami kölcsönök felvételei a kincstárnak a hitelezők biztosítására le kellett kötnie valamilyen jövedelmi forrást, amely fölött, amíg az állam adósságát a lekötött jövedelem ki nem egyenlítette, a hitelező rendelkezett, a kincstár legfeljebb csak ellenőrizte, hogy a lekötött jövedelmi forrásból mi folyik be a hitelezőhöz, hogy az adósságot mikor törlesztette le.

Ez a rendszer az államgazdaságot teljes csőddel fenyegette. A jövedelmek lekötése következtében a bevételek csökkentek, az újabb deficitet csak újabb kölcsönrel tudták eltüntetni, aminek fedezetéül újabb jövedelmi forrást voltak kénytelenek lekötöni, ami ismét csökkentette a bevételeket. Végző eredményében ez a rendszer oda vezetett volna, hogy a jövedelmi források mind a hitelezők kezébe kerülnek, az állami bevételek pedig egészen elapadnak.

A bankok

Mint hogy a bevételek növelésére számítani nem lehetett, nem maradt hátra más megoldás, mint az állami hitelek felvételi és az állami adósságok törlesztési rendszerének a megváltoztatása. Erre a célra bankokat használtak fel. A bankrendszer azon az elgondoláson alapult, hogy az állam a költségvetési deficit fedezésére szükséges kölcsönöket nem közvetlenül a hitelezőktől, hanem a banktól vette fel, az állami bevételeket nem a hitelezők részére kötötte le, hanem a bank számára utalta ki, ezáltal biztosítva annak alaptőkéjét. A bank magára vállalta az államadósságokat és új kölcsönöket nyújtott az államnak. Az állam hitelezőit azzal elégitették ki, hogy követelésüket a bank könyveiben javukra írták, folyószámlát nyitottak részükre, amelyről az ott jóváírt összeget átutalhatták más valaki számlájára, és az ilyen átutalást mindenki köteles volt egyenértékűnek tekinteni a készpénzben vagy váltóval történő fizetéssel. Ebben az időben a nagy kereskedő vállalatok egymás között a pénzforgalmat már váltók-

kal bonyolították le, amit a bank javára úgy használtak fel, hogy a váltóforgalmat rendeletileg a bank hatáskörébe utalták, kimondva, hogy csak a bankon keresztül átutalt váltó érvényes. Ezzel azt akarták elérni, hogy mindenki, aki váltóval fizet, és még nincs a banknál folyószámlája, kénytelen legyen megfelelő nagyságú betéttel folyószámlát nyitni, azaz belépni az állam hitelezői közé. A bank a folyószámlatulajdonosoknak kamatot fizetett, és követelésüket részletekben fizette vissza. A betétek különféle pénzügyi kedvezményekben részesültek.

Ez az elgondolás nem volt rossz, hiszen Velencében, valamint a nyugati nagy kereskedelmi központokban: Amsterdamban, Hamburgban, Nürnbergben is bevált. A hitelező nem járt rosszul, mert tőkéje után kamatot kapott, kedvezményekben részesült, s addig is, amíg vissza nem kapta, éppúgy forgathatta, mintha kezében lett volna a pénz. Az állam számára pedig az jelentette a nagy előnyt, hogy jövedelmi forrásait nem kellett elzálogosítania, adósságait hosszúlejáratú részletekben fizethette vissza, és a bankban állandó, biztos hitelforrásra talált.

A Habsburg-birodalomban az első bankot, a Banco del Giro, 1703-ban az állam szervezte meg. Mintául hozzá az 1587-ben alapított velencei állami bank szolgált.

Pénz nélkül természetesen még az állam sem tudott bankot alapítani, a bank részére le kellett kötni az állami jövedelmek egy részét, köztük magyarországiakat is. E jövedelmek azonban nem folytak be pontosan, úgyhogy az állami bank nem tudta megnyerni a közönség bizalmát, ami nélkül pedig a legszébb elgondolások sem valósulhattak meg.

Az állami bank bukása már-már elkerülhetetlennek látszott, amikor felmerült az a kitűnő gondolat, hogy Bécs város alapítson bankot, és ez a városi bank, a Wiener Stadtbank, vegye át a Banco del Giro szerepét. Az állami bankból így 1706-ban városi bank lett, amelynek vezetése a városi tanács kezébe került, működéséért a város vállalta a felelősséget, hitelét a város deficitmentes gazdálkodása biztosította. Az állam csupán ellenőrző szerepet gyakorolt a bank fölött.²⁰

A miniszteri bankbizottság

Az ellenőrzést a miniszteriális bankbizottságra (Ministerial-bancodeputation) bízta, amely már a Banco del Giro is ellenőrizte. Ez a bizottság kezdetől fogva önállóan működött, azaz közvetlenül az uralkodónak volt alárendelve, de jure azonban csak 1746-ban emelték az udvari hatóságok rangjára.²¹

²⁰ Az államadósságoknak, a bankoknak, általában a Habsburg-birodalom pénzügyeinek a XVIII. században gazdag irodalma van a régebbi osztrák történetírásban. Ebből a jelentősebbek: *H. I. Bidermann: Die Wiener Stadtbank. Archiv für österreichische Geschichte*, 20. Bd. 1859. *C. Schwabe v. Waisenfreund: Versuch einer Geschichte des österreichischen Staats-Credits und Schuldenwesens*. Wien. 1866. *M. Reinitz: Das österreichische Staatsschuldenwesen*. München—Leipzig, 1913. *A Beer: Die Staatsschulden und die Ordnung des Staatshaushaltes unter Maria Theresia. Archiv für österreichische Geschichte*. 82. Bd. *F. v. Mensi: Die Finanzen Österreichs von 1701 bis 1740*. Wien, 1890. Adatokban való gazdagsága miatt fontos *H. I. Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staatsidee*. I—II. 1526—1740. Innsbruck. 1867, 1889. Hasznos *H. v. Srbik* könyve is: *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien—Leipzig. 1907.

²¹ Az Ö. Z. adatai szerint.

Az állami bank gondolata a bécsi városi bank megalakulása után és ki-
elégítő működése ellenére is tovább foglalkoztatta az udvar pénzügyi szak-
embereit. 1714-ben, a spanyol örökösödési háború befejezése után, sor került
egy új állami bank megalapítására.

A Bancalitas

Az új pénzügyi szerv a Bancalitas, Universalis bancalitis (Bancalitát,
Universal-Bancalitát) nevet kapta. Tőkéjének biztosítására 3 alapot szerveztek.
Az első volt az állandó alap (Perpetuirlicher Fond). Ebbe utalták a kincstár még
be nem hajtott követeléseit, a büntetéspénzeket, az elkobzott javak, a caducita-
sok és a fiscalitasok árát, továbbá az uralkodónak járó különböző díjakat, taxákat.

Ezek mellett a régi jövedelmi források mellett újakat is nyitottak az állandó
alap táplálására. Ötféle ún. arrhát vetettek ki.

Az első volt az igazolási vagy tagsági arrha (Legitimationsarrha), amit
mindenkinek fizetnie kellett, aki a Bancalitasnak tagja, részese, ún. bancalista
akart lenni. A bancalisták nem csupán üzletemberek közül kerültek ki, akik
pénzüket a bankban helyezték el, vagy onnan kölcsönt vettek fel, hanem min-
denki, aki állami szolgálatba kívánt állni, kénytelen volt a Bancalitasba belépni,
mert a bank felállításakor elrendelték, hogy állami tisztséget csak az viselhet,
illetve a jövőben állami tisztviselővé csak az nevezhető ki, aki legalább fél éven
keresztül bancalista volt.

A második, a szolgálati arrhát (Dienstarrha) fizetni tartozott minden
állami tisztviselő, akinek szolgálati illetményei az évi 500 forintot elérték.

A harmadik, az utalványozási arrhát (Assignationsarrha) a bankból tör-
ténő minden állami kifizetés után levonták az utalványozott összeg 3%-ában.

A negyedik, a megőrzési arrhát (Reservationsarrha) a visszafizetett bank-
betétek 10%-ában vonták le, mintegy ellenszolgáltatásul azokért az előnyökért,
amelyeket a betétek különböző mentességek formájában élveztek. Számos men-
tességet biztosítottak ugyanis a bankban elhelyezett betétek részére, hogy a
tőkét ezáltal a bank forgalmába vonják.

Az ötödik arrhát végül a zsidók fizették (Jüdische Beitragsarrha), ha ban-
calisták akartak lenni, ami feltételül szolgált ahhoz, hogy Bécsben tartóz-
kodhassanak és az állammal akár szolgálati kapcsolatba kerülhessenek.

Az állandó alap évi jövedelmét kb. 2,5 millió forintra becsülték.

Sokkal jelentősebb volt a második, a segítő alap (Sekundierender Fond),
amelynek kb. évi 20 millió forint jövedelme volt. Ebbe az alapba utalták az
állam összes készpénzben befolyó jövedelmét. E jövedelmek ettől kezdve nem a
kamarák, hanem a Bancalitas pénztáraiba folytak be, és onnan fizették ki őket.

A harmadik alapot végül, a biztosíték (Garantierender Fond), a pénz-
tári kezeléssel megbízott állami tisztviselők biztosítéka, kauciója szolgáltatta.
Ez volt a legkevésbé jelentékeny, mindössze kb. 400 000 forintra rúgott, és
nem évenként megújuló, hanem legfeljebb lassan növekvő összegnek számított.

A Bancalitas ezek szerint nem csupán bank volt, sőt talán azt is mondhat-
juk, hogy elsősorban nem is bank volt, hanem egy új pénzügyi kormányzatszerv,
amely átvette az udvari és a birodalomban működő többi kamara hatáskörének
egyik részét, az addig egységes pénzügyi (kamarai) igazgatás egyik ágát, a pénz-
tári igazgatást. A kormányzattörténelmet működésének ez a része érdekli, banki
szerepével pedig a gazdaságtörténelem hivatott foglalkozni.

Magyar szempontból inkább kormányzati tevékenysége érdemel figyelmet. A Bancalítást életbeléptető uralkodói rendeletet Magyarországon ugyan nem hirdették ki, érvénye azonban ennek ellenére Magyarországra is kiterjedt. 1714-től kezdve a Bancalitas megszűntéig a magyar állam készpénzbeni jövedelmei is annak pénztárain mentek keresztül.

A Bancalitas történetét sok tekintetben még homály fedi. Az eddig közölt forrásanyagból kormányzati hatáskörére vonatkozólag kétségtelenül csak az állapítható meg, hogy legfontosabb feladata az állami jövedelmek pénztári kezelése volt, mint állami pénztár működött. Szerepe volt továbbá az állami költségvetési tervezet (Anordnungsstaat, Generalanordnungsstaat) elkészítésében. Az uralkodó által jóváhagyott költségvetésben szereplő tételeket külön utasítás nélkül, saját hatáskörében kifizethette. Olyan tételeket azonban, amelyek a költségvetésben nem szerepeltek, csak külön rendeletre fizethetett ki. Ilyen kifizetéseket 1000 forintig az udvari kamara volt jogosult elrendelni, azaz utalványozni, azon fölül pedig csak maga az uralkodó.

A Generalkontrollirung

Homályos a Bancalitas szerepe a pénzügyi (kamarai) igazgatásnak az általános és a pénztári igazgatás melletti harmadik ágában, az ellenőrzésben. A Bancalitas felállításakor, 1714-ben a pénztári igazgatáson kívül az ellenőrzést is kivették az udvari kamara hatásköréből, de nem a Bancalitasra ruházták, hanem ezzel a feladattal egy külön kormánysszervezet, a Bancalitas mellé rendelt ellenőrző hivatalt, az ún. Generalkontrollirungot bízták meg.

A bankkormányzóság

A Generalkontrollirung pedig a Bancalítassal együtt a bankkormányzóság (Bancalgubernium) főhatósága alá tartozott az 1714/15-i elgondolás szerint.

A bankkormányzóság lett tehát a pénztári igazgatás és az ellenőrzés legfőbb állami hatósága, a pénzügyi (kamarai) igazgatás eme ágaiban az udvari kamara örököse. Megszervezése körül azonban nehézségek merültek fel. E nehézségek működésének megkezdése után sem szűntek meg. III. Károly 1716-ban megszüntette, és örökébe új szervet, a már említett pénzügyi konferenciát léptette.

A pénzügyi konferencia

A pénzügyi konferencia, mint láttuk, nem végrehajtó, hanem tanácsadó szerv volt, s így habár lényegében nemcsak a Bancalitasnak, hanem az udvari kamarának is fölöttese lett, formailag nem rendelkezett fölöttük. Különösen ügyeltek az udvari kamara formai függetlenségének tiszteletbentartására, míg a Bancalitas korlátozottabb önállósága formailag is kifejezésre jutott. Ez természetes is volt, hiszen a bankkormányzóság, amelynek helyére a pénzügyi konferencia lépett, a Bancalitasnak fölöttes hatósága volt, az udvari kamara fölött azonban semmiféle joggal sem rendelkezett.

Feltűnő, hogy a pénzügyi konferencia megszervezésekor egyetlen szóval sem említették a Generalkontrollirungot, a pénzügyi ellenőrzésnek azt a szervét, amelyet 1714/15-ben a bankkormányzóság főhatósága alatt állítottak fel, egy szinten a Bancalitas-szal. A jelek arra mutatnak, hogy a pénzügyi kormányzat

ellenőrzési ágát a bankkormányzóság megszüntetésekor, vagy esetleg már korábban, a Bancalitas hatáskörébe utalták, bizonyos befolyást reá azonban az udvari kamara részére is biztosítottak. Ez érthető volt, hiszen az ellenőrök a Bancalitasnak, az ellenőrzöttek pedig az udvari és a többi kamarának a tisztviselői voltak.

Az 1714-ben megkezdődött és egészen 1717-ig elhúzódott reformtárgyalások végső eredménye ezek szerint az lett, hogy létesült egy pénzügyi tanácsadó szerv: a pénzügyi konferencia, amely ha de jure nem is, de facto azonban egyben végrehajtó szerv, hatóság is volt. Létesült továbbá az udvari kamara mellett egy második udvari pénzügyi hatóság, a Bancalitas, amely egyben az állam bankja is volt. A Bancalitas az udvari kamarával közösen készítette az állami költségvetést, közösen ellenőrizte a kamarai pénzügyigazgatást, és önállóan intézte, az udvari kamara utaltványozási jogának sérelme nélkül, az állam pénzbeni bevételeinek és kiadásainak pénztári igazgatását.

A Bancalitas főpénztára Bécsben volt. Fiókpénztárai létesültek a cseh-osztrák tartományokban több helyen. 1718-ban Repraesentatio bancalis néven Pozsonyban is fiókja nyílt. A magyarországi pénzbeni kamarai jövedelmek ettől kezdve ide folytak be.²²

1723-ban került sor a Bancalitas és az udvari kamara viszonyának újbóli szabályozására, amelynek célja a pénztári igazgatás és az ellenőrzés egyszerűsítése volt.

A fejlődés a hatásköri egyensúlyt fokozatosan az udvari kamara javára tolta el a Bancalitas-szal szemben, míg végül 1745-ben a Bancalitast megszüntették.²³

Az udvari kamara 1745-ig

Az udvari kamara munkája a XVIII. század első felében a Bancalitas megszervezésével, a teljes pénztári igazgatásnak és az ellenőrzés jelentős részének a Bancalitas hatáskörébe utalásával, kétségtelenül csökkent. Ezt a hatásköri csökkenést azonban bőven kiegyenlítette a területi illetékességnek a megnövekedése.

Az osztrák tartományok közül Belső-Ausztria és Tirol egészen I. Lipót haláláig, 1705-ig nem tartozott az udvari kamara illetékessége alá, a gráci és az innsbrucki kamaráknak az osztrák kancellária volt az udvari főhatósága. E tartományokat 1705-ben vonták be újra a Monarchia egységes pénzügyigazgatási szervezetébe. Az erdélyi fejedelemségnek a Habsburgok uralma alá kerülése, a török által hódoltatott területek visszafoglalása nagy mértékben növelte az udvari kamara területi illetékességét. A töröktől visszaszerzett területek jelentős része hosszú időn át, a két magyarországi kamara kizárásával, közvetlenül az udvari kamara igazgatása alá tartozott.

A területi illetékesség növekedésével megcsokasodott feladatok elvégzését eleinte csupán a tisztviselők számának növelésével akarták lehetővé tenni. 1705-ben már 74 tanácsosa volt az udvari kamarának, ennek megfelelő arányban emelkedett az alsóbb tisztviselők létszáma is.

A nagy létszám azonban nemcsak tetemes költségtöbbletet jelentett, hanem lehetetlenné tette a testületi ügyintézkést is, amin az udvari kamara mű-

²² Ö. Z. I/1. 130.

²³ A Bancalitasra és a vele kapcsolatban említett szervekre ld. Ö. Z. I/1. k. 123, I/3. k. 163, 186, 190—203.

ködése az egész XVI. és XVII. századon keresztül nyugodott. 1714-ben a tanács-rendszerről kénytelenek voltak áttérni a bizottsági rendszerre.²⁴

Nyolc kamarai főbizottságot szerveztek, mégpedig nem területi, hanem tárgyi alapon. A kamara teljes tanácsa, a plenum, az új rendszerben csak kivételes esetekben ült össze, az ügyeket általában a bizottságokban tárgyalták meg. A testületi, kollégiális vagy dikaszterialis ügyintézés elvét azért nem adták fel, a bizottságokban valószínűsítették meg. Minden bizottság egy-egy kis tanácsot alkotott, amely testületileg tanácskozott és hozta határozatait.

Magyar szempontból természetesen a legfontosabb az a kérdés, hogy a magyar vonatkozású ügyeket az udvari kamaránál miként intézték. A tekintetben a legkisebb kétely sem merült fel, hogy vajon az udvari kamara egyáltalában jogosult-e magyar ügyekkel foglalkozni. Az udvar ezt természetesnek találta, mégpedig nemcsak Magyarországnak azokra a területeire vonatkozólag, amelyek ki voltak véve a magyar kamarai igazgatás alól és közvetlenül az udvari kamara pénzügyi kormányzata alá tartoztak, hanem a magyar kamara által intézett ügyekben is. A magyar kamara törvényileg biztosított függetlenségének az udvari kamarától még csak formailag sem tettek eleget.

Mint ahogy az 1714-ben bevezetett bizottsági rendszer az udvari kamara ügyintézését nem területi, hanem tárgyi alapra helyezte, ebből következett, hogy magyar vonatkozású kérdésekkel mind a 8 bizottság foglalkozott. A magyar ügyek intézését, hasonlóan a stájer és a tiroli ügyekéhez, amelyek csak 1705-ben kerültek az udvari kamara hatáskörébe, formailag mégis megkülönböztették az egyéb ügyekétől. Külön magyar, stájer és tiroli előadókat, referendariusokat neveztek ki, akik a bizottsági üléseken, amikor magyar, illetve stájer vagy tiroli ügyek kerültek tárgyalásra, pro voto informativo et deliberativo, azaz csak tanácskozási joggal, megjelentek. A határozatot a bizottság tagjai hozták éppúgy, mint az egyéb ügyekben. Jellemző a kutatás állására, hogy az udvari kamara magyar előadóit mégcsak névszerint sem ismerjük, nem hogy működésükről tudnánk valamit mondani.

A magyar és az erdélyi kamarai ügyek eltérő voltának a birodalom többi országának és tartományának kamarai ügyeitől, a magyar kamara és az erdélyi kincstartóság függetlenségének az udvari kamarától, semmi nyoma az udvari kamara részére 1717-ben adott uralkodói utasításban, sőt éppen ellenkezőleg, a magyar ügyek továbbra is az udvari kamara hatáskörében szerepelnek és intézésük méginkább azonossá válik az egyéb ügyekével. Ez az utasítás²⁵ csak a németalföldi kamarát vette ki az udvari kamara főhatósága alól, a többi országos kamarát ellenben, tehát a magyar kamarát és az erdélyi kincstartóságot is, nemkülönben egyes, az országos kamarák alól kivett, az utasításban külön fel nem sorolt hivatalokat, amilyen volt nem sokkal azelőtt történt felosztásig a budai, majd lett a Bánát felszabadítása után a temesvári kamarai igazgatóság, kifejezetten az udvari kamarának rendelte alá, és megtiltotta, hogy kamarai természetű ügyekben, tehát fontos gazdasági kérdésekben, az illető országok közigazgatási és igazságszolgáltatási, udvari vagy országos hatóságai fölöttük rendelkezzenek. E szerint tehát a magyar és az erdélyi udvari kancelláriák, továbbá a már működő erdélyi gubernium, valamint a néhány évvel később megszervezett magyar helytartótanács, semmiféle befolyással sem rendelkeztek

²⁴ Ö. Z. I/3. k. 63—121.

²⁵ Ö. Z. I/3. k. 203—300.

országai kamarai ügyeire, legfeljebb véleményüket nyilváníthatták, anélkül, hogy annak érvényesítésére a lehetőségük meglelt volna. Kötelezte az utasítás az udvari kamarát, hogy az országos kamarák működésének ellenőrzésére legalább háromévenként bizottságot küldjön ki, amelyben a Bancalitas tisztviselői is helyet kapjanak. Az ilyen bizottság jogosult volt mind anyagi, mind személyi ügyekben, az uralkodó későbbi jóváhagyásához kötötten, a helyszínen azonnal megtenni a szükséges intézkedéseket. Ez a rendelkezés nem volt novum, az udvari kamara már a XVI. és XVII. században is bizottságok révén ellenőrizte a leghatékonyabban a magyarországi kamarai igazgatást.

Említésre érdemes, hogy az udvari kamara illetékessége a német-római birodalomra is kiterjedt, a birodalom kamarai ügyei is hatáskörébe tartoztak. Továbbá, hogy 1635 óta, amikor a Bécsben működő alsóausztriai országos kamarát megszüntették, ennek feladatát is örökölte, tehát Alsóausztriának nemcsak udvari, hanem egyben országos hatósága is volt kamarai ügyekben. Ezt azért fontos tudnunk, mert a XVI. és XVII. században sok kamarai ügyet kivettek a magyar kamara hatásköréből és az alsóausztriai kamara hatáskörébe utalták.

1717-ben az udvari kamara ügyvitelében újra növelték a kamarai tanács szerepét, szemben a bizottságokkal, amelyeket 1714-ben túlságosan függetlenítték a tanácstól.

A bizottságokat 1717-ben is megtartották, de számukat 8-ról 6-ra csökkentették, és szervezésüknél eltértek az 1714-es alaptól, illetve azt csak részben tartották meg.

A 6 bizottság közül csak 3 működött tárgyi alapon, tisztán tárgyi alapon csak 2, ezek közül is csak egynél érvényesült maradéktalanul a tárgyi alap. Ez a második számú bizottság volt, a Hauptmilitärkommission, amely a katonai vonatkozású kamarai ügyeket intézte.

A Monarchia hadügyének, a res militarisnak az egységére, ami körül az 1867 utáni közösügyes korszakban olyan ádáz viták dúltak magyar és osztrák részről, illetve Magyarország és az uralkodó között, s ami mellett Ferenc József olyan hajthatatlanul kitartott, 1717-ben, tehát két évvel az állandó magyar hadsereg törvénybeiktatása után is, nagy súlyt helyeztek, amiből következett, hogy az udvari kamarának ez a bizottsága az egész Monarchia fölött, tehát Magyarország és Erdély katonai vonatkozású kamarai ügyeire is illetékes volt. A res militaris, vagy ahogyan rövidebben nevezték: a militare, nemcsak a kifejezetten katonai ügyeket jelentette. Hozzá tartozott az adó ügye, a contributionale is, mivel a rendek által megszavazott adót a hadsereg szükségleteinek fedezésére fordították. Hadsereg és adó, ez a két tényező és a velük összefüggő ügyek érintették mindig és mindenütt a legérzékenyebben az országok népeit, természetes tehát, hogy az udvari kamarának az a bizottsága volt a legfontosabb, amelyik velük foglalkozott.

A magyar ügyek fontosságát, Magyarországnak a török alól történt felszabadulása óta a Monarchián belüli növekvő jelentőségét tanúsítja, hogy az udvari kamara 3 bizottsága közül, amely területi alapon működött, az egyiknek az illetékessége Magyarországra, Erdélyre és az országhoz még vissza nem csatolt területekre terjedt ki. A második területi alapon működő bizottság a cseh, a harmadik az osztrák tartományokban volt illetékes.

Minden bizottságnak megvolt a maga elnöke, a katonait maga a kamaraelnök vezette. A magyar bizottságnak eddig még sem elnökét, sem tagjait nem ismerjük, még kevésbé azt, hogy miként intézték a magyar ügyeket.

Az udvari kamara bizottságainak száma 1732-re megkétszereződött, 12-re emelkedett. Az ekkor kiadott új uralkodói utasítás²⁶ csak 3 állandó bizottságot hagyott meg: a katonait, az újszerzeményit és a számvevőit, kettőt tehát tárgyi, egyet pedig területi alapon. Az újszerzeményi bizottság hatáskörébe a töröktől az 1718-i pozsareváci békében visszacapott területek ügyei tartoztak. A korábbi magyar bizottság ekkor már nem működött. A bizottsági rendszert az előadói váltotta fel az udvari kamara ügyintézésében. Az utasítás a következő ügykörök számára jelölt ki előadókat: az udvar és a német-római birodalom ügyei, az egész Monarchiát egyetemlegesen érintő ügyek, a katonai ügyek, magyar ügyek, cseh ügyek, alsóausztriai és számvevői ügyek, belsőausztriai ügyek, felső- és előausztriai ügyek és végül a magyarországi sőügy. Az előadókat tehát részint tárgyi, részint pedig területi alapon jelölték ki, a két szempont keveredett is, mint pl. a magyarországi sőügyek előadójánál. Persze azt sem tudjuk, hogy kik voltak az új rendszerben a magyar ügyek előadói.

Mária Terézia első reformjai

Mária Terézia uralkodása nem kevésbé volt mozgalmas a Habsburg-birodalom központi pénzügyi kormányzatának a történetében, mint III. Károlyé. A változások gyors ütemben követték egymást, arról tanúskodva, hogy az udvar az államháztartás egyensúlyát az osztrák örökösödési, majd a hétéves háború idején éppoly nehezen tudta biztosítani, mint a XVIII. század első harmadában. A nehézségeken a fiatal uralkodónő ugyanúgy próbált úrrá lenni, mint ahogy atyja cselekedett, s ahogyan előttük is, utánuk is, az államok vezetői hasonló helyzetben mindenütt és mindenkor tettek és tesznek: reformokkal.

Mária Terézia első intézkedései éppen ellenkező irányt jelentettek, mint III. Károlynak az 1710-es években kiadott rendeletei, amelyeket országglásának második felében, miként láttuk, több tekintetben már maga módosított. Leánya azután egészen szakított atyja elgondolásával.

Legelőször, még 1741 nyarán, a pénzügyi konferenciát oszlatta fel. Így az udvari kamara teljesen visszanyerte de jure amúgy is sértetlen függetlenségét, helyreállt a közvetlen kapcsolat közte és az uralkodó között.

A pénzügyi konferencia pótlására 1741 végén a titkos konferencia tagjából a katonai vonatkozású pénzügyek megtárgyalására egy bizottságot szerveztek, amely tisztán tanácsadó testület lett, nem pedig végrehajtó hatalommal is felruházott hatóság, az udvari kamara tőle semmiképpen sem függött. Szervezete sem nyert szilárd kereteket. Tagjai között a pénzügyi és katonai udvari kormányiszervek: a miniszteri bankbizottság, az udvari kamara, a Bancalitas és az udvari haditanács képviselői, továbbá az uralkodónőnek katonai és pénzügyi kérdésekben jártas bizalmas tanácsadói foglaltak helyet. Megalakulásakor hetente egyszer ülésezett, későbbi működését homály borítja.

A következő lépést az udvari kamara hatáskörének helyreállítására a Bancalitas megszüntetése jelentette, amit követően a pénzügyi kormányzat 3 ága ismét ugyanannak a hatóságnak az irányítása alá került.

A Bancalitasnak 1744 végén, amikor megkezdődött a bomlási folyamat, amely 1745-ben teljes feloszlásával ért véget, 3 központi pénztára volt: a kamarai (Kameral-Zahlamt), a katonai (Militär-Zahlamt) és az 1742-ben újból felállított adóssági (Schulden-Kasse). Ezek közül az uralkodó 1744 végén

²⁶ Ö. Z. I/3. k. 412–419.

kelt rendelete a katonait és az adósságit kivette a Bancalitis alól és báró Wiesenhütten Ferenc udvari kamarai tanácsos igazgatása alá utalta. Wiesenhütten a pénztárak igazgatója lett, ugyanakkor a réz- és a higanyalap igazgatójává is kinevezték, az ő személyében kapcsolva össze ezt a két egyébként nem összefüggő hivatalt. A réz- és higanyalapnak a Monarchia réz- és higanytermelésének az értékesítése volt a feladata, ami a pénztári igazgatással csak annyiban függött össze, hogy külföldi hitelt leginkább erre a két bányatermékre lehetett kapni.

A Bancalitisnak a katonai és az adóssági ügyeket intéző személyzete átkerült Wiesenhütten igazgatóságába, az országos bancalis collegiumokat, repraesentatiokat és pénztárakat, ahogyan a Bancalitis fiókjait nagyságuktól függően nevezték, az igazgatóság alá rendelték. Maga Wiesenhütten közvetlenül az uralkodótól függött, kivételes esetekben a miniszteri bankbizottság rendelkezéseit tartozott figyelembe venni.²⁷

A Bancalitis alatt így csak a kamarai pénztár maradt, az sem sokáig. Az udvari kamara 1745 márciusában közölte a Bancalitis vezetőjével, báró Prandau Péterrel, hogy Mária Terézia a Bancalitast megszüntette, a kamarai főpénztár (General-Kameralkasse) vezetését továbbra is az ő kezében hagyta, állását azonban főigazgatói tisztséggé minősítette át.²⁸

A Bancalitis örökebe tehát Wiesenhütten és Prandau igazgatóságai léptek.

Az igazgató és a főigazgató az udvari kamara tanácsában is helyet foglalt, Prandau mint alelnök, Wiesenhütten mint tanácsos. Előre lehetett látni, hogy a két igazgatóság nem lesz hosszú életű, hanem visszaolvad az udvari kamarába, amelyből előde, a Bancalitis, 1714-ben kivált.

Először a kamarai főpénztár igazgatósága szűnt meg, magának a főigazgatónak, Prandaunak a javaslatára, még 1745 őszén. Helyére a kamarai főfizetőhivatal, azaz főpénztár (General-Kameralzahlamt) lépett, élén a tanácsosi rangú főfizetőmesterrel (General-Kameralzahlmeister). Ez a hivatal egyszerű segédhivatala lett az udvari kamarának, önállósággal nem rendelkezett.

Wiesenhütten, a katonai és adóssági pénztárak igazgatója, majd főigazgatója, nem váltotta be a működéséhez fűzött reményeket, sem a pénztári igazgatásban, sem a réz és a higany értékesítésében. Először ez utóbbit vették ki a kezéből, majd 1746 őszén a pénztári igazgatóságot szüntették meg, illetve a kamarai főpénztár mintájára ezt is átszervezték, hadi főfizetőhivatal (General-Kriegszahlamt) lett belőle, vezetésével egy hadi főfizető mestert (General-Kriegszahlmeister) bíztak meg, és beolvasztották az udvari kamarába.²⁹

A Bancalitis megszüntetése után, még 1745-ben került sor az udvari kamara szervezetének és ügyvitelének a reformjára. A bizottságokat mind megszüntették. Helyükbe departamentumok léptek. Két-két előadó tanácsos készítette elő tanácsi tárgyalásra egy-egy ügykörnek vagy ügyosztálynak, ún. departamentumnak az ügyeit. A 4 departamentum közül 2 tárgyi, 2 pedig területi alapon létesült. Az elsőbe az udvarral, a külképviseletekkel kapcsolatos, továbbá az általános vonatkozású, az egész Monarchiát érintő, valamint a postaügyeket sorolták. A második a katonai ügyosztály lett. A harmadikba a magyarországi, az erdélyi és a még vissza nem csatolt országrészek ügyei tartoztak, a negyedikbe pedig valamennyi osztrák tartományé. A német-római birodalom ügyei nem

²⁷ Ö. Z. II/2. k. 1–11.

²⁸ Ö. Z. II/2. k. 14–15.

²⁹ Ö. Z. II/2. k. 15–40.

szerepeltek a beosztásban, mert Lotharingiai Ferencet csak valamivel később választották meg császárnak. A cseh-morva országok ügyei pedig azért hiányoztak, mert ez országok fölött akkor II. Frigyes rendelkezett.

A két magyar előadónak a nevét is ismerjük: gróf Eszterházy és Nagy. Az egyik a főnemesi, a másik a köznemesi tanácsosok sorába tartozott. Az előadót ugyanis úgy állították össze, hogy mindegyik ügyosztályhoz egy fő- és egy köznemes került.³⁰

A pénzverési és bányagazgatóság

Az ügyosztályok szervezésekor felmerült az a gondolat, hogy a pénzveréssel és a bányászattal kapcsolatos ügyek részére külön departamentumot alakítsanak. Mária Terézia azonban, a jelek szerint egyéni elhatározásból, a pénzverési és a bányaugyeket kivette az udvari kamara hatásköréből, és intézésükre külön udvari hatóságot hívott életre. Ezt a hatóságot eleinte hol commissionnak, hol pedig collegiumnak hívták, 1747-ben alakult ki végleges neve: Münz- und Bergwerksdirektionscollegium, azaz pénzverési és bányászati igazgatóság. Vezetője, gróf Königsberg-Erps Károly, az igazgatói vagy elnöki címet viselte. Melléje, a dikasztériális ügyintézés alapelvének megfelelően, tanácsot szerveztek.

Felállításakor a pénzverési és bányagazgatóságot még szoros szálak fűzték az udvari kamarához. Segédhivatalai: pénztára, számvevősege, irodája, irattára nem volt, hanem az udvari kamara megfelelő részlegei állottak a rendelkezésére.

Illetékessége az egész Monarchiára, sőt a német-római birodalomra is kiterjedt. Egyedül a csehországi bányászatot vették ki alóla, mert azt már korábban gróf Kinsky Fülöpnek, a miniszteri bankbizottság elnökének a vezetésére bízták.

Az udvari kamara elnöke, hivatkozva arra, hogy a magyarok milyen érzékenyek alkotmányukra, kiváltságaikra, tanácsosnak tartotta megkérdezni a magyar kancelláriától, mi a véleménye az új pénzverési és bányaugyi udvari hatóságról. A magyar kancellária azt válaszolta, amennyiben a többi udvari kancelláriának nincs ellene kifogása, ő sem emel kifogást. Mária Terézia sem látott aggodalomra okot, hiszen annyira szeretnek engem a magyarok, írta sajátkezűleg az udvari kamara felterjesztésére.

Magyar szempontból valóban mindegy volt, hogy vajon az udvari kamara, vagy egy új udvari hatóság intézi a pénzverési és bányaugyeket. A fontos az lett volna, hogy egyik se intézze, hanem csak a magyar kamara, illetve az erdélyi kincstartóság, mert ez jelentette volna Magyarország és Erdély kormányzati önállóságát és egyben gazdasági függetlenségét.

A réz- és higanyalap igazgatóságát 1746-ban először alárendelték a pénzverési és bányászati igazgatóságnak, majd még ugyanabban az évben feloszlatták, hatáskörét pedig az említett igazgatóság vette át.

Még ugyancsak 1746-ban az új igazgatóságnál is bevezették az ügyosztályi rendszert. Területi alapon két ügyosztályt szerveztek. Az elsőhöz Alsó- és Felsőausztria, Csehország, Morvaország és Szilézia, valamint Alsó-Magyarország és Erdély ügyei tartoztak. A másodikhoz pedig Felső-Magyarország, a Bánát, a

³⁰ Az udvari kamarával kapcsolatban mondottakról ld. Ö. Z. II/1—1. k. 36—75, II/2. k. 1—63.

varasdi és a károlyvárosi határőrvidék, a Littorale (a tengerpart), Belső-Ausztria, Tirol és Elő-Ausztria ügyei. Magyarországot és Erdélyt tehát nem tekintették a cseh-osztrák tartományoktól kormányzatilag elkülönülő területeknek. Kell-e ennél meggyőzőbb bizonyíték a birodalmon belüli unió nem pusztán perszonális, hanem egyben reális voltára?

Gróf Königsberg-Erps elnöknek sokat köszönhetett a pénzverési és bányagazgatóság. 1747-ben keresztülvitte, hogy az igazgatóság külön irodát, számvevőséget, sőt pénztárt is kapott, ami által teljesen függetlenül az udvari kamarától. Az ő tekintélyének volt a következménye, hogy 1751-ben, gróf Kollowrat Ferdinánd halála után, az uralkodónő az erdélyi, bánati és illir ügyekben működő udvari deputáció vezetését is rábírta, ami azután a közös vezetés alá került két hatóság egybeolvadását vonta maga után.³¹

Az erdélyi, bánati és illir ügyek udvari deputációja

Az erdélyi, bánati és illir ügyek udvari deputációja egyidős volt a pénzverési és bányászati igazgatósággal, és ahhoz hasonlóan az udvari kamara hatáskörének egyik szektorából kialakított hatáskörrel önállósult 1745-ben. Mária Terézia ekkor megszüntette az udvari kamara kebelén belül, az udvari haditanács kiküldötteinek bevonásával, működő neoacquistica commissiot, amely elsősorban a Magyarországhoz még vissza nem csatolt, a magyar közigazgatás szervezetébe még be nem illesztett Bánát és Szlavónia ügyeivel foglalkozott, azonkívül erdélyi ügyeket is intézett. E kamarai bizottság helyett, gróf Kollowrat Ferdinánd elnöklete alatt, önálló udvari hatóságot szervezett, amely a Hofdeputation is Banaticis, Transsylvanicis et Illyricis nevet kapta. Mind hatásköre, mind pedig területi illetékessége nagyobb lett, mint a megszüntetett neoacquistica commissioé volt.

Ami hatáskörét illeti, abba tartozott a Bánátnak és egészen rövid ideig, a még 1745-ben végrehajtott visszacsatolásig, Szlavóniának (Alsó-Szlavóniának is nevezték, mint láttuk) minden ügye, kivéve a tisztán katonai ügyeket, amelyeket az udvari haditanács intézett, továbbá a kamarai pénztári és számvevési ügyeket, amelyekben továbbra is az udvari kamara volt illetékes intézkedni. Hatáskörének ezt a részét jelölte nevében a Banatica kifejezés. Szlavónia visszacsatolása után ennek az országrésznek csak ún. illir ügyei tartoztak az udvari deputáció hatáskörébe, ezért címében Szlavónia neve nem is szerepelt.

Az illir ügyek (Illyrica) alatt nemcsak a szerbeknek (a rácoknak) kiváltságos helyzetükkel kapcsolatos ügyeit értették, hanem általában a görög-keletieknek és a görög katolikusoknak, azaz a nem egyesült és az egyesült görög szertartásúaknak vallási ügyeit. Ezek az ügyek 1745 előtt csak a Bánátban és Szlavóniában tartoztak az udvari kamara hatáskörébe, egyébként a magyar és az erdélyi udvari kancelláriák intézték. A deputáció hatásköre tehát a magyar és az erdélyi kancelláriák hatáskörének a rovasára bővült az illir ügyek összevonásával, amire az alapot az adta, hogy illirek, azaz görög szertartásúak, a legnagyobb számban és legösszefüggőbb tömbben a Bánátban éltek.

Lehetséges, hogy erdélyi ügyek viszont azért kerültek az udvari kamara újszerzeményi bizottságának a hatáskörébe, mert Erdélyben is nagy számban éltek görög szertartásúak. Az újszerzeményi bizottság örökébe lépő deputáció-

³¹ A pénzverési és bányagazgatóság történetére ld. Ö. Z. II/2. k. 62—94, II/1—1. k. 66—72, 219—223.

nak illir vonatkozásban gyakran kellett erdélyi ügyekkel foglalkoznia. Ez indíthatta az uralkodónót arra, hogy az erdélyi ügyeket kivége az udvari kamara hatásköréből és a deputációra bízza. És miként az illir ügyeknél tette, itt is tovább ment egy lépéssel. Nemcsak azokat az erdélyi ügyeket bízta a deputációra, amelyek korábban az udvari kamara hatáskörébe tartoztak, tehát az ún. camerale, — kivéve természetesen a pénzverési és bányaugyeket, amelyek intézésére épp akkor szervezett külön udvari hatóságot, nemkülönben a kamarai pénztári és számvevői ügyeket, amelyeket átmenetileg a deputációnál is meghagyott az udvari kamarának —, hanem szerephez juttatta Erdély mindeféle ügyében, a szorosabb értelemben vett közigazgatásban (publico-politicum), az igazgatószolgáltatásban (judiciale), az adóügyben (contributionale), a kereskedelem és közlekedés ügyében (commerciale), a gazdasági kérdésekben (oeconomicum), a vallás kérdésében (religionare) stb. Ezekben az ügyekben az ideig az erdélyi kancellária volt illetékes.

Az erdélyi kancelláriát nem zárta ki az említett ügyeknek az intézéséből, hiszen akkor megszüntethette volna, hanem közös tárgyalásra, ún. concertatio-ra kötelezte az udvari deputációval, amely ilyen módon Erdély második udvari hatósága lett, mintegy ellenőre az erdélyi kancelláriának. A concertatiokon hozott határozatok alapján a kiadványokat az erdélyi kancellária készítette, általában az írásbeli munkát végezte, annál is inkább, mert a deputációnak kezdetben irodája sem volt, kamarai ügyekben kiadványait az udvari kamara irodája készítette, iratait annak irattára őrizte.

Nemsokkal megalakulása után azonban a pénzverési és bányaugazgatósághoz hasonlóan a deputáció is elnyerte a teljes önállóságot, külön segédhivatalokat kapott. Szervezete majdnem teljesen azonos lett a pénzverési és bányaugazgatóságával, amellyel azután sorsa egybefonódott.

Az első kapcsolat tisztán személyi jellegű volt. Gróf Kollowrat Ferdinánd halála után, 1751-ben Mária Terézia, mint említettük, a deputáció elnökévé az igazgatóság elnökét, gróf Königsegg-Erps Károlyt nevezte ki, akinek működésével, úgy látszik, minden tekintetben meg volt elégedve.

Königsegg-Erpsnek legelső dolga az volt, hogy a deputáció hatásköréből kivetítette a nem kamarai és nem illir erdélyi ügyeket, vagyis amelyeket a deputáció és az erdélyi kancellária közösen intézett. Javaslatára, amelyben Erdély helyzetével részletesen foglalkozott, Mária Terézia megszüntette azt a visszás helyzetet, hogy az erdélyi kancellária semmilyen erdélyi ügyben sem intézkedhetett önállóan, önállóságon természetesen nem az uralkodótól, hanem a többi udvari hatóságtól való függetlenséget értve. A nem kamarai és nem illir erdélyi ügyeket, tehát a majdnem teljes provincialet, 1751-ben a deputáció átadta az erdélyi kancelláriának, Ugyanakkor az erdélyi camerale is gazdát cserélt, a deputációtól átkerült a pénzverési és bányaugazgatósághoz. Ez a csere azonban csak névleges volt, mivel ez a két hatóság, a deputáció és az igazgatóság, Königsegg-Erps közös elnöksége alatt szervezetileg egybeolvadt, csak névleg szerepeltek továbbra is önállóan.

Az erdélyi ügyek közül így csak az illirek maradtak meg a deputáció hatáskörében, címében tehát feleslegessé vált az in Transsylvanicis kifejezés, amit el is hagytak. Ettől kezdve Hofdeputation (deputatio aulica) in Banaticis et Illyricis lett a neve.

Az erdélyi ügyek intézésének alakulásával kapcsolatban lehet megemlíteni, hogy amikor 1751-ben az erdélyi udvari kancellária önállóságát helyreállították, hatásköréből kivették a vallási, az országgyűlési, az erdélyi 3 nemzetre vonat-

kozó és a fontosabb tisztviselői állások betöltésével kapcsolatos ügyeket, illetve kimondották, hogy ezekben az ügyekben a miniszteri konferencia hivatott határozni. Azaz egy lényegében tanácsadó jellegű szervet, amilyen a miniszteri konferencia volt, az erdélyi ügyek bizonyos körében de jure is végrehajtó jellegű hatósággá tettek meg.

1755-ben pedig Mária Terézia Königsberg-Erpsen erdélyi miniszterévé (minister specialis in rebus et negotiis Transsylvanicis) nevezte ki, amivel együttjárt, hogy nemcsak a miniszteri konferencia ülésein vett részt, amikor ott erdélyi ügyek kerültek tárgyalásra, hanem az erdélyi udvari kancellária ülésein is elnökölt, amikor a miniszteri konferencia döntési hatáskörébe tartozó ügyeket előkészítették.

1757-ben gróf Ulfeld Antal lett Königsberg-Erpsen az utóda az erdélyi miniszterségben, amelynek további sorsát nem ismerjük.³²

1755-ben Königsberg-Erpsen az udvari kamarának is elnöke lett, s így immár a harmadik udvari hatóság élére került. A közös vezetés ezúttal sem maradt hatás nélkül az érintett hatóságok hatáskörére és szervezetére. Az erdélyi kamarai ügyek a pénzverési és bányaigazgatóság hatásköréből, ahova 1751-ben utalták őket, átkerültek az udvari kamara hatáskörébe. A bánáti és illir udvari deputáció pedig a bánáti ügyeket adta át az udvari kamarának, hatáskörében tehát csak az illir ügyek maradtak. Ennek megfelelően neve ismét módosult, deputatio aulica in Illyricisre rövidült.

Königsberg-Erpsen, amikor 1757-ben lemondott, báró Bartenstein János Kristóf lett az utóda az illir udvari deputáció élén, őt pedig 1767-ben gróf Koller Ferenc követte. 1777-ben került sor e deputáció feloszlatására, történetének részleteit még homály borítja.³³

Ami a pénzverési és bányaigazgatóság további sorsát illeti, amikor Königsberg-Erpsen 1757-ben az elnöki tisztségről lemondott, az igazgatóságot és vele együtt az erdélyi kamarai és a bánáti ügyeket áttették a Directorium in publicis et cameralibus keretébe, illetve hatáskörébe. Eleinte mint udvari bizottság működött a Directorium keretén belül, báró Haugwitz Henrik Vilmosnak a vezetése alatt. Viszonylagos önállósága azonban nem sokáig tartott, már 1757 decemberében megszűnt udvari bizottság lenni.

A pénzverési és bányaügyeket azután 1758-ban a gróf Chotek Rudolf vezetése alatt álló miniszteri bankbizottsághoz és kereskedelmi igazgatósághoz utalta át Mária Terézia, az erdélyi kamarai és a bánáti ügyek ellenben a Directoriumnál maradtak.

1760-ban pedig, amikor a Haugwitz-rendszer megbukott, az udvari kamara visszanyerte hatáskörének 1745-ben elveszített részeit, mind a pénzverési és a bányaügyeket, az időközben megszűnt pénzverési és bányaigazgatóság örökét, mindpedig az erdélyi kamarai és a bánáti ügyeket, amelyeket 1751-ig, illetve 1755-ig a deputatio aulica in Transsylvanicis, Banaticis et Illyricis intézett, 1755 és 1757 között átmenetileg visszakerültek az udvari kamarához, 1757-ben pedig a Directorium in publicis et cameralibus hatáskörébe mentek át. Egyedül a Bánát illir ügyei voltak azok, amelyeket az 1745-ben elvesztettek közül az udvari kamara 1760-ban nem nyert vissza, de ezek voltak éppen sohasem tartoztak a kamarai ügyek közé.

³² Valószínű, hogy Ulfeld 1761-ben mondott le az erdélyi miniszterségről, és hogy e tisztséget utána más már nem viselte. Ö. Z. II/2. k. 107–109, illetve II./1–1. k. 235.

³³ A deputációra ld. Ö. Z. II/2. k. 94–129, II/1–1. k. 85–89, 230–238.

A Directorium in publicis et cameralibus

Időközben az udvari kamara történetének legválságosabb korszakán ment keresztül, megszüntetése ismételten szóba került, ezt azonban, ellentétben az osztrák és a cseh udvari kancelláriákkal, hatáskörének lényeges szűkülése árán el tudta kerülni. Amit elsősorban annak köszönhetett, hogy illetékessége a cseh-osztrák tartományokon kívül Magyarországra, Erdélyre és az anyaország még vissza nem csatolt egyéb részeire is kiterjedt.

Mária Teréziának az udvari kamarával kapcsolatos első intézkedései — a pénzügyi konferencia és a Bancalitis feloszlatása — arra mutattak, hogy tőle várja birodalma államgazdaságának egységes irányítását. Az udvari kamara azonban nem tudta biztosítani az államháztartás egyensúlyát, mire az uralkodónő a pénzügyi kormányzat decentralizálásának az útjára lépett. Az első lépéseket ezen az úton, amint láttuk, a Münz- und Bergwerkskollegium, továbbá a Hofdeputation in Transsylvanicis, Banaticis et Illyricis megszervezése jelentette. Az udvari kamara hatáskörének bomlási folyamata ezzel megkezdődött, majd átmeneti szünet után 1748-ban és 1749-ben fokozott gyorsasággal folytatódott.

1748 őszén az államadósságokat vették ki hatásköréből. Mária Terézia férjére, Lotharingiai Ferencre bízta az államadósságok rendezését, és e tekintetben rendelkezési jogát reáruházta. Lotharingiai Ferenc Schuldenkassendirektion néven külön hatóságot szervezett, amely az udvari kamarától átvette az államadósságok intézését és a fedezésükre lekötött jövedelmek kezelését. Közvetlenül az uralkodónőtől, illetve annak megbízottjától függött, az udvari hatóságok sorába tartozott, egy szinten az udvari kamarával, amelytől nemcsak feladatát nyerte, hanem tisztviselőit is tőle kapta.³⁴

Az adósságügyi pénztárigazgatóság felállításakor az udvari kamarának még 4 departamentuma volt: az első a magyar, a második a katonai, a harmadik a tiroli, továbbá az elő- és alsóausztriai, a negyedik pedig az általános, az udvari, a cseh, valamint a belső- és felsőausztriai ügyeket intézte.³⁵

Néhány hónappal később, 1749 januárjában már csak 3 departamentuma működött, és hatásköréből hiányoztak a katonai, az általános, az udvari ügyek, továbbá a cseh és — Tirolt kivéve — az osztrák tartományok ügyei.³⁶

Az udvari kamara hatáskörének ez a nagymérvű szűkítése azokkal a mélyreható változásokkal volt összefüggésben, amelyek a Habsburg-monarchia osztrák és cseh tartományaiban ezekben az években lejátszódtak, amelyeknek kezdeményezője és megvalósítója gróf Haugwitz Frigyes Vilmos volt, akiről a reformokat összefoglalóan Haugwitz-rendszernek nevezi a történelmi irodalom. Az uralkodói hatalom a Lajtától nyugatra és a cseh korona országaiban döntő rohamra indult a rendiség ellen. Támadását teljes siker koronázta, aminek eredményeképpen e tartományok általános és pénzügyi közigazgatását új alapokra fektették. A tartományok élére a rendiség kiküszöbölésével új hatóságokat állítottak, az országos deputációkat, amelyek az általános és a pénzügyi közigazgatásnak közös szervei, a tartományi kormányok és kamarák egyesített utódai lettek.

³⁴ Ö. Z. II/2. k. 230–233.

³⁵ Ö. Z. II/2. k. 235–238.

³⁶ Ö. Z. II/2. k. 250.

A porosz mintára elgondolt új rendszer elveit a központi kormányhatóságoknál, az uralkodói udvarban is megvalósították. Az országos vagy tartományi deputációkat egy fődeputációnak (Hauptdeputation) rendelték alá, amelynek helyére rövidesen a Directorium in publicis et cameralibus lépett. A rendi szellemet képviselő osztrák és cseh udvari kancelláriákat megszüntették, az általános közigazgatást, a publicumot, egyesítették a pénzügyi igazgatással, a cameraleval. A Directorium in publicis et cameralibus lett az az udvari kormányhatóság, amelynek keretében az egyesítés megtörtént, amely átvette a felosztott osztrák és cseh udvari kancelláriák általános közigazgatási, valamint az udvari kamarának az osztrák és cseh tartományokkal kapcsolatos pénzügyigazgatási szerepét.

Magyarország Haugwitz rendszerében nem szerepelt, a magyar rendiség ellen a bécsi udvar csak Mária Terézia uralkodásának második felében, az 1760-as években indult támadásra, immár nem Haugwitz vezérletével, aki akkor már bukott embernek számított, hanem herceg Kaunitz Vencel államkancellár és első államminiszter elgondolásának megfelelően, más eszközökkel és más módon, mint amilyeneket Haugwitz alkalmazott, ahogyan ő járt el. 1749-ben a magyar rendiséget túl erősnek tartották ahhoz, hogy vele az osztrák és a cseh tartományok rendjeivel egyidőben vegyék fel a küzdelmet. Haugwitz reformjai ennek megfelelően Magyarországot, Erdélyt és a még vissza nem csatolt egyéb területeket nem érintették. Sem az országos, sem pedig az udvari magyar és erdélyi kormányhatóságokon nem változtattak, a Helytartótanácsot és a magyar kamarát, az erdélyi guberniumot és a kincstartóságot nem vonták össze országos deputációkká, a magyar és az erdélyi udvari kancelláriákat sem szüntették meg.

Mint hogy magyar vonatkozásban lemondtak az általános közigazgatás és a pénzügyigazgatás egységesítéséről, elkerülhetetlenné vált, hogy a magyar kamarai ügyek udvari igazgatását elválasszák az osztrák és a cseh kamarai ügyekétől, amiket a Directorium keretében egybefogtak e tartományok általános udvari közigazgatásával. Azt ugyanis a szakszerűség nagyfokú sérelme nélkül nem tehették volna meg, hogy a magyar kamarai ügyeket is a Directorium hatáskörébe utalják, s így az osztrák és a cseh tartományoknak nemcsak pénzügyi, hanem általános közigazgatásával is összekapcsolják, amikor a magyar általános közigazgatás udvari hatóságait, a kancelláriákat továbbra is meghagyják.

Megtehetnék volna viszont, hogy a magyar kamarai ügyeket áttesszik a magyar és az erdélyi udvari kancelláriákhoz, ahova a magyar törvények szerint tulajdonképpen tartoztak volna. A magyar országgyűlés ugyanis — miként láttuk — sohasem adta fel azt a jogi álláspontot, hogy az uralkodó minden magyar ügyben, tehát a kamarai ügyekben is, csak a magyar kancellária útján rendelkezhetik. A Directorium in publicis et cameralibus felállításakor, az udvari kamarának osztrák és cseh ügyekben történt tényleges megszüntetésekor, a legjobb alkalom kínálkozott arra, hogy az uralkodó a magyar alkotmánynak ezt az immár több mint kétszázados sérelmét orvosolja.

Ez a megoldás azonban szóba sem került, nincs tudomásunk róla, hogy magyar részről felvetették volna. Az udvar pedig természetesen nem is gondolt rá, hogy a kamarai ügyeket, amelyeket mindig kimondottan uralkodói ügyeknek tekintettek, áttegye a kancelláriákhoz, amelyeket viszont rendi színezet jellemzett, nemcsak a magyart és az erdélyit, hanem az osztrákot és a csehet is, mely utóbbiakat éppen e miatt, rendi kapcsolataik következtében szüntették meg 1749-ben.

Így azután azt a megoldást választották, hogy az udvari kamarát nem szüntették meg, hanem hatáskörében csak a magyar, továbbá a német-római birodalommal kapcsolatos ügyeket hagyták meg, vagyis azokat a területeket, amelyekre a Haugwitz-féle reform nem terjedt ki.³⁷ Minthogy pedig a német-római birodalom kamarai ügyei inkább csak formailag foglalkoztatták az udvari kamarát, mert a birodalom jövedelmeivel nem a császár rendelkezett, hanem az egyes országok és országrészek uralkodói és urai, a Habsburgoknak ez a legrégibb udvari hatósága 1749 és 1760 között érdemben szinte kizárólag magyar ügyekkel foglalkozott, hatáskörét tekintve de facto magyar udvari hatóság volt.

Hatáskörének de facto magyar volta azonban nem mindig és nem általánosan érvényesült történetének eme aránylag rövid szakaszában. Láttuk, hogy 1755-ben, amikor Dietrichsteint Königsberg-Érps váltotta fel az udvari kamara elnöki tisztségében, a pénzverési és a bányaugyek az egész Monarchiára kiterjedő illetékességgel hatáskörébe kerültek, igaz ugyan, hogy csak 1757-ig, amikor átadta azokat a Directoriumnak. Másrészt viszont az erdélyi és a bánáti ügyek már 1745 óta hiányoztak hatásköréből. 1755-ben a pénzverési és a bányaugyekkel együtt ezeket is megkapta, de 1757-ben velük együtt továbbadta a Directoriumnak, amelynek illetékessége ennek következtében az eredeti elgondolástól eltérően működésének utolsó éveiben olyan területekre — Erdélyre és a Bánátra — is kiterjedt, amelyeket Haugwitz reformja nem érintett.

Az udvari kamara történetének magyar szakaszáról, sajnos, nagyon keveset tudunk. Nincs nyoma annak, hogy hatáskörének túlnyomólag magyar volta szervezetére hatással lett volna, hogy tisztviselői közé ebben az időben magyarokat nagyobb arányban vettek volna fel, mint máskor.³⁸

Haugwitz rendszere egyebek között a felsőfokú általános és pénzügyi igazgatás összevonása tekintetében sem vált be, a Directoriumot 1761-ben megszüntették. Feloszlata után hatáskörén az újjászervezett cseh-osztrák udvari kancelláriával osztozott az udvari kamara, amely így újból visszanyerte vezető szerepét az államgazdaság irányításában. Ugyanakkor azonban hatásköre és szervezete lényeges változáson ment keresztül.

Az udvari kamara 1761-től

A pénzügyi kormányzat 1761-ben bevezetett új rendszere elsősorban gróf Zinzendorf Lajos nevéhez fűződött, de részt vett annak megtárgyalásában az udvar valamennyi pénzügyi szakembere, az újonnan szervezett államtanács tagjai, nem utolsósorban maga Kaunitz, aki ebben az időben a külügyeken kívül a belügyekben is döntő befolyással rendelkezett.

Az új rendszer a pénzügyi kormányzat 3 ágazatának: az igazgatásnak, a pénztári kezelésnek és a számvetvői ellenőrzésnek a szétválasztásán, és az egyes ágakban az egész Monarchiára kiterjedő összpontosításon és egységesítésen alapult. Lényegében tehát egyáltalában nem hozott újat, hiszen ezen az elgondoláson nyugodott III. Károlynak 1714-ben szervezett Bancalítása. 1761-ben csak a Bancalítás-szal megszüntetett rendszerhez tértek vissza, más nevekkkel és tökéletesebb formában.

A központi pénzügyigazgatás szerve az udvari kamara lett, elnökévé gróf Herberstein Szigfridet nevezték ki. Elméletileg az udvarban minden más pénz-

³⁷ Tirol, illetve a tiroli kamarai ügyek hovatartozása tisztázásra szorul.

³⁸ A directoriumi korszaknak az udvari kamarát érintő iratait ld. Ö. Z. II/2. k. 331—355.

ügyigazgatási hatóság megszűnt, illetve beleolvadt az udvari kamarába. A gyakorlatban azonban kettővel kivételt tettek. Az egyik a jól bevált bécsi városi bankot kormányzó miniszteri bankdeputáció volt, a másik a hasonló jellegű rendi hiteldeputáció (Ständische Kreditdeputation), amelyet 1761-ben állítottak fel az osztrák-cseh örökös tartományok rendei által vállalt államadósságok törlesztésére lekötött állami jövedelmek igazgatására, és amely 1768-ig működött.

A pénztári igazgatást a főpénztár (General-Kasse) keretében összpontosították, amelynek élére gróf Hatzfeld Frigyes Károlyt állították, aki egyben a miniszteri bankdeputációt és a rendi hiteldeputációt is vezette. Az ő irányítása alatt működő 3 hatóság lett tulajdonképpen a Bancalitis szerepének az örököse, az állami hitel- és pénztárigazgatásnak a központi szerve. Az udvarban működő összes pénztárt a főpénztárba olvasztották bele, a vidékieket pedig alája rendelték.

A számvevői ellenőrzésnek önálló hatósága 1761 előtt nem volt az udvarban, ezen a feladaton III. Károly idejében, amint láttuk, az udvari kamara és a Bancalitis megosztott. Ezúttal külön számvevőkamarát (Rechenkammer) szerveztek, élén gróf Zinzendorf Lajossal, a reformok legelső szorgalmazójával. Az egész Monarchia pénzügyigazgatásának szervei ide terjesztették be évközi és évvégi elszámolásait és kimutatásait, itt ellenőrizték azok helyességét és vezettek róluk különböző könyveket, készítettek adataik alapján statisztikai összesítéseket.

Számvevőségek azért az udvari kamara és a főpénztár, valamint a 2 deputáció mellett is voltak, hogy a számvevői vonatkozású kérdésekben közvetlenül nyújtsanak tájékoztatást.³⁹

Hosszú életűnek az 1761-i reformok sem bizonyultak. 1764-ben már újból a központi pénzügyi kormányzat átszervezéséről indultak meg tárgyalások, amelyek döntést csak a következő év közepére eredményeztek.

A pénzügyigazgatásnak ágak szerinti hármas megosztása ugyanolyan nehézségekkel, hatásköri ütközésekkel járt, mint annak idején a Bancalitisnak és az udvari kamarának párhuzamos működése. A tárgyi nehézségeket fokozták és kiélezték a hatóságok vezetőinek személyi ellentétei. Mindezek a bajok a pénzügyi kormányzat egységét fenyegették. Mária Terézia azután 1765-ben a miniszteri bankbizottságot és a főpénztárt beleolvasztotta az udvari kamarába, amelynek vezetésével Hatzfeldet bízta meg, aki addig a miniszteri bankbizottság és a főpénztár élén állott. Ezáltal egyrészt megszűnt a pénzügyi igazgatás megosztottsága az udvari kamara és a miniszteri bankbizottság között, másrészt az igazgatás és a pénztári kezelés ismét közös kézbe került. A számvevői ellenőrzés továbbra is külön hatóság, a számvevő kamara feladata maradt. A központi pénzügyigazgatás így két hatóság: az udvari és a számvevő kamara között oszlott meg. Ez a megosztottság az egységet nem zavarta, hiszen a számvevői munka mindig elkülönült az igazgatás és a pénztár munkájától, a számvevőhivatalok a kamarákon belül akkor is külön életet éltek, ha az önállóságot formailag nem nyerték el.⁴⁰

A központi pénzügyi kormányzat és azon belül az udvari kamara 1765 utáni sorsának az ismertetése már követünk következő részének a keretébe tartozik.

³⁹ Az 1761-i reform iratait ld. Ö. Z. II/3. k. 84–124, 164–203.

⁴⁰ Az 1764/65. évi tárgyalások iratait ld. Ö. Z. II/3. k. 203–259.

Végigtekintve az udvari kamarának, a Habsburg-monarchia legfontosabb, és magyar ügyekben is döntő szerepű központi pénzügyi kormány szervének 1711 és 1765 közötti, fordulatokban gazdag történetén, amint az az eddigi irodalom, elsősorban a forrásközlések alapján legalább vázlatosan megismerhető és ismertethető, azt a tanulságot vonhatjuk le belőle, hogy az egymást gyors ütemben követő reformok közül egyik sem bizonyult annak a csodálatos hatású átalakító erőnek, aminek elgondolói és megvalósítói hitték. A pénzügyi kormányzat szilárd alapja végül is minden reform kudarca után az I. Ferdinánd által megszervezett udvari kamara maradt, mégpedig lényegében abban a formájában, amely már I. Ferdinánd idejében kialakult, amelyhez különböző sikertelen kísérletek után mindannyiszor visszatértek, s amelyen csak a természetes fejlődés tudott módosítani, az erőszakos újítások csak átmenetieknek bizonyultak.

Ezt a tanulságot minden kor minden kormánya megszívlelhetné, ha nem lenne meggyőződve róla, hogy ami régi, az már csak azért is rossz, s hogy jót csupán valami újtól várhat.

A kereskedelem- és közlekedésügy udvari hatóságai

A merkantilizmus gazdaságpolitikája az államhatalomnak irányító szerepet jelölt ki az egész gazdasági élet, különösen pedig az ipar, a kereskedelem és a közlekedés fejlesztésében, ami szükségessé tette, hogy az állami irányítás a Habsburg-monarchia valamennyi országában és tartományában egységes szempontok szerint történjék. Az állami irányítás fokozódásával a központi kormányzat általános udvari hatóságai, a kancelláriák erre a feladatra rendi és területi jellegük miatt alkalmatlannak bizonyultak, külön szakhatóságra kellett azt bízni. Így került sor 1746-ban az általános kereskedelmi igazgatóságnak, az Universalkommerziendirectoriumnak a megszervezésére.

Az új kormányhatóság sajátos átmeneti fokot képviselt a tanácsadó és a végrehajtó szervek között. Négytagú tanács volt, élén egy elnökkel, segédhivatalok nélkül, szoros kapcsolatban azokkal az udvari hatóságokkal, amelyeknek hatáskörébe a kereskedelem és a közlekedés ügye tartozott. Ilyen udvari hatóság a kereskedelmi igazgatóság megszervezésekor 5 volt. Először a miniszteri bankbizottság, minthogy a külkereskedelmi vámjövödelmek ebben az időben a bécsi városi bank részére voltak lekötve, s így a velük kapcsolatos ügyeket ő intézte, nem pedig az udvari kamara, amelynek a hatáskörébe tulajdonképpen tartoztak. A további 4 pedig az osztrák, a cseh, a magyar és az erdélyi udvari kancellária. Ezek közül az erdélyit a szervezéskor figyelmen kívül hagyták, hogy miért, egyelőre nem tudjuk, valószínűleg a magyar kancellária képviselője intézte egyben az erdélyi ügyeket is. A kereskedelmi igazgatóságban ugyanis a miniszteri bankbizottságot, valamint az osztrák, a cseh és a magyar udvari kancelláriát az uralkodó által kijelölt egy-egy tanácsos képviselte, elnöke pedig a miniszteri bankbizottság vezetője, gróf Kinsky Fülöp lett. A magyar kancelláriát Fekete György képviselte.

A kereskedelmi igazgatóság tagjaira várt az a feladat, hogy a Monarchia szárazföldi és vízi közlekedési hálózatát kifejlesszék, az ipari termelést felfejlessék, a belforgalmat és a külkereskedelmet virágzóvá tegyék, mindezt az egész Monarchia érdekének figyelembevételével, nem pedig partikuláris szempontok szerint, miként az korábban történt.

Az elgondolás mindenestre helyes volt, elvileg egyik ország vagy tartomány sem emelhetett ellene kifogást, annál kevésbé, mert az új kormány szerv formailag nem rendelkezett, határozatait a miniszteri bankbizottság, illetve a kancelláriák hajtották végre. Az egyes országokban és tartományokban már régebben felállított kereskedelmi hivatalok továbbra is a kancelláriáknak maradtak alárendelve, egyedül az osztrák tengerparton, a Littorale Austriaticumban működő intendenzát utalták közvetlenül a kereskedelmi igazgatóság alá, de minthogy segédhivatala nem volt, azzal is csak az osztrák kancellária útján érintkezhetett.⁴¹

Magyarországot a kereskedelmi igazgatóság megszervezésével formai sérelem nem érte. Az iparra, a kereskedelemre és a közlekedésre vonatkozó rendeleteket továbbra is a magyar kancellária állította ki. De facto azonban óriási volt a különbség a régi és az új helyzet között. Azelőtt a magyar kancellária tanácsa készítette elő ezeket a rendeleteket, ettől kezdve pedig egy öttagú tanács, amelyben a magyar kancellária képviselőjét 4 : 1 arányban bármikor leszavazhatták.

Minden azon múltott tehát, hogy az új kormány szerv valóban abban a szellemben működik-e, ahogyan feladatát meghatározták, vagyis hogy az egész Monarchia érdekét tartja-e mindenkor szem előtt, s a partikuláris szempontokat valamelyik rész rovására érvényesíteni engedi-e, vagy nem. Az eredmény, sajnos, azt mutatja, hogy a kereskedelmi igazgatóság Magyarországgal szemben nem tudott részrehajlatlan maradni, a magyar érdeket nem engedte érvényesíteni abban az esetben sem, ha az az egész Monarchiának az érdekével nem ellenkezett, csupán az osztrák és a cseh tartományok kiváltságos helyzetét fenyegette. A bécsi udvarnak Magyarországgal szembeni megkülönböztető gazdaságpolitikájáért, amint azt Eckhart Ferenc kutatásai megállapították, Mária Terézia idejében elsősorban a kereskedelmi igazgatóságot, majd utódát, a kereskedelmi tanácsot terheli a felelősség.

Az igazgatóságot ugyanis 1762-ben tanácsná (Kommerzienrat) szervezték át. Megelőzőleg 1753 óta a Directorium in publicis et cameralibus keretébe tartozott.⁴² Nincs nyoma annak, hogy szervezete a directoriumi korszakban megváltozott. A megszüntetett osztrák és cseh kancelláriák tanácsosainak helyét nyilván directoriumi tanácsosok foglalták el. Mária Terézia azután 1762-ben helyreállította az immár nem igazgatóságnak, hanem tanácsnak nevezett kereskedelmi kormány szerv önállóságát, sőt tovább is fejlesztette azt, kimondva, hogy ezentúl sem elnöke, sem tanácsosai nem lesznek közősek más hatóságokéval. A magyar és erdélyi aggályoskodókat azzal gondolták megnyugtathatóknak, hogy amikor magyar és erdélyi ügyek kerültek tárgyalásra, a két kancellária kiküldöttei is részt vettek és szavaztak az üléseken.

1764-ben Mária Terézia a kereskedelmi tanács és a cseh-osztrák udvari kancellária egyesítését határozta el. Az egyesítés azonban csak azt jelentette, hogy a tanácsot alárendelte a cseh-osztrák főkancellárnak, egyébként szervezetét nem változtatta meg. A tanács 1776-ban történt megszüntetésének ismertetése már a kötet következő részének a keretébe tartozik.⁴³

⁴¹ Ö. Z. I/3. k. 521—524.

⁴² Ö. Z. II/2. k. 420.

⁴³ A vonatkozó iratokat ld. Ö. Z. II/3. k. 343—360.

Az udvari haditanács és a főhadbiztosság

A kamarai ügyek mellett elsősorban a katonaiak voltak azok, amelyekben a bécsi udvari hatóságok illetékessége a magyar területekre is kiterjedt. Ezeket az ügyeket 2 udvari hatóság intézte: az udvari haditanács és a hol alárendelt, hol pedig önállóan működő főhadbiztosság.

Az udvari haditanácsot tudvalevőleg még I. Ferdinánd állította fel 1556-ban, elsősorban azzal a rendeltetéssel, hogy a török elleni védelmet megszervezze és központilag irányítsa. Minthogy a török veszedelem legközvetlenebbül Magyarországot fenyegette, az udvari haditanácsnak leginkább magyar vonatkozású ügyekkel kellett foglalkoznia. Talán nem is túlozunk, amikor azt mondjuk, hogy a török kiűzéséig hatáskörét tekintve inkább magyar, mint közös kormány szerv volt. Ezt bizonyítja az is, hogy illetékessége I. Ferdinánd halálától 1705-ig az osztrák tartományok közül csak Alsóausztriára terjedt ki, a belső-, elő- és felsőausztriai katonai ügyeket csak ebben az évben utalták át hozzá az osztrák udvari kancellária illetékességi köréből, ahova addig tartoztak.⁴⁴

III. Károly alatti helyzetéről alig valamit tudunk. Savoyai Jenő volt az elnöke, aki nagy súlyt helyezett arra, hogy tisztviselői sorában a katonák kezében legyen a vezetés. A haditanácsot is dikaszteriális alapon szervezték meg, élén az elnök vezetése alatt tanács állott. Savoyai Jenő azt kívánta, hogy a tanács tagjai főurak és legalább ezredek, de inkább tábornokok legyenek. Csak egy-két polgári származású szakembert volt hajlandó a tanácsban megtűrni, akikre a diplomáciai tárgyalásoknál, külföldi követségekben volt szükség, minthogy ekkor még az orosz és a török vonatkozású külügyeket az udvari haditanács intézte.

Savoyai Jenő javaslataiból tudjuk, hogy az 1710-es években 4 expeditioja volt az udvari haditanácsnak. Az elsőhöz az általános vonatkozású kérdések, valamint az osztrák és a cseh örökös tartományok ügyei tartoztak. Valószínűleg az orosz diplomáciai levelezést is ez az expeditio bonyolította le. A második a magyar ügyeket és a török diplomáciát intézte. A harmadik és a negyedik tisztán tárgyi alapon működött, az egyik a műszaki kérdések, a másik a katonai igazságszolgáltatás terén.⁴⁵

Az igazságszolgáltatás azután Mária Terézia idejében különvált az egyéb ügyektől, az 1741-i utasítástervezet és az 1745-i utasítás szerint az udvari haditanács keretén belül külön bíróság foglalkozott vele, amelyet csak a közös elnök személye kapcsolt össze az egyéb ügyeket intéző tanáccsal. Az 1741-i utasítás vet egyébként világot az udvari haditanács szervezetére. Feltűnő, hogy a tanácsosok mind a bíróságnál működtek, az egyéb ügyeket az elnök vezetése alatt 3 előadó (referandarius) és a további személyzet intézte.⁴⁶

A főhadbiztosság (Generalkriegskommissariat) egy évvel később, 1746-ban kapott hivatali utasítást, amely az önálló udvari hatóságok sorába emelte.⁴⁷ Addig katonai ügyekben az udvari haditanácsnak, pénzügyekben pedig az udvari kamarának volt alárendelve ez az igen fontos hivatal, amelynek a hatáskörébe a katonaság ellátásával kapcsolatos kérdések, az ún. commissariatica tartoztak. Élén a főhadbiztos (Generalkriegskommissar) állott, mellette tanácsot

⁴⁴ Ö. Z. I/3. k. 49–50.

⁴⁵ Ö. Z. I/3. k. 51–52.

⁴⁶ Ö. Z. I/3. k. 420–450.

⁴⁷ Ö. Z. I/3. k. 451–479.

csak most szerveztek, ezideig ebben különbözött az udvari hatóságoktól. Fogalmazói és segédhivatali tisztviselői azonban korábban is voltak, hiszen írásban érintkezett a hadbiztosi szervezettel, amely az egész Monarchiát behálózta. A katonaság anyagi vonatkozású ügyeit intéző legkülönbözőbb szervek mind a főhadbiztosnak voltak alárendelve, aki részint személyesen, részint a tartományokban és országrészekben működő hadbiztosok révén irányította és ellenőrizte őket.

Magyarországon, Erdélyben és a még vissza nem csatolt többi országrészben is kiépült a hadbiztosi szervezet, párhuzamosan mellette pedig az ún. tartományi biztosság (provincialis commissariatus) szervezete, amely a polgári lakosság érdekét volt hivatva képviselni szemben a hadsereget képviselő hadbiztossággal azokban az ügyekben, amelyek a katonaság ellátásával és vonulásával kapcsolatban a természetbeni szolgáltatásokra kötelezett lakosságot érintették, s amelyek, minthogy a természetbeni szolgáltatásokat a hadiadóba beszámították, az adóüggyel is a legszorosabb kapcsolatban állottak.

1746-ban a főhadbiztosság hatásköre is lényegesen kibővült. Átvette báró Wiesenhütten Ferencről a hadipénztárak igazgatását, amit az uralkodónő 1744-ben az udvari kamara hatásköréből kiemelve bízott Wiesenhüttenre. Ez azt jelentette, hogy a hadipénztárakba befolyó hadiadót mind a cseh-osztrák örökös tartományokban, mind pedig a magyar területeken, ettől kezdve a főhadbiztosság kezelte. 1749-ben, a Directorium in publicis et cameralibus felállításakor, a cseh-osztrák örökös tartományok adóigazgatását a Directorium hatáskörébe utalták, a magyar területekről befolyó hadiadót azonban továbbra is a főhadbiztos igazgatta, a magyar hadipénztárak 1749 után is alája tartoztak.

Az adóigazgatásnak ez a megosztottsága a Directorium és a főhadbiztosság között 1757-ig tartott, akkor Mária Terézia a magyar adóigazgatást is a Directoriumra bízta, amivel a Monarchia adóigazgatási egységét helyreállította, anélkül természetesen, hogy ezzel az adórendszerbeli különbséget a Lajtán inneni és túli részek között megszüntette volna.

Az 1757-i tárgyalások során személyi ellentétek merültek fel a főhadbiztos és a Directorium vezetője, gróf Haugwitz között. Az elkedvetlenedett főhadbiztos lemondott, ami azután hivatala sorsában is fordulatot hozott, hiszen a szervezeti reformok, amint láttuk, mindig összefüggtek a személyi változásokkal. 1758 januárjában a főhadbiztosság teljesen beleolvadt a Directoriumba.⁴⁸ Ugyanakkor sor került az egyes országokban és tartományokban működő hadbiztosi szervezet megszüntetésére is. A hadbiztosok szerepét az osztrák és a cseh örökös tartományokban az ún. repraesentatiók, azaz az egyesített általános és pénzügyi közigazgatás országos szervei, az országos kormányok (kormányzóságok) és kamarák utódai vették át.

Erdélyben és a Bánátban a kincstartóság, illetve a kamarai igazgatóság lépett a hadbiztosság örökébe. Magyarországon pedig a Helytartótanács mellé udvari tanácsosi címmel külön tisztviselőt neveztek ki és bízta meg a hadbiztosi feladatoknak a Helytartótanáccsal egyetértésben történő végzésével. Alája a 7 hadbiztosi tartományba alhivatalnokokat rendelték.⁴⁹

A magyarországi hadbiztosi szervezetet felváltó új hivatalszervezet így hasonlónak lett a tartományi biztosi szervezethez, amelynek élén a Helytartó-

⁴⁸ Ö. Z. II/2. k. 362—364.

⁴⁹ Ö. Z. II/2. k. 364—370.

tanács egyik tanácsosa állott, alatta pedig a tartományi biztosok szolgáltak, akiknek a száma megegyezett a hadbiztosokéval, illetve az azok örökébe lépő alhivatalnokokéval.

A Directorium formailag még nem bukott meg, amikor a beléje olvasztott hivatalok újbóli önállósulása már jelezte közeli végét. E hivatalok közé tartozott a korábbi főhadbiztosság is, amelyet 1761 februárjában katonai-gazdasági udvari bizottság (Militär-Ökonomie-Hofkommission) néven gróf Chotek János elnöklete alatt támasztottak új életre. Önálló udvari hatóság lett, tanácssal, fogalmazói tisztviselőkkel, irodával, pénztárral, számvevőséggel. Mint neve is mutatja, a katonaság gazdasági vonatkozású ügyei tartoztak a hatáskörébe. 1761 decemberében a régi nevet is megújították, de egyelőre még nem az egész hivatalra, hanem csak vezetőjére nézve: gróf Chotek megkapta a főhadbiztosi (General-Kriegs-Kommissar) címet.⁵⁰ Ez már jelezte, hogy a katonai gazdasági bizottság nem lesz hosszú életű, hogy az uralkodónak a főhadbiztosságot vissza szándékozik állítani. Ami azután 1762 januárjában meg is történt.

A katonai gazdasági biztosságot ekkor megszüntették, és újból megszervezték a főhadbiztosságot, mégpedig 1746 előtti formájában, azaz nem mint önálló udvari hatóságot, hanem a haditanács keretében, katonai ügyekben a haditanácsnak, pénzügyekben pedig a 3 pénzügyi udvari hatóságnak: az udvari kamarának, a főpénztárnak és a számvevőkamarának rendelve alá.

A visszaállított főhadbiztosságot szervezetileg a haditanácshoz kapcsolták. Vezetője és tanácsosai részt vettek a haditanács ülésein, amikor a gazdasági vonatkozású ügyeket tárgyalták, szavazati joggal azonban csak a főhadbiztos rendelkezett.

Saját nevében csak az alája rendelt hadbiztosi hivatalokkal — a Directorium bukása után ezeket is visszaállították —, valamint az említett 3 pénzügyi kormánysszervvel levelezett, egyébként az udvari haditanács nevében mentek a biztossági ügyekben készült kiadványok is.

A pénzügyi udvari hatóságokhoz nem fűzték a főhadbiztosságot ilyen szoros szervezeti szálak, habár a pénzügyi vonatkozású biztossági ügyekben ezeknek a főhatósága alá tartozott. E viszony azt jelentette, hogy mint középfokú hatóság érintkezett velük.⁵¹

Mária Terézia uralkodásának idején lényeges változtatásra már nem került sor a biztossági ügyek udvari intézésében.

Ami pedig az udvari haditanácsot illeti, a felsőfokú katonai igazságszolgáltatást, amely már korábban különvált a közigazgatástól, de csak az udvari haditanács keretén belül, 1753-ban teljesen különválasztották és önálló udvari hatóságra, az udvari haditanácsból kiváló ún. udvari haditanácsi igazságügyi kollégiumra (Hofkriegsrätliches Justizcollegium) ruházták.

Minthogy a főhadbiztosság már 1746-ban önállósult, az udvari haditanács hatáskörében 1753 után csak a tisztán katonai ügyek maradtak. Ezek intézésére 4 ügyosztályt szerveztek, hármát területi, egyet pedig tárgyi alapon. Az első ügyosztály a magyar, az erdélyi és a még vissza nem csatolt egyéb magyarországi területekkel kapcsolatos ügyeket intézte, a második az olasz és németalföldi területek, a harmadik a cseh-osztrák örökös tartományok ügyeit, a negyedik végül az egész Monarchia műszaki jellegű katonai kérdéseivel foglalkozott.⁵²

⁵⁰ Ö. Z. II/3. k. 395—402.

⁵¹ Ö. Z. II/3. k. 402—431.

⁵² Ö. Z. II/2. k. 370—375.

Amikor 1762-ben a visszaállított főhadbiztosságot az udvari haditanácsnak rendelték alá, a katonai igazságszolgáltatást is visszautalták hatáskörébe. Az udvari haditanácsai igazságügyi kollégium önállóságát megszüntették, az udvari haditanácsba olvasztották be, vele közös vezetés alá helyezték. Az udvari haditanácsnak így 3 nagy departamentuma, ügyosztálya lett. Az egyik a tisztán katonai, a katonai igazgatással kapcsolatos ügyekkel foglalkozott, a másik a katonai igazságszolgáltatással, a harmadik pedig a katonaságot érintő gazdasági kérdésekkel. Valószínű, hogy a 3 nagy ügyosztály kisebb részlegekre oszlott, részben területi, részben tárgyi alapon. A magyar ügyeket feltehetőleg mindhárom ügyosztályban külön tanácsos adta elő.

Az udvari haditanácsnál 1762 után Mária Terézia idejében változásra már nem került sor. A reformok eredménytelenségét itt korábban felismerték, mint az udvari kamaránál, és a központi katonai kormányzatnak 1746-ban és 1753-ban megbolygatott egységét már 1762-ben helyteállították. A hadbiztosság 1758-ban megszüntetett vidéki szervezetét is visszaállították ekkor.⁵³

Udvari bizottságok

A magyar ügyekkel is foglalkozó udvari hatóságok sorában szólnunk kell még Mária Terézia hosszabb-rövidebb életű udvari bizottságairól. Az udvari kamarából kivált, majd bele visszaolvadt ilyen kormánysszerveknek: a pénzüverési és bányauügyi kollégiumnak illetve igazgatóságnak, az erdélyi, bánati és illir udvari deputációnak sorsát már megismertük. Az udvari haditanács és az udvari kamara alá rendelt főhadbiztosság önállóságának különböző változatait is láttuk. Az udvari hatóságoknak ebbe a csoportjába tartozott a kereskedelmi igazgatóság illetve tanács is, amely az udvari kancelláriák hatáskörének egy részét volt hivatva átvenni. Ilyen kancelláriai eredetű udvari kormánysszerv rajta kívül még több is alakult, de hozzá és az udvari kamarából, valamint az udvari haditanácsból kiváltakhoz hasonlóan egyik sem bizonyult életrevalónak, Mária Terézia uralkodásának végét egyik sem érte meg.

Az egészségügyi udvari deputáció (Sanitätshofdeputation) 1753-ban lett önálló udvari hatóság. Egészségügyi bizottság már a XVII. század vége óta működött az udvarban, azzal a rendeltetéssel, hogy a Magyarország felől fenyegető járványoktól a cseh-osztrák örökös tartományok lakosságát megvédje. Ez a bizottság 1692-ben az alsóausztriai kormányzóság kebelében alakult, és azóta a szükségnek megfelelően időnként működött. Kezdetől fogva szoros kapcsolatban állott a magyar kancelláriával, tanácskozásain annak képviselői is részt vettek, fölöttes hatósága azonban az osztrák udvari kancellária, majd annak megszüntetése után a Directorium in publicis et cameralibus volt. Mária Terézia 1753-ban Sanitätshofdeputation néven az önálló udvari hatóságok sorába emelte, elnökévé gróf Haugwitzot, a Directorium vezetőjét nevezve ki. Haugwitzot rövidesen gróf Königsegg-Erps váltotta fel, akit 1756-ban báró Bartenstein követett, akinek viszont 1767-ben Koller Ferenc lett az utóda.

Az új hivatal alatt a Monarchia egyes országaiban és tartományaiban országos és tartományi egészségügyi bizottságok működtek, de nem önállóan, hanem az illető ország vagy tartomány általános közigazgatási kormánysszervének a keretén belül. Velük az egészségügyi udvari deputáció részint közvetlenül,

⁵³ Ö. Z. II/3. k. 402–431.

részint pedig az illetékes közigazgatási udvari hatóság közvetítésével érintkezett, 1776-ban történt megszüntetéséig.⁵⁴

1750-ben a rokkant katonák, az invalidusok ügyeinek intézésére szerveztek udvari bizottságot, az Invalidenhofkommissiont. Ilyen rendeltetésű udvari bizottság már 1715 óta működött, de nem mint önálló hatóság, hanem mint az udvari haditanács, az udvari kamara, a magyar udvari kancellária és később a főhadbiztosság kiküldötteiből alakult tanácskozó testület, amelynek elsősorban az volt a rendeltetése, hogy a rokkantak javára tett alapítványokat kezelje. A legnagyobb ilyen alapítványt gróf Széchényi György érsek tette, azt kezdetben az udvari haditanács kezelte, majd 1715-ben az említett vegyes összetételű udvari bizottság vette át a felügyeletet.

1728-ban az állam, azaz az uralkodó vette kezébe a rokkantak ügyének a rendezését. Három nagy invalidusház építését határozták el: az egyiket Bécsben az osztrák, a másikat Prágában a cseh, a harmadikat pedig Pesten a magyar származású rokkantak részére. A pesti invalidusházban helyezték el a német-római birodalomból és az olasz tartományokból származott, a Monarchia hadseregében megrokkant katonákat is. Minden magánalapítványt, így a Széchényi-félét is, a 3 invalidusház felépítésére és fenntartására fordították. A felügyeletet továbbra is az érdekelt udvari hatóságok képviselőiből összetett udvari bizottság gyakorolta.

1750-ben újra sor került az invalidusok ügyének szabályozására. Az osztrák örökösödési háború befejeztével 6000 rokkant katonáról kellett gondoskodni. 2000-et Magyarországon, 2000-et Csehországban, 1000-et Morvaországban és 1000-et Alsóausztriában helyeztek el. Az invalidusházak ennyi embert nem tudtak befogadni, azok számára, akiket a házakba nem vettek fel, rokkantségélyt utaltak ki. E segélyek kifizetésére rokkantpénztárat szerveztek. A megnövekedett munka elvégzésére az egyes országokban helyi bizottságokat állítottak fel, a bécsi udvari bizottságot pedig önállósították, az udvari hatóságok sorába emelték.

Az új bizottság vezetője gróf Cordua Gáspár és gróf Chotek János lett, előbbi vezette a korábbi rokkantügyi bizottságot. Őt tanácsosa közül 2 a Directorium, 1—1 az udvari haditanács, a magyar udvari kancellária (Koller Ferenc) és a főhadbiztosság tanácsosai közül került ki. Egy titkár, 1 fogalmazó, 2 írnok, 2 számvevőtiszt és 1 pénztárnok tartozott még tisztviselői státusába. Önállósága nem soká tartott. 1757-ben beolvasztották a Directorium keretébe. Különállását, mint directoriumi bizottság, ekkor még megtartotta. További sorsáról egyelőre nem tudunk.⁵⁵

Az 1749-ben alakult rendőrügyi (Polizeihofkommission) és alapítványügyi (Stiftungshofkommission) udvari bizottságok illetékessége magyar területekre nem terjedt ki. Ugyancsak nincs nyoma annak, hogy az 1760 és 1778 között működött tanulmányügyi udvari bizottság (Studienhofkommission) hatásköre formailag magyar ügyekre is kiterjedt. Ami nem zárta ki, hogy az uralkodónő a magyar kancelláriának ilyen vonatkozású felterjesztéseiről meghallgatta udvari szakszervének véleményét. Intézkedni azonban a magyar kancellária útján intézkedett.

*

⁵⁴ Ö. Z. II/3. k. 375—386.

⁵⁵ Ö. Z. II/2. k. 386—391.

Áttekintettük az udvari hivatalszervezet bonyolult, gyakran változó hálózatát, legalábbis annak főbb szerveit, 1711 és 1765 között. Megállapíthattuk, hogy az udvari kormányservek legnagyobb része magyar ügyeket is intézett, holott a magyar törvények értelmében erre csak a magyar udvari kancelláriának volt joga. Hasonló volt Erdély esete, nem is szólva a még vissza nem csatolt többi területről. A jogi helyzet és a tényleges gyakorlat éles ellentétben állott egymással. De nem is lehetett másképpen, amikor Magyarország a Monarchia keretében, a közös uralkodó kormánya alatt, szoros kapcsolatban, nemcsak perszonális, hanem reális unióban élt a Habsburg-birodalom egyéb országaival és tartományaival. E tényt jogilag is elismerni, és következményeit az ország számára a legelőnyösebben levonni, már másfél századdal az 1867-es kiegyezés előtt kellett volna.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén

A bécsi udvar, pusztán fegyverei demonstrációjával, 1670 júniusában könnyűszerrel úrrá lett a magyarországi nyugtalanságok felett, de hogy mihez kezd ezzel a hatalommal, milyen politikát alakít ki sikeres katonai beavatkozása után, az még nyitott kérdés volt 1670 nyarán. Rottal elnöklete alatt Lipót már júliusban egy commissiot rendelt Lőcsére, formailag azzal az utasítással, hogy elkezdje a kormányellenes mozgalom előzményeinek feltárását, megindítsa a nyomozást, s hogy a vétkesek és ártatlanok szétválasztásával egyben csillapítsa a felzaklatott kedélyeket, s a békét az emberek fejében is helyreállítsa.¹ A lőcsei commissio, miközben egyszerre kezdett hozzá az ellenzéki tábor felgöngyölítéséhez és a viszonyok lehető konszolidálásához, egyfajta előkészítő bizottságként is működött a további teendőket megállapítására, kezdetben inkább technikai jelleggel, később azonban maga is az egyre élesebb politikai ellentétek malomkövei közé kerülve. Az egész ország sorsára kiható, nagy politikai kérdések, ellentétek azonban persze nem itt, hanem Bécsben kerültek terítékre, s az ezzel törvényszerűen együttjáró személyi harcok eldőlte után, 1670 szeptemberében—októberében a császári udvarban születtek meg azok a döntések is, amelyek egy évtizedre szóló érvénnyel meghatározták hazánk sorsának az alakulását.

1670 súlyos eseményekkel terhes, drámai őszét Nádasdy letartóztatása nyitotta meg szeptember 3-án.² Amit Spork hadteste júniusban a keleti vármegyék nemességének, ugyanazt jelentette ez a letartóztatás most a magyarországi arisztokráciának: jeladást az általános pánikra. Elvégre Nádasdy, mint országbíró és (Szelepcsényivel együtt) nádori helytartó, egyike volt az ország első két emberének; elfogatása mindenki számára vészriadónak tűnt, aki bármilyen, még oly laza kapcsolatban is állt a rendi ellenzékkel. És ilyenek nem kevesen voltak Magyarországon: ez a „titkos” mozgalom a szó szoros értelmében piaci téma volt az utolsó hónapokban szerte az országban. A magyarországi társadalom aktívan politizáló rétegeiben, az arisztokráciában és a nemességben mindenesetre nem sokan voltak olyanok, akiknek — beleszámítva az ilyen helyzetekben oly gyakran felszínre törő egyéni haszonkeresést, emberi rosszindulatot és rágalmakat is — ne kellett volna magukban számvetést végezniök egy-egy megbeszélésen való részvétel, egy-egy közös poharazás, egy-egy elejtett megjegyzés, egy felfakadó sóhaj vagy legalábbis az innét-onnét hallott hírek fel *nem* adása miatt. És csakugyan: Zrínyi és Frangepán megkezdett vallatása, a Murány elfoglalásakor (1670 augusztusában) lefoglalt iratok, Széchy Mária vallomása és főként a három köznemesi kulcsembere, Nagy Ferenc, Szenthe Bálint és Hid-

¹ Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664—1671. I. Budapest, 1876, II. 119.

² Uo. II. 140—144.

véggy Mihály leleplezései újabb szálakat adtak a bécsi udvar kezébe. Lassan-lassan fény derült Nádasdy vejének, gróf Draskovich Miklósnak és a fékezhetetlen divinyi várúrnak, gróf Balassa Imrének az 1667 őszi csejtei postarablásban való részvételére, gróf Csáky Ferenc kassai főkapitánynak a felvidéki mozgalmakban játszott kétes szerepére, az Esterházyak egyikének, gróf Esterházy Miklós zólyomi főispánnak a bányavárosok elfoglalásáról tartott 1668 nyári stubnyai konzultáción való jelenlétére.³ Forróvá vált a talaj Észak-Magyarország hatalmas ura, gróf Thököly István talpa alatt; meg voltak számlálva Vág-völgyi párthívei, gróf Petróczy István és Osztrosith Mátyás szabadságának is a napjai. Nádasdy letartóztatásának hírére a morva határok mentén birtokos gróf Czobor Ádám is azt hitte, most ő van soron, mert a tavaszi támadáskor felültette magánföldesúri bandériumát, s a felkelőkkel együtt Ausztria és Morvaország végig-
rablására készült, miközben Lipót császárt sokak előtt és sokszor „bestiális kurva fiá”-nak és „német disznó”-nak szidta.⁴ De talán valamennyiöknél kényesebbé vált a magas királyi hivatal, a pozsonyi kamara elnökségét viselő gróf Zichy István helyzete, akinek a murányi iratok között megtalálták egy 1668 februárjában Zrínyi Péter és Széchy Mária részére kiállított reversálisát, s akire a nádorné és Szenthe Bálint vallomása egyaránt súlyosan terhelő részleteket tartalmazott. Eszerint a kamaraelnök a felkelés napjaiban zólyomlipcsei jószágát féltve, azt üzenté a nádornénak, hogy „ő is jó magyar volna, csak ne lakna olyan közel Bécshez”, Szenthe pedig arról számolt be többek között vizsgálata során — s talán ez volt a legveszélyesebb valamennyi kompromittáló adat között —, hogy Vitnyédy Lipót-ellenes merénylet-tervéről ő Nagy Ferencen és Nádasdyn kívül Zichytől értesült.⁵

De mindez nem volt még elég! A megkezdett vizsgálatok során félreérthetetlené vált, hogy a katolikus egyház egyes magas tisztségviselői sem mentesülhetnek a hűtlenség gyanúja alól. Így Szenthe Bálint vallomásából kitűnt, hogy az 1668. évi felkelést elhatározó szűkkörű stubnyai megbeszélésen Nádasdyékkal együtt jelen volt Sennyei István veszprémi püspök is, s az országbíró letartóztatása után mindenfelé azt várták, hogy ez a borissza főpap is Zrínyiék sorsára kerül. Gyanút fogtak Bécsben a Jászón székelő egri püspök, Szegedy Ferenc hűsége felől is, mert a felkelés idején ő hosszú heteken át teljes hallgatásba burkolózott az udvar felé, viszont ugyanakkor rokonszenvező kijelentéseket tett az ellenzékiekkel kapcsolatban.⁶ Az általános légkört jellemzi, hogy amikor 1670. szeptember 7-én Zrínyi Péteréket bécsi fogságukból bécsújhelyi börtönükbe kísérték, az egyik páternek hogyléte iránt feltett kérdésére a bán állítólag így válaszolt: „jól vagyok, nincsen semmi atyám, hamarosan követnek engem az érseki tiarák és sokan mások”. Amikor pedig az elválás után a barát hangosan elgondolkodott, vajon kit is értsen ez alatt a bán — az esztergomi, vagy inkább

³ Series certarum personarum citandarum, Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 323/c., folio 20—22.

⁴ Uo. fasc. 323/B. folio. 105.

⁵ A Széchy Máriának és Zrínyi Péternek adott reversálisáról maga Zichy István írta 1671. okt. 11-én a pozsonyi kamara tanácsosainak, hogy ellenségei ezt akarják felhasználni ellene. OL. Kamarai levéltár, Litterae ad cameram exaratae fasc. 54, 1671/412. — Széchy Mária Zichyt terhelő vallomását ld. OL. Neo-Registrata Acta 519/42. — Szenthe Bálint vallomását ld. OL. R. 284. Vég helyi-gyűjtemény, Rottal-iratok.

⁶ Ld. *Pauler*: i. m. II. 159 és Magyar Tudományos Értekező, 1862. II. 267 és 337.

a kalocsai érseket — a Zrínyiékét kísérő kapitány azt felelte: a bán megjegyzése alighanem mindkét érsekre vonatkozott.⁷

Történeti kutatásunk mindezeideig nem tisztázta megnyugtatóan, volt-e, s ha igen, mennyi tényalapja a két főpap, Szelepcsényi György esztergomi és Széchenyi György kalocsai érsek „beavatottság”-ának. Ami Szelepcsényit illeti, ismerjük az öreg primás vérbő, impulzív természetét: nagyon is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a bécsi politika ellen olykor indulatos kijelentésekre ragadtatta magát. Amellett tudjuk azt is, hogy az érseknek nem kellett a szomszédba mennie némi furfangért, ravaszságért. Nagyon is valószínű például, hogy *nem mindent* adott tovább, s a kettő közötti rés már bő alkalmat nyújtott a gyanú megfogadására. Szolgálatokat tenni erre is, arra is, lehetőleg minden irányban bebiztosítani magát — ez nagyon is beleillik abba a képbe, amelyet a források nyomán erről a bonyolult, ellentmondásos, s a maga nemében robusztus figuráról alkothatunk. De tulajdonképpen ezt írta elő a számára az a hatalmas érdek is, amelyet a maga személyében kifejezett: a magyar katolikus rendiség, vagy még közelebbről, a rendi szellemű magyar katolikus egyház. És Szelepcsényi, a háta mögött ezzel a roppant érdekeltséggel, sajátos módon éppen azon az áron, hogy ravaszkodásával gyanúba keverte magát — vagyis éppen helyzete élő és feloldhatatlan ellentmondásai által — vált az események további alakulásának, az 1670-ben kibontakozó új politikai iránynak mintegy a kulcsfigurájává.

Mert ha a szállongó hírekre és a terjengő gyanúra okot adó tényeket nem is ismerjük pontosan, arról az eddig feltárt források alapján is megközelítő képet alkothatunk, hogy Szelepcsényi esete mekkora hullámokat vert a nagypolitikában, s milyen irányban segítette elő az események kibontakozását. Az érsek megvádoltatása ugyanis valódi „ügygyé” vált a bécsi udvar házatáján, olyan összecsapássá, amelynek kapcsán elsőízben tárultak fel az 1670. évi rendi felkelés bukását követő új magyarországi berendezkedés lehetséges alternatívái, s amelynek eldőlte egyben előrevetítette az alkalmazandó megoldás főbb vonalait is.

Szelepcsényi 1670. szeptember 25-én Bécsből Rottalnak írt leveléből értesülünk először arról, hogy őrála (mármint a primásról) „mocskosan kezdték volt mosni nyelvüket némelyek”, mintha ő is pártolója lett volna a lázadók „undok gyülekezeté”-nek, ami persze „utálatos hazugság”, s higgye el Rottal, hogy mindkettőjüknek olyan a hitele Lipót, Lobkowitz és az egész udvar előtt, hogy nem egykönnyen árthat nekik bárki.⁸ Ezután is több mint egy hónapon át küldte az érsek újabb és újabb híradásait egyes hitvány „szakácsok” kettőjük ellen föltálat „ízetlen főzt”-jéről, de újra meg újra nyugtatta Rottalt, hogy ellenségeik hiába forgolódnak a konyhán, keveset használnak maguknak, csak azt érik el, hogy „megégetvén kezük ujját, füsttel töltik be szemüket, úgyhogy csak könnyezni fognak tőle”.⁹ Leveleiből félreérthetetlenül kiderül, hogy ellenségei az ő lejárátásán kívül egyúttal Rottalnak a lőcsei bizottság éléről való eltávolítását is tervbe vették. Ugyanakkor Rottal Szelepcsényihez írt válaszlevelei is telve voltak elkeseredéssel, panasszal az ellene dolgozó „szakácsok” és „directorok” nagy száma miatt, akik keresztezik az ő kiengesztelésre irányuló politikáját, üldözik

⁷ Bratislava, Štátny Achív, Erdődy-Ist., Erdődy Imre missilisei, 1670. szept. 7., Frater Mathias Selegovich levele Bécsujhelyből.

⁸ OL. Nádasdy-Ist. 15. csomó, Nro. 535. folio 435.

⁹ Az idézet Szelepcsényi 1670. okt. 12-i leveléből való, Uo. folio 443—444.

és fogdossák a nemeseket, s ha őket nem kaphatják, szégyentelenül bánnak családjukkal. Amellett, mint írta, ellenségei, bécsi szövetségeseikkel együtt, mindent elkövetnének, hogy őt onnan, mármint Lőcséről mindenféle mesterkedéssel elmozdítsák, ami miatt már annyira elkedvetlenedett, hogy akár egy portáshivatalt is szívesebben elvállalna őfelsége palotájában. Arra kérte ismételtén a primást, járjon közbe, intézze el, hogy őt a commissióból becsülettel visszahívják.¹⁰

Kik álltak a Szelepcsényi és Rottal ellen indított egyidejű támadás háttérében, kik voltak és mit akartak azok a „direktorok” avagy „szakácsok”, akik 1670 őszén éppen kettejüket vették célba?

Szórványos adatokból sajátos és meglepő összetételű csoport képe bontakozik ki a Szelepcsényiek ellen indított akció háttéréből. A „szakácsok fejedelme” — ahogy Szelepcsényi nevezte őt — Pálffy Tamás nyitrai püspök és magyar kancellár volt, az esztergomi érsek fővetélytársa a bécsi udvar legfőbb bizalmaért folyó elkeseredett személyi küzdelemben. Keletmagyarországi főszövetségese, aki Rottal minden törekvését keresztezte, nem más, mint Báthory Zsófia, aki változatlanul — sőt most még csak igazán — élénk politikai ambíciókat táplált. De kettejük együttműködésének „lenn” és „fenn”, azaz Lőcsén és Bécsben egyaránt további támogatói is voltak: így Ferdinand Volkra, a bécsi udvari kamara tanácsosa és Godofred Heister, az udvari haditanács képviselője, mindketten a lőcsei bizottságnál, valamint Holló Zsigmond tanácsos, a szepesi kamaránál. „Odafenn” Bécsben pedig a színpalak mögül előbukkan az egész csoportosulás egyik „szürke eminenciás”-a, aki idők során a századvégi magyar történelem egyik főszereplőjévé vált: Kollonics Lipót, ekkor éppen bécsújhelyi püspök. Így történt, hogy amíg 1670 szeptember végén Bécsben Báthory Zsófia emberei, Cserney Pál és Gribóczy páter sülve-főve együtt tanácskoztak Kollonicsal és Pálffy Tamással, s velük együtt sorra „futották” a német tanácsurakat, hogy I. Rákóczi Ferenc függőben levő sarcügyének az elintézésével tető alá hozzák a császári udvar és a munkácsiak alkuját, addig Bécsből azzal bíztatták Munkács úrnőjét, hogy a tárgyalások sikere esetén egész Felső-Magyarország ügyének az intézését őreá bizzák. Mire az özvegy fejedelemasszony, aki munkácsi fészkeből mint egy nagy fekete pók szötte a maga sűrű hálóját, el is küldte Lőcsére szikkadt lelkének gondozóját, Kiss Imre jezsuita pátert, hogy ott tanácsokkal lássa el a commissiot és előkészítse a személyi váltást, de miután Rottal felső utasítás hiányában nem hallgatott a jezsuita duruzsolására, ezzel újabb tápot adott a bizottság elleni támadásokhoz, s ahhoz az állításhoz, hogy önmaga elnöki működése csak kárt okoz az udvar számára.¹¹

De hát mit is akart elérni a Pálffy—Kollonics—Báthory Zsófia-féle csoport, milyen irányzatot képviseltek — ha egyáltalán irányzatnak lehet őket tekinteni — s mindez hogyan függött össze Szelepcsényi sorsával, mert hiszen, mint az eddigiekből is látható, ellene is ment ki a játék? — Ami Pálffy Tamást illeti, őrola azt kell tudnunk, hogy Kollonics ajánlására 1669 szeptembere óta viselte a nyitrai püspökséget és a magyar kancellárságot, s mint erőszakos, nyers modorú ember, már 1667-ben, egri püspök korában, összetűzésbe került a felvidéki protestánsokkal. Pálffy az ellenzéki mozgalom katonai felszámolása

¹⁰ Ld. Rottal 1670. szept. 29-i és okt. 9-i levelét Szelepcsényihez. Wien, Staatsarchiv. Hungarica, Specialia, fasc. 322/D, folio 125—129 és 323/B, folio 35—36.

¹¹ A fentiek részben Szelepcsényi 1670. szept. 28-i (Nádasdy-I. 15. csomó, Nro. 535, folio 437), részben Rottal előbb idézett okt. 9-i leveléből derülnek ki.

után is megmaradt a magyar rendi alkotmány védelmének hagyományos álláspontján: a királyi teljhatalomból kiküldött lőcsei commissiót törvénytelennek tartotta, s a „bűnösök” feletti ítélkezésre egyedül a magyar országgyűlést fogadta el illetékesnek. 1670 augusztus végén ilyen értelmű javaslatot terjesztett a bécsi titkos konferencia elé, de itt egyhangúan elvetették indítványát, s nemcsak a lőcsei bizottság munkáját hagyták jóvá, de szeptember 7-én azt is elhatározták, hogy a Zrínyi—Frangepán—Nádasdy hármass feletti ítélkezésre, a magyar alkotmány mellőzésével, Hoher udvari kancellár elnöklete alatt, egy kizárólag németekből álló rendkívüli bíróságot állítanak fel. A magyarországi urak — hangzott az indoklás Pálffy érvelésével szemben — Lipót ellen nemcsak mint magyar király, hanem mint ausztriai főherceg és császár ellen is vékeztek, nem is szólva arról, hogy Ausztriában fekvő birtokaik révén fel vannak véve az osztrák nemsek közé — indokolt tehát, mondták, hogy Magyar- illetve Horvátország határain kívül, ausztriai bíróság előtt feleljenek tetteikért.¹²

Pálffy fellépésében az a sajátos, hogy míg közjogi érvelésében ő a magyar rendi alkotmányosság alapjáról, ha szabad így mondani, „jobbrol” kívánta a lőcsei bizottság felosztatását, gyakorlatilag azok részéről talált támogatásra és azokkal is működött együtt, akik „balról” emeltek kifogást a commissio működése ellen, mert túl elnézőnek, engedékenynek tartották Rottal eljárását. Vonatkozik ez mindenekelőtt a felkeléssel gyanúsíthatókkal szembeni bánásmódra, a letartóztatások fogyanatosítására, de ezenkívül a már ekkoriban felvetődött ellenreformációs rendszabályokra, templomfoglalásokra is. Az előbbiben Rottal — aki csakugyan mérsékletre hajlott — egyaránt szemben találta magát bizottsága osztrák tagjaival, a felsőmagyarországi német katonaság tábornokaival, valamint Báthory Zsófia földesúri apparátusának (tiszttartóinak, servitorainak, bandériumának) emberfogdosó, anarchikus akcióival, az utóbbiban pedig, a német katonaság tartózkodása mellett, mindenekelőtt a fejedelemszöny türelmetlen vallási fanatizmusába ütközött. De a különös megintcsak az, hogy ezt az egész kavargást „fentről” közvetlenül Pálffy Tamás, a magyar alkotmány e kétes szándékú „őre” irányította. Élve ugyanis kancellári hatalmával, Rottal és a bizottság megkerülésével, ő utasította újabb emberek letartóztatására a szepesi kamarát, valamint a tavaszi „megingás”-át most éppen ultraradikális magatartással „jóvátévő” Csáky Ferenc felsőmagyarországi főkapitányt, akik azután a megújuló embervadászatokra az ilyesmire mindig kész Báthory Zsófia földesúri katonaságát mozgósították. Vallási téren pedig ugyancsak Pálffy volt az, aki az udvarnál már 1670 szeptemberében a kassai nagytemplom elfoglalását sürgette, amiben magával Szelepcsényivel került összeütközésbe, mert a primás ezt akkor még korainak s taktikailag elhibázottnak tartotta. (A kassai templomot, mint tudjuk, végül is 1671 novemberében foglalták el — akkor már a klérus teljes egyetértésével.) Azt azonban így is kieszközölte a kancellár, hogy Lipót már 1670 szeptemberében elrendelje egy-egy eperjesi, lőcsei és bártfai templom, illetve klostrom elfoglalását, aminek végrehajtását viszont Rottal akadályozta meg, mert — egyébként sem lévén híve az erőszakos ellenreformációnak — osztotta Szelepcsényi taktikai aggályát, s úgy vélte, ez az akció túlzottan felizgatná az inkább csillapításra szoruló kedélyeket.¹³

Ha már most kísérletet teszünk, hogy összegezzük a Pálffy Tamásról és társairól mondottakat, akkor mindenekelőtt arra a megállapításra kell jutnunk,

¹² *Pauler*: i. m. II. 135, 138 és 150.

¹³ Fentiekre az előbb idézett Szelepcsényi- és Rottal-leveleken kívül ld. még Szelepcsényi 1670. szept. 20-i levelét (Nádasdy-lt. 15. csomó, Nro. 535, folio 433) — és *Pauler*: i. m. II. 235.

hogy a Szelepcsényi és Rottal elleni fellépésükben eredendően nem elvi-irányzatbeli szempontok, hanem személyi-hatalmi érdekek mozgatták őket. Mindaz, amit mondtak és tettek, végsőfokon azt a célt szolgálta, hogy a magyarországi Habsburg-uralom e két prominens képviselőjének a helyzetét aláaknázzák. Érdekcsoportosulásuk csak annyiban fejezett ki, közvetett módon, egyfajta irányzatot, hogy a mozgásba lendült politikai helyzetben a hatalom birtokosait csakis az üldözések, az erőszak és a megtorlás *fokozásával*, illetve az ellenük hozott rendszabályok szigorításával lehetett „lekörözni”, s ezt Pálffy, Kollonics és Báthory Zsófia annál is könnyebben megtehették, mert az abszolutizmus hazai apparátusa, a német katonaság és részben a kamara is a maguk önsúlyával eleve ebbe az irányba terelték az eseményeket. Mert hiába „védte” Pálffy a magyar alkotmányt; ezek egy szűkkörű értekezleten elhangzott szavak maradtak csupán. Viszont a Nádasdy letartóztatását követő általános rettegés légkörében a magyarországi főúri és nemesi társadalom a terror, a letartóztatások újabb hullámát érezte a főveszélynek, amit a jelek szerint a kancellár kész lett volna megnyergelni a maga számára. „Sok világi és egyházi ember után nyomoznak, újabb áldozatokat kívánnak; Isten tudja, hogy ez hová vezet” — írta erről 1670. szeptember 12-én Erdődy Imrének egyik servitora.¹⁴ S éppen ez az „Isten tudja, hogy ez hová vezet”-szerű általános szorongás volt az a jellemző pszichológiai légkör, amelyben az öreg primás, jóllehet Zichytől előzőleg értesült az őt fenyegető veszélyről, felkerekedett bozóki várából, felállított Bécsbe, s a maga személyének teljes súlyát vetette a felbillenni látszó mérlegbe. Pálffy, egész csoportosulásával együtt, valójában csak annyiban érdemel figyelmet, hogy milyen reakciókat, milyen ellenlépéseket váltott ki ebből a súlyosabb másíkból, megdönteni óhajtott vetélytársából. Mert a kancellár történeti mértékkel mérve habkönnyű csoportját már október végén—novemberben szétfújták az őszi szelek, ámde Szelepcsényi, aki önmagán keresztül némileg az egész katolikus magyar főúri világnak kelt a védelmére, megküzdött, győzött és — maradt.

Szinte kiérezni a küzdelem hevét, a szenvedély és harag lüktetését abból a levelezésből, amelyet Szelepcsényi a nagy összezapás heteiben Rottalal váltott. „A szakácsok földadták volt főzött étkeket, de mivel igen ízetlenek és sötletnek voltak, akarták volna ugyan megsavanyozni és jobb ízt adni neki, de kinn lévén mind füle-farka csalárdságuknak, s Isten engem is ide hozván, csakugyan megmutattam, hogy semmire kellő bűdös kotyvalék volt minden főzésük” — írta például az érsek szeptember 28-án, a maga jellegzetes képes beszédében. Ebben a vitában, amely végig a császári főminiszterek jelenlétében zajlott, alighanem jónéhányszor került sor éles szóváltásra, asztalcsapkodásra. Érthető is: nagy volt a tét, nem csekély érdekek forogtak kockán! „Féltem a szakácsokat, valahogy ki ne rekedjenek nemsokára a konyháról” — írta a primás is fenti levelében, a „ki kit győz le” pattanásig feszült hangulatában.

De a nagy birkózás nem merült ki az indulatok nyers összezapásában. Október első napjaiban az érsek egy nagyobb szabású memorandumot nyújtott be a bécsi titkos konferenciának, amely átfogó tervezetet tartalmazott a magyarországi rendezés általa helyesnek tartott irányáról. Az első komoly hozzászólás volt ez a kormányzat kérdéséhez a vezető magyar politikusok részéről, abban az új történeti helyzetben, amely a Wesselényi-mozgalom kipattanása és leve-

¹⁴ Bratislava, Štátny Archív, Erdődy-lt. Erdődy Imre missilisei.

rése után előállt. A javaslat bevezetésül leszögezte: egyetért a bécsi kormány azon álláspontjával, hogy a „rebellisek”-et, mint írta, „gyökeresen” ki kell irtani az országból. A felettük való bíraskodásra nézve is elismerte a bécsi udvar jogát, hogy a hűtlenek ellen az országon és az országgyűlésen kívül is pert indítson — mégis azzal a javaslattal állt elő, hogy a magyar alkotmányosság szellemében állítsák helyre a királyi táblát, s ha nem is az országgyűlésen, de mindenesetre ez utóbbi fórum előtt folytassák le a peres eljárást. A lázadókkal szembeni szigor mértékére nézve azt tanácsolta, hogy ne vegyék el az életüket, hanem tartsák őket örökös fogságban. Foglalkozott továbbá a primás az ellenzéki nemességtől elkönfiskált javak kérdésével (ezeket ne adományozzák újra el, javasolta, hanem fordítsák őket a felsőmagyarországi katonaság eltartására), az elfogott lázadók gyermekeinek a sorsával (hogy ti. a magyar törvények előírása szerint — ellentétben az ausztriai eljárással — a családtagok osztályrészét ne kobozzák el), s indítványt tett arra is, hogy az Erdély felől várható támadás elleni felkészülésre a nagyszámban kóborló vagabund „szabad legények”-ből állítsanak fel császári zsoldban álló magyar katonaságot. A beadvány végül egy nagyfontosságú közjogi javaslattal is előállt: tűzzék napirendre a magyar királyság örökössé tételét, azaz készítsék elő a Habsburg-ház örökös magyarországi királyságának a kimondását.

Szelepcsényi emlékiratát október 10-én tárgyalta a legszűkebb bécsi titkos konferencia. Az ülés határozatairól felvett hivatalos jegyzőkönyv mindenekelőtt leszögezte: „Az érseket megbizonyított hűségéért, buzgalmáért és őfelsége iránti odaadásáért nemcsak meg kell dícsérni, de mindezért illő köszönetet is kell neki mondani, mert őfelségének igen nehezebbé esnék, hogyha most, amikor olyan kevés a hű magyarja, ráadásul még valamilyen nyughatatlan szellemű, vagy e nehéz tisztségre nem termett ember ülne az érseki széken”. Ennek előrebocsátása után a határozat egyenként sorra vette Szelepcsényi javaslatait, egyeseket elfogadva, másokat elutasítva közülük — de mindvégig igen udvarias, sőt barátságos hangnemben. Eszerint a konferencia elfogadta a primás indítványát a kevésbé fontos kérdésekben, ti. a konfiskált birtokok hováfordítása, s a lázadók hozzátartozóiról való gondoskodás ügyében (más kérdés, hogy ez utóbbiból sem lett végül semmi), de a beadvány összes többi megoldási módozatát elvetette. Helyes az érsek törődése az Erdély elleni védelemmel, mondták, de magyar katonaság toborzásáról szó sem lehet, mert az teljesen hasznavehetetlen, s őfelségének már úgyis eltökélt szándéka, hogy a meglevő magyar végvári és zsoldos katonaság létszámát is leszállítja (ami hamarosan be is következett). Ha már könnyű katonaságra lesz szükség, folytatta a válasz-határozat, inkább a „hasznosabb és megbízhatóbb” horvátokat fogják igénybevenni. A konferencia tagjai természetesen örömmel nyugtázták Szelepcsényinek azt a gesztusát is, hogy a hűtleneket az országon és országgyűlésen kívül is el lehet ítélni, de, ami a lényeg, a pereknek a primás javasolta királyi tábla elé vitelét, az ottani peres eljárás lassúságára és körülményességére hivatkozva, elfogadhatatlannak nyilvánították, s egyben közölték, hogy a közfelkelők elleni perek lefolytatására az uralkodó, királyi teljhatalmából kifolyólag, rövidesen egy rendkívüli bíróságot (judicium delegatum) fog felállítani, amelybe olyan magyar főúri kiválóságokat is be kíván vonni, mint Rottal János, Forgách Ádám és esetleg Esterházy Pál. — Ami továbbá a „rebellisek” életben hagyását és örökös fogságát illeti, — vélték a miniszterek — azzal meg kell várni a perek kimenetelét, s utána lehet majd dönteni az országgyűlés összehívásáról is. Végül az örökös királyság ügyében a konferencia tagjai külön is megdicsérték az érseket buzgalmáért, de óvatosságot aján-

lottak a dolog kivételében. Mindenesetre felkérték a primást, terjessze elő javaslatát, hogyan lehetne ezt a nagyfontosságú közjogi aktust a legkörülbírtabb és zökkenőmentesebben előkészíteni.¹⁵

Ebben a bécsi titkos konferencia és Szelepcsényi között lefolyt párbeszéd-en két, egymást kölcsönösen kiegészítő és feltételező mozzanat érdemel különös figyelmet. Az egyik a primás személye iránti teljes — ha úgy tetszik, vállveregető — bizalom kifejezése, a másik az általa előterjesztett valamennyi lényeges megoldási javaslat — jöllehet udvarias, de határozott — elvetése. És a bécsi udvarnak ez a Szelepcsényi negatív emberi tulajdonságait, mérhetetlen szerzésvágyát, mohóságát, hiúságát is számbavevő taktikája (amely mögött Lobkowitz fölületes intelligenciája érződik) fényesen bevált: úgy nyerték meg a primás szolgálatkész támogatását, hogy az szinte nem is érzekelte politikai behódolását. Sőt, el lehet mondani, hogy *politikai cseréjét* az érsek a saját „ellenségei”, Pálffy Tamás és társai felett aratott *személyes győzelem* formájában élte meg, s ez érthető — részben, mint még látni fogjuk, tárgyilag is indokolt — diadalérzéssel töltötte el. „Nem esett porba kettőnk pecsenyéje” — írta a primás Rottalnak lelkendezve már október 12-én —. „Kegyelmed méltósága megnyugodjék abban, hogy ezekben a mostani revolúciókban csak kettőnkön fundál öfelsége és méltóságos Lobkowitz herceg” — jelezte neki egy másik levelében.¹⁶ És csakugyan: az udvar Szelepcsényi és Rottal iránti jóindulatú, pártfogó magatartását a következő napok eseményei még jobban alátámasztották. Október 18-án újabb miniszteri konferenciára került sor, ezúttal Lipót Bécs közelében fekvő ebersdorfi kastélyában. Ezen megerősítették Szelepcsényit nádori helytartóságában, jóváhagyták Rottal működését a lőcsei commissio élén, elhatározták a bizottság működésének folytatását, de úgy, hogy eleget téve Rottal kérésének — s amellet persze azért is, hogy jobban az udvar szeme előtt legyen — annak székhelyét Pozsonyba helyezték át. A tovább intrikáló Pálffynak pedig „úgy megmosták mindnyájunk előtt a fejét, hogy — mint azt a primás kommentálta — én bizony fel nem venném mindenemért, valamim van, sőt annyira kerülném az udvart, hogy híremet sem hallanák soha is”. E jelenet során Lobkowitz a vita hevében állítólag úgy elragadtatta magát, hogy kijelentette: „vagy ő (mármint Lobkowitz) ugrik ki az udvarból, avagy önagysága” (ti. Pálffy).¹⁷

Szelepcsényi és Rottal megerősítését egy hét múlva újabb személyi intézkedések követték: a Nádasdy hűtlenségével megürült országbíróságra Forgách Ádámot, az Esterházy Farkas halálával gazdátlaná vált személynökségre Majtényi Jánost nevezték ki. „Mihez képest a mi szakácsaink nem kevésbé megcsökkentek — írta erről október 25-én az érsek — (a szakácsok fejedelme) a méltóságos herceg (ti. Lobkowitz) elé sem mer kerülni, sok főmosására nézve.”¹⁸

Ezzel a jelenetsorral zárult lényegében az 1670 őszi nagy politikai-személyi harcok időszaka: Szelepcsényi harsány kárörömmel élvezte győzelmét, Pálffy és társai egyideig (hozzátehetjük, nem sokáig) dohogva húzódtak félre. Szelepcsényit (és Rottalt) végül is egyik irányból, sem „jobbról”, sem „balról” nem tudták a hatalom szűk és meredek ösvényén megelőzni. És ez nem véletlen!

¹⁵ Szelepcsényi javaslataira és a titkos konferencia ezekre adott 1670. okt. 10-i válaszára ld. *Fr. Rački*: *Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et comitis Fr. Frangepani illustrantia*, Zágráb. 1873. 361—368 és *Regr. Em. Lilek*: *Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion* (1663—1671). Celje, 1928. II. 90—96.

¹⁶ Szelepcsényi idézett leveleire ld. a 9. és a 11. sz. jegyzetben megadott jelzeteket.

¹⁷ A fentiekrol Szelepcsényi 1670. okt. 19-én írt levelében tájékoztatta Rottalt. Nádasdy-lt. 15. csomó, Nr. 535, folio 445—446.

¹⁸ Uo. folio 447.

„Gróf Forgách Ádám és kamarai prefektus (ti. Zichy István) uram is itt vannak, ők is valóban csúfolják azoknak a szakácsoknak főzését” — írta még szeptember 28-i levelében Szelepcsényi. S ha Forgáchhoz és Zichyhez hozzászámítjuk még az Esterházyakat is, úgy elmondhatjuk, hogy a primás adott pillanatban nemcsak a magyar katolikus arisztokrácia széles köreinek, de egész élvonalbeli garnitúrájának a támogatását és reményeit is maga mögött tudhatta. De hogy a fennálló helyzetben az érsek mekkora érdekeket, s milyen elvárásokat sűrített a maga személyébe, annak legmeggyőzőbb dokumentuma Rottalnak szeptember 29-én hozzá írt levele, amelyből az esetleges behízelgési szándékot is leszámítva, még mindig elég marad, hogy a mondanivaló lényegét hitelesnek fogadjuk el. Érdemes ebből a levélből a szokásosnál hosszabban idézni: „Kívánom Excellenciád egészségének mielőbbi helyreállítását, mert Excellenciád az, aki a legtöbbet teheti őfelsége szolgálatában, hogy ... a magyar királyság nyugalma végre helyreálljon. Mert ha őfelsége nem zabolázza meg azokat a nyughatatlan elméket (utalás Pálffyékra), s nem utasítja vissza tanácsaikat, kedves atyám, biztos, hogy az ügyeket nem kormányozhatjuk vissza a biztonságos nyugalom révébe, hanem tudom, érzem ... mi következniék belőle. De remélem — folytatta —, hogy őfelsége és Lobkowitz herceg felismerik, kik azok, akik éretlen szenvedélyükben sokat tartanak önmagukról, pedig csak (magán) ellenségeiken akarnak bosszút állani (ez mindenekelőtt Báthory Zsófiára vonatkozott), nem törődve azzal sem, hogy ezzel felfordulást okoznak az országban. Ez nem a mi legkegyelmesebb urunk szolgálata! Ami engem illet, mondhatom — tette hozzá — egészen fellelegeztem, amikor megtudtam, hogy a herceg (ti. Lobkowitz) Excellenciáddal kölcsönösen jó kapcsolatot tart, s hogy minden dolgot tudomására hoz Excellenciádnak.”¹⁹ E sorokhoz, amelyek önmagukért beszélnek, csupán egyetlen megjegyzést fűznék még, azt ti., hogy Rottal nem tévedett ez utóbbi személyi viszonylat megítélésében sem: a bécsi udvar részéről csakugyan Lobkowitz volt az egész magyarországi politika spiritus rectora, ő volt Szelepcsényi legfőbb támasza is, s az egész fent ábrázolt kavargásnak is a kettejük közötti bizalmas viszony volt mintegy a mozdulatlan tengelye. A franciás műveltségű, sokban szabad szellemű, s az ellenreformációs bigottságtól végképpen távolálló Lobkowitz, íme, a magyarországi abszolutista politika legfőbb támaszának — nézetünk szerint szükségszerűen — a magyar katolikus egyház fejét tette meg.

És Szelepcsényi, ezt el kell ismerni róla, igyekezett is az övéi javára élni kétségtelenül meglevő presztízsével. Még ugyanabban a levelében, amelyben átkokat szórt a „szakácsok fejedelmé”-re, arra buzdította Rottalt, hogy vegye pártfogásába a kelet-magyarországi felkelésbe belebonyolódott és most bajban levő Barkóczy-fivérek (Ferencet és Istvánt), akik nem követték a bujdosók Erdélybe vezető útját, hanem az udvar bocsánatát keresték, de kegyelmi kérvényük Pálffy rosszindulatából elfeküdt a kancellárián.²⁰ Az érseknek döntő szerepe volt abban, hogy ez a gazdag katonai tapasztalatokkal rendelkező testvér-pár, rövid fogság és vizsgálat után, végül is a bécsi politika erős támaszává vált a messzeeső kelet-magyarországi vármegyékben. A Barkóczyak esetén kívül a primás kezét sejtethetjük abban is, hogy — bár később lemondatták hivataláról — nem nyúltak hozzá Zichy személyéhez. De a legerélyesebben a klérus kompromittálódott tagjai mellett állt ki az érsek; Széchy Máriaék konspiráló udvari papja, Cziráky páter csakúgy, mint Szegedy Ferenc egri, s főként Sennyei István veszprémi püspök az ő közbenjárásának köszönhatték a szabadságukat. Az érsek

¹⁹ Ld. a 10. sz. jegyzetet (eredetiben latinul).

²⁰ Vö. a 17. sz. jegyzettel.

kieszközölte Lipótnál és Lobkowitznál, hogy — mint ő maga írta egyik levelében — „ha valamely egyházi személy felől volna valami umbra, őfelsége venné respectusba az egyházi rendnek honestását . . . s ha valaki gyanús lenne is, minthogy én vagyok metropolitájuk, bízva rám őfelsége, magam el tudom igazítani dolgukat”.²¹ Bár nincs rá közvetlen bizonyítékunk, nagyon is valószínűnek látszik, hogy mindez visszahatott több bajba került világi nagybirtokos (Czobor Ádám, Draskovich Miklós, Esterházy Miklós) sorsára is, akik valamennyien „megúszták” a felelősségrevonást. De persze csak a katolikusok! Mert jóformán meg sem száradt még a tinta a megállapodásokról szóló jegyzőkönyveken, amikor a bécsi udvarból már november 1-én kiadták a rendeleteket Nádasdy evangélikus párhíveinek, Thököly Istvánnak, Petróczy Istvánnak és Osztrósi Mátásnak az elfogatására.²² Igaz, ebben az akcióban, márcsak hivatali tiszténél fogva is, megint elsősorban Pálffy Tamás sürgölődött, de nyilvánvaló, hogy Szelepcsényi sem mozdította a kisujját sem értük. Aki kívülesett érdekeltségi körén, azt hidegvérrel szolgáltatotta ki a hatalom bosszúálló gépezetének.

A Szelepcsényi-ügynek az érsek javára való lezárulása azonban egészében kétségtelenül hozzájárult a felzaklatott kedélyek lecsillapításához, s mérsékelte a magyarországi főúri világ általános koraőszi rettegését. Az arisztokrácia szemében csökkent az általános „felfordulás”, az anarchia veszélye, engedett feszültségéből a fentebb látott „Isten tudja, ez hová vezet” érzése. Megnyugtató volt mindenesetre tudniok, hogy a magyar rendiség legtekintélyesebb vezetői részesei maradtak a hatalomnak, befolyást tudnak gyakorolni az események menetére, visszafoghatják, ha kell, a bécsi udvar számukra rossz irányban ütésre lendülő kezét. De mindennek persze ára volt! A hatalomban való részesedés igénye megkövetelte a hatalom fő céljainak és irányának a követését, s követeléseinek a teljesítését; befolyásolni, mérsékelni is csak az együttműködés bázisán és keretei között lehetett. A megtorlás szélsőségeinek a veszélyét némileg csökkentették, ez kétségtelen, de akkor viszont vállalni kellett a részvételt a rendezett útra tért, intézményesített megtorlás végrehajtásában is, s ezen túlmenően részt kellett venni mindabban, aminek ez a megtorlás csupán a *része* volt. Mert ez az egész folyamat — legalábbis a bécsi udvar szándékaiban — messzire, nagyon messzire, a magyar rendi önállóság teljes felszámolása irányába vezetett. Szelepcsényiék észre sem vették, s a részletekben elért taktikai sikereik lelkes hangulatában 1670 őszén nagy öntudattal ráléptek a magyar rendi alkotmányosság önfelszámolásának az útjára.

Már a fentebb ismertetett 1670. október 10-i minisztertanácsi ülés határozatainál megfigyelhető a bécsi udvar taktikai lépéseinek körültekintő adagolása távlati céljaikhoz képest. Számukra az adott helyzetben a legfontosabb nyilvánvalóan a magyar törvényeken kívülálló „judicium delegatum” tervének elfogadtatása volt a magyar rendiség vezető képviselőivel. Eltekintve most a Szelepcsényinek szóló személyes udvarlástól (amiről fentebb már szóltunk), figyelemre méltó, milyen óvatos csomagolásban adták be a magyar uraknak ezt a keserű pirulát. A perek királyi tábla előtti tárgyalása ellen korántsem elvi-politikai, hanem pusztán eljárásbeli, technikai kifogásokat (lassúság, nehézkesség) emeltek; a felállítandó rendkívüli bíróságba megcsillantották a legismertebb magyar főurak bevonásának a lehetőségét; a perek sikeres befejezése utánra kilátásba

²¹ Szelepcsényi levele Szegedy Ferenc egri püspökhöz, 1670. okt. 2., Magyar Tudományos Értekező, 1862. II. 345.

²² Pauler: i. m. II. 182.

helyezték az országgyűlés egybehívását. De hasonló körülmények között, óvatosságot mutattak az örökös királyság Szelepcsényi által előterjesztett felajánlásával kapcsolatban is, mintha csak azt akarták volna mondani, hogy „ne menjünk a dolgok elébe, ne bántsuk a magyarok érzékenységét!” Külsőleg minden tekintetben olyan látszatot kívántak kelteni, mintha feltett szándékuk volna a magyar alkotmány őrzése, a törvények megtartása — ahogyan egy Lobkowitznál elköltött ebéd után Zichy István 1670. augusztus 27-én a pozsonyi kamara tanácsosait nyugtatta: „biztatnak bennünk, hogy in libertatibus nem szenvedünk praeiudiciumot”.²³

Pedig mindez a halszavú finomkodás ekkor már megtévesztő mimikri volt csupán! A bécsi udvarban régóta dédelgették a Csehországban alkalmazott „Verwirkungstheorie”, a „jogeljátszás” magyarországi alkalmazásának gondolatát. Lipót már a kelet-magyarországi felkelés hanyatlásának idején, 1670. május 22-én azt írta erről spanyolországi követének: „a magyar dolgok jó állapotban vannak, de fel akarom használni ezt az alkalmat, hogy Magyarországon másként rendezzem be a dolgokat”.²⁴ Ez a „másként való berendezés”, a cseh mintájú abszolutizmus bevezetése Magyarországon, elmondható, 1670 tavasza óta elhatározott dolog volt a bécsi Hofburgban.

Hogy itt milyen ellentmondás volt a szavak, a modor, a „körítés” és a valódi szándék, illetve a taktika és a stratégiai cél között, azt mi sem mutatja jobban, mint az örökös királyság felajánlásának elutasítása. Történeti irodalmunk eddig ezt olyan értelemben tárgyalta — s a felszín csakugyan azt mutatta —, mintha ebben a kérdésben ajánlata megtételével — ahogyan *Pauler* Gyula megfogalmazta — Szelepcsényi „császáribb” lett volna magánál a bécsi kormánynál. Ma már azonban ismerjük azt a (sajnos ismeretlen) udvari tanácsostól származó véleményezést, amelynek alapján a bécsi udvar az érsek ajánlatát elutasította.²⁵ Eszerint az örökös királyság felajánlását azért kell elvetni, mert „az egybegyűlt magyaroknak az lenne az első gondjuk, hogy védjék kiváltságait, s hogy az ily »nagylelkűen« felajánlott örökösödési jog ellenében viszontengedményeket csikarjanak ki”. Vagyis nem az örökös királyság elutasításán, hanem a magyar rendi országgyűlésnek mint intézménynek az elvetésén volt itt a hangsúly! Hiszen a Habsburg-örökösség kimondásához országgyűlési jóváhagyásra lett volna szükség, ami azt jelentette volna, hogy az udvarnak még akár egy számára ilyen kedvező döntéshez is tárgyaló félként, *alku*-társként kellett volna elfogadnia a magyar rendeket. Márpedig erről 1670 tavasza után hallani sem akartak Bécsben! Nekik nem alkudozó, a hatalmat megosztó, önálló nemességre volt szükségük Magyarországon, hanem — Csehország példájára — behódoló, engedelmes, szolgálatkész nemességre, amely megelégszik a hatalomban való szerény részesedéssel. Szelepcsényi ajánlatát tehát nem taktikai okokból, hanem a legsúlyosabb elvi megfontolásból utasították el, nem azért, mert az érsek „túllőtt a célon”, vagy „császáribb” volt az osztrák kormánynál is, hanem ellenkezőleg, azért, mert tervezete messze elmaradt az udvar által melengedett céloktól.

Vajon tudatos volt-e Szelepcsényiben a magyar rendi önállóságra leselkedő

²³ *Litterae ad cameram exaratae* fasc. 52, 1670/241.

²⁴ Idézi *Oswald Redlich*: Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopold I. Wien, 1921, 264.

²⁵ *Baranyai Béla*: Adalékok az örökös királyság gondolatának történetéhez, 1655—1687. A lengyel királykoronázás. — Négy közlemény a magyar jog- és alkotmánytörténethez. Karcag, 1927. 99—100 — és *uő*: Az örökös királyság eszméje 1655—1687 és Esterházy Pál. Károlyi-Emlékkönyv. 1935, 93—94.

nagy veszély, vajon dolgozott-e benne olyan szándék, hogy ajánlatával, gesztusával mintegy elébe menjen az eseményeknek, s kifogja a szelet a bécsi udvar vitorlájából? — Nem tudjuk, de ismerve a szeptemberi hetekben eluralkodott általános megfélemlítettség érzését, ezt a feltevést nem zárhatjuk ki a lehetőségek köréből. *Objektív* jelentésében ez a javaslat mindenestre egy ilyen *megelőző és védekező* funkciót töltött be: a magyarországi főúri és nemesi mozgalom összeomlása után, amikor Bécs kezében összpontosult minden hatalom, úgy tartani fenn, illetve állítani helyre a korona és az ország együttműködését, hogy a rendi dualizmus súlypontját bizonyos mértékig a központi hatalom irányába tolják el. Hogy az érsek eközben távlatilag is lemondott az állami önállóság alkotmányos biztosítékáról, a szabad királyválasztásról, az tagadhatatlan, ámde ezt egy olyan szorongatott helyzetben tette, amikor a félszázaddal korábbi csehországi események ismétlődésének rémképe sejlett fel — s nem alaptalanul — a kortársak képzeletében, aminek következménye (ez senki előtt sem lehetett vitás) a hazai arisztokrácia, illetve nemesség zömének megtörése, anyagi erejének és politikai hatalmának együttes felszámolása lett volna. S ha a dolgot ebből a szemszögből nézzük, el kell ismernünk, hogy a primás fentebb említett 1670 októberi diadalérzése nem nélkülözött éppenséggel minden alapot: a bécsi udvarral kötött paktumának végül is *kettős értelmet*, egymással szorosan összefüggő, ellentmondásos jelentést kölcsönöztek az egymásra torlódó események. A bécsi udvarral való kiengesztelődése részben meg is nyitotta a magyar rendi alkotmányosság elleni bécsi támadások sorozatát, zöld jelzést adott az új politikai kurzus megindításához, részben azonban, mint láttuk, bizonyos határok, keretek közé is szorította azt. A Szelepcsényi ajánlatában kifejeződő magyar rendi hűségnyilatkozat, az uralkodóház iránti lojalitás *adott időpontban* történt demonstratív kinyilvánítása végeredményben a magyarországi feudális uralkodó osztály többségének természetes önvédelmi reflexe volt, amellyel a csehországi katasztrófa *méreteinek* magyarországi ismétlődését kívánták elhárítani.

Az október 10-i miniszteri konferencia, s ezen belül az örökös királyság tervének felvetődése azonban persze csak az első alkalom volt azon tanácskozások sorában, amelyeken Szelepcsényi és a magyar főnemesek a bécsi udvar újabb és újabb abszolutisztikus törekvéseivel, rendszabályaival találták magukat szemben. A primás és társai fokról-fokra, lépésről-lépésre döbbenhettek rá a kiábrándító valóságra, a magyar rendi politikai jogosítványok Bécsben eltökélt felszámolására. A magyar uralkodó osztály vezető képviselői e folyamat során sajátos, ellentmondásos mozgással reagáltak a bécsi udvar intézkedéseinek a sorozatára. A kezdeti lelkesedést hamarosan meghökkenés, a megtorpanás és tiltakozás váltotta fel, majd az udvar egy-egy erőlesebb figyelmeztetésére a protestációt a beletörődés és az újabb együttműködés követte. Ha pedig a két fél (ti. a bécsi abszolutizmus és a magyar rendek) között a konfliktusok különösen kiéleződtek, biztosító szerepként mindenkor kéznél volt az *ellenreformáció*, amely az ellentéteket letompította, elfedte, s amely mindig alkalmas eszköz volt arra, hogy a két szövetséges megingott együttműködését helyreállítsa. Ebben a bonyolult, ellentmondásos viszonyban tehát, amelyben hol az együttműködés csapott át ellentétbe, hol az ellentét együttműködésbe, az ellenreformáció játszotta azt a regulátor szerepet, amely kifejezve a mélyreható osztályszükségleteket, alapvetően az együttműködés keretei között tartotta a Habsburg-abszolutizmus és a magyar főnemesség egymás közötti kapcsolatát.

Ennek a többirányú, s a maga szabálytalanságában is szabályos mozgás-

nak — akárcsak a kormányzati erők 1670 őszi kikristályosodásának — ismét Szelepcsényi volt a tipikus kifejezője, s egyben a kulcsfigurája. Az érsek, hogy Pálffy vádaskodásaival szemben hűségét bizonyítsa, s hogy meghálálja az udvar iránta kinyilvánított bizalmát, állásfoglalásaiban egyre továbbment a bécsi követelések kiszolgálásában. 1670 decemberében feladva a királyi táblával kapcsolatos korábbi álláspontját, már teljes eréllyel síkra szállt a rendkívüli bíróság felállítása mellett, s a továbbra is mérsékelt álláspontot valló Rottal ellenében immár a „bűnösök”-kel szembeni legszigorúbb eljárás hívének mutatta magát. 1671 áprilisában újabb lépést tett ezen az úton, amikor az elítéltek családtagjainak osztályrészére vonatkozó magyar jogi álláspontot is feladta, s a császári jog alapján a „rebellis” birtokok osztatlan lefoglalása mellett tört lándzsát. De ekkor a közben kiadott bécsi adórendeletek hatására megtorpant, s egy-két indulatossá kijelentésre ragadtatta magát a rendi szabadságjogok védelmében. Mire az udvar nem késett a közvetlen és közvetett fenyegetéssel, amennyiben maga és a klérus megingására, az összeesküvőkkel való kapcsolataira, illetve ezek „kegyes” el-tussolására emlékeztette a primást. A figyelmeztetés elérte a célját: Szelepcsényi sietett néhány újabb hiperloyális nyilatkozattal és állásfoglalással kiköszörölni a „csorbát”, a bécsi udvar jóváhagyásával belevetette magát a templomfoglalásokba — amíg aztán be nem következett az újabb megtántorodás, amikor ti. a kormány 1672 tavaszán napirendre tűzte a magyarországi hivatalszervezet abszolutisztikus átalakítását. Amikor Szelepcsényi ez ellen ismét felemelte a szavát, újra forgalomba hozták az érsek „rebellis” múltjára utaló híreszteléseket, egészen 1672. október 12-ig, amikor az öreg főpap megpuhulása után Lipót maga állított ki testimoniálist a primás ártatlanságáról. 1673-tól azután az erőszakos ellenreformáció nagy országos rohama, a szomorú emlékü prédikátorperek emel-ték „magasabb” szintre a bécsi udvar és Szelepcsényi korábban ismételten meg-rendült kapcsolatát. Az érsek, mint látható, éppen azért volt a hatalom urai számára nagyon is alkalmas e sajátos szerepkör betöltésére, mert a különböző irányzatok keresztútján állt: mint érzékeny szeizmográf fejezte ki a magyar főrendek mindenkori politikai hangulatát, ugyanakkor a hűségen esett „folt”-tal kézben lehetett őt tartani, s végül főpapi méltóságánál fogva, az egész szisztéma „üzemzavarai”-t feloldó ellenreformáció érdekében lehetett őt bármikor mozgósítani. Több értelmű, ellentmondásos alkatával így vált Szelepcsényi az 1670-es évek magyarországi politikai életében a bécsi abszolutizmus és a hazai rendiség közötti kényes egyensúlyi helyzet mindenkori „mérlegnyelvé”-vé.²⁶

Mert az talán már az eddigiek alapján is nyilvánvaló, hogy az 1670-től Magyarországon bevezetett „lipóti abszolutizmus” lényege a bécsi udvar és a magyar katolikus arisztokrácia osztályszövetsége volt, amelynek belső ellentmondását, dinamikáját a kívülről támadó abszolutizmus és a védekezésre szorult hazai rendiség, képletesen szólva, a tűz és víz e kettőssége, szembenállása adta meg. Ámde hiába lépett fel ebben a viszonylatban a bécsi udvar az erő helyzetéből, hiába rendelkezett az egész Európában előrenyomuló abszolutizmus minden előnyével s hiába tudta (a rendek történeti programtalanságával szemben) egyedül ő azt, hogy mit akar: Kelet-Közép-Európában, s ezen belül különös-képpen hazánkban, nem olyanok voltak a társadalmi és a hatalmi viszonyok,

²⁶ Szelepcsényi politikai nézetei alakulásának „hullámvonal”-ára ld. *Pauler*: i. m. II. 230, 248–249, 309–311 és 359–361. — Továbbá (az érsek tiltakozásáról az abszolutizmus bevezetése ellen 1672 augusztusában): *Károlyi Árpád*: A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban, Akadémiai értekezések a történettudományok köréből, 1883, 44–46 — végül Lipót 1672. okt. 12-én kiállított testimoniálisa: Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Hevenessi-gyűjtemény L/22.

hogy a küzdelem eleve reménytelen lett volna a rendiség számára. Sőt! Eltekintve a kuruc fegyverek 1672-től érvényesülő elrettentő erejétől is, az abszolutizmus feltételeinek elégtelenségével szemben, a rendiségnek itt még jóideig kiirthatatlan gyökerei voltak a gazdasági és társadalmi fejlődésben. S egy olyan abszolutizmus, amely, más híján, a nagybirtokos arisztokráciát kénytelen legfőbb, sőt tulajdonképpen egyedüli társadalmi és politikai támaszának megtenni, sok szempontból fából vaskarika — olyan vállalkozás, amely hosszabb távon elkerülhetetlenül önmaga alatt vágja a fát.

„A szerencse elől üstökös, hátul kopasz” — tartotta egy korabeli közmondás, s ennek jegyében, 1670 második felében sokan és sokféleképpen igyekeztek a magyar arisztokráciából a maguk javára fordítani a cseppfolyóssá vált személyi viszonyokat. Így járt el pl. gróf Forgách Éva, aki a világ dolgaiban még kissé járattan, s úgy látszik, bátortalan unokaöccsét, gróf Erdődy Györgyöt az idősebb rokon élettapasztalatával bízta arra, hogy ne tétlenkedjék ifjú felesége szoknyája mellett, itt a nagy alkalom, „most fordul egyet Magyarország”, megürül egy sor tisztség, menjen fel Bécsbe, szolgáljon vagy egy hétig őfelségének, mint jó komornyikhoz illik, küldjön ajándékbotot a pápai nunciusnak, Lobkowitznak, Montecuccolinak, a főkamrás úrnak, folyamodjék a Csáky Ferenc lemondásával üressé váló kassai generálisságért, vagy ha ez nem megy, a főudvarmesterségért vagy akár a tárnokmesterségért. Bécsbe gyülekeznek az összes magyar urak — intette őt később újra — jöjjön ő is, ne sajnálja a költséget, megéri, ez az út, ezt kell követni stb.²⁷ — Ezek a Bécsbe felrajzó urak többségükben persze csak a nem várt politikai fordulattal keletkezett lehetőségeket szimatolták, s a megürült stallumok után vadásztak, s nem is sejtették meg ekkor, hogy a bécsi abszolutizmus részéről jónéhány kellemetlen meglepetésben is lehet részük. De azért a Forgáchok, Erdődyek és mások osztály-ösztöne mégsem tévedett, amikor újabb előnyökért, adományokért és tisztségekért tülekedtek Bécsben. A lipóti abszolutizmus alapján véve az ő világuk volt! S éppen mert az udvar és az arisztokrácia egymásra voltak utalva, s egyik sem lehetett meg a másik nélkül, maradt nyitott az a kérdés is, hogy kettejük birkózásában végül is melyikük győz a másik felett — s állt fenn a lehetőség, hogy a hétköznapi zajtalan pergésében a hazai rendek szívós aprómunkával magukhoz asszimilálják a győzteseket, s még a hatalmas fegyverzettel felvonuló abszolutizmust is a maguk képére formálják át.

Amde annak az ellentmondásos, s mégis szoros szövetségnek, amely a bécsi udvar és a katolikus egyházi és világi arisztokrácia között 1670 őszen ilymódon létrejött, a három fogságba vetett főúr, Zrínyi Péter, Frangepán és Nádasdy feláldozása, továbbá az 1670-es tavaszi felkelésben elsősorban érdekelt kelet-magyarországi jómódú középbirtokos nemesség fokozott zaklatása, üldözése és megrablása volt az ára. Bécs és a magyar főurak összeborulásának elsősorban ők, továbbá a protestáns egyházi értelmiségiek, prédikátorok, iskolamesterek és professzorok fizették meg a költséget. Az udvar és Szelepcsényiek 1670 októberi megegyezése, láttuk, hozott bizonyos megnyugvást az arisztokrácia szabadlábbon levő tagjai számára, de rossz, nagyon rossz előjel volt mindazoknak, akikre a hatalom már rátette, vagy éppen rátenni készült a kezét. Alighogy az alku megtörtént, s a nyugati vármegyék főúri világa visszatért megszokott kerékvágásába — teljes súlyával működni kezdett a megtorlás gépezete a letartóztatottakkal szemben.

²⁷ Az idézett levelek kelte: 1670. jun. 24., szept. 19. és 1670, közelebbi kelet nélkül. Bratislava, Štátny Archív, Erdődy-lt., Erdődy György missilisei.

BOROS ZSUZSA—SZABÓ DÁNIEL

A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban

A modern politikai pártokkal foglalkozó irodalom¹ a politikai pártok létrejöttének előfeltételét általában a polgári államberendezkedés, mindenek előtt a feudális rendi gyűlést felváltó, képviseleti alapon működő parlamenti rendszer kialakulásában látja. A polgári forradalmak lezajlása során és után, a formális polgári jogegyenlőség mellett egyre nyilvánvalóbbá vált a jogilag egyenrangú állampolgárok helyzetének és érdekeinek eltérése. Az érdekképviseletnek alapvetően két típusa alakult ki.

Az egyik ilyen típus, amelyet (parlamenti, választási, elit, honoratior stb.) pártnak szokás nevezni, az új államszervezet által adott lehetőségeket felhasználva, az adott államszervezet egyik legfontosabb intézményében kísérelte meg képviseletét megszervezni. Érdekei támogatására, igényei kielégítésének biztosítására képviselőt választott, s a szervezetre alapvetően az adott képviselő s a választópolgár viszonya volt a jellemző. Az egyes képviselők már az intézményen, a parlamenten belül szövetkeztek, a közös érdek, a közös célkitűzések felismerése után, s így alakult ki a parlamenti pártcsoport. A párt-csoport-frakció parlamenti működése folytán nyilvánvalóan egy-egy társadalmi csoport politikai érdekeinek kifejezőjévé vált, s lassan kapcsolatot teremthetett a másik típusú kezdeti pártalakulattal.

A másik típus szintén valamiféle közös érdekképviseleten alapult, néha egy-egy helyi intézményrendszeren belüli tevékenységre, de sokszor a társadalmi és gazdasági élet egészében való cselekvésre. A helyi érdekképviseleti szervezetek kapcsolata a képviselővel általában

¹ A politikai pártokkal foglalkozó külföldi tudományos irodalom annyira kiterjedt, hogy még a magunk választotta szűkebb területen belül sem törekedhettünk teljességre. Nehézséget okozott egyes könyvek hozzá nem férhetősége és nyelvtudásunk is határokat szabott: elsősorban az angol és francia, kisebb részben a német, politikai pártokkal foglalkozó irodalom egyes munkáit tekintettük át. Az irodalmat két nagy csoportra osztottuk: az első csoportot a történeti, leíró munkák alkották, amelyek egy-egy párt eseménytörténetét, vagy a pártrendszer ill. parlament történetét tárgyalják, valamint pártprogram-gyűjtemények ill. — elemzések. Ezek közül a munkák közül csak saját tájékozódásra tekinthettünk át néhányat, ezek ismertetését nem tekintettük feladatunknak. A másik csoportba azokat — az egymástól egyébként műfaj, módszer, szemlélet vonatkozásában természetesen különböző — műveket soroltuk, melyeket összeköt a szociológiai módszer alkalmazásának igénye és a politikai pártok kutatásának elméletéhez és módszertanához több-kevesebb új szemponttal, gondolattal járultak hozzá. Ezek közül választottuk ki az általunk legfontosabbnak vélt munkákat, s beszámolóinkat ezekre alapoztuk. Ismertetésünkkel két célt tűztünk magunk elé: egyrészt meg akartunk ismertetni néhány ma már a műfaj klasszikusának számító munkát (amelyek talán még a szakmabeliek előtt sem ismertek annál is kevésbé; mivel magyar fordításban nem jelentek meg), megkíséreltük összefoglalni egy évszázad politikai pártokkal foglalkozó tudományos irodalmának néhány lényeges megállapítását; másrészt a magyar politikai pártok története tanulmányozásához szerettük volna néhány esetleges vizsgálati szempontra felhívni a figyelmet. Csak a polgári szerzőknek a polgári pártrendszer vizsgálati munkáival foglalkozunk. Ismertetésünk alapvetően kronologikus felépítésű a pártok fejlődése és az ismertetett szerzők tekintetében is. Az ötvenes évektől azonban a pártokkal foglalkozó irodalom olyan mennyiségi és részben minőségi fejlődésnek indult, hogy megfelelőbbnek tartottuk a tematikus és összefoglaló bemutatást.

ideiglenes volt, gyakorlatilag csak a választások idejére korlátozódott. Pártszervezet, mint olyan nem létezett, s az egyes társadalmi csoportok, rétegek érdekeinek, törekvéseinek képviselője pusztán a parlamenti frakcióban összegeződött.

Ezen érdekezésszerű szélesebbkörű, mondhatnánk országos tudatosítása és tudatosulása tette lehetővé az úgynevezett modern, gyakran szervezettnek nevezett párttípus kialakulását.² Itt létrejött a politikai erőknél állandó, s nem csupán a választásokra szóló egyesülése. A kiindulópont általában a szervezeti-politikai központ volt, amely megszervezte helyi megbízottainak hálózatát, melynek segítségével a helyi politikai életet befolyásolta, s előkészítette a talajt a választásokra. A szervezet létezése nem jelentette széles tömegeknek bevonását az állandó szervezetbe, hanem egy olyan „érhálózat” kiépítését, mely mozgósíthatta a lakosságot (elsősorban a választások esetére), tudatosíthatta a lakosságban saját helyzete és a párt összekapcsolódását.

A politikai és történeti irodalom kezdeti definíciója szerint — s ez a definíció napjainkig kísért — a politikai párt azonos politikai nézeteket valló emberek csoportja, elsősorban ideológiai csoportosulás, amelynek lényege programjában ragadható meg. Ezen meghatározáshoz szokás általában hozzátenni: a politikai párt jellemzője, hogy hatalomra tör. Ez a meghatározás a fent jellemzett „korai” polgári párttípusra vonatkozott, azonban a definíció tovább élt akkor is, amikor már megjelentek a politikai és társadalmi élet porondján a modern, szervezett pártok és a tömegpártok. A kifejezetten politikai pártokkal foglalkozó történeti munkák általában említést tesznek a politikai pártok átalakulásáról, illetve az új típusú pártok megjelenéséről, de nem látnak döntő minőségi különbséget a korai parlamenti csoportosulások és a modern, szervezett párt között. Ennek eredményeként az új típusú pártok vizsgálata is általában csak a hagyományos szempontokra terjed ki (program, parlamenti szereplés, választások).

A szociológiai indíttatású irodalom a politikai pártok eredeténél már nem az intézményes, jogi vonásokra helyezi elsősorban a hangsúlyt (szavazati jog, parlament), a kutatás során nem a programot, a politikai célkitűzést tartja leginkább lényegesnek, hanem a társadalom szervezésének, integrálásának új szervezeti formáját vizsgálja, valamint a tömegek benyomulását a politikába. Ebből a megközelítési szempontból is következik, hogy a polgári pártok előbb jellemzett korai típusát általában a modern szervezett politikai párt egyik előzményének, amolyan „protopártnak” tekintik, vagy még egyáltalán nem nevezik pártnak. Ezért tanulmá-

² Gramsci három olyan tényezőt sorol fel, amelyek szerint befolyásolják egy párt létezését, erejét és szervezeti egységét. Első elemként azon embereknek tömegét jelöli meg, akik érdekeik képviselőit, igényeik megvalósítására fórumot keresnek. Az ilyen tömeg kialakulása a polgári gazdasági és társadalmi fejlődés következménye, s már az első, a parlamenti párttípus választói-ban is ezt lehet felfedezni. Második elemként, melyet Gramsci kohézióknak nevez, a közös célkitűzések és vezetők létét jelöli meg. Ez is létezik az első párttípusnál. Hiányzik viszont a Gramsci által megjelölt harmadik, a közvetítő elem. Az érdekközösség felismerése csak helyi szinten alakul ki, így nem egy egész társadalmi réteg, osztály érdekezésszerűsége jelentkezik. A közvetítő elemet a pártfejlődés következő szintje, a szervezett, az úgynevezett modern párt hozza magával, mikor apparátusán keresztül tudatosítja a választókban, a párt támogatóiban, hogy érdekeik, nemcsak az általuk látható, azonos helyzetben levő emberekével azonos, hanem az ország, — később a szocialista pártnál már a világ — összes azonos helyzetben levő embereivel. A szervezett párt tehát az érdekezésszerűség felismerését eljuttatja az egyes, helyi választókig, míg a kezdeti, pusztán parlamenti párt, ezen egységet csak a parlamenti frakció megalakulásakor hozza létre. A pártfejlődés természetesen nem osztható ilyen élesen a két fázisra, nem állítható, hogy a szervezetekkel nem rendelkező pártok közlekedési, propaganda és agitációs lehetőségei fejlődésével nem jutnak el arra a szintre, hogy tagjaik nem mint egyedi képviselők, hanem a párt egy egység, egy érdekkör tagjaként induljanak a választásokon, tehát a két szélsőség között számtalan átmeneti formáció létezik. Kétségtelen azonban, hogy a parlamenti, frakció párt esetében sokkal szorosabb a jelölthöz való kötődés, mint a szervezett párt esetében. Az egyes politikuskoknak, személyüknek sokkal nagyobb szerepe van a választók bizalmának megnyerésében. S a választók még akkor is, ha valaki egy párt nevében indul, sokkal inkább a személybe, mint a pártba vetik bizalmukat.

nyozására igen kevés gondot fordítanak, illetve csak „történeti” előzménynek tekintik, elfeledkezve arról a kézenfekvő ellenérvről, hogy az új típusú pártok megjelenése és elterjedése nem hozta magával a korai párttípus eltűnését. E felfogás elterjedéséhez hozzájárult az is, hogy a szervezett politikai pártok létrejöttével időben körülbelül egybeesett a politikai pártokkal legtöbbet foglalkozó szociológia tudományának megjelenése, s ezt az új tudományágat, (illetve a politikai szociológia első művelőit) az új jelenségben a *szervezet* érdekelte elsősorban, a pártban a szervezeti jelleget tartották döntőnek, mely természetesen a korai párttípusból még nagyrészt hiányzik.

E rövid bevezetésből is látható tehát, hogy a szociológiai — és a legújabb politológiai irodalom is — éles különbséget tesz a laza szervezetű parlamenti csoportosulás és a modern, állandó szervezettel rendelkező párt között. Az előbbit liberális vagy konzervatív típusú (Duverger), elit-(Gramsci, Duverger), honoraciór (Weber), egyéni képviseleti (Neumann), esetleg parlamenti, választási párttípusnak nevezik, amivel szembeállítják a „modern” „szervezett” és „tömegpárt” (Ostrogorski, Gramsci, Michels, Weber, Duverger stb.) később esetleg az integrációs párt (Neumann) típusát. Véleményük szerint a modern politikai párt mindenekelőtt hierarchizált *szervezet*, amely nemcsak a választások idejére alakul, hanem állandóan és meghatározott rend szerint központi és helyi szervekkel, apparátussal működik.

A századelő

A párt, mint szervezet (Ostrogorski, Michels, Weber)

A politikai pártokkal foglalkozó legújabb politikai szociológiai irodalom szinte kivétel nélkül M. Ostrogorskit és R. Michelst tartja e kérdés klasszikusainak, munkáikat úttörő jelentőségűnek tekinti. S még azok a szerzők is, kik nem hivatkoznak rájuk, közvetve ma is hatásuk alatt állnak. Mind Ostrogorskit, mind pedig Michelst a polgári demokrácia funkcionálása, illetve annak hiányosságai, torzulásai foglalkoztatták. Ebből a szempontból a politikai pártok esetében a negatív vonások — véleményük szerint — azok szervezetté válásából adódtak.

Ostrogorski munkája tudományos analízis s társadalomkritika egyben. Az amerikai és angol „demokráciák” funkcionálását a politikai pártok működésének, viselkedésének, szervezétének elemzésén keresztül mutatja be, a stabilizálódott polgári állam berendezkedés anatómiáját akarja rögzíteni. Szemléletét és módszerét tekintve élesen elhatárolja magát a tradicionális, a jogfilozófiához kapcsolódó politikatudománytól, amely elsősorban az intézményeket, törvényeket tartotta szem előtt, s elhanyagolta az embereket, akik azt működtették. Tocqueville egy mondását választja mottóul: „Egy egészen új világ új politikai tudományt igényel” [Tocqueville idézi Ostrogorski: VII] A XVIII. században az új világhoz még csak az elmélet létezett, a XIX. század már a gyakorlatban igyekezett azt megvalósítani. Ez magyarázza, hogy Ostrogorskit nem elsősorban a politikai nézetek, intézmények, — a politikai formák —, hanem a politikát mozgó erők, azok működése, mozgása — érdeklik. Vizsgálatánál felhasználja a megfigyelésre alapozott politikai és társadalomlélektant. Az új tudomány a politikai intézmények *társadalmi* analízisét kívánja adni.

Ostrogorski új jelenséget állít vizsgálódásai középpontjába: a szervezett politikai pártokat. Politikai párton Ostrogorski nemcsak és nem elsősorban a parlament keretei között működő pártokat érti („A parlament egyébként is csak színpad, ahol a másutt előkészített színjáték kerül bemutatásra” — jegyzi meg.) A politikai pártok jellemzője, hogy az országban széles alapon nyugvó szervezettel rendelkeznek. Véleménye szerint a *párt eredetét* tekintve lényegileg *parlamenten*, alkotmányon *kívüli*, hiszen azért jött létre, mert a demokrácia (értsd: általános választójog — a szerzők) kiszélesedésével a politikai társadalom régi keretei széttörttek, elszakadtak azok a hagyományos társadalmi kötelékek, melyek az egyént a közösséggel összekötötték s új keretek között, új szálakkal kellett ezt a kapcsolatot újratemteni. Ehhez kínál-

kozott a szavazó tömegek módszeres szervezése állandó szervezettel rendelkező pártok révén. Ezek — mondja Ostrogorski — vagy úgy jöttek létre, hogy a már meglevő pártokat bíráló politikai klub, egyesület köré épült ki a szervezet vagy a parlamenti pártok erre válaszként parlamenten kívüli állandó szervezeteket hoztak létre.³

A modern szervezett pártok eredetüket tekintve tehát parlamenten kívüliek, mégha létrejöttük egyik formája az is, hogy parlamenti csoport köré épül ki a pártszervezet. Ostrogorski idejében az európai országokban (Angliát kivéve) még igen kevésbé alakult ki a parlamenten kívüli pártszervezet — a pártkeretek legfeljebb a választások idejére alakultak meg, majd felbomlottak, a pártok hívei pedig többnyire fluktuáló tömeget jelentettek. Ezért Ostrogorski a folyamatot Angliában és az Egyesült Államokban mutatja be, ahol az új típusú, országos, szilárd parlamenten kívüli szervezettel rendelkező pártok erősebben fejlődtek.⁴ Ostrogorski az amerikai és angol pártszervezetek kialakulását, működését összehasonlítva, arra keres választ: milyen közös jellegzetességei vannak a politikai pártoknak két — történeti fejlődését, társadalmát tekintve — különböző országban. Konklúziója: az általános választójog keretében, a szervezeti nyomás alatt működő pártokban három tendencia lehetséges: 1. a pártoligarchia kialakulása, 2. a választók manipulálása, 3. az ideológiai különbségek fokozatos elmosódása. A pártgépezet bürokratizálódik, a párt feletti hatalom egy kézben összpontosul, a fizetett tisztviselők száma növekszik.

Ostrogorski a szervezett politikai pártok létrejöttének negatív hatásait hangsúlyozza. A „kísérlet” — a modern politikai pártok megszületését — ugyan nagy jelentőségűnek tartja, de szkeptikus atekintetben, hogy vajon a kívánt célt — „a demokratikus forradalomból született politikai társadalom új szintézisét” — elérte-e ezzel a társadalom. Kritikája a hagyományos liberális felfogásból ered: az egyén jogait, individualitásának elvesztését félti a „pártba való beépüléstől”. A demokratikus kormányzat alapvető követelményeinek, az állampolgárok aktív részvételét, a harcos közszellemet, az egyéni s nem pedig helyi vagy nemzeti közösség érdekeinek a védelmét tartja. A modern politikai pártoknál ennek éppen az ellenkezőjét tapasztalja. Ostrogorski ezt a következtetést azokra a megfigyeléseire alapozza elsősorban, amelyeket az angol-szász pártok működésénél a gyakorlatban megfigyelt. Tapasztalata szerint a döntéshozatal egy szűk csoport kezében van, a pártszervezetek összejegyzeteleinek igen kicsi a látogatottsága s ezeken csak kis mértékben folyik politikai tevékenység. A választó tömegek passzívak, könnyen manipulálhatók. Ugyanakkor az Ostrogorski által leírt képből kétségtelenül éppen e tekintetben is megállapítható a fejlődés a megelőző — a pártok szervezeteinek kialakulása előtti — időszakhoz képest. Jellemző Ostrogorski megoldási javaslata: meg kell szüntetni az állandó pártokat, csak ad hoc pártok alakulhatnak egy meghatározott politikai, társadalmi célra, mely cél elérése után a párt felbomlana, tagjai szerte szóródnának, s újabb, egy meghatározott feladat végrehajtására alakult csoportosulásokhoz csatlakoznának.

Ostrogorski munkája sokáig feledésbe merült, bár hatása közvetve érvényesült, Csak napjainkban kezdik újra felfedezni. Munkája erősen hatott a nála jobban ismert Roberto Michelsre.

Michels (1914) is a demokrácia követelményeinek igényét állította a politikai pártokkal szembe, de ő az adott, azaz a polgári társadalmi-politikai rendszeren túlmutató mozgalom-

³ A parlamenten kívüli egyesületek a francia forradalom hatására terjedtek el, általános választójog, parlamenti reform követelése volt programjuk elsősorban. A klubok a napóleoni háborúk után szaporodtak el. A pártok azt a fegyvert ragadták meg, amellyel ellenük harcoltak: a parlamenten kívüli szervezetet (125).

⁴ Ostrogorski nem is tesz említést más országok pártjairól. Hazája, Franciaország vonatkozásában ez érthető is; itt a pártok szervezetei igen kevésbé alakultak ki. Németországban azonban már jelentős tényező volt a század elején az Ostrogorski által vizsgált szervezett párthoz képest is új típusú párt a szociáldemokrata párt, és kiépített pártszervezettel rendelkezett a Centrum párt is. Annak magyarázatát, hogy Ostrogorski kizárólag az angolszász pártokkal foglalkozik, véleményünk szerint abban kell elsősorban keresni, hogy ezekben az országokban már hosszabb ideje létező, fokozatosan kifejlődött és hasonló típusú *pártokból* felépült szervezett *párt-rendszert* talált.

nak, a szociáldemokráciának pártjait elemezte. A magát legdemokratikusabbnak valló párton belül mutatta ki az antidemokratikus tendenciákat.⁵

A szocialista pártok megszületése egy gyökeresen új típusú párt létrejöttét jelentette. A politikai pártokkal foglalkozó munkák a szocialista pártok történelmi megjelenéséhez kötik általában a *tömegpárt* típusának létrejöttét. Az elit párt a tradicionális befolyás, családi kapcsolatok, kormányzati manőverek révén működött, a tömegpártot viszont tagjai és apparátusa éltetik.⁶ A szocialista pártok szervezetének (tömegpárt) és módszereinek újszerűsége (a parlament mellett az „utca”-ra vinni ki a politikai harcot, a szűken vett politikai tevékenységen kívül gazdasági harc, érdekvédelem, oktató-nevelő munka s ennek megfelelő szervezetek stb.) abból eredt, hogy ez a párt vállalta először tudatosan, egy addig politikai képviselettel nem rendelkező, egész társadalmi osztály szervezését. Ehhez az adott társadalmi—gazdasági renden túlmutató koherens ideológiával is rendelkezett. Ez volt a meghatározó, az újfajta szervezet ennek függvénye, a tartalomnak leginkább megfelelő formát jelentette.

Michels nem tagadja a szervezet szükségességét, kialakulását törvényszerű folyamatnak tartja, s ugyanakkor a szervezet bürokratizálódását is elkerülhetetlennek véli. A tagok számának növekedésével hierarchizált bürokrácia jön létre, a párton belüli munkamegosztás fokozódik, a demokratikus ellenőrzés tere összeszűkül. A kialakult kisszámú apparátus válik — amint ezt Michels megállapítja — a pártgépezet rendszeres működésének alapvető feltételévé. Nézete szerint a demokrácia rosszul funkcionálása nem az alacsony gazdasági és társadalmi fejlettség, a nevelés vagy manipuláció következménye, hanem éppen ellenkezőleg minden komplex társadalmi rendszer szükségzerű velejárója. Elemzése során a német szociáldemokrata pártból indul ki, megállapításainak jó része erre az egy pártra vonatkozik.

Kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a modern társadalomban egyetlen szervezet sem létezhet vezetők nélkül, Michels mindenekelőtt az önállósuló pártgépezetet vizsgálva, úgy látja, hogy a munkásszervezetek új kispolgári rétegeket termelnek ki. Ennek alapvető oka szerinte a szabad versenyos kapitalizmus korszakának lezárulása. Úgy látja, hogy — mivel az önállósodás lehetősége a két Amerika kivételével mindenütt lezárult — a munkások számára a karrier lehetőségét az „elveszett paradicsomot” a párt és szakszervezetek képezik (1914. 195). A párt-funkcionáriusok a fizikai munkát a szellemi munkával cserélik fel. Noha ez egyénileg előnyös számukra, de — mondja Michels — ez ugyanakkor annak is kiváltója lesz, hogy a párt fokozatosan elszakad az általa képviselt osztálytól, veszít forradalmiságából, demokratizmusából. A párt-funkcionárius ugyanis nyugalomban, biztonságban érezheti magát. A fizetett alkalmazottól csak annyiban különbözik, hogy ideológiai szálak is a párthoz kapcsolják, azaz nemcsak anyagi, hanem „szellemi” előnyöknek is részese. Ez a réteg kiemelkedik a munkásosztályból, annak nem egyszerűen elitje lesz, hanem érdekei is különbözni fognak a proletariátusétól: miután más a gazdasági helyzete, más a munkához való viszonya, a „történelmi materializmus koncepciójának megfelelően mentalitása is megváltozik”. „A párt mint külső formáció, mechanizmus, gépezet nem azonos feltétlenül a tagok összességével s még kevésbé az osztállyal. Önmagáért való cél lesz, saját külön célkitűzésekkel és érdekekkel s lassanként elválik az osztálytól amelyet képvisel” (198). A függetlenedő apparátusra, a pártszervezetben betöltött funkciók révén érvényesülni akarókra gondol Michels akkor is, amikor leszögezi, hogy a párt sem nem társadalmi, sem pedig gazdasági

⁵ Michelsnek a szervezett pártokra vonatkozó kritikája már nem a polgári liberális vélemény (ő maga is tagja volt a német szociáldemokrata pártnak, ezért meg kellett válnia katedrájától, Olaszországban telepedett le s később Mussolini híve lett) s távol áll tőle Ostrogorski utopizmusa is.

⁶ Az Ostrogorski által vizsgált angolszász pártok tulajdonképpen átmenetet jelentenek e két párttípus között. Ennek oka a kontinuitás: ha változó társadalmi talajon és módosuló osztálytartalommal is, két parlamenti csoportosulás építette ki fokozatosan a pártszervezetet. Az így létrejött szervezett pártok sokat megőriztek az elit párt jellegéből s ugyanakkor megtalálható bennük a tömegpárt néhány jellemző vonása is.

egység, s programja lehet ugyan egy meghatározott osztály érdekeinek elméleti kifejeződése, a gyakorlatban azonban bárki csatlakozhat bármelyik párthoz, függetlenül attól, hogy egyéni érdekei megegyeznek-e vagy sem a programban lefektetett elvekkel. A hivatásos politikusok, a fizetett pártapparátus intellektuális fölénye, „szakmai” ismerete áll szemben a tömegek hozzá nem értésével, közömbösségével, s azzal a pszichológiai szükségletükkel, hogy vezessék őket. Michels általában igen fontos szerepet tulajdonít a pszichológiai tényezőknek: a munkásszármasztású vezető élni kíván megszerzett szabadságával, nem akar a tömeg alárendeltje lenni, ambíciójában nagy szerepet játszik a hiúság és a hatalomvágy, melynek részben eredménye az opportunisták politikizálás.

Michels nem vet fel Ostrogorskihoz, (vagy az itt nem tárgyalható anarchistákhoz) hasonlóan a szervezet szükségességét tagadó megoldásokat, mivel a modern társadalomban a szervezetet szükségszerűnek tartja, de szükségszerűsége mellett egyoldalúan annak csak negatív oldalát emeli ki. Nem lát lehetőséget a szervezet demokratizálódására, nyíltabbá tételére, az ellenőrzésre. Nemcsak azt nem ismerte fel, hogy a társadalmat átalakítani csak szervezett erő képes, de hallgatott a munkásszervezeteknek, pártoknak pozitív szerepéről is. Hiszen — mint azt a történelem bizonyítja — éppen a munkáspártok járultak nagymértékben hozzá, hogy ne legyen olyan nagy a Michels által áthághatatlan ábrázolt szakadék a „cselekvő kisebbség” és a „passzív tömeg” között —. Másik látható gyengéje Michels elemzésének, hogy felfogásában állandóan keveredik két szempont: a törekvés a vizsgált német párt sajátosságait konkrétan a német fejlődéshez kötni, ugyanakkor ezen a történeti-tapasztalati anyagon általános következtetésekhez is jutni.

Michels a munkásmozgalom egyik reális veszélyére hívta fel a figyelmet, de morális felindultságában el is túlozta azt. Munkája azonban nemcsak a szocialista mozgalom szempontjából volt jelentős, hanem nagy mértékben hozzájárult a politikai szociológia fejlődéséhez, szűkebben a politikai pártok vizsgálatához, inspirálta a további kutatásokat.

Talán Ostrogorski is, de Michels biztosan hatott — s ez a hatás kölcsönös volt — a XX. század elejének kimagasló társadalomtudósára, *Max Weberre*, akinek kiterjedt munkásságában az előbb bemutatott két szerzőtől eltérően a politikai pártok elemzése mennyiségileg nem túl jelentős helyet foglalt el ugyan, de megállapításai döntően befolyásolták a kutatásokat.

Ha Max Webernek a politikai pártokra vonatkozó nézeteit akarjuk felrajzolni, mindenneke előtt két tényre kell figyelembe vennünk. Weber tudós és egyben politikus. Tudós, akit az emberi élet, a gazdaság és a társadalom szinte valamennyi kérdése foglalkoztat, és politikus, aki nézeteit részben társadalomtudományi (elsősorban szociológiai) tanulmányok, másrészt az őt körülvevő német valóság szemlélése során alakítja ki.⁷

A németországi társadalom, hatalmi szervezet alapvetően elmaradott voltát Weber a rendi jellegnek az új, modern gazdasági körülmények közé történt átmentésével magyarázta. Így a pártok — amelyek meghatározása szerint „belső lényegüket tekintve önkéntesen alakult és szabad, szükségképpen állandóan megújuló *toborzásra* utalt szervezetek” (1970, 407, kiemelés eredetiben) — túlmutatnak ezen, s lehetőséget nyújtanak a rendi szervezetszerű hatalmi gyakorlat meghaladására.

Ezt a meghaladást Weber nem úgy képzei el, hogy mindenki egyaránt, egyforma súllyal vesz részt a politikai életben, hanem úgy, hogy a párt vezetői, ténylegesen gyakorló politikusai,

⁷ Hangsúlyoznunk kell itt a valóság német voltát, mivel Weber (elsősorban politikai) nézeteinek egyik gyökere éppen Németország kettőssége: a modern gazdaság és az elmaradott hatalmi struktúra. És ugyanígy hangsúlyoznunk kell, hogy Weber politikus volta nem jelent politikai vezető szerepet, inkább egy aktív vezető szerepre való felkészülést. Különösen áll ez arra a korszakra — az első világháború befejező éveire —, mikor munkáiban megjelenik, a bennünket érdeklő, a pártokkal foglalkozó tematika. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy Webernek a pártokra, — mint egy társadalom államhatalmi gépezetének részére — vonatkozó nézeteit a Német Birodalom összeomlásának pillanatában fejtette ki legrészletesebben, így a gondolatmenet egy-szerre tudományos analízis és politikai programadás.

politikus létük fenntartásához, tehát újramegválasztásukhoz kénytelenek figyelembe venni választóiknak, tehát az állampolgároknak igényeit, s ezáltal a hatalomban az érdekek sokkal szélesebb köre érvényesül.

Weber felfogása szerint a választó és a választott, az aktív politikus és az őt támogató állampolgár kapcsolatában nem elsősorban az általános érdekképviselőlet játszik szerepet, hanem a közvetlen „igénykielégítés”. Weber szerint ugyanis a pártok nagyrésze *hivatalokat elosztó* szervezet. A párt militánsai ezért támogatják a párt vezérének, illetve vezetőinek hatalomra-, vagy hatalomhoz-jutását, hogy az viszonzásul széteszthassa a rendelkezésére bocsátott állásokat támogatói között. Így a patronage rendszer fogja össze a pártot, s a párton belül az egyes tagokat az egyéni érvényesülés lehetősége kapcsolja össze.

Webernek a pártokra vonatkozó elképzelései a németországi forradalom időszakában nyertek publicitást, így azokban nem csupán a múlt feltárása és analízise, de egyfajta elképzelt jövő képe is kirajzolódik. A polgári társadalom létrejöttével, a *teljes jogú* állampolgárok körének szélesedésével a patronage, mint a pártokat kizárólagosan, vagy elsősorban összefogó háló szükségszerűen veszít jelentőségéből, s egy másik elv kerül előtérbe: a *világnézet*.⁸ Most már az azonos politikai-társadalmi elképzeléssel rendelkezők tömörülnek egy-egy pártba. Weber hangsúlyozza, hogy ezen utóbbi pártformában is működik a patronage, mint ahogy a hivatalokat szétszórt párton belül is szerepe volt a világnézetnek, a politikai-társadalmi nézeteknek. Az eltérés a két belső szervező elv egymáshoz való viszonyában állt be, s a fejlődés az emberek szélesebb körét átfogó, és így demokratikusabb párt irányába mutat.

Weber nemcsak belső szervező elve, hanem tényleges szervezete alapján is osztályozza a pártokat, s ezen osztályozás többé kevésbé fedi az előzőt.⁹

Az első típus, ahogy Max Weber nevezi, az úgynevezett honorácior párt, amely alapvetően, a tényleges, az aktív politikusok, a parlamenti képviselők szervezete. Ennek kizárólagos határozathozó testülete a parlamenti frakció, időlegesen kiegészítve egy-egy a választáson mandátumot nem szerző, vagy nem induló neves politikussal. Az ilyen típusú párt választások alkalmával felveszi a kapcsolatot a vidéki, a választásokat befolyásolni képes személyekkel, vagy ezek által létrehozott szervezettel, amely azután segíti a párt jelöltjeit a mandátum megszerzésében. Az említett személyeket a patronage köti a párthoz.

A politikai gépezet fejlődése, új társadalmi rétegek kialakulása és politikai öntudatra ébredése, az érdekképviselőlet újfajta módszerei megkérdőjelezték a zárt, sokszor születési kiváltság által meghatározott csoport politikai aktivitására épülő párt érvényesülési lehetőségét. Egyre több ember tart igényt arra, hogy érdekei realizálódjanak s ezeknek megszervezése révén alakul ki a Weber által tömegpártnak nevezett párttípus. A tömegpárt, tehát a lakosság minél szélesebb rétegeit maga mellé állítani akaró párt már nem épülhet az egyéni érvényesülés patronage rendszerére, hanem szükségszerűen más szervező elvet kell találnia: azt, amit Weber világnézetnek nevezett.¹⁰

⁸ A Weber által használt világnézet fogalom talán túl szűk, túl konkrét. A két belső elv közötti eltérés lényege, hogy az elsőnél az egyén egyénként való érvényesülése játssza a fő szerepet, s az adott társadalmi-hatalmi felépítmény csak egy szűk kör számára ad lehetőséget az ilyen típusú érvényesülésre, míg a másodiknál a társadalom egésze, vagy egy csoportjának tagjaként érvényesülhet az egyén, s ez elméletileg, s Weber felfogása szerint az állampolgárok összességére vonatkozik.

⁹ Itt is hangsúlyozza, hogy az általa szervezetenként megkülönböztetett két párttípus egymást történetileg követő, de ugyanakkor bizonyos történelmi időszakokban, például Weber élete folyamán egymás mellett élő is lehet.

¹⁰ Az elnevezést magyarázza, hogy az első ilyen tömegpárt a németországi szociáldemokrata párt volt. A másik németországi párt, mely kísérletet tett tömegszervezet kiépítésére, a Centrum volt, melynek ideológiáján szintén a világnézet játszott a fő szerepet. Mindkét pártra jellemző, hogy egy pontosan körülhatárolható csoport szervezését és érdekeinek képviselését tűzte ki programjával, s ezen csoportok egyike sem a régi, rendi struktúra maradványai által meghatározott, tehát nem annak terméke, amely ellen Weber következetes harcot folytatott.

A tömegpártok létrejöttével, egy széles szervezeteken nyugvó, hierarchikusan felépített alakulat születésével a régi politikusgárda helyét egy új típus: a szakpolitikus, hivatásos politikus, pártpolitikus veszi át. Ezzel kialakul a polgári értelmiségnek egy új, eddig nem látott típusa. A szakpolitikus réteg kialakulását Weber pozitív tényként értékeli. A modern gazdaságnak megfelelő modern társadalmi hatalmi felépítményben szerinte szakértelemre van szükség, az önkény, a részérdekek kizárásához. Így a pártapparátus, pártbürokrácia kialakulását előfeltételnek tekintti az ügymenet jobb, — ezáltal szerinte demokratikusabb — fejlődéséhez. Ha a korábban említett két szerző (Ostrogorski, Michels) álláspontjával hasonlítjuk össze Weber véleményét, nyilvánvaló, hogy ugyanazon történeti jelenség két, egymással élesen ellentétes értékelésével találkozunk. Ostrogorski, az angol és az amerikai pártrendszer vizsgálatakor, Michels pedig a szociáldemokrata párt elemzésekor nem került szembe azzal a kérdéssel, amely a politikus Webert legjobban foglalkoztatta: az új polgári gazdasági struktúra és az ennek szükségszerű következménye, az új hatalmi struktúra, illetve pártstruktúra viszonya. A feudális elemektől túlszűfolt német politikai rendszerhez képest a modern pártszervezetek pozitív vonásai, demokratikusabb, a fejlődést elősegítő volta kétségszövegbevonhatatlan.

Részben Németország újkori politikatörténete, részben Weber tudományos kutatásai vezetnek az új tömegpárton belüli két típus felállítására Weber rendszerében. Az osztályozási szempont egy-egy elhivatott kiemelkedő személyiség léte vagy hiánya. Ha egy párt rendelkezik ilyen karizmatikus vezetővel, akkor „vezérrel rendelkező demokrácia gépezet” (1970. 429) jön létre, ahol a gépezet kiszolgálja, segíti a vezetőt. Másik esetben kialakult egy „vezér nélküli demokrácia, vagyis olyan »hivatásos politikusok« uralma, akik nem rendelkeznek az embert vezérré tevő, belső karizmatikus kvalitásokkal” (uo.).

A pártfejlődés Weber szerint a tömegpártok irányába mutat, a honoratior uralom, a „pártok, mint honoratior cégek elvesztették időszerezőségüket. A modern tömegpropaganda a pártüzem racionalizálódását teszi a választási siker alapjává: a párt hivatalnokot, a pártfegyelmet, a pártsajtót és a pártreklámot. A pártok egyre szorosabbra zárják soraikat . . . Költségvetéseik szakadatlanul duzzadnak, mert a választási költségek emelkednek s egyre több és több olyan agitátorra van szükség, akinek tevékenységét meg kell fizetni . . . Növekszik a pártapparátus jelentősége, és . . .” megfelelően csökken a honoratiorok jelentősége . . . (1970. 444).

A Webert foglalkoztató politikai kérdések vizsgálódását mindenekelőtt a pártok szervezeti irányították. A pártok társadalmi összetétele, programjuk és egymáshoz való viszonyuk az adott pillanatban, mint elméleti politikust nem foglalkoztatják, mivel számára elsődlegesen a pártügynök (Parteiweser), mint egésznek fejlődése érdekes. A megújulás útját elsősorban a szervezeti fejlődésben látja. Elképzeléseiben meghatározó szerepet játszik, hogy szerinte a társadalmi gépezetnek a gazdasági gépezethez hasonló racionalitással kellene működnie, s nem szabadna a kiváltságok véletlenszerűségének befolyása alatt állnia. A racionalitás lehetőségét a politikai gépezetben keresi, s tudatosan nem foglalkozik a gépezet egyes elemeivel.¹¹

¹¹ Ez természetesen csak elméleti munkásságára áll, Weber akkor tudatos pártpolitikus. A pártokkal foglalkozó későbbi irodalom nagy teret szentelt Weber erre vonatkozó elképzeléseinek, és ez szoros összefüggésben áll egyéb munkáinak terjedő népszerűségével. Politikai pártokra vonatkozó elméletéből mindenekelőtt a szervezeti rendszeren alapuló párttipológiát vették át, de nem kapcsolták össze ezt a pártok belső szerveződésére vonatkozó nézeteivel. A későbbi munkák többsége, a pártapparátussal foglalkozva, korántsem ítéli azt olyan pozitívnak, mint Weber, mivel számukra már nem a polgári államgépezet, mint novum állt a célkitűzések középpontjában, hanem egy meglevő állami és pártgépezet javítása, vagy a marxisták számára annak megsemmisítése.

A két háború között

A két világháború közötti idősakra a polgári rendszer általános válsága jellemző. Milyen új jelenségeket eredményezett ez a krízis, a politikai pártok esetében? A meghatározók a gazdasági és társadalmi alapokban valamint az ideológia területén bekövetkezett változások voltak. A válaszként létrejött új típusú pártok közül a kommunista párt alkalmas eszköznek bizonyult arra, hogy alaposan átformálja a gazdasági és társadalmi alapot, a politikai, ideológiai felépítményt. A kommunista párttípus szervezeti újszerűsége abból adódott, hogy szerepe az adott társadalmi rend forradalmi úton való megváltoztatása volt. Emellett mutatkoztak különbségek a párt helyzetének megfelelően, tehát hogy legális vagy illegális körülmények között működött ill. hatalmon volt a párt.

A válság terméke volt a fasiszta típusú párt is. A fasiszta pártok amennyiben nem voltak hatalmon, elsősorban harci módszereiket tekintve jelentettek gyökeresen újat az addigi politikai pártokhoz képest, a párt voltaképpen paramilitáris szervezet volt.¹²

A fokozott szervezettség nemcsak az említett két párttípusnál¹³ vagy a Weber által jelzett tömegpárt tendenciában mutatkozott meg, hanem abban is, hogy a korábbi, a választási párttípus is általában változáson ment keresztül. A politikai frontok élesedése, az 1917-et követő forradalmi hullám a „hagyományos” pártok programjában és szervezetében is változásokat hozott, a munkásmozgalomhoz való viszonyát ekkor már valamennyi pártnak deklarálnia kellett, sőt felvenni vele a versenyt. Valamennyi nyugateurópai országban bevezették az általános titkos választójogot, amely egy-két ország kivételével a nőkre is vonatkozott. Ez valamennyi pártnál a tömegpropaganda növelésével, a sajtó és egyéb tömegkommunikációs eszközök szerepének erősödésével járt. A forradalmi hullám következtében a pártoknak társadalmi réteg, osztály szerinti szerveződése is megerősödött.

A korszak politikai pártokkal foglalkozó irodalma módszertanilag igen kevés újat hozott. A feldolgozásokban továbbra is a klasszikusnak számító parlament-történet játssza a meghatározó szerepet.

A két világháború közötti francia pártirodalom jellegzetes terméke *André Siegfried* 1930-as munkája a korabeli francia pártokról. Siegfried az általa már korábban is alkalmazott politikai földrajz eszközeit próbálja hasznosítani munkájában.¹⁴ Az egyes pártokkal foglalkozva, azok választási eredményeit elemezve, összekapcsolja az egyes pártok társadalmi-politikai célkitűzéseit egyes földrajzi tájak tradícióival, az azt betelepítő lakosság érdekeivel. Elképzeléseinek lényege, hogy egy-egy adott terület állandóan azonos, vagy legalábbis hasonló álláspontot képvisel a politikai koloriton. E színpék állandóan a bal, közép és jobb hármasságban jelenkezik. Egy-

¹² A két világháború közötti idősakra igen jellemző a nem pártformában szerveződő politikai szervezetek, egyesületek, ligák léte, s a fasiszta, szélsőjobboldali pártok is sokszor ilyen formákból születtek, illetve gyakran mozgalomnak nevezték magukat. A kialakult burzsoá uralmi formát tagadó jobboldali erők a pártokra épülő parlamentarizmust is elvetették. A nem pártformában való szerveződésnek azonban nemcsak ideológiai alapjai voltak. Azokban az országokban, ahol ugyan szintén többé-kevésbé képtelennek mutatkozott a hagyományos uralmi rendszer a gazdasági-társadalmi problémák megoldására, szilárd kormányzat biztosítására, de a kialakult pártrendszerbe az azt széttrönni kívánó párt nem tudott betörni — vagy a már kiépült parlamenti és pártrendszer léte vagy pedig a valódi parlamentarizmus hiánya, autoritativ politikai szisztéma, uralkodó párt léte miatt — általában nem vagy nem csak pártformában szervezkedtek a szélsőséges jobboldali erők (pl. Franciaország ill. Magyarország. Az ilyen jellegű szervezeteknek valamint a pressure groupoknak szociológiai elemzésére még igen kevés kísérlet történt).

¹³ A polgári irodalomban a fasiszta és kommunista pártok gyakori egy nevezőre hozása mutatja leginkább, mennyire nem elégséges a politikai pártokat kizárólag szervezettségük foka, vagy struktúrájuk ill. más egyetlen kritérium alapján tipologizálni. Természetesen ezek is fontos osztályozó szempontok.

¹⁴ 1913-ban jelent meg *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la troisième République* című munkája.

egy terület szinte mindig az éppen megtalálható balt, középet vagy jobbot támogatja, ha változás lehetséges, akkor az csupán balfele való eltolódást jelenthet. Siegfried a pártokat programjaik, célkitűzéseik alapján elemzi, csoportosítja, s ebben módszertanilag nem ad újat. A földrajzi beosztás elemzése, a parlamenti választások behatóbb analízise azonban előképévé vált a későbbi választáselemzéseknek. Siegfried, hogy a politikai álláspontok folyamatos voltát szemléltethesse nem tesz különbséget az általa egy csoportba sorolt (pl. baloldali) pártok időbeli változásai között. A földrajzi beosztásra építés egyik legnagyobb hátránya, hogy elsődlegesen az adott pártra szavazók lakóhelyének földrajzi (gazdaságföldrajzi is) jellegzetességeit elemzi, s csak másodsorban foglalkozik az azonos társadalmi osztályok, rétegek helyzetével.

Erre az időszakra jellemző speciális vonásokkal rendelkeznek *Michels* újabb munkái (1925, 1927). A korábban szociáldemokrata szerző ekkor közeledett Mussolinihez, s elképzelései közel álltak a fasisztáknak a pártokra vonatkozó nézeteihez. Ugyanúgy, mint általában a fasiszta ideológia által befolyásolt munkák, *Michels* is pártokról beszél ugyan, de sokkal inkább egyfajta, az egész társadalmat átfogó, állami hatalmi gépezetként működő szervezetre gondol mintsem egy pártra. Ezekben az írásokban jelenik meg először az a gondolat, mely a pártokat, mint a társadalom egészének — s ezáltal az egyének életének is — minden megnyilvánulását átfogó szervezetként fogja fel. *Michels* mindezt, (támaszkodva a weberi karizma elméletére) egy erősen hierarchizált, kizárólag felülről irányított mechanizmusként mutatja be.¹⁵

A politikai pártok kutatásában eddig elért eredmények szintézisét kívánja nyújtani *Sigmund Neumann* 1932-ben megjelent *Német Pártok* című könyve. Három szempontból vizsgálja a politikai pártokat. Ezek közül az első: programjuk, társadalmi és politikai célkitűzéseik. Második: a párt szervezeti felépítése, szervezeteinek elterjedtsége, a döntéshozatal mechanizmusa. A harmadik: a párt harci jellege, vagyis az, hogy a politikai és társadalmi élet milyen területein lép akcióba, ott a tradicionális eszközöket alkalmazza-e vagy új módszerekhez nyúl.¹⁶ Valójában *Neumann* az említett három szemponton kívül megkísérli az egyes pártok társadalmi bázisát is feltárni. Igaz, ez utóbbit nem valamennyi pártnál, hanem csak azoknál, ahol a tagság társadalmi összetételéből világosan látszik az osztálybázis. Noha elemzéseiben nem mindig kapcsolja össze a három szempontot, de például a nemzeti szocialista párt esetében igen plasztikusan mutatja ki azt az összefüggést, mely a kispolgári társadalmi bázis esetében az egyre romló helyzet, a párt növekvő agresszivitása, és a párt aktivitási körének szélesítése között fennállott. *Neumann*nak abban a vonatkozásban sikerült túllépnie a századelő pártszociológusain, hogy egyszerre több szempontot vont be a vizsgálatba, s az egyes tényezők közti kapcsolatot is igyekezett feltárni.

A második világháború utáni irodalom

A polgári alkotmányok első ízben a második világháború befejezése után foglalkoznak „pozitív” tényezőként a politikai pártokkal. Korábban biztosították ugyan az egyesülési jogot, a politikai párt azonban legfeljebb negatívan szerepel, például a weimari alkotmányban, mely szerint az állami tisztviselők az egész társadalmat — nem pedig egy pártot — szolgálják. A polgári pártrendszert addig a legkülönbözőbb oldalokról érték támadások. Kritizálta, mint láthatuk, az individualista, liberális tábor (mindenekelőtt a szervezett tömegpártokat) s már születése pillanatában tudományos bírálat alá vette a marxizmus a létrehozó egész társadalmi formációval együtt. A konzervatív, a nacionalista nézőpont pedig az államhatalom gyengítését, illetve a

¹⁵ A pártoknak a választásokon, s általában a politikai tevékenységen túllépő szerepe nem újdonság, már a szocialista pártokra is jellemző, de mindennek egy ilyen egyszemélyi vezetésű kizárólag felülről irányított hierarchikus rendben való elhelyezése kizárólag a fasiszta elképzelésekre jellemző (*Michels* egykori álláspontjának marxista kritikájára ld. Lukács és Thalheimer).

¹⁶ Az utóbbi szempont megszületésében igen nagy szerepet játszott a nemzeti szocialista párt tevékenységének növekedése a munka megírása idején.

nemzet végzetes megosztottságát írta és írja a politikai pártok, a parlamentáris többpártrendszer rovására.

A politikai pártok ill. a parlamentáris többpártrendszer a második világháború idején és közvetlenül utána válik csak a „demokrácia zálogává” a nyugati politikusok, teoretikusok, szociológusok szemében. (Nem utolsósorban a fasizmus által létrehozott totalitarianus egypártrendszer ellenhatásaként.) A politikai pártok bekerülnek a háború utáni német és olasz alkotmányokba. A Német Szövetségi Köztársaság 1949-es alaptörvénye leszögezi, hogy a pártok hozzájárulnak a nép politikai akaratának érvényre juttatásához. De e „zálog” idézésének hamarosan támad egy másik funkciója is: a hidegháború éveiben a Szovjetunióban fennálló és a szocialista országokban kialakuló egypártrendszerrel állították szembe a többpártrendszert, mint a demokrácia biztosítékát. A politikai gyakorlatban éppúgy, mint a politikai tudományban az a — többek között Raymond Aron által kifejtett — nézet vált uralkodóvá, mely a két társadalmi rendszer különbségét mindenekelőtt az egy illetve több párt létében látta s ezen az alapon nevezte a két világrendszert demokratikusnak illetve totalitarianusnak.

Az említettek következtében a szociológusok, történészek figyelme egyre fokozódó mértékben fordul a polgári pártrendszer kialakulása, fejlődése felé.¹⁷ A legnagyobb hatást a háborút közvetlenül követő években a francia munkák váltották ki. Egyrészt folytatódta a politikai földrajz körében végzett vizsgálatok és választáselemzések.¹⁸ Ezeknek a munkáknak a megközelítési módjára az jellemző, hogy egy adott földrajzi egység, illetve ezen belül az egyes társadalmi csoportok képezik a kiindulópontot, s ezek politikai kifejeződéseként vizsgálják — a politikai, ideológiai faktoroknak, tradícióknak gyakran lényegesebb szerepet tulajdonítva, mint a gazdasági—társadalmi meghatározottságnak — a politikai pártok jelenségét. Másrészt — Franciaországban jelenik meg az előbbiektől gyökeresen különböző megközelítésű, a politikai pártok kérdésének azóta már szinte klasszikussá vált műve, *Duverger Politikai pártok* c. munkája.

Párttipológia (Maurice Duverger)

1949-ben az Association Française des Sciences Politiques vita ülést rendezett a politika: pártok — mindenekelőtt szervezeti szempontból történő — kutatásának megindításáról. Duverger munkája számára *Raymond Aron* itt elhangzott referátuma jelentette a kiindulópontot (Association). Aron három kérdéscsoport vizsgálatát tartotta szükségesnek: 1. A pártok szervezete és működése. 2. A pártok tipológiája.¹⁹ 3. A párt és az állam kapcsolata. A referátum igen nagy teret szentelt egy eddig elhanyagolt tematika: a pártok belső struktúrája kérdésének. Ezen belül négy nagy kérdéscsoportra összpontosít: 1. A dimenzió (tagok száma, választók száma, a párt-hoz kapcsolódó szervezetek, sajtó) 2. Összetétel (társadalmi, életkor szerinti, földrajzi megoszlás, valamint politikai összetétel). 3. Artikuláció (alapszervek, vezetőszervek és kapcsolataik, aktivitás mértéke, egyéb szervezetekkel való kapcsolatok) 4. Vezetés (a vezetők kiválasztása, a párton belüli karrier lehetőségei, a pártvezetés struktúrája a vezetők társadalmi, életkor szerinti összetétele, a vezetők és a tagok ill. választók közötti kapcsolatok, a parlamenti csoport és pártvezetés

¹⁷ Az USA-ban a háború alatt jelent meg *Key* azóta több kiadást megélt munkája, *Mc Kean* a nem pártszerű politikai szervezeteket is vizsgálódási körébe vonta. Angliában 1952-ben jelent meg tanulmánykötet, *Bailey* szerkesztésében. Következő évben *Bulber—Thomas* összefoglaló munkája jelentette a pártok iránti érdeklődés megélénkülését. A Német Szövetségi Köztársaságban 1952-ben hozták létre a „Kommission für Parlamentarismus und der Politischen Parteien” nevű szervezetet, amely hosszú éveken keresztül összefogta és szervezte a politikai pártok elsősorban történeti kutatásait.

¹⁸ Konkrét választáselemzésekre ld. *Goguel, Dupeux*. Módszertani kézikönyv pedig *Goguel — Dupeux*.

¹⁹ Az egyes típusok felállításánál olyan tényezőket kell szerinte figyelembe venni, mint a társadalmi bázis kérdése, parlamenti csoportról vagy tömegpártról van-e szó, s végül rendelkezik-e a párt doktrínával vagy nem.

viszonya). Végül a pártok számának és a pártrendszert alkotó pártok homogenitásának (azonos szociológiai típushoz tartoznak-e a rendszert alkotó pártok vagy sem) vizsgálatát javasolja.

Duverger említett munkája ezeket az Aron által kidolgozott vizsgálati szempontokat érvényesíti. A pártok, pártrendszerek és választási rendszerek szervezeti és szerkezeti szempontú elemzése az Ostrogorski—Michels—Weber vonal folytatása. A szervezet nála már a pártokat és pártrendszereket osztályozó kritériummá válik. Amellett azonban, hogy ezt a modern pártokra jellemző és jelentős faktort igen nagy alapossággal vizsgálja, abszolutizálja is egyúttal, önmagában, környezetétől függetlenül elemzi és figyelme sem annak okaira sem pedig következményeire nem terjed ki.

A Duverger által adott pártdefiníció szerint a politikai párt „sajátos struktúrájú közösség”, melyet „elsősorban anatómiájuk jellemez”. Ebből szerinte az következik, hogy a jelen kor pártjai sokkal kevésbé különböztethetők meg egymástól programjuk, vagy tagjaik osztályhelyezete, mint szervezetük természete szerint. Ezt a politikai párt fejlődése harmadik stádiumának tekinti, melyet az „azonos politikai nézeteket valló emberek csoportosulása”, majd pedig az osztálypárt előzött meg. Pontosabban: a szervezeti struktúra szerinti meghatározás nem helyettesíti teljes mértékben, hanem kiegészíti az előző kettőt, s egyúttal a fejlődés tendenciáját is jelzi. Duverger — feltételezve az egyidejű létezését és némi leegyszerűsítéssel — azt állítja, hogy a pártok történeti fejlődése az „elv-párt”-tól az osztálypárton keresztül az alapvetően struktúrája által meghatározott párttípusig ível.²⁰

Ha visszatekintünk a korábbi évek irodalmára, nem túlzás azt mondani: az addigi politikai pártokkal foglalkozó irodalom a pártok, pártrendszerek struktúrájának vizsgálatát elhanyagolta. Ostrogorski egy még csírájában levő jelenséget vizsgált, Michels — nem is elsősorban tudományos céllal és módszerrel — egyedül a szociáldemokrata pártok struktúráját elemezte, Weber pedig csak érintőleg foglalkozott a politikai pártok szervezeti kérdéseivel. Az irodalom jórésze továbbra is politikai eseménytörténet, parlamenttörténet, a politikai ideológia története maradt.

Duverger institucionális, szervezeti szempontú vizsgálata a politikai pártok eredetére, fejlődésére is kiterjed. A modern, szervezettel rendelkező pártok létrejöttének okait ismertette Ostrogorskit ismétli, s nem volt egészen új a pártoknak a bevezetésünkben is ismertetett két típusának megkülönböztetése eredetüket tekintve sem. A pártok egyik csoportja — melyet Duverger „belső eredetű” pártoknak nevez — úgy jön létre, hogy a két mag: a parlamenti csoport és a választási bizottságok között állandó kapcsolat létesül. Ezek a kötelékek a személyes síkról intézményes síkra terelődnek, s az így kialakult párt első lépésként általában választási bizottságokat hoz létre újabb választóközrtekben, melyek az előbbiekkal ellentétben már központi kezdeményezésből születnek. A párt kialakulásának folyamata ekkor megfordul. Azokban a körzetekben, ahol az illető párt nem rendelkezik parlamenti képvislettel, a választási bizottságok létrehozása a parlamenti csoporttól elkülönült pártvezérkar megalakítását vonják maguk után. Struktúráját tekintve ekkor a belső eredetű párt hasonlítani kezd a pártok másik nagy csoportjára: a külső eredetű pártokra.

A külső eredetű pártokat egy olyan megelőzően létező szervezet, társaság, intézmény hozza létre, amelyek tevékenységi köre a választásokon és a parlamenten kívül esik. (Ilyenek pl. az egyház, szakszervezetek, ligák, diákegyesületek, szabadkőművesség stb.) Az eltérő eredet rányomja

²⁰ A tétel bizonyítása az egész munka, de már bevezetőül említ két — enyhén szólva vitatható — példát az elmélet igazolására. Az első: a konzervatív és fasiszta pártok közti különbség Duverger szerint kizárólag struktúrájuk különbségében rejlik, mivel az ideológiai különbség minimális, osztálybázisuk szerint pedig még kevésbé különböztethetők meg. Másik példaként a szociáldemokrata és a kommunista pártok különbségét említi, amit ugyancsak szinte kizárólag struktúrájuk eltérő voltában vél felfedezni. Duverger módszerére általában jellemző, hogy a tényleges politikai szerepet, funkciót és történetiséget szinte teljesen figyelmen kívül hagyja.

bélyegét a párt struktúrájára: a belső eredetű pártok általában kevésbé centralizáltak, mivel a már előzőleg létező helyi bizottságok hozzák létre a központi szervezetet, mely a képviselők-től független vezető szervvé akar válni. A külső eredetű pártok ezzel szemben erősebben centralizáltak, a helyi bizottságokat, szekciókat, egy már előzően működő központ hozza létre, a parlamenti csoport befolyása kisebb mértékű. Duverger szerint történetileg az újabban keletkezett pártok külső eredetűek, míg a belső eredet a pártok történetében egy olyan korábbi időszakot jellemez, amikor az országban még nincs szervezett pártrendszer.²¹

Duverger a politikai pártokat struktúrájuk szerint (s a strukturális szempont mellett ez az osztályozás szerinte a történeti fejlődés sorrendjének is megfelel) három csoportba osztja.²²

A szervezetenleg legfejletlenebb a XIX. századi konzervatív és liberális párt típusa, a második típusba a szocialista, a harmadikba pedig a kommunista és a fasiszta pártok tartoznak. Amikor struktúrájuk hasonlósága — erős centralizáció, vertikális felépítés, legális és illegális módszerek együttes alkalmazása, propaganda, az agitáció nagy szerepe, fegyelem, a teljes elkötelezettség követelménye — alapján Duverger egy csoportba sorolja a kommunista és a fasiszta pártokat, leszögezi, hogy a két párt között alapvető különbségek vannak, egyrészt szervezetük tekintetében (pl. alapsejtjeik különbözősége), másrészt — s ezt tartja a lényegesebbnek — társadalmi bázisukban és ideológiájukban. Duverger tehát struktúrájuk szerint tipologizálja a pártokat, de elnevezésük már társadalmi-ideológiai jellegű.

Ezen, a történeti fejlődés irányát, szakaszait érzékeltető szempontok közé mások is keverednek: egy helyütt pl. a párttagok szempontjából csoportosít, s így ő is megkülönböztet elit pártot, valamint tömegpártot. A két párttípus közötti különbség nem számbeli vagy dimenzionális, hanem strukturális: a tagok számbavétele, regisztrálása, tagdíj, önálló pénzügyek, szervezetek rendszeres ülése alapján. Az elitpárt Duverger leírásában is a fent említett XIX. századi párttípus, amelynek változása, a tömegek előtt nyitottabbá válása csak színlelt. A tömegpárt jellegzetesen a szocialista párt típusa. (A kommunista és fasiszta pártot nem tekinti igazi tömegpártnak, s ezt azzal indokolja, hogy a kommunista pártok csak a munkásosztály legöntudatosabb

²¹ Duverger modelljét Kenneth Janda amerikai szociológus 277 pártra alkalmazta, összehasonlította az afrikai pártok (72 párt) eredetét a többi kontinens pártjaival (205 párt). A pártok többsége a Duverger által megállapított két csoport közül egyikbe sem volt sorolható. Először is Duverger nem vett tudomást a pártok fúziójából vagy pártszakadás által keletkezett pártokról.

<i>Politikai Pártok</i>	<i>Afrikai %</i>	<i>Nem-afrikai %</i>
1. parlamenti eredetű	3	9
2. külső eredetű (ezen belül):	40	27
— vallási intézmény által	1	3
— szakszervezetek által	—	5
— intellektuelek	3	9
— törzsfők v. udvar	25	3
— egy speciális feladatra alapított	11	7
3. egyéb eredet (ezen belül):	53	49
— pártszakadás	18	16
— fúzió	18	15
— egyéb	17	18
4. ismeretlen	4	15
Összesen	100	100
(Janda 358.)		

²² Duverger elismeri, hogy ezen kívül számos olyan párttípus létezik, mely egyik kategóriába sem sorolható, ilyenek például az agrárpártok, keresztény-demokrata, katolikus pártok, valamint az un. „archaikus” pártok, ide tartoznának az afrikai és délamerikai pártok mellett Közép-Európa háború előtti pártjainak egy része is.

elemeit kívánják tömöríteni, a fasiszta pártok pedig arisztokratikus „rendi jellegű” pártot akartak létrehozni.)

Megkülönböztet Duverger ezeken kívül ún. indirekt pártot, amelyben a párthoz való tartozás közvetett (pl. szakszervezeteken keresztül). Ilyen típusúak szerinte a szocialista pártok egy részén kívül az agrár és katolikus pártok. Vizsgálataiban Duverger végzi el első ízben a pártstruktúrák elemzését: pártalapszervezeteket, ezek egymáshoz való kötődését, (melyet artikulációnak nevez) a párton belüli centralizáció mértékét, a párt egyes szervei közötti „vertikális” és „horizontális” kapcsolatokat stb. — A pártokat működtető politikai erők elemzését Duverger a tagok, valamint a vezetők összetétele alapján végzi el. Az egyes párttípusok tagjainak, bázisának tárgyalásakor nem az osztályhelyzet, a foglalkozás, vagy a vallási megoszlás a vizsgálati szempontja, hanem a tagság viszonyulása a szervezethez, a viszonyulás formája, s a tagság léte vagy nem léte az egyes párttípusoknál. A pártok támaszát alkotók csoportosítása így: militáns, szimpatizáns, választó, tag. A kötődés jellege a XIX. századi típusú pártnál „gesellschaftlich”, a szocialista pártoknál „gemeinschaftlich” (Tönnies kategóriái szerint) a kommunista és a fasiszta pártoknál (melyeket, mint láthattuk, hibás és hiányos kiinduló alapja következtében von egy helyre), pedig „rendi” jellegű, (ez utóbbi a vallási rendhez tartozáshoz hasonló, önkéntességen, elkötelezettségen, lelkesedésen alapszik).

Duverger munkájának a pártrendszereket tárgyaló része váltotta ki a legtöbb kritikát. „A pártok együttélésének formáit és módozatait” — vagyis az egyes pártrendszereket — Duverger mindenekelőtt a választási rendszer által meghatározottnak tartja. Miután hangsúlyozza az általa megállapított összefüggések érvényesülésének tendencia jellegét, az alábbi következtetésre jut: 1. az arányos képviselői választási rendszer többpártrendszert eredményez, merev, független és stabil pártokkal. 2. A kétfordulós, többségi választási rendszer szintén többpártrendszert hoz létre, de rugalmas, függő és viszonylag stabil pártokkal. 3. Az egyfordulós többségi választási rendszer pedig kétpártrendszernek kedvez, független nagy pártok váltogazdaságát hozza létre. Az arányos választási rendszer esetében ugyanis semmi sem kényszeríti a pártokat arra, hogy fuzionáljanak, semmi nem akadályozza a frakciók leszakadását. Ez a rendszer könnyen befogadja az új pártokat.²³

Duverger munkáját érdemesnek tartottuk részletesebben is ismertetni. Nem azért, mintha az általa felállított modelleket általában elfogadhatónak tartanánk. Modelljei nemcsak a típusalkotás olyan elkerülhetetlen hibáiban szenvednek, hogy túl általánosak és leegyszerűsítettek, tehát sok a „kivétel”, hanem sematikusak is. Ez éppen abban nyilvánul meg, hogy az elemzés során „kivételek”-ről beszél (azaz előre felépített konstrukcióktól „eltérő jelenségekről”) és nem alternatívákról. Módszerének azonban, mindennek előtt az róható fel hibájával, hogy típusai megalkotásakor a szerző nemcsak lényeges tényezőket nem vett figyelembe, de sokszor éppen a legfontosabbakat hanyagolta el. Így mindennek előtt a gazdasági és társadalmi struktúrát, a nemzeti történeti fejlődés sajátosságait, a politikai kultúrát, a kialakult intézményrendszert vagy teljesen figyelmen kívül hagyható tényezőkné tartja, vagy csak periférikus szerepet tulaj-

²³ A választási rendszer nagy jelentőségét a fasiszmus parlamenti képviselője alakulásának vizsgálatán keresztül ábrázolja az egyes európai országokban. Az arányos képviselői választási rendszer véleménye szerint nagymértékben megkönnyítette a fasiszmus befolyásának növekedését, sőt a fasiszta pártok csak azokban az országokban jutottak parlamenti képviselőhöz, ahol ez a választási rendszer volt érvényben. Így jutott nagyobb — parlamenti — szerephez a skandináv országokban, mint Franciaországban, ahol pedig tényleges befolyása kétségtelenül jóval erősebb volt. Duverger azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a fasiszta pártok kezdetben éppen mint a parlamenti rendszer tagadói léptek fel, ezért sok országban nem vagy főként nem is párt formában szerveződött a fasiszta mozgalom. A választási rendszernek valóban van hatása a pártok számára és a pártrendszert alkotó pártok természetére, de — mint Lipset írja — elsősorban nem a választási rendszer, hanem a társadalmi ellentétek intenzitásának és komplexitásának függvénye, S. Neumann (1954) szerint pedig éppen fordítva: a pártrendszer befolyásolja a választási rendszert.

donít nekik. A politikai pártok ugyanis mint a kutatás tárgyai, nézete szerint három tényező alapján ragadhatóak meg: s ez a három: a pártok struktúrája, a pártrendszerek, a választási rendszer.

Mindezen hiányosságok ellenére is Duverger munkája úttörő jelentőségű, új vizsgálati szempontokat vetett fel, terminológiáját pedig általánosan használja a szakirodalom. Ezen kívül éppen a munkájának hiányosságai kiváltotta éles kritikák terelték más irányba is a kutatásokat.

A Duverger könyv átfogó kritikájára honfitárs, *Lavau* vállalkozott *Politikai pártok és társadalmi valóság* c. könyvében. Duverger „párttalanságának” visszahatásaként, *Lavau* az ellenkező véleletet: a szűk nemzeti keretekbe való bezárkózást állította vele szembe. Azon a helyes kritikai észrevételen túlmenően azonban, hogy a pártokat nem lehet önmagukból és a választási rendszerből magyarázni, hanem figyelembe kell venni az illető társadalom és „civilizáció” típusát és változásait, *Lavau* csak általánosságokat mond, amikor vázolja — mintegy kiegészítésképpen — az egyes országok történeti fejlődésének általánosan ismert sajátosságait. Ezzel szemben Duvergertől nem lehet elvitatni az eredetiséget, típusalkotásának merészségét. Az összehasonlító vizsgálatok eredményei megcáfolták *Lavau* elméletét, mely a tipologizálás, a teoria lehetetlenségét, az összehasonlító vizsgálatok értelmetlenségét hangoztatta. Azóta a szerző is feladta korábbi álláspontját, Duverger pedig a kritikák hatására 1957-ben megjelentette *Politikai pártok és társadalmi osztályok* c. munkáját, melynek első része a mai francia politikai pártok struktúrájának, társadalmi bázisának elemzése, másik része pedig az egyes társadalmi osztályok politikai orientációját vizsgálja.

A legújabb irodalomról

Az ötven évek második felétől kezdődően, részben Duverger munkája kritikai reakciójaként, részben a nyugati pártrendszerek viszonylagos stabilizációja, a hidegháborús korszak lezárulása eredményeként, új szakasz kezdődik a politikai pártokkal foglalkozó irodalomban. Bár továbbra is általánosan elfogadott az a nézet, hogy a két politikai rendszert alapvetően az egy és a több párt léte különbözteti meg egymástól, az ellentét már nem olyan éles, mint korábban.

Ezáltal kerül a nyugati politikai szociológiai irodalom vizsgálati körébe a szocialista országok kommunista pártjainak és a harmadik világ pártjainak összevetése a nyugati pártokkal; s most az új összehasonlító módszer eredményeként, már a közös vonásokkal is foglalkoznak, s nemcsak az ellentétes jellegzetességeket hangsúlyozzák.

A politikai pártokkal foglalkozó munkák száma ugrásszerűen megnő. Újfajta megközelítéssel találkozunk, mely a politikai pártokat — jórészt a marxizmus közvetett hatására — gazdasági, társadalmi, politikai környezetükben ragadja meg. A kérdés szakirodalmának fejlődése ugyanakkor, az elvont modellalkotástól az empirikus kutatások irányába haladt, de nem rekedt meg ezen a fokon. A legújabb munkák a rendszerelméletet igyekeznek hasznosítani, a pártokat és pártrendszereket a politikai rendszer egészében helyezik el. Ez utóbbit pedig a társadalmi jelenségek összességébe illesztik. Ennek megfelelően a párt olyan részjelenség, mely egyszerre függő és független tényező, abban a politikai és társadalmi egészben, amelyben létrejön és működik, s melyhez komplex kapcsolatrendszer köti.

A összehasonlító vizsgálatok tárgya elsősorban a pártoknak ezen kapcsolatrendszerben betöltött funkciói lesznek. Míg korábban a pártok legfontosabb funkciójának a választásokon való részvételt tekintették, addig most ez a szempont háttérbe szorul, s a vizsgálatok középpontjába a rendszer stabilizálását, az egyes társadalmi rétegek integrálást segítő újabb funkciók kerülnek. Az új megközelítés a jelenkori pártok lényegének jobb megértését is lehetővé tette, valamint módot adott arra, hogy a klasszikusnak tartott nyugateurópai pártfejlődéstől eltérő jelenségeket ne mint deviációkat, hanem mint sajátos fejlődési módokat értelmezzenek. Ez a kiindulási elv azonban nemcsak előrelépést hozott a kutatások történetében. A pártok egymáshoz

hasznosítási funkcióiból való kiindulás azt is eredményezte, hogy egyrészt a különböző politikai pártok, másrészt az eltérő politikai rendszerek társadalmi alapjainak lényegi különbségei is összemossódtak.²⁴

A következőkben a könyvtárnyi irodalomból a számunkra a legtöbbet mondó polgári szerzők munkáiból válogatunk, illetve kíséreljük meg e munkáknak azon történeti vonatkozásait kiemelni, melyek az irodalom korábbi megállapításaihoz képest előrelépést jelentenek.

A német politikai szociológiában *Abendroth*-nak a „Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien” számára készített előadása az empirikus kutatásokat sürgeti. *Abendroth* véleménye szerint az irodalomra eddig jellemző modellalkotás nem más, mint munka-hipotézis egy, a pártokig, sőt esetleg kisebb egységekig is lenyúló konkrét munkálat-sorozat elvégzéséhez. A modellalkotás az eddigi ismeretszint felhasználásával eljutott lehetőségei csúcsára, tehát a munka-hipotézis kész, a feladat most már egy későbbi szintézis számára elengedhetetlen konkrét vizsgálat-sorozat végrehajtása.

A jelzett időszakban az Egyesült Államokban jelent meg az első olyan munka, melynek célkitűzése az egyes pártok és pártrendszereknek, azok konkrét társadalmi-politikai környezetükben történő ábrázolása volt. A *Sigmund Neumann* által szerkesztett kötet (*Modern . . .*) szerzői mindenekelőtt az eltérő gazdasági, társadalmi és politikai környezet hatását vizsgálják a különböző típusú pártokra, pártrendszerekre, bár a tanulmányokon érezhető *Duverger* hatása a szervezeti elem fontosságának hangsúlyozásában.

Angliában az újfajta megközelítéssel elsősorban nem elméleti, hanem konkrét politikai-történeti feldolgozásokban találkozhatunk. A szerzők mindenekelőtt az angliai társadalom történetével kapcsolják össze az egyes pártok s az egész pártrendszer fejlődését, sokszor kapcsolatot találva a társadalmi struktúra és a pártok szervezeti struktúrájának változásai között (*McKenzie, Roberts, Douglas*).

Donse és *Hughes* 1972-ben megjelent összefoglaló politikai szociológiai tankönyvükben, mindezek alapján már tényként állapíthatják meg: a pártokkal foglalkozó irodalom eljutott arra a szintre, hogy nem magukban tanulmányozza az egyes egységeket, pártokat, hanem viszonyrendszerükben, az adott politikai és társadalmi környezettel való kölcsönhatásban.

Összehasonlító vizsgálatok

Az újítás másik fő iránya szorosan kapcsolódik az előzőhöz. Ha nem építünk fel egy igen elvont általános modellt, akkor az egyedi, vagy legalábbis szűkebb körben általánosított elemeket viszonyítani kell egymáshoz, meg kell magyarázni eltéréseiket és hasonlóságukat. Az összehasonlító módszer alkalmazásának szükségességére leginkább az ébresztette rá a pártokkal foglalkozó szociológusokat, politológusokat, történészeket, hogy nyilvánvalóvá vált, részben *Duverger* kísérlete alapján: a ténylegesen létező és létezett pártok annyira különbözőek, hogy lehetetlen egységesen tipizálni őket. Különösen a szocialista országok pártjai és a fejlődő világ államainak pártjai rendelkeztek annyi sajátos vonással, hogy már nem lehetett őket beépíteni a nyugat-európai és az egyesült államokbeli pártfejlődésen alapuló modellbe.

Az összehasonlítás egyik formája a *duvergeri* nyugat-európai fejlődési típushoz sorolt államok pártrendszerének összevetése volt. Az összehasonlításnak ez a szintje még a lényegében azonos funkciókat betöltő vagyis hasonló társadalmi—gazdasági—politikai rendben született vagy működő politikai szervezeteket tette vizsgálat tárgyává (*Modern . . . European . . .*). Az össze-

²⁴ A politikai pártok funkció szempontú megközelítését elsődlegesen azon marxista, vagy marxista befolyás alatt álló nézetek, elméletek kérdőjelezték meg, melyek a politikai pártoknak a társadalmi réteg- és osztályérdekkel való szoros összefüggésére mutattak rá.

hasonlítás a nyugat-európai, valamint a szocialista világrendszer és a harmadik világ új államainak pártjai között kezdetben fel sem merül. Az érvelés: ezek a pártok — elsősorban a szocialista országok pártjai — annyira más funkciót töltenek be a politikai-társadalmi életben, mint a polgári parlamentarizmus hagyományos pártjai, hogy ezeket nem is lehet pártnak nevezni. A hidegháborús évek elmúltával azonban ez a nézet részben megváltozott. A harmadik világ és a szocialista országok pártjaival való foglalkozás szükségessé vált, s ennek során egyrészt a politikai párt fogalma, funkciója tágabb lett, másrészt pedig a nyugat-európai rendszerekkel való összehasonlítás most már nemcsak a különbségeket, de a hasonlóságokat is feltárta. E folyamatnak tudható be pl., hogy már nem nevezik a nyugat-európai parlamentáris többpártrendszer pártjait egyértelműen demokratikusnak, a szocialista országok kommunista pártjait pedig az irodalom adta megfogalmazásokban totalitarianusnak, hanem mindkét párttípusban fellelik mind a két vonást, s a különbségeket elsősorban nem a funkciókban, hanem azok érvényesülési módjában látják²⁵ (Political Parties . . . 1966; Apler; Modern . . .).

Mint említettük, az összehasonlító vizsgálatok egyik területe a nyugat-európai országok pártjainak és pártrendszereinek összevetése. A nyugat-európai pártrendszer sajátosságait *Hans Daalder* politikai fejlődésük eltérő voltából vezeti le s szembeállít azzal a nézettel, amely „európai vagy kontinentális” fejlődés címszáva alatt — csak az intézményes faktorokat szem előtt tartva — egymástól eltérő politikai rendszerű államokat egy sorba állít. Véleménye szerint a kiindulópont (a feudális rend) országonként eltérő volt, tehát nem lehet a későbbiekben sem hasonló fejlődést várni.²⁶ A politikai pártok elméletét az addigi irodalomhoz képest véleményünk szerint annyiban gazdagítja, hogy nem egyszerűen az eltérő gazdasági-társadalmi és politikai környezetből vezeti le az egyes országok pártjainak, pártrendszereinek sajátosságait, hanem mindenekelőtt kölcsönhatásukat vizsgálja: az eltérő társadalmi és politikai rendszer keretei között a politikai pártok függvényei illetve aktív alakítói lehetnek a politikai rendnek, s a különböző történeti szituációkban, történeti válságok idején lényeges funkcióváltozáson mehetnek keresztül.

Rokkan összehasonlító vizsgálata nem terjed ki egész Nyugat-Európára, de az általa felvetett szempontok szélesebb körben alkalmazhatóak. A jelenlegi politikai — s ezen belül a pártstruktúráknak, s az ezekben kifejeződő ellentéteknek történelmi gyökereit keresi. Szerinte egy-egy ország politikai — így pártstruktúráját négy, — általa forradalomnak nevezett — esemény befolyásolja. S ez a négy esemény okozza az eltéréseket s hasonlóságokat a nyugat-európai politikai rendszerek között. 1. A reformáció és a harmincéves háború, mely vallási szempontból, s ezen keresztül bizonyos fokig társadalmi politikai berendezkedésre nézve is három részre osztotta Nyugat-Európát a teljesen protestáns Norvégiától az ellenreformációval jellemezhető Spanyolországig. 2. A nemzeti forradalmak, amelyek a korábban vallási szempontból megosztott területeken más és más ellentéteket hoztak felszínre: protestáns területeken a parasztság és az etnikai kisebbség, a városi elit és a meglevő adminisztratív és vallási bürokrácia között. Az ellenreformáció területein pedig a radikális és liberális szekularizáció és a katolikus egyház érdekeinek védői között. 3. Az ipari forradalom, amely szintén eltérő ellentéteket hozott *Rokkan* szerint létre a három területen. Protestáns vidékeken a város és a falu ellentétét, s vegyes vallású vidékeken a falu és a nagybirtok ellentétét, míg a katolikus vidékeken a katolikus agrárérdeknek, sokszor tömegpártok formájában való megjelenését, s az ipari érdekekkel való szembefordulását. 4. A tudományos technikai forradalom. Az előzőekkel szemben nem további széttagolásra, hanem

²⁵ Végül megemlíthetjük az összehasonlításnak azt a kísérletét, mely esettanulmány formájában egy azonos politikai rendszerben azonos időszakban működő két különböző típusú pártot hasonlít össze (Kesselman).

²⁶ *Daalder* az európai államokat elsősorban abból a szempontból csoportosítja, hogy a politikai unifikáció lassan, kevés feszültséggel, vagy hirtelen nagy feszültség mellett zajlott le. A másik csoportosító tényező a gazdasági fejlődés tempója és időpontja. Az egyes országok esetében a gazdasági-társadalmi, illetve a politikai fejlődés egybeeséséből, illetve diszkrepanciájából von le következtetéseket. Konkrét megállapításait itt nincs módunkban ismertetni.

homogenizálásra vezetett mindenütt a munkás (alkalmazott) és a munkaadó ellentétét helyezve előtérbe. Rokkan felosztása lehetőséget nyújt a politikai és társadalmi ellentétek egy részének feltárásához, s helyes vizsgálati szempontokat vet fel. A nagyobb területre való vonatkoztatás azonban arra kényszerítette a szerzőt, hogy olyan tényezőket emeljen ki, melyeket szélesebb földrajzi síkon lehet értelmezni, s így nem mindig a legfontosabb szempontok kerülnek a felszínre. Elképzelésének kétségtelen pozitívuma, hogy egy olyan összehasonlítható szempontrendszer alkalmazását javasolja, mely egyszerre figyeli a gazdasági, társadalmi és politikai változásokat.

Földrajzilag és politikailag is szélesebb skálára terjed ki a már említett S. Neumann által szerkesztett kötet. Itt nemcsak a nyugat-európai pártrendszerekről kapunk ismertetést, de a vizsgálat kiterjed a szocialista országokra és Japánra is. A kötet felépítése az általuk demokratikusnak ill. totalitarianusnak nevezett pártrendszerek alapvető ellentétét tükrözi, de a szerzők rámutatnak a háborút követő időszak irodalmával szemben a tőkés államok pártfejlődésének anti-demokratikus vonásaira is, valamint a „kommunista pártok demokratizálódásának” egyes jeleire. Neumann elképzelése szerint ugyan valóságos politikai párt csak ún. „versengő” rendszerekben létezik, amelyekben a politikai erők legalább két csoportba vannak szervezve. Azt a tényt, hogy a kötetben mégis szerepelnek a Szovjetunió és a szocialista országok pártjai, Neumann azzal indokolja, hogy bizonyos közös funkciók fedezhetők fel az eltérő politikai rendszerek pártjai között. Ezek közül a legfontosabbak: a politikai vezető réteg rekrutálása, minél szélesebb tömegek bevonásának szándéka a politikai döntéshozatalba, függetlenül a döntésre gyakorolt tényleges befolyásuktól.

A politikai pártok összehasonlító vizsgálatát, mind földrajzilag, mind politikailag még szélesebb színtérre helyezte La Palombara és Weiner (*The Origin . . .*). Az összehasonlítás alapjául egyrészt a pártok eltérő módon történő kialakulását, másrészt pedig a különböző eredetű, eltérő társadalmi-politikai környezetben működő pártok hasonló funkcióit tették meg. A pártok történeti kialakulásának módjáról a korábbi irodalomból három elméletet ismertetnek. Szerintük ezen három elmélet együttes alkalmazásával lehet megmagyarázni a pártok kialakulásának s eltérő fejlődésének okait.

A. *Történeti szituációs elmélet.* E szerint a pártok kialakulásában a meghatározó szerepet különböző politikai válságok okozták, s részben a válság formájától függött, hogy milyen pártrendszerek alakultak ki egy-egy országban.

A politikai válságoknak három típusát ismertetik, hangsúlyozva, hogy tiszta formában egyikkel sem találkozhatunk.

1. A legitimitás, vagy a törvényesség válsága. Az ilyen helyzetekben a hatalmon levők képtelenek arra, hogy eddigi törvényes eszközökkel fenntartsák hatalmukat, s vagy ők fordulnak a helyi klubokhoz támogatásért, vagy a hatalomra törők szerveződnek pártokká a hatalom megszerzésének érdekében.

2. Az integrációs válság. (A szerzők az integráción elsősorban a nemzeti, etnikai egység létrejöttét értik.) Ezen válságtípusnál mind az integrációt, — azaz például a nemzeti egyesülést — követelő csoportok, mind az ezekkel szembenálló erők pártokká szerveződnek.

3. A részvételi válság. Ebben a gazdasági-társadalmi viszonyok változása közben kialakult új társadalmi csoportoknak, a hatalom átvételére, vagy az abban való részesedésre való törekvései tükröződnek. Az ennek során kialakuló pártok programját, szervezetét és helyét az adott politikai rendszerben, a szerzők szerint a tradicionális vezető rétegnek, „elitnek” az eddigi hatalmon levőknek a fenti törekvésekhez való viszonya határozza meg.

B. *A politikai intézményrendszerhez kötődő elmélet.* Ez elsősorban a parlamenti rendszer létrejöttével, a választójog kiterjesztésével köti össze a pártok kialakulását. La Palombara és Weiner tulajdonképpen a Duverger és Neumann nevével fémjelezhető felfogást bírálják, mely nem kutatja ezen intézményrendszer kialakulásának okait. Álláspontjuk szerint a pártoknak a képviselői intézményeken keresztül sikerült úrrá lenniük a válságon, így a képviselői intézmények mintegy közvetítő szerepet töltek be.

C. *Modernizációs elmélet.* E szerint a pártok kialakulása a társadalom politikai felépítménye modernizációs követelményeinek következménye.²⁷ A politikai párt ennek a modernizációs folyamatnak előfeltétele, eszköze, de egyben a modernizáció egy bizonyos fokának eredménye is.

A pártfunkció

Az újabb irodalom egy részében az összehasonlító vizsgálatok alapjává a szervezet, program vagy ideológia helyett a politikai pártoknak különböző időszakban és eltérő gazdasági-társadalmi környezetben betöltött funkciói váltak. Mint már említettük, az újabb irodalom bevonja vizsgálódásai körébe a fejlődő országok, a szocialista országok pártjait, valamint a korábbiaknál lényegesen többet foglalkoznak a polgári államokban működő kommunista pártokkal is. La Palombara és Weiner a különböző politikai rendszerű, a gazdasági és társadalmi fejlődés különböző fokon álló országok pártjainak közös funkcióiból indul ki. Ezek közül a legfontosabbak: a közvélemény szervezése és követelmények továbbítása a kormányzati centrum felé, valamint a politikai vezetőség rekrutálása. A politikai funkciók hasonlóságából azt a következtetést vonják le, hogy politikai párt akkor jön létre, amikor a politikai rendszer elér egy bizonyos komplexitást és a politikai hatalom fogalmában benne foglaltatik a tömegek részvételének, illetve ellenőrzésének eszméje.²⁸ Véleményük szerint mindez a társadalmi modernizáció jele, s így a politikai párt a modernség jelképe. A politikai elit is létrehozhat ugyan pártot, vagy ezt a nevet adhatja más jellegű politikai csoportosulásnak, anélkül, hogy politikai pártok működésének, fennmaradásának a feltételei adottak lennének. Ebben az esetben az ország még nem „kész” politikai pártok működésére. A pártnak nemcsak funkciója a modernizálás, de a modernizáció egy bizonyos foka szükséges a politikai párt létrejöttéhez. Ehhez nézetük szerint gazdasági téren a piacgazdálkodás kialakulása, társadalmi vonatkozásban az urbanizáció bizonyos foka, az információs és közlekedési eszközök bizonyos fejlettsége, az írni—olvasni tudás elterjedése, politikai téren pedig a központi hatalom léte, valamint az együttes cselekvés akarata és képessége szükséges. Ha vitathatók és igen tágra értelmezhetőek is a felsorolt feltételek, érdemük, hogy a főként Duverger által kizárólagosnak tartott parlamenti rendszeren belüli, institutionális csak a szavazati jog kiterjesztésével összefüggésbe hozott párteredetet, s parlamenti rendszeren belül mozgó pártfunkciót kiterjesztették.

A harmadik világ kérdéseivel foglalkozó amerikai szociológus, *Apter* a fejlett ipari országok és az iparosodó, fejlődő országok politikai pártjainak igen eltérő funkcióinak összehasonlítására helyezi a hangsúlyt. Miután a fejlett ipari országok megszülető pártjai differenciált és kialakult intézményeket találtak, a fejlődő országokban létrejöttek pedig vagy csak ennek csíráit vagy vákuumot, ezekben az országokban a politikai pártok igen változatos funkciókat töltenek be: közigazgatási, igazságszolgáltatás, nevelési, rendfenntartási szerepük van, s ezért némiképp a XIX. század végi tömegpártok és a kommunista pártok funkcióihoz hasonlóak.

Az új pártszociológiai irodalom egyöntetűnek tekinthető abban, hogy a La Palombara — Weiner által is megfogalmazott funkciókat tartja alapvetőnek, tehát a közvélemény formálását és a kormányzat informálását a közvélemény állapotáról. A párt tehát a modern társadalmakban az egyik legfontosabb kommunikációs csatorna a társadalom és a hatalmi centrum között, valamint a politikai elit rekrutálásának legfontosabb eszköze. Igen lényeges a pártok

²⁷ Magát a modernizáció fogalmát nem teljesen tisztázzák; általánosságban használják, abban az értelemben, hogy a politikai modernizáció a gazdasági fejlődés, közlekedési viszonyok fejlődése, az iskolázottság foka stb. következménye.

²⁸ Ostrogorski óta általános szempont a tömegek részvétele, ezt kiegészítik a tömegek ellenőrzésének eszméjével.

nak — ezt elsősorban a fejlődő országok ún. nemzeti pártjaival kapcsolatban állapítják meg — a politikai és társadalmi változásokat kezdeményező és megvalósító szerepe. A modern politikai párt a társadalmi és politikai konfliktusok rendezésének intézményesített eszközévé vált. Emellett a politikai pártokat továbbra is a társadalmi és politikai integráció leglényegesebb intézményének tekintik, mint ezt már Ostrogorski is tette.

A politikai pártok funkcionális vizsgálata lényegében nem tesz különbséget az eltérő típusú pártok között, legfeljebb a különböző időszakban vagy eltérő politikai-társadalmi környezetben működő pártok között. A kialakult pártrendszert egységes egésznek tekinti, melynek elemei együttesen töltik be a jelzett funkciókat. Lavau (1969) kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy a „rendszer ellenes pártok”, melyek célkitűzései túlmutatnak az adott társadalmi gazdasági struktúrán, szintén alkalmazkodnak az adott politikai magatartásmódhoz, s így működésükben lényegileg nem térnek el a rendszert alkotó többi politikai párttól. A funkcionális vizsgálat segítségével Lavau a politikai rendszereken belüli ellentétek, konfliktusok, valamint az integrációs törekvések egységét vizsgálja, melyek számára azt mutatják, hogy indirekt módon azon pártok is a stabilizációt erősítik, melyek szemben állnak az adott politikai rendszerrel. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy valamennyi politikai párt működése egyszerre hordoz integráló és dezintegráló momentumokat. Azonban Lavau a viszonylagos politikai stabilizáció állapotában végez statikus analízist, így az adott „rendszer ellenes” pártoknak csak azon tevékenységét veszi figyelembe, mely nem mutat túl az adott politikai és társadalmi struktúrán, s a tényleges forradalmi vonatkozásokat, mint az adott pillanatban nem annyira láthatókat, vizsgálati körén kívül hagyja.

Párt és társadalmi rétegek

Mint láttuk, a századelő irodalma a pártok integráló funkciójának általában a kritikus szemléletét tükrözte, annak negatív hatásaira hívta fel a figyelmet. A legújabb politológiai munkák viszont — a politikai rendszer stabilitását tartva szem előtt — a pártoknak szerintük pozitív társadalmi hatásaira összpontosítanak: a pártoknak a lakosság integrálását megvalósító tevékenységére. Mint Arnold Rose megállapítja, az önkéntes egyesülések ellensúlyozzák a tömeg-társadalomra jellemző vonásokat (III. fejezet). Az az álláspont, amely a pártok alapvető funkciójának egy ország lakosainak integrációját tekinti, a társadalmi osztályok, rétegek alapján szerveződő pártok problémáját igen nehezen tudja megközelíteni. A jelzett, hasonló funkciókon alapuló pártvizsgálatok végsősoron nem is tudnak érdemleges választ adni arra a kérdésre sem, hogy mi az alapvető oka egy-egy ország életében egyszerre több párt létének. A pártoknak tulajdonított lényegi funkciót egy párt, egy gépezet is el tudná látni. A több párt egyidejű létezése, s a marxista elmélet szerinti osztályalapú párt koncepció „kényszeríti” a polgári szociológusokat arra, hogy akár csak feltevésként megvizsgálják a társadalmi osztálytagozódás és a politikai párttagozódás kapcsolatát.

Az első, a polgári szociológiai irodalomban mindmáig megválaszolatlan kérdés: mi tesz egy pártot osztálypárttá? Egy osztály érdekeinek képviselője? Az, hogy milyen társadalmi csoportokhoz, osztályokhoz fordul támogatásért? — teszi fel a kérdést Sartori (1969). Álláspontja teljesen elutasító. Véleménye szerint jelenleg semmilyen társadalmi változás nem jelent változást a pártstruktúrában, a társadalmat alkotó csoportok egymáshoz viszonyított súlyának, helyzetének megváltoztatása nem hoz létre új pártokat, s nem szünteti meg a régieket. Egy-egy ország pártjai, pártstruktúrája — részben tényleges társadalmi érdekellentéteket tükrözve — valamikor kialakult. A szerző lényegileg a huszadik század huszas éveire teszi ezt az időpontot, s ez idő óta a pártstruktúrák megmerevedtek s lényegileg ellenálltak mindenféle társadalmi változásnak.²⁹

²⁹ Sartori hangsúlyozza, hogy bizonyos politikai szituációkban felborulhat a hagyományos pártstruktúra, de a politikai helyzet rendeződésével visszaáll az eredeti helyzet.

A polgári szociológusok nagy része elfogadja a pártoknak valamiféle társadalmi csoporthoz való kötődését. Sokszor eléggé leegyszerűsített, empirikus tények alapján teszik ezt: melyik pártra szavaztak inkább a szegények, mint a gazdagok, stb. Elutasítják azonban a homogén osztálypártok elméletét, elsősorban a pártok támogatóinak társadalmi összetételére hivatkozva. A marxista pártelmélet az ő interpretációjuk szerint nem azt mondja, hogy a pártokban egy-egy társadalmilag körülhatárolható csoport vagy réteg érdekei, célkitűzései tükröződnek, hanem azt, hogy a párt támogatói egyazon társadalmi osztályból kerülnek ki. Ilyen alapon utasítják el ezt az általuk marxistának nevezett álláspontot. Valóban osztálypártnak sok szerző csak a munkáspártokat, a szocialista és kommunista pártokat tartja, utalva azonban — elsősorban a szocialista pártok esetében — a mai fejlődés ennek már ellentmondó tendenciájára. Több szerző a politikai pártok fejlődésének irányát abban látja, hogy az osztálytényezők egyre kisebb szerepet játszanak. Amíg a kezdeti szakaszban a pártok elsősorban osztályalapon szerveződtek, addig a mai pártok minden társadalmi rétegből igyekeznek tagokat vagy szimpatizánsokat toborozni. Ennek magyarázatát általában abban látják, hogy egy osztály természetesen sokkal homogénebb kialakulása idején, míg a fejlődés során egyre összetettebbé válik, egyre több egymástól eltérő érdekű rétegre oszlik. Ennek következtében napjaink pártfejlődésére szerintük az jellemző, hogy a pártok többsége — a forradalmi pártok kivételével — a nemzeti integráció pártjaként tünteti fel magát (Lipset 74—76).

Kétségtelen, hogy a pártrendszeren belüli politikai erők rendszere csak közvetve tükrözi a társadalmon belüli osztályérdekek rendszerét, s a XIX. században a politikai pártok sokkal világosabban kifejezésre juttatták az osztálykülönbségeket, valamint a pártok általában törekedtek is azokat kifejezésre juttatni, míg ma igyekeznek elleplezni. Ezen kívül a mai társadalmak osztályszerkezetének változásai még nem nyertek elméleti megfogalmazást, így a XIX. századi társadalmi struktúrára épülő osztálykategóriák merev használatával tagadhatják az osztálypártok létét. Mindez magyarázatot adhat arra, hogy több szerző a heterogén társadalmi alapú pártban látja a fejlődés tendenciáját.

De nemcsak erről van szó. A szociológusok egy része a fejlődést kifejezetten ilyen irányba akarja terelni.³⁰ Ennek megfelelően a politikai pártrendszerek úgy szolgálhatják a rendszer stabilitását, ha nem kifejezetten osztályalapon szerveződnek, hanem olyan pártok alakulnak, amelyek minden társadalmi réteghez fordulnak. A rendszer fenntartásának ezt az igényét a demokratikus fejlődés útjának nevezi Parsons. Közismert, hogy a politikai pártok egyszerre a harc és a megegyezés eszközei is, a politikai rendszer szempontjából egyszerre töltenek be integráló és dezintegráló funkciót. Parsons véleménye szerint az olyan rendszer, ahol a pártviszonyok megegyezésnek teljes mértékben az alapvető társadalmi megoszlással (osztályviszonyokkal) nem lenne képes demokratikus úton fejlődni a megegyezés lehetetlensége miatt. A tory munkás vagy a középosztálybeli szociáldemokrata szerinte nem az osztályséma torzulásának vagy kivételének fogható fel, mint inkább a politikai rendszer megszilárdítását célzó egyensúly szükségszerű követelményének. Azonban még az ilyen megállapítás is arra az alapvető kiindulási pontra támaszkodik, hogy a politikai pártok egyes társadalmi csoportok közötti konfliktusok kifejezői, ahogyan Lipset fogalmazta meg: a politikai pártok az „osztályharc demokratikus képviselői”. Lipset ehhez hozzáteszi, hogy ez még akkor is igaz, ha a pártok ezt nem ismerik el (230).

Daalder is hasonló álláspontra helyezkedik. Véleménye szerint ezen pártok osztály- vagy rétegjellege nem csupán a célkitűzésekben, hanem a párt által képviselt, vagy a párt által tömörített társadalmi réteg magatartás formáinak tükrözésében is manifesztálódik.

A politikai pártok osztályozását senki nem végezte elsősorban osztálytényezők alapján a polgári szociológusok és történészek közül (esetleg együtt szerepel más osztályozó tényezővel

³⁰ Marxot Tocqueville-lel állítják szembe: megállapítják, hogy mindkettőjüknél a harc és a megegyezés szerepel központi kategóriaként, de amíg Marxnál az osztálytársadalmak lényege a harc, addig Tocqueville a harc és megegyezés egységében látja a társadalom fenntartó erőt. Tocqueville gondolatmenetéből a megegyezést emelik ki (pl. Parsons, Lipset).

pl. ideológia, struktúra, funkció). Lipset tekinthető talán az egyetlen általunk ismert kivételnek. Igaz, hogy nem kíván kifejezett párttipológiát adni, de a pártoknak több helyütt két csoportját különbözteti meg, leszögezve, hogy ez az egész világra vonatkoztatható általánosítás, még akkor is, ha vannak kivételek és ha a társadalmi osztály szerinti megoszlás csak az egyik, de a *leglényegesebb* strukturáló tényezője is egy adott pártrendszernek. A pártok egyik csoportja az alsóbb osztályokat, míg másik csoportja a közép- és felső osztályokat képviseli (uo.). Lipset konkrét történeti és a jelenből vett példákon keresztül vizsgálja a társadalmi rétegek és politikai kifejeződésük politikai fejlődéséből adódó sajátosságokat, melyek motiválják az alapvető meghatározottság mellett osztályrétegződés és politikai pártrendszer kapcsolatát, pártválasztás és társadalmi helyzet valamint az egyéb, pártválasztást befolyásoló tényezők viszonyát. Politikai párt és az általa képviselt társadalmi réteg kapcsolatát dinamikusan vizsgálja, az érdeklő elsősorban, hogy a társadalmi csoport helyzetében bekövetkezett változások hogyan tükröződnek politikai kifejeződésükben, illetve a politikai pártokban bekövetkezett változásokat milyen tényezők idézik elő s milyen hatást gyakorolhatnak általuk ténylegesen képviselt vagy nem képviselt társadalmi csoportokra. Azokkal szemben, akik elsősorban a ténylegesen létező meg nem felelésekre helyezik a hangsúlyt, például abban az esetben, ha a párt már nem képviseli a társadalmi csoportot, programjának nincs többé racionális alapja, vagy pedig politikai taktika, propaganda, egy-egy személyiség elvon egy csoportot az őt ténylegesen képviselő párttól, Lipset megállapítja, hogy hosszú távon létrejön a megfelelés. Lipset véleménye szerint a pártválasztást befolyásoló tényezők közül az osztályhelyzet mellett a vallás és a kulturális szint bír a legnagyobb jelentőséggel. Az egyes országok politikai fejlődése jelentős mértékben befolyásolta, hogy mennyire osztályalapon jöttek létre pártok. Egyik jelentős tényező, hogy forradalmi úton, vagy osztályharc útján kellett-e egy új osztálynak bizonyos jogokat megszerezni. További lényeges faktornak tekinti már a Parsons-szal kapcsolatban említett jelenségeket: milyen tradíciói vannak egy országon belül annak a törekvésnek, hogy egy párt minél több rétegből toborozzon tagokat (231).

A legújabb irodalom a pártok jelenkori fejlődését szinte egyöntetűen az olyan típusú pártban látja, melyet Neumann demokratikus integrációs (Neumann 1956; 403—405), Kirchheimer pedig „catch all” (184—188) pártnak nevez. Ez az a párttípus, amely programjával az összes társadalmi réteghez fordul, jellemzője tehát a dezideologizálódás. Szervezeti kereteik kiterjedtek, de ugyanakkor lazábbá is válnak, a politikai szférán kívül az egyén mindennapi életének egyes szféráit is befolyásolni kívánják, de az integrációs törekvés távolról sem olyan erős, mint pl. a fasiszta típusú pártnál. Legfőbb funkciójuk a Lipset által „collective bargaining”-nak nevezett tevékenység, mely az egyes társadalmi csoportok eltérő érdekeinek összehámozására irányuló törekvést jelenti.

Összefoglalva a politikai pártokkal foglalkozó legújabb irodalom néhány sajátosságát, a következő új vonásokat fedezhetjük fel: a pártot igen szélesen értelmezett konkrét gazdasági—társadalmi—politikai környezetében ragadják meg, a párt fogalma kibővült, az összehasonlító vizsgálatok a fejlődő országok és a szocialista országok pártjait is bevonták a vizsgálat körébe. Megváltoztak a vizsgálati szempontok: a politikai doktrína, program, társadalmi bázis és struktúra helyett vagy ezek mellett mindennek előtt a politikai párt által betöltött funkciókat vizsgálják. Súlyt helyeznek a dinamikusabb ábrázolásmódra, következtetésebben érvényesítik a történetiség elvét, bár e munkák történeti részei gyakran szenvednek abban a hibában, hogy a jelenlegi pártoknál alkalmazott vizsgálati szempontokat érvényesítik a száz évvel azelőttiek tanulmányozásánál is. A politikai pártokat azonban többnyire egy kialakult, stabilizálódott politikai és társadalmi rendszeren belül ábrázolják elsősorban mint attól *független* tényezőt, mely többé-kevésbé jól eljátssza a rá kiosztott szerepet egy egységesnek ábrázolt mechanizmuson belül. Az empirikus kutatások előtérbe nyomulása ellenére sem világítják meg kellőképpen a modern pártok körülbelül 100 éves története során bekövetkezett változásokat, s az egyidejűleg létező pártok különféle típusai között sem tesznek megfelelő különbséget.

150 évvel ezelőtt modern értelemben vett politikai párt még sehol sem létezett, sőt 100

évvél ezelőtt is többnyire a szervezet csíráival, protopártokkal találkozhatunk. Az azóta bekövetkezett változás szembeszökő: a modern és modernizálódó társadalmakban a politikai pártok váltak a társadalom politikai szervezésének és integrálásának, politikai és társadalmi nevelésének egyik legfontosabb szervévé s egyszerűen a hatalom megszerzésének, ellenőrzésének és gyakorlásának nélkülözhetetlen eszközévé. A modern állam sajátossága: a politikai szféra kiszélesedése, a gazdasági, társadalmi, kulturális terület politikummá válása, a kormányzat és a társadalom közti közvetítő funkciót is betöltő politikai pártok funkcióinak hasonló irányú kiterjedésével kölcsönhatásban áll.

Mint említettük, ismertetésünk célja kettős volt. Egyrészt fel akartuk hívni a figyelmet arra, hogy a külföldi történeti és szociológiai irodalom a század eleje óta — s különösen a második világháborút követő évektől — milyen nagy figyelmet szentel a politikai pártok tanulmányozásának. (Vannak, akik a politikai pártokkal foglalkozó önálló tudományágról, „staziológiáról” beszélnek.)

Másik célunk az volt, hogy a magyarországi politikai pártok, pártrendszerek története tanulmányozásához bizonyos vizsgálati szempontokra felhívjuk a figyelmet, melyeket talán a konkrét kutatások során is hasznosítani lehet. Ezzel kapcsolatban a következő kérdések merülhetnek fel:

1. Mennyiben alkalmazhatók az ismertetett irodalom vizsgálati szempontjai s kategóriái a magyarországi illetve a kelet-európai pártok kutatásában?

A modern polgári pártok, pártrendszerek vizsgálatát, mint említettük, a nyugat-európai és egyesült államokbeli fejlődés alapján végezték, s a legújabb összehasonlító vizsgálatok — mivel túlnyomórészt szociológiai és nem történeti irodalomról van szó — a fejlődő országok illetve a szocialista országok kommunista pártjainak bevonásával szélesedtek ki; ily módon a kelet-európai pártfejlődés története kimaradt.

Amennyiben az ismertetett irodalomnak a pártok, pártrendszerek eredetére, szervezeti felépítésére, struktúrájára, típusaira, társadalmi összetételére vonatkozó vizsgálati szempontok a magyarországi pártfejlődés történetének tanulmányozásában — annak eltérő sajátosságai miatt — nem hasznosíthatók, milyen egyéb szempontok szerint kell a kutatásokat végezni?

2. Mennyiben lehetséges a magyarországi pártok, pártrendszerek típusainak, struktúrájának, funkcióinak egybevetése a klasszikusnak tekintett fejlődési modellel?

A kutatások eredményei választ adhatnak arra a kérdésre, hogy a magyar politikai pártok programjai, szervezeti felépítésük, politikai módszerei mennyiben gyökereztek az ország adott gazdasági—társadalmi—politikai fejlettségében, s mennyire feleltek meg a fejlődés követelményeinek. Amennyiben pedig „átvétélről” volt szó, hogyan sikerült az adaptáció ill. inadekvát volt-e a magyarországi viszonyoknak.

Természetesen az eddigi kutatások már sokat feltártak ebben a témában, ha sok is még a fehér folt. (Ennek az anyaghány is oka.) Így a már meglevő ismeretek ebből a szempontból való rendszerezése alapján bizonyos következtetések levonása már most is lehetséges lenne. Legfontosabb feladatnak mégis az empirikus kutatások megindítását tartjuk. Véleményünk szerint a kutatásoknak mindazon tényezőkre ki kell terjedniük, amelyek egymással még ezután megállapítandó komplex kölcsönhatásban együttesen jellemeznék egy politikai pártot. Tehát tartalmaznia kell az illető párt, szervezet társadalmi bázisát, tagjainak társadalmi összetételét, programjának, ideológiájának formai és tartalmi jegyeit, a célkitűzések társadalmi kötődését. Igen fontos feladat lenne az egyes pártok belső szerkezetének, mechanizmusának és működésének feltárása. A pártokon belüli hatalommegosztási struktúra, a döntéshozatal módja és a szervezeteken belüli információs csatornák hálózata sokat megmutat magának a pártnak a jellegzetességeiből, s ugyanakkor az ország politikai kultúrájának is egyik mutatója. A pártok egymáshoz való viszonya, az adott politikai és pártrendszerben betöltött helyük és szerepük szintén olyan jellegzetességek, amelyek nélkül nem lehet kielégítően elemezni és értékelni a pártok politikai tevékenységének egészét. Végül, de nem utolsósorban a nem pártformában szerveződött, de

politikai jellegű szervezetek, egyesületek, érdekképviselői szervek vizsgálata is feltétlenül szükséges lenne a magyar politika és társadalom utolsó évszázada történetének mind teljesebb megismeréséhez.

Felhasznált irodalom

- Abendroth, W.*: Aufgaben und Methoden einer Deutschen Historischen Wahlsoziologie. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1957/3, 300—306.
- Albertini, R. v.*: Parteiorganisation und Parteigriff in Frankreich, 1789—1940. Historische Zeitschrift, 1961. 529—600.
- Apter, D. E.*: The politics of Modernisation. Chicago. 1965.
- Aron, R.*: Démocratie et totalitarisme. Paris. 1965.
- Bailey, S. D.*: The British Party System. London. 1952.
- Beer, S. H.*: Great Britain: from Governing Elite to Organised Mass Parties (in: Modern Political ... 9—58).
- Bergsträsser, L.*: Geschichte der politischen Parteien in Deutschland. München. 1955.
- Blondel, J.*: Voters, Parties, and Leaders. The Social Fabric of British Politics. Middlesex. 1963.
- Bulmer-Thomas*: The Party System in Great Britain. London. 1953.
- Charlot, J.*: Les partis politiques. Paris. 1971.
- Conze, W.*: Wahlsoziologie und Parteigeschichte — Neue französische Forschungen. Aus Geschichte und Politik, Festschrift für Ludwig Bergsträsser. Düsseldorf. 1954. 243—251.
- Daalder, H.*: Parties, Elites, and Political Developments in Western Europe (in Political Parties ...) 43—79.
- Donse, R. E.—Hughes, J. A.*: Political Sociology. London — New York. 1972.
- Douglas, R.*: The History of the Liberal Party 1895—1970. London. 1971.
- Dupeux, G.*: Aspects de l'histoire sociale et politique du Loir-et-Cher 1848—1914. Paris. 1962.
- Duverger, M.*: Les partis politiques. Paris. 1951.
- Duverger, M.*: Partis politiques et classes sociales. Paris. 1957.
- Ebbighausen, R.*: Die Krise der Parteidemokratie und die Parteiensoziologie. Berlin. 1969.
- Engelmann, C. F.*: A Critique of Recent Writings on Political Parties. Journal of Politics, 1957. aug. 423—440.
- European Political Parties szerk.: *Henig, S.* Washington. 1969.
- Goguel, F.*: Géographie des élections françaises de 1870 à 1951 Paris.
- Goguel, F. — Dupeux, G.*: Sociologie électorale. Esquisse d'un bilan. Guide de Recherches. Paris. 1951.
- Gramsci, A.*: Jegyzetek Machiavelliről, a politikáról és a modern államról (in: Olasz marxista filozófusok írásaiból. Válogatta: Huszár Tibor. Bp. 1970).
- Grebing, H.*: Geschichte der Deutschen Parteien. Wiesbaden. 1962.
- Heydte, F. A. v.—Sacherl, K.*: Soziologie der Deutschen Parteien. München. 1955.
- Janda, K.*: Naissance des partis africains (in: Charlot 35).
- Kesselman, M.*: Les prises de décision au sein des partis politiques français (in: Charlot 54—58).
- Key, V. O.*: Politics, Parties, and Pressure Groups. New York. 1958 (első kiadás: 1942).
- Kirchheimer, O.*: The Transformation of Western European Party Systems (in: Political Parties. 1966. 184—188).
- La Palombara, J.—Weiner, M.*: The Impact of Parties on Political Development (in: Political Parties. 1966. 399—439).
- La Palombara, J.—Weiner, M.*: The Origin and Development of Political Parties (in: Political Parties, 1966. 3—43).
- Lavau, G.*: Partis et systèmes politiques: interactions et fonctions. Revue canadienne de science politique II. n° 1. 1969. márc 36—44.
- Lavau, G.*: Partis politiques et réalités sociales. Paris, 1953.

- Leiserson, A.*: The Place of Parties in the Study of Politics (in: Readings on Political Parties and Pressure Groups; Munger, F. és Price, D. szerk.). New York. 1964. 11—23).
- Lipset, S. M.*: Political Man: The social Basis of Politics. New York. 1963.
- Littunen, Y.—Allardt, E.*: Comparative Research on Party Systems and the Social Base of Politics. International Social Science Journal, 1964/4. 624—630.
- Lukács, G.*: Rezension der zweiten Ausgabe von Michels „Parteiensoziologie“ Archiv für die Geschichte des Sozialismus und Arbeiterbewegung. Leipzig. 1928. 309.
- McKean, D. D.*: Party and Pressure Politics. Cambridge—Massachusetts. 1949.
- McKenzie, R. T.*: British Political Parties: The Distribution of Power within the Conservative and Labour Parties. London—Toronto—New York. 1955.
- Michels, R.*: Les partis politiques. Essai sur les tendances oligarchiques des démocraties. Paris, 1914 (eredeti kiadás: Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Leipzig. 1925. 2., bővített kiadás 1925).
- Michels, R.*: Some Reflections on the Sociological Character of Political Parties. American Political Science Review. 1927. nov. 753—772.
- Modern Political Parties szerk: *Neumann, S.* Chicago. 1956.
- Neumann, S.*: Die deutschen Parteien: Wesen und Wandel nach dem Kriege. Berlin. 1932.
- Neumann, S.*: Toward a Theory of Political Parties. World Politics. 1954. júl. 549—563.
- Neumann, S.*: Toward a Comparative Study of Political Parties (in: Modern... 403—405).
- Ostrogorski, M.*: La Démocratie et l'organisation des partis politiques. Paris. 1903.
- Parsons, T.*: Social Structure and Political Orientation. World Politics, Vol. 13. 1960. okt. 112—128.
- Political Parties and Political Development. szerk.: *La Palombara, J.—Weiner, M.* Princeton. 1966.
- Political Parties in modern Britain. (An organization and functional guide), szerk.: *Lees, J.D.* — *Kimber, F.* London, 1972.
- Roberts, K. G.*: Political Parties and Pressure Groups in Britain. New York. 1971.
- Rokkan, S.*: The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies: A Developmental Typology. Comparative Studies in Society and History, 1968. jan. 173—210.
- Rose, A.*: Theory and Method in the social Sciences. Minneapolis. 1954.
- Sartori, G.*: From the Sociology of Politics to Political Sociology. Politics and the social Sciences. szerk.: *Lipset, S. M.* New York. 65—100.
- Sartori, G.*: The Typologie of Party Systems — Proposals for Improvement. Mass politics, szerk.: *Allardt, E.* — *Littunen, G.* New York. 1970.
- Scarrow, M. A.*: The Function of Political Parties: A critique of the literature and the approach. The Journal of Politics, 1967. nov. 770—790.
- Siegfried, A.*: Tableau des Partis en France. Paris. 1930.
- Siegfried, A.*: Géographie électorale du Département de l'Ardèche. Paris. 1950.
- Thalheimer, A.*: Über die Soziologische Methode. Marx—Engels Archiv. II. Frankfurt. 1927. 497—508.
- Tormin, W.*: Geschichte der deutschen Parteien seit 1848. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz. 1967.
- Weber, M.*: Állam, politika, tudomány. Bp. 1970.
- Weber, M.*: Staatssoziologie, Soziologie der rationalen Staatsanstaht und der modernen politischen Parteien und Parlamente. Berlin. 1966.
- Weingrad, A.*: Patrons, Patronage und Political Parties. Comparative Studies in Society and History, 1968. júl. 377—400.
- Wildavsky, A.*: A methodological Critique of Duverger's „Political Parties“. Journal of Politics, Vol. 21. 1959. máj. 303—318.

A Brüning-memoár és vitája a nyugat-német történeti irodalomban

H. Brüning (1930 márciusa és 1932 májusa között birodalmi kancellár) 1970-ben jelent visszaemlékezései élénk, mind továbbgyűrűző vitát váltottak ki a Weimari Köztársaság időszakával foglalkozó történeti irodalomban.¹ A vita nemcsak szakmai folyóiratokban, hanem napilapok hasábjain is folyt,² s a korszak szakértőin kívül publicisták valamint egykori politikusok — visszaemlékezők — is szót kaptak benne. A vitacikkek zömmel 1971–72 folyamán jelentek meg. 1972 őszén a regensburgi történész-kongresszus is vitára tűzte a Weimari Köztársaság utolsó szakasza, ill. a prezidenciális kormányzati rendszer problematikáját,³ melynek középpontjába a Brüning-memoár által felvetett kérdések kerültek.

A memoár iránti fokozott érdeklődés kettős értelmű volt: szakmai és politikai. Politikai jelentését-jelentőségét éppen csak érintve azt emelnénk ki, hogy 1971–72-ben a választások előkészítésének, majd W. Brandt és a Brandt-féle politika győzelmének időszakában, amikor a német politikai életben egy széleskörű *demokratikus mozgalom* keretében Németország volt és jelen politikájának újraértékelésére került sor, a memoár, melynek egyik sarkalatos kérdése pontosan a Weimari Köztársaság demokratikus alkotmányrendszerének fokozatos felszámolása, érthetően nagy figyelmet keltett. A politikai váltás folyamatát kísérő vitákban ui. hangsúlyozott jelentőségű volt a demokratikus hagyományokról, ill. annak hiányosságairól, buktatóiról folyó minden eszmecsere. Így a Brüning-memoár értékelése, a mellette vagy ellene való kiállás, az, hogy valaki Brüning-ben a memoár alapján a demokrácia „megmentőjét” vagy „sírását” látta, ha áttételesen is, de határozott politikai alapállást fejezett is ki.⁴

Brüning kancellár visszaemlékezéseit még jórészt a 30-as években, emigrációja első időszakában írta, megjelenéséhez azonban csak végrendeletileg járult hozzá. A memoár-kötet így jókora késéssel a kortárs politikusoké után jelent meg. Akkor, amikor a korszakra vonatkozó vélemények, értéktételek már a rendelkezésre álló levéltári anyag, sajtó és nem utolsósorban

¹ A tárgyalásra kerülő vitacikkek:

G. Schulz: Erinnerungen an eine misslungene Restauration. Heinrich Brüning und seine Memoiren. Der Staat, 1972/2. D. Petzina: Elemente der Wirtschaftspolitik in der Spätphase der Weimarer Republik, 1973/2. H. Graml: Präsidialsystem und Aussenpolitik Vf2, 1973/2. W. Conze: Die Reichsverfassungsreform als Ziel der Politik Brünings. Der Staat, 1972/2. R. Morsey: Brüning und Adenauer. Zwei deutsche Staatsmänner. K. D. Bracher: Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik. Vf2, 1971/2. (Id. korábbi munkái közül: Die Auflösung von Weimar. Stuttgart, 1955. Die deutsche Diktatur. Köln. 1969. Parteienstaat, Präsidialsystem, Notstand. Das Anfangsstadium der Hitlerschen Außenpolitik — utóbbi két tanulmány a „Von Weimar zu Hitler” c. kötetben. Kiadta: G. Jasper, Köln, 1968). A. Brecht: Gedanken über Brünings Memoiren. Politische Vierteljahrshefte, 1971/2. J. Maurer: „Brüning Memoiren” — Sozialwissenschaftliche Informationen für Geschichte und Unterricht 1974/1. Heinrich Brüning: Memoiren 1918–1934. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart. 1970.

² „Die Zeit”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Süddeutsche Zeitung”, „Bild” stb.

³ A vita referátumai megjelentek: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (a továbbiakban VFZ) 1973. 2. számában.

⁴ A kérdést ebben a formában a „Die Zeit” vetette fel: „Brüning als Bestseller”, 1971. IV. 9.

memoáriróadalom alapján, ha viták közepette is, de kialakultak és megállapodtak. A memoár információgazdagsága érthetően megmozgatta a szakmai közvéleményt, az eddigi álláspontok újbóli végiggondolására készítetett. Recenzensei szinte valamennyien egyetértének abban, hogy forrásértékét tekintve messze kiemelkedik a második világháború utáni memoáriróadalomból. Brüning lelkiismeretes és precíz hivatalnok módjára feljegyezte és továbbadta ez utókornak kormányzási időszakának eseményeit, egészen az apró részletekig. Kötelességszerűen ragaszkodott az eseményhűséghez, így az ő visszaemlékezései esetében, a részleteket tekintve nem kell tartania a történéseknek a memoáriróknál szokásos „emlékezetkihagyásoktól”, szubjektív indítékú ferdtételektől. A részletesség — száraz kommentátori hangnemben — az események áttekintését megnehezíti némileg, s az olvasmányosság rovására megy, azonban a korszak kutatói számára épp ez a gondos részletezés teszi érdekessé és értékessé a munkát.

Forráskritikára így nem a részleteket, hanem a Brüningi politika *megítélésének egészét* illetően van szükség. Brüning ugyanis épp úgy, mint a többi memoáriró saját öngazolására írta meg visszaemlékezéseit, kötelességének érezte, hogy tevékenysége részletes leírásával támassza alá és magyarázza meg az utókornak politikája főbb célkitűzéseit; mintegy igazolja azok helyességét. A Brüning-memoárban a szubjektivitásnak ez a formája érvényesül: célja annak dokumentálása volt, hogy tettei Németország érdekeit szolgálták, az egyetlen lehetséges és ésszerű módon. A szándék azonban visszajára fordult: méltatói és kritikusai között egy sem akadt, aki épp a *memoár alapján* ne kényszerült volna kétségbe vonni Brüning politikájának helyességét, azt, hogy ez a politika Németország valóságos érdekeinek megfelelt. A visszaemlékezések ugyanis nyilvánvalóvá teszik, hogy a weimari demokrácia megsemmisülése az objektív tényezőkön túl, magának a Brüningi politikának az eredménye is volt. Brüning célkitűzése természetesen a weimari demokráciának nem a fasiszmusba torkolló felszámolása volt, ha politikája oda is vezetett. Brüning végső célja, mint ezt visszaemlékezéseiben több helyen is világosan kifejti, egy *monarchisztikus államberendezkedés*, amelynek kiépítését alkotmányos úton, lépésről-lépésre szándékozott megvalósítani.⁵ Az alkotmány 48. cikkelyével való kormányzás, s a szükségrendeletek kibocsátása ennek a folyamatnak a láncszemeit képezték. Konzervatív politikai felfogásából s a háborút megjárt katonatiszti-hivatalnoki rétegnek a demokratikus köztársasággal szembeni „ösztönös” és kialakult bizalmatlanságából következett ez a megoldási szándék, amelyet a gazdasági válság kirobbanása, a stabilitás iránti igény csak megerősítettek. Elképzeléséhez makacs következetességgel tartotta magát, nem ismerve fel, hogy a németországi politikai változások új erőket és más kibontakozási lehetőséget vetnek fel, s hogy a demokratikus alkotmány visszaszorítására tett intézkedései ezeknek az erőknél s nem saját politikai céljai megvalósulásának útját egyengették. A Brüningi politikát tehát, s annak egyes fázisait sem lehet Brüning szemszögéből megítélni.

A memoár és a róla kibontakozott vita teljes bemutatására ezen ismertetés keretei között nem vállalkozhatunk. Így csak azokat a fő kérdéseket emeljük ki, amelyekben a memoár újat hoz, illetve amelyek a vitairóadalom középpontjában állnak.

*

I. A gazdasági és pénzügyi politika szorosan összefüggött a reparációs kérdésekkel és ezáltal a külpolitikával. Az államháztartás mérlegének kiegyenlítése illetve egyensúlyban tartása céljából a kiadásokat a mindinkább zsugorodó adóbevételekhez igazították. Ezzel együtt járt a szociális kiadások csökkentése, a munkanélküliség fokozódása. Szükségrendeletek útján a helyi közigazgatási szerveket is erre a politikára kényszerítették.⁶ Ennek a gazdaságpolitikának pénzügyi téren a *deflációs* pénzügyi politika, az árak és bérek egyidejű csökkentése felelt meg. A gaz-

⁵ Erre az alkotmányreform kérdésének tárgyalásánál még visszatérünk.

⁶ 1931/3. sz. szükségrendelet.

⁷ Brüning: i. m. 475.

daságtörténészek, akik Keynes-re és követőire hivatkoznak, ezt a fajta gazdasági és pénzügyi politikát általában elvetik, mint klasszikus példáját a válság sikertelen leküzdésének.⁸

A memoár alapján azonban nyilvánvaló, s a recenzensek ezt hangsúlyozzák, hogy maga Brüning sem a válság megfékezése miatt folytatott deflációs politikát.⁹ Ez a gazdaságpolitika, amely konzekvenciában nem a válság tompításához, hanem fokozatos elmélyüléséhez vezetett, teljes mértékben a külpolitikai cél: a reparációk eltörlése, a versaillesi béke revíziója szolgálatában állt, hangsúlyozzák egyes szerzők (mindenekelött G. Schulz és D. Petzina).¹⁰ Brüning ennek a gazdaságpolitikának az útján a reparációk teljesítését a Young-tervnek megfelelően tudatosan vezette egészen az abszurditásig, amennyiben szószerint teljesítette annak követeléseit, a válság közepette, amikor a gazdasági helyzet az annuitások kifizetését egyre kevésbé tette lehetővé. Brüning — állapítja meg egyik szerző — a német gazdaság lerombolása által akarta a hitelezőket engedményekre kényszeríteni, hiszen így saját tőkebefektetések kerültek veszélybe. Brüning Németországot ezen a módon a „világ pénzügyi idegközpontjává” akarta tenni, a „betegségből fegyvert kovácsolni” (73. o.). G. Schulz Brüning gazdaságpolitikáját — nem politikájának egészét — a célhoz mérten sikeresnek tartja. Lépésről-lépésre elérte a reparációk törlését, ami külpolitikai sikert is jelentett, s ezzel párhuzamosan haladt belpolitikájában is az alkotmány-módosító reformok útján (77. o.).

Az első világháború utáni gazdasági helyzet újszerűsége legfontosabb, összegző ismérvének Petzina (Brüning gazdaságpolitikájának másik elemzője) az *állami beavatkozás kulcsfontosságúvá növekedését* tartja, amely a liberális gazdasági rendszer végét jelentette. Szerinte a gazdasági életnek ez a megváltozott jellege — amelyet a kortársak valójában nem ismertek fel.¹¹ — szabta meg Brüning lehetőségeit is. Az objektív helyzet és annak fel nem ismerése már önmagában is ellentmondáshoz vezetett. Ehhez járult aztán a brüningi koncepció ellentmondása, az, hogy véleménye szerint Brüning gazdaságpolitikái liberalizmust tűzött ki végső célként (Németország gazdasági önállóságának elérésekor), ezt azonban a fokozódó állami beavatkozás politikájával kívánta elérni. Az államháztartás egyensúlyban tartása, a deflációs politika, a mezőgazdaság szubvencionálása mind a gazdasági életbe történő nagyon is direkt beavatkozás útján ment végbe, a reparációk kifizetése illetve konzekvenciájában ki nem fizetése céljából (129. o.).

⁸ H. Sanman: *Daten und Alternativen der deutschen Wirtschafts- und Finanzpolitik in der Ära Brüning*. Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik, 1965. 109—140.

⁹ Mindenekelött: G. Schulz és D. Petzina. W. J. Helbich erre már a memoár megjelenése előtt felhívta a figyelmet kitűnő tanulmányában: *Die Bedeutung der Reparationsfrage für die Wirtschaftspolitik der Regierung Brüning, Von Weimar zu Hitler 1930—33* c. kötetben. Köln, 1968. Kiepenheuer und Witsch.

¹⁰ Értékelésük nagyjában-egészében megegyezik. Míg G. Schulz elsősorban a politika oldaláról közelíti meg a gazdaságpolitikai kérdéseket, D. Petzina szélesebb gazdaságtörténeti összefüggésben elemzi a brüningi gazdaságpolitikát és több új momentumára hívja fel a figyelmet. — Schulz rámutat arra, hogy Brüning, aki maga is gazdasági szakember volt és a pénzügy világ ismert szakértőivel konzultált, *tudatosan* folytatta a deflációs politikát, tisztában volt annak hatásával. Kiemeli Brüning 1930 decemberi beszélgetését a birodalmi bank elnökével, amelyben feltárta, hogy a reparációs kérdés megoldása (azaz: a reparációk eltörlése) után a Márka 20%-os leértékelését tervezi (75. o.). „Mindaddig egy látszólag tervszerűtlen deflációs politikára van szükség, hogy a világ a reparációk saját kezdeményezésére történő eltörlésére lehessen kényszeríteni.” Brüning tehát a reparációk eltörlését tartotta elsődlegesnek, ehhez szükségesnek a deflációs politikát. A beszélgetés azonban mutatja, tisztában volt azzal, hogy ez a politika válság leküzdésére nem alkalmas — arra tartogatta a devalvációt, azt a megoldási módot, amelyet a legtöbb gazdasági válság által érintett állam is választott. (Következményeiben: exportlehetőségek fokozása, több pénz forgalomba hozatala, gazdasági vérkeringés megélénkítése.) Az idézet azt tükrözi, és Schulz is arra akarta vele felhívni a figyelmet, hogy Brüning fontossági sorrendjében a reparációk eltörlése állt az első helyen, ehhez a gazdasági válság elmélyítésétől sem riadt vissza, amelynek mérséklése csak ezután következett volna.

¹¹ Kivételként a marxista közgazdászt, Vargát említi, i. m. 128.

A Brüningi gazdaságpolitika egyik újszerű és különösen következményeiben fontos momentuma, az *állami támogatás*, amelyben elsősorban és összességében is nagy arányeltolódással a mezőgazdasági nagybirtok részesült.¹² Az állami támogatásnak ez a módja kiélezte az agrár- és ipari körök közötti érdekellentétet, amely a gazdasági válság elmélyülésével fokozódott, s a politikai elégedetlenség egyik forrása volt. Az állami költségvetés elosztásának ez a rendszere együttjárt a szociális kiadások csökkentésével, amely növelte a válság miatt egyébként is erősödő alulról jövő nyomást, tehát szintén a belpolitikai feszültség fokozódásához vezetett. Petzina rámutat arra, hogy az állami támogatás fenti megoszlása miatt keletkezett feszültség feloldását a hitleri politikának sikerült levezetnie a felfegyverzés megindításával. Ez lehetőséget adott egyidejűleg a nagyipar és mezőgazdasági nagybirtok érdekeinek kielégítésére, valamint munkaalakalmak teremtetésével a szociális feszültség csökkentésére is. A szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a hitleri megoldási mód nem új: kezdetei és csirái megtalálhatók a Brüningi célkitűzésekben.¹³ A külpolitikai célkitűzés, a revizionizmus, amely belpolitikai sikon együttjárt a demokratikus kormányzás felszámolása útján történő stabilizációs törekvésekkel, kizárta a lehetőséget mindenfajta jóléti vagy szociális szempontokat figyelembe vevő, a válság mérséklését célzó gazdaságpolitikának. Ebben az összefüggésben, hangsúlyozza, valóban nem volt alternatíva másfajta gazdaságpolitikára, sem Brüning, sem utódai (Papen és Schleicher) számára, hiszen a demokratikus bázis hiányzott (132. o.).

A Brüning-memoár többi recenzense érintőlegesen és csupán a kül- és belpolitika, illetve az egész politikai koncepció összefüggésében foglalkozik a gazdasági és pénzügyi politika kérdéseivel.

II. *A külpolitikai kérdések tárgyalása* a vitairodalomban szerény helyet kap, jóllehet a külpolitika, mint alapvető probléma végighúzódik a memoáron és a vitacikkekben is. Brüning külpolitikai célkitűzése: a jóvátételtől való megszabadulás, a Rajna-vidék kiűrtése, a fegyverkezési egyenjogúság elnyerése, azaz a versailles-i békeszerződés korlátozó intézkedéseinek eliminálása és Németország európai nagyhatalmi pozíciójának visszanyerése volt (193. o.). Mint már a gazdaságpolitika tárgyalásánál utaltunk rá, a memoárból világosan kitűnik, s a polemikában is hangsúlyt kap, hogy Brüning a válságot eszközként használta kül- és belpolitikai célkitűzéseinek megvalósításához. Ennek a revizionista külpolitikának a bírálatára általában csak közvetett módon, a Brüningi politika egészének értékelésekor kerül sor.

Ónálló tanulmány formájában Brüning külpolitikájával csak H. Graml foglalkozik. Graml cikkében a Brüningi külpolitika új, a Stresemann-korszakétól eltérő vonásaira hívja fel a figyelmet, vitatja a két külpolitikai koncepció és gyakorlat közötti kontinuitást. Graml azonban abszolutizálja Brüning külpolitikájának eltérő jellegét, figyelmen kívül hagyja az érintkezési pontokat, s azt, hogy Brüning külpolitikai lehetőségeit részben még Stresemann teremtette meg, szándékainak, célkitűzéseinek megvalósulását a gazdasági válság csak közelebb hozta. Ezzel mi nem a kontinuitást kívánjuk abszolutizálni, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a Stresemann-i és Brüningi külpolitikai koncepció között véleményünk szerint alapvető különbség nem volt, létezett egy bizonyos folytonosság, főleg célkitűzésekben, ami természetesen nem fedheti el a Brüning-féle külpolitika Stresemannétól eltérő vonásait.

Graml tanulmányában a Brüningi külpolitika alapvetően új vonását: *revizionizmusát* helyezi előtérbe. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Brüningi koncepcióban nemcsak az 1914 előtti határok visszaállítása szerepelt, hanem kifejezetten nagyhatalmi igényű volt: tartalmazta — lényeges elemként — a Délkelet-Európa felé terjeszkedést is (140. o.). Graml kiemeli Brüning politikálási stílusát, a külpolitika „hadszintértéként” való kezelését, azt, hogy pl. külpolitikai tár-

¹² 1930-tól állandóan növekvő mértékben. *Petzina*: i. m. 131. Az 1928. évi összesen 500 millió M-helyett 1930/32-re több mint 2,5 milliárd M-t tett ki.

¹³ Ugyanott, és *D. Petzina*: Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932—33. VfZ, 1967/1, 18—56.

gyalások és viták leírásánál sorozatosan katonai kifejezéseket használt (141. o.). Graml ezt nem stfluskérdésnek, hanem lényegi kérdésnek tekinti, az újfajta külpolitikai vonalvezetés megnyilvánulási formájának. Ide tartozik véleménye szerint a nemzetközi kapcsolattartásban a többoldalú tárgyalások és egyezmények kerülése, a kétoldalú eszmecsere előnyben részesítése. Rámutat arra, hogy Franciaországban a Brüning-féle politikát kezdettől harci jelként fogták fel és Brüning fellépésével vége szakadt a két ország közt a „megegyezési politikának”. Graml a revizionista külpolitika belpolitikai következményének tartja a szélsőjobb fokozatos térnyerését. A hivatalos politikává tett revizionismussal utat nyitott a nacionalista demagógiának. Graml egészében úgy értékeli a brüningi külpolitikát, mint amelynek bizonyos elemeit majd meg lehet találni a nemzeti szocialista külpolitikában (145. o.).

III. *Belpolitika.* Brüning politikájának „sarkalatos pontja” a Weimari Köztársaság békés úton, alkotmányreformokkal történő átalakítása monarchiává (378. o.). Ennek a folyamatnak a kiindulópontját képezte a 48. tc.-kel, vagyis a parlament kikapcsolásával történő kormányzás. Brüning visszaemlékezéseinek véleményünk szerint is ez, illetve az ebből adódó következtetés az egyik legfontosabb eleme. Bebizonyosodik, hogy a szükségrendeleti kormányzás nála nem a válság diktálta kényszermegoldás és nem a nemzetiszocializmus alternatívája volt, hanem Brüning koncepciójának alapja, amely koncepció benne már jóval kancellársága előtt megfogalmazódott.¹⁴ Az alkotmány reformját két döntő ponton vette tervbe. Első fázisa lett volna a szövetségi államrendszer felszámolása, pénzügyi nyomással a szövetségi államok bíraskodási és rendőrségi-közigazgatási önállóságának megszüntetése, majd fenti hatásköröknek a birodalmi kormányzatra való át ruházása, továbbá a birodalmi kormánynak felelős birodalmi biztosok kinevezése a közigazgatás racionalizálása céljából. Ez a folyamat az 1930 decemberi szükségrendelettel, amely erősen beavatkozott a gazdasági válság ürügyén a szövetségi államok pénzügyeibe, kezdetét is vette. Az alkotmányreformtervezet másik döntő momentumát Hindenburg uralkodói jogokkal való felruházása, kormányzóvá való kinevezése, ezáltal a köztársasági államforma megszüntetése képezte volna. Hindenburg az átmenetet és a kontinuitást jelképezte volna a köztársaság és monarchia között, a hatalmat a trónörökös fiai egyikének kellett volna biztosítania, átmentenie (453. o.).

A monarchista reform elképzelése a memoárban számos helyen visszatér, de részletezésére, kifejtésére nem kerül sor. Brüning különböző politikusokkal folytatott beszélgetéseiben hol „angol példára”, „angol modellre” hivatkozik, hol azzal dicsekszik, hogy a parlament hatáskörét majdnem a „Bismarck-korabeli állapotra” sikerült csökkenteni, és a birodalmi elnöknek valójában nagyobb hatalmat biztosított, „mint amilyenell a császár valaha is rendelkezett” (378. o.). Így nyitott kérdés marad, hogyan is képzelte Brüning a megvalósítandó monarchiát. A történész-vitákban ezen a ponton is különböznek a nézetek. Brüning sokat mond, de egyszersmind keveset is ebben a vonatkozásban, így azok számára, akik felmentésére és saját korábbi nézetei igazolására törekednek, ezen a ponton ad némi lehetőséget.

Vonatkozik ez mindennek előtt W. Conze-re, aki a legrészletesebben foglalkozik az alkotmányreform kérdésével. Conze arra keres bizonyítékot, hogy Brüning egy angol típusú monarchiát tervezett. A memoárból kiragadott idézetek azonban nem meggyőző erejűek (211. o.). Conze ezért azt hangsúlyozza, hogy az angol modellt „nem szabad szó szerint értelmezni”. Brüning nem formai értelemben gondolt egy angol típusú parlamentarizmus megvalósítására, hanem számára az angol példa „tartalmi-lényegi sajátosságai” szolgáltak mértékül. Így elsősorban az angol parlamentarizmus „működőképessége” és „fegyelmettsége”, a „kormányzati rendszer stabilitása” (212. o.).

¹⁴ Ld.: „Memoiren” 274, 378: Hindenburggal folytatott beszélgetései. — J. Wheeler-Bennett erre már 1936-ban, a Brüninggel folytatott beszélgetések alapján felhívta a figyelmet, a szakirodalom azonban ezt nem hasznosította. „Hindenburg, The Wooden Titan”, London 1936. Németül: Der hölzerne Titan Paul v. Hindenburg. 1969, 361—364.

Conze Brüningről és a Brüning-féle politikáról alkotott véleményében az „angol modell” kulcs-szerepet játszik. Azt hivatott igazolni, hogy Brüning valójában meg akarta őrizni az alkotmányosságot és az alkotmány demokratikus tartalmát, reformját törvényes eszközökkel éppen ezért vette tervbe. Ezt a célt szolgálta volna a véleménye szerint az elavult szövetségi államrendszer felszámolása, az egységes modern államszervezet kiépítése. Véggövetkeztetése — ebből adódóan — az, hogy az alkotmányreform volt Brüning alternatívája a fasiszmussal szemben, Brüninget és programját így a Weimari Köztársaság lehetséges megmentőjének tartja (217. o.).

Conze nem veszi figyelembe sem Brüning ennek ellentmondó kijelentéseit, sem intézkedéseinek valóságos tartalmát, amelyek nem az alkotmány demokratikus jellegének megőrzését, hanem ellenkezőleg, annak megsemmisítését, aláaknázását szolgálták. Ezt bizonyítja többek között az a tény is, hogy Brüning az alkotmányreform megvalósításában és egész politikájában a jobboldali erőkre és pártokra — Hitlerre is beleértve — akart támaszkodni, a szociáldemokráciát pedig csak eszközként kívánta felhasználni.

Conze-hoz hasonló álláspontot képviselt a memoárról adott nyilatkozatában R. Morsey és G. Treviranus, Brüning egykori közlekedési minisztere és bizalmasa.¹⁵ Morsey véleménye szerint Brüning szándéka egy „szabad és demokratikus állam- és társadalmi rend” létrehozására, amelynek eszközét az alkotmányreformban látta, „minden kétségen felül áll”. Treviranus rövid nyilatkozatában „vitathatatlan tényként” szögezi le, hogy Brüning az alkotmánymódosítást a „parlamentarizmus talaján” kívánta végrehajtani. A weimari alkotmány kereteinek túllépéséért kizárólag a birodalmi elnök környezetét és a pártok vezetőinek „rövidlátását” hibáztatja. Állásfoglalása Brüning egyértelmű felmentését jelenti.

Conze-val szemben foglalt állást a vitában G. Schulz és K. D. Bracher, valamint E. Deuerlein.¹⁶ Schulz csupán érintve az alkotmányreform kérdését, annak jellegét úgy határozza meg, hogy Brüning utalásai alapján sokkal inkább a Horthy-féle kormányzati rendszerre lehet gondolni, mint az angol parlamentarizmusra. Tanulmánya egészében cáfolja Brüning megoldási tervének demokratikus mivoltát (73—75. o.). Deuerlein a Brüningi politikát általában, s azon belül az alkotmány-reformtervet „XVIII—XIX. századi kabinetpolitikának” tartja. Rámutat alapvetően antidemokratikus jellegére. Ez a politika szerinte „nem szavazóképes polgárokat, hanem engedelmségre kötelezett alattvalókat kíván”.

Bracher a Brüning-féle monarchista törekvés *bismarcki* jellegét hangsúlyozza, konzervativizmusát emeli ki. Véleménye szerint sikertelenségének is ez volt, túl az objektív tényezőkön, az oka. Brüning nem ismerte fel a cselekvés és tervezés lehetőségeit és feltételeit a modern tömegtársadalomban, amelyben minden politika demokratikusan vagy áldemokratikusan szerveződik, maga az autoritárius és totalitarista uralom is. Brüning ebben a történelmi helyzetben tradicionális XIX. századvégi államfelfogásával és ennek megfelelő megoldáskísérletével kudarcra volt ítélve (115. o.). Bracher a „politikátlan politika” jelzővel próbálja összefoglalóan jellemezni Brüning programját. Egyik legfontosabb példaként éppen alkotmányreform-tervét említi, „politikátlan” kötődését a sokkal inkább a XIX. századi, mint saját korának megfelelő útkereséshez. A „politikátlanság” másik döntő momentumának Brüning Hindenburghoz való irracionális kötődését tartja. Brüning világosan felismerte Hindenburg államfői alkalmatlanságát, mégis mindvégig kitarzott mellette, segítette ezt kifelé leplezni és egész politikai tervét valójában Hindenburgra építette. Bracher a Brüningi politikának ebben az alapvető ellentmondásosságában, irracionális természetében látja Brüning emberi tragikumát és politikája bukásának az

¹⁵ „Mehr Monarchist als Zentrumsman” (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. XI. 5. „Brüning als Bestseller” (Die Zeit, 1971. ápr. 9.) G. Treviranus is az utóbbi cikkben.

¹⁶ G. Schulz: Erinnerungen... Der Staat, 1972/2. K. D. Bracher: Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik. VfZ, 1971/2. E. Deuerlein: Brüning als Bestseller. Die Zeit, 1971. ápr. 9.

okát is (121. o.).¹⁷ I. Maurer azt a magyarázatot adja, hogy Brüningnek a szükségrendeletek aláírásához, az alkotmányosság fenntartásához volt szüksége Hindenburgra, nem az iránta érzett tiszteletből tartott ki mellette.

Úgy gondoljuk, inkább Bracher magyarázata áll közelebb az igazsághoz, aki, mint már idéztük, a Brüningi politika irracionális magvát látja Hinderburghoz fűződő kapcsolatában. Pusztán a politikai érdekkapcsolattal, figyelmen kívül hagyva a szubjektív tényezőket, ugyanis nem lehet megmagyarázni ezt a Hindenburg iránti hűség komplexust. A magyarázat kulcsát minden bizonnyal Brüning egyénisége adja; fegyelmezettsége, feltétlen kötelességtudata, a német katonatiszti és hivatalnoki kar engedelmességhez szokottsága feljebbvalóival szemben, ami Brüninget is jellemezte. Brüning jó katona módjára viselkedett, ha ellenérzéssel is, de teljesítette Hindenburg iránti kötelességét, ha más véleménye is volt, alkalmazkodott akaratához.

IV. Röviden, csak említésszerűen szeretnénk kitérni *Brüning és a jobboldal, főként Brüning és a nemzeti szocialisták viszonyára*. A memoár ugyanis éppen ebben a vonatkozásban adja a legtöbbet. A kormányzati időszak eseményeit javarészt a különböző pártokhoz és frakciókhoz tartozó politikusokkal folytatott konzultációk, viták tükrében mutatja be, így támpontot nyújt — eddig nem ismert részletek aprólékos leírásával — pártok és politikusok egymáshoz és hozzá, Brüninghez fűződő kapcsolatára. Ennek ismertetésére, akárcsak főbb vonásaiban is, ilyen keretek között lehetetlen vállalkozni, ezért csak az e körül gyűrűző vita jellemző momentumát emelnénk ki.

A memoár alapján elsősorban az a kép bontakozik ki, hogy Brüning sokkal nagyobb mértékben kívánt a jobboldali pártokra, főként a Német Nemzetiekre (Hugenberg pártja) és a nemzeti szocialistákra támaszkodni, mint az eddig ismert, vagy feltételezett volt. Rájuk támaszkodva akarta a monarchista restaurációt végrehajtani, ezért kezdetől együttműködésre, koalícióra törekedett velük. Sikertelenül: a koalíciót sem Hugenberggel, sem Hitlerrel nem tudta megvalósítani, legkevésbé mind a kettőjükkel. Kudarcot vallottak próbálkozásai a Centrum és az NSDAP koalíciójának létrehozására, amellyel a nemzeti szocialistákat a hatalom részeseivé akarta tenni és egyúttal ellenőrzést gyakorolni felettük.¹⁸ Brüning, ha szubjektíve ellenszenvvel — különösen a későbbi kiábrándító tapasztalatok után — viseltetett is Hitler iránt, az együttműködésre ezt követően is több ízben komoly kísérletet tett. A nemzeti szocialista mozgalom „újszerűségét” és veszélyességét nem ismerte fel, Hitler legitimitáson alapuló taktikáján sem látott keresztül.

V. A fő kérdéscsoportok tárgyalása során lényegében már érintettük, miként értékelték a recenzensek *Brüning politikájának egészét*. Mindehhez végezetül csak néhány összegező megjegyzést tennénk.

Jóllehet a memoár több lényeges ponton megváltoztatja a Brüning kormányzati időszakáról alkotott képet, s a részletek sokaságával újat ad, a Brüning-vita résztvevői, ha az új információt tartalmazó részleteket ki is emelik, fel is hívják azokra a figyelmet — ami annál is inkább fontos, mert a memoár ezeknek olyan bőségét nyújtja, hogy áttekintésük roppant nehéz — kevéssé vagy egyáltalán nem változtatnak korábbi álláspontjukon.

Az utóbbi megállapítás mindenekelőtt a két, a memoár megjelenése előtt is alapvetően eltérő véleményt képviselő Conzere és K. D. Bracher-re vonatkozik. A vitában a két pólust most is ők jelentik. Conze változatlanul a köztársaság lehetséges „megmentőjét” látja Brüningben — ha ezt másképpen fogalmazza is meg és a „megmentő” szót kerüli, míg Bracher — joggal

¹⁷ A. Brecht: Gedanken über Brünings Memorien. Politische Vierteljahrsschrift, 1971/2: „Die grosse Lüge: Hindenburg.”

¹⁸ A szövetségi államok a birodalomtól pénzügyileg függő viszonyban voltak. Brüning szükség esetén a rendőri szervek központosítását is tervezte. Memoiren 400.

— önigazolást lát a memoárban és ismételten leszögezi, hogy a Brüningi politika megteremtette a lehetőséget a fasiszta hatalom-átvételtre.¹⁹

Conze úgy fogalmaz, hogy Brüning — Bracher állításával ellentétben — nem a demokrácia felbomlasztásának volt az első kancellárja, hanem a tervezett „gyógyítási folyamatnak” (219. l.). Tanulmányában a Brüningi program realitását kétségbe vonja, a kudarcért azonban — s az eredményért; a fasizmus hatalomra jutásáért — kizárólag Brüningen kívülálló tényezőket tesz felelőssé, elsősorban a Hindenburg környezetéből kiinduló intrikákat.

Bracher a „politikátlan politika” kifejezéssel a memoár alapján a Brüningi politika paradox jellegét igyekszik érzékeltetni (mint azt az alkotmányreform kérdésének, valamint Brüning Hindenburghoz való kapcsolatának tárgyalásakor már kifejtettük), érzékeltetve azt is, hogy Brüning minden ponton szándékaival ellenkező eredményt ért el, de ez abból következett, hogy a kitűzött célok nem felelnek meg a valóságos politikai helyzetnek és lehetőségeknek. Brüning így vált véleménye szerint a német demokrácia felbomlasztásának első kancellárjává (114. és 215. o.)

Conze álláspontjához áll közel a vitában, mint már erre kitértünk, R. Morsey és G. Treviranus is. A. Brecht, ha tanulmányában fel is hívta a figyelmet a Brüningi politika alapvető el-
lentmondásaira, összegzésében mégis nagy tisztelettel adózik Brüningnek, „kivételes szellemi ranggal és emberi nagysággal bíró hazafinak” tartja, aki kora mostoha körülményei között kudarcot vallott” (638. o.).

A Bracheréhez közelálló véleményt fogalmaznak meg a vitában G. Schulz és H. Graml, valamint E. Deuerlein.

Schulz leszögezi, hogy a memoár megjelenése után többé nem lehetséges 1933-at korszakhatárnak, illetve az 1933 előtti periódust az utána következő kontrasztjának tekinteni. „Post festum szemlélve” — állapítja meg — „ezzel a kormánnyal üttök a köztársaság végórái”, s ebben Brüning, aki „sokkal inkább válságok teremtésére, mint leküzdésére mutatott képességet”, jelentős szerepet játszott (81. o.).

Graml azt bizonyítja, hogy a külpolitikai meghatározottság, a külpolitika primátusa, annak revizionista jellegéből következően jelentősen hozzájárult, egyfelől Németország belső fasiszálásához, másfelől megteremtette a nemzetközi feltételeket a fasizmus hatalomra jutásához illetve annak elfogadásához, valamint a hitleri külpolitika első lépéseihez (145. l.). E. Deuerlein értékelésében a kortárs L. Kaas ítéletére emlékeztet, aki szerint Brüning „olyan ember volt, akinek sok hatalom adatott a kezébe, akiből azonban hiányzott az a képesség, hogy a hatalmat hasznossá tegye”. Rámutat arra, hogy Brüning nem ismerte fel, illetve félreismerlte és rosszul értékelte kora társadalmi és politikai mozgóerőit (Die Zeit, 1971. IV. 9.).

*

A Brüning memoár jelentőségét és értékét számunkra az új információk bőségéből kibontakozó kép adja, melynek alapján új kérdésfeltevésekre s nemcsak Brüning két éves kormányzási időszakának újraértékelésére, hanem a huszas évek történetének végiggondolására is készítet. Csak a korszak egészének kutatása alapján lehetséges meghatározni Brüning helyét, politikájának értelmét Németország két világháború közötti történetében.

A Brüningi időszak magában hordja a fasiszta politika több elemét: a külpolitika terén határozott revizionizmusa, a nemzetközi kapcsolatokat inkább szétziláló, mint megegyezésre törekvő vonásai, belpolitikájában manipulatív elemként a nemzeti egység megteremtésére való törekvés, részben a külpolitikai cél megvalósítása, részben a válság okozta feszültség levezetése érdekében, ezzel összefüggésben a demokratikus parlamentarizmus felszámolása; gazdaságpolitikában az állami beavatkozás, a centralizáció fokozása, az állami szubvencionálás és munka-

¹⁹ Conzé: Die Reichsverfassungsreform ... 217. Bracher: Brünings unpolitische Politik 123.

alkalmak teremtésének kezdetei. Mindezek a tényezők nem szolgálhatnak természetesen semmilyen értelemben sem a brüningi politika fasiszta jellegének bizonyítására. Ténykérdéssé vált azonban, hogy a prezidenciális kormányzati rendszer és a faszizmus (különösen első éve) között 1933-mal nem lehet éles határt húzni, célkitűzésekben és megoldási módokban van bizonyos folytonosság. Felvetődik a kérdés, milyen tényezők eredményezték, a Weimari Köztársaság történetének mely tendenciái vezettek a Brüning-féle politikához, hol kell keresni annak gyökereit. Hiszen az átmenet a Müller-kormány bukása után látszólag töretlen volt...

Az általunk több ponton is, időben visszafelé és előre is feltételezett kontinuitás természetesen nem a Brüning-féle politika sajátos és különös vonásait kívánja tagadni. Brüninget, mint arról több helyen szóltunk, alapvetően jobboldali és inkább XIX. századi, mint XX. századi értelemben vett konzervatív politikusnak tartjuk, aki történetileg kritikus és döntően fontos időszakban makacsul és elszántan más utat választott, mint amelyet a korszak felvetett. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy nem ismerte fel, mi a választási lehetőség. Monarchizmusa a parlamentáris demokrácia és a diktatórikus kormányzás közé eső sajátos megoldási kísérlet volt, társadalmi bázis nélkül. A hagyományos jobboldal rosszul politizált éppúgy, mint Brüning, a szélsőjobboldal pedig már nem akart vele szövetkezni. A szociáldemokráciát csak eszköznek tekintette, a kommunisták nem fértek bele politikai spektrumába. Határozott kommunista ellenessége is politikájának alapvonásai közé tartozik. Politikai meggyőződése és nézetei, saját kitűzött céljainak dogmatikus értelmezése és következetesen rossz helyzetértékelései vezettek oda, hogy működésével és bukásával végeredményben a nemzeti szocialista hatalomátvételt segítette elő.²⁰

Fejes Judit

²⁰ A memoár folytatásának tekinthető további két kötet a közelmúltban jelent meg: *Briefe und Gespräche 1934—1945. Briefe 1946—1960.* Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1974.

Reflexiók Horváth Pál könyvéről

A budapesti egyetem egyetemes jogtörténész-professzora már eddigi, a kelet-európai jogtörténet körébe vágó könyveivel is további gondolkodásra, a problémák másoldalú, de hasonló szempontú megközelítésére készítette a történészeket. Ugyancsak igen érdekes és elmozdító legújabb munkája (Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 503 l.). Nemcsak a jogtörténészek, hanem a történettudomány egyéb ágainak művelői is nyilván érdeklődéssel olvassák a magyar jogtörténetírás fejlődéséről, az összehasonlító módszer első jelentkezéseiről, majd a jogi historicizmus térhódításáról szóló fejezeteit.

Ezen a helyen azonban könyvének utolsó három fejezetére szeretnénk felhívni a figyelmet. Ezek a módszertani ihletésű fejezetek az összehasonlító jogtörténetírás kibontakozását mutatják be az utóbbi egy-két évtizedben, elsősorban a szocialista országok marxista jogtudományában, felvázolják az összehasonlító módszer lehetőségeit, korlátait, a további kutatás feladatait. Igen figyelemreméltó, amit Horváth Pál a jogfejlődés tipológiai vizsgálatával kapcsolatban fejtet. Jónéhány megállapítása nemcsak szorosabb értelemben a jogtörténet, hanem a mai jogrendszerek összehasonlító vizsgálatának elvi és módszertani kérdéseit is felveti. Ezek a kérdések persze már messze esnek a történész illetékességétől.

Visszatérve azonban az összehasonlító jogtörténetírás feladataira, Horváth Pál igen meggyőzően érvel amellett, milyen hasznos volna a kelet-európai országok viszonylatában a hasonló gazdasági-társadalmi alapon kialakuló jogrendszerek intézményeinek, kategóriáinak összehasonlító vizsgálata, annak felderítése, hogy azonos vagy hasonló jellegű intézmények milyen különböző elnevezések alatt szerepelnek a forrásokban, ill. azonos elnevezések mögött milyen eltérő tartalmak húzódnak meg. „A jogtörténetnek különösen sok lehetősége van arra, hogy az azonos jegyeket viselő intézményformákat, jogi kategóriákat stb. a történeti tényeken alapuló egységes terminológiával kezelje. Ez az igény tehát csak közvetve kapcsolódik a filológiai összehasonlító módszerek alkalmazásához. Inkább arról van szó, hogy a közös jegyeket mutató jogfejlődési folyamatok tárgyalásában végre a tudomány is egységes terminológiát alkalmazzon. Külön jelentősége van ennek a közel-környező népek jogtörténettudományában, ahol a nyelvi nehézségek leküzdésének egyik hatékony eszközét is szolgálná a történeti szerepét tekintve azonosnak mondható intézmények egységes terminológiai megközelítése” (385. l.).

Az biztos, hogy pusztán jogtörténeti szempontból is érdemes volna az ilyen irányú kutatásokat kifejleszteni. De a történész tüstént a maga hasznára is szeretné ezt a kutatást fordítani, hogy közelebbről megláthassa a jogi terminusok mögött meghúzódó társadalmi valóságot. Hiszen — elsősorban persze a feudalizmus korára vonatkozólag — a jogtörténészt érdeklő kategóriák, ha eltekintünk pl. az eljárásjogi kifejezésektől stb., ugyanakkor a történést is érintik, hiszen intézményekről lehet szó, s ezeknek a fejlődésével a történésznek is kell foglalkoznia, még inkább társadalmi osztályokról, rétegekről. S ezeknél még inkább áll az, hogy az azonos (mármint nyelvtileg azonos) kifejezés mögött más és más tartalom rejlik, míg eltérő kifejezések azonos kategóriákat ölelnek fel. A történész rögtön elábrándozik azon a gondolaton, amely jó negyed-

százada már felvetődött a Történettudományi Intézetben, egy kelet-európai társadalomtörténeti szótár vagy lexikon összeállításán.

Hiszen csak első pillantásra is, minden különösebb kutatás nélkül lehet sorolni a példákat. A rendszerezés igénye nélkül, inkább csak találmra hadd utaljunk néhányra.

A korai feudalizmus még sokféleképpen tagolt parasztságának egyes rétegei a legkülönbébb elnevezések alatt bukkannak fel, a közép-kelet-európai alrégió latin írásbeliségén belül is más-más elnevezéseket találunk a lengyel, a cseh vagy a magyar gyakorlatban, érdemes volna közelebbről szemügyre venni, mennyire hasonló vagy eltérő jogállású rétegeket illetnek ezekkel a kifejezésekkel. És hogyan viszonylik ezeknek a helyzete a bizánci birodalom vonzáskörébe tartozó országok részben görög eredetű kategóriáihoz, hogy csak a nyelvtől a paroikoszból származó bolgár parikra utaljunk, vagy a korai orosz parasztság különböző rétegeire, a mindmáig vitatott szmerdektől kezdve.

Vagy gondoljunk a fejlett feudális rendszer birtokviszonyaira, a telek fogalmára, amely megintcsak a közép-kelet-európai fejlődés ismeretes fogalma, és minél nyugatabbra megyünk ezen a területen, annál tagoltabbá válik a kép. Az emphyteusis fogalma pl. a magyar gyakorlatban nem ismert, viszont az ilyen birtokjogú jobbágysághoz hasonló jelenségeket Magyarországon is látunk. Az „eingekaufte” és „uneingekaufte” jobbágyság megkülönböztetése az osztály vagy szélesebben délnémet gyakorlatból kerül elő. Az oroszországi területen viszont a telek fogalma voltaképpen a jobbágyszabadításig ismeretlen marad. A földnélküli, vagy legalább is a földhöz való joggal nem rendelkező kategóriák a késői feudalizmus korában ugyancsak igen tarka képet mutatnak első pillantásra. De vajon a magyarországi inquilinus és subinquilinus, a lengyel komórnik vagy az orosz bobil helyzetében nem találhatunk-e több hasonlóságot, mint amennyit eleve feltételeznénk? Másrészt a Leibeigenschaft és az örökös jobbágyság mennyire egybevágó fogalmak, vagy milyen különbségeket mutatnak?

Közismert, hogy Kelet-Európában a feudális uralkodó osztály belső tagolódása nem volt olyan mély, mint a nyugat-európai (klasszikusan persze a francia) fejlődésben, nagy általánosítással csak főnemességről és köznemességről szoktunk beszélni. De vajon az ósláv írásbeliséget alkalmazó államokban a korai idők nagybojár és kisbojár (vagy belső és külső bojár) kategóriája ennek felel meg nagyjából? És ha csak nagyjából, akkor mégis hol rejlenek a különbségek? Vagy egy másik példa, az azonos szó különböző jelentései: hogyan és miért történt az, hogy a „pán” a középkori cseh fejlődésben a főnemest jelenti (szemben a köznemes rytíř-zsel, ami a lovag fordítása, de hogyan terjedt el?) — ezzel szemben a lengyel pan eredetileg általában a feudális uralkodó osztály tagjait megillető elnevezés, de idővel csak a köznemességet jelenti, később pedig annyira általánossá válik, hogy egyszerűen a magázás kifejezésére szolgál a mai nyelvben? És lehetne még utalni az uralkodó osztály egyéb rétegeire is, hogy a szinte klasszikusnak számító orosz pomescsik (vagyis szolgáló nemes, ill. később általában földesúr, sőt a polgári korszakban földbirtokos) mellett csak ismét az orosz fejlődésből az opriesnyikra utaljunk, vagy az odnodvorci kategóriára, eredetileg alkalmasint a szolgáló nemesség legalsó rétege, amely a XVIII. sz. végére beolvad az állami parasztok rendjébe. És maga a kategória: állami paraszt, amely így csak az orosz gyakorlatban szerepel, de mi különbözetet meg mondjuk a Habsburg-birodalom állami birtokainak jobbágyságitól, vagy a katonai szolgálatától eltekintve (amitől eltekinteni persze nem könnyű) a hatőrvidék parasztjaitól?

A lengyel Rzecz Pospolita-hoz tartozott mai belorusszai területen a magánföldesúri katonaság sajátos rétege alakult ki, a vibranci (a terület írásbelisége orosz nyelvű volt), a foglalkozás örökletessé vált. Hogyan viszonylik ez pl. a magyarországi fejlődés magánföldesúri hajdúihoz?

És akkor már itt is vagyunk a hajdú-kérdésnél, a hajdú kategória és a délszláv hajduk, ill. hajdút nyelvi azonosságával és társadalmi helyzetük tényleges különbségével, a magyar kutatás már rámutatott arra (Rácz István), hogy a magyar hajdúságot sokkal inkább a kozákokkal lehet összevetni, mint a hajdukkal.

A balkáni fejlődés különben is még sok hasonló kérdést vet fel. A jobbágyságrendszer forma

szerinti hiánya, a parasztok tényleges jobbágyi, szolgáltatásokkal tartozó helyzete, de éppen a szolgáltatások különbségei révén adódó különböző kategóriák (a hegyi átkelőket őrző vojnikok, a szultán méneseit legeltető parasztok stb.). És akkor azt a kérdést is fel lehet vetni, hogy ez a rendszer mennyiben vethető össze a közép-kelet-európai területen néhány évszázaddal korábban, tehát a feudális struktúra alacsony fokán megmutatkozó szolgáltató rendszerrel, amelynek magyarországi meglétét ugyancsak nemrég tárgyalta ismét a magyar kutatás (Hekkenast Gusztáv)? Vajon ez összefüggésbe hozható azzal a sokat emlegetett ténnyel, hogy a török (vagyis mohamedán) feudalizmus a feudális rendszer primitívebb változatát jelentette csakugyan, vagyis a XVI–XVII. századi struktúra összevethető a X–XI. századi közép-kelet-európaival, vagy az eltérés sokkal lényegesebb? Vagy mit is értünk veoltaképpen csorbadzsinn a bolgároknál vagy khodzsabasin a görögöknél, gazdag parasztot vagy kereskedőt vagy helyi notabilitást vagy a feudális rendszerből már kiemelkedő földbirtokost? Vagy ezeket a különböző, sőt nagyon is eltérő kategóriákat nevezték így együttesen, differenciálatlanul?

És idézhetnénk bőven olyan elnevezéseket, amelyek a legkülönbözőbb területen bukkannak fel, a legkülönbözőbb jelentéssel, de nyelvi azonosságuk kétségbevonhatatlan. Hogyan lesz az ósláv *cholp* ~ *chalp* szóból a lengyel *chołp*, amely általában jelenthet parasztot, és az orosz *holop*, ez az ugyancsak sokat vitatott és bizonytalan, leginkább talán a sokjelentésű közép-kelet-európai *servus* kifejezéssel összevethető réteg? (Maga a fogalmazás, amely hol fogalmat, hol társadalmi kategóriát kever, minden módszertani megfontolást és óvatosságot sutba vetve, ugyancsak a problémák bonyolult voltára utal.)

A knezből a magyarországi fejlődésben kenéz lesz, de Oroszországban knyaz, vagyis fejedelem, később herceg. A vajda (a szláv *voevoda*) első jelentése nyilván a hadsereg vezetésében játszott szerepre utal, Oroszországban is eredetileg ebben a jelentésben használatos, de a XVI. században már városparancsnokot jelent, egyre inkább nem elsősorban katonai, hanem közigazgatási funkciók ellátását, aztán társadalmi kategóriaként eltűnik. A lengyel fejlődésben ugyancsak a hadvezér jelentés az első, de vele együtt rögtön a királyi helytartót is jelenti, és már a XIII. századtól kezdve elsősorban közigazgatási teendőkkkel megbízott főembert (az ebből képezett vajdaság kifejezés mindmáig a lengyel közigazgatás területi egysége, nagyjából a megyének megfelelő szinten). De megint valamelyest mást jelent a szó a románoknál, és elég, ha magyar vonatkozásban az erdélyi vajdára és a cigányvajdára utalunk. Persze, a fejlődésnek bizonyos közös elemei már így is kitapinthatók, a sereg vezetésétől a helyi katonai parancsnokságon keresztül a közigazgatási funkcióig.

Vagy még egy kifejezés, amely már a kapitalizmus korszakába is átvezet, legalább is egyes területeken. A *kmec* szó eredetileg, úgy látszik, szabad parasztot jelentett, a szerb és bolgár fejlődésben falusi bírót, a cseheknél a helyi közigazgatás tisztségviselőjét vagy más speciális kategóriát, a lengyeleknél az egész telkes jobbágyot. A kapitalizmus korában pedig a cseh gyakorlatban sajtóperekben szereplő esküdtszéki ülnöket, a szerbben pedig városi tanácsnokot.

De talán már elég is a példák közül, amelyek sorra voltaképpen mind csak kérdések voltak, annak leghalványabb igénye nélkül, hogy ezeket meg is válaszoljuk. Annyi azért kitűnhetett, mennyire át- meg átítatódott a kelet-európai, társadalmi kategóriákra érvényes jogi terminusrendszer a szlávval, ez az alaprég, amely még a latin írásbeliségű népeknél is érvényesül, még hozzá nem csupán a szlávoknál, hiszen a Várad Regisztrumban is „*prauda*”-t szolgáltatnak pl., vagy a Habsburg-birodalom német hivatalos nyelve is a *Roboten* fogalmát alkalmazza.

Egy kelet-európai társadalomtörténeti szótár gondolatából indultunk ki. Nyilvánvaló, hogy a futólag felvetett, de igen fontos kérdések alapos, valamelyest is kielégítő megválaszolására, különösen genetikus magyarázatára ez a szótár sem tudna vállalkozni. De legalább összegyűjthetné és rendszerezhetné az anyagot a későbbi, magasabb szintű vizsgálatok számára. Sok szó esik az utóbbi időkben a szocialista országok történéseinek szorosabb együttműködéséről. Az itt újból felvetett gondolat pl. nagyon is alkalmas volna ilyesfajta együttműködésre, hiszen enélkül megvalósítását el sem lehet képzelni.

Végül is elég messzire kerültünk Horváth Pál könyvétől. De csak szorosan vett tárgyától, nem a könyv egész szellemétől, amely maga is hasonló kérdésfeltevéseket tartalmaz és továbbiakat sugall. Hadd szögezzük le ezért befejezőként, mennyire hálásak lehetnek a történészek Horváth Pálnak ezért a könyvéért is.

Niederhauser Emil

РЕЗЮМЕ

**Т. Хайду: Начало политической деятельности Михая Каройи
(1901 — 1909)**

Хотя Михай Каройи в своих мемуарах писал, что его политическая деятельность началась с 1909 г., на самом деле он вступил на политическую арену, когда в 1899 году он был назначен членом верхней палаты, потом в 1901 г. был выдвинут, правда безуспешно, кандидатом в депутаты парламента. Настоящее его выступление в политической жизни все же связано с политическим кризисом 1905 г. В это время как сторонник Алберта Аппони вступил в объединенную партию независимости и на своем имении был избран в недолговечную палату депутатов 1905 г.

В 1905 году Каройи относился к группе магнатов-аграриев, был сторонник ее единства и вне своей партии держал хорошие отношения с т. н. «либеральными беженцами», сторонниками Дылы Андраши и Шандора Каройи. В это время он еще далек от радикального крыла партии независимости, но не раз выступил против сторонников Иштвана Тисы и правительства Фейервари.

Во время правления Фейервари и в период национального сопротивления он развивал немаловажную, но недвусмысленную деятельность. Пользуясь своей поездкой в США, он не выступил кандидатом на выборах 1905 г. и позже тоже оставался в стороне от попыток по его политической активизации. Несмотря на то, что Каройи остался до самого конца сторонником коалиции, он критически относился к правлению коалиции. По его высказываниям можно сделать вывод, что лозунги национальной борьбы пока он считал чрезмерными и пропагандистскими, тем самым в духе Шандора Каройи он ожидал больше социальных мероприятий от правительства Векерле. Высказывания Каройи даже свидетельствуют и о том, что уже в это время с возрастающим интересом изучал идеи социализма.

Во время правления коалиционного правительства он развивал общественную деятельность в качестве члена руководства потребительской кооперацией «Хандья» («Муравей») с одной стороны, и руководителя различных националистских культурных объединений. Самым значительным фактом был его избрание в феврале 1909 г. председателем Общегосударственного объединения крупных землевладельцев (ОМГЕ), вернее его переизбрание в апреле того года, так как первый раз он отказался от этого. Автор статьи указывает и политическое значение избрания. Выступление графа Зеленски за свержение графа Аурыла Дежевфи и за свое избрание составило часть осторожной акции Иштвана Тисы вернуть себе власть. Каройи как единый кандидат всех партий коалиции был призван препятствовать, чтобы ОМГЕ попало в руки Тисы и Зеленски.

Дб. Литван: Документы дружбы

(Переписка Михая Каройи и Оскара Яси)

В истекшие годы архивное наследие Михая Каройи в Будапеште и Оскара Яси в Нью-Йоркском Колумбийском университете пости в то же время стало доступным для исследователей. В этом наследии находится их переписка между 1919 и 1949, которая по объему и богатству содержания имеет важное значение. В свете нескольких сот писем, но используя и другие рукописные и печатные источники, автор настоящей статьи обобщает дружбу и историю личных и политических контактов двух политиков.

Их жизненные пути (сверх того, что по времени охватывают почти одинаковый период; оба радикались в 1875 году, Каройи умер в 1966, а Яси — в 1957 г.) были тесно связаны друг с другом и показали отчасти важные параллели, отчасти поучительные про-

тиворечия и наконец два жизненных пути уклонились друг от друга, так как два мужчины дали отличающие ответы на узловые вопросы эпохи и по проблемам путей демократии и социализма в международном отношении и в Венгрии.

Аристократ, крупный землевладелец, Каройи добрался от политического консерватизма до взятия идей социализма и его последствий в Венгрии. В этом процессе развития важная роль принадлежала Оскару Яси, который с начала столетия был выдающейся фигурой демократических, политических и культурных движений в Венгрии. В лагере прогрессии он первый отмечал значение Каройи и в 1910-е годы на общей платформе национальной независимости и демократического преобразования они стали взаимодействовать. Это стало основой их прочной дружбы и тесного сотрудничества, которые продолжались не только в период руководимой ими буржуазно-демократической революции и правительства (октябрь 1918 — март 1919), но и за последовавшей затем пять лет, когда они стояли во главе венгерских эмигрантов-демократов, боровшихся против контрреволюционного режима. Однако начиная с 1920 года — как об этом свидетельствует их переписка этого периода — они вели повторную и все более обостряющуюся полемику друг с другом в вопросе о дальнейших целях и главным образом об отношениях ко коммунизму, Советскому Союзу и коммунистической партии. В Советском Союзе и международном рабочем движении Каройи признал реальную и необходимую силу международного прогресса и борьбы с режимом Хорти и с европейским фашизмом. Яси же жестко противопоставлялся ленинской идеи диктатуры пролетариата и всеми силами старался отдалить своего друга от соединения с коммунистами. В 1930 году Каройи совершил поездку в США и в это время между ними произошел открытый политический разрыв. Но их личная дружба и переписка не прекратились даже в годы второй мировой войны они возобновили все политическое взаимодействие в рамках антифашистского движения венгерских эмигрантов, проживших на Западе. После войны Каройи вернулся из эмиграции на родину и послом Венгрии во Франции стремился служить делу международного взаимопонимания и европейского прогресса. В 1949 году он был принужденным опротестовать организацию процесса Ласло Райка и опять взялся жить в эмиграции. Яси же — хотя в 1947 году он проводил короткое время в Венгрии — все враждебнее выступил против развития и строя Венгрии и в начале 1949 года он написал свое последнее письмо на адрес Каройи и в этом он порвал их 30-летнюю дружбу. Но в 1955 году, после смерти Каройи, собрав остаток, он старался исправить этот неправильный и несправедливый шаг. Он опросил многих представителей венгерской эмиграции и намеревался написать статью о Каройи (эту статью он только начинал разработать) и этим попробовал отмечать большую историческую роль и значение Каройи.

Я. Йемниц: Политическая концепция и международные контакты Михая Каройи во время второй мировой войны

Вспышка второй мировой войны принесла в жизни Каройи не так большие изменения, как его современников. Его политические взгляды уже давно установились и в конечном счете он требовал для Венгрии демократических реформ (аграрной реформы, ликвидации феодальной политической системы и прогерманской внешней политики), но кроме этого он выводил социалистический перспектив и придавал большое значение примичению придунайских народов и созданию конфедерации.

Свои международные связи Каройи налаживал в соответствии со своей позицией. Война нашла его в эмиграции в Лондоне, где он смог взаимодействовать в первую очередь с левыми политиками лейбористской партии (Ласки, Брейльфорд, Бевин, Э. Уилкинсон, Страус). В ходе антифашистских акций ему легко получилось взаимодействовать с такими представителями английской интеллигенции, как с Б. Расселом, Дж. Гексли, или же в поздний период войны — Т. С. Элиотом.

Наряду с английскими контактами (и здесь говорится лишь о личных контактах и дружбе по единству взглядов, но связи по печати не упоминаются) Каройи мог установить контакты и с французскими, чехословацкими (Ян Масарик), югославскими (генерал Велебит), испанскими (Аскарате) и германскими эмигрантами, так как Лондон стал большим сборным пунктом эмигрантов всего европейского континента. Стоит упомянуть, что международные антифашистские организации, как напр. Fight for Freedom, или старые английские демократические, вернее лейбористские организации, как напр. Union of Democratic Control и Fabian society, регулярно вовлекали Каройи в антифашистские акции, попросили его дать информации о политическом развитии Венгрии, и сверх всего этого, опирались на него и в том, чтобы они точнее набросать планы по отношению к Европе после войны. И замечания Каройи всегда указывали налево и имели целью социалистическое преобразование Европы.

Эти стремления, планы и суждения уже длительное время были характерны для жизненного пути Каройи. Однако его международные связи проявили какой-то динамизм в ходе войны. Если в первые два года войны его деятельность и контакты кажутся скудными, ведь на 1938 и 1939 годы потрясение наложило свой отпечаток, то позднее, в 1942 и главным образом в 1943 г. эти контакты расширились и оживились. Можно отметить, что Каройи всегда брался за недвусмысленность и, в связи с этим, вступить в спор с редакторами Британской радиовещательной корпорации Би-би-си, которые проявили преувеличенное снисхождение к хортистским политикам. Именно эта принципиальность вызывала признание и со стороны западноевропейских демократов и социалистов, как это выясняется из сжатой формулировки письма Ласки от 1944 г.

Й. Герич: Защита государственного суверенитета и точки зрения применения «двух прав» в венгерских хрониках XII—XIII вв.

Исследования по дипломатике и истории права в венгерских хрониках XII—XIII вв. обнаруживают важные доказательства знания и применения римского и канонического права.

Эти установления вполне подкреплены замечаниями известного юриста канонического права, Кардиналиса Хостиензиса, прожившего в XIII веке. Согласно этому, аргументы римского права в Венгрии тоже использованы в тех случаях, когда венгерское обычное право оказывается неудовлетворительным.

Застрельщики римского и канонического права в Венгрии были правоведы «*clerici regis*». Знанию римского права в Венгрии равно как и по всей Европе содействовало изучение канонического права и элементы римского права посредничало каноническое право, вспомогательной дисциплиной которого было цивилистическое (гражданское) право.

Изучение римского права и применение его положений в светской жизни всей Европы в качестве вспомогательных источников доставили немало трудностей защитникам суверенитета отдельных государств.

С принятия Фридрихом I Барбароссой Ронкальских постановлений императоры династии Штауфенов в качестве *Authenticae* включили свои законы в Корпус Юстиниана, а положения возобновленного римского права стали считать обязательными для населения территорий, входивших раньше в Римскую империю. С другой стороны юристы Штауфенов старались объявить частью империи все территории, на которых применялось римское право.

С целью доказать свое господство над отдельными государствами и по светским делам, другая универсальная держава, папство, — подобно императорам династии Штауфенов — тоже ссылалась на факт бывших римских завоеваний и на римское право.

Автор статьи с этой точки зрения рассматривает вопросы применения, учения и разрешения римского права в праве «национальных» монархий Европы XII—XIII вв. и в этих рамках излагает мнение венгерского дворянства, сформулированное венгерской церковной интеллигенцией. В этом отношении венгерские хроники были использованы важными косвенными источниками.

Следует особо подчеркнуть, эстергомский архиепископ Лукач, обученный на французской земле, и его круг как выступили против удовлетворения требований Фридриха Барбароссы на «*imperialis auctoritas*» в Венгрии и в союзе с королем Франции постояли за папу Александра III. Поступок Лукача во всех отношениях можно сопоставить с подобной ролью его современника архиепископа города Лунд Эскила в церковной и политической жизни Дании. Кажется, что венгерский хронист, проживший в середине XII века, относился к кругу Лукача. Венгерские хронисты XIII века — магистр П. в 1270—1272 гг. и Шимон Кезаи в 1282—1285 гг. — были одного мнения, согласно которому венгерский король и дворянство *in temporalibus* не подчинены ни императору, ни папе. Свои аргументы они опирают и на самостоятельность гунно-венгерского обычного права и для подтверждения их мнения они излагают, что скифов, представленных ими предками венгров и уннов, никто не победил, но сами они завоевали Паннонию и позорно изгнали римлян.

В политических дискуссиях после смерти (1290) короля Ласло IV одна из фракций венгерских магнатов ссылалась на аргумент, подобный вооруженному освоению Паннонии, в интересах защиты своего права на избрание короля и боровшись против назначения венгерского короля папой.

Л. Керекеш: Путь Австрийской республики до заключения женского протокола

В конце 1922 года путем опроса населения города Шопрон закончился т. н. бургенландский конфликт, оказавший отрицательное влияние на австро-венгерские отношения. Но отношения между двумя странами далеко не находились на точке равновесия. В Ав-

стри правительство Шобера старалось приобретать новых союзников и в области внешней политики и в интересах этого в конце 1921 года начинало приближаться к Чехословакии, которая пользовалась хозяйственно-политической поддержкой держав Антанты, поэтому приближение к ней представилось выгодным и для Австрии. С экономической точки зрения это было необходимым и потому что конференция по хозяйственным вопросам, проходившая осенью 1921 года в Портороже, не принесла Австрии значительных и осязательных результатов. После тщательной подготовки в декабре проходили австро-чехословацкие переговоры в Лане, находящейся при Праге. Переговоры закончились заключением договора, обеспечивавшего выгоды для Австрии, признав неприкосновенность статус-кво Средней Европы, включенный в мирный договор.

Германское и венгерское правительства испытывали нерасположение к пражским договором и оценивали его, якобы Австрия присоединилась бы к Малой Антанте. В январе 1922 года в Вене премьер-министр Венгрии, граф Иштван Бетлен открыто высказал это опасение.

После заключения договора в Праге, правительством Шобера были предприняты дальнейшие шаги в интересах обеспечения международной экономической помощи. Эти усилия, однако, кончились безуспешно. Целый ряд внешних и внутренних причин приводил к падению правительства Шобера, потом к образованию правительства под руководством христианского социалиста И. Зайпела.

Летом 1922 года нарастающие трудности в области экономики приводили к новому размаху движений аншлюсса, которому способствовало и безуспешность Лондонской конференции. Инфляция, безработица, и структурные трудности в экономике Австрии усиливались в такой мере, что правительство Зайпела обращался с рядом нот к великим державам, в которых оно обратило внимание на опасность полного провала. Ввиду того, что эти предупреждения не дали результатов, Зайпел обращался непосредственно к тем державам, которые больше всего были заинтересованы в обеспечении будущего Австрии. Он вел переговоры в Берлине, Праге, и Вероне и в их ходе вызвал интерес германского, итальянского и чехословацкого правительств к Австрии, потом при помощи этих правительств ему удалось добиться, что Лига наций поставила на повестку дня проблему санации Австрии.

4 октября 1922 года был заключен Женевский протокол, в котором Австрия вновь утверждала программу национальной независимости, находившую свое выражение в мирном договоре. За счет этого Лига наций поручилась за экономическое восстановление Австрии. Заключением Женевского протокола завершился кризисный период, последовавший разлому дуалистической монархии; новая австрийская республика вступила на путь международной и внутренней консолидации.

М. Ормош: Вопрос безопасности и аншлюсс

Автор рассматривает вопросы присоединения Австрии к Германии и ее самостоятельности и точки зрения французской концепции безопасности.

Позицию автора можно суммировать в следующем: на мирной конференции французское правительство вынудило запрещение аншлюсса руководствуясь намерением, чтобы на случай предположенного прихода Германии в себя и новой ее экспансии сделать непреходимым препятствие, созданное в Средней Европе. Существенными чертами этой концепции должны были стать обеспечение самостоятельного существования Австрии, с одной стороны, и включение ее в рамки придунайского окончательного единства, действующего более или менее гармонически, с другой стороны.

В 20-е годы французское правительство рассматривало австрийскую проблему в первую очередь как экономическую, имевшую тесную связь с экономическим сотрудничеством государств-преемников и считало, что вопрос аншлюсса будет решен — в соответствии с упомянутой концепцией — не в Берлине, а в Вене.

Усилия французского правительства к экономическому примирению этой территории по очереди потерпели крах. Главная причина этого состояла в том, что Франция не могла обеспечивать действенное управление экономикой и воздействие на эту территорию; изнанкой же этого была структура своей собственной экономики. Другая причина неудачи — тот факт, что другие державы прямо или косвенно перпятствовали стремления Франции. Наконец удачу исключило то обстоятельство, что государства-преемники все без исключения возникли программой создания самостоятельной национальной экономики. Следовательно они не проявили ни малейшей склонности к любому тесному сотрудничеству между собой. Отрицательное поведение Австрии было подтверждено историческими пам-

ятниками прошлого. Автор иллюстрирует, что единственный политик этого региона, Бенеш, который порой воспринял в этом вопросе опасность партикуляризма, не мог осуществлять свою позицию ни в парламенте, ни в правительстве Чехословакии. В отношении других правительств никогда не возник вопрос об экономическом сотрудничестве с Австрией.

Хозяйственно-финансовые попытки Франции окончательно потерпели крах в виде плана Тардье в 1932 г. Недолго после этого место решения вопроса об аншлюссе переместилось из Вена в Берлин и этим явственно выявилось, что сама эта зона не в силах, вернее не намерена предоставить новую политическую гарантию, корую надо искать за ее пределы.

Начиная с 1932 г. попытки Франции по вопросам аншлюса (и вообще по восточному вопросу) характеризуются требованием обеспечения политических гарантий. Это нашло свое выражение в том, что конкретно оформилась мысль, выдвинутая раньше Брианом, по которой Австрию надо постепенно заинтересовать в этом районе. Наконец дело дошло до того, что за счет поддержания статус-кво в Австрии французское правительство пошло на уступки в Африки в пользу Италии. Второй формой выражения новой концепции французское правительство предприняло шаги к Советскому Союзу тоже с целью стабилизировать разрешения средневропейского вопроса в целом и внутри этого — австрийского вопроса. Если первая формула решения (т. е. посредством Италии) потерпела крах вследствие абиссинского кризиса и в связи с этим поворота Италии к Германии, то вторую формулу само французское правительство не доводило до конца.

Тем самым попытка организации антигерманских сил этого района (Дунайский пакт) тоже потерпела провал в повороте аншлюсса. Правительство Югославии считало более пригодной власть Германии чем Италии в Австрии. Венгерское правительство рассматривало аншлюсс как вопрос факта и стремилось лишь к тому, чтобы за счет аншлюсса получить от Германии компенсацию. Польское правительство стало предпочитать, чтобы Германия занималась Австрией, чем коридором. Румыния считала, что она не заинтересована в этом вопросе. Бенеш мало что мог сделать, ведь он изолировался и внутри своей страны. Наряду с политическими причинами большой вес имело то, что германский рынок и экономические связи с Германией имели первостепенную важность для вышеупомянутых стран, но определенную роль сыграло и враждебное поведение, происходящее из прошлого или же равнодушие значительной части политического общественного мнения по отношению к судьбе Австрии.

Таким образом аншлюсс как полный крах политики Франции, проводимой ею 20 лет в отношении Средней Европы, совершился в такой обстановке, что он не вызывал энергичного протеста. После неоднократных отступлений Франция окончательно потеряла возможность, открывавшийся для нее в 1918 году в Средней Европе.

Д-р. Эмбер: Центральные органы власти австрийской империи, 1711—1765

В вступительной части статьи дается общая характеристика центральной организации правления австрийской империи Габсбургов, подчеркивая двойственность — императорский, абсолютистский характер, с одной стороны, и сословный характер с другой стороны — этой организации, та также противоречия, вытекающие из этой двойственности. Автор статьи классифицирует центральные органы власти так, что различает совещательные, консультативные органы от исполнительных, а также общие органы власти, действовавшие по территориальным принципам, от отраслевых органов власти, действовавших на объективной основе и устанавливает, что тенденция развития полагала последним.

Во второй части статьи дается обзор о консультативных органах императора, о депутациях и конференциях, сменявших придворные и тайные советы прежних веков и носившие разные наименования. Наиболее детально излагается государственный совет, образованный в 1761 году и действовавший по совершенно новым соображениям. Автор статьи констатирует, что начало просвещенного этапа имперского абсолютизма в австрийской империи можно считать с начала деятельности государственного совета, т. е. с 1761 г.

В третьей части статьи говорится о придворных органах власти политического характера, в первую очередь о придворных канцеляриях, так напр. о государственной канцелярии, которая была создана в 1742 году и постепенно принимала ведение иностранных дел при дворе. В этой части говорится далее о различных отраслевых ведомствах, вышедших из канцелярий, в первую очередь о ведомствах юстиции, торговли и транспортного хозяй-

ства, о временном прекращении австрийской и чешской придворных канцелярий в период между 1749 и 1761 годами.

Наиболее подробной является четвертая часть, посвященная чрезмерно бурной истории финансовых органов венского двора, различным реформам, проводимым Карой III в 1710 и Мамией Терезией в 1740, которые в конечном счете были безуспешны и наиболее прочным придворным органом по финансовым делам оказалась государственная казна, имевшая многовековое прошлое.

В пятой части статьи изучаются придворные органы торговли и транспортного хозяйства, торговое управление и торговый совет. Хозяйственная политика последнего оказала отрицательное влияние на экономическое развитие Венгрии.

В шестой части рассматривается история двух военных властей, а именно — придворного военного совета и главного интендантского ведомства.

Наконец в седьмой — наименьшей по объему — части статьи автор пишет о различных придворных специальных комиссиях, вернее о тех из них, которые были компетентны в венгерских делах.

В заключение автор констатирует, что центральные органы власти австрийской империи сыграли решающую роль и в делах Венгрии, хотя это воспринималось законодательством Венгрии. Их деятельность свидетельствует и о том, что связь Венгрии с австрийской империей представляла не только персональную унию.

Л. Бенцеди: Дело архиепископа Селепченьи и заложение основ абсолютизма Липота осенью 1670 г.

Осенью 1670 года для политической жизни Венгрии была характерна атмосфера страха, вызываемого в среде господствующего класса Венгрии карательными мероприятиями венского двора, последовавшими подавлению сословного восстания, разразившегося весной того года вдоль Верхней Тиссы. Венгерская аристократия и дворянство с правом опасались новой волны арестов. При таких обстоятельствах особое значение имело дело эстергомского архиепископа Селепченьи, которого обвиняла придворная партия — круг венгерского канцлера, епископа г. Нитры Тамаша Палфи — в участии в организации антиабсбургского сословного движения. С целью оправдаться архиепископ лично поспешил в Вену и в начале октября 1670 г. он померился силами со своими противниками. Основываясь на новообнаруженных документах автор настоящей статьи показывает эту борьбу, из которой архиепископ вышел победителем. Селепченьи своей победой был обязан главным образом тому, что он пользовался доверием ведущих представителей венгерского дворянства и поддержкой первого министра венского двора герцога Лобковиц, который прочил главу католической церкви на главную опору абсолютистской политики в Венгрии. Победа архиепископа имела общее значение и в таком направлении, что «благоприятное» окончание его дела, а также его личный авторитет и влияние, несомненно, умерили в известной мере политику венского двора в отношении Венгрии, тем самым открыли свободный путь к введению абсолютизма, поставив, однако, его в определенные рамки.

Исход политической борьбы осенью 1670 года означал то, что в фокус абсолютизма Липота в Венгрии попал архиепископ Селепченьи и в его противоречивом поведении нашло выражение неравновесная двойственность противоречий и взаимодействия между венским двором и венгерским крупнопоместным дворянством. Ведь венский двор напрасно выступил с позиции сил, и напрасно обладал всеми преимуществами абсолютизма, провалявшегося вперед по всей Европе, в Восточной и Центральной Европе — и внутри этого в Венгрии — не были таких общественных и властных отношений, посредством которых борьба заранее оказалась бы безнадежной для сословий, хотя бы они были покорены оружием. В противовес неудовлетворительности условий абсолютизма, в этом районе сословный строй имел невырываемые корни в общественно-экономическом развитии.

SUMMARY

T. Hajdu: The Start of Mihály Károlyi's Political Career (1901—1909)

Although in his memoirs Mihály Károlyi marks 1909 as the actual beginning of his political career, he entered political life as early as 1899, when he was appointed member of the Table of Magnates, and when in 1901 he stood for election, even if he did not get into Parliament then. He plunged deep into politics during the crisis of 1905. He joined the Independence Party as a follower of Albert Apponyi, and was elected member of the shortlived House of Commons for his own estate.

In 1905 Károlyi belonged to the so called „agrarian” group of landed aristocracy, fought for their unity and cherished good relations with other politicians outside his party e. g. with the „dissident liberal” followers of Gyula Andrássy and Sándor Károlyi. At that time he stood further from the radical wing of the Independence Party, but often expressed his disagreement with István Tisza's followers and the Fejérváry government.

During the Fejérváry government and in the period of national resistance he showed little, but unambiguous activity. Making use of his journey to America, he avoided participation in the 1906 elections, and did everything to evade the attempts at bringing him back to the field of politics. Although he remained throughout a supporter of the coalition, he watched its activity with criticism. From his objections we can conclude that he still found the slogans of national struggle exaggerated, propaganda-like, but at the same time he demanded more social measures from the Wekerle government in the spirit of Sándor Károlyi. His recorded views even show that he studied socialism with ever growing interest already in those days.

During the coalition government Károlyi pursued social activity partly as the member of the directorial board of a consumers' co-operative „Hangya”, partly as chairman of various nationalistic cultural societies. Much more important than this was his election for the presidency of OMGE (National Association of Hungarian Landowners) in February and April 1909. He was elected twice, because he rejected the post for the first time. The essay calls attention to the political significance of this event: the candidacy of Count Zelenski as a rival of Aurél Dessewffy was part of István Tisza's careful preparations to regain power. Károlyi, as a man supported by all political groups in the coalition was to prevent the OMGE getting into the hands of Tisza and Zelenski.

L. Arday: Anglo-Hungarian Relations during the Hungarian Bourgeois-Democratic Revolution (October 1918—March 1919)

This topic — as well as the foreign policy, as a whole, of the Károlyi-Government — has so far been dealt with mainly on the basis of Hungarian and American documents. (A. Low, Zs. L. Nagy, T. Hajdu). This study tries to give a more detailed account, making use of the documents, recently opened for the public in the Public Record Office, London.

One of the basic events which decisively influenced the future of East-Central-Europe was the historic decision of the British War Cabinet in the second half of November, rejecting the French proposal to occupy the two revolutionary capitals, Vienna and Budapest. The representatives of the old „balance of power” policy (Curzon, Sir E. Geddes) had to accept the arguments of Barnes, a man of the Labour, who warned them of the unfavourable consequences among the working masses and those of the „Empire-minded” Balfour, Milner and Sir H. Wilson, who easily „wrote off” this region.]

The biased pro-Slav and pro-Roumanian line of the Foreign Office — Crowe, Nicolson, Namier, Leeper — was actually backed by these „imperialists”, and they were given a free hand at the Paris Peace Conference.

At the beginning they regarded Károlyi as a „more palatable” representative of the old, oppressive Hungarian aristocracy, who insisted on the integrity of the historic Hungary. Later on — partly under the influence of such Hungarian emissaries and politicians as Count Bánffy, Bethlen and Esterházy — Károlyi and his regime became in the Allied capitals more and more suspicious as „extremely radical” and „half-Bolshevik”.

The British — like the French — treated the new, democratic Hungary as an enemy state under the pretext of their German alliance — but in fact as a consequence of their commitment to satisfy all demands of the nationalistic Roumanian, Czechoslovak and Yugoslav governments.

This is why the British officials turned a deaf ear to a long series of official and semi-official attempts to make the Hungarian — generally different — views heard, as they were submitted by several statesmen and public personalities, from Bárczy to Archduke Joseph and from Károlyi to the Protestant bishops, although the Centre-Left Coalition led by Károlyi persisted in following their staunch pro-Allied foreign policy up to the very end.

Some of the more far-sighted British economic and military representatives (Sir W. Beveridge, Sir T. Cuninghame — their views were even shared by Gen. Thwaites and Curzon) — as well as the Americans — tried to work out schemes for maintaining at least the economic unity of the late Danubian Monarchy, but their efforts were thwarted by Crowe at Paris.

Gy. Litván: Documents of a Friendship: the Correspondence of Mihály Károlyi and Oszkár Jászi

The posthumous papers of Mihály Károlyi in Budapest, and those of Oszkár Jászi at the Columbia University in New York were opened for research recently, nearly at the same time. The material includes their correspondence between 1919 and 1949, very significant both in extent and in content. The present essay covers the history of the friendship, the personal as well as the political relationship of the two politicians primarily on the basis of the several hundred letters and also of other written or printed sources.

Beyond the fact that they were both born in 1875 and died in 1955 and 1957 resp., their lives were closely connected in many ways showing remarkable similarities and edifying conflicts of ideas, and finally taking different course as the two men gave dissimilar answers to the vital questions of the age, i. e. democracy and socialism in Hungary and in the rest of the world.

Károlyi, the big landowner aristocrat began as politically conservative and got as far as the acceptance of the ideas and demands of democracy and socialism in Hungary. In his development Jászi, who had been one of the leaders of the Hungarian democratic movements in cultural and political life since the very beginning of the century, played an important role. He was among the first in the progressive bloc to take notice of Károlyi's potential significance. In the 1910s they actually established relationship on the common platform of national independence and democratic transformation. This was the basis of their lasting friendship and close collaboration that existed not only during the bourgeois democratic revolution and era (October 1918 — March 1919) led by them, but also in the following five years, when they stood at the head of the group of Hungarian emigrants fighting against the counterrevolutionary regime at home. Nevertheless, from 1920 onwards the letters show repeated and ever sharper debates on the further aims, esp. their attitude to communism, the Soviet Union, and the Communist Party. Károlyi realized that the Soviet Union and the international communist movement formed a natural and indispensable power in the fight for international progress, and against European fascism and the Horthy regime. Jászi, however, was rigidly against the Leninist concept of the dictatorship of the proletariat, and did everything to prevent his friend from collaborating with the communists. During Károlyi's lecture tour in America in 1930 their relationship suffered an open breach as far as politics were concerned. Their friendship and correspondence, however, remained intact, and even their political collaboration revived during the Second World War in the framework of the anti-fascist activity of the Hungarian emigrants in the West. When the war was over, Károlyi returned from his exile in England, and served better international understanding and European progress as the Ambassador of Hungary in Paris until 1949 when he felt he had to protest against the trial of Rajk and went into exile again. Jászi, though he, too, came back home for a short time in 1947, became more and more hostile to the development and regime in Hungary, and towards the beginning of 1949 he even threw up his friendship of thirty years with Károlyi. In 1955, after the death of Károlyi, however, he tried to recompense his faulty and unjust step with all his might, and show Károlyi's historical role and significance through an all-round inquiry sent to several emigrants, and a treatise on Károlyi which he had no time to finish.

J. Jemnitz: Károlyi's Political Concepts and Foreign Connections during the Second World War

The changes brought about in Károlyi's life by the outbreak of the Second World War were smaller than those in the lives of the majority of this contemporaries. His political ideas had already been formed, and he urged for democratic reforms in Hungary such as a land reform, the abolition of the feudal political system and the German-oriented foreign policy. At the same time, however, he went beyond this in drawing the outlines of a socialist future with peacefully co-existing peoples in the Danube valley, or even a confederation among them.

Károlyi's foreign relations took shape according to this principles in politics. The outbreak of the war found him in exile in London, where he established closer relationship especially with left-wing Labour politicians such as Laski, Brailford, Bevan, E. Wilkinson and Straus. Naturally, in the course of anti fascist activities he easily found the ways of collaboration with English intellectuals like B. Russel, J. Huxley, and T. S. Eliot in a later phase of the war, to say nothing of his relations with the representatives of the press.

As at that time London was a great meeting-place for all emigrants and exiles of Europe, Károlyi could naturally establish relations not only with the English, but also with the French, Czechoslovak (Jan Masaryk), Yugoslav (General Velebit), Spanish (Azcarate), and German politicians. It is noteworthy that interantional antifascist organizations, like the Union of Democratic Control or the Fabian Society, also contacted him regularly, invited him to take part in their activities, asked information on the political developments in Hungary, and, what is more, they wanted to rely on him in the outlining of their plans for post-war Europe. Again, Károlyi's suggestions were given in due time, pointing towards the left, towards the socialist transformation of Europe.

These aspirations and plans had conceived in Károlyi's mind years earlier. Still we can see growing dynamism especially in his foreign connections during the war. While in the first two years of the war his activity and personal relations seem less vivid owing to the shock of 1938 and 1939, in 1941 and mainly in 1942 his relations expanded and quickened. He never evaded unambiguity and the debates following from this, e. g. with the BBC-men, who sympathized with Horthy's followers. It was just this consistency to his principles that made Western democrats and socialist honour him so much, as we can read in a letter of Laski from 1944.

J. Gerics: Defence of the Sovereignty of State and the Application of the „Two Laws” in Hungarian Chronicles of the 12th and 13th Centuries

Research of diplomatics and legal history found important proofs of the knowledge and application of the Roman and ecclesiastical law in thirteenth-century Hungarian charters.

Their statements are fully supported by the famous thirteenth-century canonist Cardinal Hostiensis. He says that the arguments of Roman law are generally quoted also in Hungary when the Hungarian unwritten law does not suffice.

The pioneers of Roman and canonical law in Hungary were the legal expert 'clerici regis'. The knowledge of Roman law was facilitated by the study of ecclesiastical law also in Hungary as in the whole of Europe. The elements of Roman law were conveyed primarily through the canon law, of which civil law can be considered almost an auxiliary science.

The study of Roman law and the application of its arguments in secular life as subsidiary sources all over Europe caused significant difficulties to the defenders of sovereignty in several states. Namely the emperors Stauf had incorporated their own laws into the Corpus Iustinian as Authenticae since the legislation of Emperor Barbarossa at Roncaglia, and began to apply the renewed dogmas of Roman law as compulsory to the inhabitants of all territories that had formerly belonged to the Roman Empire. On the other hand the lawyers of the Staufs tried to declare parts of the empire all territories which fell under the application of Roman law.

The other universal power, the papacy, also referred to the Roman conquest and Roman law as evidences of its power over the states in worldly matters, similarly to the emperors Stauf. The paper surveys the application, teaching, and authorization of Roman law in the twelfth and thirteenth-century European „national” monarchies from this aspect, and this is the background against which the opinion of the Hungarian nobility, put into words by the Church intelligentsia, is examined. Our chronicles provide valuable data for this.

It is important to stress that Lukács, Archbishop of Esztergom, who had been educated in France, and his circle were very much against Barbarossa's claims to exercise his „imperialis auctoritas” in Hungary, and identified themselves with the cause of Pope Alexander III in alliance with the King of France. Lukács' steps show similarities with the activity of his contemporary Archbishop Eskil of Lund in the ecclesiastical and political life of Denmark. The chronicler of

the midtwelfth century seems to have belonged to Lukács' circle. The opinions of the chroniclers of the 13th century, i. e. those of Master P. working between 1270 and 1272, and Simon Kézai, who worked between 1282 and 1285 is that the Hungarian king and nobility are not subordinated either to the emperor, or the pope *in temporalibus*. Their arguments are based also on the independence of the Hun-Magyar unwritten law, and support their views by that the Scythians, considered to have been the ancestors of the Magyars and Huns, were never defeated by anyone, but conquered Pannonia and ousted the Romans.

The armed conquest of Pannonia was brought up again by one of the circles of the Hungarian nobility after the death of King Ladislas IV (1290) not in literature but in a political debate to defend their right of electing the king against the Pope.

L. Kerekes: The Road of the Austrian Republic to the Geneva Minutes

At the end of 1921 the plebiscite of Sopron put an end to the Burgenland conflict exerting a very harmful influence on the Austro-Hungarian relations. The relationship of the two countries, however, was still far from being settled. The Austrian Schober government tried to find new allies in foreign policy and started a policy of rapprochement towards Czechoslovakia at the end of 1921. This country enjoyed both the political and economic support of the Entente Powers, which made the rapprochement very advantageous for Austria. Economically this was justified by the unsuccessfulness of the Portorož conference on economic matters on Austria's part. After careful preparations the Austrian—Czechoslovakian talks took place in Lana near Prague in December, and ended in the signing of an agreement granting significant economic advantages to Austria without questioning the Central European status quo created by the peace treaty.

The German and Hungarian governments were mistrustful concerning the agreement, saying that Austria had joined the Little Entente by signing it. This view was expressed by Count István Bethlen, Prime Minister of Hungary in Vienna in January 1922.

After the Prague agreement the Schober government took further steps towards securing economic aid from abroad. These efforts were, however, unsuccessful.

The fall of the Schober government was the result of a number of factors in domestic and foreign policy. The new government was formed by the Christian Socialist Ignaz Seipel.

The increasing economic difficulties — in the summer of 1922 — led to the revival of the Anschluss movement. This tendency was strengthened also by the unsuccessfulness of the London Conference. Inflation, unemployment, and the structural problems of Austrian economy made the situation so frightening that the Seipel government called the attention of the Great Powers to the threat of collapse in a series of notes. As the notices to the Great Powers and the League of Nations remained ineffective, Seipel turned directly to those countries which were the most interested in the security of Austria's future. In his talks in Berlin, Prague, and Verona he aroused the interests of the German, Czechoslovakian and Italian governments towards his country, and with the help of these countries he managed to persuade the League of Nations to take up the question of the economic rehabilitation of Austria.

On 4 October 1922 the Geneva Minutes were signed, where Austria restated the programme of national independence first settled in the peace treaty, and the League of Nations guaranteed the rehabilitation of the country from economic point of view. The Geneva Minutes settled the troubled period after the disintegration of the Dual Monarchy, and the new country was to progress on the road of international and inner consolidation.

M. Ormos: The Security Problem and the Annexation of Austria

The author examines the problem of the annexation of Austria to Germany from the point of view of the French concept of security. Her chain of thoughts goes as follows.

When the French government forced the decision at the peace conference that the Anschluss be prohibited to Germany, they wanted to secure by this a stronger barrier against German expansion in Central Europe, should Germany regain her power in the future. The prerogatives of this were an independent Austria and her integration into a more or less harmonious economic unit in the Danube valley.

In the 1920s the French government treated the problem of Austria primarily as an economic one closely linked with the problem of the co-operation of the successor states. Accordingly, they thought that the problem of the Anschluss was to be settled not in Berlin, but in Vienna.

The French attempts at economic reconciliation in this territory were, however, not successful. This was mainly due to the fact that France could not secure actual economic influence and administration in the region owing to the structure of her own economy. Another cause of the failure was that the other Powers hindered the French aspirations either in a direct or in an indirect way. The programmes of the successor states to create an independent national economy at the very beginning was the third factor working against the success of France. Naturally, these states did not want to collaborate with one another to the slightest extent, and the resistance of Austria was reinforced by memories of the past. Beneš, the only politician of the region who was at times aware of the danger of particularism, could not make the Czechoslovakian parliament, and not even the government accept his views. The governments of the other countries did never think seriously of an economic collaboration with Austria.

The final defeat of the French efforts in the economic and financial field was the failure of the Tardieu plan in 1932. Not long after this the decision over the Anschluss was already in the hands of Berlin. This made it obvious that the new, political type of guarantee was to be sought outside the belt as it was unable and also unwilling to give it itself.

From 1932 onwards the French efforts regarding the problem of the Anschluss, or perhaps the problems of the whole Central and Eastern Europe, were characterized by a demand for political guarantees. This can be seen in that the idea of making Italy more and more interested in the future of the region, raised also by Briand earlier, took a different form. Finally France gave considerable territories to Italy in Africa in return for the preservation of the status quo around Austria. Another sign of the new concept was the rapprochement of France to the Soviet Union, the aim of which was again the stabilization of the situation in Central Europe, especially in Austria. While in the first case the French hopes failed to materialize because of the Abyssinian crisis and the turn of Italy towards Germany, the second line was abandoned by the French government itself.

At the same time the attempt at the organization of the anti-German forces in the region to take a common ground in the problem of the Anschluss, i. e. the Danube pact, was also doomed to failure. The Yugoslavian government deemed the German rule in Austria more favourable than the Italian one; the Hungarians regarded the Anschluss an accomplished fact, and the only thing they demanded for this from the Germans was certain compensation, the Polish government thought it was better if the Germans dealt with Austria and not with Danzig; and the Roumanians thought they were not closely concerned in these matters. Beneš, who was rather isolated even at home, could not do much. Apart from political considerations, these countries were very much influenced by their dependence on the German market and the hostility or indifference at best towards the future of Austria coming from the past historical experience of these peoples.

Thus the Anschluss, that represented the absolute failure of twenty years of French political activity in Central Europe, was carried out without any significant protest. After continued retreat France had to withdraw finally and bury the hopes and possibilities regarding Central Europe that had been given her in 1918.

Gy. Ember: The Central Government Offices of the Hapsburg Empire 1711—1765

The paper gives a comprehensive picture of the central governmental offices of the Hapsburg Empire. It points out the dichotomy of the absolutistic power of the ruler and the feudal character of the empire, and the contradiction following from this. Then we get the classification of the government offices. The author distinguished advisory and executive ones, regional general authorities and specialized ones, which were more in the trend of development.

The second part of the paper gives a survey of the advisory bodies of the ruler, the various conferences and deputations taking the place of the aulic councils and privy councils of the past, and above all the State Council or Staatsrat set up in 1761 working on a quite new principle. The author states that the setting up of the State Council can be considered as the beginning of the enlightened phase of absolutism.

In the third part of his paper the author discusses the court offices of political character, above all the chancelleries. The State Chancellery, or Staatskanzlei, set up in 1742, gradually took over all foreign affairs in the court. Here the author speaks also of the various specialized authorities that got separated from the chancelleries, primarily legal, commercial and transportation ones. The temporary suspension of the Austrian and Czech court chancelleries between 1749 and 1761 is also touched upon.

The fourth part of the paper is the most detailed. It deals with the eventful history of the financial authorities in the court, namely with the reforms of Charles III and Maria Theresa in 1710, 1740 and 1760 resp. They eventually proved unsuccessful. The most standing of the financial authorities was the Hofkammer with its history of several centuries.

The fifth part of the paper deals with the court offices of commerce and transport, with the Kommerzdirektorium and the Commercial Council, the activity of which was very harmful to Hungarian economic development.

In the sixth part of the paper we get acquainted with the history of two military authorities, viz. the Hofkriegsrat and the Kommissariat.

In the shortest seventh part of the paper various specialized authorities are dealt with, especially those concerned in Hungarian affairs, too.

In the final chapter the author states that the central governmental authorities of the Austrian Empire played an important part also in the affairs of Hungary, though Hungarian laws did not allow this. Their activity is another proof of the fact that the relations between Hungary and the rest of the Austrian Empire went beyond a mere personal union.

L. Benczédi: Archbishop Szelepcsényi's Case and how the Foundations of Leopold's Absolutism were Layed in the Autumn of 1670

The political atmosphere in Hungary in the Autumn of 1670 was characterized by fear and terror caused by the punitive measures of Vienna after the suppression of the rising of the Estates in the region of river Tisza. Above all, the arrest of Ferenc Nádasdy, Lord Chief Justice caused extreme anxiety in the Hungarian ruling class. The Hungarian aristocracy and nobility had every reason for being afraid of another wave of arrest. Under these circumstances the case of György Szelepcsényi, Archbishop of Esztergom got special significance. He was accused by a political group in the court — namely by Tamás Pálffy, Bishop of Nitra, Chancellor of Hungary and his circle — of having participated in the rising himself. The archbishop went to Vienna early October 1670 to establish his innocence and measure his strength with his enemies. The paper reveals this contest resulting the victory of the primate, on the basis of newly found sources. Szelepcsényi's victory was partly due to the fact that the leading office-holders of the Hungarian feudal system trusted him, and partly to the support of Duke Lobkowitz, the first minister of the Vienna court, who has chosen the head of the Catholic Church to be the chief supporter of absolutism in Hungary. The victory of the archbishop went beyond its personal implications as far as it led to the moderation of the policy of the court towards Hungary. It made way for the introduction of absolutism in the country, but at the same time it restricted its course.

The political struggle in the Autumn of 1670 meant also that Archbishop Szelepcsényi became the Hungarian representative of Leopold's absolutism, and his contradictory figure reflected well the irresolvable dichotomy, of the Vienna court and the Hungarian aristocracy, their co-operation and conflicts. It was all in vain that the court was in possession of power, and absolutism was on the gain in the whole of Europe. In Eastern Europe, especially in Hungary, social circumstances and power relations were not at all hopeless for feudalism or the system of the Estates, even if they had been suppressed by armed force. In contrast to the unsatisfactory conditions of absolutism, feudalism still had deep roots in the economic and social development of the country.

СОДЕРЖАНИЕ

100-ЛЕТИЕ ДНЯ РОЖДЕНИЯ МИХАЯ КАРОЙИ

<i>Т. Хайду</i> : Начало политического карьера Михая Каройи (1901—1909)	149
<i>Д. Литван</i> : Документы дружбы (из переписки Михая Каройи и Оскара Яси)	175
<i>Я. Йемниц</i> : Политическая концепция и международные контакты Михая Каройи в годы второй мировой войны (1938—1944)	211
<i>Я. Ф. Варга</i> : Михай Каройи и единый фронт антифашистской венгерской эмиграции (1941—1944)	231
<i>Л. Ардаи</i> : Англо—венгерские отношения во время буржуазно-демократической революции в свете английских архивных материалов (октябрь 1918 — март 1919)	244
<i>Е. Харастии</i> : К антифашистской деятельности Михая Каройи в 30-е годы в теории и на практике	273
<i>М. Каройи</i> : Андрашши или аристократ (в публикации Имре Сереньи)	296
<i>М. А. Ронаи</i> : Сборник писем Иветта (Письма венгерских эмигрантов к Иветт Лёбо)	311

СТАТЬИ

<i>Й. Герич</i> : Защита государственного суверенитета и точки зрения применения «двух прав» в венгерских хрониках XII—XIII вв.	353
<i>Л. Керекеш</i> : Путь Австрийской республики к заключению женевского протокола	373
<i>М. Ормош</i> : Вопрос безопасности и аншлюсс	411

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПО НОВОМУ СИНТЕЗУ ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

<i>Д. Эмбер</i> : Центральные органы власти австрийской империи, 1711—1765	445
--	-----

ДИСКУССИЯ

<i>Л. Бенцеди</i> : Дело архиепископа Селепченьи и заложение основ абсолютизма Липота осенью 1670 г.	489
---	-----

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

<i>Ж. Борош—Д. Сабо</i> : Некоторые проблемы исследования истории современных политических партий	503
---	-----

ОБЗОР

<i>Ю. Фейер</i> : Мемуар Брюнинга и дискуссия о нем в западно-германской исторической литературе	528
Рефлексии на книгу Пала Хорвата (Эмил Нидерхаузер)	537

РУССКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

TO THE CENTENRAY OF MIHÁLY KÁROLYI'S BIRTH

<i>Tibor Hajdu</i> : The Start of Mihály Károlyi's Political Career (1901—1909)	149
<i>György Litván</i> : Documents of a Friendship: the Correspondence of Mihály Károlyi and Oszkár Jászi	175
<i>János Jemnitz</i> : Károlyi's Political Concepts and Foreign Connections during the Second World War	211
<i>János F. Varga</i> : Károlyi and the Hungarian Antifascist Emigrants in the West	231
<i>Lajos Árdai</i> : Anglo—Hungarian Relations during the Bourgeois Democratic Revolution (October 1918—March 1919) (on the Basis of English Archival Sources)	244
<i>Éva Haraszti</i> : The Correspondence of Károlyi and other Antifascists in France between the Two World Wars	273
<i>Mihály Károlyi</i> : Andrassy or the Aristocrat (published by Imre Szerényi)	296
<i>Yvette's letters</i> (Letters of Hungarian Emigrants to Yvette Lebas) (published by Mihály András Rónai)	311

ARTICLES

<i>József Gerics</i> : Defence of the Sovereignty of State and the Application of the „Two Laws” in Hungarian Chronicles of the 12th and 13th Centuries	353
<i>Lajos Kerekes</i> : The Road of the Austrian Republic to the Geneva Minutes	373
<i>Mária Ormos</i> : The Security Problem and the Annexation of Austria	411

FROM THE WORKS OF THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>Győző Ember</i> : The Central Government Offices of the Habsburg Empire 1711—1765	445
--	-----

FORUM

<i>László Benczédi</i> : Archbishop Szelepcsényi's Case and How the Foundations of Leopold's Absolutism Were Layed in the Autumn of 1670	489
---	-----

WORKSHOP

<i>Zsuzsa Boros—Dániel Szabó</i> : Some Problems in the Research of the History of Political Parties in Modern Times	503
---	-----

REVIEW ARTICLES

<i>Judit Fejes</i> : The Memoirs of Brüning and the Debate it Aroused in West-German Historio- graphy	528
<i>Emil Niederhauser</i> : Some Thought son the Book of Pál Horváth	537

SUMMARIES

INHALTVERZEICHNIS

ZUM 100. JAHRESTAG DER GEBURT MIHÁLY KÁROLYIS

<i>T. Hajdu</i> : Der Beginn der politischen Laufbahn Mihály Károlyis (1899—1909)	149
<i>Gy. Lútván</i> : Dokumente einer Freundschaft (Aus dem Briefwechsel Mihály Károlyi—Oszkár Jászi)	175
<i>J. Jemnütz</i> : Die politischen Vorstellungen und internationalen Verbindungen Mihály Károlyis in den Jahren des zweiten Weltkrieges (1938—1944)	211
<i>F. J. Varga</i> : Károlyi und die Einheitsfront der antifaschistischen Emigration (1941—1944)	231
<i>L. Ardai</i> : Englisch—ungarisches Verhältnis zur Zeit der bürgerlich-demokratischen Revolution im Spiegel der englischen Archivquellen (Oktober 1918—März 1919)	244
<i>É. Haraszti</i> : Beiträge zur antifaschistischen theoretischen und praktischen Tätigkeit Mihály Károlyis in den 1930er Jahren	273
<i>M. Károlyi</i> : Andrassy, oder der Aristokrat	296
„ <i>Yvettes Briefkassette</i> “ (Briefe ungarischer Emigranten an Yvette Lebas). Mitgeteilt von M. A. Rónai	311

STUDIEN

<i>J. Gerics</i> : Schutz der staatlichen Souveränität und Gesichtspunkte der Anwendung der „beiden Rechte“ in den ungarischen Chroniken des 12—13. Jahrhunderts	353
<i>L. Kerekes</i> : Der Weg der Republik Österreich zum Abschluß des Genfer Protokolls	373
<i>M. Ormos</i> : Die Sicherheitsfrage und der Anschluß	411

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>Gy. Ember</i> : Die zentralen Regierungsorgane des Habsburgerreiches 1711—1765	445
---	-----

DISKUSSION

<i>L. Benczédi</i> : Die Angelegenheit des Erzbischofs Szelepcsényi und die Grundlegung zum Absolutismus Leopolds im Herbst 1670	489
--	-----

WERKSTATT

<i>Zs. Boros—D. Szabó</i> : Einige Fragen der Forschung der politischen Parteien in der bürgerlichen Literatur des 20. Jahrhunderts	503
---	-----

BEOBACHTER

Die Debatte über die Memoiren Brünings in der westdeutschen Geschichtsliteratur (<i>J. Fejes</i>)	528
Reflexionen über das Buch P. Horváths (<i>E. Niederhauser</i>)	537
Zusammenfassung in russischer Sprache	541
Zusammenfassung in englischer Sprache	547

TABLE DES MATIÈRES

LE CENTENAIRE DE LA NAISSANCE DE MIHÁLY KÁROLYI

<i>T. Hajdu</i> : Les débuts de la carrière politique de Mihály Károlyi (1901—1909).....	149
<i>Gy. Lútván</i> : Documents d'une amitié. De la correspondance entre Mihály Károlyi et Oszkár Jászi	175
<i>J. Jemnitz</i> : Conceptions politiques et relations étrangères de Mihály Károlyi pendant la deuxième guerre mondiale (1938—1944).....	211
<i>J. F. Varga</i> : Károlyi et l'unité de l'émigration antifasciste (1941—1944).....	231
<i>L. Arday</i> : Rapports anglo-hongrois au cours de la révolution démocratique bourgeoise selon les archives anglaises (octobre 1918—mars 1919).....	244
<i>É. Haraszti</i> : Données à l'activité pratique et théorique contre le fascisme de Mihály Károlyi dans les années 30	273
<i>M. Károlyi</i> : Andrassy ou l'aristocrate (publié par <i>I. Szerényi</i>)	296
<i>A. M. Rónai</i> : La correspondance d'Yvette (Lettres des émigrés hongrois à Yvette Lebas)	311

ÉTUDES

<i>J. Gerics</i> : Protection de la souveraineté d'Etat et l'application des «deux droits» dans nos chroniques des XII—XIII ^e siècles	353
<i>L. Kerekes</i> : Le chemin de la République autrichienne jusqu'à la conclusion des protocoles de Genève	373
<i>M. Ormos</i> : La question de la sécurité et l'Anschluss	411

TRAVAUX PREPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE HONGROISE

<i>Gy. Ember</i> : Organes centraux gouvernementaux de l'Empire Habsbourg 1711—1765 ...	445
---	-----

DÉBATS

<i>L. Benczédi</i> : L'affaire de l'évêque Szelepcsényi et la fondation de l'absolutisme léopoldien en automne 1670	489
---	-----

ATELIER

<i>Zs. Boros—D. Szabó</i> : Quelques questions concernant les recherches des partis politiques dans la littérature occidentale du XX ^e siècle	503
--	-----

OBSERVATEUR

Les débats dans la littérature historique ouest-allemande autour des mémoires de Brüning (<i>J. Fejes</i>)	528
Réflexions sur le livre de Pál Horváth (<i>E. Niederhauser</i>)	537
Résumé en russe	541
Résumé en anglais	547

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1975 XVIII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS,
LACÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830–1832-ben	557
<i>Sándor Pál</i> : A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében	582
<i>Berend T. Iván—Ránki György</i> : Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseire a két világháború között	608
<i>Csató Tamás</i> : A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban.	627
<i>Hans-Jürgen Schröder</i> : Dél-Kelet-Európa Németország gazdaságpolitikájában, különös tekintettel Jugoszláviára (1933–1939)	666

KÖZLEMÉNYEK

<i>Rudolf Berthold</i> : A német mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar keletkezésének népgazdasági vonatkozásai 1850–1870	692
--	-----

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Wellmann Imre</i> : Népesség és mezőgazdaság a XVII. és a XVIII. század fordulóján ...	701
---	-----

FIGYELŐ

Az ember és a természeti környezet kölcsönviszonya a legrégibb időktől napjainkig (Szovjet—magyar történésztalálkozó Szibériában. 1974)	
— <i>V. V. Alekszejev</i> : A szibériai erőmű-építkezés társadalmi gazdasági következményei, a környezetre gyakorolt hatása	731
— A szibériai konferenciáról	739
<i>Vissi Zsuzsa</i> : Közigazgatástörténet — társadalomtörténet (Meggjegyzések a késő-feudalizmus korai várostörténet legújabb irodalmához)	742
László Gyula újabb könyvéről (<i>Bartha Antal</i>)	748

VITA

<i>Makkai László</i> : Egy kis szakmai ördögűzés	751
A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET II. ÉREI	755
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ	758
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ	763

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeket Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

PACH ZSIGMOND PÁL

Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830—1832-ben

A középkori Levante-kereskedelemről szóló történetírás jó két évszázados, fordulatokkal teljes történetében sajátos helyet foglal el a múlt század első felének tiroli-osztrák historikusa, *Joseph von Hormayr*. A nagy becsvágyú ifjú báró, akit számos vonatkozás kapcsolt a korabeli magyar szellemi élethez is,¹ mint történész és politikus 1807 körül a Napóleon-ellenes „ausztriai nemzeteszme” ébresztőjeként vált ismertté²; ennek a tevékenységének utórezgése volt, hogy Napóleon kívánságára Metternich 1813-ban Magyarországon internáltatta.³ A körülmények változtatával nonsokára folytathatta ugyan történetírói és publicisztikai tevékenységét a császárvárosban — Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst című folyóiratában magyar szerzők, többek között Berzeviczy Gergely írásait is megjelentette⁴ —, de Metternichchel végleg összekülönbözve és az udvar kegyeiből kiesve, 1828-ban áttelepült Bajorországba, s itt lépett külügyi szolgálatba.⁵

Hormayr felfogása ekkorra nemcsak a politikában, hanem a történetírásban, ezen belül a középkori kereskedelem-történet dolgában is nagyot változott. A levantei kereskedelem közvetítésének kérdése körül hevesen zajló vitában 1807-ben még nem foglalt állást, de az eltérő nézetek szembesítéséből azt a következtetést vonta le, hogy az *Itália és Németország közötti* középkori forgalom tüzetes vizsgálata nyújtja a kérdés megoldásának kulcsát.⁶ 1841. évi munkájában,⁷ majd 1846. évi tanulmányában viszont már a középkori „*Donauhandel*” tézisének hívévé vált. A német historikusok közül Heeren és Hüllmann nyomdokába lépve,⁸ a magyar

¹ Kunczer Gy., Hormayr és az egykorú magyar irodalom, Pécs, 1928.

² A. Robert, L’Idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. L’Apostolat du baron Hormayr et le salon de Caroline Pichler, Paris, 1933.

³ Munkácsi fogságára: Váczy J., Kazinczy Ferenc levelezése (= KL), XV, Bp., 1905. 81.

⁴ G. v. Berzeviczy, Von dem nordischen Handel der österreichischen Monarchie, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (= AGHSK), VII. Jg., Nr. 157, Wien, 30. Dec. 1816, 651—654; Über die Beförderung des ungarischen Commerzes. Ein gedrängter deutscher Auszug aus der ungedruckten, lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn G. v. Berzeviczy, von Doctor der Philosophie C. G. Romy, AGHSK, VIII. Jg., Nr. 45—46, Wien, 14—16. April 1817. 185—186.

⁵ Élesen Metternich-ellenes politikai pamfletja csak Metternich bukása és a szerző halála után jelenhetett meg nyomtatásban: Kaiser Franz und Metternich, Leipzig, 1848.

⁶ J. v. Hormayr, Historische Bruchstücke über das tyrolische Strassenwesen und den Transitohandel dieses Landes, Historisch-statistisches Archiv für Süddeutschland, I, Frankfurt-Leipzig, 1807, 226—227.

⁷ J. v. Hormayr, Fragmente über Deutschlands, insonderheit Bayerns Welthandel, Bremen, 1841.

⁸ A. H. L. Heeren, Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa, Göttingen, 1808; K. D. Hüllmann, Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge, Frankfurt an der Oder, 1808; K. D. Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters, I, Kunstfleiss und Handel, Bonn, 1826.

szerzők közül Berzeviczy és Wersak véleményéhez közeledve,⁹ amellelt szállt síkra, hogy a Duna vonalán: „a Konstantinápolyból Németországba vezető tranzitkereskedelem főútján” került a levantei cikkek nagy része a középkori Európába.¹⁰ Hormayr így mintegy személyében példázta a középkori Levante-kereskedelem útvonalainak megítélésében bekövetkezett első nagy historiográfiai fordulatot. A XVIII. század végéig hirdetett s többnyire a *tengeri* utánpótlást hangsúlyozó nézetekkel szemben, ekkor vált (a XIX. század java részére szólóan) olyan felfogás szinte közkeletűvé a történetírásban, amely szerint a XIII. század elejéig-közepéig — Velence és Genova levantei piaci hegemoniájának kibontakozásáig — a keleti luxusárakat Nyugat-Európa felé szállító távolsági kereskedelem *fő* vonala, a XIV—XV. században pedig — egészen Konstantinápoly török kézre kerültéig, illetőleg az Indiába vezető közvetlen tengeri összeköttetés megnyitáig — a középkori világkereskedelem *egyik* fő vonala *szarazföldön*: a Dunán vagy a Duna mentén, Magyarországon haladt keresztül.¹¹

Hormayr utóbbi munkái egyben teljes közvetlenséggel világították meg azokat az *aktuális* indítékokat is, amelyek a keleti kereskedelemnek ezt az új történelmi koncepcióját — a napóleoni korszak után ismét — fölöttébb időszerűvé tették. A kontinentális zárlat összeomlása óta, mi több: az Újvilág fölfedezése óta — fejtegette a szerző a Taschenbuch für die vaterländische Geschichte 1846-i évfolyamában megjelent tanulmányában — nem adódott még ígértesebb pillanat „a közös német haza világforgalma számára”, mint a jelenben. A lehetőségek nemcsak északon kecsegtetik, a tengerpart folyamtorolatainak és kikötőinek kihasználásával, „amaz áldásos porosz-német Zollverein” jóvoltából, — hanem délen is, a Duna vonalát követve, az oszmán uralmat lerázó Kelet felé. Nem kell különös éleselméjűség ahhoz — fedte fel Hormayr a historiográfiai fordulat egyik fő motívumát —, hogy „a *Kelet küszbönálló és elkerülhetetlen átalakulásában* meglassuk Kolumbusz és Vasco da Gama felfedezésének »contre-coup«-ját, — azt a távlatot, hogy a világforgalom . . . ismét inkább keleti, mint nyugati lesz, s miként annyi századokon át, a török drinápolyi előretörése és Konstantinápoly eleste előtt, *újból inkább szarazföldön, mint tengeren* fog haladni, úgyhogy . . . az arab-perzsa, sőt a kínai—kelet-indiai kereskedelemnek megint a Fekete-tenger és a keleti Mediterráneum lesz a főszíntere”. Az ide vezető fő útvonal pedig természet-szerűen a Duna; ezért kell a német keleti kereskedelemnek „*szabad Dunát*” nyernie, hogy méltóképpen érvényesülhessen — az angol üzletemberekkel szemben is, akiknek az érdeklődése utóbbi időben szemlátomást fölélénkült a dunai hajózás, Magyarország iránt — azokon „a kelet felé vezető *új* kereskedelmi utakon, amelyek voltaképpen nagyonis *régiek*”.¹²

⁹ G. v. Berzevitzy, Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet, Pesth, 1808; G. v. Berzevitzy, Die Erweiterung des nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt, Wien, 1814; W. A. Wersak, Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau, nach dem schwarzen Meere und über dieses hinaus, für das Königreich Ungarn und die übrigen erbländischen Provinzen, vorzüglich aber für die Kommerzialstadt Pesth, Pesth, 1820.

¹⁰ Der deutsche Handel nach dem Morgenlande und die freie Donau, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, hrsg. von J. F. v. Hormayr, XXX. Jg. (NF XVII), Berlin, 1846, 262—263.

¹¹ Lásd tanulmányunkat: Egy évszázados történetészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? Századok, 1972, 4—5. sz., 849—889.

¹² Hormayr, i. m. 1846, 258—261, 267—272.

1.

Azokat a gondolatokat, amelyeket 1841. és 1846. évi munkáiban fejtett ki, Hormayr — úgy látszik — már hosszabb ideje érlelte-melengette. Kiderül ez leveleiből, amelyeket jó másfél évtizeddel korábban, közvetlenül bajorországi áttelepülése után intézett — nem máshoz, mint gróf *Széchenyi Istvánhoz*.¹³

A Taschenbuch szerkesztőjeként kereste fel soraival a „magyar nemzeti művelődésben fordulatot hozó” férfiút 1829 áprilisában, és arcképét kérte — sok magyar vonatkozású anyagot is közlő — zsebkönyvének következő évfolyamába.¹⁴ Ez év nyarán személyesen is találkoztak; Széchenyi németországi utazása folyamán Münchenben Hormayrt is meglátogatta.¹⁵ Hazatérte után egy ideig folytatódott levelezésük; ekkor pendítette meg előtte a német historikus az aldunai terjeszkedés és kereskedelem témáját, jelenkori és történelmi vonatkozásaiban. „Önökre Magyarországon és különösen Pesten nyilván mély hatást gyakorolt a török birodalom mostani katasztrófája” — írta Széchenyinek 1829. szeptember 28-án,¹⁶ az 1828—29. évi orosz—török háború eseményeire és a két héttel korábban aláírt drinápolyi békeszerződésre célozva. Ebben a helyzetben — folytatta — Magyarországnak fel kellene lépnie egykori tartományainak („Avulsa”) visszaszerzéséért, az Alduna szabadságáért, terményeinek „két tengeren át” történő kiviteléért. Ez a kérdés, amelyben Magyarország kulcsszerepet tölt be — vitte tovább a fonalat 1829. december 19-i levelében — „Bajor-, Sváb- és Frankföld szempontjából is elsőrendű jelentőségű”, hiszen „a Duna szabadsága, ami most oly közel áll a megvalósuláshoz . . ., ismét visszahozhatja azt a nagyszerű gazdagságot, amelyet Ulm, Augsburg, Nürnberg, Regensburg és Passau Konstantinápoly török kézre kerültéig élvezett”.¹⁷

Hogyan reagált Széchenyi a nagyoszlák birodalmi hazafiságról az össznémet nemzeteszmére váltó — s számára emberileg sem rokonszenves¹⁸ — történet-sz-politikus fejtegetéseire, válaszlevelei e részének hiányában pontosan nem tisztázható. Hormayr szeptemberi soraira november 5-én írt válaszának szövegét nem ismerjük. Hogy a decemberi levelet és Hormayr egy évvel később kelt újabb írását — amely ismét hangsúlyozta a Duna szabadságának „végtelen fontosságát” Bajorország szempontjából —,¹⁹ egyáltalán viszonzotta-e, nem tudjuk. Mégis valószínűnek tekinthetjük: Széchenyi tartózkodó, elzárkózó magatartást tanúsított a Ferenc császár és Metternich szemében nagyonis *non grata* személyiség irányában, — hogy ne járjon úgy, mint a Taschenbuch legserényebb magyarországi munkatársa, báró Mednyánszky Alajos, aki (így hirtelték) éppen emiatt lett Bécsben kegyvesztetté.²⁰

¹³ Korábbi kapcsolataira: *Viszota Gy.*, Gróf Széchenyi István naplói (= SzN), III, Bp., 1932, 50 (1826. máj. 3.)

¹⁴ *L. Szabó v. Bártfa*, Der Briefwechsel des Freiherrn Joseph Hormayr mit dem Grafen Stephan Széchenyi, Ungarische Jahrbücher (= UJ), XIII, Berlin—Leipzig, 1933, 141—143. — Széchenyi elhárító válaszát kiadta már *Majláth B.*, Gróf Széchenyi István levelei (= SzL), I, Bp., 1889, 121—122.

¹⁵ *Zichy A.*, Gróf Széchenyi István naplói, Bp., 1884, 204; SzN, III, 353.

¹⁶ UJ, XIII, 143—144.

¹⁷ UJ, XIII, 144—145.

¹⁸ *Zichy*, i. m. 204; SzN, III, 353; IV (1934), 230.

¹⁹ UJ, XIII, 144—146.

²⁰ SzN, III, 376. (1829. dec. 29.); vö. fentebb a 14. jegyzettel. — Elzárkózására vall az is, hogy amikor pár évvel később, 1833 decemberében Bajorországon át Vásárhelyi Pállal együtt Angliába utazott, és Münchenben éppen a dunai hajózás és szabályozás tárgyában foly-

Az azonban bizonyos, hogy Széchenyi maga is élénk figyelemmel kísérte az orosz—török háború előzményeit, menetét, kifejtését, s latolgatta a további eshetőségeket. Már 1827 legelején bejegyezte naplójába, hogy a néhány hónapja aláírt akkermani szerződéssel „Oroszországnak nagyobb a befolyása Havasalföldre, Moldvára és Szerbiára, mint a törököknek”.²¹ Amikor hírért vette az 1827 júliusi londoni egyezménynek, amelyet Oroszország, Anglia és Franciaország kötött a török ellen harcoló Görögország „megbékeltetéséről”, helyesen következtetett arra, hogy II. Mahmud szultán „nem fogadja el az ultimátumot”, de „még az összes papírok aláírása” sem oldhatná meg a török—görög ellentéteket.²² Az orosz—török háború előjeleiben „Mahmud tragédiáját”, az 1828 tavaszán meginduló ellenségeskedésekben annak nyitányát látta, hogy a cári seregek hamarosan elérik Konstantinápolyt.²³ Mint a kortársakat általában, Széchenyit is meglepte az orosz hadműveletek elhúzódása, nehézkessége 1828 nyarán.²⁴ A következő év augusztusában pedig, a katonai fordulat megtörténte után, miként oly sokan Európában, ő is feltette a kérdést: „Die Russen gehen nach Constantinopel. Was wird die Folge seyn?”²⁵

Hiszen rendkívüli kihatásúnak látszó eseményekről volt szó: olyanokról, amelyek a nemzetközi közvéleményben mintegy az 1774-i kücsük-kajnardzsi és az 1807. évi tiltsi békeszerződéshez hasonló pszichózt keltettek. Úgy tűnt: szinte karnyújtási közelségbe került, hogy „eljő a Porta széthullásának nagy eseménye” (miként egykor Kaunitz kancellár fogalmazta Kücsük-Kajnardzsi után)²⁶, — „ha csak az európai hatalmak féltékenysége azt nem tartja fenn” (ahogy annak idején Berzeviczy Gergely fejezte ki Tiltsit után).²⁷ S ha — jórészt éppen „az európai hatalmak féltékenysége” miatt²⁸ — nem is került sor a cári csapatok bevonulására Konstantinápolyba, a drinápolyi békekötéssel mégis realitássá vált az ottomán birodalom bomlásának újabb nagymérvű előrehaladása. Az 1829. szeptember 14-én aláírt szerződés a Kaukázus fekete-tengeri partvidékét a Kubán torkolatától a Poti melletti Szent Miklós-erődig Oroszország birtokába juttatta; az orosz—török határt Európában a Prut folyó vonalán állapította meg, egészen addig a pontig, ahol a Prut a Dunába ömlik; s a már az 1812. évi bukaresti békében megszerzett Besszarábián kívül, a Duna torkolatvidékét is Oroszországhoz csatolta. Moldva és Havasalföld a török birodalom része maradt ugyan, de megtartotta belső autonómiáját, átmenetileg Kiszjeljov orosz tábornok kormányzatával s cári csapatok állomásozásával. A török ellen felkelések sorát vívott Szerbia, a békeszerződés közvetlen következményeként, 1830-ban, Obrenovics Milos

tatott több megbeszélést politikusokkal és szakemberekkel, — Hormayr nem kereste fel: SzL, I, 342—345; SzN, IV, 436—439.

²¹ SzN, III, 115. (1827. jan. 3.); és még egyszer: „Forget me not — 1827 Ackermann”: 136. (1827. febr. 28.) — Az 1826. okt. 6-i akkermani szerződésre: N. A. Szmironov — N. A. Jerofejev — A. R. Joanniszjan — N. Sz. Nyifontov (szerk.), Világtörténet, VI, Bp., 1964, 281.

²² SzN, III, 179. (1827. okt. 9.); vö. 139. (1827. márc. 16.) — A török kormány csakugyan visszautasította a javaslatot; így került sor az 1827. október 20-i navarinói tengeri ütközetre, amelyben az egyesített orosz—angol—francia hajóraj az egyiptomi—török flottát megsemmisítette: Szmironov stb. (szerk.), Világtörténet, VI, 143.

²³ SzN, III, 187. (1827. dec. 31.); 211—212. (1828. jún. 23.)

²⁴ SzN, III, 250, 257. (1828. aug. 30., szept. 15.)

²⁵ SzN, III, 345. (1829. aug. 26.)

²⁶ Idézi A. Beer, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774, Prag—Leipzig, 1883, 32.

²⁷ Berzevitz, i. m. 1808, 35.

²⁸ A diplomáciatörténeti részletekre: P. Renouvin, Le XIXe siècle, I, De 1815 à 1871, Histoire des relations internationales, V, Paris, 1954, 105—107; Beer, i. m. 357—386.

fejedelemsége alatt belkormányzati önállóságot kapott, de továbbra is a Portától való függőségben, az oszmán állam keretei között. A szabadságharcával a haladás hívei között európa-szerte oly sok rokonszenvet kiváltó Görögország viszont teljes függetlenséget nyert. Végül a Porta elismerte a dunai kereskedelem szabadságát, az orosz kereskedelmi hajók áthaladásának jogát a tengerszorosokon.²⁹

Az orosz–török háború fejleményeinek és kimenetelének a hatása érződik a Hitel szövegén is, amelynek írását Széchenyi éppen 1828 első hónapjaiban kezdte, és 1829 végén — 1830 legelején fejezte be.³⁰ A „tudományos emberfő megnyísiségé”-ről szóló híres passzusának egyik példáját éppen innen merítette. „Nézzük a történeteket a Duna folyta körül 1828 és aztán 1829-ben. Nem a sok katoná vívja ki a csatát diadallal, hanem a tábornok által jól elkészült s bölcsességgel vezetett bajnok”³¹ — írta (az 1828 tavaszától hosszan elhúzódó, hibát hibára halmozó orosz hadműveletek után) Geismar tábornok 1828 szeptember végi kalefati ellentámadására, majd Gyibics 1829. július 11-i Sumla körüli áttörésére, Drinápoly augusztus 20-i bevételére, Konstantinápoly veszélyeztetésére utalva.³² De következtetéseket vont le az eseményekből közvetlen tárgyára: a honi gazdaság reformjára is. Ebben leli magyarázatát, hogy a „Magyarországnak kereskedése nincs” című szakaszban Széchenyi nemcsak az általa kedvelt „dialektikus tárgyalási módot”³³ követte (vagyis olyan felépítést, amely előbb felsorakoztatja a tárgyra vonatkozó közkeletű nézeteket, hogy utóbb cáfolja azokat), hanem *tényleges* hangsúly-változtatást tett a Duna világkereskedelmi jelentőségének megítélésében. A szakasz *korábbi* pontján, a „Geographiai helyzetünk” címszó alatt ezt olvassuk: „Kikötőhelyünk csak három van [ti. Fiume, Buccari és Porto Re], s azokhoz is igen bajos jutni. Ha pedig elértük, nem legjobbak . . . *Dunánknak se vehetjük nagy hasznát*, mert miránk nézve visszásan foly, kedvünkért megfordulni nem fog, torkolatjánál pedig nem mienk, hanem másé!³⁴ Többi folyóinkkal is, amelyek a Dunába szakadnak, szintúgy vagyunk. Úgy hogy belső összeköttetésen kívül kereskedésre nézve folyóink természetes haszna igen csekély, mert csak azon portékát lehet kül- vagy világkereskedésinek nevezni, mely tenger vizein lebeg, oda pedig a mieink minékünk nem folynak.”³⁵ S az ezekre a tényekre támaszkodó közkeletű tétellel szemben — hogy tehát földrajzi helyzetünk eleve gátat vet kereskedelmünk föllendítésének — Széchenyi „ellentétele” ezen a pon-

²⁹ Szmirnov stb. (szerk.), Világtörténet, VI, 96–98, 141–144, 281–283; Renouvin, i. m. 107–108; A. Ofetea — D. Prodan — M. Berza, Istoria României, III, București, 1964, 924–931.

³⁰ Viszota Gy., Széchenyi Hitel című művének keletkezése, Budapesti Szemle, 1916, 167. k., 349–350; vö. SzN, III, 283, 292, 295, 370, 376; IV, 5–8.

³¹ Gr. Széchenyi I., Hitel (= SzH) Szerkesztette és bevezetéssel ellátta ifj. Iványi-Grünwald B., Bp., 1930, 414.

³² Vö. Szmirnov stb. (szerk.), Világtörténet, VI, 281. — A gondolatot már annak idején naplójába jegyezte: „Úgy vélem, azért megy rosszul az oroszoknak, mert nincs vezérük; íme a baj forrása . . . [Ki a vezér] voltaképpen? A cár vagy Mihály nagyherceg, — Wittgenstein gróf [főparancsnok] vagy Gyibics [vezérkari főnök]?”: SzN, III, 257. (1828. szept. 15.) — Lásd még SzN IV, 74. (1830. júl. 5.) — A fordulatot hozó eseményről pedig utóbb ezt írta naplójába: „A csata [helyét], amely döntött a török birodalom sorsáról, az oroszok Kulevcsának, a törökök Kulafcsának mondják. 1829. július 11-én verték meg őket”: SzN, IV, 112. (1830. szept. 5.)

³³ Iványi-Grünwald, Bevezetés, 77.

³⁴ Vö. „... egyre jobban meg vagyok győződve arról, hogy kereskedelmi tekintetben Magyarországnak nincsen sok remélni valója, ha csak meg nem kapjuk a Duna-torkolatát.” „Fiumétől Sziszekig lehet tenni egyet s mást, ami a kereskedelmet valamelyest megeléjlenítheti; szép gyümölcsöket azonban hiába várunk. Ha a Duna-torkolat a miénk volna, akkor már valamivel többet remélhetnénk. Ragyogó jövőt azonban sehol sem látok”: SzN, III, 234–235, 243–244. (1828. júl. 29., aug. 11.)

³⁵ SzH, 356–357.

ton meg csak így hangzik: „Igaz, kereskedésre geographiai fekvésünk nem legjobb, azonban nem is oly rossz, mint sokan gondolják, azaz nem oly rossz, hogy azon, amit a *természet megtagadott*, mesterség által valamennyire segíteni ne lehetne.”³⁶ A szakasz *későbbi* címszavában viszont („A szállítások, transito s vámok körüli bátorság híja”) — és itt ne feledjük: Széchenyi még 1829 október—novemberében is szorgalmasan dolgozott a Hitelen, sőt az utolsó simításokat decemberben és január elején végezte el³⁷ — a következőképpen szolt már ugyanerről a tárgyról: „Geographiai helyzetetésünk szerint minden igyekezetünknek arra kellene menni, hogy hazánk Fiumével legszorosb s lehető legkönnyebb kapcsolatba jöjjön . . . S hát a *Dunáról* mit mondjak, azon *természeti nagy csatornáról, mely Magyarország számára látszik alkotva lenni*, ha *regulázva* volna, s az 1829-ki esetek ugyesen hasznunkra fordíttának.”³⁸

Hogy Széchenynek a *fiumei* kereskedelemről kifejtett nézetei 1828. évi fiumei utazása során alakultak ki, — már a Hitel modern kútfőkiadásának szerkesztője, Iványi-Grünwald Béla megállapította.³⁹ Hadd fűzzük most ehhez:⁴⁰ Széchenynek a *dunai* kereskedelemre vonatkozó alapgondolata viszont az „1829-ki esetek” hatására fogant⁴¹, s egy újabb utazása: hamarosan sorra került aldunai útja folyamán formálódott gondolatrendszerre. 1830. június 24-én indult Pestről Desdemona nevű evezőshajóján — egy hozzácsatolt csónakkal — a vele közeli barátságban levő ifjú gróf: Waldstein (Wallenstein) János, és a családi birtokain már ármentesítési munkálatokat végzett tekintélyes „földmérő”: *Beszédes József* társaságában —, hogy elgondolása valóra váltásának lehetőségeit tanulmányozza.⁴²

Széchenyi uti előkészületeiről csak naplójegyzetei adnak némi felvilágosítást⁴³; *Beszédes* viszont már jó előre beharangozta a dolgot: „próba-értekezést” írt a küszöbönálló aldunai utazásról a Tudományos Gyűjteménybe.⁴⁴ Nemcsak azokat a földrajzi és technikai „előtudtomokat” taglalta, amelyekből a Vaskapu

³⁶ SzH, 358.

³⁷ „Állhatatossággal dolgoztam a Hitelen, úgyszólván újrakezdtém”; „Szakadatlan magány és munka”; „dolgozom Liebenberggel [jóságigazgatójával, aki később Lunkányira magyarosított] a Hitelen”; „A Hitellel szinte kész vagyok”; „Munkámat, a Hitelt befejeztem”; „Sokat dolgoztam a Hitelen”; „A Hitel kész”: SzN, III, 363—366, 373, 376; IV, 5—6. (1829. okt. 14., 15—25., 27., nov. 8., 13., 25., dec. 21., 29., 1830. jan. 5, 11.)

³⁸ SzH, 378—379.

³⁹ *Iványi-Grünwald*, Bevezetés, 90. — Az 1828. július—augusztusi fiumei utazáson szerzett tapasztalataira, a belőlük levont következtetéseire: SzN, III, 226—244; ugyanitt találkozására Ürményi Ferencsel, Fiume és a magyar tengerpart kormányzójával, s Adamich Andrásnak, Fiume országgyűlési követének családjával, akik nagy reményeket fűztek a fiumei kereskedelem jövőjéhez vö. *Adamich A. L.*, Észrevételek azon módokról, melyek a magyarországi kereskedelemnek főképpen az Adriai-tenger felé virágzó állapotba való helyzetetésére nézve szükségesek, Pozsony, 1825.

⁴⁰ Erre célzás már *Iványi-Grünwaldnál*: i. m. 379. 3. j.

⁴¹ Hormayr leveleinek e tekintetben legfeljebb alárendelt szerepe lehetett. Széchenyi 1830. jan. 5-i napló-bejegyzése szerint ugyan, a Hitel végső szövegezésével kapcsolatban „Drescherrel hosszan beszélünk és Hormayrt mérlegeltük”: SzN, IV, 5. — A Hitel cenzorával, Drescher Frigyessel folytatott beszélgetésen azonban a német historikus nyilván más szempontból került szóba: intő példa gyanánt, hogy Széchenyi ne hívja ki maga ellen a bécsi udvar neheztelését; vö. SzN, III, 295; IV, 9—12 és fentebb az 5, 14, 18—20. jegyzettel.

⁴² SzN, IV, 51—52. — Waldsteinnel való barátságára: III, 216, 255, 260, 281, 376; IV, 35, 49; *Beszédes* korábbi tevékenységére a Széchenyi-birtokon: III, 264—265, 308, 312; vö. még IV, 53.

⁴³ SzN, IV, 46—51. — Később még visszatérünk ezekre.

⁴⁴ *Beszédes J.*, A Duna világkereskedési tekintetben, Tudományos Gyűjtemény (= TGy), XIV, 5, Pest, 1830, 15—24.

helyszíni vizsgálata során kiindulni szándékozott, hanem szakterületén túllépve, a Duna kereskedelmi jelentőségéről értekezett. Cikke — amelynek egyes mérnöki fejtegetéseit (főképp azt a „vezérgondolatát”, hogy az Alduna-szabályozás jelentős vízszintsüllyedést idéz majd elő a folyam egész magyarországi szakaszán, s így lényegesen csökkenti az árvízveszélyt) kiválóbb szaktársa, Vásárhelyi Pál hamarosan éles bírálatban részesítette⁴⁵ — inkább a szakmai vonatkozásokon túlmenő megjegyzéseivel érdemel *e ponton* figyelmet. A duna — fekete-tengeri hajózás megnyitását Beszédes is az 1829. évi események miatt tartotta különösen időszerűnek: „... az 1829-diki drinápolyi békesség a Fekete-tengert az egész világnak nagy vásárhelyévé, s ez által a Dunát Európának, hogy ez a világ nagykereskedéséhez legkönnyebben juthasson, országos utává tette”.⁴⁶ De a Duna kereskedelmi lehetőségeinek fölértékelése, részben a Hitelben írottak hatására is, ekkoriban már mások részéről is egyre gyakrabban kapott hangot. A Hitel első német fordításának második kiadásához fűzött „Toldalék-észrevételek”-ben — magyar fordítása is megjelent már 1830 nyárvégére — a magát meg nem nevezett szerző a következőképpen elmélkedett erről: „Geographiai helyzetünk alkalmasb több más tartományénál a kereskedésre . . . Oly alkalmatlanságot, melynek henyeségünk oka, geographiai fekvésnek ne tulajdonítsuk . . . A Duna legelőmenetelesb, leggazdagabb kereskedésre utasítja Magyarországot, de nem folyam ellen oly tartományok felé, melyek a műveltség s szorgalomban felülmúltak bennünket, és kevés áruinkra szorulnak; hanem folyama mentében a Fekete-tenger felé, melyet a drinápolyi béke számunkra is megnyitja, s mely a világ minden részeivel való kereskedési összeköttetésekre int bennünket. Hogy a Duna torkolati másokéi, igaz, nem kívánatos, de ez a magyar kereskedést nem akadályozza. Valamint az Albis [= Elba] és Rajna parti lakosai békés egyezteteknél fogva ezen folyamokon szabadon hajózhathatnak, szabadabbá lehet szintűgy a dunai hajózás is . . . Pest . . . fekvésénél fogva Európa egyik fő kereskedési városa lehet . . .”⁴⁷

Aminthogy — akárcsak negyed századdal korábban, a napóleoni kontinentális zárlat idején — újból úgyszólván a levegőben úsztak azok a váradalmak is, amelyek a duna — fekete-tengeri forgalom megnyitásától a keleti kereskedelem *régi, kontinentális* útvonalának feltámasztását, Anglia *tengeri* kereskedelmi monopóliumának megtörését remélték. Ha majd „nagyobb részét az európai és ázsiai kölcsönös kereskedésnek a Fekete-tengeren jártatjuk által — idézte Beszédes is egy francia kortársától —, akkor elérjük, „hogy a régi világnak ezen két részében *ismét visszahelyeztessenek* a közlekedési egybeköttetések azon módon, amint ezek *Amerikának és a Reménység foka körül való hajózásnak föltalálása előtt voltak*”: „száraz úton és folyó vizeken”.⁴⁸ „Európának csak egy nagy vízi útja vagyon a

⁴⁵ Vásárhelyi P., Próba-vizsgálat. A Duna világkereskedési tekintetben, TGy, XV, 3 Pest, 1831, 92—106. — Az 1830. évi aldunai utazás során Széchenyi maga is kezdte már kitapintani Beszédes gyengéit, műszaki vonatkozásban is; a következő években pedig végképp elvesztette bizalmát iránta: SzN, IV, 54, 56, 58, 68, 73—74, 77, 82—84, 120, 123; vö. alantabb az 54. és a 2. 21—23. jegyzettel.

⁴⁶ TGy, XIV, 5, 19.

⁴⁷ Toldalék-észrevételek gróf Széchenyi István Hitel című munkájához egy hazafitul, Pesten, 1830; közli: Iványi-Grünwald, i. m. 673—674. — Vö. „Pestből virágzó kereskedelmi hely lehet”: SzN, III, 101.

⁴⁸ TGy, XIV, 5, 15—16. — Az idézet a francia utazó és konzul J. F. de Gamba, Voyage dans la Russie méridionale, et particulièrement dans les provinces et au de là du Caucase, . . . 1824 c. munkájából való, amelyet Beszédes valószínűleg a német fordítás: Gegenwärtiger Kriegsschauplatz zwischen den Russen und Persern jenseits Caucasus, Leipzig, 1827. alapján ismert. — Az orosz—perzsa háború közvetlenül az orosz—török háború előtt folyt: 1826 nyarán kezdődött és

Fekete-tengerhez, a Duna, melyen a hajózás a mi időnkben nagyon könnyű lehet a hajóknak gözzel hajtása által” — fűzte hozzá egy bajor vízépítő mérnök értekezéséből, aki éppen ezért biztosra vette, „hogy Ázsia és Európa között volt *régi útja* a kereskedésnek *újra életre kap*”. Annál is inkább így lesz — érvelt a bajor szerző nyomán —, mivel az Ázsiát Európával hajdan összekötő szárazföldi útvonal „nem mint a köz vélekedés tartja, a Reménység fokának fölhalálása és Kelet-Indiából e körül való hajózás által, hanem még előbb az Ázsiában tartott háborgás miatt . . . lett pusztává”; most pedig „Muszka-ország . . . a perzsáktól nyert tartományok és . . . szerződések által erre utat nyit”.⁴⁹ Beszédes végezetül hazai szerzőkre is hivatkozott, hogy álláspontját alátámassza; éppen Berzeviczy 1808. és Wersak 1820. évi munkáját idézte fel 1830. évi dolgozatában.⁵⁰ Íme, a *középkori Levante-kereskedelem dunai útvonalára* vonatkozó tézis irodalmi hagyományozódásának külföldi és hazai ága, — utóbbi ezúttal nem Hüllmannra, hanem Berzeviczyre visszavezethető.⁵¹

Beszédes még két cikket hozott nyilvánosságra ebben a tárgykörben. Az egyik az 1830. évi utazás tapasztalatai alapján a „dunai vaskapuk” leírását adta;⁵² a másik az országgyűlési operátumokkal foglalkozó Fejér megyei választmányhoz 1831-ben benyújtott duna-szabályozási javaslatát tartalmazta.⁵³ Az utóbbiban — amely ismét kihívta Vásárhelyi indokoltan éles szakmai kritikáját⁵⁴ — újból hangzottatta: „*mind historie, mind statistice* azt is bé lehet bizonyítani, hogy az ostindiai, perzsiai, török és muszka kereskedés azon ágának, mely belső Európába szolgál, a Duna a legtermészetesebb és így legolcsóbb útja”.⁵⁵

Széchenyit magát a kérdés történelmi vonatkozásai nemigen foglalkoztatták; annál nagyobb aktivitással fordult a jelen szükségletei felé.⁵⁶ A duna—fekete-tengeri utazás Konstantinápolyig⁵⁷ — amint 1830 tikkasztó nyári hónapjaiban papírra vetett bő naplójegyzeteiből és leveleiből kiderül — mélyen impresszionálta.⁵⁸ Közvetlen benyomásokat élt meg a Balkán-félsziget háború utáni „krizi-

Tebritz bevételé után, 1828 februárjában a turkmancsaji békekötéssel fejeződött be: *Szmironov stb.* (szerk.), *Világtörténet*, VI, 277.

⁴⁹ TGy, XIV, 5. 17—19. — Az idézet a Ludwigskanal építését vezető bajor építésügyi főigazgató, *H. v. Pechmann* egyik — valószínűleg a *Jahrbücher der Baukunst*, München, 1828. évfolyamában megjelent — értekezéséből való; vö. *Pierer's Universal-Lexikon*,⁵ XII, Altenburg, é. n. (1865 körül), 771. — A bajor mérnökkel néhány évvel később Széchenyi is megismerkedett. Pechmann volt egyike azoknak a szakértőknek, akikkel 1833 decemberében, Vásárhelyivel együtt, a Duna-szabályozás műszaki terveiről tárgyalt Münchenben: SzL, I, 344; SzN, IV, 436; vö. fentebb a 20. jegyzettel.

⁵⁰ TGy, XIV, 5, 19.

⁵¹ Vö. fentebb a 8—9. jegyzettel és a 11. jegyzetben idézett tanulmányunkkal.

⁵² *Beszédes J.*, A Duna világkereskedelmi és mocsárkiszáritási tekintetben, TGy, XV, 1, Pest, 1831, 70—80.

⁵³ *Beszédes J.*, A Duna világkereskedési és folyószabályozási tekintetben, TGy, XXI, 1, Pest, 1837, 72—76.

⁵⁴ *Vásárhelyi P.*, Néhány figyelmeztető szó a vaskapui ügyben, *Athenaeum*, II, 1, Pest, 1838, 257—263.

⁵⁵ TGy, XXI, 1, 73.

⁵⁶ Vö. SzN, III, 246, 346; SzH, 426, 430—434. — „Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, valaha mik voltunk, de inkább átnézni, 'idővel mik lehetünk s mik leendünk'”: SzH, 492.

⁵⁷ Galacig a Desdemonán utazott, tovább Szulináig egy görög, innen Konstantinápolyba egy francia hajón: SzN, IV, 87, 98.

⁵⁸ Széchenyi első aldunai útjának leírását, a naplók alapján, közrebocsátotta már *Zichy*, i. m. 271—289; majd, konstantinápolyi tartózkodásának és a Balkánon át történt hazatérésének históriájával együtt, ugyanő: Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései, Bp.,

séről”, sokban még cseppfolyós hatalmi viszonyairól, politikai állapotáról; eleven tapasztalatokat szerzett a töröknek vereség utáni aléltóságáról, a szultáni udvarnak olykor látványos külsőségek vagy tétova reformocskák mögé búvó gyengeségéről, meddő újítási próbálkozásairól; a cári hatalom erőfölényéről, duna-menti, folyamtorkolati és fekete-tengeri pozícióiról; Havasalföld függő helyzetéről; Milos szerb fejedelem önállóbb státuszáról-törekvéseiről, a Duna-szabályozás iránti érdeklődéséről.⁵⁹ Tanulságokat merített találkozásaiából a portai főméltóságokkal és a nagyhatalmak konstantinápolyi követeivel, — köztük az osztrák internuncius Ottenfels-Gschwindt Ferenc báróval, akit kisszerű, „szintelen fickónak” ismert meg, csupán „azzal a céllal, hogy pénzt csináljon és öreg napjairól gondoskodjék”.⁶⁰

Időnként ugyan súlyos kétségei is támadtak a vállalkozás sikerét illetően: a magyar, „no meg a moldvai, havasalföldi és török feudalizmus szagát” érezte a gőzhajózásra alkalmatlan atmoszférának; másrészt a duna—fekete-tengeri orosz fölénytől, Odessza túlsúlyától, Szulina és a Duna-delta cári birtoklásától féltette Ausztria és Magyarország orientális kereskedelmének versenyképességét.⁶¹ Egészen véve azonban „rózsaszínűen” ítélte meg a terv, a vállalkozás kilátásait. „Magyarország fölemelésére csak három eszköz van: nemzetiség, közlekedés és végre más nemzetekkel való kereskedési összekapcsolás... Tegyetek mindent, hogy Budapest megszűnjék egy vak zsák lenni, s ennek elérése végett a Duna vizét hajózásnak s kereskedésnek kinyitni kell” — mondta tollba, súlyos betegen fekve a hajón, mintegy végrendelkezését július közepén Waldstein Jánosnak.⁶² „... semmiért nem adnám, hogy ezen dicső víz csatornát átevedztem, mely egy kis jó akaratral magyar honunkat kevés évek után egy századi felemelkedésre bírhatná... szívesen megannyit szenvednék, ha... kereskedésünknek azon szép csatorna megnyitnatnék, melyet a mindenható, úgy látszik, jó kedvében mi hasznunkra és egyedül mi javunkra húzott” — írta július végén Galacból Döbrentei Gábornak.⁶³ „... a Duna tárgyairól oly jelentést fogok tehetni, melynek keze és lába van...”; „ezt a Magyarország szempontjából oly fontos kereskedelmi csatornát... részlegesen és fokozatosan talán már a most élő nemzedék számára is hasznosítani lehet” — számolt be gróf Reviczky Ádám magyar főkancellárnak és József nádornak augusztusban a Boszporusz mellől.⁶⁴

Az átfogó jelentés ugyan nem készült el ekkoriban, de a naplók alapján rekonstruálhatjuk: mit tartalmazott volna; nyomon tudjuk követni, hogyan alakult és milyen fő elemekre terjedt ki Széchenyi gondolatrendszere 1830-ban a dunai szabályozás és hajózás, a „Pest és Konstantinápoly közötti forgalom megalapozása,” „az Oriens felé irányuló magyar kereskedelem” létesítése teendőiről.⁶⁵

Induláskor még csak az alapeszme, az elv vezette: útra kel „wegen dem Prinzip, von Pest aus auf der Donau in das Schwarze Meer gefahren zu seyn”.⁶⁶

1890, 340—375. — Vö. még Waldstein J. gr., Utazás a Fekete-tengerre Széchenyivel. Kiadja Kálnoky H., Bp., é. n.

⁵⁹ SzN, IV, 70, 72—73, 75—80, 83, 94, 96—98, 102—103, 136—140.

⁶⁰ SzN, IV, 100—102, 105, 107—110.

⁶¹ SzN, IV, 54—55, 93, 97—98.

⁶² Falk M., Széchenyi István gróf és kora, Bp., 1868, 64—65 nyomán: SzL, II, 1890 8—9.

⁶³ SzL, I, 167—168. — Döbrenteivel való viszonyára ez időben (Hitellel, Akadémiával, Kaszinóval stb. kapcsolatban): SzN, IV, 15, 22, 32, 43, 46; SzL, I, 153, 170. — Vö. A Nemzeti Casino részeseinek névsora. A januárius 31-dikén tartott közgyűlés parancsolatja szerint kiadta Gr. Széchenyi I. és Döbrentei G., Pesten, 1830.

⁶⁴ SzL, I, 168—169, 173. — Vö. alantabb a 2.12. jegyzettel.

⁶⁵ SzN, IV, 96, 114.

⁶⁶ SzN, IV, 84.; vö. 88.

Emellett az a terv állott rendelkezésére, amelyet báró Krieg Ferenctől, a Hofkammer tanácsosától, a kereskedelmi ügyek előadójától Bécsben kapott; erről azonban hamarosan meg kellett állapítania: hasznavehetetlen, mert az alsó Duna-vidék tényleges viszonyai nem teszik lehetővé az osztrák—magyar kereskedelem „mintegy rajtaütésszerű” folyamatba vételét, ahogyan a kamara képzelte.⁶⁷ Az utazás során Drenkova alatt, az Izlás-zuhatagon áthaladva — ahol sekély víz-állás mellett, mint a helybeliek mondogatták, szikláról sziklára ugrálva kelhetni át a folyón — július 3-án már papírra vetette: „Véleményem szerint a fő baj: vízhiány és zátonyok, és a fő szükséglet: *parti utak* [teherhajók vontatására a legnehezebb szakaszokon.] C'est là où il faut commencer.”⁶⁸ Hat nappal később, mintegy Kalefat—Viddin magasságában pedig így folytatta: „A Vaskapuig, úgy tűnik, nincs nehézség nagyobb hajók, különösen gőzhajók számára . . . felfelé. A Vaskaputól lefelé tengeri hajókkal bízvást lehetne a Fekete-tengerhez . . . leúszni, sőt még Pesttől is, ha a Dunán a Dráva-torkolatig néhány átmetszést végeznének, és azt *Moldovától Orsováig* meg a *Vaskaput szabályoznák*.”⁶⁹

Ha a szabályozás *technikai* módzatait (amint erről nemegy bosszús napló-bejegyzés árulkodik) Beszédes az utazás folyamán vajmi kevésbé tanulmányozta⁷⁰ — hanem jórészt megmaradt „előtudtomai” és prekoncepciált „vezérgondolata” mellett; így aztán a feladat műszaki részét a valóságosnál jóval könnyebbnek, olcsóbbnak láttatta megbízójával is⁷¹ —, a végrehajtás *politikai és financiai* kérdései Széchenyi termékeny agyát máris megmozgatták. Láttá persze, — hogy ne látta volna! —, hogy az Alduna-vidéke, a Fekete-tenger és a szorosok körüli nagyhatalmi vetélkedésnek, az ottomán birodalom öröke felett folyó nagypolitikai játszmának egyfelől Oroszország, másfelől Anglia (és Franciaország) a *fő szereplői*, s a Habsburg-állam, bár fontos, de mégiscsak mellékszereplő benne, akinek vagy az egyik, vagy a másik félhez kell csatlakoznia. S vajon nem arról kellene-e a bécsi udvart meggyőznie, hogy Ausztria — „tényleg vagy látszatra” — Oroszországgal lépjen szövetségre Franciaország és Anglia ellenében? — töprengett az Aldunán hajózva.⁷² A Duna-regulációban *közvetlenül* érintett külföldi partnerek, persze — amint tudta és tapasztalta — a folyó jobb partján a török állam és a szerb fejedelemség, a bal parton a cári hatalom és Havasalföld. A belgrádi pasát már utazása elején meglátogatta;⁷³ később pedig a Konstantinápolyban töltött heteket alaposan kihasználta arra, hogy betekintszen a hanyatló birodalom kulisszái mögé. Ausztriának céltudatosabban kellene politizálnia a Boszporusz mellett, — vonta le a következtetést Ottenfels kisszerűségéből, más nagyhatalmak diplomátaival összehasonlítva; Bécsből ügyes embereket kellene elhelyezni a szultán környezetében, hogy ellensúlyozzák a jóval „finomabb” cári politika

⁶⁷ SzN, IV, 49, 67, 93—94.

⁶⁸ SzN, IV, 69.

⁶⁹ SzN, IV, 77—78. — Tervének számos egyéb részlet-elemére (osztrák konzulok Vidinben, Ruszcsukban, Galacban, stb.); a még felderítendő geográfiai, vámügyi és egyéb kérdésekre (befagy-e telente az Alduna, ha igen, mikor és hol; milyen vámokat szedtek a törökök a háború előtt a Duna mentén, nem szerződés alapján, hanem ténylegesen; fennáll-e a rabló-veszély a vidéken; mennyibe kerül a vontatás; hol vannak piacok stb.): SzN, IV, 81—82.

⁷⁰ SzN, IV, 82—85. (1830. júl. 14—15.)

⁷¹ Beszédes szakvéleményétől befolyásolva írta Széchenyi Döbrentei Gábornak Konstantinápolyból: „Regulációja [a Dunának] áldás anyaföldünkre, regulációja pedig oly könnyű! És hogy most meg nem haltam, remélteti velem, vagy hogy jobban mondjam, bizonyossá tesz, hogy végbevitelét nemsokára megélem”: SzL, I, 170. (1830. aug. 13.)

⁷² SzN, IV, 67—68. (1830. júl. 1.)

⁷³ SzN, IV, 64. (1830. jún. 30.)

befolyását.⁷⁴ Milos szerb fejedelem rokonával, egy orsovai kereskedővel, Fota Popoviccsal, szintén az utazás elején ismerkedett meg, és került évekre szólóan jó viszonyba;⁷⁵ magával Milossal (és befolyásos titkárával, Alexa Popoviccsal) pedig Konstantinápolyból hazatérőben, élénk érdeklődést keltve bennük a Duna-reguláció iránt.⁷⁶ Bukarest és rajta keresztül Pétervár jóval nehezebb diónak ígérkezett. Széchenyi eredetileg úgy tervezte, hogy Bukarestet is útba ejti,⁷⁷ és tárgyal Kiszeljov tábornokkal (akinek nemrégiben elvált feleségét a bécsi társaságból ismerte).⁷⁸ Ettől a szándékától azonban el kellett állnia;⁷⁹ így a cári hatalom exponenseivel való személyes érintkezése csak a szulinai tengerészeti egység parancsnokával való találkozásra korlátozódott.⁸⁰ Ez idő tájt fogalmazta meg magának legtömörrbben (fentebb már jelzett) aggályát: megállhat-e egy általán osztrák kereskedelem az Aldunán és a Fekete-tengeren az adott politikai erőviszonyok mellett? S önmagával vitázva, választ is adott: „Igen, mert szerződések útján biztosítani lehet. Hiszen Oroszország utolsó háborúját éppen azért viselte a törökkel — vagy legalábbis ez volt egész Európa előtt ünnepélyesen kinyilvánított jogcíme —, mert az odesszai hajók elől elzárták a Boszporuszt és a Dardanellákat, illetőleg százféle kényelmetlenséget okoztak az oroszoknak. Hogy tehetné hát akkor az orosz udvar, hogy akadályokat gördítsen a kereskedelem szabadsága elé, amelyért olyan nyilvánosan síkra szállott?”⁸¹

S miközben az Alduna-szabályozás széles nemzetközi problematikáját latolgatta, a végrehajtás *belpolitikai*, szervezeti és pénzügyi vonatkozásai is folyvást foglalkoztatták. „Sem részvénytársaság, sem az építészeti igazgatóság nem képes a Dunát szabályozni. Ez diétai tárgyalást kívánatlik.” „Az országgyűlés határozzon arról, hogy ennek meg kell történnie; a »hogyan«-t pedig engedje át.” Igen ám, de a „hogyan”! Ez két kérdést jelent. „1. Ki hajtsa végre? 2. Ki fizesse?” A válasz a másodikra: „a felemelt só-árat még csak említeni sem szabad” mint pénzforrást. Hanem: „*Subsidium* . . . Milyen címen vethetni ki subsidiumot? Azon a címen, hogy e révén minden földbirtokos nyer, mert mindeniknek kárt okoz az árvíz.” Az első kérdésre pedig — ki hajtsa végre — a válasz ez: „*Én!* — Egy *commissio*, amely csakis erre van kiküldve.”⁸²

Látni fogjuk még: Széchenyi duna-szabályozási elgondolásai a továbbiakban persze alakultak, bővültek, módosultak, a technikai realitásokhoz igazodtak. De egyes fő elemei, mint: hatékony külpolitikai előkészítés a vállalkozás háttéréként, — partmenti útépités, Moldova—Orsova szakasz, Vaskapu a munkálatok sorrendjeként — megmaradtak. Aminthogy kitartott az iménti első kérdésre

⁷⁴ SzN, IV, 103, 107. (1830. szept. 1, 4.)

⁷⁵ SzN, IV, 70—71. (1830. júl. 3—4.)

⁷⁶ Milos — aki Passzaroviban nagyon előzékenyen fogadta — éppenséggel azon sajnálkozott, hogy [a szabályozást] nem kezdték meg az idén, mert ritkán van ilyen alacsony vízál-

lás”: SzN, IV, 136—140. (1830. szept. 30. — okt. 3.)

⁷⁷ SzN, IV, 71, 88. (1830. júl. 5, 29.)

⁷⁸ SzN, IV, 26—27. (1830. márc. 7.)

⁷⁹ SzN, IV, 79. (1830. júl. 11.)

⁸⁰ SzN, IV, 98. (1830. szept. 1.)

⁸¹ „Helyes — szötte tovább monológját —, de akkor a Duna-torkolatot meg kell tisztítani”. Ezt pedig valahogy nekünk kell megoldanunk, mert az oroszoknak nem érdekük, hogy Odessza rovására hozzák rendbe a dunai kikötőt: SzN, IV, 97—98. (1830. szept. 1.)

⁸² SzN, IV, 58, 66—67. (1830. jún. 27. júl. 1.) — Hasonló gondolatokat vetett papírra Beszédes néhány héttel később Konstantinápolyban: „... szükséges egy Királyi Biztosságnak föllállítása, és ehhez egy igazgató hydraula . . . mind a plánum-készítésre, mind ennek végrehajtására kívántató költséget nemzetünk vállalna magára”: TGy, XV, 1, 79. (1830. aug. 30.) — Vö. még TGy, XXI, 1, 74—76.

adott válaszában is: a saját commissiójánál, királyi biztosságánál. Hiszen, ahogy jogos öntudattal írta naplójába már ez első aldunai útja elején: az építésügyi igazgatóság emberei — „irnokok. Ide pedig férfi kell.”⁸³

2.

1830 szeptembere — amelynek első felét Széchenyi még Konstantinápolyban töltötte, mielőtt megkezdte volna a duna—fekete-tengeri útnál nem kevésbé érdekes szárazföldi utazását hazafelé¹ — nevezetes dátuma a dunai hajózás történetének: ekkor szelte először *gőzhajó* a folyam hullámain. Szeptember 4-én tette meg próbaútját Bécsből Budapestre a 60 lőerejű I. Ferenc gőzös. Első hajója volt ez az *Első Dunagőzhajózási Társulatnak*, amely Andrews és Prichard angol hajóépítők 15 évre nyert szabadalma alapján, 200 darab 500 forintos részvény kibocsátásával, Puthon és Benvenuti bécsi bankárok igazgatása mellett az előző évben alakult. 1831 februárjától már rendszeres hajójáratok is megindultak; a Bécsben állomásozó I. Ferenc ez esztendőben tizenötször úszott le Pestig, tizenegyszer Zimonyig, sőt négyszer egészen *Moldováig*: a Vaskapuig terjedő — Széchenyi által is megtapasztalt — veszélyes Alduna-szakasz felső végpontjáig.²

A Társaság megalapításakor — tekintett vissza erre az időre Széchenyi néhány évvel később — „én is meg valék részvevős végett hívva; de akkor hazánkra nézve oly kétségesnek látszott előttem e tárgy hihető sikere még, hogy én abban — büszkeségből, tán hiúságból, mely szerint nem szeretem nevemet oly vállalatokra fecsérelni, melyekben már kezdetkor az isméti pusztulás elvét gondolom látni — részt nem vettem. Most azonban tisztán látom át — miután báró Puthon János úr okainak, ki velem eleget vesződött, ellenállni nem tudék —, mily áldott következményei lehetnek a gőzhajózásnak hazánk kifejlődésére már most, ha a dolgot jó elvekre állítjuk . . . Magamat tehát e tárgyban őszinteséggel csak convertitának vallom, és édes örömet engedem az érdemet azoknak át, kiket az illet.”³

Széchenyi visszatekintése ezen a ponton — a nagyobb retorikai hatás kedvéért — feltűnően szerény. Igaz, a Társaság megalakulásakor maga csak egy részvényt jegyzett: fenntartásai voltak a vállalat iránt.⁴ De Puthonéknak nem sokat kellett „vesződniük” vele: hamarosan, mint látni fogjuk, már éppen ő vesződik majd velük eleget, hogy a vállalat kiterjesztésére bírja őket. Széchenyi a közvélemény előtt később azért nagyította fel kezdeti kételyeit, hogy itt csakugyan nem egyebet, mint kedvelt „dialektikus tárgyalási módját” vesse latba: közönségét először a kételkedés álláspontjára helyezze, — majd tárgyi érveivel és saját „konvertálásának” példájával meggyőzze. „... éppen azért tehetek tán én

⁸³ SzN, IV, 66. (1830. júl. 1.)

¹ A Drinápoly—Filippopolis—Ichtiman—Szófia—Niš—Passzarovic útvonalon: SzN IV, 118—119. s. köv. — Október 5-én érkezett Zimonyba, majd a vesztégzár kiállása után 18-án Pestre: IV, 144.

² Zusammenstellung der Fahrordnungen und Tarife der ersten k. k. privilegirten Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft für das Jahr 1831, Wien, 1831; Duna-Gőzhajózási Társulat, Visszapillantás keletkezésére és fejlődésére, különösen Magyarországon (= DGT), Bp., 1885, 3—5; Count S. Széchenyi, Outlines for the Extension of the Company for the Navigation of the Danube, London, 1834; közli: *Viszota*, SzN, IV, 710.

³ Gr. Széchenyi I., Néhány szó a Dunahajózás körül, Társalkodó, 1834, 67. sz.; közli: Zichy A., Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei (= SzC), I, Bp., 1893, 27.

⁴ *Viszota Gy.*, Gróf Széchenyi István naplója, VI, Bp, 1939, Történeti bevezetés, LXV.

— mint megtért — a tárgy utóbbi elrendelése s előmenetele körül valamit, mert magamon tapasztalám, mily hibás benyomások s előítéletek alatt voltam.”⁵

Ám Széchenyi műveinek figyelmes olvasója előtt nem lehet kétséges, hogy e kezdeti előítéletek csupán a *Társulattal* s nem a gőzhajózással szemben merültek fel benne. Hiszen Széchenyi már a Hitel „Bérekesztés”-ében is így írt: „Újabb időkben több függőhíd bomlott el s még több gőzhajó pattant szerte; de azért, mivel általak annyi veszté már életét, — s most mind a híd, mind a gőzhajó tűrhető bátorságú létre kapott — nem az következik: hogy . . . bizonyos számú magyar kénytelen híddal leomlani, vagy gőzzel levegőbe repülni, minekelőtte bátor-ságos függőhíd s gőzhajó hazánkat is díszesíthetné; hanem hogy minekünk nem kell, ha eszünk hasznát akarjuk venni, mindezeket A-nál kezdenünk s experimen-tumok által időt vesztünk, hanem inkább más nemzetek tapasztalásit — mely próbák világiak s az egész emberiség sajátja — kell hasznunkra fordítanunk.”⁶ 1830-i aldunai útján pedig már lépten-nyomon a gőzhajó járt az eszébe. „A Vas-kapuig, úgy látszik, nincs nehézség nagyobb hajók, különösen gőzhajók számá-ra” — idéztük már fentebb 1830. július 9-i naplójegyzetét.⁷ „Némely nap — írta fel, a Desdemona lassúságán bosszankodva, július 14-én — úgy hiszem, alig halad-tunk 4—5 mérföldet lefelé 18—19 óra alatt . . . Egy 60 lóerejű gőzhajó . . . Orso-vától Galacig, ha szél nincsen ellene, 5 nap alatt (de valószínűleg sokkal gyorsab-ban is), ellenszéllel pedig 6 nap alatt érne el. Nekünk kétszer annyi idő kell. Na-gyobb, megrakott hajók pedig egyáltalán nem mehetnek.” „A gőzhajókról ponto-san tudni kellene, hogyan megy a lóerejük kiszámítása,” stb. — fűzte hozzá.⁸ Bizvást elmondhatjuk: Széchenyi már 1830-ban is, főleg, „gőzhajóban” gondolko-zott” a dunai forgalom föllendítéséről.

Igy tehát cseppet sem csodálni való, hogy érdeklődése hamarosan felélén-kült a *Társulat* vállalkozása iránt is. 1831. április 4-én már naplójába jegyezte, hogy az I. Ferenc „sikerrel haladt Tétényre és vissza”, s hogy sohasem látott Pesten „több embert és nagyobb lelkesedést”.⁹ 1831. május 8-án maga is gőzhajóra szállt: Vácra utazott 3 1/2, vissza 1 3/4 óra alatt.¹⁰ Június 6-án gróf Károlyi Lajos-sal és Györggyel együtt gőzhajót bérelt, és száz személyt hívott meg visegrádi sétahajózásra, ami fölfelé 6, lefelé 3 óráig tartott.¹¹ Mind tisztábbá, egyértelműbbé vált előtte a gőzhajózás összefüggése Duna-szabályozási tervével, — ami ekkori-ban: a Világ megalkotása és a Stádium írásának elkezdése idején sem szűnt meg elméjét foglalkoztatni. Július 21-i naplóbejegyzése szerint önálló értekezést szán-dékozott írni a Duna-reguláció tervéről.¹²

⁵ SzC, I, 27—28.

⁶ SzH, 484.

⁷ SzN, IV, 77; vö. 54—55.

⁸ SzN, IV, 82—83. — Említettük: az I. Ferenc gőzös éppen 60 lóerejű volt.

⁹ SzN, IV, 187.

¹⁰ SzN, IV, 188.

¹¹ SzN, IV, 189.

¹² SzN, IV, 193. — Erre utalt a Világ előszavában is: „Úsztam sokáig, szenvedtem [ti. az aldunai úton]; de sokat tapasztaltam is, s annak idejében . . . elő fogom adni: hatalmas Du-nánk ahelyett, hogy most oly csekély hasznunkra van, s hazánk nagy részének legirgalmat-lanabb ellensége, ítéletem szerint, mikép árasztatna egylelkű- s egyszívűségünk által víz helyett bő áldást magyar honunkra”. „Új erőre gyúlt munkavágyam; s csak abban ingadozám, mit készítek előbb el sajtó alá, a Hitel folytatását-e vagy pedig dunai utazásom jelentését — mi illene jobban a jelenkorra? — midőn kétséggimből kiragadott a Taglalat megjelenése”, ez kész-tetett „elkezdett munkáim félben hagyására, s a most előadandó értekezés közzétételére”: *Gr. Széchenyi I., Világ* vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására (= SzV), Pesten, 1831, XII—XIII, XV. — Vö. még SzL, I, 189. (1830. dec. 22.)

Hogy ezt az értekezését gróf Reviczky Ádámnak fogja ajánlani, nem tekinthetjük formális udvariasságnak a magyar főkancellár irányában, akivel ezen a napon éppen együtt ebédelt Badenban. Logikusan következett ez abból az elgondolásából, amelyet a reguláció végrehajtásának politikai-szervezeti módjáról az Aldunán hajózva az előző évben kialakított, s amelyben — láttuk — *nem magántársulatnak*, hanem az országgyűlésnek és a központi kormánynak kívánt kezdeményező szerepet juttatni.¹³ Hozzátehetjük: akkoriban a *gőzhajózást is* az állam égisze alatt gondolta bevezetni. „A kormánynak két gőzhajóval kellene rendelkeznie és két gőzrejű kotrógéppel” (Expurgatorien) — szötte javaslatát az aldunai úton.¹⁴

Hazatérte után azonban a dolgok nem egészen úgy ütöttek ki, ahogy várta. A kormány vezetői közül Kolowrat Ferenc Antal gróffal, a belügyek állami és konferenciális miniszterével, akiben előzőleg a „megfelelő embert” vélte megtalálni — úgyhogy a Desdemona fedélzetén már el is képzelte és fel is vázolta vele folytatandó tárgyalásának menetét — az ügyben sokáig nem tudott érintkezést találni.¹⁵ Metternich Kelemen hercegnél — akinek házába régóta bejáratos volt,¹⁶ (s aki egyébként éppen ez idő tájt hevesen összekülönbözött Kolowrattal¹⁷ — az Aldunáról hazatérve sietett újabb látogatást tenni: az államkancellár barátságosan is fogadta, de mindenről inkább volt hajlandó szót váltani vele, mint az aldunai útról, „a török ügyekről”.¹⁸ Az 1830. őszi országgyűlésen pedig — amelynek harmadik tárgyalási pontjához még megérkezett — egyéb vegyes benyomások mellett — az is bosszantotta, hogy „ostobaságokat beszéltek a Duna-regulációról a kerületi ülésen” (ti. a gravamenek között foglalkoztak vele).¹⁹

Végül, de nem utolsósorban: a vállalkozás eltervezett finansziális alapjai is meginogni látszottak. Emlékszünk: Széchenyi 1830 nyarán *subsidiумra* gondolt — az országgyűlés által elhatározandó közös költségviselésre.²⁰ S miben látta a subsidiум kivetésének jogcímét? Abban — idéztük —, hogy az Alduna-szabályozás révén „minden földbirtokos nyer, mert mindeniknek kárt okoz az árvíz”. Széchenyinek ez az érvelése azonban Beszédes szakvéleményén alapult, aki szerint — korábban utaltunk erre is — az Alsó-Duna regulációja jelentős vízszintsüllyedést idéz majd elő a folyam középső szakaszán is, tehát korlátozza az árvízveszélyt az egész országban. „Ezen szűk [ti. a Vaskapu] okozza Magyarországon a legnagyobb áradásokat is . . . A tágitás megszünteti az árvizeket . . .” — hangsúlyozta a vízmérnök „vezérgondolatát” már az aldunai út előtt írt dolgozatában.²¹ Az utazást követően pedig bővebben is kifejtette a Tudományos Gyűjtemény lapjain, „mi nagyon visszatolják ezen vaskapuk a Duna és ebbe folyó vizek árjait Magyarországra, . . . ötven mérföldre közvetlen, . . . közvetve pedig . . . Pestig”; viszont a vaskapui akadályok elhárításával és „a dunai kanyargásoknak átmet-

¹³ Lásd fentebb a 1. 82. jegyzetet.

¹⁴ SzN, IV, 55. (1830. jún. 25.)

¹⁵ SzN, IV, 65, 67. (1830. júl. 1.) — Vö. IV, 431. (1833. nov. 28.); SzL, I, 369—371. (1834. febr. 13.)

¹⁶ Metternich és Széchenyi viszonyára a korábbi és későbbi években: E. Andics, Metternich und die Frage Ungarns, Bp., 1973, 45—54, 81, 251—252, valamint Széchenyi and Metternich, Etudes Historiques Hongroises 1975, Bp., 1975, I, 469—499.

¹⁷ SzN, IV, 166. (1830. dec. 9.); vö. IV, 51 (1830. jún. 22.)

¹⁸ SzN, IV, 147. (1830. okt. 25.)

¹⁹ SzN, IV, 163. (1830. dec. 1.)

²⁰ Lásd fentebb az 1. 72. jegyzetet és SzN, IV, 67: „A szabályozásnak a Vaskapunál sziklarepesztés, egyidejűleg saját területünkön átmetszések segítségével kell történnie. Az első subsidiумokból, a második azok révén, akik a dologban érdekeltek”. (1830. júl. 1.)

²¹ TGy, XIV, 5, 22.

szésével fölfelé hozván azon vízszin alászállításnak alsó sikerét, . . . az egész Duna árville meg fog férti a folyásnak természetes partjai közt”; tehát „*nincsen egy vagyonos ember hazánkban*, ki ezen munkának részint közvetlen, részint közvetve hasznát ne venné”.²² Mindezeket pedig Beszédes az utazás folyamán elmondta Széchenyinek is, aki persze ekkor még elfogadta a gyakorlott hidrotechnikus szakvéleményét. „A Duna szintje jóval mélyebbre kerülne. Beszédes szerint 36 öl a Vaskapunál 1 ölt jelent Bécsben” — jegyezte fel a subsidium indokolásaként aldunai naplójában. „S így Magyarország vizeinek zöme szabályozva volna. Javulna a levegő, több lenne a szántó föld és rét, megszűnnének a váltólázak” — tette hozzá 1830. július 1-i naplójegyzetében.²³ Ugyanez a mérnöki vélemény, ugyanez az okfejtés lebegett Széchenyi szeme előtt 1830 decemberében és 1831 első hónapjaiban is, amikor Dessewffy József Taglatára válaszolva, a Világot fogalmazta, s itt is vissza-visszatért a Duna-reguláció teendőire.²⁴ „. . . azon szinte bizonyos adat — írta e műben —, hogy Pest s Buda közt a Duna 6—10 lábnyira lejjebb szállna, ha mindazon akadály el lenne hárítva, melyek folytában s kivált Moldova s Gladova közt vannak, s melyek Magyarországnak úgy szólván egyedüli természetes csatornáját oly magasra duzzasztják, — elég annak megmutatására: hogy . . . a Duna rendbehozása . . . szinte mindenkinek . . . az által hajtana hasznát, hogy . . . a földbirtokosok mentek lennének az áradás átkaitul . . .”; elég tehát annak indoklására is: „törvényes úton, azaz országgyűlési szabad elhatározás által a Duna tökéletes regulációjára . . . bírni a közönséget.”²⁵

Amde időközben a Tudományos Gyűjtemény 1831. évfolyamában napvilágot látott Vásárhelyi Pál kritikája, amely cáfolta Beszédes hiedelmét. A Dunamappáció vezető mérnökének szakszerű fejtegetései éppen arra intettek: „korántsem lehet . . . Beszédes úr vezérgondolatjának végrehajtásától egyedül azon óriási nagy következtetést várni, melyet ígér, hogy ti. a tágitás megszünteti Magyarországon az árvizeket; a főbb akadályoknak elhárításával legfeljebb is a hajózásnak könnyebbítése eszközölthető, a víz alább szállításáról pedig alig lehet szó . . .”, s így nem lehet „a Vaskapunak javítását . . . oly közönséges orvosszereknek vélni, mely által a magyarországi Dunának minden bajai orvosoltathatók”.²⁶ S Vásárhelyinek alighanem igaza van Beszédesel szemben — tűnődött el Széchenyi 1831 őszén —, hiszen az ezévi nyári áradás, amikor „a vizek Cenken kiléptek medrükből”, azt mutatta, hogy az ott korábban végzett ármentesítés: „Beszédes munkálata tele van hibával”.²⁷ Ezért van az, hogy a Stádiumban — amelynek írásához 1831 szeptemberében látott hozzá — a továbbra is nagy erővel javasolt Duna-rendezés közhasznúságának indoklásából immár elhagyta az aldunai utitársától származó számszerű vízszint-becsléseket, és az ekként fogalmazott érvelés-

²² TGy, XV, 1, 77—79. — Az értekezés „költ Konstantinápolyban auguszt. 30-án 1830-ban”.

²³ SzN, IV, 66.

²⁴ „A hon vízei korlátlan dühökben mindig öntsék az ország legtermékenyebb vidékét? Severin bérci s Duna kőszirtei mindig gátolják a világ egyéb lakosaival közösülésünket?” „. . . a hatalmas Duna — honunk áldása, ha folyamatját mi jeleltük ki, s viszont átka, ha korlátlan dühében maga tör utat magának . . .” „. . . bizonyos . . ., hogy Dunánkat rendbe hozni tehetségünket fel nem múlja, minél fogva nemcsak a Duna, hanem minden a Dunába folyó vizek árja is dühének nagyobb részét elvesztené, s ez által [nemcsak] sok kár lenne távoztatva — hanem egyszersmind egész tartományokat is megszabadítva az örök posványoktól”: SzV, 83—84, 283, 302; stb.

²⁵ SzV, 301, 371—372.

²⁶ TGy, XV, 3. 102—103.

²⁷ SzN, IV, 197. (1831. aug. 9.) — Vö. IV, 311—312. (1832. okt. 9.)

hez is jónak látta hozzátenni: a teendő rendkívül sürgős, fontos és megoldható, még „ha mindez hydraulice szórul-szóra nem úgy áll is, mint mondom”.²⁸ A továbbiakban pedig oda jutott: ezt az érvelést (az Alduna-reguláció „mindenkinek hasznót hajt”) el kell ejteni, s vele együtt a következtetést is: a szabályozáshoz „mindenkitől viendő teher viselését”.²⁹ Az érvelést el kell itt ejteni, illetőleg félre kell tenni: megfelelő módosítással olyan vállalkozásra kell alkalmazni, ahol a közteherviselés indokoltsága meghatározott körben vitathatatlanul bizonyítható: a Buda és Pest között építendő állandó híd eszméjére, — amely még régebben élt benne,³⁰ s amelynek megvalósítására éppen 1831 végétől kezdve teszi, a Buda-pesti Híd-Egyesület létrehozásával, az első gyakorlati lépéseket.³¹ — Fontos módszerbeli sajátosságára bukkanunk itt Széchenyi reformeri tevékenységének: arra, amit az elvi célok közvetlen gyakorlati következményekből való dedukálásának nevezhetnénk. Maga így szólt erről a módszeréről, válaszolva Dessewffynek, aki a Taglatatban már állást foglalt amellett, hogy „a nemesség is részt vehet törvény által a belső igazgatási költségek vitelében, valamint az utak, hidak, csatornák ez vagy amaz módon eszközendő készítésében és fenntartásában”.³² „Lásd, ily javításokat úgy szeretek, mint Te, azonban *következőeknek* hiszem, s azért nem egyenesen velők kezdem javaslatimat; hanem inkább azon *okokat* törekedem felállítani, melyekből azoknak multhatatlanul folyni kell.”³³

E módszerbeli sorrend mellett ki akart tartani a *teendők* amaz ésszerűnek ítélt sorrendje mellett is, aminek fontosságát már a Hitelben nyomatékka emlegette: „kizárólag csak azon tárgyat bírhatjuk igazi sikerre, melyet természetes vagy matematikai renddel — ami nálam egy — kezdünk s folytatunk.”³⁴ Ezt a sorrendet pedig az adott teendők körében tavaly az Aldunán — korábbi nézetét módosítva — így ismerte fel: „A) A Dunát szabályozni kell — és B) azután a híd; de nem fordítva.”³⁵ Idén, a Világban pedig megismétli és bővebben kifejti: „... volt idő, midőn a teendők sorában egy Pest s Buda közti állóhidat szinte legelsőnek tekintém ... Már ... én most is, mint éltem tavaszán ... tökéletesen meg vagyok győződve, hogy azon tehetség, mely egy Buda s Pest közötti állóhíd építésére fordíthatnák, a lehető legjózanabb tárgyra lenne fordítva ... Csak abban tőn az idő, tapasztalás s hidegebb vér némi módosítást, hogy most egy Pest s Buda közti állóhidat nem látom a teendők sorában elsőnek, mint valaha,” hanem a Duna-regulációt, — mert „... nem állhat fenn az első emelet földszinti építmény nélkül”.³⁶

Ami végül a dolog *pénzügyi* alátámasztását illeti, — ha már a subsidium gondolatáról le kell mondania — szeretne megmaradni az Aldunán megfogalmazott financiaális elvei közül legalább amellett, hogy „a felemelt só-arat még csak

²⁸ Gr. Széchenyi I., Stadium (SzS), Lipcsében, 1833, 245—246.

²⁹ SzS, 255.

³⁰ SzN, III, 104, 251, 257, 287, 320, 376—377, 759—764; SzH, 277, 294, 364, 484.

³¹ SzN, IV, 241, 243—244. — Vö. „... sarok szobámban bizonyos hengeren — sárga faladában — oly levél van, melyre 1832-nek kora tavaszán ezt írtam alá sokakkal: »E mai nap pendített meg a budapesti álló hídnak tárgya«: SzL, II, 156. (1836. nov. 4.)

³² Gr. Dessewffy J., A „Hitel” című munka taglatatja (= DT), Kassán, 1831. Iványi-Grünwald B. id. kiadásában 511.

³³ SzV, 120.

³⁴ SzH, 392. — Vö. „S e rendsor az, mely ha helyes, bizonyos sikert, ha helytelen, bizonyos elbomlást következtet. ... A lehető legjobb s józanabb rendsor elhatározása s felállítása tehát a dolog veleje”: SzV, 357—360.

³⁵ SzN, IV, 67.

³⁶ SzV, 370—373.

említeni sem szabad, mert az rosszabb, mint a Venus Vulgivaga . . . Mindenki bírni akarja.”³⁷ A rendek ugyanis mindig a sójövedékkel hozakodnak elő, ha valamilyen közszükséglet fedezéséről van szó.³⁸ A dolgok logikája tehát szükségképpen odaviszi, hogy mégiscsak *magántársaság*, részvénytársaság felé forduljon: a Dunagőzhajózási Társulattal kapcsolja össze tervét; a Társulat anyagi erőforrásait próbálja felhasználni a Duna-szabályozás érdekében is.

Fel kell itt még tennünk a kérdést: miben leli magyarázatát Széchenyi kezdeti idegenkedése — nem a gőzhajózással, hanem — a Dunagőzhajózási *Társulattal* szemben? Az egyik okra már utaltunk: eleinte a gőzhajózást is az *állam* égisze alatt gondolta bevezetni. De ezzel a magyarázattal nem érhetjük be, ha arra a tényre gondolunk, milyen lelkes propagátora volt a Hitel és a Világ szerzője az egyesületi, társulati eszmének, részvénytársasági formának, — ezzel, mint vélte, a nemzeti erők „concentratiojának,” „középesülésének”: vörös fonálként vonul végig ez a gondolat említett művein.³⁹ S e szervezeti formák jelentőségét — ha szabad ezt a későbbi műsót használnunk — éppen az infrastruktúra, a közlekedés modernizálása szempontjából ismerte fel leginkább. „... a csinált út, kötöltés, vízcatorna, vasút . . . — írta a Hitelben — csak úgy juthatnak néminemű tökéletességre . . . , ha az egész ország viszi csinálások s fenntartások terhét, mint Franciaországban; vagy ha nyereséget hoznak, ti. ha azon tőke, mely csinálásokra fordított, jól kamatol, mint Britanniában, Észak-Amerikában.”⁴⁰ „Britanniában utazván . . . — beszélte el pompás írói vénával a Világban — meg nem szüném . . . mindegyre tudakozni: »Ugyan ki építé ezen hidat, mely oly könnyen lebeg s mégis oly erős; ki azon roppant gátot, mely a tenger dűheinek oly uriasan parancsol; . . . ki okozta azon számos vízcatornát, melyek majd hegyek alatt, majd völgyek felett úgyszólván függve hordozzák a vitorlás hajót . . . ? Ugyan kik voltak azon dicső uralkodók, azon tiszteleltre méltó előkelők, kik mindezen remekeknek nagylelkűleg honok és az emberiség hasznára s díszére alkoták?» . . . Hidegebb vérű s rendesb nyomozások után . . . lassanként végre rájöttem: hogy szinte mindaz, amin legjobban bámulék, nemcsak a *kormány* által nem állíttaték fel, hanem a kormány még legkisebb segédelmi részt sem vőn benne, s *egyesek* szinte soha egy nagy egészet nem létesítettek, hanem hogy azon tárgyak vagy remekek . . . általánosan *egyesületek* munkái”; mindaz tehát nem más, „mint jó rendeletű munka következtése, melynek *rugója nem volt egyéb, mint jobb lét s haszon utáni vágy*”.⁴¹

Nos, Széchenyi, aki Anglia gyakorlatában ily élesen látta meg a tőkés fejlődés rugóját és vállalkozási formáit, természetesen Magyarországon is hasonló célokat-formákat propagált. Így a gőzhajózás terén sem lehetett elvi ellenzője a társulati vállalkozásnak. Másról volt szó. Ha fentebb rámutattunk: Széchenyi kezdeti fenntartásai nem a gőzhajózásnak szóltak, hanem a Dunagőzhajózási Társulathoz, — akkor ezt most azzal toldhatjuk meg: aggályai nem a gőzhajózás magántársulati formájával szemben általában merültek fel, hanem annak adott formájával: a külföldi, az *osztrák tőkés érdekeltségű* gőzhajózási társasággal szemben.

³⁷ SzN, IV, 67.

³⁸ „Milyen gyakran hallok azt, hogy »elevatum salis pretium«, mintha mindenkinek joga volna rendelkezni vele”: SzN, IV, 60. — Vö. „... sok csak az auctum salis pretium szoros határi közt szokott s mer mozogni”: *Gr. Andrassy Gy.* és *Gr. Széchenyi I.*-nak a Budapesti Híd-Egyesülethez irányzott jelentése, midőn külföldről visszatérének (= ASzH), Pozsonyban, 1833. 69.

³⁹ SzH, 292—293, 338, 410, 412; SzV, 344, 355—358, 374—377, 514; stb.

⁴⁰ SzH, 375.

⁴¹ SzV, 319—320.

Kezdeti fenntartásainak hátterére — nézetünk szerint — éppen a Hitel „Concentratio” címszavának idevágó passzusa derít fényt: „... nem hihető, hogy egy *külföldi*, magyar intézetekre tetemes áldozatokat tegyen a nélkül, hogy valamely rejtett s melléke célja ne legyen . . . Ha ellenben számos hazafi, kik között *sok jó birtokos*, áll össze, s a nap legvilágosb sugárit keresve keresvén egyesül valamely intézet felállítására, . . . elég jutalmat talál a közjó előmozdításában; akkor azokat a *bölcs kormány*, mint a tapasztalás mutatja is, összeállani s cselekedni minden akadály nélkül engedendi.”⁴² Ebből a passzusból — úgy véljük — kiviláglik: miképp gondolta Széchenyi a kapitalizmus „klasszikus” angliai modelljét a *sajátos* magyarországi viszonyokra alkalmazni. Minden esetre jól jelzi ez a passzus is a tőkés átalakulás magyarországi útjáról formálódó reform-konceptiójának *két fő tényezőjét* — a „sok jó birtokos”: a *nagybirtok* vezető szerepét és a „bölcs kormány”: a *Habsburg-államhatalom* támogatását. E két fő elem mellett azonban — „abban tön az idő, tapasztalás s hidegebb vér némi módosítást”⁴³ — hamarosan rájött arra: a tőkés átalakuláshoz szükség van egy *harmadik* tényezőre is: a *sui generis nagytőkére*. Az *osztrák* nagytőkére — ennek konzekvenciáit vonja le a Dunagőzhajózási Társaságot illetően 1831 végén; s mellette a *magyar* nagytőkére is — ennek következeképp veszi fel a kapcsolatot a híd ügyében a pesti Ullmann Móricc 1832 elején.⁴⁴

3.

Ilyen előzmények és megfontolások vezették tehát Széchenyit, amikor 1831 vége felé⁴⁵ érintkezésbe lépett a gőzhajó-szabadalom egyik birtokosával, az I. Ferenc gőzöst ez időben bérbe vevő⁴⁶ Andrews-szal; majd 1832. január 5-én levelet intézett a Dunagőzhajózási Társulat egyik igazgatójához, Benvenutihoz, amelyben a gőzhajózás és az aldunai reguláció gondolatát egybekötve, merőben új perspektívákat tárt a Társaság elé. „... a dunai hajózást nem kellene többé egyetlen gőzhajóra korlátozni, most már bizonyosan *több hajó* is kifizetődnek;⁴⁷ ennek feltételezése mellett szükséges lenne 32—50 vagy éppen 99 évre szóló szabadalmat kieszközölni, valamint a *Belgrád és Orsova közötti sziklákat szétrepesztetni*, hogy a hajózás Viddinig—Szilisztráig, sőt egészen Odesszáig és *Konstantinápolyig* megnyíljk és megvalósulhasson.” Majd hivatkozva 1830. évi dunai utazásának „diplomáciai és mechanikai” tapasztalataira, és mellékelve Beszédes szakvéleményét és költség-előirányzatát a *sziklarobbantásokra* vonatkozólag — ne feledjük: Váscsárhelyi kritikája csak a Vaskapu-szabályozás országos ármentesítési kihatásait vonta kétségbe, s nem magának az aldunai robbantásnak a célszerűségét a hajózás megkönnyítése érdekében —, azt javasolta, hogy a mérnök-utitársa által vajmi

⁴² SzH, 411—412. — „Minket, független magyar birtokosokat illet tehát honunk eldarabolt ereinek egyeztetése”: SzV, 352.

⁴³ Vö. SzV, 371. — Valószínű, hogy az osztrák nagytőkétől való idegenkedésében közre játszott a bécsi Arnstein és Eskeles bankház elutasító válasza Széchenyi 1828 novemberi kölcsönkérelmére, aminek tapasztalatai — mint a szakirodalom kimutatta — fontos indítékul szolgáltak a Hitel hitelügyi részének megírásához. A kért kölcsönt több megkapta: *Viszota*, i. m. 1916, 344—348; *Iványi-Grünwald*, Bevezetés, 209. — Haszonelv és patriotizmus összekapcsolására a Hitelben: *Gergely A.*, Széchenyi eszmerendszerének kialakulása, Bp., 1972, 107.

⁴⁴ SzN, IV, 238, 241. (1832. jan. 22., febr. 7.)

⁴⁵ Tehát — SzL, I, 212.-ből kitűnően — már jóval 1832. február 23-a előtt, amikor „Andrews a második gőzhajó ügyében” járt nála: SzN, IV, 246.

⁴⁶ A bérösszeg ekkor évi 9—12 000 forintba rúgott: SzC, I, 29: DGTT, 5.; SzN, IV, 710.

⁴⁷ Vö. fentebb a 14. jegyzettel.

naiv módon 50 ezer forintra becsült robbantási költségeket a *Dunagőzhajózási Társulat vállalja magára*. A jelenlegi részvényeseknek kellene ebben elől járniok — folytatta —, de új részvényesekre is lehetne számítani, köztük Milos szerb fejedlemre, aki nagy érdeklődést tanúsít a vállalkozás iránt. Végül javaslatát így összegezte Benvenutinak: „Hozzákezdeni — ez a fődolog, s mivel egy gőzhajó már üzembe állt, és a Duna-szabályozás szoros összefüggésben van a fokozatosan kiterjesztendő hajózással, a vállalkozásnak egyazon forrásból kellene táplálkoznia; tehát Önnek rá kellene bírni a gőzhajó-részvényeseket, nevezetesen Eskeles, Geymüller, Sina, Puthon urakat, álljanak e hazafias, egyben hasznohajtó vállalat élére.” „Magam — fejezte be —, bár egyéb ügyeim nem kis mértékben vesznek igénybe, készségemet nyilvánítom minden szolgálatra, amelyet a Társaság reám ruházni óhajt, . . . mert tisztán látom, mily felbecsülhetetlen haszon háramlanék időhaladtával az osztrák államra, ha legfőbb csatornája rendezett állapotba kerülne.”⁴⁸

Széchenyi levelére a Társulat igazgatósága a hajók számának növelését illetően igenlőleg válaszolt; de ehhez is újabb részvénykibocsátást tartott szükségesnek, és azt a feltételt szabta, hogy Magyarországon is több részvényt vegyenek át. A Drenkova és Orsova közötti sziklarobbantások jelentőségét szintén elismerte a vállalat szempontjából is, de — nyilván Széchenyi csalódására — hozzáfűzte: „Itt közvetlenül az államnak kell közbelépnie; a magánosok e téren túlságosan sok akadállyal állnak szemben, amelyek az államra nézve nem is akadályok. Sokkal nagyobb összegek is kellenek ehhez a feladathoz — jegyezte meg az adott esetben nagyon is találóan a Társulat igazgatósága —, mint amennyit a mérnökök a sziklarepesztések céljára szükségletként előíranyoznak.” Végül azt tanácsolta a terv kezdeményezőjének, iparkodjék ahhoz az államhatalom, nevezetesen József főherceg nádor támogatását megnyerni.⁴⁹

Az igazgatóság ez állásfoglalásának birtokában alakította ki most már Széchenyi Alduna-reguláció és dunai gőzhajózás megvalósításának végső gyakorlati formáját. Belátta: a két vállalkozás elvileg kívánatosnak tetsző szervezeti egybevonása gyakorlatilag nem oldható meg sem állami, sem magántársasági keretben. Állami keretben azért nem, mert a gőzhajózás már megindult társulati formában, s az államnak amúgysem lenne pénze rá, — nagy kérdés, hogy a subsidium-elképzelés kényszerű elejtése után lesz-e egyáltalán állami pénz magára a szabályozásra (— hacsak nem, mégis, amaz útszéli Vénusz: a fölemelt sóár jóvoltából). Magántársulati keretben azért nem, mert a Dunagőzhajózási Társaság tőkései, íme, nem vállalják a szabályozással járó nagy tőkebefektetést és egyéb kockázatot. A két ügynek tehát *szervezetileg külön kell futnia*: a hajózásnak társulati, a szabályozásnak állami vonalon. Ugyanakkor a két vállalkozást — fentebb jellemzett tőkés reformkoncepciójának megfelelően — minél több gyakorlati szállal össze kell kapcsolni, — egyrészt úgy, hogy az államhatalom képviselői gőzhajórészvényeket maguk is jegyezzenek, és a Társulatnak mindenféle állami kedvezményeket nyújtsanak; másfelől pedig úgy, hogy a Társulat igazítsa üzleti politikáját az állam külpolitikái (és külkereskedelmi) érdekeihez. Végül, de nem utolsósorban biztosítani kell, hogy állam és nagytőke ez együttműködésében illő részt kapjon gazdasági reformrendszerének tulajdonképpen vezető eleme: a „sok jó birtokos”; tehát oda kell hatni, hogy a magyar főrangúak is minél jelentősebb súllyal álljanak be a Társulat részvényesei közé. Ezt az összeműködést persze csak akkor lehet megteremteni, ha van valaki, aki átlátja *mindkét* ügykomplexust — sőt, ami ekkori-

⁴⁸ SzL, I, 212—213.

⁴⁹ Idézi DGT, 8.

ban már egy *harmadikkal*: az állóhíd ügyével is kezdett kibővílni —; ha van valaki, aki összefüggéseikben látja át ezeket a vállalkozásokat minden águkkal-bogukkal. S ki lehet ez a személy? Naplójában ugyan ezúttal expressis verbis nincs leírva a felelet, de jegyzeteiből és leveleiből ez most is egészen egyértelmű: „Én”!⁵⁰

A Dunagőzhajózási Társulat igazgatóságának imént idézett fontos válaszelevele azzal a tanáccsal, felhívással zárult: iparkodjék a terv kezdeményezője az államhatalom — nevezetesen József főherceg — támogatását megnyerni.⁵¹ Széchenyi — akit a nádor korábban is sokszor fogadott⁵² — ez idő tájt, 1832 február—áprilisában különösen gyakran fordult meg a budai palotában. Audienciáiról szóló rövid naplójegyzetei ugyan már főképp „menetrendjének” B) pontjára: a Buda és Pest között létesítendő állandó híd eszméjére vonatkoznak,⁵³ de a „wegen der Brücke ect.” tartalmú beszélgetéseiken nyilván az A) pontról: Duna-szabályozásról és gőzhajózásról is szó esett. Következtethető ez abból, hogy májusban, amikor — bár a Stádiummal kapcsolatos cenzori kötközdés sok idejét, erejét emésztette el⁵⁴ — mégis szorgalmasan gyűjtötte a DGT-részvényaláírásokat: „sok jó birtokos” (köztük gróf Zichy Crescentia) mellett József és Ferdinánd főherceggel is sikerült négy-négy darabot jegyeztetnie.⁵⁵ De kiderül ez főképp abból, hogy még ugyanebben a hónapban a nádor megbízásából hozzávetőleges költségvetési előirányzatot készített és terjesztett elő egy folyamkotrógép (dredging engine) angliai megrendelésére, hazaszállítására és üzemeltetésére. Ezzel egyik „aldunai” gondolata került *állami vonalon* a megvalósulás küszöbére; emlékszünk: már 1830 nyarán feljegyezte: gőzerejű kotrógép-re is szükség lenne.⁵⁶ Mostani előterjesztéséhez hozzáfűzte, hogy a nyár folyamán esedékes angliai útján az adatokat pontosbítani fogja, s valószínűnek tartotta, hogy a költségeket csökkenteni lehet, „kivált akkor, ha a szóbanforgó kotrógép azzal a két [új] gőzhajóval együtt készül, amelyre cs. Fenséged négy részvényt kegyeskedett aláírni”.⁵⁷ Mert a *Társulat vonalán* viszont az 1832. évi közgyűlés Széchenyinek azt a javaslatát fogadta el, hogy a hajók számát szaporítsák, nevezetesen két új gőzöst építsenek: az egyiket 30 (vagy 38) lóerővel a pozsony—győr—pesti, a másikat 50 lóerővel a pest—zimony—moldovai forgalom számára. A költségek fedezésére elhatározta, hogy a részvénytőkéit felemelve, újabb 320 darab 500 forintos részvényt bocsát ki; ebből pedig Széchenyi vállalta magára 100 darab elhelyezését, s buzgólkodott, mint láttuk nem is sikertelenül, az aláírás-gyűjtésben. Végül, az 1832. évi társulati közgyűlés — habár anyagilag nem kívánta lekötni magát Alduna-szabályozásban, vaskapui sziklarobbantásban — elvileg magáévá tette Széchenyi állampolitikai—

⁵⁰ Visszamenőleg is nagyon sokatmondóak e tekintetben Széchenyinek azok a részletes jelentései, amelyeket 1833 nyarán — immár aldunai biztosként — intézett József nádorhoz. E jelentések visszatérő motívuma „a magas kormány és a gőzhajó-társulat összeműködése a dunai akadályok eltávolítása, illetőleg a hajózási vállalkozás kiterjesztése érdekében”, „ennek az összefüggésnek s az ügyek és munkák praktikus és logikus sorrendjének biztosítása”, amiben legfőbb személyes feladatát látja: SzL, I, 253, 275, 307, stb.

⁵¹ DGT, 8.

⁵² József nádor és Széchenyi viszonyára az előző években, hónapokban ld. pl. SzN, IV, 14—19, 148—149, 155—156, 195, 230—232.

⁵³ SzN, IV, 243; 245, 251, 253, 258.

⁵⁴ SzN, IV, 259, 263—265; SzL, I, 218—219.

⁵⁵ SzN, IV, 267—270; SzL, I, 230. — Júniusban Obrenovics Milos titkárának is írt — 1830. évi útjáról hazatérőben ismerkedett meg vele —: vegye rá a fejedelmet részvényjegyzésre: SzN, IV, 273; SzL, I, 227. — A részvényjegyző főrangúak névsorára ld. még SzN, IV, 712—713; DGT, 4—5.

⁵⁶ Lásd fentebb a 14. jegyzetet.

⁵⁷ SzL, I, 221—224.

külkereskedelmi érdekű célkitűzését: „Szabad hajózást Béctől egészen a tengerig.”⁵⁸ Az összeműködés kecsgetelő módon kezdett tehát kibontakozni, gyakorlati formát öltetni.

De fontos láncszemek hiányoztak vagy akadoztak még a gépezetben. Hiányzott még először Metternich támogatása. „Erről a tárgyról [ti. a Dunagőzhajózási Társulat részvénytőke-emeléséről] Metternich herceggel nem beszéltem részletesen — írta Széchenyi Benvenutinak 1832. június 27-én, visszatérve Bécsből, ahol főképp angliai útlevélét próbálta megsürgetni —, mert megtudtam, hogy az I. Ferencre jegyzett részvényei [tehát az első kibocsátás] után nem kapott még osztalékot. Hogyan függ ez össze [tartózkodó magatartásával], nem tudom” — fűzte hozzá ironikusan.⁵⁹ Másrészt: a Társulat főrészvényesei, a bécsi bankárok is gondolkodtak, bizalmatlankodtak még; a kettős hajórendelést kockázatosnak, a második részvénykibocsátást ingatagnak tartották. „Kissé csalódtam, amikor a napokban Bécsben jártam — panaszolta Széchenyi ugyanebben a levelében —, mert távolról sem tapasztaltam a gőzhajózás iránt azt a meleg érdeklődést, amelyet vártam és reméltem. Eskeles és Geymüller báróval nem beszéltem; Sina, úgy látszik, más, fontosabb dolgokra gondol;⁶⁰ egyedül Puthon báró és Ön [ti. Benvenuti] tudják az ügyet friss életre pezsdíteni.” Különösen az a hír bosszantotta, hogy a közgyűlés által elfogadott két hajó helyett csak *egy*et akarnak építtetni. „... én viszont az ügy sikere érdekében kereken kijelentettem: Bécsben biztosan el lehet helyezni 220 részvényt, ha Magyarországon 100 talál aláíróra. Akiket én szőlítottam fel jegyzésre, azok a két hajó építését egymással összefüggőnek tekintik . . . , mert az aláírók egy része a kisebb, másik része kizárólag a nagyobb gőzhajó iránt érdeklődik, aszerint, hogy egyesek a Győrtől, Pozsonytól vagy éppen Béctől Pestig terjedő forgalomban, mások viszont a Győr és Zimony közötti rendszeres összeköttetésben vannak érdekelve . . . Meg aztán *egy* hajó építésére szinte a magyarországi aláírásainkból is futja.”⁶¹ A fejlemények ismeretében biztosra vehetjük, hogy Széchenyi határozott fellépését a két hajó ügyében további tényező is motiválta: 1832 tavaszi hónapjaiban több hajóutat tett a Dunán,⁶² és tisztán látta, hogy csak akkor, ha az I. Ferenc mellett két új gőzös épül, szabadulhat fel immár *három közül az egyik* arra, ami — a Pest feletti és Pest alatti járatok mellett — fő célként lebegett szeme előtt: az *aldunai* forgalomra, a „*török Duna* birtokba vételére”.⁶³

Aligha kétséges: az Aldunáról esett szó akkor is, amikor néhány nappal később, június 30-án, immár Pesten, az a mérnök kereste fel őt, hogy „tiszteletét tegye”, akit eddig személyesen nem, csak éppen Beszédes duna-szabályozási cik-

⁵⁸ DGTT, 6; SzC, I, 31. SzN, IV, 710.

⁵⁹ SzL, I, 230.

⁶⁰ Vö. „Az angliai útlevéllel sok a nehézség, mintha kegyet kérnék. Sina stb. elhidegültek a gőzhajózás iránt”: SzN, IV, 272. (1832. jún. 20.)

⁶¹ SzL, I, 228–229.

⁶² 1832. ápr. 28-án Visegrádra és Szentendrére, jún. 4-én Esztergomba hajózott; máj. 15-én ugyancsak a Dunára szállt; jún. 24-én pedig, Bécsből visszatérve, Győrtől Pestig 9 óra alatt hajón tette meg az utat; SzN, IV, 260, 265, 270, 272.

⁶³ Valóban, az ekkor szorgalmazott két új hajó közül az egyik — a nagyobbik — lett az, amely nem egészen két év múlva megindította az aldunai forgalmat. Széchenyi először 1833 szeptember közepén foglalta a nádorhoz intézett jelentésébe azt a javaslatát, hogy a Dunagőzhajózási Társulat már a következő év tavaszán úsztassa át egyik hajóját a Vaskapun; a Társulat 1834 februárjában kapott ilyen értelmű felszólítást a kormánytól; a vállalkozás végrehajtására, a „török Duna birtokba vételére” 1834 áprilisában került sor: SzL, I, 308, 387; SzN, IV, 454; DGTT, 14.

kének bírálatából ismert: Vásárhelyi Pál.⁶⁴ Látogatója — aki már 1826 óta a Duna-térképezésnél dolgozott, sőt 1829-ben, aldunai hajózási mérnöki státuszban, a mappáció vezetésére kapott megbízást az országos építésügyi igazgatóságtól — úgy látszik, hamarosan megnyerte bizalmát. Hiszen, amint egy későbbi levélből tudjuk, Széchenyi már 1832 folyamán (a közelebbi időpontot nem sikerült felderítenünk) megbízást eszközölt ki József nádornál Vásárhelyi számára „az egész [aldunai] tárgy rendszeres vizsgálatára”;⁶⁵ s a kiváló mérnök a következő hónapokban már bizonyos előkészítő munkákat el is végzett, — kiváltva ezzel a Haditanács alá rendelt katonai építésügyi hatóságok ellenszenvét és irigykedését.⁶⁶ Valószínű egyébként, hogy Vásárhelyi már ez előkészítő vizsgálat során megtalálta Beszédes tervezetének további gyenge pontjait is, amelyeket azután két évvel később, 1834 decemberi nevezetes Hauptbericht-jében foglalt írásba. Itt — rámutatva, hogy a szakértára által számított vízszintsüllyedéshez szükséges sziklarobbantások nem 50 ezer, hanem legalábbis 20 millió forintba kerülnének — maga csak egyéb munkálatok mellett és nem vízszintleszállítás, hanem a hajózás könnyítése céljából javasolt robbantásokat, s az egész aldunai művelet költségeit 1 370 000 forintban irányozta elő.⁶⁷

De térjünk vissza 1832 nyarára. Jóllehet július végén Széchenyi a nádor közbenjárására és Metternich engedélyével — mintegy a Stádium nyomdai letiltásának⁶⁸ kárpótlásképpen — megkapta az Angliába szóló útlevelet,⁶⁹ barátjával, a Híd-Egyesületben ekkor még vele vállvetve ténykedő Andrássy György gróffal együtt;⁷⁰ augusztus közepén pedig, közvetlenül elutazása előtt, Bécsben Sinával is — úgy tűnt — „mindent rendbe hozott”,⁷¹ — a Társulat ügyei angliai tartózkodásának hónapjaiban (1832. szept. 5.—nov. 11.) is sok gondot okoztak számára. Október közepén Boulton és Watt sohoi gépgyárában (Birmingham mellett) — ahol annak idején az I. Ferenc „mozgonyait” így gyártották⁷² — elégtétellel értesült ugyan róla, hogy „a *kis* hajót is megrendelték, és az teljes munka alatt van”⁷³ (Pannónia néven bocsátották utóbb vízre);⁷⁴ de kisvártatva Puthontól „siralmas levelet” kapott, „hogy Sina stb. határozatlanok a gőzhajók dolgában, ő maga az igazgatói tisztet ott akarja hagyni; Andrews távozni készül; stb.”⁷⁵ Miközben rendkívüli buzgalommal tevékenykedett: londoni és vidéki gyárat látogatott, megismerkedett William Tierney Clark-kal és más neves hídmérnökökkel; gyűjtötte a tapasztalatokat, adatokat, tanácsokat, ajánlatokat, angliai utazásuk fő tárgyán: a Buda és Pest közötti állandó híd létesítésén⁷⁶ kívül, útépitésre,

⁶⁴ SzN, IV, 274.

⁶⁵ A megbízatási iratot közli *Gonda B.*, Vásárhelyi Pál élete és művei (= GV), Bp., 1896, 54—55.

⁶⁶ SzL, I, 255—256.

⁶⁷ GV, 102—103, 141—142. — Itt megjegyzendő, hogy egyik dolgozatában Beszédes is csupán a „plánum-készítésre kívántató költségeket” 20 ezer forintba tette: TGY, XV, 1, 79.

⁶⁸ SzN, IV, 272—274.

⁶⁹ SzN, IV, 277, 281—282, 287; SzL, I, 231.

⁷⁰ SzN, IV, 269, 271, 286.

⁷¹ SzN, IV, 287—288.

⁷² SzC, I, 28—29.

⁷³ SzN, IV, 326.

⁷⁴ SzC, I, 31.

⁷⁵ SzN, IV, 346—347, 350. (1832. nov. 2—3.)

⁷⁶ Andrássy és Széchenyi fő úticélként azt tűzték maguk elé: „nem tudnánk-e mindazon nehézségeket kinyomozni s meggyőzni, melyek eddig fővárosink szorosb egybekapcsolását hátrálék”; úgy ítélték meg: „ahelyett, hogy elégséges ebbéli tudomány nélkül idehaza theóriázzassunk, . . . célirányosabban individualis tehetségünk szerint nem tehetünk, mint egyenesen, s mennyire lehete, idővesztés nélkül Britanniába utaznunk”: ASzH, 1, 4.

vasútra, gőzmalomra, gőzhajóra, folyamkotrógépre,⁷⁷ — egyidejűleg az otthoni híreken töprengett, és azon, hogy nyerhetné meg Metternichet is, meg a nádort és Reviczkyt: „wie werde ich die combinieren?”⁷⁸ Mindenesetre hazatérése után rögtön aktivitásba lendült mindezek irányában. November 26-án érkezett vissza Bécsbe: 27-én már Metternichnél ebédelt; 28-án Sinával, 29-én Reviczkyval tárgyalt, és a nádornál járt kihallgatáson.⁷⁹

1832 legvégén és 1833 legelején — Andrassy Györggyel közösen kiadott — nevezetes Hídjelentésének készítése foglalta le erejét.⁸⁰ Ekkor, éppen az Angliában tapasztaltak alapján, immár némileg változott nézőpontból tekinthetett az 1830. évi aldunai útján megfogalmazott és az 1831. évi Világban megismételt „menetrendre”, amely szerint előbb a Dunát kell szabályozni, csak azután lehet a hidat felépíteni.⁸¹ Clark és más angol mérnökök, főképp a nagy gyakorlatú öreg Telford ugyanis megnyugtatták, hogy Buda és Pest között *ez idő szerint is* lehet kellő biztonságú függő lánchidat létesíteni, mert a helyesen épített mederpillér „semmi esetre rendkívüli jégtorlatokat s abból származó áradást nem okozhat”; „ilyen híd oszlopai nemigen törődnének az urak folyóik jegével, de azokat kacagnák”.⁸² „... a két fő kérdés körül, ti. az oszlopok nem hordatnak-e el, vagy ha nem, áradást nem okoznak-e, mindazon angol és amerikai mechanikusok⁸³ tökéletesen egyetértenek, kiket véleményadásra felszólítánk.”⁸⁴ E szakszerű felvilágosítások birtokában mondhatta ki most már a Hídjelentés: „óhajtásunknak, Buda s Pestet állóhíddal összekötnünk, semmi meggyőzhetetlen physikai akadály nem áll ellen,” s azok a vélemények, amelyek szerint „nem lehet bátorságos állóhíd, míg nincs regulázva a Duna, praxis által vannak a világ szinte minden részeiben megcáfolva.”⁸⁵ Széchenyi számára ez a következtetés nem a „menetrend” megfordítását jelentette, de azt igen, hogy az A) pont: az Alduna-reguláció és a B) pont: a hidépítés időben közelebb kerülhet egymáshoz, s az utóbbi *megkezdésével* nem kell megvárni az előbbi *befejezését*.⁸⁶

A *technikai* összefüggésnél nem kevésbé fontos a másik kapcsolat sem — erre is céloztunk már —, amely *Duna-szabályozás és hidépítés között* fennállott: a *finanszírozás* kérdése. Amikor, még angliai tartózkodásának elején, 1832. szeptember 7-én Széchenyi először pillantotta meg Clark alkotását, a hammersmithi lánchidat⁸⁷ — amelynek (eredeti alakjában) a mi Lánchidunk szakasztott mása lett⁸⁸ — ezt jegyezte be naplójába: „Magasra feldobogott a szívem, — rég nem töltötte el ilyen keserű-édes érzélem... Fölhevülésemben az egész *egyedül a nemességgel* fizettetném, s aztán a hidat vámmmentessé tenném.”⁸⁹ Ezt a felhevülé-

⁷⁷ SzN, IV, 298. s. köv.

⁷⁸ SzN, IV, 322—323 (1832. okt. 18.).

⁷⁹ December 1-én újból Metternich ebédvendége volt: SzN, IV, 355—356.

⁸⁰ SzN, IV, 360. — Az értekezés még 1833-ban nyomtatásban is megjelent: ld. fentebb a 38. jegyzetet. Visszhangjára: Jelenkor, II, Pest, 1833, 227—228, 377—378.

⁸¹ Lásd fentebb a 35—36. jegyzetet.

⁸² ASzH, 17, 36.

⁸³ Clark: SzN, IV, 308—309, 311; ASzH, 13—31; Telford: SzN, IV, 348—350, ASzH, 35—38; Ogden: SzN, IV, 333, 348, ASzH, 39—46; Yates: SzN, IV, 309—311, 339—342; stb.

⁸⁴ ASzH, 48.

⁸⁵ ASzH, 52, 108. — Ezen az alapon polemizált ASzH, 107—110-ben Győry S., A Buda és Pest közt építendő álló hídról, Pest, 1832. meghaladott felfogásával. De azért ez az ellenvetés még évekkel később is fölmerült: „A híd építése ellen csak az a nagy akadály, hogy sokan gondolják, a jég elviszi, s így az építkezést lehetetlennek tartják”: SzL, II, 212. (1835. dec. 18.)

⁸⁶ Vö. SzN, IV, 315. (1832. okt. 12.)

⁸⁷ Vö. ASzH, 10, 29.

⁸⁸ Zelovich K., Széchenyi és a magyar közlekedésügy, Bp., 1925, 19.

⁸⁹ SzN, IV, 298.

sét: a költségeknek kizárólag a nemesség „subsidiумai”-ból való fedezését utóbb persze túlzottnak minősítette. De nem a közös költségvállalást: „a nemzeti súly közönséges egyforma viselését.”⁹⁰ A Hídjelentésben már részvénytársaságot, értékpapírkibocsátást ajánlott az építésre, és hídvámost, amelyet „*mindnyájunknak egyiránt fizetnünk kell*”; ennek jövedelméből „ne csak illő kamat kerüljön ki, hanem még a fenntartási költségeken kívül is, valamelyes amortisatioi tőke maradjon fenn, mellyel lassanként ki lehessen fizetni a részvényeket, a híd bizonyos idő utáni felszabadítása végett”.⁹¹ Ám a Hídjelentésben is figyelmeztetett: „Actiákra, actiákra építsünk hidat, mint sok beszél, nem a dolog sarkköve, . . . de annak veleje az, hogy *mi nemesek is fizessünk*.”⁹² A továbbiakban pedig a hídkérdés Széchenyi-féle megközelítésének, mint ismeretes, alapelvét szilárdult a „Prinzip des gleichen Zahlens”:⁹³ „Buda s Pest között állóhid legyen, azon *mindenki* fizessen, a híd a szerződési idő után az ország tulajdonává váljon,”⁹⁴ mert új, közös terheket kell vállalniok „új hasznokért, új kellemeikért”⁹⁵ mindenkinek, akik azokat élvezik.⁹⁶ Így vált az először éppen a *regulációval* kapcsolatban megfogalmazott közös tehervállalási érv (— mert az „mindenkinek hajtana hasznot” —) Széchenyi *hídügyi* vezéreszméjévé.

Amikor tehát 1832 végén és 1833 elején a Hídjelentésen dolgozott — amelynek szövegében egyébként közvetlenül is gyakran utalt Duna-szabályozásra, gőzhajózásra⁹⁷ —, majd amikor 1833 első hónapjaiban — a nemrég indult országgyűlés és az Akadémia tárgyai mellett — a híd dolgával foglalkozott⁹⁸, ez korántsem terelte el figyelmét Alduna-szabályozásról, gőzhajózásról, hanem éppenséggel állandóan ébrentartotta ez irányban is. Március elején Puthonnal együtt már megtekintette Bécsben az épülő új, *nagyobb* hajót is⁹⁹ — ezt Dunának, majd utóbb, egy szerencsétlen zátonyrafutás után Argo-nak keresztelték¹⁰⁰ —; és rábeszélte az igazgatót (aki mégsem mondott le): készítsen petíciót, kérje a vállalat számára a szabadalmi idő meghosszabbítását, — de egyben jelentse ki a kormány színe előtt a Társulat hajlandóságát az *aldunai* hajózásra is. Ugyanakkor Sinának is ígéretét vette, hogy jelentős részt vállal egy Konstantinápolyig járó gőzös építésében.¹⁰¹ A petíciót — amelynek fogalmazványát gondosan kijavította¹⁰² — először az országgyűlésnek akart benyújtatni és Reviczkyvel „felkapatni”¹⁰³ — ez még 1830-

⁹⁰ ASzH, 103.

⁹¹ ASzH, 69, 72, 80, 84. — E „józanabb systema” kialakításában (ti. ahhoz képest, hogy „kirekesztőleg csak a nemesség vigye a . . . terhet”, vagy a „sommát egész honunk lakosira vessék ki”) része volt azoknak a válaszoknak, amelyeket „a szövetséges amerikai consul, Ogden úr, ki practicus mechanikus” adott Andrássynak és Széchenyinek Londonban föltett kérdéseire; de visszacseng benne Dessewffy Taglatatának idevonatkozó megjegyzése is: DT, 577—588; ASzH, 39, 43—45, 63.

⁹² ASzH, 77—78.

⁹³ Ld. pl. SzL, II, 67. (1835. júl. 29.)

⁹⁴ SzL, II, 173. (1835. nov. 14.)

⁹⁵ SzL, II, 273. (1836. márc. 30.)

⁹⁶ Vö. a Hídjelentéssel: „. . . el kell fogadnunk azon igazsági principiumot, hogy szabad határozás okozta nagyobb és új kellemeikért nagyobb és új terheket [kell] vennünk magyar nemesi vállainkra . . .”; „. . . honosink legnagyobb része kész új és nagyobb kellemeikért iránylag új és nagyobb terheket venni magára”: ASzH, 79—80.

⁹⁷ ASzH, 67, 74, 89, 94, 109.

⁹⁸ SzL, I, 234; SzN, IV, 360—362, 365.

⁹⁹ SzN, IV, 366. (1833. márc. 4—6.)

¹⁰⁰ SzC, I, 31.

¹⁰¹ SzN, IV, 366. (1833. márc. 4—6.)

¹⁰² SzN, IV, 367. (1833. márc. 12.)

¹⁰³ SzN, IV, 368. (1833. márc. 20—22.)

as aldunai gondolata volt, amely szerint „regulationes debent esse objectum dietale”¹⁰⁴ —, de aztán megváltoztatta taktikáját.¹⁰⁵ „Sokat dolgoztam Pesten” — írta március vége felé naplójába. „Teljesen át vagyok hatva attól az eszmétől, hogy az orsovai sziklákat ebben az évben robbantani kell, . . . Metternich, Reviczky, Kolowrat stb. gutirozni fogják a dolgot, kiadják a parancsot, de nincs pénzük! A nádor rendelkezik a sójövédelmi alappal [— íme, hát mégis a Venus Vulgivagára kénytelen Széchenyi is fanyalodni! —],¹⁰⁶ de nincs hatalma! Hajózzam hát csak át ezek között az akadályok között!”¹⁰⁷ Úgy döntött tehát — mivel Metternich herceg április eleji beszélgetésükön amúgyis „langyosnak” mutatkozott még Orsova iránt¹⁰⁸ —, hogy a nádornál indítja meg a végső ostromot. Puthont lehívta Bécsből; április 11-én „munkaebéden” még egyszer alaposan instruálta, és április 12-én átadta vele a petíciót József főhercegnek. Utóbbi még aznap hívatta Széchenyit, „különösen barátságosan és jóindulatúan fogadta,” és közölte állásfoglalását: „Orsova ect. soll gesprengt werden.”¹⁰⁹

Mégis — ne firtassuk most, miért; más alkalommal még visszatérünk rá — jóval több, mint két hónapba telt,¹¹⁰ amíg a nádori állásfoglalás *kormányzati intézkedésben* öltött testet. Széchenyit 1833. június 22-én érte Cenken József főherceg két nappal korábban kelt levele; június 24-én jelent meg nála Pozsonyban kihallgatáson, — amikor a nádor „végre megkérdezte, elvállalnám-e a commissiót a Vaskapu robbantására. Vállaltam!”¹¹¹ Június 25-én válaszát írásban is megerősítette, egyben közvetlen programját és kéréseit is vázolta.¹¹² Június 26-án írta alá az uralkodó aldunai biztosi kinevezését;¹¹³ ugyanezen a napon kelt az a nádori kézirat is, amely Vásárhelyi Pált rendelte Széchenyi alá igazgató mérnökként, technikai személyzetével együtt, — természetesen az ő javaslatára.¹¹⁴

*

Ezen a ponton vesszük fel majd az események fonalát következő dolgozatunkban, — immár ilyen címmel: Széchenyi, Metternich és az Alduna-szabályozás 1833—34-ben.

¹⁰⁴ SzN, IV, 58. (1830. jún. 27.); vö. fentebb az 1. 72. jegyzettel.

¹⁰⁵ A híd ügyében viszont — amelyre a regulációval kapcsolatban fölmerült köztcherviselési elvet átértelmezte — természetesen a továbbiakban is kitarzott amellett, hogy arról először „landtagsmässig” kell határozni, „il faut commencer par là”: SzN, IV, 347 (1832. nov. 2.).

¹⁰⁶ Vö. fentebb a 37—38. jegyzettel.

¹⁰⁷ SzN, IV, 368—369. (1833. márc. 20—22.)

¹⁰⁸ Igaz: Metternich neje, gróf Zichy-Ferraris Melánia — aki korábban szívesen ment volna feleségül Széchenyihez is, és ekkoriban még többnyire barátságosan viselkedett egykori udvarlójával — úgy vélte: férje talán oda sem figyelt, mert 6 millió forintos adósságán töprengett: SzN, IV, 372 (1833. ápr. 2—5.); vö. SzN, III, 112. (1826. dec. 17.)

¹⁰⁹ SzN, IV, 372.

¹¹⁰ Közben a Híd-Egyesület ülése Andrassy és Széchenyi jelentését magáévá tette, megküldte Pest megye közgyűlésének; a megye pedig elhatározta: utasítja követeit, terjesszék a híd ügyét az országgyűlés elé: SzN, IV, 377, 380 (1833. máj. 8., jún. 4.); Jelenkor, II, 377—378. (1833. jún. 15.)

¹¹¹ SzN, IV, 382—383.

¹¹² SzL, I, 237—239; SzN, IV, 383.

¹¹³ SzN, IV, 384, 387.

¹¹⁴ Az iratot közli: GV, 56.

SÁNDOR PÁL:

A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében

(Újabb adalékok a birtokrendezések történetéhez Magyarországon 1849 után)

I. Bevezető megjegyzések

Ügyiratok megfakult lapjainak sűrű sorai, egykori földmérnöki tervezetek bonyolult számításai, régi birtokkönyvek rovatainak hosszú számoszlopai őrzik a hajdani óbudai koronauradalom a bogdányi úrbéres lakossággal vívott, sok szálból összefonódott birtokrendező perének közel negyedszázados történetét. A vastag csomóba kötegett keresetlevelek, a különféle tárgyalási jegyzőkönyvek, a peres felek, illetve az őket képviselő ügyvédek álláspontjait rögzítő perkivonati jegyzőkönyvek, a két ízben is sikertelenül végződő egyezségi kísérletről tanuskodó jelentések, a különböző bírósági fórumok végzése, döntései, ítéletei, már egymagukban is jelzik a számtalan sok vitával terhes s fordulatokban bővelkedő permenet tekervényes jogi szálakon gombolyogó eseményeit.¹ A Császári és Királyi Pénzügyi Ügyészségnek, mint a koronauradalom képviselőjének 1857 januárjában kelt, a rendezőeljárást megindító felperesi keresetlevele az úrbéri törvényszékhez, a február 3-i s az előmunkálatokat elrendelő első bírósági végzés, a november 6-ára kitűzött tárgyalásról szóló bírósági végzés, a tárgyalás elhúzódása 1858. január 25-ére, az ekkor vitatott kérdések halmazának elnapolása, az 1859 júniusára halasztott újabb tárgyalás megrekedése, a három év elmúltával sem sikerült egyezségi kísérlet ténye, a csak 1867-ben elkészült Egybehasonlító Iromány, amely — a hitelesítés ellenére — „a felek közbejötté nélkül” jött létre,² előre vetítve a további viták áradatát, az 1872-ben megkísérelt második egyezkedés kudarca, az 1876. évi felperesi keresetlevél benyújtása a bírósághoz, az alperes község „Ellenirat”-a, majd az ez évben váltott „Válasz” és „Viszontválasz”-iratok, a Pesti Királyi Törvényszék 1877. évi ítélete, amely még két bírósági fórumon, a Budapesti Királyi Ítéltáblán és a Kurián, mint legfőbb ítélőszéken is megfordult, hogy az 1879. évi végítéletet végül is 1880. április 28-án hirdessék ki és hajtsák végre:³ íme ezek az elhúzódó, sokféle vitát rejtegető bogdányi birtokrendező per jellegzetes processzusai. Mi rejtőzött a nehézkesen gördülő bírósági adminisztráció leple alatt, milyen ellentétes érdekek ütköztek egymással össze, hogyan alakultak azok a permenet folyamán s mi lett a per végső eredménye: ennek a kérdésnek a kibogozása e kis műhelytanulmány célja. Tanulmányunk szerves része annak a programunknak, amely a magyarországi birtokrendező perek forradalom utáni

¹ Pest megye Levéltára (a továbbiakban: PML.) a császári, királyi úrbéri törvényszék birtokrendezési periratai (a továbbiakban: u. i.) és a külön állagban őrzött Birtokkönyvek (a továbbiakban: Bk.) Bogdány község.

² PML. u. i. Bogdány. Egybehasonlító Iromány 1867, hitelesítve Győry Lajos Pest megye főmérnöke által 1868. január 28-án, de mint a 779/872. számú iratból kitűnik a hitelesítés „mágn úton” a „felek közbejötté nélkül” történt.

³ Mindezekre lásd a vonatkozó ügyiratokat, különösen az 1880. évi Végrehajtási Jegyzőkönyvet április 28-i keltezéssel.

történetét kívánja áttekinteni. Szakirodalmunkkal egybehangzóan már részletesen kifejtettük és igazoltuk,⁴ hogy a téma átfogó vizsgálata és bemutatása — az ismeretek jelen fázisában —, még számos, eddig kellően fel nem tárt kérdés elemző vizsgálatát kívánja meg. Ezért választjuk most is egy újabb eset leírásának és elemzésének módszerét, amely — úgy véljük — további, új tanulságokkal szolgál a — forrásadottságaink okából — nehezen feldolgozható problematika átfogó történetének megírásához.

*

Bogdány⁵ község a Szent Endre szigetet képező Kis Duna jobb partján, 1/4 mérfölddel a Duna két felé ágazásától, Visegrádtól enyhén északkeletre hajló ívben, attól mintegy 1/2 mérföldre, emelkedett hegyoldalon terül el, messzire nyíló kilátással az előtte elterülő szigetre és a Dunára. Felette emelkedő hegyek, ritkuló lomberdőkkel, alatta dúsán termő szőlőföldek húzódnak. Utcái szabálytalanok, a hegyoldalon keskenyek, árkosak, zeg-zugosak, a part hosszában húzódó főutcája, amelyen a megye útja vonul végig, már szélesebb és rendezettebb, jobb köépületekkel. Régi község, amely a török idők múltával is lakott volt, de csak kevés magyar lakossággal, népességét azóta egymást követő hullámokban római katolikus német újtelepésekkel töltötték fel a Zichyek. Mert eleinte Zichy-birtok volt és az óbudai uradalomhoz tartozott. Csak idők haladtával került a korona birtokába. Lakóinak száma, az 1857. évi országos összeírás korlátolt pontosságú adatai szerint kereken 2300 volt, nagy túlsúllyal német anyanyelvű családokkal.⁶ Beneficiuma közt szerepelt, miként ezt lakói az úrbérrendezést közvetlenül megelőzően vallották, „terjedelmes szőlőhegyeiken termő jó boraik, amit a kereskedők ott helyben, hajókra szállítva, készpénzül kifizettek”, meg, hogy az uraság erdejéből tüzi- és épületfát ingyen kaptak, hogy Váchoz és Szentendréhez közel laktak és így terményeiket, elsősorban a váci piacra szállítva, könnyen „pénzzé teheték”; korcsmatartásuk ideje 1/4 év helyett 1/2 esztendőre terjedt s ez az elsősorban bortermelésből élő parasztságnak nem csekély hasznára szolgált. Az is előnyös volt számukra, hogy irtásföldeket is használtak s ezekért, valamint a szőlőkért a termés 1/5—1/7-ével adóztak az uraságnak. Megemlítették még, hogy az urasági pusztá (az ún. „váradi” földek) felét használták, ahol részint marháikat legeltették, részint pedig kaszáltak, szerződésben rögzített pénzbéért⁷ és természetbeni szolgáltatásért.⁸ Viszont maleficiumként tartották számon szántóik szűk határait, főként pedig a dunai áradások gyakoriságát, mert ilyenkor a szántóban és rétben tett nagy károk miatt többen még terményeiket sem tudták betakarítani.⁹

⁴ Vö. Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához c. sajtó alatt lévő módszertani tanulmányunkat.

⁵ A helység két — Bogdány, illetve Dunabogdány — néven fordul elő a különböző forrásokban.

⁶ *Galgóczy Károly*: Pest—Pilis—Solt—Kiskun Megye Monographiája. Bp. 1877. III. R. 99—101. A német lakosság túlsúlyát a családneveket megőrző több forrás is igazolja. Pl. korszakunkban: *Grundbuch des Ortes Bogdány aufgenommen im Jahre 1850*, tele német családnevekkel.

⁷ Évi 150 Ft.

⁸ Egy szekérre való szénát külön szoktak feltakarítani.

⁹ Vö.: a 9 kérdőpontra adott feleleteket, hiteles másolatban 1858. március 5-i kelettel. Az irat az 1. jelzetű pontban csatolmányként található meg. Valószínűleg ezért maradt ki — a pilisi járás többi helységeinek iratanyagával együtt — Wellmann Imre kitűnő forráspublikációjából. (A parasztnép sorsa Pest megyében, tulajdon vallomásainak tükrében. Bp. 1967.)

Az úrbérrendezés idején a helység úrbéres telkeinek összes száma $23 \frac{3}{8}$ volt,¹⁰ a helységet — szűk határa és áradásoknak kitett szántó- és kaszáló földjeinek ellenére —, nyilván kedvező piaci fekvése miatt, az első osztályba sorolták, s ezért egy egész telek nagysága (1 hold belsőség, 24 hold szántó és 12 kaszárét összegeként) 37 (ideális) holdat tett ki. Egy 1822-ből fennmaradt kimutatás az úrbéreses birtokában levő földek terjedelmét, amelyek között az irtásföldek is szerepelnek, kerekén 1147 (1300□-öles) holdban tünteti fel s hozzá számítandó még a közös legelő $300 \frac{1213}{1300}$, meg a szőlők $710 \frac{415}{1300}$ holdja.¹¹ Feltűnő a szőlőterület tekinté-

lyes nagysága és aránya ($61,90\%$) az irtásokkal is tetéztet úrbéres földek területéhez. A szőlőtermelés és borászat jelentőségét emeli ki az 1828. évi országos összeírásnak a lakosság kereseti viszonyaira vonatkozó megjegyzése is, mely szerint azoknak „a szőlőművelés nyújt kereseti alkalmat”.¹² A jobbágycsaládfők száma akkor 125, a házas zselléréké 219, a házatlanoké 64. A jobbágyok közül csupán 1 molnárt találunk, aki az év háromnegyed részében 1 segéddel űzi iparát, de neki is van szőlője, mégpedig tekintélyes terjedelmű: kb. 4800□-öles megfelelő. A házasok közt 4 iparral is foglalkozó családfőt jelöl meg az összeírás: 1 molnárt, 1 cipészt, 1 asztalost és 1 kosárfonót, akik fél- illetve háromnegyed éven át folytatják mesterségüket, de a bejegyzések tanúsága szerint kb. 500□-ölnék megfelelő szőlőjük nekik is van.¹³ Az 1850. évben kelt „Grundbuch” adataiból azután pontosabban megállapítható, hogy mindegyik telkes és zsellércsaládnak vannak szőlői. A 106 telkes mindegyike szőlőbirtokos is, a legtöbb 4—8 kapányit (tehát 400—800 □-ölnyi) birtokol. Lényegesen kevesebb azoknak a száma, akik ennél kevesebbet, mint többet használnak. Ez utóbbiak közt vannak olyanok is, akik 15—17 kapás (kb. 1500—1700□-öl) szőlőterülettel rendelkeznek. Hasonló képet nyerünk a zsellércsaládok szőlőbirtoklásáról is. Nemcsak mindegyik családban, de az egy családban élő testvérek, illetőleg fiúk nevén külön is találhatunk szőlőket. Ezek nagysága ugyan elég különböző, vannak köztük 1—2, többnyire, 4—8 kapányit bírók, de akad olyan is, aki 10 kapásnál is többet használ.¹⁴ Forrásaink tehát egy-

¹⁰ PML. u. i. Egybehasonlító Iromány 1867. Vö.: *Spira György*: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. (Századok, 1959. 5—6. sz. Táblázat. 3. számú rovata), valamint Galgóczy idézett művét, ahol 23 12/32 szám szerepel, uo.

¹¹ U. i. Consignatio Diverticularis Fundorum... Possessionis Bogdány. 1822.

¹² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) Archivum Palatinale archiducis Josephi II. Conscriptiones Regnicolares Art. VII. 1825/27. Ordinator. A Pest megyei helységek között bogdányiakról: „Populus merendi occasione ex cultura vinarum habet.”

¹³ Az összeírás, mint ez közismert, pozsonyi mérőkben adja meg a helységenkénti szőlőterület nagyságát, megmondva, hogy egy-egy helységben 1 pozsonyi mérő hány kapás szőlőföldnek felelt meg. A kapások mértéke ugyanis helységenként és a szőlőföldek minőségeként is különböző volt. Az egységesítés kedvéért az összeírók úgy jártak el, hogy az egyes családok birtokában lévő szőlőföldek kapásokban megadott mértékszámát elosztották az 1 pozsonyi mérőhöz szükséges kapások számával. A kapott hányados adta meg az illető családfő szőlőjének pozsonyi mérőben kifejezett nagyságát. Bogdányban 1 p. m. 2 $\frac{3}{8}$ kapással volt egyenlő. 1 kapás viszont 100 □-ölnyi szőlőterületnek felelt meg. Ezért 2 $\frac{3}{8}$ kapás kb. 240 □-öllel vehető egyenértékűnek. (V. még ö.: *Fényes Elek*: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1837, II. k. 410—411.) Az említett iparúzókon kívül még 3 molnárt is feljegyeztek a Specialiokban és a Generaliakban, de iparosnak mégsem jelölték. Az úgynevezett „exmissus”-ok közül 1 kőművest, 1 szabót, 1 uradalmi fogadóst, aki egyúttal mészáros is volt, 1 sebész, 1 szülész honoratiort, 1 tanítót, 1 uradalmi házban élő szatócsot, végül 1 uradalmi vadászt vettek még számba az összeírók.

¹⁴ Az idézett „Grundbuch” adatai részletekbe menő képet adnak a bogdányiak szőlőbirtoklásáról, illetve a szőlőbirtok családonkénti és birtokosonkénti megoszlásáról. Ennek elemző bemutatása nem képezheti jelen tanulmányunk tárgyát. Az említettek közt azonban hadd je-

értelműen mutatják a szőlőbirtok és a szőlészet elsőrendű jelentőségét Bogdányon, ami nemcsak a parasztok tulajdon vallomásai, de egy évszázaddal később Galgóczy szerint is „a nép fő jövedelmi forrását . . . teszi”.¹⁵ A fő szőlőfajta: a kövér, nagyfürtű, bőven termő ún. bogdányi dinka, a kedvelt asztali borok fajtáinak egyike. De a csemegeaszőlő termesztésnek és eladásának is „nagy divatja van”, legalább is a 60—70-es években. Mellette számottevő a bogdányi gyümölcsstermesztés, a korai cseresznyéé és a kajszibaracké, „mellyel a lakosság nyeresémes keresetet űz”,¹⁶ mert hetenként hajóra rakva áruját, könnyen értékesítheti azt a pesti és budai piacon, s e körülmény szintén kedvező képet fest a községlakók anyagi helyzetéről. 1867-ben, egy évvel a szőlődézmaváltásági törvény megjelenése előtt¹⁷ a szőlőket véglegesen megváltották és ezzel saját tulajdonukba vonták. A 46 ezer forintnyi váltáságösszeg utolsó hátralékát az 1870-es esztendők vége felé fizették ki a koronauradalomnak.¹⁸ A birtokrendező per azonban, amely ekkor már két évtizede folyt s még mindig nem zárult le, mindkét peres fél számára komoly nehézségeket támasztott.

II. A rendezőper leírása és elemzése

1.

Amikor az úrbéri törvényszék 1857 elején a megengedhetőségről döntött, megítélve a „rendbeszedéssel” együtt az eddig közösen használt legelő elkülönítését és az erdei haszonvételek szabályozását, az ismeretes rendelkezéseknek megfelelően a szükséges „előnyomozások” megindítását is elrendelte. A két peres fél kérelmeinek részletes előadására a november 6-i napot tűzte ki, a község képviselőjének távolmaradása miatt azonban az első tárgyalásra csak 1858. január 25-én kerülhetett sor. A bogdányiak ügyvédjének — Hoblik Adolfnak — távolmaradása az első tárgyalásról, illetve e tárgyalási határnapnak a következő év elejére napolása, már sejtetni engedte azt a feszültséget, ami a két peres fél között a tárgyalások elején csak lappangott, de a per folyamán éles vitákban bontakozott ki. Az 1858. évi január 25-i tárgyalási jegyzőkönyv szövegéből ugyanis az tűnik ki, hogy a birtokrendező per összes lényeges kérdései felmerülnek Bogdányban. A két félnek csupán a kérdéses feladatok tárgyában, illetve a vitatandó kérdések pontjairól sikerült megegyezniük. Eszerint megállapodtak abban, hogy a törvényes rendelkezéseknek megfelelően az urasági mérnök — Erhard Ágoston — az egész határt mérje fel és a dülönkénti osztályozást hajtsa végre, hogy az úrbíresnek minősítendő telkek összes számát, valamint az úrbíres házas zsellércsaládokét, akik legelő- és erdőilletőségre jogosultak, állapítsa meg, hogy a legelőelkülönítésre és az erdei járandóságra készítsen tervet, hogy mérje fel az esetleges maradványföldek terjedelmét, miként az irtásföldekét is és, hogy munkálatai eredményeként a per ún. „felszerelését”, most elsősorban a térképet, a birtokkönyveket és az úrbéri telektáblát készítse el. Ennek az uradalmi mérnöki munkálatnak az egyik eredményeként jött létre 1858-ban az a felmérési birtokkönyv,¹⁹ amelynek adatait

lezzük Ott Márton 10 1/4, Heer Sebastian 16 1/2, Kreiszh Johann 10 1/2, Pendl Johann 12 1/4, Ferbert Jakob 10, Spänischberger János 11 kapás szőlőfölddel rendelkező zsellérek neveit.

¹⁵ I. m. 100.

¹⁶ Uo.

¹⁷ 1868. évi XXIX. tc. 20—22. paragrafusai.

¹⁸ Galgóczy: i. m. uo.

¹⁹ PML. u. i.-hoz mellékelte külön állagban raktározott Bogdány helység felmérése után kiszámított „Telekkönyve”(helyesen: birtokkönyve) 26. sz. Vö.: Bogdány helység határa-

I.—VI. számú táblázatainkban és a mellékelt ábrán foglaltuk össze. (Lásd az I.—VI. számú táblázatokot és az ábrát.) Az 1858. évi felmérés képezte a mérnöki munkálatok alapját, de — bizonyos értelemben — forrása lett a peres felek egymásra halmozódó vitaáradatának is. A feldolgozott és a táblázatokba foglalt adat-sorok mutatják, hogy a dülők osztályozása ekkor még nem történt meg, s ezért számadatainkat csak akkor értelmezhetjük történeti hűséggel, ha azokat az egész eljárás második szakaszának arra az időmetszetére vonatkoztatjuk, amikor a felmérés már megtörtént, de a határ dülőosztályzatok szerinti kiszámítása még váratott magára.²⁰

Tartsunk azonban rövid szünetet a per fonalának felgöngyölítésében. Nem lesz ugyanis érdektelen, ha előbb — kis kitéréssel — feldolgozott adatainkat szemügyre vesszük. Nem elemző részletességgel, hiszen a számadatok önmagukért beszélnek. Csupán néhány olyan észrevételt teszünk, amelyek vagy elvi fontosságúak, vagy némi magyarázatra szorulnak, s végül érdekesek lehetnek a per további menetére nézve.

*

Először is érdemes megjegyeznünk azt a körülményt, hogy a mérnök a határt még egységesen 1300□-öles holdakban mérte fel. Ez egyébként megfelelt a korábbi gyakorlatnak, hiszen a holdakat a már említett 1822. évi kimutatás s 1300□-ölben tüntette fel. A mérnök tehát a dülőosztályozást megelőző felmérés-nél a korábbi szokás szerint járt el. Ezért a dülők szerint még osztályozatlan holdak abszolút értékét, miként ezt a táblázatos adatok is mindenhol jelzik, a munkálatok adott fázisában 1300□-öles holdakban kell érteni. Erre a körülményre azért hívjuk fel — már előljáróban is — a figyelmet, mert a holdak □-öl (abszolút) értékének megállapítása körül komoly nézeteltérések támadtak a per későbbi szakaszában.²¹ A holdak □-öl értékeivel való manipulálás ugyanakkor egyike volt a korábbi évtizedek gyakorlatából átörökölt szokásoknak, amelyet mindkét fél alkalmazott egymás kijátszására, és csak a mindenkori erőviszonyoktól, no meg a mérnöki furfangtól, az ügyvédi csúrs-csavarás sikerétől függött, hogy melyik peres fél érdekeit szentesítették a bíróságok.

Másodszor figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy az azonosítási-felmérési eljárás során kitűnt: míg egyfelől a volt úrbéres telkeseknek felkerekítve a négyszögeket 104 hold maradványföldjük volt, addig törvényes illetőségükből másfelől, ugyancsak felkerekítve a holdak □-öl értékeit, 23 hold hiányuk is mutatkozott. Az egyes családoknál mutatkozó hiányt a másoknál lévő többlettel — összevontan — pótolták. A „tisza” maradványföld mennyisége ezért lett a törvényes járandósághoz képest mutatkozó többlet és hiány különbözeteként

pontosan $80 \frac{1241}{1300}$ hold, az 1858. évi mérnöki felvétel alkalmával.²²

ban a volt telkes jobbágyok kezein 1858. évi mérés után talált feleslegeknek (Remanentiák) részletes kimutatása c. mérnöki felvételt.

²⁰ A birtokrendező eljárás menetére, szakaszolására, joggyakorlatára s az ennek során létrejött különböző iratfajták adatainak használhatóságára a közelmúltban megjelent munkánkban írottakat tekintettük mértékadónak. (A birtokrendezési periratok. Értekezések a történeti tudományok köréből. Bp. 1973. 7—105.)

²¹ Az eddigi szakirodalomban — valószínűleg a számítási eljárások nehézségei és bonyolult volta miatt — e kérdés vizsgálatának nem szenteltek kellő figyelmet. Egyedül Simonffy Emil tett ebben az irányban is kezdeményező lépéseket. (Tőle: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után. Somogy megye múltjából KI. Levéltári Évkönyv. 2. Kaposvár, 1971. 166—167.)

²² Lásd a V. számú táblázat 5—6—7. számú rovatainak összesített számadatait, amelyek-

Harmadszor: nem érdektelen, legalább is a földtulajdonviszonyok szerinti megoszlás vizsgálata szempontjából, hogy a maradványföldek nem telekaránylagosan oszlottak meg a volt telkesek között. Ezt az V. és VI. táblázat adatai jól mutatják. A peres eljárás folyamán is elhangzott, hogy „sok egynyolcados éppen annyit bír, mint a kétnyelcados”.²³ Ez az egyáltalán nem kivételes tény egyébként nehezíti — felaprózza a földtulajdon szerinti megoszlás rekonstruálásának munkáját, mivel a családfők egykori úrbériségét külön-külön kell vizsgálat alá vonni. A VI. számú táblázat második oszlopának számadatai számszerű képet adnak arról, hogy az egyes telkes családfők hogyan oszlottak meg telkeik névleges értékei szerint a maradványföld tekintetében. A III. táblázat pedig jelzi, hogy az akkor 261 családfőt számláló úrbéres házasoknak is volt némi maradványföldjük, azok családfőkénti megoszlásáról azonban nem ad képet. A periratokból megtudjuk, hogy a zsellérek „egy része bír, más része nem bír külsőségeket”,²⁴ vagyis maradványként elszámolandó külsőföldekkel csak egyes házas zsellércsaládfők rendelkeztek.

Negyedszer: a maradványföld mellett a működő mérnök irtásföldeket is felmért az egykori úrbéreszek használatában. (I. számú táblázat.) Az irtásoknak minősített földek terjedelme az egész határ²⁵ közel 60%-át tette ki. Az egyes családfők birtokában levő mennyiségüket, illetve családfőkénti megoszlásukat táblázataink adatai nem mutatják meg. A mérnök azonban a birtokkönyvben erről is pontos kimutatást készített. Az adatokból megtudhatjuk: mindössze 5 telkes családfőnek nem volt irtványa, a 101 birtokában pedig — a maradványok mintájára — az irtásföldek is aránytalanul oszlottak meg. Az irtványok családfőkénti legkisebb terjedelme $755 \square$ -öl, legnagyobb pedig $8 \frac{1096}{1300}$ hold volt. A legtöbb irtásföld családfőkénti nagysága 2—5 hold között mozgott, a teleknagyságtól függetlenül, aránytalan eloszlás képét mutatva.²⁶

Végül: a községnek, mint kommunitásnak a földterjedelmét az 1858. évi felmérés a szabadosokéval (a lelkészek, a tanító, a jegyző) összevontan mutatja ki. Ezért a községi földek nagyságát ebből a kimutatásból és esztendőből nem ismerjük pontosan. Viszont az első Combinatoriumból, amely egy újabb, 1859-i felmérés adatait is megőrökíti, a község birtokának terjedelme már külön is ki van mutatva. Csakhogy ekkor a holdakat már $1200 \square$ -öllel mérték. A különböző négy-szögölű holdak azonosítása után $37 \frac{251}{1300}$ holdat kapunk. Ezért a község földjeként ezt a számot tekintjük mérvadónak.²⁷

*

nek forrása a 19. lábjegyzékben jelzett és a remanenciákról készített 1858. évi mérnöki kimutatás.

²³ PML. u. i. Tárgyalási jk. május 16-áról.

²⁴ Uo.

²⁵ A terméketlennek, illetve haszontalannak feltüntetett területtel együtt.

²⁶ Voltak olyan 1/8-os gazdacsaládfők, akiknek csak 1, de olyanok is, akiknek 4 hold irtásföldjük volt. És viszont: A 2/8-osok közül akadtak, akiknek alig 2, de olyanok is, akiknek közel 9 hold irtásuk volt.

²⁷ PML. u. i. Az 1867. évi Egybehasonlító Irománynak az 1859. évi felmérés adatsorait tartalmazó, vonatkozó rovatában a községnek $40 \frac{351}{1200}$ hold terjedelmű földje volt bejegyezve. Ez $48 \frac{351}{1300} \square$ -ölnek felel meg, ami $37 \frac{251}{1300}$ holddal egyenlő. Ennek a számnak a helyességét a periratok adatai is igazolják, amelyekben ugyanez a szám szerepel: 103 \square -öl belső és 37 hold 148 \square -öl külső földre osztottan.

Amikor az 1859.-i, április 5.-én kelt első bírósági végzés nyomán a bíróság, a község és az uradalom képviselőiből választott szakértői bizottság a működő mérnökkel együtt kiszállt a helységbe, hogy az ún. helyszíni szemlét megtartsa, s annak eredményeit és a felek észrevételeit jegyzőkönyvben rögzítse, tüstént kiderült, hogy ahány kérdés, annyi az ellentétes nézet a koronauradalom és a bogdányiak között. A község eleinte ahhoz a taktikához folyamodott, hogy nem fizette ki saját ügyvédjének költségeit, ami természetesen késleltette az amúgy is nehézkesen mozgó eljárás menetét. Az ügyvéd láthatóan maga sem igen buzgólkodott képviselni a község ügyét a bíróságon. Azzal az indokkal halogatta az időt, hogy csak rövid idő óta ügyvéd, az 1859 elejéig történekről semmit sem tud s kéri a tárgyalás továbbhalasztását. De az 1859. évi június 22-ére elnapolt tárgyaláson egyik fél ügyvédje sem jelent meg. Így történt, hogy a helyszíni szemle eredményeinek vitája csak szeptember 16-án kezdődött, mégpedig — a gyakorlatnak megfelelően — a felperes koronauradalom ügyvédjének, bizonyos Seregi Józsefnek előadásával. Jóllehet a jobbágytelkek összesített számának 24-ben történt megállapításával egyetértett, a legelőjárandóságra és erdőilletményre jogosult házas zsellércsaládfőeknek 261-ben történt rögzítését már elvetendőnek tartotta. Álláspontjának hiteles és jogszerű igazolására egy 1848. évi úrbéri összeírásra hivatkozott, amelybe csak 249 házas zsellérház helyet jegyeztek be. Ugyanakkor nem tagadta, hogy a házas családfők valójában az 1858. évi felmérésben kimutatottnál is többen, tudniillik 297-en vannak, de ezt a körülményt két — külön elbírálandó — tényre vezette vissza. Először is — hangoztatta — 1848 után „sok telkes gazda házatól telkét eladván, magát, mint zsellér tekintette és a működő mérnök úr ezen a külső telkektől így elválasztott belső jobbágytelkeket is, mint úrbéri zselléreket vette összeírás alá”.²⁸ Ez jogos ellenérv volt, mert az eljárásnál az 1848 áprilisi helyzetet kellett rendeltszerűen²⁹ alapul venni. Másodszor a felperes ügyvédje arra is rámutatott, hogy ugyanakkor, amikor „1 házhelyen 2—3-an is építettek” lakhelyet, 1848 után olyan „új házas” zsellérek is megjelentek, akik a forradalom előtt még nem is léteztek és akik 1848 óta „a telkesek belsősegeiből és külsősegeiből adás-vétel útján” szereztek kis földesekjüket. Csakhogy ezeket — érvelt tovább — szintén nem lehet az illetményre jogosult egykori házasok közé sorolni, és ebben megint csak igaza volt. Ha tehát a bíróság a fent előadott tényeket nem téveszti szem elől — folytatta a koronauradalom ügyvédje —, a legjobb esetben is csak a 249 egykori úrbéres házas zsellércsaládfő száma tekinthető törvényesnek. Annival is inkább, mert ennek elismerése is jóindulatú engedmény a koronauradalom részéről, amely — a telkeseken túl — csak 247 házas után kapott kárpótlást az államtól.³⁰ Ezek a felperes ügyvédjének érvei, amelyek az egykorú rendeletek tükrében kétségtelenül helytállóak voltak.

Az egykori házas zsellércsaládfők száma körüli kisszerű viaskodás mögött nem is annyira a néhány holddal kevesebb úrbériség visszatartásának földesúri érdeke, s ezzel összefüggésben a legelő- és erdőilletmény csökkentésének szándéka húzódott meg. Habár kevesebb zsellértelekre (8 házast 1 teleknek véve) kisebb legelő- és erdőjárandóság osztandó majd ki. Inkább a megváltandó maradvány- és az elvenni szándékolt irtásföldek általánosabb érdekű kérdéseit tarthatta szem

²⁸ Uo. Tárgyalási jk. 1860. máj. 16.

²⁹ Vö.: Magyarországot illető országos Törvény- és Kormánylap (a továbbiakban: OK.) I. k. 1853. 212—225. IV. Szakasz 46—47. paragrafus.

³⁰ PML. u. i. között az 1862. évi jún. 10-i és az 1872. évi aug. 16-i „Eljárási” jk.-nek időben visszautaló szövegrészei.

előtt a felperes ügyvédje. Mindkét kérdés ugyanis heves vitákat váltott ki az egész per folyamán és ezért a fentiek, amelyek önmagukban valóban csak kisebb kvantumú földek ide vagy oda csatolásának tulajdonjogát érintették, csak az egész kérdéskörrel összefüggésben mutatkoztak meg tényleges jelentőségükben. Ezért a házasság törvényesen megállapítandó számáról folytatott vita, tulajdonképpen egy jóval átfogóbb és jelentősebb kérdés részeként vetődött fel a peres eljárásban. Hiszen a néhány holddal kevesebb vagy több úrbériség kiadása, vagy a házások kezén felmért ugyancsak kis terjedelmű irtásföld elvonhatásának reménye még a legelő- és erdőjárandóság holdjainak lehető redukálásával együtt sem volt olyan súlyú tétel a pervita mérlegén, amely a cs. kir. Pénzügyi Ügyészséget képviselő ügyvédet makacs ellenállásra késztette s a birtokrendező per közel negyedszázados elhúzódását indokolta volna. Mi állt hát az ellentétek középpontjában; milyen kérdésekkel fonódott össze a fent jelzett vita, amelyek az eljárás bonyodalmas voltának, az egyezségi kísérletek kudarcainak és a csak végbírósaági ítélettel lezárható procedurának kellő magyarázatát adják?

2.

A peres vita zeg-zugos utakon kanyarodó menetét és fordulatait szinte lehetetlen aprólékos precizitással nyomon követni. Az eljárást szabályozó törvények-rendeletek és a tényleges joggyakorlat konfrontált vizsgálata most is külön tanulmányt igényelne.³¹ Azt mondhatjuk: ahány eset, annyiféle változat. E változatok jellemző, vagy ha tetszik tipikus alapvonásait kell keresnünk és meghatározni, mert az országos eljárás tömeges és sokszínű mozaikdarabokra hulló egyes esetei — végül is — jellemző színváltozatú alaptípusokban állnak és foglalhatók majd össze. De ne vágjunk az események elébe. Forduljunk vissza a tényekhez és emeljük ki az iratrengetegből a minket érdeklő legfőbb, útbaigazító adatokat.

A rendezőper kezdetétől, annak befejezéséig, miként ezt a szóbeli tárgyalásokat, a helyszínelő vizsgálatokat megörökítő jegyzőkönyvek, majd az írásban folytatott peres eljárás iratainak a jogász érvek hömpölygő áradatát tartalmazó cirkalmas szövegei tanúsítják, két alapkérdés körül dült a vita a peres felek között. A már fentebb említett és a házások számával, illetve az általuk birtokolt földek tulajdonjogi elosztásával kapcsolatos vita, csupán része volt a kérdéshalmaznak. Mindenképpen figyelmet érdemel azonban az a körülmény, hogy már a per közdetén, pontosabban az 1858. évi mérnöki felmérést közvetlenül követően egy centrális vitapont köré csomósodnak össze a per szálai. Ez a vitapont, amellyel a többi, s alább ismertetésre kerülő kérdések közvetlenül vagy közvetve összefüggtek, az *osztályozás* vitája volt.

³¹ Rámutattunk már arra, hogy a rendezőeljárás jogszabályai és joggyakorlata sok mindenben különböztek egymástól, mindig az adott esettől függően. A birtokrendezési periratok i. m. 23, Esettanulmány... c. módszertani dolgozatunkban pedig külön is kitértünk erre, az eddig kellően nem vizsgált kérdésre. Hangsúlyoztuk ugyanis, hogy az eljárás jogszabályok által meghatározott szakaszai távolról sem feleltek meg a joggyakorlat tényleges szakaszainak. E kérdés tisztázásának azért van jelentősége, mert megőriz attól a tévedéstől, hogy a jogszabályok által előírt szakaszolás sémáját ráhúzzuk a valóságban sokkal bonyolultabb peres eljárás menetére, nem beszélve az egyes szakaszok újraismétléseiről és azok során a különféle változatokban is kitermelt számszerű eredmények misztifikálási veszélyeiről.

Ismeretes, hogy a rendezőeljárás második szakasza az azonosítást követő felméréssel még nem fejeződött be.³² A peres felek részéről történő szakértői bizottság bevonásával, de a földesúri mérnök vezetésével készítendő dülősztályozás: ez az egyik legkényesebb processzus még hátra volt községünk esetében is. Amíg a Mária Terézia-féle úrbírendezés során csak az egyes *helységeket* sorolták be meghatározott osztályokba, a dülők között előforduló minőségi különbségekre való tekintet nélkül, addig az osztályozás során most ugyanazon helység határrészeinek egymáshoz viszonyított minőségi eltéréseit is tekintetbe kellett venni. A dülők osztályozása úgy történt, hogy a becslő bizottság kikereste a határban a termőképesség szempontjából legjobb minőségű szántókat (és réteket), figyelembe véve azoknak a helységtől való távolságát is, és azokból a mérnök 1 holdat 1100 □-öllel mért fel. Ezek lettek az első osztályzatú földek, amelyekhez a kevésbé jó, illetve a gyengébb minőségűeket úgy viszonyították, hogy ez utóbbiaknál a holdakat már 1200—1300 □-öllel vették. A réteknél a □-öl értékek rendszerint 800—1200 között mozogtak.³³ Közhely — és ezért csak utalunk rá —, hogy a holdak □-öl értékeinek általában csekély különbségei alig feleltek meg a dülönkénti földrészek minőségileg nagyobb különbségeinek. Minden esetre fontos körülmény, hogy egy-egy hold értéke mindaddig viszonylagos érték maradt, ameddig a dülönkénti osztályozás különböző □-ölei szerint az abszolút értékeit meg nem állapították most már egy község határán belül is. Ha a földesúri mérnök a munkát részrehajlás nélkül végezte, akkor — legalább is a törvényszabta lehetőségek határán belül — igazságosan járt el. A dülönként eltérő minőségű és fekvésű földek eltérő négyyszögölekkel számolt megfelelő holdértékeit parcellánként, majd a birtokosok neve, illetve házszáma alatt egyenként és összevontan is feljegyezte, minden esetben feltüntetve, hogy a holdakat mekkora négyyszögölekkel számolta.³⁴

Az eljárás e jelzésszerű ismertetéséből is nyilvánvaló lehet, hogy a dülők osztályozása tág lehetőséget engedett a különféle visszaéléseknek. Igaz, hogy mindkét fél — szakértői útján — az osztályozásnál is képviseltette magát a helyszínen,³⁵ sőt kifogásait és észrevételeit is előadhatta s ezzel mintegy formailag biztosítva volt az eljárás tárgyilagos végrehajtása. Ugyanakkor nem tévesztendő

³² Vö.: az idevágó alaptörvények közül az 1836. évi X. tc. 6. paragrafusának g) pontját; az 1856. évi febr. 2-án kelt bel- és igazságügyminisztériumi rendelet 170—171. paragrafusait. Az irodalomban: főként *Simonffy E.* számos értékes tanulmánya közül a legelső: Az úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (*Agrártörténeti tanulmányok*, Szerk. Szabó István, Bp. 1960. 344—350), valamint: *Sándor P.*: A birtokrendezési periratok i. m. 21—22, 36—56. Az egykorú irodalomból első sorban: *Tóth Lajos*: Úrbéri kalauz. Pest. 1872, 317 és *Bay Ferenc*: A birtokrendezési perek természetének rövid vázlat. Debrecen, 1856. 28—30.

³³ Kivételt képeztek Temes-Torontál és Krassó megyék, amelyekben 1 holdat 1600, illetve Szerém és Verőcze megyék, ahol 1 hold szántót 2000, 1 hold kaszálót 1000, majd végül Pozsega, ahol az 1 hold szántót és kaszálót 1296 □-ölnek vettek az 1836. évi V. tc.-nek az úrbéri telki állományról szóló cikkelye szerint. A Zala megyei viszonyokra: *Simonffy*: i. m. 351. Megjegyezzük: bár a dülősztályozás során megállapított holdak □-öl értékei — mennyiségi értelemben — abszolút értékűek voltak, helyesebben lettek, mivel azonban a minőségi becslés összehasonlítás útján történt, ezért a legjobb (s az ehhez képest közepes vagy gyenge) minősítést nyert földrészek osztályozása — a minőség tekintetében — viszonylagos alapon állt. Ezért az egyes helységek azonos osztályzatú dülői közt, a holdak azonos □-öl értékei ellenére is minőségi különbségek voltak.

³⁴ A dülők, majd ezen belül a parcellák szerinti eredményeket a *sorozati*, a birtokosok szerinti összevont adatokat pedig az osztályzati *kivonati* birtokkönyvek tartalmazták. Az így bejegyzett számadatok, csak a *hitelesítés után* váltak érvényessé!

³⁵ Vö.: az 1835. évi X. tc. 6. paragrafusának az úrbéri perről szóló bekezdését; az 1856. évi s már idézett miniszteri rendelet IV. fejezetének 164. paragrafusa.

szem elől, hogy miként a felmérést, úgy az osztályozást is a földesúr által fogadott és fizetett mérnök irányította, akinek a dűlők szerint különböző holdakkal számolt □-öl értékek meghatározásánál is döntő szerepe volt.³⁶ Mindezzel kapcsolatban hadd hívjuk fel a figyelmet az alábbi fontos körülményre. Nem volt mindegy, hogy a klasszifikálást *milyen alapon* és sokszor az sem, hogy *milyen sorrendben* végezték. Az esetenkénti praxis ugyanis két szélső variációt mutatott. Az egyik változat szerint (rendszerint a felmérés megtörténte után) az úrbéresnek minősített és már mennyiségileg meghatározott földterület képezte az osztályozás alapját. Ilyenkor, ha a mérnök igazságosan járt el, a dűlőosztályozás eredményei szerint kapott új holdak — az ún. osztályozott holdak — *összesített eredményei abszolút értékben* megfeleltek a felmért úrbéres terület korábbi holdértékeinek. Ugyanazon területre vonatkoztatott és a felmérés, majd az osztályozás egymást követő két fázisában nyert kétféle holdérték összesített eredményei csupán *névlegesen* különböztek egymástól, de négyszögölértékük megfelelt egymásnak. Nem így a másik változat esetén, amelyre rendszerint akkor került sor, amikor a kérdéses földek felmérése még nem történt meg, hanem az eljárás *az osztályozással kezdődött vagy az osztályozás a felméréssel egyidőben ment végbe*. Ebben az esetben a kérdéses földek területe — felmérés hiányában — még nem volt pontosan ismeretes, a két fél, illetve a mérnök legfeljebb az azonosítás eredményeit ismerte; vagyis csak azt, hogy mekkora úrbéres terület jár az egykori úrbéreseknek, de csak *ideális* holdak, azaz a helység úrbárium szerinti besorolása alapján. Ez a helyzet pedig megnövelte annak esélyeit, hogy az osztályozás alapja és kiindulópontja most ne a felmérés után már pontosabban meghatározott tényleges járandóság, hanem — miután ezt még nem számolták ki — annál kisebb földterület lehessen. Az ilyen manipuláció leggyakoribb módja pedig az egykori úrbéres földek magasabb osztályba sorolása volt, ami viszont *abszolút kisebb négyszögöl értékű holdak alapulvételét vonta maga után*. Ebben az esetben tehát az történt, hogy a korábban mondjuk még egységesen 1300□-öles holdakkal mért úrbéres területet később csak 1000—1200□-öles holdakkal mérték ki, ami — a holdak *névleges* értékeinek változatlan-sága ellenére is — *abszolút kisebb* földterület számbavételét eredményezte.³⁷

A bogdányi per vitapontjai az alábbi kérdések körét ölelték fel:

1) az úrbéresnek tekinthető, volt házas zsellérek számának és az általuk birtokolt különböző jogi minősítésű földek terjedelmének és tulajdonjogi elosztásának,

2) a dűlőosztályozás során alkalmazott holdak □-öl értékeinek,

3) a holdak □-öl értékeivel összefüggésben a megváltandó maradványföldek holdértékének és ezzel kapcsolatban a megváltás összegének,

³⁶ Mindezekről bővebben id. tanulmányunkban. 22—23, 37—57, 79.

³⁷ A korábbi évtizedek gyakorlatára vö.: Varga János: Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az úrbérendezés és 1836 között c. tanulmányát. (Agrártörténeti Szemle 1954. 1—4. k.) Hasonló esetek a Pest megyei Zsámbékon, ahol a holdak □-öl értékeit a remanentiáknál 1200-ról 1100 □-öldre csökkentették (PML. u. i. Zsámbék. 11809/1875. sz. u. irat.); Csomádon, ahol a holdak korábbi 1300—1400 □-ölei 1200-ra, a maradványok esetében 1000-re csökkentek (uo. Csomád 19/863. sz. u. irat); az Esztergom megyei Nyestán 1200-ról 1100 □-öldre csökkentek a holdak. (A birtokrendezési periratok i. m. 92.) A tömegesen előforduló hasonló esetek még módszeres feltárássra és elemzésre várnak. Megjegyezzük: a holdak □-öl értékeinek a dűlőosztályozás során végrehajtott csökkentése a felmérés-osztályozás sorrendjével nem okvetlenül függött össze. Az előbb, vagy a felméréssel egyidőben végrehajtott osztályozás etekintetben csak az *esélyeket* növelte meg.

- 4) az irtásföldek jogi minősítése körül, nem különben azok területi nagysága,
- 5) a községnek mint komunitásnak birtokában levő földek megtartása,
- 6) az egy egész telekre kiosztandó legelő- és
- 7) erdőjárandóság nagyságának megállapítása köré fonódtak a vita szálai.

Mivel a klasszifikálás s ezzel összefüggésben a holdak □-öl értékeinek meghatározása a vitatott földek tulajdonjogi elosztásán túl azok terjedelmét is meghatározta, további vizsgálatainkat e döntő kérdés ismertetésével folytatjuk.

A szóban, majd 1876-tól írásban folyó hosszadalmas per során, amely úyszólván az összes bírói fórumokat végigjárta, az osztályozás körüli bonyodalmak állnak a vitatott kérdések középpontjában. A két fél nézetei merevek és hajlíthatatlanok, évek haladtával sem közelítenek egymáshoz. A helység ahhoz az álláspontjához ragaszkodik, hogy a mérnök a holdakat továbbra is 1300 □-ölével számolja, vagyis azt kívánja, hogy a holdak □-öl értéke — a korábbi gyakorlatnak megfelelően — a dűlőosztályozás során is változatlan maradjon.³⁸ A bogdányiak érdekeit képviselő Hoblik ügyvéd álláspontja védelmében két érvet forgat fegyverként az izzó vita tüzeiben. Először a már jelzett 1822. évi kimutatásra utal, amelyben a holdakat valóban 1300 □-öllel mérték. Ezt az „usust” továbbra is érvényesítendőnek tekinti. Ezt megtámogatva azonban unos-untalan emlegeti, hogy a helység földjei silány minőségűek, a Duna áradásainak gyakran ki vannak téve s csupán a kedvező piachelynek köszönheti az első osztályba sorolását, holott gyenge s áradásoktól pusztított földjei miatt valójában a negyedik osztályba volna sorolandó.³⁹ Az érvek alapjául szolgáló tények, a korábbi uzus, a szántó- és a rét-földek gyenge minősége, a dunai part mentén húzódó szegélyének folyvást keskenyülő volta, kétségtelenek. Legfeljebb az érvek *jogosságát* illetően támadhatnak kételyek, rést hagyva a felperes ellenérveinek. Ezek el is hangzának, miként ezt a másik fél ügyvédje, Seregi József válaszai bizonyítják. A koronauradalom képviselője ugyanis arra hivatkozik, hogy a helység az első osztályba nyert besorolást, mellesleg azt is állítja, hogy a korábbi felmérések nincsenek hitelesítve⁴⁰ és ezért nem is lehetnek érvényesek, de legfőbb — és tegyük mindjárt hozzá, jogos — érvként azt hangoztatja, hogy az egykori gyakorlat a dűlők osztályozásánál szükségképpen érvényét veszti, s ezért a holdakat immár nem lehet egységesen 1300 □-öllel mérni, hanem a klasszifikálás alapján megállapított új, s különböző mértékben csökkentett □-ölek válnak a kimérendő földek legkisebb mértékegységeinek alapjává. Ez a vita a többi kérdésekkel összefonódva, hosszan gyűrűzött tovább és nagy perpatvart kavart. 1863 elején a helység képviselője „Óvás”-t és „Tiltakozás”-t jelent be a bíróságon, a felperesé „Nyilatkozat”-ot nyújt be, de az egybe-hasonlító iromány, amely a permenet második szakaszának lezárását jelzi, a vitatott kérdések megoldatlansága miatt még 1865-ben sem készülhetett el. Erre csak 1867-ben kerülhetett sor, s bár a hitelesítést Győri Lajos hitelesítőmérnök aláírása tanúsítja, ez a processzus, mint utaltunk rá, a „felek közbejötte nélkül”, vagyis mindkét fél ellenére történt, s ezért nem meglepő, hogy a vita tovább folyt s „ítélet általi eldöntést” kívánt. 1874-ben a törvényszék új egybe-hasonlító iromány elkészítéséről döntött, többek között előírva, hogy a mérnök az osztályozás során a belső földeket az I. osztályzat szerint, a réteket pedig a szántónak meg-

³⁸ PML. u. i. Bogdány. Eljárási jk. 1862. jún. 10. A felperes koronauradalom álláspontjára korábbról: Tárgyalási jk. 1860. máj. 16.

³⁹ Lásd pl. a bogdányiak „Ellenirat”-át 1876. ápr. 12-éről.

⁴⁰ Az 1876. évi máj. 8-i „Válasz”-irat. 874/1876. sz.

felelően 1100—1200—1300 □-öles holdakkal számítsa és hitelesítse és a per ez újabb „felszerelés”-ét mutassa be a bíróságnak. De Török Ferenc, az új uradalmi mérnök, a kombinatoriumot ekkor sem készíti el, mert „több helyen a birtok-könyvben hibák vannak”.⁴¹ Miről is volt tulajdonképpen szó?

Vizsgáljuk meg az osztályozás eredményeit.⁴² Kiindulásként tudjuk, hogy a mérnök 1858-ban $968 \frac{1241}{1300}$ hold, azaz pontosan 1 259 641 □-öl úrbériséget mért fel a volt telkeseknél. Azt is tudjuk, hogy ebből 888 hold, 1 154 400 □-öl volt a törvényes illetmény és $80 \frac{1241}{1300}$ hold, 105 241 □-öl a megváltandó maradvány.

A dülők osztályozása alkalmával azonban a holdak □-öl értékei a dülők, illetve a földek minősége szerint megváltoztak. Ezt talán a legjobban az alábbi táblába foglalt számadatokkal mutathatjuk be. (Lásd az 1. és a 2. számú táblákat.)⁴³ Az idevágó források adatait — a tények igazolhatósága kedvéért — pedig a VII. és VIII. számú táblázatokban külön is közöljük. (Lásd a VII. és a VIII. számú táblázatokot.)

1. táblázat. A hitelesített osztályozás eredményei a holdak különböző □-ölei szerint
(A VII. tábla adatai)

	Az osztályozott úrbériség terjedelme				összesen
	1000 □-ölben	1100 □-ölben	1200 □-ölben	1300 □-ölben	□-öl
A □-ölek csoportjai szerint	151 999	84 162 64 529	94 977 492 855	371 544	1 260 066
összesen	151 999	148 691	587 832	371 544	

Az eredményeket — kontrollként — ezred holdakban is közöljük. Ezeket az adatokat a 2. számú táblázat tartalmazza.

2. táblázat. A hitelesített osztályozás eredményei a különböző □-ölekkel számolt holdak csoportjai szerint
(A VIII. számú tábla adatai)

	Az osztályozott úrbériség terjedelme ezred holdakban				az ezred holdak összesen
	1000 □-ölben	1100 □-ölben	1200 □-ölben	1300 □-ölben	
A □-ölek csoportjai szerint	151,999	76,466* 58,662	410,712 79,148	285,803	1 062,790
ezred holdakban összesen	151,999	135,128	489,860	285,803	

* Vö.: A VII. és a VIII. számú táblázatok megfelelő adataihoz fűzött megjegyzéseinkkel.

⁴¹ Eljárási jk. 1874. nov. 18.

⁴² „Bogdány község úrbéri birtokainak osztályozás szerinti kiszámítása az 1862. évben hitelesített telekkönyv után” c. illetve az ennek alapján 1875 áprilisában kiszámolt és ekkor Papp Zsigmond úrbéri szabályozó mérnök aláírásával ellátott melléklet, valamint az 1874-ben készült és 75-ben hitelesített Egybehasonlításnak a „földmérési állapot”-ot osztályozott holdakban feltüntetett adatai.

⁴³ Az egyszerűség kedvéért itt csak a volt telkesekre vonatkozó számításokat közöljük.

Kiszámítható, hogy a két táblázatba foglalt adatok azonos végeredményekre vezetnek.⁴⁴ A felmért és osztályozott úrbériség most 1062,790 ezred osztályozott holdat tesz ki. A 2. számú táblázatba foglalt holdértékeket most számoljuk vissza a megfelelő □-öl értékekre. Ekkor az alábbi sorokat kapjuk:

a) van 1000 □-öles holdakban egy tétel,	a 151,999 ezred hold = 151 999 □-öl
b) van 1100 □-öles holdakban	kettő tétel { a 76,466 ezred hold = 84 112 □-öl
	és az { 58,662 ezred hold = 64 528 □-öl
c) van 1200 □-öles holdakban	kettő tétel { a 410,712 ezred hold = 492 854 □-öl
	és a { 79,148 ezred hold = 94 977 □-öl
d) van 1300 □-öles holdakban egy tétel,	a 285,803 ezred hold = 371 544 □-öl

Ha a kapott négyszögöl értékeket most 1300 □-öles holdakban fejezzük ki, akkor a fenti sorrendben a következő holdértékekre jutunk:

a)	=	116.922	ezred	hold
b)	=	114.338	„	„
c)	=	452.178	„	„
d)	=	285.803	„	„
összesen	=	969 241	ezred	hold

Ez az összeg pedig, a fél holdat sem elérő, s ezért mellőzendő különbségtől eltekintve, *azonos* az egykori, 1858. évi felmérés eredményével. Így tehát, ha — az eddigiek ismeretében — váratlanul hat is, a mérnök mégis jól számolt, nem csalt és nem is vont el földet a parasztoktól a koronauradalom javára. Hiszen immár bizonyított tény, hogy az egykori kereken 969 (1300 □-öles) holdnak — persze most már a dűlőosztályozást követő etapban — az 1062.790 *osztályozott* hold lett az *abszolút értékű megfelelő területmértéke*. Pillanatnyilag tehát értetlenül állhatunk az eseményekkel szemben, amelyekről már tudjuk, hogy nagy vitát kavartak, amit a számokba sűrített tények egyelőre nem látszanak igazolni. Hiszen kiderült, hogy — a felméréstől az osztályozás hitelesítéséig tartó hosszú procedura alatt — egyik peres fél javára vagy kárára sem történt változás. Az egykor felmért úrbéres terület az osztályozás után is változatlan maradt, viszont a peres vita alapját elsősorban éppen az osztályozás képezte. Paradox helyzet a történeti események és az azokat regisztráló számszerű tények között. Úgy tűnik, mintha az események részeként keletkezett adatok ellentmondának a történet nyers valóságának. Ez azonban csak akkor látszik így, ha nem hatolunk az események mélyére, ha számadatainkat nem a magát elbeszélő történet közegébe ágyazva értelmezzük és szövegezzük meg. Mert bár tény és való, hogy a kiosztandó úrbéres terület a felmérés és osztályozás során, két évtized elmúltával sem változott meg, de az események fonalát tovább fejtegetve, azt is látni fogjuk, hogy e változatlanság leple alatt hol is rejtett a valódi probléma.

⁴⁴ A két végösszeg között a 425 □-öl eltérés figyelmet sem érdemlő különbség.

Nem az 1062.790 osztályozott holdnyi összes úrbériség mennyiségét, illetve e területnek paraszti tulajdonjogát vitatták a peres felek. Az ellentétes nézetek — ezen belül — *a törvényes illetmény és a maradványföld mikénti megosztásának eltérő módjai és eredményei körül csaptak össze*. A koronauradalom ügyvédje állandóan hangoztatta: mivel a község első osztályzatú, ezért a holdakat nem lehet 1300 □-öllel mérni. Jogilag helyes érvelés azonban csalárd mérnöki számításra adott alkalmat. A felmérést követő osztályozás során ugyanis kiderült, hogy az uradalmi mérnök a következőképpen számolta ki a megváltandó maradványföldek összegét. Alapul az 1062.790 *osztályozott* holdat vette, ehhez az összeghez még hozzászámolta a már említett új házások birtokában talált 7.132 *osztályozott* holdat (mint amelyek egykor a volt telkesek birtokát képezték) és így 1069.922 *osztályozott* holdat kapott. Ebből az összegből — és itt rejtőzött a csalárdság — 888 *osztályozott* holdnyi törvényes illetményt vont le. Eredményként 181.922 *osztályozott* hold megváltásra kerülő maradványföldet mutatott ki, amiért a volt úrbéreseknél holdanként kerekén 19 ft-nyi megváltási összeget (meg a tőke 5%-os kamatait) kellett fizetniük. Amikor a koronauradalomnak ez a követelése a bogdányiak tudomására jutott, kitört a nagy méltatlankodás. Először mindvégig tagadták, hogy az új házások a volt telkesektől vették volna a 7.132 *osztályozott* holdnyi földet. Ezt — mondták — maguknál az újházasoknál kell számba venni és nem náluk. Főleg azonban ahhoz az eredeti álláspontjukhoz ragaszkodtak makacsul, hogy a földeket továbbra is 1300 □-öles holdakban kell kimérni, és ebben az esetben — hangoztatták — csak $80 \frac{1241}{1300}$ hold maradványföld megvál-

sára kötelezhetők. Ők ugyanis így számoltak: volt $968 \frac{1241}{1300}$ hold úrbériségük, járt nekik 888 (1300 □-öles) hold illetmény, és a két összeg különbözeteként fennmaradó maradványföld ezért valóban $80 \frac{1241}{1300}$ hold. A kétfajta számítási eljárás és

azok eredményei között így lényeges különbségek voltak. Az osztályozás és ezzel összefüggésben a régi holdak □-öl értékei változtatásának leple alatt csalárd mérnöki manipuláció rejtőzött, amely, mielőtt a bíróságon konkrét követelés formáját öltötte, méltán váltotta ki a bogdányiak heves ellenszegülését. Nem kevesebbről volt szó ugyanis, mint arról, hogy a volt telkesek a valóságban kevesebb illetményföldhöz jutnak, ugyanakkor pedig ténylegesen több maradványföld megváltására kényszerülnek, bár összes úrbériségük terjedelme tényleg változatlan marad. Ez a körülmény pedig már világosan magyarázza és indokolja is a két fél között keletkezett perpatvart. Az osztályozást követő mérnöki számítások kényes pontja — mellőzve egyelőre az új házasoktól a telkesekhez visszaszámolt 7.132 *osztályozott* hold ügyét — az illetményföldek eredetileg 888 (1300 □-öles) holdjának számítási manipulálása volt. Napnál világosabb ugyanis, hogy 888 (1300 □-öles) hold a 888 *osztályozott* holddal nem vehető egyenlőnek. Ha a forrásokból nem is tudtuk — mert nem is lehet — kideríteni, hogy az *eredeti* 888 hold mekkora *osztályozott* holdnak felelt meg, az minden esetre nyilvánvaló — tekintettel a holdak □-öl értékeinek csökkentésére —, hogy a felmért illetmény nagysága — a □-ölek csökkent értékének megfelelően — *ezúttal már magasabb összegű osztályozott holddal kellett hogy egyenértékű legyen*. A működő mérnök mégsem így számolt, hanem a 888 (1300 □-öles) holdat — nem minden érdekel nélkül — egyszerűen 888 *osztályozott* holddal vette egyenlőnek. Ezzel az eljárással — burkoltan — *illetménycsökkentést* hajtott végre, de mivel az úrbériség összes mennyiségét

változatlanul hagyta, ennek a csökkentésnek az úrbériségen belül jelentkeznie kellett. Jelentkezett is, mégpedig a megváltandó maradványföldek megnövelt összegében. Ezért változott az eredetileg $80 \frac{1241}{1300}$ hold maradványföld 174.790

osztályozott holdra, amihez még hozzácsapták az említett 7.132 osztályozott holdat, és ezért a koronaadalom ügyvédje a volt telkesektől összes maradványként 181.922 osztályozott hold megváltását követelte.

Csak hogy az *eredeti* maradványföld 105 241 □-ölnyi terjedelme, ha a legkisebb, tehát 1000 □-öles kisholdakkal mérünk is (bár tudjuk, hogy az osztályozás során a holdak □-ölei 1000—1100—1200—1300 □-öl határai között változtak), akkor is csak $105 \frac{241}{1000}$ holdra, nem pedig 174.790 osztályozott holdra

jutunk, mint ezt a földesúri mérnök számolta és a koronaadalom ügyvédje követelte. (Tudniillik, ha az újházások földjeinek beszámításától eltekintünk.) Akárhogy is számolunk, a mérnöki manipulálás a bogdányiak hátrányára egyértelműen kitűnik. Ha ehhez még azt is hozzá vesszük, hogy a maradványföldek magasabb holdszáma után (függetlenül azok □-öl értékétől) a megváltási összeg is megemelkedik (az eredeti összterjedelem után a tőke összege kerekén 1539 Ft volt, az utóbb kiszámolt után viszont már 3300 lett), teljesen érthető az alperes község szívós ellenállása a koronaadalom követeléseivel szemben. Pöröltek is éveken át, szapulták az osztályozást, amelynek örve alatt megrövidültek. Újból és újból előadták jogos érveiket, mindaddig, amíg lehetett.⁴⁵ A pernek azonban 1880-ban vége lett, s hogy milyen eredmény született, melyik fél lett a győztes és melyik a kárvallott, a végső mérleg készítése fogja majd megmutatni.

3.

A vita közben a többi kérdésekben is tovább folyt, hasonló szívós kitartással. Így a zsellérföldek vitája is éles szóváltásokra, majd írásbeli beadványok gyártására késztette a peres felek képviselőit. A pörösködés a 249 házaspár esetében ugyan kis tételről folyt, de az egész eljárás természetére vetett fényt, miként csavarodtak — két oldalról is — a bogdányiak kijátszását célzó ügyeskedések számai a néhány holdnyi földterület tulajdonjogáról folyó vitapont köré. Regisztráljuk a tényeket.

Tudjuk, hogy a mérnök az 1858. évi felmérésnél a volt házaspárok tulajdonában pontosan 60 788 □-öl, vagyis $46 \frac{988}{1300}$ hold úrbéres földterületet

mért fel. Az osztályozás során viszont 48.235 *osztályozott* holdat mutatott ki.⁴⁶ A holdak □-öleinek ismeretében megállapítható, hogy ez a mennyiség 40.360 (1300 □-öles) holddal, vagyis csak 52 583 □-öllel egyenlő, s ezért 8 205 □-öl (6.628 1300 □-öles hold) elvonása mindjárt tetten érhető. A *névlegesen* nagyobb

⁴⁵ Fentiekről elsősorban a már említett Combinatoriumok és az írásos vitaanyagot tartalmazó ellen-válasz és viszontválasziratoknak a kérdésére vonatkozó részletei tájékoztatnak.

⁴⁶ Vö.: Egybehasonlító Iromány 1874. március 20-án. Beltelek 1100 □-öles holdban = 43,129 oszt. hold, szántó 1200 □-öles holdban = 0,871 + 1300 □-öles holdban 2, 250 összesen 3,421 oszt. hold, kaszáló 1000 □-ölben = 0,930 és 1200 □-ölben = 0, 755, összesen 1,688 oszt. hold.

osztályozott holdak mögött tehát *abszolút kisebb értékű* □-ölek bújtak meg. Ezt az „elszámítást” a község ügyvédje nem is vette észre, nem is tette szóvá. Az ilyen elnézés egyébként sem volt ritka a birtokperек történetében, mivel közismert, hogy az ügyvédek a szakmai ismereteket megkívánó mérnöki munkálatokban nem igen voltak jártasak.⁴⁷ A vita abból keletkezett, hogy a koronauradalom az így — rejtetten — megkurtított úrbéres területből 5.100 osztályozott holdat, mint maradványt megváltandónak kívánt elismertetni a bíróságon, amelynek jogosságát a bogdányiak, amíg csak tudták, tagadták.⁴⁸ A vita hevében nem is tudták, hogy 6.628 (1300 □-öles) holddal valójában már meg is rövidültek.

Más formában, de nagyon hasonló céllal működött a mérnök az *irtásföldek* felmérésénél is. A felszínen a *jogi* érvek és ellenérvek domináltak. Etekintetben teljesen szokványos esetről volt szó. Amíg a koronauradalom az irtásokat visszaválthatóknak tekintette, mivel azok — szerinte — nem „örök időkre szóló szerződés mellett adtak bérbe”, az irtásdíjak és a beruházások megtérítése mellett e földeket saját tulajdonába kívánta vonni.⁴⁹ Ezzel szemben a község, illetve ügyvédje fennhangoztatta, hogy a bogdányiak e földeket „saját jobb létükre” kapták s „ember emlékezetet meghaladó idők óta” 1/7 dézsma fizetése mellett használták, szabadon adták-vették, ezért e földek — a legrosszabb esetben is megváltással ugyan —, de saját tulajdonukat képezik.⁵⁰ Az érvek és ellenérvek csatája még a 70-es esztendőkhöz sem dőlt el. A felperes 1866. évi keresetlevelében azonban már azt olvashatjuk, hogy mivel a nevezett irtványok az 1871. évi 54. tc. 5. paragrafusa b. pontjának rendelkezései alá tartoznak, ezért azokat a volt úrbéres fele részben megválthatják, másik fele viszont az uradalmat illeti.⁵¹ Ez a fordulat már az alkura lépés szándékát jelezte, de minden eredmény nélkül. Alperes község ügyvédje ugyanis mindvégig kitartott eredeti álláspontja mellett: az „örök időkre” kapott földek visszaválthatatlanok. A vitát itt is csak a Kúria döntötte el. Addig is, míg ezt a döntést megismerjük, tekintsük csak meg: mi is történt az irtásföldek felmérése és osztályozása során?

Ezúttal is tudjuk, hogy a mérnök 1858-ban az egykori telkesek birtokában 365 548 □-öl ($281 \frac{248}{1300}$ hold), a házasokéban pedig 11 724 □-öl ($9 \frac{24}{1300}$ hold) irtásföldet mért fel. Az 1874. évi Combinatoriumnak az 1862. évi „hitelesített földmérési állapot”-ot mutató megfelelő rovatai szerint a telkes gazdáknak 321.226 (1200 □-öles) hold irtásuk van, vagyis pontosan 385 470 □-öl. Ez viszont már 19 922 □-öllel, kereken 15 (1300 □-öles) holddal több, mint amennyi 1858-ban volt. Egy 1866-ból kelt újabb mérnöki felmérésben a négyszögölek száma már 399 117.⁵² Az eltérés az eredeti mennyiségtől ezúttal már 33 569 □-öl, vagyis $25 \frac{1069}{1300}$ hold. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a házasok kezén felmért meny-

⁴⁷ Hangsúlyoztuk ezt id. forrástanulmányunkban 80–81.

⁴⁸ Vö. a már idézett vitairatokat.

⁴⁹ Vö. az 1853. évi márc. 2-i nyílt parancs 9. paragrafusának idevágó szövegével.

⁵⁰ Uo. az örök időkre földbér vagy természetbeni adózások mellett szerződésileg átadott irtások a parasztok által megváltandók.

⁵¹ Felperes 1876. évi érdemleges keresetlevele.

⁵² „Pest megyei Bogdány helység határában létező 1859. évi felmérés, de még utóbbi 1862-ik évi Január 30-án bíróilag megtett bemonások és összeírások alapján talált irtásföldek megváltási díja [az] 1863-ik évi Január 30-án hitelesített becslevél alapján történt részletes kimutatása és felszámítása” c. melléklet, amely 1866 októberében készült, valamint az 1875. évben hitelesített Combinatorium adatai.

nyiségi soroknál is. A mérnök ugyanis 1862-ben már 19.386 (1200 □-öles) hold irtást számolt el náluk, ami 23 263 □-öl s így a korábbihoz mért többlet itt 11 539 □-öl, vagyis $8 \frac{1134}{1300}$ hold. Végeredményben tehát az 1860-as években felmért és a 70-es esztendőkhben hitelesített földmérések az egykori úrbéres család-fők birtokában összesen $34 \frac{903}{1300}$ holddal *több* irtásföldet mutattak ki. A földesúri

mérnök eljárása itt is egyértelmű. Ha a bírói pereskedés során kétségessé vált az irtásföldek visszaváltásának földesúri jogossága, akkor — számítási ügyeskedéssel — arra törekedett, hogy alkalmazójának érdekében legalább több irtásföldet mutasson ki, hiszen így magasabb megváltási díjat csikarhatott ki a községtől, illetve természetbeni váltsággal nagyobb mennyiségű irtást kanyaríthatott ki a községi birtokából. Alperes község ügyvédje ezt a fufangot sem érte tetten, a per folyamán nem is célzott rá. Abban a hiszemben volt, hogy az irtások egészét váltság nélkül is megbízói tulajdonában tarthatja. Erre utal ugyanis a bogdányiaknak az az ellenirata, amelyet ügyvédjük 1876. április 12-én terjeszt elő a törvényszéken. Ebben az ügyvéd kereken kimondja, hogy az irtványok felét természetbeni váltság formájában sem hajlandó a koronauradalomnak kifizetni, mivel azok, mint „örök időkre adott” földek a bogdányiak jogos tulajdonát képezik.⁵³ Ez a példa is mutatja azt a — rendezőeljárásnál egyébként is megfigyelhető gyakori — jelenséget, miként futott üres járatokon a jogi érvelések útja, amely nem volt párhuzamos a mérnöki műveletek bonyolult — és ezért sok praktikát is rejtető — menetével.

A községi földek vitájának tárgya pedig az volt, hogy a $37 \frac{251}{1300}$ holdnyi területből a koronauradalom 34 holdat eleinte „foglalás”-nak minősít s ezért visszavonhatónak kívánja megítélni.⁵⁴ A periratokból kitűnik, hogy ezt az igényét a bíróság elveti s a földek jellegét, jogi eredetét felülvizsgálandónak tartja. Ezt követően a felperes ügyvédje — miután követelésének jogosságát maga is kétségesnek látja — a vitatott földet megkísérli megváltandó maradványnak minősíteni, hogy kárpótlást csikarjon ki érte. Úgy látszik ez sem sikerült. Az 1868-ban hitelesített Combinatorium szerint a $37 \frac{251}{1300}$ holdat a község tulajdonában levő földként regisztrálja.⁵⁵ Ezen a ponton azonban a felperest képviselő ügyvéd — fenti oknál fogva — megmakacsolja magát, s így a vita a két fél között e kérdésben is a végbírói ítéletig húzódik.

Nézeteltérésekre kerül sor a legelő- és erdőjárandóság ügyében is. Ismertetes,⁵⁶ hogy a legelőilletőség meghatározásánál a volt úrbéresesek úgy jártak el, hogy

⁵³ Lásd a már említett Ellenirat vonatkozó passzusát. Lásd még az 1867. évi első Combinatóriumot, ahol a bejegyzések még arról vallanak, hogy az irtásoktól mind a telkesek, mind a zsellérek „törvény szerint elesnek”.

⁵⁴ Tárgyalási jk. 1860. máj. 16.

⁵⁵ Lásd a már többször említett Combinatorium vonatkozó rovatának adatait, amelyben azonban a holdak 1200 □-ölel vannak feltüntetve, de abszolút értékük a fentivel azonos.

⁵⁶ Az újabb irodalom sok érdekes részletet fedett már fel erről az egyik legnehezebben megoldható kérdéstről. Lásd újabban: *Simonffy*: Elkülönítés és erogítás Kaposváron..., és Kanizsa utolsó pere... címűs már idézett értékes tanulmányait. Az eljárásra: *Sándor*: A birtokrendezési periratok... 22. A Fejér megyei viszonyokról vő.: Az úrbéres népesség megoszlásának statisztikájához Fejér megyében 1828—1864 c. tanulmányát. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 7. sz. Székesfehérvár 1973. 226—238.)

(a helyi szokásnak megfelelően) megállapították az 1 egész telek igaerejét, majd ezt követően az egy igaerő legelőszükségletét. A két szám szorzatát tekintették azután az egy telekre kiadandó legelőjárandóság mércéjének. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy a gyakorlatban mindkét fél saját érdekeinek megfelelően ferdítette a tényeket, s ezért a torzsalkodások — a számítgatások mindkét irányban történő torzítási lehetőségei miatt — e kérdésben voltak a legélesebbek. Azt is hangsúlyoztuk már, hogy az uraság — ha csak lehetett — elvetette a fenti eljárást.⁵⁷ Ő nem az állatszámából, hanem a közös legelő terjedelmének nagyságából indult ki. A kiindulási szempontok ilyen eltérése csupán az ellentétes érdekek kifejezője volt.⁵⁸ A bogdányiak is az 1 egész telekre jutó igaerő számából indulnak ki. Szerintük — mint számolják — 1 telekre 3—4 igaerő jut, s mivel egy marha eltartására 3 holdat számolnak, 1 egész telekre minimum 10 hold legelőjárandóságot kívánnak a maguk részére kiadni. A koronauradalom ügyvédje ezzel szemben az állatszám redukálását tartja indokoltnak. Nagy nyomtatékkal hangsúlyozza, hogy a községnek se ménese, se gulyája nincs, s baromtenyésztést egyébként sem űz (ebben egyébként volt is bizonyos igazsága) s főként, hogy a telkes gazdák csupán 2 marhát használnak. Ezért a koronauradalom 1 telekre csupán 4 hold legelőjárandóságot ajánl fel a községnek. Lényeges tehát az eltérés a paraszti kívánság és a koronauradalom ajánlata között. Azt nem is részletezve, csak jelezve, hogy a bogdányiak erdei legeltetési gyakorlatukra is hivatkoznak, amit felperes azzal az érveléssel vet el, hogy az „csak az uraság kegyelméből gyakoroltatott”, de a községnek valóságos joga sohasem volt ehhez.⁵⁹ Ez a vita is a végbíró-sági ítélet meghozataláig tartott.

Végül a per az egykori erdei haszonélvezet címén az erdőjárandóság mennyiségének kiadása kérdésében is a végsőig tartott. Ajánlat és kívánság között itt is lényeges különbségek voltak. A község $8 \frac{1178}{1300}$ hold telkenkénti járandóságot kért, a koronauradalom viszont csak $3 \frac{761}{1200}$ -at ajánlott.⁶⁰

Tudnivaló, hogy az ellentétek nemcsak a mennyiségek kiadásában, hanem a kihasítás helyével összefüggésben, a legelő- és erdőrésznak szánt földek minőségét illetően is elég gyakoriak voltak. A kiosztandó legelő- és erdőjárandóság helyét, illetve minőségét tekintve a bogdányi per esetében is nézeteltérések támadtak. A periratokból kitűnőleg tudjuk, hogy a peres felek között dúló ellentéteket, egyrészt a mérnök által kijelölt legelőrész „hasznavehetetlen”, másrészt a kihasítandó erdőjárandóság szintén meg nem felelő volta is fokozta.⁶¹ A törvényszéki bíró a végső ítéletet 1880-ban hirdette ki, s ekkor került sor a végrehajtásra is.

⁵⁷ Ebben egyébként az idevágó törvények és rendelkezések is segítettek. Vö.: az 1836. évi VI. tc. 3. paragrafusát, valamint a közben változott viszonyokra vonatkozóan az úrbéri patens 4. és 16. paragrafusait.

⁵⁸ Részletesen elemeztük a kérdést a Fejér megyei viszonyokról szóló id. tanulmányunkban...

⁵⁹ Az egészről főként a már említett Tárgyalási jegyzőkönyv és a későbbi szintén idézett írásos viták anyaga tájékoztat.

⁶⁰ Vö. többek között a „Tagosítási erdőbecslés” 1960. máj. 17. c. kimutatást. Hozzá: Combinatorium 1867, amelyben a legelő- és erdőjárandóság dolgában a közölt számok szerepelnek.

⁶¹ Alperes község 1876. ápr. 12-éről származó ellenirátából.

4.

A végítélet a vitatott kérdéseket a következőképpen zárta le.

1. Az osztályozás korábbi eredményeit helyben hagyta s a már kiszámított és megváltandó maradványföldek összegét 174.790 osztályozott holdban elismerte.

2. A volt úrbéres házas családfők számát 249-ben jóváhagyólag meghatározta, ami — zsellértelkekben számolva — $31 \frac{1}{8}$ zsellértelkek számbavételét jelentette. Ugyanakkor a házas családfők a vitatott 5.1 osztályozott holdnyi külsőséget csak megváltandó maradványként vehették tulajdonba. (A mérnöki számítás során „elnyelt” 6.628 holdról nem esett szó.)

3. Az irtásföldek a bogdányiak számára megváltandó földeknek minősültek.

4. A községi földek vitatott része a község birtokában maradt.

5. Az ügynevezett „kivételesek” (a két felekezeti két lelkész, a római katolikus és a református tanító, valamint a jegyző), akik részére összesítve $3 \frac{4}{8}$ telket kívánt számoltatni az alperes helység ügyvédje, a legelőjárandóság tekintetében csak 3, az erdőben viszont csak $2 \frac{1}{2}$ telket ismert el a végbíróági ítélet.

6. A telkenkénti legelőjárandóságot — a koronauradalom ajánlatával egyezően — mindössze 4 (1200 □-öles) holdban hagyta jóvá.

7. Az erdei haszonélvezetek címén a községnek járó erdőilletmény telkenkénti mennyiségét viszont már az ajánlat és a kívánság mértékei között $6 \frac{600}{1200}$

holdban szabta meg.

A végítélet tehát a peres vita mérlegét a lényeges kérdésekben a koronauradalom javára billentette. Amíg a nyereség sperpenyőjében a község javára csak kis tételek számolhatók el, addig a veszteségek súlya a másik sperpenyőt mélyen alányomja. Kvantumokban számolva az alábbiakról van szó.

A 44 újházaz zsellércsalád váltság nélkül megtarthatta összes, 12.024 osztályozott holdnyi földjét, amelyben a vitatott 7.131 hold is benne foglaltatott, bár az 1.755 oszt. holdnyi külön irtás váltság alá tartozott. A 249 volt házas zsellércsaládfőnek a — számítási műveletek alatt lecsökkentett — 48.235 oszt. holdnyi földterülete is tulajdonában maradt, bár ebből 5.1 oszt. hold már megváltandó maradványnak minősült. A községi földek egészükben — megváltás nélkül — a közösség kezében maradtak. Az irtásföldek ugyan nem veszték el teljesen, de az osztályozás során rejtetten és a közben szőlővel beültetett terület hozzászámításával nyíltan is felnövelt mennyiségének fele, kb. 158 hold (1300 □-ölre átszámítva az eredeti 1200 □-öles holdakat) természetbeni váltságával, már komoly veszteség érte a községet. Ilyen felemás megoldásra került sor az erdőjárandóság kiosztásánál is. A kereken 2312 (1300 □-öles) hold erdőből csak a telkeseket és házasokat számolva (tehát $24 + 31 \frac{1}{8} = 55 \frac{1}{8}$ telket véve), a koronauradalom ajánlata szerint ők csak kb. 200 (1200 □-öles) holdat kaphattak volna. Kívánságuknak megfelelően viszont már 441 hold járt volna számukra. A bírói ítélet, mint oly sokszor, a középutat választotta: a 6,5 hold telkenkénti járandóság végső ítélete azt jelentette, hogy kereken 360 hold erdőjárandósággal kellett beérniük. Ezentúl tehát a faluhatár erdejének csupán kb. $14 - 15 \frac{0}{0}$ -át használhatták.⁶² A kis tételű nyereségek és a már nagyobb jelentőségű kérdésekben kötött alkuk

⁶² Az 1200 □-ölben számolt holdakat — az összevethetőség kedvéért — 1300 □-ölre számoltuk át.

számszerű érzékeltetése után már csak az egyértelmű veszteségek tételeit könyvelhetjük el a pervita mérlegén.

Ilyen értelmű veszteség érte a községet a maradványföldek elszámolása dolgában. A végleg megítélt mennyiség ugyan valamivel kevesebb volt annál, mint amennyit a koronauradalom a községgel megváltatni próbált, mert a bíróság az egykori telkesek számláját az újházások 7.131 osztályozott holdnyi összegével — végül is — nem terhelte meg. Az ítélet mégis — jól tudjuk — a koronauradalom érdekeit szolgálta. A volt telkesek a $80 \frac{1241}{1300}$ hold egykori maradványföld helyett

— burkolt illetménycsökkentéssel is megrövidítve — nagyobb mennyiségű maradványföld megváltására, magasabb összegű tőke és kamat fizetésére kényszerültek. A maradványföldek burkoltan felnövelt hányada tulajdonképpen az osztályozás kapcsán megkurtított, állami kárpótlás alapját képező törvényes illetményből keletkezett. És ezt a bírói szentesítést nyert mérnöki manipulálást a bíróság velük fiztette meg. A fizetendő összegek közötti jelentős különbségre már utaltunk.

A legelőjárandóság dolgában pedig a törvény által kiszabott⁶³ minimummal kellett beérniök. Ez számszerint azt jelentette, hogy a telkesek és zsellérek együtt az egykori közlegelő 409.041 □-ölnyi területéből 264.600 □-ölnyt, tehát annak 64–65%-át oszthatták csak fel maguk között, ha eltekintünk a kivételesekre jutó legelőrész kis hányadától.

III. A továbblépés útján — A forrásadottságok korlátai között

A rendezőeljárásnak az egykorú történeti valóságban elfoglalt jelentőségét illetően történetkutatásunk tudatában van annak, hogy a problematika a magyar polgári átalakulás kardinális kérdéséhez — a jobbágyszabadsághoz — milyen sok oldalról kapcsolódott hozzá; hogy az eljárás bonyodalmi mennyire mélyen és széles keretek között fogták át az egykori agrárnépesség majdnem teljes egészét.⁶⁴ Ma már az sem szorul különösebb igazolásra, hogy az eljárás milyen port kevert az egykorú közvéleményben. Hiszen a szakszerű, jogászai precizitással írott munkák áradatától, az eljárásban érdekelt feleket felvilágosító, népoktató irományok közzétételén keresztül, a szaksajtó szinte valamennyi száma ontotta az észrevételeket és az adatokat a birtokrendezések eredményeiről, adott különféle tájékoztatásokat a helyi viszonyokról, nyújtott jogi felvilágosításokat az eljárásban érdekelt peres felek részére, regisztrálta az ügyintézés sokasodó anomáliáit.⁶⁵ A kérdéssel foglalkozott az illetékes kormányzati hatóság és a magyar tudo-

⁶³ Vö. az 1836. évi VI. tc. 3. paragrafusát, majd a közben változott viszonyokra tekintettel, az 1853. évi úrbéri páteus I. szakaszának 4. paragrafusát.

⁶⁴ Soós Imre kezdeményezése óta (Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941), a tanulmányok egész sora bővítette ki ismereteinket. Ezúttal hadd utaljunk Simonffy Emil számos, és részben már idézett tanulmányán kívül, Für Lajos átfogó igényű nagy tanulmányára: Jobbágyszabadság—parasztföld (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerkesztette és a bevezetőt írta Szabó István. Bp. 1965, I. k. 33–153). Figyelmet érdemlő tárgyilagossággal írja, hogy „a jobbágyszabadság mérlegének felállításánál olyan akadályokba ütközik a kutató, amelyek meghaladják erejét, tájékozottságát...” (i. m. 151). Korrekt jelzés a problematika lezáratlanságára!

⁶⁵ A kérdésnek tengernyi és ma még módszeres teljességgel fel nem tárt irodalma, illetve sajtóanyaga van. A teljesség igénye nélkül, most inkább csak azokra utalunk, amelyek eddig kiaknázatlanok maradtak. Fogarasi János: Törvénykezési kalauz. A magyar országban ideig-

mányos élet fellegvára, az Akadémia, illetve az annak kebelében működő Statisztikai Bizottság is.⁶⁶ Országos érdekű, az egykorú közvéleményt bolydító közügyről volt szó. Viszont az is kétségtelen tény — és ez indokolja az eddig mondottakat —, hogy a problematika előadásával történetírásunk máig is adós maradt. Tárnyilagosan meg is állapítja, hogy az eljárás végeredményéről nem tud mérleget vonni,⁶⁷ hogy a parasztság földtulajdon szerinti megoszlásáról nem lehet képet rajzolni,⁶⁸ hogy az úrbéri bíróságok működéséről még a részlettanulmányok is hiányoznak,⁶⁹ hogy a történetíró további teendője csak az új — eddig fel nem tárt — problémák folyamatos felfedezése és vizsgálata lehet.⁷⁰ Igen. Mert a forrásadottságok csak ezen a keskeny ösvényen való utat törést teszik számára lehetővé. Érdemes-e ezen

lenesen felállított bíróságok, nem különben ügyvédek fontosb teendőiben útmutatásul. Pest, 1850 (második kiadása 1851-ben), *Freibeisz István*: Törvénykezési kalauz. Magyarország, Szerb Vojvodina és Temesi Bánát törvénykezés tekintetbeni jelen felosztásának kimutatása. Pest, 1852, Ideiglenes törvényszéki szerkezet és perlekedési rend Magyarországon. Pest, 1850, *Simon Flórent*: A bíróságok szervezéséről. A Hon. 1866. 72. sz., *Kléh István*: Törvénykezési rendeletek gyűjteménye... 1848—58. I—II. k. 1854—58, Közigazgatási és törvényszéki szervezet Magyarországon, Pesti Napló 1853. jan. 22. Ügyvédek és perlekedők kézikönyve. Pest, 1862, *Kallós Lajos*: Magyarországi ítőtörvényszék ítéleteinek gyűjteménye a mostani időkig. Debrecen, 1862, *Bay Ferenc*: Az úrbéri rendbeszedő perek természetének rövid vázlata. Jogtudományi Törvénykezési Tár 1856, *Bodola János*: Sürgös teendők úrbéri ügyekben. Magyar Futár. 1858. ápr. 18., *Földváry Gábor*: Úrbéri viszonyok. Magyar Hírlap. 1850. 117. sz., *Horváth Kálmán*: Az úrbéri birtokrendezést, tagosítást és arányosítást tárgyaló és jelenleg érvényben lévő törvények és rendeletek gyűjteménye. Kolozsvár, 1880, Ismét néhány észrevétel az úrbéri viszonyokból eredett jogviszonyokat szabályozó nyílt parancs kétes helyei iránt. Pesti Napló, 1857. márc. 29., *Mészáros Károly*: Egy községhez a birtokrendezési ügy tárgyalásakor 1858, *Récsi Emil*: Az úrbéri kárpótlás és a megszüntetett úrbéri kötelékből származó jogviszonyok szabályozása Magyarországon, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságban az 1853. márc. 2-i cs. nyílt parancs által. Pest, 1853, *Stir—Szilágyi*: Útmutató a tagosítási és úrbéri perek felszereléséhez. Pest, 1859, Az úrbéri törvényszékek teendői és a volt jobbágy és földesúr közti jogviszonyoknak s azok rendezésének ismertetése. Pest, 1856, *Tóth Lőrincz*: Úrbéri ügyek — úrbéri bíróságok. Jogtudományi és Törvénykezési Tár 1. k. 1855, Birtokrendezésünk nehézségei és azok megoldása. Budapesti Hírlap, 1857. jún. 20—21, 26—28., *Mészáros Károly*: A birtokrendezés fázisai. Magyar Sajtó; 1856. 203. stb. Kimondottan statisztikai jellegű adatokat közölnek: a Budapesti Hírlap 1858. évi évfolyamának jan. 26-i (Pest megyéről), 30-i (Gömöréről), febr. 6-i (Abaúj-Tornáról), 7-i (Hontról), 19-i (Sárosról), márc. 20-i (Veszprémről és Borsodról), 23-i (Dél-Bihar-Szatmár—Arad—Békés—Csanád—Észak-Bihar és Szabolcs megyékről), a Falusi Gazda ugyanez évből kelt jan. 26-i, febr. 9-i, 16-i, 1859-i évfolyamának febr. 1-i, nov. 1-i számai; a Gazdasági Lapok 1854. évi márc. 9-i, az 1857. évi febr. 26-i, márc. 12-i, az 1858. évi jan. 7-i, 21-i, 28-i, febr. 4-i, 11-i, ápr. 8-i, máj. 13-i, jún. 3-i, és 24-i, az 1861. évi márc. 31-i, az 1865. évi jan. 4-i, dec. 6-i, számai, hogy az eddig ismeretes és már értékesített kimutatásokról most ne is beszéljünk. (Lásd például: a Budapesti Hírlap 1859. febr. 13-i számában közölt kimutatást.)

⁶⁶ Lásd a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére a Lónyay által — a Helytartótanács útján — készített és közismert összeállítást: Az úrbéri rendezés és a tagosítás ügyének állása Magyarországon. (Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. Pest, 1865. 5-72.) Korábban lásd: A birtokrendezések előhaladása c. rövidebb közleményét (Statisztikai Közlemények. Pest, 1863, 137—141).

⁶⁷ *Für*: i. m.

⁶⁸ Magyarország története 1849—1918. IV. k. Szerk. Hanák Péter, Erényi Tibor és Szabad György közreműködésével. Bp. 1972. 71—72. Szabad György szövegrésze.

⁶⁹ Vö.: *Hóman—Szekfü*: Magyar Történet-ében (Bp. 1936. V. k. a 445—450. lapokon) semmit sem olvashatunk a kérdéssel. A bíróságok időnkénti változásairól még utaló tájékoztatást sem kapunk. Hasonló hiátusz a Magyarország története IV. kötetében (45, 184—185). Eligazodást csak *Párdányi Miklós*: Az abszolutizmus jogszolgáltatási szervezetéről c. dolgozata ad (Levéltári Híradó, 1954, 1—2. sz.).

⁷⁰ *Simonyfi*: A paraszti birtokviszonyok vizsgálata tizenkét Nyugat-Somogyi faluban. (Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 1. Kaposvár. 1970, 113.)

az ösvényen haladnia; tud-e ilyen feltételek között is a problematika nagy egészéhez — érdemben lényeges mondanivalóval — hozzájárulni?

E kérdőpontnál jutunk vissza, a látszatra csak egyetlen eset vizsgálatára szűkített, de valójában egy általános, elvi problémát is magában foglaló bogdányi per fő tanulságához: a mérnöki műveletek és az azok nyomán kialakult eredmények kritikai vizsgálatának — a rendezőpereket érdemben érintő — hangsúlyozásához. Arról van ugyanis szó, hogy tudomásul kell vennünk: a birtokperек vitáiból, a két fél önérdéktől irányított érveiből, vallomásaiból és állításaiból — meg a folyton változó bíróságoknak a politikai változásoktól is függő ítéleteiből — kialakított kép távolról sem teszi lehetővé a rendező eljárás menetének hiteles ábrázolását, a tényleges helyzet és helyzetváltozások felmérését. Annak a döntő műveletnek a mechanizmusát kell elsősorban feltárni és kritikai elemzések tárgyává tenni, amely *eredendően is döntő volt* az egész eljárás folyamán. Ez pedig — láttuk — a *mérnöki munka* volt, amely a felmérési-osztályozási-elkülönítési műveletekben valóban elsődleges szerepet játszott. Könnyebb feladat lenne a rendezőperек történetét — az ország különböző pontjairól vett adatsorok alapján — a felek érvei-ellenérvei, vallomásai és állításai tükrében bemutatni. A kérdés csak az, hogy ebben az esetben nem tartunk-e torz tükröt magunk elé. Hiszen ily módon óhatatlanul valamelyik peres fél érdekének irányába hajolnánk el, ami eredeti célunknak ellentmond. Ha azonban az ellentétes oldalakról felsorakoztatott véleményeket és állításokat az eljárásban főszerepet játszó mérnöki műveletek tényeivel szembesítjük, sokkal inkább megragadhatjuk az egész eljárás lényegét, sokkal hitelesebb adatbázisra építhetjük fel általános következtetéseinket is.

I. táblázat. Bogdány helység határának megoszlása a koronauradalom és a volt úrbéresék között 1858-ban

Sor- szám	Az egyes csoportok		A határ nagysága			A határ területének ‰-ban		
			□-ölekbén	1300 □-öles				
				hold	□-öl			
1	2		3	4	5	6		
1	urasági birtok		3 999 375	3076	575	60,8		
2	a volt jobbágysok	úrbérisége	1 259 641	968	1241	19,2	24,8	26,0
3		irtásai	365 548	281	248	5,6		
4	a volt házasok	úrbérisége	60 788	46	988	0,9	1,1	
5		irtásai	11 724	9	24	0,2		
6	a házatlan zsellérek földje		5 381	4	181	0,1		
7	a közös legelő		409 041	314	841	6,2		
8	a szabadosok és a község földjei összesen		78 982	60	982	1,2		
9	haszontalanok és a Duna fele		386 211	297	111	5,8		
	Összesen:		6 576 691	5058	1291	100,0		

A bogdányi per eredményeinek előadása tulajdonképpen csak ürügy volt az ilyen irányú vizsgálatok fontosságának hangsúlyozására. Mint egy község pertörténete, *helytörténeti* szempontból érdekes is lehet. Egy tágabb kép kialakítása szempontjából azonban — úgy tűnik — mintha nem mondana semmit. Valójában azonban történetkutatásunk figyelmét ráirányítja a rendezőeljárásban főszerepet játszó mérnöki munkálatok vizsgálatának fontosságára s ezen belül is — a minden peres eljárásnál lényeges szerepet játszó — *osztályozás problematikájára*, amelynek elemző vizsgálatával szakirodalmunk valójában máig is adós maradt.⁷¹ Ennek az adósságnak a törlesztését szolgálta ez a kis tanulmány. De talán azt is sikerült igazolnia, hogy ilyen keskeny ösvényen haladva is érhetünk el — a problematika egészét is érintő — eredményeket; sőt talán még annak is bizonyosságát adta, hogy a minél több ilyen „apró munka” elvégzése is szolgálatot tesz egy tágabb és átfogóbb kép majdani megrajzolásához.⁷²

II. táblázat. A koronaadalom területének megoszlása művelési ágak szerint 1858-ban

Sor-szám	Művelési ágak	□-ölben	1300 □-öles		% -ban
			hold	□-öl	
1	2	3	4	5	6
1	Belsőség*	5 842	4	642	0,1
2	Rét	36 538	28	138	0,9
3	Szőlő	944 149	726	349	23,6
4	Erdő	3 005 402	2311	1102	75,2
5	Szántó	7 444	5	944	0,2
	Összesen:	3 999 375	3076	575	100,0

* Nem fedi a művelési ág fogalmát.

⁷¹ Vö. Simonffy megjegyzését arról, hogy bár „történetkutatásunk az utóbbi másfél évtizedben alaposan foglalkozott már országosan is és Zala megyei viszonylatban is a birtokrendezési eljárással, a becslések kritikai elemzésére nem került sor.” Azután, hogy egyesek „átvették az iratokból a vitatkozók érveit” és „a volt jobbágyok vagy szegényebb rétegek érveit valóságnak tekintik”, holott „a különböző földbecsléseket alapos kritika alá” kell venni. (A helytörténeti kutatás módszere. Göcseji Helikon. Honismereti Közlemények. Szerk. Fülöp István. 2. Zalaegerszeg, 1970, 32.)

⁷² Községünk esete is mutatja azt a — rendezőeljárásnál gyakori — jelenséget, hogy a döntő szerepet mindig a peres felek önértéktől irányított osztályharcos emóciói, a vágyalmok, illetve a jogos követelések kicsikarásának reményei és nem a ráció játszották. Amikor egy per elkezdődött, mindkét fél saját igényeinek valóra válthatását tartotta szem előtt. A helység parasztsága nem mérlegelte, hogy a megnyerhető eredmény arányban áll-e a perköltségekkel; mindig követeléseinek igazából, jogos vagy vélt érdekeinek védelméből indult ki. Különben is: előre sohasem tudhatta, meddig húzódik el a per, de azt igen, hogy a szívós ellenállás éveit alatt birtokon belül marad. Ezért azután, ha vesztett is, a per költségei az eljárás tartama alatt használt földek bérértékeként némileg csökkentette veszteségét. Másfelől viszont az abszolutizmus éveiben elszaporodó egyezségek ténye mutatja, hogy az egyoldalú általánosítástól ezúttal is óvakodnunk kell. A megalkuvás szülte kényszerű belenyugvás elhatalmasodó érzése, sokszor éppen a pernek a parasztokra nézve kedvező kimenetele iránti jogos kételyekből, nem különben a perköltségek terheitől való szabadulás okából származott. E kétféle tendencia ténye arra vall, hogy az egyes pereket mindig a konkrét adottságok, az erőviszonyok mindenkor alakulása szempontjából kell vizsgálat alá vonni és megítélni.

III. táblázat. A házas zsellércsaládfőkre jutó földterület 1300 □-öles holdakban 1858-ban

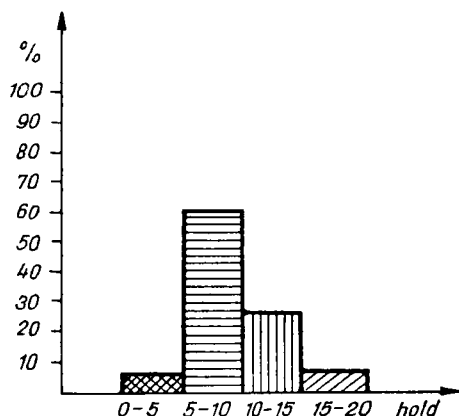
Sor-szám	A házas zsellér-háztartások száma	Törvényes illetményük		Maradvány-földjük		Irtásföldjük	
		hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl
1	2	3		4		5	
1	261	38	988	8	—	9	24

IV. táblázat Házatlan zsellércsaládfőkre jutó földterület 1300 □-öles holdakban 1858-ban

Sor-szám	A házatlan zsellércsaládfők száma	Úrbériségük	
		hold	□-öl
1	2	3	
1	30	4	181

V. táblázat A telkes családfők megoszlása telkeik és úrbéres állományuk nagyságcsoportjai szerint 1858-ban

A telkek nagyság-csoportjai	A családfelek		A telkek összes száma	A telkek nagyság-csoportja 1300 □-öles holdakban		Hiány a törvényes illetőség-ből 1300 □-öles holdakban		A maradék-földek megoszlása 1300 □-öles holdakban		Az úrbéres állomány nagyság-csoportjai 1300 □-öles holdakban	
	száma	%-os megoszlás		hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl
1	2	3	4	5		6		7		8	
— 1/8	38	35,9	4 6/8	175	975	0	499	45	333	220	809
— 2/8	53	50,0	13 2/8	490	325	14	525	46	083	521	1183
— 3/8	12	11,3	4 4/8	166	650	4	635	12	813	174	828
— 4/8	3	2,8	1 4/8	55	650	3	929	—	—	51	1021
Összesen	106	100,0	24—	888	000	22	1288	103	1229	968	1241

VI. táblázat. A telkes családfők megoszlása az úrbéres állomány nagyságcsoportjai szerint
1300 □-öles holdakban 1858-ban

Az úrbéres állomány nagyságcsoportjai hold	A telkek nagyság- csoportjai	A családfők	
		száma	%-os megoszlás
1	2	3	4
0— 5	1/8	6	5,7
5—10	1/8 2/8	$\left. \begin{array}{l} -32 \\ -32 \end{array} \right\} 64$	60,4
10—15	2/8 3/8	$\left. \begin{array}{l} -21 \\ - 8 \end{array} \right\} 29$	27,4
15—20	3/8 4/8	$\left. \begin{array}{l} - 4 \\ - 3 \end{array} \right\} 7$	6,5
Összes:	24—	106	100,0

VII. táblázat. Bogdány község úrbéri birtokainak osztályozás szerinti kiszámítása az 1862-ben hitelesített birtokkönyv után 1875-ből

Belsőség		Szántóföld		Rét		Úrbériség összesen oszt. hold ezredekben
□-ölek	oszt. holdak	□-ölek	oszt. hold összesen	□-ölek	oszt. hold összesen	
1100 □-ölben=84 162	76,510*	1100 □-ölben= 64 529 1200 □-ölben=492 855 1300 □-ölben=371 544	754,882	1000 □-ölben=151 999 1200 □-ölben= 94 977	231,097	1062,489**

*A mellékletben 76,466 szám szerepel. A 466 feltehetően □-öleket és nem ezred holdértéket jelöl.

**Eredetileg — feltehetően számítási hiba folytán — 1062,445 osztályozott holdat írtak.

VIII. táblázat. Az 1862-ben hitelesített földmérési állapot osztályozott holdakban az 1874-ben készült és 1875-ben hitelesített Combinatorium adatai szerint

Beltelek		Szántóföld		Kaszáló		Úrbériség összesen
□-öl érték	oszt. holdak	□-öl érték	oszt. holdak	□-öl érték	oszt. holdak	oszt. holdak ezredekben
—	—	—	—	1000	151, 999	151,999
1100	76,466*	1100	58,662	—	—	135,128
—	—	1200	410,712	1200	79,148	489,860
—	—	1300	285,803	—	—	285,803
Összesen	76,466*	1100—1200—1300	755,177	1000 és 1200	231,147	1062,790

* A fenti — valószínűleg □-öl értéket jelentő — számítási hiba megismétlődése, ami csekélysége miatt érdektelen.

BEREND T. IVÁN — RÁNKI GYÖRGY

Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihöz a két világháború között

Tanulmányunk nem törekszik átfogó képet nyújtani a két világháború közötti gazdasági fejlődésről, csupán megpróbál néhány új, eddig kevésbé kimunkált elvi közgazdasági kérdést felvetni, melyeknek figyelembevétele a korszak gazdaságtörténeti képét teljesebbé teheti.

*

Ismeretes, hogy az amerikai területek növekvő mezőgazdasági exportja, párosulva a nyugat-európai fogyasztás stagnálásával, először komoly mezőgazdasági áringadozásokat, később pedig mezőgazdasági válságot idézett elő, amely a két világháború közötti időszak egészét jellemezte. Az egyes országok vagy régiók reagálása azonban nagyon változó volt.

A nyugat-európai országok, amelyek többségükben mezőgazdasági importőrök voltak, jelentékeny előrehaladást tudtak biztosítani belső piacaik védelmével és a hazai termelés ösztönzése révén. Az európai kontinens nyugati országainak netto importja az 5 fő gabonaféléből az 1909—1913 közötti 16.4 millió tonnáról 1934—1938 között 10.5 millió tonnára, vagyis több mint egyharmadával csökkent.

Nyugat-Európa mezőgazdasági importőr országait az agrártermelés produktivitásának, a hozamok növekedésének és jelentős termelési struktúra-modernizálódásnak fontos eredményei jellemezték. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a két világháború közötti fejlődéshez már elő volt készítve a talaj. Ebben a régióban már a világháború előtti 2—3 évtized során példátlan strukturális modernizálódás játszódott le az agrártermelésben. Ezt az átalakulást a mezőgazdaság intenzifikálása, növekvő produktivitása, a zöldség-, gyümölcs-termelés részarányának jelentős növekedése és nem utolsósorban az állattenyésztés gyors fejlődése jellemezték, mely utóbbit a takarmánytermelés nagyarányú növekedése alapozott meg.

Az exportőr országok azonban nem követhették ezt az utat. A mezőgazdasági termelés fejlődését már a világháború előtti szakaszában az extenzív fejlődés, a szántóterület kiterjesztése jellemezte, miközben nagyjából konzerválódtak az alacsony terméshozamok és a szántóművelés hagyományosan egyoldalú szerkezete. A két világháború közötti piac- és árviszonyok azután minden továbbfejlődést megállítottak és általában egy viszonylag hosszú stagnációs időszakot eredményeztek. A kedvezőtlen feltételek között nagy erőfeszítésekre volt szükség a meglevő termelési és termelékenységégi színvonal fenntartásához is. A kedvezőtlen körülmények ellenére a kelet-európai parasztság rendkívül szívós erőfeszítései és részben bizonyos állami intézkedések mégis több területen fontos eredményekre vezettek. Ezt elsősorban a Balkán-országokkal kapcsolatban mondhatjuk el. Ezek nemcsak stabilizálták a már elért termelési színvonalat, de lényeges lépése-

ket tettek a modern tőkés átalakulás útján, habár ezek az eredmények inkább egy korábbi, XIX. századi fejlődés jellegzetességeit viselték magukon, semmint a korabeli Európa modern agrárfejlődési tendenciáit képviselték volna.

A kelet-európai mezőgazdaság fejlődésének egyik legellentmondásosabb tényezője a *munkaerő-befektetés*. Ez a növekedési tényező a mezőgazdaságban független volt a piac- és árviszonyoktól és nem befolyásolták a növekedési ciklusok sem. A két világháború közötti években Nyugat-Európában a mezőgazdaságba bevont munkaerő további létszámnövelése már megállt, sőt a munkaerő-létszám állandó mérsékelt csökkenést mutatott. A Kelet-Európa nélkül számított európai mezőgazdaság férfi munkaerő-létszáma 1920-ban 28 millió főt tett ki, s ez a létszám 1930-ra 27,5, 1940-re pedig 27,3 millióra csökkent. Kelet-Európában ellentétes folyamatot láthatunk, amennyiben a férfi munkaerő-létszám ugyanezen években 17,5, 18,9, illetve 20,0 millió főre emelkedett, vagyis kerekén 15%-kal.

A munkaerő létszámának növekedése azonban ellentmondásos növekedési tényezőnek ítéltető Kelet-Európa mezőgazdaságában. Elsősorban azért, mivel a falvakban már előzőleg is hatalmas tömegű népességfelesleg található. J. Tomasevich rendkívül egyszerű számítási módszerét alkalmazva (1 főre 1,25 hektár, vagyis 100 hektáronként 80 fő) a balkáni országokban hatalmas, valójában fel nem használt munkaerő-tömeg található; Romániában a mezőgazdasági népesség 25%-a, Bulgáriában 27%-a, Jugoszláviában pedig 41%-a bizonyult feleslegesnek. A következő évtizedek népesedés-növekedése ugyanakkor meglehetősen gyors volt ahhoz, hogy túlhaladja a foglalkoztatási lehetőségek növekedését a régióban. A két világháború közötti gazdaság legdinamikusabb ágát reprezentáló gyáripar nem növekedett olyan mértékben, hogy fel tudta volna szívni a lakosság-növekedésből előállt munkaerő-többletet. Ez még a 30-as évek legjobb konjunktúra éveire is jellemző volt.

Évi átlag 1935—37 között	Bulgária	Jugoszlávia	Románia	Magyarország
	1000 főben			
A foglalkoztatottság növekedése az iparban és bányászatban	10	30	30	35
Az aktív népesség növekedése	45	135	140	30

Az ipar csupán a térség fejlettebb országaiban és a legkedvezőbb években tudta felszívni a népesség-növekedést. A Balkánon azonban az aktív népesség növekedésének csupán kevesebb mint 1/4-ét szívta fel az ipar.

Hozzá kell azonban tenni, hogy a falusi népesség-felesleg mérése a valóságban aligha lehetséges. A parasztság nagy része talált valamiféle munkalehetőséget a falvakban, legalábbis az év bizonyos részében, tavasszal és nyáron. A parasztgazdaságok és parasztsaládok elfedik a foglalkoztatottság valóságos méreteit. Ennek ellenére sokféle, különböző, sőt néha ellentmondásos számítás áll rendelkezésre, amely — igaz, igen eltérő mértékű — tömeges foglalkoztatáshiányt tükröz. Tomasevich számításai szerint a népességfelesleg Bulgáriában (27-ről 25%-ra) és Romániában (25-ről 21%-ra) csökkent, Jugoszláviában azonban valamelyest növekedett (41-ről 43%-ra) 1921 és 1936 között. Ezek az átlagos számok azonban

még el is leplezik az említett országok legelmaradottabb területeinek különösen kritikus helyzetét. A 43%-os jugoszláv átlag, mely önmagában is hatalmas mértű foglalkoztatáshiányra utal, úgy alakult ki, hogy a legelmaradottabb körzetekben, pl. Dráva Banovina-ban 58%, Zeta-ban 66% és Primorje-ban 68% volt a megfelelő arány. Ugyanakkor azonban Dunav Banovina-ban az össznépességnek mindössze 20%-a nem talált foglalkozást.

Vannak bizonyos becslések, amelyek szerint egy-egy mezőgazdasági munkás Magyarországon évente mindössze 105 munkanapot dolgozott és 1926-ban mintegy 720.000, 1938-ban pedig 1.1 millió férfi munkaerő-egységet lehetett volna kivonni a munkából a földművelés károsodása nélkül, a meglevő technológia használatát feltételezve. Ezek szerint a mezőgazdasági munkaerőnek a valóságban csupán nem több mint 50—55%-át foglalkoztatták.

Sok olyan számítást ismerünk, melyek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. D. Warriner híres könyvében írja: „Kelet-Európa egészében az agrártúlnépesedés a mezőgazdasági népesség egynegyedét-egyharmadát teszi ki.” P. Rosenstein-Rodan mintegy 20—25 millió teljes vagy részleges munkanélkülről beszél az összesen 100—110 milliós kelet-dékelet-európai össznépesség esetében. K. Mandelbaum becslése szerint az aktív falusi munkaerő 20—27%-a bizonyult feleslegesnek.

W. Moore Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária mintegy 60 milliónyi agrárnépességének 25%-ára teszi a mezőgazdasági munkanélküliséget.

Olyan számítások is rendelkezésünkre állnak, amelyek a tényleges mezőgazdasági népességet azzal a feltételezett agrárnépességi létszámmal vetik egybe, mely létszámra az európai mezőgazdasági produktivitás színvonalán lenne szükség a kelet-európai országokban. Ebben az esetben Csehszlovákiában 50%-kal több mezőgazdasági munkaerőre lett volna szükség, az országon belül azonban Szlovákiában 39, Kárpát-Ukrajnában pedig egyenesen 58% népességfelesleg jelentkezett volna. Ugyanezen számítások szerint az európai termelékenységi szint mellett Magyarországon a falusi népesség 22%-a, Romániában és Lengyelországban 51%-a, Bulgáriában 53%-a, Jugoszláviában pedig 61%-a vált volna feleslegessé. A 30-as évek elején tehát a közép-kelet-európai országokban a mezőgazdasági népesség mintegy fele bizonyult volna feleslegesnek.

Mindezek nyomán arra a következtetésre juthatnánk, hogy a munkaerőbefektetés nem lehetett a mezőgazdasági növekedés valóságos tényezője Kelet-Európában. A foglalkoztatáshiány példátlan nyomort és éhezést okozott Kelet-Európa falvaiban. Nyilvánvalóan ez volt az egyik legfontosabb társadalmi probléma a térség országaiban. Hozzátehetjük, hogy a tömeges foglalkoztatáshiány súlyos akadályt állított a technikai fejlődés és a termelékenység-növelés útjába is. A nagy tömegben rendelkezésre álló munkaerő ugyanis lenyomta a béreket, ami az emberi munkaerő gépekkel történő helyettesítését túlzottan költségessé és feleslegessé tette. A termelési költségek csökkentésének fő útja a nagybirtokon ilyen körülmények között a társadalmilag és gazdaságilag egyaránt legkárosabb módszer, a bércsökkentés maradt, míg a parasztgazdaságban a családi fogyasztás csökkentésének önkiszaroló útját választhatták csupán. A mezőgazdasági túlnépesedés sokrétű társadalmi-gazdasági követelményei közül talán a tőkefelhalmozásra gyakorolt hatását tekinthetjük az egyik legfontosabb mozzanatnak. A balkáni paraszti országokban ez volt egyik legfontosabb oka a tőkefelhalmozás alacsony színvonalának. A túlnépesedés esetében ugyanis egy egységnyi földre több fogyasztó és rosszabb termelőfogyasztó arány jut, ami határozottan csökkenti a

felhalmozási és beruházási képességet. Ebben az értelemben a túlnépesedés a fejlődés egyik legfőbb akadályává válik.

Ennek ellenére nagyon egyoldalú lenne a mezőgazdasági túlnépesedés ilyen irányú hatásainak hangsúlyozása, anélkül, hogy említenénk az érem másik oldalát. A hatalmas mezőgazdasági munkaerőtömeg és a rendelkezésre álló munkaerő növekvő létszáma ha számos vonatkozásban pusztító hatású is, mégis egyidejűleg fontos modernizálás és intenzifikálás forrásává is vált. A pozitív hatások természetesen nagyrészt a társadalmi hagyományok és szokások, valamint a parasztság kulturális színvonalának függvényei voltak. Ugyanazon mértékű túlnépesedés bizonyos régiókban nyomort és a gazdálkodás visszahanyatlását váltotta ki, míg más területeken erőteljes ösztönzést adott a maximális munkaerő-felhasználásra alapozott intenzív kertgazdaság kifejlesztéséhez, s ezek a régiók közötti különbségek néha ugyanazon országban is megfigyelhetők. A minél több munkaerő bekapcsolására alapozott intenzív kultúrák kifejlődését figyelhetjük meg a magyarországi Dunántúl, vagy a jugoszláviai Vajdaság német paraszti lakossága körében. Ezek a területek a német kisebbséghez tartozó parasztcsaládok jelentékeny része vált jómódúvá. Hasonló jelenség figyelhető meg a magyar Nagyalföld egyes területein, ahol sajátos történeti előzményekkel is kapcsolatosan magas kulturális és politikai szintet képviselő paraszti lakosság igen intenzív kultúrákat honosított meg (hagymások) és a kisparcellákat birtokló népes családok számára is viszonylag magas életszínvonalat tudott biztosítani. Ez a magatartás talán még jellemzőbb volt a bolgár parasztság jelentékeny részére. A bolgár kertészek Kelet-Európa más országaiban is különleges elismerést és státuszt vívtak ki. Bulgária rendkívül túlnépesedett, igen kicsiny parasztgazdaságainak nagy része kimeríthetetlen munkaerőtartalékokra támaszkodva tudta megteremteni világhírré emelkedett intenzív mezőgazdaságát és a két világháború között modernizálni a művelés szerkezetét. (Különleges jelentőséget helyezve olyan speciális termékek termesztésére, mint a dohány, bor, főzelékek, rózsa stb.)

Jugoszláviában és Romániában a népesség-növekedés szükségessé tette és elő is segítette (nagyobb munkaerő-ráfordítás révén) a munkaigényesebb kukoricatermelés növekedését. Lengyelországban a megnövekedett mezőgazdasági munkaerő-ráfordítás az állattenyésztés fejlődésében realizálódott, bár az ország középső, keleti és déli régióiban az önellátó, elmaradott, még háromnyomásos rendszert alkalmazó parasztgazdaságok működtek. Az állattenyésztés szerepe azonban a piacra termelő parasztgazdaságban jelentős volt, ezek a gazdaságok Lengyelországban jövedelmeik negyötödét állattenyésztésből biztosították.

Túlnépesedés vagy rejtett foglalkoztatáshiány tehát csak olyan esetekben lett volna egyértelműen pusztító hatású termelési-gazdasági következményeiben, ha a modern tőkés attitűd jellemezte volna a parasztság működését, vagyis ha a pótlólagos munkabefektetéseket csak a marginális produktivitás meghatározó szintjén eszközölték volna. Mivel a rejtett foglalkoztatáshiány esetében a mezőgazdasági munka marginális produktivitása nullával egyenlő, a meggyökeresedett profitszemlélet léte esetén a következmények egyértelműen és határozottan károsak lettek volna. A kelet-európai és különösen a balkáni parasztgazdaságot azonban egyáltalán nem jellemezte egészében ez a fajta modern tőkés attitűd, vagy legalábbis csak nagyon ellentmondásos formákban. A parasztgazdaság számos régi feudális attitűdöt is megőrzött, amelyeknek továbbélése nyomán az újabb munkaerő-felhasználást nem feltétlenül befolyásolta a marginális produktivitás. Ezek a körülmények egyszerre segítették elfedni és ugyanakkor részben produktív módon felhasználni is a falusi népesség-felesleget és bizonyos káros követke-

mények ellenére, mint az előbbieken is utaltunk rá és mint még visszatérünk tárgyalására, hozzájárult a mezőgazdasági termelés kiterjesztéséhez és intenzifikálásához.

A hatalmas munkaerő-tartalékok és növekvő munkaerő-ráfordítás jelentette a legfontosabb feltételét és mozgató erejét a másik döntő mezőgazdasági ráfordítási tényezőnek: *a művelés alatt álló földterület kiterjesztésének*. A mezőgazdasági termelés fejlődésének ezen legegyszerűbb tényezője a fejlett Nyugat-Európában főként a XIX. században játszott meghatározó szerepet az agrártermelés forradalmasodásában. A tengerentúli mezőgazdasági exportőr országokban ez a folyamat a világháború végéig tartott.

A két világháború közötti időszakban azonban sem a nyugat-európai importőr országok (összesen 16 ország), sem a tengerentúli exportőrök (a 4 fő exportőr országot számítva) nem növelték a művelés alatt álló földterületeket. A 7 fő szántóföldi terméket figyelembe véve, a művelés alatt álló földterület 1920—24 és 1935—38 között Nyugat-Európában mindössze 5, a tengerentúlon pedig csupán 10%-kal növekedett (ez utóbbi csoportokban az Egyesült Államokban a művelt földterület lényegesen csökkent, míg Argentínában és Ausztráliában még növekedés volt tapasztalható). Összegezve megállapítható, hogy a művelés alatt álló földterület kiterjesztése Nyugaton nem tekinthető többé növekedési tényezőnek.

Kelet-Európában ennek éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg. A művelt földterület 1920—24 és 1935—38 között jelentősen bővült. A 6 vizsgált közép-kelet-európai országban a 7 fő terménnyel bevetett földterület több mint 230%-kal növekedett. Jellegzetes módon Csehszlovákia (8,30%) és Magyarország (12,20%) messze elmaradt a kelet-európai átlagtól, míg Bulgária (220%) és Románia (12,40%) nagyjából az átlag körül mozgott, ezzel szemben Jugoszlávia (33,30%) és Lengyelország (36,60%) a szántóművelés kiterjesztésének legnagyobb mértékét mutatták.

Ez a folyamat tehát meglehetősen sajátos volt és egyáltalán nem mutatott hasonlóságot az európai vagy amerikai fejlődési tendenciákhoz. Az okokat természetesen az elmaradottság sajátos „tartalékában” kereshetjük. Az ugarterületek aránya, amely nyugaton már minimálisra zsugorodott, Kelet-Európában és különösen a Balkánon még a világháború előtt is igen magas volt. Az 1907—11-es évek általában a földterület 310%-a maradt műveletlenül Bulgáriában, s ez az arány 190%-ra csökkent (ami még mindig igen magas) 1938—39-re. Jugoszláviában az ugar-területek aránya a 20-as évek elején a földterület 140%-át is meghaladta. A 20-as évek közepétől ez az arány csökkent és 1934—38 között 5,70%-ra esett vissza. A Jugoszlávián belüli szélsőséges regionális különbségeknek megfelelően az országos átlagszám mögött ez esetben is rendkívül nagy egyenlőtlenségek húzódnak meg. A legfejlettebb megyékben az ugar-terület majdnem eltűnt (Dunav-ban 0,3, Drava-ban 0,7, Szava-ban 2,40%), míg Vardar-ban 1934—38 között is 14,40%, Vrbas-ban pedig 23,60% volt az ugar-terület. Még a fejlettebb Magyarországon is 600%-kal csökkent az ugar-terület aránya a két világháború között, s a 30-as évek végére a művelt földterület 20%-ára esett.

Mindent egybevéve, megállapíthatjuk, hogy a művelés alatt álló földterület kiterjesztése, ha egyáltalán nem is tekinthető a mezőgazdasági fejlődés XX. századra jellemző tényezőjének Kelet-Európában, a növekedés egyik legfontosabb faktoraként kell számbavenni. A kelet-európai országok ugyanis ezekben az évtizedekben részben a XIX. században elmaradt fejlődési folyamatokat pótolták csupán.

A harmadik növekedési tényező, amellyel foglalkozunk, szoros kapcsolatban állt a pótlólagos munkaerő-ráfordítással és a művelt földterület kiterjesztésével.

E harmadik csoportba soroljuk azokat a nem beruházásigényes fejlesztési tényezőket, amelyek a művelés fejlettebb módjában s a termelési struktúra modernizálásában öltenek testet. Modern kifejezéssel bizonyos know-how „befektetésekről” is beszélhetnénk.

Első pillanatra a kelet-európai mezőgazdasági termelés strukturális változásainak fő tendenciája meglehetősen negatív képet mutat, mivel a hagyományos terményekkel bevetett földterület tovább növekedett. A gabonával (búza, rozs, zab és árpa) bevetett földterület igen kevésbé növekedett Magyarországon és Romániában (8, ill. 7%-kal) a 20-as évek elejétől a 30-as évek végéig terjedő két évtizedben. Igen nagyarányú azonban a növekedés Bulgáriában és Jugoszláviában (1/5, ill. 1/4) és még nagyobb Lengyelországban (1/3) és Csehszlovákiában (csaknem 1/2). A kapásnövényekkel bevetett földterület Csehszlovákia egyedüli kivételével, ahol a kukoricával, burgonyával és cukorrépával bevetett terület majdnem stagnált, a vizsgált periódus első és utolsó féltizede között még gyorsabb növekedést mutatott. Bulgáriában és Magyarországon a kapásnövényekkel bevetett földterület 1/5-ével, Lengyelországban és Jugoszláviában csaknem 40%-kal és Romániában kereken 50%-kal növekedett. A kapásnövényekkel bevetett földterület részaránya a gabona-területekhez képest általában megnövekedett. A kapások és gabona közötti arány Bulgáriában és Lengyelországban maradt lényegében változatlan, ezzel szemben Csehszlovákiában radikális változás történt a gabonafélék javára. A térség több országában azonban a kapásnövények térnyeréséről beszélhetünk. Romániában és Jugoszláviában a 30-as évek végén a kapásnövényekkel bevetett földterület már a gabonával bevetett területek 90%-át is elérte. Magyarországon ez az arány valamivel több mint 50%-ot tett ki.

Mindezek a változások alig érintették a kelet-európai országok szántóművelésének jellegzetes egyoldalúságát. A művelt terület túlnyomó többsége gabonával és kapásokkal volt bevetve. Ezek a termények foglalták le a szántóterület 80–84%-át Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában, mintegy 70%-át Lengyelországban 1934–38 között. A művelési struktúra merevségét mutatja a búza, rozs, árpa és zab termelés csaknem változatlan részesedése a 7 fő termény sorában (százalékban):

Országok	1920—24	1935—38
Bulgária	71	72
Csehszlovákia	74	77
Jugoszlávia	53	52
Lengyelország	77	77
Magyarország	69	66
Románia	62	54

A gabonafélék túlnyomó, sőt sokszor növekvő részesedése a szántóföldi művelésben nem tekinthető valóságos előrehaladásnak, sőt nyilvánvalóan ez a jelenség éppen a stagnáció egyik kifejezése. Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az ilyen általánosítás még sem fejezheti ki jól a valóságos folyamatokat. Az a tény pl., hogy a búzával bevetett földterület 1920—24 és 1935—38 között 47%-kal növekedett, a cukorrépával bevetett földterület viszont 30%-kal csökkent Csehszlovákiában, látszólag a mezőgazdasági hanyatlás, a szántóművelés külterjesebb szintjére való visszaesés meglepő jelenségének tűnhet. A valóságban azonban ez még sem tekinthető valamiféle hanyatlásnak, hanem a mezőgazdasági

önellátás elérésre való szívós törekvés eredménye volt, ami a két világháború közötti körülményeket figyelembe véve, a csehszlovák gazdaság számára kétségkívül előnyökkel járt.

Még nagyobb hiba lenne, ha a balkáni országok esetében a XX. századi Nyugat-Európa érték-premisszáit vennénk kiindulásként. A mezőgazdasági fejlődés, amint a gazdaság színvonala általában is, a Balkánon a fejlettség korábbi szintjét reprezentálta. Ha tehát ezeket a folyamatokat (pl. a gabonatermelés növelését) elmaradott, vagy éppen retrográd tendenciáknak minősítenénk, akkor teljesen elvont és alkalmatlan mércét használnánk a fejlődés megítélésére. Jugoszlávia esete világosan mutatja pl., hogy a szántóföldi művelés gyors kiterjedése tulajdonképpen csak annak a modernizálási folyamatnak a folytatása volt, amely a századforduló körül indult meg, s amelyet a félnomád állattenyésztés szántóföldi műveléssel való fokozatos felváltása jellemzett. Ez volt az oka, amiért a búzával és a kukoricával bevetett földterületek 40, illetve 42%-kal, vagyis ugrászerűen növekedtek. Ez adja magyarázatát, hogy a kukoricával bevetett földterület növekedése miért haladta meg, 3,5-szeresen e növekedés világátlagát.

Realisztikusabb hangsúlyozni tehát, hogy a balkáni mezőgazdasági fejlődés sok vonatkozásban a szántóföldi művelésre való rohamos áttérés folyamatait tükrözte, s ezért a XX. századi fejlettség színvonalán önmagában „elmaradott” vagy „retrográd” tendenciák tulajdonképpen a mezőgazdaság modernizálásának azt a jól ismert útját mutatta, amely Nyugat- és Közép-Európára a XIX. században volt jellemző.

A gabona és kapásnövények növekvő vetésterülete tehát ellentétesen értékelhető Nyugat-, ill. Kelet-Európában, hiszen ez utóbbi terület jelentékeny részén ez fontos fejlődési tényezőnek tekinthető és a modern szántóművelés szélesebb körű alkalmazásával volt egyértelmű.

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a modern szántóföldi művelés néhány, XX. századra jellemző eleme is megjelenik a művelési struktúra fejlődése nyomán. Ez az előrehaladás azonban meglehetősen korlátozott volt. Az ipari növények, olajosmagvak, takarmánynövények termelése kevésbé fejlődött és kicsiny részesedést mutatott a szántóművelésben. (Magyarországon pl. a 100 hektár alatti birtok-kategóriákban a szántóföld 12%-án, a 100 hektár feletti gazdaságokban 26%-án vetettek ipari és takarmánynövényeket.) Az ipari növények (beleértve a cukorrépát is) termelése Lengyelországban csupán a szántóföld 2%-át tette ki, Jugoszláviában pedig a kerti és takarmánynövényeket is ideértve, alig több mint 12%-át 1934–38 között.

Ha a szántóföldi művelés szerkezete nem is mutatott radikális változásokat, mégis előrehaladást figyelhetünk meg a nagyobb munkaerőráfordítást igénylő növények termelése terén. A gyümölcsfák száma pl. Magyarországon igen gyors mértékben növekedett és a 30-as évekre egy lakosra már 4 gyümölcsfa jutott az országban. A legnagyobb előrehaladás a sárgabarack, őszibarack és alma termelésében történt. A kerti növényekkel bevetett földterület 57%-kal, a főzelékek vetésterülete 37%-kal nőtt. Hasonló tendenciák jellemezték a jugoszláv mezőgazdaságot is. A kerti növények termelése a két világháború között a bevetett terület 1,2–1,3%-áról 5,7%-ra emelkedett. Az ilyen irányú fejlődés többé-kevésbé a térség minden országát jellemezte. Egyes szerzők Bulgária esetén egyenesen radikális termelési szerkezet-átalakulásról beszélnek, hangsúlyozva, hogy míg az első világháború előtt az ország szántóterületén túlnyomórészt gabonaféléket termeltek, a két világháború között ez a helyzet teljesen megváltozott. Az előrehaladás valóban jelentős. A dohánytermelés már a 20-as évek közepén tízszer nagyobb

volt, mint az 1910-es években és a nagy válság előtti bolgár kivitel 40%-át dohány és dohányárúk tették ki. A bortermelés a 20-as években megkétszereződött és további fejlődés figyelhető meg a világgazdasági válság kritikus éveiben is. A borexport pl. az 1928 évi 200 000 kg-ról 1932-ben 6,5 millió kg-ra ugrott. Az ipari növények, gyümölcs és főzelékfélék termelésének gyors fejlődése világosan mutatja, hogy a bolgár mezőgazdaság az erőteljesen munkaerő-igényes termelési ágazatok felé fordult. A fejlődés e tagadhatatlan tényei ugyanakkor mégsem eredményeztek radikális szerkezeti változásokat a bolgár szántóművelésben. Míg az ipari növényekkel bevetett földterület az 1907—11 évi 0,5%-ról 1938—39-re a szántóterület 7%-ára emelkedett, a főzelék- és gyümölcstermelésre használt földterület pedig 2,8-ról 5%-ra nőtt, a gabonával és más hagyományos növényekkel bevetett földterület 63%-ról 66%-ra nőtt. (Ez azért volt lehetséges, mivel az ugarterület, mint említettük, rendkívüli mértékben csökkent.) Mindezek nyomán tehát korántsem beszélhetünk a bolgár mezőgazdaság gyökeres strukturális modernizálásáról.

Hozzátehetjük, hogy a XX. századi értelemben vett szerkezeti modernizálás lassúsága nemcsak a mezőgazdaság belső körülményeiből következett. Az intenzifikálást az ipar elmaradottsága is akadályozta. Az élelmezési ipar pl., amely a kelet-európai iparok legerősebb ága volt, változatlanul az első világháború előtti piaci lehetőségekhez alkalmazkodó szerkezetet mutatta, elsősorban a malom-, cukor- és szeszipar túlnyomó részesedésével. Az élelmezési ipar modern ágai jórészt hiányoztak. A konzerv- és tartósító ipar gyermekcipőben járt, a modern légi és országúti szállítás, hűtővagonok és teherautók, sőt a megfelelő raktározási kapacitás is legnagyobb részben hiányoztak. Mindezek akadályozták a mezőgazdaság modern szerkezeti átalakulását is. A gazdag termékek idején a gyümölcs- és zöldségtermelés nagy része tönkrement vagy állatokkal etették fel.

Igen kicsiny változás ment végbe a szántóművelés és állattenyésztés egymáshoz való arányában is. Az állatállomány nem növekedett eléggé ahhoz, hogy lényegesebb változásokra vezessen. Ennek ellenére a balkáni országokban az állatállomány hagyományosan nagyobb létszáma, ami a századforduló körül még jórészt a modern szántóművelés hiányából eredő elmaradottság jele volt, a szántóművelés előzőekben bemutatott gyors kiterjedése idején, a két világháború között a fejlettebb mezőgazdasági termelési szerkezet kialakulásának egyik tényezőjévé vált. Egyes jugoszláv becslések szerint az 1920-as években az összes mezőgazdasági termelés kerekén 55%-a a növénytermelésből, 45%-a pedig az állattenyésztésből származott. (A növénytermelésen belül a gabonafélék aránya 56%-ot tett ki, míg a gyümölcs- és szőlőtermelés 23,5%-ot). Ezzel ellentétben az állattenyésztés legkisebb aránya a mezőgazdasági termelésben Magyarországon látható, ahol az össztermelésnek csupán 1/3-át tette ki. Az állatsűrűséget tekintve — a 100 km² mezőgazdasági területre eső állatszám alapján számolva — a magyarországi színvonal a csehszlovák színvonalnak kevesebb mint felét érte csupán el. A lengyel szint 57%-kal volt magasabb. Egyes számítások szerint a mezőgazdasági termelésnek Csehszlovákiában és Lengyelországban mintegy 60%-a, Romániában és Bulgáriában 40—45%-a származott az állattenyésztésből.

Annak ellenére, hogy nem történt látványos szerkezeti modernizálódás a kelet-európai gazdaságban, a modern tőkés agrártechnológia jóval szélesebbkörű alkalmazására került sor, mint az első világháború előtt és a XX. századi értelemben vett szerkezeti modernizálódás mérsékelt előrehaladásáról beszélhetünk.

Az előzőekben vizsgált ráfordítási elemek — munkaerő, föld, know-how — nagyobb szerepet játszottak a kelet-európai mezőgazdaság fejlesztésében, mivel

sokkal inkább munkaerő-, mint tőkeigényes ráfordítást jelentettek. A modern tőke-intenzív technikai ráfordítás területén sokkal kevesebb történt.

*

A térség nagy birodalmának felbomlása, új országok és országhatárok kialakulása a korábban kialakult ipari kapacitás potenciális átrendeződésével járt együtt. Ez az átrendeződés természetesen új helyzeteket és problémákat teremtett, felborította a korábban kialakult termelési és fogyasztási rendszereket és kapcsolatokat, de azon az alapvető tényen, hogy a térség területeinek többsége az ipari fejlettség alacsony szintjén áll, természetesen nem változtatott. A háborút megelőző esztendőhöz képest a változás nem volt túl jelentős, közvetlen háborús pszuálás a terület túlnyomó többségét megkímélte. A két ország, illetve terület közül, melyen tartósan folytak hadműveletek, Szerbia esetében az iparban nem sok pusztulást lehetett tenni, a lengyel területeken már inkább történtek érdemlegesebb anyagi veszteségek, de inkább a nyersanyag és árukészletekben, mintsem magában az ipar állótőke berendezésében. A bulgár és román ipar — mivel országaik később kapcsolódtak a háborúba — még a háború első esztendeiben bizonyos konjunktúrát élvezett, melynek eredményeként az 1910—11-es állapotokhoz képest 30—40%-kal növelte termelését, de a viszonylag alacsony általános szint következtében az országok gazdasági struktúráján ez aligha változtatott. Végül nem kétséges, a háború alatt növekedett a Monarchia nehéz (hadi) iparának termelési kapacitása is, mely azonban inkább bonyolította, semmint könnyítette a háború utáni átrendeződés nem utolsósorban a békegazdálkodásra való átállás nehézségeit.

Az ipar helyzete azonban az új körülmények és feltételek következtében eo ipso módosult valamennyi országban, függetlenül attól, hogy korábban milyen helyzetet foglalt el az ország termelési szerkezetében és gazdasági dinamikájában. Azokban az országokban, ahol korábban is az ipar volt a vezető szektor, aligha lehetett valamiféle más mezőgazdaság centrikus gazdaságpolitikát kezdeményezni, jöllehet — mint láttuk — az autarchia törekvések jegyében mind Csehszlovákia, mind Ausztria nagyobb súlyt helyezett mezőgazdaságának támogatására.

Azon országok esetében viszont, ahol az ipar szerepe korábban jelentéktelen, vagy másodlagos volt, egy sor tényező szorgalmazta az ipar centrikus gazdaságpolitikáját:

1. A háborút közvetlenül követő átmeneti nehézségek, mikor sem a szükséges deviza, sem mezőgazdasági exportfelesleg nem állott rendelkezésre a hatalmas igényű ipari import fedezésére.

2. Az a lassan kijegecesedő új világgazdasági és belső gazdasági helyzet, mely világossá tette, hogy a háború előtti dinamikus agrárexport, mind a külső piac hiányában, mind a mezőgazdaság belső nehézségei következtében többé nem visszaállítható, tehát a gazdasági fejlődés korábbi pillérei módosítandók.

3. Az a politikai és gazdaságpolitikai igény, mely a politikai függetlenség zálogát is a hazai ipar kifejlesztésében, a régi ipari szállítók (és részben politikai ellenség) Ausztria-Magyarországtól való gazdaságpolitikai függetlenség megerősítésében látta.

4. Az iparfejlesztés objektív lehetősége, mely a legtöbb országban éppen az elmaradottság következményeként járható útnak ígérkezett. Tekintettel arra, hogy valamennyi ország igen nagy — sőt túl nagy — munkaerőfelesleggel rendelkezett, tekintettel arra, hogy néhány alapvető tömegfogyasztású iparcikkben a külföldi import dominált, figyelembe véve továbbá, hogy néhány iparágban a

termelés kibővítése viszonylag adott technikai szinten nem túl jelentős tőkeberuházással biztosítható volt, az ipar, illetve egyes iparágak fejlesztése lett az a kulcspozíció, melyben az igények és szükségletek legkönnyebben találkozhattak. Ez lett az a gazdasági ágazat, ahol a növekedés profán gazdasági szempontjai nemzeti ideológia formát is ölthettek, ahol a nemzetgazdaság belső szociális ellentmondásai némi levezetőszerepet nyerhettek, ahol a strukturális átalakulás hiánya bizonyos fejlődési eredménnyel volt leplezhető, ahol a nacionalista gazdaságpolitika kiélhette magát és a gazdaság általános dinamizmusának hiányát az ipari növekedés számaival ellensúlyozhatta.

A két világháború közötti gazdasági növekedés középpontjába tehát az ipar került. A növekedés korlátait azonban mind az egyes országok belső helyzete, mind a világgazdaság korabeli fejlődési tendenciái meghatározták, pontosabban egyértelműen fékező hatásokat gyakoroltak. Ha az országok általános gazdasági szintje nem, vagy alig emelkedett, akkor a stagnáló környezet magát az ipart is fékezte, piacát korlátozta. Az ipar fejlődése ugyanis mindenekelőtt a belső gazdasági források átcsoportosításában, a jövedelmek növekedésére (elvileg az iparosítás önmagában is növeli a jövedelmeket) a szükségletek kitágítására kell hogy alapozódjék. Bizonyos átcsoportosítása a gazdasági javaknak kétségtelenül megtörtént az iparfejlesztéssel.

A mezőgazdasági munkások egy része az iparba áramlott át, a befektetett tőke relatív és abszolút nagysága emelkedett, és a technikai változások is erre a szektorra összpontosultak. Mindezek a jelenségek azonban csak igen korlátozottan jelentkeznek olyan körülmények között, midőn:

1. az iparfejlődés még a népességszaporulatot sem volt képes felszívni, így a lakosság foglalkozási struktúrájában semmiféle érdemleges változást nem tudtak elérni,

2. a mezőgazdaság, mely a foglalkozást illetően az abszolút, a nemzeti jövedelem megtermelését illetően a relatív uralkodó szektor nem volt képes lényeges jövedelemtöbbletet kitermelni, mely az ipar felé mint belső piaci igény jelentkeznek. A mezőgazdasági jövedelmek sem a nagybirtok, sem a kisparaszti gazdaság esetében nem érték el a háború előtti szintet (jórészt a termelés sem), így akár a beruházási javak, akár a fogyasztási cikkek piacát nézzük, nem teremtettek olyan dinamikus és bővülő szükségletet, mely az iparfejlődésre megfelelő szívó hatást gyakorolt volna,

3. az állami költségvetés a háborús leromlás, infláció, alacsony belső tőkefelhalmozás következtében nem rendelkezett azon emeltyűkkel, melyek — pl. állami beruházások, megrendelések formájában — képesek lettek volna az ipar belső piacát addicionálisan kitágítani.

Ilyen körülmények között a piac ösztönzése csak korlátozott lehet és az iparosítás jellegét, de bizonyos fokig mértékét és határait az *importhelyettesítés* határozta meg. Tekintettel arra, hogy minél fejlettebb volt az ország, annál inkább nemcsak uralkodtak importjában az iparcikkek, de maga az ipari importstruktúra is egyoldalú fogyasztási cikk orientációjú volt, az importhelyettesítésű iparosítás tehát szükségszerűen a fogyasztási cikkek termelésére helyezte a hangsúlyt. A fejlesztés ilyen irányát előmozdította, hogy viszonylag kevés szakképzett, de több olcsó munkaerőt kívánt, hogy technikai követelményei még inkább a XIX. században, mint a XX. században gyökereztek, hogy a tőke szerves összetétele viszonylag alacsony volt, és hogy a hagyományos fogyasztási ágak nyugati pangása következtében a szükséges — természetesen régi — gépek a piacon olcsón kaphatók voltak. Az importhelyettesítő iparosítás mértékének a külföldi áruk

kiszorulásának lehetősége még akkor is korlátokat szabott, ha maga az iparosítás kétségtelenül új pótlólagos szükségleteket és piacokat teremtett. Az importhelyettesítés ugyanis csakis védővámok segítségével történhetett, ami a belső árszínvonal megemelkedését eredményezte, s más szektorok forrásainak elvonásával járt. Ceteris paribus a régi fogyasztási színvonal maximumával sem lehetett a belső piac kiterjesztésével számolni, jöllehet a külföldi cikkek visszaszorítása egy ideig mégis biztosíthatta az ipar belső piacának tágulását.

A világgazdaság fejlődése nem kevésbé meghatározta az iparcentrikus gazdaságpolitika lehetőségeit. A két világháború közötti gyenge gazdasági fejlődés — a kondratyev ciklus depressziós szakasza — nem utolsósorban abból a körülményből származott, hogy a megszünt, illetve elapadt a piacoknak az a dinamikus, mennyiségi és térbeli tágulása, mely az első világháború előtti gazdasági fejlődést jellemezte, illetve ösztönözte. A háború előtti fejlődésnek egyik, bár távolról sem döntő mozgatója éppen az volt, hogy a délkelet-európai országokat is mindinkább be lehetett kapcsolni az iparosítási folyamatba, az itteni emelkedő jövedelmek az európai munkamegosztás részeként részben mint nyugati ipari piac csapódtak le. Háború után ez is részben kiesett, és ez — ha nem is döntően — hozzájárult a fejlett világgazdaság nehézségeihez. A bűvös kör azonban adva volt, hiszen az ipari országok kereslete Délkelet-Európa mezőgazdasága iránt sem volt már a régi. A külkereskedelem volumene tehát a 20-as évek végén messze nem érte a háború előtti szintet. Viszont minden elzárkozási törekvés ellenére aligha lehetett azzal számolni, hogy akármelyik közép-kelet-európai kis ország függetleníteni tudja magát a világgazdaság alaptendenciáitól, és egy alapjában stagnáló korszakban viharos gyorsaságú ipari és gazdasági átalakulást hajt végre. Az iparcentrikus gazdaságpolitika csupán azt eredményezte, hogy nemzetgazdaságunknak az ipar vált a legdinamikusabb szektorává, és hogy az ipari fejlődés üteme valamelyest túlhaladta Európa ipari gyarapodásának mértékét.

Csökkent-e ténylegesen a közép-kelet-európai országok ipari elmaradottsága a fejlett tőkés világgal összevetve? Ha a belső fogyasztás és termelés arányait nézzük, úgy feltétlenül igen, hiszen valamennyi országban a belső iparcikkfogyasztás jóval nagyobb részét elégítette ki a hazai ipar mint korábban. Ha az iparfejlettség más mutatóit — beruházott tőke nagysága, termelékenység, egy főre jutó ipari termelés, technológia, színvonal, ipari termelési struktúrát — nézzük, úgy a válasz már távolról sem egyértelmű. Az importhelyettesítő iparosításnak ugyanis további fő sajátossága éppen abban állt, hogy bizonyos mértékig nem követte, hanem elszakadt a világgazdaság legfontosabb új tendenciáitól. A két világháború közötti pangás recesszió időszaka a gazdaságilag legfejlettebb országokban a nagy átalakulás, a strukturális válság időszaka is volt.

A piacprobléma, a további növekedés jellege és iránya nagyon határozott kérdésként jelentkezett. Az extenzív iparosítás lehetőségei belső és külső piac lehetőségei szempontjából egyaránt kimerültek. A pangás lényagét nem utolsósorban a hagyományos iparágak, textilipar, bányászat, kohászat, bizonyos fokig a hagyományos gépipar fejlődésképtelensége határozta meg, ezek számára zárult be a piac, ezek a XIX. századi fejlődést meghatározó irányító ágazatok voltak képtelenek az új — az extenzív terjeszkedést lezáró — szakaszhoz alkalmazkodni. A fejlett országok ipari pangása mögött tehát a kapitalista világpiac szűkülése a kapitalizmus belső problémái mellett nagy strukturális átcsoportosulásra húzódik, a tőke a technika, a munkaerő a régi iparágakból az új iparágakba, elektromosság, vegyészet, autóipar stb. húzódott át. Ezek az iparágak fejlődésképesek voltak, de a korábbinál jóval nagyobb tőkét, technikai felkészültséget és intenzív, magasabb

jövedelmekre alapozott piacot igényeltek. A nyugati országok ezen útját azonban a délkelet-európai országok még kevésbé tudták követni, míg ott a strukturális válság egy további újabb nagy gazdasági fellendülés előfeltételeit teremthette meg, addig itt a látszólag gyorsabb ütemű, de elavult szerkezetű iparosítás egy rövid életű fellendülést biztosíthatott csupán, mely mögött a technikai ipari elmaradottság további elmélyülése húzódott meg.

Az importhelyettesítő iparosítás legkedvezőbb feltételei bizonyos vonatkozásokban éppen az iparilag legelmaradottabb balkáni államokban voltak adva. Egyrészt a három ország Bulgária, Románia és Jugoszlávia közül az utóbbi kettő korábbi kis államiságát most jelentős területi változások következtében egy 15–20 milliós lakosságú belső piaccal cserélte fel. A területek tekintélyes része korábban az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott és mi sem volt egyszerűbb — politikai és gazdasági szempontból egyaránt —, mint a régi iparcikket (legalábbis az osztrák és magyar) innen kizárni. Másrészt mindezen országokban a fogyasztási iparok oly kezdetleges szinten álltak, hogy különböző piacvédő intézkedésekkel, az állami támogatás korábban kialakult rendszerének újjáélesztésével, illetve némi továbbfejlesztésével, mi sem volt egyszerűbb, mint a belső fogyasztás egy további részét a hazai ipar számára biztosítani, és ezáltal a termelés bővítésére megfelelő ösztönzést szerezni. A háború utáni új zavaros gazdasági helyzet, az új államiság is ilyen irányban adott impulzusokat.

A balkáni országok iparfejlődése ütemében gyors volt, sőt éppen az ipar vált a népgazdaság dinamikus szektorává, azonban az importhelyettesítő iparosítás sajátos ellentmondása éppen abban állt, hogy az iparfejlődés iránya és technológiája gyökeresen elvált a világ élenjáró ipari országai iparfejlődésétől, és gyakorlatilag a modern technikai gazdasági fejlődést hordozó iparágak fejlődése vagy fejlesztése nem merült fel.

Bizonyos fokig másként merült fel a kérdés a térség másik két országában, ahol a iparosítás már a századforduló körül előrehaladt, ahol egyes ágazatokban már komoly ipari szint elérésére is sor került. Mindkét ország esetében — mint láttuk — az iparfejlődés azonban elválaszthatatlan kapcsolatban állt azzal a területi átcsoportosítással, amelyet Magyarország esetében a történeti Magyarország felbomlása (plusz a Monarchiából való kiszakadás) jelentett, Lengyelország esetében pedig független állam megteremtése — a XIX. századi három különböző fejlettségű terület egyesítése útján — okozott. Az új országterületből adódó nyersanyag-piac stb. problémákon túl ezen országok esetében még változatlanul fennállt az iparosítás szükségessége, de párusult a hagyományos iparágak itt is jelentkező — esetleg még súlyosabb — válságával, valamint az új iparágak kifejlesztésének csekély lehetőségeivel.

*

A kapitalista gazdasági rendszer kibontakozásának periódusában az infrastruktúra kiépítése, mind a közlekedési hálózat révén a nemzeti piac egységesítése és a világgazdaságba való bekapcsolása céljából mind a bankhálózat megteremtésével a tőkefelhalmozás meggyorsítása és megerősítése céljából mintegy előfeltételét képezte az országok gazdasági átalakulásának. A modern gazdasági rendszerek kiépítése és különösen az iparosítás elképzelhetetlen lett volna ezen szektorok fejlesztése és bizonyos fejlettsége nélkül. A két háború között a szektorok funkciója bizonyos értelemben módosult. A háború előtti — nem túl magas — fejlettségi szint a gazdaság igényeinek azt a minimumát már biztosította, mely a funkcionáláshoz szükséges volt. Ez ugyan nem zárta ki, hogy rendkívül szoros

kapcsolat volt vagy kellett hogy legyen e szektorok és alapvető termelési szektorok között, de bizonyos előrehaladás az utóbbiakban akkor is elképzelhető volt, ha az infrastruktúra nem épül tovább, hanem modernizálódik. A két világháború közötti gazdasági fejlődés — legalábbis ami a közép-kelet-európai országokat illeti — egyik jellegzetes sajátossága éppen az infrastruktúra nem kellő ütemű továbbfejlődésében észlelhető.

Ha a XIX. század közepétől, utolsó harmadától kibontakozó gyors növekedés egyik központi tényezője a lendületes vasútépítés és általában az infrastruktúra jelentős fejlődése volt, úgy a két világháború között az infrastruktúra fejlődése úgyszólván leállt, vagy csupán rendkívül mérsékelt előrehaladást mutatott. Közép-Kelet-Európa országainak vasúti közlekedése, és ezáltal a hagyományos közlekedési ágazatok növekedése ezekben az években lényegesen egyhelyben topog. Ha csak az új vasútvonalak építését tekintjük, ez önmagában nem ellentétes a modern közlekedési követelményekkel, hiszen a vasútépítés és általában a hagyományos közlekedési ágazatok növekedése ezekben az évtizedekben általában már stagnáló tendenciát mutatott. Csakhogy a hagyományos közlekedési ágak stagnációja a fejlettség magasabb szintjén álló országokban a modern közlekedési ágak rohamos fejlődésével járt együtt. A közúti hálózat kiépülése és az autóforgalom térhódítása, a rendszeres légi közlekedés és szállítás megjelenése tesztelik meg a közlekedés dinamikus ágait. Számos országban továbbra is jelentős lakásépítkezési tevékenység járul az infrastruktúra tartós növekedéséhez.

Tekintettel arra, hogy az infrastruktúra, vagy pontosabban a közlekedés fejlesztésében már a háború előtt az állam — beruházások illetve megrendelések formájában — lényeges szerepet játszott, nem járunk messze az igazságtól, ha a közlekedési szektor lassú fejlődése és az államháztartások súlyos problémái között összefüggést próbálunk felállítani. Ezt az összefüggést talán mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a közlekedési beruházások többsége éppen a 20-as évekre esett, mikor is az államháztartást részben belső forrásokból, részben a külföldi kölcsönök révén sikerült egyensúlyba hozni.

Az államháztartás a 20-as évek elején többnyire kettős problémával nézett szembe. Részen a területi változások, és új állam következményeivel, s a különböző pénzügyi és adórendszer egyesítésének problémáival, részben pedig a leromlott gazdasági helyzet következményeivel, mely nagy költségvetési hiányban mutatkozott, és melyet az inflációs papírpénzkibocsátással sem lehetett áthidalni. A költségvetés teóriáját még jórészt az első világháború előtti ortodox pénzügyi elmélet uralta, mely elsősorban a költségvetési egyensúly feltétlen fenntartásából indult ki. Tekintettel arra, hogy a kiadások és bevételek egyensúlyát csak igen nehezen lehetett megteremteni, a kormányok jórészt a kiadások, pontosabban a beruházások csökkentésével próbálták az egyensúlyt megteremteni.

Ennek ellenére Lengyelországban 1926, Bulgáriában csak 1927/28 volt az első esztendő, mikor nem mutatkozott komoly deficit; Magyarországon a stabilizációtól, Romániában 1922 és Jugoszláviában 1923-tól volt költségvetési többlet. Ez a helyzet azonban részben az állami beruházások csökkenése, illetve alacsony szinten tartása következtében alakult ki, részben az államadósság növekedése eredményeként.

A költségvetési egyensúly egyébként is kérészt életű volt, hiszen a válság valamennyi országban felborította a helyzetet, és még 1929–30-ban is csak a bulgár államháztartás mutatott fel jelentéktelen többletet, 1932–33-ban pedig egyetlen államháztartás sem tudta bevételeiből fedezni kiadásait. Pedig Csehszlovákiától eltekintve — mely stabilabb gazdasága következtében mindig erősebb

állami beruházási politikát követett — valamennyi ország erősen csökkentette kiadásait, Bulgária 60, Magyarország és Lengyelország 80, illetve 75, Jugoszlávia 90%-ra. Ezzel szemben viszont a bevételek 60—70%-ra estek vissza, így a deficit elkerülhetetlen volt.

A kormányok — részben még a 20-as évek inflációs periódusának súlyos problémáitól riasztva — többnyire deflációs politikát folytattak, és ami ezzel együtt járt, általában a beruházásokat csökkentették. (Lengyelországban a Közmunkaügyi Minisztérium 1929-ben 163 millióval, Jugoszláviában a beruházás tétélei, illetve gazdasági minisztériumok költségvetése 234 millió dinárról 162 millió dinárra esett vissza.) A költségvetési deficit nehézségeit a 20-as években jórészt az államadósság (illetve külföldi adósság) növelésével igyekeztek rendezni, természetesen akár az előbbire, akár az utóbbira csak a pénz viszonylagos stabil szintje mellett kerülhetett sor. A 20-as évek elején, mikor még nem lehetett szó külföldi kölcsönről, a Nemzeti Bank útján bocsátottunk ki belső kölcsönöket, később pedig kincstár-jegyek kibocsátása révén.

Belső államadósság millió nemzeti valutában

	1925	1929	1933	1938
Bulgária	5 268	5 450	6 888	8 428
Csehszlovákia	21 361	27 362	30 346	36 843
Magyarország	—	163	284	428
Lengyelország	194	363	759	2 130
Románia	26 088	16 663	19 306	33 869
Jugoszlávia	n.a	n.a	8 426	n.a

Az államháztartás, de az egész gazdasági élet problémáit súlyosbították a külföldi tőke működésének új körülményei és feltételei. A külföldi tőke szerepe akár közvetett, akár közvetlen formában, különösen az infrastruktúra (vasúthálózat) kiépítésében volt korábban jelentős, most viszont egyrészt a korszak nagy részében akár 1919—23 között, akár 1931 után nem lehetett külföldi tőkéhez jutni, másrészt egy sor ország számára, mindenekelőtt a volt Monarchia országai számára a hitelfeltételek lényegesen rosszabbodtak, végül pedig a hitelek jelentős részét szükségcélokra kellett felhasználni.

Így az 1919—23 között folyósított mintegy 330 millió dollár élelmiszersegély formájában jött a kelet-európai országokba. Az éhínség veszélye természetesen a hitelek felvételét (Csehszlovákia 81 millió, Magyarország 2,3 millió, Lengyelország 151,6 millió, Románia 51,9 millió, Jugoszlávia 43,3 millió dollár) indokoltta, de természetesen törlesztésük, jóllehet a kamatterhet később csökkentették, újból növelte a háború előtti, ill. háborús adósságok által egyébként is erősen terhelt államháztartást vagy fizetési mérleget.

Az 1924 után jelentkező hitelinfláció ugyan jelentősen növelte az államok eladósodását, mégis érdemes figyelembe venni, hogy az 1919 előtti adósságoknak milyen lényeges súlya volt, hiszen a 3,8 milliárd dollár összes adósságból 2,1 milliárd régebbi keletű volt.

Az adósságra fizetendő 150 millió dolláros évi kamat és törlesztés összegét az 1930, illetve 1931-es külkereskedelmi mérleg többlet fedezte volna, de természetesen mikor a terms of trade erős romlása állott be és a külkereskedelmi mérleg aktívuma 50 millió dollárra csökkent (1932), akkor már nem. Emellett ezekben az országokban, ha új tőke nem áramlik be és az esetleges külkereskedelmi többletet a

Külföldi adósságállomány 1931-ben millió dollár

	Összes	Háború előtti	%	Háború utáni	%
Bulgária	138,9	90,1	64,5	48,8	35,5
Csehszlovákia	395,6	281,4	70,1	114,2	28,9
Magyarország	732,9	249,5	34,0	483,4	66,0
Lengyelország	865,5	359,3	41,5	506,2	58,5
Románia	1022,7	649,9	63,5	372,8	36,5
Jugoszlávia	634,8	460,9	72,6	173,9	27,4

régi adósságok eszik meg, úgy az a beruházási tevékenység egy lényeges faktorának a kiesését jelentette.

*A fizetési mérleg adatai a két világháború között :
millió dollárban*

	Tőke mozgás	Áru és szolgáltatás	Aranymozgás	Törlesztés és kamat
Bulgária	+ 41,—	+ 18,2	— 1,2	— 58,2
Magyarország	+323,1	—110,2	— 13,7	—186,6
Lengyelország	+294,6	+102,3	— 72,3	—361,2
Jugoszlávia	+ 63,8	+ 78,9		—168,9
Csehszlovákia	—196,5	+496,4	— 37,5	—183,1

Alapjában a négy elmaradott tőkeimportáló országban a tőke mozgás 750 millió dollár aktívummal zárult, ennek nagy részét a törlesztésre és kamatra fordították.

Tényleges gyarapodást Lengyelországban az aranykészletek növekedése, Magyarország esetében pedig az importtöbblet finanszírozása jelentett. Csehszlovákia esetében annyiban volt a helyzet eltérő, hogy ott a külkereskedelmi mérleg többlete lehetővé tette a tőke kivitelt, illetve a külföldi kézben levő cseh részvények visszavásárlását.

Ha tehát a külföldi tőkebehatás a 20-as években előmozdithatta és elő is mozdította a belső tőkefelhalmozást, tisztán pénzügyi szempontok alapján a mérleg kedvezőtlenebb, mivel az egész időszakban törlesztés és kamat címén többet fizettek ki, mint a tiszta nettó tőkebeáramlás.

Ilyen körülmények között a korszak egész gazdasági fejlődésében a külföldi tőke még annyira sem töltötte be a fejlődésre ösztönző szerepet, mint 1914 előtt.

Aligha vitatható, hogy a felhalmozásnövekedés lelassulásában ez a tényező nem elmulasztandó szerepet játszott, és még élesebben állította előtérbe a külkereskedelmet, illetve külkereskedelmi mérleg kérdéseit. A külföldi tőkebehatás ténylegesen csak 4—5 évben fedezhette ugyanis az importtöbbletet, a többi időszakban viszont kimondottan exporttöbbletre volt szükség az adósságok törlesztésére.

Mennyiben volt képes a közép-kelet-európai országok külkereskedelme eleget tenni ezeknek a váratásokoknak? Mindenekelőtt négy alapvető mozzanatra kell utalnunk, mely a térség országainak külkereskedelmi helyzetét döntően befolyásolták.

Külföldi adósságtörlesztés az export % -ban

	Bulgária	Magyarország	Lengyelország	Románia	Jugoszlávia
1924	9,2	2,4	9,0	3,5	—
1926	8,5	11,1	7,5	9,5	11,5
1928	12,3	17,9	11,3	14,6	18,5

Először a Monarchia felbomlása, mely felszámolta az 50 milliós közös vámterületet, ezáltal a térségben a külkereskedelem funkcióját erősen növelte, hiszen a korábbi belkereskedelem (részben Magyarországon belül, részben Ausztria és a cseh területek, végül pedig a volt Monarchia két része között) most külkereskedelemmé változott.

Másodszor az uralkodó gazdaságpolitikai koncepció, — akár a hazai ipar fejlesztése, akár a mezőgazdaság védelme, végül pénzügyi okok — bizonyos mértékig a külkereskedelem csökkentése arányába hatott.

Harmadszor a világgazdaság tendenciái sem kedveztek a külkereskedelemnek. A háború előtti dinamikus fejlődés megszűnt, a súlyos piacnehézségek következtében a külkereskedelem volumene alig érte el az első világháború előtti szintet. A külkereskedelem szerepének lényeges csökkenését különösen az előző periódussal összevetve érzékelhetjük.

1891—95, illetve 1911—13 külkereskedelmi átlagát összevetve megállapíthatjuk, hogy a volumen megkétszereződött, ezzel szemben a két világháború közötti fejlődést az alábbi adatok illusztrálják:

Külkereskedelem volumene

1913	100
1928	113
1937	114

Negyedszer kisebb periódusoktól eltekintve az ármozgás, illetve a cserearány kedvezőtlen volt, a térség elsősorban mezőgazdasági exportra berendezkedett országai szempontjából, így a korábbi exportszektorok növekedésére való ösztönzés — később súlyos elhelyezési lehetőségek is jelentkeztek — csekélyebb volt.

A külkereskedelmi ármozgást a következő adatok jellemzik.

	Nyersanyag	Élelmiszer	Iparcikk	Árarány	
				élelem iparcikk	nyersanyag iparcikk
	1913 = 100				
1921	120	148	186	80	65
1924	133	154	153	100	87
1929	121	134	142	94	85
1932	53	67	90	74	59
1938	51	58	70	81	71

Az első világháború után — függetlenül belső struktúrájuktól, hogy iparosodó, vagy mezőgazdasági országról volt szó — valamennyi ország erősen külkereskedelemre volt utalva.

A közép-kelet-európai térség agrár, illetve agráripari országoknak külkereskedelmét vizsgálva néhány közös vonásból indulhatunk ki.

Először is jóllehet az első világháború előtt valamennyi ország esetében az exportszektornak fontos szerepe volt a gazdasági élet előrehaladó vagy kezdődő átalakulásában, mégis a kereskedelem színvonala vagy igen alacsony volt (Bulgária, Szerbia), vagy alig haladta meg a közepes értéket (Magyarország, Románia, Lengyelország).

Másodszor a háború következményei az agrártermelésben rendkívül súlyosan és hosszantartóan jelentkeztek. Így a háborút követő jónéhány esztendőben ezek az országok nemcsak meg voltak fosztva legfontosabb exportkiviteltől, de bizonyos mértékig élelmiszerbehozatalra szorultak.

Az 1909—13 közötti átlag 26 millió q gabonaexport helyett, 1912—23 között évi 3 millió q behozatalra került sor. Az erősen agrár exportáló országok tehát éppen azokat az éveket nem tudták kihasználni, amikor Európában nagy volt az élelmiszerkereslet, mikor a terms of trade kedvező volt, és mikor többnyire az infláció, valutaleértékelés is segítette volna exporttevékenységüket.

Harmadszor valamennyi országban rendkívül alacsony volt az export diverzifikáció lehetősége, vagyis az export nagy részét egy, vagy egynehány termék tette ki. Ez azt jelentette, hogy kedvezőtlen ármozgás, vagy piacnehézségek különösen érzékenyen érintették az országokat, gyakorlatilag súlyos függésbe hozták a világgazdaságtól, vagy néhány árucikkeiket felvevő országtól.

Az öt legfontosabb exportcikk aránya az exportban:
%-ban

	1925	1933	1937
Bulgária	74	70	61
Magyarország	34	35	34
Lengyelország	47	45	42
Románia	86	81	86
Jugoszlávia	50	52	56

Mint látjuk, éppen a három legfejletlenebb országban a legnagyobb az exportcikk koncentrációjának aránya.

Negyedszer, a háborút közvetlenül követő évek élelmiszerkereslete hamar megszűnt, és az agrárországok tradicionális exportcikkei iránt a kereslet alig, vagy igen lassan növekedett. Ez kapcsolatban állt azzal, hogy a fejlett ipari országokban 1880 és 1913 között a gabonafogyasztás elég gyorsan emelkedett, a két világháború között viszont stagnált. Így a kelet-európai országok élelmiszerexportjukat alig tudták növelni. 1924—29 között Bulgária, Jugoszlávia 17%-kal, Magyarország 8, Románia mindössze 7%-kal. Pedig az egy főre eső élelmiszerexport így is mintegy 30%-kal a háború előtti szint alatt maradt.

Ötödször, kisebb-nagyobb eltérésekkel valamennyi országban az iparcikk import dominált, melyben a szélső értékeket Lengyelország 50 és Románia 80%-kal képviselte. Az iparcikkbehozatal döntő tételét a fogyasztási cikkek (az import 40—50%-a) tették ki, melyet az importhelyettesítő iparosítás és az ezt támogató magas behozatali vámok csak lassan és főként a 30-as években szorítottak vissza. A nehézipari, főleg beruházási javak behozatala — mely a gazdaságok struktúráját megváltoztathatta volna — viszonylag mindig csekély maradt. Arányait ille-

tően azonban a teljesen agrárországokban volt nagyobb, mivel Lengyelország és Magyarország nehézipara a viszonylag alacsony belső szükségletet jórészt kielégítette, sőt mint láttuk, súlyos strukturális nehézségekkel küszködött.

*

A külkereskedelem végső soron valamennyi ország esetében erősen meghatározta a gazdasági fejlődés egészét, hogy vajon a nemzetgazdaság egésze, illetőleg valamelyik szektora milyen mértékű növekedést ért el. Az átfogó mutatók ebben a kérdésben igen sok körülmény miatt torzítanak. Egyrészt mivel a modern gazdasági fejlődés egyetlen olyan nagyobb szakaszát sem ismerjük, mikor ilyen hosszantartó gazdasági hanyatlás következett volna be, mely az átlagokat természetesen erősen torzíja.

A mintegy két évtizedet felölelő korszakból az első pár esztendő — bár növekedést mutat —, azért nem hat a növekedési indexre, mivel ekkor a háború előtti szint eléréséről van csupán szó, később pedig a válságperiódus néhány éves tényleges visszaesést jelent. Ha tehát 1920 és 1938 között számítanánk a növekedést, akkor felfelé torzítanánk, ha 1920 és 1938 között számítanánk a növekedést, akkor felfelé torzítanánk, ha 1924 és 1938 között, akkor lefelé, mivel figyelmen kívül hagynánk, hogy a háború következtében egy évtized jórészt kiesett a gazdasági fejlődésből. Másrészt korábban az átlagos gazdasági növekedés erősebben valamennyi ágazat együttes, jóllehet különböző ütemű fejlődéséből alakult ki, most viszont gyakori, hogy néhány szektor fejlődése más szektorok stagnálásával és visszaesésével párosult, így az aggregát mutatók ismét csak részben fejezik ki a gazdasági mozgás lényegét. Végül az ármozgások sokkal radikálisabbak voltak, mint korábbi összehasonlítható fejlődési szakaszban, amely ismét a növekedési tendenciák megbízható mérését, illetve a különböző gazdasági szektorok — nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának reális kifejezését nehezítik meg.

Mindenesetre az összesítő adatok arra utalnak, hogy — talán az egy Ausztriát kivéve — valamennyi országban az ipar képviselte a nemzeti jövedelem legdinamikusabb szektorát, ennek következtében a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás az ipar javára tolódott el.

Teljesebbé válik a kép a nemzeti jövedelem termelésének megoszlása alapján. Ez annál is fontosabb mutató, mert — a lakosságmegoszlással ellentétben — a technikai színvonal és a munka termelékenysége közötti ágazati különbségek hatásait is kifejezik.

A nemzeti jövedelem termelésének megoszlása százalékban

Ország	Mezőgazdaság		Ipar		Egyéb	
	1	2	1	2	1	2
Ausztria*	25	35	47	43	28	27
Csehszlovákia**	33	23	51	53	16	24
Magyarország*	44	37	30	36	26	28
Lengyelország	—	39	—	32	—	29
Románia**	60	53	24	28	16	19
Jugoszlávia***	58	54	21	22	21	24
Bulgária*	71	63	16	18	13	19

* Az 1. rovat 1913. évi adat, a háború utáni területeken a 2. rovat ** 1938. évi adat.

** Csak a cseh területre vonatkozó 1913. évi adat.

*** Az 1. adat 1922-re vonatkozik.

A gazdaság modernizálódásának az ipar térnyerése által jellemzett folyamata tehát a két világháború között nem jelentéktelen mértékben haladt előre Kelet-Délkelet-Európában. A Balkán államok a második világháború küszöbén lényegében megközelítették a magyar és lengyel gazdaság negyedszázaddal korábbi, századeleji fejlettségi szintjét, struktúráját. Az egyoldalú agrártúlsúlyból való kivetkezés küszöbére léptek. Magyarország és Lengyelország esetében pedig a mezőgazdaság és ipar részesedése az össztermelésből a kiegyenlítődés felé tendált, jellegzetesen agrár-ipari struktúra kialakulására utalva. Ausztria és Csehszlovákia viszont lényegében az iparosodott nyugat-európai gazdaságszerkezet jellemvonásait tükrözte.

A gazdasági élet igen lassú, kínos modernizálása arra tehát nem volt elegendő, hogy gyökeresen átalakítsa a kelet-európai országok gazdaságát, arra azonban igen, hogy azokat az ellentmondásokat, melyek már a századforduló után jelentkeznek, tovább mélyítse. Ezek az ellentmondások bizonyos fokig a falu és a város, mezőgazdaság és a modernebb gazdasági ágazatok ellentétében jelentkeztek.

A falu és a mezőgazdaság annak ellenére, hogy így is gyorsan haladt, s jórészt megtörtént a tőkés átalakulás, mégis a hagyományos akár földesúri feudális, akár paraszti kisáru-termelő gazdaságot, társadalmat, s nem utolsósorban életformát testesített meg, szemben a várossal, amely az ipar, a kereskedelem és mindenhatóvá váló bankok otthona s jelképe volt. A mobil tőke fölénye az ingatlan vagyonnal szemben a korszakban tovább mélyült nemcsak objektív fejlődés következményeként, de a gazdaságpolitika, a nemzetközi pénzügyi nehézségek stb. folyamánaként is. A még erősen agrárjellegű országokban az agrárlakossággal szemben bizonyos fokig attól teljesen elkülönülve állt a mobil tőke, mely szervezeteivel, árviszonyaival általában mindinkább erősödő szerepével, helyzetével képes volt a gazdasági élet teljes uralmára, s a hagyományos termelő szektor teljes alárendelésére. A kor nemzetközi piac, ár és hitelviszonyai természetesen erősítették ezt a tendenciát, amit még inkább elmélyített, hogy a hagyományosabb jellegű agrár vagy kisipari szektorral szemben, a nagyiparban, a hiteléletben a kapitalizmus modern formái váltak általánossá.

A két világháború közötti évtizedekben lelassuló gazdasági növekedés végül is nem idézhetett elő döntő strukturális változásokat a közép-kelet-európai országok gazdaságában. A leglényegesebb szerkezeti sajátosságok, az agrár-ipari szerkezet, az ipar modernizálása, a belföldi tőkeképződés és külföldi forrásokra utaltság, a külkereskedelem struktúrája, a nemzeti jövedelem színvonala stb. tekintetében legfeljebb kisebb eltolódás, részleges előrehaladás játszódott le a gazdaság alapvető struktúra változása nélkül. A XX. század elején tapasztalható dinamizmus lelassult, a gazdasági változásokat nem kísérte lényeges társadalmi szociális átalakulás. Sőt míg a XX. század eleji gazdasági növekedés még az életszínvonal emelkedésével járt együtt, addig a két világháború között a gazdasági növekedés többnyire nem járt együtt a lakosság tényleges jövedelemnövekedésével. Ilyen körülmények között az ellentmondások nem hogy feloldódtak, hanem még inkább elmélyültek, kiéleződtek. Délkelet-Európa politikai, gazdasági és szociális szempontból egyaránt a kontinens állandó válságokkal küzdő, robbanásig feszült belső ellentmondásokkal terhelt területévé vált, ahol minden változásért kiáltott.

Hivatkozott művek

- J Tomasevich: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford 1955
- D Warriner: Economics of Peasant Farming. London 1939
- P. N. Rosenstein-Rodan: Problems of industrialisation of Eastern Europe
- K Mandelbaum: The Industrialisation of Backward Areas Economic Journal 1942 Oxford. 1945
- W Moore: Economic Demography of Eastern and Southeastern Europe. Geneva 1945

CSATÓ TAMÁS

A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban*

A gazdaságtörténetírásban mindig jelentős helyet foglalt el a kereskedelem vizsgálata, ez azonban nem terjedt ki egyenletesen az egyes kereskedelmi ágakra. Éppen ellenkezőleg, túlnyomóan a külkereskedelemre összpontosult a figyelem, jóformán minden történelmi korszak esetében, míg a belkereskedelem a háttér homályába vészett. Ha a múltban kereskedelemről esett szó, ezen túlnyomóan külkereskedelmet értettek a gazdaságpolitikában, a tudományos munkákban, a statisztikai kimutatásokban egyaránt. Már egy rövid visszapillantás is némi fényt vethet ennek a sajátos helyzetnek az okaira, amelynek gyökerei a merkantilizmus időszakánál is régebbre nyúlnak vissza.

A természeti környezet különbözőségei már az emberiség történelmének ősi korszakaiban a munkamegosztás megjelenését eredményezték, amivel szoros kapcsolatban kialakult az árucseré.¹ „Az árucseré ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek, azon a ponton, amelyen idegen közösségekkel vagy idegen közösségek tagjaival érintkezésbe lépnek”,² állapította meg Marx. Ebből következik, hogy a kereskedelem — „az eladásért való vételnek ez a mozgása, amely a kereskedelem formameghatározását alkotja”³ — eredetét tekintve az idegen közösségek közötti távolsági kereskedelem — modern kifejezéssel: külkereskedelem, nagykereskedelem — volt.

A társadalmi munkamegosztás és az árucseré fejlődési folyamatában döntő fontosságú fordulatot jelentett a mezőgazdasági és az ipari termelés különválása. A korábbiaktól eltérően ezzel a cserére szánt termékek már nem csupán a közösségek külső kapcsolataiban, hanem belső életében is árukká lettek. Az alapjában véve önellátó parasztgazdaságok termelésének azonban csak a többletéből lett áru, s így az árucseré hosszú ideig csupán kiegészítő, periférikus jelenség maradt. Annál is inkább így volt ez, mivel a parasztsalád nemcsak a szükségelt mezőgazdasági, hanem az ipari termékek majdnem egészét maga állította elő. „Az a kevés mármint, amit egy ilyen családnak másoktól cserébe kapnia, vagyis vennie kell, Németországban még a XIX. század elején is túlnyomóan a kézműves termelés tárgyaiból állt”,⁴ jegyezte meg Engels, az árucseré fokozódási folyamatának elhúzódását is jelezve ezzel. Az ipari lakosság arányát ez a körülmény sokáig igen szűk keretek között tartotta, illetve csak csekély emelkedését tette lehetővé. Úgyanez

* Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

¹ Marx: A tőke I. könyv. Budapest, 1967. 330.

² I. m. 89.

³ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. köt. Budapest, 1972. 158.

⁴ Engels: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez. I. Értéktöbblet és profitráta.

— Marx: A tőke III. könyv. 846.

korlátozólag hatott a kereskedők számának, arányának növekedésére is. Az önellátó gazdálkodás túlnyomó, vagy jelentős volta esetén ugyanis az árucseré egy piackörzeten belül általában nem volt olyan nagyméretű, hogy maguk a termelők (a parasztok, a kézművesek) ne bonyolíthatták volna le. Amit a létfenntartásukhoz szükséges rendszeres termelő tevékenység kárt okozó megszakítása nélkül maguk már nem tudtak megoldani, az az áruk nagyobb távolságra, eladás céljából való elszállítása, vagy ellenkezőleg, onnan való megvásárlása volt. A kereskedők tevékenysége számára a helyi kereskedelem — más szóval: belkereskedelem, kiskereskedelem — terén némi lehetőséget csak a városok fejlődése biztosított. A városi lakosok esetében ugyanis az önellátó jelleg a falusiaknál sokkal nagyobb arányokban csökkent, sőt alapvetően meg is szűnhetett.

A kereskedők tevékenységének előfeltétele az, hogy pénzvagyonnal, pénztőkével — primitív, illetve különleges esetekben árutőkével — rendelkezzenek, hiszen a pénzért vásárolják az árut, amivel azután kereskednek. A pénz a tőke első megjelenési formája,⁵ s a tőkés termelési mód előtt „a kereskedőtőke a tőke par excellence funkciójának tűnik”.⁶ A kapitalizmus előtt a kereskedők kezén van a pénztőke legnagyobb része, — ideszámítva a pénzzel kereskedő tőkét is, — s így a kereskedők vagyona alkotta általában „a” pénzvagyont.⁷ Érthető hát, hogy a feudalizmus, méginkább a kapitalizmusba való átmenet időszakának kereskedőtőkét általában viszonylag széleskörűen vizsgálták. Mi több, a forgalmi szféra felszínén mutatkozó túlsúly miatt a kereskedőket, illetve a kereskedelmet olykor — mint például Szekfű Gyula tette a Három nemzedékben⁸ — szinte kizárólagos jelleggel azonosították a kapitalizmussal.

A munkamegosztás, az árucseré és a kereskedelem megjelenésével és kezdeti fejlődésével kialakultak azok a kereskedelmi formák, amelyek hosszú időn át, lényegbevágó változás nélkül az áruforgalom lebonyolításának keretét, illetve eszközeit szolgálták. Fontosabb új jelenségek csak a fellendülő nemzetközi kereskedelem terén, a korakapitalista fejlődés idejétől figyelhetők meg. A belső kereskedelemben viszont a változások eleinte csak kevés területen mutatkoztak valóban jelentősnek (ilyen volt például a belső nagykereskedelemnek a kapitalizmus korára való átmenet óta tartó fellendülése). Kezdetben ugyanis többségében a régi, prekapitalista formák továbbélése, kiterjedése, illetve az új viszonyoknak jobban megfelelő, ám döntő többségében kisszerű — s önmagában nem is vadozatúj — formák (elsősorban a kiskboltok) elterjedése volt a jellemző. A belkereskedelem fejlődésének ezek a szerény változást sejtető jelenségei élesen elütöttek a termelésnek és a szállításnak az ipari forradalom hatására bekövetkezett látványos, gyökeres és dinamikus átalakulásától, vagy a külkereskedelem nagyméretű növekedésétől.

A fenti tényezőkben kell elsősorban keresnünk annak magyarázatát, hogy miért mutatkozott hosszú ideig mindenütt olyan csekély, illetve szórványos érdeklődés a gazdaságtörténetírásban a belkereskedelem fejlődése iránt. Jelképesnek tekinthetjük ezért, hogy J. B. Jefferys az angol kiskereskedelem 1850 és 1950 közötti fejlődését tárgyaló könyvének előszavát azzal kezdte, hogy „a kiskereskedelem gyakorlatának tanulmányozását az angolok, a boltosok nemzete, meglepően elhanyagolták”.⁹

⁵ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. kötet. 158.

⁶ *Marx*: A tőke III. könyv. Budapest, 1974. 308.

⁷ I. m. 263.

⁸ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1934. 242—243.

⁹ *James B. Jefferys*: Retail Trading in Britain 1850—1950. Cambridge, 1954. XV.

Mindennek figyelembevételével kutatásaink célkitűzése a belkereskedelem fejlődése általános fővonásainak a tőkés korszak kezdeteitől való feltárására irányul. Ezt oly módon igyekszünk megoldani, hogy közben minél többször bemutassuk az általános európai fejlődés főbb vonásainak magyarországi jelentkezését is, vagy egyes esetekben éppen a magyar példán keresztül érzékeltessük az általános fejlődés alakulását (a közép-kelet-európai fejlődés sajátos és a magyar fejlődés egyedi vonásainak meghatározására csak további vizsgálatok alapján kerülhet sor).

A belkereskedelem fejlődésének előfeltételei

A nagyobb arányú kereskedelmi fejlődés megindulásának, különösképpen pedig az intenzívebb belkereskedelem kialakulásának legáltalánosabb előfeltétele a *feudalizmus gátló viszonyainak megszüntetése* volt. A feudális termelési viszonyok és az ezeknek megfelelő fejletlen termelés eleve korlátozólag hatott az árutermelés növekedésére. Csak a feudális viszonyok felszámolása után alakultak ki a szükséges feltételek a munkamegosztás fokozódásához, a mezőgazdasági forradalom és az ipari forradalom kibontakozásához. A feludális gátak lerombolása az általános, közvetett kedvező hatások mellett a kereskedelmet közvetlenül érintő elemeket is tartalmazott. Ilyenek voltak a kereskedés folytatásának célszerű és hatósági korlátozásait, a hatósági árszabályozást, általában a gazdasági viszonyok feudális agrártársadalomnak megfelelő jogi szabályozását megszüntető, illetve jelentősen módosító változtatások (a tulajdon polgári szabadsága, a kereskedés folytatásának szabaddá tétele, a váltó, majd a csekk törvényhozás általi szabályozása stb.). A gazdasági kötöttségek felszámolásának a kereskedelem szempontjából egyik legfontosabb eleme volt a belső vámkorlátok, a feudális vámszedési jog megszüntetése. Ezzel lehetővé vált a nemzeti piac egyesülése, amit az egységes pénz- és mértékrendszer megteremtése is megkönnyített. A polgári fejlődés tehát biztosította az egységes belső piac kialakulásának feltételeit. Ezek azonban eleinte többségében inkább a megvalósulás potenciális lehetőségét, mintsem magát a tényleges megvalósulást biztosították. Az egységes belső piac fejlődésére — tehát, hogy minél szélesebben és mélyebben fogja át, azaz minél intenzívebben határozza meg a gazdaság egészét — csak a termelés növekedésének, a munkamegosztás fokozódásának függvényében kerülhetett sor. A belső piac s az ezzel szorosan összefüggő belkereskedelem fejlődése tehát az előfeltételek kialakulását követő hosszú folyamat. Ennek részletesebb áttekintése előtt azonban még ki kell térni a kereskedelem fejlődésének egy további fontos feltételére.

A munkamegosztás bővülése, az árutermelés fokozódása ösztönözte a közlekedési és szállítóeszközök, valamint a közlekedési hálózat fejlődését. A gyorsuló ipari tömegtermelés, a növekvő nyersanyag- és élelmiszerigények egyre nagyobb tömegű szállítást tettek szükségessé. Minthogy az ipari forradalom a vasút és a gőzhajó révén a *közlekedés- és szállításügyet* is forradalmasította,¹⁰ az egyre nagyobb árumennyiségek szállítása lehetővé is vált. Ez egyben azt is jelentette, hogy új területek nyíltak meg a kereskedelmi forgalom számára. A közlekedés forradalmasodása eleinte — különösen a kevésbé fejlett országokban — főleg a külkereskedelmi forgalom növekedését eredményezte. A nemzetközi jellegű interregionális munkamegosztás fokozódását azután mindenütt nyomon követte, a modern közlekedés kiépülésével nagyjából párhuzamosan, az országban belüli — országrészek

¹⁰ Marx: A tőke I. könyv. 358.

közötti és az egyes területeken belüli — munkamegosztás erősödése. A helyi monopóliumok és az elszigeteltség leküzdése leghatásosabb fegyverének az egyre jobban csökkenő szállítási költségek bizonyultak.¹¹ Az új világpiaci kapcsolatokhoz ily módon a belső piac bontakozó egységesülése, egyre intenzívebbé váló fejlődése párosult.

A belkereskedelem fejlődésére ható főbb tényezők

A belkereskedelem fejlődésére a legnagyobb hatást gyakorló *önellátás visszaszorulása* elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozók arányának csökkenésével és a városi lakosság növekedésével függött össze.

A *mezőgazdasági foglalkozásúak aránya* a XIX. század közepéig csak Angliában *csökkent* egynegyedre — egyötödre, ugyanakkor még a hányaduk a kontinens legiparosodottabb országában, Belgiumban is az összes keresőnek a fele volt. A mezőgazdasággal, erdészettel és halászattal foglalkozók aránya Németországban csak a századfordulóra csökkent kétötöd alá,¹² míg Európa nagy részén ennél még magasabb volt. A két világháború között azután a mezőgazdasággal és erdészettel foglalkozók aránya Angliában már csak 6%, Belgiumban 17% volt, egyötöd és egyharmad között mozgott Ausztriában, Csehszlovákiában, Hollandiában, Németországban és Svájcban, 35—36% volt Franciaországban és a skandináv országokban, Olaszországban a keresők fele alatt, Magyarországon és a többi európai országban pedig változatlanul a fele fölött volt még (egyesekben a háromnegyedet is elérte, sőt túlhaladta, mint például Bulgária vagy Lengyelország esetében).¹³

A mezőgazdasági, illetve a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség aránya fontos útmutatással szolgál a gazdasági-társadalmi állapotokról, amelyek jellemzésének egyik igen elterjedt mutatója a nem mezőgazdasági foglalkozásúak részaránya. Bármennyire jellemző legyen is azonban egy adott társadalomra és gazdaságra ez a mutató, önmagában nem elégséges a gazdasági fejlődés előrehaladásának ábrázolására, annak bemutatására, hogy mennyire bontakozott ki a hagyományos, önellátó jellegű keretek közül. Ennek több oka is van. Egyrészt a mezőgazdasági foglalkozású lakosság arányszáma önmagában még nem világosít fel arról, hogy milyen jellegű a szóban forgó gazdálkodás. Azonos hányad esetén ugyanis eltérő mértékű lehet az önellátás, attól függően, hogy a specializált, árutermelő kapitalista gazdaságok, vagy a még sok hagyományos elemet megőrző önálló parasztgazdaságok, esetleg az ugyancsak hagyományos — s ezen belül önellátó — jelleget is továbbvivő nagybirtokok (mint Közép-Kelet-Európa több országában is) voltak-e túlsúlyban. Másrészt a foglalkozási statisztikák éppen a mezőgazdasági foglalkozású népesség megállapításánál mutatják a legnagyobb következetlenséget és a legkirívóbb eltérést, amire a magyar statisztikai gyakorlat az egyik jellemző példa. A kereső foglalkozásúak közé tartozó segítő családtagok meghatározása és az eltartottaktól való megkülönböztetése ugyanis éppen a mezőgazdaság esetében jelenti a legnagyobb nehézséget. Nem csoda hát, ha az egyes or-

¹¹ Peter Mathias: *The First Industrial Nation*. London, 1969. 106.

¹² The Cambridge Economic History of Europe. Cambridge, 1965. Volume VI. *The Industrial Revolution, and After*. 416.

¹³ Magyar statisztikai évkönyv 1937. Budapest, 1938. 403; ua. 1942. Budapest, 1944. 316.

szágok gyakorlata, sőt egyazon ország különböző időpontbeli összeírásai is eltérést mutatnak ebben a vonatkozásban. (Émiatt természetesen a keresőfoglalkozásuk összege és az ahhoz viszonyított többi foglalkozási adat arányszáma is bizonytalan-sági tényezőt tartalmaz, amit azonban más foglalkozásoknak az összes népesség-hez való viszonyítása nagyjából kiküszöbölhet.) Végül a nem városban lakó nem mezőgazdasági foglalkozású lakosság esetében is jelentkezhethet alkalmanként és helyenként kisebb mérvű önellátási tendencia. A mezőgazdasági lakosság mellé-kesként üzött háziipari tevékenységének megfelelőjeként viszonylag széleskörű volt a mellékesként üzött, önellátást célzó kertészkedés, állattartás lehetősége a falusi más foglalkozásuk körében.

A mezőgazdasági foglalkozásuk számaránya meghatározásának nehézségei csak alátámasztják annak fontosságát, hogy az ipari forradalom és az azt követő további iparosodás kísérőjelenségét, az *urbanizálódást, a városi lakosság arányának a növekedését* is alapvető fontosságú tényezőként vegyük számba az önellátás visszaszorulása és a kereskedelem fejlődése szempontjából. A XIX. század első felében Anglia városi lakossága olyan gyorsan kezdett növekedni, hogy a század közepére már összes népességének a fele városokban lakott. Ugyanakkor Franciaországban és Németországban a megfelelő arány csak egynegyed volt, s a városi lakosság az összes népesség felét Németországban a századforduló előtt,¹⁴ míg Franciaországban csak 1931-re¹⁵ érte el. A XIX. században az ipari forradalom kibontakozása nyomán a népességszám általános növekedésére került sor, a városi lakosság aránya azonban az összesnél gyorsabban nőtt. Európában 1800-ban 23 városnak volt százezernél több lakosa (együtt 5,5 millió lakos, az összes népesség-nek nem egészen 30%-a), míg 1900-ban már 135 városnak (együtt 46 millió lakos, az összes népességnek több mint 100%-a). A XX. század elején a városi lakosság aránya Angliában 77%, Németországban 56%, Franciaországban és Hollandiában 41%, míg Svájcban és Svédországban 22% volt.¹⁶ A két világháború között Európában már 265 városnak volt százezernél több, s ezek közül 15 városnak egy-milliónál is több lakosa.¹⁷ Az urbanizálódás, különösen pedig a nagyvárosok gya-rapodása lényegében mindenfajta fogyasztási cikk tekintetében a tömegméretű fogyasztópiacok megjelenését és növekedését jelentette. Ezért a városodásnak szükségszerű velejárója volt a kereskedelem fokozódó ütemű fejlődése.

Az urbanizáció és a kereskedelem fejlődése közötti összefüggést világosan megmutatja a településtípusonkénti vizsgálat. Magyarország első világháború előtti és a két világháború közötti adatai részletesen szemléltetik ezt. A kereske-delmi forgalom összeírásának hiányában a népszámlálások foglalkozási adataiból következtethetünk a kereskedelem arányaira, megoszlására, fejlődésére. Az or-szág összes helységére kiterjedő összeírás adatait a városok jogállása, illetve a községek nagysága szerint csoportosítva tesszük vizsgálat tárgyává. Így nagyjá-ból azonos jellegű települések kerülnek egy csoportba, ami segíti az egyes típusok fejlődésbeni azonosságainak és különbségeinek megállapítását. A településenként közzétett foglalkozási összeírások a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásukat összevontan ismertették (csak a megyék és a törvényhatósági jogú városok adata-it közölték részletesebb bontásban). A táblázatunkhoz (1. számú táblázat a 633.

¹⁴ The Cambridge Economic History of Europe. Volume VI. 416.

¹⁵ The Fontana Economic History of Europe. 4. The Emergence of Industrial Societies. 1. London—Glasgow, 1973. 26.

¹⁶ The Fontana Economic History of Europe. 3. The Industrial Revolution. London—Glasgow, 1973. 88.

¹⁷ Magyar statisztikai évkönyv 1937. 398—399.

oldalon) alapul vett 1910-i és 1930-i népszámlálás foglalkozási statisztikájából megállapítható, hogy országosan az összes kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású keresőnek 1910-ben 8,6⁰/₀-a, 1930-ban 9,4⁰/₀-a volt pénzügyi (pénz-, hitel- és biztosításügy) foglalkozású. A pénzügyek rendkívüli centralizáltsága miatt a megfelelő arány Budapesten 14,9⁰/₀, illetve 13,1⁰/₀ volt, ami más szóval azt jelenti, hogy a pénzügyi foglalkozásúaknak 1910-ben 41,0⁰/₀-a, 1930-ban 55,8⁰/₀-a működött a fővárosban. Ebből közvetlenül következik, hogy a kisebb települések adatai jóformán kivétel nélkül csak a kereskedelemre vonatkoznak, s a pénzügyi foglalkozásúak csak a főváros és a nagyobb városok adatait módosították (növelték) kisebb mértékben. Az ipari foglalkozásúak adatait (bányászat nélkül) hasonlóképpen vizsgálat tárgyává tesszük, részben az összehasonlítás lehetővé tétele érdekében, legfőképpen azonban azért, mert szorosan vett témánkhoz — mint látni fogjuk — ez szervesen is hozzátartozik.

A kereskedelmi, az ipari és az összes népesség megoszlását településtípusonként bemutató táblázatunk két olyan időpont adatait tartalmazza, amikor Magyarországon a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya még nem egészen 40⁰/₀ (1910), illetve nem egészen 50⁰/₀ (1930) volt. A levonható tanulságok tehát az iparosodásnak és a városodásnak az ipari forradalom kibontakozása utáni, viszonylag korai fejlődési szakaszára jellemzőek. Ha azonban az egyes településtípusokat külön-külön szemléljük, akkor kibontakoznak az egyes fejlődési szakaszok sajátos vonásai, a nagy gazdasági-társadalmi átalakulásoktól még kevésbé érintett falvaktól az átalakuláson már átesett nagyvárosig. Az adatainkból megállapítható legfőbb következtetések a következők:

1. A kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak különösen erőteljes városba koncentrálódása rávilágít az urbanizáció és a kereskedelem fejlődése közötti szoros összefüggésre. A kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúakat az összes népességgel, illetve az ipari foglalkozásúakkal egybevetve kidomborodik a kereskedelem városba koncentrálódásának magas aránya, akár az országos összes adatokhoz viszonyítva (1/A. táblázat), akár a lakosságszám alapján számított fajlagos foglalkozási adatokat, vagy a típusonként egy településre jutó arányszámokat (1/B. táblázat) vizsgáljuk. Táblázatunk különböző megközelítések alapján egyaránt azt mutatja, hogy a városokba tömörülés az ipari foglalkozásúaknál hozzávetőlegesen még egyszer akkora, mint az összes népességnél, s a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak esetében ennél is magasabb. A kereskedelmi és az ipari népesség koncentrációja közötti különbséget számszerűen is kifejezhetjük a táblázatunk alapján számított koncentrációs együtthatóval (a Boldrini-féle közelítési eljárással meghatározva).¹⁸ A koncentrációs együttható értéke a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak esetében 1910-ben 0,418, 1930-ban 0,454, míg az ipari foglalkozásúaknál 1910-ben 0,295, 1930-ban 0,287. E koncentrációs együtthatók arra hívják fel a figyelmet, hogy míg a kereskedelem koncentrációja — melynek értéke már 1910-ben is közel másfélszer magasabb volt az iparénál — 1930-ra tovább növekedett, addig az iparé valamelyest csökkent (ezt jelzi az a figyelemre méltó tény is, hogy a 10 000 lakosra jutó ipari foglalkozásúak száma Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban a két időpont között csökkent).

2. Településtípusonként vizsgálva a kereskedelmi foglalkozásúak megoszlását, közelebbről is szemügyre vehetjük a város és a kereskedelem összefüggését. Az egyes típuscsoportok között ugyanis nem csupán nagyságbeli és jogállás szerinti, hanem általában ezekkel összhangban álló gazdasági fejlettségbeni különb-

¹⁸ Köves Pál—Párniczky Gábor: Általános statisztika. Budapest, 1973. 286.

1. táblázat. A kereskedelmi, az ipari és az összes népesség megoszlása településtípusonként Magyarországon

I/A

Települések					A településtípusra jut együttesen az országos összes %-ában					
típusa	száma		átlag népessége (ezer)		népesség		kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású		ipari foglalkozású	
	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930
Budapest	1	1	880,4	1006,2	4,8	11,6	23,6	40,3	16,3	26,5
törv.h. jogú város	25	10	50,6	67,1	6,9	7,7	16,8	11,9	14,2	10,6
rend.tan. város ¹	112 ³	45 ⁴	13,7	26,8	8,5	13,9	16,7	18,8	15,3	20,4
város összesen	138	56	26,6	51,5	20,2	33,2	57,1	71,0	45,8	57,5
felett	60	59	15,0	14,3	4,9	9,7	5,9	7,6	6,7	9,8
közs. 10 000 lakos										
alatt	12 343	3302	1,1	1,5	74,9	57,1	37,0	21,4	47,5	32,7
község összesen	12 403	3361	1,2	1,7	79,8	66,8	42,9	29,0	54,2	42,5
Magyarország ² összesen	12 541	3417	1,5	2,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ 1930-ban az elnevezése: megyei város² Magyarország 1910-ben Fiume nélkül.³ Ebből 10 000 lakos alatt: 54⁴ Ebből 10 000 lakos alatt: 4

I/B

Települések típusa	10 000 lakosra jut a településen				1 településre jut az országos összes %-ában					
	kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású		ipari foglalkozású		népesség		kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású		ipari foglalkozású	
	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930
Budapest	737	904	2477	2333	4,83	11,58	23,61	40,24	16,31	26,47
törv.h. jogú város	366	401	1501	1401	0,28	0,77	0,67	1,19	0,57	1,06
rend. tan. város	299	353	1337	1506	0,08	0,31	0,15	0,42	0,14	0,46
város összesen	427	557	1667	1770	0,15	0,59	0,41	1,27	0,33	1,03
felett	181	205	985	1032	0,08	0,16	0,10	0,13	0,11	0,17
közs. 10 000 lakos										
alatt	75	98	466	584	0,01	0,02	0,003	0,007	0,004	0,01
község összesen	81	113	498	649	0,01	0,02	0,004	0,01	0,004	0,01
Magyarország összesen	151	260	734	1021	0,01	0,03	0,01	0,03	0,01	0,03

ségek is megállapíthatók. A különbségek plasztikusan kidomborodnak a lakosság-szám alapján számított fajlagos adatokból. A 10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásuk száma (1/B. táblázat) a tízezres lakosságszámot el nem érő községektől az egyetlen nagyvárosig, Budapestig erőteljes növekedést mutat mindkét időpontban. Az egyes típusokat fejlettség szerint sorra véve, ugrásszerű emelkedést tapasztalunk, a törvényhatósági jogú és az egyéb városok kivételével. Az ezeknél is észlelhető emelkedés (a törvényhatósági jogú városok javára) csak mérsékelt volt, aminek magyarázata a városok jellegbeli eltéréseiben keresendő. Ha ugyanis a városokat külön-külön is vizsgálat tárgyává tesszük, akkor jelentős fejlettségbeli és funkcionális különbségeket találhatunk közöttük. Míg ugyanis a törvényhatósági jogú városok többsége megindult, sőt előrehaladt a többfunkciójú városá válás útján, addig egyesek még alig kezdtek kibontakozni a feudalizmus évszázadaiban rögződött sajátos mezőgazdasági jellegből (így a 46 ezer hektáros határral rendelkező Hódmezővásárhely vagy a 40 ezer hektáros határú Kecskemét). A többi város esetében hasonló jelenségekkel találkozhatunk, két lényegesebb eltéréssel: népességszámuk jelentősen alacsonyabb volt és több volt közöttük az egyfunkciójú város (bányaváros, ipari város). A fejlődés korábbi szintjének megfelelő határozott jellegű kereskedővárosok, melyek az adott szállítási viszonyoknak s az országrészek, illetve tájegységek közötti árucserének köszönhették létüket, szintén megtalálhatók voltak mindkét várostípusnál, de az egyfunkciós jelleg a törvényhatósági jogú városokra már nem, vagy legalábbis egyre kevésbé volt jellemző. Míg tehát a kereskedelmi fejlettség tekintetében a két várostípus között a fenti körülmények többségének hatására nem volt nagy eltérés, addig az összes többi csoportnál lényeges különbség állapítható meg. Ennek eredményeként a két szélső csoport, a tízezres lakosságszámot el nem érő községek és Budapest között már rendkívül erőteljes a különbség: a 10 000 lakosra jutó kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásuk száma a fővárosban több, mint kilencszer volt magasabb, illetve ha figyelmen kívül hagyjuk a pénzügyi foglalkozásukat, az eltérés akkor is több, mint nyolcszoros volt (1910-ben: 8,36, 1930-ban: 8,68). Ez az arány azt jelzi, hogy ha a város és a kereskedelem között általánosságban joggal állapítottunk meg szoros kapcsolatot, akkor kiegészítésként hozzátehetjük: a kapcsolat szorossága kiváltképpen és fokozott mértékben jellemző a nagyvárosokra. Összehasonlításként az ipari foglalkozásuk megoszlását is áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a fajlagos adatok ezeknél is a településtípusok rangsora szerint növekszenek (az egyetlen kivétel: 1930-ban a 10 000 lakosra jutó ipari foglalkozásuk száma a törvényhatósági jogú városokban alacsonyabb volt, mint a többi városban), azonban a növekedés mértéke jelentősen kisebb, mint a kereskedelemnél. A 10 000 lakosra jutó ipari foglalkozásuk száma a tízezres lakosságszám alatti községek és a főváros között ennek megfelelően 1910-ben 5,3-szeres, míg 1930-ban csak 4-szeres eltérést mutatott. Ez tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy az ipari foglalkozásuk viszonylag kisebb arányban koncentráálódtak a városokba, mint a kereskedelmi foglalkozásuk.

3. A községekben, ahol az ország lakosságának nagyobb többsége élt, a kereskedelmi foglalkozásúaknak csak kisebb hányada volt található. Az ipari foglalkozásuk aránya szintén a népességé alatt maradt a falvakban, de a kereskedelemhez képest jóval kisebb volt az eltérés. Az országos adatok, illetve arányok jól megvilágítják ezt mindkét időpontban, de az első világháborút követő területi változások hatása miatt nem hasonlíthatók egymással össze. A lakosságszámhoz viszonyított adatok azonban az időbeli összehasonlíthatóságot is biztosítják. Megállapítható, hogy míg a városokban csak a kereskedelmi foglalkozásuk fajla-

gos arányszámai mutattak minden településtípusnál emelkedést, s az ipari foglalkozásúak csak az egyéb városokban, ami miatt a kereskedelem városi növekedése összesítve lényegesen magasabb volt, mint az iparé, addig a falvakban mindkét foglalkozás mindkét községecsoportban emelkedést mutatott, bár a kereskedelem növekedése itt is magasabb volt, de csak kisebb mértékben. Ennél is figyelemre méltóbb azonban az, hogy a falvakban mennyivel magasabb az iparosoknak a kereskedőkhöz viszonyított fajlagos aránya, mint a városokban. Míg ugyanis az iparosok és kereskedők fajlagos adatainak hányadosa a városoknál 1910-ben 3,90, és 1930-ban 3,18 volt (ebből Budapest esetében a hányados 1910-ben 3,36 és 1930-ban 2,58), addig a községeknél 1910-ben 6,15, és 1930-ban 5,74 volt (10 000 lakos felett: 1910-ben 5,44, és 1930-ban 5,03; 10 000 lakos alatt: 1910-ben 6,21, és 1930-ban 5,96). Így tehát azt látjuk, hogy az iparosok és a kereskedők egymáshoz viszonyított aránya a fővárosban volt a legkisebb, az alacsonyabb rangú települések csoportjainál fokozatosan emelkedett és a legmagasabb a tízezres lakosságszámot el nem érő községekben volt. Más szóval: az ipari népesség a kereskedelminél lényegesen nagyobb arányban élt a falvakban. Ez a jelentős arányú falusi iparosság döntő többségében a kisiparosságból került ki. A falusi lakosság önellátásának csökkenése ugyanis a sokáig alapvetően kisipari jellegű élelmiszer- és ruházati iparok — de mellettük több más szakma — számára kedvező fejlődési lehetőséget teremtett. A városi népesség számbeli gyarapodása ugyanakkor a kisipar városi kiterjedését is eredményezte. Míg azonban a lakosság a városokban a fogyasztási cikkek növekvő hányadát a kisiparosok mellett az egyre jelentősebb számú kereskedőtől szerezte be, addig a falvakban a kisiparosok szerepe a lakosság mindennapi szükségleteinek kielégítése terén nemcsak jóval nagyobb, hanem még fokozódó részarányú is volt.

Ezt támasztja alá másik oldalról a gyári munkásság nagyfokú területi koncentrációjának jelensége. A nagyipari munkásság többsége a fővárosban és környékén tömörült,¹⁹ ezen kívül még néhány város és nagyobb község volt csak jelentősebb, melyekben nagyobb nehézipari üzemek működtek. A falvak nagy többségében — a gyáripár területi koncentrációja és aránylag még nem túl erős fejlettsége miatt — nem, vagy csak elenyésző számban éltek olyan nagyipari munkások, akik a más helységben (többségében városban) települt gyárakba utaztak rendszeresen dolgozni (az úgynevezett ingázók). A falvakban található ipari foglalkozásúak tehát túlnyomó részben önálló kisiparosok vagy a kisiparban alkalmazott munkások voltak. A nagyszámú falusi iparosság létére, sőt gyarapodására a gazdaság adott fejlettségi szintjén a lakosság ellátásában játszott fontos szerep ad magyarázatot. A falusi lakosság személyi fogyasztásának — és a parasztgazdaság termelő fogyasztásának — kielégítése árukkal nagyrészt még ennek a kisiparosságnak a feladata volt. Másként fogalmazva: ezeknek a fogyasztási igényeknek a növekvő jelentkezése biztosított életlehetőséget a kisipar számára. Sőt ez számos fontos szakmában nemcsak, hogy nem korlátozódott a falvakra, hanem teljesen általános — tehát városi jelenség is — volt.

¹⁹ Berend T. Iván—Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. — Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. kötet. Budapest, 1961. 535—572.

A belkereskedelem tevékenységének kiszélesedése; a prekapitalista eredetű formák továbbélése

Az önellátási tendenciát gyengítő tényezők — a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség és a városi lakosság növekedése — hatására *a kereskedelem tevékenysége kiszélesedett*. Magyarország példáján ezt az összes kereskedelmi foglalkozásúak számbeli és aránynövekedése illusztrálja (2. táblázat). A 10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak száma 1890 és 1930 között még a magasabb szintről induló főváros esetében is több, mint másfélszeresére emelkedett, míg országosan a növekedés még magasabb volt.

Az egyes kereskedelmi formák, illetve ágak fejlődését külön is vizsgálva, elsőként az *árkereskedelem prekapitalista eredetű formáinak továbbélése* hívja fel magára a figyelmet.

Az árkereskedelem legáltalánosabb színhelyei évszázadokon át a helyi piacok, illetve regionális, országos vagy éppen nemzetközi jelentőségű vásárok voltak. A gyakrabban tartott, a helyi piackörzet rendszeres árucseréjének lebonyolítására szolgáló piac (hetivásár) és a ritkán sorra kerülő, nagyobb távolságok közötti árucseré keretét szolgáltató vásár közös sajátosságait eredetileg a nagy többségében önellátó jellegű gazdaság viszonyai határozták meg. Elsőként említést érdemlő jellegzetességük, hogy az árucseré legátfogóbb keretétől szolgáltak, s ez eleve vegyes jellegűvé tette általában őket: mezőgazdasági és ipari termékek, illetve élelmiszerek, ipari nyersanyagok (agrártermékek), ruházati és használati cikkek, termelőeszközök stb. kicsinybani és nagybani, bel- és külkereskedelmi forgalmának szinterei voltak. Bizonyos specializáció megnyilvánult ugyan bennük,

2. táblázat. Kereskedelmi foglalkozásúak* (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

		1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes kereskedelmi foglalkozású (ezer)	Magyarország**	161,8	194,5	251,2	160,0	204,8	
	Budapest	25,5	41,0	55,2	66,8	79,1	
Az összes kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású ‰-ában	Magyarország	95,9	93,6	91,4	87,1	90,6	
	Budapest	90,4	87,8	85,1	80,6	86,9	
Az országos összes ‰-ában		Budapest	15,7	21,1	22,0	41,8	38,6
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	106,2	115,7	137,9	200,5	235,7
		Budapest	503,9	560,5	626,9	719,1	786,0
	növekedési index	Magyarország	1,00	1,09	1,30	1,89	2,22
		Budapest	1,00	1,11	1,24	1,43	1,56

* A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók; piaci árusok, kofák; házalók; ügynökök; közraktári vállalatok dolgozói.

** Magyarország első világháború előtti területének adatai Fiume nélkül.

résben úgy, hogy egyes árucikkek kereskedelmének meghatározott helyek váltak a gócpontjaivá, illetve a termelés sajátosságaitól is függően megszabott időpontokban tartották őket, részben pedig úgy, hogy a nagyobb, hosszabb ideig tartó vásárokon az egyes árucikkek adás-vevéseinek nemcsak kijelölt helye, de megállapított időbeli sorrendje is kialakult, vagy a hetipiacokon elkülönítették a fogyasztók, valamint a kereskedők számára előírt vásárlási időt. A kezdetleges gazdasági viszonyoknak megfelelően az áruforgalom jelentős részét maguk a mezőgazdasági és az ipari kisárutermelők bonyolították le, kereskedők közbeiktatása nélkül. Az árutermelés előrehaladásával nőtt a regionális és a nemzetközi árucserébe belépő áruk mennyisége, s ennek révén az ezt a távolsági kereskedelmet lebonyolító kereskedők száma is szaporodott. E kereskedők jellegzetes típusa a *vásározó kereskedő* volt, aki vásárról vásárra járt, gyakran egész éven át, s áruinak többségét a kézműipar vagy a paraszti mellékipar termelése szolgáltatta. Másik sajátos válfaja e kereskedőknek többnyire az agrártermékek (élelmiszer, állat, ipari nyersanyag) felvásárlója és nagybani szállítója volt, aki nemritkán egyéb üzleti vállalkozásokba is fogott (pénzkezelés, hadsereg-szállítás, kincstári bérlet). Az előbbi típus a kezdeti tőkés fejlődés során sok esetben tőkés manufaktúrát hozott létre, míg az utóbbi — különösen az elmaradottabb kelet-délkelet-európai országokban — egyik tipikus megtestesítője volt a korakapitalista vállalkozónak.

Jóllehet a helyi piac, a vásár az árucseré ősrégi keretétől szolgált, s leginkább a feudális gazdaság fejlettségi színvonalának felelt meg, a kapitalizmus kezdeti szakaszában is megtartotta még vezető szerepét a belkereskedelemben. Angliában 1760 körül „a belföldi forgalom legnagyobb részét a nagy országos vásárok bonyolították le, amelyek még mindig majdnem oly jelentősek voltak ekkor, mint a középkorban”.²⁰ A XIX. század közepén nagyjából még hasonló volt a helyzet Közép-Kelet-Európában, így például Németországban is.²¹ A Habsburg-monarchiában ez időben az iparcikk-forgalom egyik főhelye Brünn volt, ahol évente hét vásárt tartottak (emellett a brünni kereskedelmi kamara körzetében 152 piachelelyen 543 piac szolgált a helyi áruforgalmat), ugyanakkor a Monarchia nyerstermény-forgalmának középpontjai a pesti vásárok voltak, de mellettük még a debreceni vásároknak is nagy jelentőségük volt.²² A korabeli nagy fontosságuk tükröződik a bécsi kereskedelmi kamara véleményében is, amelyet az 1851. évi jelentésében fogalmazott meg. A bécsi tőzsde korlátozott lehetőségeinek tényezőit számba véve ugyanis a kereskedelmi kamara azt állapította meg, hogy az árukereskedelem alakulását egy jó eredményű pesti, debreceni vagy brünni vásár meghatározza.²³ Ezeknek a vásároknak a jellege még mindig nem csupán belkereskedelmi, hanem nagymértékben külkereskedelmi is volt. Ez utóbbi jellegük azonban a tőkés fejlődés előrehaladásával, a közlekedési forradalom kibontakozásával és a modern kereskedelmi szervezet kiépülésével gyorsan csökkenni kezdett. Belső piaci szerepük azonban főleg a lassabban fejlődő mezőgazdasági körzetekben, így például Magyarország jelentős részén is — bár csökkenő tendenciát mutatva — a XX. századig megmaradt.

²⁰ Arnold Toynbee: Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században. Budapest, 1909. 41.

²¹ Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. II. Band. 353—354.

²² Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn... im Jahre 1851. Brünn, 1854. 275—277, 288.

²³ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns... 1851. Wien, 1853. 60.

Még szívósabbnak bizonyultak és sok helyütt napjainkig is fennmaradtak — nem minden változás nélkül természetesen — a helyi jelentőségű piacok (hetivásárok), amelyek hosszú ideig rendkívül fontos szerepet játszottak a lakosság mindennapi, vagy legalábbis gyakoribb szükségleteinek kielégítésében. Magyarország mezőgazdasági statisztikáját elkészítve Galgóczy Károly 1855-ben megállapította, hogy a naptárakba bejegyzett 632 helyen (a Bánáttal együtt) megtartott 2517 úgynevezett országos vásárnál a valóságban még több is volt, szaporodásuk oka azonban nem elsősorban a forgalom fokozódása, hanem a vásárjog után járó jövedelem növelését célzó törekvés volt. Fontosabbnak tartotta már ekkor — nyilvánvalóan összességükben vizsgálva — a hetivásárokat, amelyek számát 300 fölé tette.²⁴ A piacoknak a városok élelmiszer-ellátásában volt különösen nagy szerepük. A városok növekedésével, lakosságszámuk gyarapodásával együtt nőtt a városi piachelyek száma és a piacnapok is szaporodtak, szétfeszítve a korábbi kötött, szűk kereteket. 1852-ben a növekvő lakosságú Pesten és Budán fellépett élelmiszer-drágaság okait vizsgálva a városi és a helytartósági hatóságok a helyzet javulását elsősorban új pesti piachelyek kijelölésétől, valamint a piacnapok hetenkénti száma korlátozásának (két hetipiac volt engedélyezve Pesten) a feloldásától várták, illetve az ezek eredményeként megnövekvő paraszti áru-felhozattól és a konkurrencia fokozódásának hatására csökkenő áraktól (a változások kezdeti lassúságára jellemző, hogy a Helytartóság ekkor még csak az előbbit engedélyezte).²⁵

A városi piacokon eladásra kerülő mezőgazdasági termékeknek eleinte döntő többségét, de — ha csökkenő tendenciát mutatva is — később sem lebecsülhető hányadát maguk az árutermelő parasztok árusították. Ugyancsak részben ők árulták a paraszti háziipar termékeinek egy részét is, akárcsak az ipari termékek egy további hányadát maguk a kézművesek bocsátották áruba. A forgalom növekedésével önálló foglalkozási ágként kialakult a *piaci illetve utcai árusok*, a *kofák* csoportja. Ezek általában a kistermelőktől szerezték be azokat az árukat, amelyekkel kereskedtek. Önálló üzlethelyiséggel nem rendelkeztek, ezért a gazdasági törvényhozás és a statisztika nem tekintette őket szorosabb értelemben vett tulajdonképpeni kereskedőknek. Az élelmiszerkofák főleg gyümölcsöt, főzeléket, baromfit, tojást, esetleg tejet, tejterméket, de több egyéb élelmiszert is árultak, míg az egyéb piaci árusok különféle iparcikket, használati tárgyakat, ruházati cikkeket stb. árusítottak.

A kereskedelem fejlődésének egyik sajátossága nyilvánul meg abban a jelenségben, hogy a prekapitalista eredetű piaci kereskedelem a kapitalizmus kibontakozásával jelentős ideig nemhogy teret vesztené, hanem növekszik. Az iparosodás és az urbanizálódás fokozódásával párhuzamosan csökkent a lakosság önellátása, s a közszükségleti cikkek iránti növekvő mindennapos kereslet kielégítésére a már készen talált forma felhasználása kínálkozott — legalábbis részben — kézenfekvő megoldásként. Előnye volt ennek az is, hogy alig kívánt előzetes tőkebefektetést. A piaci, illetve utcai árusok, kofák a piac számára kijelölt helyen, vagy az utcán árusítottak a szabad ég alatt, esetleg bódékban.

A középkori eredetű iparcikk-csarnokok (posztócsarnok stb.) mintájára a XIX. század folyamán kezdték az élelmiszerárusítás célját szolgáló vásárcsarno-

²⁴ Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest, 1855. 138–144.

²⁵ Országos Levéltár K. K. Civil-Commissär für Ungarn. Elnöki iratok. D. 51. 2070/pr./1852.

3. táblázat. Piaci árusok, kofák (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

			1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes kereskedelmi foglalkozású % ^o -ában	Magyarország	A	5,2	7,5	8,5	12,2	8,5	
		B	—	6,1	6,5	8,3	6,1	
	Budapest	A	4,8	9,3	8,7	10,7	7,5	
		B	—	7,3	5,8	7,3	5,3	
Az országos összes % ^o -ában	Budapest	A	14,6	26,1	22,5	36,6	34,3	
		B	—	25,2	19,7	36,6	33,8	
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	A	5,5	8,7	11,7	24,5	20,0
			B	—	7,0	8,9	16,7	14,3
		Budapest	A	24,0	51,9	54,4	77,0	59,3
			B	—	40,6	36,4	52,4	41,9
	növekedési index	Magyarország	A	1,00	1,58	2,13	4,45	3,64
			B	—	1,00	1,27	2,39	2,04
		Budapest	A	1,00	2,16	2,27	3,21	2,47
			B	—	1,00	0,90	1,29	1,03

— nincs adat

A = Piaci árusok, kofák

B = Élelmiszerkofák és egyéb élelmiszerárusok (a fentiek közül)

kokat emelni a nagyobb ipari városokban. A világítással és folyóvízzel is ellátott vásárcsarnokok higiénikusabb és kényelmesebb adás-vevést tettek lehetővé (az elsőt — amely még napjainkban is működik — 1822-ben építették Liverpoolban, már gázvilágítással és friss vízzel ellátva²⁶). Budapest hat vásárcsarnokát 1895 és 1897 között építették fel és nyitották meg, melyekhez az 1930-as évek elején épített Nagyvásártelep járult még.²⁷

A lassanként lényegében is megváltozó, átmeneti jellegű kereskedelmi forma tartalmának mennyiségi növekedését a piaci árusok, kofák számarányának alakulásával jellemezhetjük a magyar népszámlálások foglalkozási adatai alapján (3. táblázat). A legáltalánosabb tanulságok, melyek a piaci árusok, kofák fenti adataiból megállapíthatók, a következők: 1. döntő többségük (70—80%) élelmiszerárusítással foglalkozott; 2. az összes kereskedelmi foglalkozású keresőhöz viszonyítva arányszámuk emelkedése enyhébb, a lakossághoz viszonyított számuk növekedése viszont nagyarányú volt (jól látszik ez, ha összevetjük a tulajdonképpeni kereskedelem ezután sorra kerülő megfelelő adataival); 3. az

²⁶ Dorothy Davis: A History of Shopping. London, 1966. 253.²⁷ Budapest enciklopédia. Budapest, 1970. 374—375.

erősen városi ellátási funkció miatt igen nagymértékű a városba koncentrációjuk, jól kifejezi ezt a főváros adatainak az országos adatokkal való egybevetése (az első világháború utáni ugrás nagyjából a területi változások s ezek nyomán Budapest szerepének megnövekedése miatt következett be). A piaci, vásárcsarnoki árusítás a kereskedelem modernizálódásának megindulása, az új kereskedelmi formák elterjedése után vesztett jelentőségéből, de nem tűnt el, sőt napjainkig is fennmaradt az európai városok jelentős részében.

A *házalókereskedelem* a régi vándorkereskedelem egyik továbbélő formája volt. A házaló helységről-helysére vándorolva, esetenként házról-házra járva kínálta eladásra áruit, amelyek többnyire a paraszti melléipar termékei voltak. Esetenként a házalók — a paraszti háziipari termékek megvásárlásán túl — összegyűjtő-felvásárló tevékenységet is folytattak, főleg különböző, a mezőgazdasági termelésből származó cikket vásárolva (nyersbőr, toll stb.), esetleg cserekereskedelm formájában. A házalók — akiket a piaci árusokhoz hasonlóan szintén nem tekintettek szorosabb értelemben vett tulajdonképpeni kereskedőknek — engedély alapján árulhattak a vásárokon, hetipiacokon is, bár ilyen tevékenységüket a konkurenciától szabadulni akaró helybeli kereskedők vagy iparosok panasza alapján gyakran korlátozták. E jelenségek Európa számos országában teljesen általánosak voltak a feudális viszonyok bomlása és a kapitalista viszonyok kialakulása idején.

A házalók tevékenysége egy országon belül gyakran a helyi különbségekből adódó munkamegosztás eredményének realizálását segítette elő. Így például Magyarországon még a XIX. század közepe táján is az északi megyék szlovák paraszti fonó-szövőiparának termékét, a lenvásznat a szlovák házalók az ország középső és déli mezőgazdasági vidékein adták el.²⁸ Sok esetben a házalók tevékenysége nem maradt meg egy ország határai között. A Habsburg-monarchián belül ez eléggé természetes volt, de a Monarchia határait is átlépték a házalók. Magyarország nyugati határszéli megyéiből a szomszédos Alsó-Ausztriába és Stájerországba, az északi megyékből Morvaországba, Sziléziába, Galíciába mentek át a német, zsidó házalók,²⁹ míg a szlovák házalók a cári birodalom területére, Havasalföldre, Moldvába,³⁰ Bulgáriába és Dalmáciába³¹ is eljutottak.

A kapitalista viszonyok fejlődése, az ipar és a közlekedés forradalmának következményei azután mindinkább felszámolták a házalókereskedelm létfeltételeit. A térvész előtt azonban sokhelyütt átmeneti fellendülés következett be, mert a kapitalista vállalkozók a modern viszonyoknak jobban megfelelő formák kialakulásáig ezt az ősi kereskedelmi formát is felhasználták áruforgalmuk növelése, új cikkeik elterjesztése érdekében. Németországban például a XIX. század harmadik negyedében a házalók száma több mint megkétszereződött, de az 1880—1890-es években általános visszaesés kezdődött.³²

A házalókereskedelem hanyatlásának rohamossá válását olvashatjuk ki a magyarországi adatokból is. (4. táblázat a 641. oldalon.) Az általános csökkenéstől eltérően egyedül a fővárosi házalóknak az ország összes házalóihoz viszonyított számaránya emelkedett az első világháború után, méghozzá jelentősen. Ennek az

²⁸ Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Budapest, 1964. 62—65.

²⁹ Országos Levéltár. K. Commissär für Ungarn. Geringer iratok. D. 55. 563 /R. G./ 1849, 3054/G/1849, 3373/G/1849, 4038/G/1849, 5412/G/1849.

³⁰ Országos Levéltár. Geringer iratok. D. 55. 2899/G/1849.

³¹ Tolnai: i. m. 66.

³² Sombart: i. m. 358—362.

4. táblázat. Házalók (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

		1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes kereskedelmi foglalkozású %-ában	Magyarország	8,4	8,5	6,0	2,9	1,8	
	Budapest	4,3	4,0	2,6	1,6	1,1	
Az országos összes %-ában	Budapest	8,0	10,0	9,5	23,3	24,7	
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	9,0	9,9	8,3	5,8	4,2
		Budapest	21,6	22,5	16,2	11,6	8,9
	növekedési index	Magyarország	1,00	1,10	0,92	0,64	0,47
		Budapest	1,00	1,04	0,75	0,54	0,41

volt az oka, hogy bár a fővárosi adatok is csökkenést mutatnak, az országos csökkenés sokkal nagyobb volt. A viszonyszámok homogén megoszlás esetében kiküszöbölnek a területben és a népességben bekövetkezett változásokat. A fentemlített arányváltozásnak az a magyarázata, hogy az első világháború előtti Magyarországnak a peremvidékein volt jelentősebb a házalók aránya, azokon a területeken, amelyekről már a múlt század közepével kapcsolatban is szó volt. Ez azt példázza, hogy a kevésbé fejlett területek nyújtottak tovább életlehetőséget e korábbi fejlettségi viszonyoknak megfelelő forma számára.

Az újabb kereskedelmi foglalkozások közé tartozó ügynökök számaránya a kapitalista piacgazdaság igényei következtében kezdetben jelentősebben nőtt (az összes kereskedelmi foglalkozásúaknak 1890-ben 3,5⁰/₀-áról 1910-ben 5,1⁰/₀-ára), majd az első világháborút követő gazdasági és területi változások, a kedvezőtlen konjunkturális viszonyok miatt csökkenni kezdett (1920-ban 4,5⁰/₀-ra, 1930-ban 3,7⁰/₀-ra). A népességhez viszonyítva azonban számuk erősebb növekedést és némileg kisebb csökkenést mutatott országos viszonylatban. Az ügynökök nagyvárosi koncentrációja nagyobb volt a kereskedelem átlagánál is (1890-ben 31⁰/₀, majd egyenletes emelkedés eredményeként 1930-ban már 53⁰/₀), ami egyértelműen mutatja, hogy tevékenységük milyen szorosan kapcsolódott a fejlődő tőkés gazdasághoz. Még erősebb volt a pénzügyek koncentrációja (az összes pénzügyi foglalkozásúnak 1890-ben 39⁰/₀-a, 1930-ban 56⁰/₀-a volt Budapesten), ami kivüláglik abból az eltérésből is, amit a kereskedelmi foglalkozásúaknak a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúakhoz történő viszonyításakor a főváros rendre alacsonyabb arányszámai mutatnak az országosakhoz képest.

A kereskedelemhez sorolt *közraktári vállalatok*ban foglalkoztatottak csekély arányszáma (ami a kereskedelembe foglalkoztatottak 0,1⁰/₀-a és 0,3⁰/₀-a között mozgott) nem tükrözi azt a fontos szerepet, amelyet a közraktárak a kereskedelmi életben játszottak.

A kereskedelem legjelentősebb, legnagyobb létszámú ágát a *tulajdonképpeni kereskedelem* képezi. A városokban a kézművesek mellett már igen korán megjelentek a letelepedett kereskedők, akik boltjaikban folytatták tevékenységüket. Ezt az állandó üzlethelyiségben folytatott letelepedett kereskedelmet nevezzük tulajdonképpeni kereskedelemnek. A XIII—XIV. századtól a XIX. század közepéig a

városi kiskereskedelem viszonylag keveset fejlődött, hiszen a társadalmi-gazdasági viszonyok által meghatározott piacviszonyok nem idéztek elő jelentősebb módosulást. A kezdettől vegyeskereskedést folytató szatócsboltok alig változtak az évszázadok folyamán. A XVIII. századra az áruk fajtái szerinti specializáció kezdetei jelentkeztek csak. Különváltak a tengerentúli ún. gyarmatárúkat (fűszereket, cukrot, festékeket stb.) árusító boltok; az iparcikkekkel kereskedők közül pedig legfeljebb a textiliával, a vas- és acéláruval, az agyag-, porcelán- és üvegáruval, valamint a divat- és díszműáruval kereskedők négy nagyobb csoportja különült el; ehhez járultak kiegészítőként a zsidóárúcsalók (szerepük azért volt jelentős, mert a termékeket általában sokkal hosszabb használati időre gyártották, mint a XX. században).³³

A kiskereskedők — így nevezzük a közvetlenül az egyéni fogyasztóknak árusító kereskedőket — száma és aránya a kapitalizmus kora előtt még rendkívül alacsony volt. Kereskedelmük méretei igen szerények voltak, az önálló kiskereskedők kevés alkalmazottat foglalkoztattak, áruforgalmuk értéke és a haszon méretei egyaránt korlátozottak voltak. A városi kereskedők céhszerű érdekvédelmi testületeik segítségével igyekeztek kishatókörü tevékenységükkel szerzett szerény jövedelmüket minden konkurenciával szemben biztosítani. A szűk keretek által meghatározott korlátolt látókör volt a fő jellegzetessége annak a szatócsszellemnek, melynek elmaradott szemlélete a kisméretű kereskedelmi tevékenység velejárójaként konzerválódott a feudalizmust felváltó kapitalizmus idején is. Ez a kisméretű jelleg azonban nem korlátozódott csupán a kiskereskedőkre, hanem — mutatis mutandis — a nagykereskedők egyik típusának is sajátja volt. Míg ugyanis a nemzetközi kereskedelem nagykereskedői koruk tipikus korakapitalista nagytőkései voltak (monopolisták, kalandor-vállalkozók, tőkés vállalkozók, akiknek egy részéből ipari tőkés lett), addig kialakult a nagykereskedőknek az a típusa is, amelyik nem lépte át összegyűjtő, közvetítő tevékenysége általában nem túl tágas kereteit (a paraszti árutermelés mezőgazdasági vagy ipari termékeinek felvásárlása és továbbítása, az importált vagy hazai manufaktúra áruk továbbítása, szétosztása stb.). E típus plasztikus képét rajzolta meg Max Weber, amikor a tradicionális szellemű vállalkozót jellemezte,³⁴ magyarországi képviselőinek pedig egész körképét nyújtotta Gyömrei Sándor, Pest-Buda kereskedelmét 1849-ig bemutató tanulmányában (a kereskedők egyéb csoportjait is szemléletesen jellemezve).³⁵

A kapitalista korszak kezdetén a kereskedelem területén eleinte csak csekély fejlődés mutatkozott, s az ipari forradalom kibontakozását követően is még mindig alig figyelhető meg változás. A XIX. század közepén Anglia kereskedelme — Jefferys megállapítása szerint — még inkább a régi, mint az új rendszer jegyeit viselte, jóllehet az ipari forradalom és az urbanizáció gyors növekedése már egyre nyilvánvalóbban új szerkezetet és módszereket igényelt.³⁶ Ezek az új jelenségek többségükben még Angliában is csak a XIX. század közepétől hódítottak érdemlegesen teret, s a tőkés fejlődésben hátrább tartó országokban ehhez képest természetesen további késés tapasztalható.

³³ I. m. 367—369.

³⁴ *Max Weber*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. — Gazdaság és társadalom (szemelvény-gyűjtemény). Budapest, 1967. 326—327.

³⁵ *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. — Tanulmányok Budapest múltjából. XII. kötet. Budapest, 1957. 197—278.

³⁶ *Jefferys*: i. m. 1.

5. táblázat. Tulajdonképpeni kereskedelemmel* foglalkozók (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

		1890	1900	1910	1920	1930
Az összes tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozó (ezer)	Magyarország**	133,9	154,4	201,3	128,3	175,9
	Budapest	21,3	32,2	43,4	54,8	68,1
Az összes kereskedelmi foglalkozású ‰-ában	Magyarország	82,8	79,4	80,1	80,2	85,8
	Budapest	83,4	78,5	78,6	82,0	86,1
Az országos összes ‰-ában	Budapest	15,9	20,9	21,5	42,7	38,7
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	87,9	91,9	110,5	160,8
		Budapest	420,7	439,7	492,6	589,8
	növekedési index	Magyarország	1,00	1,05	1,26	1,83
		Budapest	1,00	1,05	1,17	1,61

* Az üzlethelyiségben folytatott letelepedett kereskedelem tartozik ebbe a kategóriába, de a magyar foglalkozási statisztika idesorolt néhány kisebb, részben más kereskedelmi ágakkal rokon jellegű szakmát is (pl. zsidókereskedők, bizományosok).

** Magyarország első világháború előtti területének adatai Fiume nélkül.

Magyarországon a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók számának és arányának alakulását 1890 és 1930 között vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az összes kereskedelmi foglalkozásúaknak a négyötödét többnyire meghaladták, de legalábbis erősen megközelítették (5. táblázat). Az összes kereskedelmi foglalkozásúak (4. táblázat) és a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók adatait összehasonlítva nagy vonásokban azonos tendenciák körvonalai bontakoznak ki. Csupán egy, nem is túl nagyarányú eltérés érdemel külön figyelmet: a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozóknak az összes népességhez viszonyított növekedési indexei az utolsó időpont (1930) kivételével mind országosan, mind a fővárosban alacsonyabbak, mint a kereskedelmi foglalkozásúak megfelelő indexszámai. Ez azt tükrözi, hogy a kereskedelem többi ágának növekedése kezdetben erőteljesebb volt, mint a tulajdonképpeni kereskedelemé. Ebben a kereskedelem fejlődésének a gazdaság egészével összefüggő sajátos vonása nyilvánul meg. A kezdeti időszakban — mint már láttuk — a prekapitalista eredetű, valamint egyes újabb, a tulajdonképpeni kereskedelemhez nem tartozó (ügynökök) kereskedelmi formák gyorsabban fejlődtek, amihez a kisipar kereskedelmet kiegészítő erőteljes és részben még növekvő szerepe járult. A tulajdonképpeni kereskedelem növekedési ütemének tartósan ezek fölé emelkedése már újabb fejlődési szint elérését jelzi. Ez azonban csak a tulajdonképpeni kereskedelem fejlődését meghatározó tényezők változásainak függvényeként következhetett be.

A szakkereskedelem kiépülése

Az ipari forradalmat követő iparosodás és a városodás előrehaladásával, a munkamegosztás fokozódásának eredményeként jelentősen *megnőtt a fogyasztók tábora*, akik a fogyasztási cikkeket vásárlás útján szerzik be. Ugyanakkor *a tömegtermelés kiterjedésének eredményeként az eladásra kínált fogyasztási cikkek mennyisége növekedett, választéka bővült*. A piacviszonyok változása több vonatkozásban is *fejlesztőleg hatott a tulajdonképpeni kereskedelemre* (a piacviszonyok hosszú távú fejlődési trendjét és annak hatásait véve itt csak figyelembe, és eltekintve ezen belül a ciklusok alakulásától, a konjunkturális ingadozásoktól). A népességszám növekedése önmagában is bővítőleg hatott a kereskedelemre, ez azonban még nem jelentett volna aránynövekedést. Az önellátás visszaszorulása, az árutermelés fokozódása viszont már a kereskedelmi forgalom aránynövekedését is maga után vonta. Rohamosan nőtt a munkásosztály, valamint az egyéb alkalmazottak (hivatalnokok, értelmiség stb.) száma. Emelkedett — bár eleinte csak lassan tárguló körben — az egy főre eső fogyasztás. Az életkörülmények javulása, modernizálódása abban is megnyilvánult, hogy a korábban luxuscikkeknek számítók, csak kevesek által fogyasztott, illetve használt cikkek fogyasztókörre szélesedni kezdett. A kereskedelem tevékenységi köre azáltal is bővült, hogy a természetbeni bérezés, illetve az a rendszer, amelynél a munkások a tőkés vállalat boltjában voltak kénytelenek vásárolni (truck-system) — ami kezdetben, az új ipari vagy bányász településeken, nemcsak a vállalat kényszere, hanem a kereskedők jelenlétének hiánya miatt is bekövetkezhetett — a XIX. század folyamán visszaszorulóban volt, majd a legtöbb államban a törvényhozás meg is tiltotta azt. Jellemző, hogy a kevésbé fejlett területeken a mezőgazdasági munkások természetbeni bérezése az iparra vonatkozó tilalom után még hosszabb ideig szokásban volt (Magyarországon például az 1898. évi tiltó törvény — 1898: II. tc. 32. § — után még mintegy fél évszázadig).

A változások egyik, teljesen általánosan jelentkező hatása a szatócsboltok, *vegyeskereskedések* szaporodása volt. A városok növekvő népessége a kereskedelem bővülését igényelte, illetve a lakosság fokozódó fogyasztása egyre több, állandó üzlethelyiségben árusító kereskedő számára nyújtott megélhetési lehetőséget. A piaci kereskedelem ugyanis az igen dinamikus növekedés ellenére sem volt képes a növekvő szükségletek kielégítésére. A kis boltok területileg rugalmasan nyomon követték a lakosságot, amelynek az időjárásra és az időre való tekintet nélkül rendelkezésére állhattak. A szatócsboltok a mindennapi közszükségleti cikkek viszonylag széleskörű választékával felszerelve nemcsak élelmiszereket és élvezeti cikkeket, de különféle, főleg gyakrabban keresett — leginkább a háztartásokban használt — iparcikkeket is árusítottak, ami a vásárlókhöz való rugalmas alkalmazkodás újabb oldalát jelentette. Mégis forgalmuk nagyobb részét nem az iparcikkek tették ki a városokban, ahol külön szakboltok álltak rendelkezésre e téren. A falvakban — esetleg a kisebb, illetve a korábbi mezőgazdasági jellegtől még kevésbé megszabadult városokban — ezzel szemben az iparcikkeknek lényegesen fontosabb volt a szerepe a vegyeskereskedések forgalmában. A városokkal szemben ugyanis a falvakban — amelyekben az önellátás különösen az élelmiszerellátás terén még sokáig jelentős maradt — a vegyeskereskedés volt gyakran az egyetlen bolt, amelynek az iparcikkellátás terén nem volt helyi kereskedő versenytársa. Míg tehát a városokban az említett változások hatása többek között abban mutatkozott meg, hogy egy-egy adott városban nőtt a szatócsboltok,

vegyeskereskedések száma, addig a falvakban a hatást a leggyakrabban az jelezte, hogy ahol addig még nem volt, ott is megjelent a bolt.

A gazdasági és társadalmi változások további hatása a tulajdonképpeni kereskedelemre az élelmiszereket, valamint a mezőgazdasági termékeket árusító *szakboltok* megjelenésében is felismerhető. Ennek első jeleit tulajdonképpen már korábban is megtaláljuk a gyarmatárúkkal kereskedő boltok különválásában, melyek utódai a nagyszámú fűszerüzletek. Ezek jelentős része sok helyen kevésbé különbözött a szatócsboltoktól, mert fűszeren és élelmiszeren kívül élvezeti cikkeket és a háztartásban használatos tisztítószereket — valamint korábban a világitáshoz szükséges szereket — is árusított. Mellettük azután az élelmiszer-kereskedelem sokféle szaküzlete vált külön, gyakran a piaci árusításban már kialakult specializáció szerint (tej és tejtermék, baromfi és tojás, hal, főzelék és gyümölcs stb.), esetenként azonban sajátos városi szakkereskedések is létrejöttek (pl. csemegekereskedés). A mezőgazdasági termékeket árusító boltok részben szintén a piacok, nagyobb részben azonban inkább a vásárok kereskedelmi forgalmának az örökösei. Szakosodásuk többnyire magától értetődő: kereskedés élő állatokkal (marha, sertés, ló, juh) és állati termékekkel (nyersbőr, gyapjú, csont, toll stb.), gabonával és egyéb terményekkel (részben feldolgozott formában is, így pl. őrleményekkel, valamint mindenféle növényi termékkel).

A fogyasztópiac növekedésének és a fogyasztási cikkek tömegtermelése kiterjedésének másik fontos következménye a tulajdonképpeni kereskedelemben az iparcikket árusító szakboltok megjelenése, illetve számának növekedése és áruajták szerint fokozódó differenciálódása volt. Az iparcikkboltok szaporodását, az iparcikk-kereskedelem kiterjedését egyaránt befolyásolta az, hogy a kisipar milyen mértékben elégítette ki a lakosság szükségleteit, — illetve milyen volt a házilag készített cikkek aránya, — valamint az, hogy a gyáripar mikor és milyen mértékben tért rá az egyes fogyasztási cikkek gyártására. A ruházati cikkek csoportja azt példázza még Anglia esetében is, hogy milyen jelentős fáziskülönbség volt a textilipar forradalmasodása és a ruházati ipar nagyüzemi formájának megjelenése között (hasonló volt a helyzet a bőr- és a cipőiparnál is). A vasipari és műszaki cikkek, valamint a vegyipari termékek esetében az a késedelmi tényező, amit az iparosodás folyamán egy-egy ágazat forradalmasodásának későbbi kezdete jelentett, még azzal is kiegészült, hogy mikor jelentek meg az újabb találmányok révén az új iparcikkek és váltak jelentősebb mennyiségben eladásra kínált áruvá, illetve egyáltalán mikor jelentkezhetett kereslet irántuk. Már a felemlített néhány tényező is azt indokolja, hogy az iparcikk-kereskedelem fáziskésésben legyen az iparosodáshoz képest, másrészt viszont egy-egy új ipari ág fellendülése rohamos növekedést vonjon maga után a megfelelő kereskedelmi területen is. A fentieket még azzal kell kiegészíteni, hogy a vas- és gépipar fejlődése nemcsak a fogyasztási cikkekkel, de a termelőeszközökkel (szerszámok, gépek, félkésztermékek) folytatott kereskedelmet is fejlesztette. Az életviszonyok modernizálódásának, a kulturális színvonal emelkedésének következtében bővült a könyv-, folyóirat- és napilapforgalom, a papír- és írószer-kereskedelem, a gyógyszerforgalom. Az önellátás visszaszorulása, a munkamegosztás fokozódása és a városodás ösztönzőleg hatott a fűtőanyag- és építőanyag-kereskedelemre is.

A tömegtermelés térhódításának további hatása a kereskedelemmel foglalkozó személyeket érintette. A szakkereskedelem ugyanis eddig többségében az iparhoz hasonlóan tanult mesterség volt, amelyet előbb tanoncként el kellett sajátítani. A kereskedő feladata nemcsak az áruk mérése, szétoztása, darabolása, csomagolása volt, hanem egyes — főleg összevegyítési, kikészítési — műveleteket

maga kellett elvégezzen, amelyekkel az árut fogyasztásra, illetve használatra alkalmassá tette (pl. a kávé pörkölése, a kávé- és teakeverék elkészítése, a festékek keverése). Az áruk beszerzésénél és eladásánál szintén nagy szükség volt a szakértelemre, hiszen a minőség ismeretétől és az ár megállapításától függhetett az elért haszon nagysága. A tömegtermelés kiterjedése azután az áruk mennyiségét ugrásszerűen növelte, minőségüket pedig standardizálta. Az áruk márkázásának bevezetése (védjegy alkalmazása), a gyártó részéről történő reklámozása, majd később az eladásra szánt mennyiségek gyári csomagolása nagyrészt szükségtelenné tette a kereskedők említett szakmai tevékenységét, s ennél fogva szakismeretük egy része feleslegessé vált. Ez az állapot már a XX. századi kereskedelemre jellemző, s csak a gazdasági fejlődés egyéb tényezőitől függő időszakról vált általánosabban meghatározóvá az egyes országokban. Az iparcikk-kereskedelem esetében a szakjelleg említett visszaszorulásának többnyire az a változás felel meg, amit a fogyasztókkal közvetlen kapcsolatban álló kisiparosokat felváltó szakboltok elterjedése jelentett.

A tulajdonképpeni kereskedelem fejlődését Magyarország esetében ismét konkrét adatok alapján is szemügyre vesszük. Előzőleg azonban kereskedelmi ágak szerint rendezni kell az adatokat, hogy a statisztikai gyakorlat nyújtotta lehetőségek minél jobb felhasználásával sikerüljön a gazdaságtörténeti-közgazdasági vizsgálat szempontjait érvényesíteni. E célkitűzés megvalósítása érdekében a rendelkezésre álló statisztikai anyagot át kellett csoportosítani (a 6/B. táblázat a 648. oldalon röviden felsorolja, hogy mit tartalmaznak az egyes kereskedelmi ágak). Ennek során azonban nem csupán a korabeli statisztikai gyakorlat kialakult rendszere, hanem az egyes ágak sajátosságai is korlátozólag hatnak a minél homogénebb csoportok kialakításában. Jellemző példája ennek az élelmiszer-kereskedelem elkülönítésének nehézsége, ami elsősorban a fentebb már jellemzett vegyeskereskedelem lényegéből fakad. Megjegyzendő, hogy ebben az esetben még a forgalmi adatok birtokában sem lenne a kérdés könnyebben megoldható, hiszen a kis szatócsboltok, vegyeskereskedések (amelyek adatait — a magyar statisztikai gyakorlattól eltérően — mint alapjában azonos jellegűekét,³⁷ egy csoportba összevontuk) tulajdonosai általában nem rendelkeztek olyan nyilvántartással, amely lehetővé tette volna az élelmiszerek — valamint esetleg még a mezőgazdasági termékek — és az iparcikkek forgalmának elkülönítését. Adataink tehát több vonatkozásban is csak a főbb arányok és tendenciák körvonalainak bemutatására alkalmasak (ami viszont nem egy esetben — nemzetközi összehasonlítás esetén — még napjainkban is tapasztalható).

A 6/A. táblázat (a 647. oldalon) a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók számát tartalmazza kereskedelmi áganként. Az első világháború előtti és utáni adatok azonban a közben bekövetkezett területi és népességbeli változások miatt nem hasonlíthatók közvetlenül össze a fejlődés bemutatása céljából. Ezért a tulajdonképpeni kereskedelem magyarországi folyamatos fejlődését viszonyszámok segítségével tehetjük vizsgálat tárgyává. Elsőként az egyes *kereskedelmi ágak nagyvárosba koncentrálódását* jellemezzük azzal, hogy a tulajdonképpen-kereskedelemmel foglalkozók közül hány százalék jutott a fővárosba (6/A. táblázat). A legszembeszökőbb jelenség az, hogy a budapesti kereskedelemnek az

³⁷ A modern üzleti élet enciklopédiája. Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona. Szerkesztette: Schack Béla. Budapest, 1934. IV. köt. 173, 335—336.

6. táblázat A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók (főfoglalkozású keresők) Magyarországon* 6/A.

Kereskedelmi ág	Összes kereső (ezer)					Budapest az országos összes %-ában				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	27,4	31,5	46,5	27,9	38,5	18	23	21	37	29
2. Vegyeskereskedelem	51,0	49,9	54,3	26,6	30,4	4	3	2	17**	12**
3. Mezőgazdasági termék	10,4	12,1	13,4	9,5	10,3	20	20	18	37	26
Élelmiszer és mezőgazdasági termék (1—3)	88,8	93,5	114,2	64,0	79,2	10	12	12	28	22
4. Ruházat, textília	19,0	23,8	34,4	18,3	29,2	27	30	30	49	49
5. Vas- és műszaki cikk	3,6	5,0	9,1	6,1	9,9	20	31	37	59	50
6. Vegyes iparcikk	6,8	8,5	11,9	8,6	9,8	33	41	42	61	55
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,6	1,1	2,2	3,2	5,2	78	73	62	70	62
8. Könyv- és műkereskedés	1,4	2,9	3,9	4,3	6,0	38	52	49	68	59
Iparcikk (4—8)	31,4	41,3	61,5	40,5	60,1	29	35	36	56	52
9. Fűtő- és építőanyag	6,9	9,2	13,0	6,9	11,0	20	27	24	47	36
10. Egyéb	6,8	10,4	12,6	16,9	25,6	28	38	38	62	61
Összesen	133,9	154,4	201,3	128,3	175,9	16	21	22	43	39
Összes népesség						3	4	5	12	12

* Magyarország első világháború előtti területének adatai Fiume nélkül.

** Fogyasztási szövetkezetek nélkül: 7.

országoshoz viszonyított aránya jóformán minden ágban és időpontban a lakosságszám arányának a többszöröse volt. Egyedüli kivétel a vegyeskereskedelem csoportja 1900-ban és 1910-ben, amikor is ennek valamelyest alacsonyabb volt az aránya a lakosságénál. Ez a csoport egyébként minden időpontban a legalacsonyabb részaránnyal szerepelt, — ha az összehasonlíthatóság érdekében eltekintünk a csak 1920 óta külön feltüntetett fogyasztási szövetkezetek adataitól, — ami azt támasztja alá, hogy a vegyeskereskedés, mint kevésbé fejlett kereskedelmi forma inkább megfelelt a vidéki — elsősorban a falusi —, mint a nagyvárosi-városi viszonyoknak. A fővárosi kereskedelemnek és lakosságnak az országoshoz viszonyított arányait az egyes időpontokban egymáshoz viszonyítva azt tapasztaljuk, hogy a tulajdonképpeni kereskedelem aránya ugyan mindig többszöröse a lakosságénak, de a kettő hányadosa végig — 1900 és 1920 között jelentősebben — csökkenő tendenciát mutat (5,33-ról 3,25-re). Ez a gazdasági fejlődés előrehaladására, a kereskedelem tevékenységének országos szintű elterjedésére vet fényt. Ha viszont az egyes kereskedelmi ágak fővárosi részarányát tekintjük, akkor a vas- és műszaki cikkek, a vegyes iparcikkek, a gyógyszerek és vegyi cikkek, valamint a

6/B.

A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók kereskedelmi ágaként

1. Élelmiszer	élelmiszer, ital, élvezeti cikk
2. Vegyeskereskedelem	élelmiszer és iparcikk — vegyeskereskedő, szatócs, fogyasztási szövetkezet (1920 óta külön föltüntetve)
3. Mezőgazdasági termék	állat (baromfi és hal nélkül), állati és növényi termék
4. Ruházat, textília	
5. Vas- és műszaki cikk	vasáru, szerszám, műszer, gép, jármű
6. Vegyes iparcikk	háztartási cikk; óra, ékszer; látszer; hangszer; agyag- és üvegáru; bútor; bőráru; díszműáru; papír- és írószer
7. Gyógyszer, vegyi cikk	
8. Könyv- és műkereskedés	könyv- és lapkereskedő és kiadó
9. Fűtő- és építőanyag	fa és egyéb erdei termék, bányatermék, ásvány, építőanyag
10. Egyéb	zsibárus, bizományos és szállító, munkaközvetítő, hirdetés-vállalkozó stb.

könyv- és műkereskedés csoportjánál jelentkező erős nagyvárosi koncentrálttság a gazdasági modernizálódás viszonylag friss voltára hívja fel a figyelmet. Előrehaladás az országos elterjedésben természetesen ezen a téren is volt, ami akkor észlelhető, ha az 1920-tól megnövekedett fővárosi arányoknál ez esetben is figyelembe vesszük a népesség aránynövekedését. Az iparcikk-kereskedelem általában magas fővárosi koncentrálttsága mellett figyelmet érdemel az egyéb kereskedelmi ágak csoportjának ezt némileg meg is haladó aránya. Ezek részben olyan ágak, amelyek a gazdaság modernizálódásával fejlődtek ki (hirdetés, munkaközvetítés stb.), részben olyanok, amelyek a nagyvárosi sajátos életkörülményekkel állnak szoros kapcsolatban (ilyen például a használtcikk-kereskedelem, aminek azonban csak egyik részét bonyolították le a tulajdonképpeni kereskedelemhez tartozó zsibárusok, míg másik részét a velük hozzávetőleg azonos számú házalókereskedők és piaci árusok folytatták).

Az *ágazati szerkezetet* bemutató 7. táblázat (a 649. oldalon) a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók kétféle megoszlásával a kereskedelem két fontos, jellemző mutatójára enged következtetni. Az önálló keresők megoszlásából megközelítő pontossággal látható a boltok megoszlása (a kettő közötti eltérések oka az, hogy a foglalkozási statisztikából a szövetkezeti és a részvénytársasági fiókhálózati boltok külön önálló kereskedők hiányában értelemszerűen nem tűnhetnek elő, amit viszont a kereső foglalkozást átmenetileg nem folytatók adatainak szerepeltetése ellensúlyoz). Az összes keresők megoszlásából a kereskedelmi forgalom, az áruösszetétel hozzávetőleges alakulására következtethetünk (a képet több tényező torzíthatja, ugyanis a foglalkozást átmenetileg nem folytatók — munkanélküliek stb. — adatai növelően hatnak rá, míg az egyes kereskedelmi ágak sajátosságai — attól függően, hogy milyen az adott szakmában a forgalom és a létszám közötti átlagos viszony — növelő, illetve csökkentő módosító hatást fejtenek ki, például ilyen hatások figyelhetők meg a vegyeskereskedelem, illetve a gabonakereskedelem esetében).

7. táblázat. A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók megoszlása Magyarországon, %-ban

Kereskedelmi ág	Önálló kereső					Összes kereső				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	19,1	18,7	21,7	26,8	29,0	20,5	20,3	23,0	21,7	21,8
2. Vegyeskereskedelem	43,9	44,3	40,8	22,6	25,0	38,1	32,3	27,0	20,7	17,3
3. Mezőgazdasági termék	9,9	9,6	8,6	10,3	8,6	7,7	7,9	6,7	7,4	5,9
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	72,9	72,6	71,1	59,7	62,6	66,3	60,5	56,7	49,8	45,0
4. Ruházat, textília	9,8	10,1	10,9	14,8	12,3	14,2	15,5	17,1	14,3	16,6
5. Vas- és műszaki cikk	1,6	1,8	1,9	3,3	3,3	2,7	3,2	4,5	4,8	5,7
6. Vegyes iparcikk	4,8	4,8	4,6	7,4	5,2	5,1	5,5	5,8	6,7	5,6
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,3	0,4	0,6	1,9	2,2	0,4	0,7	1,1	2,5	2,9
8. Könyv- és műkereskedés	0,7	0,8	0,9	1,4	1,3	1,1	1,9	2,0	3,3	3,4
Iparcikk	17,2	17,9	18,9	28,8	24,3	23,5	26,8	30,5	31,6	34,2
9. Fűtő- és építőanyag	4,1	4,6	5,2	5,5	6,0	5,1	5,9	6,5	5,4	6,3
10. Egyéb	5,8	4,9	4,8	6,0	7,1	5,1	6,8	6,3	13,2	14,5

Az élelmiszer-kereskedelem kiterjedését jelzi az önállók, azaz a boltok jelentős aránynövekedése, amivel szemben az összes keresők mérsékelt aránynövekedése arra hívja fel a figyelmet, hogy sok kis bolt (az összesnek az első világháború előtt egyötöde körül, utána egynegyede felett) bonyolította le a fajlagosan csökkenő — vagy legalábbis nem növekvő — forgalmat. A vegyeskereskedelem jelentősen csökkenő arányszámai — melyek zuhanását az idesorolt fogyasztási szövetkezetek megjelenése bizonyosan mérsékelte — negatív oldalról mutatják a belkereskedelem meginduló modernizálódását. A századfordulón még majd minden második bolt vegyeskereskedés volt, míg 1930-ban már csak minden negyedik, amivel a forgalom megfelelő esése is együttjárt. A vegyeskereskedések, a szatócsboltok visszaszorulásával egyidejűleg elsősorban a fűszerüzletek törtek előre, amelyek ha árultak is iparcikkeket, de sokkal kevesebb félélt, s így ágazati profiljuk lényegesen egyértelműbb volt. A mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelem aránya bár hullámozó, de egészében csökkenő jellegű volt.

Az iparcikk-kereskedelem összességében mintegy 50%-os emelkedést ért el a vizsgált időszakban. E csoportnak több mint a felét a ruházati cikkekkel és textiliával folytatott kereskedelem tette ki, s arányát tekintve a következő helyen a többségében fogyasztási cikkekkel folytatott vegyes iparcikk-kereskedelem állt. Az általánosan növekvő arányszámok közül kiemelkedik e két kereskedelmi ág boltjai arányának megugrása 1920-ban, amihez képest 1930-ban már aránycsökkenés következett be. Ha ezt még kiegészítjük a feltűnő jelenséggel, hogy a ruházati és textilkereskedelem összes keresőinek, s feltehetőleg összes forgalmának aránya 1920-ban visszaesett 1910-hez képest, akkor kezd kibontakozni szemünk előtt az első világháborút közvetlenül követő időszak körülményeinek sajátos — a következőkben más oldalról is megvizsgált — hatása a kereskedelemre. Az arány szempontjából harmadikként következő vasárukkal és műszaki cikkekkel folytatott kereskedelem is mutatott részben hasonló tendenciát, ennél fon-

tosabb azonban a forgalom jelentős növekedésére utaló kétszeres aránynövekedés az összes keresőknél. A gyógyszer- és vegyi cikk-kereskedelem arányának növekedése egyenesen rohamos volt (egyharmadról két-három százalékra), s a könyv- és műkereskedése is erőteljesnek mondható. A külön csoportosított fűtőanyag- és építőanyag-kereskedelem szintén emelkedő tendenciát mutatott, szoros kapcsolatban az életkörülmények változásával és az urbanizáció előrehaladásával. Az egyéb kereskedelmi ágaknak az első világháború előtt ingadozva, utána erősen emelkedő aránya viszont nem csupán a — már a fővárosi magas koncentrátsággal kapcsolatban említett — modernizálódás következménye. Itt szerepelnek ugyanis a közelebbről nem körülhatárolt, vagy máshova be nem osztható kereskedelmi jellegű foglalkozásúak, akiknek részesedése a csoporton belül nemcsak növekedett, de túlnyomóvá is vált (1920-ban a háromötödöt, 1930-ban a négyötödöt is túl lépte). Ez az aránynövekedés tehát a statisztika gyakorlatával és az adott gazdasági viszonyokkal (új kereseti lehetőségek, állandó alkalmazás hiánya stb.) is összefüggött.

A tulajdonképpeni kereskedelem ágazati megoszlásának vizsgálata azzal a fő tanulssal jár, hogy az ipari forradalom kibontakozását követően a belkereskedelemben jelentős szakosodási folyamat kezdődött. A fejlődésnek indult szakkereskedelmen belül a legnagyobb részarányal természetesen a hagyományos fogyasztással kapcsolatos élelmiszer- és ruházati cikk-kereskedelem bírt, viszont a legjelentősebb aránynövekedést az élet modernizálódásával szorosan összefüggő ágak (műszaki és vegyi cikkek stb.) mutatták, bár arányuk még így is viszonylag szerény maradt. A két legjellemzőbb arányeltolódást a vegyeskereskedelem visszaszorulásában, illetve az iparcikk-kereskedelem előretörésében határozhatjuk meg. Adatainkból arra is következtethetünk, hogy a bolthálózat terén kisebbek voltak a változások a modernizálódás irányába, amit leginkább az jelez, hogy a kisméretű és kisforgalmú vegyeskereskedések, szatócsboltok, valamint élelmiszerüzletek a csökkenés ellenére is végig igen jelentős arányt őriztek meg. A modern belkereskedelem fejlődésének első korszakát mégis leginkább a szakkereskedelem kiépülése jellemezte.

Az egyes kereskedelmi ágak boltjainak méretére s ezen keresztül forgalmára következtethetünk abból is, hogy átlagosan hány alkalmazottat foglalkoztattak bennük. Ezt a 8. táblázat (a 651. oldalon) a *100 önállóra jutó alkalmazottak számával* ábrázolja országos átlagban és a fővárosban külön is. A tulajdonképpeni kereskedelem egésze általános növekedést mutatott az első világháború előtt, majd 1920-ban a legtöbb ág — közöttük az iparcikk-kereskedelem együttesen is — jelentősen visszaesett, de 1930-ra ismét általános emelkedés következett be. Az általános képhez az is hozzátartozik, hogy a fővárosi adatok az országosnak nagyjából kétszeresére rúgtak. Az alkalmazotti létszám alapján arra következtethetünk, hogy az iparcikk-boltok általában másfél-kétszer akkorák voltak, mint az élelmiszer és a mezőgazdasági termékek kereskedések (az előbbiek átlagban országosan 2—3, a fővárosban 4—5, az utóbbiak 1—1,5, illetve 2—3 alkalmazottal dolgoztak). Az egyes kereskedelmi ágak sajátosságait figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a vegyeskereskedelem (a fogyasztási szövetkezetek nélkül, amelyek vonatkozásában ez a mutató tulajdonképpen nem értelmezhető) volt a legalacsonyabb alkalmazott-számmal dolgozó ág, s az arány csökkenő tendenciát mutatott (1930-ban átlagban az önállók kétharmadára jutott csak egy-egy alkalmazott). Az élelmiszer-kereskedelem esetében a fővárosi adatok csökkenő irányzata jelentett eltérést az országoshoz, illetve az általánoshoz képest. A könyv- és műkereskedés csoportja mind az erős növekedéssel, mind a kiemelkedően magas alkalma-

8. táblázat. 100 öndíllóra jutó alkalmazott a tulajdonképpeni kereskedelemben

Kereskedelmi ág	Magyarország					Budapest				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	136	159	166	128	132	254	240	228	153	192
2. Vegyeskereskedelem*	92	56	65	159	114	90	72	86	597	269
3. Mezőgazdasági termék	73	97	95	103	113	308	315	388	325	336
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	101	99	100	135	122	207	209	224	231	222
4. Ruházat, textília	219	264	293	173	319	380	465	497	211	425
5. Vas- és műszaki cikk	267	343	481	300	435	544	625	752	331	508
6. Vegyes iparcikk	139	173	225	159	231	389	359	434	197	298
7. Gyógyszer, vegyi cikk	238	287	324	267	318	413	419	472	283	351
8. Könyv- és műkereskedés	244	441	447	568	687	413	821	851	820	960
Iparcikk	203	256	304	209	336	395	466	527	260	429
9. Fűtő- és építőanyag	174	206	211	174	223	235	231	248	236	244
10. Egyéb	96	231	227	522	533	159	429	436	897	948
Összesen	121	139	150	182	209	263	318	360	295	390
* Fogyasztási szövetkezetek nélkül				71	61				96	66

zotti létszámmal kiugrott a többiek közül, ami jelentős mértékben az idesorolt könyv- és lapkiadók és -terjesztők sajátos üzletágának volt köszönhető.

Az alkalmazotti arányszám első világháború utáni általános erőteljes csökkenése (a kivételt képező vegyeskereskedelem, könyv- és műkereskedelem és az egyéb csoportok eltérő viselkedésére részben a fentebb említett tényezőkben lelhetünk magyarázatot) a körülmények sajátos alakulására enged következtetni, különösen, ha ezt egybevetjük a 7. táblázatban látható, már említett ágazati aránynövekedéssel, és figyelembe vesszük a következő táblázatnak (9/A.) a népességhez viszonyított igen erőteljes fajlagos növekedési adatait. Az ipari forradalom kibontakozása nyomán ugyanis a belkereskedelem fejlődése a kereskedők, a kereskedelmi vállalatok gazdasági megerősödésével járt együtt, ami az önállókhöz viszonyított alkalmazotti létszám növekedésében is megnyilvánult (a tőkés fejlődésben már előbbre tartó országokban a koncentráció természetesen erőteljesebb volt a magyarországinál). Az első világháború következtében bekövetkezett gazdasági leromlás, az átmenetileg nagyfokú áruhiány és közellátási zavarok, a békegazdálkodásra való áttérés nehézségei a kereskedelem fejlődését, erősödését visszavették. Ezt tükrözte az alkalmazotti arányszám részleges csökkenése is, ami azonban nem jelentette egyúttal az alkalmazottak, még kevésbé az önálló kereskedők számának csökkenését. Ellenkezőleg, mindkettő, de különösen az önálló kereskedők nagy számbeli és aránybeli növekedése következett be. Ez azonban nem a kereskedelmi forgalom jelentősebb fokozódásának, hanem a súlyos körülmények között megélhetést kereső kisemberek (köztük olyanok is, akik korábban nem foglalkoztak kereskedelemmel) gyakran nem eléggé megalapozott próbálkozásainak átmeneti eredménye volt (hasonló jelenség megfigyelhető a kisipar esetében is, de a szakképzettség követelmény korlátozó hatása miatt sokkal

kisebb arányban). A kereskedők számának növekedése — ami a háborút követő infláció tartama alatt még tovább fokozódott — és a kedvezőtlen gazdasági viszonyok közötti ellentmondásra már a statisztika korabeli készítői és feldolgozói is rámutattak,³⁸ de anélkül, hogy ennek szélesebb összefüggéseire, a Magyarországon kívüli hasonló jelenségre kitértek volna. A mélyebben fekvő okok azonban általános érvényű tanulságokkal szolgálnak a kereskedelem fejlődését illetően, ezért ezekre még több vonatkozásban is érdemes lesz visszatérni.

A kereskedelem fejlődését, egyes ágai növekedését legjobban — nemzetközi összehasonlítást is lehetővé téve — talán a népességhez viszonyított fajlagos adatok alakulása szemlélteti. A 9/A. táblázat (a 653. oldalon) a *10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozású önálló és összes keresők* adataival egyúttal a boltok és a forgalom alakulására is enged következtetni, míg a 9/B. táblázat (a 653. oldalon) az ezekből számított indexekkel a növekedés összehasonlítását teszi lehetővé. A két táblázat legfontosabb, szembeszökő tanulsága az, hogy a kereskedelem összességében és részleteiben — kisszámú kivételtől eltekintve — az általános növekedés képét mutatja a vizsgált időszakban. Adataink a növekedés erőteljesebb voltára utalnak az összes kereskedelmi foglalkozású, illetve a forgalom esetében, mint az önálló kereskedőknél, illetve a bolthálózatnál (bár az első világháborút követően a növekedés képe változatlan országterületen bizonyára kisebb mértékű és eltérő megoszlású volt). Nagyobb növekedés észlelhető az iparcikk-kereskedelem csoportjánál, mint a többi kereskedelmi ágánál. Csökkenést viszont egyértelműen csak a vegyeskereskedelem mutatott, aminek visszaszorulásáról már korábbi adataink alapján is képet nyertünk, míg a többi ág esetében a visszaesés csak szórványos volt (két-két ág 1, illetve 2 időpontban).

A tulajdonképpeni kereskedelemnek a két táblázatból (9/A. és 9/B.) kirajzoló országos fejlődésvonalához képest a fővárosi kereskedelem néhány vonatkozásban jellemző eltérést mutat. A nagyváros korábban fejlődésnek indult kereskedelmének növekedése — mint a 6/A. táblázat tanulságai is jelezték — már csak kisebb mértékű volt akkor, amikor a kisebb városok, községek jelentősebb kereskedelmi fejlődése megindult. Az országos növekedési indexek ezért másfélszer-kétszer magasabbak a nagyvárosiaknál. Másrészt viszont a népességhez viszonyított fajlagos adatok a nagyvárosban két-háromszor — esetenként négy-ötször is — magasabbak a megfelelő országos adatoknál (ez még a mezőgazdasági termék-kereskedelem esetében is így volt, amely pedig a fővárosban — az országostól eltérően — egyértelműen csökkenő tendenciájú volt). A magasabb gazdasági fejlettséggel együttjáró fejlettebb kereskedelemről vallanak tehát adataink, akár az idő előrehaladásával, akár azonos időpontban különböző területeken vizsgáljuk azokat. Ugyanez mutatkozik meg az első világháborút követő változások eredményeként is. Magyarország e változások hatására agrárországból agrár-ipari országgá vált, s a munkamegosztás magasabb fokával együttjáró nagyobb kereskedelmi fejlettség olvasható ki a fajlagos adatoknak az első világháborút követő megugrásából is. Különösen erőteljes volt ez a megugrás az iparcikk-kereskedelem terén. Mindez kiegészíti és alátámasztja a kereskedelem ágazati szerkezetéről mondottakat.

A tulajdonképpeni kereskedelem fejlődésével, a belkereskedelem modernizálódásával, a szakkereskedelem kiépülésével kapcsolatban Magyarország adatai alapján tett legáltalánosabb megállapítások azokat az alapvető fejlődésvonalakat jellemzik, amelyek a munkamegosztás fokozódásával, az iparosodással, az urba-

³⁸ Bene Lajos: Budapest székesfőváros kereskedői. Buda pest, 1929. 37, 51—59, 75—77.

9. táblázat. 10 000 lakosra jutó tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók Magyarországon

9/A.

Kereskedelmi ág	Önálló kereső					Összes kereső				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	7,6	7,2	9,6	15,3	19,1	18,0	18,7	25,7	34,9	44,3
2. Vegyeskereskedelem	17,5	17,1	18,0	12,9	16,3	33,5	29,7	29,8	33,3	35,0
3. Mezőgazdasági termék	3,9	3,7	3,8	5,9	5,6	6,8	7,2	7,4	11,9	11,9
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	29,0	28,0	31,4	34,1	41,0	58,3	55,6	62,7	80,1	91,2
4. Ruházat, textília	3,9	3,9	4,8	8,4	8,0	12,5	14,2	18,9	23,0	33,6
5. Vas- és műszaki cikk	0,6	0,7	0,9	1,9	2,2	2,4	3,0	5,0	7,6	11,4
6. Vegyes iparcikk	1,9	1,8	2,0	4,2	3,4	4,5	5,1	6,5	10,8	11,4
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,1	0,2	0,3	1,1	1,4	0,4	0,6	1,2	4,1	5,9
8. Könyv- és műkereskedés	0,3	0,3	0,4	0,8	0,9	0,9	1,7	2,2	5,4	6,9
Iparcikk	6,8	6,9	8,4	16,4	15,9	20,7	24,6	33,8	50,9	69,2
9. Fűtő- és építőanyag	1,6	1,8	2,3	3,2	3,9	4,5	5,5	7,1	8,6	12,6
10. Egyéb	2,3	1,9	2,1	3,4	4,6	4,4	6,2	6,9	21,2	29,4
Összesen	39,7	38,6	44,2	57,1	65,4	87,9	91,9	110,5	160,8	202,4

9/B.

Kereskedelmi ág	Növekedés (1890 = 1,00)							
	Önálló kereső				Összes kereső			
	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	0,95	1,26	2,01	2,51	1,04	1,42	1,94	2,46
2. Vegyeskereskedelem	0,98	1,03	0,74	0,93	0,89	0,89	0,99	1,04
3. Mezőgazdasági termék	0,95	0,97	1,51	1,44	1,06	1,09	1,75	1,75
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	0,97	1,08	1,18	1,41	0,95	1,08	1,37	1,56
4. Ruházat, textília	1,00	1,23	2,15	2,05	1,14	1,51	1,84	2,69
5. Vas- és műszaki cikk	1,16	1,50	3,17	3,67	1,25	2,08	3,17	4,75
6. Vegyes iparcikk	0,95	1,05	2,21	1,79	1,13	1,44	2,40	2,53
7. Gyógyszer, vegyi cikk	2,00	3,00	11,00	14,00	1,50	3,00	10,25	14,75
8. Könyv- és műkereskedés	1,00	1,33	2,67	3,00	1,89	2,44	6,00	7,67
Iparcikk	1,01	1,24	2,41	2,34	1,19	1,63	2,46	3,34
9. Fűtő- és építőanyag	1,13	1,44	2,00	2,44	1,22	1,58	1,91	2,80
10. Egyéb	0,83	0,91	1,48	2,00	1,41	1,57	4,82	6,68
Összesen	0,97	1,11	1,44	1,65	1,05	1,26	1,83	2,30

nizációval mindenütt megjelennek. Az időbeli és helybeli eltérések miatt fellépő különbségek ellenére is ezek lényegében általános érvényűeknek tekinthetők. A konkrét példán való bemutatás előnye a történeti realitás, hátránya viszont az egyedi jelenségeknek az általánost módosító hatása. Az ezekre való utalások azonban remélhetőleg nemcsak azt eredményezték, hogy a magyar fejlődésre valamilyen fényt vessenek, hanem segítettek az egyediben megnyilvánuló általános körvonalakat is kidomborítani. Az egyes korszakokra, illetve területekre jellemző sajátosságok feltárása a képet természetesen nemcsak jobban konkretizálja majd, hanem tovább is finomítja.

Az új kereskedelmi formák megjelenése és terjedése

Az a nagy társadalmi-gazdasági átalakulás, amely a tőkés rendszer létrejötte után, az ipari forradalom kibontakozásával vette kezdetét, gyökeres fordulatot jelentett a belső piac áruforgalma szempontjából is. Az áruk tömege és a fogyasztók száma jelentősen megnőtt, aminek hatására a belkereskedelem szerepe mind fontosabbá vált. Az egyéni fogyasztást szolgáló korábbi domináns formák — a kistermelők eladási tevékenysége és a kereskedelem ősi formái (piac, vásár, házalás) — fennmaradtak ugyan, de a tulajdonképpeni kereskedelem és ezen belül a szakkereskedelem kiépülése jelentette a belkereskedelem fejlődésében az iparosodó kapitalizmus körülményeihez való alkalmazkodást. Miközben azonban a termelés — kiváltképpen az ipari termelés — mind erőteljesebben fejlődött, a belkereskedelem szervezete és technikája lényegében változatlan maradt. A nagyipari tömegtermelés, a növekvő bel- és külkereskedelmi forgalom, a kialakuló monopóliumok által meghatározott körülményeknek egyre kevésbé felelt meg a kiskereskedelem, amelynek állapotát — az ipar fejlődési fokait alapul véve — még csak a céhes-kézműves szinthez hasonlónak tekinthetjük. A nagy- és kiskereskedelem elosztó-elhelyező tevékenysége egyre költségesebbé vált, ami nemcsak a fogyasztók, hanem a gazdasági érdekeikben érintett termelők részéről is elégedetlenséget váltott ki. A fejlődésben előrelépést jelentő újabb kereskedelmi formák már viszonylag korán (a XIX. század második harmadától) megjelentek, de elterjedésük és részesedésük jelentősebbé válása a kereskedelmi forgalomból csak a társadalmi-gazdasági fejlődés továbbhaladásának függvényében valósulhatott meg.

Az új kereskedelmi formák különböző típusainak közös jellemvonása az, hogy kiskereskedelmet folytató kereskedelmi nagyvállalatok tevékenységének keretétől szolgálnak. Szervezetükben, technikájukban, méreteikben jelentős eltérések tapasztalhatók, mégis ezeknél lényegesebb, mert jellegbeli, a különbség közöttük és az egyéni kiskereskedők között.

Az áruház az újabb kereskedelmi formák közül az a típus, amely a hagyományos bolttal szemben formailag a legnagyobb eltérést mutatja, olyannyira, hogy ennek méretét a benne jelentkező fontos gazdasági újítások még nem érték el. Az első valódi áruházak (amelyek már nem csupán többféle olcsóbb árucikket árusító nagyobbfajta bazárok voltak) az 1860-as években Párizsban jelentek meg (Bon Marché, Louvre stb.), majd rövidesen Angliában, az 1880-as években pedig Németországban tűntek fel. Az első világháború kitöréséig legalábbis majdnem minden európai fővárosban — s a fejlettebb országok más nagyvárosaiban is — létesült már áruház. Budapesten az első igazi áruház (Párizsi Nagy Áruház néven) 1911-ben, s a mindmáig legnagyobb magyar áruház (Corvin Áruház) 1926-ban

kezdett el működni. Az áruházak általában erre a célra szolgáló nagyobb, emeletes épületekben működnek, melyek a városi közlekedéssel jól megközelíthető forgalmas kereskedelmi központokban találhatók. A több, különböző fajta cikksortot árusító részlegből álló áruházakból nem hiányozhat a ruházati cikkek, divatárúk csoportja. Az elsősorban — legalábbis kezdetben — a jobbmódú városi közép-
rétegek fogyasztására számító áruház a divat korábbi társadalmi exkluzivitásának feloldására törekedett, hogy szélesebb körök vásárlásainak meghatározó elemévé — ezzel egyúttal szaporítójává is — váljék. A kirakatok, a többféle áru kínálata, a nagy választék, mind vásárlásra ösztönzött, míg a szabott és kiírt ár (ami itt vált először általános gyakorlattá) megkönnyítette a vásárlást. A nagyobb vállalkozás olcsóbb beszerzést és alacsonyabb eladási árakat tett lehetővé. A beszerzés többnyire közvetlenül a termelőktől történt, ami — főleg eleinte — igen gyakran egyes ágakban (ruházat, bútór stb.) a legkisebb kistermelőket jelentette. A fontos kereskedelemtechnikai újítások ellenére az áruházak — amelyek a hagyományos boltokkal szemben valóságos óriásoknak tündek — több vonatkozásban eleinte lényegében mégsem voltak mások, mint a hagyományos boltoknak megfelelő osztályok együttese. Az ipar fejlődési fokaihoz mérve ez nagyjából a központosított manufaktúrának felel meg. A fiókhálózati vállalatok konkurenciájának hatására a két világháború között, méginkább a második világháború után az áruházak további modernizálódással, tevékenységi körük kibővítésével törekedtek versenyképességük fokozására. Az áruházak létrejöttét követően egyes országokban rövidesen kialakultak a levélbeni megrendelésre eladó részlegek. Ezek katalógusok alapján vettek fel levélbeni megrendelést — esetleg ügynököket is alkalmaztak — és postán küldték el a kívánt árut. A későbbiekben önálló levélbeni megrendelésre eladó vállalatok is alakultak.

Az időben elsőként jelentkező új kereskedelmi forma a *fogyasztási szövetkezet* volt. Az első kezdetek — a rochdale-i takácsok pionír szövetkezetének 1844-ben történt létrehozása — után Angliában jelentősen növekedett a szövetkezeti mozgalom, amely bár lassabb ütemben, de elterjedt a kontinens országaiiban is. Az angol, francia, német és svéd szövetkezetek elsősorban a iparosodás hatására növekvő városi munkásság fogyasztását szolgálták, míg a dán, finn, holland és norvég fogyasztási szövetkezetek nagyobbbrészt a falusi körzetek paraszti bázisán fejlődtek.³⁹ Magyarországon az utóbbinak az 1898-ban létrehozott Hangya Szövetkezet, az előbbinek az 1904-ben megalakult fővárosi Általános Fogyasztási Szövetkezet felel meg. Az elsősorban élelmiszerrel és mezőgazdasági termékekkel kereskedő szövetkezeti boltok külső megjelenésükben nem tértek el a magántulajdonban levő szatócsboltoktól, gazdaságilag azonban annál nagyobb volt a különbség. A társadalompolitikai vonatkozásokra itt nem is térve ki, csak a legfontosabb gazdasági újításokat tekintve, megállapítható, hogy a szövetkezetekhez fűződik a modern kiskereskedelmi szervezési módszerek, illetve szervezeti szerkezet kialakulása. Az angol szövetkezetek létesítették a fogyasztók igényei alapján az első fiókboltokat 1856-tól⁴⁰ és hozták létre az első nagykereskedelmi beszerző társaságot 1863-ban, amivel megteremtették a nagy- és kiskereskedelem első vertikális integrálódását.⁴¹ A fogyasztási szövetkezetek esetenként kiegészültek egyes termékeket előállító üzemekkel is. Az élelmiszer-kereskedelem maradt

³⁹ James B. Jefferys—Derek Knee: *Retailing in Europe*. London, 1962. 50.

⁴⁰ Dorothy Davis: *A History of Shopping*. London, 1966. 280.

⁴¹ James B. Jefferys: *Retail Trading in Britain 1850—1950*. Cambridge, 1954. 17.

mindenütt a fő profiljuk, de idővel — főleg a XX. században — az iparcikkek eladásának kibővítésére is törekedtek.

A *fiókhálózattal rendelkező kereskedelmi vállalatok* nagy méretekben alkalmazták és továbbfejlesztették a fogyasztási szövetkezetek kereskedelemszervezeti újításait. A fontosabb fogyasztási cikkekkel (elsősorban élelmiszerekkel, kisebb — illetve csak később növekvő — mértékben iparcikkekkel, így cipővel, ruházati cikkekkel, tisztítószerekkel, festékekkel és pipercikkekkel) kereskedő vállalatok az 1870-es évektől Angliában kezdtek gyarapodni, az 1890-es évektől már Németországban és Franciaországban is növekedtek, de megjelentek Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában, Svájcban és Svédországban is. 1914-ben az ebbe a típusba tartozó kereskedelmi vállalatoknak (amelyek legalább tíz fiókkal működtek) Angliában 22 ezer, Németországban 13–14 ezer, Franciaországban 12 ezer fiókja működött már.⁴² Az első világháború előtt az élelmiszer-kereskedelem legnagyobb vállalatai Európában a német Kaisers Kaffeegeschäft, az angol Eastmans és a James Nelson & Sons (mindkettő húсару kereskedő) — mindhárom vállalat 1000 fiók fölötti —, az angol Home & Colonial Tea Co., a Maypole Dairy Co. és a Lipton Ltd., valamint a francia Les Docks Rémois és a Les Comptoirs Français — mind az öt 500 fiók fölötti — voltak.⁴³ Ezek a vállalatok, minthogy csak egy-egy cikkszoporttal kereskedtek (kávé-tea-fűszer, hús- és hentesáru, tej és tejtermékek stb.), fiókjaik árukészletét nagy tömegben szerezték be, közvetlenül a helyi termelőktől, vagy importálták, esetleg maguk is termelték, illetve más esetekben a termelő (például egy cipőgyár) hozott létre kereskedelmi fiókhálózatot. Az áruházzal szemben, amely a lakosság nagyvárosi koncentrációját kihasználva egy nagy elárusítóhelyhez igyekezett minél több vásárlót odavonzani, a fiókhálózati vállalat több, kisebb fiókbolt segítségével a vásárlók minél szélesebb köréhez akart közelebb férkőzni, illetve a szükségyszerű területi decentralizáción úrrá lenni.⁴⁴ Minthogy ilyen vállalatok — főleg eleinte — többnyire olyan árucikkek kereskedelmében alakultak, amelyek termelése viszonylag kevésbé koncentráldott még (élelmiszer, ruházat), a fejlett szervezési módszerek kialakítására nemcsak a fiókok irányítása és ellátása, hanem az árubeszerzés — esetleg a termelők tevékenységének szervezése — szempontjából is elengedhetetlen szükség volt. Az olcsó nagybani árubeszerzés, a jó gazdasági szervezés eredményeként a fiókhálózatos vállalatok a közepes kiskereskedői profitráta felét — harmadát számították csak fel,⁴⁵ ami az eladási árat jelentősen csökkentette, a forgalmat viszont erőteljesen növelte. A forgalom nemcsak a konkurrenciától elhódított vevők megszerzésének eredményeként növekedett, hanem az árcsökkenés következtében új fogyasztók megnyerése révén is. Ugyancsak a nagybani beszerzésen alapult az egyes vállalatok fiókjaiban árult cikkek standardizálásának lehetősége és az egységes árszabás. Az egyes fiókok formailag és méretüket tekintve miben sem különböztek a megfelelő szakboltoktól, — legfeljebb egy-egy vállalat fiókjainak külső megjelenése vált egységessé, — ami megkönnyítette elterjedésüket.

Már a felsorolt főbb jellemző vonások is sejtetik, hogy — a szövetkezeti, egyéni vagy részvénytársasági tulajdonban levő — fiókhálózattal megjelent az a kereskedelmi forma, amelynek leginkább sikerült az új körülményekhez alkal-

⁴² Jefferys: i. m. 22; Jefferys—Knee: i. m. 53.

⁴³ Jefferys—Knee: i. m. 53–54.

⁴⁴ Rudolf Hilferding: A fináncetöke. Budapest, 1959. 288.

⁴⁵ Peter Mathias: Retailing Revolution. London, 1967. X.

mazkodni. Az ipar fejlődési fokait összehasonlításként itt is alkalmazva, nagyjából ezt tekinthetjük a gyáripari fokozat, a nagyüzemi szervezet megfelelőjének. A csak nagy vonásokban említett gazdasági újítások sora a fiókhálózatok esetében tette először lehetővé, hogy a kereskedelmi vállalkozás egy cikk vagy cikkesorozat esetében is igazán nagyméretűvé váljék, nemcsak a nagy-, hanem a kiskereskedelem terén is. A legtöbb áruajtánál ezek a méretek lényegesen meghaladták az áruházakban elérhető szintet. Ennek a jelentősége azért rendkívül nagy, mert így nyílt mód a nagyvállalatban rejlő gazdasági előnyök teljes kiaknázására, a kereskedelemben első ízben, addig még nem látott arányokban. A kereskedelem fejlődésében a gyáripari szintnek megfelelő jelleg a rövidesen bevezetésre kerülő technikai újításokkal még határozottabbá vált. Hiszen a modern kereskedelem fejlődése ezzel a formával fontos állomáshoz érkezett, de természetesen nem állt meg.

A szakkereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok kialakulása után nem sokkal létrejöttek az első vegyeskereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok. Első, legismertebb képviselőinek (F. W. Woolworth & Co. Ltd. az Egyesült Államokban, Marks & Spencer Ltd. Angliában) kezdeti tevékenysége még a XIX. század végére nyúlik vissza, de a típus jelentősebb elterjedésére Európában csak az első világháború után került sor. A vegyeskereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok több cikkesorozatot árusítottak (ruházat, divatáru, háztartási cikkek, tisztítószerek, vasáru, valamint az iparcikkek mellett még csomagolt élelmiszer is) egy fiókbolton belül, amelyet egyszerűen rendeztek be. Az árukat az áruházak mintájára a vevő kezeügyébe helyezték, de az áruháztól eltérően a kiszolgálást a minimálisra csökkentették, s áttértek az önkiszolgálásra. Az áruk a nagybani beszerzés és az alacsony eladási költségek miatt viszonylag rendkívül olcsókká válhattak (eleinte egy vagy két árösszegért adták a legkülönbözőbb cikkeket). Ily módon ezek a fiókhálózati vállalatok az áruházak továbbfejlesztett eladási technikáját kombinálták a szakkereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok beszerzési és szervezési technikájával.⁴⁶ E vállalatok többségét — Anglián kívül — közvetlenül vagy közvetve a nagy áruház vállalatok üzemeltetik.⁴⁷

Az 1920-as évek végén az Egyesült Államokban alakult ki a *supermarket*, amely az addigi elkülönült élelmiszer-szakkereskedelemmel szemben lényegében élelmiszer-vegyeskereskedést valósított meg. A nagy alapterületű supermarketekben mindenféle élelmiszert árulnak, alacsony áron, amit a nagytömegű beszerzés mellett az eladási költségeket csökkentő önkiszolgálási rendszer bevezetése is lehetővé tesz. Az önkiszolgálásra való áttérést az élelmiszer-kereskedelemben megkönnyítette az élelmiszeripar, valamint a csomagolás- és hűtéstechnika fejlődése. A supermarketekben az élelmiszerek mellett egyébként a régi szatócsboltokhoz hasonlóan egyes iparcikkeket is árusítanak. Az 1930-as években Amerikában már nagy supermarket fiókhálózatok létesültek, de az igazi fellendülés a második világháború után következett be.⁴⁸ A háború után a supermarket térhódítása Európában is megkezdődött. Ezzel párhuzamosan a boltok száma csökkenni, mérete nőni kezdett.

A kiskereskedelmet folytató kereskedelmi nagyvállalatok megjelenését követően rövidesen átmeneti jellegű formák is kezdtek kialakulni. Független élelmiszer-kiskereskedők *kiskereskedelmi beszerző csoportokat* hoztak létre az 1880-as és 1890-es években Németországban és Svájcban. A céljuk az volt, hogy

⁴⁶ Jefferys: i. m. 70—71.

⁴⁷ Jefferys—Knee: i. m. 55.

⁴⁸ Frank J. Charvat: Supermarketing. New York, 1961. 7—8, 12—29.

részesüljenek a nagybani beszerzés előnyeiből, jöllehet továbbra is önálló kisboltosok maradnak. Példájukat már az első világháború előtt más országokban is követték (így Svédországban és Finnországban).⁴⁹ A másik átmeneti formát viszont nagykereskedők hozták létre, akik a tőlük vásárló kiskereskedőket úgynevezett *önkéntes nagykereskedelmi láncokba* szervezték. A XX. század elején már megjelent — inkább még csak előzménynek tekinthető — német és svájci nagyvállalati bevásárló szervezet⁵⁰ kezdetei után az önkéntes nagykereskedelmi láncok az 1930-as évek elején először Hollandiában fejlődtek erőteljesen az élelmiszer-kereskedelemben. Mindkét forma terjedt már az 1930-as években is, de igazán jelentős fejlődésükre csak az 1950-es évek közepétől került sor. Továbbra is az élelmiszer-kereskedelem területén tevékenykedtek erőteljesebben, de — különösen az önkéntes nagykereskedelmi láncok — az iparcikk-kereskedelemben (főként a textil- és a vasáru-kereskedelemben) is növekedni kezdtek. A nagykereskedelmi vállalatok — melyek szerepét olykor a fiókhálózati vállalatok vagy az áruházak játszották — ekkor már nemcsak áruval látták el a kiskereskedőket, de új kereskedelmi technikával is (egységes — esetleg központi — nyilvántartás, számvitel, az önkiadás bevezetése stb.), és a láncban való részvétel feltételül bizonyos méret (tőke, forgalom) elérését kezdték megszabni.⁵¹

Nagy- és kiskereskedelem; a belkereskedelem koncentrációja

A termelés és a szállítás terén jelentkező gyökeres változások, valamint a növekvő szükségletek eredményeként kínálkozó kedvező lehetőségeket a világpiacon és a belső piacon egyaránt elsőként a *nagykereskedők* használták ki. Tevékenységük hatóköre és terjedelme ugrásszerűen kitágult. A korábban főleg a nemzetközi áruforgalommal foglalkozó nagykereskedők egyre növvő része számára mind fontosabbá, vagy éppen kizárólagos jelentőségűvé vált a belső piaci forgalom. A tőkefelhalmozás lehetősége annak ellenére fokozódott, hogy a tőkés termelési mód fejlődésének eredményeként kialakult az általános profitráta, ami a korábbi magas kereskedelmi profitráta jelentős csökkenését eredményezte.⁵² A nagykereskedelem mindennek eredményeként és speciális adottságai következtében fokozódó koncentrációt valósított meg.⁵³ Ez is lehetővé tette számára, hogy a szétaprózott termelésű iparágak tőkései fölé kerekedjék, illetve a kisebb kereskedőket függő helyzetbe hozza.⁵⁴ A nagykereskedők vezető szerepe azonban nem terjedt ki minden területre, és még kevésbé bizonyult tartósnak. A korlátozódás különösen két vonatkozásban figyelhető meg. Az egyik korlátozó tényező a tőzsdei árukereskedelem kibontakozása volt. Azoknak a meghatározott minőségű standardárúknak a kereskedelmében, amelyek árutőzsdei forgalma meghonosodott, a nagykereskedők szerepe visszaszorult⁵⁵ (egyéb tényezők — főként a gazdaság egészének fejlődése és a kereskedelem ágazati szerkezetének ezt követő változása — mellett ez is közrejátszott abban, hogy a budapesti kereskedelemben korábban

⁴⁹ Jefferys—Knee: i. m. 76.

⁵⁰ Hilferding: i. m. 289.

⁵¹ Jefferys—Knee: i. m. 76—83.

⁵² Marx: A tőke III. könyv. 291.

⁵³ I. m. 278—279.

⁵⁴ Hilferding: i. m. 292, 300—302.

⁵⁵ I. m. 226.

oly nagyjelentőségű gabonakereskedők a XIX. század utolsó harmadában visszaszorulóban voltak⁵⁶). A másik — s az előzőnél sokkal általánosabban ható — korlátozó tényező az ipari tömegtermelés kiterjedése volt, amelynek, pontosabban az ipari tőkének, a kereskedelem „szolgájává lesz”.⁵⁷ Az ipari koncentráció fokozódásával, méginkább a monopolista egyesülések megjelenésével a kereskedelem alárendelődése véglegessé vált,⁵⁸ legalábbis az érintett ágakban. Ez azonban nem jelentette általában azt, hogy a nagykereskedelem elvesztette létalapját. Nemcsak azokban az ágakban maradt meg a nagykereskedelem, amelyek kevésbé koncentrált iparágak termékeit árusították (pl. többféle ruházati cikket, díszműárukat), hanem az erősebben koncentrált iparágakkal kapcsolatos ágak többségének esetében is. Ezeknél a nagykereskedelem, bár többnyire elvesztette az előzőekben említett összegyűjtő funkciót (a nagy áruválasztékkal, illetve sokfajta áruval foglalkozó kereskedelmi ágak esetében ezt sem teljesen), de itt is megtartotta a szétosztó funkciót. A nagytermelők számára ugyanis általában gazdaságosabb volt közvetítőkre bízni, hogy termékeiket eljuttassák a forgalom egyre jobban elágazó hálózatán keresztül a kiskereskedelem hajszálereibe, hogy azután végül az egyéni fogyasztókhoz érjenek el. A nem egyéni fogyasztásra termelő iparvállalatok esetében viszont az volt a gyakoribb, hogy a nagykereskedelem kikapcsolásával maguk végezték a kereskedelmi tevékenységet is. Nem lebecsülendő tevékenységi kört biztosított a nagykereskedelem számára a korábban említett jelentős méretű kisipar ellátása nyersanyaggal, illetve félkész termékekkel.

A belső piac növekvő áruforgalmát a *kiskereskedők* egyre nagyobb tömege képes csak lebonyolítani. Azokat a kereskedőket nevezzük kiskereskedőknek, akik közvetlenül az egyéni fogyasztóknak árusítanak. Ebből következik, hogy bár gazdasági tevékenységük eleinte szinte kizárólag szűk keretek között mozgott, meghatározó sajátosságuknak nem ez tekinthető, hanem kizárólag az egyes eladásoknak a fogyasztók szükségleteivel összhangban levő kis méretei. Mégis hosszú ideig a kiskereskedelem maradt a gazdasági élet egyik — vagy éppen a — legkevésbé koncentrált területe. A kereskedők nagy többsége kis méreteken folytatta a kiskereskedelmet, ami abból is kitűnik, hogy milyen arányú volt közöttük a kicsi, kevés személynek munkát adó bolt. A tulajdonképpeni kereskedelemben ezek hányadát a magyar vállalatstatisztika alapján (amely csak az első világháború után készült a kereskedelemről) a 10. táblázat (a 660. oldalon) szemlélteti. Adataink jellemző képet festenek a kereskedelemről: a két világháború között a magyar kereskedelmi vállalatok több mint háromötöde egyszemélyes, alkalmazott nélküli bolt volt, amihez azoknak a boltoknak a további mintegy egyötöde járult, amelyekben a tulajdonos mellett egy alkalmazott dolgozott (a kereskedelemmel foglalkozók közül az egyszemélyes boltokban 29⁰/₀, a kétszemélyes boltokban 16⁰/₀ volt található). A magyar vállalatstatisztika a központtal bíró, de több fiókkal rendelkező — illetve több telephelyen üzemelő — vállalatokat egy egységként tűntette fel, ami adatainkban 3—5⁰/₀-os torzulást okoz (ugyanis az összesítésben nem szerepel a szövetkezetek mintegy kétezernyi fiókja, valamint az egyéb tulajdonformájú — bár nem túl nagy számú — fiók).

Táblázatunk tanulságai alátámasztják a foglalkozási statisztikák alapján tett eddigi megállapításokat, amelyek elsősorban éppen a kereskedők túlnyomó

⁵⁶ Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban. — Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. kötet. Budapest, 1972. 362.

⁵⁷ Marx: A tőke III. könyv. 317.

⁵⁸ Hülfedding: i. m. 291—293, 313.

10. táblázat. Kisboltok a tulajdonképpeni kereskedelemben Magyarországon

Kereskedelmi ág	Összes kereskedelmi vállalat (ezer)		A kereskedelmi ág %-ában			
			1 fős bolt		1—2 fős bolt	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
1. Élelmiszer	13,9	19,3	67,1	66,6	85,3	85,5
2. Vegyeskereskedelem	12,1	15,7	65,7	67,1	87,6	90,0
3. Mezőgazdasági termék	6,1	5,8	79,6	72,9	90,4	87,1
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	32,1	40,8	69,0	67,7	87,2	87,4
4. Ruházat, textília	7,3	8,2	54,3	45,8	74,8	65,0
5. Vas- és műszaki cikk	1,7	2,5	48,4	47,4	64,6	64,6
6. Vegyes iparcikk	3,8	3,7	59,0	53,3	77,8	71,3
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,9	1,5	38,1	48,2	60,6	68,1
8. Könyv- és műkereskedés	1,1	1,1	38,8	45,8	68,3	60,2
Iparcikk	14,8	17,0	52,7	47,9	73,1	66,3
9. Fűtő- és építőanyag	3,2	4,1	59,9	52,6	81,6	73,2
10. Egyéb	4,0	5,7	72,5	82,9	83,4	90,2
Összesen	54,1	67,6	64,3	63,1	82,7	81,5

többségét alkotó kiskereskedőkre vonatkoznak. A vállalatstatisztikákból is kitűnik, hogy az élelmiszer-, a vegyes- és a mezőgazdasági termék-kereskedelemben a kisboltok aránya nagyobb volt, mint az iparcikk-kereskedelemben. A tulajdonképpeni kereskedelem egészére, és ezen belül a kereskedelmi ágak nagyobb részére megállapítható, hogy 1930-ban 1920-hoz képest valamelyest csökkent a kis boltok arányszáma (az 1920-as hányad növekedése az első világháború előttihez képest, az akkori vállalatstatisztika hiányában, korábbi megállapításaink alapján csak valószínűsíthető). A kisforgalmú boltok nagy hányadát mutatja a több mint 19 ezer budapesti kereskedőre kiterjedő 1926. évi forgalmi adó statisztika alapján a kereskedők üzleti forgalmáról készült összeállítás.⁵⁹ Ebből az is kitűnik, hogy rendkívül erőteljes és aszimmetrikus polarizáltság figyelhető meg a kereskedők-nél, aminek körvonalait a 11. táblázat (661. l.)⁶⁰ csak nagyjából sejteti.

A nagy többséget kitevő szerény forgalommal szemben a kisebbség kiemelkedően magas forgalma bizonyosan a mintegy 10 százaléknyi nagykereskedő⁶¹ üzleti tevékenységét jelzi. Ha ezeket figyelmen kívül hagyjuk, a fennmaradó — még mindig óriási különbségekre vonatkozó — megoszlási arányok továbbra is a legkisebbek felé húzó aszimmetriára utalnak. Az egyes kereskedelmi ágak eltérést mutatnak a polarizáltság tekintetében: a legkirívóbb eltérést a textilkereskedelem, a viszonylag legegységesebb jelleget — és többségében a legalacsonyabb forgalmi összegeket — az élelmiszer-kereskedelem mutatta. A legnagyobb eltérést

⁵⁹ Bene: i. m. 78—92.

⁶⁰ I. m. 29. számú táblázat (81. o.) alapján.

⁶¹ Laky Dezső: A kereskedők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest. é. n. 314.

11. táblázat. A budapesti kereskedők megoszlása az 1926. évi üzleti forgalom alapján

Évi minimális forgalom ezer pengőben	Kereskedők megoszlása %-ban
— 4	42,7
4—40	41,7
40—400	13,0
400—	2,6

jelző textiltereskedelemben voltak találhatók egyúttal a legmagasabb forgalmi összegek, ami ennek az ágának a jól kiépült, erősen koncentrált nagykereskedelmének tulajdonítható, míg a kisforgalmú boltok közül sok a háború utáni infláció idején keletkezett.

A nagy- és a kiskereskedelem közötti számos különbségnek mélyenfekvő gazdasági alapja van. Marx ezt úgy határozta meg, hogy a tőke tulajdonképpen forgalma az üzletemberek és üzletemberek közötti forgalom (ezért állította, hogy a kereskedőtőke a legtisztább alakban a nagykereskedelemben jelentkezik⁶²), míg „az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalom, amely a kiskereskedelemmel azonos, egy másik kör, amely nem esik a tőke közvetlen forgalmi szférájába. Olyan pálya, amelyet azután ír le a tőke, hogy az első le van írva, és egyidejűleg mellette”.⁶³ Csak ennek alapján érthető az, hogy a fejlett tőkés termelés idején „a termelési árak érvényesek a nemzetközi és a nagykereskedelemben, míg a városi kiskereskedelemben az árképződést egészen más profitráták szabályozzák”.⁶⁴ Ezt Engels az 1890-es években azzal illusztrálta, hogy a marhahús ára jobban emelkedik, amíg a londoni nagykereskedőtől a londoni egyéni fogyasztóhoz jut, mint amíg a chicagói nagykereskedőtől, a szállítást is beleértve, a londoni nagykereskedőhöz ér. Az árképződés sajátosságai közül sorrendben előbb azt a hatást kell említeni, amit a belföldi nagykereskedelemnek a forgalom növekedésével mind áttételesebbé váló hálózata gyakorol a kereskedelmi eladási ár kialakulására. A közvetítők láncolatának hosszabbodása ugyanis újabb és újabb profitok áremelő hatásának jelentkezését eredményezi. Ezt követi azután a kiskereskedelmi profit, amit az átlagprofitrátánál általában jóval magasabb kiskereskedelmi profitráta szab meg. A kisforgalmú kiskereskedő tőkéje („ez a korcsfajta”, ahogyan Marx nevezte⁶⁵) általában kicsiny, s így a magas kiskereskedelmi profitráta ellenére „az is előfordulhat, hogy a profit, amelyet realizál, egyáltalán nem nagyobb, sőt esetleg kisebb, mint valamelyik jobban fizetett szakképzett bér munkás munkabére”.⁶⁶ Ez a kistulajdonosi egzisztenciákra (paraszti kistermelőkre, kisiparosokra) általában érvényes sajátosság arra is magyarázatot ad, hogy miként maradhattak fenn oly nagy számban és oly hosszú időn át a kisboltosok, sőt még a számuk is nőtt, némelykor éppen a súlyosabbá váló gazdasági viszonyok között, illetve az erősödő konkurrencia ellenére. A szükségnek megfelelően ezek ugyanis növelték munkaidejüket, illetve külön nem fizetett családi munkaerőt is felhasznál-

⁶² Marx: A tőke III. könyv. 273.

⁶³ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II. kötet. 112.

⁶⁴ Engels: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez. I. Értéktöbblet és profitráta.

— Marx: A tőke III. könyv. 852.

⁶⁵ Marx: A tőke III. könyv. 271.

⁶⁶ I. m. 274.

náltak, sőt a profitrátát is csökkentették, a minimális forgalom biztosítása és így kiskereskedői létük fenntartása érdekében. Kedvező körülmények között viszont a kiskereskedő legfeljebb csak azért mondott le az elérhető profitráta egy részéről, hogy a boltos számára egyre általánosabban követendőnek tartott „nagy forgalom, kevés haszon” elv értelmében tőkéje megtérülésének gyorsításával többlet-profitra tegyen szert.⁶⁷ Erre azonban jelentősebb arányokban csak a belkereskedelem fejlődésének következő fázisában nyílt lehetőség. Az új kereskedelmi formák nagyvállalatai ugyanis a nagybani beszerzés, a közvetítők kikapcsolása és a nagyvállalati keretek nyújtotta lehetőségek kihasználása eredményeként az általános kiskereskedelmi árszint alá szállva is rendszeresen jelentős többlet-profitot értek el.

A kizárólagos nagy- illetve kiskereskedelem mellett megjelenő új kereskedelmi formák egy vállalaton belül egyesítették a nagy- és kiskereskedelmet, utóbbit is nagyarányúvá változtatva. Ez döntő fordulatot jelentett a *belkereskedelem koncentrációja* szempontjából. Eddig ugyanis a termelési és szállítási eszközök növekvő koncentrációját csak a nagykereskedelemé követte, de az is csak részlegesen, — részben éppen a kiskereskedelem állapota és a piaci helyzet miatt, — míg a kiskereskedelem teljesen dekoncentrált maradt. Most viszont megkezdődött a tömegfogyasztást szolgáló kiskereskedelem területén is a koncentráció. A termelés és a munkamegosztás fejlődését követően ezzel a kereskedelmi forgalom oldaláról is megindult a fejlődés a felbomlott összhang magasabb szinten történő újbóli kialakítása felé. Ez szükségszerű és előremutató folyamat, hiszen a társadalom szempontjából a kereskedelemnek „az a haszna, hogy a társadalom munkaerejének és munkaidejének kisebb része kötődik le ebben a nem-termelő funkcióban”.⁶⁸ Ennek ellenére a kereskedelmi koncentráció folyamata több okból is általában lassúnak és egyenetlennek mutatkozik.

A kereskedelem terén megindult koncentráció a XIX. század végén — különösen Angliában — kezdett jelentőssé válni. Erre utalt Engels 1895-ben — aki a Tőke III. kötetéhez a tőzsdéről szóló kiegészítést írva bemutatta, hogy 1865, az eredeti szöveg keletkezése óta a részvénytársaságok száma és jelentősége hogyan nőtt meg a gazdaságnak jóformán minden területén, — amikor is már nemcsak nagykereskedelmi, hanem egyes kiskereskedelmi vállalatok is részvénytársasági formát öltöttek.⁶⁹ A koncentrációs hullám Angliában ez után fokozódott, és mind erőteljesebben jelentkezett a kontinens fejlettebb országaiban is. A kereskedelmi nagyvállalatok előretörése — kiegészítve egyes iparvállalatok eladási tevékenységével is — oly látványosan dinamikus volt, hogy a XX. század első évtizedében a gazdasági helyzet elemzői számára már-már úgy tűnt, megkondukt a lélekharang a kisboltosok kiskereskedelme felett. Sombart az eltelt két évtized német statisztikáit a fenti jelenségek fényében vizsgálva a koncentrációs tendencia tartósságára következtetett, megjegyezve, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban (Franciaország, Anglia, Egyesült Államok) a kiskereskedelmi szervezet máris magasabb tőkekoncentrációt ért el.⁷⁰ Hilferding a monopolkapitalizmus új jelenségeinek a kereskedelemre gyakorolt hatását, illetve ebben a koncentráció szerepét hasonlóképpen pusztítóknak ítélte a kisméretű kereskedelemre. Ugyanakkor látta a kon-

⁶⁷ I. m. 296—297.

⁶⁸ Marx: A tőke II. könyv. 122.

⁶⁹ Engels: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez, II. A tőzsdé. — Marx: A tőke III. könyv. 857.

⁷⁰ Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. II. Band. 394—399, 409—420.

centrációs folyamat akadályát is, éspedig éppen az egyéni kiskereskedelem területén, a kisbolt könnyű alapításának lehetőségében, és a kis profitban, ami miatt úgy vélte, hogy a kiskereskedő „kiszorításához nem fűződik erős gazdasági érdek”.⁷¹

Az első világháború, majd a béketermelésre való átállás gazdasági nehézségeinek hatására az európai országok jelentős részében a kereskedelem koncentrációjának tendenciája visszaszorult. A kisboltok száma és aránya növekedett, ami sokakban a háború előttivel éppen ellentétes vélekedést szült. Sombart például a fentebb említett nézetei közzététele után éppen negyedszázaddal azt a véleményt fogalmazta meg, — meglepő módon részben azonos statisztikai adatokra támaszkodva, ám új tapasztalatokkal gazdagabban, — hogy a kereskedelemben jelentős koncentrációról nem lehet szó, a nagyvállalat gazdasági előnyei és lehetőségei korlátozottak, míg a kisméretű kiskereskedelem, amely társadalmi szempontból is szükséges, kiterjedt bázissal rendelkezik.⁷² Ahol viszont a kereskedelmi koncentráció még csak a kezdeteknél tartott, ott a kisboltok gyarapodása kevésbé természetes, illetve egészséges jelenségnek tűnt. Így például Magyarországon Bene Lajos azt állapította meg, hogy „a közgazdaság atomizálása volt a háború egyik jellemző következménye”,⁷³ ami a kereskedelem terén a gazdasági élet állapotával összhangban nem álló sok kis bolt alapításában jutott kifejezésre. Ám ehhez az üzletnyitások számához viszonyított üzletbeszüntetések arányának növekedése járult (a tömeges bukások eredményeként Budapesten ez az arány 1925-ben 50%-ó fölé emelkedett).⁷⁴

A kereskedelem terén jelentkező koncentráció egyre fenyegetőbb veszélyt jelentett az egyéni kisbaltosok számára. Igaz, volt az ő oldalukon is előny: rugalmasságuk, gyors alkalmazkodó képességük és az a tény, hogy gazdaságossági megfontolás nem kötötte működésük feltételét meghatározott forgalomhoz, illetve haszonhoz (ami alatt például egy fiók fenntartása már nem kifizetődő). Mégis, növekvő hányaduk döbönt rá, hogy nem képes versenyezni a kereskedelem felnövő óriásaival. E felismerés hatására egyre erőteljesebben követelték az államtól a nagyok megfékezését, visszaszorítását. Nem is minden eredmény nélkül. A XIX. század végén több helyütt külön adóval sújtották az áruházakat (Franciaországban már 1880-ban, Bajorországban 1899-ben, Poroszországban 1900-ban), ettől várva legyőzésüket, vagy legalábbis visszaszorításukat.⁷⁵ A későbbiekben a válság által sújtott kiskereskedők agitációja eredményezett a fiókhálózati vállalatok ellen hozott törvényhozási korlátozásokat az 1930-as években több európai országban (így Németországban, Ausztriában, Svájcban, Franciaországban, Belgiumban).⁷⁶ Ezek a sikerek azonban szükségszerűen csak korlátozottak és viszonylag rövidéletűek lehettek.

Az első világháborútól a második világháborút követő évekig a kereskedelem koncentrációja általában lelassult, illetve csak egyes kereskedelmi ágakban mutatott dinamikus fejlődést. Angliában — ahol az új kereskedelmi formák a legkorábbi és legjelentősebb előrehaladást mutatták — a nagyvállalatok és szövet-

⁷¹ Hilferding: i. m. 288—290.

⁷² Werner Sombart: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus. München—Leipzig, 1927. II. Halbband. 858—870.

⁷³ Bene Lajos: Budapest székesfőváros kereskedői. Budapest, 1929. 76.

⁷⁴ I. m. 59.

⁷⁵ Otto Gruss: Ein Jahrhundert österreichischer Binnenhandel (1848—1948). — Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung. Wien, 1949. 324.

⁷⁶ Jefferys—Knee: I. m. 56.

kezetek hozzávetőleges részesedése az összes kiskereskedelmi forgalomból az alábbi 12. táblázatban jelzett módon alakult.⁷⁷ A század első harmadában Angliában erősen fokozódó kereskedelmi koncentráció a második világháború kitörését követő évtizedben stagnált. A koncentráció a szövetkezetek révén vált először jelentősebbé, majd az áruházak és kiváltképpen a fiókhálózati vállalatok részará-

12. táblázat. A nagyvállalati és szövetkezeti kiskereskedelem részesedése az összes kiskereskedelmi forgalomból Angliában

Típus	Részesedés az összes kiskereskedelmi forgalomból %-ban			
	1900	1920	1939	1950
Szövetkezet	6,5	8,0	11,0	11,0
Áruház	1,5	3,5	5,0	5,5
Fiókhálózati vállalat	4,0	8,5	19,0	19,5
Összesen	12,0	20,0	35,0	36,0

nyának növekedése sokkal dinamikusabbnak bizonyult. Az egyes kereskedelmi típusok közötti százalékos megoszlás országonként kisebb-nagyobb eltérést mutathat a helyi sajátosságoknak és az időbeli kérésnek megfelelően. A típusok aránynövekedésének ütemében jelentkező különbségeket azonban nagy vonásokban általánosan jellemzőnek tekinthetjük. Másrészt az egyes kereskedelmi ágak szintén sajátos eltéréseket mutatnak az átlagtól. Angliában például 1939-ben, amikor a nagyvállalatok részesedése az összes kereskedelmi forgalomból 35% körül mozgott, ez az arány a cipőkereskedelemben 61%, a női- és gyermek-, illetve a férfi-ruha-kereskedelemben 47%, illetve 42%, az élelmiszer-kereskedelemben 47% volt.⁷⁸

Az 1950-es évektől a kereskedelmi koncentráció újabb jelentős előrehaladása kezdődött. Ennek eredményeként a nagyvállalati kiskereskedelem részesedése a forgalomból Angliában 1960-ban 42%-ra emelkedett, míg ugyanakkor Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Dániában 16%, Olaszországban viszont csak 5% volt.⁷⁹ Nem meglepő hát, ha a tőkés országokban újból egyre gyakrabban felmerül a kisboltok jövőjének a kérdése.

A kereskedelem koncentrációja eddig csak néhány tőkés országban haladt jelentősebben előre. 1955-ben az európai tőkés országokban a tulajdonképpeni kereskedelem keretébe tartozó boltokban dolgozó személyek (önállók és alkalmazottak) átlagos száma 2,9 volt. Ugyanakkor az összes boltok 41%-a egyszemélyes, 31,5%-a kétszemélyes volt, az előbbiben volt található a kereskedelemmel foglalkozók 15%-a, az utóbbiban 23,5%-a (az egyszemélyes boltok aránya Görögországban 79%, Belgiumban 65%, Spanyolországban 58%, Olaszországban 51%, Portugáliában 50%, viszont Angliában csak 25% volt).⁸⁰ Jelentősebb — bár még mindig nem gyökeres — változásokra e téren csak ezt követően, az 1950-es évek közepétől került sor.

*

⁷⁷ Jefferys: i. m. 18. számú táblázata alapján, 73. o.

⁷⁸ Jefferys: i. m. 76.

⁷⁹ Jefferys—Knee: I. m. 65; The distributive trades in the Common Market (National Economic Development Office). London, 1973. 16.

⁸⁰ Jefferys—Knee: i. m. 30—31.

A modern belkereskedelem kialakulása és fejlődése fenti főbb vonásainak áttekintése alapján a belkereskedelem fejlődési folyamatának szakaszai a következőképpen összegezhetők. Az első szakasz a tőkés korszak kezdeti időszakára esik, amikor a kereskedelem prekapitalista formái, a kistermelők eladási tevékenysége egyre erőteljesebben kiszélesedik, míg a tulajdonképpeni kereskedelem növekedése éppen csak megkezdődik. A második szakaszban az ipari forradalom kibontakozásával, az urbanizáció kezdetével a tulajdonképpeni kereskedelem (a bolti kereskedelem) jelentősebben kibontakozik, s ennek során egyre differenciáltabb szakkereskedelem épül ki, míg az új kereskedelmi formák legfeljebb még csak megjelennek, de nem válnak különösebben erőteljessé. A harmadik szakaszban az új kereskedelmi formák (áruház, szövetkezet, fiókhálózat) elterjedése, valamint a kereskedelmi technika és szervezési módszerek ezzel együttjáró változásai révén igyekszik a forradalmasodó kereskedelem a növekvő tömegtermelés és tömegfogyasztás követelményeihez alkalmazkodni. Az egymásra következő szakaszok során a belkereskedelem fejlődése követi az önellátási tendencia visszaszorulását, a nem mezőgazdasági, illetve a városi népesség növekedését, a harmadik szakaszban pedig alkalmazkodik az önellátás teljes megszűnéséhez és az urbanizáció fokozódásához. Ennek során a kereskedelemmel foglalkozók száma és a kereskedelmi forgalom mérete jelentősen emelkedik. A kereskedelmi koncentráció az első két szakaszban csak a nagykereskedelemben ér el jelentősebb szintet, míg a kiskereskedelem alapvetően szétaprózódott marad. A harmadik szakaszban (ami még a legfejlettebb tőkés országokban is csak a XX. században bontakozik ki) viszont egyre jelentősebbé válik a nagyvállalati keretek között lebonyolított kiskereskedelem terén is a koncentráció. Figyelemre méltó jelenség, hogy míg a fejlődés útja az első szakaszból a másodikba a szakkereskedelem kibontakozásán keresztül vezet, addig a harmadik szakaszban a lényegében megszűnő önellátás és ennek nyomán a forgalom növekedése, a tömegfogyasztás igényeinek hatására ezzel ellentétes, despecializációs irányzatok — illetve ezeknek megfelelő formák — bontakoznak ki. A belkereskedelem harmadik fejlődési szakaszának főbb tendenciái a XX. század második felében is hatnak, sőt az európai tőkés országok jelentős hányadában csak ekkor bontakoznak ki szélesebben.

A magyar vonatkozású táblázatok forrásai (amennyiben nincsenek külön feltüntetve) a következők:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.

9. köt. Budapest, 1905.

52. köt. Budapest, 1914.

72. köt. Budapest, 1926.

94. köt. Budapest, 1935.

(Mindegyik a népszámlálási sorozatok „A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika” témakörű kötete.)

HANS-JÜRGEN SCHRÖDER

**Délkelet-Európa Németország gazdaságpolitikájában,
különös tekintettel Jugoszláviára
(1933–1939)**

A nemzetszocialista külpolitika legtöbb történeti feldolgozásában napjainkig mindenek előtt a nagyhatalmakkal szembeni berlini politika, egyes látványos diplomáciai események, a nemzetiszocialista rendszer ideológiai és területi expanziója, valamint Hitler külpolitikai számításai állnak a megfontolások középpontjában. Ezzel szemben a gazdasági kérdéseknek, különösen a nemzetiszocialista külpolitika kezdeti szakaszában a „nyugati” történetírás eddig kevés figyelmet szentelt. Ezzel magyarázható, miért nem foglalkozott a kutatás kellőképpen a délkelet-európai államokkal szembeni berlini politikával az 1938–39-ig terjedő időszakban, amikor azt, különösen a hatalomátvétel utáni első években látható eseményeiben elsődlegesen gazdasági tényezők határozták meg. A Délkelet-Európával szembeni nemzetiszocialista politika beható — ezen keretek között magától értetődően nem teljesíthető — elemzése (amelynek során végre a kiadatlan német forrásokat is fel kellene dolgozni!) annál inkább szükségesnek tűnik, mivel a Harmadik Birodalom délkelet-európai gazdasági hegemoniáját már a hatalomátvétel utáni első években gyors ütemben kialakította, mégpedig látványos diplomáciai akciók nélkül. Másfelől a német délkelet-európai politika nem szorítkozott gazdasági célokra, a gazdasági behatolást a Duna-medencébe sokkal inkább a külpolitika eszközeként alkalmazták. Berlin 1933 után állandóan erősödő és az 1930-as évek közepén már e térségben domináló gazdasági pozíciójának politikai jelentősége szempontjából a délkelet-európai államok a Harmadik Birodalom „Informal Empire”-jének tekinthetők.

A nemzetszocialista rendszer délkelet-európai informális uralmáról szóló tézis, amelyet a következőkben Jugoszlávia példáján bizonyítunk, abból a premisszából indul ki, hogy a német délkelet-európai politikát az 1933-tól 1939-ig terjedő időszakban elsődlegesen gazdasági tényezők határozták meg. Ezért áll a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok elemzése a megfontolások középpontjában. Ezt követően választ kell adni arra a kérdésre is, hogy milyen politikai implikációi voltak a Jugoszláviába való német gazdasági behatolásnak.¹

* Kibővített változata annak az előadásnak, amelyet a szerző a belgrádi Legújabbkor Történeti Intézet által 1973. október 2—4-ig rendezett kongresszuson „A Harmadik Birodalom és Jugoszlávia 1933—45” című főtéma keretében tartott. A tanulmány elsősorban a bonni külügyminisztérium politikai irattárának (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) eddig nyomtatásban nem közölt állagain alapul. Az eddig csak angol fordításban közölt dokumentumokat: Documents of German Foreign Policy, Series C (idézetben: DGFP/C) a német eredeti szerint idézzük, a megjelent angol fordításra akkor utalunk, amikor a dokumentumot először idézzük. — Frau Dr. Keipert-nek és Herr Dr. Gehling-nek szeretnék köszönetet mondani levéltári munkám támogatásáért.

¹ A nemzetiszocialista délkelet-európai politikához ld. első sorban W. Treue: Das Dritte Reich und die Westmächte auf dem Balkan. Zur Struktur der Aussenhandelspolitik Deutsch-

Jugoszlávia nemcsak azért kínálkozik példaként az 1933–39 közötti német délkelet-európai politika módszereinek és céljainak bemutatására, mert Berlin itt viszonylag korán gazdasági sikereket könyvelhetett el, hanem mert ezzel együtt a kisantantba való politikailag jelentős betörésről van szó. Ezen túlmenően mindenképp előtt Németország, Olaszország, Franciaország, de Anglia és az USA politikai és gazdasági érdekei is egyetlen más délkelet-európai országban sem keresztezik egymást már az 1930-as évek közepén oly világosan, mint Jugoszláviában. Ebből a tényből adódik, hogy a német–jugoszláv kapcsolatok következő analízise nem szorítkozhat kizárólag bilaterális szemléletmódra. Röviden meg kell említenie Németország rivalizálását a többi nagyhatalommal, hiszen abban a mértékben, ahogy a konkurrens befolyása visszaszorult, jutott érvényre a nemzetiszocialista vezetés által kitűzött nagytérgazdaság. Végezetül érinteni fogjuk a kontinuitás problémáját is. Az „Informal Empire” megvalósítása Délkelet-

lands, Grossbritannien und Frankreichs 1933–39, a Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte 1953/I sz.-ban, 45–64. A mű megírásakor még nem álltak rendelkezésre az Auswärtiges Amt iratai. Ez érvényes a következő, ugyancsak az 1950-es évek végén megjelent, bilaterális kutatásokra is: *G. Brausch: Deutschland—Ungarn. Die diplomatischen Beziehungen vom Herbst 1937 bis Frühjahr 1939*, doktori disszertáció, Göttingen, 1956 (kéziratban); *A. Hillgruber: Hitler, König Karol und Marshall Antonescu. Die deutsch—rumänischen Beziehungen 1938–44*, Wiesbaden 1954, második kiadása 1966-ban; *K.-D. Meiss: Die deutsch—jugoslawischen Beziehungen von Hitlers Regierungsantritt bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges*, doktori disszertáció, Göttingen 1955 (kéziratban). Az újabb kutatások súlypontja az 1930-as évek végétől kezdődő időszakon van. Ld. főként *M. Broszat: Deutschland—Ungarn—Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–41*, Historische Zeitschrift 1968, 206. köt. 45–96, valamint *Olshausen* röviddel ezelőtt megjelent kutatásait: *Zwischenspiel auf dem Balkan. Megjelent a Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg* c. kötetben, kiadta és a bevezetőt írta W. Schumann, Berlin 1973, és *H. Sundhausen: Südosteuropa in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft am Beispiel des „Unabhängigen Staates Kroatien“*, Südostforschungen 32. sz.-ban, (1973) 233–266, további szakirodalmi adatokkal. Speciálisan a Jugoszláviával szembeni német politikához ld. Meiss már említett disszertációján kívül (értékelése a 122-es jegyzethez tartozó szövegrészben) *S. Baar: Die Jugoslawienpolitik des faschistischen deutschen Imperialismus in der Zeit von 1935 bis zum April 1941*, doktori disszertáció, Karl-Marx-Universität Leipzig, 1968 (kéziratban) és *J. Wuescht: Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch—jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969 — mindkét munka egyoldalú eredményekre jut. Baar a német–jugoszláv kapcsolatok alakulásáért „a jugoszláv kormány németbarát elemeinek és a fasiszta német birodalomnak a jugoszláv nép kizsákmányolására alakított titkos és nyílt bűnszövetségét teszi felelőssé” (35. o.); ami a német politikát illeti, a „német monopolhiénák mesés profitjait” tartja döntő motívumnak „a jugoszláv dolgozók kizsákmányolásáért” (37. o.). Wuescht munkája apologetikus írás, amely többek között (242. o.) a „Harmadik Birodalom Jugoszláviával szembeni békés politikájára” akar „bizonyítékokat” felhozni (értékelés a 121. és 123. jegyzethez tartozó szövegrészben). A dokumentáció egyébként 1939-cel kezdődik és nem jelentéktelen részben a Jugoszláviával és Görögországgal szembeni 1941-es konfliktusról készített német Fehérkönyv dokumentumait használja fel. — A délkelet-európai németiség problémáival nem foglalkozunk. Ld. ehhez újabb munkáinkat *W. Mieke: Das Dritte Reich und die deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–38. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik*, Bern—Frankfurt am Main, 1972, ezen kívül *H.-A. Jacobsen: Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–38*, Frankfurt am Main, 1968, 79, 521, 570, — a jugoszláviai németiséghez ld. különösen *D. Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–41*, Ljubljana, 1966. — További szakirodalomra vonatkozó adatok: *H.-U. Wehler: Einleitung zu Theodor Schieder, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, V. köt.: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, 1961, 3. A német források részekbe menő értékelése várható a délkelet-európai nemzeti szocialista politikával foglalkozó *R. Herrmann* (Köln) és *W. S. Grenzbach* (Braines University) folyamatban lévő kutatásaitól. d. a 28., 32., 62., 64., 66., 87., 124. sz. jegyzetekben megadott irodalmat is.

Európában specifikusan nemzetiszocialista politikának tekinthető-e, vagy ez a politika a weimari kormányok délkelet-európai politikájának tradíciójában gyökerezik?

Mielőtt azonban a gazdasági behatolást Délkelet-Európába a Jugoszláviával szembeni német politika példáján bemutatnánk, szükségesnek tartjuk, hogy néhány megjegyzést fűzzünk a német külgazdaság 1933 utáni fejlődéséhez, mivel így érthetőbbé válnak a német délkelet-európai politika módszerei. Külgazdasági kérdések különösen belső gazdasági szükségszerűségük miatt és ezen túlmenően belpolitikai stabilizációs funkciójuk miatt, főként a hatalomátvétel utáni első években, központi fontosságúak voltak a nemzetiszocialista rendszer számára. Maga Hitler belpolitikai feladatnak tekintette az 1929-es gazdasági világválsággal kezdődő depresszió leküzdését, elsősorban a munkanélküliség felszámolását. Ezzel „megküzdeni egyike a legnagyobb feladatoknak, amelyet valaha államférfi kapott”, hangsúlyozta.² A munkanélküliek magas száma „óriási probléma, amelyet nekünk meg kell oldani és amely minden mást háttérbe szorít”.³ Hitler ránk maradt nyilatkozatai gazdasági kérdésekről viszonylag világos képet adnak a hitleri gazdaságpolitika fő előretörési irányáról: Már 1933 február elején hangsúlyozta az új birodalmi kancellár, hogy a munkanélküliség leküzdését „közmegrendelések kiadása” által a „megfelelő segítségnek” tartja.⁴ Az „állami ösztönzésnek”, világította meg Hitler az anticiklikus konjunktúrapolitikáról alkotott elképzeléseit egy pártvezetőkkel folytatott megbeszélésen 1933 május végén, impulzusokat kell adni a magángazdaságnak, amelyek aztán „az egész fejlődést mozgásba hozzák.”⁵

Az új rendszernek valóban sikerült számos állami és államilag támogatott intézkedéssel hatásosan megélnkíteni a belső konjunktúrát, mint pl. házipénztár és -javítás, a német úthálózat kiépítése, az adóterhek korlátozása a német gazdaság teherbíró képességének fokozása céljából és 1934-től az intenzív fegyverkezés.⁶ A munkanélküliek száma már 1934 januárjában 3,8, 1935 januárjában szűk 3 millióra csökkent (1933 január = 6 millió), és az állami befektetések 1934-ben majdnem ismét elérték az 1928-as év szintjét.⁷ A belső konjunktúrának ezt a fellélnkülését a német gazdasági struktúrának megfelelően követnie kellett volna az exporttevékenység fokozódásának is, hiszen a német iparcikkek kivitele képezte az alapját az ipari termelés fenntartásához nélkülözhetetlen nyersanyagimportnak. Az 1933/34-től sikeresen folytatott belső expanziós politika azonban hamarosan nyomást gyakorolt a kereskedelmi mérlegre: a konjunktúra megélnkítése egyfelől fokozta a nyersanyagok behozatala iránti szükségletet, másfelől a növekvő

² 1933. júl. 9-i beszéd. Nyomtatásban: *M. Domarus: Hitler. Reden und Proklamationen 1932—1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, München, 1965, I/1. köt. 288.

³ 1934. márc. 21-i beszéd. Uo. 371.

⁴ A birodalmi kormány munkaalkalmak teremtésével foglalkozó bizottságának ülésén készített feljegyzés, 1933. febr. 9., Bundesarchiv Koblenz (a továbbiakban BA) R 43 II/540.

⁵ Megjegyzés az 1933. máj. 31-én a munkaalkalmak teremtéséről folytatott megbeszélésről, BA, R 43 II/536; Feljegyzés az ipar képviselőivel munkaalkalmak teremtéséről folytatott beszélgetésről, 1933. máj. 29., uo. Vö. Hitler 1933. márc. 23-i és nov. 23-i beszédét is, *Domarus: Hitler*, I/1. köt. 233 és 301.

⁶ Ld. mindenek előtt *D. Petzina: Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik, 1932—1933, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 15. évf. (1967), 18—55, további szakirodalomra vonatkozó adatokkal; ezen kívül *J. D. Heyl: Hitler's Economic Thought: A Reappraisal*, Central European History 6. évf. (1973/74), 83—96.

⁷ Számadatokat ld.: *Statistisches Handbuch von Deutschland 1928—1944*, München 1949, 484 és *Die Erbe: Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933—1939 im Lichte der modernen Theorie*, Zürich. 1958, 25.

vő vásárlóerő emelte a keresletet a részben importált élelmiszcikkek iránt. Emellett a német ipari vállalkozók exportkényszere (a gazdasági válság idején a világpiacra voltak utalva és kitéve más ipari országok éles konkurenciájának) a belső piacon megnövekedett kereslet miatt jelentősen csökkent. Az izolált belső konjunkturális fejlődés következménye az import nagyarányú növekedése volt, amely rövidesen szembeötlővé vált a német kereskedelmi mérlegben: Miután a német kereskedelmi fölösleg már 1933-ban 667 millió Birodalmi Márkára csökkent (1932-ben kb. 1 milliárd Márka fölösleg), az 1934-es év már 284 millió Márka deficittel zárult.⁸

Az aktívától a passzív kereskedelmi mérleghez vezető fejlődés a német devizataratlékok csökkenését eredményezte, amelyet a Birodalmi Bank eleinte a devizagazdálkodás megszigorításával kívánt megakadályozni. Mivel az importőröknek járó kvóta folyamatos csökkentése nem vezetett a német devizahelyzet alapvető javulásához, a Birodalmi Bank 1934 nyarán végül arra kényszerült, hogy naponta csak annyi devizát osszon ki, amennyi valóban befolyt a Birodalmi Banknál. A deviza szétosztásának ez az 1934. június 26-án bevezetett rendszere azonban azzal a hátránnyal járt, hogy szükségszerűen új és mind növekvő külföldi eladósodáshoz vezetett, hiszen az importfölségeket tekintve a német árukövetelések egy része szinte naponta kielégítetlen maradt.⁹ Ennélfogva a külföld érdeke is, állapította meg az Auswärtiges Amt 1934 augusztusában, ha a birodalmi kormány új intézkedéseket foganatosít, annak érdekében, hogy „az árubehozattal a tényleges devizalehetőségekhez igazítsa”¹⁰.

Az Auswärtiges Amt már 1934 júniusában tudtára adta a külképviseleteknek, hogyan képzeli a birodalmi kormány ezen probléma elvi megoldását. Tekintettel a német devizahelyzetre „a külföldi nyersanyagok és élvezeti cikkek behozatalát mind inkább német termékekkel, német áruszállításokkal kell megfizetni”. A 65 millió fős Németország behozatali szükséglete „fontos tényező”. A jövőben ezt mind jobban arra kell felhasználni, „hogy ezen nyersanyagok és élvezeti cikkek termelőiben és szállítóiban tudatosítsák a német ipari termékek fokozottabb elfogadásának szükségességét, hogy a megnövekedett német behozatali szükséglet „közvetlenül a német kiviteli lehetőségek bővítésére szolgáljon”.¹¹ A behozatalnak ez a „stratégiai áthelyezése”, a külkereskedelmi politika eszközeiként való felhasználása képezte aztán az alapját az 1934 őszi ún. „Neuer Plan”-nak.¹² Az áruforgalmat szabályozó 1934. szeptember 4-i rendelettel a birodalmi kormánynak lehetősége nyílt az egész külkereskedelem állami irányítására.¹³ Mialatt a behozat-

⁸ Statistisches Handbuch von Deutschland 1928—1944, 392.

⁹ A devizasztétásról ld. H. Flaig: Untersuchung über den Einfluss des „Neuen Plans” auf den deutschen Aussenhandel und die deutsche Aussenhandelspolitik, jogi és államtudományi disszertáció, Freiburg, 1941, 20; D. Doering: Deutsche Aussenwirtschaftspolitik 1933—35. Die Gleichschaltung der Aussenwirtschaft in der Frühphase des nationalsozialistischen Regimes, gazdasági és társadalomtudományi disszertáció, Freie Universität Berlin, 1969 (kéziratban), 69.

¹⁰ Az Auswärtiges Amt 1934. aug. 20-i körrendelete (Ritter), Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945, Serie C, III. kötetében (továbbiakban: ADAP/C III), Göttingen 1974, 337.

¹¹ Az Auswärtiges Amt 1934. jún. 18-i körrendelete (Ulrich), uo. 33, kiemelés az eredetiben.

¹² Neurath külügyminiszter beszéde a hamburgi latin-amerikai intézet évfordulóján, 1934. ápr. 14. Nyomtatásban: P. Meierbenneckenstein: Dokumente der deutschen Politik, 2. köt. Berlin, 1936. 108.

¹³ Reichgesetzblatt 1934, I. rész, 212. A Neuer Plan-hoz vö. a részleteket illetően A. T. Bonnel: German Control over International Economic Relations, Urbana/Illinois 1940, 85; F. C. Child: The Theory and Practice of Exchange Control in Germany. A Study of Monopolistic

talt teljes kontrollnak vetették alá, egyidejűleg fokozták az export növelésére irányuló törekvéseket. A „Neuer Plan” keretében folytatott külkereskedelmi politika jellemző vonásait a következőkben lehet összefoglalni:

1. A külkereskedelem és a külföldi fizetési forgalom bilaterális alapokra való helyezése, amelyet a növekvő számú kereskedelmi partnerekkel elszámolási szerződések formájában oldottak meg.
2. Az import mennyiségi korlátozása nemzetgazdasági prioritások és politikai szempontok szerint.
3. A kivitel támogatása kompenzációs szerződésekkel, exportszubszenciákkal, a Birodalmi Márka részleges leértékelésével és a nyersanyagok kedvezményes elosztásával az exportálók között.

A „Neuer Plan”-ban manifesztálódó bilaterális külkereskedelmi rendszer döntő eszközévé vált a délkelet-európai államokba történő gazdasági és politikai behatolásnak is, amely területet a nemzetiszocialista kormány kezdettől a német politika fontos befolyási szférájának tekintette. Így pl. 1933 május táján Willuhn miniszteri tanácsos (Birodalmi Kancellária) Hitler előtt rámutatott a délkelet-európai államok különleges jelentőségére és a német politika céljaként jelölte meg, hogy „Európában Észak- Észak-Nyugatról Dél-Keletig egy vonalat húzzon és ezáltal egy területet körülhatároljon, amelynek népeit kitüntetett bánásmódban kell részesíteni”. Különösen arról van szó, hogy Németország más hatalmakkal szemben „a délkelet-európai piacokon preferenciát élvezhessen,” hogy ily módon „biztosítsa a német gazdasági, kulturális és talán politikai befolyást is a Balkánon”.¹⁴ Előtte néhány héttel a kabinett április 7-i ülésén Neurath külügyminiszter azt ajánlotta a kormánynak, hogy „lehetőség szerint biztosítson vámkedvezményeket a Balkán szükségét szenvedő agrár országainak gazdasági kivitelük támogatására”. A külügyminiszter párhuzamos gazdasági és politikai stratégiát fogalmazott meg, és ebben az összefüggésben különösen Jugoszláviát és Romániát emelte

Exploitation in International Markets, Hága 1958; J. C. Dewilde: Germany's Trend toward Economic Isolation, a Foreign Policy Reports 10. sz.-ban (1934/35), 226—236; Doering: Deutsche Aussenwirtschaftspolitik, 246; Erbe: Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik, 74; W. Fischer: Deutsche Wirtschaftspolitik 1918—1945, harmadik kiadás Opladen 1968, 71; P. H. Lohmann: Germany since the „New Plan”, a World Affairs Interpreter 7. sz.-ban (1936/37), 257—272; N. Peterson: Hjalmar Schacht. For and Against Hitler. A Political Economy Study of Germany 1923—1945, Boston, 1954, 216; A. Schweizer: Die wirtschaftliche Aufrüstung Deutschlands a Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 114. sz.-ban (1958), 599. A. E. Simpson: Hjalmar Schacht in perspective, Hága, 1969, 94. Nemzetiszocialista szempontból: Flaig: Untersuchung über den Einfluss des „Neuen Plans”; H. E. Posse: Die Hauptlinien der deutschen Handelspolitik, megjelent: Probleme des deutschen Wirtschaftslebens. Erstrebtes und Erreichtes. Eine Sammlung von Abhandlungen, a Deutsches Institut für Bankwissenschaft und Bankwesen kiadásában, Berlin 1937, 481—513. F. Reuter: Die Neuregelung des deutschen Aussenhandels, 2 kötetben, Berlin 1934/35; A. Ringer: Die deutsche Aussenwirtschaft im Jahre 1934, megjelent Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft, Stuttgart, 1935, 183, ugyancsak töle: Die Entwicklung der deutschen Aussenwirtschaft, megjelent: Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft, Stuttgart 1937. Erősen apologetikus: H. Schacht: 76 Jahre meines Lebens, Bad Wörishofen, 1955, 413, ugyanő; 1933. Wie eine Demokratie stirbt, Düsseldorf, 1968, 115. Átfogó, a német levéltári iratokat alaposan értékelő kutatás a Neuer Plan keretében folytatott kereskedelmi politikáról még várat magára. E. Weber: Studien der Aussenhandelsverflechtung Ostmitteleuropas und Südosteuropas (Stuttgart, 1971) c. munkájával sem „tekinthető lezártnak” a vita „a Schacht által bevezetett Neuer Plan politikájának előnyeiről és hátrányairól a német külkereskedelmi partnerek számára”, mint azt H. Sundhaussen recenziójában állította, a Südostforschungen 31. sz.-ban (1972), 374.

¹⁴ Feljegyzés a német árukivitel állapotáról és kilátásairól, 1933. máj. 24, BA, R 43 II/329.

ki, mint amelyeket „gazdaságilag támogatni” kell, „egyrészt azért, hogy politikai befolyást lehessen szerezni, továbbá azért, hogy ezt a fontos felvevőpiacot kivite-
lünk számára megtartsuk”.¹⁵

A Neurath által kiemelt német—jugoszláv kapcsolat 1933 elején nem utolsó-
sorban azért volt különösen aktuális, mert a német—jugoszláv 1927. október 6-i
kereskedelmi szerződés a német kormány 1932 szeptember eleji felmondása miatt
1933 márciusával lejárt.¹⁶ A szerződés nélküli állapot miatt tartani lehetett attól,
hogy a német—jugoszláv árucseré, amely a gazdasági válság kezdetétől fokozato-
san csökkent, még tovább zsugorodik. A belgrádi német követség így 1933 április
elején „a két ország közötti árucseré megrekedéséről” adott hírt és sürgősen szük-
ségesnek tartotta, hogy elkerüljék a „német export teljes megszűnését Jugoszláviá-
ba”.¹⁷ A „Reichsverband des Deutschen Gross- und Übersee Handels” a birodal-
mi kormánynak küldött beadványában rámutatott arra, hogy Jugoszlávia részé-
ről a maximális vámok alkalmazása „elviselhetetlen terheket” ró számos német
termékre, ami a szerződés nélküli állapot további fenntartásával „haladéktalanul
katasztrofális állapotot terem” azon cégek számára, amelyek speciálisan a dél-
kelet-európai exportban érdekeltek. A szövetség természetesen tisztában volt
azzal, „hogy a kereskedelempolitikai légkör különböző német agrár vámrendel-
kezések miatt »még nem különösebben kedvező« a német—jugoszláv kereskedel-
mi tárgyalások felvételére”.¹⁸

Jellemző a két állam közötti kereskedelempolitikai kapcsolatra, ha a jugo-
szláv kereskedelmi minisztérium egy magas beosztású tisztviselője, Pilja miniszté-
riumi igazgató márciusban a „túl magas” védővámokat kritizálta és a német felet
ultimatív formában szólította fel a kereskedelmi tárgyalások felvételére. Jugo-
szlávia „jelenleg várakozó állásponton van”, és az első olyan jeleket, hogy Német-
ország „a mi érdekeinkkel összeegyeztethetetlen, túlzott protekcionista álláspont-
tól” eltér, Belgrád „szívesen venné a tárgyalások felújítására”. Mielőtt Jugoszlá-
via Németországgal szemben „harci eszközöket”, mint pl. a maximális vámok
tételeinek emelését alkalmazná, először vár egy hónapot. Ha addig a Birodalmi
Kormány nem ad magyarázatot, hangsúlyozta Pilja, akkor a belgrádi kormán-
ynak „kénytelen lesz” javaslatot tenni a Németország elleni „vámháború” meg-
indítására. A berlini délkelet-európai politika helyes értékelésének alapján Pilja
kifejezte reményét, hogy a német kereskedelmi politika küszöbén álló „új orientá-

¹⁵ Másolat a miniszteri megbeszélésről, 1933. ápr. 7. ADAP/C I, 258. Vö. ehhez Bülow
államtitkár 1933 márciusi fejtegetéseit is: „A kisananttal szembeni politikánknak azt a célt
kell kitűznie, hogy lajtsa kötődését Franciaországhoz és különösen azt, hogy visszatartsuk
Csehszlovákiát attól, hogy túlzott mértékben Lengyelországra támaszkodjék. A legjobb esz-
köz erre kétségtelenül egy olyan gazdaságpolitika lenne, amely megnyitja a német piacot ezen
országok termékei számára. Mindenek előtt Jugoszláviát és Romániát lehetne, jelenlegi ka-
tasztrofális gazdasági helyzetük miatt ezen a módon külpolitikai vonalvezetésükben mérték-
adóan befolyásolni”. — Bülow feljegyzése, Németország külpolitikai helyzete, 1933. márc.
13., kivonatolatosan közölte H.-A. Jacobsen: *Misstrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919—
1970. Dokumentation und Analyse*, Düsseldorf, 1970, 85—93, idézet: 90.

¹⁶ A részleteket illetően vö. *Riechsgesetzblatt* 1927/II, 1125—1148., és 1932/II, 195;
Feljegyzés a német—jugoszláv kereskedelempolitikai kapcsolatok jelenlegi állapotáról, 1934.
márc. 9., *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn* (a továbbiakban: AA), *Handakten*
Clodius, Jugoszlávia, 2. köt.

¹⁷ A belgrádi német követség (Dufour) az AA-nak, 1933 ápr. 10. AA, *Sonderreferat Wirt-
schaft* (a továbbiakban: SW), *Finanzwesen* 16/Jugoslawien, 3. köt.

¹⁸ A Reichsverband des Deutschen Gross- und Übersee Handels a Reichskanzlei-nak,
AA-nak és Reichswirtschaftsministerium-nak, 1933. jún. 22., BA, R 43 II/305; az 1933-as év
vámpolitikájához vö. *Riechsgesetzblatt* 1933. I. 55, 71, 101, 146, 229, 265.

ciója” nem zárja ki a lehetőségét a Jugoszláviával való további megállapodásoknak”, és ismételten kifejezte kormánya készségét, hogy „mindenkor felveszi az újabb tárgyalásokat Németországgal, amennyiben Németország túlzott védővám-politikájáról letér.¹⁹ Jugoszlávia tehát a kereskedelempolitikai koncessziókat a német piac jugoszláv áruk számára történő megnyitásától tette függővé.

Kétségtelen, hogy a Belgráddal való kereskedelempolitikai konfrontáció a német félnek sem jött jól. Ezért a Auswärtiges Amt a berlini jugoszláv követségnek április 5-én nyomatékosan tudtára adta, hogy „a jelenlegi helyzet kiéleződését kerülni” igyekszik és épp ezért nagyon sajnálná, „ha a jugoszláv kormány a maga részéről most valamilyen új harci vámok bevezetésével előidézné a helyzet elmérgesedését”, mert az ilyen intézkedés Németországban „magától értedően kiváltaná a felső vámtarifa alkalmazását”.²⁰ Berlin azonban ebben az időpontban még nyilvánvalóan nem volt kész hosszú távú kereskedelempolitikai kötöttségekre, mert a német kereskedelempolitika 1933 nyarán még kísérleti stádiumban volt és a jugoszláv nyitással szemben új elvi orientációt az elkövetkezendő egy-két hónapban még nem lehetett várni.²¹ A kereskedelempolitikai helyzet bizonytalanságát jellemezte, hogy az Auswärtiges Amt áprilisban ugyan törekedett arra, hogy a szerződés nélküli állapotot felszámolja, szerződésileg azonban csak néhány hónapra akarta lekötni magát, és ezért először azt kívánta megtudni, hogy Belgrád milyen alapon lenne hajlandó egy két-három hónapos ideiglenes szerződés megkötésére.²²

Hogy végül is mindkét fél modus vivendit kívánt, mutatja, hogy 1933. július 29-re, tehát viszonylag rövid idő alatt megkötötték az egyelőre négy hónapra szóló ideiglenes kereskedelmi egyezményt.²³ Ebben mindkét fél a legnagyobb kedvezmény elvének kölcsönös biztosítására szorítkozott. A német és a jugoszláv kormány később, 1933 szeptemberében lemondott a szerződés felmondásának jogáról az 1934. március 1-ig terjedő időszakban.²⁴ Németország érdekeltségét bizonyítja a német—jugoszláv kapcsolatok kiépítésében, hogy Berlin az említett kiegészítő nyilatkozatban hozzájárult 80 000 q száritott szilva kontingens átvételéhez mázsánként 10 Birod. Márka vámmal, amely kedvezményt a belgrádi német követ-ség a „legmelegebben” ajánlotta az Auswärtiges Amt-nak „a jó német—jugoszláv kapcsolatok érdekében”.²⁵ Nem utolsósorban ez a német engedmény, amely már felismerhetővé tette a jövő kereskedelempolitikai tendenciáját Belgráddal szemben, járulhatott hozzá ahhoz, hogy az Auswärtiges Amt és a jugoszláv követség

¹⁹ Benzler 1933. ápr. 5. AA, SW, Finanzwesen 16/Jugoslawien, 3. köt.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. Március elején Bülow államtitkár Neurath külügyminisztert arra figyelmeztette, hogy „a külkereskedelmi politika vezetését illetően még hosszú ideig nem lehet általános irány-vonalakat megállapítani”. A bizonytalan valutahelyzetet és valutakorlátozásokat, a küszöbön álló világgazdasági konferenciát, valamint a majdnem minden országban a nemzetközi eladóso-dásról folytatott tárgyalásokat tekintve Bülow azt ajánlotta, hogy „az alapelvek leszögezése előtt ki kell várni a következő hónapok fejlődését és a közbeeső időben arra kell magunkat kor-látozni, hogy lehetőleg minden utat nyitva tartsunk és egyes sürgős kérdéseket áthidaló megol-dásokkal szabályozzunk”. Bülow feljegyzése; Deutsche Aussenhandelspolitik c.-el, 1933. márc. 24. Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Potsdam, Bestand AA, Büro Reichsaussenminister, kötettség 60966.

²² Benzler kézjeggyével, 1933. ápr. 5. AA, SW, Finanzwesen 16/Jugoslawien, 3. köt.

²³ Vö. Reichsgesetzblatt 1933, II, 519.

²⁴ Vö. uo. 691, ezen kívül: feljegyzés a német—jugoszláv kereskedelmi kpacolatok je-lenlegi állapotáról, 1934. márc. 9., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.

²⁵ A belgrádi német követség (Dufour) az AA-nak, 1933. aug. 23., AA, Handakten Clo-dius, Jugoslawien, 2. köt.

1934 elején megállapodtak abban, hogy március 15-én Belgrádban elkezdik a gazdasági tárgyalásokat.²⁶

A küszöbön álló kereskedelmi tárgyalások adták az indítékot az Auwärtiges Amt-nak ahhoz, hogy 1934. március 12-én konkretizálja a Jugoszláviával szembeni német politika célkitűzéseit. Berlin abból indult ki, hogy „a mindkét fél részéről megnyilatkozó kívánság, a részletekbe menő kereskedelmi szerződéses kapcsolatot ismét helyreállítani, a két ország közötti áruszállítást erőteljesen fejleszteni, és a gazdasági kapcsolatokat tartósan elmélyíteni” nem realizálható a legnagyobb kedvezmény keretében. Hiszen a Jugoszláviának adandó kereskedelempolitikai kedvezményeket akkor a legnagyobb kedvezmény elve alapján más országok is megkaphatják, „így a német gazdaságnak olyan nagy árat kell fizetnie, ami — a Jugoszlávia részéről várható gazdasági kedvezményeket és az azokkal járó politikai hatást tekintve — nem bizonyul helyénvalónak”.²⁷ A kereskedelempolitikai helyzet ilyenfajta értékeléséből szükségszerűen adódott, hogy az esetleges német koncessziók — hasonlóan a néhány héttel azelőtt Magyarországgal kötött megegyezésekhez²⁸ — csak a legnagyobb kedvezmény közvetett vagy közvetlen formájában lehetségesek. A Jugoszláviával szembeni „előreláthatólag megmutatókozó előzékenységnek”, világítja meg az Auswärtiges Amt, „eltekintve a pusztán gazdasági kívánságtól” a német exportot fokozni, „főként az az oka, hogy meg akarjuk kísérelni, hogy a kisantant gazdasági körén belül szilárd kereskedelempolitikai támaszpontot hozzunk létre”.²⁹ A Jugoszláviának ebben az időben a német kalkulációban játszott centrális politikai és kereskedelempolitikai jelentősége nem utolsósorban abból adódott, hogy Berlin mindezidáig hiába kísérletezett, hogy ezt a célt a német—román kapcsolatok elmélyítésével elérje.³⁰ Ezért kellett most azzal megpróbálkoznia, hogy Jugoszláviában „megerősítsék a német piac iránti tartós érdeklődést”. Pontosan a legutóbbi francia—olasz tapogatózások miatt, amelyek a Duna-medence közös gazdaságpolitikai irányvonalát tudakolták — mégpedig „a német gazdasági érdekek mellőzésével” — „a német kereskedelempolitika egyik legfontosabb feladata”, hogy a Duna-medencében „szilárd kereskedelempolitikai támaszpontokat biztosítson”. A Birodalmi Kormány határozott szándéka, hogy a Duna-medencében a „gazdasági állásokat minden eszközzel megvédelmezze” — mint írták — „egyes európai nagyhatalmak egyoldalú és politikai befolyásultságú külön törekvéseivel, szemben. A párizsi, belgrádi, budapesti, bécsi, prágai, szófiai, bukaresti és római követségeket ezért arra utasították, hogy „használjanak ki minden alkalmat, hogy az ebben a problémában érdekelt

²⁶ Vö. AA (Ulrich) a belgrádi német követségnek, 1934. febr. 24., uo.

²⁷ AA (Ritter) a római német követnek, 1934. márc. 12. ADAP/C II. 576—581, idézetek: 577.

²⁸ A legfontosabb megegyezések és különösen a magyar—német árucseréről folytatott titkos megbeszélések jó összefoglalóját nyújtja az AA feljegyzése: „Az 1934 február 21-én Budapesten megkötött német—magyar kereskedelmi pótegyezmény és a német—magyar árucserére támogatásáról aláírt bizalmas megegyezés tartalma és jelentősége”, az AA melléklete (Bülow) a Reichskanzlei-nak, 1934. márc. 13., megjelent: ADAP/C II, 589—591. Vö. *I. Berend—Gy. Ránki*: German—Hungarian Relations Following Hitler's Rise to Power (1933—34), *Acta Historica. Zeitschrift der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8, (1961), 313—346. Ugyanaz: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933—39, Budapest, 1960, 91.

²⁹ AA(Ritter) a római német követnek, 1934. márc. 12. megjelent: ADAP/C II, 577, hasonlóképpen már AA (Ulrich) a belgrádi német követségnek, 1934. febr. 24., AA, *Handakten Clodius, Jugoslawien*, 2. köt.

³⁰ Vö. AA (Ritter) a római német követnek, 1934. márc. 12. megjelent: ADAP/C II, 578.

kormányoknál a német kormány határozottsága iránti minden esetleges kétséget eloszlassanak”.³¹

A német politika megvalósítása szempontjából, amelynek célja az volt, hogy aktívan bekapcsolódjék a kisanant 1933 februártól, a gazdasági tanács felállításától³² intenzívebbé vált kereskedelmébe, fontos feltételt képezett a héthetes tárgyalások után 1934. május 1-én Belgrádban aláírt kereskedelmi szerződés.³³ Úgy látszott, hogy a német ipari exportnak új piaci lehetőségeket biztosít, és a német ipari körök ezért mint a Berlin és Belgrád közötti „kereskedelempolitikai kapcsolatok alapvetően új szabályozását” üdvözlötték. Az Auswärtiges Amt által is kiemelt „alapvetően új szabályozás”³⁴ a szerződés publikált szövege alapján csak feltételes bizonyítható, mert ebben lényegében három probléma fogalmazódott meg:

1. A legnagyobb kedvezmény elvének biztosítása az árucseré minden területén (emellett mindkét ország nyitva hagyta a maga számára a lehetőséget, hogy szomszédos országokkal vámunióra lépjen).³⁵
2. Vámok és kontingensek megszabása számos német és jugoszláv termék esetében.
3. Kormánybizottságok felállítása azzal a feladattal, hogy „állandó és közvetlen érintkezés során tárgyalják meg azokat a kérdéseket, amelyek a szerződés teljesítésével összefüggnek”, amint ezt a nyilvánosságra hozott szöveg 31. cikkelye tartalmazza. A zárójegyzőkönyv a kormánybizottságok munkáját már jobban precizizálta: A kormánybizottságoknak a német–jugoszláv áruforgalom „bővítésére” kellett törekedni, és ebben az összefüggésben „különleges figyelmet szentelni a jugoszláv mezőgazdasági termékek német behozatali szükségletehez való igazítása kérdésének”.³⁶

Ha itt már felismerhetők is a Jugoszláviával szembeni német politika hosszú távra érvényes szempontjai, a szerződés tulajdonképpen jelentősége csak a közel 20, többségében nem publikált ill. titkos pótegyezményből derül ki. Itt először is a két bank közötti elszámolási egyezményt kell megemlíteni, amely a német–jugoszláv áruforgalmat devizamentes alapra helyezte. A szerződés legfontosabb pontját minden esetre azok a preferenciák képezik, amelyeket a német

³¹ Uo. 578, 580.

³² Vö. G. Riechert: *Das Scheitern der Kleinen Entente. Internationale Beziehungen im Donaauraum von 1933 bis 1938*, München 1971, 6.

³³ A szerződés megjelentetett részei: Reichsgesetzblatt 1934 II, 302–332. és Reichsanzeiger 108. sz. 1934. máj. 11. A szerződés nyilvánosságra nem hozott részei közé tartoznak: Bizalmas jegyzőkönyv a német átvételi elismervényről, Bizalmas zárójegyzőkönyv, Bizalmas megegyezés a német–jugoszláv áruforgalom támogatásáról, Titkos jegyzékváltás a német–jugoszláv áruforgalom támogatásáról szóló megegyezés 1. és 2. cikkelyéről. Melléklet a német–jugoszláv áruforgalom támogatásáról szóló megegyezés 1. és 2. cikkelyéről készült titkos jegyzékváltáshoz, Titkos jegyzékváltás a német–jugoszláv áruforgalom támogatásáról szóló megegyezésről, Jegyzékváltás a 8. cikkelyről, egyes kérdések, AA. Abt. II-Verträge, Jugoslawien, 4.sz. Kereskedelmi szerződés a Német Birodalom és a Jugoszláv Királyság között, megkötve Belgrádban 1934. máj. 1-én, I. kötet (idézet: AA, Verträge, Jugoslawien (4). „A német–jugoszláv áruforgalomból származó kifizetésekről szóló 1934. máj. 1-i egyezmény” szövege megtalálható: AA, Handakten Clodius, 2. kötet.

³⁴ A Reichsstand der Industrie körirata, 1934. máj. 14. ugyanott, 3. köt. AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21. ADAP/C III, 52.

³⁵ Gyakorlatilag Jugoszláviának nem volt lehetősége harmadik állammal vámuniót képezni, mert a német fél a 33. sz. jegyzetben említett mellékletekben Pilja által biztosította magát arról, „hogy Jugoszlávia semmilyen módon semmilyen államnak nem adott kiváltságos jogokat és ezt a jövőben sem teszi”.

³⁶ Reichsgesetzblatt 1934 II, 307, 330.

szerződő fél a jugoszláv partnernek nyújtott, hiszen a délkelet-európai agrárállamok termékeinek biztosított preferenciák jelenthették a Duna-medencébe való német gazdasági behatolás legdöntőbb tényezőjét. Ezt a kiváltságos helyzetet támasztotta alá a Németország által biztosítandó „titkos visszafizetés” 7,7 millió Birodalmi Márka összegben, amely biztosította a legfontosabb jugoszláv kiviteli cikkek, mint a szilva, tojás, alma, búza, kukorica és zsír német piacát. Ezek a német engedmények az Auswärtiges Amt felfogása szerint alkalmasak voltak arra, hogy „a szerződés hosszabb érvénye esetén a német piacot a jugoszláv kivitel számára nélkülözhetetlenné tegyék”. A német engedmények „gazdasági jelentősége” miatt Berlinnek megadatott a lehetőség, hogy „szükség esetén nyomást gyakoroljon Jugoszláviára”. Ezzel a Belgráddal folytatott tárgyalások célja, „a német—jugoszláv árucserét szélesebb alapokra helyezni”, Németország számára a fejlesztési lehetőséget a jugoszláv piacon nyitva tartani a jövőben” és Németországnak „a kisantanton belül gazdasági támaszpontot teremteni”, messzemenően realizálódott.³⁷

A birodalmi kormánynak a saját módszerének sikerébe vetett nagy önbizalmát mutatja pl. az a tény, hogy Berlin a Jugoszláviával folytatott tárgyalások során lemondott arról, hogy a német exportnak — ebben az összefüggésben különösen gépek, vasárúk, elektrotechnikai termékek és vegyi-gyógyszerészeti cikkek jöhettek számításba — preferenciákat biztosítson. A német számítás alapját nyilvánvalóan az a megfontolás képezte, hogy a német exportcikkeknek a jugoszláv piacon nincs szükségük preferenciákra: csupán a német export hátrányos kezelésének a lehetőségét kell kizárni, hiszen a német kivitel más államok termékeivel való formálisan egyenrangú kezelése mellett a német export sikeresen konkurrálhat, sőt fölénye is megmutatkozhat.³⁸

A Belgrád által korlátlanul nyújtott legnagyobb kedvezménnyel és a kontingensek megállapításának szabadon hagyásával Németországnak sikerült biztosítani Jugoszláviában a „nyitott kaput”, hangsúlyozta az Auswärtiges Amt, ami a „számos tarifaengedménnyel együtt kivitelünk kedvező alakulását ígéri”, annál is inkább, mivel a jugoszláv fél hozzájárult a német import támogatásához, különösen az állami beruházások esetében.

Ez a kereskedelmi szerződés által biztosított helyzet a jugoszláv piacon garantálta, az Auswärtiges Amt felfogása szerint, nemcsak a szerződő felek közti „gazdasági egyensúlyt”, hanem ezen túlmenően kedvezően hatott Németország javára.³⁹ A berlini várakozások azonban, hogy Németország javára „lehetőleg nagy” kereskedelmi fölösleg⁴⁰ alakuljon ki, nem igazolódtak be, ellenkezőleg: a német kereskedelmi mérleg Jugoszláviával szemben már 1934-ben 5 millió Birodalmi Márka passzív szaldóval zárult, amely aztán 1935-ben messze a 10 mil-

³⁷ Vö. ehhez AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21. megjelent: ADAP/C III, 52. o. A tudósítás itt nem közölt mellékletei (Az 1934. máj. 1-i német—jugoszláv kereskedelmi szerződés néhány fontos pontjának összeállítása), megtalálhatók: AA Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt. Vö. a 33. sz. jegyzettel is.

³⁸ „A német áruk preferenciális támogatásáról lemondunk, mivel a német áruk számára a jugoszláv piacon nincs feltétlenül szükség preferenciákra és mivel egyoldalú preferenciális szerződések helyzetünket az Olaszországgal és Délkelet-Európa más országaival a preferenciális rendszerről folytatott vitában erősítik, míg a kétoldalú szerződések az e kérdésről folytatott eddigi tárgyalások menete szerint általános igénnyel találkoznak”, Az 1934. máj. 1-i német—jugoszláv kereskedelmi szerződés néhány fontos pontjának összeállítása, AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.

³⁹ AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21. ADAP/C III, 53.

⁴⁰ Uo.

lő fölé nőtt.⁴¹ A Németországgal folytatott jugoszláv külkereskedelem így teljesen a megelégnélő német konjunktúra szívó hatásába került (amelyről cikkünk elején már szoltunk) és nem a német céloknak, hanem a gazdasági logika törvényeinek megfelelően fejlődött. A német—jugoszláv kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyának helyreállításáról folytatott tárgyalások nyilvánvalóvá teszik, hogy a szerződő felek között egyenrangúságról már röviddel a szerződés megkötése után sem lehetett beszélni.

Pilja miniszteri igazgatót, a jugoszláv kormánybizottság elnökét, amikor a német követség munkatársával, Dr. Hess-szel szemben, aki egyúttal a német kormánybizottság elnöke is volt, aggodalommal nyilatkozott a német elszámolási kontón felhalmozódó jugoszláv követelésekről, már 1934 november elején azzal a megjegyzéssel rázták le, „hogy a dolog súlypontja a másik oldalon van, tehát a csekély jugoszláv behozatalon” és „csak Jugoszlávián múlik, hogy a német kivitelt jobban saját szükségleteihez igazítsa, mint eddig történt és ezzel elhárítana magától minden gondot”.⁴²

1935 elején a jugoszláv nemzeti bank követelései a német elszámolási pénztárnál elérték a kb. 12 millió Birodalmi Márkát. A clearingcsúcsnak a jugoszláv import által történő leépítése a birodalmi kormánynak természetesen aligha állt érdekében, ellenkezőleg: a német nyersanyaghelyzetre és élelmiszerek iránti szükségletre való tekintettel a jugoszláviai behozatali lehetőségeket „könnyűszerrel bővíteni” lehetett. Ezért a „német ipari export fokozása, amely német felfogás szerint „önmagában» a clearingkontó tartós és természetes kiegyenlítését” vonhatja maga után, volt a német kormányzati hivatalok „fő gondja”.⁴³ A birodalmi kormány ezért „szakadatlanul és nyomatékosan” a „német export fokozását” tűzte ki célul,⁴⁴ hogy a kereskedelmi mérleg egyensúlyát elérjék. Ez különben korántsem csak Jugoszláviára érvényes probléma volt, mint a fokozott exporttevékenységre vonatkozó állandó felhívások is mutatják, melyek közül itt első sorban Hitler 1935 márciusi és 1936 áprilisi rendeleteit említenénk meg.⁴⁵ A clearing forgalom lehetséges „megrekedése” Berlinben kétség kívül nagy gondot okozott, mert ezen a módon a német—jugoszláv árucseré, legalábbis a jugoszláviai behozatal „leállhatott”.⁴⁶ Minden esetre a történelmi elemzésnek azokat a belgrádi nyilatkozatokat, hogy szükség esetén korlátozni fogják a Németországba

⁴¹ Míg a német és jugoszláv statisztikák az 1934. évre vonatkozóan messzemenően meg egyeznek, 1935-re a jugoszláv statisztika 10 millió, a német 25 milliót mutat ki. A kb. 15 milliónyi német passzív szaldó 1935-re, a kormánybizottságoknak 1935 február és 1936 márciusban rendelkezésre állt számadatokat figyelembe véve, reálisnak tűnik. Számadatok Meiss alapján: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 315. A kormánybizottságok üléseinek jegyzőkönyvei, AA, Verträge, Jugoslawien/4.

⁴² Hess Sarnow-nak, 1934. nov. 2., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁴³ Sarnow Hess-nek, 1935. jan. 16., ugyanott, 4. köt.

⁴⁴ Reinhardt Hess-nek, 1935. szept. 5., ugyanott, 3. köt.

⁴⁵ 1935. márc. 22-i titkos rendelet, Nürnbergi dokumentumok NI-550, Staatliches Archivlager Göttingen; Geheime Reichssache, Hitler 1936 április 4-i rendelete, AA, Büro Reichsminister, „A Führer rendelete a nyersanyag- és devizahelyzet javítására”, I. köt.

⁴⁶ A német és jugoszláv kormánybizottságok első közös ülésének bizalmas jegyzőkönyve, 1935. márc. 1., AA, Verträge, Jugoslawien/4. Reinhardt Hess-nek, 1935. szept. 5., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt. Vö. Hess Clodiusnak, 1935. szept. 10. ugyanott. Vö. ezzel összefüggésben Baar ellentmondásos gondolatait, Baar: Die Jugoslawienpolitik des deutschen faschistischen Imperialismus 1934, amely egyfelől ugyancsak ezt a fejlődést hangsúlyozza, és rámutat a 45. sz. jegyzetben idézett 1935 márciusi Hitler-rendeletre, másfelől kiemeli „a német monopóliumok mesés profitjait”, amelyek szerinte Jugoszláviában 37%-al voltak magasabbak, mint Németországban.

irányuló exportot,⁴⁷ üres fenyegetésnek kell nyilvánítania, hiszen a megváltozott világpiacon helyzet ellenére, amely bizonyos agrártermékek iránt ismét megnövelte a keresletet, a jugoszláv gazdaság a mezőgazdasági termékek többségének esetében függésben maradt a német piactól. Pontosan a német vásárlóerőtől való függés kényszerítette Belgrádot arra, hogy megoldást keressen a német import bővítésére, 1934/35-ben elsősorban vas- és rézárak, gépek, vegyi és gyógyszerészeti termékek, valamint a német villamossági ipar termékei kerültek szóba.⁴⁸

A jugoszláv döntési lehetőség leszűkítése pontosan megfelelt a „Neuer Plan”-ban érvényre jutó német taktikának, hogy az egyes országokkal folytatott kereskedelmet bilaterális alapon közvetlenül egymáshoz kapcsolják. Ezt az elvet maga Hitler néhány héttel a német—jugoszláv kereskedelmi szerződés lezárása előtt fejtette ki Balugzio jugoszláv követ előtt.⁴⁹ Le kell szögeznünk azonban, hogy a német kereskedelmi politika Jugoszláviával szemben a passzív kereskedelmi mérleget, mint eszközt nem alkalmazta kezdetől tervszerűen, hiszen eleinte abból indultak ki Berlinben, hogy a kereskedelmi mérleg Jugoszláviával aktív lesz. Az aktív kereskedelmi mérleg szükségességét mindenek előtt az említett titkos visszatérítéshez szükséges német ráfordításokkal és a turista forgalommal indokolták.⁵⁰

A már említett bilaterizmust, mint a német kereskedelmi politika eszközét a nemzetszocialista rendszer vezető politikusai és közgazdászai jöllehet ismételtelen „rettenetesnek” nevezték (Schacht, a birodalmi bank elnöke)⁵¹ és csak szükségmegoldásként állították be,⁵² mégis, mint Clodius követségi tanácsos (Auswärtiges Amt) nyilatkozott a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag előtt, a clearing szerződések „mindennek ellenére azzal az előnnyel” jártak, hogy Németország kereskedelmi partnerei „többé nem ott várakozhatnak, ahol nekik éppen alkalmas”. A clearing egyezmények sokkal inkább „pumpaként” hatottak. Ennek a tézisnek a helyességét a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok alakulása hatásosan bizonyítja.⁵³

A kereskedelmi szerződés alapján létrejött kormánybizottságok első közös üléseik alkalmával (1935. február 20-tól március 1-ig Münchenben, 1936. március 17-től április 1-ig Zágrábban) azzal a kérdéssel foglalkoztak, milyen intézkedésekkel lehetne fokozni a Jugoszláviába irányuló német kivitelt, hogy ezen a módon

⁴⁷ Vö. pl. Hess Clodiusnak, 1935. aug. 29., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁴⁸ Vö. a táblázatokat Meiss-nél: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 319, ezen kívül „azon árak listáját, amelyeknek behozatala Németországból nagy mennyiségben számításba kell jöjjön”; I. sz. melléklet a német és jugoszláv kormánybizottság második közös tanácskozásának eredményéről készült titkos jegyzőkönyvhöz, 1936. április 1., AA, Verträge, Jugoslawien/4.

⁴⁹ Vö. Neurath 1934. márc. 9-i feljegyzése, megjelent: ADAP/C II. 562.

⁵⁰ A német—jugoszláv árucseré támogatásáról szóló 1934. máj. 1-i bizalmas megegyezés 4. cikkelyében kölcsönös „egyértéktést fogalmaztak meg a tekintetben, „hogy a német kereskedelmi mérleg egyensúlya Jugoszláviával szemben megfelel a két ország közötti természetes árucseré viszonyinak”. Melléklet az 1934. máj. 1-i kereskedelmi szerződéshez, AA, Verträge, Jugoslawien/4, vö. AA a római német követnek is, 1934. jún. 21. megjelent: ADAP/C III, 55.

⁵¹ Dr. Schachtnek, a birodalmi bank elnökének beszéde külkereskedelmi kérdésekről 1934. okt. 29-én Weimarban, nyomtatásban: Meierbenneckenstein: Dokumente der deutschen Politik, 2. köt, 228.

⁵² K. Ritter: Germany's Experience with Clearing Agreements, a Foreign Affairs 14 (1935/36) sz.-ban, 473, német nyelvű kézirat: AA, SW, K. Ritter iratai „Clearing, Németország és nemzetközi kereskedelem” tárgyában a Foreign Affairs számára, Hamilton Fish Armstrong, New York, I. köt.

⁵³ Jelentés a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag elnöki üléséről, 1935. nov. 28., AA, Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt.

lefaragják a clearingcsúcsot.⁵⁴ „A clearingforgalom teljes megrekedésének megakadályozásához”, állapították meg a kormánybizottságok a müncheni tanácskozás végén, a clearingcsúcsot „lehetőleg gyorsan meg kell szüntetni” és előzetes intézkedéseket foganatosítani, „hogy a kölcsönös kifizetések a jövőben akadozások nélkül történjenek”. A fizetési forgalom további „megrekedését” elkerülendő, a jugoszláv kormánybizottság úgy nyilatkozott, kész javasolni kormányának, hogy „a jövőben minden rendelkezésre álló eszközzel hasson oda”, hogy a jugoszláv importot Németországból a jugoszláviai német kivitelnek a szintjére hozzák (1935/36-ban a mezőgazdasági termékek mellett mindenek előtt réz), „de semmiképp se maradjon ezen kiviteli szint alatt”. Végso soron az 1934. május 1-i kereskedelmi szerződés „szellemének” megfelelt volna, ha „a fizetési forgalomban jelenleg fellépett nehézségeket a Jugoszláviába irányuló német kivitel fokozásával megszüntetik” és ily módon lehetővé teszik, mint a zárójegyzőkönyv írja, „a két ország közötti áruforgalom mindkét oldalról szorgalmazott további kiterjesztését”.⁵⁵

A jugoszláv kormány által kezdetben foganatosított intézkedések hatástalanok maradtak, nevezetesen a német—jugoszláv fizetési forgalom 1935 novemberi és decemberi szabályozása. Miután a jugoszláv importőrök a november 15-i rendelettel lehetőséget nyertek arra, hogy november 25-től a Németországból importált árukat 50% értékben a kereskedelmi mérleg aktívumából elégítsék ki, a nemzeti bank 1936. január 15-étől bevezette az ún. clearingcekk rendszert. Ezek a clearingcekkok arra a mindenkori összegre szóltak, amit a jugoszláv áruk német importőrei a német elszámolási pénztárnál a jugoszláv exportőrök javára befizettek. A német áruk jugoszláv importőrei ezt a börzén felvásárolhatták és felhasználhatták a német exportőrök követeléseinek kielégítésére. A clearingcekkok azonban már 1936 februárjában 200%-al a hivatalos clearing árfolyam alatt keltek el (a diszázió a clearingcsúccsal magyarázható), és ezzel előmozdították a Jugoszláviába irányuló német exportnak az olcsóbbá válását, amely folyamat a Németországban alkalmazott export támogató intézkedések révén már megindult, így a clearingcekk bevezetése rövid távon sem járt a német—jugoszláv fizetési mérleg tehermentesítésével.⁵⁶

1936 március második felében a clearingcsúcs már 30 millió Birodalmi Márkára nőtt, míg a német követelések csak 10 millió Birodalmi Márkát tettek ki. Ezért voltak a kormánybizottságok már a második ülés idején tisztában azzal, hogy „a rendezett áru- és fizetési forgalom érdekében elengedhetetlen”, hogy a Jugoszlávia javára ténylegesen 20 millió BM-t kitevő aktív szaldót megszüntessék és a jövőre nézve gondoskodjanak a kifizetések kiegyenlítéséről.⁵⁷

A jugoszláv kormánybizottság utasítást adott a Krupp-cégnek már előzőleg odaigért megbízás teljesítésére, egy hengermű felépítésére Zenicán 8 millió BM értékben és további, 10 millió BM nagyságrendű állami megbízásokat is kilátásba helyezett. Ezen túlmenően a jugoszláv fél megígérte, hogy „minden rendelkezésre álló eszközzel odahat”, hogy „a behozatalt Németország számára előnyösen cso-

⁵⁴ A müncheni és zágrábi tanácskozások jegyzőkönyvei, AA, Verträge, Jugoslawien/4.

⁵⁵ A német és jugoszláv kormánybizottság első közös ülésének bizalmas jegyzőkönyve, ugyanott.

⁵⁶ Vö. A Reichsgruppe Industrie 1936. jan. 24-i körrendeletét, AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁵⁷ A német és jugoszláv kormánybizottság második közös ülésének eredményéről készült titkos jegyzőkönyv, AA, Verträge, Jugoslawien/4, számadatok ugyanott.

portosítsák át”.⁵⁸ A jugoszláv kormánybizottság ezért meghirdette a behozatal újrendezésének szükségességét. A behozatali és fizetési forgalom április 3-án meghirdetett ellenőrzései kezébe adták a jugoszláv kormánynak a szükséges eszközöst az import Németország javára történő átcsoportosításához. A jugoszláv külkereskedelmi politika ezáltal módszerben erősen közeledett a német rendszerhez.⁵⁹ A behozatal ellenőrzése, amelynek elsősorban a kereskedelmi mérleg passzivitását kellett megszüntetnie, kihatásában azonban a német export javát szolgálta, nyilvánvalóan biztosította Jugoszláviában a német gazdasági pozíciókat. Ezt bizonyítja azoknak a jugoszláv törekvéseknek a kudarca is, hogy az 1936 szeptemberében bevezetett kiviteli ellenőrzés által gazdaságpolitikailag újra nagyobb játéktérrel szerezzenek.⁶⁰

1936-ra realizálódott a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok kiépítésének első, 1934 májusában beindított szakasza, és ezzel együtt a német hegemonia kialakulása is. A kereskedelmi mérleg ezt hatásosan tükrözi: a jugoszláv behozatalban a német részesedés, amely 1934-ben az előző éveivel viszonyítva csak 13,9%-kal emelkedett, 1935-ben 16,2%-ra, majd 1936-ban ugrásszerűen 26,7%-ra emelkedett. A német részesedés a jugoszláv kivitelben, amely 1933-ban 13,9%-ot tett ki, a következő 3 évben 15,4 (1934), 18,6 (1935) és 23,7%-ra (1936) emelkedett.⁶¹ Ebben az összefüggésben különösen azt kell kiemelni, hogy Németország ezúton megtörte Olaszország eddig domináló kereskedelmi pozícióját. Elősegítette ezt az abesszin konfliktus is, mint azt Avramovski megállapította.⁶² A többi délkelet-európai országban is sikeres gazdasági behatolás alapján⁶³ az Auswärtiges Amt joggal állapíthatta meg 1936 augusztusában, hogy a birodalmi kormány által „évek óta követett politika Németország helyzetét a Duna-medencében a délkelet-európai államokkal való szoros gazdasági összefonódás által megerősíteni, nem volt sikertelen”. Ez a fejlődés „előnyöket hozott”, amennyiben biztosította számára a piacot és nyersanyagokkal, valamint élelmiszerekkel való ellátását. Ezen túlmenően az érintett országokban „elősegítette a politikai közeledést”, vagy legalábbis, mint az Auswärtiges Amt megfogalmazta, „hozzájárult a meglevő feszültségek enyhítéséhez”.⁶⁴ Így a birodalmi kormány fontos külpolitikai célkitűzése legalábbis részben megvalósult.

A német—jugoszláv kereskedelmi szerződés aláírását követően a Auswärtiges Amt eleinte „politikailag nem kívánatosnak” tartotta, ha a kereskedelmi szerződésnek a „gazdasági és azzal összefüggő politikai jelentőségét” külföldön

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Vö. a jugoszláv kereskedelem- és iparügyi minisztérium államtitkárnak táblázatait, S. D. Obradovitsch: Zwischen Clearing und Devisen, Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens, Leipzig, 1939. 30. — Hess Clodiusnak, 1936. ápr. 8., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁶⁰ Vö. Obradovitsch: Zwischen Clearing und Devisen, 34. AA Benzler a belgrádi német követségnek, 1936. szept. 16. AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁶¹ Számadatokhoz ld. Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 317.

⁶² Z. Avramovski: Balkenske Zemlje i Velike Sile 1935—1937. Od Italijanske Arresije Na Etiopiju Do Jugoslovensko-Italijanskog Pakta, Belgrad 1968, különösen 97.

⁶³ Vö. L. Oberascher: Deutsche Handelserfolge in Südosteuropa, a Wirtschaftsdienst 23(1938), sz-ban, 290—292.

⁶⁴ AA (Neurath) a római német követnek, 1936. aug. 31., AA, Handakten VLR Benzler, Donauraum, I. köt, angol fordításban: DGFP/C 5. köt. 936. Az 1934 májusi német—jugoszláv kereskedelmi szerződéssel inaugurált berlini politika jelentőségének értékeléséhez vö. az AA (Ulrich) 1934. jún. 18-i körrendeletét, megjelent: ADAP/C III, 34; J. B. Hoptner: Yugoslavia in Crisis 1934—1941, New York — London, 1962, 102; Ormos M.: Franciaország és a keleti biztonság 1931—36, Budapest, 1969, 443.

»különösen felfűjják és hivatalos nyilatkozatok tárgyává teszik»,⁶⁵ Németország látványos kereskedelempolitikai sikerei miatt azonban az ilyen vitákat természetesen nem lehetett sokáig megakadályozni.⁶⁶ Sőt, 1936 elején az Auswärtiges Amt „szükségesnek” tartotta, hogy a német álláspontot a Duna-medence és az államainak nyújtott preferenciák kérdésében „folyamatosan publicisztikailag” is képviselje.⁶⁷ Az indítékot ehhez a Duna-medence szanálását érintő megújuló párizsi, prágai és bécsi puhatolózások adták.⁶⁸ A Wilhelmstrasse egy névtelenül megjelentetett újságcikkben alapjában véve üdvözölte ugyan a Duna-medence szanálásának tervét, mert abban „Európa gazdasági javulásának fontos feltételét látta”, azonnal hozzáfűzte azonban, „hogyan egy Németország nélküli megoldás egyszersmind a Németország elleni megoldást jelenti”.⁶⁹ A dunai államokon, hangzottatták más helyen, csak úgy lehet segíteni, ha megnyitják a szelepeket Európára ugyane térségében fekvő nagy mezőgazdasági felvevő területei felé, úgy semmiképp sem, ha ezeket a szelepeket erőszakkal el akarják zárni.⁷⁰ Hasonlóképpen képviselte Posse államtitkár a Reichswirtschaftsministerium-ból a „Deutscher Aussenhandel” c. folyóiratban azt a felfogást, hogy Németország „a Délkelettel való különösen szoros gazdasági összefonódása miatt sohasem egyezhet bele olyan tervekbe”, amelyek „a német kereskedelem Délkeletről való kiszorítását célozzák”.⁷¹

A német publicisztika érvelését arra állították be, hogy minden „politikai célkitűzést”⁷² határozottan cáfoljon és teljes mértékben a gazdasági kérdéseket állítsa a vita előterébe. Különösen világosan mutatja ezt az Auswärtiges Amt által 1936 februárjában a „Deutscher Volkswirt”-ban névtelenül publikált cikk. „Gazdaság és politika a Duna-medencében” címmel a Duna-medence gazdasági szanálásának évek óta sikertelen kísérleteit túlnyomóan azzal magyarázták, hogy mind a dunai államok, mind az érdekelt nagyhatalmak „gyakran nem csupán gazdasági megoldást kerestek, hanem a gazdasági célszerűségnek *politikai célokat* is alárendeltek”. Végso soron azonban a Duna-medencében csak olyan gazdaságpolitikai kombinációk ígérhetnek sikert, amelyek az érdekelt államok „gazdasági fel-

⁶⁵ AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21., ADAP/C III, 53. A propaganda-minisztérium utasította a sajtót, hogy a szerződést „éppen a német kereskedelmi politika számára rendkívüli jelentősége miatt a német nyilvánosság előtt nagy feltűnés nélkül kezelje”. Der tinger információja 1934. máj. 5-ről, BA, Zsg 101/27. Ezért problematikus, ha Meiss a sajtó vonatkozásában a kereskedelmi szerződés „erős propagandisztikus értékelését” hangsúlyozza: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 65.

⁶⁶ Az angol reakcióhoz vö. mindenképp előtt B. J. Wendt: Economic Appeasement. Handel und Finanz in der britischen Deutschland-Politik 1933—1939, Düsseldorf, 1971, 402, ugyanez részletesebben: England und der deutsche „Drang nach Südosten”. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen, megjelent: L. Geiss—B. D. Wendt: Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Festschrift Fritz Fischer Düsseldorf, 1972, 483—512; ezen kívül O. Carmi: La Grande-Bretagne et la Petite Entente. Genf 1972, különösen 303.

⁶⁷ Benzler Anschmann-nak (sajtóosztály), 1936. márc. 19. AA, Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt.

⁶⁸ Vö. ehhez az AA (Bülow) 1936. febr. 6-i körrendeletét, AA, Pol. Abt. II, Politik 4/Balkan, Balkanpolitik im allgemeinen, 9. köt. (angol fordításban: DGFP/C IV; 1096); AA (Bülow) a belgrádi német követségnek, 1936. febr. 13., AA Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt. (angol fordításban: DGFP/C IV. 1130); AA (Bülow) a budapesti német követségnek, 1936. febr. 13., ugyanott (angol fordításban: DGFP/C IV. 1132); AA (Ulrich) 1936. márc. 26-i körrendelete, ugyanott.

⁶⁹ Die Sanierung des Donauraums, megjelent: Berliner Börsen-Zeitung, 1936. márc. 24.

⁷⁰ Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz, 1936. febr. 4.

⁷¹ H. E. Posse: Deutschland und der Südosten Europas, a Deutscher Aussenhandel 36/1936. sz.-ban, 91.

⁷² Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz, 1936. febr. 4.

emelkedését” vonják maguk után és „politikai célok nélkül” pusztán a „tényleges viszonyokra” irányulnak, azokra, amelyek a statisztikából „egyértelműen adódnak”. Tekintettel arra a tényre, hogy Németország részesedése a dunai államok külkereskedelmében „messze a legjelentősebb”, „mindenfajta gazdasági ésszerűség megcsúfolása lenne”, ha a Duna-medence gazdasági problémáit anélkül akarják megoldani, hogy Németországnak, e régi „legfontosabb vevőjének és szállítójának” részvételét „kezdetől figyelembe vegyék”.⁷³

Hasonló érveléssel vezették az 1936-os német diplomáciai offenzívát, amely mindenek előtt az osztrák—cseh preferenciális tervek és különösen Párizsnak a kisantant gazdasági és politikai stabilizálását célzó kísérletei ellen irányult. Az Auswärtiges Amt körrendeletben utasította a dunai államokban levő német követségeket, hogy a már említett „Gazdaság és politika a Duna-medencében” c. cikk statisztikai anyagát használják fel, mivel az „a délkelet-európai államok felelős politikusaira bizonyosan nem téveszti el a hatását”.⁷⁴ Ennek a feltételezésnek a helyességét, hogy ti. a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok behozatalának szükségességével német oldalról nemcsak gazdaságpolitikai nyomást gyakoroltak, hanem külpolitikai eszközként is felhasználták — 1933 elején Neurath a kereskedelempolitikát úgy értékelte, mint amely egyike volt a német külpolitika kevés „aktíváinak”⁷⁵ — Jugoszlávia példáján már az 1936-ig terjedő időszakban lehet bizonyítani.

Clodius követségi tanácsos már a kormánybizottságok első közös ülése alkalmával azt a benyomást nyerte, hogy a kereskedelmi szerződés Belgrád számára előnyös következményei „legalábbis a gazdasági kérdésekkel foglalkozó jugoszláv személyiségekben megerősítették a Németországhoz fűződő jó kapcsolatok jelentőségének érzését”.⁷⁶ 1935 novemberében Stojadinović miniszterelnök „köszönettel” nyugtázta a jugoszláv termékek növekvő német kivitelét, és ez alkalommal kifejtette Heeren német követnek, hogy Németországnak adandó hadiipari megbízásoknak sincs „semmiféle politikai akadálya”.⁷⁷ Még világosabban nyilatkozott a belgrádi kormány, amikor 1936 elején Berlin leplezetlenül gazdasági nyomást gyakorolt rá.

A birodalmi kormány gyanakvással figyelte a kisantant 1936 február végére Prágába meghirdetett gazdasági konferenciáját és az arról szóló híreket, hogy egyfelől Ausztria, Magyarország, Olaszország és Bulgária, másfelől a kisantant államai között „szorosabb gazdasági együttműködés által politikai kiegyezést” szándékoznak megvalósítani. Az Auswärtiges Amt ezzel kapcsolatban „magától értetődőnek” tartotta, hogy Németországnak is „saját érdekei megőrzésére kell gondolnia”. Ezért a birodalmi kormány semmiféle megoldásba nem megy bele, amely úgy jönne létre, hogy Németországot „kezdetől” nem kapcsolják be a tárgyalásokba. A belgrádi német követet utasították, Stojadinovićot ne hagyja kétségben afelől, hogy Németország „kikapcsolása esetén levonná a konzekvenciákat” a többi dunai állammal való gazdasági kapcsolatok kialakításánál.⁷⁸ Ez a fenyegetés nem tévesztette el a hatását: a német követ röviddel utána a miniszter-

⁷³ Wirtschaft und Politik im Donauraum, Der deutsche Volkswirt 10. (1935/36) sz.-ban, 849—851, idézetek 849, kiemelés az eredetiben.

⁷⁴ AA (Clodius) 1936. febr. 6-i körrendelete, AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt. (angol fordításban: DGFP/C IV. 1100).

⁷⁵ Az 1933. ápr. 7-i miniszteri megbeszélés jegyzőkönyve, ADAP/C I. 256 és 258 is.

⁷⁶ Clodius feljegyzése, 1935. márc. 6., AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁷⁷ A belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1935. nov. 25., ugyanott.

⁷⁸ AA (Bülow) a belgrádi német követségnek, 1936. febr. 13., AA, Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt.

elnök „újabb biztosítékairól” tudósított, hogy „semmit nem akarnak tenni, ami Németországban visszatetszést” kelt. Kormányának törekvése „következtesen” arra irányul, hogy Berlinnel „elmélyítse” a gazdasági kapcsolatokat.⁷⁹ 1936 októberében Stojadinović miniszterelnök a kormánybizottságok harmadik közös ülésének lezárását arra használta fel, hogy rámutatva a Németország és Jugoszlávia közötti megnövekedett árucserére hivatalosan is kifejtse, hogy Belgrád nem viselkedhet „közömbösen” a további gazdasági fejlődéssel szemben, hiszen a Németországba irányuló exportban a mezőgazdasági és állati termékek játszották a „fő szerepet” és a jugoszláv kivitel olyan feltételek mellett ment végbe, amelyek „még mindig a legkedvezőbb árakat” biztosították.⁸⁰ Hasonlóképpen jellemző Németország erős jugoszláviai helyzetére, hogy Pilja (aki időközben a belgrádi külügyminisztérium gazdasági kérdésekkel megbízott államtitkára lett) 1936 szeptemberében Hess-szel szemben „bagatellizálta” Jugoszlávia gazdasági kapcsolatait a kisantant többi államával.⁸¹ Néhány héttel később pedig Sarnow miniszteri igazgatótól (Reichswirtschaftsministerium) bocsánatot kért a „Politika” egyik cikke miatt, amely kritikusan tárgyalta a német–jugoszláv kereskedelmi kapcsolatokat.⁸² A kisantant államok gazdasági kapcsolatainak elmélyítésére irányuló törekvésekről Pilja úgy nyilatkozott, hogy Németország azokra „a legnagyobb nyugalommal tekinthet”. A kisantant politikai szövetség, amelynek „a Balkánon a revíziós törekvések elhárítását” kell szolgálnia. „Az csak természetes”, hogy „állandóan arra törekednek, hogy a politikai barátok között a gazdasági kapcsolatokat is kiépítsék, amennyire az lehetséges”. Belgrád Prágához fűződő kapcsolatait Pilja azzal kicsinyítette le, hogy Csehszlovákia sem abban a helyzetben nincs, hogy átvegye Jugoszlávia és Románia exportfölöslegeit, és két szövetségesének ipari szükségletét sem tudja fedezni. Ezért azok a kísérletek, hogy „a kisantantból gazdasági blokkot hozzanak létre”, „teljesen ártalmatlanok”.⁸³

Belgrád Berlinhez fűződő gazdasági kötöttségei annyiban kétségtelenül hozzájárultak a francia biztonsági politika gyengítéséhez, amennyiben a német diplomácia az informális gazdasági befolyásolás eszközével meg tudta gátolni Párizs-nak a kisantant gazdasági és politikai stabilizálására irányuló kísérleteit, amit Németországban „a francia hatalom fundamentumának” tartottak.⁸⁴ A bővülő árucseré politikai implikációinak hatása alatt Clodius elégedettséggel állapíthatta meg 1938 elején, hogy Jugoszlávia „fokozódó gazdasági kötöttségének felismerése” hozzájárult ahhoz, hogy „megkönnyítse és meggyorsítsa Jugoszlávia évek óta folyamatban levő eltérését a Duna-medencében Németország ellen irányuló politikai kombinációktól”.⁸⁵

⁷⁹ A belgrádi német követség (Janson) az AA-nak, 1936. febr. 15., ugyanott.

⁸⁰ Az 1936. okt. 24-i nyilatkozat, ld.: Berliner Tageblatt, 1936. okt. 27-i esti kiadás, I. sz. melléklet (Handel Deutschland—Jugoslawien).

⁸¹ Vö. Hess 1936. szept. 29-i feljegyzését: „Pilja úr velem szemben teljesen bagatellizálta a dolgokat és nagyon ironikusan beszélt a pozsonyi tervekről... »De — fűzte hozzá — hagyja már meg nekünk azt az örömet, hogy beszéljünk ezekről a dolgokról.« Németországnak, amennyiben ez Jugoszlávián múlik, semmiképpen sem kell nyugtalankodnia ezektől a beszélgetésektől.” A belgrádi német követség melléklete az AA-nak, 1936. szept. 30., AA SW, Handel 13/Jugoslawien, Handelsvertragsverhältnis zu Deutschland, I. köt.

⁸² Politika, 1936. okt. 9. újságkivágat: AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁸³ Sarnow feljegyzése, 1936. okt. 12., melléklet Sarnow Ritterhez írt leveléhez, 1936. okt. 12. ugyanott (angol fordításban DGFP/C V. 1070).

⁸⁴ Így Clodius a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag előtt, idézett referátumában (ld. az 53. jegyzetet!).

⁸⁵ Clodius feljegyzése a német–jugoszláv gazdasági kapcsolatokról Stojadinović jugoszláv miniszterelnökkel és külügyminiszterrel folytatandó esetleges megbeszélésre, ADAP/D V. 185.

Egyáltalán, más nagyhatalmak visszaeső délkelet-európai gazdasági és politikai befolyása, amely a francia politika számára mindenek előtt a kisantant már említett meggyengülésében csapódott le, fontos indikátora volt a gazdasági behatolás eszközével hegemoniára törő nemzetiszocialista politika sikerének. Míg Anglia, Franciaország és Olaszország 1933-ban együttesen 30%-al részesedtek a jugoszláviai behozatalban, ami több, mint duplája volt a német részesedésnek (13%), ez a kép 1936-ban radikálisan megváltozott: most Anglia, Franciaország és Olaszország részesedtek összesen 13%-al a jugoszláviai importban, ami csak a fele volt a német százalékos aránynak (27%). A jugoszláviai exportban való részesedés mindenkori aránya nem olyan feltűnő: 1933-ban a jugoszláv export 27%-a ment Angliába, Franciaországba és Olaszországba, 14%-a Németországba, 1936-ban Anglia, Franciaország és Olaszország a jugoszláviai kivitelnek csak 15%-át vették át, annak 24%-a most Németországba ment.⁸⁶ Különösen Olaszország gyors területvesztése figyelemre méltó, amely 15 éven keresztül az első helyet foglalta el a jugoszláv piacon, erről azonban 1935-ben le kellett mondjon Németország javára. A német–olasz rivalizálást a Duna-medencében és különösen Jugoszláviában az 1930-as évek első felére vonatkozóan nem eléggé kutatták.⁸⁷

A jugoszláviai német kereskedelempolitika sikereinek gazdasági és politikai implikációit pregnánsan foglalta össze egy amerikai diplomata 1936 áprilisában: „The predominant commercial position which Germany is fast obtaining in Yugoslavia is causing considerable concern to Yugoslavia's Little Entente allies, as well as to France and England, whose Legations have shown a marked interest in these recent developments. The fact that it is considered by many to point to the future trend of political relations between the two countries cannot be lost sight of.”⁸⁸

A már 1936-ra a gazdasági behatolás eszközével elért jugoszláviai hegenón helyzetét Németország a következő években szisztematikusan kiépítette: az 1936-ig terjedő első szakaszt egy második követte, amely, ellentétben az előzővel, német–osztrák és német–olasz megegyezés keretében ment végbe.⁸⁹ A Harmadik Birodalom Anschluss utáni területi expanziójával aztán egy harmadik szakasz vette kezdetét a nemzetiszocialista délkelet-európai politikában, amely teljesen a német hadigazdálkodás jegyében folyt és amelynek folyamán Jugoszlávia mind erősebben a hitleri Németország közvetlen politikai befolyása alá is került.⁹⁰

⁸⁶ Számadatokat ld. Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 324.

⁸⁷ Vö. Agramovski: Balkanske Zemlje i Velike Silie, az 1935–1937-es évekre; fontos utmutatások ezen kívül J. Petersen: Hitler–Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin–Rom 1933–36, Tübingen, 1973, különösen 207; vö. A. Mitrović: Nemacke i italijanske težnje za „Novim poretom” i jugoistočna Europa, az Istorijски glasnik 2. sz.-ban (1971) 47–86; ugyanaz „Novi poredak” i jugoistočna Europa (Nemacka i Italija prema Jugoistoku Europe početkom drugog svetskog rata) c.-en megjelent Ustanak u Jugoslaviji 1941, godine i Europa. Beograd, 1973, 185–207. Olaszország gyengülő délkelet-európai gazdasági befolyása részletesebb elemzésének figyelembe kell venni különösen az olasz gazdasági struktúrát is és a részben a berlini politika által támogatott iparosítási tendenciákat az olasz exportlehetőségekre gyakorolt hatásokkal. Vö. ehhez J. Kühn: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. München, 1958, 89.

⁸⁸ A belgrádi amerikai követség (Wilson) a State Departement-nek, 1936. ápr. 17., National Archives, Record Group 59, State Departement File 660H. 5231/61 (a továbbiakban: NA RG 59, 660H. 6231/61).

⁸⁹ Vö. az AA (Ritter) körrendelete, 1937. ápr. 30., AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt.

⁹⁰ Jellemzi a helyzetet, hogy Stojadinović az Anschluss után Heeren német követnek kifejezte reményét, hogy Berlin „a jugoszláv sajtó magatartásával elégedett volt”. A belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1938. márc. 17., ADAP/D V. 219.

Az Anschluss azért is tekinthető cezurának, mert ezzel — mint Dimitrijević joggal állapította meg — „megkezdődött a német tőke nagy offenzívája Jugoszlávia ellen”.⁹¹ Ezzel összefüggésben nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a német gazdasági behatolás Jugoszláviába kezdetben nagyobb tőkebefektetések nélkül történt. Ennyiben problémátikus, ha Dimitrijević az idegen hatalmak gazdasági befolyását formális módon a mindenfori „finánc-tőke” érdekeivel magyarázza és így nem tulajdonít megfelelő jelentőséget a kereskedelempolitikai kérdések gazdasági válság idején megnövekedett súlyának. Még az Anschluss után is a német piac felvevőképesége maradt a jugoszláviai német gazdasági expanzió legdöntőbb tényezője.

A nemzetiszocialista területi terjeszkedés kereskedelempolitikai következményei a háború előtti időszakban világosan tükröződnek a kereskedelmi statisztikákban: Németország már 1938-ban 400%-al részesedett a jugoszláviai importban és exportban, míg a jugoszláv részesedés a német ki- és bevételben csupán 30% körül mozgott.⁹² Ezek a számok hatásosan mutatják a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozatlanságát. Míg Jugoszlávia a német összehozatalban százalékosan csak csekély mértékben részesedett, Németország a jugoszláv piacon néhány termék számára, mint pl. elektromossági berendezések, acéltermékek és speciális gépek, monopólhelyzetet ért el.⁹³

Az 1936 után mind intenzívebbé váló gazdasági expanzió politikai implikációit német oldalról az 1930-as évek utóján sem ünnepezték hangos szóval. Belső körökben tisztában voltak azzal, hogy Jugoszlávia a birodalmi kormány „1933-tól követett törekvésében”, hogy „a gazdasági és ezáltal a politikai kapcsolatokat is” a délkelet-európai államokhoz „tervszerűen fejlesszék”, „különleges szerepet” játszott. Ezeket a politikai komponenseket a publicisztikai és diplomáciai érvelésből a továbbiakban is lehetőleg kirekesztették.⁹⁴ Így pl. Stojadinović berlini látogatásakor Hitler kifejtette, hogy Németországnak „a Balkánon csak gazdasági érdekei vannak, politikailag csupán annyiban érdekelt, amennyiben a gazdasági okok a Balkán politikai konszolidáltságában érdekeltté teszik”, Németország „semmi egyebet nem kíván, mint nyitott kapukat” gazdasága számára.⁹⁵

Semmiképp sem kell azonban annak a benyomásnak keletkeznie, mintha a Jugoszláviával szembeni bilaterális elszámolási és preferenciális politika esetében olyan kereskedelempolitikai mechanizmusról lett volna szó, amely — egyszer mozgásba lendítve — automatikusan az áruforgalom kibővülését vonta maga után. A kormánybizottságok közös ülésein készült zárójegyzőkönyvek olvasása is

⁹¹ S. Dimitrijević: Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem Zweiten Weltkrieg, Berlin, 1936. 270. Vö. a külföldi tőke kérdéséhez B. Jurković: Das ausländische Kapital in Jugoslawien, Stuttgart 1941; Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten” további szakirodalmi útmutatásokkal.

⁹² A különböző statisztikai adatok a különböző számítási alapok miatt erősen eltérnek egymástól. Vö. Reichert: Das Scheitern der Kleinen Entente, 160, kivonatok a jugoszláv statisztikából; a német statisztikák adatait ld.: Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung 12 (1939), 87, valamint Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 317.

⁹³ Vö. pl. a belgrádi amerikai követség (Lane) a State Department-nek, 1939. máj. 1., NA, RG 59, 66OH.6231/100: „In certain types of machinery, electrical goods, iron products, et cetera, Germany has what practically amounts to a monopoly.”

⁹⁴ Clodius feljegyzése a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatokról Stojadinović Jugoszláv miniszterelnökkel és külügyminiszterrel folytatódó esetleges megbeszélésre, 1938. jan. 7., ADAP/D V. 183.

⁹⁵ Heeren feljegyzése Stojadinović jugoszláv miniszterelnöknek és külügyminiszternek a Führernél és birodalmi kancellárnál való fogadása alkalmával folytatott beszélgetésekről, 1938. jan. 17. ugyanott, 188, 190.

azt a benyomást kelti, hogy részletkérdésekben gyakran csak hosszas tárgyalások után lehetett megegyezni. Sőt, az egyik német feljegyzésben „hosszan tartó és kemény harcokról” van szó.⁹⁶ Az, hogy a német politika a diplomáciai offenzívát is szükségesnek tartotta, a legvilágosabban Schacht, a birodalmi bank elnöke 1936 júniusi, Neurath külügyminiszter 1937 júniusi és Funk gazdasági miniszter 1938 októberi balkáni utazásaiból derül ki. Ezen kívül a német oldalon pontosan az első években az állami politika és a magáncégek gazdasági számításai között jelentős érdekkülönbségek adódtak, amelyek kezdetben a német export még gyorsabb intenzíválása ellen hatottak. A német ipar „exportfáradtságát”, amely ebben jelentős szerepet játszott, már említettük. A német cégek egymás közti konkurenciája is, mint pl. a Krupp és a Gutehoffnungshütte közötti a zenicai hengermű esetében, negatív hatást gyakorolt a német gazdasági érdekek egésze szempontjából.⁹⁷ Ehhez járultak még az egyes reszortok közti belső nézeteltérések. A Reichsernährungsministerium pl. 1935 szeptemberében vita tárgyává tette árpolitikai okokból a Jugoszláviával és Magyarországgal szemben alkalmazott preferenciális rendszert.⁹⁸ Az Auswärtiges Amt azzal az érveléssel, hogy „a Duna-medence ismert különleges politikai viszonyaiban és a német külpolitika által követett célokban” semmi sem változott, minden esetre meg tudta akadályozni a titkos visszafizetés rendszerétől való eltérést.⁹⁹ A Reichsernährungsministerium később kísérletet tett részesedésének növelésére a jugoszláv importból és ezzel ellentétbe került más reszortok érdekeivel (Reichswirtschaftsministerium és Reichsforstamt).¹⁰⁰

A fegyverkezési politikából következő megfontolások növekvő súlya miatt a jugoszláv gazdasági kapcsolatok alakításában, és külkereskedelmi kérdésekben Göring növekvő befolyása miatt az 1930-as évek második felében a gazdaságpolitikai érdekek figyelembe vételénél kompetencia viták és átfedések keletkeztek a különböző német hatóságok között. Az Auswärtiges Amt irataiban mindenek előtt a négyéves tervért felelős hatóság főkonzula, Neuhausen (aki az NSDAP külföldi szervezetének is tagja volt) és az Auswärtiges Amt képviselői közötti kompetencia viták tükröződnek.¹⁰¹ Azt, hogy itt nemcsak egyszeri esetről van szó, mutatja a birodalmi kormány bizalmas „Auslandsdienst” c. tájékoztatójának egyik jelentése, amelyben, 1936 végén, bírálják a jugoszláviai „német érdekek képviseletében mutatkozó sokvágányúságot”. Ez, „a német gazdasági és német külpolitikai érdekek képviseletének tagadhatatlan sokvágányúsága” különböző jugoszláv politikuskokban, gazdasági szakemberekben és újságírókban azt a benyomást kelti, „hogy itt Németországban még nagyobb ellentétek” vannak és a jugoszláv politikusok számára megnehezíti „az aktív németbarát állásfoglalást”. Ez megkönnyíti a francia, olasz, angol és csehszlovák konkurenciának, „hogy politikai és gazda-

⁹⁶ Sarnow feljegyzése az 1937. okt. 4-i, Dubrovnikban folytatott német–jugoszláv kormányközi tárgyalásokról, AA, Ha. Pol. IVa, Handel 13/Jugoslawien, I. köt.

⁹⁷ Vö. Belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1936. márc. 10., AA Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁹⁸ Vö. A Reichs- und Preussisches Ministerium für Ernährung und Landwirtschaft az AA-nak, 1935. szept. 28. AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁹⁹ AA feljegyzése, 1935. okt. 5., ugyanott.

¹⁰⁰ Vö. Morath feljegyzését 1939. aug. 30., ugyanott.

¹⁰¹ Ehhez terjedelmes anyag: AA, Ha Pol IVa, Handel 13a/Jugoslawien, I. köt. AA Deutsche Gesenadtschaft Belgrad, Wirtschaftliches Geheim, 2. köt.; a nyomtatásban megjelent anyagból vö. különösen Weizsäcker Heerennek, 1939. febr. 22. ADAP/D V. 332.

sági pozícióit kiépítse és megszilárdítsa” és ezáltal a „német befolyást” visszaszorítsa.¹⁰²

Németország Jugoszláviával szembeni politikájának 1936 utáni említett új vonásai és az ennek megvalósítása során jelentkező, itt csak érintőlegesen tárgyalt intézmények közötti rivalitás ellenére, a birodalmi kormány 1936 után is megtartotta gazdasági érdekeltségeit, mégpedig elvileg ugyanazokkal a módszerekkel, mint a kereskedelmi szerződés megkötése utáni első két évben: Preferenciák és meghatározott átvételi garanciák biztosítása által a világpiacnál magasabb áron, a turistakérdés latbavetése által és azáltal, hogy a jugoszláv agrártermékek felvásárlásának késleltetésével nyomást gyakoroltak. Ultima ratioként mindig fenyegetőzhettek egyes termékek részleges vagy teljes behozatali tilalmával, vagy a gazdasági kapcsolatok egészének „felülvizsgálásával”.¹⁰³ Mivel Berlin a délkelet-európai államokkal mindenkor csak bilaterális tárgyalásokat folytatott, így lehetősége nyílt tárgyalópartnereinek egymás elleni kijátszására. A délkelet-európai német hegemonia politika Broszat által, Románia és Jugoszlávia példáján az 1938 utáni időszakban elemzett nemzetiszocialista technikája már a hatalomra jutást követő évek német—magyar és német—jugoszláv kapcsolataiban felismerhető.¹⁰⁴ A német délkelet-európai politika alapját német oldalon főként a bilaterális tárgyalási módszerben jelölték meg. Bebizonyosodott, foglalta össze az Auswärtiges Amt 1936 februárjában, hogy a német módszer „a Duna-medence minden országával egyenként tárgyalni és szerződéseket kötni, politikailag kevesebb feltűnést kelt és az eddigiekben minden esetre sokkal hatásosabb, mint a más oldalról ismételt kísérletek . . . egy kollektív biztonsági rendszer létrehozására”.¹⁰⁵ Egy évvel később Berlin a külföldi képviselők tudtára adta elhatározott szándékát, hogy folytatja a bilaterális szerződések eddig sikeres politikáját. Minél jobban sikerül „minden délkelet-európai országot gazdaságilag egyenként magunkhoz láncolni”, annál nehezebben válik lehetővé „még a mostani politikai konstelláció megváltozása esetén is”, hogy a Duna-medencében „Németország ellen irányuló gazdasági kombinációt hozzanak létre”.¹⁰⁶ A történelmi elemzésben is arra a végső következtetésre kell jutnunk, hogy a Jugoszláviával szembeni bilaterális elszámolási rendszer a részletkérdésekben mutatkozó minden nehézség ellenére a nemzeti szocialista Németország számára sikeres volt, mindenek előtt azért, mert Belgrádot a német piacra utalta. Elméletileg felvetődik a kérdés, hogy a belgrádi politika számára 1933—39 között adódott-e más alternatíva, mint a szoros gazdasági kooperáció Németországgal. Wendt állapította meg sajnálattal legutóbb, hogy Londonban és Párizsban „semmit sem tettek” annak érdekében, hogy „újabb kölcsönökkel és meghatározott átvételi garanciákkal aktívan szembenforduljanak” a német délkelet-európai politikával.¹⁰⁷ Az aktív fellépés hiányát az angol diplomáciában elsősorban azzal magyarázza, hogy politikailag és gazdasági-

¹⁰² Az Auslandsdienst 1936. dec. 22-i száma, melléklet Spitta Ritternek írt leveléhez, 1937. jan. 11., AA Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

¹⁰³ Vö. ehhez Hess Clodiusnak, 1935. szept. 10., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.; a belgrádi német követség az AA-nak, 1935. nov. 23., AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt. Ritter aktajelével, 1936. febr. 3. ugyanott; AA (Bülow) a budapesti német követségnek, 1936. febr. 13., AA Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum. I. köt.

¹⁰⁴ Broszat: Deutschland—Ungarn—Rumänien, 45—96.

¹⁰⁵ AA (Clodius) 1936. febr. 6-i körrendelete, AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt.

¹⁰⁶ AA (Ritter) 1937. ápr. 30-i körrendelete, AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt.

¹⁰⁷ Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten”, 502.

lag tekintettel voltak „a Harmadik Birodalom hegemonikus törekvéseire”.¹⁰⁸ Az „economic appeasement” koncepciója, amelyet máshol részletesen kifejtett, a brit kalkulációból messzemenően kizárta a következetes szembefordulás lehetőségét,¹⁰⁹ de ezzel a belgrádi politika egyéb gazdasági lehetőségeire vonatkozó kérdés nem magyarázható meggyőzően. A nyugati hatalmak esetleges tőkebefektetéseinak potenciális hatását mindenképpen nagyon óvatosan kell megítélni, hiszen Jugoszláviának éppúgy, mint Délkelet-Európa többi agrárországának a gazdasági válság idején nem a tőkehiány volt a fő problémája, hanem a mezőgazdasági túltermelés, ill. az elhelyezési nehézségek. A német hegemon pozíció kiépítése is nagyobb tőkebefektetés nélkül ment végbe, az az 1920-as évek főleg francia gazdasági és politikai befolyásának volt a fő sajátossága.¹¹⁰

A nemzetiszocialista politika azért kerülhetett fölénybe, mert Németország a nagy depresszió után, különleges konjunkturális fejlődésének következtében 1933/34-től felvevőképesebb piacot jelentett a mezőgazdasági termékek számára, míg Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok gazdasági struktúrájuk és belső gazdasági fejlődésük következtében egyáltalán nem voltak abban a helyzetben, hogy a délkelet-európai agrártermékeket felvegyék, ill. a maguk részéről arra törekedtek, hogy a német piacot saját agrártermékeik számára nyitva tartsák (mindezek előtt az USA), vagy külkereskedelmi és politikai okokból a más országokkal történő árucseré nyert prioritást (Brit Birodalom).¹¹¹ Jellemző Jugoszlávia elhelyezési kényszerére, ha 1936-ban — a viszonylag kedvező világ gazdasági konjunktúra és a német külkereskedelmi helyzet válságos kieleződésének évében — Belgrádnak a jugoszláviai német import felemeléséért kellett folyamodnia a német kormánybizottsághoz.¹¹² Jugoszláviának következképpen nem volt alternatívája a német gazdaságra való hagyatkozáson kívül. Ezt Stojadinović is megfogalmazta, amikor 1936 októberében rámutatott arra, „hogya ma semmilyen más oldalról sem kaphatunk még megközelítőleg sem olyan kedvezményeket, amelyeket Németország kivitelünknek biztosított”.¹¹³

Azt, hogy Jugoszlávia, mint a többi délkelet-európai agrárország miért nem tudott profitálni a keresletnek világpiacon rövid távon jelentkező fokozódásából, a „Politika” a következőképpen magyarázza 1936 szeptemberében: A német kormány gazdasági expanziója érdekében a balkáni államokban nemesak a clearing-

¹⁰⁸ Uo. 152.

¹⁰⁹ A részletkérdéseket illetően vö. *Wendt: Economic Appeasement*.

¹¹⁰ Vö. *Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten”*, különösen 491.

¹¹¹ Washington érdekeire, a német piacot agrárexportja számára nyitva tartani — vonatkozóan vö. *H.-J. Schröder: Deutschland und die Vereinigten Staaten. Wirtschaft und Politik in der Entwicklung des deutsch-amerikanischen Gegensatzes vor dem zweiten Weltkrieg*. Wiesbaden, 1970, 145; a brit hatalmi politikához a világ gazdasági válság idején *Wendt: Economic Appeasement*, különösen 44.

¹¹² Vö. titkos jegyzőkönyv a német és jugoszláv kormánybizottság második közös tanácskozásának eredményéről, 1936. ápr. 1. AA, Verträge, Jugoslawien/4: „A német kormánybizottságnak tudomására jutott, hogy a jugoszláv kormánybizottság... azzal a kívánsággal lépett fel, hogy emeljék a Németországba irányuló jugoszláviai kivitel mennyiségét az 1935-ös évhez képest, amikor az összérték mindkét kormánybizottság becsései szerint kb. 29 millió RM-et tesz ki. A német kormánybizottság, tekintve a jugoszláv kormánybizottság által adott biztosítékokat a szaldó megszüntetésére és a fizetési mérleg kiegyenlítésére, elvileg kész rá, hogy a jugoszláviai kivitel emelésére irányuló kívánságokat teljesítse. A pótlólagos kivitel engedélyezését azonban attól kell függővé tennünk, hogy a kívánt kiegyenlítés valóban megtörténik-e...”

¹¹³ 1936. okt. 24-i nyilatkozat, idézet a *Berliner Tageblatt* 1936. okt. 24-i kiadása alapján, I. sz. melléklet (Handel Deutschland—Jugoslawien).

rendszer „használta ki mesterségesen”, hanem „politikájának egy ma már ismert sajátosságát is, hogy olyan nagy kereskedelmi passzívumot terem, amilyen csak lehetséges”. A balkáni országok arra „kényszerülnek, hogy követeléseik kifizetése miatt még legalább két éven keresztül sokat vásároljanak a Birodalomból”, mielőtt „megszabadulnak a Németországhoz fűződő erős kereskedelmi kötelezettségtől”, ha egyáltalán képesek agrártermékeik számára más piacokat találni.¹¹⁴

Bár jugoszláv politikusok különböző külföldi diplomatákkal folytatott beszélgetéseikben ismételten hangsúlyozták, hogy Belgrád arra törekszik, hogy kereskedelmét a nyugati országokkal intenzívebbé tegye és ezáltal elkerülje a Harmadik Birodalomhoz való szoros gazdasági és politikai kötődést.¹¹⁵ Ezek a kötöttségek azonban már az 1930-as évek közepén annyira előre haladtak, hogy Belgrád mozgásterét harmadik állammal való kereskedelmi szerződések kötésére meglehetősen korlátozták, amit alkalmanként belgrádi politikusok is kénytelenek voltak elismerni. A legvilágosabban mutatják ezt Washingtonnak Belgráddal folytatott eredménytelen megbeszélései kereskedelmi szerződés kötése céljából,¹¹⁶ valamint az a tény, hogy London 1936 novemberében az angol–jugoszláv kereskedelmi szerződés megkötésével kénytelen volt kereskedelmi kapcsolatait bilaterális alapra helyezni.¹¹⁷ Ez a kereskedelmi szerződés, amelyben London Jugoszláviának devizacsúcsot biztosított és amelynek megkötése egyébként nyilvánvalóvá teszi, hogy London délkelet-európai politikáját nem lehet sematikusán az „individualizmus elveinek” megfelelő politikaként jellemezni, amely azért nem vehette fel a versenyt a német politikával, mert a „késői liberális gazdasági felfogás struktúrájának” foglya maradt,¹¹⁸ indítékokat nyújtott a brit délkelet-európai politika aktivizálására. A brit konkurrencia 1930-as évek második felében felismerhető kieleződésének Berlinben „különleges figyelmet” szenteltek.¹¹⁹ London gazdasági lehetőségeit ugyan német oldalon perspektivikusan csekélynek ítélték, a német–angol konkurrencia további éleződését azonban elvileg lehetségesnek tartották, ha London ezt politikai okokból kívánta.¹²⁰ A történelmi analízis alapján azonban Anglia erőteljes németellenes politikájának a lehetőségét ki kell zárunk, részben a birodalmi politika miatt, részben az 1938 novemberében megkötött angol–német kereskedelmi szerződésből adódó kötelezettségek, valamint az 1937/38-ban világméretű konjunktúravisszaesés miatt.

¹¹⁴ A Politika 1936. szept. 14-i száma, újságkivágat: AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

¹¹⁵ Vö. belgrádi amerikai követség (Lane) a State Departement-nek, 1938. ápr. 20., NA, RG 59, 740.00/362.

¹¹⁶ Vö. Memorandum Department of State, Division of Near Eastern affairs, 1936. szept. 9. (Comments on the Problem of Our Trade Relations with Yugoslavia), ugyanott, II. 60H 31/32: „German policy being what it is, it is impossible to approach the Yugoslav Government on the problem of our trade relations with that country on the theory that it (Yugoslavia) is an entirely free agent, unless, of course, we are prepared to offer compensation by way of increased purchases of Yugoslav commodities.”

¹¹⁷ Agreement between His Majestys' Government in the United Kingdom and the Government of Yugoslavia Regarding Trade and Payments, London November 27, London 1936.

¹¹⁸ Így Treue: Das Dritte Reich und die Westmächte auf dem Balkan, 51.

¹¹⁹ AA (Clodius) a londoni német nagykövetségnek és a belgrádi német követségnek, 1939. márc. 13. AA, Ha Pol IIb, Handel 12 Grossbritannien—Jugoslawien, I. köt. A publicisztikai vitához vö. H. Böttner: England greift nach Südost-Europa, Wien—Leipzig, 1939. — Avramowski tézise (Balkanske Zemlje i Velike Sile, 330), hogy Berlin Londonnak a balkáni államokhoz fűződő kapcsolatai elmélyítését Franciaország és a Szovjetunió pozícióinak ellensúlyozásaként üdvözölte, az általam ismert levéltári anyag alapján aligha tartható.

¹²⁰ Vö. Belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1938. júl. 11., AA, Ha Pol IIb Handel 12/Grossbritannien—Jugoslawien, I. köt.

A Jugoszláviában már az 1930-as évek közepén gazdasági eszközökkel megalapozott, majd a következő években tovább kiépített német hegemon pozíciót tekintve és különösen a nagy depresszió idején Belgrád hiányzó egyéb alternatívája miatt rejtélyes, hogyan juthatott Wuescht (akinek műve az egyetlen megjelent összefoglaló a Jugoszláviával szembeni nemzetiszocialista külpolitikáról) a nemzetiszocialista propaganda jelszavak kritikátlan átvételével arra a megállapításra, hogy az elszámolási rendszerrel a kereskedelmi politikából „kikapcsolták a kapitalista célkitűzéseket” és a kétoldalú gazdasági kapcsolatok a „teljesen egyenjogú partneri viszony alapján” fejlődtek.¹²¹ Hasonlóan felületesen állította 1955-ben Meiss is, hogy a „kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok egész időszakában nem adódott olyan szituáció”, „amelyben a német—jugoszláv viszony ne a kölcsönös tiszteleten és teljes egyenjogúságon alapult” volna.¹²² Egyenesen botrányos, hogy Wuescht a délkeleti államok állítólagos „függetlenségéről” szóló tartathatatlan állítását Jugoszlávia esetében többek között az 1941-es puccsal próbálja alátámasztani. Ez a puccs szerinte „nagyon világosan bizonyítja”, hogy „a szoros gazdasági összefonódás Németországgal Jugoszlávia szuverén cselekvési szabadságát történelmének döntő pillanataiban *nem* csorbíthatta”.¹²³ Pontosan az 1941 márciusától kezdődő folyamatok mutatták meg azonban világosan, hogy a nemzetiszocialista rendszer abban a pillanatban, amikor informális befolyását Jugoszláviában alapjaiban veszélyeztetve látta, ultima ratioként Délkelet-Európában is a formális uralom eszközhöz, katonai okkupációhoz, területi feldaraboláshoz és rendőri terrorhoz nyúlt.¹²⁴

A délkelet-európai német hegemon pozíció gyors és 1936-ra már messzemenően, a gazdasági behatolás eszközeivel realizált kiépítése és az informális politikai befolyásolás abból adódó lehetőségei kétségkívül Berlin 1933–34-től erőltetett délkelet-európai politikája eredményének tekinthetők. Minden esetre felvetődik a kérdés, hogy a gazdaságpolitikának, a külpolitika eszközeként való alkalmazásakor speciálisan nemzetiszocialista külpolitikáról van-e szó. Hiszen a gazdasági válság idején folytatott német délkelet-európai politika célkitűzéseiben kontinuitást lehet találni a Weimari Köztársaság külpolitikája és az 1933 utáni berlini politika között. A Magyarországgal és Romániával 1931 júniusában és júliusában megkötött preferenciális szerződések azt dokumentálják, hogy a Brüningi politika nem csupán a gazdasági kapcsolatok kiépítésére kívánt korlátozódni Délkelet-Európában.¹²⁵ A német iratok nem hagynak kétséget afelől, hogy a Brüning-kormány a gazdasági behatolást Délkelet-Európába a külpolitika eszközeként is kívánta alkalmazni, amely célkitűzéseiben mindenek előtt a délkelet-európai francia biztonsági rendszer gyengítésére irányult. Különösen az ún. Tardieu-tervről folytatott belső viták mutatják ezt világosan.¹²⁶ A már 1930-tól jelentkező szándék azonban, hogy a német kereskedelmi kapcsolatokat a délkelet-európai

¹²¹ Wuescht: Jugoslawien und das Dritte Reich, 87.

¹²² Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 289.

¹²³ Wuescht: Jugoslawien und das Dritte Reich, 102 (kiemelés az eredetiben).

¹²⁴ Vö. Broszat: Deutschland — Ungarn — Rumänien, 46; az 1941 tavaszi és nyári német politikához K. Olshausen: Zwischenpiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941. Stuttgart, 1973.

¹²⁵ Ehhez terjedelmes anyag: AA, SW, Wirtschaft I/Europa-Präferenzen, Die Präferenzen im deutsch-ungarischen und deutsch-rumänischen Handelsvertrag, 1–5. köt.

¹²⁶ Vö. az 1932. ápr. 13-i miniszteri megbeszélés jegyzőkönyvét, BA, R 43 I/620; AA (Bülow) a bécsi, budapesti, prágai, bukaresti, belgrádi, szófiai német követségnek, 1932. márc. 30., AA, Handakten Wiehl, Donaauraum, I. köt.

agrárállamokkal intenzívvé tegyék, kezdetben harmadik hatalmak, főként az USA beleszólása miatt hajótörést szenvedett.¹²⁷

A Brüning által elindított német délkelet-európai politikához, amely Németország hatalmi helyzetét az indirekt gazdasági befolyásolás eszközével kívánta megvalósítani,¹²⁸ azért kapcsolódhatott olyan sikeresen a hitleri gazdaságpolitika, mert a depresszió idején a délkelet-európai országok számára a kereskedelem-politikai kérdések mind jobban előtérbe kerültek és mert az izolált német belső konjunktúra miatt Berlinnek lehetősége nyílt, hogy Németország „vásárló erejét” gazdaságilag és politikailag kihasználja. Ebben az összefüggésben kétségtelenül fontos tényező az, hogy a nemzetiszocialista rendszer mennyire következetesen valósította meg a német délkelet-európai politikát, más hatalmak ellenállásával szemben is, szerződéses megsértését is megengedve magának. Ezen túlmenően meg kell említenünk Berlinnek azt a törekvését, hogy konzerválja és meg is erősítse a délkelet-európai gazdaságok Németország számára kiegészítő, azaz agrár jellegét. Azon kívül, hogy a német délkelet-európai politikát teljes mértékben a német szükségleteknek megfelelően alakították ki, amely az 1934-ben megkötött német–jugoszláv kereskedelmi szerződésben is manifesztálódott és tetőpontját az 1939 márciusi német–román gazdasági szerződésben¹²⁹ érte el, a berlini délkelet-európai politika specifikusan nemzetiszocialista vonásait mindenek előtt a belső német fejlődésben kell látnunk. Csak a nemzetiszocialista hatalomátvétel révén teremtődtek meg egyáltalán a feltételei a Délkelet-Európából származó nagymennyiségű agrárimport közép- és hosszú távra szóló tervezésének. A német–jugoszláv kereskedelmi szerződés 1934 májusi megkötése után „az új piaci rendet” már nemzetiszocialista oldalról is kifejezetten kereskedelempolitikai előnyként emelték ki.¹³⁰

A német délkelet-európai politika specifikusan nemzetiszocialista komponenseit az 1933 utáni első években a következőkben foglalhatjuk össze: 1. rendkívül következetes külpolitikai megvalósításában, 2. a német gazdaság szükségleteire beállított struktúrájában, 3. a belső ellenállás kikapcsolásában, amely a Weimari Köztársaság utolsó szakaszában agrárkörök részéről ismételtelen megnyilvánult. *Célkitűzését* tekintve, tehát a gazdasági behatolás eszközével Délkelet-Európában „informal Empire”-re tenni és ezzel a francia biztonsági rendszert

¹²⁷ Vö. Bülow 1932. máj. 28-i feljegyzését, AA, SW, Wirtschaft I/Europa-Präferenzen im deutsch-rumänischen und deutsch-ungarischen Handelsvertrag, 4. köt.; AA (Ritter) a bukaresti, budapesti, belgrádi, szófiai német követségeknek, 1932. jún. 7, ugyanott.

¹²⁸ Vö. ehhez K. Hildebrand: Deutsche Aussenpolitik 1933–45. Kalkül oder Dogma? 2. kiad. Stuttgart, 1973, 16.

¹²⁹ Az 1939-es német–román gazdasági szerződéshez vö. a Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung 12. (1939) sz.-át, 79. (Der deutsch-rumänische Wirtschaftsvertrag); Broszat: Deutschland — Ungarn — Rumänien, 70; E. Campus: Intelegeria Balcanica, Bukurești, 1972, 283; Hillgruber: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, 42; V. Moisuc: Diplomația României și Problema Aparării Suveranității și Independentei Naționale în Perioada Martie 1938 — Mai 1940, București, 1974, 107; G. Schwabe: Der deutsch-rumänische Wirtschaftsvertrag vom 23. 3. 1939, disszertáció, Humboldt Universität, Berlin, 1968, (kéziratban); Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten”, 501.

¹³⁰ Dr. Winter a délszlávokkal megkötött kereskedelmi szerződéshez, idézet a Deutsches Nachrichtenbüro 1934. máj. 2-i 929. sz. alapján, AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.; vö. ehhez a problémához az AA megfontolásait 1934. június 18-i körrendeletében, ADAP/C III, 28; ezen kívül Schumann: Griff nach Südosteuropa, 22, Wilmowsky-nak, a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag elnökének idézett, 1934. máj. 2-i nyilatkozatai.

szétrobbantani¹³¹ — amely a Jugoszláviával szembeni politika esetében mindenk előtt a kisantant gyengítésében és Csehszlovákia izolálásában manifesztálódott — a nemzetiszocialista politika a délkelet-európai agrárországokkal szemben a német külpolitika 1933 előtti tradícióiban gyökerezik.¹³² Ennek a célnak a realizálása aztán már a nemzetiszocialista politika eredménye, amely Németország hegemon igényének ideológiai legitimációját is megkísérelte egy „német Monroe-doktrina” (Gruchmann) megkonstruálásával.

¹³¹ Vö. ehhez *Ormos M.* kutatásait is: Franciaország és a keleti biztonság (főként a francia nyelvű összefoglalóra támaszkodom, 439—446).

¹³² Az itt csak érintett kontinuitás tézist a bevezetőben említett belgrádi kongresszuson II. Sundhausen (München) a német iratok alapján kategorikusan elutasította. A német délkelet-európai politika kontinuitásának kérdésével a gazdasági válság idején, a német levéltári anyag felhasználásával más alkalommal fogok részletesebben foglalkozni.

RUDOLF BERTHOLD:

A német mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar keletkezésének népgazdasági vonatkozásai 1850–1870

A mezőgazdasági munkaeszközök fejlődése szempontjából nagy jelentőségűek voltak az 1850 és 1870 közötti évtizedek. Ekkor keletkezett Németországban a mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar, mezőgazdasági szerszámokat gyártó üzemek jöttek létre. Termelési kapacitásuk ugyan a keletkezési szakaszban még csekély volt, de az itt elért minőségi ugrás új korszakot nyitott meg a mezőgazdasági termelőerők történetében. Kezdetét vette a mezőgazdaság és ipar közötti együttműködés. A mezőgazdasági gépek és iparilag előállított trágya 1870 után növekvő mértékben határozták meg a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének további menetét, úgyhogy az ipar és annak haladása lényeges befolyást gyakorolt a mezőgazdaság fejlődésére. A mezőgazdaság és ipar közötti árucseré is minőségi változáson ment keresztül. Ha eddig az ipar mindenképp előtérbe helyezte a mezőgazdasági népelemnek és félkész termékeknek a falusi kéziiparnak, úgy most kész- és új félkész termékekkel egészült ki az üzemek termelése, amelyek egy napon túlszárnyalták értékükben a tradicionális félkész termékeket. Az ipar termékei számára így az országon belül értékesítési piac nyílt meg, amely rendkívüli mértékben kitágítható volt.

Arra vonatkozóan, hogy miért a XIX. sz. közepétől jött létre a mezőgazdasági gépipar és miért ekkor kezdődött el a gazdaság számára eddig ismeretlen műtrágya alkalmazása, sokoldalú magyarázattal lehet szolgálni. Mindenek előtt az iparnak kellett olyan mértékben fejlődnie, amely további specializálódást és munkamegosztást tett lehetővé, valamint új iparágak keletkezését. A vasöntés és gépgyártás ezt a termelési szintet 1850-re elérte, így feltárulhatott a mezőgazdasági gépgyártás és vegyi berendezések gyártásának eddig még messzemenően ismeretlen területe, bár nem lehet elhallgatni, hogy ezen a téren már 1850 előtt is rendelkeztek tapasztalatokkal.

Az iparnak a XIX. sz. közepétől világosan felismerhető expanziós ereje törvényszerűen egybeesett a mezőgazdaságban végbement jelentős változásokkal. A föld felszabadítása a feudális terhek alól messzemenően lezárult és a munkaerő megszabadult a személyes kötöttségtől. Bár a kapitalista tulajdon a mezőgazdaságban mennyiségileg nem volt uralkodó, a termelési módot mégis meghatározta. A kapitalista jobbágyfelszabadítás által a kapitalista mezőgazdasági nagyüzemek tulajdonosai olyan nagymennyiségű pénzhez jutottak, amely lehetővé tette, hogy az intenzív fejlesztést gyorsabban valósítsák meg, mint a parasztság.

A mezőgazdasági termelés intenzívvé tétele megnövelte a munkaerő iránti igényt. A jobb aratási eredmények ezt fokozták. Azonban az emberi munkaerő megszabadítása a feudális kötöttségektől mobilizálta a munkaerőt. A vidéki munkaerő nem minden esetben hajlott arra, hogy ugyanott bér munkásként dolgozzon. 1850 után jelentős elvándorlás indult meg vidéken, mindenek előtt Kelet és

Észak-Kelet korábban földesúri tulajdonban levő területeiről. Ez a folyamat 1860 és 1870 között érte el tetőpontját. Az elvándorolt munkások közül sokan a mezőgazdaságon kívül találtak munkahelyet, így a munkaerő struktúrájában átrétegződés következett be. A vámszövetség és a német tagállamok gazdasága azonban még nem volt olyan fejlett, hogy minden elvándorlót felvegyen, így jelentékeny részük kivándorolt.

Míg a mezőgazdaság munkaerőt veszített, az értékesítési lehetőségek kifejezetten kedvezően fejlődtek, úgyhogy a mezőgazdasági munkások béremelkedése semmiképp sem hatott hátrányosan. A Német Vámszövetség megalakulása, a vámhatárok kiesése miatt és a modern közlekedés kiépülése (vasút, utcák, csatornák és folyószabályozás) folytán a német tagállamok közti árucseré gyorsabban fejlődhetett, mint eddig. A nagyvárosok és ipari központok kiszélesítették a mezőgazdasági termékek gyűjtőterületét. Berlin még Szászországból is kapott mezőgazdasági termékeket. A rajna-wesztfáliai iparvidék Mecklenburgból, Pomerániából, Szászországból, Hessenből, Badenből stb. vásárolt. Létrejött a mezőgazdasági termékek régiók közötti cseréje, amely jelentősen hozzájárult az egységes piac kialakulásához és stimulálóan hatott a mezőgazdasági termelésre.

A német Vámszövetség államai ugyanakkor kihasználta az akkori idők gazdasági liberalizmusát és a mezőgazdasági termékek értékesítését kereskedelmi szerződések alapján bővítették. Mindenek előtt Észak és Észak-Kelet mezőgazdasági területei, amelyek tradicionálisan Nyugat-Európával folytattak kereskedelmet, fokozták tetemesen kivitelüket. Főimportőr a gazdaságilag élenjáró Anglia lett. A német Vámszövetség kiszorította Anglia kikötőiből a többi mezőgazdasági exportőrt és abszolút mértékben a legnagyobb tételeket szállította élelmiszerekből és mezőgazdasági nyersanyagokból.

A belkereskedelem bővülésével szemben az export kiterjesztése becslésszerűen nagyobb volt és tartósabb hatást gyakorolt az értékesítési lehetőségek javulására. Ez mindenek előtt Észak és Észak-Kelet mezőgazdaságára vonatkozott. A tradicionális áruk exportjának fokozása Anglia felé egyidejűleg lehetővé tette a technikai vívmányok behozatalát ebből az élenjáró országból. A mezőgazdasági gépek behozatala által a mezőgazdaság is, mint fő exportáló, haszonélvezője lett a külkereskedelem kiterjedésének. Még az agrárstruktúrája miatt kifejezetten elmaradott Mecklenburgban is a XIX. sz. közepe táján majdnem minden mezőgazdasági nagyüzemben lehetett találni angol eredetű mezőgazdasági gépeket, mint pl. vető-, kaszáló-, cséplő-, szecskázó-, trágyaszóró, valamint magtisztító és gabonaszortírozó gépeket, de szénafordítót, malmot, darálót, répavágót, gőzlokomobilt és vízszivattyút is.

Az ipar térhódítása tehát egybeesett a mezőgazdasági nagybirtokokosok pénzeszközeinek felhalmozódásával és a munkaerő elvándorlással egy olyan időszakban, amelyben kedvezőek voltak a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei és a termelés intenzitása fokozódott. Ez lehetővé tette és feltételezte 1850 és 1870 között a mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar keletkezését valamint mezőgazdasági szerszámok gyári termelését.

Mielőtt azonban Németországban megértek a saját mezőgazdasági gépipar létrejöttének a feltételei, Anglia és az Egyesült Államok már teljesítményképes mezőgazdasági gépiparral rendelkezett. Az angolszász államokban megtalálók és gyakorlati szakemberek sokasága tökéletesítette a már ismert mezőgazdasági gépeket, vagy talált fel újakat. Ezek a szerszámok és gépek azonban csak a mezőgazdászok szűkebb körében váltak ismertté. Amikor 1837-ben Angliában megalapították a Royal Agricultural Society-t, feladatának azt tekintette, hogy a mező-

gazdaságot ellássa új ismeretekkel. 1838-ban megrendezte az első állattenyésztési kiállítást, ahol a mezőgazdasági gépek és eszközök olyan sok előállítója megjelent, hogy külön kiállítást kellett rendezni ekékből, kultivátorokból, hengerekből, boronákból stb. Ezáltal a mezőgazdasági technika kezdettől képviselőt nyert az újonnan keletkezett vándorkiállításokon. A vándorkiállítások jelentős mértékben fellendítették Angliában a mezőgazdasági gépészet fejlődését. A mezőgazdaságban ismertté váltak a legújabb gépek, szerszámok és eljárások, összehasonlításokra és vásárlásra nyílt lehetőség. A legjobb gépeket díjazták, így bizonyos fokig befolyásolták a vásárlók választását.

A mezőgazdasági gépészet korai fejlődését Angliában kedvezően befolyásolta, hogy a mezőgazdaság kapitalizálódása már az ipari forradalom előtt lejátszódott és szintén kedvezően hatott a mezőgazdasági bérek emelkedő tendenciájára is. De az angol ipar is abban a helyzetben volt, hogy olyan gépeket tudott előállítani, amelyekre a mezőgazdaságnak szüksége volt. Elvileg hasonló tényezők játszottak szerepet, mint Németországban, de itt jóval előbb összetalálkoztak.

A XIX. sz. közepéig az angol mezőgazdasági nagybirtokokat sokoldalúan ellátták az akkor legmodernebb földmégmunkáló szerszámokkal, valamint vető-, cséplő-, gabonatisztító és szortírozó gépekkel. A német mezőgazdászoknak utazásaikkor alkalmuk volt megismerkedni ilyen jól felszerelt nagyüzemekkel.

A mezőgazdasági gépészet fejlődése további jelentős impulzusokat kapott a viláckiállításokon keresztül, amelyek közül az első 1851-ben rendezték meg Londonban (440 kiállító mezőgazdasági szerszámokból és gépekből) és amelyet a továbbiakban az 1855-ös párizsi (500 mezőgazdasági kiállító) és 1862-es londoni követtek. Nemzetközi összehasonlításra először nyílt lehetőség, ami a versenyt számottevően fokozta.

Az 1851. évi viláckiállításon első ízben nemzetközi szintre lépett az Egyesült Államok mezőgazdasági gépipara is. Az amerikaiak a konstrukcióban saját utakat jártak. Ezt különösen a kaszálógépeknél lehetett megfigyelni, amelyeknek a konstrukciós elve az európai szakemberek technikai elképzeléseitől messzemenően különbözött, de amelyek az első valóban használható kaszálógépek is voltak. Az amerikai lengőtárcsás ekék, cséplő- és kaszálógépek szenzációként hatottak. Ezeken a gépeken észre lehetett venni, hogy nem a mezőgazdaságnak tervezték őket, hanem a konstrukciós elképzelések is a mezőgazdaságból származtak.

A mezőgazdasági bérek emelkedése és az óriási megművelendő földterületek miatt a gépek alkalmazása sokkal gazdaságosabb volt, mint Európában. A gépek iránt tömeges igény támadt, ami nagyon kedvezően hatott a mezőgazdasági gépiparra. Az időjárási különbségek miatt az Egyesült Államokban a mezőgazdasági igény tovább tartott, mint Európában. Az amerikai mezőgazdasági gépgyárak gyakorlatilag egész évben, nagy szériákat felvevő piaci lehetőségekkel rendelkeztek. Ez az üzemek gyors specializálódásához vezetett. 1850-től 1870-ig a mezőgazdasági gépgyárak száma 1333-ról 2076-ra, a munkásoké 7220-ról 25 249-re és a termelési érték 28-ról 216 millió Márkára emelkedett. Európai fogalmak szerint ez gigantikus mértékű növekedés volt.

A viláckiállítások nemcsak a mezőgazdászokkal ismertették meg a mezőgazdasági technika legújabb vívmányait. Egyidejűleg kialakult a világkereskedelem mezőgazdasági gépekből. Ezzel a konkurrenciaharc nemzetközi síkra is kiterjedt. A kapitalista gazdaság feltételei között ez állandó tökéletesedéshez vezetett, amelyben az Egyesült Államok és Anglia jártak élen. Anglia sor- és széles sorvető gépeket, gabonatisztító és szortírozó gépeket, valamint kézi és gépi cséplő szerkezeteket gyártott, amelyek vezető helyet foglaltak el. Az Egyesült Államokból jöt-

tek a legjobb kaszálógépek. Az amerikai lengőtárcsás eke jobban megfelelt a szárazföldi feltételeknek, mint az angol, míg a nagy teljesítményű szöges cséplőgép kemény gabonát követelt, amelyet Közép- és Észak-Európában nem termesztettek, Kelet-Európa száraz vidékein azonban igen.

A közvetlen tapasztalatszerzés a nemzetközi és angol nemzeti ipari kiállításokon a mezőgazdasági gépészet elterjedése szempontjából rendkívül jelentős volt, de elsősorban mégis a szakemberek kis csoportjának vált hasznára. Ezért volt fontos ezeknek az ismereteknek az elterjesztése. Németországban ezt a feladatot a mezőgazdasági egyesületek vállalták magukra, amelyek általában a mezőgazdasági vívmányok terjesztésével foglalkoztak. Ezt a funkciót látták el a mezőgazdasági oktatási intézmények is.

Thaer mezőgazdasági tanintézete Möglinben (1804-től) megismertette hallgatóit az angol gépekkel és szerszámokkal, amelyeket Thaer munkáiban részletesen leírt. Az 1818-ban, a Stuttgart melletti Hohenheimban megnyitott mezőgazdasági oktatási és kísérleti intézet irányadóan befolyásolta egy földművelő szerszámokat gyártó üzem felállítását, amelyben angol, francia és belga ekék másolatát készítették és tökéletesítették azokat.

A mezőgazdasági egyesületek kiállításokon, előadásokban és folyóiratokban tájékoztatták tagjaikat mezőgazdasági szerszámokról és gépekről. Számos egyesület vásárolt szerszámokat és gépeket és mutatta be a működési körében mezőgazdászoknak. Más egyesületek a szerszámok és gépek beszerzésével foglalkoztak, amelyeket aztán vagy eladtak, vagy kikölcsönöztek tagjaiknak.

Már a XIX. sz. negyvenes éveiben két elvet lehetett felismerni a mezőgazdasági egyesületek tevékenységében, amelyek a jövőt illetően nagy jelentőségűek voltak; a gépek egyesületi használatát és a vizsgáztatást. A drága gépek vásárlását, eladását és használatát gyakran egyesületileg szervezték. Az egyesületek szakértői, alkalmanként összehívott vizsgabizottságok vizsgálták az új gépeket és szerszámokat és munkájukkal segítettek a mezőgazdászoknak a célnak legmegfelelőbb gépek és szerszámok kiválasztásában.

A XIX. sz. negyvenes éveiben kezdődtek meg Németországban külföldi mintára az első ipari kiállítások. 1844-ben és 1855-ben voltak az általános német kézműipari kiállítások, az első Berlinben és a második Münchenben, mezőgazdasági gépek és szerszámok 103 kiállítójával. Ipari és kézműipari kiállításokat rendeztek 1856-ban Braunschweigban, 1863-ban Hamburgban, 1865-ben Kölnben, Stettinben és Drezdában. Ezek a kiállítások sok ösztönzést adtak a német mezőgazdasági gépészet kialakulásához.

A mezőgazdasági tanintézetek, egyesületek és kiállítások mindenek előtt az angol, belga, amerikai, francia és cseh ekékről, angol sorvető- és vetőgépekről, földmégmunkáló szerszámokról és cséplőgépekről, valamint amerikai lengőtárcsás ekékről és kaszálógépekről adtak információkat, mely információkban és bemutatókban az angolok részesedése túlnyomó volt.

A külföldi modelleknél ha voltak is német tökéletesítései, saját ötletekkel és találmányokkal nem rendelkeztek. A XVIII. sz. második felében ez még korántsem volt így. Később azonban más országok túlszárnyalták a német mezőgazdaság szerszámiparát. Míg Németországban azzal foglalkoztak, hogyan reformálják meg a termelési viszonyokat, addig más országokban, mindenek előtt Angliában a termelő erők gyors fellendülést értek el és hamarosan a mezőgazdasági fejlődés élvonalábakérültek. A mezőgazdasági gépészet területén Németország ezen országok után kullogott.

Angliával ellentétben a kisszámú német feltaláló sorsa nyomorúságos volt.

A közvélemény nem ismerte el őket. Egy részük Angliába ment, hogy ott valósítsa meg találmányait. Így pl. Rudolf Sack 1850-ben megtervezte és egy falusi kovácsműhelyben felépítette első ekéjét. Amikor azonban 1857-ben orosz megbízást kapott 120 eke szállítására, Angliába kellett utaznia és ott felépítenie az ekéket.

Ugyanabban az időben, amikor Németország a mezőgazdasági gépészet terén a külföld, mindenek előtt Anglia mögött erősen lemaradt, a fejlődés élén járt az agrokémiában. 1840-ben jelent meg Liebig munkája „A kémia alkalmazása a mezőgazdaságban és a fiziológiában”, amely már a negyvenes években több kiadást megért. Liebignek ez és további értekezései, valamint más német kémikusok munkái megteremtették a műtrágyaipar és a műtrágya alkalmazásának tudományos alapját.

Bár a német mezőgazdaságban az istállótrágya és a hüvelyesek gyökérzete voltak a haszonnövények legfontosabb tápanyagszállítói, hosszabb távon azonban nem elégítették ki a szükségleteket. Az intenzív fejlődés következtében jobban emelkedett a tápanyagszükséglet, mint azt a mezőgazdaság kielégíthette. Ezért, a növekvő intenzitás következtében merült fel a XIX. sz. közepétől már fokozottabban a szükséglet a mezőgazdaságtól idegen, iparilag előállított trágya iránt.

Annak idején a műtrágya két fajtáját, az ásványi és állati eredetűt különböztették meg. Az ásványihoz számított a mész, a káli, a gipsz, foszfátok és az ammónia; az állatihoz tartozott a csont- és szaruliszt, a guano, állati ürülékek, szövet hulladékok stb. A felsorolt műtrágyák közül a káli, csontliszt és guano különös jelentőséggel bírtak, egyrészt azért, mert a német műtrágyaipar keletkezésének alapját képezték, másrészt azért, mert a növény számára is a legfontosabb tápanyagokat; nitrogént, foszfort és káliumot tartalmazták.

A guanot, mint műtrágyát Alexander von Humboldt tette ismertté Európában, 1804-ben. A guano madáriürülékekből állt. A legjobb volt a Peru-guano, amely kétharmad részben nitrogén tartalmú szerves anyagokból, egyharmad részben pedig foszforsavat tartalmazó mészből állt. Tiszta nitrogéntartalma 13 és 14% között ingadozott. A guanonak ezt a fajtáját foszfátos guanonak, tudományos értekezésekben bakerguanonak, vagy avesguanonak nevezték. Különböző kísérletek ellenére a guano behozatala csak 1842-ben indult meg Hamburgon keresztül. (Angliába 1840-től.) A negyvenes években gyorsan növekedett a behozatal. Az európai országokból egész flották jelentek meg Peru és a szomszédos országok partjain, hogy guanot szállítsanak. Az európai behozatal 1856 és 1870 között volt a legnagyobb; az első évben 324 000, az utolsóban 522 000 tonnát tett ki.

A guano műtrágyaként való bevezetésével kb. egyidőben kezdődött el a kálisó alkalmazása a mezőgazdaságban a föld termékenységének megőrzése és fokozása céljából. A kálisó a kősókitermelésnél halmozódott fel, de a mezőgazdaságban sokáig nem alkalmazták. Csak az agrokémia hatására ismerték fel a kálisó értékét és készítették elő műtrágyaként a mezőgazdaság számára. Ez kihatott a kitermelésre is, amely 1861-ben 2300 tonnát tett ki és 1870-ig már 288 600 tonnára emelkedett.

A műtrágya előállításával és árusításával, nyersanyagainak előteremtésével 1850 után olyan sok ember, gyár és kereskedelmi vállalat foglalkozott, amelyek tekintélyes tőkével rendelkeztek, hogy műtrágyaipar keletkezéséről lehet beszélni. De nagyon sok hamisító is akadt, akik értéktelen anyagokat műtrágyaként kínáltak. Mivel a gazda a vásárolt műtrágya értékét csak a növény fejlődésének időszakában ismerheti fel, kémiai-fizikai kísérleti intézetek keletkeztek.

Az akkori műtrágyák magas ára mellett még csak olyan kultúráknál alkalmazták őket, amelyeknél az értékesítés behozta a ráfordítást. Ezek mindenek előtt különleges kultúrák voltak, mint kertészet, gyümölcs- és szőlőtermesztés, részben cukorrépa-termesztés is. A mezőgazdaságilag fejlett területeken több műtrágyát alkalmaztak, mint Kelet- és Észak-Kelet elmaradott vidékein. Ez már a csontliszt-malmok Vámszövetségen belüli eloszlásán is megfigyelhető.

Hasonló gazdasági mérlegelések és tényezők játszottak szerepet a mezőgazdasági gépek alkalmazásánál is, mint a műtrágya bevezetésénél. A gépek alkalmazásában gazdaságos üzemek, intenzív kultúrák és mezőgazdaságilag fejlett területek jártak elől.

A mezőgazdaság kapitalista fejlődése volt az, ami a munkaerőráfordítás növekedéséhez vezetett és újabb munkafelhalmozódást teremtett, amelyet a mind növekvő aratási eredmények kulminációs pontjai még felerősítettek. A munka felhalmozódását gépek alkalmazásával jobban el lehetett kerülni. A mezőgazdasági gépek megsokszorozták az ember erejét. Ez eleinte fontosabb volt, mint az emberi munkaerővel való takarékoskodás.

A gabonabetakarításnál a kétkezi munka megtakarítása azt eredményezte, hogy ugyanazzal a munkaerővel több gabonát tudtak elvetni. A mechanikus szerszámoknak a vetésnél és a kapásnövények kezelésénél történő alkalmazása ezeknek a jobb vetésnek tette lehetővé, a munkaerőráfordítás növelésének szükségessége nélkül. A továbbiakban korlátozni lehetett a pillangósok és az ugar vetésterületét a gabonafélék és kapásnövények javára.

A gépek alkalmazása lehetővé tette a kapitalista fejlődés keretei között a munkaerő egyenletesebb kihasználását. Ez az intenzív fejlődés szakaszában elsődleges fontosságú gazdasági problémává vált és a később felmerülő bér munkáskérdésben döntő szerepet játszott. A munkaerő egyenletesebb terhelése a mezőgazdasági tőkéseknek magasabb profitot, a bér munkásoknak kisebb béringadozást jelentett.

A gépek alkalmazása a mezőgazdaságban azonban különbözött azok ipari alkalmazásától. A mezőgazdaság különleges követelményeiből a konstrukciós problémák egész sora adódott, amelyeket fel kellett ismerni. Az iparban azonos, vagy hasonló termékek folyamatos termelése folyt, amely lehetővé tette az időbeni vagy térbeni egymásmellettiiséget. A termelési és munkafolyamat lényegében megegyezett egymással, így a gépeket addig lehetett használni, amíg a termelés folyt. A mezőgazdaságban a termelési és munkafolyamatok csak részben esnek egybe. A biológiai és kémiai folyamatoknak az emberi munkával való együttes hatása folytán a termelési folyamatban olyan fokozatossággal kell számolni, amelynél az emberi munka csak meghatározott és körülhatárolt szakaszokban szükséges. Ez az alapvető tényező kihatott a gépek mezőgazdasági alkalmazására.

A mezőgazdaság eleinte, ami egy hosszabb periódust jelentett, csak egyes gépeket tudott bevezetni. A munkafolyamatok sokrétűsége miatt a termelési folyamatban éppen ezért az egyféle munkát végző gépek sokaságára volt szükség. A gépek bevetési ideje korlátozott volt. Az iparban csak egy töredékét tette ki. Az üzemszerkezet is hátrányosan hatott a gépek alkalmazásának módjára és kiterjedésére. A gépek érték képző faktora a mezőgazdaságban ezért kapitalista viszonyok között korlátozottabb volt és hosszabb távon nem érte el azt a jelentőséget, mint az iparban.

A különböző alkalmazási terület speciális követelményeket támasztott a mezőgazdasági gépekkel szemben. Ellenállóképességnek kellett lenniük az időjárási viszonyok változásával szemben, az időhöz kötött munkák miatt nagyobb üzem-

biztonsággal kellett rendelkezniük, olcsónak, teljesítményképesnek, sokoldalúan alkalmazhatónak és könnyen javíthatónak kellett lenniük. Mindez nagy követelményeket támasztott a tervezéssel szemben.

Sok feltaláló foglalkozott mezőgazdasági gépek tervezésével. Egy bizonyos alkalmazási területre különböző modelleket, különböző technikai megoldásokkal kínáltak. Csak nagyon kevés modell vált be azonban a tartós alkalmazás során. A gazdasági konkurrenciaharc csak az adott probléma legjobb megoldásait hagyta fenn. Ez a nagy társadalmi ráfordítás abban az időben szükséges volt ahhoz, hogy optimális eredményekhez jussanak.

Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a német műtrágyaipar 1850 után kis műhelyekből kinőtt, keletkezett a legtöbb mezőgazdasági gépgyár is. Falusi kovács- és lakatosműhelyekből, vagy vidéki városok kis mechanikus műhelyeiből nagyobb műhelyek és végül mezőgazdasági gépgyárak lettek. Néha a mezőgazdasági gépkereskedők javító műhelyeiből is, akik többnyire külföldi gépekkel kereskedtek, termelő üzemek alakultak ki. Végül, megvolt az igény a meglévő gépgyáraknál és vasöntődéknél, hogy saját maguk minden szükséges fémárut előállítsanak, mezőgazdasági szerszámokat és gépeket is. Néhány ezekből az üzemekből az idők folyamán specializálódott. Eleinte a széles termelési skála akadályozta a munkamegosztást és specializálódást, de ez az értékesítési lehetőségek változásainál kedvező volt, mivel biztosította a kiterjesztést más termékek értékesítésére. Ez a géptermelésben való akkori tapasztalatlanság mellett nagyon is érthető jelenség volt. Csökkentette az üzleti kockázatot, ami akkoriban sok vállalkozót visszatartott attól, hogy pénzüket az iparba fektessék be.

A keletkező német mezőgazdasági gépgyártás, amely ekéket, boronákat, kultivátorokat, hengereket, vető és széles sorvető gépeket, valamint cséplő- és gabonatisztító gépeket állított elő, konstrukciós szempontból külföldi mintákon alapult, mindennek előtt angolon, de kezdettől hajlott arra, hogy egyik-másik részletén módosítson, vagy javítson, hogy minél jobban megfeleljen a más német viszonyoknak. Ez különösen az ekegyártásnál volt így, amely az első időben a német mezőgazdasági gépgyártás súlypontja volt.

A negyvenes évektől mind jobban elterjedő cukorrépatermesztés új feladat elé állította a felnövő német mezőgazdasági gépipart. Olyan gépet kellett tervezni, amely a répa földből való kihúzásának nehéz munkáját megoldotta. A földforgatáshoz használatos eke nem volt kielégítő ehhez a művelethez. Az első kísérletek egy olyan szerszám előállításához vezettek, amely az altalajlazítóhoz hasonlított. Ezek az első répakiemelők az ekevassal behatoltak a répa alá, a föld az ekevas mentén feljött, így a kilazult répát kézzel ki lehetett húzni a földből. Az új ekegyárak javítottak az egyvasú répakiemelőn. Két ló befogásával naponta egy hektár répát tudtak kiemelni.

Már 1861-ben kifejlesztett az új német mezőgazdasági gépipar a cukorrépa kiemelésére egy szerszámot, amely új konstrukciós jegyekkel rendelkezett. Ez az új répakiemelő két állítható emelővel volt ellátva, amelyeket egy négysarkú, kerek ráában rögzítettek. A répakiemelő elülső kerekei irányíthatók voltak és a répát egyidejűleg két sorból emelte ki. A régi répakiemelő ekéhez viszonyított kétszorosított teljesítményt azonban csak a vonóteljesítmény jelentős emelésével lehetett elérni. Már a hetvenes évek elejétől a legjobb cukorrépa kiemelő eszköznek számított.

Hogy milyen lassan fejlődött a német mezőgazdasági gépek gyártása az ötvenes és hatvanas években, az ekegyártást kivéve, azt világosan mutatta a cséplőgép példája. 1855-ben a párizsi világkiállításon már német cséplőgépeket

állítottak ki. Az egyik berlini mezőgazdasági gépgyár 1872-ig csupán 800-at tudott eladni a gyártott cséplőgépekből. Egy másik mezőgazdasági gépgyár járgányos cséplőgépeket gyártott, angol mintára, amelyből 1865-ig 587 példányt tudtak eladni.

A mannheimi Heinrich Lanz mezőgazdasági gépkereskedésének 1860-ban történt megnyitása után csak fáradsággal tudott túladni első cséplőgépén. 1866-ig nem egészen 200 db-ot adott el. Gyorsabban ment aztán az eladás 1867-től, saját gyárában épített cséplőgépekkel. 1870-ben már eladta az első 1000 db-ot.

Az angol és francia mezőgazdasági gépgyárak forgalmával összehasonlítva a német értékesítés még szerény mértékű volt. Gyáranként évi 1000 db-ot értek el.

Technológiai szempontból a cséplőgépek különösen jelentősek voltak a mezőgazdasági gépészet fejlődésére nézve. Eltekintve a Németországban csak kevésbé elterjedt kézi cséplőgépektől, a teljesítményképes példányok megfelelő hajtóerőt követeltek meg. Ehhez legalkalmasabbnak a már ismert lómeghajtású járgány bizonyult. Angliában a cséplőgépek számára könnyen szállítható járgányt fejlesztettek ki, amelyet Németországban is bevezettek. 1865-ben elsőként az egyik berlini mezőgazdasági gépgyár kezdte el kis vasjárgányok építését a mezőgazdaságnak.

A negyvenes években Angliában a lokomobillal egy új hajtógépet fejlesztettek ki a mezőgazdaság számára, amely mindenek előtt a cséplőgépek bevezetését szorgalmazta. Ez gőzgép volt csekély PS-számmal, amely sinek nélkül mozgott, de állandó üzemeltetésre szánták. 10—15 éven belül a lokomobilokat számottevően tökéletesítették, minek következtében gazdasági hajtóerőt jelentettek a nagy mezőgazdasági gépek alkalmazására.

Németországban hamar felismerték, hogy a lokomobiloknak, mint hajtógépeknek hosszú távon is nagy jelentőségük van, és már az ötvenes években angol mintájú gyárakat építettek. De csak a hatvanas években alakult ki a gőzkazán fölött fekvő gőzgép hosszú időre meghatározó építési módja.

A keletkező német mezőgazdasági gépiparnak nem volt könnyű saját hazájában tért hódítani. A még nem magas, de a XIX. sz. közepétől egyre fokozódó igényeket kielégítette az import, a többnyire jobban konstruált és megbízhatóbban működő külföldi, főleg angol gépekkel. A német mezőgazdászok nem is látták be, miért kellene a rosszabb minőségű német utánzatokért ugyanazt az árat fizetni, mint az eredeti angol gépekért. A német mezőgazdasági gépekért ezért általában alacsonyabb árat kértek, mint az import gépekért. Csak az ekegyártásnál volt más a helyzet. Ezen a téren a német gépek, amelyek gyakran tökéletesített külföldi modellek voltak, felülmúlták az importot, és jó volt az értékesítési helyzet, így a gyártási mennyiség mind fokozódott. Az alacsonyabb árak korántsem kedveztek a keletkező német mezőgazdasági gépipar gyorsabb fejlődésének, de racionális termelésre készítették.

A német mezőgazdasági gépipar nagy fellendülése csak az 1870 utáni megváltozott gazdasági és politikai feltételek között következhetett be. A német mezőgazdasági gépipar keletkezési időszakában, 1850 és 1870 között a gépek még nem jelentették a döntő termelési eszközt a kapitalista fejlődés által állított feladatok megoldásában. A döntő termelési eszköz eleinte még a hagyományos mezőgazdasági szerszám volt, amelyet túlnyomó részben kézi megmunkálással állítottak elő. A mezőgazdasági munka gyarapodásával számottevően megnőtt a szükséglet ezen szerszámok iránt. Jóllehet a falusi kézművesek létszáma is emelkedett, a szükségletet mégsem tudták fedezni.

A mezőgazdasági szerszámok és egyéb eszközök iránti növekedő szükséglet

fedezését fémmegmunkáló gyárak vették át. Mindenek előtt sarlókat, kaszákat, lapátokat, ásókat, láncokat, edényeket, baltákat, szénavágókat, fejszéket, kerékpántokat, abroncsokat gyártottak.

Végül megállapítható, hogy az 1850 és 1870 közötti két évtized egy fontos kezdet periódusát jelenti. Az ipar gyári méreteken kezdett előállítani termelőeszközöket a mezőgazdaság számára és új iparágak, mint a mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar keletkeztek. Az előállított mennyiség még igen szerény volt. De ez a kezdet fontos elemét jelentette a mezőgazdasági termelőerők rendszerében a XIX. sz.-ban végbement mélyreható változásoknak, amelyet először a franciák neveztek a „mezőgazdaság forradalmának”. Ezt a kifejezést lassan a német nyelvhasználat is átveszi.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

WELLMANN IMRE

Népesség és mezőgazdaság a XVII. és a XVIII. század fordulóján

Pusztuló népesség

„Ubi populus, ibi obulus” — ahol népesség van, ott pénz is van, hangoztatták a XVII. század végén a Habsburg-birodalomban is terjedő merkantilista fel-fogás szószólói. Más szóval: ha növekszik a népesség, több pénz forog az országban, s az uralkodó jövedelme is gyarapodik.

Amikor a termelőerők e döntő összetevőjének megbecsülése hangsúlyossá vált, Európa nagy részén éppen hullámvölgybe jutott a népesedés. 1600 és 1740 között sűrű háborús pusztítások és járványok, sorozatos rossz termések, hűvösebbre fordult éghajlat a népszaporodás lassubbodását eredményezték. Megbízható számadatokkal persze ebből az időből nem rendelkezünk; a tulajdonképpeni statisztikai felvételek korszaka messze van még. Becslések szerint azonban míg 1700-tól 1800-ig nem kevesebb, mint 63,5, a megelőző száz esztendő során csupán 29,2%-kal növekedett Európa népessége.

Magyarország sorsa különösen tragikusan alakult ebben a vonatkozásban, már a XVI. század elejétől fogva. 1500 táján 4,0 millióra tehetjük az ország lakosságát, Erdélyt, a Temesközt, Szlavóniát, Horvátországot beleértve; ez akkor közel 5,8%-át alkotta Európá népességének. 180 év múlva, a török uralomtól megszabadító háború előestéjén ezek a számok körülbelül így alakultak: 4,2 millió, 3,8%. Ez a 34,5%-kal megkevesbedett részesedés Európa lakosságszámában nem annyira a török uralom sorvasztó súlyának, mint a vele kapcsolatos háborúk s a hozzájuk gyakran társuló járványok életet és termelőeszközöket megsemmisítő hatásának tulajdonítható. Az 1514-i parasztháború, főképp a nyomában járó megtorlás révén, majd a mohácsi katasztrófához s a török 1541-i berendezkedéséhez és terjeszkedéséhez kapcsolódó hadjáratok a tőlük elválaszthatatlan öldökléssel, égetéssel, rabszíjra fűzött foglyok szomorú seregével, azután a XVI. és a XVII. század fordulóján a rendkívül pusztító tizenötéves háború, az 1660 körüli évek Erdélyt s a nyugati-északnyugati részeket sújtó seregjárásai, közbül a végvárak mentén szüntelen kiújuló harcokkal meg a Habsburg-ellenes küzdelmekkel: sokkal nagyobb mértékben járultak hozzá, hogy az ország népessége 18 évtized alatt nem, mint egész Európáé 58,7, hanem pusztán 5,0%-kal gyarapodjék.

A megpróbáltatásoknak azonban ezzel korántsem volt vége. Még meg sem kezdődött a török világnak véget vető háború, máris újabb terhek zúdultak az ország nyugati és északi részének lakosságára. A legsúlyosabb csapást az idegen katonaság jelentette, melyet a Wesselényi-szövetkezést követő Habsburg-önkényuralom ültetett a „királyi Magyarország” népének nyakára. A bécsi udvar gyakori pénzzavarai, rossz szervezés, itt-ott hűtlen kezelés mind hozzájárultak, hogy a hadinép ellátásában fennakadások keletkezzenek; ilyenkor aztán az az

adófizető nép rovására kárpótolta magát. Tudjuk, a magyar végvári katonaság esetében még sokkal inkább napirenden volt, hogy nem jutott neki „sem pénz, sem posztó”. Lerongyolódva s nyomasztó fizetelenségben gyakran portyázásra adta magát, mélyen be a török területre, elhajtva lábasjóságot, elhurcolva mindent, miben hiányt szenvedett s amit a lakosság elővigyázatból templomokba s rejtékhelyekre nem menekített. Amint a szentesiek írták: „A sok csavargó és a háború miatt csak úgy látszunk lakni, mintha csak ágon ülnénk, mert a mi jószágoskánk a tatártól megmaradt, a magyar csavargók falkástul előveszik, úgy hajtják, egy lovat sem tarthatunk, mindjárt elvonják, házunkból kivonsznak, s úgy sarcoztatnak, ha mezőn kapnak, vernek, taposnak, ruháinkat elvonszszak”. S a Felvidékről, hol az elnyomó önkénnyel szemben bontakozásnak indult a bújdosók felkelése, csaknem ugyanezt adják hírül: „A falukon levő szegénység most is csak úgy van mint az elrepülő madár”, van is, nincs is otthon lakása. A hasonló kifejezésnek azonban fokozott nyomatékot ad, hogy itt a nép idegen katonasággal áll szemben, mely a kuruc mozgalmak ürügyén ellenségként bánt az országgal. Ha Thököly úgy gondoskodott csapatainak 6 heti ellátásáról, hogy a paraszt, kihez katonáját télire beszállásolta, köteles volt ezt felruházni vagy helyette pénzt adni, 2—2 jobbágy egy vágómarhát szolgáltatni, az egész falu pedig 10 kuruc fegyveres mellé 1 szekeret állítani, megrakva 10 köböl liszttel, 1 sertés sózott hússal, szalonnájával s 1 kocka kősóval — a német parancsnokok messze túltettek rajta, nem ismerve rendet és mértéket. Ahol csapataik „csupán” átvonultak, a falusi nép gabonásvermeit fölverték, marháját elhajtották, gyakran a házakat is elhordták vagy fölégették. Ahova pedig huzamosabban befészkeltek magukat, kisajtolták a parasztból mindent, amit csak lehetett. A szegénység odáig jutott kétségbeesésében, hogy sokan, pusztán hagyván falujukat, koldulásra adták fejüket, vagy pedig kurucnak, esetleg labancnak álltak. Tél vége felé már alig várta a nép, hogy kissé melegebbre forduljon az idő, s elbújdos hasson hajlékából; de előfordult, hogy az elszéledéstől téli fürgeteg sem tudta visszatartani. Thököly maga jegyezte föl 1680 januárjában, hogy Liptó megyétől el egészen Erdélyig „senki erősségeken kívül házában nem lakhatik, még ily télnek idején sem”.

Am a pusztulás legmélyebb örvényeibe igazában a törököt kiűző háború idején sodródott a föld népe. Az 1683-mal kezdődő 28 esztendő, mindössze 4 közbeeső év (1699—1703) leszámításával, újabb, végül a pestis szörnyű pusztításával tetézett háborús nyomorúságot zúdított az országra. A török iga lerázásáért drága árat kellett fizetni: a nép oldaláról nézve, a magyarság egész története folyamán alig akadt nyomasztóbb időszak a XVII. század nyolcvanas s részben kilencvenes éveinél. Legtöbb szenvedés a felszabadításra kerülő országrész népét sújtotta: ahol a háború tűzfolyama végighullámozott, nagyrészt semmivé lett az is, ami a török uralmat úgy-ahogy kibőjtölve valamiképp megmaradt. Az annyiszor hiába ostromolt Buda, majd Eger és Fehérvár eleste után nyilvánvaló lett, hogy a félhold uralmának napjai meg vannak számlálva Magyarországon. Ha addig a török uralom fenntartásának érdeke elvben a nép megmaradásának lehetővé tételét javallotta is, most, hogy hatalma veszendőbe ment, semmi kíméletre nem látott okot többé. A harci cselekményeken túl a visszazúduló oszmán hadak útját öldöklés, rabságba hurcolás, pusztítás alig kitörölhető nyomai jelezték. Sőt a keresztény csapatok részéről is adódott rá példa, hogy a biztonságosnak vélt fedezékbe menekült népet — váratlan veszteségüket a helybeliek törökkel való cimborálásának tulajdonítván — az oltári szentséggel eléjük vonuló pappal együtt lemészárolták.

A hadműveletek 16 esztendőig való elhúzódása már magában véve lehengetlővé tette azok hatását. Ráadásul a keresztény sereg nem egységes frontban

gördült előre, nem úgy, hogy a mögöttes részek már teljes biztonságban tudhatták volna magukat. Ha a dél felé való előnyomulást egy-egy keletre vagy nyugatra fekvő erősség ostroma feltartóztatta volna, egyelőre inkább lemondtak ezek elfoglalásáról. Így történt, hogy Egerben és Székesfehérváron még ott ült a török, midőn Pétervárad már keresztény kézre került, sőt a hadműveletek már mélyen benn Szerbiában folytak, de Kanizsának, Váradnak, Gyulának még esztendőig kellett várniuk szabadítóra. S addig a török helyőrségek, ki-kicsapva, végképp elpusztították a környéket, melynek megtartásához már nem fűzhetek komoly reményeket.

Bajos lenne akár csak hozzávetőleg is fölbecsülni, amit a török pusztítás s az azt megtetőző visszafoglaló háború emberéletben s az emberi munka eredményeiben semmivé tett, letörölt az ország középső s déli részének arculatáról. A veszteségeket csupán az enyhítette, hogy a török igát végigszenvedett országrész népének már nemzedékeken át beléje rögződött gyakorlata volt a fenyegető veszedelmek elől való elmenekülésben. Amint közvetlen fenyegetésnek vette hírért, egy-egy falu apraja-nagyja, ha csak tehetette, minden könnyebben mozdítható értékével, főképp lábasjóságával valami kevésbé hozzáférhető helyre futott, s ott lappangott, míg csak a veszély el nem múlt a feje fölül. Leginkább még a Dunántúl dombos-erdős vidékén lehetett valamelyes védelmet találni; már a nyílt alföldi tájon legföljebb mocsarak, nádasok szolgálhattak itt-ott búvóhelyül a császári és a török seregek két tüze közé szoruló lakosságnak. De túl azon, hogy a menekülés mindig az életfenntartó eszközök jelentős részének elvesztésével járt, sok esetben sem az ilyen elrejtőzés nem járt sikerrel, sem az Alföldön már sok vihart kiállt kiváltságos mezővárosokba húzódás nem segített.

A föld népét elborító mérhetetlen szenvedésről valamelyes fogalmat adhat egy-egy vidék sorsának alakulása. Heves megyére a Buda visszafoglalása körüli időben egész történetének legsúlyosabb megpróbáltatásai szakadtak. Egykori mintegy 200 helységéből 1686 végén mindössze 2-ben pislákoltt valamelyes élet, a többiből erdőkbe, nádasokba vette magát a német katonaság elől, aki csak tudta. A leírhatatlan nyomorúság közepett csak egy esztendő múlva, Egernek a töröktől való visszahódításával derengett föl a jobb jövő ígérete. Pest megyének 1683-ban még 1473⁴/₄ adózó portáját írták össze; a következő 3 év alatt számuk közel hetedrésszére fogyott s 1695-ig nem érte el a háború előttinek háromnegyedét. Váctól lefelé több mint 5000 km²-nyi területen még 64 népes helységet tartottak nyilván a felszabadító háború kezdő évében; s bár a vidék jó negyedrésszén dombok, erdők valamelyes védelmet nyújtottak, Buda visszavívásának idején mindössze 2 maradt belőlük, a többi 62 lakatlanná vált mind. A Hortobágy vidékén öt napi járőföldre nem talált falut s csak csoportosan mert átkelni a pusztaságon az utazó. A hatalmas kiterjedésű Bihar megyében Várad 1692-i visszafoglalása után 112 lakott helységet írtak össze; a többi pusztán hevert, pedig ott egyfelől a Sárrét mocsarai körül, másrészt a hegyekben, erdőkben szép számú búvóhelyek kínálkoztak. De még azután is, 1693-ban, majd 1697-ben tatár hordák dúlták végig az újjáépülni kezdő vidéket. A Körös mentének falvai 1698-ban még lakatlanul ásítoztak, egyedül Békésben lehetett 10 családra bukkanni. Lenn a Duna mentén, a Bácskában Pétervárad és Futak körül szélteben-hosszában egyetlen lakott helyre sem akadt az előnyomuló keresztény sereg; 1698-ban is csak 11 újjáéledő település emelkedett ki megyeszerte a 153 pusztá tengeréből. Baranya vármegyében a falvak s bennük a házak nagy része elpusztult, földbe vájt lyukakban tengődött, helyenként mocsaras helyekre s szőlőhegyekbe vette magát, ki a lakoságból életben maradt. A Veszprém megyei Szentgálon hosszú évekbe telt, míg

lakói közül viasszaszállingóztak, kiknek a török elhurcolástól sikerült megmenekedniük. Az egész Dunántúlon, beleértve a török pusztítástól megkímélt részeket, 2651 község mellett 1398 pusztát számláltak össze a XVII. és a XVIII. század fordulóján. Ugyanekkor a Jászkunság részletes összeírása a várdi, gyulai és jenői török-tatár őrség végső pusztításai után 17 lakott helység mellett 70 pusztát sorol elő, s az utóbbiak körül 51-ben még világosan felismerhetők az egykori templomok — Alföld-szerte szinte egyedüli tartós építmények — romjai vagy pusztalapjai.

Bár a török uralomtól megvédett vidékeket harci cselekmények Thököly csillagának lehanyatlása óta közvetlenül nem sújtották, a háborús idővel járó népességfogyasztó pusztulásból és nyomorúságból nekik is bőven kijutott. Rendkívül súlyos következményekkel járt már maga a tény, hogy nagyrészt erre a területre nehezedett a törököt kiűző seregek eltartásának roppant terhe. Nem elég, hogy 32 megyének nagyobb részt kellett vállalni az ember- és lóporciókból, melyekben a katonaság ellátását megszabták, mint a sokkal jobb anyagi erőben levő örökös tartományoknak. Ráadásul amit ebből készpénzben kellett adni, a Lajtán innen magasabb kulcs szerint számították, holott pénzhez jutni, mezőgazdasági cikkekért illő árat kapni sokkal nehezebb volt Magyarországon. Mindehhez még rossz szervezés is járult: ezredeket 8 havi téli kvartélyra osztottak olyan megyébe, hol minden lehetőséget kimerítve is csak 3 hónapig tudták élelmezni magukat; egyik ezred Ung megyében, „majdnem pusztá vidéken”, kis híján éhen veszett, sőt 1684 decemberében egyik hadtestből vagy 3000-en valóban éhen pusztultak, bár végül emberhús evéstől sem riadtak vissza. De az egészet az idegen katonaságnak most már a török uralomtól megmenekedett egész országrészen eláradó önkényeskedése, túlkapásai, visszaélései tették valósággal elviselhetetlenné.

Odáig jutott a dolog, hogy magyar urak nem haboztak megüzenni a bécsi udvarnak: ezt a fejtelenséget és túlterhelést nem nézhetik tovább, inkább kockára tesznek mindent, de lerázzák a szolgaság jármát. A lojális Esterházy Pál nádor is székségesnek látta figyelmeztetni I. Lipót királyt: száz év alatt nem fizetett annyit az ország, mint legutóbb két esztendőn át az idegen katonaságnak; aligha van még egy keresztény ország, mely hasonló sanyarú sorsra jutott volna; ha ez így megy tovább, a nép egymásután otthagya ősei földjét, s akkor a fejedelem hovatovább sivár pusztaságok és lakatlan erdők felett fog uralkodni csupán.

Azt lehetne mondani: ezúttal is levon a magyar uralkodó osztály megnyilatkozásainak értékéből, hogy saját jövedelmét féltve festette sötét színekkel a jobbagyaira súlyosodó állami túlterhelést. De mégsem lehetett más, mint valóság, a felzúdulás mögött, ha a bécsi udvarhoz közelállók sem haboztak nyíltan feltárni a császári katonaság által elkövetett elrettentő tényeket. Kollonich Lipót érsek, ki germanizálással, németek betelepítése útján akarta „a forradalomra s nyugtalanságra hajlamos magyar vért” felhígítani, hogy abból a Habsburgok iránt való hűség és szeretet fakadjon, híres-hírhedt „Einrichtungswerk”-jében megrendítő képet rajzolt az ország állapotáról. A meglevő népesség megtartása is veszélyben van — írta —, mivel a súlyos adóterhek korlátlan önkényre hagyott behajtása inkább elnéptelenedésre, a királyság pusztulására vezet. A parasztságból máris sokan elmenekültek az országból, s ha földesuraiknak sikerül is történetesen egy részüket visszahozni, adószedők és hadbiztosok nyomban lecsapnak rájuk: az előbbieket kíméletlen végrehajtókként járnak el a török mértéke szerint, az utóbbiak pedig, ami megmaradna, azt is elragadják. Két ezred egyebet sem tesz, mint hogy végrehajtással gyötri a falvak lakosságát, kiűzi házából, s ráadásul nyomorékká veri, ha jajgatni mer. De ennél is elviselhetetlenebb a népre nehezedő nyó-

más, mikor a csapatok valamely falun keresztülvonulnak, vagy pedig oda szállásolják őket. Zűrzavarnak, kártételnek, kihágásnak, túlkapásnak se szeri, se száma, s nincs, aki a parasztot megoltalmazza tőlük. Valóságos hadiállapot ez: a katonaság úgy bánik Magyarországgal, mint ellenséges területtel. Ha ravaszsággal, rászedéssel nem tud kifogni a paraszton, az önkény s az erőszak fegyveréhez nyúl, és kicsikarja tőle, amit csak lehet. E legmagasabb fokra hágott, megsemmisítéssel fenyegető visszaélések láttán már-már attól kell tartani, hogy az ország teljes pusztasággá süllyed. Az ellenség nem fog habozni, hogy a szorongatott, mindenéből kifosztott népet jobb bánásmóddal a maga oldalára vonja.

De még megrázóbb a bécsi udvar félhivatalos szócsövének: Flämitzer hadbírónak tanúságtétele. Őt ugyancsak nem lehetett részrehajlással vádolni a magyarság iránt, hiszen nem kevesebbet javasolt, mint valamennyi magyarországi erősségnek félelmetesen erős német őrséggel való megrakását s — mihelyt a török portyák és a rablóbandák veszélye véget ér — az országban minden fegyver elkobzását, nemkülönben a rebellióra hajló lakosság nagy részének kiűzését s helyére hűséges nép ültetését. S íme: ő is kénytelen elismerni: az uralkodó csúfjára lábbal tapodva minden előírást és tilalmat, a német katonaság oly kíméletlenül bánik a magyarországi paraszttal, mintha az országnak nem védelmére, hanem elnéptelénítésére rendelték volna. Össze sem lehet hasonlítani, mennyivel keményebb és könyörtelenebb ez a bánásmód annál, amit a nép a kereszténység ősi ellensége: a kegyetlen, barbár török részéről kénytelen elszenvedni. Ebből józan ésszel tekintve nem következhet más, mint hogy a kielégíthetetlen vérszopóktól jogtalanul szorongatott nép szüntelen a bosszú tüzeiben ég s csak alkalomra vár, hogy az irgalmatlan igát lerázhassa. Sok kötetet lehetne megtölteni a német katonaság telhetetlen kicsikarásának, embertelen zsarolásainak, türhetetlen sanyargatásainak, féktelen erőszakoskodásainak leírásával. Ajtót s kaput tárva rossz példájukkal mindenféle visszaélésnek, a legmegbotránkoztatóbb kihágásokat a parancsnokok s a többi tisztek követik el. A szegény jobbágy véres verejtékéből sajtolják ki, ami a kvártélyon éjjel-nappal folyó dözsöléseikhez kell, ráadásul aranybányának tekintik a beszállásolást, s tekintélyes tőkét harácsolnak össze belőle. Kisajátítják a királyi kisebb haszonvételeket (malom, mészárszék, kocsmá, vásár jövedelmét), kényük-kedvük szerint vámhelyeket létesítenek, hol az áthaladó szegénységet keményen megtaksálják. Ahol csak valami vagyronról tudomást szereznek, a hadijogra hivatkozva rögtön ráteszik kezüket. Nem haboznak joghatóságot gyakorolni a jobbágyok fölött s őket — mint afféle fogoly rabszolgákat, kik azért, hogy életüket meghagyták, minden szolgaságot tartoznak elviselni — tömlőcbe vetni, vásra verni, botozni s minden elgondolható módon gyötörni, gonoszabbul a töröknél, míg csak meg nem adják, amit követelnek tőlük. Tagadhatatlan s való igaz: igen sokan már odáig jutottak, hogy kénytelenek a töröknek eladni gyermekeiket, hogy az értük kapott pénzzel a német katonát kielégítsék s a siralmas szorongattatástól szabaduljanak.

Nem pusztán költői hasonlat tehát, midőn Flämitzer a frizeket hozza fel párhuzamul, kik Tacitus szerint a rettentő nyomás alatt előbb ökreiket, majd földjüket, végül feleségüket és gyermekeiket is kénytelenek voltak áruba bocsátani. A mértéket nem ismerő anyagi megterhelésnek s az idegen zsoldosok garázdálkodásának népességfogyasztó, termelőerőket pusztító következményei számos esetben konkrétan lemérhetők. Jobbágysai nyomorúságának láttán a földesúr nem egyszer jobbnak látja mérsékelni a maga követeléseit, ha a jövőre is gondol s nem akarja, hogy birtoka munkás kezek nélkül maradjon. Bele kell törődnie, hogy alattvalói a régi egész telkek helyett földben s teherben csak negyedrészt vállal-

nak, esetleg önálló gazdáiból zsellér-állapotra szállnak alá. A csejtei uradalomban a házatlan zsellérek szolgáltatásairól teljesen le kell mondani, mert évi 25 dénáros fizetéstől is úgy visszariadnak, hogy csak kaszálás, aratás, szőlőmunka idején bújnak elő hozzáférhetetlen helyeken való lappangásukból. Az pedig szerte a „királyi Magyarországon” gyakori jelenség, hogy a falu mindenestül fölkerelkedik s közeli búvóhelyet keres, amint hírül veszi, hogy csapatok közelednek; oly mértékű az iszonyodás az idegen katonaságtól, hogy a gazda inkább otthagyja otthonát, ősei földjét, melybe maga is annyi munkát, gondoskodást ölt, mindenét, ami nem mozdítható. Ha csak ilyen időleges elmenekülésről van szó, ennek még a népesedés viszonylag kevesebb kárát látja. Ám a felszabadító háború éveiben az ország nyugati és északi részeiben s Erdélyben ugrásszerűen felszökik az elhagyott, lakatlan jobbágytelkek száma. 16 uradalom összeírásai az 1683—1699. évekből a jobbágytelkek 37,9%-át mutatják pusztának; más 20 birtokon a háztartásoknak egyenesen 49,9%-a hiányzik. Sőt már teljes falvak egész sora is pusztán, fölégetve hever, világos jelül annak, hogy gyakran a lakosság teljes eltűnésével kell számolni. Különösen az addig Thökölyt uraló vidékek nem tudták a német csapatoknak számukra újszerű jelenlétével járó rengeteg megaláztatást és nyomorúságot elviselni. Így futott 1685/86 telén a St. Croix ezred elől Lengyelországba egész Bereg megye népe. S a császári sereg benyomulásával ismét kijutott a megpróbáltatásokból Erdélynek is. Thököly már az 1684. esztendőtt „rettenetes üdö”-nek ítélte, melyben „az ruína ... országul érezhető”. Mintegy a rákövetkező zordon másfél évtized népeségpusztító következményeit összegezve egy 1698-ban Bécsnek tett hivatalos jelentés, mely Magyarország tökéletes romlásáról (total Ruin) ad számot.

Meginduló új népesedés

A háborúnak s az idegen katonaság garázdálkodásának termelőerőket pusztító hatását alig kerülhette el az országnak egyetlen tájéka is. Amikor azonban a források helyenként arról adnak hírt, hogy a pusztává vált falvakban emberi élet nyomai tűnedeznek föl megint, ez már arra utal, hogy a hanyatlás már-már kezd túljutni legmélyebb pontján, s fokozatosan beköszönt a fordulat, mely sorvadásból gyarapodásra váltja át a fejlődés menetét. A számban, erőben, eszközökben hallatlan mértékben megfogyatkozott nép rendkívüli életerejét mutatja, hogy annyi csüggesztő tapasztalat, annyi rettentő megpróbáltatás után is töretlen bizakodással fogott hozzá, hogy újrakezdje korábban már kilátástalannak tetsző életét. Még javában folyt a visszafoglaló háború, a mögöttes országrészen pusztaság és romok közepett máris új élet indult bontakozásnak.

Az első alapvetés érdeme kétségtelenül azokat illette, kik eleik példáját követve, a török világban is kitartottak őseik földjén, s aztán a visszafoglaló háborúval járó végső veszedelmeket is túléltek valamiképp. Amint a harci cselekmények továbbgördültek a vidékről, s ők ott már valamennyire biztonságban tudhatták magukat, előjöttek rejtekhelyükről s hozzáfogtak az új életfeltételek megteremtéséhez. Szinte meglepő, milyen gyorsan megindult a pusztává lett helységek újból való benépesülése ott, ahol a környék természeti adottságai valamelyes fedezéket nyújthattak. Váctól dél felé, hol 64 népes településből 3 évvel előbb még, 1686-ra mindössze 2 maradt, újabb három esztendő múlva már 31-ben mutatkoznak ismét az élet jelei. Sőt 1701-re az adózó helységek száma (68) már

valamivel túl is haladja a török kor végén kimutathatókét — ekkor már nyilvánvalóan jövevények csatlakozásával, hiszen hat évvel előbb Pest megyének földjén mindvégig kitartott őslakosságát az egész népesség 70%-ára lehetett becsülni. Máshol viszont, amerre hegyek, erdők, vizek természetes hátvédje teljesen hiányzott, meg ahol a hadak útja vezetett keresztül, nemcsak a népesség pusztult ki fokozott mértékben: újjátelepülésre is kevésbé csábítottak a körülmények. Mind a katonaság, mind a kamarai igazgatás volt oly rövidlátó, hogy beszállásolással, ingyen munkával (hadi felszereléssel megrakott hajók vontatásával a Dunán, erősítési munkákkal) illetőleg adókkal, sőt ezek fokozásával a végsőig nyomorgatta az alighogy lélegzethez jutott megmaradt lakosságot. Maguk a dicatörök jelentették, hogy a nép szemlátomást elszökösik, mert három-, ha nem négyannyi teher sújtja, mint a török iga alatt.

De egészében véve is sokkal inkább megfogyott a török uralom alól szabadult országrész lakossága, semhogy akár távolról is kitölthette volna nemhogy a pusztán heverő területeket, hanem csupán az újjáéledő falvakban üresen maradt jobbágyhelyek tátongó hézagait. Milyen mértékű volt itt a lakosság csökkenése, arra nézve pusztán becslésekre vagyunk utalva. 1720—1721-ben Magyarországon (a Bánság, a később Szlavóniának nevezett terület és Horvátország nélkül) s Erdélyben 269 229 adózó háztartást írtak össze. Ezek ötödrésze sem (mintegy 18,7%) lakott a török igtól mentesült részen, pedig ez a fenti területnek több mint harmadát (hozzávetőleg 33,6%-át) alkotta. Számítsuk hozzá még a török uralom alól szabadult részhez a végvárak egykori övezetéhez vehető, kétfelé adózó s ezért súlyos pusztulást szenvedett peremvidéket: így a háztartásoknak körülbelül 28,1%-a jut az összeírt terület mintegy 44,9%-ára. Ha továbbá a töröknek alávetett illetőleg ettől mentes területnek össze nem írt részén átlag az összeírtéhoz hasonló háztartás-sűrűséget tételezünk föl, az előbbin, mely így az egész országnak hozzávetőleg 44,0 (a hódolt résszel együtt 52,8) %-át tette, a háztartások 26,2 (illetőleg 34,9) %-ára következtethetünk. További hozzávetéssel a népsűrűség a törökpusztította területen 9,2, az ország többi részén 19,2 fő körül lehetett km²-enként. A különbségnek fokozott hangsúlyt ad, hogy az előbbi esetben nagyrészt jelentős népesség eltartására alkalmas termékeny földről volt szó, az utóbbiban viszont hegyek, erdők, soványabb talajok szabtak a megélhetésnek korlátokat. Az átlagok egyébként jelentékeny szóródást takarnak. A szélső értékeket a „királyi Magyarországon” Sopron és Máramaros megye (mintegy 37,7, illetőleg 5,2 fővel), a volt török területen Esztergom és Békés vármegye (21,5, illetőleg 2,7 fővel km²-enként) képviselte.

Mindez azonban jó két évtizeddel későbbi időre vonatkoztatható adat, mint a töröktől visszafoglaló háború lezárása. Akkor még csak mintegy félmillióval kevesebb, átlagban km²-enként 12,2, a volt török területen legfőljebb 6,0 főnyi lakossággal lehetett számolni, hisz az utóbbira azóta számottevő népesség áramlott. Sőt a török háborúval járó vérvesztéséget bizonyos, bár még csekély mértékben már annak ideje alatt is a visszafoglalt területeket célba vevő népmozgás ellensúlyozta.

Mint csaknem légüres tér a környező levegőt, úgy szívta magához az erősen megritkult lakosságú korábbi török terület a volt végvár-övezetnek s a rajta túl fekvő vidékeknek sűrűbb népességét. Önként, magából a népből indult ki a lakoságnak ez az egyre szélesebben gyűrűző átcsoportosulása. A magyar Kancellária részéről ugyan nem hiányzott a törekvés, hogy a visszaállított déli vármegyékbe föld juttatásával a szomszédságból telepéseket irányítsanak, ennek azonban a Hlatárörvidék létrehozása útját állta. Földesurak részéről pedig telepítő akciókkal

a XVIII. század első éveiiig alig találkozunk. A török hódítás előtt annak területén, kivált a déli részeken birtokos családok számottevő része kihalt már, másoknak meg birtokjogukat tanúsító írásaik veszttek oda a zivataros másfél évszázad során. Baranya megyében például a török világ előtt 540 birtokos családról van tudomásunk; a XVII. század végére 20 maradt csupán, s közülük mindössze 6 próbálkozott az ősi birtok visszaszerzésével — eredménytelenül. A túlélő leszármazottak tekintélyes része, ha rendelkezett is a szükséges dokumentumokkal, lemondott érvényesítésükről, mivel az ezzel kapcsolatos eljárást törvénytelennek tartotta. I. Lipót ugyanis a visszafoglalt részeket fegyver jogán szerzett s ezért a maga korlátlan rendelkezése alá tartozó területnek tekintette. Következésképp az ottani birtokjogok elbírálására nem ismerte el a magyar nemesi bíróságok illetékességét, hanem ezeket az ügyeket az újonnan felállított Neoacquistica Commissio elé utalta. Ez az újszerzeményi bizottság sok esetben nem fogadta el a bemutatott bizonyságokat, vagy ha mégis, akkor is csak hosszadalmas procedura után és súlyos fegyverjogváltás (jus armorum) lefizetése árán volt hajlandó az igazolt birtokokat visszabocsátani. Ezt pedig a családok nagy része, főképp a közép- és kisnemesek, nem tudták megfizetni. Ha tehát valamely érdekelt család mégis rászánta magát, hogy a Neoacquistica Commissio-hoz forduljon s meglevő bizonyságait történetesen el is fogadták, akkor is csak hosszú évek múltán és súlyos áldozatok árán juthatott végre birtokához. Ez pedig a századforduló tájáig nemcsak időben állított korlátokat minden telepítő tevékenység elé, hanem a benépesítéssel járó költségek miatt is komoly akadályt jelentett.

Csupán az olyan nagy birtokszerzők, mint Esterházy Pál nádor tudták kihasználni a helyzetet: a kamara kezére jutott hatalmas birtoktesteket váltottak magukhoz a fegyverjog tetemes összegének megfizetésével. Jól tudták persze, hogy a földnek csak a rajta élő és munkálkodó néppel együtt van igazán értéke. Hogy befektetésük apránként megtérüljön, szívesen ígértek fiúról-fiúra való szabadságot olyan jobbágyoknak, kik egy-egy elpusztult falu benépesítésére vállalkoztak. Ám az esetek túlnyomó nagy többségében nem volt szükség ilyen szervezőkre: a parasztság enélkül is öntevékenyen áramlott s szállt a pusztá helyekre. A nagybirtokos, tisztjei útján, rendszerint már csak utólag vette számba a földjére költözötteket s iparkodott kedvezményekkel megmaradásra bírni őket. Esterházy nemcsak a szokott három évi mentességet biztosította számukra a terhek alól, hanem „szabad legényeknek” elköltözési szabadságot is engedett. Jellemző, hogy a Tolna megyei Pincehelyre települt magyaroknak ígért feltételekhez célszerűnek tartotta hozzáfűzni: ha ezeken „valaki megállani difficultálna s nem kívánna: tehát álljanak meg a szerint, a mint a simontornyaiak vannak”.

A visszahódított területen azonban a bécsi udvar mindenekelőtt nem próbált hűségű magyar uraknak, hanem idegen tábornokoknak és főtisztviselőknek juttatott széles latifundiumokat; ezek betelepítésével pedig új földesuraik többnyire nem siettek.

Annál buzgóbban látott a törökpusztította területet körülölelő vidékek parasztsága a visszahódított részek népességi hézagainak feltöltéséhez, egyre fokozódó mértékben, ahogy a hadszíntér mind délebbre távolodott. Spontán települő mozgalmuknak szárnyakat adott a bizakodás, hogy az ország középső és déli részeinek szélesen tárul, termékeny s nagyrészt gazdátlan térségein jobb életfeltételekre találnak. Még pedig nem csupán anyagi szempontból, a tágasabb és sokáig pihent föld nyújtotta előnyök s a várható kisebb megterhelés révén. Külön vonzóerőt jelentett, hogy a visszahódított vidéken még nem alakult ki szilárd földesúri szervezet, s így a „királyi Magyarország” és Erdély népét éltette

a remény, hogy az örökös jobbágyság jármát lerázva, a hajdani török földön szabadabb állapotra, kötetlenebb életformához juthatnak.

Az addigi földesúri kötelékből való kioldódást megkönnyítette, hogy a röghöz kötöttség a háborús viszonyok közepett s az idegen katonaság nyomása alatt meglazult valamelyest. Vajmi nehéz volt szorosan kézbe tartani azokat a jobbágyokat, akik, mintegy „ágon ülő” állapotban, készek voltak fölkerekedni, amint átvonuló vagy magát beszállásolni akaró hadinép közeledésének vették neszét. Ugyancsak gyakori helyváltoztatásra indított, magán a török uralomtól megóvott országrészen belül is, az adószedők megjelenése. Mihelyt aztán az adóösszeírás vagy a terhek behajtása véget ért, a parasztok egy része visszatért lappangásából, más része más földesúr alá vagy szomszédos vármegyébe menekült. Sőt nem kevesen csupán tél idejére húzták meg valami félreeső helyen magukat, különben kóborló életmódra adták fejüket. A vármegyék az adóalap védelmében már az 1690-es években sorra hozták rendeleteiket a földönfutók megfékezésére, de épp az intézkedések ismétlődése mutatja, hogy lényegében sikertelenül. Ki az időlegesen elszökött helyett adóját megfizette, előírás szerint elfoglalhatta annak javait. Adószedés ideje előtt sokan eladták lábasjóságaikat, s addig nem szereztek újakat helyettük; ennek ellenszerül megpróbálták az adót nem jobbágytelek-számmra, hanem vetésterület szerint kiróni. A falvaknak köteleességükké tették, hogy őrködjének s ne engedjenek távozni senkit, különben terhe a többi falubelire hárul, sőt még a szökevény vérdíjának behajtásával is fenyegették őket. Már a pusztá híre, hogy valaki elköltözni készül, elfogatás várt rá, feljelentőjének jutalmat tűzték ki. Réveken, hágókon vigyázást rendeltek, hogy elfoghassák, aki adófizetés vagy szállásadás elől menekül. Kóborlókat, ha a megye színe előtt le nem mondtak ilyen életmódjukról, börtönbe kellett hurcolni, különben fejével játszott a falu bírása vagy aki tartotta őket. A valóságos helyzetre azonban leginkább Liptó megye 1694-i rendelete volt a jellemző: arra szólította fel a szolgabírákat, hogy legalább azokat a jobbágyokat tartsák vissza, kik sorsuk elviselésére alkalmasak.

Hogy a parasztság szökését gátló rendelkezéseknek kevés volt a foganatjuk, összefüggött azzal, hogy az uralkodó osztály nem tudott egységesen fellépni ellené, táborát megosztotta az érdekek különbözősége. Akadt ugyan arra is példa, hogy a földesúr maga engedte el jobbágját, rátévén kezét annak szőlőjére s zálogos javaira, s ezért rá kellett hárítani annak terheit. Ám a majorsági föld kiterjesztésének ez a módja ekkortájt csak abban a ritkább esetben lehetett célravezető, ha az uraság egyébként elegendő paraszti munkaerővel rendelkezett. Az a tény, hogy tömérdek jobbágytelek hevert elhagyottan, épp ellenkezőleg, többnyire éles érdekellentétet robbantott ki a két földesúr között, akinek birtokáról el-, illetőleg akihez a szökevény jobbágy odaköltözött. A vármegyék általában az előbbinek pártjára álltak, mivel a sok ide-odaköltözés nehezítette az adó beszedését. Helyenként — a szolgabíró is érdekelté téve az összeg behajtásában — súlyos bírsággal, sőt hatalmaskodás büntetésével fenyegették azt a földesurát, ki az általa befogadott jobbágyot előző urának az új helyet kimutató törvényes megkeresésére ki nem adja. De feszültség támadt a vármegyék között is, hiszen mindegyik saját adófizetőinek megtartásában, sőt lehető szaporításában volt érdekelve. Attól függetlenül, hogy áll-e még a ház az elhagyott jobbágyportán, vagy már népesedő pusztára telepedőkről van-e szó, adó, beszállásolás, katonai fuvar alól való 1—2—3 évi teljes vagy felerészben való mentességgel biztatták a parasztnépet pusztá telkek és helyek benépesítésére. Tették ezt, jellemző módon, egymás rovására, szomszéd megyéből jövőknak több kedvezményt ígérve. Helyenként azt is hangsúlyozták,

hogy a mentesség csak állandó jelleggel megtelepedőknek jár, s nem ok nélkül. A török világ kitörölhetetlen nyomokat hagyott a lelkekben; az egyszerű ember még nehezen tudott megnyugodni azon, hogy annyi évtized után egy csapásra gyökeresen megváltozott minden, hiszen még nem is olyan régen kósza hír is elég volt ahhoz, hogy félig kész otthonát lerombolja s otthagyja. A háborús világban, hadinép önkényének, csavargók harácsolásának kitéve a közbiztonság is sokkal gyengébb lábon állt még, semhogy a vándorló nép mindjárt állandó berendezkedéshez fogott volna. Attól is tartania kellett, hogy előző földesurának kopói nyomára akadnak s visszahurcolják, bár ennek meggátlására már hamis útlevelekben sem volt hiány. De mindezen felül a költözködők nem kis része igyekezett kihasználni az új telepéseknek kijáró mentességet, s amint annak ideje lejárt, nem habozott odébbállni, hogy új kedvezményekre tegyen szert megint. Amint Szabolcs megye felrótta: hogy az adóztatást kijátsszák, örökös jobbágyság tetszésük szerint költöztek ide-oda.

A mozgásba lendült parasztság csoportjai hovatovább kiegészültek olyanokkal, kik addig a török ellen fegyvereskedtek. 1699-ben megkezdődött a magyarországi várak lerombolása s a magyar és a horvát végvári vitézek szélnek eresztése. Csak egy részük számára adódott lehetőség, hogy mezei csapatokba álljanak; nagy többségüket eltiltották a fegyverviseléstől s meghagyták, hogy mezőgazdaságra vagy mesterségekre adják magukat. Feloszlatusuk nem ment simán: helyenként szembeszegültek a nyomással, hogy szabad életüket feladva, az adófizetők sorába süllyedjenek. Számosan szegénylegénynek álltak, s aztán csatlakoztak az 1697-i hegyaljai zendüléshez, utóbb a Rákóczi-szabadságharchoz. Jelentős részük azonban, a szükségtől kényszerítve, a földművelő foglalatosságot választotta, mely a visszahódított területeken akkor még viszonylag szabad életformával kecsegtetett.

Magyar és más nemzetiségű telepések

A török s a hozzá társuló háborús világ néppusztító hatása mindenekelőtt a nyílt vidéket kedvelő s ellenállásban felőrlődő magyarságot sújtotta; a szláv népfajok s a románok, kik a hegyek s erdők közé húzódást részesítették előnyben, összehasonlíthatatlanul kisebb veszteséggel kerültek ki a XVI—XVII. század viharából. Viszont az ország középső és déli részei felé áramló nép is, mely a törökpusztította tájon az új élet alapjait az őslakosság maradványaival együtt megvetette, a magyarság soraiból került ki túlnyomó nagy többségében. A végvárak vonalán túl tagoltabb felszínű tájakra szorult s ott honos magyar parasztot ellenállhatatlanul vonzotta az Alföld s a délkeleti Dunántúl síkságának és szelíd dombjainak gazdagon termő, gazdátlan földje. S ahogy a középső s déli részeket körülvéző régiókból lejjebb-lejjebb szállt, fokozatosan megüresedő helyére nyomult a hegyvidék szlovák, horvát, ruszin, román lakossága.

A magyarság vándorlásához hasonlóan a szlovákok terjeszkedése, s lényegében a horvátoké is, csupán a népesség országon belül való kiegyenlítődését eredményezte. Már a ruszinok előnyomulása, kiknek ide-odaköltözését, helyhez kötésével, örökös jobbágysági állapotra szorítással, Szabolcs megye már 1692-ben megfékezni igyekezett, a Kárpátokon túl élő testvéreik között is Magyarországra irányuló mozgást idézett elő. Fokozottan állt ez a románokra nézve: Erdélyben s tovább főképp Arad, Bihar, Szatmár megyében nyugat felé áramló tömegeik mind erősebb utánpótlást kaptak az országhatáron túlról, az elnyomó fanarióta uralom

alatt görnyedő társaik köréből. Hogy milyen erővel sugárzott a pusztává lett magyar föld vonzóereje a Kárpátokon is túlra, mutatja az a tény, hogy Morvaország már 1699-ben szükségesnek tartotta gátat emelni az ellen, hogy ottani parasztcsaládok csapatostul vándorolnak Magyarországra.

Részben eltérő módon ment végbe a szerbek számának és településterületének megnövekedése. Már a török hódítás előtt jelentős rác népesség élt főképp a Dráva és a Száva közén, a később Szlavóniának nevezett Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyék területén. A török uralom idején további jelentős szerb népelemek húzódtak a Balkán félszigetről a Délvidékre s tovább fel a Duna mentén. A seregjárások útjában fekvő településeik lakossága azonban érzékeny veszteségeket szenvedett, részben szétszóródott a visszafoglaló háború idején. A Dráva és a Száva közének felszabadítása mégis olyan hatással volt főképp a Bosznia területén élő katolikus bunyevácokra és sokácokra, hogy már 1687-től fogva ezerszámra költöztek a „szlavón” megyék földjére. Mikor aztán a keresztény sereg mélyen a Balkán félszigetre hatolt, I. Lipót az ott élő szerbeket igyekezett megnyerni a pogány török további visszaszorítása ügyének. 1690 tavaszán kiáltványt intézett Szerbia, Bulgária, Albánia, Macedónia népéhez, hogy földjét el nem hagyva, csatlakozzék a törököt kiűző seregekhez. Az új török nagyvezérnek azonban csakhamar sikerült megfordítania a hadiszerencse kerekét. A keresztény sereg kiszorult a Balkánról, s a török bosszúja elől futó szerbek részben a román fejedelemségekben, részben pedig, Črnojević pátriárka vezetésével, Magyarországon kerestek menedéket. Több tizezres zárt tömegben aligha vonulhattak ki a török birodalomból; amikor Črnojević, valószínű túlzással, 30 000 főnél többről beszélt, ebbe nyilván az előző években beköltözötteket is bele kell érteni. Bár a seregjárás s a kamarai tisztviselők bánásmódja a jövevények egy részét elszéledésre, olykor visszafordulásra készítette, a következő években a beáramlás a Délvidékre tovább folytatódott. A horvát rendek már 1693-ban szükségesnek látták tiltakozni rácok további betelepítése ellen. Az uralkodó által részükre 1690-ben adott oltalomlevél következő évi megújítása, majd Lipót 1694-i elhatározása még eredeti lakóhelyükre való visszatelepítésükkel számolt, de addig is számosan költöztek Duna menti s más városokba, a Duna—Tisza-köz déli részére (melynek nekik való átadását is tervezte a bécsi udvar), a Maros mentére s a déli Dunántúlra. Ám 1699-ben a karlócai békekötéssel a visszatelepítés ügye lekerült a napirendről. A szerbség addigra egyébként is otthon érezte magát az ország földjén, s ha adódott is példa visszaköltözésre, elenyészőnek bizonyult a folytonos bevándorlással szemben. Megtelepedésének szilárd hátvédet adott a kiváltságos helyzet, melyet I. Lipót diplomái biztosítottak számára, mindenekelőtt világi térén is a választott érsek alá tartozás s a gyakorlatban nem katonáskodóknak is igényelt tizedmentesség — kiváltságok, melyek sűrű összeütközéseket idéztek elő a megyei, földesúri és katolikus egyházi hatóságokkal. A bécsi udvar a rácokban vélte megtalálni azt a népet, melynek segítségével a „rebellis” magyarokat elvághatja a törökkel való érintkezéstől. Pedig például Csongrád rác lakóiról, miután egy részük négy évvel előbb a törökhöz szökött át, a német összeíró állapította meg 1697-ben, hogy állhatatlan nép s bajosan szorítható szolgáltatásokra, mivel azoktól a törökök alatt mentes volt, az ő részükre katonáskodván. Mégis, a polgári foglalkozásuk mellett Bécs már az 1690-es évek elejétől fogva rác miliciát rendszeresített, majd 1702-ben megkezdte a szlavóniai és a tiszai—marosi határőrvidék szervezését. A határőrök részben helyhez kötött katonaságból, részben mozgó alakulatokból álltak, zsold fejében utódaikra átöröközhető földet kaptak s ezenfelül a szomszéd megyék részéről is hozzájárulást. Már az első nyáron csupán a tiszai—marosi kerü-

letben mintegy 8000 határőrt írtak össze, a szerbekkel együtt, jóval kisebb számban, ugyancsak a török uralom alól menekült bolgárokat is.

A szerbség számára biztosított kiváltságos helyzet világosan mutatta, hogy a töröktől visszahódított terület népességi hézagainak feltöltése során Bécsnek korántsem tisztán a lakosság növelésének kívánalma vezeti, hanem, még az ehhez kapcsolódó gazdasági érdek rovására is, nagy mértékben politikai és katonai szempontok. Ugyancsak politikai, továbbá egyházi érdek játszott közre a németek betelepítésében. De létszámuk az ország területén nem csupán felülről való irányítással gyarapodott. Nem volt hiány az országhatáron át történő beszivárgásban sem a nyugati megyék területére, melynek magyarsága körében a török igtától szabadult országrész vonzása ugyancsak nem maradt hatástalan. A visszafoglaló seregek kíséretéből s a helyreállítási és erősítési munkákban részvevő osztrák-német mesteremberekből is számosan maradtak vissza főképp várossá alakuló helységeikben. De csakhamar szervezett német telepítés is indult részben állami, részben magánföldesúri kezdeményezésre. Az az udvari bizottság, mely Kollonich irányításával a germanizálást célul tűző „Einrichtungswerk”-et hozta tető alá, 1689-ben császári-királyi telepítési pátentet bocsátott ki, 5 évi adómentességgel biztatván a csaknem teljesen tönkretett s pusztává lett Magyarországon szabad polgárként való megtelepedésre. Bár a felhívás mindenkihez szólt, rendi, nemzetiségi és valláskülönbség nélkül, az „Einrichtungswerk” szelleméből önként következett, hogy a bécsi udvar katolikus vallású német telepesekre számít mindenekfölött. A hívó szó elsősorban a Németbirodalom Felső-Rajna menti részein talált visszhangra, melynek sűrű lakosságát súlyos adóterheken, megélhetési gondokon túl XIV. Lajos hadjáratai is szorongatták. Már az 1690-es években jöttek „svábok” le a Dunán, Tolna, Baranya, Veszprém megyébe és Buda környékére, főként egyházi, kisebb részben világi (köztük idegen) nagybirtokosok földjére, kik közül nem egy ügynököt küldött ki telepesek toborzására. Kalandvágýóbb elemeknek nem is kellett sok rábeszélés, annyira magukkal ragadta őket, amit a Magyarországon rájuk váró szabadabb életről s az ottani föld mesés gazdagságáról hallottak, ahol a rozsból búza lesz s a szőlővesszőkön arany terem.

A táj átalakulása

Nem meglepő, ha a beköltöző németek egy része visszafordult vagy elszökösött, miután a megtelepedés helyére érkezett, annyira különbözött a valóság mesterségesen táplált elképzelésüktől. Amit az őstermészetet szelidítő, otthonossá tevő ember évszázadokon át beépített a tájba, már ott is károsodást szenvedett, hol legföljebb átmenetileg szakadt meg a település folyamatossága. A Zala megyei Szemenye lakói „az faluhoz közel s jóra való földeit csak átajjából szántották s vetették, az távul valókat peniglen el hatták pusztulni, és olly erdő fogta, hogy háznak való boronát faragálnak rajta”. Még barátságtalanabbá vált a vidék, ha, esetenként a visszafoglaló háború következtében, már évtizedessé vált a falu elhagyott állapota. Az ugyancsak Zala megyei Kiscsernyecre 1689-ig senki sem „szállt, mivel az házok is földig elpusztultanak, és az egész falunak csak az helye látszik”. Abaúj és Sáros megyében is a falvak egész sora hevert romokban, lakatlanul, szántóföldjeiket magas túskebokrok borították. Annál nagyobb volt a pusztulás a török iga alól felszabadult területen. Süttő lakói, kik viszonylag tűrhetően éltek át a végső veszedelem idejét, öt esztendei megfeszített munkával sem tudták réjtüket a tuskés bozótól megtisztítani, szántóföldjeiken pedig gyalog-

fenyő terpeszkedett széjjel. A visszahódított országrész jelentős hányadán pedig immár emberemlékezetet meghaladó pusztásodással kellett számolni. Ahol a keresztény hadak végigvonultak, Esztergom megye legtöbb egykori településéből nem maradt egyéb pusztja nevénel. Tovább dél felé Kalocsa és Kiskunhalas között, azután Mohácsról Lippa felé lakatlan vidéken kellett a seregnek előnyomulnia; csak itt-ott tünedezett föl egy-egy nádból összetákolts pásztoroknyó, de nem találtak sem iható vizet, sem egyetlen fát, viszont a földet oly magasra burjánzott fű és kóró borította, hogy rajta keresztül a lovasságnak kellett utat törni a gyalogság számára.

Ahol csupán az ember kultúrtáj-formáló beavatkozásának megszakadásáról volt szó, lényegében nem történt más, mint hogy az őstermészet nyomult előre, vagy éppen kerekedett fölül hosszas magára hagyatottság esetén. A szántóföldet, kertet, rétet, szőlőt gyom verte föl, bozót lepte el, dombvidéken az egykor irtással visszaszorított erdők lendültek ellentámadásba. Súlyosabb következményekkel járt, ha emberi hanyagság vagy hadi érdekektől vezetett természetellenes beavatkozás a tájat kivetkőztette eredeti valójából. Különösen a síkvidék, a magyarság fő települési területe változott át ilyen módon, természetes mivoltába alig visszaalakíthatóan elrontott kultúrtájjá. A történeti földrajz tanúsága szerint az Alföld erdős steppe jellegű táj volt eredetileg, nem csupán folyómenti ligetekkel és lápi erdőkkel, hanem a száraz hátságokon is szálerdőkkel. A török kor végére azonban hírmondó sem maradt erdeiből, főképp a háborús viszonytagságok, várépítés, tudatos pusztítás következtében; de a legeltetést, marhahajtó utakat s általában a törődés hiányát is érzékenyen megsínylették. Kecskemét határában még számottevő tölgy- és nyírfaerdő díszlett az 1680-as évekig; de csakhamar végső pusztulásra jutott a beszállásolt katonaság mértéktelen tűzifa-követelése nyomán.

A fátlanná, füves steppévé torzult alföldi tájon már a megtelepülés során sok nehézséget támasztott az épület-, szerszám- és tűzifa hiánya. További hátrányt jelentett a gazdálkodásban, hogy az erdők pusztulása nyomán a talajvíz szintje lejjebb szállt, s a mikroklima kedvezőtlenebbé, szárazabbá változott. Laza homoktalajú területeken pedig szinte végzetes következményekkel járt a faállomány eltűnése: a legeltetés útját állta az erdő felújulásának, s a jóság tiprása a növényzet gyökereitől megkötött talaj szabaddá válását siettette. Lényegében ennek volt tulajdonítható a futóhomok elszabadulása s eláradása a Duna-Tisza közén s a Nyírségben.

Másfelől a vizek elhatalmasodásában nyilvánult meg a kultúrtáj leromlása. Már a rekesztő halászat s a vizet torlasztó malomgátak is számottevően járultak a helyzet rosszabbodásához abban a korszakban, midőn — a török világban — hiányzott minden rendszeres gondoskodás a folyómedrek rendbentartásáról s a vizek megzabolázásáról, sőt ezzel ellentétes törekvések jutottak érvényre. A zivatros emberöltők során megmaradt nép annál kevésbé törekedett folyók kiöntéseinek, lápok, nádasok terjeszkedésének gátat vetni, mert közvetlen veszedelmek idején menedéket talált közöttük, sőt nem egyszer tartósan oltalmuk alá költözött. Széles területeken mint a somogyi Nagyberekben, a Sárvíz mentén, a Sárközben, a Duna, a Tisza, a Maros, a Dráva kanyarulatai között, a Jászságban, a Sárreten, az Ecsedi láp, a Rétköz vidékén a nép szinte el volt vágva a külvilágtól, s kemény fagy idejét leszámítva, csak ladikon tudott érintkezni vele. A folyók szabályozatlansága, az átvágások hiánya következtében rendkívül csekély volt (különösen a Tiszán) a víz esése, igen lassú a lefolyása, ami különösen tavaszi hóolvadás és őszi esőzés idején igen megnövelte az árvíz veszedelmét és pusztításait. A helyzetet még súlyosbította, hogy erősségeknek, palánkoknak vizek gyűrűjével

való körülfogása, kisebb-nagyobb területek elmocsarasítása a törökkori küzdelmek megszokott módszerei közé tartozott. Ilyenformán az Alföld XVII. századvégi térképén hatalmas területeket borítottak a különféle állóvizek, lápok, mocsarak, turjányok, laposok, erek, morotvák, holtmedrek — nehéz időkben kétségtelenül hozzájárulva a népesség egy részének megmaradásához, de ugyanakkor széles térségeket vonva el a betelepülés s a mezőgazdasági kultúra elől és ártalmas kigőzölgésekkel nem csekély pusztulást okozva főképp német jövevények körében. S az állandóan vagy az év legnagyobb részében víz alatt álló területekhez még az időlegesen vízjárta részek széles övezete csatlakozott. Szántásra-vetésre csupán az ármentes felület maradt, a települések rendszerint ennek peremén helyezkedtek el; maga az ártér csak legelőnek s részben kaszálónak volt alkalmas.

Parlagon heverő szántóföldek és szőlők, gyom, bozót, erdő, vizek terjeszkedése a kultúrtáj rovására: a „királyi Magyarországon” és Erdélyben is szomorú velejárói voltak a XVII. századvég nyomasztó idejének. Elhagyott telkek, sőt egész falvak a török uralomtól megmenekedett országrész képét is éktelenítették. Mindez mégsem jelentett gyökerekig ható változást, amit a táj s népe néhány évtized alatt ki ne heverhetett, helyre ne hozhatott volna. A középső és déli területeket nyugat, észak és kelet felől körülölelő vidék a súlyos kártételek ellenére természeti környezet, gazdasági és társadalmi szerkezet dolgában lényegét érintő törés nélkül vészelte át a nehéz időköt, s ereszteikének átmeneti meglazulásán túl ismét szervesen illeszkedhetett a kelet-középeurópai agrárstruktúrába, a súlyos zökkenő után a régi módon folytathatta életét. Nem így a másfélszázados török uralmat, majd a másfél évtizedes visszafoglaló háborút végigszenvedett országrész. Nyugatról idevetődött utazók úgy találták itt magukat, mint akik valami idegen földrészre csöppentek. Még az 1710-es években is úgy írták le mint valami exotikus világot, véráztatta földjének burjánzó bőségében; ugyanakkor azt sem hallgatták el, hogy nincs szomorúbb dolog, mint ezen a tájon utazni, ahol nagy távolságban is alig bukkanni emberi élet nyomaira. A „magyar pusztának” főképp német földön elterjedt, a szónak eredeti „elpusztult” jelentésétől elszakadt s mintegy ősalápotra utaló fogalma végső soron erre a képre megy vissza. Kivált a hegyek, erdők természetes védelmétől megfosztott Alföldön hatott el a pusztulás nem csupán a kultúrtáj tönkretételéig, hanem ezzel együtt a településhálózat végzetes megritkulásáig; ezen a szilárd építőanyagokban oly szegény vidéken sokszor lerombolás, fölégetés vagy akár tartós elhagyatás elég volt ahhoz, hogy egy-egy falunak nyoma sem maradjon.

Milyen mértékű volt a töröktől visszahódított területen a pusztasodás, arra az 1720-i összeírás enged valamelyes következtetést. Eszerint a „királyi Magyarországon” (Horvátország nélkül) és Erdélyben átlag 5,2, a korábbi török területen (a Bánság, a későbbi Szlavónia és a Határőrvidék nélkül) 2,2 helység jutott 100 km²-re. Azaz míg amott 19,2, emitt 46,0 km²-nyi területet lehetett egy helységre számítani. Annyit jelent ez, hogy a török uralmat végigszenvedett országrészen átlag közel 7,7, az attól megóvott területen mindössze 4,9 km-nyi távolság ékelődött az egyes települések közé. A települések sűrűségét tekintve tehát számottevően nagyobb a különbség a két országfél között, mint népsűrűség dolgában: az előbbi hozzávetőleg 139,6, az utóbbi pedig 108,7 %-kal volt nagyobb a török uralomtól megóvott területen. Az eltérés magyarázata abból adódik, hogy az összeírás tanúsága szerint — első pillantásra meglepő módon — átlagban több (27,2) adózó háztartást számláltak össze helységenként a török igának alávetett, mint a sorstól kevésbé sújtott többi országrészen (25,1). A különbség nem nagy, de jelentőssé válik, ha meggondoljuk, hogy akkor 49 helység számított az ország-

ban városnak, s közülük csupán 7 esett az egykori török területre. Hogy itt mégis nagyobb volt az átlagos néptömörülés, arra a természeti adottságok csak részben adnak magyarázatot. Kétségtelen, a Felvidék szűkebb völgyeiben vagy Vas megye nyugati részén korlátok közé szorult egy-egy falu lakosságának növekedése (igaz, a Bihar hegységben sem alakult másképp a helyzet). Még nagyobb súllyal esett azonban latba az a török uralom alatt megérlelődött s hagyományként továbbélő tapasztalat, hogy nyílt terepen a tömörülés, nagyobb közösségbe való összefogózkodás valamivel több biztonsággal kecsegtet a folytonos lét- és vagyonbizonytalanságban. Régtől fogva pusztán heverő térségek benépesítése helyett az újonnan megtelepedők egyébként is szívesebben csatlakoztak másokhoz, kik korábbi berendezkedésnek akár csak maradványain ütöttek tanyát. Itt ugyanis egyrészt kevesebb nehézséggel találták szemben magukat, másrészt épp az elődök erőfeszítéseinek még meglevő, huzamos fennállásról tanúskodó nyomai a további megmaradást illetően is több reménységgel biztattak, semmint ott, hol a viharos idők az emberi munkának minden eredményét semmivé tették.

Az ország településhálózata eszerint még 1720 táján is feltűnő kettősséget mutat. A török igától megszabadult részeket jóval ritkábban ülik meg a lakott helységek, viszont bennük átlagban valamivel számosabb népesség összpontosul. A különbségek főképp az alföldi megyékben ugranak ki élesen; hazánkba vetődő idegenek is leginkább ezt a tájat találták idegenszerűnek. Az összeírásból következően itt átlagban nem kevesebb, mint 115,2 km² jutott egy településre, ami annyit jelent, hogy két szomszédos helységet 12,1 (de pl. Békés megyében 18,8) km-nyi távolság választott el átlagban egymástól, s bennük az országos átlaggal (25,4) szemben több mint kétszerannyi: 54,4 háztartás tömörült. A különbség azonban valójában ennél is nagyobb. Az összeírás ugyanis jelentős számú kuriális községre nem terjed ki, már pedig ezek nagy többsége a török uralomtól mentes részekre esett. S főképp a török kiűzése idején mutatott ennél is elütőbb képet a két országfél, hiszen időközben számos új település jött létre a felszabadult részekben. Míg az ország többi része a török kor megpróbáltatásain keresztül nagyjából sértetlenül tudta átmenteni apróbb, de sűrűbben elhintett falvakra épülő eredeti településhálózatát, a törökpusztította vidék, kivált az Alföld viszonylag népes helységek között tátongó nagy hézagokkal került ki a zord időből.

Településformák, gazdálkodás a törökpusztította tájon

A településhálózat ilyen felszakadozása nem maradt következmények nélkül az embernek a tájban való berendezkedésére s gazdálkodására nézve. Intenzív mezőgazdasági kultúra folytatására általában csupán a gazdaság középpontjához közelebb eső részekben nyílik lehetőség; így a megritkult falvak közé ékelődő meszszenyülő térségek mindenekelőtt legelőül, extenzív állattartás céljára kínálkoztak. A Mohács előtti korszakban kikristályosodott rendszer, melyben a paraszti gazdaság törzsét a belső telek alkotta, s hozzá annak arányában kapcsolódott a szántóföld- és rét-járandóság, lényegében helyhez kötött, földművelő életformára épült. A szántóföldi művelés visszaszorulása, az a folyamat, melynek során a gazdálkodás súlypontja a paraszt egyéni birtokáról a közösen használt határrészekre tevődött át, már magában véve megingatta ennek a telekrendszernek alapjait. Bomlását tovább fokozta a török világgal járó létbizonytalanság, a veszedelmek elől való kitérést szolgáló mozgékonyság, a menekülésre való folytonos készenlét, sőt a nép nagy részének elszakadása eredeti települési helyétől. S annál inkább bekövetkezett itt a telekszervezet felbomlása, mivel az eredetileg az állami terhek

s a földesúri járadék kivetésének érdekéhez igazodva jött létre, viszont a XVII. században az állami adókivetés letért a jobbágyletelekről mint egyedüli adóalapról, a „királyi Magyarországra” menekült magyar földesurak hatalma pedig lényegében formálissá zsugorodott törökföldi jobbágyaik fölött. Mérsékelt termény- és pénzzolgáltatások beszedésén túl, melyek a földesúr felsőségi jogának elismerésénél többnek alig voltak nevezhetők, az uraságnak a falu életébe nem maradt beleszólása. A fennmaradás feltételeinek biztosítása a faluközösségre hárult; hangsúlyozni kell, hogy a török világban magára hagyott parasztság a megváltozott körülményekhez igazodva teljesen maga alakította ki életének kereteit.

Az a kevés számú helység, mely létének folytonosságában a visszafoglaló háború során sem szenvedett törést, ezzel a „királyi Magyarországtól” elütő berendezkedéssel került ki a válságos időből. Tulajdonképp azok a falvak is a korábbi módon folytathatták életüket, melyek csak a legnagyobb veszedelem idejére váltak néptelenné, de megmaradt lakóik annak elmúltával visszatérhettek elhagyott tűzhelyeikhez. Mindamellett a település s a gazdálkodás legsajátosabb vonásait azok az alföldi mezővárosok mutatják, melyek már török fennhatóság alatt, mint kincstári birtokok, bizonyos fokig kiváltságos helyzetnek örvendhettek, s ezt egyelőre csorbitatlan tudták átmenteni a békésebb időkbe. Ezek a jelentősebb helységek a zivataros emberöltőkön át a nyílt síkság magyar népének fő megtartói közé tartoztak. Közeli s távolabbról is bennük keresett menedéket számos pusztulásnak indult falu népe. Ennek során nemcsak népességük duzzadt fel: a rendelkezésre álló terület is hatalmasan megnövekedett az elhagyott helységek határával. Így bennük mutatkozott meg legvégletesebb módon az egy-egy pontban való néptömrülésnek s a közöttük tátongó puszta térségeknek az Alföldre jellemző kettőssége.

A pusztalegelők kiszélesedése ezekben a mezővárosokban fokozott hangsúlyt adott a már évszázadok óta jelentős állattartásnak. Településformájuk és határhassználatuk ehhez az uralkodó állattenyésztő életformához idomult, lényegesen eltérve a földművelő típusú falvak hagyományos berendezkedésétől. Telekszervezetről annál kevésbé lehetett szó, mert a szokott értelemben vett beltelek hiányzott. A Kelet-Európában másutt is előforduló két beltelkű vagy megosztott településforma jutott el itt legkövetkezetesebben végigvitt alakjához. A település magjában a házak többnyire rendezetlen gomolyban helyezkedtek el, kert és kerítés nélkül; hozzájuk általában csak a hízó sertés ólja s a gabonásverem csatlakozott, olyan berendezések tehát, amelyek legalább annyira a háztartásnak, mint a termelésnek voltak tartozékai. A lakótelepüléstől elkülönítve, gyakran önálló övezetet alkotva terültek el az egyes gazdák „akolkertjei”, melyekben télen és éjszakára a kezes jószág: igásállat, borjas tehén, fejős juh kapott helyet. Az akolkert eredetileg a jószág egybentartására szolgáló körülfutó árokból állt, partján a belőle kikerülő földből földhányást csináltak, azt idővel a jószág felgyűlő trágyájával is megrakták, esetleg tövissel is koszorúzták. Födél a téli zimankós idő ellen az akolnak nem volt szükségképpen tartozéka, de idővel többnyire kezdetleges ól is épült, az akolkert ólaskertté fejlődött. Míg a lakóház elsősorban a fehérnép, öregek, gyerekek tartózkodási helyéül szolgált, a tüzelős ól a munkaképes férfiaknak lett tanyázó helye. Az ólaskert töltötte be a gazdasági udvar szerepét: innen indultak ki a csupán csekély mértékben üzött földművelésre, ez szolgált széná- és szalmarakodóul, a tél folyamán itt tartott jószág trágyájával kövérített földjéből gyakran veteményes kertnek is kihasítottak egy darabot.

Az akol- vagy ólaskert „garád”-jának kapuja kifelé a belső legelőre nyílt, hol kora tavasztól késő őszig a kezes jószág kereste táplálékát. Tovább haladva

kifelé a határban, a belső legelő után — amennyire a természeti adottságok s különösen a vízjárta terület kiterjedése kifejezett övezetek kialakulására engedett lehetőséget — olyan szakasz következett, melyben bevetett s parlagon hagyott szántóföldek váltogatták egymást, továbbá különféle „kertek”: a legelő jóság ellen rendszerint árokkal védett kender-, káposztás-, kukoricaföldek, esetleg szőlő gyümölcsösök stb. kaptak helyet. Ami ezen túl terült el: a tágas határ távolabbi része s a csatlakozó (részben a határba beolvadó) puszták a külső legelőt: a szilaj jóság birodalmát alkották. Elsősorban innen indult ki az a nyugatra irányuló nagyméretű hízómarha-kivitel, melyre, már a XV. századtól fogva, főképp délnémet városok részéről mutatkozó kereslet adott indítékot. A magyar szürke marhát nemcsak izletes húsa tette erre kiválóan alkalmassá, hanem a teljesen szabad ég alatt tartással összefüggő edzettsége is: lábon hajtva, a hetekig tartó nyugati utat, útközben legelve, súlyos veszteség nélkül tudta megtenni.

Amilyen szépen meghízott a gulya 4—5 hónap alatt a messzenyúló kövér legelőn, annyira fogyott-romlott a kemény téli időben, mikor legföljebb a térszín egy-egy természetből védettebb pontja, esetleg mozgatható szárnyék nyújtott valamelyes oltalmat zimankós fürgeteg ellen, s amikor pusztán a hó alól kapart avar fűvön, kórón, nádfiókon kellett tengődni. Annyit jelentett ez, hogy éppen a nagybőjtöt követő időben nem sikerült vágómarhával ellátni a nyugati piacokat. A kivitel ilyen zökkenőinek kiküszöbölésére irányuló törekvés vezethetett, már a XVI. századtól fogva, „mezei kertek” kialakulására. Egy-egy nagygazda a tágas külső legelőnek egy-egy bőfűvű darabját körülárkolta, „elkertelte” a maga számára, s télen át az itt termett szénán hizlalta a közös gulyából erre a célra kiszakított ökreit. A körülfutó árok, mely a kasza alá kerülő fűvet megvédte a legelő jóságtól, késő ősztől fogva akol gyanánt szolgált, s a „szénázó ember” felügyelete alatt ide rekesztett jóság felgyűlő trágyájával a „mezei kert” földjét „megtelkesítette”, előkészítette következő bő szénatermeszre.

Az élet folytonosságával együtt az első időben a gazdálkodásra is a török iga alatt kialakult módszerek nyomták rá bélyegüket az alföldi mezővárosokban. Nemcsak a tágas határ s a puszták legelői adtak döntő hangsúlyt az állattartásnak, azon belül is teljesen extenzív formájának. Nem is csak az a körülmény, hogy vevőre a parasztgazdaság produktumai közül ha valami, elsősorban az élőállat talált, s azt a közlekedés adott nagy nehézségei közepett is saját lábán el lehetett hajtani a piacra. A helyhez kötött növénytermesztéssel szemben forgandó időkben nagy előnyt jelentett az állattartás mozgékonyága. Ha ellenség vagy harácsoló banda közeledett, leginkább a lábasjóságot lehetett elmenekíteni előlük. Sőt a közvetlen háborús veszély elmúltával is leginkább az állatállományból lehetett eltitkolni az adószedők elől.

Érthető, hogy ilyen körülmények között az állattartás uralkodó helyzetével szemben a földművelés a legszükségesebb kenyérrel való előteremtésére szorítkozott. Az egyszer feltört földdarabon rendszerint több éven át gabonatermesztés folyt, megszakítás nélkül, amíg csak ki nem merült; akkor parlagon hagyták s más darabot törtek fel helyette. Lehetőséget az ilyen nagy területigénnyel járó módszerek alkalmazására a gyér lakossághoz képest bőven rendelkezésre álló föld nyújtott. A biztonság hiánya pedig egyenesen arra sarkallt, hogy a mezővárosok népe éljen ezzel a lehetőséggel. Rövid tenyészidejű növények mint a köles művelése, kaszával aratás sarló, vontató használata kévébe kötés helyett, cséplés helyett nyomtatás, szuszék s hombár helyett a termés verembe rejtése: mind azt a hajszolt igyekezetet tükrözte, hogy a termelő munka eredménye minél kevésbé legyen kitéve külső fenyegetéseknek.

Ám sokszor hiábavaló volt minden elővigyázatosság. Amit a parasztnép súlyos fenyegetések között nagy ügyel-bajjal meg tudott termelni, hogy a maga életét tegesse általa, vagy közvetlenül elragadták tőle a fegyverrel portyázók, vagy pedig be kellett szolgáltatnia a csapatok eltartására, különben elkövetkezett a könyörtelen katonai executio. A lovasság a pusztákat is beszáguldozta, hogy a lábasjószágot elhajthassa, s a németek körmönfont módszereket vetettek latba a gabonásvermek felkutatására. A szolgabírák nem fukarkodtak a falvaknak szóló intelmekkel, hogy ha nem viszik meg a kirótt élelmet a hadinépnek idejében, rájuk tör, javaikat elragadja s még a bölcsőbeli gyermeket is kardélre hányja a német. S hogy az írást nem tudók is értsenek a szóból, levelük végét, a hanyagok vagy megtagadók keréketbörésére, felnyársalására stb. célozva, akasztófa, kerék és nyárs rajzával tették ékesszólóbbá. Másfelől, míg próbálta tartani magát az országban, a török sem átallott efféle, fej- és jóságvesztés, karóba húzás rémképét festő fenyegetéseket küldeni arra az esetre, ha a keresztény „kuttyák” merészelik teljesíteni a császáriak követeléseit, ahelyett hogy az ő hasonló parancsainak tennének eleget. S a föld népének nem egyszer keservesen kellett tapasztalnia, hogy korántsem üres fenyegetések Damoklész-kardja lebeg a feje fölött; a harci cselekményeken, mértéktelen szolgáltatásokon túl még bosszúhadjáratoknak is ki volt téve mindkét részről. Csupasz védtelenségében a falvak egész sorának lakossága futott világgá, feláldozva gazdaságát. A terhek dandárja a helyükön körműkszakadtáig kitartó mezővárosokra maradt, annál nyomasztóbban, mert a lehetőséghez képest mindkét félnek próbáltak eleget tenni, hogy végső pusztulásra ne jussanak. A szörnyű nyomás csak akkor mérséklődött rajtuk valamelyest, midőn a török végre kitakarodott a tájékról, a haditanács pedig jónak látta szigorúbb szabályzattal gátat vetni a katonaság féktelenségének. A századfordulón a mezei kertek kaszálója már kezd szántófölddel kiegészülni, kézzelfogható jelül a nép annyi rettentő megpróbáltatás és csalódás után is fel-felcsillanó reménykedésének, hogy végre egyszer csak földereng a földbe ölt erőfeszítést csúffá nem tevő, bátorságosabb idő hajnala.

A külső legelőn űzött nagyméretű szilaj állattartás s az akolkertekhez kapcsolódó belső legelőn folytatott, csupán másodlagos jelentőségű kezes tartás a mezei kertek elszaporodásával félszilaj állattartással egészült ki a kiváltságos mezővárosokban. A többi alföldi helységben, melyek élete ugyancsak nem vagy csupán átmenetileg szakadt meg a válságos időkben, hasonló fejlődés nem bontakozott ki. Mezei kertek meggyökerezéséhez hiányzott itt a szokottnál is jóval messzebb terjedő, pusztákkal többszörözött határ, mely mások számottevő sérelme nélkül a külső legelő egy-egy darabjának elfoglalását tette volna lehetővé. Kisebb fokú volt a viszonylagos függetlenség is, bár földesúri beavatkozásra a határ beosztásába s használatába egyelőre itt sem került sor. A helység által használatba vehető egész területtel a török kori magára hagyatottságban meg erősödött paraszti közösség rendelkezett, annál is inkább, mert alapjában véve közös legelőül szolgált faluhatár, csatlakozó puszta egyaránt. Hangadó nagygazdák egyéni érdeke érvényesülésének a külső legelőn nem volt helye; tartós egyéni birtokban csupán a ház fundusa, az akolkert s a közösség által kijelölt helyen létesült káposztás-, kukorica- stb. kert, kenderföld és szőlő állt. Már az ugyancsak közösségtől kijelölt helyen felfogott s többnyire parlagtartó rendszerben használt szántóföldek csak addig illették az egyes gazdákat, míg művelésükkel fel nem hagytak, hogy más darabokat törjenek fel helyettük. Ebben is kifejezésre jutott a külső legelőre alapozott szilaj s másodsorban a belső legelőhöz kapcsolódó kezes állattartás döntő fölénye.

A megtelepülésnek meglehetősen labilis s a határhasználatnak még ideiglenesebb-mozgékonyabb formáival találkozunk ott, ahol már hosszabb időre szóló törést szenvedett az élet folytonossága. A háborús fenyegetés hatására helyéből kimozdult nép nehezen talált vissza a régi kerékvágásba. A török uralom végéig fennállt számos falu népe esztendőkön át óvakodik visszatérni korábbi otthonába; állandó lakás nélkül hol egy védettebb völgyben lappang, hol más faluba kéredzkedik be s onnan járogat vissza faluja elhagyott földjére; vagy odaköltözik ugyan, de csak zsellér-módra, bármikor elvándorlásra készen. Ilyen körülmények között hevenyészett, szinte nomád módra való földművelésnél alig telik többre, akkor is csupán járulékos jelleggel. Az egész faluhatár s a csatlakozó puszták szabad élése, gyűjtögetés, halászat, vadászat s főképp az állattartás alkotja a megélhetés alapját. A Dunántúl délkeleti részén, hol a táj tagoltsága közös nyájak helyett a jószág családonként való legeltetésének ad előnyt, az uralkodó állattartás ugyancsak osztott településformát hoz létre. A parasztesalád ott sem lakik a lábasjószággal nemhogy egy fedél alatt, de még ugyanabban az udvarban sem. Az állatállomány az idő viszonyosságai elől a település közelében, völgyhajlatokban, legeltetésre használt erdők szomszédságában körülkerített, pajtával, óllal ellátott réteken talál menedéket. A szűkös kenyérrel való előteremtésére rendszerint a természettől irtással visszahódított földdarabok szolgálnak.

Ebben az időszakban a törökpusztította terület emberemlékezet óta pusztán heverő részeinek benépesülésére még alig került sor; ha mégis, elsősorban magyar parasztok vetették meg ott az új élet alapjait. Szlovákok, horvátok, németek általában ott ütöttek tanyát, ahol még rendelkezésre álltak a megelőző berendezkedés maradványai, vagy legalább is világosan felismerhetők voltak annak nyomai. A hegyekből leereszkedő román pásztorok általában az alföldi táj vonzásának engedő magyarok helyére kéredzkedtek. A szerbeknek az a töredéke, mely, mint a csongrádiak, átvészelte a visszafoglaló háborút s korábban a töröknek katonáskodott, nem kötődött szilárdan egy helyhez, s ha adózásra, szolgálatra akarták szorítani, könnyen kapható volt arra, hogy újra török felsőség alá adja magát. Leszámítva a városias helyekre költözőket, még állandótlanabb telepéseknek bizonyultak a török földről menekülők. Kisebb részük a Dunántúl s a Bácska déli részén falunak mondható településekben lakott, olykor magyarokkal együtt, bár Esterházy Pál, mikor vállalkozó magyarnak puszták benépesítésére adott megbízást, amint protestáns prédikátor tartásába nem egyezett bele, úgy azt is kikötötte, hogy „ráczságot éppen ne legyen szabad nekik magok közé bevenni”. A szerbek nagyobb része ugyanis földbe vájt kalyibákban ütött tanyát, s bármikor továbbvándorlásra készen, pásztorkodásból, főképp juhtartásból élt. Azok pedig, kik Bécs biztatására a fegyveres életmódot részesítették előnyben, rendszeres katonai igénybevétel híján rablástól sem riadtak vissza, hogy megélhesse nek. De a Határőrvidék felállításával kapcsolatban is attól tartott az udvari kamara, hogy az mindenféle gyanús elemeknek lesz gyülekező- és menedékhelyük.

Földesúri saját gazdaság kibontakozására sem az igen gyenge lábon álló közbiztonság, sem a termelőerők igen alacsony színvonala, s legtöbbször a birtokjogok tisztázatlansága sem engedett lehetőséget. Amit közép- és kisnemesek a kezdő időben egyáltalán megvalósíthattak, abból állt, hogy a parasztközösség, mely az egész határ fölötti rendelkezést kezében tartotta, nekik is juttasson földet, egy sorban a jobbágysággal. Akadt rá ugyan példa, főképp a „királyi Magyarország” szomszédos részeken, hogy nagyobb földesúr egy-egy pusztát magának foglalt majorság céljára, ám annak üzembe helyezése a századfordulóiig még komoly akadályokba ütközött. Maga Esterházy Pál sem tehetett mást, mint hogy

újonnan megszerzett ozorai uradalmának már megtelepült népétől robot helyett pénzbeli megváltást kívánjon. Bár igényét ezenfelül 5 napi munkára is bejelentette, mindjárt hozzátette: „Jól lehet mostan ugyan annyira nem létszen szüksége az uraságnak annyi napon való szolgálatjokra”. Az 1702-ben készült urbárium ugyanis nyíltan elismerte, hogy ott a földesúrnak szántást, vetést, aratást nem tesznek, mivel „most itten semmi majorsága nincsen”. A hatalmas nagybirtokosnak is tudomásul kellett vennie, hogy a megtelepedett magyarok a határt s a hozzácsatolt két pusztát szabadon élék, s ha nem voltak elegendő számban a nagy határ haszonvételére, vagy pedig további puszták gyümölcsöztetéséről volt szó, akkor is a bérbeadást részesítette előnyben saját majorsági üzem kialakításával szemben. Bár egyes török földesurak, a hódoltságon túli példát követve, próbálkoztak majorkodással a XVII. század derekán, ez átmeneti jelenségnek bizonyult. Az ország középső és déli része úgy került ki a török világból, hogy a súlyos megpróbáltatásokat túlélő s ott újonnan gyökeret verő parasztsága a visszahódított földet mindenestül a maga birtokában s használatában tartotta, úgy vetette meg azon, teljesen a maga erejéből, az új élet alapjait.

Település és gazdálkodás a „királyi Magyarországon” és Erdélyben

A török uralomtól mentve maradt országrész agrárszervezetét ugyan fel-lazította s életműködésében megzavarta, de alapjaiban nem rendítette meg a XVII. század utolsó két viharos évtizede. Ha hézagokkal — a pusztásodásból eredő foghíjakkal — is, de a paraszti egzisztencia keretét változtatlanul a jobbágytelek alkotta: beltelek a hozzá megfelelő arányban (aszerint hogy egész, vagy az egyre nagyobb számú töredéktelkekről volt szó) tartozó szántóföld- és rét-járandósággal s a közös legelő, továbbá, a földesúrtól korlátozottan, az erdő használatában való részesedéssel. A falvak legnagyobb részében a házak utca rendjében vagy szabálytalan csoportban helyezkedtek el. A sövénnel körülvett belső telkek (házak, kertek, gazdasági udvarok) együttesét is gyakran kerítés vette körül, hogy a jószág a határba ne kalandozzék, a szükséges helyeken kapukkal. Az sem volt ritka dolog, amikor a település magjához, ugyancsak körülkertetve, intenzívebben művelt, trágyázott szántóföld-darab, továbbá alkalmas helyen a falubeliek kender-, (len-) és káposztásföldjei csatlakoztak. Ha a természeti adottságok engedték, a dűlőkre s ezeken belül parcellákra („nyílakra”) osztott szántóföldek is a belsőségek közelében terültek el, hogy minél kevesebb legyen a megművelésükhöz kapcsolódó ide-odajárás. Rendszerint nedvesebb részeken, patak partján helyezkedtek el a kaszálók, s lehetőleg a faluhatár külső részén a legelő és az erdő.

Erdélyben még többnyire élt az a szokás, hogy a szántóföldet és a rétet a telkes gazdák között évről-évre, esetleg nagyobb időközökben újra felosztották. Annýt jelentett ez, hogy az osztó igazságnak megfelelően ki-ki — hogy egyformán részesedjék jobb és rosszabb minőségű, közelebb és távolabb fekvő földből s egyformán legyen kitéve esetleges elemi csapásoknak — minden újraosztáskor az egyes dűlők más-más darabját kapta művelésre a sorshúzás szerint. Érthető, hogy ilyenformán senki sem volt hajlandó a neki jutott földdarabokba a szokottnál nagyobb munkát és befektetést ölni, hiszen ennek a következő alkalommal más látta volna hasznát. A „királyi Magyarországon” már fokozatosan abban maradt a periódikus újraosztás, s az utolsó felosztásnak megfelelő állapot állandósult. Bár így a szántóföld és a rét az egyes gazdák tartós birtokává lett, továbbra sem művelhették őket kötetlenül, legjobb belátásuk és igyekezetük szerint. Útjában

állt ennek már az is, hogy szántóföldjük dűlők szerint tucatnyi, sőt olykor jóval több hosszú-keskeny földesikra darabolódott, gyakran hozzájuk vezető külön utak nélkül a többieké közé ékelődve. Már csak ezért is másokhoz kellett igazodnia kinek-kinek nemcsak a szántóföldi munkák végzésében, hanem abban is, hogy milyen növényt természetesen parcelláin, különben az átjárással kárt okozott volna szomszédainak; s a kenyérnek a táplálkozásban betöltött alapvető szerepéből önként következett, hogy a szántóföldet gabonafélék foglalják el. De az egyes gazda legfőképp azért volt alávetve a többiekkel közös művelési kényszernek, mert kaszálás után a rét, aratás után a tarló megnyílt a falubeliek közös nyájai előtt. Szükség volt erre azért, mivel nyár elejére a természetes legelő rendszerint már nem nyújtott az állatállománynak elegendő táplálékot; de fontosnak tartották azt is, hogy a jószág a szántóföldön legelve, annak földjét elhullatott trágyájával kövérítse.

Az a körülmény, hogy a szántóföldön (olykor kevés hüvelyest leszámítva) kizárólag gabonaféléket termesztettek, szükségessé tette ezenfelül a művelés közé pihentetési időszakok közbeiktatását; megszakítatlan művelés csak ritkán, rendszerint kényszerhelyzetben fordult elő (pl. ha kiöntés következtében szűkké vált a szántóföld). Háromnyomású rendszerben a szántóföld-dűlőket három, nagyjából egyenlő kiterjedésű nyomásba fogták össze, s az elsőbe őszi gabona, a másodikba tavaszi gabona került, a harmadik ugarnak maradt. A következő évben az első vetették be tavasziakkal, a másodikból lett ugar, s a harmadik szolgált őszi gabona alá. A harmadik esztendőben az első nyomást hagyták ugaron, a második fogadta be az őszi, a harmadik a tavaszi vetést. S a negyedik évben újra kezdődött az egész. Míg eszerint a szántóföldnek évről-évre nagyjából harmadrésze nem hozott termést, kétnyomású gazdálkodás esetén ez a kihasználatlan rész 50%-ra rugott. Itt ugyanis az őszi és a tavaszi gabona ugyanazon a nyomáson belül kapott helyet, a másik nyomás maradt ugarnak, s a kettőt esztendőnként váltogatták. De ha így a kétnyomású rendszer mintegy negyedrészen kevésbé használta ki a szántóföldet, viszont több pihenőt biztosított neki s felényivel kiterjedtebb legelőt nyújtott az állatállománynak, mint a háromnyomású gazdálkodás. Nyilván ezzel függött össze, hogy míg általában a „királyi Magyarországon” viszonylag a háromnyomású rendszer került túlsúlyra, magán a Kisalföldön belül a falvak többségének szántóföldje csupán két nyomásra tagolódott; itt ugyanis bővebben állt szántás-vetésre alkalmas föld rendelkezésre, tehát nem szorított a szükség annak jobb kihasználására, viszont legeltetésre kínálkozó erdőknek szűkében voltak.

Amint látható, bármennyire a gabonatermesztés állt is a nyomásos gazdálkodás középpontjában, jelentős súllyal érvényre jutottak benne az állattartás szempontjai, mely a hagyományos mezőgazdaságban döntően a legeltetésre alapozódott. Amit az állatállományból ügyel-bajjal sikerült átteleltetni, kora tavasszal a rétre hajtották; emiatt a kaszálás későre, majdnem aratás idejére maradt, úgyhogy második kaszálásra gyakran nem tudott kellő sarjú fejlődni; következőképp télire nem volt elég széna, ezért fagyos időben a vetésre is ráeresztették, s amint tavasszal a fű zsendülni kezdett, a kaszálóra bocsátották (ha ugyan vonszolni nem kellett erőtlensége miatt) a jószágot — bűvös kör, melyből a hagyományos gazdálkodás többnyire nem tudott kiszabadulni. A nyájak első erőgyűjtését a rét tilalmazása követte: ha kellett, akárcsak a gabonavetések, kerítéssel („porgoláttal”) oltalmazták a természetes legelőn, ugaron, erdőben táplálékát kereső jószág behatolása ellen. Nyár elejére, mikor az ugarnak hagyott nyomást szabály szerint szokás volt feltörni („ugarlás”), a természetes legelő füve

pedig kezdett kiszűlni, mindez kevésnek bizonyult; ezért jelentett a hagyományos gazdálkodásban évről-évre visszatérő eseményt a rét- és tarlószabadulás. Tovább az őszi vetés alá történő, esetleg a közbeiktatott keverő szántásig újra gyepesedő ugar, azután, ha sarjú nyérése végett újra nem tilalmazták, a rét, s az őszi, illetőleg tavaszi gabona tarlóját folytató ugar illetőleg félugar fűvén, kóróján vegetált az állatállomány. Azaz: a házakhoz csatlakozó kerteket, a kender- vagy len- és káposztaföldet, az éppen tilalom alatt álló rétet és szántóföldet, továbbá az ugyancsak körülkerített irtásföldeket és a szőlőt kivéve időről-időre legelőül szolgált az egész határ.

A művelési és legeltetési kényszernek a hagyományos gazdálkodást béklyóba szorító merevsége az idők folyamán helyenként oldódott kissé, anélkül azonban, hogy ez a rendszer megbontására vezetett volna. Másfelől viszont lényegében nem tudott túllépni a megszokott ugar- vagy parlagtartó művelésmódon azoknak a jóval csekélyebb számú településeknek a népe sem, melyekben dűlős-nyomásos határbeosztás hiányában művelési kényszerre nem volt szükség. A nyugati Dunántúl dombvidékén irtás-eredetű „szeres” települések terjedtek el, maroknyi házak, körülöttük rendszerint szabálytalan tömböket alkotó szántóföldekkel. A Felvidék néhány, ugyancsak erdőirtás útján keletkezett falujában a házak sorához mint gerinchez bordákként csatlakoztak az egy-egy gazda egyetlen összefüggő sávjában elhelyezkedő földjei. A hegyvidék magasabb régióit laza láncban sorakozó vagy szórt települések jellemezték; lakóik lényegében állattartásból éltek, csupán apró földdarabokat művelve, gyakran eke nélkül, házuk közelében. Mindhárom most említett települési-határhasználati forma magában rejtette tehát a megszokott kerékvágásból kilépő kötetlen gazdálkodás lehetőségét. Az egyoldalú gabona-termesztésre s legeltető állattartásra épülő hagyományos gazdálkodás uralma a parasztság körében mégis általánosnak mondható.

Ha a parasztságnak viszonylag csekély, a földesuraknak annál nagyobb hányada részére volt adva immár évszázados majorságaikon a hagyomány bilincseit lerázó, kötetlen gazdálkodás lehetősége. Inkább csak kisebb birtokos érte be azzal, hogy jobbágyai az ő részére is vessenek gabonát a maguk dűlőin. Legtöbben arra törekedtek, hogy a falu földjéből a parasztokétól elhatárolt s lehetőleg egy tagban fekvő külön szántóföldet és rétet hasítsanak ki maguknak. Itt azután módjukban állt a paraszti művelési kényszertől függetlenül, legjobb tudásuk szerint berendezni gazdaságukat. Ám a gazdálkodás évszázadok óta megszokott színvonalán fölülemelkedniük alig sikerült, még pedig nem azért, ami sok esetben a paraszti gazdaság szokott menetét is megakasztotta: a háborús világ, a katonaság önkényeskedése miatt. A kitaposott ösvényről való letérést igazában a mezőgazdaságnak a feudális gazdasági-társadalmi rendszerbe s a hozzákötődő, babonákkal, előítéletekkel terhes hagyományokba való beleágyazottsága gátolta.

Milyen fokon álltak a mezőgazdasággal kapcsolatos természettani ismeretek, a kor elismert tudós professzorának, a jezsuita Szentiványi Mártonnak munkássága mutatja leginkább. 1689-től 1702-ig három részben megjelent könyvében Szentiványi, a nagyszombati egyetem rektora s a hazai könyvcenzúra feje mintegy sokoldalú ismereteit akarta a világ elé tárni. De nem ok nélkül nevezi saját maga több mint 3500 oldalra terjedő művét különféle tudományok szorgos és válogatott egyvelegének: rendszert vagy akárcsak valami egybefűző fonalat valóban nehéz fölfedezni a sok vegyes ismeretanyag tarka, mechanikus egymásutánjában. Közöl gazdasági és mezőgazdasági jegyzéseket a hónapok rendjében, 100—100 megállapítást a kertekről, ugyanezekről külön a gazdaság, a virágok és a gyógynövények vonatkozásában; folytatólag ugyancsak százával a gazdaságról

erkölcsi és mezőgazdasági tekintetben, a rovarokat, a majorságot, a vizeket illetően. Sok más „tudomány” közbeiktatása után a növényekkel kapcsolatos megfigyelésekre és 100 gazdasági-monarchikus megállapításra kerül sor. Végül a III. „decas”-ban fizikainak mondott értekezések következnek vadakról, madarokról, halakról, a majorkodás köréből, állati kártételekről.

A „tövel-heggyel” egymásra hányt megállapításhalmazban helyenként hasznos anyagra is bukkanhatott az olvasó. Mintha e figyelmeztetésekben az a kényszerű igyekezet hatott volna tovább, melyre a felvidéki gazdálkodót többnyire soványabb földje s a szűkebb faluhatár sarkallta. Hangsúlyozza, hogy a kaszálót György-napkor tilalmazni kell; június közepén, még mielőtt a fű kisül, kerüljön kasza alá, s csak ősszel szabad ismét ráereszteni a jószágot. Tél beállta előtt javasolja a kaszálók bozótól, szittyótól való megtisztítását. Száraz réteket öntöző csatornáknak, nedveseket vízlevezető árkok segítségével lehet gyümölcsözőbbé tenni. Elrontott rétek úgy válnak ismét termékennyé, ha felszántják s kölessel vetik be őket; a harmadik évben, jól elboronálva, újra jó kaszálóvá formálhatók. Őszi kiadós takarmányt kapunk, ha júniusban zab, búkköny, árpa, tavaszi rozs keverékét vetjük. A takarmányozás téli nehézségein könnyíthet, aki nyár végén nyír-, éger-, tölgyfalevelet gyűjt, ősszel gallyakból kötegeket készít, télen fenyőágakat szed a juhoknak s a szénát, szalmát szecskázva nyújtja. A tejtermelésre nézve előnyös takarmányok között Szentiványi elsőnek hívja fel a figyelmet a lóherére.

A trágyázásra fordított gondban ugyancsak a Felvidék szorongatóbb problémái tükröződnek. Előírja a majorokban az istállótrágya gyűjtését, s miután az eső hatása alatt elkorhadt, a szántóföldre minél gyakrabban való kihordását és a talajjal elkeverését. A kihordás legjobb ideje azonban szerinte nem a tél, amikor a hólé a trágyát kilúgozza s csak a szalma marad vissza, hanem június. Kertben, gyümölcsösben, szőlőben is szorgalmazza a trágyázást. A rétek kövértetésére három éjszakán át tartó juhállást (kosarazást) javasol, emellett különféle hulladékok komposzt-szerű értékesítését is hasznosnak tartja. Nemcsak a trágyának: a víznek fontosságát is hangsúlyozza a növényi táplálkozásban. A földművelés terén is a szorgalmas, intenzívebb munka: őszi vetés előtt háromszori szántás, a zab esetében külön a vetést követő szántás, keresztben is, hosszában is történő boronálás, a vetésnek konkolytól való megtisztítása, háromszori szőlőkapálás mellett tör lándzsát. Tulajdonképp a váltógazdaság felé mutatna előre az a megfigyelése, hogy az árpa jól terem répa után. Ám azt is leszögezi, hogy nem biztonságos dolog a föld- és szőlőművelésben a régi módot elhagyva új utakat követni.

A régi módot, a hagyományos felfogást azonban nála, tudós hírében álló férfiúnál is a komoly biológiai ismeretekkel megelőző kor babonával, előítéletekkel megdöbbenően terhes nézetei szövik át. Nem varázslat és bűvölés: szenteltvíz, só stb. viszi előre a gazdaságot — mondja Szentiványi. Ki tagadhatná, hogy a vetés, a növények növekedése nemcsak a földtől, hanem leginkább égi befolyástól, kivált a hold járásától függ? Ezért amikor újhold van, nem szabad irtáshoz fogni, sem trágyát kiszórni, mert különben elgyomosodik a föld, viszont ilyen tájban jön el a búza- és a borsóvetés ideje. Növekvő holdnál kell a halastó gátját építeni (így kemény lesz, jól begyöpösödik, míg hold fogytán építve átereszti a vizet), tűzifát vágni, juhokat nyírni, borjat elválasztani (holdtölte előtt, mert ha az utánra marad, az üsző meddő lesz), trágyázni, ha sok hajtást akarunk, továbbá friss trágyába vetni, általában magasabb fekvésű helyeken s olyan növényeket vetni, melyek a talaj szintje fölött fejlődnek, fát ültetni, átültetni s nyesni, ha azt akarjuk, hogy nagyra nőjön. Holdtöltekor ajánlatos a halivadékot áthelyezni, hágatni, szénát kaszálni, zabot, babot vetni (de búzát nem), ültetni való vesszőt

vágni; a szőlő jól be fog érni, ha ilyenkor virágzik, s teliholdnál (mikor az a horizon alatt jár) taposott mustból jobb bor várható. Hold fogytán kell épületfát vágni, kost, bikát, kant herélni, disznót ölni (utolsó negyedben), a trágyát kiszórni, ha bő szemtermés a cél, általában állott trágya után vetni, árpa alá szántani gázosodás ellen, alacsonyabb fekvésű helyeken s a földben növekvő növényeket vetni (lent utolsó negyed és újhold között), karót hasítani, szőlőt kapálni; a sör jól eláll, ha ilyenkor főzik. A sertés agyveleje a holddal együtt fogy és növekedik. Külön ügyelni kell arra is, hogy minek a jegyében járunk: a bak jegyében (hold fogytán s nem déli szélben) vágott épületfa nem korhad, szű nem bántja; a káposztát kos vagy bika jegyében ültessük át; gyümölcsfák körül a skorpió és a rák jegyében nem kell tenni semmit. Sőt a szél iránya nemcsak favágás esetében fontos: egyesek szerint ettől függ, hogy kos-, vagy jerke-bárány születik-e, vetni pedig akkor a legjobb, ha keletről fúj, esetleg nyugatról. Rozsot, zabot északi szélben is lehet vetni, így a szem nagy lesz, a szalma erős, de már az ilyenkor vetett borsó kemény lesz, nem fő meg, s kerti vetemény alá sem jó a földet forgatni, ha északi szél járja. Déli s részben délkeleti szélben viszont nemcsak irtani nem ajánlatos, hanem vetni egyenesen ártalmas: az árpa így fűvében pusztul s mint a rozs is sok üres kalászt hajt, a borsó zsizsikes, répa, retek férges lesz tőle.

Talán még ennél is elképesztőbbek Szentiványi professzornak a növények és az állatok keletkezéséről, a fejlődésükre ható tényezőkről, betegségeikről szóló, nyilván ugyancsak babonás paraszti hiedelmekből táplálkozó balvélekedései. A sertés trágyát károsnak mondja, a ló trágya elrontja a talajt szerinte, mindamellett úgy véli: trágyából növények keletkeznek, fák mag nélkül szaporodnak, a rét ráhintett szénától bővebben terem. Mézes kenyérből hangyák, marhatrágyából méhek, szamártrágyából darazsak, korhadó anyagból halak, csikok, esőáztatta porból hatalmas békák keletkeznek, tojásban férgek, apró kígyók bukkannak elő. Ha az apaállatot leölik, a tőle vemhes nőstény elvetél; tyúk alatt a tojásban fejlődő csirke elpusztul, ha a házban tojást sütnek. Más-más víztől a juh és a kecske színe megváltozik, ettől függ az is, hogy fehér, vagy fekete bárány jön-e világra. Tarka falu istállóban tarka csikókat ellik a kanca. A korán elvetett búza nyurga, üres kalászu lesz, ha meg későn kerül a földbe: rövid szalmájú, dús kalászu. Nedves talajon a búza háromszori vetés után rozssá változik, sovány földön, sokáig ugyanazon a helyen vetve vagy régi, dohos magból vadóccá s konkollyá fajul, míg jó földön ezek alakulnak át búzává. Ha a vetőmagot olyan zsákba teszik, melyben előzőleg sütésre szánt lisztet tartottak, a száron égett kalász fejlődik. Ha az egyik kenyeret kiveszik a kemencéből s megszegik, a sütőben visszamaradt többi megsérül, héjuk elválk a belétől. Amikor a gabona virágzik, a garmadát forgatni kell, hogy meg ne romoljék; az árpa virágzása a sörfőzésben okoz zavart, a borsóé ugyancsak megfőzését nehezíti, a szőlő virágzásakor pedig újra forr a bor, s ha akkor szél éri, kifut a hordóból. Csonthéjas gyümölcs magvára véssett jegy a fejlődő gyümölcsön is megjelenik; még éretlen gyümölcs nagyra nő, ha répa- vagy tökmagot helyeznek belé. Oltóágot fölfelé kell leszakítani tövéről, mert különben az oltvány szélességben fejlődik. A juhnak ártalmas, ha nedves télen zabszalmát vetnek elébe, ez különben is káros hatással van a gyapjú fejlődésére. Ha égerfalevelet nem kap a juh, tüdő-, májbajos lesz, ártó fűvektől pedig dögvészt kap; de só, porrá tört száraz fű, ökörfarkkóró gyökere jó orvosságul szolgál.

A korszakban keletkezett másik, kéziratban maradt mezőgazdasági munka ugyancsak előítéletekben megrekedt hagyományos felfogásról árulkodik, mikor a gyümölcsfaoltás és a gabonavetés idejét a hold járásához igazítja. A szerzőnek:

báró Palocsay Horváth Györgynek mégis előnyére válik, hogy nagy igénybejelentés és tudóskodás helyett a gyakorlat oldaláról közeledik a gazdálkodás kérdéseihez. Kis munkája mintegy jelképezi a gyökeres fordulatot, mely a békésebb idők eljövételével az addig katonáskodók életmódjában végbement. Annyi pusztulás és kártétel után úgy látszott: a századfordulóra kezd korábbi korlátaik közé visszatérni a viharos időkben felbolydult gazdasági élet. A katonáskodással felhagyva, számos birtokos úr a „királyi Magyarország” földjén is újult buzgalommal látott a gazdálkodáshoz. Palocsay Horváth huszárkapitány is, szögre akasztva kardját, hazatért Sáros és Szepes megyei birtokaira s nekilátott, hogy az évszakok rendjében haladó versekbe foglalja a gazdaság tennivalóit. Túl azon, hogy henyézés helyett szorgalmas munkára ösztönöz s a gazdát télidőn termelvényeivel való kereskedésre biztatja, részletekben jónéhány hasznos útmutatással szolgál. Béresökrök tartását javasolja, pünkösöd előtt ugarlást, László-nap táján keverő szántást, megrostált mag elvetését, a gabonavetés gyomlálását, hüvelyesek termesztését a szántóföldön, sertések tökön, kukoricán tartását, ha makk nem terem, s gondos kerti munkát.

Ugyancsak előírásokat tartalmaz s ezért nem közvetlenül a való életet tükröző két gazdasági utasítás: az egyik Thökölytől, a korszak elejéről, a másik, a hegyaljai szőlőművelést illetően, Rákócztól, a századforduló évéből való. Ám mint ahogy az utóbbiról megállapítható, hogy régi szokást foglal újonnan írásba, úgy az előbbi, általános gazdasági utasítás pontjaiban is nyilvánvalóan hosszas gyakorlat sűrűsödik. Mindkettő nagy gondot fordít a földesúr jövedelmének gyarapítására, de míg a szőlőművelési szabályzat ezt mindenekfölött azáltal kívánja elérni, hogy a szőlőmunkás a szabott bérért illendően dolgozzék, Thököly inkább a gazdatisztek, kocsmárosok, nadály természetű ispánok és pallérok, torkos borozó bírák szegény népet húzó-vonó családságaira hívja fel a figyelmet. Nemcsak az meglepő, hogy országos gondjai között ilyen részletes (Bajomy János jószágigazgató által fogalmazott) szabályozással tudott törődni: a jobbágyokkal szemben kívánt emberséges bánásmód is figyelemreméltó. Tiltja annak heti soros szolgálatra kényszerítését, ki robotterhét megváltotta, mert „egy hátról nem kell két bőrt nyúzni”. Ellenzi azt is, hogy erőtlenebb jobbágyra nehezebb munkát rójanak, mivel „azokat sem akarjuk, hogy enerváltassanak, ... hogy életterhetlenül ne maradjanak”. Az udvarbíró legyen a jobbágyok között, még pedig józanon, „kinek kinek becsületét érdeme szerint megadja. A szegény emberek szavát mindvégig csendesesen meghallgassa, azt megértvén, a miben kíváncsi és illendő létszen, tehetsége szerint oltalmazza, segítse, előle el ne nógassa vagy kergesse, magát szép csendesesen, emberségesen viselje.” Árpát, zabot, kölest, lent, kendert eleget kell vetni, hogy ne a szegénységet terhelve, rajta kelljen „meghúzni”, mikor az uradalomból is kitelhet. A dézsmálók ne fogyasszák a szegény embert „húsom, vonommal”. Vétségért a jobbágyoknak ne tömlőc legyen a büntetése, hogy „vonhassanak” rajta; bírság kiszabásában is irgalmassággal kell lenni a nyomorúságban élők iránt.

Sokoldalú gondoskodással fogja át Thököly utasítása a tág értelemben vett mezőgazdaságnak szinte egészét. Kifogott halak frissen tartására vesszőfonatos, zárható bárkákat készített; pisztrángoknak körülkerített tavacsák létesítését rendeli. Eltiltja télen az erdőre marhát, kecskét hajtó pásztort attól, hogy nekik fákát legallyazzon. Mivel makkból nem mindig terem elegendő, tökmagot is vetet őszi elvermelés szándékával, hogy aztán a tököt, mint a kölespolylvát, „aszalt sarjút” is, korpával keverve adják a sertésnek; malmok hidasaiban is nem annyira drága gabonán, mint malomporon, kukoricán, kölesen, korpán kell azt hizlalni.

Juhosgazdától 30 juh után 8 kassai vékás hordónyi (kb. 166 l) túró és 5 sajt, továbbá 100 juh és kecske után 10 öreg „kerekség” sajt, minden nyáj után ötvenenként (morva juhoktól negyvenenként) 1 nyolcvékás hordónyi „kazupos” túró jár. Mivel a juh és a sertés gyakran betegeskedik, hozzáértő emberekkel gyógyító fűvek gyökerét kell szedetni. Azért nem kerül ki a majorokból jó baromfi, mert poros, földes, gazos, toklászos ocsut vetnek elébe; bezzeg „a szegény ember nem úgy tartja apró marháját; innen vagyon, hogy afféle újságot hamarabb találni a szegény ember házábanál, mintsem az urak majoriban”. Jó öreg fejőstehéntől (fél-csecsű, előhasú, meddő, borjú nélküli tehénből kettő tesz 1 ilyen) 18–20 icce vajjal, 10 vanna túróval és 12 „versling” túróval tartozik a majorosné. Az igásökröknek télire meleg hidlásos, jászlas ólat kell építeni, mert hideg, sáros helyen éjjel nem tudnak enni, nappal meg az igázás miatt nincs rá módjuk. A rétet gaztól, tövistől, bokroktól meg kell tisztítani, utazók ne prédálják; a szénakazal 3 öl széles és 3 öl magas legyen. A jó gazdaságnak jelei között „majd első a földek ugaroltatása”. Ahol elsoványodtak, trágyázni kell, s hogy ne csupán tövis, gaz, kóró teremjen, kétszer szántani; de némely határon három szántás is igen kívánatos. Semmi szántóföld ne maradjon pusztán; feljegyezve, hogy melyik táblába mennyi ment bele, tiszta magot kell vetni, idejében s nem sárba (különben tövis és gaz terem), jól elboronálva. A vetést fűvében tisztítani szükséges; marhajárás ne tegyen kárt benne. Aratás után táblánként s gabonanemenként a kereszttek összeírására kerül sor. Próbacsepléssel, táblánként egy-egy közepes szemű kévét véve és kicsépelve, meg kell állapítani az eresztetheiséget. A lábakra állított s jól befedett asztagokba feljegyzés kerüljön, hogy hány keresztet, dézsmás, vagy majorsági gabonát foglalnak-e magukba, s az utóbbit mely tábláról, melyik évből. Omlott kéve, elhullott gabona a csűrbe kerüljön, törekre, polyvára is gond legyen. A poros, földes, gazos gabona összezelegszik, „megzsuzsokosodik”, ezért jó garatos rostán áteresztve gyakran szeleltetni kell. 10 köből gabonából 11 köből liszt lesz, 10 véka lisztre 2 véka korpa számítható, ha rendes az őrlés. 1 véka (20,8 l) lisztből 60 fekete vagy 40 „uraim” cipója süljön, „magunk asztalára” általában 36; a sütőnek vakaró nem jár. Gondot kell viselni termő ágakkal való oltásra, a gyümölcsösök felújítására. Szőlőben is hasznos a trágyázás elsoványodott részeken, ültetéskor egyaránt, „kazalban hányt, jól megérett földdel” vagy „rakott ganajjal”. Legalább 2 hordó rendes bor törkölyéről 1 hordó elő-lőre vagy másolás, háromról 1 hordó harmadlás lőre szűrhető. A borokról is fel kell jegyezni: mely szőlő mely részében termettek s melyik évben, vagy pedig dézsmás, esetleg foglalt borról van-e szó; kocsmákra is ilyen megjelöléssel kerüljenek. 1 hordó borból csöpögésre, apadásra, gyertyára 1 pintet lehet betudni. A sok vesztegetés, feltöltés (főképp lőrével) miatt szegényedik, változik, virágosodik a bor. 1 egységnyi seprű harmadát éri ugyanennyi bornak. Gondosan előírja az utasítás a számadások idejét és módját is, külön rovatokkal bevételnek, kiadásnak, maradványnak.

Rákóczit szőlőművelési szabályzatának kiadására az a szomorú állapot indíthatta, melyre tarcali szőleje 1698-ban „sok álnok vincellér és csalárd munkások” keze alatt jutott. Több esztendei hiányos gondviselés következtében a záporok elhordták termőföldjét, a tövek homlítás hiányában megritkultak, s ami megmaradt belőlük, elsoványodott, terméketlenségre jutott; a felületes nyitás miatt viszont a vesszők gyökeret eresztettek, májusban a szőlőhegyet szőlőilonca lepte el, lisztharmat-károk is jelentkeztek. Majd 1699-ben „kapálatlan, karóztatlan és kötetlen, parlagos formán” maradt, „nehult pedig a nagy gaz és majd egy ember karjányi vastagságú fiatal nyárfák is el nyőttek, az fölgye nem szagatatván igen elsoványodott”. Ezek után az 1700-i szabályzat előírja a szőlőgyepű, kapuk, hág-

csók évenkénti megújítását, az utak jó karban tartását. Káposztát, kukoricát, répát stb. a vincellér a szőlőben ne termessen. 7—8 arasznyi karó 15 esztendeig is eltart; száraz kötőzöfűvet kéveszámra kell szerezni. Háromszori kapálást rendel (a harmadlás érlelni segít, az egeret is pusztítja), mindig a vízlevezető árkokat is kitisztítva, második és harmadik alkalommal nagyobb bérért, mert akkor már vigyázni kell a gerezdekre; egyenesen kell vele haladni, ügyelve, hogy tudatlan kapás a fiatal tövet ki ne vágja, de nem elég a fűvet csak kaparni, hanem jól fel kell vágni a tő alól.

Mai szemmel nézve Thököly utasítása sem mentes elmaradott elemektől, a hagyományos gazdálkodásnak mégis javító igyekezettel áthatott, érett változatát képviseli. Már bevezető mondata a sors áldó és sújtó akaratába való fatalista belenyugvás ellen emel szót: „Az isteni gondviselés nem zárja ki az emberit.” Ugyanerről az álláspontból hangoztatja: „A szegény ember élete [gabonája] mért szapora a táplálásra? Primario Isten ő felsége az oka a megáldásra nézve; de secundario a jó gondviselés, mert ő annak szemetét szépen kitisztíttatván, úgy örölteti meg.” Egyes pontokon tehát a fejedelem elismeri a maga javára igyekvő paraszt gazdálkodásának fölényét a másokra bízott földesúrral szemben.

Ebben az időben azonban az ország nyugati részén már a hagyományos módszerek körében mozgó gondoskodást meghaladó törekvés is jelentkezik. Esterházy Pál 1680-ban mindenfelől kívánt és kapós svájci „majorbéli tehének” Bécsben való vásárlására ad megbízást, darabonként 100 forintért, olyan igyekezetről téve tanúságot, mely az állattenyésztés terén messze a jövőbe mutatott előre.

Európa népességének alakulásáról: *M. Reinhard—A. Armengaud—J. Dupaquier: Histoire générale de la population mondiale.* Paris, 1968. 108, 121, 146—148, 160, 226—228, 303—304, 680—685. *B. H. Slicher van Bath: The agrarian history of Western Europe a. D. 500—1850.* London, 1963. 78—81. Magyarország XV. század-végi népességéről ld. *Szabó István* számításait (in: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovács József. Budapest, 1963. 97—98). *Bakács István* (uo. 138) a XVI—XVII. századra nézve alábecsüli az ország lélekszámát, mikor azt — egységesen egy-egy egész századra vonatkozólag, tekintet nélkül az időközben bekövetkezett változásokra — 2,5, illetőleg 3 millióra teszi; e számokat bajos akár a XV. század-végi 4, akár a 1720-i 4,5 millióval összeegyeztetni; adatai egyébként is csak 1670-ig haladnak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a II. József kori népszámlálás előtti időre vonatkozólag Magyarország népességszámát illetően pusztán hozzávetőleges becslésekre vagyunk utalva. Az 1715. és 1720. évi országos összeírás ugyanis nagyon ingatag alappal bizonyult, a korszak folyamán az országba bevándoroltak s onnan kivándoroltak száma nem állapítható meg, sőt a természetes szaporodás mértékéről is eltérnek a vélemények. Ez szűrhető le a történeti demográfiai irodalomból, ld.: *Kalmár Gusztáv: A török uralom hatása a Dunántúli népességre.* Föld és Ember 1929. 49, 52. *Szabó István: A magyarság életrajza.* Budapest (1941). 49—50, 124. *Dávid Zoltán: Az 1715—20. évi összeírás.* In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovács József. Budapest, 1957, főleg 163—174. *Acsádi György: Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások.* Uo. 231—235. *Csocsán Jenő: Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében.* Történeti Statisztikai Közlemények 1959: 1—2. 94—95. *Dávid Zoltán: Magyarország népessége a 17—18. század fordulóján.* Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 221—257. *Taba István: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban.* Uo. 138—141, 143—145, 148—150, 154. *Kováts Zoltán—Cs. Tóth Péter: Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720—1950).* Uo. 62—82. *Pápai Béla: Magyarország népessége a feudalizmus megerősödése és bomlása idején:* In: Magyarország történeti demográfiája, i. m. 151—167. *Kováts Zoltán: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban.* In: A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1964. I. 225—238. *Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján.* Kaposvár 1969. 3, 41, 44—45. *Kováts Zoltán: A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez.* Agrártörténeti Szemle 1969. 218—225. *Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig.* In: A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1971. I. 78—85; 1972. II. 5—18. *Mészáros László—Hausfater Katalin: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez.* Demo-

gráfia 1974. 116—119. Az 1683 és 1790 közötti lélekszám fenti hozzávetőleges értékei egyrészt 6—10%-os évenkénti természetes szaporodás és — 1790-re felnőtt összegben — 1 650 000 főnyi bevándorlási többlet feltételezésén, másrészt háborúk és járványok pusztításának figyelembe vételén alapulnak.

A háborús pusztításról: *Maksay Ferenc*: Szentgál népesedési viszonyai a feudalizmus korának végén. Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 22, 44. *Villányi Szaniszló*: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom 1891. 45. Vö. *Sinkovics István*: Élő és halott falvak. A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 1934. 267—271. Egy-egy török uralom alól szabaduló vidék pusztulásáról: *Soós Imre*: Heves megye benépesülése a török után. Eger, 1954. 4—6. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger é. n. 22—23. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruckorban. In: Pest megye múltjából. Budapest, 1965. 16—19, 21—41. *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon valloásainak tükrében. Budapest, 1967. 35—36. *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. Budapest, 1943. 13, 19. *Balogh János*: *Szendrey István*: Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. In: Magyar történeti tanulmányok I. Debrecen, 1967. 42. *Acsády Ignác*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886. 29. 269. *Szabó István*: A magyarság életrajza, i. m. 98. *Friedrich Lotz*: Novi Vrbas-Neuwerbaß. Novi Vrbas 1935. 14. *Taba István*: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 61—62, 131, 142. *Maksay Ferenc*, uo. 22, 44. *Metzner Károly*: A Dunántúl gazdasági és népességi leírása a XVIII. század elejéről. Föld és Ember 1930. 169. *Gyárfás István*: A Jászkunság történetéhez a XVI. és a XVII. századból. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek IV/3—4. 1869. 8—33, 125—130. *Illéssy János*: A Jász-Kunság eladása a Német Lovagrendnek. Századok 1905. 29. *Irma Steinsch*: Die Ansiedlung der privaten Grundherren der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert. Budapest, 1942. 9.

A katonai teheréről: *Acsády Ignác*: i. m. 24, 120—122, 188—193. *Reizner János*: Szeged története, I. Szeged, 1899. 169, 187—193, 197—204. *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek. Budapest é. n. 246—250, 253—254, 257—258, 262, 266. *Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 2. kiadás, átdolgozta Wellmann Imre. Budapest, 1936. 66, 79—87. *Knauz Nándor*: Buda ostromához. Budapest, 1886. 14. 17, 32, 53, 60. *Villányi Szaniszló*: Három évtized Esztergom város és megye múltjából (1687—1714). Esztergom, 1892. 55, 72—74. *Wellmann I.*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. In: Nouvelles études historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest, 1965. I. 344—345. *Johann Nicolaus Flämischer*: Der in böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner... Würzburg, 1688. 72—73, 110—119. Urbáriumok, XVI—XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Budapest, 1959. 255—271, 482—515, 553—645, 731—735, 765—784. A pusztá telkek és háztartások adatai: *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Budapest, 1969. 274—279. Vö. *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevél-tárral. Kecskemét 1860—1866. III. 126—233. *Irma Steinsch*: i. m. 10—11, 15—16. Erdély pusztulásáról *Cserei Mihály*, Történelmi Tár 1906. 509—511. Thököly véleménye: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894. 241. Az 1698-i jelentés: *Takáts Sándor*: i. m. 291.

Az újjátelepülésről: *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa, i. m. 36. Vö.: *Kosáry Domokos*, i. h. 20—21. *Weidlein János*: A tolnamegyei német telepítések. Pécs 1937. 10. *Taba István*, Történeti Statisztikai Közlemények 1961—1962. 143. A népességi és a területi adatok forrásai: Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában 1720—1721. 34—35. * *Joannes de Lipszky*: Mappa generalis Regni Hungariae... Pesth 1806. Vö. *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Budapest, 1973. 56—57. *Illéssy János*, i. h. 24—25. A Kancellária magyar biztosoknak adott utasítása: *Takáts Sándor*: i. m. 305. A Neoaquistica Commissio-ról: *Hornyik János*: i. m. III. 234—239, 242—245, 442—449. *Marczali Henrik*: Magyar birtokviszonyok 1711—1740. Budapesti Szemle 92. k. 1897. 1. *Mezősi Károly*: A fegyverjog megváltása a töröktől visszafoglalt területen. Századok 1942. *R. Várkonyi Ágnes*: Agrárstruktúra és a föld birtokbavételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. Történelmi Szemle 1970. 25—26. Szabályrendeletek a jobbágyszökés ellen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus statutorum Hungariae municipalium). Összeállította Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest, 1885—1904. (A következőkben: CS.) IV/1. 536—537 (Hont megye 1695), I. 325—326 (Fogaras kerület 1690), II/1. 306—307 (Gömör m. 1688), IV/1. 539—540 (Liptó m. 1694), III. 233—234 (Szabolcs m. 1695), IV/1. 558 (Pozsony m. 1697), IV/1. 475 (Árva m. 1685); II/1. 318 (Abaúj és Sáros m. 1691), II/1. 338—339 (Ung m. 1698), II/1. 351—353 (Abaúj m. 1701), III. 232—233, 235 (Ugocsa m. 1698, 1699), V/1. 253 (Győr m. 1700). *Csapodi Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest, 1933. 9. CS II/1. 361—362 (Borsod m. 1702). A végváriakról: *Takáts Sándor*: i. m. 292—295, 307—311.

A szlovákokról: *Kniezsa István*: Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez. Budapest, 1941. 27–29, 42–54. A ruszinokról: CS III. 208–209. A románokról: *Györffy István*: A feketekörösvölgyi magyarság települése. Budapest, 1914. Vö.: *Karl Grünberg*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1894. II. 10. A szerbekről: *Szalay László*: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 22–42. *Böhm Lénárt*: Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest, 1867. I 295–299, 329, 406. *Reizner János*: i. m. I. 204–206. *Dudás Gyula*: A magyarországi szerbek szereplésének története. Történelmi és Régészeti Értesítő 1886. 85–93, 129–130. *Dudás Gyula*: A bácskai és bánsági szerbek története a XVI. és XVII. században. Zombor, 1896. 41–51. *Kiss Miklós*: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Maros-Vásárhely. 1909. 9–14. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. v. C. Petersen, H. Ruth, O. Schcel, H. Schwalm. I. Breslau, 1933. 302. *Weidlein János*: i. m. 10–12. *Taba István*: A XVII. század végének telepítéspolitikája. Történetírás 1938. 86–99. *Takáts Sándor*: i. m. 272–278, 288–289, 310–311, 314. *Nagy Lajos*: Rácok Budán és Pesten (1686–1703). Tanulmányok Budapest múltjából XII. 1959. 59–67. *Taba István*, Történeti statisztikai évkönyv 1961–1962. 142. *Irma Steinsch*: i. m. 8–9, 11. 20–21, 23–24. Urbáriumok, i. m. 690. A németekről: *Villányi Szaniszló*: Néhány lap, i. m. 49. Das Deutschtum in Rumpfungarn. Hrsg. v. J. Bleyer. Budapest, 1928. 47–49. *Otto-Albrecht Isbert*: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Langensalza–Berlin–Leipzig, 1931. 129–131. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, i. m. I. 302, 665. *Weidlein János*: i. m. 25, 39. *Sinkovics István*, i. h. 279–280. *Taba István*, Történetírás 1938. 85–86. Agrarverfassung der deutschen Auslandsiedlungen in Osteuropa. Hrsg. v. M. Sering und C. von Dietze I. Berlin, 1939. XXXVIII. *Irma Steinsch*: i. m. 20, 35–28.

A táj átalakulásáról: Zala megyei adatok: Országos Levéltár, P 108. Rep. 38 m. 544 (1689-ből, Ila Bálint közlése). *Károlyi Árpád*: i. m. 80. *Sinkovics István*, i. h. 267–268. *Acsády Ignác*: i. m. 27, 29, 32. *Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest, 1887. 350–352. *Hornyik János*: i. m. III. 202. *Reizner János*: i. m. I. 169. *Rapaics Rajmund*: Az Alföld növényföldrajzi jelleme. Erdészeti Kísérletek 1918. *Kaán Károly*: A magyar Alföld. Budapest, 1927. 14–35, 46–56. *Weidlein János*: i. m. 10. *Baranyay Tivadar*: A rácok elterjedése és településformái Baranyában. Pécs, 1940. 19. *Soó Rezső*: A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémája. Földrajzi Közlemények 1931. 2–14. *Kaán Károly*: Alföldi kérdések. Budapest, 1939. 27–43, 159–169, 313–318, 340. *Mendöl Tibor*: Az új települési rend. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. IV. Budapest é. n. 169–173. *Soó Rezső*: Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése és vitás kérdései. Budapest, 1959. 3–4. *Soó Rezső*: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I. Budapest, 1964. 90–95. A vizekről: *Mendöl Tibor*: Szarvas földrajza. Budapest, 1928. 29–30, 35–36. *Takács Gyula*: A somogyi Nagyberék. Pécs, 1934. 18–19. *Andrásházi Bertalan*: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és a XIX. században. Pécs, 1965. 4–7. *Müller Róbert*: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. 86–87. Vö.: Magyarország vízborította és vízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. (Térkép.) Szerk. A M. kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete. Budapest, 1938.

A településhálózatról: *Weidlein János*: i. m. 10. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891. 449. Békés megyében az Árpád-korban még 80, a Hunyadiak korában 107 helységet számláltak, 1720-ra (már újiatelepülés után) 13 maradt belőlük. Ld. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. 502–515. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890. 656.

A településformákról: *Györffy István*: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. 22–24, 31–33, 55, 72–77. *Majláth Jolán*: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megalapozástól a XVIII. század elejéig. Budapest, 1940. 52–93, 199–200. *Márkus István*: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét, 1943. 35–75. *Balogh István*: Határhásználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. Ethnographia 1954. 446–447; 1955. 101, 106. *Soós Imre*: Heves megye benépesülése, i. m. 7–8. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 18–28, 50, 81. *Wellmann Imre*: Határhásználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. Agrártörténeti Szemle 1967. 348–353, 357–358 (további irodalommal). *Hofer Tamás*: Dél-Dunántól településformáinak történetéhez. Ethnographia 1955. 140, 152, 165–166. *Hofer Tamás*: Csűrők és istállók a falun kívül. Ethnographia 1957. 377, 407–410, 417–421. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Ford. Vas István. Budapest, 1948. 139. *Kosáry Domokos*, i. h. 21–29, 31–32. *Hornyik János*: i. m. III 129–132, 317–318, 327, 443–447. (A Pest megyei szolgabíró írja intelmül: Gömör megyében a németek megrohanták a falvakat, fölégették, számtalan felnőttet és gyermeket lekaszáboltak. Caraffa 1683. december 17-i kiáltványa: Ila a nép a kivetett szolgáltatásokkal adós marad,

a hadinép rájuk megy, marháikat elhajtja, többi jószágukat felpredálja, házaikat feldúlja, fölégeti, magukat kardélre hányja, még a csecsemőkön sem könyörül, hogy emlékeztük se maradjon a világon.) *Reizner János*: i. m. I. 162—164, 169.

A földesúri gazdaságról: *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. 276. *Villányi Szaniszló*: Néhány lap, i. m. 46—50. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1904. 306—311. *Purjesz István*: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények 1958. 175—183. *Martinus Szent-Ivány*: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Tyrnavia 1689—1702. I. 194—206, 215—229, 242—268, II. 266—274. III. 177—223. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898. 204—210; 1894. 146—166, 239—263, 78—87. *Hildenstab György*: Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely, 1910. 87—89. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903. 284—285.

Az ember és a természeti környezet kölcsönviszonya a legrégibb időktől napjainkig

(Szovjet—magyar történeştalálkozó Szibériában 1974)

V. V. ALEKSZEJEV

*A szibériai erőmű-építkezés társadalmi-gazdasági következményei, a környezetre gyakorolt hatása**

A természetvédelmet és a természeti erőforrások ésszerű felhasználását érintő kérdések széles körén belül az elsők között szerepel az energiagazdálkodás problémája. A békés célú energiafelhasználás rendkívül gyors ütemű. 1913—1939 között a tüzelőanyag és a vízi energia költsége az egész világon 30 %-kal nőtt, 1938 és 1963 között pedig több mint 2,5-szeresére emelkedett.¹ A világon a villamosenergiatermelés 7—10 évenként megkétszereződik.² A fejlett országok jellemző vonása, hogy a villamosenergia növekedési üteme túlszárnyalja az ipari termelését. Az ENSz adatai szerint 1960 és 1965 között világviszonylatban a bruttó társadalmi termelés 31 %-kal, a villamosenergia felhasználása pedig 46 %-kal növekedett.³

Az energiafogyasztás gyorsan növekvő mértéke egyrészt azt eredményezi, hogy a gazdasági életbe intenzíven bekerülnek az energiatartalékok, melyeknek leghatékonyabb része kimerül, s fokozódik az energiaválság, másrészt pedig a hatalmas vízierőművek építése, a szén, az olaj és a földgáz nagyméretű kitermelése és feldolgozása stb. következtében megbomlik a természeti ciklusok rendje. A probléma első felét az energetikusok, közgazdászok, történészek alaposan tanulmányozták már műveikben, a másodikat azonban csak most kezdik kutatni.

A jelen cikknek az a feladata, hogy elemezze a szibériai erőmű-építkezés társadalmi-gazdasági következményeinek történeti aspektusait, valamint a környezetre gyakorolt hatását. Szibéria példája alapján viszonylag széleskörű következtetések vonhatók le, hiszen az a Szovjetunió területének jelentős részét alkotja: itt található az összállami széntartalékoknak több mint $\frac{3}{4}$ része, a vízi energia-, olaj- és földgáztartalékoknak pedig a fele,⁴ s ezen a területen működnek a világ legnagyobb vízierőművei.

*

* Elhangzott előadásként a szovjet—magyar vegyesbizottság novoszibirszki ülésén — a szerk.

¹ Ja. A. Mazorev: Toplivo-energeticeszkije bazü Vosztoka SzSzsZR. Moszkva, 1966. 7.

² A. P. Vinogradov: Tehniceszkij progressz i zascita bioszferü. „Vesztnik Akademii nauk SzSzsZR, 1973. 9. sz. 8.

³ „Energetika mira i perspektivü jejo razvitija. Dokladü VII Mirovoj energeticeszköj konferencii, prohodivsej v Moszkve v 1968 g. (20—24 avgusztu)” Moszkva, 1970. 14.

⁴ „Energeticeszkije reszurszü SzSzsZR. Hidroenergeticeszkije reszurszü”. Moszkva, Nauka, 1967. 196; „Bogatszta Szibirü — na szluzsbu kommunizma”. (Szerk. A. A. Trofimuk). Moszkva, Szov. Rosszija, 1963. 94; — V. G. Vasziljev: Osznovnue rezervü uvelicsenija zapaszov gaza SzSzsZR. „Gazovaja promislenoszt”, 1970. 1. sz. 6.

A XX. század közepén Szibériában hatalmas erőműépítkezés kezdődött, melynek méreteiről a következő adatok alapján alkothatunk ítéletet. 1950—1970 között a szibériai villamosenergia fejlesztésére több mint 4 milliárd rubelt fordítottak, ami az OSzSzSzK vonatkozásában az erre az iparágra fordított összkiadások egynegyedét teszi ki.⁵ Ugyanebben az időszakban a vízierőművek építéséhez felhasználtak 27 254 ezer m³ betont, elvégeztek 164 143 ezer m³ földmunkát, felszereltek 463 ezer tonna fémszerkezetet és berendezést. (Lásd: 1. sz. táblázat.) A vizsgált időszakban a szibériai villamosenergiatermelés 14,5-szeresére nőtt, az össz-szövetségi energiamérlegen belüli aránya megkétszereződött. A szibériai folyókön és szénlelőhelyeken egyedi típusú erőművek épültek: a bratszki (4,1 millió kW) és a krasznojarszki (6 millió kW) vízierőmű; a belovói (1,2 millió kW), a nazarovoi (1,4 millió kW) és a Tom-Uszinszki (1,4 millió kW!) hőerőmű. A krasznojarszki vízierőmű a világ legnagyobb erőműve, kapacitása sokkal nagyobb, mint az USA két legnagyobb — a Grand Coulee-i és a Robert Moses-i — vízierőművének együttes kapacitása.

A szibériai erőműhálózat építésének komoly társadalmi és gazdasági következményei vannak. Maga az építkezés aktívan hozzájárul a szibériai természet átalakulásához, kincsei egyre inkább az embert szolgálják, új területek népesülnek be és válnak ipari jellegűvé; elmosódnak a falu és város közötti gazdasági, kulturális és életszínvonalbeli különbségek, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentétek; növekszik a munka termelékenység, javulnak a munkafeltételek, emelkedik a lakosság anyagi jóléte és kulturális színvonala.

A nagyteljesítményű erőművek által termelt villamosenergiára alapozva hatalmas energiaipari kombinátokat hoztak létre pl. Irkutszk-Cseremhovóban, Bratszkban, Krasznojarszkban, Szajanban stb. Ezek közül a legjelentősebb a tajga mélyén épült bratszki, 700 km-re Irkutszktól, a legközelebbi ipari központtól, magában foglalva a világ egyik legnagyobb alumíniumgyárát, egy faipari, valamint egy szénmésítő kombinátot és számos más vállalatot. A kombinát

1. táblázat. Szibéria működő és épülő vízierőműveinek építésére fordított munkák volumene

Vízierőművek	Beton és vasbeton 1000 m ³	Földmunkák 1000 m ³	Fémszerkezetek és berendezések szerelése 1000 tonna
Novoszibirszki	747	36 817	27
Irkutszki	873	18 856	39
Bratszki	4 918	27 400	79
Uszty Ilmszki	4 850	12 530	78
Krasznojarszki	5 730	55 400	150
Szajani	9 620	5 240	86
Viljujszki	250	6 600	—
Mamakanszki	270	1 300	4
	27 258	164 143	465

⁵ „Izvesztija SZO AN SzSzSzR”. Szerija obszeszvennüh nauk. 1973. 1. sz. 1. füz. 51.

⁶ A táblázat adatainak forrásai: Sz. N. Moiszeev: Sztoitrel'sztvo Irkutszkoi GESZ na Angare. Moszkva—Leningrad, 1959. 29; „Podvig na Jeniszee. Iz isztorii sztoitrel'sztva Krasznojarszkoi GESZ”. Moszkva, 1970. 234; „Opüt sztoitrel'sztva Novoszibirszkogo gidrouzla”. Moszkva—Leningrad. 1962. 13; „Pravda”, 1967. október 2.; „Vosztocsno-Szibirszkaja pravda”, 1962. december 11.

alapja és az ipar egészének fejlődési ösztönzője a bratszki vízierőmű, amely nemcsak Bratszk körzetében, hanem azon jóval túl is számos iparágat hívott életre. A bratszki vízierőmű gazdasági hatása 100 ezer km²-nél nagyobb területre terjed, ami egy-egy európai ország, pl. Portugália területének felel meg. A szibériai energiagazdálkodás tehát utat nyit új, korábban lakatlan vagy gyéren lakott területek meghódításához. A nagy teljesítményű vízierőművek felépítése fényesen igazolta Lenin jóslatát, miszerint a vízesések, csatornák és folyók felhasználása villamosenergia termelésére új lökést ad „az ipar szétszóródásának”.⁷

Az óriási erőmű-építkezések nyomán gyors ütemben nőtt az ipar villamosenergiával való ellátottsága, mely 1965-re Nyugat-Szibériában csaknem kétszer, Kelet-Szibériában pedig háromszor volt nagyobb az össz-szövetségi átlagnál.⁸ A villamosenergia-ellátottság jelentős hatást gyakorolt a munka termelékenységének a növekedésére is. 1960—1965 között a munkatermelékenység növekedési üteme 136 %, ugyanekkor országos viszonylatban 125 %; 1965 és 1970 között ez az arány 140, illetve 132 %.⁹ A növekvő villamosenergiatermelés nyomán lehetővé vált a komplex automatizálás és a villamosenergia hatékony üzemi felhasználása, ami a termelés teljes rekonstrukcióját, hatékonyságának növekedését és a munkafeltételek javulását eredményezte.

A villamosítás gyökeresen átalakította a vasúti szállítást. Már 1965-re a korszerű vonatátóeszközök (így pl. a Diesel-mozdonyok) bonyolították le az össz-áruforgalom 98 %-át. A vasutak villamosítása megnövelte azok átbocsátóképeségét, a vasúti szállításban pedig jelentősen emelte a munka termelékenységét. A vasúti vontatás villamosításának első évében a kelet-szibériai vonalon 40 %-kal növekedett a vasúti szerelvények mozgási sebessége, a mozdonyok által megtett út több, mint kétszeresére nőtt, termelékenységük pedig megháromszorozódott.¹⁰ A villamosítás következményeként bizonyos létszámcsoökkentés vált szükségessé, főként az olyan túlhaladottá vált szakmákban, mint a mozdonyfűtő, kazánkovács, salakozó, kocsimosó. A villamosítást követő első években a kelet-szibériai vasútvonalon 8500, korábban nehéz fizikai munkát végző munkaerő szabadult fel, ebből 5200 mozdonyfűtő, 875 salakozó, 320 kazánkovács volt.¹¹ Ezek az emberek új, korszerű munkaterületre kerültek.

Szibéria villamosítása elősegíti az újonnan meghódított körzetek gyors benépesítését. Ezt az irkutszki terület példáján lehet a legjobban megfigyelni, ahol az ötvenes években kezdődtek az óriási vízierőmű-építések. Amíg 1955 és 1970 között Kelet-Szibéria lakosságának létszáma 10 %-kal növekedett, addig az irkutszki terület lakosságáé 32 %-kal. Bratszkban, ahol óriási vízierőmű épült, a fent említett időszakban a lakosság száma 13-szorosára nőtt. Az erőmű-építkezések nyomán új települések jöttek létre Szibéria többi körzetében is. A krasznojarszki vízierőmű mellett felépült a 30 ezer lakosú Divnogorszk. Sokezer ember települt át a Viljui és a Hantajka folyó partjára, a hatalmas északi vízierőművekhez. Több ezer ember lakik immár a hatalmas hőerőművek (Tom Uszinszk, Belovo, Nazarovo, dél-kuznyeckai medence) építkezési területein. Még több ember érke-

⁷ V. I. Lenin: Összes (oroszul), 5. köt. 151.

⁸ A. E. Probst: Voproszju pazmescsenija szocialiszticeszkoi promüslennosztii. Moszkva, Nauka, 1971. 257.

⁹ „Narodnoe hozjajsztvo SzSzsR v 1970 g.” Moszkva, Sztatisztika, 1971. 161—162; „Narodnoe hozjajsztvo RSzFSzR v 1965 g.” Moszkva, Sztatisztika, 1966. 74; „Narodnoe hozjajsztvo RSzFSzR v 1970 g.” Moszkva, Sztatisztika, 1971. 63.

¹⁰ „Vosztočno-Szibirszkaja pravda”, 1960. június 30.

¹¹ „Vosztočno-Szibirszkaja elektrieszkaja”. Irkutszk, 1972. 257.

zett azokba a gyárakba, üzemekbe és bányákba, amelyek a szibériai erőművek által termelt energiával működnek.

A nagy víztárolók építése nyomán végbement a lakosság körzeten belüli áttelepülése is. Az irkutszki vízierőmű építése során elárasztásra került területről 18 ezer, a novoszibirszki övezetből 30 ezer, a krasznojarszkból 40 ezer, a bratszki-ból 70 ezer embert kellett áttelepíteni. A régi települések helyett új, hatalmas, modern lakótelepeket hoztak létre. A bratszki víztároló területén megszüntetett 249 település helyett 68 nagy, szocialista típusú település épült, tágas iskolákkal, gyermekintézményekkel, klubokkal és kultúrházakkal. Az új helyre költöztetett települések között akad olyan is, amelyik 2—300 évvel ezelőtt jött létre, pl. Bratszk, Olonyi. Az új Bratszk szép, modern város, amelyben sok iskola, áruház, gyermekintézmény, klub, filmszínház, könyvtár s sportcsarnok van. Nevét jól ismerik a Szovjetunió határain túl is.

*

A jelentősebb társadalmi-gazdasági következményeken kívül az erőmű-építkezések jelentős hatással vannak a környezetre; a táj arculatára, az éghajlatra, a növény- és állatvilágra, a vízmedencékre és a légtérre.

2. táblázat. Szibéria működő és épülő vízierőműveinek víztárolói¹²

Folyómedence	Szám	Vízfelszín km ²	Árterület km ²	Kőbtartalom km ³
Ob-Irtis	5	6 724	4 329	63,4
Angara—Jenyiszej	6	43 300	11 971	411,8
Lena	2	2 021	1 852	30,4
Összesen	13	52 045	18 152	505,6

Az óriási vízierőművek építésekor nagy víztárolókat (2. táblázat) hoztak létre, amelyek területüket és kőbtartalmukat tekintve vetélkednek a természetes víztárolókkal. Csak egyedül a bratszki víztároló megtöltéséhez az Angarát két évig kellett visszatartani az erőmű-központ duzzasztógátjai között. Ez a víztároló kőbtartalmát tekintve a világ legnagyobb mesterséges víztárolói (Owen-Falld — Uganda; Kariba — Rhodesia; Szadd-El Aali — EAK; Manicuagan — Kanada)¹³ közé tartozik. A bratszki víztároló az Angara és az Oka partján terül el 1000 km-nél hosszabb szakaszon és az irkutszki terület hét járásának területét érinti.¹⁴ Felülete 5500 km², kőbtartalma 179 milliárd m³. Szélessége 5—20 km, mélysége 5—110 m.¹⁵ Az óriási vízfelületen tengert idéző hullámok csapkodnak. Ez az óriási víztároló lényegesen megváltoztatta az irkutszki terület központi övezetének arculatát.

¹² A táblázat adatainak forrásai: „Energeticseszkie reszurszű SzSzSzR”. Gidroenergeticseszkiye perzurszű. Moszkva, Nauka, 1967. 314—315; Az idézett műhöz képest a számításoknál annyi változást eszközöltem, hogy figyelembe vettem a mű megjelenése után üzembe helyezett vízierőműveket is.

¹³ „Energetika mira v cifrah. (Ékonomiko-sztatiszticseszki szpravocsnik).” Moszkva, 1969. 30.

¹⁴ „Bratszkaja GÉSZ. Szbornik dokumentov i materialov”. Irkutszk, 1967. II. köt. 430.

¹⁵ Uo. 427—428.

A terület déli részén hasonló hatással volt az irkutszki erőmű duzzasztóművének felöltése. Ez a vízierőmű 1 méterrel emelte meg a világ legnagyobb édesvízű tavának, a Bajkál-tónak többéves átlagszintjét, aminek következtében az irkutszki terület három, s a Burját Autonóm SzSzk öt járásában megváltozott a tó partvonala. A teljes Angara-Jenysiszej vízierőműrendszer víztárolóinak összterülete 45 ezer km². (Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy a Bajkál tó felszíne 31,5 ezer km².)

A víztárolók létesítése nyomán zuhatagok tűnnek el, sekély vltű folyószakaszok válnak hajózhatóvá. A bratszki tenger feltöltése nyomán pl. eltűntek az angarai zuhatagok és így a folyó 1000 km hosszúságban hajózhatóvá vált. Irkutszktól a bratszki erőmű gátjáig akadálytalanul eljuthatnak a legnagyobb hajók is. A novoszibirszki vízierőmű felépítése után lényegesen javultak a hajózási viszonyok az Ob folyón is, ahol biztosítva van a hajózható úthoz szükséges mélység. A hajózási időszakokban a folyó minimális vízmennyisége megkésztéreződött, biztosítva ezáltal a hajózási mélységet. A szabályozott folyó most már egész évre biztosította a városok és munkástelepek vízelvezető berendezéseinek működését. A krasznojarszki vízierőmű építése hasonló hatást gyakorol a Jenysiszej vidékére. Az Angara—Jenysiszej-i vízierőmű-rendszer elkészülte után a hajók a Bajkál tóról valamint a Jenysiszej felső szakaszáról kijuthatnak majd a Kara-tengerre.

A mesterséges tengerek jelentősen befolyásolják a 3—10 km széles parti övezet klímáját: mérsékeltebbé válik a hőmérséklet-ingadozás, magasabb lesz a levegő páratartalma, erősebb a szélesebbesség. A víztárolók elárasztása után a nehezen beálló szilaj patakok szelíd folyásúvá váltak, hamar befagytak. A nagy folyókat viszont (az Angarát, a Jenysiszejt és az Obot) éppen fordítva, a duzzasztóművektől lejjebb sok kilométeres távon már nem borítja jég. A Jenysiszej például a krasznojarszki víztároló után 200 km hosszan nem fagy be. A jégmentes folyószakaszokon télre ottmaradnak a vízi vadak, tovább folyik a halászat.

A víztárolók kihatnak az egyes körzetek *növény- és állatvilágára is*. Az árterületen általában gyakran óriási méretekben kiirtják a növényzetet. A bratszki víztároló teknőjének a készítésekor kb. 36 millió m³ fát vágta ki. Megközelítőleg ugyanennyit kell majd kivágni az Alsó-Tunduszkka mellett épülő vízierőmű körzetében is. Hogyan értékeljük ezt a tényt? A víztároló övezetének megtisztítása természetesen csökkenti az ország fakészletét, helyes kitermelés esetén azonban a fa nem vész kárba, hanem a népgazdaságban nyer felhasználást. Az erdők, bokrok és más szárazföldi növényzet helyett a víztárolók feltöltése után fejlődni kezdenek az algák, planktonok, eleséget jelentve a vízi világ lakói számára.

A nagy víztárolók elősegítik egyes állatfajták megjelenését, más fajták kihalását. A bratszki, irkutszki, novoszibirszki víztárolókba új halfajtákat kezdtek telepíteni. Mivel a víztárolók termőföldeket is előtörttek, lényegesen megnőtt a haltáplálék mennyisége. A víztárolóknál dolgozó halászok munkájának termelékenységé jóval magasabb, mint a természetes folyókon dolgozóké.¹⁷

Megjegyzendő azonban, hogy mivel a víztárolókat egyes halfajták ivásakor elzárják, ezek állománya csökken.¹⁸ A novoszibirszki vízierőmű gátja az Ob folyón a tokhalak 40 %-ának és a nyelmalazac 70 %-ának állta útját az ivás idején. A gátnál lerakódott ikrát elpusztítják a ragadozók (a sügér, a folyami menyhal). Az

¹⁶ „Energeticeszkie reszurszű SzSzsR. Hidroenergeticeszkie reszurszű.” Moszkva, 1967. 306.

¹⁷ Uo. 308.

¹⁸ „Pravda”, 1966. január 13.

értékes halfajták kifogása végeredményben jelentősen csökkent. Hasonló a helyzet az Irtis folyón az usztykamenogorszki vízierőmű felépítése, a Csulima folyón pedig a babarinovói hőerőmű létesítése óta.¹⁹

Télen a vízszint csökken, és ezért egyes esetekben elpusztulnak azok a halak, amelyeket a lesüllyedő jég a mederhez szorít. A víztárolók felújításának tavaszi időszaka gyakran károsan hat a sekély vízű részeken lerakott ikrákra. A halgazdasági szakemberek véleménye szerint amilyen mértékben a halak alkalmazkodnak az új körülményekhez, olyan mértékben csökken a víztárolók negatív hatása a halállomány újratermelődésére.

A víztárolók létesítése számos esetben egyes állati organizmusok teljes pusztulását eredményezte. Az Angara zuhatagainak elöntése révén pl. Bratszk környékén csökkent azoknak a tajgai férgeknek a száma, amelyek évszázadokon át sok szenvedést okoztak embernek, állatnak egyaránt. A rovarok korábbi kirajzási helyének utólagos vegyszeres kezelése nyomán lehetővé vált mintegy 100 ezer km² terület megtisztítása a rovaroktól. Ez egy ország területének felel meg.

A jövőben felépülő újabb vízierőművek fokozzák az emberi beavatkozás hatását Szibéria természetében. Felmerül a kérdés: miképpen fog ez hatni a térség természeti és éghajlati viszonyaira? Válasz a kérdésre ma még nincs. Egy azonban világos, mégpedig az, hogy Szibériában, különösen pedig Kelet-Szibériában a nagy víztárolók létesítéséből eredő negatívumok aránya összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a Szovjetunió európai részén. Szibériában a víztárolókat elsősorban gyéren lakott, hegyvidéki vagy az örök fagy birodalmához tartozó körzetekben létesítik. Itt nem-termő vagy művelés alá alig vont területeket árasztanak el vízzel. A víztárolók általában szűk folyóvölgyeket töltenek meg, ahol nagy mélységük révén nagy nyomást tudnak biztosítani a turbinák számára. A szajani vízierőmű pl., amelynek kapacitása csaknem háromszorosa a volgai Lenin vízierőműnek, tízszer kisebb területű víztárolóval fog rendelkezni. Az árterületen körülbelül negyven kis település van, 10 ezernél kevesebb lakossal.

Kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkeznek a nyugat-szibériai víztárolók. Amíg az Angara menti vízierőművek építése során 1 millió kWó villamosenergia termeléséhez 15,9 hektár földterületet kell elárasztani, addig az Ob mentén 125,3 hektárt. Az angarai vízierőmű-rendszer vízierőműveinek építési költségein belül a víztárolók építésére fordított kiadások aránya 14 %, az Ob mentén pedig 23 %.²⁰ A kapacitás és a gazdasági hatékonyság szempontjából nem túl jelentős a novoszibirszki vízierőmű, mely hatalmas területet — 1072 km² — foglal el. Partjainak módosítása most is folyik. 1957—1968 között az elveszített földterület 1300 hektárt tett ki. A víztároló üzembehelyezése óta eltelt 15 év alatt évi átlagban 5,98 millió m³ talaj került bele a partbeomlásokkor. A beleömlő folyókból származó hordalék körülbelül ugyanilyen mennyiségű. Az üzemeltetés kezdetén az eliszapodás mértéke kétszer volt nagyobb a tervezettnél.²¹

¹⁹ A. An. *Petkovics*: Problemü röbnogo hozjajsztva Ob'-Irtüsszkogo baszszejna pri uszlovij sztoritel'sztva Nizse-Obszkoj GÉSZ. „Gidrosztroitel'stvo i pübnoc hozjajsztvo v Nizsnej Obi”. Tjumeny, 1966. 110; A. H. *Petrova*: Esztesztvennoe vozproizvodstvo nel'mü v Ob'-Irtüsszkom baszszejne v uszlovijah gidrosztroitel'sztva. „Problemü pübnogo hozjajsztva vodojonomov Szibiri”. Tjumeny, 1971. 248.

²⁰ „Razvitie proizvoditel'nüh szil Vosztoesnoj Szibiri. Énergetika”. Izd. AN SzSzSzR, Moszkva, 1960. 183.

²¹ Sz. G. *Bejrom*; N. V. *Vosztrjakova*; V. M. *Sirokov*: Izmenenie prirodñüh uszlovij v szrednej Obi poszle szozdaniya Novoszibirszkoj GÉSZ. Novoszibirszk, Nauka, 1973. 38, 132, 134.

A hőerőművek és a nagy mennyiségű villamosenergiát felhasználó ipari vállalatok nagyfokú koncentrációja a légkör és a víztárolók elszennyeződéséhez vezet. Ez különösen szembetűnő a kuznyeck-i medencében és az irkutszk-cseremhovoí járásban, ahol sok ipari melléktermék kerül a levegőbe és a vízmedencékbe. A hamuval együtt nátriumanhidrid is kerül a levegőbe, amely annak páratartalmával elvegyülve kénsavat alkot, kedvezőtlenül hatva az élő szervezetre. Az ipari szennyvizek különösen szennyezettek a vegyi üzemekben és az alumíniumgyártó vállalatoknál. Amikor a bauxitból kivonják a timföldet, nagy mennyiségű iszap keletkezik, amelyet ugyan speciálisan kijelölt helyekre szivattyúznak, néha azonban bekerül a víztárolókba és elszennyezi azokat. A folyók — mindenekelőtt az Angara — elszennyeződésében közrejátszott a bratszki víztároló feltöltése, mivel a víz áramlási sebessége csökkent. Főként az Ob—Irtis medence számos folyóját szennyezi az olajtermelő és feldolgozó üzemek levezető csatornája; ennek következtében csökken a víz oxigéntartalma, viszont oxidálódása fokozódik, szervesetlen anyag tartalma nő, megváltozik az íze és az illata.

A jelenleg Szibériában folyó energiaipari építkezések tehát a kedvező társadalmi-gazdasági következmények mellett *bizonyos negatív tendenciával* is bírnak. Az ember hatása a természetre: azaz nagy erőművek (főként vízierőművek) létesítése, méreteiben a geológiai folyamatokra emlékeztet, magában rejtve a bioszféra-egyensúly felborításának veszélyét.

Az energiaipari építkezések negatív következményeinek a megelőzése érdekében meg kell gyorsítani a hatékony tisztítóberendezések üzembehelyezését és korlátozni kell a környezet szennyezését. Ezen a téren már sok minden történt. Az SzKP XXIV. kongresszusának határozatai, „A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok vízügyi törvényhozásának alapjai”, az OSzSzsZK természetvédelmi törvénye, a Szovjetunió Minisztertanácsának rendelete „A víztárolókban levő halállomány védelmének fokozására irányuló intézkedésekről”, az OSzSzsZK Minisztertanácsának rendelete „Az ipari szennyvizek és a légkörbe kerülő ipari szennyező gázok tisztítását szolgáló berendezések felállítása terén meglevő hiányosságokról”, valamint a szovjet kormány számos más intézkedése²² alapján Szibériában nagy munkát folytatnak a *természetvédelem* terén. Szibériára vonatkozóan néhány speciális kormányrendeletet hoztak, mint pl. „A Bajkál tó természeti komplexumának megőrzésére és ésszerű felhasználására irányuló intézkedések”, valamint „Az Ob—Irtis medence víztárolóinak tisztítatlan szennyvízzel történő elszennyeződésének megakadályozására irányuló intézkedések”. Ezek a rendeletek szigorúan szabályozzák a szibériai nagy folyómedencék vízhasználatát, megtiltják tisztítatlan ipari vagy háztartási szennyvizek leeresztését, fokozzák az ellenőrzést a tisztítóberendezések időben történő felszerelése, a helyes erdőgazdálkodás és az erdőalap ésszerű felhasználása terén.²³

A szibériai természet-védelmi intézkedések mindenekelőtt arra irányulnak, hogy korlátozzák olyan energiaipari objektumok építését, amelyek különösen veszélyesek lehetnek az élőlényekre és környezetükre. Jelenleg lekerült a napirendről az Alsó-Ob menti vízierőmű felépítése, s ezáltal az Ob völgyében 51 582 km² terület mentesül az elárasztástól. Ebből 16 230 km² erdőség, 11 350 m² pedig

²² Az SzKP XXIV. kongresszusa. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 247; „Ohrana prirodü. szbornik pravovüh aktov”. Moszkva, 1971. 10—19, 263—279, 286—287, 329—330.

²³ „Ohrana prirodü. Szbornik normativnüh aktov”. Moszkva, 1971. 293—294, 297—298.

kaszáló. Ennek következtében Nyugat-Szibéria hatalmas északi területei nem mocsarasodnak el, az Ob alsó és középső folyásánál a tokhalak és más értékes halfajták nagy tartalékállománya megmarad. Az Alsó-Ob menti vízierőmű helyett épül az olajjal együtt feltörő gázzal működő szurgutszki hőerőmű, amely sokkal gazdaságosabb, de kevésbé veszélyes az élőlényekre és környezetükre.

A kurnyecki medencében levő ipari vállalatok szennyvizeinek tisztítása érdekében tett intézkedések azt eredményezték, hogy csökkent a Tom folyó elszennyeződése. Egyes szakaszain, ahol korábban minden élőlény elpusztult, újra megindulhatott a halászat. Annak eredményeként, hogy az ipari vállalatok kéményeire nagyobb hatékonyságú szűrőket szereltek, egyes ipari központokban csökkent a levegő szennyezettsége. Ebben fontos szerepet játszott az is, hogy a kisebb, nem gazdaságos erőműveket és kazánokat felszámolták. Csak egyedül 1965-ben az irkutszki területen 101, Krasznojarszk vidékén pedig 127 kis kapacitású erőművet szüntettek meg. Az ipari és a háztartási fogyasztók mindinkább áttérnek a központi villamosáram- és hőellátásra. Az 1970-es évek elejére a szibériai lakott területeknek mintegy 90 %-át már központilag látták el villamosenergiával.

Az eddig megtett intézkedések és a környezetvédelem távlati tervei alapján remélhető, hogy Szibéria nyersanyag- és energiatartalékainak fokozódó felhasználása nem okoz nagy kárt sem az embereknek, sem a természetben, s hozzájárul ahhoz, hogy a térség termelőerői fejlődjenek, a lakosság életszínvonala pedig emelkedjék.

²⁴ Z. M. Kipper: *Kratkaja gidrologicseskaja harakterisztika Nizsne-Obszkogo vodohraniliscsa*. „Gidrosztoitel'sztvo i pübhoje hozjajsztvo v Nizsnej Obi”. Tjumeny, 1966. 7.

A szibériai konferenciáról

A Magyar-Szovjet Vegyesbizottság 1974. július 21.—augusztus 2. között tudományos tanácskozást és tanulmányutat rendezett a Szovjetunióban.

A szovjet delegáció tagjai: J. V. Bromlej akad. lev. tag, a Vegyesbizottság szovjet tagozatának alelnöke, T. M. Iszlamov a tört. tud. doktora, a szovjet tagozat alelnöke, V. P. Susarin a tört. tud. kandidátusa, a szovjet tagozat titkára.

A magyar delegáció tagjai: Sinkovics István, az ELTE professzora, a magyar tagozat alelnöke, Bartha Antal a tört. tud. kandidátusa, a Történettudományi Intézet főmunkatársa, a magyar tagozat titkára, Mayer Mária a tört. tud. kandidátusa, a Történettudományi Intézet munkatársa, a magyar tagozat helyettes titkára, Balogh Sándor a tört. tud. doktora, az ELTE professzora, Glatz Ferenc a Történettudományi Intézet munkatársa, Kónya Sándor a tört. tud. kandidátusa, az MTA Társadalomtudományi Főosztálya vezetője, L. Nagy Zsuzsa a tört. tud. kandidátusa, a Történettudományi Intézet főmunkatársa, Ránki György a tört. tud. doktora, a Történettudományi Intézet h. igazgatója.

A magyar delegáció július 22-én érkezett Moszkva érintésével Novoszibirszkbe, ahol először megtekintette a Nyugat-Szibéria történetéről összeállított kiállítást, majd 23—24—25-én három napos konferencián vett részt. A konferencia témája „Az ember és a természeti környezet kölcsönviszonya a legrégibb időkől napjainkig”. A két delegáció tagjain kívül részt vett a konferencián: V. V. Alekszejev, a tört. tud. kand., a SzUTA SzR TFFI h. igazgatója, I. V. Komo-gorcev a tört. tud. doktora, a SzUTA SzR TFFI osztályvezetője, V. I. Bojko, a filoz. tud. kand. a TFFI szociológiai osztályának vezetője, V. A. Tyimohin a tört. tud. kandidátusa, a TFFI tud. munkatársa, N. N. Lamin a TFFI tud. munkatársa, X. Y. Andrijanov a tört. tud. kand. a TFFI munkatársa, A. I. Moszkovszkij a tört. tud. doktora, O. M. Vilkov a Skanzen igazgatója, I. I. Geliscsev a TFFI filozófiai osztályának vezetője. A konferencia színhelye a Novoszibirszk melletti Akadengorodok, ahol 22 tudományos intézet működik, köztük 2 társadalomtudományi jellegű (Közgazdasági Intézet, valamint a Történeti—filológiai—filozófiai Intézet).

A konferencia megnyitása után V. V. Alekszejev a TFFI igazgatóhelyettese ismertette a résztvevőkkel az Intézet működését, az ott folyó kutatásokat (többek között a polgárháború internacionelistáiról), majd Sinkovics István a magyar, illetve J. V. Bromlej, a szovjet delegáció vezetője üdvözölték a megjelenteket.

Elsőnek Ránki György előadása hangzott el, mely a tudományos technikai forradalom és a nyersanyagkincsek kiaknázásának kérdésével foglalkozott.

Az előadás történetileg végigkísérte a legfontosabb energiaforrások és azok felhasználásának változását és bemutatta azokat az összefüggéseket, amelyek a fa, a szén, az olaj, majd újabban az atom, mint energiaforrásnak a megjelenése, továbbá a gazdaságfejlődés különböző lehetőségei és irányzatai és a tudományos kutatás között fennállnak. Utalt azokra a gazdasági teóriákra, amelyek a tudományos és technikai átalakulást elszakítják a társadalmi folyamatoktól, valamint amelyek az új nyersanyagforrások kiterjesztésére irányuló igényt a XIX. század végén, a XX. század elején elszakítják az imperializmus kolonizációs folyamataitól.

A továbbiakban előadásában azokról az új jelenségekről szólt, melyek a természeti kincsek és nyersanyagforrások felkutatásában és ebben az értelemben az egész gazdasági fejlődés folyamatában a tudomány szerepét elsőrendűvé tették.

Előadásának további részében a magyar gazdasági fejlődés történeti menetében mutatta be a nyersanyagok szerepét, részletesen elemezve a századforduló körüli, valamint a két világháború közötti helyzetet, majd a felszabadulás utáni gazdasági fejlődésnek, az ország nyersanyagellátásával való összekapcsolódását vizsgálta. Elmondotta: bár ismert, hogy Magyarország számos alapvető nyersanyagban hiányt szenved, egyoldalúság lenne csak nyersanyagszegénységről beszélni, mivel ez a nézet figyelmen kívül hagyja a mezőgazdaság, illetve a mezőgazdasági ipar nyersanyagait, valamint néhány más fontos nyersanyagot. Az azonban tény,

hogy néhány alapvető ipari nyersanyag tekintetében Magyarország nem képes hazai szükségletét fedezni, jellelhet ehhez a tudományos kutatások stb. segítségével messze nagyobb nyersanyagincseket fedeztek fel az országban, mintsem arra korábban számítottak.

Miután áttekintést adott a legfontosabb nyersanyagszükséglet belső kielégítésének lehetőségéről, utalt arra, hogy a tudományos technikai forradalom és a nyersanyag-ellátottság összefüggését Magyarországon nem lehet csupán hazai szempontból nézni. A KGST keretében mindenekelőtt a Szovjetunió révén az új nyersanyagfelhasználás lehetőségei közvetve Magyarországon is adva vannak. A KGST együttműködés kiépítése azonban számos technikai, közlekedési és költség problémának a megoldását igényli és csak annak a kielégítő rendezése esetén látszik teljesen biztosítotttnak, hogy Magyarország gazdasága fel tudja használni a tudományos technikai forradalom igényeinek megfelelő új kutatási eredményeket és az ehhez szükséges nyersanyagokat.

Ezután *N. N. Andrijanov* „Az ember és környezete: a kérdés történettudományi, néprajz- és földrajztudományi aspektusai” c. előadásában az egyes társadalom- és természettudományos kutatási ágak komplex együttműködésének jelentőségét hangoztatta, mint amely az egyetlen útja lehet az ilyen általános, az egész emberiség történelmének oly sok együttfutó jelenségét átfogó téma, mint „az ember és környezet” kidolgozásának. — *Bartha Antal* előadásával zárult az első nap tudományos programja.

Bartha Antal „Nyugat-Szibéria és az ugor őstörténet” c. előadása a régészeti műveltségek hordozói népi azonosításának kérdésével foglalkozik. Elemzi azokat a nyitott és problematikus módszertani valamint elméleti kérdéseket, amelyek nehezítik a régészeti etnokultúrák népi azonosítását.

Neves szovjet tudósok, *Á. P. Okladnyikov*, *V. N. Csernecov*, *N. N. Gurina* és sokan mások rámutattak arra, hogy az i. e. 6. évezredtől az i. e. 4—3. évezred fordulójáig az Angara—Bajkál vidékétől Finnorszáig terjedő északi erdősávban közös vonásokkal rendelkező régészeti műveltség alakult ki. Az óriási terület közös arculatú műveltsége több lokális csoportra bomlik. *V. N. Csernecov* úgy vélte, hogy a kérdéses műveltség az Aral és Kaspi közéről érkezett európidok és a tajgai mongoloidok keveredéséből alakult ki. Úgy következtetett, hogy az óriási területen az uráli ősnép, azaz a finnugor és szamojéd népek elődei éltek.

Tekintetbe kell azonban venni, hogy a természeti feltételek azonossága az északi erdősávban jelentős mértékben meghatározta a műveltség közös vonásait, mert hiszen az újabb kőkorszakban a létfenntartó tevékenység módját és eszközeit a természeti feltételek jelentős mértékben meghatározták. Ezért a műveltségi egyezés okai között az ökológiai feltételek azonossága jelentős szerepet játszott. Előállhat olyan helyzet, hogy a műveltség természeti feltételekből következő egyezése etnikai jegyként értelmeződik a tudományban, ami nem bizonyos, hogy helyes megoldás. Szembetűnő, hogy Kelet-Európában a Donyec és a Dnyeper folyók közötti ligetes sztyeppén, az északival szinkron régészeti műveltség, szinte teljesen azonos a tajgai műveltséggel. Ennek az egyezésnek alapján fel kellene tételeznünk, hogy a Donyec és a Dnyeper közének újabb kőkori népessége az uráli, vagy vele rokon ősnép volt.

V. N. Csernecov, *F. G. Gening* azon a véleményen vannak, hogy az ugor népek elődei az Ob folyó középső vidékén éltek, de ugyanakkor feltételezték azt is, hogy a bronzkortól a kora vaskorig (i. e. 2. évezred közepétől az i. sz. III—IV. évszázad fordulójáig) egyfelől az Aral- és Kaspi-tó közéről, másfelől a Minuszinszki Medencéből, egymást követő hullámokban ugor elemek érkeztek a középső Ob visékére. Ebből a magyarázatból az következne, hogy az őssugorok éltek az Aralától délre és a Minuszinszki Medencében is. S a két körzetből vándoroltak északra az Ob folyó középső szakaszára. Régészeti leletanyag adatolja, hogy ezekről a területekről a jelzett időhatárok között egymást követően érkeztek műveltségi hatások s bizonyára hordozóik is a középső Ob területére. A nyitott és problematikus kérdés az, hogy milyen népességgel azonosíthatjuk e bevándorló műveltségi hatásoknak a hordozóit.

Sajnos a földrajzi helynév kutatása Nyugat-Szibéria területén még hézagos. Amellett a földrajzi névanyag etnikumhoz kapcsolása és időrendi rétegzése több nyitott módszertani problémába ütközik. Kétségtelen azonban, hogy a földrajzi helynév anyag alkalmazásával kapunk támpontokat, melyek korrelációját a régészeti műveltségekkel külön kell tisztázni.

Az előadás arra a következtetésre jutott, hogy az őstörténeti kutatásokban a területi etnokultúrák vizsgálatában, az „anonim” őstörténetben megbízhatóan adatolt ismereteket tud a tudomány felmutatni. Azonban a ma élő népek ősi etnikai előzményeinek feltárásának megbízható adatolásában a módszertani és elméleti problémák még megoldásra várnak. Közülük az egyik, a ma élő népek távoli elődei és a régészeti műveltségek közötti korreláció problémája.

Július 24-én *I. V. Komogorcev*—*N. N. Lamin* előadása hangzott el „Szibéria természeti kincseinek megőrzése és racionális felhasználása az Októberi Forradalom után” címmel, ki-domborítva mindenekelőtt Szibéria hatalmas nyersanyagkészletének mind gyorsabb feltárá-

sát, s ezzel párhuzamosan magának Szibériának rohamos ipari-technikai fejlődését. — V. V. Alekszejev (ld. fentebb teljes szövegében) és Fodor Judit előadásai következtek.

Fodor Judit „A nyersanyagok szerepe az emberiség jövőjében” c. referátumában ismertette a polgári közgazdászok és jövőkutatók azon nézeteit, melyekben félelmüket fogalmazták meg afölött, hogy az emberiséget a nyersanyagkészletek kimerülésének veszélye fenyegeti. Intézkedéseket javasolnak ennek megelőzésére: „hosszútávú gazdaságpolitika” érvényrejtését, különösen a nyersanyagfelhasználás terén, egy „globális világmodell” felállítását, melyben még az egyes országok export—import tevékenysége is szabályozást nyerne. A másik, széles körben elterjedt elmélet a „technikai optimizmus”, amely a nyersanyagfogyasztás jelenlegi összetételét adotttnak véve igyekszik bizonyítani a kimerülő nyersanyagkészletek technikai úton való pótolhatóságát. Fodor Judit először az első elmélet alapgondolatát (a The Limits to Growth) veszi kritika alá, mondván, hogy képviselői nem számolnak a világ politikailag-gazdaságilag nem egységes voltával, a kapitalista, a szocialista világrendszer különbözőségével és a harmadik világ létevel. Ezzel függ össze az a másik két ellenvetése is, hogy 1. vajon a kapitalista országok gazdaságában egyáltalán mennyire lehetne érvényre juttatni egy adott tervszerűséget, hiszen azzal a rendszer lényege szemben áll; 2. amennyiben az energiaszolgáltatás növekedéséhez bele kellene „nyúlni”, a világ gazdaság melyik pontján kezdenék azt el.

A technikai optimizmus hívei azt tévesztik szem elől, hogy ha feltétlenül igaz, miszerint az ember (elvileg) minden kimerülő nyersanyagot pótolni tud, akár újrafelhasználás, akár mesterséges előállítás, akár helyettesítés útján, de az energia ilyen „visszanyerésének” „ára” van, hiszen mindez a természetben okoz változásokat; a technika, „amellyel az ész cselt vet a természetnek, csak a természetet magát kihasználva, tehát figyelembevéve működtethető”. Nem is szólva arról: a technikai tevékenység gyakran annyira költséges, hogy terméke már nem is éri el a kívánt célt.

Fodor Judit, felhasználva a marxizmus klasszikusainak idevonatkozó fejtegetéseit, történeti anyagban bizonyította, hogy a természeti kincsek csak az emberi társadalom fejlődése egy adott szakaszában szabad a termelés számára szükséges nyersanyagokként kezelni. Hiszen mint ismeretes, éppen ismereteink fejlődése révén ismerünk fel olyan anyagokat, „nyersanyagokat”, melyek korábban teljesen értéktelennek tűntek előttünk. Az ember—természet reláció változásával szüntelenül változik a Föld természeti adottságainak az a köre, amelyet az ember „kincsnek”, értéknek tekinthet. Ugyanakkor a tudományos-technikai forradalommal a fizikai-biológiai szükségletek kielégítését szolgáló termelés egyre inkább automatizált termelési folyamatban, tehát természeti kölcsönhatásként valósul meg. Az ember—természet reláció egészében megváltozik: egyre kevésbé a termelésben és egyre kevésbé a fizikai-biológiai szükségletek kielégítése jön létre, hanem az igazán emberi, nembeli és éppen ezért mind gyorsabban és minőségileg mélyebben változó társadalmi szükségletek, a kultúra iránti és az együttműködésre irányuló igény kielégítésének bázisa lesz. És ezzel a természeti kincsek szerepe is átalakul: az ember mindenoldalú önmegvalósítását szolgálja majd.

Ezután a jelenlévő szovjet kollégák (Susarin, Tyimohin) kérdéseket tettek fel Bartha Antal előadásával kapcsolatban, illetve Susarin bizonyos pontokon vitatkozott is a szerzővel.

Július 25-én Ránki György válaszolt a szovjet kollégák (Alekszejev, Komogorcev, Bojko) kérdéseire: összehasonlította a szibériai és a magyarországi víziergia felhasználását, beszélt a szén, az olaj, mint energiaforrás magyarországi jelentőségéről, valamint azokról a lehetőségekről, melyeket Magyarországnak a KGST országaival, mindenekelőtt a Szovjetunióval történő együttműködés hozhat az energiaellátás terén.

J. V. Komogorcev és V. V. Alekszejev a Szovjetunióban folyó geológiai méretű természet-átalakítások történeti körülményeiről kapott kérdésekre (L. Nagy Zsuzsa, Balogh Sándor, Glatz Ferenc) válaszolt. Komogorcev ennek során elsősorban Szibériának az egész szovjet gazdaságban elfoglalt s 1917-től mind inkább erősödő súlyponti helyzetét ismertette, Alekszejev pedig részletes táblázatokkal illusztrálva vázolta azokat a természetátalakító kihatásokat, melyeket a szibériai energetikai rendszer kiépítése hozott illetve hoz magával. Részletesen szólt azokról a tudománytörténetileg és ugyanakkor aktuális, tudománypolitikai szempontokból is figyelemreméltó történeti kultúra-mentő munkálatokról, melyek a nagy erőművek építését megelőzik, ismertette az ezzel kapcsolatos szakemberhiányt és a mind következősebb tervek nyomán fokozódó szakemberigényt (régész, néprajzos, szociológus stb.). — Ezután V. I. Bojko tartott előszóban előadást a Szibériában élő kis népek utóbbi évtizedekbeli történetéről. A rendkívül szűnes, sokoldalú történeti-szociográfiai felmérések eredményeit a halász-vadász nomád társadalmi szintből még alig kiemelkedett népek életéről több, kutatás-módszertanilag sem érdektelen kérdés követte. A felmérések kiterjedtek a gyakran maroknyi kis népek társadalmi struktúrájára, hitvilágára, munkaeszközeire, viseleteire, a gyermekek intelligencia-szintjére stb. A szerző ismertette a primitív népek hallatlanul gyors társadalmi fejlődését, azok „kiegészülését” ún. teljes társadalommá (munkásosztállyal, kolhozparasztsággal, értelmiséggel), majd azokról a gondokról beszélt, melyek a tudomány előtt állnak a kis népek értékes ősi népi tradi-

cióinak megőrzése, ill. megmentése terén, s melyre a szovjet nemzetiségpolitika igen nagy gondot fordít.

A konferencián résztvevő magyar delegáció tagjai visszautazásuk előtt több, a közös ülésszak témáihoz közelálló történeti emlékekkel ismerkedhettek meg. A Bajkál-tavon tett hajóút során megtekinthették Orkhonban a világhírű sziklarajzok lelőhelyét, másik állomásozásuk során az i. e. élt nomád pásztornép, a hurikánok temetkezési helyének feltárását, kultúrájuk eddig napfényre került emlékeit. A Burját Köztársaság fővárosában, Ulan-Ude-ben tett látogatás során a helyi múzeumok gazdag néprajzi-történeti anyaga arra hívta fel a figyelmet, hogy a történeti múzeumi anyaggyűjtést mennyivel szélesebbkörűen folytatják, mint az európai múzeumokban, mennyire szerves része a „kortörténeti” történeti anyagnak az eszközök, használati tárgyak, viselet, hitvilág fennmaradt emlékei. Az is világossá vált — épp az itteni tárgyi emlékek megtekintése révén —, hogy mind a magyarországi, mind a szovjetunióbeli kutatómunka előrehaladása ellenére az 1918-tól Szibériában tevékenykedő magyar internacionalisták szerepének beható megvilágításától még igen sok, a Szovjetunió történetére vonatkozóan is, új mozzanat kirajzolódása várható.

VISSI ZSUZSA

Közigazgatástörténet — társadalomtörténet

(Megjegyzések a késő-feudalizmuskori várostörténet legújabb irodalmához)

A magyarországi kései feudalizmus közigazgatásának történeti irodalmát olvasva az első lényegi kérdésnek az a kézenfekvő megállapítás tetszik — első pillanatra —, hogy az úgynevezett hivataltörténet nem pusztán segédanyag a korszak különböző történeti problémáit kutató történetész számára. A gazdasági, társadalmi, politikai élet egyes oldalainak feltárásakor szinte mindig szembetalálkozik a kutató az államigazgatás, a helyi önkormányzatok működésének valamelyik jelenségével. Különösen akkor érvényes ez, ha nem csupán valamely közigazgatási egység szervezeti-ügyviteli, „bürokratikus” feladatait, hanem működésének minden közelebbi és távolabbi, politikai, gazdasági és egyéb kihatását elemezzük.

Ohatatlanul felvetődik a kérdés: van-e valójában „klasszikus értelemben vett” hivataltörténet. Hiszen még a fentebb említett ügyviteli, belső szervezési kérdések tárgyilagos történeti elemzésénél sem kerülhetjük el a korszak érintett tényezőinek vizsgálatát, mert különben tanulmányunk csak levéltári kutatási segédletként használható, bármilyen alapos is. Ezzel azonban már ad abszurdum vittük a kérdést, hiszen éppen az utóbbi években megjelent szakirodalom bizonyítja, hogy az újabb kutatások éppen más, a közigazgatástörténet szélesebb felfogása felé mutató irányt vesznek.

Látszatra, csak a bibliográfiákat forgatva nagyon kevés igazgatástörténeti tanulmány jelenik meg a XVII—XVIII. századi magyar történelemről. Ez azonban valóban csak látszat, mert több — kisebb-nagyobb tanulmány, ha címében, vagy egész terjedelmében nem is —, de részleteiben mégis tárgyal vagy érint fontos, sokszor még feltáratlan igazgatási problémákat. A következőkben ezzel a kiséssel talán szertefutó történeti irodalommal kapcsolatban szeretnénk néhány megjegyzést tenni, illetve az irodalom eredményeit a címben is jelzett témakörben kiemelni, s talán bizonyos pontokon saját kezdeti kutatásainkkal ki is egészíteni...

Központi kormányszervek — városigazgatás

Az igazgatástörténeti munkák esetében is elsődleges szempont a rendelkezésre álló forrásanyag mennyiségének, milyenségének, kutathatóságának alapos tisztázása. A kutató újra és újra szemben találja magát azzal a problémával, melyre Paulinyi Oszkár mutatott rá a középkori várostörténet forráskérdéseivel kapcsolatban: az egyes ügymenetek rekonstrukciójához legtöbbször csak az összes forrásörző hely, így a város-igazgatástörténet esetében a bécsi Hofkammerarchiv, a magyar kamara és a szabad királyi városok iratanyagának áttekintése szükséges.¹ Kétségtelen, hogy ez a megállapítás érvényes a közigazgatástörténeti kutatómunka

¹ Paulinyi Oszkár: A Magyar Kamara városi bizottsága. 1733—1772. Levéltári Közlemények 1963. 34. 1. sz. 33—46.

más, a városigazgatáson túl terjedő területeire is. A félig, vagy egészen e tárgyban mozgó tanulmányokat olvasva nemegyszer támad éppen azért hiányérzete az olvasónak, mert egy ügy, vagy akár egész folyamat elemzésekor nem kerül kiaknázásra minden lehetséges, a különböző szintű igazgatási szervek által termelt forrásanyag. Így pl. a helyi önkormányzati szervek kérdéseivel foglalkozó tanulmányok egy részénél hiányzik a központi kormányzati szervek kapcsolódó iratanyagának felhasználása, ami nemcsak azt hozza magával, hogy fontos adatok elkerültek a kutató figyelmét, hanem azt is, hogy a felhasznált forrásanyag kritikája sem lehet így kielégítő. Kötudomású, hogy egy-egy megye vagy város saját iratanyagából gyakran egészen más derül ki, mint amit a központi kormányzati szervekhez frott felterjesztésükben olvashattunk. Szükségtelen is hangsúlyozni, milyen veszélyeket rejt magában az, ha a kutató csak egyik vagy másik forrás — csak a helyi vagy csak a központi anyag — vizsgálata alapján von le általános következtetéseket.

A kései feudalizmus központi kormányzati szerveinek történetét tárgyaló szakirodalom az utóbbi években nagyjelentőségű művel gyarapodott.² Nagy István könyve a magyar kamaráról régóta nélkülözött kézikönyv, melyet elsősorban puritán ragaszkodása a tényanyaghoz tesz értékké. Ugyanakkor annak is kitűnő bizonyítéka ez a könyv, hogy egy hivatali szerv története nem csupán magának az intézménynek a története, hanem — mint arra korábban is utaltunk — a kor legjelentősebb politikai kérdéseinek tükrözője is lehet. A központi kormányzati szervek — melyek a bécsi uralkodó körök, az udvar akaratának közvetítői —, és a helyi önkormányzati szervek viszonyában a magyarországi gazdasági-politikai fejlődés több sajátossága tükröződik. Az örökös tartományokban meglévő bürokratikus államkormányzat és a Lajtán innen érvényesülő rendi befolyás bizonyos dualisztikus jellege³ ellenére formálisnak tűnik a rendi szervek, az országgyűlés és a megyék ellenállása a birodalom egységes kormányzására való bécsi törekvésekkel szemben. Mint Nagy István könyve is bizonyítja, a kamarai jövedelmek összbirodalmi célokra történő felhasználása a nemesség szemében nem szól a „rendi”, illetve az akkori felfogás szerint a „nemzeti érdekek” ellen. Igaz, hogy újabb pénzforrásokat már nem akartak az udvarnak átengedni, s tiltakoztak — többek között — a tanulmányi alap kamarai kezelésbe vétele ellen, és II. József hasonló, az állami pénzügy kettős (rendi és királyi) jellegének megszüntetésére irányuló kísérletei ellen. A rendi önkormányzathoz való ragaszkodás oka a nemesi adómentesség, a jobbágyság és a polgárság feletti osztályuralom biztosítása volt. Nyilván ezért elégedtek meg a rendek a magyar kamarának a bécsi udvari kamarától való látszólagos függetlenségével. Ezt a nagyon is közvetlenül politikai-gazdaságpolitikai kérdést (a függetlenség formális voltát) a szerző olyan hatásköri, ügyviteli, eljárási változásokon mutatja ki, melyek csak a hivatal működésének részletes elemzésekor tűnnek ki. S ezt, gondolom, nem túlság az azon eset egyik „iskolapéldájának” tekinteni, hogy a társadalmi-gazdasági-politikai jelenségek mélyebb megértéséhez mennyira járulhat hozzá az első pillanatra talán száraz stúdiumnak tekintett igazgatás- és hivaltörténet.

A legfontosabb rendi önkormányzati szerv, a megye szerepe sokban tisztázottnak tűnik. A kamarai és a hadügyi igazgatáson kívül minden közigazgatási és igazságszolgáltatási funkciót a megye látott el, mintegy közvetítő szerepet játszva a központi hatalom és az alattvalók között. A jövő kutatások feladata annak a kiderítése, hogy a megyék mennyire és hogyan módosították az uralkodói akaratnyilvánításokat, a végrehajtás során a rendeleteket.⁴ A központi kormányzat egyre inkább arra törekedett, hogy saját hivatalainak túlsúlyra juttatása révén kiszorítsa a megyét a közigazgatás területéről, és a „iuridicum holtvágányára tolja”.⁵ A megyék esetében tehát ha a központi kormányzati szervekkel való kapcsolatról van szó, a közigazgatás kérdése mindig politikai kérdés. Külön sajátos kérdéskört alkot a városigazgatás, a városi önkormányzat. A városi önkormányzati keretek nemcsak a szabad királyi városokban voltak meg. Egyes kiváltságos mezővárosok belső igazgatási rendszere nagyjában hasonlított a szabad királyi városokéhoz. Ilyen volt többek között Szombathely és Győr. Ez utóbbi csak a XVIII. század közepén nyerte el a szabad királyi városi rangot, de már a XVII. század elejétől szabad királyi városi jellegű önkormányzata, joggyakorlata volt. Az irodalom, még az újabban megjelenő tanulmányok is elsősorban a szabad városokkal, valamint az ilyen, kiváltságos városokkal foglalkoznak, ugyanakkor sajnos a korlátozott önkormányzattal rendelkező „hagyományos” mezővárosok kérdése háttérbe szorul.

² Nagy István: A magyar kamara 1686—1848. Bp. 1971. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivaltörténet 3.)

³ Sashegyi Oszkár: Az Abszolutizmus kori Levéltár. Bp. 1965. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 4.) 11.

⁴ Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformtörekvései és ezek végrehajtása Tolna vármegyében. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd. 1974. 183—276.

⁵ Sashegyi O.: I. m. 13.

A szabad királyi városok és kiváltságos mezővárosok kései feudális kori viszonyait tárgyaló írások között viszonylag nagy a száma a városi igazgatással foglalkozóknak. Még a nem kifejezetten igazgatótörténeti tárgyú munkákban is, — a téma természetéből adódóan — sok adatot találunk a városi igazgatásra vonatkozóan. És ezt a szétválaszthatatlanságot a korabeli politikai gyakorlat kényszerítte a témáját sokoldalúan megközelítő kutatóra: mivel a városoknál sem vált szét a közigazgatási, gazdálkodási és igazságszolgáltatási funkció, a városok belső gazdasági-társadalmi viszonyainak vizsgálatánál előbb-utóbb valamilyen formában előkerülnek az igazgatási kérdések is. És fordítva is: a közigazgatás-történeti tanulmányoknak gyakran kell foglalkozniuk a városi igazgatásban résztvevők, a vezető réteg tagjainak társadalmi hovatartozásával, gazdasági viszonyaival.

A városokkal foglalkozó tanulmányok jellegét alapvetően meghatározza az, hogy írójuk milyen forrásbázisra épít. Egy részük az adott város (vagy városok) levéltári iratanyagát dolgozza fel, a szakirodalomból vett kiegészítésekkel. Más részük, nagyobb áttekintést nyújtva, a központi kormányzati szervek levéltári anyagát is felhasználja, az ott található helyi és központi eredetű iratokat egyaránt. Ez már lehetőséget ad arra, hogy egyes folyamatokat inkább a történeti valóságnak megfelelően rekonstruáljunk. A harmadik csoportba sorolhatjuk azokat a műveket, melyek forrásbázisa valamely központi szerv — elsősorban a bécsi udvari kamara, a magyar kamara, vagy a Helytartótanács — iratanyaga, és kiegészítésképpen használják csak fel a területi levéltárakban található kapcsolódó anyagot.

A forrásadottságokból is következik a későfeudalizmuskori várostörténet több kérdésének tisztázatlansága. Az egyik, politika- és gazdaságtörténetileg lényegesebb ezek közül kétségtelenül a szabad királyi városok és az udvar viszonyának kérdése. A gazdaságpolitika, gazdasági irányítás terén Nagy István és Kállay István⁶ könyvei bőséges adatokkal szolgálnak, de természetesen nem mindenben kapunk magyarázatot a városi önkormányzat belső problémáit illetően. Ez egyrészt a tanulmányok témája miatt sem lehetséges, másrészt a felhasznált, mégoly nagymennyiségű forrásanyag sem teszi lehetővé. Világosabban kitűnik ez Kállay István egy városi igazgatási témájú cikkéből, melyben bécsi levéltári anyag alapján von le a magyarországi városokra vonatkozó következtetéseket.⁷ Igaz, városi eredetű iratanyagot is felhasznál a szerző, de nem szabad szem előtt tévesztelnünk, hogy egy-egy város gyakorlatából nem lehet teljes biztonsággal következtetni valamennyiére. A feudális kori önkormányzati szerveknél rendkívül sok kisebb-nagyobb eltérés van, melynek okai sokszor nagyon mélyenfekvőek lehetnek, gazdaságiak, társadalmiak egyaránt. Az újabb kutatások nyilvánvaló célja többek között ezeknek a különbségeknek és okaiknak feltárása lehetne.

A városi igazgatást is érintő másik politikai kérdés a XVIII. században, hogy vajon az udvar oly sokat emlegetett várospolitikája hogyan érvényesült a gyakorlatban. Általános fel fogás, hogy az udvar a XVIII. század első felében a gazdaság alsóbb rétegeit támogatja a patriciátussal szemben, mégpedig az önkormányzat alsóbb fokú szervein, elsősorban az ún. választott községen keresztül. Kállay István tanulmányából kitetszik⁸, hogy ezzel egyidejűleg az udvar a városi önkormányzat legfelsőbb szervét, a belső tanácsot igyekszik egyre jobban ellenőrzése alá vonni. Erre szolgált volna a központi kormányzatszerveken kívül a királyi biztosi intézmény is. A kamara és a Helytartótanács szerepe a városoknál az uralkodónak a városok felett gyakorolt földesúri joga, a királyi városok „peculium regium” volta miatt is jobban érvényesülhetett, mint a megyék esetében. Kérdéses, hogy a centralizációra, az igazgatási gyakorlat egységesítésére való törekvés egyértelműen elítélhető-e. A központosításra irányuló bécsi törekvést a tanulmányok egy része elítéli, éppen azok, melyeknek a területi levéltárakban található városi iratanyag a forrásbázisa. Kállay István bécsi anyagon alapuló említett tanulmánya viszont kiemeli a XVIII. századi reformok eredményeit: a városi igazgatás ügyvitelének fejlődését, az árvaügy, az adózás rendezését. Ezeknek a reformoknak a jelentőségét azonban helyi adatokkal lehetne bizonyítani, melyek részletesen bemutatnák a központi törekvések megvalósulását.

⁶ Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványa).

⁷ Kállay István: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. Levéltári Közlemények 42. 1971:1. 115—136.

⁸ Uo.

Városigazgatás — városi társadalom

A városi önkormányzat legmagasabb szerve az átlagosan 12 tagú tanács, a *belső tanács* (senatus, Innerer Rath) volt, élén a bíróval. Évenként, kétévenként választotta őket a lakosság választójoggal rendelkező része, mely nem mindig esett egybe a polgárjoggal rendelkezők egészével, néha annál is szűkebb körű volt.⁹

A Komoróczy György által megadott XVI. századvégi debreceni esküdtnévsorok még azt mutatják, hogy a belső tanács összetétele évenként változott, viszonylag kevés név szerepel több éven át.¹⁰ Ez arra vall, hogy a választások ekkor még valóban az egész testület újraválasztását jelentették. Ugyanakkor a XVIII. századi városi fejlődést tárgyaló tanulmányokból már egyértelműen az derül ki, hogy a tanácsot választáskor csak kiegészítették, tehát ha valaki bekerült a tanácsba, rendszerint késő öregségéig, haláláig bent maradt.¹¹ Így a tanács lényegében állandó volt, bár ezáltal nem lett hivatalibb, „bürokratikusabb” jellegű.

Egyedül a bíró személye látszik változóknak. Megbízatása általában egy évre szólt, de rendszerint csak kétévenként választották újra. A jelöltek a tanácstagok közül kerültek ki. Kérdés azonban, kik voltak a jelölők. Szombathely püspöki mezőváros volt, itt a földesúr jelölt, de a szabad királyi városok gyakorlatára inkább csak következtetni lehet.¹² Ugyanez áll a belső tanácsra is. Bizonyos, hogy a jelölők köre sokkal szűkebb lehetett, mint a választóké. Előfordult, hogy a tanács önmagát egészítette ki, vagy rendszeresen és megszokás-szerűen, vagy csak alkalmilag, megszegve a választást szabályozó normákat. Találunk például arra, hogy az alacsonyabb fokú önkormányzati testületek, a külső tanács és a választott község tiltakozott ez ellen.

A városvezetésben, a vezető funkciók betöltésénél gyakran döntő tényező volt a személyi-családi összefonódás. A bécsi udvar XVIII. század derekáról származó reformjainak egyik célja éppen az volt, hogy az elterjedt nepotizmust, a rokonok, egyes családok, sőt egész dinasztiák túlsúlyát visszaszorítsák a vezetésben. A következő években hosszas, anyakönyvekre és végrendeletekre is támaszkodó kutatások vethetnének fényt arra, mennyire volt általános a családi, rokonsági körök vezetőszerpe és milyen területeken érvényesülhettek ezek leginkább.

A városigazgatáson belüli viszonyoknak, a vezető funkciók betöltésének tisztázásánál és annak felderítésénél: vajon kik kerülhettek e pozíciókba, milyen társadalmi elemeknek milyen utat kellett ehhez megjárniuk — nagy szerepet kaphatnának az életpálya-történetek. Egy-egy karrier nyomkövetése fényt vetne arra is, hogy az egyes alacsonyabb hivatalok, tisztségek csupán lépcsőfokot jelentettek-e a magasabb felé, vagy pedig azt egy meghatározott társadalmi réteg képviselői tölthették be és maradtak meg benne. Ilyeneket elvéve találunk csak a szakirodalomban, pedig még szorosan vett hivataltörténeti szempontból is elkerülhetetlen lenne vizsgálatuk.

A városigazgatás középfokú szervének, a *külső tanács*nak sem teljesen — és főleg: nem mindenütt — tisztázott a szerepe. Ott, ahol a XVII. században is funkcionált a városi önkormányzat, ez a testület korábban is megvolt, másutt esetleg csak a XVIII. század közepe felé találkozzunk vele. Ott, ahol a városi fejlődés a török uralom után kezdődött újra, rövid idő alatt, nagy vonalakban ugyanaz a folyamat játszódhatott le a XVIII. század elején, mint amit Sopron városban a maga „klasszikus” formájában nyomon követhettünk. Tirnitz József mutatja be igen részletesen azt, hogyan válik a külső tanács a polgárság kevésbé jómódú rétegének képviselőjéből — ki lévén szolgáltatva a belső tanácsnak — a belső tanács eszközévé; hogyan lesz a külső tanács tagja „tiszteletbeli állássá”.¹³ Vannak adatok, melyek szerint a belső tanács nevezte ki a külső tanács tagjait, ennél bizonyítottabbnak látszik azonban, hogy a belső tanácshoz hasonlóan, a külső tanácsot is megalakulása után az évi választások alkalmával egészítették ki — mint azt az irodalom már tisztázta. Itt is élethossziglani tisztségről van szó. Az új tagok jelölését feltételezhetően a belső tanács végezte el.

⁹ Ez sokszor meg sem állapítható pontosan, mert az iratanyag csak utalásképpen, ritkán rögzíti az erre vonatkozó adatokat. Ilyen szempontból nagy jelentőségük van azoknak a városoknak, ahol már a XVI–XVII. században folyamatos irattermelés volt, és az iratok fenn is maradtak.

¹⁰ Komoróczy György: Debrecen város képviseleti rendszere a XVI–XVII. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 81–116.

¹¹ Czákó Sarolta: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatásának története, 1711–1740. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 5. Székesfehérvár 1971. 23–44 és Kállay 1972.

¹² Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 117–144.

¹³ Tirnitz József: Sopron szabad királyi város külső tanácsa 1526–1711. Uo. 53–80.

A legalsóbb fokú önkormányzati testület a *választott község* volt. (Elnevezései változók: electa communitas, Gemeinde, sexaginta viratus stb. sokszor nem is különböztethető meg könnyen a külső tanács némelyütt használt nevétől). Ez a testület negyven-hatvan vagy száz tagú volt, a XVIII. század közepén általában városnegyedenként 10 emberből állt. Nem mindenütt volt meg mind a két testület, egyes helyeken csak a külső tanács, vagy pedig a választott község funkcionált. Szerepük így nem teljesen határolható el egymástól, tehát egyszerre kell mind a kettővel kapcsolatban felvetni a kérdést: milyen volt a viszonyuk a belső tanácshoz, mi volt a szerepük a városigazgatásban és mennyiben szorították ki a hatalom gyakorlásából a polgárjoggal rendelkezők testületét. Érvényes-e vajon az a tétel, hogy a belső tanács minden fontosabb kérdésben kikérte a két másik testület, különösen pedig az alsóbb fokú, a választott község véleményét?

Az egy-egy várossal foglalkozó kisebb tanulmányok általában azt bizonyítják, hogy a tényleges döntési jog a belső tanács kezében volt, a külső tanács bizonyos ellenőrző funkciót gyakorolt csak, főleg gazdasági ügyekben. A rendszeres tanácsülésekre csak alkalmanként hívták meg a külső tanácsot, legtöbbször csak néhány tagját. Kisebb jelentőségű gazdasági ügyekben adott elő javaslatokat.¹⁴

Úgy tűnik, hogy a régi „ösgyűlés” („az egész Purgerség”, „tota iurata communitas”), ami alatt valamennyi polgári esküt tett személy értendő, a XVIII. században már csak a választásoknál játszott szerepet, vagy esetleg már ott sem. Korábbi feladatait átvette a választott község, melyet szintén ritkán hívnak össze, évente egyszer-kétszer. A sokhelyütt említett választási zavargások a városon belüli osztályharc megjelenési formái. A belső feszültség nagyságára következtethetünk abból, hogy ilyen alkalmakkor a katonaság közbelépése is sor került, egyeseket be is börtönöztek, mégpedig olyan polgárokat, akiknek anyagi és erkölcsi téren volt veszténivalójuk, tehát valószínűleg nyomós okok késztethették őket a városi tanáccsal való szembefordulásra.¹⁵ A vezető réteg és a velük szembefordulók társadalmi hovatartozásának, gazdasági helyzetének megállapítása bizonyára nemcsak a városigazgatás, hanem a városi társadalom rétegződésének fontos kérdéseit világítaná meg. Esztergomban pl. az 1754-es évi választáskor a tanács és a választott község között összeütközés zajlott le. A kamara vizsgálót rendelt el, és május 16-án biztost küldött a városba. Május 17-én a tanács vizsgálatot indított „intuitu corripheorum civium”, akik Szent György napján a választást „tumultuarie” megakadályozták. Május 20-án a választott község és a szószóló kérelmére a városházára hívták a polgárságot, annak reményében, hogy a némely nyugtalan polgár által élesztett „tumultust” lecsendesítik. A nép előtt a tanács a „concitatus populus” megnyugtatóra hűsége sen megmagyarázta a választásokkal kapcsolatos kamarai rendeletet. Ez, úgy látszik, nem járt eredménnyel, mert a tanács katonai segítséget kért, minek folytán harminc főnyi katonaság tíz olyan polgárt vitt el a városházáról, akik a választott község és a külső tanács tagjai voltak.¹⁶

A *szószóló* (tribunus plebis, vormund, fűrmender stb.) szerepe és feladatai ismereteseek. Említik mint a választott község, a polgárság alsóbb rétegeinek képviselőjét, de van adat arra is, hogy tulajdonképpen a külső tanács élén, annak tagjai között szerepelt. Összekötő, közvetítő szerepe kétségtelenül fontos volt, ezen kívül általában a városgazdálkodás bizonyos fokú ellenőrzését látta el. Kérdéses, mennyire vált valóra a központi kormányzat törekvése arra, hogy a szószólót a városi igazgatás és gazdálkodás ellenőrzőjévé tegye. Találunk adatot arra is, hogy a szószóló célja eleve a belső tanácsba való bejutás volt, mint azt Pethő Sebestyén példája bizonyítja. Pethő 1749-ben szószóló volt Esztergomban. Ekkor a külső tanáccsal együtt edott be a városi notárius ellen panaszt, akit fel is függesztettek tisztségéből, bár a tanács nem látta indokoltnak elmozdítását. 1750-ben az ő kívánságára olvasták fel a polgárság előtt a város kiváltságlevelét magyar és német nyelven. Ugyanebben az évben árvagám is lett. 1751-ben pedig beválasztották a belső tanácsba azzal a feltétellel, hogy vármegyei esküdti állásáról le kell mondania. Mikor erre is ígéretet tett, a tanács megerősítette árvagámi hivatalában, a külső tanács tudtával, mert „az Nemes Városhoz való szeretetiért az N. Vármegye szolgálatyát resignálta légyen”. 1754-ben már mint tanácsos hívta a katonaságot a zavargó polgárok ellen. Az 1770-es években bírói tisztséget is viselt. Megyei állása nyilvánvalóvá teszi, hogy ne-

¹⁴ Ennek gyakoriságát, jelentőségét legjobban a városi tanácsülési jegyzőkönyvekből és az ehhez kapcsolódó iratsorozatokból mérhetjük fel. Megnehezíti a kutatást az, hogy ilyen esetben nem lehet a korabeli mutatókra, segédletekre támaszkodni — ha vannak egyáltalán.

¹⁵ Az ezekre vonatkozó forrásanyag legtöbbször csak az ellenük hozott adminisztratív intézkedéseket tartalmazza — a királyi biztos és a helyi katonaság beavatkozását.

¹⁶ Komárom megyei Levéltár — a továbbiakban KmL — Esztergom város tanácsának jegyzőkönyvei, 1754. ápr. 24., máj. 17., máj. 20. A katonakért a rendészeti feladatot ellátó városkapitány és Pethő Sebestyén tanácsos ment, akik utána köszönetet mondtak a beavatkozásért a városparancsnoknak.

mes volt, de városi állása valószínűleg több előnnyel járt mint a megyei.¹⁷ Vagyis a magát a tanácsba felküzdő Pethő az első adódó alkalommal — megfélemlítve korábbi társadalmi állásáról — a városi tanács akaratának egyik végrehajtója lett.

Mindezek után, hogy látjuk, mennyi apró kérdésben válik szükségessé annak tisztázása: kik, milyen társadalmi állásúak töltenek, tölthetnek be különböző szintű vezető funkciót a késő feudalizmus kori városvezetésben, felvetődik most már általánosan a kérdés: mennyire tisztázott a szakirodalomban a városi igazgatásban résztvevők társadalmi hovatartozása? A vezetőket az irodalom vagyoniilag a jómódú réteghez sorolja általában, de még hiányzik az adatszerű felmérés arra nézve, hogy mennyire volt törvényszerű az önkormányzat szélesebb és szűkebb testületeiben a vagyoni túlsúly a város összszakosságához képest. — Külön kérdés az is, hogy a tanács tagjai milyen arányban voltak nemesek. S ehhez egy másik téma is kapcsolódik: a megyei és városi önkormányzat kapcsolata, amely már a városokban lakó nemesség ottani jogállásával is összefügg. Mennyire érvényesültek nemesi érdekek a városok vezetésében; a város és a megye közötti vitás kérdésekben mikor melyik fél akarata érvényesült? Mennyiben bizonyítható — amit kezdeti kutatások alapján csak feltételeztünk —, hogy a városban élő nemesség elsősorban polgárként viselkedik, különösen polgári érdekeinek védelmében?

Ide tartozik az a kérdés is — melyről aránylag kevés adatunk van —, hogy milyen arányban vett részt a közigazgatásban az ún. „városias” elem, a kézművesek és kereskedők rétege. Esztergomban pl. a XVIII. század második felében, a választott községnek mintegy kétharmada. Ugyanakkor a felnőtt férfilakosságnak mintegy egyötöde volt kézműves és kereskedő. Az 1762-es adóösszeírás szerint a kézművesek ázévi átlagos adója 15 forint, ezek közül a közigazgatásban résztvevőké 20—21 forint.¹⁸ Ha az adókönyvek adatai viszonylagosak is, rendszeres összehasonlító vizsgálatuk sokat elárul a városigazgatásban résztvevők gazdasági helyzetéről, a legfontosabb kérdések egyikéről: kiknek, milyen társadalmi rétegeknek érdekei érvényesültek a város vezetésében.

*

E rövidre fogott „megjegyzések” után talán felesleges annak megismétlése, hogy igazgatástörténeti irodalmunk újabb eredményei mellett mennyi kérdéskör vár még tisztázásra. Szükség lenne mind több munkának a megjelenése, melyek kézikönyvként szolgálnának a kutatás számára, és újabb oldalról világítanák meg a gazdasági, politikai, társadalmi változásokat. Vitathatatlan az összefoglaló művek, monográfiák jelentősége, akár egy központi kormányzati szerv, akár több helyi önkormányzati egység működését világítják meg. Ezek mellett azonban a következő kutatások folyamán nem nélkülözhetjük a helyi forrásokat feldolgozó részmonográfiákat sem. És ezen, a helyi önkormányzati szervek működését tárgyaló munkáknak elsősorban az adott szerv iratanyagából kell kiindulniok. Így megközelíthető az a kívánt helyzet, melyben már nem különülnek el az országos tendenciák és a helyi jelenségek. Nagy-számú helyi vonatkozású tanulmány összehasonlításával (és így a különböző eredetű forrásanyagok összehangoltabb, alaposabb felhasználásával) azonban lehetőség nyílik erre is. Nem túlzás azt mondani: közigazgatástörténeti irodalmunk már túllépett a hagyományos, szűkebb értelemben vett hivaltörténeti szempontokon, de részben még a jövő feladatai közé tartozik az „új” (amennyiben ezek nemzetközileg újaknak, vagy inkább újból felfedezetteknek tekinthetők) szempontok érvényrejtatása a további kutatásokban.

¹⁷ KmL, Esztergom város tanácsának jegyzőkönyvei, 1749. ápr. 24., 1750. ápr. 24. 1751. ápr. 24., 1754. ápr. 24., és 1774—76. évi jegyzőkönyvek.

¹⁸ Vissi Zsuzsa: A kézművesek szerepe Esztergom város vezetésében a XVIII. században. Új Forrás. Komárom Megyei Antológia 1974. 3. 65—72. Ebben természetesen benne van a ház, az esetleges szántó és egyéb földek, az állatok adója is, nemcsak a mesterségük után fizetett adó.

László Gyula újabb könyvéről*

A szerző népszerű könyve a Kárpátmedence történelmét mutatja be az őskortól a X. század végéig.

Először néhány gondolatot a tudományos népszerűsítésről. A műfaj iránti követelmények kialakulatlanok. A kialakulatlanság utat enged az egyszerűsítésnek, ami néha, sajnos a szakszerűtlenség kísérője. Holott a népszerűsítés igényes tevékenység, a tárgy elmélyült ismeretét kívánja meg. A népszerűsítésben a tudomány és nagyközönség között tartós kapcsolat valósul meg. A megvásárolt könyv hosszú évekig az informálódás forrása. Az ismeretközlés megbízhatósága tehát fontos.

A nagyközönség igényei és elvárásai külön problémát jelentenek. Kíváncsi, hogy a népszerűsítésre szánt tárgykör előadása ne legyen fárasztó, a lehetőségeken belül tartalmazzon néhány érdekfeszítő tudománytörténeti epizódot. Az őstörténet általában, a magyar őstörténet különösen, eléggé kalandos tudomány. Ezt nehéz elhiteni a közönséggel, s mivel Magyarország természeti és néprajzi viszonyai nem teteleznek fel érdekfeszítő utazásokat, ezért a közönség lelke mélyén a magyar tudósokat nem tartja valódi felfedezőknak.

A közönség körében az őstörténet iránt olyan várakozások is élnek, amelyek kielégítésére egyetlen szakágazat sem vállalkozhat. A közönség pedig nem szereti a kiábrándítást. Ebben a tekintetben nincs különbség a magyar és a külföldi közönség között.

A közönségnek azonban, sajátos módon, makacs tévhiteiben is igaza van. Ezek ugyanis naponta bizonyítják a kutatás, a módszerek és az eredmények függetlenségét a közvélekedéstől. A tudomány népszerűsítésében a demokratizmus gyakran kerül szöges ellentétbe a népszavazással felérő elvárásokkal.

Jó vagy nem jó, de tény, hogy az őstörténet művelése szakértők szűk körére korlátozódik, ugyanis felkészültséget, szakismeretet tételez fel.

A népszerűsítés demokratizmusa a tudós szakismereti felelősségének, társadalmi és politikai elkötelezettségének együtthatója, benne a két tényező szétválaszthatatlan. Az együttható egyszerű, közérthető előadásban kerül az olvasó elé, akiben az a benyomás alakul ki, hogy az őstörténethez ő is „ért”.

Az őstörténet sajátos terület, kutatása jóval költségesebb, mint az írott kútfők alapján művelhető koroké. Néhány sarkalatos alapigazság mellett a nyitott és problematikus, illetve a bővülő ismeretek következtében a szakadatlanul módosuló megoldások vannak többségben. Ez a helyzet megkívánja a tudományban jelen lévő lényeges álláspontok, megoldási kísérletek, azaz a tudomány élő dialektikájának bemutatását.

László Gyula több évtizedes tudományos tapasztalat birtokában jutott arra a felismerésre, hogy tisztában van azzal, nem feltétlenül saját feltevései bizonyulnak igaznak. E mérték-tartó, módszertani alapelvként is követésre méltó megállapításában tanúsított következetesség esetén csupán rész-, bár távolról sem jelentéktelen kérdéseket illetően lehetne vitába bocsátkozni.

A szerző bemutatja, hogy a korszerű őstörténeti kutatásokban több tudományos ágazat együttműködése kívánatos. Megjegyzésre érdemes, hogy különösen Magyarországon, az ágazatok együttműködésében vannak figyelmet érdemlő kezdeményezések, de az együttműködés még inkább elméleti igény, mintsem gyakorlat. A régészeti leleteknek természettudományos vizsgálata korábban nem sejtett ismereteket biztosít. Megbízható támpontokat azonban csak a tömeges és rendszeres természettudományos elemzések adhatnak. A kérdésnek sok vonatko-

* László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 275 oldal

zásáról érdemes szólni. Számítógépek, kibernetikai rendszerek alkalmazása tapasztalatainak jelentős nemzetközi irodalma van. Elvi horderejű lehetne annak a módszernek a bemutatása, amelyik az egyes ágazatok szerteágazó, gyakran ellentmondásos adatait történet-tudománnyá rendezi. Vagyis azoknak a szempontoknak az elemzése sajnálatos módon hiányolható, amelyeket a szerző előadása előkészít, de nem fejez be.

Az antropogenezis problémáiban tárgyi és világnézeti álláspontok ütköznek. A neandervölgyi ember esetében viták dúlnak, a nyitott kérdések elvi vonatkozásainak ismertetése fontos lett volna. Lehetséges, hogy korai változata áll a Homo Sapiens genetikai vonalában, míg későbbi típusai a fejlődés zsákutcáját jelentik.

László Gyula évek óta fejtegeti abbéli felfogását, hogy a magyarok zöme 670 táján, másik részük 894 táján települt át a Kárpátmedencébe (204—207). Tehát időben egymástól igen messze álló két hullámban képzeli el a magyarok betelepődését. Feltevésének egyik bizonyítékként hivatkozik az orosz Ősrónika tudósítására a fehér ugorok megjelenéséről. Felteszi, hogy az adat a 670-es évekre és a fehér ugoroknak a Kárpátmedencébe való áttelepedésére vonatkozik. A kérdéses tudósítás részben a bizánci Georgiosz Hamartolosz krónikájából került az orosz Ősrónika szövegébe. A 620-as években történt bizánci—perzsa háborúkkal kapcsolatosan említi a fehér ugorok megjelenését. Arról sajnos hallgat a forrás, hol jelentek meg a fehér ugorok és bizonytalan, hogy mi történt velük. A magyar történelem szempontjából elvi jelentőségű az ugor, onogur népnév. Előfordulásai a forrásokban ambivalenciát rejtnek, mert nem mindenkor a magyarokat jelölik. Az ugor, onogur népnév magyarokra vonatkoztatásának feltételei vannak, amelyek maguk is tisztázásra szorulnak. A kérdéses forráshelyre való hivatkozás nem dönti el, hogy a fehér ugor népnév vonatkozhatik-e a magyarokra, az ambivalencia problémájáról az olvasó nem kap eligazítást. Az onogur népnévnek van még egy, népszerű magyarázatra szoruló vonatkozása. E népnév köré zavaros eszmények és eszmék rakódtak. A népszerűsítés nem az a műfaj, amelyben az onogur népnév jelentésének tisztázását meg lehet kísérelni. A népnév ambivalenciáját elfedő eszmék bírálata, a tisztánlátás elősegítése azért helyet kér a népszerűsítésben.

A régészet és az őstörténet egyik súlyos módszertani problémája a régészeti műveltség hordozóinak etnikai meghatározásában rejlik. Valamely régészeti műveltségre jellemző ismérvek alapján a régészet jogosan feltételezi, hogy az adott műveltség embereit a közös műveltségi jegyek mellett, feltehetően a nyelv és más ismérvek népi kötelékbe kapcsolták. De nem tudjuk bizonyítani a közös nyelvet, régészeti kritériumok alapján nem tudjuk azonosítani a népi közösség nevét. Súlyos megoldatlan módszertani problémák akadályozzák a régészeti műveltségek hordozóinak összekapcsolását az élő népek távoli elődeivel. Ugyanakkor egy adott földrajzi körzet őstörténetének vizsgálatában az etnokulturális egység, a „névtelen nép” fogalma nélkülözhetetlen.

Amikor az őstörténet szó, vagy bármely régészeti műveltség neve elé jelzőként a magyar szó kerül, felelősséggel járó tudományos meghatározás jön létre. Ebben az esetben a tudomány népiünk távoli előzményeinek felderítésére vállalkozik. A ma élő népek őstörténeti előzményeinek megragadása rendkívül problematikus, ezért mindenfajta irracionális, új mítoszok teremtésének forrása a „nemzeti” őstörténet. „Nemzeti” két vonatkozásban; keresi az őstörténeti múltba vesző etnikai előzményeket, a róla kialakított véleményt rendszerezi, s ez akarva akaratlan a nemzeti tudat részévé válik. A szándék ellenére keletkezhető irracionális nézetek elhárítása nehéz feladat, mert az őstörténet merészen tör be a népkeletkezés és paleoetnográfia ismeretlen tartományaiba. Vannak megbízható adatok, amelyek tájékoztatnak arról, hogy az őstörténetben alakuló magyar nép különbözött a későbbi korok magyar népétől. A szakember számára nem, de a nagyközönség szemszögéből megvilágításra vár az a tény, hogy a magyar nép (s minden nép) történeti kategória. A megfelelő magyarázat önmagában nem veszi elejét a tévhitek kialakulásának. De tudományos támpont az ismereteket keresők számára.

László Gyula a történelmi valóságot nem ismerő szobatudósoknak (194) tartja azokat, akik úgy vélik, hogy a Kárpátmedencében a 670 táján megváltozott egyes temetkezési szer-tartások és műveltségi elemek nem feltétlen a népesség kicserélődését tanúsítják. Valóban számolni kell azzal, hogy valamilyen bevándorlók hatására a korábbi néprajzi viszonyok megváltoztak. E fontos kérdés beható vizsgálatot kér, de annak előlegezése, hogy a feltételezett bevándorlók az onogur nevet viselő magyarokkal voltak azonosak, az előzőekben vázolt módszertani és elméleti nyitott probléma előli kitérés. Hiányzanak az általánosításra alkalmas kritériumok, amelyek eldönthetnék, hogy a régészeti műveltségek változásai mikor járnak együtt új etnikum megjelenésével.

A szerző elégedetlen azokkal a magyar történészekkel, akik azt tanították, hogy a kései avarok elszlávosodtak (215). A dolog adat vonatkozása az, hogy Nagy Károly hadjáratát követően az avarok a szlávoktól elszenvetett szorongatásra panaszkodtak. Ebből persze még semmi sem következik az avarok elszlávosodására. A problémát latolgató történészek és nyelvészek

különböző, esetenként elsietett megállapításokra jutottak, ám ilyen vonatkozású tanításaik nincsenek. Futó említést érdemel, hogy az avarok elszlávosodását nemcsak magyar, és nemcsak a szlovák történészek mérlegelték. Ettől természetesen még el lehetett volna utasítani e mérlegelések indokoltságát. Ellenben az amerikai Boba Imre fejtegetése az onogurokról aligha érdemel méltatást.

Határtalanul fontos az az állítás, hogy az i. e. 3—2000. év óta a finnugorok lakta Volga—Káma vidéken nagyobb népmozgás nem történt. Homályban marad, milyen érvek alapján került megállapításra, hogy a Volga-Káma vidék újkőkori műveltségeinek végleges szétválásával, az i. e. 2000 táján alakult ki a magyar nép és nyelv.

Az évtizedek óta folyó kutatások eredményei azt bizonyítják, hogy az i. e. 3. évezred végétől egymást követő hullámokban délről bevándorló hullámok jutottak el a Volga-Káma vidékére. Az i. e. 2. évezred már a legrejtettebb zugban sem újkőkori, hanem a rézkőkori majd bronzkori, amikor nemcsak kitűnő bronzművesség bontakozott ki, hanem a vas kinyerésének első bizonyítékai ismertek a Volga-Káma és Nyugat-Ural területéről. A régészeti műveltség és etnosz korrelációjának nyitott és problematikus kérdéseiről volt szó. Csak annyit még, hogy a rézkőkori, bronz-, kora vas- és fejlett vaskor folyamán a régészeti műveltségeknek különböző intenzitással folyó szétválására, egyesülésére és korrelációjára derült fény. A velük összefüggő paleoetnográfiai folyamatok fontos vonatkozásaiba azonban az adatok nem engednek betekintést. Az egyes régészeti korokon belül a műveltségek száma felülmúlja a kútfőkből ismert és a ma élő finnugor népek számát. Az európai kontinens belső régióinak őstörténetét tekintve már az is párhát ritkító és irigylet tudományos eredmény, hogy a fogalom lazán elhatárolt értelmében az újkőkortól *finnugor régészeti műveltségekről, régészetről* beszélhetünk. Szorosabb etnikai meghatározásokkal az írott kútfőktől megvilágított kortól (a IX—X. század fordulójától) élhetünk. Helyt kell adni azonban a tudományosan szükségszerű önkénynek, amely arra törekszik, hogy a finnugor népcsaládon belül körülhatároltabb néprajzi fogalmakat (ugor, permi, volgai finn) kapcsoljon össze a IX—X. századnál korábbi régészeti műveltségekkel. Ebben az esetben a szigorúan szakmai munkában is figyelmeztetni kell, hogy minden részletében rendkívül problematikus kísérletről van szó.

László Gyula véleménye szerint a magyar nép nem érthető meg Eurázsia nélkül, amiképpen ez sem érthető a magyarok nélkül. A magyarok nem ennek vagy annak a népnek a rokonai, hanem valamennyihez közös eurázsiai múlt emlékei fűzik, s e múlt első fejezete az ősember korában bontakozott ki.

Valóban a magyar őstörténet háttére széles, e háttér felderítése valóban jóval fontosabb, mint azon ősnép szállásainak felderítése, amelyikből a magyarok származtak. Azonban kevésbé valószínű, hogy Eurázsia történetének középpontjában a magyar nép állna. Senki sem tagadhatja az etnogenetikai folyamatban bekövetkezett keveredések sokféleségét, de a tudomány eddig ismert adataival áll ellentétben ez a „parttalan” kísérlet, amelyik valamennyi eurázsiai nép rokonának igyekszik feltüntetni a magyart. Nem túl tág ez a rokonság és nem kockázatos eredetét az ősemberig vezetni? De igen.

Csupán néhány kérdés említésére került sor. Egyik esetében sem támadt az a kifogás, hogy nincs helye a tudományban vagy a népszerűsítésben. Feltétlen alapos vizsgálatra érdemes az is, hogy a 670 körüli változás a Kárpátmedence művelődési állapotaiban milyen néprajzi változással áll kapcsolatban.

A kifogások a könyvben előadott problémák módszertani és elméleti mérlegelésének vonatkozásait illették. Végül, de nem utolsósorban még egy kérdés. Nem minden szerző felkészültsége teszi lehetővé a marxista történelemszemlélet alkalmazását. Ismeretes viszont az őstörténet helye a marxista történelemszemlélet alapvetésében és az a tény, hogy a klasszikus marxista őstörténeti magyarázatoknak a polgári tudományos körökben is nagy tekintélyük van. Ezért hiányoljuk különösen, hogy László Gyula művéből ennek az elméletnek és őstörténeti eredményeinek vázolása kimaradt.

Bartha Antal

MAKKAI LÁSZLÓ

Egy kis szakmai ördögűzés

C. C. Giurescu „Errare humanum est, perseverare diabolicum” mottóval a Revista de Istorie c. folyóirat 1975. 6. sz. 941—948. lapjain bírálja a Histoire de la Hongrie (Bp. 1974) c. kötet (a továbbiakban HdH) román vonatkozásait. Megállapítja, hogy a kötet szerzői „a románok ókori és középkori történetével kapcsolatban megismétlik az 1944 előtti történetírás tévedéseit és előítéleteit”.

A „tévedéseket és előítéleteket” cáfolva, mindenekelőtt kétségbe vonja azt az állítást, hogy a római hódításkor a háborúban elesett, a rabszolgának eladott és a római provincia határain túlra menekült (ún. szabad) dákok kiesésével Dáciában „valóságos demográfiai űr” keletkezett. A „demográfiai űr” kifejezést a továbbiakban úgy magyarázza, mintha a HdH a dák nép teljes kipusztulását állítaná s ezt a látszatot azzal is növeli, hogy egy kevés alább következő mondatot (19. l.) így fordít: „a dák nép fennmaradását erősen kétségbe kell vonnunk”, holott a valóságban ott ez áll: „maga a dák nép fennmaradása is súlyos veszélybe került” (profundément compromise). A továbbiakban a HdH megállapítja, hogy a dák „arisztokrata rétegnek sok vért kellett vesztítenie”, „a valaha erősen népes hegyvidékek szószerint kiürültek, a lerombolt dák várak körül a földművelés eltűnt, úgy, hogy a régészek az életnek semmi nyomát nem találták”, viszont „a folyóvölgyekben élő, La Tène civilizációt képviselő lakosságról nem tudjuk, hogy dákokat kell-e látnunk bennük, s ha igen, milyen arányban” (ti. a La Tène civilizáció más etnikumoké, pl. a keltáké is volt). A HdH szövege megengedi tehát, hogy Dácia folyóvölgyeiben maradhatott fenn dák népesség, C. C. Giurescu így valójában nem a HdH álláspontjával, hanem csak egy annak tulajdonított állásponttal vitatkozik.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a Román Népköztársaság Akadémiája által 1960-ban kiadott „Istoria Romíniei” c. reprezentatív mű I. kötetének 382—389. lapjain Eutropius római történésznek azzal az állításával kapcsolatban, hogy Traianus Dáciába „az egész római birodalomból végtelen sok embert telepített”, ez áll: „Az antik szerző állítása nem retorikus túlzás, mint hinni lehetne, hanem szükséztől egy tagadhatatlan valóságot fejez ki, amelyet a feliratok és Dácia rómaiak alatti népességére vonatkozó összes tudósítások megerősítenek. Dácia tömeges betelepítését, amelyet különösképpen kiemel a római történész, meghatározták a meghódítás körülményei; a dákok feletti győzelemmel végződött két heves háború után . . . Dácia kifogyott a férfiakból.” A HdH sem mond sem többet, sem kevesebbet.

C. C. Giurescu viszont az ellenkezőjét kívánja bizonyítani. A Traianus által győzelmének emlékére Rómában emelt oszlop ábrázolásain a dákok egyrésze megadja magát a rómaiaknak, más része marhacsordákat hajt maga előtt; mindez szerinte azt jelenti, hogy az önként meghódítottak hazatértek és békén továbbéltek. A helyes magyarázat — mint azt számos román történész is vallja — azonban az, hogy az önmagukat megadóik közül került ki a Traianust kísérő orvos, Kriton szerint 50 000-re tehető, Rómába elhurcolt rabszolga (Istoria Romíniei I. 389), a csordákat hajtókról pedig ugyancsak az Istoria Romíniei I. 389 állapítja meg, hogy „igazabbnak látszik az a nézet, hogy ez az utóbbi jelenet a dák lakosságnak a várak zónájából való kilakoltatását és könnyebben ellenőrizhető helyekre való telepítését ábrázolja”. Mindez össz-

hangban áll a HdH szövegének a hegyvidékek elnéptelenedésére vonatkozó megállapításával, amelyet C. C. Giurescu László Gyulának „Vértesszöllőstől Pusztaszertig” c. műve (Bp. 1974) 122. lapjáról vett idézettel próbál cáfolni: „Az erdélyi dák várak elhelyezkedéséből nyilvánvaló, hogy a dákokat a római seregek nem semmisítették meg teljesen.” Elfelejtí azonban László Gyula mondatát továbbidézni: „ezek a várak ugyanis az erdős területek közé vezető völgyeket védik, pontosabban szólva: megvédték a mögöttük tömörült szabad dákokat”. László Gyula tehát nem a római hódítás *előtti* dák várakról beszél, melyeknek környéke elnéptelenedett, hanem a római hódítás *után* a provincián kívülrre menekült szabad dákok új váiról.

A dákok fennmaradásának bizonyítékát látja C. C. Giurescu a Noricumban, Pannóniában, Macedóniában, Mezopotámiában, Britanniában s más — Dácián kívüli — tartományokban római katonai szolgálatot teljesítő mintegy tíz dák csapattestben, ezek azonban bizonyára a biztonság okáért hazájuktól messzire küldött dákokból álltak, amit megerősít az is, hogy magában Dáciában a katonaság Britanniától Palmyráig a birodalom egész területéről származott, bennszülöttekből toborzott segédcsapatokról két feltételezett és egyetlen biztos, de késői (230 körüli) adat maradt (Istoria Romînei I. 373—375), holott pl. a szomszédos Pannóniában már a legkorábbi időkől kezdve folyt a helyi lakosság besorozása. További bizonyítékul hozza fel C. C. Giurescu a dák lakosság tömeges fennmaradására a dáciai feliratokon található dák neveket. A 3000 ismert névből azonban — mint ő maga is mondja — csak 60 a dák (s ezek, minthogy trák nyelvű népek nemcsak Dáciában éltek, hanem a Balkánon is, lehetnek részben a provincián kívülről bevándoroltak nevei is!), amit C. C. Giurescu azzal magyaráz, hogy a dákok falusiak voltak, és sírkövet csak a városiak emeltek. A dáciai falvak etnikumáról azonban — mint láttuk — semmi biztosat nem tudunk, ezzel szemben a nevek elárulják a városok lakosságának nagy többségében idegen eredetét. Persze a városiak nem jelentettek nagy tömeget, hiszen Dácia a birodalom legkevésbé városias tartománya volt mindössze 11 városával (így vélekedik az Istoria Romînilor I. 368. szerzője is).

Döntő érvnek tekinti C. C. Giurescu a földrajzi neveket. Dák eredetűnek tartja a Dunăre (Dunaris), Argeş (Argessos), Bîrzava (Bersobis városnév!), Someş (Samus), Olt (Aluta), Tisa (Tissos), Ompoi (Ampellum városnév!), Motru (Amutrium városnév), Cerna (Dzierna), Buzău (Museos) folyóneveket. Ezek valóban mindmáig fennmaradtak, a probléma csak az, hogy a román nyelv hangfejlődési törvényeivel ellenkező alakban (az *a* hangból nem lett *o*, mint Samus-Someş, Aluta-Olt, Ampellum-Ompoi esetében, hanem a, pl. aqua-apa, arcus-arc stb.), tehát a románok sem a dákoktól, sem a rómaiaktól, hanem valamely más, később itt élt néptől, pl. a szlávoktól vagy a magyaroktól vették át ezeket a neveket, mint a Tîrnava, Bistriţa ill. Lăpuş, Arieş, Niraj (ez utóbbiak a Lăpos, Aranyos, Nyárad átvételei) folyóneveket is. (Ld. bővebben Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. In: Magyarok és románok. I.) Egyébként C. C. Giurescu egyetlen nyelvészeti érve, mellyel a román „troian” (jelentése: sánc) szót Traianus császár nevéből származtatja s az *a-o* hangváltozás bizonyítására használja, másnak mint játékos ötletnek nem tekinthető. Ebben a kérdésben illetékesebb C. Daicoviciu az Histoire de la Roumanie (Édition Horvath 1970) 77. lapján az Alutus, Maris és Samus, tehát a legjelentősebb erdélyi folyónevekről azt tartja, hogy „ezeknek a neveknek a fejlődése [a román nyelvben t. i.] magán viseli a nyomait annak, hogy a VI—VII. században ezeken a területeken élő szlávok használták őket”. Azt mondja a HdH is, hogy ezek a nevek a szlávból kerültek a románba. A C. C. Giurescu által felsorolt dák eredetű helységnevekből viszont egyetlen egy sem él ma a román nyelvben. Ezért állítja a HdH, hogy ha maradtak is dákok a római hódítás után Erdélyben, előbb-utóbb felszívódtak a később jött népekbe a római vagy romanizált lakosságnak azzal a részével együtt, amelyik 274. a provincia feladása után esetleg még helybenmaradt.

Nem sok jelentősége van ezek után annak az érvnek, hogy „az őslakosság tartós ittlétének utolsó bizonyítékait a római uralom elleni felkelések szolgáltatták”. Négy ilyen felkelést említ C. C. Giurescu, de egyikről megállapítja, hogy a szabad dákok, jazigok és roxolánok mozgalma volt, tehát tulajdonképpen külső támadásnak s nem felkelésnek kell tekinteni. A másik háromról

semmi közelebbit nem mond, de a már idézett *Istoria Romînilor* I. a 430. lapon világosan megmondja, hogy „az frott adatok semmit sem mondanak közvetlenül a dáciai felkelésekről”. A C. C. Giurescu által Antoninus Pius idejére tett második lázadásról az *Istoria Romînilor* I. 431. azt írja, hogy az adatról „nem tudjuk, hogy a szabad vagy a tartománybeli dákokra vonatkozik-e”. A harmadik lázadásról ugyanott a 432. lapon ez áll: „nincs egyetlen világos utalás se arra, hogy a dáciai bennszülött lakosság részt vett-e a római kizsákmányolás elleni harcban, de ezt elképzelhetjük”, végül a negyedik lázadás ugyancsak a 432. lapon mint a „falusi arisztokrácia által kizsákmányolt bennszülött parasztság hatalmas felkelése” kerül jellemzésre, s nem mint a dákok szabadságharca a római hódítók ellen. Így a „dák lázadások” semmit sem bizonyítanak a dák nép fennmaradásáról. Egyébként, ha ilyen lázadások lettek volna, azok a feltételezett dák őslakosság feltételezett romanizálódását inkább akadályozták, mint előmozdították volna.

A dák őslakosság bizonyos mértékű fennmaradását, ha nem is C. C. Giurescu fenti, vitatható érvei alapján, még el lehet fogadni, mint a HdH is teszi, annál kevésbé azonban a romanizált dákok tartós továbbélését Dáciában a római uralom megszűnése után. A IV. századból C. C. Giurescu által említett két dáciai latin felirat nem datált kőoszlopon, hanem két fémtárgyon, egy bronztáblácskán és egy ezüsfibulán maradt fenn (*Istoria Romînilor* I. 621). Akárhonnan odakerülhettek, pl. az itt élő gótok hadizsákmányaként is. Római pénzek, római kerámia nemcsak Dáciában, máshol is Európában külső importból származhattak. De mindennek a jelentősége másodlagos amellet a kétségtelen tény mellett, amelyet C. Daicoviciu, a nemrég elhunyt ismert román régész, a dákoromán kontinuitás harcos képviselője maga szögezett le a fentebb idézett *Histoire de la Roumanie* (1970) c. szintézis 86–87. lapjain: „Az V. század második fele . . . mélységes zavarok korszakát nyitja meg . . . Minden, eddig dákoromán népességűek ismert helység, nagy vagy kicsiny, elhagyottnak látszik . . . az autochton dákoromán népesség nem mutatja olyan határozottan jelenlétét a régészeti maradványokban . . .” „Valójában csak a régi helységek ideiglenes elhagyásáról van szó . . . és a dákorománoknak a hegyekbe való visszavonulásáról . . . Az autochton lakosság itt kevésbé helyhez kötött pásztoréletet folytatott . . . Ez magyarázza a helységek és városok régi neveinek elfeledését . . . amelyeknek a szlávok érkezésükkor új neveket adtak . . . Csak egy idő múlva, amely nem lehetett nagyon hosszú, jöttek vissza bennszülöttek . . . a szlávok által elfoglalt területekre, a VIII. századdal kezdődőleg . . . s átvették az idegenek (szlávok, magyarok stb.) által adott helyneveket.” C. Daicoviciu szerint tehát legalább 2–3 évszázados űr van a dáciai dákoromán–román kontinuitásban a szlávok és magyarok által elfoglalt síkvidéken. A hegyekről, ahová a bennszülöttek visszavonultak, tartózkodik bővebbet mondani, viszont megállapítja, hogy a források több évszázados hallgatása után „az első nagy bizonyító erejű történeti érv az erdélyi terület román–szláv vajdaságainak említése III. Béla király névtelen jegyzője által”. Mint tudjuk, Anonymus a XIII. század első éveiben írta művét, tehát az HdH megállapítása, hogy az erdélyi román pásztorok a XIII. század elején tűnnek fel a forrásokban, C. Daicoviciu szerint is megfelel a valóságnak. C. Daicoviciu nem titkolja, hogy a forrásoknak az V. és XIII. század közti hallgatását ezidőszert csak feltételezésekkel lehet áthidalni, annál inkább, mivel „nehéz határozottan megkülönböztetni, hogy e századok településeinek és sírjainak tartozékaiból mi az autochton örökség és mi az, amit kizárólag vagy jó részben a szláv népességnek kell tulajdonítani”.

Ezt a tudáshoz méltó böles óvatosságot sajnos nem követi bírálataiban C. C. Giurescu, hanem Anonymusnak a magyar történetírás által már régen leleplezett módszerét, a maga korának viszonyaiból való visszavetítést tette magáévá és mindenestől elfogadja annak meséit, román vajdakkal népesítve be a magyar honfoglalás korának Erdélyét. Háromszáz évvel később élt középkori történésznek hitelt adni olyan alapvető módszertani hiba, amellyel vitatkozni sem érdemes, legfeljebb meg lehet kérdezni, hogy a HdH szerzőire alkalmazott, fentebb idézett mottó vajon nem inkább a bírálóra talál-e. Ha a HdH szerzői is Anonymusra építettek volna, az erdélyi népi prioritás kérdését eldöntöttnek tekinthetnék azzal, hogy Anonymus a székelyeket „Áttila király népeinek” mondja, tehát Erdélyben legalább az V. század óta éltek magyarok, míg a románok

legjobb esetben is (C. Daicoviciu fentebb idézett véleménye szerint) csak a VIII. században érkeztek oda a hegyekből (esetleg a balkáni hegyekből?), azaz három évszázaddal a magyarok után. De a történész dolga nem ilyen könnyű, ha tudományos igényt támaszt nemcsak másokkal, hanem elsősorban önmagával szemben . . .

Végül, csak a teljesség kedvéért, meg kell említeni C. C. Giurescunak a sok, másoktól vett és régóta ismert érve mellett egy saját ötletét, azt ti., hogy a román „păcură” = nafta szó is a dákoromán kontinuitás bizonyítéka, mert a latin „picula” szóból származik, márpedig kőolajat a legújabb időkig csak a Kárpátok vidékén termeltek ki. Elfelejteti azonban, hogy a „picula” a „picus” = szurok származéka és nyilván csak hasonló halmazállapota és színe miatt alkalmazták valamikor és valahol a kőolajra. Hogy hol, az is nyilvánvaló, mert C. C. Giurescu maga idéz későközépkori moldvai és havasalföldi említéseket, tehát onnan, ahol valóban volt és van kőolaj, de ahol nem volt római hódítás, következőleg dákoromán kontinuitás sem. Erdélyben viszont a legújabb időkig nem találtak kőolajat, ott tehát a păcură szó sem alakulhatott ki, sem a rómaiak alatt, sem később. A dákoromán kontinuitás ellenzői így C. C. Giurescunak egy kitűnő érvet köszönhetnek.

A Történettudományi Intézet hírei

1975. január 1. — június 30.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulójáról az Akadémia ünnepi közgyűlésen emlékezett meg május 5. és 6-án. A május 5-i plenáris ülésen *Pach Zsigmond Pál* előadást tartott Tudomány-politikai kérdések a másfélévszázados Akadémián címmel.

A Filozófiai és Történettudományok Osztálya másnapi ülésén korreferátumok hangzottak el *Várkonyi Ágnes* „Tudomány és társadalom a polgári átalakulás időszakában a Magyar Tudományos Akadémián” és *Vörös Antal* „Az Akadémia társadalmi kapcsolatai a századfordulón” címmel.

Magyarország felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián április 23. és 24-én tartott tudományos ülésszakon az Intézet munkatársai közül *Benczédi László* és *Orbán Sándor* tartottak előadást, Történettudomány és szocialista hazafiság, illetve A parasztság gazdasági és társadalmi fejlődése a felszabadulás után címmel.

Pach Zsigmond Pált az Intézet igazgatóját Magyarország felszabadulásának 30. évfordulóján a Munka érdemrend arany fokozatával tüntették ki.

Károlyi Mihály születésének 100. évfordulójáról ünnepi ülésen emlékeztek meg március 4-én. Az ünnepi ülésen elhangzott előadások:

Kállai Gyula: Károlyi Mihály politikai öröksége.

Berend T. Iván: Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországon és Károlyi Mihály.

Hajdú Tibor: Károlyi Mihály a polgári demokratikus forradalomban.

Jemnitz János: Károlyi Mihály az emigrációban (1919—1945).

Pölöskei Ferenc: Károlyi Mihály életútja az 1918. évi polgári demokratikus forradalomig.
Haraszi Éva: Károlyi Mihály fasizmus elleni tevékenysége.

Győrffy Sándor: Károlyi Mihály a felszabadulás után.

Az Intézet Igazgató Tanácsa február 7-én tartott ülésén a historiográfiai kutatás feladatait, a Historiográfiai csoport munkatervét vitatta meg.

Az Igazgató Tanács június 9-i ülésén megvitatta *Kovács Endre*, *Ormos Mária* és *Kerekes Lajos* közreműködésével elkészített előterjesztését az egyetemes történeti kutatások helyzetéről és feladatairól.

A június 16-i Igazgató tanácsi ülésen az újkori társadalomtörténeti kutatások szervezéséről előterjesztett javaslatot vitatták meg, amelyet *Vörös Károly*, *Orbán Sándor* és *Sándor Pál* készített.

Kerekes Lajost, az Intézet igazgatóhelyettesét május 15-től 4 évi időtartamra kinevezték a berlini Magyar Intézet igazgatójának.

Pamlényi Ervint, a Századok felelős szerkesztőjét, az Intézet historiográfiai csoportjának vezetőjét megbízták a bécsi Collegium Hungaricum igazgatói tisztjének betöltésével.

Glatz Ferenc tudományos munkatársát megbízták a Historiográfiai csoport vezetésével.

Pach Zsigmond Pált újra tagjául választotta az MSZMP KB mellett működő Kulturális Munkaközösség.

A Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Bizottság tagjává választotta *Pach Zsigmond Pált*, az Intézet igazgatóját.

Az Intézet gondozásában megjelent a Gondolat Kiadónál a népszerű történelmi sorozat, a Magyar História első két kötete: *Tóth István*: A rómaiak Magyarországon és *Péter Katalin*: Magyar romlásnak századában.

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945 c. munkáját második, át-

dolgozott kiadásban jelentette meg a Kosuth Kiadó.

Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. A Balkán félsziget története a 19–20. században című könyve megjelent Pozsonyban, szlovák fordításban.

*

Az MTA második osztálya felolvasó ülésén június 20-án *Pach Zsigmond Pál* Széchenyi és az Al-Duna szabályozás (1830–32) címmel tartott előadást.

*

Az *Értekezések a történeti tudományok köréből* c. intézeti kiadványsorozat egyik szerkesztőjét, *Spira Györgyöt*, felmentette a tiszteből az Intézet igazgatósága. Helyette *Vörös Antal* nyert megbízást a sorozat újkori köteteinek szerkesztésére.

*

Május 23-án került sor *Glatz Ferenc*: Történettudomány és történetpolitikai koncepció c. kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitájára.

A vitában hozzászóltak: *Niederhauser Emil*, *Unger Mátyás*, *Mátrai László*, *Vörös Károly*, *Kosáry Domokos*, *Pach Zsigmond Pál*, *Sinkovics István*, *Lackó Miklós*, *Ember Győző*, *Várkonyi Ágnes*, *Sipos Péter*. A hozzászólók egyöntetűen hangsúlyozták a kézirat magas tudományos színvonalát és javasolták, hogy a szerző disszertációját nyújtsa be a TMB-nek.

1975. április 21-én került sor a II. magyar osztály keretében *Mann Miklós*, a Történelmi Társulat munkatársa *Trefort Ágoston élete és munkássága* c. kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitájára. A vita résztvevői javasolták, hogy a tanulmányt a szükséges javítások és kiegészítések után nyújtsa be szerzője a TMB-nek.

*

Tudományos együttműködési megállapodás aláírására került sor május 6-án Budapesten, az Ecole Pratique des Hautes Etudes önálló VI. szekciójá, új nevén Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales és a Magyar Tudományos Akadémia között. Az egyezményt francia részről *Jacques Le Goff*, az Ecole igazgatója és *Joseph Goy* professor, magyar részről *Köpeczi Béla*, az MTA főtítkára írták alá. Az egyezmény közös francia–magyar kutatási témákat kezdeményez, bővíti az ösztöndíjas keretet és rendszeres francia–magyar történeti kollokviumok megrendezését helyezi kilátásba.

*

A fasizmus felett aratott győzelem 30. évfordulója alkalmából a SzűTA tudományos ülésszakot rendezett. A *Köpeczi Béla* főtítkár vezette magyar delegáció tagja volt *Ránki György*. A konferencián *Ránki György* a második világháborúval foglalkozó újabb irodalom néhány kérdéséről tartott előadást.

Moszkvában tartották január 6. és 9. között a szocialista országok tudományos akadémiai társadalomtudományi alelnökeinek értekezletét, amelyen részt vett *Pach Zsigmond Pál*.

A pratoi Datini Intézet évenként megrendezésre kerülő tanulmányi hetén az Intézetet *Makkai László* képviselte április 11. és 17. között.

Április 14. és 18-a között került sor Moszkvában a Szovjet tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének rendezésében A közép és délkelet európai népek nemzetté válása című tudományos konferenciára. A konferencián részt vett *Kovács Endre* és *Niederhauser Emil*. *Niederhauser Emil* előadást tartott A kultúra szerepe a kelet-európai népek nemzetté válásában címmel.

A Varsói Szerződés 20. évfordulója alkalmából szeptemberben megrendezésre kerülő nemzetközi konferenciát előkészítő szimpóziumot tartottak Szófiában május 13–14-én, amelyen részt vett *Ormos Mária* és *Vida István*.

Május 20. és 22-e között Kassán került sor nemzetközi konferenciára, amely a Kárpát-medence középkori kereskedelme címet viselte. A konferencián részt vett *Heckenast Gusztáv*.

Az NDK Második Világháborús Történeti Bizottsága Weimarban rendezett nemzetközi konferenciát május 26. és 31-e között. A konferencián részt vett és hozzászólt *Ránki György* és *Juhász Gyula*.

A mainzi Institut für Europäische Geschichte május 31. és június 3. között konferenciát rendezett A francia forradalom és a napóleoni megszállás hatása a német és az olasz fejlődésre témakörben. A konferencián az Intézet részéről részt vett *Benda Kálmán*.

Június 9. és 15-e között részt vett a rennes-i egyetemen megrendezett francia–magyar történeti kollokviumon *Benda Kálmán* és *Makkai László*. A konferencia a nemesség szerepével foglalkozott a francia és a magyar történelemben. A konferencián *Makkai László* A magyar nemesség vagyoni és társadalmi helyzete a 16–17. században, *Benda Kálmán* pedig A kalvinizmus hatása a magyar ellenállási jog kialakulására címmel tartott előadást.

A Varsói Szerződés aláírásának 20. évfordulója alkalmából Varsóban június 5–6-án rendezett tudományos ülésszakon részt vett

Borus József és előadást tartott a Varsói Szerződés — a béke és a szocialista építés biztosítása címmel.

A Balkán a legújabb korban címmel rendezett konferenciát az Association Internationale des Etudes Sud-Est Européennes június 9. és 13. között a bulgáriai Várnában. A konferencián részt vett *Adám Magda* és előadást tartott a közép- és délkelet-európai népek kapcsolatainak normalizálására tett kísérletekről a második világháború előestéjén.

A békés egymás mellett élés kérdéseivel foglalkozott a Moszkvában június 23. és 25-e között tartott nemzetközi értekezlet, amelyen részt vett *Ormos Mária* és előadást tartott a kollektív biztonság gondolatának kifejlődéséről.

Ránki György az olasz és a magyar akadémiák közötti megállapodás értelmében kéthetes meghívásnak tett eleget február 24. és március 7. között. Rómában két előadást tartott „Kossuth és a risorgimento társadalmi-gazdasági problémái” címmel a római akadémián illetve a Magyar Intézetben „Társadalmi változások Magyarországon 1945 után” címmel. A messinai egyetemen az 1929–1933-as gazdasági válságról, a palermói egyetemen pedig Magyarország 1945 utáni gazdasági fejlődéséről tartott előadást.

Szabó Miklós január 20. és február 28. között a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként Bécsben folytatott kutatásokat.

Gonda Imre ez év áprilisában 4 hetet töltött Bécsben és kutatásokat folytatott a Staatsarchívban.

Puskás Júlia svédországi meghívásnak tett eleget április 13. és 19. között és előadást tartott az uppsalai egyetemen.

Teke Zsuzsa április 23-án megkezdte 3 hónapos olaszországi tanulmányútját. Rómában és Velencében folytat kutatásokat; Velence és Magyarország középkori gazdasági kapcsolatairól.

A jugoszláv és magyar akadémia közötti egyezmény értelmében *Jemnitz János* 3 hetet töltött Jugoszláviában.

A Csehszlovák és Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében az Intézet munkatársai közül *Csurdi Sándor*, *Fejes Judit*, *Borus Zsuzsa*, *Somogyi Éva* és *Sándor Pál* töltöttek 2–3 hetet Csehszlovákiában.

M. M. Postan, a cambridgei egyetem nyugalmazott professzora, a British Academy

tagja március 21. és április 4. között tartózkodott Magyarországon akadémiaközi egyezmény keretében. Március 25-én előadást tartott az Intézetben a középkori gazdaságtörténet módszertani problémáiról.

A. G. Dickens professzor, a londoni egyetem Történeti Intézetének igazgatója, az Angol Történeti Nemzeti Bizottság titkára április 4–14. között tartózkodott Budapesten. Április 7-én előadást tartott az Intézetben „Várostörténet és reformáció” címmel.

R. Plaschka, a bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut igazgatója június 26. — július 1. között tartózkodott Budapesten és előadást tartott az Intézetben „A nemzet történelmi kategóriája” címmel.

Hans Mommsen, a bochumi Ruhr Egyetem Történeti Intézetének professzora 20 tagú diákesoporttal látogatott Magyarországra. Április 16-án meglátogatták az Intézetet, ahol a fiatal munkatársak részvételével konzultációs beszélgetésre került sor.

Jean Berenger, a rennes-i egyetem Kelet-Európa történetének professzora januárban 1 hónapot töltött Budapesten. *Berenger* kutatási területe a XVII. századi rendi mozgalmak története.

Štefan Kazimir, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének munkatársa március 10-től két hetet töltött Budapesten.

John Herbert Komlós (Chicago) 1975 márciusától egy éves ösztöndíjjal tartózkodik Magyarországon. A mezőgazdaság fejlődése az abszolutizmus korában témakörben végez kutatásokat.

Sveta Pecimjacki, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia munkatársa áprilisban két hetet töltött Magyarországon.

Karlheinz Schädlich, a berlini Zentralinstitut für Geschichte tudományos munkatársa április 15-től kezdődően 6 hétig volt Magyarországon. Témája: Az imperializmusba való átmenet Nagy-Britanniában.

A. I. Puskás, a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tudományos munkatársa május 26-tól tartózkodott Magyarországon négyhetes tanulmányúton és Magyarország külpolitikája 1927–1930 témakörében végzett kutatásokat.

Willibald Gutsche és *Alexander Tinschmidt*, a berlini Zentralinstitut für Geschichte munkatársai 3 hetet töltöttek Budapesten a két akadémia közti egyezmény keretében.

РЕЗЮМЕ

Ж. П. Пах: Сечени и регулировка нижнего течения Дуная в 1830—1832 гг.

Идея Сечени, связанная с регулировкой нижнего течения Дуная, возникла под влиянием событий русско-турецкой войны 1828—1829 гг. Заключенный в сентябре 1829 г. Адрианопольский мир свидетельствовал о таком быстром распаде Османской империи, который подавал надежду на открытие и развитие судоходства Дунай—Черное Море. В стройную систему свою идею Сечени разработал летом 1830 г. во время своего путешествия по нижнему течению Дуная. Основные элементы его соображений: действенная внешнеполитическая подготовка мероприятий в качестве необходимого фона работ, строительство дорог по побережью Дуная, регулировка отрезка Молдова—Оршова, и наконец, взрывание скал Железных Ворот; в качестве организационной формы он предложил создать королевский комиссариат по нижнему течению Дуная, а в качестве источников финансирования он поднял вопрос об обложении всех помещиков страны определенной суммой. Последнее соображение было основано на заключении, данном инженером Й. Беседешом, считавшим, что регулировка Дуная вызовет по всему течению реки на территории Венгрии значительное понижение уровня воды, следовательно, уменьшит опасность наводнений.

Первый пароход на волнах Дуная судно Дунайской Пароходной Компании появился в сентябре 1830 г. Сечени сначала сомневался в правильности создания данной Компании с австрийской заинтересованностью, однако в 1831 г. он уже полностью оправдал ее, тем более, что инженер Пал Вашархейи к этому времени доказал несостоятельность вывода инженера Беседеша относительно снижения уровня Дуная в результате регулировки и тем самым отпала возможность финансирования работ за счет обложения налогом помещиков. Следовательно, в начале 1832 г. Сечени обратился к Дунайской Пароходной Компании, и сочетав идею развития пароходства с идеей регулировки Дуная он добивался использования средств Компании для работ по регулировке. На основе ответа дирекции Компании он однако вскоре убедился, что объединение этих двух мероприятий, принципиально казавшееся желательным, практически не разрешимо. Итак, пересмотрев свои соображения, он полагал, что два мероприятия должны осуществляться организационно обособленно, причем судоходство — на началах акционерного общества, регулировка — за счет государственного бюджета. В то же время оба мероприятия должны быть связаны множеством нитей, с одной стороны таким образом, что представители государственной власти сами должны подписаться на акции пароходной компании, а также предоставлять компании всяческие льготы, а с другой стороны, свою торговую политику компания должна согласовывать с внешнеполитическими интересами государства. И, наконец, необходимо в данном сотрудничестве государства и крупного капитала обеспечить соответствующую роль венгерской земельной аристократии, явившейся руководящим элементом системы экономических реформ Сечени, то есть венгерские аристократы должны владеть как можно большей долей акций компании.

Обращение компании к заместителю короля (надору) эрцгерцогу Йозефу от апреля 1833 г. было составлено именно и учетом этих соображений. Положительное решение заместителя короля через два месяца получило форму правительственного мероприятия. Решением от 26 июня 1833 г. Сечени был назначен королем комиссаром по делам нижнего течения Дуная, в тот же день по решению заместителя короля Пал Вашархейи был назначен инженером-директором мероприятия, подчинным королевскому комиссару.

Принцип всеобщего несения налогов, прерыве сформулированный Сечени в связи с проектами регулировки нижнего течения Дуная, который, здесь, однако, не мог осуществиться, получил применение в другом его крупном мероприятии: строительстве постоянного моста, соединяющего Буду с Пештом. Данная идея еще ранее возникла, но именно в эти же годы были сделаны Сечени первые практические шаги для ее осуществления.

Дело в том, что к этому времени английскими инженерами было доказано, что между Будой и Пештом вполне возможно создание такого надежного цепного моста, который способен устоять ледоходу, не вызывая наводнений. Таким образом, оказалось, что можно приступить к строительству Цепного моста, не дожидаясь окончания работ по регулировке нижнего течения Дуная.

П. Шандор: Процесс по делу о землеустройстве в с. Богдань в зеркале классификации

Знания, связанные с процессами землеустройства, последовавшими после отмены крепостного права в Венгрии, необходимы для изучения буржуазного преобразования общества и экономики страны. Данная статья автора является продолжением его исследований на эту тематику, причем она прежде всего имеет характер методологического исследования источников: показывает один из наиболее критических моментов процесса землеустройства — способ инженерного обмера бывших помещичьих и крестьянских участков и их размежевания по качеству земли. Данный момент процесса землеустройства до сих пор не исследовался специалистами или, по крайней мере, не изучался с помощью критических методов, хотя данный момент имел чрезвычайно большое значение в ходе этих процессов.

Стороны, которые вели друг против друга судебный процесс, пользуясь всеми сложными методами гражданского судопроизводства, боролись друг против друга не только за как можно большие участки, но и за то, чтобы участки были как можно более плодородными и имели как можно более выгодное местоположение. После 1848 г. борьба шла за свободное владение землей. Классификация земель по отдельным пашням проводилась согласно определенному ходу классовой борьбы между сторонами противоположной заинтересованности, причем с привлечением инженеров-землемеров, нанимаемых бывшим землевладельцем. Данная процедура являлась необходимым условием размежевания бывших помещичьих и крестьянских земель соответственно интересам капиталистического развития.

Оценка качества земель, классификация отдельных пашен и установление стоимости квадратной сажени земли, соответственно классификации, в зависимости от которой менялась абсолютная стоимость холдов (единицы измерения земли), а также и величина земельных участков, давали возможность на хитрые инженерные манипуляции. По поводу процесса по землеустройству в Богдани автор знакомит читателей с этим сложным процессом, освещая характерный способ манипуляции.

Тем не менее, помимо показа этого случая, интересного сам по себе, автор желает подчеркнуть важный *методологический принцип*: что цифровые данные могут быть использованы в качестве достоверных свидетелей исторического прошлого только *при знании исторических процессов в целом и в неразрывной связи с ними*, иначе исследователь может оказаться жертвой «мистики цифр».

Т. И. Беренд—Д. Ранки: К вопросу экономического развития стран Восточной Европы между первой и второй мировыми войнами

В статье освещаются некоторые новые аспекты изучения экономического развития Восточной Европы в период между первой и второй мировыми войнами. Рассматривая традиционные факторы производства в данный период (рабочая сила, капитал, земля, техника), авторы пришли к выводу, что необходимо пересмотреть ранее существовавшие мнения по вопросу об использовании рабочей силы. Правда, слишком усиленное использование рабочей силы в основном действовало в качестве негативного фактора, но и другой стороны, именно это и позволило, чтобы в некоторых областях производства достиглось более интенсивное хозяйство на основе чрезмерного использования рабочей силы, при не чисто капиталистических условиях хозяйства в странах Восточной Европы.

Авторы далее указывают, что в странах Восточной Европы даже в данный период имела возможность на некоторое расширение площади сельскохозяйственных культур, но с другой стороны, в области модернизации структуры производства наблюдался сравнительно небольшой прогресс и мало расширялось производство сельскохозяйственных культур, требующих больших затрат рабочей силы. Что касалось промышленного развития, авторы изучают прежде всего международные экономические факторы, обусловившие замедленные темпы развития в рассматриваемый период. Указывая на экономические и политические соображения, благодаря которым индустриализация выдвигалась на передний план экономической политики, авторы отмечают, что данные меры индустриализации слу-

жили прежде всего целям сокращения импорта, именно поэтому и были ограничены в дальнейшем развитии. В неразвитых странах Балканского полуострова меры по замене импорта давали более широкие возможности развития, в то время как в странах со средним уровнем развития (Польша, Венгрия) — менее широкие возможности, однако в обоих случаях это означало создание промышленности с отсталой техникой, с преобладанием производства товаров потребления.

В период между первой и второй мировыми войнами частично в связи с постоянным дефицитом государственного баланса, частично же по причине небольших объемов и целе соотношения использования иностранных займов наблюдалось весьма медленное развитие инфраструктуры. Авторы полагают, что в данный период поощряющее влияние иностранного капитала являлось менее значительным, чем до 1914 г., что же касалось внешней торговли, она встречалась с большими трудностями в связи с *terms of trade*, отсутствием рынков и односторонней структурой экспорта. Лишь весьма мало проявлялись тенденции реорганизации экономики по современным требованиям (например, увеличение удельного веса промышленности в национальном доходе), а в целом отсталось во многих отношениях продолжала углубляться, обострялись внутренние противоречия между развивающимися секторами хозяйства с одной и находившимися в состоянии застоя секторами с другой стороны.

Т. Чато: Некоторые основные черты развития внутренней торговли Венгрии в период капитализма

Автор показывает некоторые основные тенденции развития внутренней торговли Венгрии, стремясь как можно ярче нарисовать отражение в Венгрии основных тенденций европейского развития исследуемого периода (прежде всего на основе данных переписей населения Венгрии, а также статистики занятости и статистических материалов предприятий).

Важнейшей предпосылкой усиления внутренней торговли были преодоление условий феодализма, препятствовавших ее развитию, а также революционное преобразование путей сообщения и транспорта.

Важнейшим фактором, способствовавшим развитию внутренней торговли, длительное время являлось сокращение замкнутого хозяйства, прежде всего обусловленное уменьшением численности людей, занятых в сельском хозяйстве и ростом численности городского населения. Взаимосвязь развития городов и торговли показывает и анализ отдельных типов поселений на основе данных по Венгрии 1910 и 1930 гг. Из них можно заключить, что прилив в города населения, занятого в промышленности, приблизительно в два раза превышает прилив в города общего населения страны, но в то же время концентрация в городах людей, занятых торговлей и финансами, полтора раза превышала концентрацию людей, занятых в промышленности.

На первом этапе капиталистического развития внутренней торговли еще сохранялись докапиталистические формы торговли (ярмарочная, рыночная и разносная торговля), сохранялась и даже расширялась торговая деятельность мелких производителей. Раньше всего сокращалась торговля в разнос, но городские рынки появились только в XIX веке. Рост собственной лавочной торговли в это время только начинается. Появляются новые торговые специальности (наиболее значительна из них группа торговых агентов).

На втором этапе развития, развертыванием промышленной революции и началом городского развития значительно становится развитие собственной торговли, создается все более дифференцированная торговля. На деревнях появляются и распространяются лавки, торгующие съестными продуктами и промышленными товарами, в городах — специальные магазины, в частности растет удельный вес магазинов промышленных изделий. Автор на основе данных по Венгрии 1890—1930 гг. дает подробное представление процесса концентрации торговли в больших городах, формирования ее отраслевой структуры, распределения работников, занятых в торговле и формировании их удельного веса по сравнению с общим населением страны.

На третьем этапе развития распространились такие формы торговли (универмаги, кооперативы, торговые предприятия, обладавшие сетью филиалов), которые лишь на предыдущем этапе появились. Бурно развивающаяся торговля стремилась приспособиться к потребностям растущего массового производства и массового потребления с помощью данных форм торговли, а также и новых технических форм и организационных способов торговли. Под влиянием прекращения замкнутого хозяйства и роста торгового оборота однако развернулись и обратные тенденции и соответствующие этим тенденциям формы деспециализации.

На первых двух этапах процесса развития концентрация торговой деятельности достигла более значительного уровня только в оптовой торговле, розничная же торговля в основном оставалась раздробленной. (В Венгрии в период между первой и второй мировыми войнами больше чем в 60% всех магазинов работало одно лицо.) На третьем этапе развития наблюдалась все более энергичная концентрация торговли в области розничной торговли, осуществляемой в рамках крупных предприятий.

Г. Й. Шредер: Юго-Восточная Европа в экономической политике Германии, 1933—1939 гг.

(с особым вниманием на Югославию)

Уже с середины 30-х годов государства Юго-Восточной Европы можно считать полуофициальными государствами третьей империи. Западногерманский автор данной статьи показывает формирование этого на примере экономических связей Германии и Югославии, авансом констатируя, что гитлеровская Германия использовала экономическую экспансию средством внешней политики.

Впервые автор указывает на те факторы внутри Германии, которые способствовали экономической экспансии Юго-Восточной Европы. Это — прекращение кризиса; внутренняя конъюнктура; уменьшение принуждения экспорта; постановление от 1934 года 40 новым плане, которое по существу подтащило внешнюю торговлю в целом под руководство государства.

В отношении Югославии равно как и других государств Юго-Восточной Европы, Германия применяла давление двусторонних соглашений и торгового пассива. Вначале эта политика была оспоримой и принужденной, потом оказалась весьма успешной для Германии. С одной стороны клиринговая система заставила Югославию повысить германский экспорт, таким образом пассив германской внешней торговли уменьшился, а с другой стороны эта система связывала Югославию как хозяйственным, так и политическом отношениях с Германией, вытеснила Англию, Францию, Италию и пробила брешь в французской системе безопасности.

Для неуравновешенности экономических связей характерно, что в 1938 году для Германии в внешней торговле Югославии составила 40—50%, а пропорция югославского экспорта и импорта в обороте германской внешней торговли составила лишь 3%. События весны 1941 года показали, насколько не подтверждается утверждение нескольких историков, по которому экономические связи Югославии и Германии основывались на полном равноправии. В тот момент, когда гитлеровская Германия считала угрожаемым свое информальное влияние, она приступила к формальной власти, к военной оккупации.

Наконец автор ищет ответа на то, что изложенная экономическая политика Германии в какой степени носила специфически национал-социалистические черты и в какой мере представляла непрерывность по сравнению с политикой Веймарской республики в отношении Юго-Восточной Европы. Политика национал-социализма в отношении Юго-Восточной Европы коренилась в традициях германской внешней политики до 1933 года и осуществила ее. Своеобразные национал-социалистические черты осуществления автор видит прежде всего в чрезвычайно последовательной внешней политике, в структуре этой политики, имевшей установку на потребности хозяйства Германии, а также в устранении внутреннего сопротивления.

Р. Бертольд: Народнохозяйственные взаимосвязи процесса возникновения сельскохозяйственного машиностроения и производства минеральных удобрений в Германии в период между 1850 и 1870 гг.

Автор статьи в первой части работы рассматривает вопрос о том, почему именно в середине 19 века возникли в Германии сельскохозяйственное машиностроение и производство минеральных удобрений. Факторы, способствовавшие этому, автор прежде всего видит в развитии тяжелой промышленности (металлургии, машиностроения), в последствии отмены крепостного права в стране, в наличии сравнительно больших капиталов в руках у помещиков, в переселении в города сельскохозяйственной рабочей силы, а также в благоприятном формировании возможностей сбыта товаров. Развитию сельского хозяйства поощряли и Таможенная Уния, процесс развития путей сообщения и либеральная экономическая политика. Из последней вытекало, что сельскохозяйственные машины прежде всего импортировались из Англии, тогда как сельскохозяйственное машиностроение в Германии развилось лишь позднее, отставая от уровня Англии и США. С другой стороны.

в Германии развилась передовая агрохимия, научные основы промышленности химических удобрений были заложены Либигом и другими немецкими химиками.

Сельскохозяйственные машины и химическое удобрение в основном применялись лишь при специальных сельскохозяйственных культурах: в садоводстве, виноградарстве и выращивании фруктов. В дальнейшем сельскохозяйственные машины преимущественно использовались на территориях страны, экономически наиболее развитых.

Возникновение сельскохозяйственного машиностроения в Германии относится к 1850—1870-ым годам, причем впервые сельскохозяйственные машины выпускались сельским слесарями и кузнецами, а также ремонтными мастерским торговцев машинами. В других случаях имевшиеся машиностроительные заводы и чугунолитейные заводы перестраивались. Несмотря на развитие технологии и разработку важных изобретений в производстве данных заводов преобладал выпуск традиционных сельскохозяйственных орудий и более значительная перемена и подъем производства наблюдались только начиная с 1870-х годов.

И. Веллманн: Народонаселение и сельское хозяйство в Венгрии в конце XVII — начале XVIII столетий

В первой части статьи автор останавливается на неблагоприятном формировании данных народонаселения Венгрии в XVI и XVII столетиях. В связи с турецким владычеством, а также войнами с турецкой империей и часто сопровождавшими их эпидемиями количество населения Венгрии по приближенным оценкам с 4 миллионов (в 1500 г.) повысилось до 1680 г. (кануна окончательного изгнания турок из Венгрии) лишь до 4,2 миллиона. Доля населения Венгрии в общем количестве населения Европы с 5,8% снизилась до 3,8%. В то время как население Европы за указанные 180 лет увеличилось на 58,7%, население Венгрии — лишь на 5%.

Настоящая же катастрофа нагрянула только после этого времени. В результате многолетних войн по изгнанию турок, бесчинств турецких и христианских войск страна оказалась в таком бедствии и нищете, что автор вполне думает, что пожалуй, за всю историю Венгрии население не переживало более трагического периода, чем 80-ые и 90-ые годы XVII столетия.

После показа данных, свидетельствующих о больших разрушениях и резком снижении количества населенных пунктов в результате войн автор говорит о новом заселении страны, частично за счет внутренней — большей частью спонтанной — миграции, частично же за счет иммиграции групп других народностей (прежде всего сербов, румын и немцев) в результате целенаправленной политики Габсбургов или спонтанной их иммиграции. Автор указывает на бросающийся в глаза двойственный облик сети населенных пунктов Венгрии, наблюдавшийся еще и в 1720-х годах. Согласно проведенной в 1720 г. переписи населения, в «королевской» Венгрии (т. е. без Хорватии), а также на территории Трансильвании на 100 кв км территории приходилось в среднем 5,2 населенных пункта. На территориях же, недавно еще находившихся под турецким владычеством (за исключением Баната, территории, впоследствии ставшей Словенией и марки) наблюдалось опустошение таких размеров, что на 100 кв км территории приходилось лишь 2,2 населенных пункта. С другой стороны, на территории турецкого владычества средняя плотность населения отдельных населенных пунктов была большей, чем в других местах, что, наряду с природными условиями, объясняется сформировавшейся во время турецкой оккупации убежденностью в том, что на открытых территориях сплоченность большего числа людей, живущих в одной общине, обеспечивает больше безопасности.

Формирование сети населенных пунктов повлияло на формы поселений, а также на способ хозяйства. Обширные территории, лежавшие между редкими деревнями, прежде всего служили пастбищем для экстенсивного животноводства. Во многих местах, прежде всего в сельских городках Венгерской Нижменности, ослабла зависимость от феодальных помещиков, но тем не менее, в уровне хозяйства после изгнания турок еще долгое время не наблюдалось заметного развития.

SUMMARY

Zs. P. Pach: Széchenyi and the regulation of the Lower Danube in 1830—32

The idea of Széchenyi regarding the regulation of the lower reaches of the Danube conceived upon the influence of the consequences of the 1828—29 Russian—Turkish war. Namely, the Peace of Adrianople in September 1829 reflected another important step towards the dissolution of the Ottoman Empire, and raised the problem of the opening of navigable water before ships along the Danube quite to the Black Sea. Széchenyi formed his ideas into a system on his voyage on the Lower Danube in the Summer of 1830. Its main points were the following: an effective preparation in the field of foreign policy as the background of the enterprise, building of roads along the banks of the river, the regulation of the Moldova—Orsova stretch, and the blowing up of the rocks in the Iron Gates. This would be the order of the events. Its form of organization would be a Royal Commissariat for the Lower Danube, and the financial support would come from the subsidies from all landowners. This latter was based upon the expert opinion of József Beszédes, water-engineer, who thought, the regulation would cause significant fall of the water level along the Danube throughout Hungary, limiting the danger of floods in the country.

It was in September 1830 that the first steamer plied its way along the Danube. It belonged to the Dunagőzhajózási Társulat (Danube Steamer Company). Széchenyi at first had reservations towards this joint stock company with Austrian interest, but he gave them up in the course of 1831, mainly after Pál Vásárhelyi, water-engineer, proved that Beszédes was wrong questioning by this the planned subsidy from all landlords, i. e. the solution of the regulation of the waterways on the basis of the equal sacrifice theory. Thus Széchenyi turned to the Company in early 1832 wanting to use the financial means of the Company also for the purposes of the regulation of the Danube. On receiving the answer of the Directorial Board, however, he had to recognize that the joint solution of the problems of steam shipping and the regulation might have been advisable in theory, but was impossible in practice. Consequently, he developed his theory as follows: the two causes must be separate on the organizational level, shipping as a joint stock company, regulation as a state enterprise. But the two enterprises must be linked in as many ways as possible: on the one hand by that the representatives of the state buy shares at the Company and ensure many kinds of advantages for it, and on the other hand by that the Company adjusts its business policy to the demands of the state's foreign policy. Last but not least, it must be ensured that in the cooperation of the state and the big capitalists the Hungarian big landowners as the actual leading elements of economic reform, should get an ever growing role, i. e. that the Hungarian aristocrats should have an ever growing share in the Company.

In accordance with this idea the Directorial Board of the Company drew up a petition and presented it to Great Prince Joseph, Palatine of Hungary in April 1833. The positive attitude of the Palatine took shape in governmental measures in two months: the ruler appointed Széchenyi Commissioner of the Lower Danube on 26 June 1833, and the Palatine made Pál Vásárhelyi director-engineer beside the Royal Commissioner on the same day, and appointed his technical staff, too.

The idea of equal sacrifice, discarded here, was later applied by Széchenyi at another great enterprise of his: the building of the stone bridge between Pest and Buda, which was one of his earlier plans, but the first steps towards its realization were taken in those days. In contrast to the earlier opinions, English engineers established in those days that it was possible to build a safe chainbridge there which could resist ice and would not cause floods. The building of the bridge could not wait until the regulation of the Danube was over.

P. Sándor: The trial for the redistribution of landed property at Bogdány as reflected by the classification process

The knowledge of the redistribution processes in connection with landed property following the emancipation of the serfs is indispensable to the examination of the bourgeois transformation of Hungarian economic life and society. This paper is the continuation of a series of the author's former works on this subject. It is primarily of *methodical* character as far as the application of sources is concerned, it shows us one of the most crucial stages of the redistribution process: the surveying of the former lands of the landowners and villeins according to *quality* and the *modes* of their redistribution. None of the works on this subject has examined this aspect so far, or at least not with the critical method necessary to this, though it has special significance in this case.

The parties to the action fight for ever bigger and ever better lands as to position and quality, and their free possession after 1848 with the help of the court. The classification of the arable lands progresses in a certain order as the legal class struggle of the parties under the leadership of a surveyor paid by the landlord. This procedure is one of the indispensable prerequisites of the separation of the former manorial and villeins' lands dictated also by capitalist development.

The qualitative evaluation of the land, the classification of its various parts, and the establishing of the measurements to be applied — which determined also the size of the measured land — gave possibility to any kind of manipulations on the part of the surveyors. The paper shows this complicated process through the case of the Bogdány trial, showing also the consequences of a typical form of manipulation.

The real purpose of the author, however, goes beyond the introduction of this interesting case. He wants to illustrate by this example that the quantitative results can be applied to illustrate reality only in the knowledge of the whole historical process, within its framework. This is his methodical principle. Figures do not speak in themselves, but rather tempt the historian to a mystification of the qualitative method. Figures can be made useful in interpreting history only through the knowledge of the historical process in question.

T. I. Berend—Gy. Ránki: Contribution to the problems of East-European economic development between the two world wars

The paper sums up some new aspects of the subject raised recently. Its starting point is that if we examine the traditional factors of production (labour force, capital, i. e. land and technology) in Eastern Europe in this period, we have to modify the earlier approaches regarding the manpower utilization. It is true that the extensive utilization of manpower is basically a negative factor in economic life, and it was so in those times, too, but at the same time it made a more intensive economy possible at certain places just by this overutilization of manpower under the East-European, not clearly capitalistic conditions.

Later the authors point out that it was possible in Hungary even in those times to extend the territory under cultivation to a certain extent, and establish that there can little progress be observed in the modernization of the structure of production. There was little progress also in the cultivation of plants demanding more labour power. As far as industrial development is concerned, the authors examine mainly those factors in post-war world economy which determined the slowness of development between the two world wars. They mention those economic and political factors in consequence of which industrialization came to the forefront of economic policy, and show that this industrialization was in fact one aiming at import-substitution, which, *ceteris paribus*, involved its limits. In the case of the totally underdeveloped Balkan states this import substitution was of greater significance than in that of the moderately developed states like Poland or Hungary, but it meant anyway a technically backward, consumers' industry-oriented industrialization in both cases.

Traffic and transport and the other social services developed very slowly in the mid-war period, partly owing to the continuous deficiency of the budget, partly to the smaller volume of foreign loans and their unfavourable utilization. According to the view of the authors, foreign capital did not fulfil its role in stimulating development even to the extent it did before 1914, and the foreign trade of the region had to struggle with relatively serious difficulties owing to the terms of trade, the lack of market, and the onesidedness of the structure of the exports. There are few signs of modernization in economic life (for example the greater share of industry in the national income); taking all together, backwardness became deeper in many respects, the inner contradictions between the developing and the stagnating, the backward and the modernized sectors became still sharper in the examined period.

T. Csató: Some major features of the development of Hungarian home trade in the capitalist era

The paper outlines some important features of the same development of home trade showing them at the same time against the European background, illustrating the effects of the general European tendencies in Hungary primarily on the basis of the Hungarian census returns, occupational and factory statistics.

The most important prerogative of making domestic trade more intensive was the abolition of the impeding feudal conditions and the revolutionization of traffic and transport.

The most influential factor in the conditions of home trade was the ever smaller extent of self-sufficiency, which followed mainly from the smaller per cent of the agricultural population and the growing population of the towns. The relationship of urbanization and trade is also shown by an analysis by types of settlements on the basis of the data of Hungary from the years 1910 and 1930. It can be seen from this that the concentration of the industrial population in the towns is approximatively twice as great as that of the total population, while the concentration of the workers of trade and finance is almost one and a half times as big as that of those working in industry.

In the first phase of the development of home trade under capitalist conditions, the pre-capitalist forms of trade, i. e. faires, market-places, and huckstery, and the small trade of small-scale producers did not only survive, but were more and more extending their activity. The first to fall into the background was huckstery, but the first town market-halls were built only as late as the 19th century. At the same time the actual trade in the shops had just begun developing. New commercial occupations appear, the most numerous of which is that of the salesmen or sales agents.

In the second phase of development industrial revolution became more extensive, urbanization began, and actual trade developed significantly, generating specialized fields of commerce. In the villages we find grocer's shops in growing numbers, in the towns the number of specialized shops is growing with an ever bigger proportion of shops selling industrial products. On the basis of the data of the period between 1890 and 1930 we get a detailed picture of the concentration of trade in the cities, the changes in its sectoral structure, the distribution of the employees, and the specific growth of the number of the employees as compared to the total population.

In the third phase we can witness the spread of the new forms of commerce, i. e. warehouses, cooperatives, companies with subsidiaries, etc., which were in a very elementary state in the previous phase, if at all. By these means and by the changes in technology and structure, home trade strove to adapt to the demands of mass production and mass consumption. In consequence of the fact that self-sufficiency did in fact not exist any more and trade gathered speed, new trends developed, which — in contrast with the former ones — pointed towards despecialization.

Concentration was significant in the first two phases only in wholesale trade, while small-scale trade remained basically fragmented; more than three fifths of the shops had only one man working in them without an assistant in Hungary in the mid-war period. In the third phase concentration became stronger even in the small-scale trade within the framework of big enterprises.

R. Berthold: The German farm machine and artificial fertilizer industry and its formation from the aspect of national economy, 1850—1870

The first part of the paper examines the causes of the fact that the agricultural machine and artificial fertilizer industry was brought about just around the middle of the 19th century. The author considers the development of industry (iron casting and machine industry), the consequences of the elimination of serfdom, the relative providedness of the landowners with capital, the emigration of the farm labourers, and the favourable changes in the possibilities of marketing as the stimulating factors of this development.

Agricultural development was further stimulated also by the existence of the German customs union, the development of traffic and transportation, and the liberal economic policy. As a consequence of the latter the agricultural machines were imported mainly from England, and German machine industry lagged behind the English and the American ones. In contrast with this, Germany was in the forefront in the field of agrochemistry. The scientific foundations of fertilizer industry were laid by Liebig and other German chemists.

The agricultural machines and the artificial fertilizers were mainly used with special plant cultures: in vegetable gardens, and in fruit and vine cultures. The economically forward territories took the lead in the application of these new methods also in the later years.

The formation of the agricultural machine industry in Germany took place by the period between the eighteen-fifties and seventies. The rural blacksmiths' and locksmiths' shops or the machine-merchants' repair shops took over the production of agricultural machines, and in some cases existing machine factories or ironworks were specialized for this purpose. Owing to the difficulties in marketing, the production of the traditional agricultural implements prevailed also in the future in spite of the developments in technology and the significant innovations. Agricultural machine industry started to develop only from the eighteen-seventies onwards.

II. J. Schröder: South-Eastern Europe as Germany's informal empire in 1933—1939 with special regard to Yugoslavia

The South-Eastern states can be considered parts of the informal empire of the Third Reich as early as the mid-thirties. The West-German author shows the development of this situation on the example of the Yugoslav—German economic relations, establishing first that Hitler's Germany applied economic relations as means of foreign policy.

The author first points out those factors which made South-East-European expansion possible from within: the getting out of the economic crisis, the inner prosperity and the slackening of the necessity of exports as a consequence, and the Neuer Plan decree in the Autumn of 1934 placing almost the whole of foreign trade under state control.

Germany applied the principle of bilateral concessions and the pressure of a passive trade against Yugoslavia as well as against the other states of the region. This policy — much delayed and at first of forced character — brought success for Germany. On the one hand the clearing system forced Yugoslavia to increase its imports from Germany thus making the passivity of German trade less serious, on the other hand it made Yugoslavia its satellite both economically and politically and tore it out of the sphere of Britain, France and Italy, making French security system weaker.

It is characteristic of the unbalanced state of the economic relations that Germany's share in the Yugoslavian foreign trade in 1938 was around 40—50 per cent, but the exports to and the imports from Yugoslavia amounted to merely 3 per cent of the German foreign trade. The events of the Spring of 1941 show unambiguously that the assumption of some historians that the Yugoslav—German economic relations were based on parity is totally false. Hitlerite Germany, when seeing that its informal influence is not so strong any more, applied formal rule, military occupation.

Finally the author analyses how far this economic policy possessed characteristically national socialist traits or how far it was a continuation of the South-East-European policy of the Weimar Republic. The national socialist policy in connection with this region actually had its roots in the tradition of German foreign policy before 1933, and it realized the aims of the latter. The author sees the specifically national socialist features of this policy in the exceedingly consistent foreign policy in favour of the fulfilment of the German economic needs, and in the oppression of inner opposition.

I. Wellmann: Population and agriculture at the turn of the 17th and 18th centuries

As an introduction to the subject the author outlines the unfavourable changes in the population data of Hungary in the 16th and 17th centuries. Owing to the Turkish rule, or rather to the wars and the often accompanying epidemics, which it implies, the number of the inhabitants of Hungary grew from the 4 million of 1500 to 4.2 million by 1680, the eve of the war expelling the Turks for good. Our share in the population of Europe fell from 5.8 per cent to 3.8 per cent. While the population of Europe grew in those eighteen years by 58.7 per cent, that of Hungary grew only by five.

But real destruction came only after this: the wars against the Turks, the Mohamedan and Christian armies brought such misery to the country that viewing things from the point of view of the population, we can hardly find a period more depressing than the eighties and nineties of the 17th century, the author says.

After presenting the destruction of the wars and the data reflecting the diminishing number of localities, the author describes the new increase of population, which was the result partly of inner — mainly spontaneous — migration, partly of immigration of foreigners (Serbs, Roumanians and Germans above all), the latter being partly a conscious policy of the Hapsburgs, partly a spontaneous process.

Further, the author shows us the remarkable duality of the network of settlements, still observable around 1720. According to the 1720 census there was an average of 5.2 per cent

of localities in one hundred square kilometres in „Royal Hungary” without Croatia, and Transylvania. At the same time, in the former occupied territories (the Banat, the would-be Slovenia and the military border zone excepted) desolation was so great that there were only 2.2 localities in one hundred square kilometres. The average density of the population was, however, greater in the Turkish territories, the cause of which was — beside the geographic conditions — the experience of the Turkish rule that in open areas it is safer to live close to the neighbours in bigger communities in the continuous uncertainty of wealth and existence.

The changes in the network of settlements influenced the forms of settlement and the mode of farming.

The vast territories among the scattered villages served mainly as pastures for extensive stock-breeding. The Turkish rule resulted in the loosening of the feudal ties in many places, primarily in the village-towns of the Great Plains, but the standard of agriculture did not develop significantly even after driving out the Turks.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Ж. Пах</i> : Сечени и регулирование нижнего Дуная	557
<i>П. Шандор</i> : Процесс по землеустройству в Богдане в зеркале классификации	582
<i>И. Т. Беренд—Д. Ранки</i> : К вопросам экономического развития Восточной Европы в период между двумя мировыми войнами	608
<i>Т. Чато</i> : Некоторые основные черты развития внутренней торговли эпохи капитализма	627
<i>Г. Й. Шредер</i> : Юго-восточная Европа в экономической политике Германии, с особым учетом Югославии (1933—1939 гг.)	666

СООБЩЕНИЯ

<i>Р. Бертолд</i> : Народнохозяйственные отношения сельскохозяйственной машинностроительной и минеральной промышленности в Германии, 1850—1870 гг.	692
---	-----

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПО НОВОМУ СИНТЕЗУ ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

<i>И. Веллманн</i> : Популяция и сельское хозяйство на рубеже XVII и XVIII столетий ...	701
---	-----

ОБЗОР

Взаимоотношения человека и природы с древнейших времен до наших дней (Встреча советских и венгерских историков в 1974 году в Сибири)	
— <i>Алексеев</i> :	731
— <i>О конференции</i>	739
<i>Ж. Вишши</i> : История публичной администрации — история общества (К новой литературе по истории городов позднего феодализма)	742
О новой книге Дьюлы Ласло (А. Барта)	748

ДИСКУССИЯ

<i>Л. Маккаи</i> : Ответ на рецензию Ц. Ц. Гюреску, писменный с „ <i>Histoire de la Hongrie</i> ”	751
---	-----

ИЗВЕСТИЯ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ	755
----------------------------------	-----

РУССКОЕ СОДЕРЖАНИЕ	758
--------------------------	-----

CONTENTS

STUDIES

<i>P. Zs. Pach</i> : Count Széchenyi and the regulation of the Lower Danube in 1830—32 ...	557
<i>P. Sándor</i> : The redistribution trial at Bogdány as viewed from the point of view of classification	582
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Contribution to the problem of the East-European economic development between the two world wars	608
<i>T. Csató</i> : Some important features of domestic trade in the capitalist era	627
<i>H. J. Schröder</i> : South-Eastern Europe in the economic policy of Germany (1933—1939) with special regard to Yugoslavia	666

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>R. Berthold</i> : Formation of the agricultural machine and artificial fertilizer industry in Germany from the angle of national economy (1850—1870)	692
---	-----

PRELIMINARY STUDIES CONCERNING THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>I. Wellmann</i> : Population and agriculture at the turn of the 17th and 18th centuries .	701
--	-----

SPECTATOR

Counterrelationship of man and nature from the earliest times (A conference of Soviet and Hungarian historians in Siberia 1974)	731
<i>V. V. Alexeyev</i> : Social and economic consequences of power-station building in Siberia and its influence on nature	739
On the Conference	742
<i>Zs. Vissi</i> : Local government and history. Some remarks on recent contributions to late feudal urban history	748
Remarks on the latest book of Gyula László (<i>A. Bartha</i>)	

DISCUSSION

<i>L. Makkai</i> : Answer to the C. C. Giurescu's critics about „ <i>Histoire de la Hongrie</i> ”	751
--	-----

NEWS IN THE INSTITUTE OF HISTORY	755
--	-----

ENGLISH SUMMARY	763
-----------------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

Zs. P. Pach: Széchenyi und die Regulierung der Unteren Donau in den Jahren 1830—1832	557
P. Sándor: Der Gutregulierungsprozeß von Bogdány im Spiegel der Klassifizierung ...	582
T. I. Berend—Gy. Ránki: Zu den Fragen der wirtschaftlichen Entwicklung Osteuropas zwischen den beiden Weltkriegen	608
T. Csató: Einige hauptsächliche Züge der Entwicklung des Binnenhandels im kapitalistischen Zeitalter	627
M.-J. Schröder: Südostreuropa in der Wirtschaftspolitik Deutschlands (mit besonderer Rücksicht auf Jugoslawien) (1933—1939)	666

BEITRÄGE

R. Berthold: Volkswirtschaftliche Aspekte des Entstehens der deutschen Landmaschinen- und Kunstdüngerindustrie 1850—1870	692
--	-----

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

I. Wellmann: Einwohnerzahl und Landwirtschaft an der Wende des 17. und 18. Jahrhunderts	701
---	-----

BEOBACHTER

Wechselverhältnis zwischen Mensch und Umwelt von den ältesten Zeiten bis in unsere Tage (Begegnung sowjetischer und ungarischer Historiker in Sibirien 1974)	
W. W. Alexejew: Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen des Kraftwerkbbaus in Sibirien, seine Auswirkungen auf die Umgebung	731
Über die Konferenz	739
Zs. Vissi: Verwaltungsgeschichte — Gesellschaftsgeschichte (Bemerkungen zur neuesten Literatur der Städtegeschichte im Spätfudalismus	742
Über das neue Buch von Gyula László (A. Bartha)	748

DISKUSSION

L. Makkai: Antwort auf Giurescus Kritik über „Die Geschichte Ungarns“	751
---	-----

NACHRICHTEN DES INSTITUTS FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT	755
--	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	758
---	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	763
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>P. Zs. Pach</i> : Széchenyi et la régularisation du Bas-Danube en 1830—1832	557
<i>P. Sándor</i> : Le procès de réforme agraire de Bogdány dans le miroir du classement ...	582
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Contributions aux problèmes du développement économique de l'Europe orientale entre les deux guerres mondiales	608
<i>T. Csató</i> : Quelques caractéristiques plus importantes du développement du commerce intérieur à l'époque capitaliste	627
<i>H.-J. Schröder</i> : Europe sud-orientale dans la politique économique de l'Allemagne (1933—1939) (voir surtout la Yougoslavie)	666

COMMUNICATIONS

<i>R. Berthold</i> : Conséquences d'économie nationale de la formation de l'industrie mécanique agraire et de l'industrie d'engrais chimique en Allemagne, 1850—1870	692
--	-----

DES TRAVAUX PRÉPARATIFS DE LA SYNTHÈSE HISTORIQUE HONGROISE ENVISAGÉE À 10 VOLUMES

<i>I. Wellmann</i> : Population et agriculture au tournant des XVII ^e et XVIII ^e siècles	701
---	-----

OBSERVATEUR

Rapports mutuels de l'homme et l'environnement dès les débuts jusqu'à nos jours. (Rencontre soviéto-hongroise en Sibérie. 1974)	
<i>V. V. Alekszeiev</i> : Conséquences économiques, sociales des travaux de construction de la station centrale de Sibérie et son influence exercée sur l'environnement	731
Sur la conférence	739
<i>Zs. Vissi</i> : Histoire d'économie politique — histoire sociale (Remarques sur la littérature récente de l'histoire urbaine du féodalisme tardif)	742
Sur le livre nouveau de Gyula László (<i>A. Bartha</i>)	748

DEBATS

<i>L. Makkai</i> : Réponse à la critique de C. C. Giurescu sur „l'Histoire de la Hongrie” ...	751
---	-----

LES NOUVELLES DE L'INSTITUT DES SCIENCES HISTORIQUES	755
--	-----

RÉSUMÉ EN RUSSE	758
-----------------------	-----

RÉSUMÉ EN ANGLAIS	763
-------------------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VIII. 5. — Terjedelem 18,9 (A/5) ív
76.2150 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám. 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

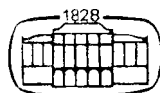
Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25,812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST